

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՆԵՏՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՆՏՈՒՄ 1921 Թ.
ՓԵՏՐՎԱՐԻ 14-18-Ը ՆԱՀԱՏԱԿՎԱԾ ՀԱՅՈՐԴԻՆԵՐԻ ՊԱՅԾԱՌ
ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ ԵՎ ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՍՄԵՌՈՒԹՅԱՆ 95-ԱՄՅԱԿԻՆ

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ**

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

АМАЗАСП СРВАНДЗТЯНЦ

ЕРЕВАН-2016

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY**

GEVORG STEPANYAN

HAMAZASP SERVANDZTYANTS

YEREVAN -2016

202 242 325 74 100 100 100 100

v

Uppropet 6. 6. 1877. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852.

ՀԱՄԱԶԱՍՊԱՐՎԱՆ ՔՏՅԱՆՑ

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(52)

Ս 887

ՀՐԱՏԱՐԱՆՎՈՒՄԷ ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՍԱՄԻ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ՝

պ.գ.դ. Գևորգ Ս. Խուլիմյան

ԳՐԱՆՈՄՆԵՐ՝

պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Ա. Մելքոնյան

պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թյուրակից անդամ Ալբերտ Ա. Խառատյան

պ.գ.դ., Ռուբեն Օ. Սահակյան

պ.գ.դ. Էդուարդ Լ. Դանիելյան

պ.գ.թ., դոցենտ Ավետիս Հ. Հարությունյան

Ս 887 Համազասպ Սրվանձությանց. Գ. Ստեփանյան. – Երևան: 2016, 1088 էջ:

Մենագրությունը ՀԶԴ մարտական փաղանդի ամենապայծառ դեմքերից մեկի՝ Համազասպ Խառատյանի Սրվանձությանցի կյանքի ու գործունեության համալիրական պատկերը ներկայացնելու առաջին փորձն է: Տարարելով փաստերի համադրմամբ բացահայտված է նրա նշանակալի ավանդը XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբների հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ: Քննության է ենթարկվում Համազասպի կարևոր զերկաստարությունը հայ-թաթարական ընդհարումների (1905-1906 թթ.) շրջանում, նրա մասնակցությունն Առաջին աշխարհամարտի սուս-թուրքական ճակատի ոսպմական գործողություններին (1914-1916 թթ.) ու Քաբվի 1918 թ. հերոսամարտին: Աշխատության վեցերորդ և յոթերորդ գլուխները ներկայացնում են Համազասպի գործունեությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության շրջանում որպես Նոր Բայազետի պալատի զորամասերի հրամանատար և նրա կյանքի ողբերգական ավարտը Երևանի կենտրոնական բանտում (1919-1921 թթ.):

Աշխատությունը հավելվածում զետեղված են Սանդյան (Սանդենց)-Սրվանձությանց զերկաստանի ինչպես նաև տեղական պատմագրությունները, Համազասպի կյանքին և գործունեությանը վերաբերող մի շարք վավերագրեր, Համազասպի որդիներ Գրգիլին և Հրանտի (Խաչիկ) նամակներն ու ստեղծագործությունները:

Աշխատությունը նախատեսված է պատմաբաններին և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(52)

ISBN 978-9939-834-99-3

© «Լուսակն» հրատ., 2016

© Ստեփանյան Գ. Ս., 2016

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԶ

Մեծ ուրախութեամբ ու սրտի անհուն բերկրանքով ներկայացնում ենք Գէորգ Ստեփանեանի «Համազասպ Սրբանձտեանց» գիրքը՝ ոչ միայն պատմական նշանակութիւն ունեցող, այլև պատմական արժէք ներկայացնող մի գործ, որը ծանօթացնում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանաւոր գործիչ Համազասպ Խաչատուրի Սրբանձտեանցի կեանքը եւ գործունէութիւնը:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հիմնադրութիւնից կարճ ժամանակ անց Համազասպը դաշնակցական շարքերն անդամակցող առաջին սերնդին պատկանող երիտասարդներից էր, որը գինւորազրկեց եւ ուխտեց «Մինչեւ իսկ իր կեանքի գնով ծառայել հայրենիքին»:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան 125-ամեակի եւ 1921 թ. Փետրւարեան ապստամբութեան 95-ամեակի առիթներով մեզ համար մեծ պատիւ նաեւ պարտականութիւն է հրատարակել Գէորգ Ստեփանեանի այս աշխատութիւնը նւիրւած Համազասպին, ինչը հիմք է հանդիսացել մեր այս նախաձեռնութեանը: Սա մեր ոգու պարտքն է ազգային հերոսին, ով իրեն նւիրեց ազգին ու հայրենիքին:

Շնորհակալութիւն ենք յայտնում դրքի հեղինակ պատմական գիտութիւնների դոկտոր-պրոֆեսոր Գէորգ Ստեփանեանին, պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտութիւնների դոկտոր Գէորգ Խուզինեանին, զրախօսներ՝ պատմական գիտութիւնների դոկտոր-պրոֆեսոր, ՀՀ Գիտութիւնների ազգային

ակադեմիայի ակադեմիկոս Աշոտ Մեղքոնեանին, պատմական գիտությունների պոստդոկտոր, ՀՀ Գիտությունների ակադեմիայի թվովյալ-տնտեսական գիտությունների պոստդոկտոր Ռ. Սահակեանին, պատմական գիտությունների պոստդոկտոր Էդուարդ Դանիկյանին և պատմական գիտությունների թեկնածու-դոցենտ Ա.Լ.Խիս Յարույրյանին:

**Հ.Յ.Գ. Իրանի հարաւային շրջանի
Վեներոնական Կոմիտէ**

Հեղինակն իր երախտագիտոթյունն է հայտնում թուր նրանց, ովքեր իրենց բարոյական և նյութական աջակցութամբ նպաստեցին սույն մենագրության պատրաստմանն ու հրատարակմանը:

«Ծագեց արև ազատութեան,
Փախէք ամպեր երկնքից.
Համազասպը իր խմբով,
Կը գայ Խաչին գաւառից»¹:

Աշուղ Աշխոյժ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՃԻՃ դարի վերջերի և ՃԻՃ դարի առաջին տասնամյակների հայ ազգային-ազատագրական պայքարի բազում ակնառու դեմքերի կյանքն ու գործը տարբեր պատճառներով դեռևս գիտական լուրջ ուսումնասիրության հեն ենթարկվել: Հիմնականում հայ ազատամարտի առաջատար ուժի՝ ՀՅԴ-ի շարքերում իրենց անձնվեր գործունեությամբ անմահացած նվիրյալների՝ Արաբո, Հրայր Դժոխք, Նիկոլ Դուման, Աղբյուր Սերոբ, Սևքարեցի Սաքո, Սեբաստացի Մուրադ, Վանա Իշխան, Քեռի, Զուլումաթ, Արամ Մանուկյան, Դրաստամատ Կանայան, Գարեգին Նժդեհ... անդուգական փառանքում իր ուրույն տեղն ու դերն ունեցավ նաև Վան-Վասպուրականի Սանդյան (Սանդենց)-Սրվանձտյանց լուսավոր դերդաստանից սերած «համբաւաւոր վանեցի ուղմիկը»², Համազասպ Խաչատուրի Սրվանձտյանցը, որը ժամանակակիցների շրջանում վաստակեց անվիճելի հեղի-

¹ Աշուղ-Աշխոյժի քնարը, Կ. Ա, Բագու, 1908, էջ 47:

² Վարանդեան Մ., Մորաւո (Սեբաստացի ոսգիիկին կեանքն ու գործը), Պոսքրն, 1931, էջ 333:

նակություն և հայոց հիշողության մեջ անմահացա՞վ իրրի
Խմբապետ Համազասպ...

Մատնանշելով հայ ազգային-ազատագրական շարժման
գործում ՀՅԴ-ին գինգոբազմա՞ծ գործիչների անուրանալի
վաստակն ու դերը՝ ինչը ազատամարտում կոխված իր նշանա-
վոր հրամանատարների, այդ թվում նաև Համազասպի միջոցով
նպաստեց ազատատենչ հայության գիմագրական ոգու բարձ-
րացմանը, ՀՅԴ գործիչներից Նորայր Մամյանն իրավամբ գրել
է. «Ո՞վ կարող է սակայն, հաշվել մեր քաջերի, մեր կարիճների,
մեր հերոսների, մեր ֆէդայիների թիւն ու քանակը: ...Թւենք
գէթ մի քանիսի անունները, որոնք իբր առիւծներ գլխաւորել
են առիւծաբաշ ֆէդայիներին: Գէորգ Չասուշ, Աղբիւր Սևուր,
Հրայր, Բաբգէն Սիւնի, Նիկոլ Դուման, Պետօ, Վարդան, Իշխան
Արդութեան, Կարօ, Արրօ, Մայոյեան, Մուրադ, Անդրանիկ, Սե-
պուհ, Աւօ, Կայծակ Առաքել, Ռուբէն, Արամ, Համազասպ, Դրօ,
Նժդէհ, Ա. Դեւեան, Խան, Քեռի եւ հազարաւոր ուրիշներ»¹:

Որպես գաղափարի գինգոբա՞ Համազասպը ՀՅ Դաշնակ-
ցութեան այն նշանավոր գործիչներից էր, որը մշտապես
գտնւում էր իր ժամանակի քաղաքական իրաւարձությունների
կիզակետում: Նա իր կյանքով ու գործունեութեամբ միշտ ծա-
ռայել է հայրենիքին՝ խորապես վերապրելով նրա զժպարին
անցյալն ու ողբերգական ներկան: Հայրենիքին Համազասպը
կապված էր հոգու ամենանուրբ և ամենասուրբ թելերով: Նրա
կյանքը դարձել է վառ օրինակ բոլոր ժամանակների հայ ազ-
գային գործիչների համար, ովքեր սլաւարաստ են մարտիկին
վայել համարձակութեամբ անմնացորդ նվիրումով ծառայելու
սեփական ժողովրդին: Ինչպես գրում է Համազասպի կուսակից
և գինակից ընկեր արցախցի Ազատի (Թեոս) Վերդյանը. «Հայ
Յեղափոխական Դաշնակցութեան մարտական և ռազմական

¹ Մամեան Ն., Հայ ազատամարտի դաշնակցական ֆէդային եւ ֆէդայականութիւնը (Խա-
նասրի առիւն), «Ալիք», Թեհրան, 1965, ԼԵ տարի, յուլիս 26, № 156:

սերունդի պատմութեան մէջ խմբապետ Համադասոյ Արուսեան-տեանը առաջնակարգ տեղերից մէկն է գրաւում»¹:

Քանի որ Համադասոյը եղել է ՀՅԴ աչքի ընկնող գործիչներից մեկը, նրա հերոսական կյանքի չջերը 70 տարի շարունակ գրեթե անմատչելի են մնացել խորհրդահայ հասարակութեանը: Մինչև Խորհրդային միութեան փլուզումը, Համադասոյի հիշատակը մաս էին պահում Սիյուսքում գործող նրա կուսակցական ընկերները: Ինչպես իրավամբ նշել է ՀՅԴ անվանի գործիչ և գրող Արտաշես Հովսեփյանը (Մալխաս)՝ «Ապրումներ» հուշագրական երկում. «Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ Դաշնակցական զինուորը առանձին տեղ մը ունի, և այդ տեղը կամ զիբբը, ամենադուրձին է կուսակցութեան մէջ»²:

Խորհրդային շրջանում հիմնավորապես նենգափոխում էին ՀՅԴ պատմութեան հետ կապված հարցերը: Խորհրդահայ պատմաբանները ժամանակի պետական քարոզչութեան տեսանկյունից են մեկնաբանել ազգային-ազատագրական պայքարը, ուստի ժխտվել կամ անտեսվել են ՀՅԴ-ին զինվորագրված գործիչների կատարած ազգանվեր գործերը: «Տեղն է ըսել,- դարձյալ նշել է Մալխասը,- թէ մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ անտեսուած կէտ մը կայ. այդ՝ Դաշնակցական զինուորի պատմութիւնն է: Շատ բազմերանդ է այդ զինուորութիւնը: Ամէն դաս իր ներկայացուցիչը ունեցեր է անոր մէջ: Ամէն երկրամաս՝ իր մարդը, հեռաւոր Ամերիկայէն սկսած մինչև Հայաստանի ամենախուլ անկիւնները»³:

Ուստի հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ զաղափարախոս-տեսաբան և պատմագիր Սիւր. Վարանդյանը հորադատ կուսակցութեան բազում պայծառ ղեմքերի հիշատակի հավերժացման համար առաջ էր քաշում նաև Համա-

¹ Վերդեան Ա., Յուշեր: Գրի առաւ՝ Հայկ Աճեմեան, Թեհրան, 1959, էջ 28:

² Մալխաս, Ապրումներ, Խ. Ա., Թեհրան, 1982, էջ 351:

³ Նոյն տեղում, էջ 349:

դասպին նվիրված գիրք ունենալու խնդիրը. «...Ու՞ր են Քրիստափորի, Սիմոնի, Ռոսսոմի «Գիրքը»։ Ու՞ր են Սերոբի, Եփրեմի, Դուամնի, Քեռիի, Արամի, Հրայրի, Չաուչի, Մուրափի, «գրքերը»... Իշխանի, Համազասպի, Սաքօի, Խէչօի, Ապրօի, Գուրգէնի գրքերը... Մեռածները չուղեցին գրել իրենց փոթորկալից ապրումները — մե՞նք պիտի գրենք այն (ունենալով, աւա՞ղ, ծանօթութիւններու եւ փաւերագրերու աղքատիկ պաշար միայն»¹։ Այս տողերը գրելուց հետո անցել է 85 տարի, բայց նման առաջադրանքը տակավին չի կորցրել իր այժմեականութիւնը։

Միայն Արցախյան 1988 թ. հուժկու շարժումը և խորհրդային գաղափարական մենատիրութեան հաղթահարումը Հայաստանում պայմաններ ստեղծեցին Միք. Վարանդյանի փափազն իրականութիւնն զտրճնելու համար։ Լույս տեսան առանձին աշխատութիւններ, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ, որոնք համալրեցին Սփյուռքում ՀՅԴ գործիչներին նվիրված գրականութիւնը։ Այդ շարքը լրացնելու է գալիս Ընթերցողի դատին ներկայացվող սույն մենագրութիւնը, որը նպատակ ունի վեր հանել և անաչառ լուսաբանել հայոց ազատամարտի նվիրյալներից մեկի՝ Համազասպի կյանքի ու գործունեութեան ամբողջական տարեգրութիւնը և այն գնահատել ըստ արժանիւնի։ Հետեւեալը, Համազասպի գիտական կենսագրութեան ուսումնասիրութիւնն արժեւորվում է և անհրաժեշտութիւն է թե՞ պատմագիտութեան և թե՞ հայոց ազատամարտի պատմութեան համար։

Դժվար է սահման գծել Համազասպի կենսագրութեան և ռազմա-քաղաքական գործունեութեան միջև, քանի որ հայ ժողովրդի ազատութեան համար անմոռաց պայքարը միաժամանակ դարձավ նաև նրա անձնական կյանքի ժամանակագրութիւնը։ Ուստի Համազասպի 48-ամյա հերոսական կյանքն ու

¹ Վարանդեան Մ., Մոլուտ (Սերաստացի ռազմիկին կեանքն ու գործը), էջ 7-9։

գործունեությունը պայմանավորված են կարելի է ստորաբաժանել յոթ շրջանի. ա) մանկություն և պատանեկություն, բ) հայ-թաթարական ընդհարումների տարիներ (1905-1906 թթ.), գ) բանտարկություն, աքսորի և զեկերումների շրջան (1907 թ. օգոստոս-1914 թ. օգոստոս), դ) Առաջին աշխարհամարտի ուղևորական (Կոփկասյան) ռազմաճակատի ռազմագործողություններ (1914-1916 թթ.), ե) Բաքվի նահանգում և Դադաստանի մարզում ծափալած կոնիսներ (1918 թ.), զ) Նոր Բայազետի գավառի գործադատների հրամանատար (1919 թ. հուլիսի սկզբներ-1920 թ. դեկտեմբերի 5), է) խորհրդայնացման շրջանի իրադարձություններ, ձերբակալությունը և կյանքի վերջին օրերը Երևանի կենտրոնական բանտում (1921 թ.):

Համապատասխան կյանքի և գործունեության համակողմանի լուստրանմանը նվիրված ներկա աշխատության համար աղբյուրազիտական հիմք են ծառայել Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) վավերագրերը: Մեր կողմից շրջանառության մեջ են մտցվել նաև ՀԱԱ-ում պահվող Ռուսաստանի Դաշնության Մոսկվայի մարզային պատմական արխիվից ստացված ֆոտոթափավորված վավերագրերը, որոնք ներառում են Համազասպի ընտանիքի վերաբերյալ կոնկրետ տեղեկություններ¹:

Աշխատության աղբյուրազիտական հենքն են դարձել նաև Ռուսաստանի Դաշնության պետական արխիվի (ԴԱՐՓ)² և Ռուսաստանի պետական ռազմա-պատմական արխիվի (ՐԴՎԻԱ)³ նյութերը: Մեր հայթայթած վավերագրերից իրենց կարևորությամբ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, Материалы фондов московского областного исторического архива, коллекция-7, СА-10, опись-1, № 792, д. 2855.

² Տե՛ս Государственный архив Российской Федерации (այսուհետև՝ ԴԱՐՓ), ф. 102, Д.П. (О.О.), 1905, оп. 233, д. 1350, ч. 72 (1); ф. 102, Д.П. (О.О.), 1909, оп. 239, д. 14, ч. 5.

³ Տե՛ս Российский Государственный военно-исторический архив (այսուհետև՝ ՐԴՎԻԱ), ф. 3453 (1-ой Армянский стрелковый полк), оп. 1, д. 1; ф. 14978 (Хнынский отряд), оп. 1, д. 1; ф. 15008 (Баязетский отряд), оп. 1, д. 1, 2, 3; ф. 10154 (Битлисский отряд), оп. 1, д. 1, 16.

յամբ առանձնանում են Հատկապես թիվ 15008 (Баязетский отряд) և թիվ 10154 (Бутлусский отряд) ֆանդերում պահվող նյութերը, որոնցում տեղեկություններ կան Արարատյան գնդի, այդ թվում նաև Համազասպի հրամանատարությամբ գործող կամավորական 3-րդ ջոկատի գործունեության վերաբերյալ¹:

Թեմայի գիտական մշակման և յուսարանման համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ են եղիչև Ջարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) արխիվային նյութերը: Գարեգին եպս. Սրվանձաթանցի ֆանդի լրացուցիչ բաժնում առկա են Համազասպի ավագ որդու՝ Գարեգինի սփյուռքահայ տարբեր գործիչներին և Ստամբուլում բնակվող իր մերձավորներին 1970 թ. սկզբներին հղած նամակները, ինչպես նաև Սրվանձաթանց տոհմի որոշ ներկայացուցիչներին պատկանող լուսանկարներն ու այլ վավերագրեր¹:

Համազասպի ընտանիքի ճակատագրի հետ կապված հարցերը լուսարանելու տեսակետից բացառիկ կարևոր արժեք ունեն հատկապես Գարեգինի և Համազասպի կրտսեր հորեղբոր՝ Միքայելի ստամբուլաբնակ դասեր՝ Փեփրոնեի 1972 թ. սեպտեմբերի 25-ին և նոյեմբերի 20-ին միմյանց ուղարկած նամակները, որոնք պարունակում են փաստագրական և կենսագրական ուշագրավ տվյալներ²:

Ներկա ուսումնասիրության համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի (ՀՊՊԹ) արխիվային նյութերը³: Այս առումով իր վաստակն ունի ՀՊՊԹ-ի Նոր և նորագույն պատմության բաժնի երկարամյա (1976-2002 թթ.) ավագ գիտաշխատող Պերճուհի Հարությունյանը: Նա հայ վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյանի

¹ Տե՛ս Գ.Ա.Թ. Գարեգին Սրվանձաթանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 49, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 70, 72:

² Գ.Ա.Թ. Գարեգին Սրվանձաթանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 63, 64:

³ Տե՛ս ՀՊՊԹ. ֆ. փաստաթղթային, ինվ. 1631, 5363, 5565, 25743: Նորագույն պատմության բաժնի ֆոնդ, ինվ. 389ա, 389բ, 389գ:

կյանքի և գործունեության վերաբերյալ նյութեր հավաքելու նպատակով 1991 թ. մայիսի սկզբին Թբիլիսի կատարած գիտական գործուղման ժամանակ հանդիպել է նաև Համագտակի կրտսեր օրդուսն՝ Վանադատին, որի հետ անցկացրած գրույցից արձեքավոր հուշ-վկայություններ է քաղել նրա հոր գործունեության և իրենց բնտանիքի մասին: Վանադատը Պ. Հարությունյանին տրամադրել է նաև ընտանեկան 11 լուսանկար՝ իրենց գրություններով¹: Պ. Հարությունյանի շնորհակալ աշխատանի արդյունքում ձեռք բերված այդ նյութերն անդնահատելի նպաստ են բերել Համագտակի գործունեության լուսարանման և նրա թողած ժառանգության հետքերը հայտնաբերելու հարցում:

Աշխատության տարաբնույթ հարցերը լուսաբանելու համար օգտվել ենք փաստաթղթերի և նյութերի այն ժողովածուներից, որոնցում կան հիշարժան տեղեկություններ Համագտակի տարբեր տարիների գործունեության վերաբերյալ²:

¹ Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1366/23, 1368/1, 1368/2, 1368/3, 1368/4, 1368/5, 1368/6, 1368/7, 1368/8, 1368/9, 1368/10, 1368/12:

² Տե՛ս Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг. (сборник документов и материалов), Москва, 1958; Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), խմբ. կոլեգիա՝ Ա. Մնացականյան, Ա. Հակոբյան, Ս. Ռոդոնյան, Ղ. Դավթարյան, Վ. Կարամյան, Երևան, 1960, Վրացեան Ս., Հին լորեր նոր պատմության համար, Բէյրութ, 1962; Նյութեր Հ.Յ. Գաշնակցուրեան պատմության համար, Խրատարակութեան պատրաստեց և խմբագրեց Հ. Տասնապետեան, Խ. Ա. Պէյրութ, 1972, Խ. Բ. Պէյրութ, 1973, Խ. Գ. Պէյրութ, 2007, Խ. Դ. Պէյրութ, 1982, Խ. Ե (Խրատարակութեան պատրաստութիւն, խմբագրութիւն և ծանօթագրութիւններ Ե. Փամպուրեանի), Պէյրութ, 2007, Խ. Թ, Պէյրութ, 2012; Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), կազմողներ՝ Զ. Կիրակոսյան, Ռ. Սահակյան, Երևան, 1972; Боевой путь 11-ой Красной армии в период установления и упрочения Советской власти в Армении (май 1920-ноябрь 1921 гг.). Сборник документов, сост. Арутунян А., Баликян О., Кадомцева Н., Каряева Т., Овсепян Э., ԲՀԱ, Երևան, 1978, № 1, Լժ 7-224); Андраник Озanian (документы и материалы), составили: Арутунян А., Арутунян Г., Эвоян В., Мирзоян С., Сафян П., Шатирян Г., ԲՀԱ, № 1-2, Ереван, 1991; Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը: Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր: Փաստաթղթեր ու նյութեր: Կազմողներ՝ Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան, խմբագիր՝ Վ. Ղազախեցյան, ԲՀԱ, Երևան, 1992, № 1-2; Армянский вопрос и геополитический армян в Турции 1913-1919: Материалы политархива МИД кайзеровской Германии (сборник), сост. ответств. ред. В. Микаелян, Ереван, 1995; Ռոստոմ, Նամականի (մսխիան ուրտունանական արքիւ), Պէյրութ, 1999, Հ.Յ. Գաշնակցություն և խոր-

Թեմայի գիտական մշակման Համար օգտագործել ենք նաև ժամանակի մամուլը, որում ամփոփված են բազմաթիվ փաստական նյութեր Համադաժայի տարրեր տարիների զործու-նհույթյան մասին¹:

իրդային իշխանությունը (Փաստարդերի և նյութերի ժողովածու). պատասխանատու խմբագիր և կազմող պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 1999; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Հաղարական պատմություն): Փաստարդերի և նյութերի ժողովածու. կազմողներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Վ. Մկիթյան, Ս. Սիրգոյան, Ա. Վիրաբյան, պատասխանատու խմբագիրներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2000; Հայերի կոտորածները Բաքվի և Նիկոպոլիտոպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ. (փաստարդերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ՝ Սիրգոյան Ս., Ղազախյան Ա., պատ. խմբագիր՝ Վիրաբյան Ա., Երևան, 2003; Геноцид армян: ответственность Турции обязательство мирового сообщества. Документы и комментарии. Составитель, ответ. редактор д.и.н., проф. Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, Москва, 2003; «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների բնույթի հանձնաժողովի» փաստարդերի և նյութերի ժողովածու). Կազմող. առաջարկի և ծանոթագրությունների հեղինակ Ա. Ջալաբյան, Երևան, 2005; Հայկական ոստիկանության կազմակերպումը և գործունեությունը Վանի նահանգապետության շրջանում (1915 թվա-կանի մայիսի 8-հունիսի 17): Փաստարդերի և նյութերի ժողովածու, կազմող՝ Մահալյան Ռ., Երևան, 2008; Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике (документы и комментарии), сост. проф. Ю. Г. Барсегов, Москва, 2008; Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս): Փաստարդերի և նյութերի ժողովածու, կազմող. առաջարկի և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Հ. Սուրիապյան, Երևան, 2009; Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ (փաստարդերի ժողովածու), հ. 1, Վանի նահանգ: Կազմողներ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2012; Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ. (ժողովածու): Գլխավոր խմբագիր և կազմող՝ Ա. Վիրաբյան, կազմողներ՝ Ս. Սիրգոյան, Գ. Մանուկյան, Երևան, 2014; Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.). Сборник документов, глав. редактор I части д.и.н. А. Вирабян, Москва, 2014; Հ Յ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ արտակարգ հանձնաժողովի և պետական քաղաքական վարչության գաղափարները 1920-ական թվականներ (փաստարդերի ժողովածու): Կազմող և խմբագիր՝ պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2016:

¹ Տե՛ս «Ապագայ» (Բաքի), «Ապստամբություն» (Երևան), «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), «Ազատ Հայաստան» (Երևան), «Ազատ օր» (Աթենք), «Ալկի» (Թեհրան), «Ալկի» (Թիֆլիս), «Աշխատանք» (Թիֆլիս), «Աշխատանք» (Վան), «Աշխատանք» (Երևան), «Աշխատանք» (Իզմիր), «Աշխատանքի դրոշակ» (Թիֆլիս), «Աշխատանք»-ի փրատու» (Թիֆլիս), «Առավոտ» (Երևան), «Ապարիզ» (Ֆրեզնո), «Արգամ» (Կ. Պոլիս), «Արամագլ» (Աթենք), «Արև» (Բազու), «Արև» (Բազու), «Արմազան» (Թիֆլիս), «Արմազան» (Եկատերինոդար), «Արմենիա» (Մարսել), «Գուստի ձայն» (Ալեքսանդրապոլ), «Հայալոյս» (Թիֆլիս), «Գուստի ձայն» (Ալեքսանդրապոլ), «Գործ» (Թիֆլիս), «Երիտասարդ Հայաստան» (Նյու Եորք), «Երկիր» (Թիֆլիս), «Երկիր» (Երևան), «Ժողովուրդ» (Երևան), «Ժողովուրդի ձայն» (Կ. Պոլիս), «Ժողովուրդի ձայն» (Թիֆլիս), «Ժողովուրդի Հայաստան» (Երևան), «Իսլամ» (Երևան), «Կարմիր աստղ» (Թիֆլիս), «Կոհակ» (Կ. Պոլիս), Կոմունիստ» (Երևան), «Հայոց Աշխարհ» (Երևան), «Հայրենիք» (Պոսթրմ), «Հայրենիքի ձայն» (Երևան), «Հայրություն» (Երևան), «Հոգևոր Հայրենիք» (Երևան), «Հովիտ» (Թիֆլիս), «Հորիզոն» (Թիֆլիս), «Մեղու Հայաստանի» (Թիֆլիս), «Մշակ» (Թիֆլիս), «Յապոն» (Երևան), «Յապոն» (Փարիզ), «Յոսարեր» (Գահին), «Նախիր» (Բէրլոյ), «Նան-Տոսպ» (Վան), «Վերջին օր» (Կ. Պոլիս), «Տարաք» (Թիֆլիս), «Ուրար» (Երևան), «Բակինսկի րաբոչի» (Բաքու), «Вперед» (Բաքու), «Наше время» (Բաքու), «Знамя труда» (Թիֆլիս), «Знамя труда» (Բաքու), «Кавказское слово» (Թիֆլիս), «Коммунист» (Երևան):

Վերը նշված վավերագրերից, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներից ու մամուլից մեր հայթաղթած տեղեկությունները աղբյուրագրասկան ամուր հենք են ստեղծում շարադրանքի համար՝ հաստատելով բազմաթիվ ժամանակակիցների հուշերի և այլ զրափոր վկայությունների վավերականությունը: Այս առումով փաստաթղթերագրական որոշակի արժեք ունեն դեպքերին ավանատես-ժամանակակիցների պատմահուշագրական բնույթի աշխատությունները, որոնց զգալի մասն ունի պատմական սկզբնաղբյուրի արժեք, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ զրանցից շատերը գրվել ու հրատարակվել են դեպքերի թմարմ հիշողությունների ու սպափորությունների ներքո: Ուստի արժանին պետք է հատույցել հայ մանկավարժական երախտափոր, փաստուրականցի Համբարձում Երամյանին, որը Համազասպի մահվանից անմիջապես հետո Կահիրեում լույս տեսնող «Յուսաբեր» օրաթերթի 1921 թ. մարտի 26-ի համարում «Համօ» վերտառությունը հրապարակման մեջ առաջին անգամ շարադրել է Համազասպի համառոտ կենսագրությունը¹:

Համազասպի գործունեությունը ամփոփված է Վան-Վասպուրականի 1915 թ. ապրիլյան հերոսամարտի 15-ամյակի առիթով Թեհրանի Վան-Վասպուրականի հայրենակցական միություն վարչություն կողմից հրատարակված հարուստ և բազմազան ժողովածուում, որտեղ վարչություն անդամ Հայկ Աճեմյանն ի թրվա վասպուրականցի այլ գործիչների, համառոտ կերպով շարադրել է նաև Համազասպի կյանքի ու գործունեության պատմությունը²:

Բազմաթիվ հետաքրքրական փաստեր ու վկայություններ են պահպանվել Գաբրիել Լազյանի³, Սիմոն Վրացյանի¹ և

¹ Տե՛ս Երամյան Հ., Համօ, «Յուսաբեր», Գահիրե, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

² Տե՛ս Աճեմյան Հ., Յեղափոխական Վասպուրական. 1880-1930 (Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի տասնեփնգամեակին առիթ) (1915-1930), Վնեստիկ - Ս. Ազգար, 1930, էջ 316-317):

³ Տե՛ս Լազյան Գ., Համազասպ Սրուանճտեանց (Դեմքեր հայ ազատագրական շարժումն), Գահիրե, 1949, էջ 71-76:

Այս Թումոյանի^{2*} Համադասարկին նվիրված կենսագրական-հուշագրական համառոտ հրատարակումներում³։ Համադասարկ կյանքի տարեգրությունն առանձին գրվածքների յուսարանման համար մեծարժեք սկզբնաղբյուր է Արցախի Ազգային խորհրդի 1917-1919 թթ. նախագահ Եղիշե Իշխանյանի փաստագրական բնույթի հուշագրությունը³։

Հարկ է նշել, որ Համադասարկ կյանքի և գործունեությունն փերարեյալ տարարնույթ մամերարգրերի համաքման և մմրոգ-ժացման առաջին նախաձեռնությունն իրամամբ պատկանում է նրա մամգ որդուն՝ Գարեգինին։ Վերջինիս երախտիքը մեծ է հատկապես Համադասարկ՝ ազգային-ազատագրական շարժման գործում ունեցած մաստակի նշանակությունը փեր հանելու առումով։ Այգ նպատակով 1970-ական թմականներին սեմական պրպումներն է կատարել Հայաստանի ազգային արխիվի համադաստասխան ֆոնդերում⁴։ 1979 թ. հոկտեմբերին ՀԿԿ կենտկոմի գազափարական գծով քարտուղար Կարկեն Դալաքյանին և ՀՍՍՀ ԳԱ պրեզիդենտ Վիկտոր Համարաձումյանին հղած գիմուսում նա գրում էր. «Ես ժամանակին գիմել եմ Հայկ. ՍՍՀ պետական արխիվի գերեկցիային, խնդրելով հնարափորություն աղ ծանոթանալու հորս մասին եղած նյութերին։ Արխիվներում

¹ Տես Վրացեան Ա., Համազասպ Սրոսնձտեսն (Յուշակատում Հ.Յ.Դաշնակցության (1890-1950), հրատարակություն Հ.Յ.Դ. ֆիլոլոյի)։ Հատոր պատրաստել՝ Ս. Վրացեան, Բոստոն, 1950, էջ 493-495։

² Տես Առ. Համազասպ (Յեղափոխական աղգում։ Ազատագրական պայքարի յուշամատան), Գ. շարք, քի. 11, Պէրոյ, 1962, էջ 323-330։

³ Տես Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաղ (1917-1920), խմբաղիւրն՝ Հ. Աքրահանեան, Կ. Ղահրամանեան, Երևան, 1999։

⁴ Ի դեղ, Դարեգին Հ. Սրվանձտյանցը մեծ աշխատանք Լ. կատարել հատկապես Գարեգին եղս. Սրվանձտյանցի ձեռագրերն հայտնաբերելու և ի մի բերելու գործում։ Ձանաղի արշխատանքի արղյունում նրան հաջողվել է Կ. Պոյսի հայոց պատրիարքարանից Լ. Անձյանի և Գ. Բանալորյանի միջոցով Երևան տեղափոխել սրբաղանի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող՝ 328 քերթից քաղկացած անտիղ ձեռագրերը և ի պահ տալ Ե. Հարենցի տեղեկ գրականության և արվեստի քանղարանին (տես Գ.ԱՄ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, յաղոցի)։ Այոթերի յամին, գ. 60, տես նաև Կոստանղյան Ե., Ամրողյանում է րանաղետի արխիվը, «Հայերեիքի ձայն», Երևան, 1972, հոկտեմբերի 18, № 42, տես նաև Գարեգին Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 26)։

1909079

իմ հոր մասին ոչ մի բացատրական փաստաթուղթ չկա»¹: Համա-
գտապի տարրեր տարիներ զործունեություն վերաբերյալ փաս-
տաթղթերի հայթայթման նպատակով Գարեգինը գիմել է նաև
ստամբուլյարնակ մտավորականներ Արամ Աճեմյանին և Գևորգ
Բամպուքճյանին: 1972 թ. հունվարին և սեպտեմբերին նրանց
հղած նամակներում Գարեգինը գրում էր. «եթե հանդիպեն Ձեզ
հորս վերաբերող նյութեր, կխնդրեի այն ևս ուղարկել ինձ»²:

«Հայկական Սովետական հանրագիտարան» (ՀՍՀ)-ի Թ-րդ
հատորում, երբ նախատեսված է եղել հրատարակել նաև «Համա-
գտապ (Սրվանձտյան Համագտապ ինչպես և)» հոդվածը³, Գա-
րեգինը 1979 թ. նոյեմբերին լամբագրությանն է տրամադրում
Համագտապի կյանքի ու զործունեության ամփոփ պատմություն-
նը՝ պատմագիտական գրականությունից և տարբեր արխիվնե-
րից (ՀՍՍՀ պատմության պետական կենտրոնական արխիվ,
ՍՍՀՄ ռազմապատմական կենտրոնական արխիվ) հայթայթած
նյութերի հիման վրա՝ 10 էջի սահմաններում⁴: Գարեգինը, լինե-
լով Հայաստանում 1920-1921 թթ. տեղի ունեցած զեպեքերի ակա-
նատես ժամանակակիցը, փաստագրությունից բացի, առանձին
իրադարձությունների վերաբերյալ տարիների հեռվից երեւմն-
երեւմն արել է գատողություններ և կատարել վերլուծություն-
ներ: Հոդվածը, որը պարունակում է բազմաթիվ հետաքրքրական
փաստեր ու վկայություններ, իբրև հավաստի սկզբնաղբյուր իր
տեսակի մեջ եղակի ու կարևոր փաստաթուղթ է:

Գարեգինը, հավատարիմ իր նախնիների նվիրական
ավանդներին, նպատակ է ունեցել նաև կազմելու և ամբող-
ջացնելու Սանդյան (Սանդեհնյ)–Սրվանձտյանց տոհմի ճյուղա-
գրությունը⁵: Այդ շնորհակալ և պատվաբեր առաքելությունն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 16:

² Գ.ԱԹ. Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 60, 62:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 14:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 89-98:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 60, 63:

ի կատարածելու նպատակով նա Գ. Բամպուքճյանին 1972 թ. սեպտեմբերի 16-ին ուղարկած նամակում գրում էր. «Կարենոր է ստանալ նաև Սրվանձտյանցի (իմա՝ Գարեգին Կալ. Սրվանձտյանցի – Գ. Ս.) տոհմական աղյուսակը, որը տպագրվելու է հրատարակվող ժողովածուի մեջ¹: Գուցե Ձեզ մոտ գտնվի այդ աղյուսակը կամ հնարավոր լինի կազմել և ուղարկել, որի համար անչափ կլինեմ Ձեզ երախտագարա: Աղյուսակում ցանկալի է նշել Գարեգինի պապից սկսած նրա որդիները, թոռները, ծոռները, զբաղմունքը, ծննդյան ու մահվան տարեթվերը...»²: Իր պատասխան նամակում Գ. Բամպուքճյանը արձանագրում էր. «Գալով Ձեր գերզաստանի ճիշդագրութեան, մինչև օրս այսպիսի բանի չեմ հանդիպած և հաւանաբար այ չի հանդիպիմ: Կը խորհիմ թէ զայն լաւագոյն կերպով Դուք կարող էք պատրաստելու»³:

Իր տոհմի ճշուգագրությունը կազմելու գաղափարը երկար տարիներ հետաքրքրել և զբաղեցրել է Գարեգինին: 1972 թ. սեպտեմբերի 25-ին Փեփրոններն ուղարկած նամակում Գարեգինը խնդրում էր մանրամասն տեղեկություններ ուղարկել իրենց տոհմի վերաբերյալ: «Սրբազանի (Գարեգին Կալ. Սրվանձտյանցի – Գ. Ս.)⁴ կենսագրության համար անհրաժեշտ է ունենալ նաև նրա տոհմական աղյուսակը, որում նշված կլինեն սրբազանի պապից սկսած մինչ մեր օրերը բոլոր ազգակիցների անունները, զբաղմունքը, ծննդյան ու մահվան տարեթվերը»⁵, – ասված է նամակում: Յովսեփ, պատասխան նամակում Փեփրոնեն իր ունեցած տեղեկությունների սահմանում

¹ Խոսքը Գարեգին Կալ. Սրվանձտյանցի հատրնտի երկերի ժողովածուի հրատարակման մասին է:

² Գ.ԱԹ. Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 60:

³ Նույն տեղում, գ. 61:

⁴ 1974 թ., երբ մեծ հանդիսավորությամբ պատրաստվում էր նշվել «Սատուցի Կալվիր» էպոսի առաջին պատման 100-ամյակը, այդ առիթով պետք է հրատարակվեր Գարեգին Կալ. Սրվանձտյանցի հատրնտի երկերի ժողովածուն:

⁵ Գ.ԱԹ. Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 63:

մանրամասներ էր հայտնում միայն իր հոր՝ Միքայելի թողած մասնագության մասին¹։

Թեև ԳԱԹ-ի ձևադրատան արխիվում, որտեղ պահվում են Սրվանձտյանց գերդաստանի որոշ ներկայացուցիչներին պատկանող նամակներ և այլ փաստաթղթեր, բացակայում է Սանդյան (Սանդենց)-Սրվանձտյանց տոհմաբանությունը վերաբերող որևէ վավերագիր, սակայն ՀԱԱ-ում պահվող, արձակագիր Սերո Խանդաղյանի անվանական ֆոնդում մեկ հաջորդվեց գտնել Գարեգինի սեպիր-ինքնագիր տարբերակով 1967 թ. կազմած Սանդյան (Սանդենց)-Սրվանձտյանցների տոհմացուցակը, մասնավորապես իր սլափ՝ Խաչատուրի գերդաստանի ճյուղազրույթունը²։

Հարկ է նշել, որ Գարեգինից բացի, Սրվանձտյանցների, մասնավորապես Խաչատուրի գերդաստանի տոհմացուցակը 1992 թ. կազմել է նաև Համազասպի ավագ քրոջ՝ Անթառամի որդու՝ Պարզե Պանիրյանի կինը՝ Գոհար Իսազուլյանը³։ Երկու տոհմացուցակներն էլ անգնհատելի տեղեկություններ են պարունակում Սանդյան (Սանդենց)-Սրվանձտյանցների տոհմաբանությունն ուսումնասիրելու և կազմելու համար։

Զգտելով մի աղյուսիկ ևս ավելացնել նշանավոր այդ գերդաստանի տոհմազրույթյան ամբողջացման գործին՝ մենք Գարեգինի և Գոհարի հայտնած տեղեկություններին հավելել ենք նաև տարբեր աղբյուրներից քաղած տվյալներն ու Համազասպի հարազատների տրամադրած մեր ձեռքի տակ գտնվող տեղեկությունները⁴ և զբանք զեռեղել ներկա աշխատության

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 64։

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի շրջերես։

³ Տե՛ս Սրվանձտյանց ազգի սոսնձաժողովի Կոնաք Բազուլյան, Երևան, 1992 (ձեռագիր)։ Չնուգիքը պահվում է Գոհարիկի քոռ Վազգեն Չիչյանի ընտանեկան արխիվում։ Կրկնօրինակը սիրով մեզ է տրամադրել Վ. Չիչյանը, որին հայտնում ենք մեր երախտագիտությամբ։

⁴ Հարկ է նշել, որ այդ տեղեկությունները ձեռք բերվեցին հեռուստալրագրող Արդա Ներսիսյանի շնորհիվ, որը դեռևս 1993 թ. հուլիսի 3-ին հարցազրույց էր ունեցել Համազասպի ավագ

հավելվածում՝ առաջին անգամ գիտական շրջանագրության մեջ
գնելով Սանդյան (Սանդենց)-Սրվանձայանց գերպատանի Խա-
չատուրի ճյուղապարտությունը:

Համազասպի մարտական ուղին սկսվել է 1905-1906 թթ.¹
հայ-թաթարական կռիվների շրջանում: Նրա գործունեության
այդ հանգրվանի լուսաբանման համար կարևոր աղբյուր են
Վարանդայի ինքնապաշտպանության գեկալարներից Միսաք
Տեր-Դանիելյանի (Արամայիս) պատմահուշագրական աշխա-
տությունները¹:

Հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում Համազաս-
պի՝ Արցախում և Գանձակում մղած ինքնապաշտպանական
կռիվներին անդրադարձել է ակադեմիկոս Հր. Սիմոնյանը՝
«Ազատագրական պայքարի ուղիներում» ուսումնասիրության
առաջին հատորում²:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Համազասպի գոր-
ծունեությանն է անդրադարձել նաև պ.դ.դ., պրոֆ. Հ. Գևորգ-
յանը³: Հեղինակը լայնօրեն օգտագործել է նաև ՀՅԴ Կենտրո-
նական արխիվում (Բոստոն) պահվող փափերագրերը: Դրանց
մեջ փաստավաճագրական կարևոր արժեք ունեն հատկապես
Համազասպի և Արցախի Զինվորական մարմնի գեկալար Սար-
գիս Մեհրաբյանի (Խանասորի Վարդան) միմյանց ուղարկած

քրոջ՝ Անթառամի Աղունիկ դստեր որդու, տոհմիկ հային բնորոշ կենսակերպով Արտաշես
Բուռնազյանի հետ: Խաչատուրի գերդաստանի ճյուղագրության մասին տեղեկություններ
հավաքելու գործում մեզ մեծապես օժանդակել է ընտանեկան լուսանկարներ են տրամա-
դրել Ա. Բուռնազյանի զավակները՝ երևանաբնակ Մամիկոն և Աղունիկ Բուռնազյանները,
Համագասպի կրտսեր որդու՝ Վանագասի թոռնուհին՝ քիլիսարբնակ Նինան, Համագասպի
կրտսեր քրոջ՝ Թագուհու թոռնուհին՝ երևանաբնակ Թամարան, Անթառամի Պարզև որդու
դուստրը՝ երևանաբնակ Լիլիկ Պանիրյանը և նրա որդի Վազգեն Չիչյանը, ինչպես նաև Հա-
մագասպի կրտսեր եղբոր՝ Հրաչյայի թոռնուհին՝ երևանաբնակ Անահիտ Անանյանը, որոնց
հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը: Տվյալները գրավել են 2014 թ. օգոստոսի 17-ին և
հոկտեմբերի 5-ին:

¹ Տե՛ս Արամայիս. Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա: Ի. Ասկերան,
Ո. Վարանդայ-Խաչեն, Թիֆլիս, 1907, մասն Բ: Ի. Ընդհարումներն ապրիլից յուդ: Ո. Դաշ-
նակցությունը եւ ինքնապաշտպանությունը, Թիֆլիս, 1907:

² Տե՛ս Միմնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, Երևան, 2003:

³ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Ազատագրական պայքարի կոլեկտիվային ճակատը, Երևան, 2010:
Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), Գորիս, 2011:

նամակները, ինչպես նաև Համագաստի՝ ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյին հղած նամակները: Հ. Գեորգյանը Համագաստի նամակներից Եւ¹ սիրով տրամադրել է մեզ, ինչի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

Համագաստը ՀՅԴ 1912 թ. գաղափարություն ժամանակամրաստանված ղաղնակցական տասնյակ գործիչների թվում էր: Ուստի 1908-1909 թթ. գաղափարներով լի առնչվող փաստաթղթերը (ՀԱԱ, ֆ. 1457 («ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցություն»), ց. 3, գ. 1, 5, 6) կարևոր նյութեր են պարունակում Համագաստի վերաբերյալ, որոնք հրապարակվել են պ.դ.թ. Ավագ Հարությունյանի կողմից²:

Այս առումով առանձնակի կարևորություն են ստանում այն նյութերը, որոնք վերաբերում են Համագաստի ձերբակալությունն ու բանտարկությունը: Աղբյուրագիտական բացառիկ նշանակություն ունեն Համագաստի՝ 1907 թ. օգոստոսին ձերբակալման առիթով Թիֆլիսում՝ 1908 թ. հունվարի 11-ին պարետային վարչությունն ստամիստրի և Գանձակում՝ 1909 թ. փետրվարի 24-ին Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչության օգնական ստամիստրի կողմից կազմված հաշվառման քարտերը (NN 49/1843, 1738): Դրանցում առկա են կենսագրական որոշ տվյալներ, ինչպես նաև ղեկավարված է բանտային 6 լուսանկար: Վրաստանի ազգային արխիվում պահվող այդ նյութերը (էլեկտրոնային տարբերակով) մեզ է տրամադրել իրավագետ Մայքլ Ա. Բաբայանը, որին հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը: Արխիվային այդ նյութերը ներկայումս պահվում են նաև «ՀՅԴ պատմության թանգարան» (ՀՅԴ ՊԹ)-ում³:

¹ Տես ՀՅԴ Կենտրոնական արխիվ (Բոստոն): Թղթածրար № 329, գ. 4, 44: Թղթածրար № 403, գ. 20, 22, 23, 24 (այսուհետ՝ ՀՅԴ ԿԱ):

² Տես Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության թղթածրարները: Համագաստ Արվանդությանցի դատական գործը, «Ամ», Երևան, 2010, ապրիլ-հունիս, № 2 (30), էջ 169-184:

³ Տես ՀՅԴ ՊԹ, Համագաստ Արվանդությանցի ֆոնդ, գործ 1, 2:

Նշեցինք, որ Համադասարկ կյանքի և գործունեության մի կարևոր շրջան կառավարված է Առաջին աշխարհամարտի սուս-թուրքական ճակատի գործողությունների (1914-1916 թթ.) հետ: Հայտնի է, որ «Հայոց Հայրենակցական միությունների միություն» (նախագահ՝ մեծանուն բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյան) նախաձեռնություններ է Հայաստանի Հանրապետության հովանավորությամբ Թիֆլիսում 1918 թ. նոյեմբերի 21-ից Հովհ. Թումանյանի նախագահությամբ գործող «Համաշխարհային պատերազմից Հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ Հանձնաժողովը» (այսուհետև՝ Քննիչ Հանձնաժողով)¹ հսկայածավալ նյութեր է հավաքել Փարիզում 1919 թ. հունվարի 19-ին հրավիրվելիք խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացնելու, որտեղ նախատեսվում էր քննարկել նաև պատերազմի տարիներին ժողովուրդների կրած վնասների՝ Օսմանյան կայսրության կողմից փոխհատուցման խնդիրը: Քննիչ Հանձնաժողովի աշխատանքները կազմակերպելու համար ստեղծված չորս հանձնաժողովներից կամ բաժիններից (Պատմաքաղաքական, Տնտեսական, Քրեական) մեկը կոչվում էր «Հայերի մասնակցությունը 1914-1918 թթ. համաշխարհային պատերազմին Ռազմատարածական հանձնաժողովը», որի վարիչն էր գեներալ-լեյտենանտ Ալեքսանդր Կուլեբյակինը², քարտուղար՝ սոցիալիստ. չիլ Լևոն Լխիցյան³:

¹ «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողով»-ի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Հայ ժողովրդի կորուստներ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողով» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու): Կազմող. առաջարկի և ծանոթագրությունների հեղինակ Ա. Զաքարյան, Երևան, 2005:

² Բանաստեղծ, զինվորական և հասարակական գործիչ գեներալ-լեյտենանտ Ալեքսանդր Կուլեբյակինի (1871-1923 թթ.) զինվորական, գրական-հասարակական գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս նաև **Закарян А.**, Поет-генерал Александр Кулебякин и Армения, ՊԲՀ, Երևան, 2001, № 2, էջ 99-129, տե՛ս նաև նույնի՝ Александр Кулебякин и Армения, Ереван, 2003, տե՛ս նաև նույնի՝ Դևերևալ Ալեքսանդր Կուլեբյակինի մասնակցությունը Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքներին, «Հայկական րանակ», Երևան, 2002, № 1-2, էջ 155-161:

³ Ազգագրագետ, բանասեր, պատմաբան և հասարակական գործիչ Լ. Լխիցյանը (9.01.1892 թ. Թիֆլիս-18.02.1921 թ. Եջմիածին) նշանավոր մանկավարժ, ազգագրագետ և գրական-հասարակական գործիչ Ստեփան Լխիցյանի որդին էր: 1911-1914 թթ. սովորել է

Հայաստանի Հանրապետություն ցուցումով և նրա զբա-
մով գործող Ռազմապատմական Հանձնաժողովը գործեց ԹԻՖ-
լիսում, 1918 թ. գեկտեմբերից մինչև 1919 թ. մայիս¹: Իր գոր-
ծունեություն շրջանակում Հանձնաժողովը ծրագրել էր վավե-
րագրական նյութերի հիման վրա շարագրել նաև «Կամավո-
րական շրջանի՝ 1914-1916 թթ.» պատմությունը: Այդ նպատա-
կով Հանձնաժողովը 1919 թ. հունվարի 20-ից զանազան նյու-
թեր (գեկուցումներ, հրամաններ և այլն) սկսեց հավաքել Ադ-
դալին բյուրոյի, Հայոց Ազգային խորհրդի, Զինվորական
խորհրդի, ինչպես նաև Հայ կամավորական ջոկատների հրա-
մանատարներից: Նյութերի հավաքման գործընթացին ընդգրկ-
վեց նաև Համազասպը: Այդ է վկայում Հովհ. Թումանյանի՝
1919 թ. փետրվարի 11-ին Բաքու՝ Համազասպին հղած նամա-
կը, որում վերջինիս խնդրվում է իր մոտ եղած նյութերը որ-
քան հնարավոր է շուտ «գէթ մի երկու շաբաթուայ ընթաց-
քում» ուղարկել իրեն: Քանի որ, նամակն իր բովանդակությ-
ամբ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և հատկապես
կարևոր տեղեկություններ է պարունակում, մեջբերում ենք
ամբողջությամբ.

«Մեծարգոյ պ. Համազասպ

Համաշխարհային պատերազմից Հայ ժողովրդի կրած
վնասների քննիչ յանձնաժողովը որոշել է պատրաստել գինեո-

Վիեննայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետում: Առաջին աշխարհա-
մարտի տարիներին եղել է հայկական կամավորական 5-րդ ցուկատի մարտիկ, այնու-
հետև՝ «Հայ զաղրականների եղբայրական օգնության կոմիտե»-ի լիազոր ներկայացու-
ցիչ Բայազետում: Ծանր պայմաններում կազմակերպել է հայ զաղրականներին, հատկա-
պես Բայազետի ու Դիադինի շրջաններում պատասպարվածների օգնության գործը: Պա-
տերազմի ավարտից հետո իր լիմուսով եղել է «Հայերի մասնակցությունը 1914-1918 թթ.
համաշխարհային պատերազմին» Ռազմապատմական հանձնաժողովի քարտուղարը:
Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո 1920 դեկտեմբերի 20-ին
նշանակվել է Վանական կոյուոր-կրթական հիմնարկության (հետագայում՝ Էջմիածնի
կոյուոր-պատմական ինստիտուտ) կոմիսար: Զոհվել է 1921 թ. փետրվարի 18-ին՝ Էջմի-
ածնում (տես Էդլյան Վ., Փաստաթղթեր Լևոն Լիսիցյանի մասին, ԲՀԱ, Երևան, 1973, №
1, էջ 183-184):

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 1, ք. 58, տես նաև ֆ. 1267, ց. 1, գ. 1, ք. 1:

րապատմական տեսութիւն «Հայերի մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին» վերնագրով: Այս աշխատանքը յանձնված է յատուկ մասնաժողովին՝ գեներալ Ա. Կուլէրիակի-նի նախագահութեամբ և վերջացրած պէտք է լինի մարտ ամսի ընթացքում՝ Փարիզի կոնֆերանսին ներկայացնելու համար:

Դիտենալով, որ Ձեզ մօտ հաւաքած կան Ձեր խմբի բաղմաթիւ նիւթեր, որոնք անհրաժեշտ էին այդ խմբի պատմութիւնը կազմելու համար՝ մենք զիմել էինք այստեղ Ձեր տիկնոջը և շնորհակալութեամբ ընդունել նրանից մեզ հարկավոր դրամոր նիւթերը առանձին ցուցակով: Մենք յոյս ունենք մէկ-երկու շաբաթուայ մէջ աւարտել այդ նիւթերի օգտագործութիւնը մեր աշխատանքի համար և այնուհետեւ կը վերադարձնենք Ձեզ, եթէ դուք չկամենաք թողնիլ այդ բոլորը ուրիշ նման նիւթերի հետ միասին կազմելիք զինուորա-պատմական արխիվի մեջ: Այժմ, օգտւելով առիթից, խնդրում ենք Ձեզ չը մերժել գնել յիշեալ զինուորա-պատմական մասնաժողովի տրամադրութեան տակ Ձեր ունեցած ուրիշ գրաւոր նիւթերը նաեւ Բազուի պաշտպանութեան վերաբերեալ, քանի որ այդ քաղաքի պաշտպանութեան կռիւն թուրքերի դեմ կազմում է հայ ազգի ընդհանուր կռիւ մի կարևոր մասը, և Դուք եղել էք նրա կարևորագոյն մասնակիցներից մէկը: Եթէ Դուք հնարաւոր գտնէիք հասցնել մեզ այդ պաշտպանութեան վերաբերեալ զանազան գրաւոր նիւթեր՝ զեկուցումներ, հրամաններ, յիշատակարաններ ևն, Ձեր անձնական տպաւորութիւններով ու եզրափակութիւններով հանդերձաւ օգնած կլինէիք մեր ձեռնարկած կարևոր գործին:

Հաւատացած լինելով, որ Դուք չէք մերժի ցոյց տալու Ձեր աջակցութիւնը, մնամ ջերմ բարեկներով՝

Նախագահ քննիչ յանձնաժողովի՝ Յ. Թումանեան»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 38, ք. 58, տե՛ս նաև «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 106-107:

Համապատասխան բնականաբար չի մերժել մեծանուն գրողի և Հասարակական գործչի խնդրանքը և Ռազմապատմական Հանձնաժողովին է արամադրել իր ձեռքի տակ եղած ինչպես կամավորական 3-րդ ջոկատի, այնպես էլ Բաքվի 1918 թ. պաշտպանությունը վերաբերող նյութերը: Այդ ևն Հավաստում հետևյալ փաստարկները:

Այսպես՝ Ռազմապատմական Հանձնաժողովի քարտուղար Լ. Լխիցյանի 1920 թ. հունիսի 16-ին՝ վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության գինեվորական ներկայացուցիչ գեներալ-մայոր Հ. Քիչմիշյանին¹ հղած գեկուցագրում հանձնաժողովի հավաքած թվով 13 նյութերի ցանկում թիվ 3 և 6 թվահամարների ներքո նշված են «Համապատասխան արխիվը» և «Գրառումներ Բաքվի պաշտպանությունում Համապատասխան ջոկատի գործունեության մասին» խորագրերով փաստաթղթերը²:

Բացի այդ, Լ. Լխիցյանի գեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ Ռազմապատմական Հանձնաժողովի որոշ նյութեր (350 մեքենագիր էջ) 1919 թ. ապրիլին Միքայել Պատաշանի միջոցով ուղարկվել են Փարիզ՝ հաշտության կոնֆերանսին³: Նշենք, որ կոնֆերանսում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության գինեվորական խորհրդականն էր 1919 թ. ապրիլի 10-ին Ֆրանսիա գործուղված գեներալ-մա-

¹ Գեներալ-մայոր Հ. Քիչմիշյանը 1919 թ. հունիսի 13-ին նշանակվել է Վրաստանի Հանրապետությունում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից գինեվորական վարչության ղեկավար, իսկ 1920 թ. հունվարի 1-ից՝ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից ուսգմական կցորդը (տե՛ս Վիրաթյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920, րր., Երևան, 2006, էջ 69):

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 1, ք. 1:

³ Տե՛ս նույն տեղում: Ի դեպ, Հայաստանի գերագույն կոմիսար գնդապետ Ու. Հասկելին՝ Հովի. Թումանյանի՝ 1919 թ. սեպտեմբերի 30-ին ուղարկած տեղեկագրի 2-րդ կետում հանձնաժողովի կատարած աշխատանքների մասին ասվում է, «Պատրաստել է և Հայաստանի կառավարության միջոցով Պարիզի հայ պատվիրակությանն է ուղարկել հայ կամավորական շարժման պատմությունը, ինչպես նաև նյութեր այն կռիվների մասին, որ վարել են հայ զորամասերը տաճիկ զորքի դեմ՝ Կովկասյան ճակատը լրիուց հետո» (Չաքարյան Ա., Նորսիսայտ փաստաթղթեր Հովի. Թումանյանի գլխավորած «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողով» գործունեության մասին, ՊԲՀ, Երևան, 2002, № 2, էջ 302):

յոր Գարրիեկ Ղորղանյանը, որը հետազայում՝ 1927 թ. Փարիզում ֆրանսերենով հրատարակեց «Հայերի մասնակցությունը Համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան սպամաճակատում (1914-1918)» մեծարժեք աշխատությունը¹։ Աշխատությունը սուսերեն տարբերակի հայերեն թարգմանություն² առաջարկում «Վաերազիրներ, որոնք նիւթ ծառայած են ներկայ տեսութեան» խորագրի տակ, ի թիւս այլ սկզբնաղբյուրների³, վկայակոչվում է նաև «Պատմութիւն Գ. կիսարամնի, որը կը գործէր Բաքուի շրջանին մէջ Համազասպի հրամանատարութեան տակ»⁴ փաստաթուղթը։ Այսպիսով՝ ստույգ է, որ աշխատությունը գրելիս Գար. Ղորղանյանը ձեռքի տակ ունեցել է նաև «Գրառումներ Բաքվի պաշտպանությունում Համազասպի ջոկատի գործունեություն մասին» փաստաթղթերի հավաքածուն։

Ինչ վերաբերում է կամավորական 3-րդ ջոկատի գործունեությունը վերաբերող փաստաթղթերի հավաքածուին, նշենք հետևյալը։ Հովհ. Թումանյանի՝ Համազասպին հղած վերոնշյալ գրությունում վկայվում է, որ ջոկատին վերաբերող նյութերի հավաքածուն, որն ամենայն հավանականությամբ Քննիչ հանձնաժողովի կողմից հրամանատարի անունով անվանվել է «Համազասպի արխիվ», Համազասպի արխիվը՝ Շուշանիկի միջոցով փոխանցվել է Ռազմապատմական հանձնաժողովին։ Այդ նյութերի հիման վրա Առաջին աշխարհամարտում Համազաս-

¹ Shu Korganoff G., La Participation Des Arméniens a' la Guerre Mondiale sur le Front di Caucase (1914-1918), Paris, 1927.

² Թարգմանիչն է «Ռ. Լ.» ստորագրած հեղինակը։ Անձի ինքնությունը պարզել չհաջողվեց։

³ Այդ սկզբնաղբյուրներից են. «Քարտ քաղաքի և շրջանի բանակի ու մաստորմի գործերու հրամանատար զոր. Դոկույանի գրառը գեկոյցը 1918-ի հոկտեմբերի 6-ին» և «Քարտ Գ. կիսարամնի հրամանատարին հաշուետուրիներ Բաքու վկայքերու մասին 1918-ի մարտ 17-ին մինչև սեպտեմբեր 14-ը» (տե՛ս ԼՊՊՀԱՆԱՆ Գ., Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Ա), «Հայրենիք», Պոսթրմ, 1927, Ե տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 67)։ Ի դեպ, երկու փաստաթղթերն էլ առկա են ՀԱԱ-ում (տե՛ս ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 12-23 (4-րդ գումարտակի հրամանատար փոխգնդապետ Հարությունյանի գեկուցագիրը), ք. 56-61 (գեներալ-մայոր Գ. Դոկույանի գեկուցագիրը)։

⁴ ԼՊՊՀԱՆԱՆ Գ., Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Ա), էջ 67։

պի գլխավորած կամավորական 3-րդ ջոկատի անցած ուղու պատմությունը պետք է գրեր նույն ջոկատում Համազասպի օգնական Վալդադ Վալդայանը (Մկրտիչ Վանցյան)¹, որը Ռազմապատմական հանձնաժողովում վարում էր «կամավորական շրջանի՝ 1914-1916 թթ.» պատմությունը գրադրող մասնախմբի գլխավոր աշխատակցի պաշտոնը²:

Հարկ է նշել, որ «Համազասպի արխիվ»-ի մասին ժամանակին ուշադրով տեղեկություն է հաղորդել ինքը՝ Համազասպը: Երևանի բանտում 1921 թ. փետրվարի 17-ի գիշերը Համազասպն իր բանտախցի կուտակյալական բնկերոջը՝ Նորբայադեանի մտավորական, Նոր Բայազետի (այժմ՝ Գավառ) քաղաքացու Վահան Աֆրիկյանին մահվանից առաջ հանձնած կտակում պատվիրել էր հետևյալը. «կամավորական իմ բանակի պատմությունը իր փաստաթղթերով Վալդայանի մօտն է, որին յանձնել է գրելու բանակի պատմությունը, եթե չգրել վերջացրել է, պետք է վճարեն մնացած 7000 ռուբլին, իսկ եթե չի գրել, գործը ամբողջովին ստանան նրանից»³:

Համազասպի վկայումից աներկբա հետևում է, որ Վ. Վալդայանին է հանձնարարված եղել գրելու կամավորական 3-րդ ջոկատի պատմությունը: Սակայն այդ աշխատանքները նյութական միջոցների անբավարարված պատճառով մնացել են անավարտ: Այդ է վկայում Լ. Լիսիցյանի՝ 1920 թ. կեսերին գրած «Ռազմա-պատմական տեսություն» խորագիրը կրող գեկուցագիր-

¹ Դրամատուրգ և լրագրող Սյրաիշ Հակոբի Վանցյանը (1883 թ. Թիֆլիս-21.07.1974, Բոստոն) մոտ հարյուրերորդյուններ է ունեցել հայ գրողներ Ղուկ. Թումանյանի, Վ. Աղայանի, Դ. Դեմիրճյանի, Լ. Շանի և ժամանակի այլ նշանավոր գրական գործիչների հետ: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920 թթ.) գրադրել է ՀՀ Ջրահավաքի հարցով արտակարգ կոմիտայի պաշտոնը (տես Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920, քր., էջ 236):

² Տես «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների բնիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 198:

³ Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կետերից), (Է), «Յոսարեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

բը, որում ասվում էր. «Հանձնախումբը (Ռազմադատական — Գ. Ա.) շարունակեց իր աշխատանքները երեք ամիս մինչև 1919 թվի մայիսը, երբ նյութական միջոցների բացակայությունը պատճառով ստիպված էր ընդհատել իր աշխատանքները: Աշխատակիցները ցրվեցին... Մինչ այդ, Հանձնախմբի օրով պատրաստ էին արդեն մեկնակ Ա (Կամավորական շրջան՝ 1914-1918 թթ. — Գ. Ա.) և Բ (Հրաձիգ գումարտակների շրջան՝ 1916-1917 թթ. — Գ. Ա.) շրջանների որոշ առանձին մասերի նկարագրությունները, իսկ Գ (Առանձին հայկական զորամասերի շրջան՝ 1917-1918 թթ. — Գ. Ա.) շրջանը, որը ամենակարևորն էր, գրեթե չէր շոշափված»¹:

Նշենք, որ Վ. Վալադյանի կամ առհասարակ որևէ այլ հեղինակի կողմից կամավորական 3-րդ ջոկատի գործունեությունը վերաբերյալ առանձին գրվածք հայտնաբերելու մեր փորձերն այդպես էլ ավարդյուն անցան: ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում լույս տեսնող «Հայրենիք» ամսագրի տարբեր տարիների համարներում առկա են Վ. Վալադյանի՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներին (Սարգիս Կուկուեյան², Մարտիրոս Աբրահամյան (Բաշգառնեյի Մարտիրոս)³, Սարգիս Ծովնյան (Սեքարեյի Սաքս)⁴, Արշակ Գավաֆյան (Քեռի)⁵, Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան (Նիկոլ Դուման)⁶ և այլոց) նվիրված ընդարձակ հոդվածաշարերը, սակայն տարակուսելին այն է, որ բացակայում է ինչպես կամավորական 3-րդ ջոկատի, այնպես էլ Համազասպի վերաբերյալ որևէ հրապարակում: Հա-

¹ Տե՛ս «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների բնիչ հաճճա-ժողովի» փաստաթղթի և նյութերի ժողովածու, էջ 199:

² Տե՛ս Վալադյան Վ., Սարգիս Կուկուեյանի աշխատքը (Ա), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1957, ԼԵ տարի, սեպտեմբեր, № 9, էջ 1-9:

³ Տե՛ս Վալադյան Վ., Գաղափարի ու գործ մարդը (Քաղաքացիների Մարտիրոս), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1958, ԼԶ տարի, մարտ, № 3, էջ 24-36:

⁴ Տե՛ս Վալադյան Վ., Սեքարեյի Սաքս, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1959, ԼԵ տարի, փետրուար, № 2, էջ 1-12:

⁵ Տե՛ս Վալադյան Վ., Քեռի, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1960, ԼԸ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 61-72:

⁶ Տե՛ս Վալադյան Վ., Նիկոլ Դուման (Մահուման 50-ամեակին առիթ), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1964, ԲԵ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 40-53:

մագաստի գործունեությունը որևէ կերպ հիշատակված չէ նաև Վ. Վալադյանի հեղինակած «Ռազմական ակնարկներ» ստեղծագործությունում¹: Հարկ է նշել, որ Վ. Վալադյանի գրական գործերում «Կարմիր աստղի տակ» վերնագիրը կրող վեպում է միայն հիշատակվում Համազասպ կամ Համո անունը, այն էլ որպես գլխավոր հերոսներից մեկի՝ ոմն գեներալ-մայոր Արտեմ-Բեկ Շահանբեկյանի որդի, որը զինվորական էր և ուներ զնգապետի աստիճան: Թեև վեպի բովանդակությունը և գեպ-քերի ընթացքը բնավ չեն աղերսվում Համազասպ իրական գործչի կենսագրության հետ, այդուհանդերձ, ըստ վեպի սյուժեի՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Համազասպը ձերբակալվում է, և Ջեկայի կողմից զնգակահարվում Երևանի բանտում²: Կարելի է ենթադրել, որ այդ գրվագով Վ. Վալադյանը փորձել է գեղարվեստորեն պատկերել Համազասպի բանտային տառապանքի ողբերգական ավարտը: Հակված ենք կարծելու, որ ինչ-ինչ պատճառներով Համազասպի գործունեությունը լուսաբանման ուղղությամբ Վ. Վալադյանը, ըստ էության, ոչինչ չի ձեռնարկել: Նշենք, որ վերջինիս կողմից մի փոքրիկ ճշգրտում է միայն կատարվել Համազասպի՝ 1915 թ. մայիսին Վան մանելու օրվա առիթով³:

Անդրադառնալով Ռազմապատմական հանձնաժողովում կուտակված չափազանց արժեքավոր փաստաթղթերի հավաքածուների հետագա ճակատագրին՝ նշենք հետևյալը. Լ. Լիսիցյանը 1920 թ. հունիսի 16-ին՝ Վրաստանում ՀՀ զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ-մայոր Հ. Քիչմիշյանին հղած զեկուցադրում գրում է, որ նա այդ նյութերը գեոևս 1919 թ. մայիսին հանձնել էր Ալ. Կուլեբյակինին, որոնք շուրջ մեկ

¹ Տե՛ս Վալադյան Վ., Ռազմական պատկերներ, Թիֆլիս, 1917:

² Տե՛ս Վալադյան Վ., Կարմիր աստղի տակ. Գահիրե, 1926, էջ 586:

³ Տե՛ս Վ. Վ. [Վալադյան Վալադյան], Ռուս զինապետի մը պատմությունը 1915 ապրիլիան արշավանքի մասին դեպի Վան, «Հայրենիք», Պոսթրև, 1957, ԼԵ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 26:

ամիս պաՀվել են իրեն փոխարինած¹ Սիմոն Փիրումյանի² մոտ: Այնուհետև Այ. Կուլերյակինն այդ նյութերը տեղափոխել է իր տուն և աշխատանքը շարունակել տառնց աշխատակիցների³:

ՀՀ գինիորական նախարարության «Ռազմիկ» պաշտոնաթերթի* Գլխավոր շտաբի պետին 1920 թ. օգոստոսի 16-ին հղած գրությունից պարզվում է, որ Այ. Կուլերյակինը Ազրբեջանական Հանրապետություն խորհրդային կարգերի հաստատման օրը* 1920 թ. ապրիլի 28-ին* Բաքվում ձերբակալվել և ուղարկվել է Մոսկվա: Թիֆլիս է վերադարձել միայն 1923 թ., ինչի հետևանքով Այ. Կուլերյակինն պատրաստած աշխատությունը մնացել է անավարտ միճակում⁴: Ինչպես վկայում է է. Լ. Լիսիցյանը. «Այժմ գորավար Կուլերյակինը, բնկնելով բոլշևիկների օրապետութան շրջանի մեջ, աշխատանքի խոշորագույն մասը կատարելուց հետո, այլևս կարված է իր ուսումնասիրությունն ավարտելու հնարավորությունից»⁵:

Վերոնշյալ փաստաթղթերը Հայաստանի Հանրապետություն տեղափոխելու նպատակով, «Ռազմիկ» շաբաթաթերթի խմբագիր Գարբիել Տեր-Գրիգորյանը (Տեր-Ռուբինյան)՝ 1920 թ. հունիսի 22-ին գրում է հղել ՀՀ գինիորական և

¹ ՀՀ Վիճիորական նախարարի հրամանով Լ. Լիսիցյանը ծառայության էր անցել Սարիզանի-շում* հայկական 4-րդ գնդում, որպես կամավորական 3-րդ վաշտի վաշտապետ (տե՛ս Կիլիմյան Ա., Լևոն Լիսիցյանի մամակները իր ծնողներին, ԲՀԱ, Երևան, 1991, № 3, էջ 152):

² Փիրումյանների հայտնի տոհմի ներկայացուցիչ Սիմոն (Սիմոնիկ) Փիրումյանը ղեկ է Լ. ՌԱԴԻԿ անդամ: Մասնակցել է Առաջին աշխարհամարտին: Պարգևատրվել է Սր Ստանիսլավի 3-րդ աստիճանի շքանշանով: Ակտիվորեն զբաղվել է հասարակական-քաղաքական գործունեությամբ: Եղել է Անդրկովկասյան Սկսյնի, իսկ 1917 թ.՝ Թիֆլիսի քաղաքային վարչության անդամ (տե՛ս **Асатрян А.**, Пирумяны, Ереван, 2014, с. 63-66):

³ Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, ք. 1, ք. 1:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 56: Ա. Կուլերյակինի ձեռագիր նրկու աշխատությունները («Հայաստանի ռազմական խնդիրները», «Հայկական բանակը և նրա խնդիրները») հրապարակել է պ.գ.դ. Մ. Կարապետյանը (տե՛ս Генерал-майор Александр Кулебякин, ԼՀԳ, Երևան, 2011, № 4, էջ 274-287):

⁵ «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 199:

⁶ 1917 թ. դեկտեմբերին հայկական կորպուսի ստեղծումից հետո նրա կազմում հայեկական կազմակերպչական կողմի ստեղծվում է նաև Նուխիի հրաձգային 4-րդ գումարտակը (հրամ.

ներքին գործոց նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին՝ ակնկալելով փերջինիս աջակցությունը:

Հաջփի առնելով այն իրողությունը, որ հարցի քննութ-
յան տեսանկյունից դիմումն ուշադրավ տեղեկություններ է
պարունակում, այն մեջբերում ենք տմրոջությամբ. «Ներկա-
յացնելով Ձեզ գորավար Քիչմիչեանի թիվ ՏՏԷ գրությունը զօ-
րավար Այ. Կուլերեակինի թանկարժէք պատմական նիւթերի
մասին, որոնց ցուցակը բերուած է տեղակալ Լիսիցեանի գե-
կուցման մէջ, «Խաղմիկի» խմբագրությունը խնդրում է Ձեր
պատշաճ կարգադրությունը՝ Թիֆլիսից՝ Հայաստան փոխադրե-
լու այդ նիւթերը՝ առանց սպասելու գորավար Կուլերեակինի
փերագործին Բազից և կամ նրա հետ բանակցելու: Քանի որ
ակնյայտնի է, որ գորավար Կուլերեակինի բնակարանում այժմ
պահուող նիւթերը նրա անձնական սեփականությունը չեն, այլ
Հայաստանի կառավարությունն... և մշակուած են խմբական
մարմնի ձեռքով—այդ նկատառումով և մենք ոչ մի անյարմա-
րություն չենք գտնում անմիջապէս մի յանձնախումբը նշանա-
կել (բաղկացած Թիֆլիսի Ձեր ներկայացուցիչ գորավար Քիչ-
միչեանի կողմից նշանակուած մարդկանցից և Հայաստանի
գեոպան Տ. Բէգզադեանի կողմից նշանակուած մարդկանցից
և, եթէ հնարաւոր է, Երեանից յատուկ ուղարկուած ներկայա-
ցուցիչ), որ անմիջապէս ձեռնարկելու է գորավար Կուլերեակի-
նի բնակարանում գտնուած նիւթերի ցուցակագրութեանը և

գնդապետ Արտեմ Հովսեփյան): Գումարտակի վաշտից մեկը տեղակայվում է Նուխի գավառի Վարդաշեն գյուղում, որի հրամանատարն էր հայրուրապետ Գարիիկ Տեր-Գրիգորյանը (Տեր-Ռուբինյան) (տես ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 24, ք. 20, 21, տես նաև ֆ. 245, ց. 1, գ. 3, ք. 24): Գ. Տեր-Գրիգորյանը որպէս ուսմանակն գործիչ, պատերազմի ավարտից հետո փաստական մի շարք նյութեր է տրամադրել «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրօն վնասների քննիչ հանձնաժողովին» (տես ՀԱԱ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 14, ք. 25): Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Գ. Տեր-Ռուբինյանը 1921 թ. հունվարի 24-ին նույնպէս արտաքիլ է հայ սպաների հետ, սակայն մեծ ղովարությունների գնով կարողացել է կրն ճանաչարհից փախչել և հաստատվել Կ. Պոլսում (տես Տեր-Ռուբինեան Գ., Պաշխիպիան տարապիւր Հայաստանի մէջ: Ի՞նչպէս կալանատնութեան հայ սպաները եւ ի՞նչպէս մեռաւ Սպարապետ Նազարապիկեան (Ականատեպի մը սրտառուչ եւ յուզիչ պատմամները), «Արջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921, մարտ 7, № 2119):

Հայաստան փոխադրութեանը»¹: Դիմումի վրա Ռ. Տեր-Մինասյանի կողմից ստորագրած նախադրութեան գրասենյակին ուղղված հանձնարարականում ասվում էր. «Խնդրել գեներալ Քիշմիշեին՝ բանակցությունների մեջ մտնել գեներալ Կուլերյակիին կնոջ հետ՝ նյութերը մեկ փոխանցելու համար»²:

Գ. Տեր-Գրիգորյանի՝ ՀՀ Գլխավոր շտաբին 1920 թ. օգոստոսի 16-ին հղած գրությունից պարզվում է, որ Ալ. Կուլերյակիին կինը արձագանքել է իրեն ուղղված գրություններին և իր կողմից առաջադրել հետևյալ պայմանները, բոլորի՝ «Բազում բանտարկւած գորավար Կուլիմբեակիինին վերապահել իրաւունք նիւթերի վերջնական խմբագրման... Նիւթերի տպագրման գէպքում Կուլիմբեակիինին անունը յիշել որպէս հեղինակի եւ գլխաւոր խմբագրի՝ առանց նիւթերին եւ նրանց մշակման եղանակին ի մօտոյ ծանօթ լինելու»³:

Ստեղծված իրավիճակից ելք գտնելու համար Գ. Տեր-Գրիգորյանը ՀՀ Գլխավոր շտաբին առաջարկել է հետևյալը. «...կարելի է ընդհանուր խոստում տալ, որպէսզի այդ նիւթերը հնարաւոր լինի ստանալ եւ Հայաստան փոխելու»⁴:

ՀԱԱ-ի 1267 ֆոնդում («Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կովկասյան ռազմաճակատում հայկական կամավորական ջոկատների և կանոնավոր զորամիավորումների մասնակցութեան մասին վավերագրական նյութերի հավաքածու») առկա որոշ գործերից հետևում է, որ Լ. Լիսիցյանի վերոնշյալ զեկուցագրում արձանագրված փաստաթղթերը, այդ թվում թիվ 3 և 6 թվահամարների ներքո նշված «Համազասպի արխիվը» և «Գրառումներ Բաքվի պաշտպանությունում Համազասպի ջոկատի գործունեութեան մասին» նյութերն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 1, ք. 58:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 56:

⁴ Նույն տեղում:

այնուամենայնիվ տեղափոխվել են Հայաստանի Հանրապետություն:

Մեր ենթադրությունը հավաստվում է հետեյալ փաստարկներով: Այսպես՝ ՀԱԱ-ի 1267 ֆոնդում առկա է «Պատմական տեղեկագիր և հաշվետվություններ Կովկասյան 3-րդ հրաձգային բրիգադի՝ Բաքվի Կոմունայի մասնակցության և պաշտպանություն մասին. 1918 թ. (1919 թ. մարտի 17)» արխիվային փափերագիրը (ց. 2, գ. 94, թ. 2-11)¹, որը բացառիկ կարևորություն ունի Համազասպի՝ Բաքվի 1918 թ. գործունեության շրջանը ներկայացնելու համար: Հակված ենք կարծելու, որ սույն արխիվային փափերագիրն ամբողջովին կամ մասամբ ներառում է «Գրառումներ Բաքվի պաշտպանությունում Համազասպի ջոկատի գործունեության մասին» փաստաթղթերի հավաքածուն:

Ինչ վերաբերում է «Համազասպի արխիվ»-ին, նշենք, որ նման խորագրով փաստաթղթերի հավաքածու գտնելու համար Հայաստանի տարբեր արխիվներում մեր կատարած սրտուռմները արդյունք չտվեցին: Բայց մեզ, այնուամենայնիվ ՀԱԱ-ում հաջողվեց գտնել դրա առանձին մասերը:

Այսպես՝ ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, թ. 1-23 («Դիվիզիայի հրամանատար թ. Նազարբեկյանի հաղորդումը հայկական 3-րդ կամավորական ջոկատի և նրա հրամանատար Համազասպի մասին: Պատմական ակնարկ հայկական 3-րդ ջոկատի կազմավորման և նրա մարտական գործողությունների վերաբերյալ»), ֆ. 1267, ց. 1, գ. 10, թ. 1-32 («Գրադրություններ հայկական 3-րդ ջոկատի հրամանատար Համազասպի հետ և տեղեկություններ ջոկատի մարտական գործողությունների վերաբերյալ խի-

¹ Ի դեպ, Լ. Լիսիցյանի գեկուլագրում ներկայացված նյութերի ցանկում № 4 քվադանտում նշվում է նաև «Записан мною со словь генерала Баградуни изь истории обороны Баку 1918 г.» վավերագիրը: Նշենք, որ գեներալ-մայոր Է. Ֆազրատունու քննադրմամբ Լ. Լիսիցյանի կողմից արձանագրված սույն փաստաթուղթը՝ «Со словь генерала Баградуни» խորագրով նույնպես պահվում է ՀԱԱ-ում (տես ֆ. 1267, ց. 1, գ. 94, ք. 68-70):

դանի ջոկատի կազմում 1916 թ.», ֆ. 1267, ց. 1, գ. 6, թ. 1-18 («Պատմական ակնարկ Վանի ռազմական գործողություններում Արարատյան կամավորական ջոկատի մասնակցությունը մասին»), ֆ. 1267, ց. 1, գ. 143, թ. 19-20 (Այ. Կուլերյակինի՝ 1919 թ. մարտի 22-ի զեկուցագիրը Քննիչ Հանձնաժողովին՝ Ռազմապատմական Հանձնաժողովի կատարած աշխատանքի մասին) և ֆ. 1267, ց. 1, գ. 8, թ. 63-68 («Կուլերյակինի պատմական ակնարկը՝ Բիթլիսի շրջանում հայկական կամավորական ջոկատների մարտական գործողությունների վերաբերյալ. 1916 թ.») վավերագրերը մանրամասն տեղեկություններ են պարունակում ռուս-թուրքական ռազմաճակատի ռազմագործողություններում Համազասպի ղեկավարած կամավորական 3-րդ ջոկատի գործունեության մասին: Ուստի, հակված ենք կարծելու, որ նշված վերտառությունը վավերագրերը ժամանակին տեղ են դրել «Համազասպի արխիվ»-ը փաստաթղթերի հավաքածուի մեջ:

Համազասպի գլխավորած կամավորական 3-րդ ջոկատի մղած կռիվների մասին իր հուշագրական-ուսումնասիրությունում արժեքավոր և կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Կովկասյան բանակի շտաբի պետի տեղակալ, հետազայում փորձաբեռնակ վտարանդի գեներալ-մայոր Գաբ. Ղորղանյանը¹:

Հիմնահարցի քննությունն արժանի նպաստ բերող մյուս սկզբնաղբյուրը Արարատյան գնդի հրամանատար Խանատորի Վարդանի՝ Երևանում 1936-1937 թթ. գրած հուշերն են, որոնք ունեն պատմական համաստի վավերագրի արժեք²: Այս առում-

¹ Տե՛ս Ղորղանյան Գ., Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատին վրայ (նիսիք պատմության համար): (Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ), «Հայրենիք», Պոսրբն, 1927, Ե տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 67-84; (Է, Ը, Թ, Ժ, Ի, Լ, Խ, Ծ) «Հայրենիք», Պոսրբն, 1927, Ե տարի, հոկտեմբեր, № 12, էջ 106-122; (Պայքար Բազու քաղաքի եւ շրջանի համար) «Հայրենիք», Պոսրբն, 1928, Զ տարի, ապրիլ, № 6, էջ 111-126; Корганов Г., Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918) с 19-ю схемами, перевод с французского Ю. Л. Пирумян, Э. Е. Долбакяна, Москва, 2011.

² Տե՛ս Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, տետրակ 3, գ. 11, տետրակ 2):

մով հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Արարատյան գեղի գինժորական հրահանգիչ, պորուչիկ (հետագայում՝ գնդապետ) Գանձակի Բանանց գյուղից եղոր Տեր-Ավետիքյանի¹, ամերիկահայ կամավոր, ծնունդով Աերաստիայի Քոլմեր գյուղից Խորեն Մուրադյանի², կամավորական Գրգ Ջուկատի հրամանատարի օգնական Արամայիս Աղնավուրյանի (Վահրիճ)³ և նույն ջոկատի 2-րդ վաչտի ավագ ենթասագա (քանհիշգրտեա), Կարինի (Էրզրում) նահանգի Կարինի գավառի Զիլմուլ (Զիլմահոլ) գյուղից Հովակիմ Կոնդուզյանի⁴ հիշույթյունները: Քանի որ 3-րդ և 4-րդ կամավորական ջոկատ-

¹ Տես Գնդ. եղոր Տեր-Ավետիքյան, Սի դրագ Դրոի կեանքից (Նրա մահան քառասունորեակի տարի): Ամուսի Դրոյի (Դրատամատ Կանայան) պայծառ յիշատակին («Ալիք» (րագալիկ), Թեհրան, 1956, մայիսի 4, քի 87, էջ 81-86):

² Տես Մուրադյան Խ., Ամերիկահայ կամատրի մր յուշերը (Ա), «Հայրենիք», Պոսրբն, 1966, ԽԳ-տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 24-39; (Բ), «Հայրենիք», Պոսրբն, 1966, ԽԳ-տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 24-37; (Գ), «Հայրենիք», Պոսրբն, 1967, ԽԵ տարի, յունուար, № 1, էջ 17-32:

³ Տես Ազմատուրյան Ա., Կամատրական յմբերի եկտ (Բ), «Հայրենիք», Պոսրբն, 1940, ԺԸ տարի, յուլիս, № 9, էջ 99-112; Վճռական ճակատամարտ, «Հայրենիք», Պոսրբն, 1940, ԺԸ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 120-129; Հայ կամատրական յմբերի եկտ, «Հայրենիք», Պոսրբն, 1940, ԺԸ տարի, հոկտեմբեր, № 12, էջ 116-123; Ա. Ազմատուրյանը (1868 թ. Բագրևանդ գավառի Թոփրակ-Մուլի գյուղ-ճակիթ)՝ մասնակցել է Խանսատրի արշավանքին, եղել է հայրյուրակների օգնական (տես Խանսատրի արշատանքը Նիսրեր պատմութեան համար): Դիան Հ.Յ. Կաշնակցութեան, Ե. Բ., Պոսրբն, 1938, էջ 80): Հայ-րարսական բնդիարմների մամանակ իր յոռցիկ յմբով մասնակցել է Գանձակի, սպա Դազալս-Ճամբադինի չրանի հայրյան ինքնագաշտպանորթան կազմակերպմանը: 1926 թ. ձերրակալվել է բոլշեկների կողմից և արտրվել Ուրալ: 1930 թ. արտրավայրից փախել է Իսրաւ, ալնուկից անգել է Պարսկաստան և հաստատվել Թավրիզում (տես Մեր աշխատակիցներու մամակները: Արամայիս Ազմատրեանի մամակը, «Հայրենիք», Պոսրբն, 1964, ԽԲ տարի, մարտ, № 3, էջ 19-20):

⁴ Տես Կամատրի ուղին (Յովակիմ Կոնդուզեանի յուշերը): Կազմեց՝ Վարդիթեր Կ. Յ., «Անպարկ», Ֆրեզնո, 1969, սեպտեմբեր 16, № 46715; սեպտեմբեր 19, № 46716; սեպտեմբերի 23, № 46717, սեպտեմբերի 26, № 46718; սեպտեմբերի 30, № 46719; հոկտեմբերի 3, № 46720; հոկտեմբեր 7, № 46721; հոկտեմբեր 10, № 46721; հոկտեմբեր 14, № 46723; հոկտեմբեր 17, № 46724; հոկտեմբեր 21, № 46725; հոկտեմբեր 24, № 46726; հոկտեմբեր 28, № 46727; հոկտեմբեր 31, № 46728; նոյեմբեր 4, № 46729; նոյեմբեր 7, № 467230; նոյեմբեր 11, № 46731; նոյեմբեր 14, № 46732; նոյեմբեր 18, № 46733; նոյեմբեր 23, № 46734; նոյեմբեր 25, № 46735; դեկտեմբեր 5, № 46737; դեկտեմբեր 9, № 46738; դեկտեմբեր 12, № 46739; դեկտեմբեր 16, № 46740; դեկտեմբեր 19, № 46741; դեկտեմբեր 23, № 46742; դեկտեմբեր 30, № 46743: 1970, յունուար 6, № 46744; յունուար 9, № 46745; յունուար 13, № 46746; յունուար 20, № 46747; յունուար 23, № 46748; յունուար 27, № 46749: Տես մակ Կոնդուզյան Յ., Կամատրի ուղին (Վարդիթեր Կոնդուզեան-Յովակիմեան, Զիրոդ դաշտի Կարնոյ, Պեյրոթ, 1972, էջ 262-350): Ի դեպ, Հովակիմ Կոնդուզյանը հայ պետական-րադարական գործիչ, Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության արտարին գործերի տաղթին մակարար (1991-1992 թթ.) Բաֆիի Հովակիմեանի մոր՝ Վարդիթեր Կոնդուզյան-Հովակիմեանի հայրն է:

ների գորաշարժերը 1915 թ. ապրիլ-հուլիս ամիսներին ընթացել են համատեղ, ուստի Ա. Ազնաուրյանի և Հ. Կոճուրյանի հուշերում տեղ են գտել նաև Համազասպին և նրա ջոկատին փյաբերող հետաքրքիր վկայություններ¹:

Համազասպի կյանքի ու ուղեմական գործունեության առանձին գրվագների յուսարանման համար բազմաթիվ հետաքրքրական փաստեր ու վկայություններ են պահպանվել ՀՅԴ մարտիկ Ա. Վերդյանի հուշերում, որոնք Թեհրանում 1958 թ. մարտին գրել է առել Հայկ Աճեմյանը²: Համազասպի ջոկատի Թիմարի գալատակում 1915 թ. մայիսի սկզբներին մղած կռիվների յուսարանման համար փաստազրական կարևոր տեղեկություններ է պարունակում գեպքերի անմիջական ակնանատես և մասնակից Ե. Բլբուլյանի հուշագրությունը³:

Ռուս-թուրքական ուղեմաճակատում հայ կամավորական ջոկատներին, այդ թվում նաև Համազասպի գլխավորած 3-րդ ջոկատի, գործունեության առանձին գրվագների յուսարանման համար փաստական տեսակետից մեծ կարևորություն ունեն Մ. Կարապետյանի⁴, Ա. Նազարյանի⁵, Ռ. Սահակյանի⁶ և Հր. Սիմոնյանի⁶ ուսումնասիրությունները: Այս առումով որոշակի

¹ Տե՛ս Վերդեան Ա., Յուշեր: Գրի առաջ՝ Հայկ Աճեմեան, Թեհրան, 1959:

² Տե՛ս Պիլպիլեան Ե., Թիմարի շրջանի դեպքերը Վանի ապրիլյան հերոսամարտի օրերուն, Դալիֆորմիա, 1982:

³ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարուակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), Երևան, 1999; Հեղինակը աշխատության հավելվածում (Լջ 184-273) գետեղել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել կամավորական ջոկատների, այդ թվում նաև Համազասպի գլխավորած 3-րդ ջոկատի գաղտնիությանը վերաբերող արխիվային արժեքավոր փաստաթղթեր:

⁴ Տե՛ս Նազարյան Ա., Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թթ.), Երևան, 1999; Հայ կամավորական շարժումը 1914-1916 թվականներին և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը, Երևան, 2011:

⁵ Տե՛ս Սահակյան Ռ., Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Երևան, 2005; Ինքնապաշտպանական կռիվները Արևմտյան Հայաստանում և ՀՀ Դաշնակցությունը, Երևան, 2010; Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), Երևան, 2015:

⁶ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Անդրամիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996:

կարևորություն ունեն նաև Մ. Կարապետյանի¹, Ա. Հարությունյանի², Մ. Ավետիսյանի³ և Ռ. Սահակյանի⁴ հոգվածները:

Համագտակի հերոսական էջերով լի կենսագրություն ամենավաղ դրվագները կապված են Բաքվում և համանուն նահանգում 1918 թ. հունվար-սեպտեմբեր ամիսներին տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունների, մասնավորապես՝ Բաքվի հերոսամարտի հետ: Այս առումով մեզ համար սկզբնաղբյուրային նշանակություն են ունեցել դեպքերի անմիջական մասնակիցներ Սերգեյ Մելիք-Յուլջյանի⁵, Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան)⁶, Աբրահամ Գյուլխանդանյանի⁷, Արամ Ալեքսյանի⁸, Հրաչյա Աճառյանի⁹ և Եղիշե Պահլավունու¹⁰ պատմահուշագրական աշխատությունները:

¹ Տես Կարապետյան Մ., Հայկական գեոլոգիական կազմավորումները Կովկասյան ռազմա-նակատում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, «Հայկական բանակ», Երևան, 1999, № 2, էջ 65-79: Հայերի մասնակցությունը Առաջին աշխարհամարտին Կովկասյան ճակատում և կամավորական շարժումը, «Հայոց ցեղապետության պատմության և պատմագրության հարցեր», Երևան, 2002, № 5, էջ 33-42:

² Տես Հարությունյան Ա., Կան-Վասպուրականի ազգայնակցություն 1915 թ. հուլիսյան գաղթը, ԼՀԳ, 2002, № 2, էջ 46-58: Կան-Վասպուրականի ազգայնակցության մեծ գաղթը. Պատճառները, ընթացքը, հետևանքները և պատմատիպաբանության խնդիրը: Հայաստանի ճարարադարձները, գիրք Ա, Կան (Կան քաղաքի տառօնի հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի 2010 թ.) նյութերի ժողովածու), Երևան, 2013, էջ 170-196:

³ Տես Ավետիսյան Մ., Էջեր հայկական կամավորական շարժման պատմությունից, ԲՀԱ, Երևան, 2005, № 1, էջ 71-91:

⁴ Տես Սահակյան Ռ., Հայկական կամավորական խմբերի գործունեության պատմությունից, ԲՀԱ, Երևան, 2008, № 1, էջ 44-61: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը և Արևմտյան Հայաստանի վերաշինությունը 1914 թ. (օգոստոս) – 1917 թ. (փետրվար), էջ 114-143 (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Երևան, 2011):

⁵ Տես Մելիք-Յուլջյան Ա., Բազուի հերոսամարտը (Ա-Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի, մայիս, № 7, էջ 105-128: (Գ) յուլիս, № 8, էջ 104-118: (Դ) յուլիս, № 9, էջ 68-74: (Ե) օգոստոս, № 10, էջ 97-113: (Զ) սեպտեմբեր, № 11, էջ 68-78: (Է) հոկտեմբեր, № 10, էջ 123-129:

⁶ Տես Սեպուհ, Էջեր իմ յուշերէն, Կ. Ա, Պոսթըն, 1925, Կ. Բ, Պոստոն, 1929:

⁷ Տես Գիլխանդանյան Ա., Բազուի հերոսամարտը (Ա, Բ, Գ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941, ԺԹ տարի, յուլիս, № 9, էջ 89-102: (Դ, Ե, Զ), օգոստոս, № 10, էջ 101-115: (Է, Ը, Թ), սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 11-12, էջ 81-92:

⁸ Տես Այրազյան Ա., Ռոստոմը Բագուս (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, յուլիս, № 7, էջ 1-12: (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 41-49: (Գ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 43-50: (Դ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, նոյեմբեր, № 11 էջ 61-66: (Ե), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, յունիս, № 1, էջ 77-81:

⁹ Տես Աճառյան Հ., Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967:

¹⁰ Տես Եղիշե Պահլավունի, Յուշամատեն, կազմեց եւ խմբագրեց՝ Նորայր Պահլավունի, Երևան, 2006:

Բաքվի 1918 թ. հերոսամարտում Համազասպի գործունեության գիտական լուսաբանման համար փաստաթուղթագրական կարևոր արժեք ունեն Ս. Վրացյանի՝ «Հայաստանի Հանրապետությունը» աշխատության «Բագուի հերոսամարտը»¹ և Ա. Դոյի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) «Հայություն երկունքը» աշխատության «Բագուի գիմադրությունն ու անկումը և անցքերը Շամախու, Գեօկչայի, Արևիչի ու Նուխու գաւառներում» գլուխները²: Այդ աշխատություններն իբրև իրադարձությունների ականատես-ժամանակակիցների փաստագրական վկայություններ, իրենց արժանի տեղն ունեն Համազասպի կյանքի ու գործունեության պատմության գիտական լուսաբանման համար:

Բաքվի հերոսամարտում Համազասպի հրամանատարությունամբ զործած 3-րդ բրիգադի մղած ինքնապաշտպանական կռիվների լուսաբանմանը մեծ նպաստ է բերում անգլիացի Ու. Ալենի և ռուս Պ. Մուրատովի փաստագրական կարևոր տեղեկություններ պարունակող «Կովկասյան ռազմապաշտերը» ստվարածավալ աշխատությունը³:

Հետխորհրդային շրջանում Բաքվի 1918 թ. հերոսամարտի նորովի ուսումնասիրության գործում լուրջ ավանդ է ներդրել ակադեմիկոս Հ. Ավետիսյանը «Հայկական հարցը 1918 թ.» արժեքավոր աշխատության միջոցով⁴:

¹ Տես Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Գ. տպ., Թեհրան, 1982, էջ 157-174:

² Տես Ա. Դոյ (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայություն երկունքը: Ձևագիրը հրատարակության պատրաստեց՝ Սեդա Գալստյան, Երևան, 2014, էջ 513-553:

³ Տես Allen W. E. D. and Muradoff P., Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turko-Caucasian Border, 1828-1921. Cambridge, 1953. Սույն աշխատությունը քաղվածաբար և որոշ ծանոթագրություններով բնատրոմ լույս տեսնող «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակել է հասարակական-քաղաքական հայտնի գործիչ, ՀՅԴ անդամ Վարդգես Ահարոնյանը (Ավետիսյանի Ահարոնյանի որդին), որից էլ օգտվել ենք: Տես Ահարոնյան Վ., Կովկասեան ռազմապաշտերը ևս հայերը (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1955, ԼԳ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 23-42: (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1955, ԼԳ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 29-42: (Գ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1955, ԼԳ տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 30-38:

⁴ Տես Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., Երևան, 1997:

Հարկ է նշել, որ Բաքվի՝ 1918 թ. պաշտպանության վերաբերյալ խորհրդային շրջանում գրվել ու հրատարակվել են տասնյակ աշխատություններ, որոնցում միտումնավոր կերպով անտեսվել և ծուռ հայելու մեջ է ներկայացվել հատկապես ՀՅ Դաշնակցության, Համազասպի և ընդհանրապես հայ զինական գործունի ունեցած մեծորոշ դերակատարությունը Բաքվի պաշտպանության կազմակերպման գործում: Ավելին՝ խորհրդահայ պատմագրության մեջ գերիշխել է այն թյուր կարծիքը, թե, իբր, Բաքվի պաշտպանության ծրագիրը ձախողվել է Համազասպի պատճառով: Այդ անհիմն մեղադրանքը հորինվել է դեպքերի անմիջական մասնակից, Համազասպի ղեկավարած 3-րդ բրիգադի կոմիսար Ա. Միկոյանի կողմից, որն իր հուշագրության մեջ պատմական փաստերի կեղծման ճանապարհով Բաքվի զորքի հուլիսյան նահանջն ուղղակիորեն կապել է Համազասպի հետ, նրա գործողություններն անհիմն կերպով որակել «դավաճանություն»¹ և այդ մեղադրականով հուլիսի 20-ին Մարտգաղթից Ստ. Շահումյանին ուղարկել մի հեռագիր, որը սպազորվել է ՌԿ(Բ)Կ Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Бакунский рабочий» թերթի հուլիսի 22-ի համարում²:

Ա. Միկոյանի հիմնադուրկ և մտացածին հեռու.թյունը տարածում գտավ ինչպես մինչխորհրդային, այնպես էլ խորհրդային պատմագրության մեջ: Այս առնչությամբ չենք կարող անտեսել դեպքերի ժամանակակից, Բաքվի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ալվ. քհն. Եղիշ Գեղամյանցի ժամանակին հրապարակած աղագաղող թյուրիմացությունը: Դեռևս 1919 թ. Բաքվում սպազորված աշխատության մեջ, Գեղամյանցն ամե-

¹ Միկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, գիրք առաջին, Մերևո, 1972, էջ 202, տևս մասն 60չմհ՝ Так было (Размышления о минувшем), Москва, 1999, с. 69.

² Տևս Միկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, էջ 205, տևս մասն Предательский приказ об отступлении, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 22 июля, № 143. Հայ ազգային-սպատագրական շարժման գործին տրված միանգամայն անհիմն այս որակումը փաստերի հիմնական կներվի իր անդում և կտրվեն համապատասխան պարզաբանումներ:

նայն հալածանքներով չյաճար հիմք ընդունելով Ա. Միկոյանի վերը նշված հեռագիրը, մերկապարանոց հայտարարում էր, թե իբր «Գաղափարականի բարձունքներից ամենախայտառակ կերպով փախուստ տույր, և Գեօքչայի ամբողջ գաւառի հայ ազգաբնակչության լեղաջար անողը» «3-րդ յեղափոխական բրիգադայի հրամանատարը» Համազասպին էր»¹:

Ա. Միկոյանի, այնուհետև եղիշե ավագ Գեղամյանցի կողմնակալ դնահատականները հեռագա ժամանակներում տարածվել են խորհրդային և սփյուռքահայ որոշ պատմաբանների (Ա. Կարինյան², Ե. Սարգսյան³, Աշ. Հարությունյան⁴, Ռոնալդ Գ. Սյունի⁵, Ա. Յափուճյան⁶ և Ա. Զեյնալյան⁷) կողմից, որոնք, փաստերն արհեստականորեն հարմարեցնելով Ա. Միկոյանի հաղորդած ավյայներին, Բաքվի գործի նահանջի մեջ կամայականորեն մեղադրել են Համազասպին: Մինչդեռ, արխիվային փաստաթղթերին և գեպքերի տկանատես ժամանակակիցների հալատար վկայութուններին ուշադիր հետեւելու և մարտական գործողութուններն ըստ ամենայնի վերլուծելու գեպքում միանշանակորեն հերքվում են Համազասպի հասցերին հնչեցված նման մեղադրանքները:

Նշենք, որ Ա. Միկոյանի հուշագրութունում տեղ գաւած խեղաթյուրումների առաջին փաստարկված պատասխանը հրապարակվել է Սփյուռքում: Այսպես՝ Բեյրութում լույս տեսնող «Ազգակ Ծարաթօրեակ-Դրօշակ» օրաթերթի

¹ Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում և Բազովի անկումը, պր. Ա. Բագու, 1919, էջ 117:

² Տես Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը և իր վիմակիցները, Նրեան, 1932, էջ 74-76:

³ Տես Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ., Նրեան, 1964, էջ 405:

⁴ Տես Հարությունյան Աշ., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Նրեան, 1984, էջ 234, 295:

⁵ Տես Ronald Grigor Suny, The Baku Commune 1917-1918. Class and nationality in the Russian revolution, Princeton, New Jersey, 1972, p. 316.

⁶ Տես Եափուճեան Ա., Պարոյի հերոսամարտը և անոր պարտության պատասխանատվությունը, Գահիրե, 1973, էջ 38-39:

⁷ Տես Զեյնալյան Ա., Ջորալար Անդրանիկ և Հայ հեղափոխական շարժումը (կինսագրական ակնարկ), Նրեան, 1990, էջ 474:

1972 թ. մայիսի 7-ի խմբագրականը հանգամանալից ներկայացնում էր Բաքվի պաշտպանություն ժամանակ ՀՅԴ-ի, մասնավորապես՝ Համագաստի մեծ զերակատարությունը և եզրակացնում. «Ու՞ր է դաշնակցականներու «Ամենազաւաճանական գերը», ինչպէս կուզէ բնութագրել Անաստաս Միկոյեան իր յուշերուն մէջ: Ո՞րն է դաւաճանութիւնը, ճակատը պահելը, կենաց-մահու կռիւ մղելը, իր մարտիկներուն ամէնէն բնախրները զոհաբերելը, թէ ոչ կռիւները չաւարտած նաւնոսելով Բազուէն հեռանալը, իրեն հետ տանելով քաղաքի պահստան ու ռազմամթերքին մէկ մասը: Ի՞նչպէս կարելի է վիկայել, թէ «հայկական ազգային զօրամասերի զինուորները ճնշող մեծամասնութեամբ լաւ, ազնուօրէն էին կուռում թուրքերի դէմ» եւ բարձր հրամանատարութեան կազմին մէջ գտնուող դաշնակցականներուն վերագրել «դաւաճանութիւն»: Այդ զինուորները Ազգային Խորհրդի՞ զօրամասեր էին, Միկոյեանի իսկ վիկայութեամբ: Այդ զօրամասերուն հրամանատարը դաշնակցական Համագաստն էր, ընդհանուր շտապի պետը եւ զանազան խմբապետները դաշնակցականներ էին, որոնց հրահանգներով է, որ հայ զինուորները «ազնուօրէն էին կուռում թուրքերի դէմ»»¹:

Այստեղ տեղին է նշել, որ Համագաստի ավագ որդին՝ Գարեգինը, Խորհրդային կարգերի օրոք համառ պայքար է մղել իր հոր բարի անունը վերականգնելու, նրա մասնակցութեամբ Հայոց պատմութեան վիճելի դրվագները նորովի լուսաբանելու, արժեւորելու և հանրութեանը պատշաճ ձևով ներկայացնելու համար:

Այսպես՝ ինչպես արդեն նշեցինք, «ՀՄՀ»-ի 6-րդ հատորում նախատեսված է եղել հրատարակել նաև «Համագաստ (Սրվանձտյան Համագաստ Խաչատուրի)» հոդվածը: Ուստի

¹ Անտոյայ պատմագրութիւն կամ յուշագրութիւն, «Ազդակ Շաբաթօրեակ-Դրօշակ», Բէյ-րութ, 1972, Գ տարի, մայիս 7, քիւ 23, էջ 367:

խորհրդային վարչակարգի պայմաններում հոր կենսագրությունը ազդակող կեղծիքներից զերծ պահելու նպատակով Գաբրիելը 1979 թ. նոյեմբերին խմբագրությունն է հանձնել իրական փաստերի հիման վրա 10 էջի սահմաններում գրված Համադասակի կյանքի ու գործունեությունից ամփոփ պատմությունը: «ՀՍՀ»-ի մեջ ներառված «Համադասակ» հոդվածի առաջին տարբերակը (հեղ.՝ Մելիք Դարբինյան)¹ Գաբրիելին խոսքերով՝ «քիչ թե շատ մոտ էր պատմական ճշմարտությունը»²: Սակայն երբ 1979 թ. Հանրագիտարանի ղլխավոր խմբագրի պաշտոնում Արեկ Սիմոնյանին փոխարինում է Մակիչ Արզումանյանը, հոդվածն ամբողջովին վերանայվում է և խիստ կրճատվում. մեկուկես էջից դառնում է կես էջ³:

Երկրորդ տարբերակում (հեղ.՝ Մ. Արզումանյան)⁴ Համադասակի կյանքն ու գործունեությունը ներկայացվում է պատմական փաստերի ազդավորմաներով և ոչ ճիշտ մեկնարանություններով: Նրանում, օրինակ, գրված է, թե, իբր, Համադասակը Բաքվի 1918 թ. ինքնապաշտպանություն ժամանակ «...վճռական պահին... էքել է ռուսաճակատը...»⁵: Գաբրիելին արդարացիորեն իր անհամաձայնությունը հայտնելով հոդվածում տեղ գտած ազդավորումների առնչությամբ, 1979 թ. հոկտեմբերին անհրաժեշտ մեկնաբանություններով դիմում է հղում Կ. Դալլաքյանին և «ՀՍՀ»-ի խմբագրական խորհրդի նախագահ Վ. Համբարձումյանին: Դիմումում մասնավորապես ասվում էր. «Հանրագիտարանի 6-րդ հատորի բառացանկում նախատեսված էր հոդված «Համադասակ» վերնագրով: Այդ հոդվածը պատրաստելու համար ես սիրով խմբագրությունը տրամադրեցի համապատասխան նյութեր, որի պատճենը կցված է դիմումիս: Հետագայում

¹ ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 12-13:

² ՏՆՍ նույն տեղում, ք. 14:

³ ՏՆՍ նույն տեղում, ք. 18:

⁴ ՏՆՍ նույն տեղում, ք. 19:

⁵ Նույն տեղում, ք. 18:

ինձ հնարավորություն տրվեց ծանոթանալ խմբագրությունն առաջադրանքներ հոգովածի տեքստի օտիսկին (առանձնատալին – Գ. Ս.)՝ այն քիչ թե շատ մոտ էր պատմական ճշմարտությանը։ Սակայն վերջերս գլխավոր խմբագրի փոխակից կապակցությունը վերանայել էն «Համադասող» հոգովածի տեքստը՝ խիստ կրճատել ու մտցրել ոչ ճիշտ փոփոխություններ։ Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ եմ համարում տեղեկացնել Ձեզ այդ օտիսկի մեջ տեղ գտած անորոշարարի և պատմական իրողությունների անճիշտ ձևակերպումների մասին, խնդրելով կանխել աղավաղումների թափանցումը հանրագիտարանում»¹։

Խնդրո առարկա հարցով զբաղվել է ՀԿԿ ԿԿ պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնի վարիչի տեղակալ Է. Մանուկյանը, որը հարցի պարզաբանման նպատակով 1979 թ. նոյեմբերի 19-ին գրություն է հղել «Հայկական ՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտե»-ի նախագահի առաջին տեղակալ Բ. Անանիկյանին։ Ու թեև վերջինս Գ. Սրվանձոյանցին խոստացել էր դիմումը քննարկել իր ներկայությունը և պատմաբաններ Արամայիս Մնացականյանի, Աշոտ Հարությունյանի, Զոն Կիրակոսյանի, Խրիստ Բարսեղյանի, ինչպես նաև Բաքվի 1918 թ. հերոսամարտի մասնակից, հետազոտում գեներալ-մայոր Սարգիս Մարտիրոսյանի² ու հոգվածի 1-ին տարբերակի հեղինակ՝ «ՀՍՀ»-ի աշխատակից Մ. Դարբինյանի մասնակցությամբ³, սակայն, դրժելով իր խոստումը, հարցը քննարկում է առանց վերջիններիս և, հատկապես Գարեգինի ներկայություն։ 1979 թ. դեկտեմբերի 11-ին Է. Մանուկյանին և Գարեգինին հղած պատասխան գրությունում Բ. Անանիկյանը հայտնում էր, որ «...Հրատարակչու-

¹ Նույն տեղում, ք. 14։

² Բաքվի պաշտպանության օրերին Ս. Մարտիրոսյանը կռվել է Համազասպի դելավարած 3-րդ բրիգադի շարքերում (տե՛ս Սամբրեան Վ., Փառքի ճանապարհ, «Նայիրի», Բէյրութ, 1970, ԺԷ տարի, մայիս 10, № 49)։

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 19։

կոմը քննարկելով Գ. Արվանձաթանի գլխումը... գտնում է, որ նրա բողոքը հիմնավորված է: «Համադասպ» հոգվածը գրված է փաստացի տվյալների հիման վրա և մարքսիստական պատմագիտությունը տեսանկյունով¹: Գարեգինը, է. Մանուկյանին հասցեագրած նամակում իր գալրույթը հայտնելով ինչպես Բ. Անանիկյանի պատասխանի, այնպես էլ հոգվածի երկրորդ տարբերակի առնչությամբ, համարում էր, որ «Պատասխանին կցված «Համադասպ» հոգվածը գրված է ոչ թե «մարքսիստական պատմագիտություն», այլ կաստայական նախապաշարմունքների տեսանկյունով»²:

Գարեգինին առանձնապես գալրացրել էր հոգվածի այն հատվածը, որտեղ առկա էր Համադասպը «լքել է ռազմաճակատը» ձևակերպումը: Է. Մանուկյանին հասցեագրած նամակում Գարեգինն այդ առիթով նշում էր. «Անհասկանալի է, թե տրամաբանական, ո՞ր օրենքի հիման վրա Համադասպի հարկադրված նահանջը հոգվածի հեղինակը անվանում է «ռազմաճակատի լքում», դա, իհարկե, ճիշտ է: Հետաքրքիր է, թե ինչպես կորակավորեք հեղինակը Շահումյանի և նրա զինակիցների Բաքվից հեռանալը, երբ ռազմաճակատում որոշվում էր քաղաքի կենաց-մահու հարցը»³:

Գարեգինն իր բողոքն է հայտնել հատկապես այն անարդարությունների դեմ, որ այն ժամանակ, երբ Ազրբեջանում առանձին աշխատություններ էին նվիրում Նուրի փաշայի հետ Բաքու արշաված զենեակա-լեյտենանտ Ալի-Աղա Շիրվանսկուն, Բաքուն հերոսաբար պաշտպանած զործիչները ենթարկվում էին անհարկի քննադատության: Այդ առիթով Կ. Դալլաքյանին և Վ. Համբարձումյանին հղած վերոնշյալ գլխավորում Գարեգինը գրում էր. «Հանդահայտ է, որ Ազրբեջանական ՍՍՀ-

¹ Նույն տեղում, ք. 11:

² Նույն տեղում, ք. 20:

³ Նույն տեղում, ք. 22:

ուժ Շիրվախյանի մասին հրատարակվել է փառահեղ գիրք¹, իսկ Մոսկվայում «Военно-исторический журнал»-ում հրապարակվել է ընդարձակ հոդված և նրա պորտրետը՝ օրպես հերոսի: Իսկ Համազասպը. բոս հանրագիտարանի նա օրակալորված է «սպգմաճակատը լքող» շարլոն շտամպով»²: «Այս հակազրուխյունից, շարունակում էր Գարեղինը, կարելի է անել կոմունիստական բարոյականությանը հակասող այն հետեությունը, որ կոմունան պաշտպանող գլխավորականը անարգվում է, իսկ կոմունան արյան մեջ խեղղող գահիճը՝ Շիրվախյանին, փառարանվում է: Ասացեք խնդրեմ, սա ի՞նչ պարագոքս է»³: Ի վերջս, երկար շարչրկումներից հետո «Համազասպ (Սրվանձտյան Համազասպ Խաչատուրի)» հոդվածը, որը 1979 թ. տեղ էր գտնելու «ՀՍՀ»-ի Ե-րդ հատորում, այդպես էլ դուրս մնաց հանրագիտարանի բառացանկից:

Հարկ է նշել, որ հետխորհրդային շրջանում ևս Բաքվում և համանուն նահանգում Համազասպի՝ 1918 թ. գործունեության պատմության ուսումնասիրությունն ունի կարևոր քաղաքական նշանակություն: Այսպես՝ Հ. Ալիևի 1998 թ. մարտի 26-ին ստորագրած «Ազրբեջանցիների ցեղասպանության մասին» անհեթեթ հրամանագրից բխող հանձնարարականների կատարման նպատակով ազրբեջանցի հեղինակներն իրենց հրապարակումներում՝ ի դեմս Համազասպի, փորձում են հորինել «ցեղասպան հայի» կերպար⁴: Օրինակ, Ռ. Մուստաֆա-Ջադեն, հետեելով Զ. Բունիաթովի՝ «Азербайджан» լրագրի 1989 թ. նոյեմբերի Ե-ի համարում Ղուբայի գավառում 1918 թ. մայիսին տեղի

¹ Խոսքը վերաբերում է Ս. Իբրաղիմովի՝ Ալի-Աղա Շիրվախյանի մասին եղիմակած գրքին (տե՛ս Իբրաղիմով Ս., Генерал Али Ага Шихлинский (жизнь и деятельность), Баку, 1975). Ավելի ուշ Բաքվում հրատարակվել է նաև Ալի-Աղա Շիրվախյանի իուշագրությունը (տե՛ս Շիրվախյան Ա., Мои воспоминания, Баку, 1984).

² ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. I, գ. 1219, ք. 22:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Arzumani V., Muxtarov K., 1918 – ci il Qirginrali, Baki, 1995, ք. 26-29:

ունեցած պեղքերի վերաբերյալ առաջադրած հերյուրանքներին, հակադիրտական պնդումներով և խեղաթյուրումներով լեցուն աշխատությունում պնդում է, թե իբրև Համագաղափար «Ղուրաթի գալաթում կազմակերպել է սպանություններ և կոդապուտ»¹:

Վեղձարարություն ճիշտ նույն եղանակին է կիրառել նաև ադրբեջանցի մեկ այլ հեղինակ՝ Է. Իսմայիլովը, որն այդ տուումով մեկ քայլ առաջ է անցել Խաթաբադի Զ. Ֆուհրաթովից: Է. Իսմայիլովը, միտումնավոր կերպով շրջանցելով և լուսթյան մատենով մեծ թիվ կազմող արխիվային արժանահավասար փաստաթղթերն ու վկայությունները, գրում է թե իբրև գաղնակցականների կողմից «Ղուրաթի գալաթում 1918 թ. ապրիլին ավերվել է 122 պուղ, ոչնչացվել են հարյուրավոր թյուրք և լեզգի բնակիչներ»²: Մինչդեռ նման արտահայտությունները ոչ միայն հիմնվում են մերկապարանոց հայտարարությունների վրա, այլև հակառու են մեզ հասած արխիվային հավասարի փաստաթղթերին ու վկայություններին: Իրականությունն այն է, որ ադրբեջանցի պատմաբաններն իրենց վերջին շրջանի հրապարակումներում սեփական ժողովրդին իբրև զոհ ներկայացնելու գովեշտալի փորձեր են ձևանարելու: Այդ առիթով անգամ, հանրությունը ոչ անհայտ պատմակեղծարար Ս. Ռուստամովա-Տոգիդին հրատարակել է «Ղուրա: Ապրիլ-մայիս 1918 թ.: Մուսուլմանական կոտորածները փաստաթղթերում» ժողովածուն³, որում հեղինակը, խորամուխ չլինելով Ղուրաթում տեղի ունեցած իրադարձությունների իրական զրգապատճառների բացահայտման մեջ, պատրաստի եղբակացությունների հիման վրա հորինում է իրեն ցանկալի երևակայական մի

¹ Мустафа-Заде Р., Две республики: Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг., Москва, 2006, с. 28.

² Исмаилов Э., Очерки по истории Азербайджана, Москва, 2010, с. 175, տե՛ս նաև նույնի՝ Свидетельство о Губинской трагедии. Материалы научно-практической конференции «Карабах вчера, сегодня, завтра», Баку, 2007.

³ Տե՛ս Կуба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах. Составитель: Солмаз Рустамова-Тоги́ди, Баку, 2010.

պատմություն, որը հիմնականում հանդիմ է Ղուրաթի գաղա-
սում Համազասպի կողմից «մահմեդական բնակիչների գանդ-
վածային ոչնչացման»¹ ստահոց առասպելի ստեղծմանը: Այս-
պիսի եզրակացությունների, սակայն, հեղինակը հանգել է ոչ
թե աղբյուրների հաղորդումների գիտական ու անաչառ վեր-
լուծություն, այլ քաղաքական կանխակալ և որոշակի մոտեց-
մամբ՝ խեղաթյուրելով ու կեղծելով պատմական հավաստի
փաստերը: Հետևաբար, Համազասպի մասին աղբյուրների
պատմաչինարարների տարածած կեղծիքները նրանց՝ ցինիզմի
հանդուգ հայատալանության յուրօրինակ դրսևորումներն են:

Անդրադատելով աղբյուրների պատմաբանների վերջին
չրջանի կեղծարարություններին, ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոն-
յանն իրավամբ գրում է. «Անկախություն հռչակումից հետո՝
այլիկյան իշխանության անմիջական ուղղորդմամբ, աղբյուրա-
նական պատմագրությունը հայտնվեց ամեն մի գիտական վե-
րահանգությունից դուրս և իր անսահման երևակայությամբ
գերազանցեց անգամ թուրքական պատմագրությունը»²:

Հայաստանի Աստղին Հանրապետություն անկմանը նա-
խորդած և հաջորդած շրջանում Համազասպի գործունեություն,
մասնավորապես՝ 1920-1921 թթ. բանտարկություն և նրա կյան-
քի վերջին օրերի լուստրանման համար սկզբնաղբյուրային
նշանակություն ունեն գեալքերին՝ ականատես-ժամանակա-
կիցների հուշագրությունները: Այս առումով արժանի տեղ
պետք է հատկացնել Նոր Բայազետի «Նոր Արմաշ» երկրագոր-
ծական ուսումնարանի սան Հովհաննես Չալրզյանի³, հուշ-ակ-
նարկը, որը Համազասպի՝ Նոր Բայազետում անցկացրած վեր-

¹ Նույն տեղում, շ. 78.

² Մելքոնյան Ա., Պատմության կեղծարարության բուրբ-աղբյուրային պատմագրու-
թյան մեթոդաբանական հիմքը: Պատմություն և մշակույթ ընդլեմ կեղծիքի և ունեցու-
թյան: Հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ (4-6 մայիսի), Երևան, 2011, էջ 13:

³ Տես Յովի. Կ. Չալրզյան, Համազասպ (Իր վերջին օրերը Նոր-Պայազետի մէջ), «Յուսա-
կեր», Գահիրե, 1936, Իսկ տարի. փետրուար 11, № 266:

ջին օրերի վերաբերյալ պարունակում է ուշադրավ տեղեկություններ:

Հայաստանում 1920-1921 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունների լուսարանման խնդրում փաստավավերագրական կարևոր արժեք ունի ՀՀ բանակի սպա Հովհաննես Սահակյանի հուշագրություն-ուսումնասիրությունը¹: Հեղինակը իրական փաստեր է բերում նաև բոլշևիկների՝ Երևանի կենտրոնական բանտում գործած չարագործությունների մասին:

1921 թ. Փետրվարյան իրադարձությունների ականատես հուշագրողներից իր կարևորությունը առանձնանում է նրանցից մեկի ճշմարտագատում նկարագրությունում՝ հուշերը, որը ղեպքերի անմիջական ազդեցությամբ «Ականատեսի մը պատմությունները» վերտառությամբ գրի են առնվել Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Ճակատամարտ» օրաթերթի խմբագրատանը²:

Երևանի կենտրոնական բանտի՝ 1921 թ. փետրվարի 14-18-ի արհավիրքից վերապրած հուշագրողների շարքում իրենց արժանի տեղն ունեն ճակատագրորեն Համազասպի հետ բանտային կյանքի դառնությունները ճաշակած Վահան Աֆրիկյանի³, Հայկակ Կոսոյանի⁴, Բախշի Իշխանյանի⁵, Արշալույս Աստվածատրյանի⁶, Եղիաբեկ Ստամբուլյանի (Էլեն Բյու-

¹ Տես Սահակյան Յովհ., Էջեր մեր ազատագրական պատմությունն (Ա): Երկու տարի Հայկական բանակի մեջ, Փարիզ, 1937:

² Տես Ինչպևս տեղի ունեցաւ իսկապօլշեիկ ապստամբորիւնը Հայաստանի մէջ (Ալլանատեսի մը պատմութեանը), «Րախատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, մայիս 19, № 759, մայիս 21, № 761, մայիս 24, № 763, մայիս 25, № 764:

³ Տես Աֆրիկյան Վ., Համագաղաղ (Ս) էջ նրա կենսոյից), (Ա), «Յուսարեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 24, № 71: (Բ), իունիս 25, № 72: (Գ), յունիս 27, № 74: (Դ), յուլիս 1, № 77: (Ե) յուլիս 2, № 78: (Զ), յուլիս 3, № 79: (Է), յուլիս 4, № 80: Նոյնի՝ Համագաղաղ Երևանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալլոն: Ազատագրական պայքարի յուշամատենան), Գ շարք, Պէլլոր, 1962, քի 11, էջ 333-338:

⁴ Տես Կոսոյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... Փետրուարեան ընդվզումի 30-րդ տարեդարձին առիւ (1921-1951), Գահիրէ, 1951:

⁵ Տես Իշխանեան Բ., Երկու ամիս քոլշեիկեան բանտում, Գահիրէ, 1924:

⁶ Տես Աստատածարեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում (I), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1936, ԺԴ տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 135-150, (II), հոկտեմբեր, № 12, էջ 104-116: Նոյնի՝ Երևանի բանտում: Փետրուարեան ապստամբութեան նախօրեակին, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1964, ԽԲ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 12-21: Նոյնի՝ Փետրուարեան

գանդ)¹. Արտաշես Ջրինգարյանի (Ռուբեն Դարբինյան)², Սո-
լոմոն Խաչատրյանի³, «Վերապրոց»⁴ և «Հայկազուն»⁵ ծածկա-
նուններով հեղինակների ու «Վար-Աս»⁶ սատրագրությունը հե-
ղինակի գերմարդկային ոգորումների պատկերներով փաստա-
դրական հուշապատումները:

Նշենք, որ ԽՍՀՄ-ում ՀՅԴ կուսակցության վրա դրված
արդելքների պատճառով առանձին անհատների՝ հիմնականում
դաշնակցական գործիչների հարադատների ու ազգականների
մոտ տասնամյակներ շարունակ խնամքով թաքցվել և մինչև
օրս պաշտպանվել են 1920-1921 թթ. լուսարանող հիշողություն-
ներ և փաստաթղթեր: Ուստի շարադրանքում օգտագործել ենք
նաև Հովհաննես Քաջազնունու գտեր՝ Մարգո Քաջազնու-
նու⁷, Նիկոլ Աղբալյանի գտեր՝ Դորա Աղբալյանի⁸ և Մովսես
Հարությունյանի գտեր՝ Ռոզա Համբարձումյանի⁹ մամուլում
լույս աեսած հուշագրությունները:

Հարկ է նշել, որ Երևանի կենտրոնական բանտում 1921
թ. փետրվարի 14-18-ին սպանդի ենթարկված Հայոցիների հի-
շատակն անմոռաց պահելու և հուշաքար կանգնեցնելու նպա-

ապատմությունը (I), «Հայրենիք», Պոսրբ, 1968, Ա տարի, գարուն, № 1, էջ 4-16, (II),
«Հայրենիք», Պոսրբ, 1968, Ա տարի, ամառ, № 2, էջ 36-49:

¹ Տես Բիլզանդ Է., Հայոյիները Տրևանի «Չկա»-ի բանտում (I), «Հայրենիք», Պոսրբ,
1965, ԽԳ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 1-14; (II), «Հայրենիք», Պոսրբ, 1965, ԽԳ տարի,
սեպտեմբեր, № 9, էջ 42-53:

² Տես Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքն, Տրկեր, Կ. Ա (Վեցերորդ մաս, Դեպի Հայաստան),
Պոսրբ, 1972, էջ 550-568):

³ Տես Խաչատրեան Ա., Տպարարիները բանտից (I), «Ազատ Հայաստան», Տրևան, 1921,
փետրարի 22, № 3; (II), փետրարի 25, № 6; (III), փետրարի 26, № 7; (IV), մարտի 2, № 10:

⁴ Տես Վերապրոց, Բանալի յուշեր. Փետրարեան յեղաշրջումի տրիլ, «Ալիք», Թեհրան,
1956, ԻԶ տարի, փետրար 17, № 39, փետրար 20, № 41: Հեղինակի ինքնուրոյունը պար-
գել չիայողվեց:

⁵ Տես Հայկազուն, Փետրար 18 (Դեմեր ու դեպեր), «Յառաջ», Փարիզ, 1949, Ա տարի,
փետրար 18, № 1186: Հեղինակի ինքնուրոյունը պարգել չիայողվեց:

⁶ Տես Վար-Աս, Բանտարկեալի յուշերից (VIII): Համագապը, «Ազատ Հայաստան»,
Տրևան, 1921, մարտի 20, № 25: Հեղինակի ինքնուրոյունը պարգել չիայողվեց:

⁷ Տես «Հայոյրոյուն», Տրևան, 1993, ապրիլ 15-20, № 4:

⁸ Տես Հովհաննիսյան Ա., Աղբալյանների բնամանիքը, «Հայոյրոյուն», Տրևան, 1993, հունիսի
1-15, № 7:

⁹ Տես «Հայոյրոյուն», Տրևան, 1993, դեկտեմբեր 2-10, № 16:

տակով մեծահարգ հեռուտալրագրող Աիդա Ներսիսյանը օպերատոր Մինաս Զաքարյանի հետ 1990-ական թվականների սկզբներից սեփական նախաձեռնությամբ ջանադիր պրպտումների արդյունքում փաստավավերագրական զգալի նյութ են հայթայթել Համադասարկ, Երանոս Թարվերդյանի և, հատկապես, գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանի վերաբերյալ: Այս առումով արժեքավոր են Աիդա Ներսիսյանի հարցազրույցները Համադասարկ ամսագրի մասին՝ Անթուռի թողած՝ Արտաշես Բուսնազյանի (1993 թ. հուլիսի 3), Գարեգինի տիկնոջ՝ Արմիկ Սահփանյանի և զստեր՝ Լեմայի (1991 թ. հուլիս), ինչպես նաև Նիկոլայ Ղորղանյանի որդու՝ Միքայել Ղորղանյանի և Երանոս Թարվերդյանի զստեր՝ Լիդայի հետ¹:

Ա. Ներսիսյանի հարցազրույցները, որոնք մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, նպաստում են ոչ միայն 1921 թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները համակողմանիորեն պարզաբանելուն, այլև Համադասարկ ու նրա բնառների հետ կապված առանձին գրվածքների լուստարանմանը: Հավաքած փաստագրական հարուստ նյութերի հիման վրա Աիդա Ներսիսյանը հեղինակել է «Նիկոլայ Ղորղանյան (Ֆելմ սուաջին, Երևան, 2000 թ., օպերատոր՝ Մինաս Զաքարյան)» տեսաֆիլմը՝ նվիրված 1921 թ. փետրվարի 14-18-ը Երևանի կենտրոնական բանտում գնդակահարվածների և կաջնահարվածների հիշատակին: Հիրավի, գնահատանքի և հիացմունքի է արժանի Ա. Ներսիսյանի կատարած ազգանվեր գործը: Նրա անդադրում ջանքերով ըստ էության մոռացումից և անդառնալի կորստից փրկվել են պատմական կարևորություն ունեցող բազմաթիվ փաստական տեղեկություններ:

¹ Տե՛ս Աիդա Ներսիսյանի անձնական արխիվ, տեսաֆիլմ № 1, 2, 3, 4, Երևան, 1992: Տեսությունները սիրով մեզ է տրամադրել Ա. Ներսիսյանը, ինչի համար հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը:

Հայանի է, որ Հայաստանում տիրող խորհրդային կարգերի պայմաններում կապանք էր դրված նաև գեղարվեստական գրականության մեջ մեր պատմության համազանց կարևոր և փնտրող ժամանակաշրջանի՝ 1918-1921 թթ. պատմական իրականության ստույգ և անկողմնակալ պատկերման վրա։ Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ միակ գրողը, որ մեղանում խոսել է Հայաստանում 1921 թ. հունվար-փետրվարին տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին, մեծափաստակարձակապի, գեղքերին տկանատես-ժամանակակից Ստեփան Զորյանն է, որը 1921 թ. աշնանը հեղինակած «Ամիրյանի ընտանիքը» վեպում իրական փաստերով և ուսուցիչական կենդանի եղանակով նկարագրում է երևանում տիրող քաղաքական անցուղարձը¹։ Այս առումով Զորյանի վեպը ստանում է պատմական հավաստի վավերագրի արժեք, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ այն գրվել ու հրատարակվել է իրադարձություններից անմիջապես հետո, թարմ տպավորություններով, սկսած հենց 1921-ից։

Հատկանշական է, որ Հայաստանում 1918-1921 թթ. տեղի ունեցող իրադարձություններն են պատկերված նաև նշանավոր գրող Կոստան Զորյանի «Նաւը լերան վրայ» վեպում։ Թեև վեպը բուն իմաստով պատմական չէ, սակայն նրանում առկա են ժամանակի փաստագրական նկարագրություններ²։

Հետխորհրդային շրջանում հրատարակված առանձին մենագրություններում ու պատմագեղարվեստական գրքերում մասնակիորեն ներկայացվել են Համազասպ Սրվանձտյանցի կյանքի ու գործունեությունից որոշ դրվագներ։ Խաբսխված իրական փաստերի վրա «Համազասպ Սրվանձտյան կամ պանծալի

¹ Տե՛ս Զորյան Ստ., Երկերի ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1963։ Ստ. Զորյանը գրքի առաջաբանում գրում է, որ վեպը նախապես կրել է «Քառնունկի քիվը» վերնագիրը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 8)։

² Տե՛ս Զաքեան Կ., Նաւը լերան վրայ, Պոսթրն, 1943։

հայորդին» խորագրով ակնարկ-պատում է գրել արձակագիր Սուրեն Սահակյանը՝ հայ ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչներին նվիրված «Հերոսապատում» պատմագեղարվեստական գրքում¹:

Համազասպի մասին առանձին ակնարկներ են հանդիպում նաև գրող-հրապարակախոս, ողբապարզեա Սերգեյ Երեմյանց-Գանձակեցու «Գանձակը և Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությանը» փաստագրական աշխատությունում²:

Համազասպի կյանքի ու գործունեություն մասին համառոտ տեղեկություններ են հրապարակվել նաև «Յուշամասեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան. Ալրոմ-ատլաս»-ում³, «Հայկական հարց» հանրագիտարանում⁴, «Հայկական համառոտ հանրագիտարան»-ում⁵, «Ով ով է. հայեր: Կենսագրական հանրագիտարան»-ում⁶, «1000 հայագրի գեներալներ, ծովակալներ» (կենսագրական հանրագիտարան)-ում⁷, «Վասպուրական հայրենակցական միություն» «Վարպ» տարեգրքում⁸ և Սահակ Սահակյանի՝ հայ ողբապարզ-ազատագրական շարժման գործիչներին նվիրված «Հայոց ազատամարտը երգերում» երգարանում⁹:

Սակայն վերահիշյալ բոլոր հրապարակումների հեղինակները սոսկ անդրադարձել են Համազասպի կյանքի ու գործունեության առանձին զրվագներին, կամ էլ փորձել են

¹ Տե՛ս Սահակյան Ս., Համազասպ Արվանձսյան կամ պանծալի հայորդին (Հերոսապատում, Երևան, 1990, էջ 342-350):

² Տե՛ս Երեմյանց-Գանձազեցի Ս., Գանձակ և Արմանսկի Ռեվոլյուցիոննայ Դաշնակցություն. Դոկումենտալնայ քննություն, Երևան, 2011, թ. 70-78.

³ Տե՛ս Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն. Ալրոմ-ատլաս (1890-1990), Խ. Ա. Դիսգանյան (1890-1914), Լոս Անճելես, 1992, էջ 176:

⁴ Տե՛ս Գասպարյան Ե., Համազասպ, Հայկական հարց: Հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 196:

⁵ Տե՛ս «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», Խ. 3, Երևան, 1999, էջ 65-66:

⁶ Տե՛ս «Ով ով է. հայեր: Կենսագրական հանրագիտարան», Խ. Ա, Երևան, 2005, էջ 605:

⁷ Տե՛ս Հայազն Ս., Ղազարյան Գ., 1000 հայագրի գեներալներ, ծովակալներ: Կենսագրական հանրագիտարան, Երևան, 2009, էջ 130-131:

⁸ Տե՛ս Համազասպ Արվանձսյան, «Վարպ», ԾԸ տարի, Երևան, 2011, քիտ 58, էջ 47-51:

⁹ Տե՛ս Սահակյան Ս., Հայոց ազատամարտը երգերում, Երևան, 2014, էջ 150-151:

շարադրել նրա համառոտ կենսագրությունը: Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ անձնվեր գործչի իրական ամբողջական կենսագրությունը ցարդ մնացել է անհայտ: Ուստի սույն աշխատությունն մեջ ճշգրտվում և նոր լուսարանում են ստանում Համազասպի կյանքի և գործունեության մի շարք փաստեր:

Աշխատանքի շարադրման բնթացքում՝ մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներում առկա հակասություններն ու սուբյեկտիվ կողմերը հալթահարելու համար յուրաքանչյուրի հավաստիություն և վավերականության աստիճանը ճշտել ենք զրանց համադարձակ ուսումնասիրության միջոցով¹:

Այսպիսով՝ արխիվային տարարնույթ փաստաթղթերի, ականտոնս-ժամանակակիցների հուշերի, զանազան փաստադրական ժողովածուների, նորահայտ և հրապարակում առկա սկզբնաղբյուրների ամբողջական քննություն, ժամանակի մամուլի և պատմագիտական ալլեալլ աղբյուրներից քաղված բազմալիսի փաստական նյութերի հենքի վրա փորձել ենք ներկայացնել Համազասպ Սրվանձտյանց անըստիւ հայրենասեր գործչի՝ իր ժամանակին միահյուսված կյանքի ու գործունեության ամբողջական պատկերը և ըստ արժանվույն գնահատել նրա ավանդը հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ և Հայոց պետականության վերականգնման գործում:

¹ Սնցրելված տեքստերում միջամտություններն արված են ուղիղ փակագծերի ([]) մեջ:

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համադասակ Սրվանձոյանցը ծնվել է 1873 թ. հունվարի 5-ին¹, պատմական հարուստ անցյալով և իր գավառիների մեծագործություններով փառաբանված Վանում՝ Այգեհստան քաղաքամասի համբավավոր Սանդյան-Սանդենց² նահապետական ղեկըգատտանի Ավետիսի³ որդի Խաչատուրի (Խաչիկ) և Ալմաստ Ասլանյանցի⁴ բազմանդամ¹ և ոչ հարուստ ընտանիքում²: Հա-

¹ Համազասպի ծննդյան րվականի և ամսարվի վերաբերյալ աղբյուրներում առկա են տարբեր տվյալներ: Այսպես՝ Գարեգին Սրվանձոյանցը 1979 թ. նոյեմբերին գրած՝ իոր համառոտ կենսագրականում նշում է 1873 թ. հունվարի 5-ը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89): Նույն րվականն ու ամսարիվն են նշում նաև Համազասպի բոլոր կենսագիրները (տե՛ս Լազեան Գ., Համազասպ Սրուանձոտեանց (Վեմբեր հայ ազատագրական շարժումն), էջ 71, տե՛ս նաև Վրացեան Ս., Համազասպ Սրուանձոտեան (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակյոթեան (1890-1950), էջ 493, տե՛ս նաև Առ, Համազասպ (Յևդափոխական արլոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեան), էջ 323, տե՛ս նաև Գասպարյան Ե., Համազասպ, Հայկական հարց: Հանրագիտարան, էջ 196: Գանձակում՝ 1909 թ. փետրվարի 24-ին Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչության օգնական ռոտմիստրի կողմից կազմված Համազասպի հաշվառման քարտում նշված է 1874 թ. հունվարի 6-ը (տե՛ս էՅԴ. ՊԾ, Համազասպ Սրվանձոյանցի ֆոնդ, գործ 2): Այս հարցում որոշակի ճշտում է մտցնում հենց ինքը՝ Համազասպը, որը Գանձակի բանտում 1909 թ. հունիսի 3-ի հարցաքննության ժամանակ տարիքը նշել է 36 (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 550): Ուստի ելակետ ունենալով այս տեղեկությունը, ծննդյան րվական ւկտք է համարել 1873-ը:

² Գարեգին Նպս. Սրվանձոյանցի առաջին կենսագիր, բանաստվար, ազգագրագետ Գեորգ Շերենցը հետևյալ բացատրություն է տվել ազգատոհմի՝ Սանդյան-Սանդենց անվանվելու մասին. «Այն թաղ և տունը, ուր 1840 թ. դեկտ. [նմբերի] 12-ին ծնունել ու սնունել է Գարեգին Սրուանձոտեանց, մինչ ցներկայս էլ կոչվում է Սանդենց թաղ: ...Սանդը, որոյ շուրջն շատ անգամ բոլորում են թաղի մամիկներ և խալիվորները իրանց խորհրդաւոր մասալներ և կտաններ պատմելու, լերկ կապոյտ քարից փորումա մի կոնաձև աազան է, յորում րաղեցիք ծնծում են իրանց ուտեստի տարեկան պաշարն, ձաւարն ու կորկոտ և այլ թիղեղեղք. գտնուելով Սրուանձոտեանենց ուղիղ դուան առջև, սանդի յորջորջումից էլ նոցա տան անունը կոչուել է Սանդենց տուն...» (Շերենց Գ., Գարեգին Նպիսկ. Սրուանձոտեանց (նորա մահուան տասնամեակի առիթով), «Ազգագրական հանդես», գիրք IX, Թիֆլիս, 1902, էջ 272):

³ Սանդյան-Սանդենց Ավետիս ունեցել է հինգ որդի՝ Խաչատուր, Ղովիաննես, Հակոբոս, Սիմեոն և Սիրայել (տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի շրջերես):

⁴ Տե՛ս էՅԴ. ՊԾ, Համազասպ Սրվանձոյանցի ֆոնդ, գործ 2:

մազատալ Սրբանձաշանցը ակնհավոր ազգազրադեռ, բանահափաք, հոգեւոր և հասարակական-քաղաքական գործիչ Գարեգին (տալաղանի անունով)¹ Հովհաննես-Օհանես)² եպս. Սրբանձաշանցի³ տալաղ եղբոր երկրորդ որդին էր:

Ուսումնասիրելով Սանդյան (Սանդեհեյ)-Սրբանձաշանցների տոհմաբանությունը⁴ հարկ է ականածանքով արձանագրել, որ նրանք անաղարտ պահպանել են իրենց զերդաստանի զիմազիժն ու տալանդությունները և անբասիր ծառայել Մայր Հայրենիքին: Այդ տահմը գիտություն և մշակություն տարբեր բնագավառներին տվել է մի շարք երեւելի գեմքեր⁵:

¹ Համազասպի որդու՝ Գարեգինի 1967 թ. կազմած Սանդեհեյ տոհմի, մասնավորապես՝ իր պապի՝ Խաչատուրի ճյուղագրության մեջ նշվում է, որ վերջինս ունեցել է հինգ զավակ. Հարություն, Անրատան, Համազասպ, Թագուհի. Հրաչյա (տես ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի չրջերես, տես նաև Խաչատուրյան Գ., Սրվանձաշանց ազգի տոհմաձուռը, էջ 1): Ի դեպ, վերջինիս կազմած տոհմագրությունը նշվում է, որ Խաչատուրն ունեցել է նաև Հայկանուշ անունով դուստր (տես Խաչատուրյան Գ., Սրվանձաշանց ազգի տոհմաձուռը, էջ 1, 15), որի կյանքի ու գործունեության մասին, սակայն, մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Հավանաբար նա մահացել է վաղ տարիքում:

² Տես ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89:

³ Տես ԼԵՌՆԵԱՆ Խ., Դպրոց ու տալագրութիւն Վանի մէջ: Թոռցիկի նօթեր, «Վան-Տուպ», Վան, Ա տարի, 1913, հոկտեմբերի 12, քիւ 38, էջ 452:

⁴ Տոհմիկ Սանդյան-Սանդեհեյ ազգաւորը Սրվանձաշանց է դարձել հետևյալ իսնգամանքներում: Պատանի Հովհաննէս Վարազս վանքում Այրուի խրիմյանի հիմնադրած Ժառանգավորաց վարժարանում սովորելու տարիներին ուսումնասիրելով իւր Ժողովրդի պատմությունը, աւսմանապէս ազդվում և ոգևորվում է Եղիշի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկով, պատմության անվեհեր հերոսներից մեկի անունով փոխում է իր մկրտության անունը՝ ազգանունը և ինքն իրեն կոչում՝ Գարեգին Սրվանձաշանց: Ազգադասեղ-բանագետի հայրենանվեր գործունեության պայդունքում ձեռք բերված մեծ հեղինակության շնորհիվ, Սանդյան-Սանդեհեյ ողջ տոհմը հետապալում վերցնում է Սրվանձաշանց ազգանունը (տես Փրորմանց Գ., Գարեգին Լախիկոյու Սրվանձաշան (Յիշողութիւններ), «Տարագ», Թիֆլիս, 1892, նոյեմբերի 29, № 47, էջ 605, տես նաև Գարեգին Սրվանձաշանց, Երկեր, հ. 1, էջ 26: Գարեգին եպս. Սրվանձաշանցի մասին մանրամասն տես Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձաշանց (կյանքը և գործունեությունը), Երևան, 2008, էջ 21-22):

⁵ Այգեստանի քաղաքի վարժարաններում մանկավարժքը են եղել Համազասպի Հակոբոս Ա Սիմեոն հորեղբայրները (տես ՇԵՐՏԵՐ Գ., Գարեգին Լախիկ, Սրվանձաշանց (նորա մահուան տաւանմանակի աղիքով), էջ 272, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի չրջերես): Սիբայելը եղել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի ղեկավան տմտեք (տես ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի չրջերես): Սիբայելը «Մեխակ» գրական ժամկանունով պարբերաքը ղրդակցել է «Մեղու Հայաստանի» լրագրին: Ոչաքրալ է հատկապէս նրա «Վան» հողվածաքը (տես Մեխակ [Միքայել Սրվանձաշանց], Վան, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1881, սեպտեմբերի 16, № 186, տես նաև Վան (Ա), հոկտեմբերի 31, № 225, տես նաև (Բ), նոյեմբերի 3, № 227, տես նաև (Գ), նոյեմբերի 6, № 230): Սիբայելի որդին՝ բանահավաք, երգսհան և ջութակահար Վաղարշակ Սրվանձաշանցը (1891 թ. Վան-16. 4. 1958 թ. Ֆրեզնո), 1907 թ.-ից ապրել է Կ. Պոլսում: 1910 թ. աշակերտել է Կոմիտասին: 1919 թ.

Տոհմի ամենաաղինառու և ժողովրդականություն վայելող զավակ Համազասպին էլ ավելի բարձրացրեց ու բազմապատկեց իր տոհմանվան համբավն ու փառքը: Վանեցի զաշնակցական գործիչ Միհրան Չիթունին՝ Համազասպին նվիրված փոքրիկ հուշ-ակնարկում այդ առիթով գրում է. «Սրուանձտեան գերզաստանը տուած է երեք նշանաւոր անձինք՝ Գարեգին Եղիակոսոս Սրուանձտեան, Վաղարշակ Սրուանձտեան (երզահան) և յեղափոխական՝ զաշնակցական յայտնի մարտիկներէն ու կամաւորական բանակի հրամանատար ՀԱՄԱԶԱՍՊ»²:

Մեծահռչակ Վան քաղաքի հայերն աչքի են բնկել իրենց բարձր ընդունակություններով, եղել են հանրաճանաչ մշակութային և հասարակական-քաղաքական գործիչներ, հմուտ վաճառականներ, շնորհալի արհեստավորներ և այլն³: Մանավանդ Վանի անդուգական արհեստավորներն իրենց բարձրատեսակ վարպետությամբ և աշխատասիրությամբ մեծ համբավ էին ձեռք բերել ոչ միայն Օսմանյան կայսրությունում, այլև նրա սահմաններից շատ հեռու: Վանեցիների մասին կան բազմաթիվ բնութագրականներ: Հետաքրքիր է բնիկ

որպես երաժիշտ կատարելագործվել է Փարիզում, ապա՝ Բեռլինում: Սի քանի տարի աշխատել է Եգիպտոսում: 1928 թ. հաստատվել է Բոստոնում, 1948-ից՝ Ֆրեզնոյում: Ջրաղվել է ժողովրդական երգերի գրառմամբ, ուսումնասիրությամբ և մշակմամբ (տես ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 64, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի շքերես, տես նաև «Ասպարեզ» Ֆրեզնո, 1958, մայիս 9, № 3637, էջ 4, տես նաև ՀԱՀ, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 169): Սիրայելի մյուս որդին՝ Վահանը (գրական անունը՝ Յոյակ: 1886-Երզնկա-18.06.1913 -Չմյուռնիա (Իգմիր), ավարտել է Կարինի (Լբրզում) Սանասարյան վարժարանը: Երկու տարի Բրուսայի ազգային վարժարանում դասավանդելուց հետո ուսուցչական իր գործունեությունը շարունակել է Սանասարյան վարժարանում, ապա՝ Չմյուռնիայում: Եղել է ՀՅԴ անդամ: Մահացել է ծանր հիվանդությունից, 27 տարեկանում (տես ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ բաժին, գ. 49, տես նաև Վահան Սրուանձտեանց (Յոյակ), «Աշխատանք», Իգմիր, 1913, Դ տարի, յունիս 22/5 յուլիս, № 1 (157):

¹ Մ. Չիթունին եղել է Վան-Վասպուրականի հայրենակցական միության Ֆրեզնոյի մասնաճյուղի՝ առնակապետ (տես «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1958, մայիս 9, № 3637, էջ 4:

² Չիթունի Մ., Կամաղրական բանակի հրամանատար Համազասպի յիշատակին, «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1964, մայիս 15, № 4213, էջ 2:

³ Տես Վ. Բ. Վառձ Բաբայանի և Է. Վիլ, Վան, «Գաւաղի ծայն», Ալեքսանդրապոլ, 1915, մայիսի 21, № 23:

վանեցի, Այգեհոտան քաղաքամասից Ս. Սարհաղյանի բնութագրականը. «Անդործութիւնը վանեցի հայերի մօտ ամօթալի տրատ էր լուսւմ: Գոգոթթիւնն ու անբարոյականութիւնը գոյութիւն չունէին»¹: Տեղին է վկայաբերել նաեւ պոստհայ գրող Նշան Պեշիկթաշլյանի հիշարժան բնորոշումը. «Վանեցին անձուկիլի, անպատուաստելի, անբաղադրելի է, սսկայն, իբրեւ Հայ: Եթէ օր մը բոլոր Հայերը օտարանան, Վանեցին է, որ Հայ պիտի մնայ յաւիտեան ու կենդանի պիտի պահէ հայութիւնը: Այս պարագան Վանեցին ինքն ալ գիտէ լուկայն»²:

Վանը կազմված էր Քաղաքամեջ և Նոր Վան կամ Այգեհոտան հատվածներից: Արևելյան մասում փռված զեղատեսիլ ու հմայիչ Այգեհոտան լայնատարած քաղաքամասը, ուր կենտրոնացած էր Վանի հայ բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը, հայաբնակ թաղերով (Շամիրամ, Հայկավանք, Հայնկույսներ, Նորաշեն, Արարույ (Արարք), Կլոր դար, Սուրբ Հակոբ, Նորատունկներ և այլն) աչքի էր ընկնում հարուստ բուսականությամբ, ընդարձակ և փարթամ ալյուրներով, գեղեցիկ պարտեզներով, ծառուղիներով ու սառնորակ աղբյուրներով³: Մխիթարյան միաբան Ս. Էփրիկյանի պատկերավոր նկարագրմամբ. «Վանայ Այգեհոտանն իշխանաւոր է բովանդակ Բնաշխարհի մէջ իր ընդարձակութեամբն և առատ պտղաբերութեամբ: Քաղաքէն հեռու է $\frac{1}{2}$ –1 $\frac{1}{2}$ ժամ. փողոցները մեծ մասամբ ծառաստան են, երկու կողմերէն բարտիներով եւ ուռենիներով զարդարուած զուրաճալի ծառուղիներ ձեւացած են: Կարկաջասահ առուակներ իրարու զուգահեռական կընթանան արեւելքէ արեւմուտք»⁴: Իսկ պատմաբան, բանասեր-

¹ Սարգսդեան Ս., Կեանքիս յուշերից, Երևան, 2007, էջ 13:

² Պեշիկթաշլեան Ն., Հայ աղբրտիք, Փարիզ, 1941, էջ 13:

³ Տե՛ս Ա-Դօ. Յուշեր Տաճկա-Հայաստանի ճանապարհորդութիւնից. Վան, «Նոր Հոսանք», Թիֆլիս, 1914, Բ տարի, փետրուար, № 2, էջ 226. տե՛ս նաև նույնի՝ Վան, «Յոսաբեր», Գալիլի, 1915, ԺԱ տարի, յունիս 12, № 24, տե՛ս նաև Վ. Բ.[Վոսաճ Բաբայան] և Է. Վիլ, Վան. «Գաւառի ձայն», Ալեքսանդրապոլ, 1915, մայիսի 21, № 23:

⁴ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհի նշմարներ: Վան կամ Շամիրամակերտ, «Գեղունի», Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1905, չորրորդ տարի, թիւ 1-10, էջ 66:

Հրապարակախոս Ա-Դոն, 1909 թ. ամռանը¹ ճանապարհորդելով Վան-Վասպուրականում, Այգեհատանից ստացած տպավորություններն ի մասին գրում է. «3-4 վերստ² տարածությունն փայլափռ քաղաքամասը ներկայացնում է այգիների մի ծով. խրաքանչիւր տուն ունի իր սպարաէգր կամ այգին, որոնք միմեանց հետ կապւած են փոքրիկ դռներով...»³:

Այգեհատանի կենտրոնն էր կազմում Խաչ-Փողան կաջվող երկար փողոցն ու համանուն Հրապարակը⁴: Քաղաքի ամենաբանուկ այգ փողոցն Այգեհատանը կապում էր Հին Վանի, կամ ինչպէս վանեցիներն էին ասում՝ Քաղաքամեջի հետ⁵: Այգեհատանում մեծահարուստների և միջին խավի մի մասը զբաղվում էր վաճառականությամբ: Միջին խավի մեծ մասը բաղկացած էր արհեստավորներից և շրջիկ մանր առևտրականներից⁶:

Տոհմիկ արհեստավոր գերդաստաններից էր նաև Խաչատուր Սանդյան (Սանդենց)-Արվանձոյանցի ընտանիքը⁷, որը «Սանդենց տան» մյուս գերդաստանների հետ նահապետական սովորություններով և ավանդություններով բնակվում էր «Աջմ-Մուրադխանենց»⁸ հռչակավոր թաղի՝ «Սանդենց թաղամաս»-ում⁹: Վանեցի բանահավաք և ազգագրագետ Գևորգ

¹ Տե՛ս Ա-Դո, Իմ հիշողությունները: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ռ. Գասպարյանի և Ռ. Սահակյանի, Երևան, 2015, էջ 137:

² Վերստը երկարության ուսական հին չափի միավոր է, որը հավասար է 500 սաճնի կամ 1 կմ-ից քիչ ավելի:

³ Ա-Դո, Վանի, Բիրխիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 16:

⁴ Տե՛ս Վ. Բ. [Վուստ Բաբայան] և Է. Բիլ, Վան, «Գուառի ծայն», Ալեքսանդրապոլ, 1915, մայիսի 21, № 23:

⁵ Տե՛ս Ա-Դո, Իմ հիշողությունները, էջ 232:

⁶ Տե՛ս Սարհաղեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 13:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89:

⁸ «Աջեմ-Մուրադխանենց» գերդաստանը եղև է Վանի նշանավոր տոհմերից: Այդ գերդաստանի առևտրական խավի ներկայացուցիչներից էր Օհանես աղա Մուրադխանյանը՝ Գուրգեն Սահարիի «Այրվող Այգեհատաններ» վեպի գլխավոր հերոսը (տե՛ս Մահարի Գ., Այրվող Այգեհատաններ: Գիտական հրատարակություն (բնագրի հետ համեմատաբար նախկին հրատարակությունների մակնորիզներով և ծանոթագրություններով), աշխատասիրություն Գր. Աճեմեանի, Երևան, 2004):

⁹ Սրվանձոյանց տան մասին փոքրիկ հիշատակում է բողեյ Գ. Մահարին «Այրվող Այգեհատաններ» վեպում, գրելով. «Օհանես աղան արագ անցա իրենց փողոցով, մտա Սանդիվողան և դանդաղեցրեց բայկերը... Յատկապես նեղ փողոցների մշտեղով ձգում են ձիակի

Շեքեհնյը, որը *ծնվել* և *մեծացել* էր Այգեառանում, վկայում է. «Սանդեհնյ թող կամ Սանդեհնյ տունը թաղամասն է Վանայ ալգեստանեայց ԱՋՆ-Մուրաղխանեհնյ հոջակաւոր թաղին»¹:

Համազասպի մանկության ու պատանեկության վերաբերյալ կենսագրական շատ քիչ տվյալներ են մեզ հասել: Հայտնի է միայն, որ նրա կյանքի առաջին տասնամյակը՝ մանկության տարիները, անցել են ծննդավայրում, հայրենի հարկի տակ:

Սանդյառաների ամբողջ գերդաստանում հարզի էր կրթությունն ու գիտությունը: Խաչատուրի և Այմաստի երազանքն էր, որ որդիները կանոնավոր ուսում առնեն և «նոր շունչ ու ուրիշ կտան Վասպուրական աշխարհին»²: Այգեառանի գլխավոր թագերն իրենց եկեղեցուն կից ունեցել են նաև ծխական փոքրիկ Թամյա նախակրթարաններ՝ «ծխային վարժարաններ»³, որտեղ և ուսանում էին թաղի երեխաները⁴: Ինչպես վկայում են նրա կենսագիրները, նախնական կրթությունը ստացել է Այգեառանի թաղային վարժարաններից մեկում: Սակայն կենսագիրներից ոչ մեկը չի նշում, թե Այգեառանի որ նախակրթարանն է նա հաճախել: Ինչպես գրում է Ս. Վրացյանը՝ «Իր մանկութեան և կրթութեան մասին եւս տեղեկութիւն չունինք»⁵: Այդ բացը լրացնում

րլադղաներ, որոնց երկու կողմնով անցնող անցորդներն իրար չեն կարող տեսնել: Անցնելով Սրուանձախաննց տան մօտով մա դուրս եկաւ Խաչիդղանի պողոտան» (Մահաբի Գ., Այրոտղ Այգեստաններ, էջ 116):

¹ Շեքեհնյ Գ., Գարեկին նպիսկ: Սրուանձախանց (նորա մահուան տասնամեակի առթիւ), էջ 272:

² Մահակյան Ս., ճշվ. աշխ., էջ 345:

³ Տե՛ս Լեոնեան Խ., «Կայրոյ ու տպագրութիւն Վանի մէջ, էջ 451, տես նաև Էրիքեան Ս., Ընտանիքի նշաններ: Վան կամ Շամիրամակերտ, «Գեղունի», Վանտիկ-Ս. Ղազար, 1905, չորրորդ տարի, թիւ 110, էջ 66: Նախակրթարան բնորոշվում էին 7 տարեկանից: Այդտեղ դասավանդվում էր շուրջ 25 առարկա, այդ թվում՝ կրոն (Հին և Նոր ուխտ), աշխարհաբար, գրաբար, ֆրանսերեն, իտալիան, եկեղեցական, ընդհանուր պատմություններ և այլն (տե՛ս Մարիադեան Ս., ճշվ. աշխ., էջ 28, տես նաև Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի դպրոցների և որսանցների պատմությունից (1908-1918 թթ.), «Էջմիածին», 2012, Ժ, էջ 30, 39):

⁴ Տե՛ս Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Կ. Ա. Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 35, տես նաև Կոստանդյան Է., Ակնարկներ Արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), Երևան, 2005, էջ 29-30, տես նաև Մարիադեան Ս., ճշվ. աշխ., էջ 28:

⁵ Վրացեան Ս., Համազասպ Սրուանձախան (Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 493:

է Թիֆլիսում՝ պարետային վարչության կողմից 1908 թ. հունվարի 11-ին կազմված Համազասպի հաշվառման քարտի տեղեկություններ, ուր ասվում է, որ նա սովորել է Նորաշենի ծխական կամ թաղային նախակրթարանում¹:

Սակայն Համազասպը չի ավարտում նախակրթարանի լրիվ դասընթացը: Ուսման տարիներին նա Այգեհոտանի՝ իր հասակակից շատ ու շատ երեխաների պես հրապուրվում է վանեցիները ավանդական արհեստով՝ ոսկերչությամբ: Վանի շուկայում, որտեղ կենտրոնացած էին ոսկերչական և արծաթագործական բազմաթիվ արհեստանոցներ, ծնողները Համազասպին տալիս են ոսկերչություն սովորելու²: Ավ. Թումսյանը գրում է. «...ուսումը չաւարտած, կը գրուի ոսկերիչի մը մօտ, որպէս աշկերտ»³:

Ինչպես ասվեց, Վանի հայություն մեջ մեծ թիվ էր կազմում արհեստավոր և առևտրական դասը⁴: Քաղաքում ավրապետոյ հնագույն արհեստներից էին ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը: Նախքան Առաջին աշխարհամարտը Վանում հաշվվում էր սակի քան 200 ոսկերիչ և արծաթագործ, որոնք աշխատում էին 60 արհեստանոցներում⁵: Նրանցից յուրաքանչյուրը մասնագիտացած էր տեխնիկական և տեխնոլոգիական մի

¹ Տե՛ս ՀՅԳ. ՊԹ. Համազասպ Սրվանձտյանցի փոնդ, գործ 1: Գարեգին Սրվանձտյանցը 1979 թ. նոյեմբերին գրած՝ իր համառոտ կենսագրականում նշում է, որ Համազասպը. «Նախնական կրթությունը ստացել է «Երամյան» վարժարանում» (ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ր. 89): Սակայն այդ տեղեկությունը չի փաստվում այլ աղբյուրներով: Մասնավորապես, վարժարանի հիմնադիր-տնօրեն Հ. Երամյանը, ով եղել է նաև Համազասպի առաջին կենսագիրը, չի հիշատակում վերջինիս՝ վարժարանում սովորելու մասին, այլ գրում է. «...սնրաարար նախակրթութիւն (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.) մը ստանալ յետոյ, ոսկերչութեն արհեստը սորվեցաւ Վանի շուկային մէջ» (Երամյան Հ., Համո, «Յոսարեր», Գաիկոթ, 1921, Զ տարի. մայիս 26, № 153): Ար Համազասպը սովորել է քաղային նախակրթարանում, փաստում է հենց ինքը՝ Համազասպը, որը Գանձակի բանտում 1909 թ. հունիսի 3-ի հարցաքննության մասնակի հավելել է, որ սովորել է «ծխական դպրոցում» (ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ր. 550):

² Տե՛ս Սահակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 345:

³ Առ. Համազասպ (Յեղափոխական արվոճ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 323:

⁴ Տե՛ս Էլիիֆեան Ս., Բնաշխարհի նշաններ: Վան կամ Ըանիրամակերտ, «Գեղունի», Վենետիկ-Ս. Դազար, 1905, չորրորդ տարի, քիւ 1-10, էջ 66:

⁵ Տե՛ս Акопян С., Западная Армения в планах империалистических держав в период Первой мировой войны, Ереван, 1967, с. 14.

քանի եղանակների մեջ¹: Վանեցի ոսկերիչ և արծաթագործ նրբաճաշակ արհեստավորների արտադրանքը մեծ պահանջարկ և բարձր գին ուներ արտասահմանյան շուկաներում և արտահանվում էր Մարսել, Եգիպտոս, Կ. Պոլիս և այլ քաղաքներ ու պետություններ²: Իր հուշերում բնիկ վանեցի Եղիշե Բուրանյանը գրում է. «Վանի ոսկերիչների թիվը երկուսից երեք հարյուր արհեստավորների էր հասնում: Հռչակավոր վարպետներ էին Բաշյան Գևորգը, Բուռզանջյանը, Ավագյան Տիգրանը, Թուրչյանը, Բերբերաշյանները, Շաջյանը կանանց քեմերի (արծաթից կամ ոսկուց պատրաստված գոտի-կամարը — Գ. Ս.) լավ մասնագետ և ուրիշ շատ աչքի ընկնող վարպետներ, որոնք իրենց ձեռքի տակ ունեին հինգից-յոթ աշակերտներ»³: Այդ նշանավոր արհեստավորներից մեկի մոտ էլ կարճ ժամանակում պատանի Համադասպը սովորում և տիրապետում է իր սիրած մասնագիտությունը⁴ ոսկերչական արհեստին: Հմտանալով նաև արծաթագործություն⁵ Համադասպը կատարելագործվում է սև արծաթի գրվազման ու գարգարման բնագավառում¹:

Համադասպը եղել է բազմակողմանի ընդունակությունների տեր անձնավորություն: Ոսկերչությունից և արծաթագործությունից բացի, նա Վանի նշանավոր շուկայի⁵ արհես-

¹ Տես Պողոսյան Ս., Վասպուրականի գաղղահամալիրը (Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք Ա, Վան (Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի 2010 թ.) նյութերի ժողովածու), Երևան, 2013, էջ 243):

² Տես Բուրանյան Ե., Իմ անցյալի հուշերից. Վասպուրականի ողբերգությունը: Ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ ա.գ.ք. Ռ. Գասպարյանի և ա.գ.ք. Ռ. Մահակյանի, Երևան, 2013, էջ 103:

³ Բուրանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 103:

⁴ Տես Մահակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 346:

⁵ Վաճառաչան Վան քաղաքի շուկայի պատկերավոր նկարագրությունը տվել է Գ. Մահարին՝ «Այրվող Այգեստաններ» վեպում. «Վանի շուկան:... Ի՜նչ հրաշք: Գուցե բարձրի՜ց պետք է նայել՝ շուկան տեսնելու համար: Մի կերպ, մի հնարքով բարձրացիլ Ուլի մզկիթի մինարեի բարձրորեն վրայ եւ նայիլ վար. շուկայի եւ ոչ մի նշոյլ: Ամենից շատը, որ դու կարող ես տեսնել, դա տափիակ տանիքներն են, տափիակ տանիքների մի վիթխարի տարածություն, որոնց երկարությամբ ու լայնությամբ ձգուած են ապսկէ լուսանցքներ, չպատճառաբանուած, բաց ձեղումներով: Այո՛, այդ ապսկիների ու իողէ տանիքների տակ էլ աղմկում է Վանի ծածկում, վիթխարի շուկան» (Մահարի Գ., Այրուող Այգեստաններ, էջ 154):

աանոցներից մեկում յուրացնում է նաև ժամագործի արհեստը: Ուստի Գանձակի բանտում 1909 թ. հունիսի 3-ի հարցաքննության ժամանակ Համազասպն իր կենսագրականում նշել է, որ մասնագիտությունը «ժամագործ փարպեա և սոկերիչ» է¹:

Հնագույն ժամանակներից սկսած Վանը համարվել է հայ մշակույթի դարգացման հիմնական կենտրոններից մեկը: Իսկ XIX դարի 70-80-ական թվականներին հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ Մկրտիչ Խրիմյանի ու Մկրտիչ Փորթուգալյանի շնորհիվ Վան-Վասպուրականում ձևավորվեց նաև առաջին հեղափոխական սերունդը²: Տարիներ շարունակ Վանն ապրել է այդ երկու հայրենասեր գործիչների ստեղծած հոգեոր, դադափարաքաղաքական ու բարոյական մթնոլորտում: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ նոր էր ավարտվել 1877-1878 թթ. ուս.-թուրքական պատերազմը, բայց Սան-Ստեֆանոյում ու Բեռլինի վեհաժողովում այդպես էլ իր արդարացի լուծումը չէր գտել Հայկական հարցը: Ուստի Բեռլինի վեհաժողովը արմատական հեղաքելում առաջացրեց եվրոպական դիվանագիտությունից հիստթափած հայ առաջադեմ գործիչների քաղաքական պատկերացումներում: Մ. Խրիմյանը Կ. Պոլսից Հայաստան մեկնող պանդուխտներին հիշեցնում էր «Երկաթե շերեփի» պատմությունը և նշում Զեյթունի երկաթաձանքերից հրացաններ ձուլելու անհրաժեշտությունը³:

Երբ թուրքական բռնապետությունը դեմ ծախյալից ազգային-ազատագրական շարժումը Բեռլինի վեհաժողովից հաստ թեկոտեց նոր շրջան, Վանում կազմակերպվեցին բարեգործական և հեղափոխական («Թաղային», «Ազգանվեր», «Կրթասիրաց», «Ուսումնասիրաց», «Բարեսիրաց», «Արհեստավորաց»,

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 550:

² Տե՛ս Կոստանյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 285-286:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 266:

«Խնամատար», «Քաջարձրունյան», «Սև Խաչ» և այլն) ընկերություններ ու միություններ¹: Իսկ XIX դարի 70-80-ական թվականներին Վան-Վասպուրականում բաղված արական ու իգական տարրեր կարգի վարժարանները («Ժառանգավորաց», «Երամյան» և այլն) դարձան Հայրենասիրական դաստիարակություն դարձնող և ազատագրական գաղափարների տարածման կենտրոնները: 1880-ական թվականներին Վանում տիրող սեփական միջնորդությամբ 1885 թ. աշնանը կազմավորվեց Հայ անդրանիկ՝ Արմենական կուսակցությունը²: Ինչպես հետագայում գրում էր Վահան Փափագյանը (Կոմս). «...Արմենականությունը ծնունդ առաւ Վանի մէջ, ուր օրէ օր հոգ գտաւ երկրին մէջ: Վանի ընտիր երիտասարդութիւնը, գործեց նուիրումով, անոր սգիւով և ծրագրով»³:

Վանի ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարներով հագեցած միջնորդությամբ, Խաչատուր Սրվանձտյանցի ավանդադաճ ընտանիքի վրա մեծ ազդեցութիւն ունեցավ նրա եղբոր՝ ազգագրագետ, բանահավաք, հոգևոր և հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչ Գարեգին Եսայ. Սրվանձտյանցի բազմաբնույթ գործունեութիւնը: Հայրենասնդիր գործիչը պատասխանատւութեան մեծ գեղցումով է մոտեցել Հայապաշտպանութեան համար մղվող պայքարին՝ քաջ գիտակցելով ժամանակաշրջանի պահանջներն ու առաջադրած խնդիրները⁴: Հայ երիտասարդութեանը ազգասիրութեամբ ապրելու ոգեկոչմանն էր ուղղված նրա «Սկսենք մեր գործ, նորէն սկսենք» մարտական ոճով հոգվածում ասված պատգամ-խոսքերը. «Ազգի համար պիտի աշխատիս, էլ ուրեմն դու քեզ հա-

¹ Տե՛ս Տէր-Սլլոտիչեան Եր., Գանձեր Վասպուրականի, Կ. Ա., Պոսթոն, 1960, էջ 626. տես նաև Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Կ. Ա., էջ 88:

² Տե՛ս Կարապետյան Ա., Արմենական կուսակցության կազմավորումը, ԼՀԳ, Երևան, 1993, № 2, էջ 5:

³ Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, Կ. Ա., Պոսթոն, 1950, էջ 130:

⁴ Ասգեան Յովհ., Սրտանձնանցի ոգին, «Վան-Տուպ», Վան, Ա տարի, 1913, հոկտեմբերի 12, րիւ 38, էջ 452:

մար չէս. քո ծնողաց համար չէս. եւ քեզ համար ծնող չունիս. Ազգին ես եւ Ազգն է: Քեզ համար աշխարհից, փառքից, բախտից, եւ նոյն իսկ քո անձնից մասն չունիս. դու այդ ամէնը փոխարինեցիր մեկ անմահ նպատակի մը, Ազգասիրութեան»¹:

Սրվանձաշանցների ընտանեկան հավաքույթներում մշտապես ընթերցվում էին բանաստեղծ-հոգեւորական Գարեգին եպս. Սրվանձաշանցի հեղինակած ոչ միայն ազատագրական պայքարի ոգեշնչող «Ողբերգութիւն մեծին Սահակայ Պարթևի եւ անկումն Արտաշրի Արշակունւոյ» եւ «Շուշան Շաւարշանայ» թատերգությունները, այլեւ՝ հայ բանահյուսության, բանադիտության եւ ազգագրության բնագավառի առաջին զոհարները՝ «Գրոց-բրոց», «Հնոց-նորոց», «Մանանա», «Համով-Հոտով» ժողովածուները, «Թորոս Աղբար. Հայաստանի ճամբորդ» երկհատոր ուղեգրությունները եւ այլն: Ըստ էության, այդ ընտանեկան հավաքույթներում խմորվում էր ազգային-քաղաքական միաբը:

Հայրենասիրությունը խոր արմատներ էր գցել խաչատուրի եւ Ալմաստի շնորհազարդ ընտանիքում: Ուստի, պատահական չէ, որ հայաշունչ այդ մթնոլորտում նրանց երկու որդիները՝ Համազասպը եւ Հրաչյան՝ ազգային-ազատագրական շարժման ուղին բռնեցին: Ավագ դուստրը՝ Անթառամը (ծն. 1870 թ.), եւս գնաց եղբայրների հետքերով. նա եւս ազգային եռանդուն գործիչներից էր²:

Եվ, անշուշտ, Համազասպի մարդկային նկարագրի ձևավորման եւ մտավոր զարգացման գործում նույնպես զորեղ ազդեցութիւն է ունեցել Գարեգին եպս. Սրվանձաշանցը, որը մեծապես նպաստել է հայրենասեր պատանու՝ ապագա ազգային գործչի կայացմանը: Համազասպն իր հորեղբորից առաջին

¹ Սրուանձաշանց Գ., Սկսենք մեր գործ, նորէն սկսենք, «Արծոյի Վասպուրական», Վարազ, 1862-1863: Շրջանի հիմնգործող (Ե), քիւ. 1, էջ 11:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի շրջերես:

հերթին ընդօրինակեց նրա բնամորուխյան գիրք¹ ուժեղ կամք և տակու նուխյուն: Արրազանը Համազասպի կյանքում մշտապես եղել է ուղեկից և ուղեցույց, որին իր գրույցներում և ելույթներում հաճախ է վկայակոչել, հենվել նրա իմաստուն և թեափոր խոսքերի վրա: Համազասպի սրղին՝ Գարեգինը, տարիների հետամորուխյանից ավելի խոր ու ամբողջական կերպով արժևորելով Գարեգին եպոս. Արամեանյանցի գերը Համազասպի դատարարակության գործում, իրավամբ գրում է. «...Համազասպի հիմնական գատարարակն է եղել նրա հորեղբայրը՝ Հայ բանահայտության երախտափոր Գարեգին եպիսկոպոս Արամեանյանցը: Հորեղբոր գրույցները հայրենիքի հերոսական անցյալի և ներկա ողբերգական վիճակի մասին, երիտասարդի հոգում ծնում ու զարգացնում է հայրենասիրական և ազատության տենչը»¹: Բնականից օժտված Համազասպը գատարարակից գաղափարական այդ մթնոլորտում, համակից ազդատիրությամբ ու ազատատիրությամբ, հանուն իր ժողովրդի արդար դատի մաքառելու և նահատակության պատրաստ վճռականությամբ:

Վանի՝ XIX դարի 80-ական թվականների կեսերի հասարակական-քաղաքական կյանքի թահուրտհը պատանի Համազասպին առնում է իր ուրրտի մեջ: Թուրքական բռնակալության դեմ ընդվզման ու բողոքի առաջին ծիլերն են սկսում սաղմնավորվել ապագա ազգային գործչի մատաղ հոգու մեջ, և նա պատանեկան տարիներից ընտրում է ապրել և մեռնել հայրենիքի համար՝ վեհ ու վսեմ նպատակը: Հարազատ ժողովրդի դարափոր ազատատիրությունից ժառանգած այդ տարերքով էլ Համազասպը գինվորազրվում է ազատագրական շարժմանը:

Անհանգիստ, նախաձեռնող, տոկուն, համարձակ-այսպիսինն է եղել Համազասպը: Ազդված և ոգեշնչված «Սասնա ծռեր» հայ ժողովրդական դյուցազնավեպի՝ հորեղբոր հայտնա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89:

րեբած և գրառած «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» խորագրով առաջին պատումից, տակավին 16-ամյա պատանի Համազասպը այլևս չհանդուրժելով օտարի բռնաթիշուները, Վանում իր հասակակից հայրենասեր ու քաջասիրտ սղաներից կազմում է մարտական «Վրիժառուներ» խումբը¹։ Ռամանտիկ պատանիների այդ խումբն, անշուշտ, չէր կարող գերմ մնալ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարների սղակցությունից, որոնցով տոգորված էր ժամանակի հայ երիտասարդությունը։ Իրենց հավաքություններում քննություն նյութ գործնելով ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակը՝ խումբն իր առջև նպատակ էր դրել՝ պայքարել թուրք իշխանավորների անարդարությունների, վաշխառուների և ժողովրդի հարստահարիչների դեմ և պաշտպանել բազմաշարժար և անվերջ առապանքով ապրող հայրենակիցների կյանքը, դույքն ու պատիվը²։ Համազասպի և իր ընկերների նմանօրինակ քայլը, ինքնին XIX դարի 80-ական թվականների կեսերին Վանի հայ իրակառնություն մեջ տեղի ունեցող քաղաքական խմորումների ամենաբնորոշ արտահայտություններից մեկն էր։

Ներգործուն նկարագրի տեղ Համազասպը, որ այնպես խորն էր ապրում հարազատ ժողովրդի ճակատագիրը, առաջադեմ շնչով տոգորված Վանի հայրենասեր շատ երիտասարդների օրինակով մի առժամանակ նույնպես զինվորագրվում է Արմենական կուսակցությանը³։

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89։

² Տե՛ս նույն տեղում։

³ Տե՛ս Առ., Համազասպ (Յեղափոխական այլոք։ Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 323։ Ի դեպ, Վանում է գործել նաև Արմենական նշանավոր գործիչ Համազասպ Բաղեշյանը (Սալման) 1883-1907 թթ.), որը հետագայում անդամակցել է ՀՅԴ-ին։ Եղել է ՀՅԴ Վասպուրականի Շամ (Շամիր կամ Շամիրամ) Կ. Կոմիտեի անդամ (տե՛ս Սալման (Համազասպ Բաղեշյան, 1883-1907). «Դրօշակ», Ժնեւ, 1907, յունիս-յուլիս, № 6-7, էջ 98-99, տե՛ս նաև Ալրամ), Յուշեր, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Ա տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 119, 121)։ Նշենք, որ պրականություն մեջ Համազասպ Բաղեշյանը հաճախ հիշատակվում է նաև առանց ազգանվան, ինչը ուսումնասիրողների մեջ հաճախ տեղիք է տվել որոշ շփոթությունների։ Հ. Բաղեշյանը մահացել է քրոսխտից, 1907 թ.¹ Ժնևում (տե՛ս Արամը։ Մահուան յիսնամեակին առթիւ, Երևան, 1991, էջ 374)։

Համազասպի մասնակցությունն ազատագրական շարժումներին աննկատ չմնաց: Կարճ ժամանակ անց նա հայտնվում է ոստիկանություն և ուղարկության կենտրոնում: Ձերբակալությունից խուսափելու համար, Գարեգին եպոս. Արմանձառյանցի հորդորով, որն այդ ժամանակ Կ. Պոլսում Ազգային ժողովի Երեսփոխան էր ու մինչև ժամանակ վարում էր Բերայի Աբ. Երրորդությունից Եկեղեցու քարոզչի, ինչպես նաև կրոնական ժողովի փոխատենապետի պաշտոնը¹, 17 տարին բոլորած Համազասպը 1890 թ. կեսերին թողնում է հայրենի Վանը և տեղափոխվում հորեղբոր մոտ²:

Համազասպի հետ Կ. Պոլիս է տեղափոխվել նաև նրա տվազ եղբայրը՝ Հարությունը³, որը հետագայում բնակություն է հաստատել Բուլղարիայում⁴: Վերջինիս կյանքի ու գործունեությունից մասին մեզ ավելին հայտնի է⁵:

Հեռանալով ծննդավայրից՝ Համազասպը ուսումը շարունակում է Կ. Պոլսում: Գանձակում՝ 1909 թ. փետրվարի 24-ին Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչություն օգնականի կողմից կազմված հաշմանդան քարտում նշված է, որ նա Կ. Պոլսում սովորել է Ե-ամյա ուսումնարանում⁶: Բանի որ հատակ տեղեկություններ չունենք այն մասին, թե Համազասպը կրթական որ հաստատությունում է շարունակել իր ուսումը, ուստի հակված ենք կարծելու, որ նա սովորել է Ղալաթիա թաղամասի Ազգային Կեդրոնական վարժարանում⁷, որտեղ հայ եկեղեցու պատմություն էր դասավանդում Գարեգին եպոս. Արմանձառյանը⁸:

¹ Տե՛ս Կոստանդյան Է., Գարեգին Արվանդատյանց, էջ 30:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89:

³ Տե՛ս ԳԱԹ, Գարեգին Արվանդատյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 48, 52:

⁴ Տե՛ս ՀՅԴ. ՊԹ, Համազասպ Արվանդատյանցի ֆոնդ, գործ 2:

⁵ Տե՛ս Խազդույան Գ., Արվանդատյանց ազգի սոցիալադատը, էջ 2:

⁶ Տե՛ս ՀՅԴ. ՊԹ, Համազասպ Արվանդատյանցի ֆոնդ, գործ 2:

⁷ Վեցամյա նախակրթական դպրոցների շրջանավարտներն ընդունվում էին Կեդրոնականի 2-րդ դասարան և 7-րդում ավարտում դասընթացը: Վարժարանը գործում էր ֆրանսիական և շվեյցարական միջնակարգ դպրոցների կրթական ծրագրերի օրինակով: Ուսումնառության եռամյա և երկամյա տարիներին դասավանդվում էին կրոնագիտություն, հայոց լեզու և

Ստփորելուն գուպրնիժաց, Համադատապր շարունակում էր հետաքրքրվել նաև ազգային գործերով²: Համադատապին, սակայն, վիճակված չէր երկար մնալ Կ. Պոլսում: Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցը, գլխավոր իր մոտակա տ վախճանը (նա տնրումելի հիվանդ էր շաքարախտով, ազիքների և երիկամների բորբոքումով), նորընտիր կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու (Խրիմյան Հայրիկ) հասցեագրած նամակով Համադատապին 1892 թ. մայիսին ուղարկում է երեան³: Նրա՝ երեան մեկնելուց հինգ ամիս անց՝ 1892 թ. նոյեմբերի 18-ին, կյանքի 52-րդ տարում մահանում է Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցը, որի հիշատակը երկար տարիներ կենդանի է մնացել Սրվանձտյանց ընտանիքում⁴:

Համադատապի կյանքի ու գործունեության երեանյան շրջանի վերաբերյալ ազդու քննարկները սոսկ կցկատու տեղեկություններ են հաղորդում: Ուսումը շարունակելու նպատակով պատրաստվում էր ընդունվել Գեորգյան հոգևոր ճեմարան, սակայն փոխելով մտադրությունը⁵՝ Խրիմյան Հայրիկի միջնորդությամբ

գրականություն, պատմություն, ուսողություն, քննադատություն, օսմաներն, ֆրանսերեն վաճառականություն (տոմարակալություն և վաճառականական օրենք), սոցիալություն, գծագրություն, իրավագիտություն, առողջապահություն առարկաներ: Երկրորդ շրջանում ուսման թվականության մեջ մտնում էին մեքենագիտություն, գծագրական երկրագիտություն տիեզերագրություն, իմաստասիրություն (հոգևրանություն, տրամաբանություն և բարոյագիտություն), քաղաքական տնտեսություն և մանկավարժություն առարկաները (տես Գաշտոմագիր, կանոնագիր եւ յալտագիր խնամակալության (Ազգային Կեդրոնական Վարժարանին)՝ Լայարիդ, Կ. Պոլիս, 1886, էջ 20-25, տես նաև Աճառյան Հր., նշլ., աշխ., էջ 95):

¹ Տես Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 30, տես նաև Ռսկանյան Շ., Որվաթմեր արևմտահայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի պատմության (1850-1920), Երևան, 2009, էջ 333:

² Տես ՀԱՄ. ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89:

³ Տես նույն տեղում, տես նաև Երամեան Հ., Համո, «Յոսարեր», Գահիրե, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

⁴ Տես Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 31: Նշենք, որ սրբազանի մահից հետո Հարությունը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի երմուկյան տնտոյ Սիրան Չուպանյանի հետ 1893 թ. հուլիսի 5-ին ամենայն պատասխանատվությամբ հանձն է տնում լացելու և ի մի բերելու սրբազանի «հաշուական և ալլ նիտիրտ վերաբերեալ գյութեանց և թղթոց կնքեալ ծրարներն» (ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրագրոցի նյութերի բաժին, գ. 52): Ի դեպ, սրբազանի թողած կտակի համաձայն՝ կտակակատարներն էին նրա եղբայրները՝ Խաչատուրը, Հակոբոսը, Սիմեոնը և Սիրայելը (տես Սրուանձտեանց կտակ, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, օգոստոսի 1 (13), № 88):

⁵ Տես ՀՀԳ. ՊԹ, Համագաղսկ Սրվանձտյանցի ֆոնդ, գործ 1:

յամբ՝ ընդունվում է Երևանի թեմական դպրոց¹: Սովորելուց
յուզերթաց Համադասարը դրադվում է իրեն հոգեհարազատ
գործով՝ ժամագործություններ, սակերչություններ և արծաթագոր-
ծություններ²: Գեորգյան ճեմարանի շրջանավարտ, մանկավարժ,
փիլիսոփա Մելքոն Քրիշչյանն իր հուշերում վկայելով Համա-
դասարի հմուտ ժամագործ լինելու իրողությունը, գրում է. «Էջ-
միածինի միարանական և ճեմարանական ժամացոյցները մեծ
մասամբ իր «քլինիքի» մէջ ապաքինում կորոնէին»³:

Սակայն հայրենասեր գործիչը Երևանում ևս չձգտեց հար-
մարտակա կյանքի, այլ շարունակեց իր ազգօգուտ գործունեությու-
նը: Հայ իրականության առաջ կանգնած էին հրատապ լու-
ծումների սպառնալից ազգային բազմաթիվ խնդիրներ: Թիֆլիսում,
1890 թ. հուլիս-օգոստոսին տեղի ունեցած Հայ Յեղափոխական-
ների Դաշնակցության Հիմնադիր ժողովները նախանշել էին
դրանց լուծման ավելի առարկայական ուղիները: Արդեն 1890-
ական թվականների սկզբներին Գեղեճն Ահարոնյանի, Գալուստ
Այսյանի (Թորոս, Դարվիշ), Ա-Դույի և այլոց ջանքերով ՀՅԴ-ն իր
կազմակերպական կառույցն էր ձևավորել նաև Երևանի նահան-
գում⁴: Նշված անձանց հետ հաստատված հարաբերություններն էլ
կանխորոշեցին Համադասարի ճակատագիրը՝ որպես դաշնակցա-
կան գործչի: Հ. Երամյանի պատկերավոր խոսքերով ասած՝ Հա-
մադասարը «...կրճին տակ մինչև այն ատեն թաքուն մնացած
կրակը սկսաւ վառուիլ, երբ Դաշնակցական խումբերու հետ
շփման մտաւ»⁵: Հայության ազգային իղձերի ու ձգտումների
իրականացմանն ավելի գործուն մասնակցություն ունենալու

¹ Տե՛ս ՀԱՄԼ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89:

² Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Լազեան Գ., Համադասար Սրուանձաեանց (Դմբերի հայ
ազատագրական շարժում), էջ 71, տե՛ս նաև Գասպարյան Ե., Համադասար, Հայկական
հարց: Հանրագիտարան, էջ 196:

³ Քրիշչյան Մ., Խորատկուած քնար: Ամմար կանթիղ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1955, էջ 149:

⁴ Տե՛ս Խոլոդիյան Գ., ՀՅ Դաշնակցության քննական արամոյրյուն (սկիւնքներից միւնչն
1895 քվականի վերջերր), Երևան, 2006, էջ 187, 270:

⁵ Երամյան Հ., Համո, «Յուսարեր», Գաիիթ, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

նպատակով 1892 թ. վերջերին կամ 1893 թ. Համադատան անդամակցում է ՀՅ Դաշնակցությանը: Ինչպես գրում է Այվ. Թումանյանը. «Համադատայ... կանցնի Երեսան դրողվելու իր արհեստով: Քիչ ետք մուտք կը գործէ Հ.Յ. Դաշնակցութեան շարքերը»¹: Իհարկե, հայրենիքի առաջ ծառայած խնդիրներին մոտ լինելու և հարազատ ժողովրդին ծառայելու ձգտումն էր Համադատային բերել ՀՅԴ: Համադատային բացառապես հետաքրքրում էին ազգային-ազատագրական գաղափարների իրադարձման ծրագրերն ու նպատակները, և հատկապես կուսակցության գործունեությունը հայրենիքին օգտակար լինելու սրբազան գործում: Ի տարբերություն հայ ազգային-ազատագրական շարժման այլ գործիչների, որոնցից շատերն ունեցան կուսակցական ծածկանուններ, իրերի բերումով Համադատան այդպես էլ չունեցավ կուսակցական կեղծանուն: Միայն, շատ հաճախ, կուսակից քննիչներն ու մերձավորները նրան մտերմաբար դիմում էին նաև Համո անվամբ²:

ՀՅԴ-ի շարքերում գրանդիցիան Համադատայի բնատուր շնորհները: Խառնվածքով հեղափոխական Համադատը Երեսանում իր ողջ էությունը լծվում է կուսակցական և ազգային-հասարակական աշխատանքների: Ազգի շահը այն միակ արժեքն էր, որին անձնուրաց ծառայում էր Համադատը:

Համադատայի նկարագիրը բնորոշող հատկանիշները՝ վճռականությունն ու խստադուլն պատասխանատվության զգացումը նրան ուղեկցեցին ողջ կյանքի ընթացքում: Ինքնակրթությամբ լրացնելով գիտելիքների սրվասը՝ շնորհիվ մտավոր կարողությունների, անվեհեր կամքի և մարդկանց հետ խելամիտ վարվեցողության, Համադատը հատկանալիորեն արժանանում է ՀՅԴ ղեկավար գործիչների ուշադրությանը:

¹ Ասո. Համադատ (Յեղափոխական արվոճ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 323:

² Տես Նիքոլ Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ա, էջ 239ա, 241ա, տես նաև Պարբենեան Մ., Կոլին սերունդը. Համօին. «Յոսաբեր», Գաիիթ, 1915, ԺԱ տարի, յունիս 10, № 27, տես նաև Երամեան Հ., Համօ, «Յոսաբեր», Գաիիթ, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

Համագտակի խոսքը համոզիչ էր, օժտված առողջ դատողությամբ և ժողովրդական իմաստնությունն արեւմատնություններով. նրան սիրով ունկնդրում էին: Ուստի պատահական չէ, որ ՀՅԴ երեսանի Մրգաստանի Կ. Կոմիտեն նրան անմիջապես ներդրավում է կուսակցական պատասխանատու գործերի մեջ: ՀՅԴ գաղափարների քարոզչություն, կառույցների ամրապնդման նպատակով կուսակցությունն առաջադրանքով նա հաճախ էր շրջագայում Ալեքսանդրապոլում, Շուշիում, Թիֆլիսում և Այսրեկովկասի հայաշատ այլ քաղաքներում¹: Այդ ամենն, անշուշտ, նպաստել է Համագտակի հասարակական գիմազծի ձևավորմանը: «Շնորհիւ իր զիրւամասնելի բնաւորութեան եւ հրապուրիչ լեզուին,- գրում է Ս. Վրացյանը,- նա լայն ժողովրդականութիւն ձեռք բերեց բնկերների եւ հասարակութեան շրջանում: Հակառակ տարրական ուսման՝ Դաշնակցութեան մէջ ստացած դատարարակութեան եւ համարձակ լեզուի շնորհիւ Համագտակը սիրուած քարոզիչն էր Դաշնակցութեան գաղափարների եւ հանրային հաւաքոյթների ու խնջոյքների ոգին»²: Համագտակն իր եռանդուն գործունեությամբ կարճ ժամանակ անց արդեն ճանաչված հեղինակություն էր դաշնակցական շրջանակներում և հանրություն մեջ՝ վայելելով բարի անուն և ընդհանուր հարգանք: Ս. Վրացյանը շատ բնութագրական տողերով է ներկայացնում Համագտակին. «Բարեկազմ, առողջ եւ կեանքոտ երիտասարդ էր՝ զիւրահաղորդ եւ մարդամէջ: Դաշնակցական մարտիկների շարքում՝ յանդուգն էր եւ նախաձեռնող՝ սիրուած ընկերների կողմից»³:

Իրտպես, Համագտակն արտաքնապես զեղահասակ, առնական տղամարդ էր: Բնությունը նրա նկատմամբ ֆիզիկական

¹ Տե՛ս Մահակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 346:

² Վրացեան Ս., Համագապ Սրուանձտեան (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 493:

³ Նույն տեղում:

ուժի ու գրավչություն հարցում չուսյլ էր գտնվել: Այսպիսի ուղե-
չունչ և դիպուկ տողերով է բնորոշել Համազասպին մեծանուն
աշուղ Ջլվանին (Սևորո լեռնյան) նրան ներրոգած երգում:

«Բազուկները երկար, հասակը բարձր,
Ընկերի հետ վարվող, խոսքերը բազր,
Հեղաբարո, հանդարտ, ընդացքը ծանր,
Պատկերը գրավիչ, տեսքը գեղեցիկ»²:

Համազասպին բնութագրելու համար վկայաբերենք նաև
նրա մտերիմ բնկերներից Վ. Աֆրիկյանի բնորոշումը: Ըստ
նրա՝ Համազասպի «Լայն ու կոոր դեմքը, խոհուն ու դուրս ըն-
կած աչքերը, գլխին թափ արած ալեխառն մազերը, լայն ու
թիկնաւէտ կրծքին մի առանձին հմայք ու պատկառանք էին
ներշնչում նայողին»³:

Համազասպն աչքի է ընկել իր համեստությունը: Նրա
մարդկային գրավչության պաղտնիքն առաջին հերթին անմի-
ջական, դյուրագրկաց, պարզ ու շիտակ բնավորության մեջ էր:
Դեռ պատանեկության օրերից նա զրսևորեց շատ քչերին
միայն տրված այն հատկությունը, որ հմայք է կոչվում: Կեն-
սախինդ, խոսքաշեն, առինքնող երիտասարդը և՛ ինքն էր
ձգտում գեպի մարդիկ, և՛ մարդկանց էր ձգում գեպի ինքը:
Համազասպի մարդկային նկարագրի համար խիստ բնութա-
գրական են Վ. Աֆրիկյանի հետևյալ տողերը. «...ուրախ էր,
կատակաբան և աննման ընկեր: Հարցերի մէջ խորանալ չգի-
տէր, զգացմունքի մարդ էր և զգաղմունքն էր դեր խաղում
նրա մէջ և դրան սկսած է մեծ մասով վերադրել այն սայթա-
քումները, որ երբեւիցէ նկատուել են նրա գործունէութեան ըն-

² Թիֆլիսում՝ պարետային վարչության կողմից 1908 թ. հունվարի 11-ին կազմված Համա-
զասպի հաշվառման քարտում նրա հասակը նշված է՝ 1 մետր 77 սմ (տես ՀՅԴ ԳլԹ,
Համազասպ Սրվանձոտյանցի ֆոնդ, գործ 1):

³ Աշոտ Ջիվանի: Աննայտ երգեր, աշխատասիրությամբ Թ. Պողոսյանի, Երևան, 2009, էջ 372:

⁴ Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Ա), «Յուսարեք», Գաեիրե, 1929, Ժե
տարի, յունիս 24, № 71:

թացքում: Բնառնորություն մեամբ պարզ, միամիտ ու անոխակալ էր: Իր նիստ ու կացով համեստ ու ժողովրդական էր, սկզբը գէպի հայ ժողովուրդը անսահման էր»¹:

Միաժամանակ, Համազասպը Վ. Աֆրիկյանի հիշողութ-
յան մեջ մնացել էր որպես ներհուն, պայտուռ և ռոմանտիկ
անձնավորություն, բնութանական հավաքույթների ցանկալի
հյուր: Ինչպես վկայում է Հ. Երամյանը, Համազասպը գեռես
պատանեկություն տարիներից «ընկերական զբոսանքների» մեծ
սիրահար էր²: Նա լավ երգում էր, ձայնը՝ բարիտոն³: Երգել է
Կոմիտաս, որի հանդեսը առանձնահատուկ հարգանք ու ակնա-
ծանք է տածել: Լինելով տրամադրություն մարդ՝ ուրախ կամ
տխուր պահերին ինքնամոռաց երգել է նրա մշակած հայ գեղը-
կական «Կանչի, կոռ՛ւնկ» հիստորանջ երգը⁴:

Համազասպի կյանքին ու գործունեությունն անդրադար-
ձած հեղինակների հազարդած տեղեկություններից հետևում է,
որ Երևան՝ նրա մոտ էին տեղափոխվել նաև իր կրտսեր եղբայր
Հրաչյան և Միքայել հորեղբոր ավագ որդին՝ Հրանտը⁵, որոնք
նույնպես ՀՅԴ անդամ էին: Ստույգ հայտնի չէ, թե երբ և ինչ
հանգամանքներում են նրանք տեղափոխվել: Հայտնի է միայն,
որ Հրանտը ուսանել է Գեորգյան ճեմարանում⁶, իսկ Հրաչյան
արհեստով ոսկերիչ էր⁷:

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Երամյան Հ., Համօ, «Յուսաբեր», Գահիրե, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

³ Տե՛ս ՀՅԴ ՊԹ, Համագասպ Սրվանդությանի ֆոնդ, գործ 1:

⁴ Տե՛ս Աֆրիկյան Վ., Համագասպը (Մի էջ նրա կեսրից), (Ե), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 2, № 78:

⁵ Ռ. Տեր-Սիմոնյանը և Ե. Իշխանյանն իրենց հուշերում քյոթիմացաբար հրամային հիշա-
տակում են որպես Համագասպի եղբայր (տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակ-
ները, Կ. Դ, Թեհրան, 1982, էջ 294, տե՛ս նաև Իշխանյան Ե., ճշվ. աշխ., էջ 477-478): Մինչ-
դեռ հրամայել եղել է Համագասպի կրտսեր հորեղբոր՝ Միքայելի ավագ որդին (տե՛ս ԳԱԹ,
Գաբեգին Սրվանդությանի ֆոնդ, Լրացույցի նյութերի բաժին, գ. 64, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 798,
ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի շրջերևույթ):

⁶ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Կ. Դ, էջ 294:

⁷ Աճեմյան Հ., Յեղափոխական Վասպուրական. 1880-1930 (Վասպուրական: Վան-Վա-
սպուրականի ապրիլյան հեղափոխության տասնեփնդամեակին առթիւ (1915-1930), էջ 317):

Համադատալի կյանքի երևանյան շրջանի կարևոր ու հետաքրքրական էջերից են նրա ծանոթությունը շուշեցի¹, Երևանի Գալանյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցի շրջանավարտ Շուշանիկ Մանուկի Վանյանցի հետ: 21-ամյա երիտասարդ աղջկան գործչի կյանքի մեջ մի նոր շրջափուլի սկիզբ դարձավ 1894 թվականը: Ծանոթությունը փոխակի է մտերմության, և 1894 թ. նրանք ամուսնացել են²:

Շուշանիկը, ինչպես և XIX դարի 80-ական թվականների կեսերի հայ զարդական պարմանուհիների մեծ մասը, հասակ էր առնում աղջկան-հայրենասիրական գաղափարներով: Համադատալի կրտսեր որդու՝ Վանադատի հայտնած մի տեղեկությամբ համաձայն, Շուշանիկը պատանեկան տարիներին մեծ սեր է ունեցել երգարվեստի հանդեպ և, ունենալով դուրեկան ձայն, երգել է հայ երաժշտության երախտավորներից մեկի՝ երգահան և խմբավար Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի 1892-1893 թթ. Երևանում կազմակերպած երգչախմբում³:

Համադատալի բազմամյա ընտանիքի կազմի մասին հավաստի տեղեկություններ ենք քաղում Վանադատի՝ Հայաստանի պատմության թանգարանի ավագ զիտաշխատող Պ. Հարությունյանին հաղորդած տեղեկություններից և արամազրած ընտանեկան յուսանկարներից, ինչպես նաև Գաբեզինի՝ սևագիր-ինքնագիր տարբերակով 1967 թ. կազմած Սանդյան (Սանդենյ)-Արվանձոյանց տոհմադրությունից: Ըստ այդմ՝ Համա-

¹ Շուշանիկի շուշեցի լինելը ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի «Հայ բանալիտության տերապոստության» բաժնի վարիչ Բ.Գ.Ր. Ալվարդ Կազիյանին է հայտնել Համադատալի որդին՝ Գաբեզինը: Ա. Կազիյանի հետ մեր հարցազրույցը գրառվել է 2013 թ. սեպտեմբերի 10-ին:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89, տե՛ս նաև ՀԱԱ, Материалы фондов московского областного исторического архива, коллекция-7, СА-10, опись-1, № 792, д. 2855, с. 5.

³ Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, Բ/մ 1368/10: Քրիստափոր Կարա-Մուրզան, երբ 1893 թ. երգեցողության դասեր էր տալիս Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, զուգահեռաբար նրանում կազմակերպում է 70 հոգուց բաղկացած մի խումբ և հարուստ երգացանկով պարբերաբար համերգներ տալիս (տե՛ս Մուրադյան Մ., Քրիստափոր Կարա-Մուրզա: Կյանքը և երաժշտական-հասարակական գործունեությունը, Նրևան, 1950, էջ 55):

դատպին ունեցել է հրեք որդի և մեկ զուտոր: Ավագ որդին ծնվել է Երեանում՝ 1900 թ.¹, որի անունն ի հիշատակ Գարեգին եպս. Սրվանձադանցի, նա կնքել է Գարեգին: Հետագայում՝ 1972 թ. սեպտեմբերի 16-ին, ստամբուլյանակ Գ. Բամպուրճյանին հղած նամակում այդ մասին Գարեգինը գրում էր. «Հայրս (Համադասպը) ինձ անվանեց Գարեգին, հուսարով, որ կժառանգեմ սրբազանի ձիրքն ու շնորհքը»²: Դուստրը՝ Այմասար (Այմիկ) և միջնեկ որդին՝ Հրանտը (Խաչիկ)³, ծնվել են Շուշիում՝ 1904⁴ և 1905 թթ.⁵, իսկ կրտսերը՝ Վանադասը՝ Թիֆլիսում՝ 1915 թ.⁶: Նշենք, որ Համադասպին՝ Գանձակի բանտում 1909 թ. հունիսի 3-ի հարցաքննությունից սղազրույթությունում տալիս է, որ մինչև 1909 թ. Համադասպն ուներ ոչ թե հրեք, այլ՝ երկու հրեխա: «Ընտանեկան հարաբերությունները» հարցին Համադասպը պատասխանել է. «ամուսնացած, երկու անչափահաս երեխաներս ապրում են ինձ հետ»⁷: Անտարակույս, անճշտությունը պետք է փնտրել հարցաքննության սղազրույթյան մեջ, որտեղ հրեքի փոխարեն թյուրիմացաբար նշվել է երկու⁸: Հարցի մեջ սրազրույթուն է մտցնում Գարեգինի՝

¹ Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1368/5:

² ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձադանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 60:

³ Ի դեպ, հիմնական ունեցել է նաև երկրորդ անուն՝ Խաչիկ: Այդպես է նշված պաշտոնական որոշ գրագրություններում (տե՛ս ՀԱԱ, Материалы фондов московского областного исторического архива, коллекция-7, СА-10, опись-1, № 792, с. 6, 9, տե՛ս նաև ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձադանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 64):

⁴ Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1368/6:

⁵ Վանադասի՝ Դ. Հարությունյանին տրամադրած հրանոթի (Խաչիկ) լուսանկարի շրջերեսին վերջինիս ծննդյան թվականն նշված է 1906 թ. (տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1368/7): Մինդեա, հրանոթի Մոսկվայի Լազարյան ճեմարան ընդունվելու ատիքով Շուշիի Սր Աստվածածին եկեղեցու չափաբերական մատյանի իմրի փառ Կարսուկտ քին. Վարդապետյանցի կողմից 1911 թ. հունիսի 22-ին տրված ծննդյան վկայականում պարզորոշ նշված է 1905 թ. ապրիլի 1 (տե՛ս ՀԱԱ, Материалы фондов московского областного исторического архива, коллекция-7, СА-10, опись-1, № 792, с. 5):

⁶ Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1368/8:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 550:

⁸ Նրանք, որ հարցաքննությունները կատարվել են բարձրամիջին միջոցով: Դատական գործի վստասարյուրերը հայերենից ռուսերեն բարձրամտությունները կատարել է փրացի Սերգեյ Մադիրյանը: «Կաշնակցության գործի» առնչությամբ հարցաքննությունների նյութերի սղագրություններում ՀՅԴ անդամ մի շարք գործիչների կենսագրական նյութերում նույնպես տեղ են

1967 թ. կազմած Սանդյան (Սանդենյ)-Սրվանձությանց տոհմի իտա-
լացիների ճյուղապրությունը, որում Համազասպի գավառիկները
թվում, ըստ տարիքի, հերթականությամբ նշված են Գարեգինը,
Ալմաստը, Հրանտը (Խաչիկ) և վերջում Վանազատը¹:

Համազասպի երեխաների կնքահայրն էր նրա դպրոցա-
կան, հետագայում նաև զինակից ընկերը՝ ՀՅԴ անդամ, Գան-
ձակի առաջնորդական փոխանորդ Կորյուն (ավագանի անու-
նով՝ Վահան) վրդ. Սահակյանը²:

Համազասպը ջերմությամբ և խանդավառաբար է վերա-
բերվել գավառիկներին: Նրա հյուրընկալ ընտանիքում ավանդա-
բար հարգի էր կրթությունը. բոլոր երեխաներն էլ եղի են
ուսումնասանել: Փեփրոնիկ՝ Ստամբուլից 1972 թ. նոյեմբերի 20-
ին Գարեգինին հասցեագրած նամակում վկայվում է այն ուշա-
գրավ փաստը, որ վերջինս տակավին պատանի հասակում խորա-
մուխ էր եղել ֆրանսերենի ուսումնասիրության մեջ: «Կը յիշեմ,-
գրում է Փեփրոնեն,- երբ ֆրանսերեն գիրքը արած քովս կուգա-
յիր, կը խնդրէիր, որ բացատրեմ, կը կարգայի, կը թարգմանէի և
անծանօթ բառերը կը գրէի, ուրախացած կերթայիր...»³:

Շուրջ 13 տարի երևանում բնակվելուց հետո իր գործու-
նեություն կենտրոն ընտրելով Արցախը, 1903 թ. աշնան կեսե-
րին Համազասպն իր կրտսեր եղբոր՝ Հրաչյայի հետ ընտանի-
քով երևանից տեղափոխվում է կնոջ՝ Շուշանիկի ծննդավայրը՝
Շուշի⁴:

գտել ակնհայտ սխալներ (տես Մի ժողովուրդ մեղադրական նստարանի վրայ: «Հ.Յ. Դաշնակ-
ցության դատը», «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1911, յոմուար 26-9 փետրուար № 499, տես նաև
«Դաշնակցության» գործը (Լըմինը կեղծիքների մասին), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, մարտի 15,
№ 55, տես նաև Միմոյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Դ, Երևան, 2009,
էջ 458-460): «Դաշնակցության գործի» քննության ժամանակ Նովոզերկասկի օկրուգային դա-
տարանին կից հատուկ կարևորագույն գործերով ղատական քննիչ Նիկոլայ Լիմինի կատարած
կեղծիքների բացահայտմանը կանոնադաժանք շարադրանքի համապատասխան տեղում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի շրջերես:

² Տես ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 551:

³ Տես Գ.Ա.Թ., Գարեգին Սրվանձությանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 64:

⁴ Տես Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 477:

Շուշիում Համադատարը դարձյալ գրադրում է իր սիրած արհեստով՝ սակերչությունը: Նկատենք, որ Արցախում ևս սակերչությունը կիրառական արվեստի գարգացած ճյուղերից էր, որը մեծ ծաղկում էր ապրում նախորդ դարերի ավանդույթների փորձի հիման վրա¹:

Համադատարն իր արհեստանոցը հիմնում է կովկասյան թաթարների (այսուհետև՝ թաթարների)² շուկայում, քանի որ հայկական շուկայում արդեն իսկ կային բավականաչափ առաջնակարգ սակերիչ վարպետներ³:

XX դարասկիզբին Արցախի կենտրոն Շուշին ապրում էր մշակութային, հասարակական-քաղաքական ակտիվ կյանքով: Արցախի հայ բնակչության տարրեր խավերի մեջ ամենաազդե-

¹ Տե՛ս Հարությունյան Մ., Մշակութային կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախում) 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 94: Շուշիում սակերչական գործի զարգացմանն իրենց մեծ նպաստն են բերել ժամանակի ճանաչված վարպետներ՝ «Մեծ» և «Չուպ» տվերիչ պատվանդաններ կրող Դանիելը (մահ.՝ 1838 թ.), Նովիաններ (մահ.՝ 1847 թ.), Անդրեյ Կախրամանյանը (մահ.՝ 1856 թ.), Ավետիս Միրզա-Յուզբաշյանը (մահ.՝ 1889 թ.) և շատ ուրիշներ (տե՛ս **Арутюнян Г.**, Шуши: нововыявленные исторические надписи, Степанакерт, 2008, с. 292, 342, 345-346):

² XIX դարի երկրորդ կեսի տուսական ապրյուրներում *բյուրր-բարսը* տերմիններից առավել գործածական է դառնում *բարսը* (տե՛ս **Гагемейстер Ю.**, Закавказские очерки, СПб., 1845, с. 12, տե՛ս նաև **Зейдлиц Н.**, Этнографический очерк Бакинской губернии, Кавказский календарь на 1871 г. (այսուհետև՝ **КК**), Тифлис, 1870, с. 47), որն աստիճանաբար դառնում է Արևիկովկաս ներխուժած բյուրրալեզու գեղերի համար մեկ բնիկանոր հավաքական անվանում (տե՛ս **Энциклопедический словарь**, под ред. проф. **И. Андреевского**, т. XIII^А, издатели **Ф. Брокгауз, И. Ефрон**, СПб., 1894, с. 836, տե՛ս նաև **Энциклопедический словарь**, под ред. проф. **И. Андреевского**, т. XXVII^А, издатели **Ф. Брокгауз, И. Ефрон**, СПб., 1899, с. 86, **Шопен И.**, Исторический памятник Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи, СПб., 1852, с. 537): Միաժամանակ, Խուսեանի, Աստարյանի և Դրիմի բարսերների տարբերելու համար Արևելյան Արևիկովկասի բյուրրալեզու բնակչությունը հանրագիտական բառարաններում և պաշտոնական փինակագրական տեղեկագրերում սկսեց անվանվել *կովկասյան* կամ *արարիկ-կասյան բարսեր* (տե՛ս **Энциклопедический словарь русского bibliографического института гранат**, т. 4, изд. 7-ое, Москва (Б. г.), с. 459, տե՛ս նաև **Статистическое бюро Бакинской городской управы. Пособия при разработке материала переписи г. Баку - 22-го октября 1903 года, Баку, 1904, с. 102**): Աղբյուրում 1930-ական թվականներին տեղի ունեցած անձնագրավորման ժամանակ, կրք համասարած կերպով «աղբյուրանականացվեց» բյուրրալեզու բնակչությունը, 1939 թ. հունվարի 17-ի մարդահամարի պաշտոնական նյութերում նոր միայն «Աղբյուրան» արհեստանոցի վարչարարական անունից ի հայտ եկավ *աղբյուրանցի* տերմինը (տե՛ս **Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги**, Москва, 1949, с. 71: Հմմ. **Большая Советская Энциклопедия**, изд. 2, т. 1, Москва, 1949, с. 440):

³ Տե՛ս **Էջիանյան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 477:

ցիկ կազմակերպությունը շարունակում էր մնալ ՀՅ Դաշնակցությունը: Շատ ժամանակ չի տնցնում և անսահման գաղափարանվիր Համազասպն իր եռանդուն գործունեությունը Արցախի դաշնակցական շրջանակներում ձևաք է բերում մեծ հեղինակություն և գտնում տեղի ՀՅԴ Ապստամբի (Շուշիի) կոմիտեի անդամ¹:

Բայց երիտասարդ հեղափոխականի միտքն ու հոգին այնտեղ էր՝ Երկրում: Համազասպի անսահման եռանդը և կազմակերպական մեծ ունակությունները միավորվեցին ՀՅԴ մարտական խմբեր կազմելուն և Երկիր ուղարկելուն: Գարեգին Արմանձադանյը 1979 թ. նոյեմբերին գրած՝ հոր համատեղ կենսագրականում նշում է. «Այստեղ ևս (Շուշիում — Գ. Ա.) Համազասպը շարունակում է զբաղվել ոսկերչությամբ՝ միաժամանակ կապ հաստատելով տեղական աղզային կազմակերպությունների հետ, ափսոսաբար ծաղկելով երիտասարդություն մեջ: Նա կոչ էր անում օգնել Արեւմտահայաստանի հայերին՝ գինյվելու տաճկական բռնություններին դիմադրելու համար»²:

Շուշիում Համազասպի ապրած տարիների և կուսակցական դործունեության վերաբերյալ կարեւոր և արժանահամար տեղեկություններ է հաղորդում Ե. Իշխանյանն իր պատմահուշագրական աշխատությունում: Ըստ նրա՝ «Համազասպը իւր միջնակ եղբոր՝ Հրաչյայի հետ միասին, ընտանիքով, Շուշի էր եկել եկեղեցական կալածների գրաւումից քիչ անց, 1903 թ. աշնան կէսերին որպէս արհեստաւոր, ռսկերիչ, իւր արհեստով զբաղւելու և, որպէս դաշնակցական ծանօթանալով տեղի ըն-

¹ Տե՛ս Նիւրբէ Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Խ. Բ, էջ 237ր, տե՛ս նաեւ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 479: Ապառամի և Այգևստանի կոմիտուրյուններին ժամանակավորապէս Կենտրոնական Կոմիտէի իրավունք տրվել էր ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական Ժողովի 1905 թ. նոյեմբերի 13-ի նիստում: Որոշման մեջ ասվում էր. «Ապառամի և Այգևստանի Կոմիտէներին ժամանակավորապէս զինուորական գործում Կենտր. [ոմական] Կոմիտէի իրաւունք տալ» (Նիւրբէ Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Խ. Բ, էջ 239ա):

² ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 89: Ապառամի Կ. Կոմիտեն ընդգրկում էր Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի հարավային՝ Չանգեզուրի, Շուշիի, Ջիվանշիրի և Ջերրայիի գավառները (տե՛ս Նիւրբէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Խ. Ե, էջ 302):

կերներին հետ, չուտով դասնում է ակտիւ աշխատող գործիչներին մէկը: Մեծ կրթութիւնը չունէր թէև, սակայն խօսելու շնորհք և մարդկանց գրաւելու ընդունակութիւն ունենալով, կարողանում է երիտասարդների մէջ հետաքրքրութիւն առաջ բերել հայ ազգային-յեղափոխական շարժման շուրջ, նպաստելով, կուսակցական շարքերի ստատրաքմանը, այն ժամանակ տիրող պայմանների ընձեռած հնարավորութեան սահմաններում»¹:

Գեորգյան ճեմարանն ավարտելուց հետո՝ 1904 թ. ամսան սկզբներին, թերևս Համադասակի հրապարակով, Շուշիում էր հաստատուել նաև Համադասակի Միքայել հորեղբոր ավագ որդին՝ Հրանտը: Համադասակն ու Հրանտը միմյանց հետ սերտ կապված էին ոչ միայն որպէս հորեղբոր որդիներ, այլև՝ գաղափարակից ընկերներ: Նրանց մտերմությունն այն աստիճանի էր, որ կուսակից ընկերների կողմից ճանաչվում էին որպէս հարազատ եղբայրներ, ինչը հիշատակում են Ռ. Տեր-Մինասյանը և Ե. Իշխանյանը:

Հրանտը նույնպէս եռանդուն հայրենասիրական գործունեութիւն էր ծափալում Շուշիում: Կարճ ժամանակում Հրանտը լայն ճանաչում էր ձեռք բերել Շուշիում և նրա շրջանակներից դուրս: Լինելով ՀՅԴ անդամ և խմբագրւած՝ կուսակցական աշխատանքից դատ, Հրանտը եռանդուն կերպով մասնակցում էր նաև տեղի հասարակական-մշակութային կյանքին²: Ռուբեն Տեր-Մինասյանն իր հուշերում վկայում է, որ դեռևս Գեորգյան ճեմարանում ուսանելու տարիներին Հրանտը գրում էր բանաստեղծութիւններ և կարդում ճեմարանական դասընկերների համար: Խոսելով ճեմարանական իր ընկերոջ՝ Մկրտիչ Մեղքոնյանի մասին, որը նաև բանաստեղծութիւններ էր գրում, Ռուբենը գրում է, որ նա «խնամքով կը ծածկէր իր բանաստեղծ ըլլալը միւս ընկերներէն, եւ կը զարմանար որ միւս բանաստեղծ ընկեր Հրանտ

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 477:

² Տե՛ս նոյն տեղում:

Սրուանձառանը (Համագառապի կզրալը) կը համարձակի իր բանաստեղծութիւնները կարգալ բոլորին առջեւ»¹:

Կուսակցական ակտիւ գործունեութեան պատճառով Համագառապը շուտով հայտնվում է Գանձակի-Ելիզավետպոլի նահանգի պահնորդական (Օխրանկա) բաժանմունքի ուշադրութեան կենտրոնում: Շուշիի ժանդարմական բաժնում նա արդեն համարվում էր «աչքի ընկնող գործիչ», որի նկատմամբ սահմանված էր «արտաքին պահպանութեան» հսկողութեան: 1905 թ. փետրվարի 15-ին Համագառապը ձերբակալվում է և բանտարկվում²: Ե. Իշխանյանը Համագառապի ձերբակալման տարեթիւ է նշում 1904 թ. աշնան կեսերը, որը ճիշտ է³, քանզի Համագառապի կալանավորման տարեթիւ կազմված հաշվառման քարտում հստակ նշված է՝ 1905 թ. փետրվարի 15⁴:

Համագառապին մեղադրանք է հարուցվում քրեական դատավարութեան օրենսգրքի 126-րդ հոդվածի («Պետութեան մեջ գոյութեւն ունեցող հասարակական կարգը ստապելու կամ պայթուցիկ նյութերի և արկերի միջոցով ծանր հանցագործութեւններ կատարելու մտադրութեամբ ստեղծված խմբակցութեանը անդամակցելը»)⁵ հատկանիշներով⁶: Ինչը նախատեսում էր մինչև 8 տարւա ազատազրկում կամ աքսոր⁷:

Խուզարկվում է Համագառապի բնակարանը, բայց կասկածիլ ոչինչ չի հայտնաբերվում: Հարցաքննութեան են ենթարկվում նաև Համագառապի մտերիմներից շատերը: Սակայն կատարված հարցաքննութեւնները երևան չբերեցին այնպիսի տվյալներ, որոնք պարզեին նրա հանցանքը: Համագառապի

¹ Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Խ. Դ., էջ 294:

² Տե՛ս ՀՅԴ. ՊԹ, Համագառապ Սրվանձտյանցի ֆոնդ, գործ 1:

³ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 478:

⁴ Տե՛ս ՀՅԴ. ՊԹ, Համագառապ Սրվանձտյանցի ֆոնդ, գործ 1:

⁵ Новое уголовное уложение Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г.: с приложением предметного алфавитного указателя, С.-Петербург, 1903, с. 53.

⁶ Տե՛ս ՀՅԴ. ՊԹ, Համագառապ Սրվանձտյանցի ֆոնդ, գործ 1:

⁷ Տե՛ս Новое уголовное уложение Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г., с. 53.

նկատմամբ եղած կատկածները ցրելու նպատակով նրա գործընկեր ոսկերիչներից մեկը ուսւս ոստիկանին նույնիսկ տվել է հետեյալ ցուցմունքը. «...նա (Համադասալը — Գ. Ս.) աշխատում է թրքական շուկայում, նրա երեսը մենք չենք տեսնում...»¹:

Համադասալը Շուշիի բանտում պահվում է մինչև 1905 թ. փետրվարի փերջերը և ազատ է արձակվում Համադասալսան մեղադրական փաստերի և հանցանշանների բացակայությամբ պատճառով²: Կալանքից ազատվելուց հետո Համադասալը ժանդարմական լրատուների հետապնդումների պայմաններում անհոգողող կերպով շարունակում է կուսակցական գործունեությունը:

Համադասալը նոր էր ազատվել կալանքից, երբ 1905 թ. մարտի սկզբներին Սրվանձայանց գերդաստանն ապրում է ծանր վիշտ. դժբախտ պատահարից մահանում է հորեղբոր որդին՝ Հրանտը³: Նրա անժամանակ մահը ծանր հարված էր Համադասալի համար⁴: Դեպքը պատահել է այսպես: Իր խմբում կարգացած դասախոսությունից հետո, երբ խմբի անդամներից Գրիգոր Բաբայանը ցուցադրել է նոր դրամ «Բրաունինգ» ատրճառակը, ձեռքից ձեռք անցնելու պահին նրանից պատահաբար արձակված գնդակը խոցել է Հրանտի սիրտը: «Ուռմբը անակնկալի է դալիս, - գրում է Ե. Իշխանյանը, - ապա սկսում է լաց ու շիււան, ընկերները ալիոզորմ հեկեկում են իրենց սիրած

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 478:

² Նույն տեղում:

³ Սյրայեթի կրտսեր դուստր՝ Փեփրոնի՝ Ստամբուլից 1972 թ. նոյեմբերի 20-ին Համագասալի ավագ որդուն՝ Գարեգինին հասցեագրած նամակում նույնպես ասվում է, որ Հրանտը մահացել է երիտասարդ տարիքում: Սակայն Փեփրոնեն Հրանտի մահվան վայրը յոյրինացաբար նշում է Մոսկվան. «Հրանտ վախճանած Մոսկուա ուսումնողութեան շրջանին» (ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձայանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 64): Մինչդեռ, հավաստի փաստերը տներկրա վկայում են, որ Հրանտը սովորել է ոչ թե Մոսկվայում, այլ՝ Գևորգյան ճեմարանում (տե՛ս Ռոբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Կ. Դ, էջ 294):

⁴ Ի դեպ, Շուշիում 1905 թ. ապրիլի 1-ին, երբ ծնվում է Համագասալի միջնեկ որդին, ի հիշատակ Հրանտի Համագասալը նրա անունը կնքում է Հրանտ:

ընկերոջից և զեկամարից զրկելու պատճառով: Դէպքի մասին արագօրէն տարածուեմ է քաղաքում, մեծ ցաւ պատճառում ոչ միայն գաշնակցական շարքերին, այլև բոլոր նրանց, որոնք ճանաչում և, ծանօթ էին Հրանդին: Հրանդը շատ մեծ շուքով թաղուց, հազարից աւելի յուզարկուորներ զազաղն ու զեկեցում են մինչև գերեզմանատուն: Դազազը ուսամբարձ տանում են ընկերները, լուսանկարիչները նկարում են յուզարկուորների բազմութիւնը և յուսանկարները մեծ քանակութեամբ սպառւում են հասարակութեան մէջ, և շատ յաճախ յիշուեմ էր նրա տները, չէր մոռացուեմ»¹:

Հրանտի անժամանակ մահը չընկճեց Համազասպի մարտական ուղին: 1905 թ. փետրվարից Բաքուում արդեն սկսվել էին հայ-թաթարական ընդհարումները, ինչը վճռական շրջադարձ կատարեց նրա կյանքում: Համազասպի հոգում այնքան խորն էին արմատավորված ազգին նվիրարեւելու ձգտումները, որ նա ստիպված էր մի կողմ դնել ոսկերչութեամբ զբաղվելու իր անկեղծ ցանկությունը, և արհեստանոցը հանձնելով եղբորը՝ Հրաչյային, գինյութագրվել ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան համար մարտական խմբերի կազմակերպման պատասխանատու գործին: Ինչպես վկայում է Ե. Իշխանյանը, Համազասպը որոշել էր «...անցնելու գաւառ ու կազմակերպելու, գինելու ժողովրդին, վաճառք լինելուց կարենալ պաշտպանելու համար»²:

Հայ-թաթարական ընդհարումները հիմնովին փոխեցին Համազասպի կյանքի ուղին: Նա ամբողջովին ընկղմվեց ազատագրական պայքարի հորձանուտում:

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 478:

² Նույն տեղում, էջ 479:

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ
ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ա. Խաչենի ինքնապաշտպանության
ղեկավարն ու Ասկերանի հերոսը
(1905 թ. օգոստոս-նոյեմբեր)

Համազասպ Սրվանձտյանցի մարտական և հրամանատարական ունակությունների բացահայտումը սկսվեց Հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ՝ 1905-1906 թթ.:

Ընդհարումները հրահրել էին ցարական իշխանությունները՝ նպատակ ունենալով ազգամիջյան բախումներով Կովկասը հեռու պահել Ռուսաստանում հասունացող հեղափոխությունից¹: Կիրառելով «բաժանի՛ր, որ տիրես» սկզբունքը՝ ցարական կառավարությունը մշտապես թշնամություն էր սերմանում իր տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների միջև²: Հայ-թաթարական ընդհարումների սանձադեման գործում որոշակի դեր խաղաց նաև այդ տարիներին Այսրիովկասում Օսմանյան կայսրության կողմից տարվող համաթուրքական (պանթուրքական) և համիլաժական քարոզչությունը³: Ըստ

¹ Տե՛ս Ա.-Դ.Ս. Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.): Փաստագրական, վիճակագրական, տեղագրական ուսումնասիրություններով, Երևան, 1907, էջ 5:

² Մանրամասն տե՛ս **Старцев Г.**, Кровавые дни на Кавказе, С.-Петербург, 1907; **Быков Ф.**, Национальный вопрос на Кавказе, Баку, 1906; **Татевосян И.**, Национальный вопрос на Кавказе, Ереван, 2007.

³ Տե՛ս **Зареванд**, Турция и пантуризм, Париж, 1930, с. 7-45, տե՛ս նաև **Дикий**, Кавказская смута (6. м.), 1906, с. 6-8, տե՛ս նաև Նաիրի Ս., Թիւրքիայի դերը Կովկասեան ընդհարումների

Համաթուրքականության գաղափարախոսների՝ «Մեծ Թուրանի» ստեղծմանը Համասարապես «խոչընդոտ էին Համարվում» թե՛ արևմտահայերը և թե՛ արևելահայերը։ Թուրքերը ծրագրել էին ոչնչացնել Օսմանյան կայսրության և Բաքվի միջև գտնվող Հայաստանն ու Հայ ժողովրդին՝ ֆիզիկապես բնաջնջելու ճանապարհով։ Փաստերը վկայում են, որ Բաքու և Այսրկովկասի այլ քաղաքներ թափանցած թուրքական զործակալների առջև դրվել էր նաև հետևյալ խնդիրը. բոլորսերի մահմեդականների գիտակցությունը և հայերի ջարդերը կազմակերպելու նպատակով թաթարներին հրահրել նրանց դեմ¹, միաժամանակ ազգամիջյան հակասությունները դարձնել «Մեծ Թուրանի» իրականացմանը խոչընդոտող սուսական կայսրության թուլացման կարևորագույն միջոց²։ «Յառաջ» լրագիրը, վկայակոչելով որոշ փաստեր Նախիջևանի գաղառում համիլամականների ծավալած գործունեությունից, գրում էր. «Ընդհարումների սլաճառներից մեկն էլ պանիսլամիզմն էր, որը զլխաւորապէս արտայայտեց Նախիջևանի գաղառում։ Այնտեղի խաները գաղանի յարաբերութիւնների մէջ էին դանաղան

մեջ (I), «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, դեկտեմբերի 7, № 71; (II), «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, դեկտեմբերի 31, № 76:

¹ Հայ բնակչության նկատմամբ առեւտրյունը կովկասյան րաբարների շրջանում սերմանվում էր վաղ տարիքից։ Այսպես՝ ֆրանսագիր, ծագումով կովկասյան րաբար գրող Ուն-Էլ-Պանինը, որի մանկությունն անցել է Բաքվում, հայ-րաբարական ընդհարումների անմիջական տպավորությունների տակ «Կովկասյան օրեր» գրքում գրում էր. «Տոնական օրերին մենք խաղում էին հայկական ֆարդեր, մի խաղ, որ վերադասում էին մյուս բոլորից։ Յեղապաշտ կրքերով արքած, մենք գոհաբերում էինք Թամարային (մոր կողմից հայ) մախնայա առեւտրյան խորանի վրա։ Նախ, ուզածին պես մեղադրում էին նրան մահմեդականների սպանության մեջ և բազում անգամներ, իրար ետևից, տեղն ու տեղը գնդակահարում՝ շարունակ նորոգելու համար մեր հաճույքը։ Այնուհետև, երբ արդեն լավ գիշնված էինք նրա արյան տեսքից, Թամարային հարություն էինք տալիս՝ ի պետս մեր դատի, որպեսզի այս անգամ նրան սպանենք համաձայն արվեստի բոլոր կանոնների։ Նրա ձեռն ու ոտը կապում էինք և շարտում գետին, հետո կտրում էինք նրա մարմնի մասերը, լեզուն, գլուխը, պոկում սիրտն ու փորոտիքը և նետում շներին, որպեսզի ավելի ընդգծենք մեր արհամարհանքը նրա հայկական մարմնի հանդեպ։ Երբ վերջապես բավականաչափ հագեցնում էինք մեր վայրագությունը և այլևս ոչինչ չէր մնում բշվառ աղջկանից, սկսում էինք պարել նրա դիակի շուրջ, ճոճելով մեր փայտե հրացանները՝ գազանային ոռոնցներ արձակելով» (Banine, Jours Caucasiens, Gris-Banal, Paris, 1985, p. 66):

² Տե՛ս Чалхушьян Г., Армянский вопрос и армянские погромы в России, Ростов-на-Дону, 1905, с. 63.

խորհրդաւոր տարրերի հետ, այնտեղ էր, որ սկսեցին երեւալ «Ղազաւաթի» սիմբոլները՝ մարգարէի դրօշակը և կանաչ չալմաները. մօլլաները առանց քաշուելու ճառում էին, որ բոլոր բրիտանիաները պիտի ջնջուին, որ հասել է ուսւ տիրապետութեան վերջը Կովկասում, և մօտ է խալիֆի (թրքաց Սուլթանի) թագաւորութիւնը»¹:

1905 թ. օգոստոսի 16-ին Շուշիի հայկական ջարդերի ակահատեւը պատմել է հետեւյալը. «Վայրենացած մահմեդականները ներս էին խուժում հայոց Ագուլեցոյ եկեղեցին, Ղուրանը դնում սեղանին և երգւում «Համիտլամական պտտերագմ» սկսել հայերի դէմ»²: Բաքուն ու Թիֆլիսը, Երևանն ու Գանձակը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը, Շուշին ու ողջ Արցախը վերածվեցին ռազմաբեմի:

Գիտակցելով հայությանը սպառնացող վտանգը՝ հայ քաղաքական շրջանակները ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնն այդ ծանր օրերին իր վրա էր վերցրել հատկապէս ՀՅ Դաշնակցութիւնն ևս: «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, գրում է Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Ազատամարտ» օրաթերթը, չէր կարող անտարբեր մնալ, առանց դաւաճանելու իր հիմնական սկզբունքներին—պաշտպանել հայ ժողովուրդի ազգային ու մարդկային իրաւունքները: Եւ հայութեան բոլոր լաւագոյն տարրերի հետ նա՝ շարունակելով հանդերձ իր գործունէութիւնը Թուրքիայում, ոչ միայն սեղմեց ինքնապաշտպանութեան մէջ իր բոլոր մարտական ուժերը, իր պայքարի տարիների հմտութիւնն ու եռանդը, այլև ամբողջ ինքնապաշտպանութեան գործի ղեկավարն ու վարիչը հանդիսացաւ»³: Հիրավի, սափնապնե-

¹ Հայկական հարցը Ռուսաստանում եւ Կովկասեան խռովութիւնը, «Յատաջ», Երևան, 1906, փետրվարի 8, № 20:

² Բալլաճի Վ., Դրվագներ արցախահայոցյան ազատագրական պայքարի և պետականակերութեան պատմութեան (1813-2007 թթ.), Երևան, 2012, էջ 62:

³ Սի ժողովրդի մեղադրական նստարանի վրայ: «Հ. Յ. Դաշնակցութեան դատը», «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1911, յունուար 20-2 փետրուար № 492:

րով լի այս շրջանում կովկասահայության գլխավոր նեցուկը ՀՅԴ-ն էր: Անդրադատնալով ՀՅԴ-ի՝ հայության ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպմանն ուղղված մեծածավալ ձեռնարկներին՝ ակադեմիկոս Հր. Սիմոնյանն իրավամբ գրում է. «Հայ ժողովրդի համար բախտորոշ բարեպառհույժություն էր, որ նա իր ծոցում ուներ հեղափոխական մի կազմակերպություն, որ ահավոր զժբախտության առաջին իսկ օրից ըմբռնեց կացությունը, գիտակցեց իր անելիքը և իր ամբողջ մեքենան զարմառայի արագությամբ հարմարեցրեց և ի սպաս զրեց կովկասահայ ժողովրդի փրկության գործին»¹:

Դաշնակցական նշանավոր հայրուկներ Նիկոլ Դումանը, Խանասորի Վարդանը, Սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմյան), Քեռին, Դրոն (Դրաստամատ Կանոյան), Դաշնակցական Խեչոն (Խաչատուր Գեորգյան), Սեպուհը, Կայծակ Առաքելը (Տիգրան Աբաղյան (Աղա) և շատ ուրիշներ ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանական գործի կազմակերպմանն ու զեկավարմանը: Մեծանուն բանաստեղծ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Վահան Տերյանը, Ալեքսանդրապոլից 1906 թ. հունվարի 9-ին իր մտերիմներից մանկավարժ Սոֆյա (Սոնա) Օտարյանին ուղարկած նամակում, մատնանշելով 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում ՀՅԴ-ի ունեցած մեծ դերակատարությունը, գրել է. «Մերոնք լաւ են, այժմ բաւականին զինւած են: Մանաւանդ «Դաշնակցութիւնը» մեծ դեր է խաղում և իմ խորին համոզմունքով եթէ չըլինէր նա, շատ տեղերում ոչ մի հայ չէր մնայ: Թիֆլիզի ընդհարումների ժամանակ այնտեղ էի և աչքովս տեսայ Դաշնակց.[ութեան] կատարած դերը: Կռուի մէջ Դաշնակց.[ութիւնն] իրաւ հաւասարը չունի...»²:

¹ Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, էջ 312:

² Գևորգ Էմին-Տերյան, Վահան Տերյան, անտիպ և անհայտ էջեր (նամակներ, հոդվածներ, գրախոսություններ), Նրևան, 2014, էջ 68:

Առաջին հարվածը արվեց Բաքույում ապրող հայերի դեմ 1905 թ. փետրվարի 6-ին, երբ տեղական իշխանությունների և անձամբ նահանգապետ Նակաչիձեի զրգմամբ լծախարները հարձակվեցին հայերի վրա¹: Պաշտպանական գործողությունները ղեկավարում էր ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի (նաև՝ Ոսկեջուր)² Կ. Կամիրանը: ՀՅԴ-ի խոսքի ու գործի արդյունքներն իրենց ուշացնել չափին: Անվեհեր հայդուկապետ Նիկոլ Դումանի և նրա բնիկների ձեռնարկած հերոսական դիմադրությունն ու հակահարվածի շնորհիվ խափանվեց Բաքվի հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների ծրագիրը³: «Կարելի է ստանց վարանումի տակ,- գրում էր ՀՅԴ Ոսկանապատի Կ. Կամիրանի անդամ Ա. Գյուլխանյանյանը,- որ եթէ Փետրվարի օրերին Դումանը չհրեւար Բազի մէջ, Բազի ինքնադաշտապանությունը գործը կամ չէր յաջողւի կամ կը ստանար պատահական բնույթ, և, հասնորէն Բազի հայաթիւնը ստեղծութիւն կը տուժէր, ստանց կարողանալու հակառակորդին արժանի պատասխանը տալու»⁴:

Բաքուն ազդանշան ծառայեց Այսրկովկասի մյուս բնակավայրերի համար: Բաքվից հետո բնդհարումների ալիքը լծափանցեց բուն հայկական դավառները և օգոստոսի սկզբներին հասավ Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի⁵ մեջ մտնող Շուշի:

¹ Ств ГАРФ, ф. 102, Д.П. (О.О.), 1905, оп, 233, д. 1350, ч. 72 (1), л. 78, տես նաև Ջադե-նազ, Մյուսեկա Անկլախ Թորանիս կամ ի՞նչ կը ծրագրեն քուրթերը, Բոստոն, 1926, էջ 28:

² Տե՛ս Նիկեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, Ի. Բ, էջ 385բ:

³ Մանրածան տես Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, էջ 92-96, տես նաև Ստեփանյան Գ., Բարո քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Նրեան, 2011, էջ 298-308:

⁴ Գիլխանյանցեան Ա., Հայ-թուրքական ընդհարումները, Խ. Ա (Ռուսոյի առաջին ընդհարումները), Փարիզ, 1943, էջ 61-62:

⁵ 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ին անցկացված վարչատարածքային բաժանման արդյունքում ձևավորվեցին Քուրախի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Գանձակ-Ելիզավետպոլի և Նրեանի նահանգները: Նոր օրերը գործողության մեջ դրվեց 1868 թ. փետրվարի 19-ին: Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգը Գանձակ կենտրոնով բաղկացած էր ութ գավառներից. Գանձակ, Ջանգեզուր, Դազախ, Շուշի, Ջիվանջիր, Ջերրայի, Նուխի (Շարի), Արեշ (տես Отчет по Главному управлению наместника Кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг., Тифлис, 1873, с. 50): Ջիվանջիրի գավառի մեջ ներառվեցին Գյուլիստանի, Ջրարեղի նախկին մուխրություններն ամբողջապես և Խաչենի մի մասը:

Զգալով վերահաս վտանգը՝ ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոն Արցախում կազմում է Զինվորական մարմին, որի ղեկավարումը Նիկոլ Դումանի խորհրդով հանձնվում է նշանավոր հայդուկապետ, Խանասորի՝ 1897 թ. արշավանքի ընդհանուր հրամանատար Սարգիս Մեհրաբյանին (Խանասորի Վարդան)¹՝ կենտրոնատեղի ունենալով Շուշին: «...Վարդան անունը,- գրում է Միք. Վարանդյանը,- հայոց պատմութեան ամենահնչեղ անուններէն մէկը, ամբողջ լայնարձակ գաւառին մէջ, զիտէին, որ «Կոմիտէա»-ի գլուխն է նա, Վարդան սպարապետը, զոր, ի հարկէ, ժողովրդական երեսակայութիւնը կօծաէր արտակարգ յատկութիւններով»²: Ա. Գյուլյանի պատմությանը նույնպես, բարձր գնահատելով Վարդանի հրամանատարական և կազմակերպչական ընդունակությունները, գրում է. «Համախմբելով իր շուրջը բազմաթիւ երիտասարդներ՝ նա անցաւ Շուշի, ուր կլանուեց ամբողջապէս հայ-թաթարական կռիւներով եւ պատաւոր կերպով տարաւ գործը»³:

Շնորհիվ ռազմական գործի լայն իմացության՝ Վարդանը կարճ ժամանակում Արցախում ձեռք է բերում մեծ հեղինակություն և վստահություն: Վարդանի վիպականորէն իր ղեկավարության ներքո էր դառնում լայնարձակ մի շրջան. «Ամբողջ Ղարաբաղում, սկսած Գանձակի մոտից Զիվանչիր, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ, Զանգեզուր, Սիսիան, Ղափան մինչև Մեղրիի, Ագուլիսի սահմանները համարվում էր մի ուսյուն, որը ենթարկվում էր ինձ»⁴:

Գավառական կենտրոն հռչակվեց Թարթուրը: Ջերբայից՝ համաժողով գավառի համար, որի կազմում էր Դիզակի տարածքի մի մասը: Շուշիի գավառի մեջ ներառվեց ամբողջ Վարանդան, Խաչենի և Դիզակի գյուղի մասը (տե՛ս Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը. հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2011, էջ 243):

¹ Ս. Մեհրաբյանը ծնունդով Արցախի Լյալ գյուղից էր:

² Վարանդյան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 334:

³ Գիվանդյանեան Ա., Յնդաիոյսական դէմքեր (Վարդան (Սերգէյ Մեհրաբեան), «Հայրենիք», Պոսթըն. 1936, ԺԺ տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 103:

⁴ Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, ք. 2, տետրակ 3):

Զինվորական մարմնի անդամ բնարվեց նաև Արցախում արդեն մեծ հեղինակություն վայելող, ՀՅԴ Ապագաობի կոմիտեի անդամ Համազասպը: «Դաշնակցության գործով» ձերբակալված Համազասպի՝ Մեսեխի և Գանձակի բանտերում տված ցուցմունքներում ասվում էր. «1905 թ. օգոստոսին Շուշի քաղաքում հայ-թաթարական բնդհարումից հետո՝ ի թիվս այլ հարգարժան հայերի, բնակչության կողմից ես սկզբում բնարվեցի հաշտեցման, ապա՝ ինքնապաշտպանություն հանձնաժողովի (իմա՝ Զինվորական մարմնի – Գ. Ա.) անդամ»¹:

Թաթար հրոսակներին զիմադրավելու և ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով Զինվորական մարմնի կողմից ձևափոխվեցին անհրաժեշտ միջոցառումներ: ՀՅԴ-ն զավառներ և չրջաններ գործուղեց ղեկավար և ազատագրական շարժման գործիչներ, որոնք պետք է գլխավորեին ինքնապաշտպանական գործը: Ինքնապաշտպանությունը մասնակցելու համար ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի կողմից Արցախ՝ Վարդանի տրամադրության տակ ուղարկվեցին արցախցի հայտնի դաշնակցականներ Արտեմ Երեմյանը, Լևոն Մելիք-Նուբարյանը և շատ ուրիշներ²: «Բոլոր նշանները, – գրում է Արամայիսը, – պարզ ցոյց էին տալիս, որ հայ-թրքական բնդհարումները Ղարաբաղում ևս հնարաւոր են դառնալու, քանի որ շահագրգռուած կողմերի մէջ անվստահութիւնը գնալով-գնալով զարգանում է, իսկ չարիքը խեղդելու համար ոչ մի միջոց ձեռք չի առնուած և տեղական իշխանութիւնը մատների արանքով է նայում բոլոր երեսլթներին... Ուստի Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր գործիչների, ղեկավարների ցանցով պատեց գաւառները, որովհետեւ պարզվում էր, որ հայի գոյութեան խնդիրն իսկապէս վտանգուած է Կովկասում.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 653, տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության յոթսօրանքները, էջ 172:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4214:

սկսուեց մի տենդային, խեղապատառ գործունեություն, ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար»¹:

Զինվորական մարմնի որոշմամբ՝ Արցախին ըստ պատանե-
րի բաժանվեց պաշտպանական շրջանների: Ինչպես ասված է
ՀՅԴ Ապառաժի Կ. Կոմիտեի 1904-1907 թթ. գործունեության
համառոտ տեղեկագրում՝ «Շուշույ գաւառի այն մասը, որ
կոչւում է Խաչէն, տարածւում է Շուշի քաղաքից դէպի հիւ-
սիս եւ հիւսիս արեւմտեան կողմը, իսկ Վարանդան—դէպի
հիւսիս—արեւելեան: Վարանդային կից աւելի դէպի արեւելք
տեղ է բռնում Զիբրայիի գաւառը կամ Դիզակը, իսկ Խաչէնի
շարունակությունն է կազմում դէպի հիւսիս եւ հիւսիս արեւ-
մուտք Զիվանշիրը «Մոսա» սարի շուրջը Թարթար գետի
վրայ»²:

Յուրաքանչյուր շրջանի համար ՀՅԴ փորձառու գործիչ-
ներից նշանակվեցին հրամանատարներ՝ խմբապետներ (զինվո-
րական հրամանատարներ): Վարանդայի՝ որպես ավելի մեծ
շրջանի, պաշտպանության պատասխանատու գործը հանձնվեց
երեք հոգու՝ Հայրում Վարդանյանին³, Արամայիսին (Միսաք
Տեր-Դանիելյան)⁴ և Գրիգոր Միրզաբեկյանին (Մածուն Խեչո,

¹ Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 6:

² Նիթեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ե, էջ 302:

³ Հ. Վարդանյանը եղել է ՀՅԴ Արցախի Ապառաժի կոմիտեության անդամ: Մասնակցել է Ապառաժի Կ. Կոմիտեի 1906 թ. ղեկավարներին հրավիրված Շրջանային մոդուլի աշխատանքներին (տե՛ս Նիթեր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Դ, էջ 344ա):

⁴ Գրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ ՀՅԴ անդամ Միսակ Տեր-Դանիելյանը ծնվել է Վարանդայի գավառի Փիրջամալ (այժմ՝ Վարդաձոր) գյուղում՝ 1874 թ. հուլիսի 4 (17)-ին: Մանկույց, գրկվելով հորից, դաստիարակվել է ավագ եղբոր՝ Դանիելի խնամքի ներքո, որը հայրենի գյուղի ծխական ուսուցիչն էր: Այնուհետև ուսումը շարունակել է Շուշու քնձական դպրոցում: 1891 թ. եղբոր մահից հետո Արամայիսը ստիպված թողնում է ուսումը և բազմաճյուղ ընտանիքի խնամքը հոգալու համար մեկնում Բաքու: Ողնշնչված Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության գաղափարով՝ 1896 թ. մարտին արցախցի մի խումբ երիտասարդների (Գրիգոր Միրզաբեկյան (Մածուն Խեչո), Արշակ Տեր-Հովհաննիսյան (Ադուտ Արշակ), Ստեփան Թաղուսյան (Սամսոն Խան) հետ Արամայիսը մեկնել է Վան-Վասպուրական, մասնակցել Վանում, Արտաքի բարձունքներում և Շատախում մղված իրմապաշտպանական կռիվներին: Բաքու է վերադարձել 1896 թ. վերջերին՝ ոտքից վիրավորված: Հայ-թարաքական ընդհարումներից հետո 1907 թ. Արցախից վերադարձել է Բաքու: Հետագա տարիներին Արամայիսն ավելի շատ գրադվել է գրական-հասարակական գործունեությամբ: Արամայիսն ունեցել է բեղուն գրական գործունեություն: Ողողել է 1905-1906 թթ. հայ-

*Չարվադար ինչո՞ւ¹: Ինչպես գրում է Արամայիսն իր հուշերում.
«Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր զեկալարու-*

րարատանքն քնդհարումներն մասին հարուստ գրառումներ, հոգիւմներ, գրքեր և գրքույկներ չարատակակամ աշխատություններից կարելի է ինչառակել 1908 թ. գրած «Ազատության աշխարհին» (Թիֆլիս, 1913), «Գաղափարի ճանապարհին» (Թիֆլիս, 1913), «Հաքիոտի ոճիքը Սուլ-Ասատուն (Բագու, 1916) պատմագեղարվեստական երկերը: Արամայիսը բողև է պատկառելի ձեռագիր ժառանգություն, որի մի մասը հրո ճարակ է դարձել 1920 թ. աժմանք, երբ նա գտնվում էր Բաքվի բանտում: 1917 թ. դեկտեմբերի 30-ին, երբ ստեղծվում է Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի Բաքվի մասնաճյուղը, Արամայիսն ընդգրկվել է խորհրդի կազմում: 1918-1920 թթ. ակախվորեն ներգրավվել է արցախահայտյան ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ և հրապարակայնորեն քննադատել ու մերկացրել Արցախը արեւմտամիկ «Աղբրեջանին» բռնակցելու քուրք-քարաքարական զավթողական պրանները: 1920 թ. գարնանը ձերբակալվել է Բաքվում և նետվել Ֆայիովի բանտ: 1921 թ. կեսերին, մի կերպ ազատվելով Բանտից, տեղափոխվել է Սուխում և տեղի հայկական դպրոցում մինչև 1923 թ. աշխատել իրրե գրականության և պատմության ուսուցիչ: 1924 թ. կրկին վերադարձել է Բաքու և մինչև 1935 թ. աշխատել «Գոհունիստ» Հայաստան օրաթերթի խմբագրությունում: Նրկրորդ անգամ ձերբակալվել է 1949 թ. և հունիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը բազմահազար հայ բնուամիքների հետ արտաքվել Արալի երկրամաս՝ Պարիիկովսկի շրջանի Տուպիխա ավան: Մահացել է 1954 թ. հունիսի 5-ին (տես Արամայիս (Մ. Տեր-Ղանիկեան), Փշարանքներ, Բագու, 1942, ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 25, թ. 3-4, 8, 17-18, 74), տես նաև Արամայիս, Անցած օրեր (յիշողություն), ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 38, թ. 2-186, տես նաև ֆ. 1457, ց. 1, գ. 186, թ. 1, տես նաև Ղազիյան Ա., Միսսեր Տեր Ղանիկեան (Արամայիս), «Ազատամարտ», Երևան, 1991, սեպտեմբերի 5-12, № 27, տես նաև Արամայիս (Միսսեր Տեր-Ղանիկեան), Ղարաբաղի տագնապը (պատմություն համար): Օրագրություն (26 ապրիլի-26 հուլիսի 1919 թ.): Առաջարանի և ժանրագրությունների հեղինակներ՝ Հ. Արքաիամյան և Ռ. Գրիգորյան, Երևան, 1993, էջ 3-8):

¹ Ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Գրիգոր Միրզաբեկյանը ծնվել է 1874 թ. սեպտեմբերի Վարանդայի գավառի Փիլիջանակ գյուղում: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի, ապա՝ Եուջիի բնական դպրոցներում: 1893 թ. տեղափոխվել է Բաքու, ուր և անդամակցել է ՀՅԴ-ին: 1896 թ. մարտին Մ. Տեր-Ղանիկեյանի (Արամայիս), Արշակ Տեր-Հովհաննիսյանի (Կոլոտ Արշակ) և Սուրիան Թադևոսյանի (Սամսոն Խան) հետ Բաքվից անցել է Պարսկաստան՝ Արևմտյան Հայաստան անցնելու նպատակով: Պարսկաստանում եղած ժամանակ Խեչոն գիտությամբ խմբում գեներ և գիւմները և տեղափոխել Կովկասից Պարսկաստան, որտեղից տարվել է Արևմտյան Հայաստան: Մասնակցել է Խանասորի՝ 1897 թ. արշավանքին, որից հետո հաստատվել է Բաքվում՝ պաշտոնավարելով «Սիներվա» ընկերությունում նախահանգում: Հայ-թարսարական ընդհարումների ժամանակ ՀՅԴ-ի որդյունով Գր. Միրզաբեկյանն անցել է Արցախ՝ դեկալարելու Վարանդայի մարտավաճերից մեկը: Ընդհարումներից հետո ցարական հալածանքներից խուսափելու նպատակով 1910 թ. անցել է Պարսկաստան և իրանական հեղափոխության ժամանակ Նիքրմ Իսվիլյանի (Նիքրմ Խան) հրահանգով 1911 թ. սեպտեմբերին կարճ ժամանակով դեկալարել Թեհրանի պաշտպանությունը: Հեղափոխությունից հետո Ռաշտում գրադվել է փայտի արտահանման առևտրով: 1912 թ. սեպտեմբերին 20-ին ձերբակալվել է ցարական պահստողական բաժանմունքի գործակալների կողմից և փոխադրվել Բաքու, ապա՝ Գոհունիսի բանտ: 1913 թ. մարտի 7-ին դատապարտվել է ցմահ բանտարկության Սիբիրում (Նիխեյսկի մահանգ, Ռոժդեստովսկայա բնակավայր): Արքորից ազատվել է Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին և վերադարձել Բաքու: 1917 թ. կրկին անցել է Ռաշտ: 1918 թ. գարնանը վերադարձել է Բաքու՝ քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցելու համար: Ռազմամերթրով Նուխի գավառի հայ բնակչությանը օգնության հասնելու և այնտեղից Արցախ անցնելու ժամանակ անհայտ հանգամանքներում գերի է ընկել: 1918 թ. հուլիսի 17-ին ներգաղթար սպանվել է Նուխի գավառի Փաղառ գյուղում՝ կովկասյան խաւանական բանակի գլխավոր հրամանա-

թիւներ յանձնուած էր Վարդանին, իսկ Վարանդան, իբրեւ աւելի մեծ, հարուստ ու բազմազիւզ գաւառ, յանձնուած էր երեք պեկափարներով:— Հայրում, Արամայիս, Խնչօ...»¹:

Խտհենի հայտնի յաջատպանութեան գործի կազմակերպումը հանձնարարից Համագտակին՝ կենտրոն ունենալով գաւառի Ղշլաղ (այժմ՝ Ծաղկաշատ) գյուղը²:

Հատկանշական է այն իրողութիւնը, որ թեև Համագտակը չունէր սպառնական կրթութիւնը և նախկինում չէր մասնակցել որեւէ սպառնական գործողութեան, սակայն, ստանձնելով ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման գործը, հրամանատարի իր բնատուր ձիրքով պատմով և հմտորեն կատարեց իրեն վստահված մեծ և պատասխանատու առաջադրանքը: Ե. Իշխանյանի բնութագրմամբ՝ «Համագտակը եկաւ Շուշի որպէս սովերիզ, և նրան ճանաչում էին որպէս աշխարհին. նա իւր մարտական մկրտութիւնը ստացաւ Ղարաբաղում, անուանուեց ու դարձաւ խմբապետ»³:

Զինվորական շրջանն իր հերթին բաժանվում էր շրջանակների (ենթաշրջանների): Շրջանակում զինվորականներից ընտրում էին երկու հոգի, որոնցից մեկը նշանակվում էր շրջանակի խմբապետ, իսկ մյուսը՝ նրա օգնական: Շրջանակի համար իբրեւ կենտրոն ընտրվում էր գյուղերից մեկը: Համագտակի օգնականներն էին գաղնակցական զինավարժ, խիզախ և անձնագոհ հին մարտիկներ՝ Խորայեղ Ղուլիֆեխյանը, Գաշբու-

տար Նորի փաշայի հրամանով (տե՛ս Արամայիս (Մ. Տեր-Դանիէլեան), Փշրանքեր, Բագու, 1942, ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 25, ք. 29-30), տե՛ս նաև Արամայիս, Գրիգոր Միրզաբեկեան (Մամուն Խեչո), ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 41, ք. 2-11, տե՛ս նաև Գիւլխանդանեան Ա., Յնդախիսական դէմքեր (Գրիգոր Միրզաբեկեան (Մամուն Խեչո), «Հայրենիք», Պոսրթն, 1937, ԺԵ տարի, յունուար, № 3, էջ 143-144, տե՛ս նաև Մինասեան Խ., Մամուն Խեչո (Յուշեր անցնալից), «Իօշակ», Փարիզ, 1930, հոկտեմբեր, № 10, էջ 252-254, տե՛ս նաև Ղազիթյան Ա., Մոռացված անուններ: Գրիգոր Միրզաբեկեան (Մամուն Խեչո), «Ուրբաթ», Երևան, 1992, հոկտեմբերի 16, № 40):

¹ Արամայիս, Գրիգոր Միրզաբեկեան (Մամուն Խեչո), ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 41, ք. 8:

² Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 27-28, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4584, տե՛ս նաև Նիսեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Կ. Ե. էջ 311:

³ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 481:

յազ գյուղի կոտակրան քահանա Տեր-Մհարոզ Շահիջանյանը¹, Ասկերանի շրջանի Վարազա (Բյաթուկ) գյուղից Գրիգո Սաղյանը և Բալլուջա գյուղից Ալեքսանդր Բալասյանը (Ալեքսան Դալի)²: Վերջինս ժամանակին եղել էր զինվորական ծառայության մեջ, ուներ սպայական աստիճան և հայտնի էր որպես անվրեպ հրաձիգ³: Որպես անվախ ու քաջ կռիող, նա Արցախում ձեռք էր բերել մեծ հեղինակություն՝ մնայուն հետք թողնելով ինքնապաշտպանություն պատմություն մեջ⁴: Ուստի Համազասպը նրան էր հանձնարարել մարտախմբերի հետ զինավարժությունների անցկացման պատասխանատու գործը⁵: Խաչենի ինքնապաշտպանական ուժերի ռազմական շտաբին կից սակզմից նաև հետախուզական բաժին⁶:

Համազասպի կողքին փորձառու և անվնաս մարտիկների թվում էր նաև Սալմաստ գավառի Մահլամ գյուղից ՀՅԴ անդամ Զիրբայիլ Վարդանյանը (Զիրբո)⁷, Գանձակ գավառի Բանանց գյուղից ՀՅԴ անդամ Գրիգորը⁸ ու շատ ուրիշներ:

Այդ օրերին Համազասպը գործի էր դրել զենքի ընդունակ բոլոր կարող ուժերին: Ինչպես գրում է Արցախի ինքնապաշտպանական մարտերում իրեն հերոսաբար զբաւորած Դաշ-

¹ Տեր-Սարոզ (ավագանի անունը՝ Հարություն) Շահիջանյանը եղել է Առաջադր գյուղի քահանա Եսայու որդին: Հ. Շահիջանյանը ՀՅԴ անդամ էր. հաղթանակում, վայելչակազմ և գեղեցիկ տղամարդ: Բարձրում ապրած տարիներին մեծամարտուկ է տեղի Այրազող անունով հայտնի քարաք ըմբիշի հետ, որին առել է ձեռքերի մեջ, բարձրացրել օդ և ուժգին հարվածել գետնին: ՀՅԴ-Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի որոշմամբ Բալասյանում և Սարունջիում ահաբեկել էր մի քանի գաղտնի ոստիկանների և լրտեսների: Զահանա է ձեռնադրվել 1903 թ. և նշանակվել Դաշբուլազ գյուղի եկեղեցու հովիվ (տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 79, 104, 479):

² Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 479, 481, տե՛ս նաև Նիպեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ե, էջ 311:

³ Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 104-105, 479, 183:

⁴ Ալեքսան Դալին ակտիվորեն մասնակցել է նաև Արցախի 1918-1920 թթ. ազգային-ազատագրական պայքարին: Եղել է Խաչենի ուժերի զորահրամանատարը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 614, տե՛ս նաև Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոթիան երկուրթ, էջ 549, տե՛ս նաև Բալասյան Վ., Արցախի պատմությունը. հնադարից մինչև մեր օրերը, էջ 223):

⁵ Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 479:

⁶ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 29:

⁷ Տե՛ս Վազգեն, Զիրբո (Զիրբայիլ Վարդանյան), «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, լույնաթ, № 1, էջ 24:

⁸ Տե՛ս Բ., Բանակցի երրորդությունը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, լույնա-յուլիս, № 6-7, էջ 181-182:

բուլազ գյուղից ՀՅԴ անդամ Ա. Վերդյանը. «Իմ ուրախութեան չափ ու սահմանն անցաւ, երբ Համադատար ինձ կանչեց և առաջ.

— Ազատի՞, քեզ յանձնում եմ 5 ձիաւոր հալցուկներ: Սրանց խմբապետը դու պիտի լինես և պատուով կատարես քո պարտականութիւնը:

Ես գինւորական բարեւտի և բարձրաձայն առաջի.

— Պատրաստ եմ»¹:

Իրեն վստահված շրջանում ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և անվտանգությունն ապահովելու նպատակով Համադատարն առաջին հերթին ձեռնամուխ եղավ զինված ուժերի ստեղծմանը: Գործադրած ջանքերի արդյունքում կարճ ժամանակում գլուխըրում ստեղծվեցին ընդհանուր ժողովներում ընտրված 2-5 հոգուց բաղկացած Զինվորական խորհուրդներ, որոնք տնեին հետևյալ գործառնությունները. «1) Հայթայթել ռազմամթերք. 2) Կազմել կուտի յատակազին. 3) Հսկել խմբապետների վրայ. 4) Վարել գինւորական դատերը. 5) Նախագլուխական միջոցներ ձեռք առնել ընդհարումների առաջն առնելու»²:

Միաժամանակ համաքաղաքիցին կովին ընդունակ երիտասարդներ: Զինվորագրվելուն պատրաստակամություն էր հայանվում ամենուրեք: Ինչպես արեւելահայ մյուս շրջաններում, Արցախում ևս, կազմակերպված մարտախմբերը բաժանվեցին տասնյակների, հիսնյակների և հարյուրակների՝ իրենց հրամանատարներով³: Յուրաքանչյուր տասնյակ ուներ հինգ հոգուց բաղկացած պահեստի խումբ: Կովի ժամանակ, զիրքերում, հրացանակիր զինվորների կողքին պետք է լինեին պա-

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 29:

² Ռոստոմ. Նամականի (մահուան ուրսումանակին արքիւ), Պէյրոս, 1999, էջ 399-400, տես նաև Նիլրեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 392:

³ Տես Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաուրեանի յուշերը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1938, ժԷ տարի. ղեկտմներ, № 2, էջ 118:

հետախույզները՝ «խանչալաւորներ»։ Դրանց գործառույթն էր՝ «...հրացանակրի սպանուած դէպքում, անմիջապէս մի ուրիշը հրացանը առնի եւ հարունակի կոխը»¹։

Ստեղծվեցին նաեւ սանխաւարական խմբեր, որոնց հիմնական պարտականութիւնն էր. «1) Հաւաքել վիրաւորներին, կապել վէրքերը. 2) Մնանդ եւ սաղմամթերք հասցնել կռուողներին. 3) Ժողովել նետած փամփուշաները»²։

Աստիկ վտանգված, հատկապէս թաթարական բնակավայրերին սահմանակից հայկական գյուղերում, տեղակայվեցին մնախուն խմբեր։ Ստեղծվեցին նաեւ թոսուցիկ հեծյալ եւ հետակ խմբեր, որոնք վտանգի դէպքում պաշտպանութիւնն արագ կազմակերպելու նպատակով մի գյուղից պետք է անցնեին մյուսը։

Համազասպը ջանադորքեն ձեռնամուխ եղավ նաեւ զրամահաւաքի կազմակերպման ճանապարհով ժողովրդին զինելու եւ մարտախմբերի համար անհրաժեշտ քանակութեամբ զենք ձեռք բերելու հույժ կարեւոր գործին։ Դրամահաւաք կազմակերպելու նպատակով Համազասպը Խաչենում, Զրաբերդում եւ Գյուլիստանում ստեղծեց ՀՅԴ անդամներից բաղկացած տեղական մարմիններ³։ Դրամահաւաքի հիմնական աղբյուրը՝ հայ հարուստների ֆինանսական միջոցներն էին։ Սակայն լինում էին նաեւ զեպքեր, երբ որոշ սենեկորներ հրաժարվում էին զրամարմադրել։ Այդ քայլին էր դիմել Աղջաւա-Ղարաչինար գյուղի տանուտերը, որը մի հարուստ մարդ էր։ Համազասպն իր խմբի լավագույն մարտիկներից մեկին՝ ՀՅԴ անդամ դադախեցի Կարոյին, երկու ընկերների ուղեկցութեամբ ուղարկում է Ղարաչինար, սակայն դարանակալած տանուտերը հրացանազարկ է

¹ Ռոստոմ, Նամականի, էջ 400, տեւս նոսն Նիւրիւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար. Կ. էջ, էջ 392։

² Նոյն տեղում։

³ Տեւս Բշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 480։

անում Կարոյին: Կարոյի հուղարկավորության ժամանակ դամբանական է տեսնում Համազասպը և հայտարարում, որ «յանցու-
ւորը կը գանւի և կը պառծւի»¹:

Կարճ ժամանակ անց, ոճրագործը բռնակց և գնդակահար-
վեց ժողովրդի աչքի առաջ²:

ՀՅԴ Ապառաժի Կ. Կոմիտեն հետազոտում ևս պատժիչ
գործողություններ իրականացրեց բոլոր նրանց նկատմամբ (Հա-
թամ բեկ, Զալալ բեկ, Զուճուզ, Շամիր և այլք), ովքեր մատ-
նություններ էին կատարել, կամ էլ ինքնապաշտպանության
կազմակերպման գործում թույլ էին ավել գալաճանական
արարքներ³: Ինչպես ասված է Ապառաժի Կ. Կոմիտեի տարածած
մի հայտարարությունում. «Սրանով յայանում ենք ի վերստին
հայ հասարակութեան, որ «Ապառաժի» Կ. Կոմիտէի որոշմամբ,
Դիզակում, զանազան ժամանակներում մատնութիւններ և կազ-
մակերպական զէնք իւրացնելու համար տէրբորի են ենթարկել
Առաքել գիւղացի՝ Առստամ Զէտկանց, Թաղասէր գիւղացի՝ Աբ-
րահամը, Թաղոտ գիւղացի՝ Միքայէլ Ղազարեանը և ինքնա-
պաշտպանութեան նախկին զինւոր՝ Ասլանիկ: Զուշացնում ենք
յիշեալ անձնաւորութիւնների ազգականներին և բարեկամներին
չը վերադրել այդ սպանութիւնները մասնաւոր մարդկանց:

Հ.Յ.Դ.

«ԱՊԱՌԱՄԺ» Կ. ԿՕՄԻՏԵ»⁴:

Զեռնարկված միջոցառումների արդյունքում Համազաս-
պին հաջողվեց կարճ ժամանակում լուծել ինքնապաշտպանա-
կան խմբերի զինման հարցը: ՀՅԴ Ապառաժի Կ. Կոմիտեի 1904-
1907 թթ. գործունեության համառոտ տեղեկագրի ավյալների
համաձայն՝ դրամահավաքի արդյունքում ամենամեծ դուժարը
կազմեցին, Վարանդայի ու Զիվանշիրի շրջաններում հանգանա-

¹ Նույն տեղում:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմություն, էջ 334-336:

⁴ «Դրօշակ», Ժնև, 1907, յունիս-յուլիս, № 6-7, էջ 103:

կել էր Համադասպր: Հավաքված գումարներով գնվել է գինք ու գինամթերք ու տրամադրվել ինքնապաշտպանական խմբերին: Վերոնշյալ տեղեկագրի տվյալների համաձայն՝ «Խաչէնի գիւղերում հաւաքուած է եղել Համադասպի միջոցով 3338 ուրլի, ի գիմաց այդ գումարի գնուած է եւ բաժանուած N 1-8, N 3-4, N 2-13, N 4-1, եւ փամփուշաներ»¹: Եթե 1904 թ. զրուծյամբ Խաչէնի 22 գյուղերը (2000 ծուխ) ունեցել են «280 բերդան եւ իգոլչատկա, իւրաքանչիւրը միջին թուով 15 փամփուշտով», ապա 1905 թ. կռիվների նախօրերին Խաչէնի ինքնապաշտպանական ուժերն արդեն ունեին «800 բերդան հրացան... 150-ական փամփուշտներով, իսկ մոսին եւ մաուզեր – 120 հատ, 200-ական փամփուշտներով»²:

Զիվանշիրի շրջանում Համադասպի կողմից հավաքվել էր «7444 ուրլի 40 կոպէկ եւ բաժանել N 1-15[հատ], N 2-20, N 3-5: N 1a-1910, N 2a-1620, N 2a⁰-6545, N 3a-642, պիստոն 13500, արճիճ 9 փութ 38 զր[ուան] վառօղ – 4 փ. 6 զր[ուան], փողով վերադարձուել է 788 ռ.»³: Եթե կռիվներից առաջ Զիվանշիր շրջանի 33 գյուղերում կար «N 1- 465, N 3- 22, N 11- 18 հատ եւ N 2 մօտ 200 հատ. ռազմամթերք 150-ական մքսինի եւ մաուզերի, իսկ բերդանի – 50-ական (3 թնդանօթ անիւաւոր, կազմակերպութեան): Վարանդայում – 1905-ի սկիզբը եղել է 250-300 N 2 (5000 ծուխ)», ապա կռիվների նախօրերին ունեցել են «մօտ 3500, օրից N 1 եւ N 3՝ 300, ռազմամթերք 50-60 հատ ամէն N 2-ի, 100-ական ամէն մի N 1 եւ N 3-ի»⁴:

Համադասպն իր կտրիճներով պարբերաբար ստուգայի էր գնում իրեն վստահված շրջանի գյուղերում և տեղերում լուծծում ինքնապաշտպանության և ժողովրդի զինմանն առնչ-

¹ Նիսեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Խ. Ե, էջ 304:

² Նույն տեղում, էջ 304ա-բ:

³ Նույն տեղում, էջ 304բ:

⁴ Նույն տեղում:

մոզ կարեւորագույն խնդիրները, մերտադատաբարումներ կատարում մարտական խմբերում և այլն: Համագաղափար գործունեությունն այդ օրերի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել Ե. Իշխանյանի հուշագրությունում: «Խմբի գլուխ անցած (Համագաղափար — Գ. Ս.),— հալածաբար և Ե. Իշխանյանը, գլուզեցվելով անցնելով, մեծ ազատություն է թողնում գիւղացիության, մանաւանդ երիտասարդության վրայ, սպառնալիքի մէջ բռնուն ցանկությունն առաջ բերում գէնք ձեռք բերելու»¹:

Անպատժելությունը և ցարական իշխանությունների հովանավորությունը զրդում է թաթար հրոսակներին Հուսեյին բեկ Զիվանշիրցու գլխավորությամբ Շուշիում 1905 թ. օգոստոսի 16-ին քաղաքի կենտրոնում և ծայրամասերում հարձակվել հայերի վրա և հրահրել ընդհարումներ²: Փաստերը վկայում են, որ իշխանությունների կողմից գինված թաթարները նախօրոք էին գէնք ու գինամթերք տեղափոխել Շուշի³: Քաղաքի և Արցախի թաթարների գինման և կռիվ նախապատրաստման գործը ղեկավարում էին Հուսեյին բեկ Զիվանշիրցին, Բահաթյը բեկ Կալարեկովը, Ազիզյոզալ բեկը և ուրիշներ: Շուշիի թաթար հրոսակներին էր միացել նաև Աղղամից խուժած զինված թաթարների մի մեծ խառնամբոխ⁴: Թաթարները ծրագրել էին՝ «...թրքական նախադարձակը սկսելուն պէս, գաւառի թուրքութիւնը պէտք է շարժել երկու ուղղութեամբ,— դէպի Շուշի և Գանձակ, աւերելով ճանապարհին բոլոր հայ գիւղերը և կոտորելով հայ բնակչութեանը»⁵: Իսկ իշխանությունները ոչ միայն քաջալերում, այլև օգնում էին թաթարական կողմին անակնկալ գործողություններ ծավալելիս⁶:

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 479-480:

² Տե՛ս Արիւնալից օրերը Կովկասում, «Լույս», Թիֆլիս, 1905, օգոստոս-սեպտեմբեր, № 6-7, էջ 165, տե՛ս նաև «Մշակ», 1905, սեպտեմբերի 25, № 194, տե՛ս նաև Ա.-Դ. Զայ-բուրսական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), էջ 152-153:

³ Տե՛ս Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը. հնադարից մինչև մեր օրերը, էջ 273:

⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 1, էջ 366, 372:

⁵ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն, էջ 323:

⁶ Տե՛ս Արամայիս, Սյի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն 1, էջ 6:

Շուշիում սկսված կոտորածները շարունակվեցին մինչև օգոստոսի 20-ը և ավարտվեցին հայ անձնագուհ ինքնապաշտպանների հաղթանակով՝ զգալի կորուստներ պատճառելով թշնամուն, ինչի արդյունքում վերջինս սպիտակ զրոշ բարձրացրեց և զաղարեցրեց կրակը¹։ Շուշիի առաջին ընդհարման ժամանակ հայերը տվեցին 40 սպանված և 68 վիրավոր։ Զոհված հայ անվահեր մարտիկների թվում էր ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Համազասպի կուսակցական և գինակից բնակիչ Մարգար ժամհարյանը (Մոսով)²։ Թափարների կորուստներն անհամեմատ մեծ էին՝ շուրջ 500 սպանված³։

Շուշիի ընդհարումների օրերին խժոժություններ և ընդհարումներ սկսվեցին նաև Արցախի մի շարք բնակավայրերում։ «Շուշու ցաւալի զէպքից յետոյ,- գրում է իրագարծություններին ակնատես Ներսես քհն. Մարգարյանցը,- ամբողջ Զիւանշիր զաշտավայրը լցվեց թուրք բէկերով, խաներով և Շուշի քաղաքի բնակիչներով, որոնց ամեն մէկը զառնայով մի մի ագիտատօր՝ քարոզում էին և զրգռում թուրք գռնհիկ ամբոխին՝ խեղճ անպաշտպան հայերիս զէմ։ Այդ բէգերի մէջ աչքի է ընկնում իր վատ գրգռիչ քարոզներով Բահաթըր բէգ Կալարէգովը...»⁴։

Օգոստոսի 17-ին Սեյդլու գյուղի տարածքից հարյուրավոր թափար զինված խաժամուժը, «Եւ Ալի» գումարով, սլանում է գեպի Ասկերանի կիրճը՝ Շուշի անցնելու մտադրությամբ։ Թափար հրոսակները մոտենում են Ասկերանին և շարժվում գեպի Նախիջևանիկ, Խանաբադ և Շուշի։ Սակայն հակառակորդը հանդիպում է լուրջ դիմագրության։ Հայկական մարտական ուժերին հաջողվում է հետ մղել հակառակորդի գրոհ-

¹ Տե՛ս Ա.-Դօ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), էջ 150-158։

² Տե՛ս Մարգար Ժամհարեան (Մոսով), «Դոշակ», Ժնև, 1905, նոյեմբեր, № 12, էջ 189-190։

³ Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն, էջ 332։

⁴ Ներսէս քհն. Մարգարեանց, Վստանգի շրջանից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 23, № 233։

ները: Թշնամու հարձակումը կասեցնելու նպատակով, Մածուն Խեչոյին և Արամայիտին Խաչենից օգնություն է հասնում Համազասպն իր մարտիկներով և հուժկու զրոհով թիկունքից հարվածում Թշնամուն: «Շրջանից գալիս է Համազասպը... կռվողների արամազրությունը ավելի է բարձրանում»¹, - գրում է Վարդանը: Համազասպի հարձակումն այնքան սրընթաց էր ու հանկարծակի, որ Թշնամին բնկնելով խաչաձև կրակի տակ, զգալի կորուստներ է կրում և նահանջում Սևիգլու: Երկու ժամ հետո, ցրեկված ժամը 4-ին, թաթար հրոսակները շուրջ 500 հոգանոց հեծյալով մոտենում են Ասկերանի կիրճին՝ Շուշի անցնելու մտադրությամբ: «...և շուտով 500 հոգինոց բազմություն մըն էր, որ կտատղի ունոցով և պարսպ, աննպատակ հրացանաձգութեամբ ուլացաւ զէպի ահաւոր կիրճը»², - գրում է Միք. Վարանդյանը: Սակայն հանդիպելով Խաչենի մարտական ուժերի լուրջ դիմադրությանը, Թշնամուն այս անգամ էլ չի հաջողվում ճեղքել Շուշի տանող պաշտպանական շղթան: Դեպքերի անմիջական մասնակից Արամայիտը վկայում է. «Հայերը, թուրքերի յառաջխաղալը տեսնելով, իսկույն դուրս վազեցին զիրքերից, մօտեցան ուղղակի խճուղուն և դիմադրաւցին հակառակորդին. հէնց այդ միջոցին էլ Խաչէնու կողմից վրայ հասաւ այնտեղ անցած հրամանատարը (իմա՝ Համազասպը – Գ. Ս.) իւր մի քանի ընկերներով, և թուրքերը մնացին երկու կրակի մէջ»³: Հայկական ուժերին հաջողվում է կասեցնել Թշնամու բոլոր զրոհները, որից հետո թաթար հրոսակները վայրի խուճապով փախչում են. նրանք վախենում էին հայերի վրեժխնդրությունից: Հայերի մղած հաղթական կռիվները լայն արձագանք գտան մամուլում: Թիֆլիսում լույս տեսնող «Լուսմայ» ամսագիրը, փաստագրելով օգոստոսի 17-ի կռիվը, գրում

¹ Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, ք. 20, տետրակ 3):

² Վարանդեան Մ., Հ. 3. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Էջ 337:

³ Արամայիս, Սի քանի գլուխ հայ-թրքական բնդիարումնիցի, մասն Ա, Էջ 7:

էր. «Ազդամից քաղաք (Իմա՝ Շուշի — Գ. Ա.) են հասնում զինու-
ած թուրքեր, սակայն այնքան զօրեղ է լինում հայերի ինքնա-
պաշտպանութիւնը և այնպիսի մեծ աւեր են սպառում նրանց
զնդակները, որ ժամը 10-ին թուրքերը հաշտութեան առաջարկ-
ներ են անում»¹: Այդ օրվա կռիւում Համազասպի գլխավորած
խաչենի մարտական ուժերը ստացան առաջին մկրտութիւնը:

Սրանով, Իհարկե, չեն ավարտւում թաթար հրոսակների
հետագա հարձակումները: Նրանց նպատակն էր՝ ճեղքել
պաշտպանական շղթան և անցնել Շուշի: Ինչպես գրում է
Միք. Վարանդյանը. «Թշնամին սակայն չէր հրաժարեր իր
երազէն՝ ճեղքել Ասկերանի հայակուռ շղթան և օգնութեան
հասնիլ Շուշիի կռուող զեկակիցներուն»²:

Օգոստոսի 18-ի առավոտյան Ազդամից, Սեյիդլուից, Մա-
ղանլուից, Շելլուից և ավազակաբարո այլ գյուղերից հավաք-
ված բազմաթիւ թաթար հեծյալներ իրամորթ և խանաբադ
գյուղերի ուղղութեամբ անցնում են վճռական հարձակման՝
փորձելով ճեղքել Ասկերանի կիրճը պաշտպանող հայկական
ուժերի ճղթան և շարժիլ Շուշի³: «Շուտով ծայր տաւ թուրք
ձիաւոր հրոսակներու շարանը, որ կռգար Ազդամէն ու կը
սլանար դէպի Շուշի»⁴,— գրում է Միք. Վարանդյանը:

Հակառակորդն, իր ուժերը բաժանելով երեք մասի, «Նա՝
Ալի» աղաղակով անցավ հակազրոհի: Սակայն այստեղ էլ թշնա-
մու դեմ կանգնեցին խաչենի և Վարանդայի մարտական ուժերը:
Թեև մեծաքանակ թաթար հրոսակների դեմ կռիւում էր ընդամենը
30 հայուրդի, այդուհանդերձ, գրոհները կրկնվում էին ամեն ան-
գամ թաթարների համար մեծ կորուստներով: «Հարուածը կռու

¹ Արիմալից օրերը Կովկասում, «Լուծայ», Թիֆլիս, 1905, օգոստոս-սեպտեմբեր, № 6-7, էջ 161:

² Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 337:

³ Տես Ա-յիս(Արամայիս), Հայ-քրդական ընդհարումները Անդրկովկասում: Վարանդայի
շրջանում Ասկերանի դէպքերը (I), «Իրօշակ», Ժնև, 1905, դեկտեմբեր, № 13, էջ 202, տես
նաև Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 29:

⁴ Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 337:

էր, համարձակ,- գրում է Արամայիսը,- թուրքերն ընկրկեցին, և չկարողացան զիմաղերկ, չնայելով որ ահագին բազմութիւն էին կազմում. սկզբում նեղելով, ապա հալածելով՝ հայերը նրանց նորից քչեցին իրանց նախկին տեղը, հանդստարանը: Խաչէնցիք նոյնպէս քաջօրէն մարտնչելով՝ ձախթեալ յարձակումն էին համղում: ...Խաչենի գեղավարը (իմա՝ Համադասապը — Գ. Ս.) ևս հերոսաբար մաքրեց ամբողջ գիծը»¹:

Հայկական ուժերի շեշտակի հարմածներից ցիրուցան եղած հակառակորդը, հաւաքվելով Ղարաղաջում, բաժանիկե երկու խմբի և այս անգամ արշավեց Խրամօրթի վրա: Սակայն Խրամօրթի պաշտպաններին օգնութեան հասան Խաչենի ինքնապաշտպանական ուժերը և թշնամուն հետ շարտեցին: Միք. Վարանդյանը գրում է. «Բայց այնտեղ ալ Համադասապի վաշտն էր, որ ծառացաւ անոնց դէմ, Զարդ տւաւ և խուճապահար փախուստի մատնեց»²: Կոխիներին մատնակից Ա. Վերդյանն իր հուշերում պատմում է. «Համադասապի հրամանով մեր ինքնապաշտպանութեան խմբերը կազմ ու պատրաստ փնտակով՝ յարձակողականի անցանք և թուրքերին յանկարծակիի բերինք՝ կանխելով և խորտակելով նրանց յարձակողական ծրագիրը: Համադասապի զինւորական տաղանդի և հմտութեան շնորհիւ հայ ինքնապաշտպանութեան մարտական խմբերը հերոսաբար կռւեցին և ամենուրեք յետ քչեցին թուրքերին, որոնք ամեն ուղղութեամբ նահանջեցին»³: Այսպիսով՝ հանդիպելով հայկական ուժերի լուրջ զիմաղրութեանը՝ թշնամին, բազմաթիւ զոհեր տալով, խուճապահար հետ է քաշվում կռիւի դաշտից և ապաստանում Աղդամում⁴:

Այդ խայտառակ պարտություններից հետո թաթարները ոչ միայն չեն հրաժարվում Շուշին զրաւելու մտադրութ-

¹ Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 8-9:

² Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 337:

³ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 29:

⁴ Տե՛ս Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 10:

յունից, այլև նախապատրաստվում են մեծաքանակ ուժերով կոտրել հայ սազմիկներին դիմադրությունը և Ասկերանի կիրճով հերթական անգամ արշավել Շուշիի վրա:

Օգոստոսի 19-ին, ցերեկվաժամ ժամը 11-ին թաթար հրոսակները Ասկերանի ուղղությամբ փորձում են ասպատակել Խրամորթը: Թաթարներին այս անգամ գլխավորում էր հայտնի ավազակապետ Աղիզյոզալ բեկը: Ա-Պոն, մանրամասնորեն նկարագրելով վերջինիս արշավանքը, գրում է. «Աղզամը ալեկոճեց սրպէս ծովը փոթորիկի ժամանակ. չորս կողմի գլիղերից թափուցին եկան բազմաթիւ ձիաւոր խմբեր, որոնք մի մեծ արշաւախումբ կազմած՝ շարժեցին դէպի Ասկէրան: Ականատեսները միտրերան վկայում են, որ այդ արշաւախումբը՝ բաղկացած ոչ պակաս 2000¹ լուս գինւած ձիաւորներից, շարժեց՝ առաջնորդ ունենալով մի ականաւոր բէկի (իմա՝ Աղիզյոզալ բեկը – Գ. Ս.), որը սպիտակ ձի նստած մի առանձին յաւակնուլթեամբ առաջ էր գնում, արհամարելով այն մի քանի տասնեակ հայերին, որոնք փակել էին կիրճը»²:

Սակայն այս հարձակումը ևս անհաջողության է մատնվում: Կազմակերպված էր գործում Խաչենի ինքնապաշտպանական ուժերի հետախուզական բաժինը: Ա. Վերդյանի վկայությամբ. «Մերոնք գիշեր-ցերեկ աշխատանքի էին լծել և ամեն տեսակ պատրաստութիւններ տեսել էին՝ թուրքերին դիմադրելու և հակադարձակողականի անցնելու»³: Ասկերանից ստանալով ահազանգը՝ Համազասպը Խաչենի և Զիվանշիրի թուրքիկ հեծյալ խմբերով (մոտ 100 հոգի) շուտափուլթ հասնում է կովի վայրը⁴: Կովի վճռական պահին

¹ Ա-Պոյի մոտ Աղիզյոզալ բեկի զինվորների քիվը քյոթիմացաբար (նշված է 2000: Սակայն կովին մասնակից-սկսանաւորների վկայություններով արշավախմբի քիվը 150-200 էր (տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 29, տե՛ս նաև Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 481):

² Ա-Պո, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), էջ 194:

³ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 29:

⁴ Տե՛ս Նիքիթը Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 306:

խրամորթյուններին օգնության ևն հասնում նաև Քարազուխ և Խանաբադ գյուղերի մարտախմբերը և լուրջ հակահարված տալիս թշնամուն: Մի քանի ժամ տևած կռվից հետո բազմաթիվ դիակներ թողնելով խրամորթի տակ՝ թաթար հրոսակներն իրենց «յաւաղնոտ բէկի» գլխավորությամբ փախչում են: Արամայիսը վկայում է. «...ահա Ղլիջ-Բադի տակից, խճուղու երկարութեամբ՝ կարմիր խաչով դրօշակը ծածանելով, դէպի խրամորթ սլացաւ Վարսնդայի և Խաչէնու մարտկոցներում դիրք բռնած մարտիկներից մի խումբ. նրանք գնդակի արագութեամբ հասան, մեծ ուժով վարկեցին թուրքերի ձախ թևից, մի գարկ, որ կռուի բախտը որոշեց. թուրքերն անկանոն նահանջով յետո փախան, բազմաթիւ դիակներ թողնելով խրամորթի տակ»¹:

Այդ օրվա կռվի և Ադիզյոզալ բեկի սպարաության մասին Ա. Վերդյանն իր հուշերում նշում է. «Կռիւների ընթացքում յանկարծ երևաց թուրք յայտնի աւաղակապետ Ադիգէօզալ Բէկը, որ իր 150 ձիաւորներով թուրքերին օգնութեան հասաւ և երբ փորձեց մօտենալ մեր զինքներին, մենք միահամուռ յարձակումով յետ քշեցինք նրան և հալածեցինք մեր սահմաններից դուրս: ...Այս օրհասական կռիւր վերջացաւ մեր կատարեալ յաղթանակով»²: Այդ հաղթական կռվի մեկ այլ նկարագրություն թողել է Ե. Իշխանյանը. «...1905 թ. օգոստոսին Շուշու հայ-թրքական ընդհարման ժամանակ, երբ թուրք անլանի բէկերից մէկը՝ Ադըզեօզալբէկ Ադըզեօզալովը երկու հարիւր ձիաւորների գլուխ անցած Ադդամից ուղղւում է դէպի Շուշի, իւրայիններին օգնութեան հասնելու նպատակով, և Ասկերանում հանդիպում է գիւղացիների ղեկավարութեանը: Ահա այդ միջոցին Համադասալը իր թռուցիկ խմբով հասնում, մեծ ոգևորութիւն է առաջացնում դիմադրող գիւղացիների մէջ, հակայարձակման անցնելով Ադըզեօ-

¹ Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 12-13:

² Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 29-30:

դարձվի ուժերի զէմ, որոնց օգնությունն էին հասել մօտակայ ինքր-
զրրյուս և Չուխումանյուս գիւղերի բնակիչները: Հարկաւ, մեր
ուժերին էլ օգնութեան են հասնում խաչէնի Վարանդայի և Աս-
կերանի մօտ գտնուող գիւղացիները: Ազրգեօղալովի ձիաւոր
խումբը գլխավին ջարդուում է, և ինքը՝ Ազրգեօղալբէլը, մի շատ
փոքրաթիւ, 10-15 հօգուց բաղկացած խմբով, հազիւ կարողանում
է ճողոպրել ու ազատուել»¹:

Թաթար հրոսակախմբերի հարձակումներն Ասկերանի
ուղղությունամբ շարունակւիցին նաեւ օգոստոսի 20-21-ին: Սա-
կայն կրելով հերթական պարտությունը՝ հետ են քաշվում և
ամբանում Աղզամում²: Ինչպես ասված է ՀՅԴ Ապառաძի Կ.
Կոմիտեի 1904-1907 թթ. գործունեութեան համառոտ տեղեկա-
գրում. «...Ասկերանում համադասակ, Իսրայէլի, խէչոյի, Արա-
մայիսի, Գրիգորի, Ալեքսանի զեկաւարութեամբ խմբերը ամսի
20-ից սկսած 4 զիշերները կռուի են բռնում թուրքերի հետ,
որոնք մեծ բազմութեամբ աշխատում են անցնել Ասկերանից
գէպի Շուշի»³:

Այսպիսով՝ օգոստոսի 17-21-ը տեղի ունեցած հազմական
մարտերի արդյունքում Արցախի ինքնապաշտպանական ուժե-
րին հաջողից անառիկ պահել ռազմավարական կարեւոր նշա-
նակութիւն ունեցող Ասկերանի կիրճը և կասեցնել թաթար հրո-
սակների հարձակումները Շուշիի ուղղութեամբ: Միք. Վարանդ-
յանի գնահատմամբ. «Մէկ կողմէն խաչէնի կամաւորները Հա-
մադասակի առաջնորդութեամբ, միւս կողմէն Վարանդայի ուժե-
րը, փոքրաթիւ, բայց արի ու վճռական, փակեր էին լայնատա-
րած կիրճը և չէին թողուր, որ մէկ հատիկ թուրք անցնի Աղզա-
մէն գէպի Շուշի կամ հակառակ ուղղութեամբ»⁴:

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 481:

² Տե՛ս Ա.-Ռօ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), էջ 195, տե՛ս նաև
Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թուրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 13-15:

³ Նիւրբէ Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Խ. Ե, էջ 308:

⁴ Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 337:

Ձկարողանալով ընկճել հայ մարտիկների զիմադրությունը՝ սարսափահար թշնամին հաշտություն է խնդրում: Հաջորդ օրը պրիստավն առաջարկում է խաղաղություն հաստատել, հայերը պատասխանում են, որ «...թուրքերը եթէ հանգիստ կենան, մենք էլ հանգիստ ենք ու հանգիստ»¹: Թեև թաթարները պարբերաբար հայտարարում էին ժամանակավոր խաղաղություն, նույնիսկ պատրաստվում հաշտվելու, բայց իրականում գաղտնաբար պատրաստվում էին նոր դավեր նյութել²: Ինչպես գրում է «Լումայ» ամսագիրը. «...Հաշտություն, թափօ՞ր, համբու՞յրներ... Ա՛խ, որպիսի դառն հեղեանք, որպիսի՜ կատակերգություն: Չէ՞ որ այդ թափօրներից յետոյ նոյն աւազակները, որոնք համբուրուել էին, խաղաղութեան դրօշ սլարդել, նոյն այդ արկանարբուները, երբ ոյժ են կուտում, վրժում են ամէն սրբություն և դարձեալ արին թափելու ելնում...»³: Թաթարների երկակի քայլերին քաջածանոթ էին Զինվորական մարմնի անդամները, դիտեր նաև Համազասպը: Ուստի նա թերահավատորեն էր տրամադրված թաթարների հաշտության առաջարկին և դրա փոխարեն առաջադրում էր կազմել ինքնապաշտպանական նոր ծրագրեր: Ինչպես վկայում է Արամայիսը. «Պրիստաւը զնայ. իսկոյն մարդ ուղարկեցինք միւս ամիը, Խանաբադ, յայտնեցինք Համազասպին, որ Շուշիում հաշտութիւն է կայացել.— Բայց մենք դեռ չենք հաշտուել, պատասխանեց Համազասպը և տոմսակով խնդրեց, որ մեզնից մէկն ու մէկն անցնի, նորից զինուորական խորհրդի նստելու և ծրագիր կազմելու»⁴:

Ստեղծված պայմաններում իր հետագա քայլերը ճշտելու նպատակով Զինվորական մարմինը հրավիրում է խորհրդակ-

¹ Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 15:

² Տես Սահակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 347:

³ Արիւմալից օրերը Կովկասում, «Լումայ», Թիֆլիս, 1905, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 6-7, էջ 165:

⁴ Ա-յիս[Արամայիս], Հայ-թրքական ընդհարումները Անդրկովկասում: Վարանդայի շրջանում Ասկերանի դէպքերը (I), «Դրօշակ», Ժնև, 1905, դեկտեմբեր, № 13, էջ 203:

ցություն, ուր որոշվում է, «...Հանգիստ մնալ այն չափով, ինչ չափով որ թուրքերը կը յինեն»¹: Տակավին շարունակվում էր խորհրդակցությունը, երբ Խանարապի արևելյան կողմից եկած սուրհանդակը հայտնում է, որ թաթարները վերսկսել են հրացանաձգությունը: Իրավիճակի կտրուկ սրման պատճառով ժողովականները մեծականորեն և միահամուռ որոշում են. «Եթէ կռիւ է, թող լինի,—վճույ խորհուրդը և ծրագրուեց մանրամասնօրէն, թէ յաջորդ կռիւներն ինչ եղանակով պէտք է տարուեն»²: Այդ մարտավարության արդյունքը եղավ այն, որ թաթար հրոսակներին դիմադրաւիելու համար մշակվեցին հստակ ծրագրեր:

Վերսնշյալ կռիւներում կրած խայտառակ պարտություններից հետո թաթար մեծաքանակ հրոսակները հերթական անգամ մտադրվում են Ասկերանի կիրճով մտնել Շուշի: Թաթարների համար կարևոր նշանակութիւն ունէր Շուշին գրավելը: «Թուրքերի յամառութիւնը տարօրինակ էր. Շուշի անցնելը նրանք իրանց համար նշանաբան էին դրել, և, չնայելով, որ ամեն անգամ յետ էին մղւում կորուստներով, յետոյ էլի էին յարձակւում, ուժեղացած խմբերով»³,— գրում է Արամայիսը:

Պատրաստվելով դիմակայել թշնամուն՝ Արցախի Զինվորական մարմինը կիրառում է արդյունավետ մարտավարութիւն: Շուշիում սկսված հայ-թաթարական ընդհարումների կապակցութիւնում չէր թաթարական զինյալ խմբերին՝ փակել Ասկերանի ընդարձակ կիրճը, որտեղով անցնում էր Աղղամ—Շուշի ճանապարհը: Այդ քայլով պետք է կանխվէր Աղղամից Շուշի թաթարներին օգնութիւն շտապող թաթար հրոսակների առաջխաղացումը⁴: Այդ

¹ Արամայիս, Մի րանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 15:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 13:

⁴ Տես Թաթիսեան Գ., Հայ-թաթարական ընդհարումները Շուշի քաղաքում եւ գաւառում (1905-1906 թթ.), «Դիօշակ», Երևան, 2001, հունիս, № 3, էջ 108-109, տես նաև Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, ցիլք Ա, էջ 373-374:

սլատառախանառու առաջադրանքի կատարումը դրվեց խաչենի և Վարանդայի մարտական խմբերի վրա: Մտանանշելով ինքնապաշտպանություն կազմակերպման գործում Ասկերանի ունեցած բացառիկ կարևոր դերակատարությունը՝ Արամայիսը «Գնթունի» ծածկանուռով հեղինակած հուշագրության մեջ նշում էր. «Ղարաբաղի ինքնապաշտպանության գործում, մանապես Վարանդայի, խաչենի ու մասնաւորապէս Շուշուայ համար՝ Ասկերանը նշանաւոր դեր է խաղացել. նա մի կատարեալ Սախկալ-թուխան՝ է եղել թուրք հրոսակախմբերի համար հալ-թրքական ընդհարումների սկզբից մինչև վերջը»²:

Համազասպի հրամանատարությունում խանարազում տեղակայված մարտական խմբի սլատառախանությունն էր՝ կառնեցնել Աղդամից և մոտակա խոջալու, Մալլիբեյլի և այլ գյուղերից թաթարների հարձակումները Շուշիի վրա: Այդ ծրագիրը հաջողություն է իրականացնում Համազասպը: Օգոստոսի 20-ին մի խումբ մարտիկներով նա գալիս ու փակում է խճուղին՝ խաչենի կողմից, իսկ Մածուն խնչոյի և Արամայիսի մարտիկները կիրճը փակում են Վարանդայի կողմից: Երկու գավառների այս հատման կենտրոնում էր գտնվում Ասկերանի հայտնի բերդը: Արամայիսը վերհիշում է. «Համազասպը սէտք է փակէր շղթայով խաչենի կողմը խճուղու երկարությունը. մենք էլ,

¹ «Սախկալ-բուրան» ձորը գտնվում է Որոտան գետի ակունքի մոտ: Զորի անվան ծագումը կապված է հետևյալ ավանդաբանության հետ. «Տարեկից Հայիծոր գետիսի Դավիթ-բեկը պատահում է Ֆարախ-խանի օգնականին: Սա ծաղրելով Դավիթին, ասում է. Դավիթ-բեկ, մորուքդ բռնիր, մամազ արա, վերջդ եկել է: Դավիթ-բեկը պատասխանում է. Մենք այսպիսի տղերքում ոչ մամազ ենք անում, ոչ էլ մորուք բռնում, մենք բրի կոր ենք բռնում, տղամարդ ես դիմացիր: Ասում է, բուրք բաշում, վրա է տալիս խանի ծխավորներին, բոլորին կոտորում է, և դառնալով խանին, ասում. Մորուքդ բռնիր, այ շուն, մամազ արա, վերջդ եկել է, և քցելով վրա գլուխը նետում է Որոտան գետի մեջ: Դրանից հետո այդ ձորի անունը դնում են Սախկալ-բուրան (Մորուսակալ)» (Համալսելան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 44-45): Այս ավանդության հիման վրա էլ հետագա ժամանակներում վասնզավոր և զովարանցանքի կիրճերին ու ձորերին փոխաբերական իմաստով նույնպես տրվել է «Սախկալ-բուրան» անունը: Այդ անվամբ կիրճ կա նաև Պարսկահայքում՝ Սարմատ-Ուրմիա ճանապարհին (տե՛ս Հակոբջան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 475):

² Գնթունի. Յիշուդուրիսներ մոտիկ անցեալից, պր. Թապիս (Ասկերան), Թիֆլիս, 1907, էջ 5:

Վարանդայի կողմից՝ մինչև Չայ-Բախչա կոչում տեղը, հաստատու որոշելով, որ ոչ մի գնացույց կամ վերադարձող սաղ-սաղամաթ գուրս չպիտի պրծնի այդ թակարդից»¹: Այսպիսով՝ Խաչենի և Վարանդայի մարտական ուժերը, փակելով Ասկերանի լայնատարած կիրճը, թշնամու համար նախապատրաստել էին ծուղակ, թույլ հտալով նրան Շուշիից անցնել Աղզամ և հակառակը²:

Նշենք, որ Մածուն Խնչոյի և Արամայիսի աջակցությամբ Համազասպի կողմակերպչական և հրամանատարական վարպետությունը ի ցույց դրվեց հատկապես Ասկերանի ճակատում: Ա. Գյուլիսանդանյանը գրում է. «Խմբապետ Համազասպը, որ յետագային մեծ հռչակ հանեց իրրեւ Ասկերանի գլխաւոր պաշտպան եւ թաթարական ուժերի խորտակիչ եւ որի անունը մինչեւ այսօր ալ փառարանում է երգերում, իր յաջողութիւնը ամբողջապէս պարտական է այս երկու ընկերներին (իմա՝ Մածուն Խնչոյի և Արամայիսի — Գ. Ս), որոնք օր առաջ գիտակցելով Ասկերանի պաշտպանութեան կարեւորութիւնը՝ կարողացել էին պաշտպանել այդ կարեւոր դուռը»³:

Իրենց բեկերի գլխավորությամբ Շուշիի կռիւներին մասնակցած գալառներից եկած մի քանի հարյուր թաթար հեծյալներ Շուշիից թալանած ապրանքներով օգոստոսի 22-ին փորձում են վերադառնալ Աղզամի շրջանի իրենց գյուղերը⁴: Սակայն, լսելով, որ օգոստոսի 17-ից սկսած հայերը շուրջկալներ են պատրաստել, վախենալով անցնել Ասկերանի կիրճով՝ խոնվում են Խոջալուի մոտ: Միաժամանակ Ասկերանի կիրճի մոտ էին կուտակվել մեծածիւկ թաթար զինված քոչվորներ՝

¹ Տես Ա-յիս[Արամայիս], Հայ-թրքական ընդհարումները Անդրկովկասում: Վարանդայի շրջանում Ասկերանի դէպքերը (I), «Դրօշակ», Ժնեւ, 1905, դեկտեմբեր, № 13, էջ 203:

² Տես Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության (Քառասուսուր շարք), նվիրված Հ.Յ. Գ. 113-ամյակին, Խ. Բ, Երևան, 2003, էջ 349:

³ Գիւլիսանդանեան Ա., Յնդափոխական դէմքեր, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1937, ԺԵ տարի, յունուար, № 3, էջ 144:

⁴ Տես Ա-Գ-օ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), էջ 195:

վախենալով անցնել իրենց ձմեռանոցները¹: Դեպքերին մասնակից Արամայիսի հավաստամամբ. «Շուշուց վերադարձող անհամար ձիաւորներ եկել, խօջալուսի մօտ էին հաւաքուել, բայց չէին իշխում մօտենալ Ասկերանին, թէ և առանձին ոչինչ չէին նկատում»²:

Անտեղյակ հայկական կողմի մշակած մարտավարությունից՝ Շուշուց վերադարձող առաջին 11 հոգին ինքնավստահ մտնում է ամրոցի պատերից ներս: Սակայն Համազասպի ռազմադիտական հմտությամբ մշակված մարտավարության արդյունքում թաթարներն իրենց բեկերի գլխավորությամբ ընկնում են ծուղակ: Դարանակալած հայ մարտիկները պայմանական աղբանշանով օղակում են նրանց և տեղն ու տեղը սրախողխող անում բոլորին: Ինչպես վերհիշում է գեալքերին մասնակից Արամայիսը. «Առաւօտեան երկու կողմն էլ (իմա՝ իմացենից և Վարանդայից — Գ. Ս.) կողմ ու պատրաստ կանգնած են. իւրաքանչիւր զինուոր իւր տեղն է և սպիտակ ֆօնի վրայ կարմիր խաչով դրօշակը Հ.Յ.Դ. մակագրութեամբ Վարանդայի ու իմացենի գաղտնի երկու դիրքերից պայմանական «պատրաստ» ենք» նշաններն են անում»³: Խոջալուսում խռնված թաթար մեծաթիվ հեծելազորը կարծելով, որ եթե հրազենի ձայն չի լսվում, ուրեմն կարող են ապահով անցնել կիրճը, նրանցից 30 հոգի ոռւս կազակների ու պրիստավի հետ առաջ են անցնում: Երեք տասնյակ թաթարների պատճառով ծրագրեր չխափանելու համար հայ մարտիկները թողնում են որպեսզի նրանք անարգել անցնեն կիրճը: Դրանից հետո նոր միայն հիմնական զորախումբը (200-250 հոգի)⁴, պրիստավի առաջնորդությամբ մտնում է կիրճ⁵: Երբ ամբողջ խումբն ար-

¹ Տե՛ս Միմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, էջ 375:

² Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 16-17:

³ Նույն տեղում, էջ 16:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

դեն օդակի մեջ էր, հարմար գիրք գրաված հայ մարտիկները բոլոր կողմերից կրակի տակ են առնում նրան: Երկու ժամ տևած կռվում գլխովին ջարդվում է ավելի քան 200 թաթար¹:

Հայ մարտիկները թաթարներից հետ են վերցնում Շուշիի հայերից թաթարացած երկու ֆուրգոն ապրանքը: Այդ գեպքերից որոշ ժամանակ անց՝ 1905 թ. հոկտեմբերին, Շուշի ժամանած ՀՅԴ առաջնորդ Ռոստոմը (Ասեփան Ջորյան) վկայում է. «Մի երկու ֆուրգոն ապրանք են կարողանում միայն տանել (թաթարները — Գ. Ա.), այն էլ յետ է խլում Համազասպը Ասկերանի կիրճում»²:

Համազասպի՝ Ասկերանի կիրճում տարած հաղթական կռվի մասին Արամայիսը թողել է հետևյալ նկարագրութունը: «Թուրքերն աջ ու ձախ կողմերից կրակի հանդիպելով,՝ գրում է նա,՝ ցանկացան յետ քաշուեւել, բայց կիրճը փակուած էր խցանի պէս ու նրանց ճակատին որոտացին գիրքապահների հրացանները: Շուռ տուին դէպի ձախ, ցանկանալով Ղլիժ-Բաղի այգիներում ապաստանել ու դիմադրել, —էլի ցանկապատների ամբողջ երկարութեամբ հրացանների գնդակներ տեղացին ճակատներին: Շուռ տուին դէպի աջ, նոյնպէս կրակի հանդիպեցին. ցանկացան քշել դէպի Հասան Աղի քարվանսարան, սակայն նախօրօք հայերն այնտեղ, թրքական գերեզմանոցում դարան էին մտել, և թուրքերին գնդակոծելով՝ յետ քշեցին դէպի վեր. թուրքերը նոյնիսկ ժամանակ չունեցան ուսից հրացան ցած բերել ու մի գնդակ արձակել... Կռիւր կամ կոտորածը երկար չտևեց. հայերը ճարպիկութեամբ հասնում էին ամեն տեղ, և բաւական յաջող գնդակ էին գցում: Երկու ժամից յետոյ ամբողջ դաշտը, ճանապարհի երկարութեամբ՝ փռուած, լցուած էր ձիանց ու մարդկանց դիակներով: Գուցէ շատերն էին փախել. յայտնի չէ. բայց միայն վեց ձիաւոր նկատուեց, որ ընդհանուր կոտորածից ճողոպրելով՝ քշեցին սրարշաւ դէպի Ղուրդերը,

¹ Տես Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 338-339:

² Ռոստոմ, Նամականի (մահուան ուրստումանակին առթիւ), Պէյրոս, 1999, էջ 397:

Հաջին–Ղայի ձորով: ...Թուրքերի կորուստը շատ մեծ էր. մեծ էր մասնաւանդ. նրանով, որ շատ նշանաւոր բէկեր ևս այնտեղ իրանց համարգերեղման գտան, և այլ ևս աւաղակախմբեր կազմել չէին կարող: Հայերի կորուստը իրանց արձակած փամփուշտներն էին. ո՛չ մի վիրաւոր, ո՛չ մի սպանուած, որովհետեւ Թուրքերը գիմաղբելու հնարաւորութիւն չէին ունեցել»¹:

Այսպիսով՝ հայ ինքսանաշապանները սպասախան ու ժգին հարկած հասցրին հակառակորդին, և մինչև հոկտեմբեր փակված մնաց Ասկերանի անցքով անցնող Աղզամից Շուշի տանող ճանապարհը²: Մոտ մեկ շաբաթ տեւած կռիւներն իրենց քաջագործություններով աչքի ընկան Ալեքսան Դալին, Մեսրոպ քհն. Շահիջանը (Ասկերանի կռիւից հետո ղինակից բնկերներ իր կողմից նրան արվում է Դալի Մահրատա անունը (իր քաջագործություններով նմանվելով Րաֆֆու պատմական Դալի-Մահրատային («Գիծ վարդապետին»)³, Իսրայել Ղուկիքեխյանը, Սերգեյ Բաբայանը, Գ. Սաղյանը, Ջարչոնց Երեմիան, Աղասի Վերդյանը և շատ արիւններ⁴: Իր սխրանքներով աչքի էր ընկել հատկապես Ա. Վերդյանը: Տարիներ հետո, 1965 թ. փետրվարի 12-ին Թեհրանում իր մահկանացուն կնքած Ա. Վերդյանի հուղարկումում ժամանակ իր հայրենակից, ՀՅԴ անդամ Վաղգեն Միրզաբեկյանը դամբանական խոսքում հպարտությամբ պետք է ասեր. «...Աղասի, միտա բարով, դու առնական Զարաբաղի հերոսների մէջ հերոս ճանաչւեցիր. Բեզ ամբողջ Զարաբաղում Ասկերանի Աղասի անւանեցին...»⁵:

Ասկերանի հաղթանակից հետո աննկարագրելի էր ժողովրդի բերկրանքը Արցախում և հատկապես Վարանդայում

¹ Արամայիս, Սի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 17-18:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

³ Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 481:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Ներկայ. Հարիւրապետ ընկ.[եր] Աղասի Վերդեանի յուղարկաորոթիւնն ու քաղումը, «Ալիք», Թեհրան. 1965, ԼԵ տարի, փետրար 18, № 37: Ա. Վերդյանը բաղված Լ Թեհրանի Դաշնակցության պանթեոնում (տե՛ս նույն տեղում):

ու խաչենում: Հաղթանակը ողբչնչեց արցախահայությանը, բարձրացրեց նրա մարտական ոգին¹: Արամայիսը գրում է, որ այդ Հաղթանակը «...թուրքերի վրայ, իհարկէ ճշող տպաւորութիւն էր թողնում, իսկ հայերի վրայ, ընդհակառակը. նրանց մէջ տաշտպանուելու ոգին արդէն իւր տեղն էր զբաւել...»²:

Ասկերանի Հաղթական կռիւներում հյուսիսեց Համազասպի լեզենդը. այստեղից էլ սկսեց նրա մարտական փառափոր ուղին: Միք. Վարանդյանն իրավամբ գրում է. «...Համազասպը, փանեցի համբաւաւոր խմբապետը, որ ռազմիկի փայլուն կռուիէր մը ստեղծեց այդ օրերէն մինչև Կամաւորական շարժման և Բագուի հերոսամարտի արխնալի թաւանները...»³:

Պատահական չէր, որ այդ օրերին Համազասպն իր գործունեությամբ նվաճում է արցախահայերի անհուն սերն ու հարգանքը: Նա առավել հայտնի դարձավ «Ղարաբաղի Համազասպ»⁴ անունով: Ինչպես վերհիշում է Ա. Վերդյանը. «Իր քաղցր և համակրելի բնավորութեամբ, իր յանդուգն և համարձակ խառնւածքով և մանաւանդ իր քաջագործութիւններով Համազասպը իր զինուորների և ժողովրդի սիրելին դարձաւ: Խաչէնի ժողովուրդը նրա անունով ու արևով էր երգում: Ղարաբաղի հայ գիւղացիները նրան Համազասպ էին ասում»⁵: «Համազասպի անունը,- գրում է Ե. Իշխանյանը,- ամէնատարածւած անունն էր Ղարաբաղի հայութեան, ի մասնաւորի Խաչէն, Զրաբերդ և Գիւլիստան գաւառների գիւղացիութեան մէջ...»⁶:

ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի՝ շրջանի մարմիններին 1905 թ. սեղարկված համառոտ տեղեկագրում, ուր ներկայացվում էր հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում ՀՅԴ-ի գոր-

¹ Տե՛ս Ա.-յիս[Արամայիս], Հայ-թրքական ընդհարումները Անդրկովկասում: Վարանդայի շրջանում Ասկերանի դէպքերը (I), «Դրօշակ», Ժնև, 1905, դեկտեմբեր, № 13, էջ 204:

² Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 19:

³ Վարանդեան Ա., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 332:

⁴ Հովհաննէս Թումանյան, Տրիւնի ժողովածու, հ. 4, Տրևան, 1969, էջ 388:

⁵ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 28:

⁶ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 481:

ծունենեւթյունը, մասնավորապէս տալում էր. «Ականատոր դի-
նուորներէից այսօր գործում են՝ Դումանը Երեւանեան շրջա-
նում, Վարդանը—Ղարաբաղում, Մուրադը—Ջանգեղուրում:
Այդ շարքին աւելացել է վերջերս (Ղարաբաղի շրջանում) Հա-
մադասպը, որ արդէն ժողովրդական հերոսի հռչակ է հանել»¹:

Միք. Վարանդյանը, բարձր գնահատելով Ասկերանի փայտն
հալթանակի դերն ու նշանակութիւնը, որի շնորհիւ Համադասպը մեծ
ճանաչում և հեղինակութիւն ձեռք բերեց Արցախում, գրում է. «Անն-
կարագրելի էր ժողովուրդի բերկրանքը Վարանդայի ու Խաչէնի մէջ:
Այդ դէպքէն յետոյ էր, որ Համադասպի հռչակը տարածւեցաւ Ղարա-
բաղի մէջ: Թուրք խուժաններու համար փանեցի կտրինը ճշմարիտ հո-
գէառ տաթայէ մըն էր: Անոնք կը յիշատակէին «Համադօսի» անունը
անէճծով ու զարհուրանքով: Իսկ Հայ աշխատասօր ժողովուրդը կերդէր
խանդավառ իր «Համադանցը պանծայի...»²:

«Ստեմել» ծածկանունով հատարակական-քաղաքական
գործիչ Ստեփան Մելիք-Փարսաղանյանը³, ով նույնպէս անդրա-
դարձել է Համադասպի՝ Ասկերանում մղած հաղթական կռիւն ու
սխրանքներին, իր հուշերում համակրանքով ու խանդավառութե-
լամբ գրում էր. «Ղարաբաղի ժայռի կրճքին բազմած Շուշի քա-
ղաքի միջից ելաւ մի ոսկերիչ, որ իր խանութը գոցեց ու նետուեց
Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին: Իր տրամադրու-
թեան տակ նա ունէր միայն քսանըհինգ կտրին գինուորներ,

¹ Նիքիբե Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Դ., էջ 81ր:

² Վարանդյան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 339:

³ Ստեփան Դազարի Մելիք-Փարսաղանյանը (01.04 1887 թ. Կապանի շրջանի Բէկո գյուղ-
15.12.1964 թ. ԱՄՆ, Ֆրեզնո) մասնագիտությամբ եղել է քիմիկ: Երկար տարիներ բնակվել է
Դորիսում: Եղել է ՀՅԴ Սյունիք կոմիտէի անդամ: Ակտիվորեն մասնակցել է Զանգեզուրի 1918-
1921 թթ. գոյամարտին: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո 1927 թ. օգոստոսի 11-ին
բռնադատվել է: Ստալինյան համակենտրոնացման ճամբարներում մնացել է երեք տարի: 1930
թ. ուղարկվել է ազատ արտոյ՝ Սվերդլովսկի մարզի Իրիտ քաղաք: 1936 թ. ազատվել է ազատ
արտոյից և բնակություն հաստատել Պլատիգորսկում: Հայրենական Մեծ պատերազմի ավար-
տից հետո հաստատվել է Ֆրանսիայում, որտեղից մշտական բնակության է տեղափոխվել
ԱՄՆ-ի Ֆրեզնո քաղաք (տե՛ս Մինասյան Հ., Բռնադատված հայ քիմիկներ (1920-1954 թթ.):
Կենսագրական բառարան, գիրք Ա, Երևան, 2006, էջ 167-169, տե՛ս նաև Մմբառյան Գ., Երկար
վարագոյրից այս կողմ, Երևան, 2009, էջ 140):

որոնք կենտրոնացան Ասկերանի զիրքերում և յետ քչեցին Հա-
ղարաուոր թուրքերի խուժանը և մինչև անգամ ուռածական կողակ-
ները: Հայկական յաղթութեան յուրը տարածուեց ամենուրեք»¹:

Իր հերթին գաշնակցական գործիչներից մյուսը՝ Մալ-
խասը, Համազասպի՝ Ասկերանի կիրճում տարած փայլուն
հաղթանակի մասին ավելի պատկերավոր նշել է. «Ամբողջ
Հայ-թաթարական կռիւներու ընթացքին, տաճկահայ խմբա-
պետները, զինուորները, ահագին և վճռական զեր կատա-
րեցին: Ղարաբաղը ի դուր չէր որ կերպէր իր «Համազասպը
պանծալի», որ Ասկերանի քով խումբ կը կարիճներով
կուրծք կուտար գաշտարնակ թաթարներու հազարաւոր ամ-
բոխի դէմ, արգիլելով անոնց մուտքը զէպի Լեռնային Ղա-
րաբաղ»²:

Ասկերանի հաղթական կռիւների ավարտից հետո Համա-
զասպն ինքնապաշտպանական մարտերի մասին բնդարձակ
տեղեկագիր է կազմում և Ա. Վերդյանի միջոցով ուղարկում
Շուշի՝ ՀՅԴ Ապագած կոմիտեին³:

Գնիւմները դադարելուց հետո Համազասպն իր թռուցիկ
խմբով անցնում է Խնձորեստան, որտեղ գլուղի ինքնապաշտ-
պանական մարմինների ներկայացուցիչների մասնակցութ-
յամբ տեղի էր ունենալու ժողով: Գլուղի բնակիչներն ի պա-
տիվ Ասկերանի կռիւում տարած հաղթանակի մատաղ են
անում: Խնձուլքի ժամանակ առաջարկում են խմել Համա-
զասպի կենացը: Բաժակաճառ է ասում նաև Համազասպը և
մեծարում գլուղացիությանն ու քաջակորով մարտիկներին,
չեշտելով. «ես ոչինչ չեմ արել, ես միայն հանդիսատես եմ ե-
ղել. խմենք Ալէքսան Դայու, Տէր Մեսրոպի, Իսրայելի, Սէր-

¹ Ստեմել/Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Կեանքիս չորս շրջանները, «Հայրենիք», Պոս-
թըն, 1958, ԼԶ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 82:

² Մալխաս, Ապրումներ, Կ. Ա, էջ 464:

³ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 31:

զէյի և բոլոր միւս մարտիկներին, մանաւանդ զիւզացիներին կենացը, որոնք իսկական կուռքներն են եղել»¹: Համազասպի խոսքը լավ տպավորութիւն է թողնում ներկաներին վրա: Համազասպին, ով մեծ ժողովրդականութիւն էր ստացել Ասկերանի հերոս անուանով, երախտապարտ արցախցիները նվիրում են թանկարժեք սուր²:

Հայ ժողովուրդն իր զգացումները մարմնավորել է Համազասպին նվիրած ազգային-Հայրենասիրական Հայտանի երգի մեջ: Նշանաւոր աշուղներից Աշխույժի (Խաչատուր Գրիգորյան)³ հեղինակած ստեղծագործութիւնը, որ Հայտանի է «Խաչենու հերոս» անվամբ, գովերգում էր ՀՅԴ անվահեր մարտիկի քաջագործութիւնները, նրան ներկայացնում որպէս խիզախ ու հայրենասեր հրամանատարի.

«Ծագեց արև ազատութեան,

Փախէք սմպեր երկնքից.

Համազասպը իր խմբով

Կը գայ խաչին գաւառից:

Ինչպէս կորին քաջ Վարդանը,

Համազասպի քաջ անուն.

Ասկարանայ բերդի մեջից,

Կոտորում է թշնամուն:

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 482:

² ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 90:

³ Աշուղ Աշխույժը (24.10.1884-1.11.1961) ծնվել է Ապարանի շրջանի Արագած գյուղում: Չորս տարեկանում խաչատուր տառապում է ծաղիկ հիվանդությամբ և կորցնում տեսողությունը: Նա մխիթարություն է գտնում երգի ու երաժշտության մեջ: Երգել է ջութակի նվագակցությամբ: Շուրջ 2000 երգի, բազմաթիվ հեքիաթ-սիրավեպերի ու պոեմների հեղինակ է: Աշխույժի ստեղծագործության հիմնական գծերն են բռնության, կամայականության և սոցիալական անարդարության խարազանումը: 1907 թ. հանդես գալով Ալեքսանդրապոլի (այժմ՝ Գյումրի) սրճարաններից մեկում՝ Աշխույժն, իր երգերից մեկում որոշակիորեն արտահայտելով հակացարական տրամադրություններ, ձերբակալվում է: Ազատվելով կալանից, Աշխույժը շարունակել է իր հայրենանվեր գործունեությունը (տես Գուսման Աշխույժ, Ջնար, Երևան, 1955, էջ 3-4, տես նաև Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, Խ. Ա, Երևան, 1973, էջ 102, տես նաև Խաչատրյան Հ., Գրական տեղեկատու (1934-1986), Երևան, 1981, էջ 36, տես նաև «Ով ով է. հայեր: Կենսագրական հանրագիտարան», Խ. Ա, էջ 105:

Գալիս էին բազում գօրքով,
Ալի Գեօղալ Բեկեանը,
Յանկարձ Բնկա Ասկարանու,
Հերտների ուսգանը:
Թուրք խուժանը սարսափահար,
Փախչում են իսկ զլիսակուր,
Թողնելով լրանց ետևից,
Դիակներ հարկաբուր:

Խոչեն գառուր սրբեցիր,
Թարաքամայ շուն ցեղից.
Ժողովուրդին հանգիստ տվր,
Թուրք չի անցնում այնտեղից:

Աշխուժիս սուրբ Դաշնակցու թեան¹,
Քաջիւր ունի սրտակի.
Բոլոր աշխարհ ձայն տուց,
Համազասպը բանձովի»²:

¹ Ժամանակի ընթացքում այս քառյակը որոշ փոփոխություններ է կրել. «Աշխուժիս սուրբ Դաշնակցութեան» տողը փոխարինվել է «Հայերիս տէր Դաշնակցութիւն», իսկ «Բոլոր աշխարհ ձայն տուց»-ը՝ «Ամբողջ աշխարհի իռչակեցաւ» տողով: Ինչպես օրինակ, փանցի լրագրող և մանկավարժ ՀՅԴ անդամ Հրանդ Կարինյանի (Հ. Բագրունի ստորագրությամբ)՝ Համազասպի ողբերգական վախճանի կապակցությամբ «Ազատ Հայաստան» օրաթերթի 1921 թ. փետրվարի 23-ի համարում հրապարակված «Համազասպ» վերտառությամբ իողվածում սույն քառյակը նշված է հետևյալ կերպ.

«Հայերիս տէր Դաշնակցութիւն,

Ջաջեր ունիս սրտակի,

Ամբողջ աշխարհի իռչակեցաւ,

Համազասպը պանծալի» (Բագրունի Հ./Կարինյան Հրանդ, Համազասպ. «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 23, № 4): Իսկ հետագայում կազմված ազգային-հեղափոխական երգարաններից դուրս են մնացել նաև երկրորդ և հինգերորդ քառյակները (տե՛ս «Նոր բնար» ձայնագրում ևս պատկերազարդ ընդօրձակ երգարան, Թ ապ., կազմեց Կարօ Գեորգեան, Պէյրոս, 1954, էջ 117, տես նաև Ասօ, Յեղափոխական երգեր (Յեղափոխական ալբոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), 9-րդ տպ., Պէյրոս, 1979, էջ 84, տես նաև Փիտեճեան Գր., Հայ յեղափոխական երգերուն տեղը հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ, Նիւ Եորք, 1998, էջ 220-221, տես նաև Սահակյան Ս., Հայոց ազատամարտը երգերում, էջ 150:

² Աշուղ-Աշխոյժի բնարը, էջ 47-48, տես նաև Գոսաւ Աշխոյժ, Ընտրանի, Երևան, 2014, էջ 41:

Այս տողերը վկայում են, որ Համազասպը հերոսների շարքին է դասվել տախտիկն իր կենդանություն ժամանակ: «Խաչենու հերոս» ստեղծագործությունը կարճ ժամանակում լայն տարածում է գտնում ժողովրդի մեջ և երգվում իրրև ուղմի, ազատազրական պայքարի երգ: «Այդ երգը,- գրում է Ե. Իշխանյանը,- տարածել էր Ղարաբաղում, և յաճախ երգում էին երիտասարդներն ու պատանիները, ինչպէս Անդրանիկին ներկում «Իբրև արծիւ ոսւտոնում ես» և այլ ազգային-յեղափոխական երգեր ու, այդպիսով, Համազասպը ճանաչուց իրրև հերոս և իրրև այդպիսին յայանի դարձաւ թուրքերի մէջ»¹:

Անտարակույս, մեծ է եղել Համազասպի նկատմամբ արցախահայերի տածած սերն ու վստահութիւնը: Ուստի մատնանշելով Համազասպի՝ արցախահայերի ինքնապաշտանութիւն կազմակերպման գործում ունեցած հիւրավի մեծ դերակատարութիւնը՝ ակադեմիկոս Հր. Սիմոնյանը գրում է. «Շուշիում հաստատված մինչ այդ անհայտ վանեցի ոսկերիչ Համազասպ Սրվանձոյանն իր կարիճներով կուրծք էր տալիս դաշտաբնակ թուրքերի հազարավոր ամբոխի դեմ՝ արգելելով նրա մուտքը Լեռնային Ղարաբաղ: Զուր չէ, որ Ղարաբաղը երգեր հյուսեց Ասկերանի պատմական կռիւի այդ քաջագուն հերոսին, հպարտացավ, որ իր կողքին է «Համազասպը սլանծալի»»²:

Հատկանշական է, որ Ասկերանի հաղթական ճակատամարտից հետո Համազասպի հմայքն այդ օրերին այնքան մեծ էր, որ վերոնշյալ ստեղծագործութիւնից բացի հյուսվել է նաև մեկ այլ երգ: Աշուղ Զիւլանին, արձագանքելով հայերի մղած ինքնապաշտպանական մարտերին, անդրադարձել է Համազասպի՝ Արցախում գործած սխրագործութիւններին և նրա պատվին թիֆլիսում 1906 թ. մարտի 16-ին ձոնել տասնհինգ քառատողից բաղկացած մի երգ՝ յուրաքանչյուր տողին հաղորդելով շունչ ու ոգի: Ահա նրանից մի քանի հատվածներ.

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 482:

² Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, էջ 174:

«Հայաստանի Վասպուրական աշխարհից,
Տոստ քաղաքից դուրս եկավ մի նոր արծվիկ,
Ջշեղվից հայրական սուրբ ճանապարհից,
Հետեեց հորեղբոր շավղին ընթացիկ:

Հորեղբայրը գրչով, ազդու քարոզով,
Կսած ժողովրդին հոգով ու սրտով,
Սա էլ գենքը ձեռին՝ անվախ քաջազով,
Խմբեր կառավարող քաջ պատերազմիկ:

Վեհափառ Հայրիկի հոգու զավակը,
«Համով հոտով» գրքի քաջ հեղինակը,
Սրվանձության օջախի մեծ հիշատակը,
Գարեգինը հանգուցյալ գերերջանիկ:

.....
Այն արծվիկը Համազասպն էր Սրվանձության,
Սյունյաց երկրում նեցուկ դարձող հայության,
Ասկերանի քաջ հերոսը պատմական,
Որ բռնեկ էր հիշյալ կիրճը անառիկ:

.....
Թուրքաց Ատիգյուզեկ հայակեր աղան,
Յուր դիմացը տեսավ հզոր Բախյան,
Զիւլաբիլ, Զիւլանչի, Խաչեն, Ասկերան
Համազասպը խմբեր ունեւ թռուցիկ:

.....
Զիւլանի, մեր քաջը մտավ գենքի տակ,
Շատերին կյանք տվեց, եղավ օրինակ,
Ասլրի Համազասպը փառքով փառունակ,
Կյանք մաշող հոքսերը չգնան մոտիկ»¹:

¹ Աշոտ Ձիվանի: Անհայտ երգեր, էջ 372-373:

Աչուղ Զիվանու* Համադասպին նվիրված ընդարձակ ստեղծագործությունն, անկասկած, աչքի է ընկնում ճանաչողական բարձր արժեքով: Այստեղ ուշագրավ են Համադասպի հայ-բենասիրական և ազդեցուտ գործունեության լուսարանումները, աղբային-աղատաղրական շարժման գործում նրա ունեցած մեծ ներդրումը և այլն: Զիվանին պատկերավոր շարադրանքով իր ստեղծագործությունը հարստացրել է Համադասպի և Սրվանձոյանց գերդաստանի մեկ այլ կրեկլիխ՝ Գարեգին եպիսկոպոսի կենսաղրական հանդամանքներով: Պրոֆ. Թովմաս Պողոսյանը Զիվանու անտիպ ժառանգությունը նվիրած իր աշխատության մեջ այս ստեղծագործությունն իրավամբ ընտելթաղրել է որպես «...ընդարձակ վիպական պատմական երգ»¹:

Համադասպին նվիրված աղատաղրական պայքարի երգերն իրենց գորեղ արձագանքն են գտել նաև այլ աշուղների ստեղծագործություններում: Վ. Աֆրիկյանը պատմում է, որ 1920 թ. ղեկտեմբերի սկզբներին Նոր Բայազետի գավառի Արամուս գյուղում եղած ժամանակ Համադասպը մի առավոտ «...երգում էր ինչ-որ պարսիկերէն երգ, այնքան սիրուն, այնքան գեղեցիկ էր այդ երգը, որ ես քար կտրած լսում էի և մինչեւ այժմ չեմ մոռանում, երբ վերջացրեց, ասացի՝ «Համադասպ էդ ինչ երգ երգեցիր», ասաց «է՛, սիրելիս, սրա պատմությունը հին է. հայ թուրքական ընդհարումներին, Ասկերանի կռիւներից յետոյ, ինձ վրայ են երգել, կարծեմ երգողը կին է և չգիտեմ որտեղից միտքս ընկաւ»»²:

Համադասպի հռչակը, որպես «Արցախի անյաղթելի հերոս»³, Արցախից թևածում էր համայն հայության մեջ և «...ամեն տեղ և ամեն բերան Համադասպի գովքն ու քաջա-

¹ Նույն տեղում, էջ 51:

² Աֆրիկյան Վ., Համադասպ (Սի էջ նրա կեանքից). (Ե). «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 2, № 78:

³ Քրիշչեան Մ., Խորտակուած քնար: Անմար կսմբիդ, էջ 149:

գործութիւններն էին պատմում»¹: Համապատասխանաբար գործութ-
յունների լուրը հասել էր նաև ծննդավայր: Ինչպես վկայում է
Հ. Նրամյանը. «Մենք այս բաները կը լսէինք Վանի մէջ և հա-
փազանցութիւններ կենթադրէինք: Բայց 1913 ի աշնան, եռամ-
սեայ ընտելութեանս ի Կովկաս², Թիֆլիսի առաջնորդ Մեարոպ
Կախիսպոսի³ բերնէն լսեցի հաւաստումներ և վկայութիւններ
Համօի անձնագոհ քաջագործութեանց մասին»⁴:

Արցախում հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում
իր հայատայաց գործունեութեամբ աչքի էր ընկել Թարթառի
շրջանի ուսւ պրիստավը, որը կաշառվել էր թաթարների կող-
մից և ստորութեւններ էր կատարում հայերի նկատմամբ: Հայ
վրիժառու ձեռքը՝ դաշնակցութիւնը, չէր կարող անպատիժ
թողնել ոճրագործին: Ուստի Արցախի Զինվորական մարմինը
1905 թ. օգոստոսի վերջերին հրահանգում է Համապատասխան
«...անմիջապէս միջոցներ ձեռք առնել Թարթառի շրջանի հա-
յատեաց ուսւ նաչալնիկին սպանելու համար»⁵: Չնայած ձեռ-
նարկած ըստ միջոցներին, պրիստավը չփրկվեց արագարացի
հատուցումից: Համապատասխան հաջողվում է հուլին ժամապահի
միջոցով Մարաղա⁶ գյուղի սահմանին սպանել տալ հայատայաց
պրիստավին⁷: Իրողարձութիւնների անմիջական մասնակից
Ա. Վերդյանը, որն այդ ժամանակ Համապատասխան մոտ կանգնած

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 30:

² Երբական անխույզ գործիչ Հ. Նրամյանը ծրագրել էր Վանում հիմնել բարձրագույն ուսում-
նական հաստատություն, և դրամական միջոցներ գտնելու նպատակով 1913 թ. սեպտեմ-
բերից, շուրջ երեք ամիս, շրջագայել է Կովկասի հայաշատ վայրերում (տես Նրամեան Հ.,
Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Խ. Բ. Աղերանդրիս, 1929, էջ 206, տես նաև Ոսկան-
յան Շ., Արեւմտահայ դպրոցի կրթության և մշակույթի նշանավոր գործիչները (1850-1920
թթ.), Սրբան, 2012, էջ 594):

³ Խոսքը վիրահայոց ընտի առաջնորդ Մեսրոպ եպ. Տեր-Մովսիսյանի (գիտությանը հայտ-
նի Սարոպ Մագիստրոս անուն-տիտղոսով) մասին է:

⁴ Նրամեան Հ., Համօ, «Յոսարկը», Գահիրէ, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

⁵ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 31:

⁶ Մարաղա գյուղը գտնվում է Մարտակերտի շրջանում, Թարթառ գետի աջ բարերն Կախի-
ն (տես Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և Խորհրդային շրջա-
նների տեղանունների բառարան, Խ. 3, Սրբան, 1991, էջ 720):

⁷ Տես Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 34:

զինվորներին էր, իր հուշերում մանրամասնորեն նկարագրել է վրեժխնդրական ակտը: Խոսքը տանք Ա. Վերդյանին:

«Մենք հասանք Մարաղա և տեղաւորւեցինք: Համազասպը կարգադրեց տաւը ձիաւորով գնալ գէղի Թարթաւ գիւղը, որին մօտենալիս, երեք հօգով մտնել գիւղը և գնալ գտնել մարտադացի Մովսէս անունով մի տղայի, որ շատ լաւ ծանօթ էր Թարթաւ գիւղի ճանապարհներին և փողոցներին: Մովսէսին վերցրինք մեզ հետ: Ես, Յովհաննէսը և Չովուր Սարգիսը մօտեցանք գիւղի սահմաններին:

Սակայն նաչալնիկը նախատեսելով, որ իր կեանքին վտանգ է սպառնում, գիւղից դուրս և գիւղի փողոցներում ուտիկան (ստրամնիկ) պահակներ էր դրել:

Մի քիչ յետոյ Մարաղա գիւղի ուէսը (գիւղատղւա) և յիշեալ երիտասարդ Մովսէսը եկան Համազասպի մօտ և յայտնեցին հետևյալը.

— Պարոն Համազասպ, անկարելի բան է նաչալնիկին զիւղում սպանել: Ամեն կողմ վիստում են ստրամնիկ պահակները, որոնք ձերբակալում են գիւղ մտնող անձանօթ մարդկանց»¹: Սակայն Համազասպը վճռական էր տրամադրւած և կանգ չառաւ ոչ մի արգելքի առջև: Չեռնարկած զործը զուլիս բերելու նախատակով նա դիմում է այլ քայլի: Կրկին խոսքը տանք Ա. Վերդյանին.

«Այդ ըոպէին յանկած միտս ընկաւ, որ ես գիւղում մի լաւ ծանօթ յոյն ստրամնիկի հետ մտերիմ եմ: Այս յոյն ստրամնիկը Իսաբաղ² գիւղում մի հայ աղջկայ սիրում էր, բայց ծնողները չէին տալիս: Այս տեղեկութիւնը ես յայտնեցի Համազասպին, որ կարգադրեց իսկոյն տեսնել յոյն ստրամնիկին և բերել իր մօտ:

¹ Նույն տեղում, էջ 32-33:

² Մարտակերտի շրջանում Իսաբաղ անվամբ հայկական գյուղ չկա: Ամենայն հավանականությամբ խոսքը նշանավոր ինկավորց Կիսապատ-Կոտապատ գյուղի մասին է:

Բախտի բերումով այդ օրը Մարադա էր յիշեալ յոյն ստրաժնիկը, որին Մովսէսն ուղարկեց ինձ մօտ: Իրար տեսանք, շատ ուրախացանք, միասին ճաշեցինք, իրար կենաց խմեցինք: Կարգին տրամադրուելուց յետոյ ես նրան յայտնեցի, որ միասին պիտի գնանք Համադասպի մօտ, նա քեզ հետ գաղտնի խօսակցութիւն ունի:

Համադասպը յոյն ստրաժնիկին յայտնում է հետեւեալը.

— Դու պիտի սպանես մեր թշնամի և այս պաւտոի չարիք ուսն նաչալնիկին: Քեզ ամեն կերպով կօղնենք: Նաև խոստանում եմ քո սիրած հայ աղջկայ ծնողներին համոզել, որ զուք ամուսնանաք և գնաք Թիֆլիս:

— Ստրաժնիկը ուրախութեամբ ընդունում է Համադասպի առաջարկը և յայտնում է, որ—հէնց այս երկու օրւայ ընթացքում ես կը սատկացնեմ նրան, պայմանով, որ զուք էլ զիւզի անտառում քսան հոգի տղաներ ունենաք և մի հատ էլ ձի ինձ համար, որ ապահով փախչենք գիւղի սահմաններից:

Համադասպն էլ կանչել տւեց յոյն ստրաժնիկի սիրած աղջկայ հօրը՝ Մարկոսին և համոզեց, որ համաձայնւի իր աղջիկը յոյնին տալու, խոստանալով հարսանիքի ամբողջ ծախսը հոգալ՝ համազիւղացի Սարգսի միջոցով:

Մարկոսն ընդունեց: Որոշումը յայտնեցին յոյն ստրաժնիկին, որ շատ ուրախացաւ:

Առաջին գիշեր մենք քսան ձիաւորներով սպասեցինք անտառի խորքում: Յոյնը եկաւ յայտնեց, որ չյաջողեց:

Յաջորդ գիշեր մենք քսան ձիաւորներով նորից գնացինք անտառի խորքը: Լուռ, մութ և խորհրդաւոր գիշեր էր: Ժամը 2-ին յանկարծ ուժեղ հրացանի մի որոտալի ձայն արձագանքեց անտառը: Երկու հոգով վազեցինք գէպի գիւղի սահմանը, մէկ էլ տեսանք մի սոււեր արագութեամբ դէպի մեզ է գալիս: Յոյն ստրաժնիկն էր, որ առաջին հարածից իսկ տեղն ու տեղն սպանել էր նաչալնիկին և փախել մեզ մօտ:

Յոյն ստրամենիկին տարանք Համադասպի մօտ, որ համբուրեց նրա ճակատը, շնորհատրեց և խոստացաւ շուտով կատարել տալ հարսանիքը»¹:

Համադասպը Զինվորական մարմնի հանձնարարականն ի կատար էր ածել փայլուն կերպով: Պրիստավի սպանությունը ցնցող տպավորութիւն գործեց և խուճապային սարսափ առաջ բերեց Արցախի ռուս ոստիկանութեան և զինվորականութեան շրջանում: Զեռնարկած համարձակ գործողութիւնները արդյունքում Համադասպը հայանվել էր իշխանութիւնների ուշադրութեան կենտրոնում և հետապնդվում էր նրանց կողմից: Բոստոնում յուշ տեսնող «Հայրենիք» շաբաթաթերթը «Կացութիւնը Կովկասում» տեղեկատվութեան բաժնում գրում էր. «Ընդհ. [անուր] նահանգապետը (իմա՝ Գանձակ-Ելիզավետպոլի զինվորական նահանգապետի պաշտոնակատար գեներալ Տակալշվիլին² – Գ. Ս.) հետամուտ է ձեռքակալելու խմբապետ Համադասպը, որ փուշ մը ելած է թաթարներու աչքին»³:

Պրիստավի սպանութիւնից հետո Համադասպը մեկնում է Շուշի՝ ղեկուցում տալու ՀՅԴ Աստուածի կոմիտեին իր ղեկավարութեան տակ գանվող շրջաններում կատարված զինվորական աշխատանքների և ժողովրդի կացութեան մասին⁴: Համադասպին մշտապես ուղեկցում էր Ա. Վերդյանը, որը ստանձնել էր թիկնապահի պարտականութիւնները: Վերջինիս վկայութեամբ. «Նրա (Համադասպի – Գ. Ս.) կեանքը միշտ վտանգի

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 33-34:

² Տակալշվիլին նահանգապետ է եղել 1905 թ. հունիս-նոյեմբերին: Կովկասի փոխարքայի հրամանով Տակալշվիլին հեռացվում է նահանգապետի պաշտոնից: Նրա փոխարեն ժամանակավոր նահանգապետ է նշանակվում Ֆլեյշերը (1905 թ. դեկտեմբեր-1906 թ. հունվար): Տևս Սահակեանց Ավ., Արիմախի օրերը Գանձակում (III). «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 30, № 65, տե՛ս նաև Արամայիս, Սի քանի պոլիս հայ-թարսարական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 82:

³ Կացութիւնը: Կովկաս. ընդհարումներ. «Հայրենիք» (օրաթերթ). Պօսթըն, 1905, դեկտեմբեր 9, № 49:

⁴ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 35:

տակ էր, ուստի ես շատ ուշադրութեամբ և աջալուրջ կերպով հսկում էի, որ անձանօթ մարդիկ մեզ չհետևեն»¹:

Ասիերանի հաղթական կռիվներից հետո լուրջ վտանգ էին ներկայացնում Վարանդային սահմանակից Ավդալ և Գիլաֆլու² հենակետերը, որակզ կենտրոնացել էին 2000-2500 թաթար զինյալներ: Հայկական զյուզերի միջև խրված այդ տարածքից թաթար հրոսակները պարբերաբար հարձակումներ էին գործում հայերի վրա³: «Ավդալ-Գիլաֆլուն,- գրում է Արամայիսը,- գտնուում է Միրաշալլուի հարավ-արևելյան կողմում, երկու մերսոտ տարածութեան վրայ: Մեր երկկողմ հայ-թրքական ընդհարման սկզբից՝ շարունակ այդ երկու առաջակարգային զիւղերն էին, որ գեւ հաշտութեան օրերին պատուհաս էր շրջակայ հայ ազգարնակչութեան համար...»⁴:

1905 թ. սեպտեմբերի 3-ի լույս 4-ի գիշերը Ավդալ և Գիլաֆլուի հենակետերից թաթար հրոսակախմբերը հայկական Միրաշալլու գյուղի ուղղութեամբ գաղտագողի գրմում են հարձակման: Մտնելով գյուղ՝ թաթարները թալանում են 6 տուն և գաղանաբար սպանում 6 հոգու: Գյուղի ինքնապաշտպաններին օգնութեան են հասնում Վարանդայի և Խաչենի մարտախմբերը և թշնամուն քշում Ավդալ-Գիլաֆլու⁵: Ի պատասխան թաթարների՝ հայ խաղաղ բնակչութեան հանդեպ իրականացրած վայրագությունների, Վարանդայի զինված երիտասարդությունը միահամուռ վճռում է հարձակվել Ավդալ և Գիլաֆլու գյուղերի վրա: Իրադարձություններին ակնառես Արամայիսը՝ լիպյում է. «Վարանդայի ծայրերից եկել, հաւաքուել էին բազմաթիւ սպառազինուած երիտասարդներ:

¹ Նույն տեղում:

² Ներկայումս Ավդալ և Գիլաֆլու գյուղերը կազմում են ԼՂՀ Սարտուկու շրջանի Վազգեն մաշեն գյուղական համայնքը:

³ Տե՛ս Նիսրեն Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 306:

⁴ Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 42:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45:

— Կամ պէտք է կոտորուենք, կամ մօխիբ դարձնենք Աւդալ-Գիլաֆլուն,—կատաղաբար գոռում էին նրանք, բարկութեամբ հրացանի կոթը գետնին խփելով»¹:

Զգալով, որ Ավդալ և Գիլաֆլու գյուղերից սպասվող փտանգը հետզհետե սպառնալիք է գառնում, հետագա կոտորածներից և ավերածություններից խուսափելու նպատակով Արցախի Զինվորական մարմինը որոշում է՝ զարգացնել հարձակումը և վերջնականապես վերացնել այդ ավազակատորջերը: Մարտական գործողությունների կատարումը դրվում է Վարանդայի և Խաչենի 375 հոգուց բաղկացած ուժերի վրա²: Մինչ հայերը պատրաստվում էին հարձակման, թաթար հրոսակները մեծաքանակ ուժերով սեպտեմբերի 6-ին երկրորդ անգամ հարձակում գործեցին Միրաշալլուի վրա: Սկսվեց մի կատաղի, օրհասական կռիվ: Ինչպես վկայում է կռիվին մասնակցած Արամայիսը. «Տիրապետող դիրքը գրավելուց յետոյ՝ հայերը տարածեցին իրանց թևերը և կիսալուսնի ձևով շրջապատեցին թուրքերին: Սկսուեց մի կատաղի, օրհասական կռիւ... Հայերն այժմ պաշտպանողականից յարձակողականի էին անցել...»³: Կռիվը վերջացավ նրանով, որ հայկական մարտական ուժերը, հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրությունը, նախ գրավում են Ավդալը, այնուհետև՝ Գիլաֆլուն: «Երեք կողմից շրջապատուած լինելը և Աւդալի աւերուելը Գիլաֆլուեցուց տունը քանդեց. փախչելու տեղը միայն ներքևի ծայրի ձորն էր, որտեղով օգնական թուրքերի մեծ-մեծ խմբերը վաղուց արդէն սմարգօրէն փախել, դաշտ էին գուրս եկել, գիւղը թողնելով բախտի կամքին»⁴,— գրում է Արամայիսը:

Կռիվն ավարտվել էր, երբ հայերի ուշադրությունն այդ գյուղերից շեղելու նպատակով, Աղդամի թաթար հրոսակախմբե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:

³ Նույն տեղում, էջ 48:

⁴ ԳՆՐՈՒՆԻ, Յիշողութիւններ մօտիկ անցեալից, պլ. երկրորդ, Թիֆլիս, 1907, էջ 50:

րը կապակական հարյուրակի աջակցութեամբ հարձակում են հայկական Վարադարույն գյուղի վրա: Հայ մարտախմբերն օգնութեան են հասնում նաև Վարադարույնի ինքնապաշտպաններին: Հուժկու գրոհի արդյունքում թաթարները փախչում են Աղղամ¹: Ինչպես ասում է ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի՝ շրջանի մարմիններին 1905 թ. ուղղված համառոտ տեղեկագրում. «Դաշնակցութիւնը վարեց Շուշիի և գաւառի կռիւները: ...Մեր խմբերը այսօր ջարդ ու աւերած են անում թրքական զիւղերում և Ղարաբաղի մէջ՝ իրրեւ պատասխան, ի հարկէ, թուրքերի նախադարձակման»²:

Համազասպի վարած մարտավարական հմուտ գործողութիւնների արդյունքում հայ անձնուրաց մարտիկներին հաջողից ջախջախիչ հարվածներ հասցնել ոչ միայն Աղղալ և Գիլաֆլու գյուղերին, այլ նաև չեղքացնել ավազակաորջերի վերածված թաթարական Ղարադաղլու (150 տուն), Դիվանլար (120 տուն) և Հազրաֆլու (35 տուն) հենակետային գյուղերը³: «Դրօշակը» գրում է. «Ասկերանի նշանաւոր ճակատամարտից յետոյ, ուր Վարանդի, Խաչենի ու Զիվանշիրի ուժերը, Համազասպի առաջնորդութեամբ փառաւոր դաս աւին 1000-ից աւելի ձիաւոր թիւրքերին, հայերը աւերել են և մի շարք թիւրք գիւղեր»⁴:

Համազասպը հրաման էր արձակել և ամենուրեք հետևում էր դրա կատարմանը՝ ռազմական գործողութիւնները ժամանակ երբեք զենք չբարձրացնել կանանց, երեխաների, ծերերի և անդեն մարդկանց վրա: Սա կատարյալ ասպետութիւն էր՝ առինքնող ու վեհ, որ զարգարում էր յուրաքանչյուր հայդուկի: Սակայն Համազասպը ամենախիստ վերաբերմունք

¹ Տես նույն տեղում, էջ 52-53:

² Տես Նիքիթի ՀՅ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Կ. Դ, էջ 81ր:

³ Տես Ա-յիս[Արամայիս], Հայ-թարաւական ընդհարումներ Անդրկովկասում Վարանդայի շրջանում (II), Սիրաշալու և Գիլաֆլու դպրերը, «Դրօշակ», Ժնև, 1905, դեկտեմբեր, № 13, էջ 206-207:

⁴ Գանձակի նստանկում, «Դրօշակ», Ժնև, 1905, նոյեմբեր, № 11, էջ 173:

Թեպետ թաթարները պարտություն էին կրել գրեթե բոլոր կռիվներում, այդուհանդերձ, վտանգը դեռևս լիովին չէր կանխվել: Դա լավ էր հասկանում Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը: Ուստի 1905 թ. սեպտեմբերի 19-ին ՀՅԴ Ապառաժի կոմիտեն «Ղարաբաղի հայ ժողովրդին» խորագիրը կրող կոչով գիմում է արցախահայությունը, որում ներկայացվում է համիսլամական դադափարախոսություն էությունն ու թաթարների կողմից կռիվների սանձազերծման իրական գրգռատառնները: Կոչվում մասնավորապես ասվում էր. «Կատարեց այն, ինչ պիտի կատարէր անխուսափելիօրէն»:

Ղարաբաղի մահաձեղականութիւնը յարեց համիսլամական շարժման և մեր հայրենիքը սուղւեց նորից խաւար ու խայտառակ միջնադարի մէջ: Մի շարժում, որի մղիչ դադափարը ոչնչացումն է ամեն մի քաղաքակրթութեան, որի ղեկավարները բարոյաղուրդի գիշատիչ կալւածատէրերն են... Հայրենիքի մի ծայրից մինչև միւսը՝ հրդեհում, թալանում և սպանում է թուրքը...»¹: Արհավիրքը կասեցնելու նպատակով ՀՅԴ Ապառաժի կոմիտեն կոչ էր անում ապավինել սեփական ուժերին և միասնական ուժերով շարունակել պայքարը. «...այսուհետև ևս ինչ դնով էլ, որ լինի, պաշտպանել հայ ժողովուրդը թուրք խուժանի յարձակումներից եւ պատժել խստօրէն խաւամկան ամէն մի անիրաւութիւն: ...Դէ՛պ ինքնապաշտպանութիւն, ուրեմն, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, յանուն քո պատւի, յանուն քո ապագայի, քո բոլոր քաղաքական և հասարակական իդէլեաների»²:

1905 թ. նոյեմբերի 13-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը Թիֆլիսում հրավիրվում է ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական ժողովը, որի հիմնական նպատակն էր՝ ամփոփել անցած շուրջ 10 ամսում

¹ Ղույան Բ., Գյուլիստան: Պատառիկներ մոտիկ անցյալից: Խմբագրումը, առաջարկը և ծանոթագրությունները Վ. Ղեյլամի, Երևան, 2004, էջ 56:

² Ղարաբաղի հայ ժողովրդին (Շուշու Կոմիտեի թուղթիկը), «Դրօշակ», Ժնև, 1905, նոյեմբեր, № 12, էջ 191:

³ Նույն տեղում:

Այսրիով կատարում տեղի ունեցած հայ-թաթարական ընդհարումների արդյունքները և ինքնապաշտպանություն հարցում որոշել ՀՅԴ-ի հետագա անելիքները: Ժողովին մասնակցում էին Ավ. Իսահակյանը (Հայ-գուսան, Արտավազը), իշխան Հովսեփ Արդուլթյանը, Հարուլթյուն Շահրիկյանը (Նիթրա, Ատոմ), Գարեգին Փաստրմաճյանը (Արմեն Գարո), Համո Օհանջանյանը, Եղիշե Թովչյանը, Գարեգին Խաթակնյանը (Չագալյան), Հովհ. Քաջազնունին, Ավետիք Սահակյանը (Հայ Աբրահամ), Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Ավետիս Ահարոնյանը (Ղարիբ) և ուրիշներ¹: Արցախի Ապառաժի կոմիտեից որպես պատգամավոր և աչքի ընկած հրամանատար մասնակցում էր Համազասպը՝ Ասկերանի հերոսը, ինչպես նշված է ժողովի արձանագրությունում²:

Ժողովը, ի թիվս մի շարք հարցերի, պետք է որոշեր ՀՅԴ-ի հետագա անելիքները հայուլթյան ինքնապաշտպանություն գործի առնչությամբ: Ժողովում գեներլի հայթայթման հարցով ելույթ ունեցավ Համազասպը, որը, խոսելով Կովկասում կուսակցություն ունեցած գեներլի անբավարար քանակի մասին, առաջադրեց մինչև 5000 հրացան ունենալու պահանջ. «Ապառաժ (Շուշի, Ղարաբաղ)՝ խմբապետ Համազասպ.—Կարիք կայ 600.000 ծայրի, 5000 հրացանի եւ 50.000 ու դրամի՝ ընթացիկ ծախսերի համար»³:

Ժողովը քննարկում է մարտավարության հարցը հայ-թաթարական ընդհարումների խնդրում: Ժողովականներից Համազասպը, Ավ. Իսահակյանը, Հարուլթյուն Շահրիկյանը, Գարեգին Փաստրմաճյանը, Հովհ. Քաջազնունին և ուրիշներ, պաշտպանել են հարձակողական բնույթի մարտավարությամբ գործելու տեսակետը: Համարում էին, որ զինվելուց հետո թաթարները դիմելու են նոր հարձակումների, ուստի պետք է կանխել նրանց և

¹ Տե՛ս Նիթեր Հ.Յ. Դաշնակցութան պաշտմութեան համար, հ. Բ, էջ 236բ-237ա:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236բ:

³ Նույն տեղում, էջ 237բ:

նախաՀարձակ լինել: Նրանց կարծիքով՝ պետք է արգելվեր նաև քոչը: Ժողովականների մյուս մասը պաշտպանում է Հակառակ տեսակետը՝ ՀՀարձակվել, դիմել Հաշտտվթյան և թույլ տալ քոչը: Բուռն քննարկումից հետո ընդունվում է հետևյալ որոշումը. «1. ՆախաՀարձակ չլինել և պատրաստուել ՀակաՀարուած տալու ու յարձակուելու, եթէ թուրքերն են սկսում: 2. ՆախաՀարձակ լինենք, երբ նկատենք, որ նրանք են յարձակուում: 3. Հայերին Համախմբել և կոմպակտ մասսա կազմել»¹:

ԱհՀրածեշտ քանակությամբ զենք ձեռք բերելը կապված էր ֆինանսական մեծ միջոցների հետ, այդ պատճառով ժողովը որոշեց ժամանակավորապես վերականգնել «Փոթորիկ»² գործողությունը, որի միջոցով «...ձեռք բերած դումարները յանձնուելու են «Փոռդի» Մարմնին, միմիայն ընդհանուր զինման և ինքնապաշտպանութեան գործին յատկացնելու համար»³: Ահա թե ինչ վկայություն է թողել Միք. Վարանդյանը «Փոթորիկ»-ի գործունեության երկրորդ շրջանի վերսկսման առիթով. ««Փոթորիկ»-ի գործունեութիւնը կարճ ժամանակով վերսկսաւ Կովկասի մէջ 1905-ին, թաթարական զրոհի ալեծուր շրջանում... Վասնզի հայ ունեւոր դասակարգը, ընդհանուր առմամբ, կը շարունակէր իր փոքրոգի ընթացքը, չէր տրամադրեր անհրաժեշտ միջոցները ազգային պաշտպանութեան բանակին—անգամ համատարած սարսափի այդ օրերուն, երբ աւերածի հողմը կուգար

¹ Նույն տեղում:

² Բուլղարիայի Ֆիլիպե (Պլովդիվ) քաղաքում ՀՅԴ Արևմտյան և Արևելյան բյուրոների համաձայնությամբ 1901 թ. մարտի 25-ից ապրիլի 7-ը գումարված «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Կամքը Ներկայացնող Մարմնի» ժողովում, երբ վերստին քննարկվեց հայ սգալուսագրական պայքարի կարիքների համար անհրաժեշտ գումարներ հայթայթելու խնդիրը, որոշվեց դիմել ծայրահեղ քայլի՝ հայ մեծահարուստներից յոնի հանգամանկությամբ: Գործողությունը ստացավ «Փոթորիկ» ծածկանունը: Այն իրականացնելու համար ՀՅԴ Կամքը ներկայացնող մարմնի կողմից կազմվեց «մի առանձին կազմակերպիչ վարչամարմին»՝ «Փոթորիկ» կոմիտեն, որի ղեկավարությունը ստանձնեց ՀՅԴ հիմնադիրներից Զր. Սիրայեւյանը (տե՛ս Նիսեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Խ. Բ, էջ 361բ-367բ, տե՛ս նաև Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմություն, էջ 261-270, տե՛ս նաև Տառնապետեան Հ., Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. ընդի. ժողով (1890-1924), Աթէք, 1988, էջ 58-59):

³ Նիսեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Խ. Բ, էջ 240ա:

վտանգելու իր իսկ, հայ բուրժուազիայի, կեանքն ու ստացած-
քը...»¹:

Տակավին Ռայոնական ժողովի աշխատանքների ժամանակ
ՀՅԴ-ի կողմից ազդարարադրեր ուղարկվեցին հայ մեծահա-
րուստներին՝ դրամական միջոցներ տրամադրելու համար: «Փո-
թորիկ» ահաբեկչական խմբի ազդարարադրում ասվում էր.
«Ներկայ պահանջի մերժման պարագային՝ պիտ դատապարտու-
իք մահուան պատժի: Նոյն պատժին պիտ ենթարկուիք եւ այն
ատեն, երբ փորձիք կառավարչական միջամտութիւն հրաւիրել
եւ խմբիս անդամներուն ոեւէ կերպ վնասել»²: Այս նպատակով
ՀՅԴ-ն քարոզչական մեծ աշխատանք ծավալեց ամենալայն
զանգվածների շրջանում: Կուսակցութունը կոչ էր անում՝ ամեն
ինչում անտեսել, բայց ոչինչ չխնայել զենք ունենալու համար³:

Փաստերը վկայում են, որ «Փոթորիկին»՝ հուլիս կարեւոր
այդ գործին, ձեռնամուխ եղած ՀՅԴ փորձառու գործիչների
թվում (Սաքո Մեղավորյան, Կարապետ Ղարիբյան (Ղարիբով),
Սամսոն Գրիգորյան, Արմենակ Նավյան (Նովյան), Հայկ Սողո-
մոնյան, Հակոբ Խաչատրյան, Ասլան Սարգսյան⁴ և այլք)⁵ էր
նաեւ Համազասպը: «Փոթորիկի» գլուխ կանգնած էր ՀՅԴ նշա-
նավոր գործիչներից Հարություն Շահրիկյանը⁶: Հայ մշակու-
թեային և հասարակական գործիչ իշխանուհի Մարիամ Թու-
մանյանն (հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, «*НОВОЕ*
ОБОЗРЕНИЕ» լրագրի խմբագիր իշխան Գեորգի Թումանովի կի-
նը) իր հուշերում վկայում է, որ դրամական միջոցներ տրա-

¹ Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 270:

² Նիսեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Բ, էջ 367ա:

³ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, էջ 325:

⁴ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Զանգեզուրցի Ասլանը (մի էջ Բաքվի 1918 թ. հերոսամարտից)
«Սյունյաց երկիր», Կապան, 2008, ապրիլի 26, № 10-11: Ասլան Սարգսյանը ծնունդով
Գորիսի շրջանի Երևուհայր գյուղից էր (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 30, ք. 1-8):

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1. ք. 343, տե՛ս նաեւ Մեր աշխատակիցներու (ամսականը): Արսահան
Գլխավորականի ամսականը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1964, ԽԺՍՍ-ի տարի, մարտ, № 3, էջ 2-3:

⁶ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, էջ 323:

մադրելու համար ազդարարագիր էր ստացել նաև իր հայրը՝ Արցախի մելիքներից սերոյ. իրավաբան և հասարակական գործիչ, «Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան» նախագահ Մարկոս Դոլուխանյանը: Վերջինս, սակայն, հրաժարվել էր տրամադրել պահանջված 20 հազար ռուբլին, ինչի պատճառով ՀՅԴ-ն նրան դատապարտել էր մահվան: Սակայն, հաշվի առնելով իշխանուհու սիրված և հարգված լինելը հասարակական միջավայրում և նրա ազգանպաստ գործունեությունը¹, այդ որոշումն առժամանակ չէր իրականացվել:

Գործը գլուխ բերելու նպատակով ՀՅԴ-ն հատուկ որոշմամբ հանձնարարում է Համազասպին՝ բանակցել Մ. Թումանյանի հետ: Քաղվածաբար բերենք հատվածներ իշխանուհու վավերագրական արժեք ներկայացնող հիշողություններից, որտեղ նկարագրված են Համազասպի հետ հանդիպման մանրամասները: «Մի օր ես նամակ եմ ստանում դաշնակցական բյուրոյի կնիքով,- գրում է Մ. Թումանյանը,- որով ինձ խնդրում էին մյուս օրը երեկոյան 6 ժամին տանը լինել և անպատճառ մենակ: Ինձ նախազգուշացնում էին, որ ուղիղ 6-ին զանգ կտրվի, ու անձամբ ես պիտի բաց անեի դուռը ու եկողին ներս թողնեի

¹ Բարձրաշխարհիկ կյանքով ապրած իշխանուհի Մ. Թումանյանը մեծ դեր է ունեցել Թիֆլիսի հայ հասարակական կյանքում: Եղել է Հրատարակչական ընկերության, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության, Թիֆլիսի հայոցայաց բարեգործական ընկերության վարչության անդամ, Թիֆլիսի հայոցայաց դուրսնում ընկերության, «Ազգագրական հանդես»-ի իրատարակչական ընկերության, Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) անդամ, Թիֆլիսի Թուրքիայի դեմ պայքարող ընկերության նախագահ, Դրամատիկական ընկերության ինժեներ (Գարիբի Սուցուկյանի ընկերակցությամբ): Նշված ընկերությունների բազմաթիվ ծրագրեր իրականացվել են իշխանուհու նախաձեռնությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ: Կազմակերպել է անվճար քնարաններ ու ճաշարաններ, բացել է գորգագործական արհեստանոցներ, որսանոցներ և այլն: Իբրև դերասանուհի հանդես է եկել իր կազմակերպած սիրողական րատերախմբերում, հրապարակային գեկուցումներ կարդացել մշակութային հարցերի շուրջ, աշխատակցել տասնյակ պարբերականների՝ «Աղբյուր», «Տարազ», «Հասկեր», «Լուսակ» և այլն: Մ. Թումանյանը վճռական դեր է ունեցել Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործական կյանքում: Նրա մեկենասությամբ են իրատարակվել Հովհ. Թումանյանի մի քանի գրքեր (տե՛ս Հարությունյան Ա., Երևելի տիկնայ դարը: Հայ կամսանց հասարակական գործունեությունը XIX դարում և XX դարակցին, Երևան, 2005, էջ 94-100, տե՛ս նաև Հովհաննիսյան Ա., Հովհաննես Թումանյանի կյանքի ու ստեղծագործության պատմությունը (1900-1912 թթ.): Գիտական կենսագրություն, Երևան, 2012, էջ 214-215):

սենյակս: Շատ մտածեցի, թե ինչ է նշանակում այդ դիմումը, բայց ոչ մի եզրակացություն չկարողացա գալ: Սրտատրոսի սպասում էի նշանակած ժամին, հենց որ հնչեց զանգը, վազեցի դուռը բաց անելու ու սաստիկ ցնցվեցի: Իմ առաջը կանգնած էր երիտասարդ՝ յափնջի մեջ փաթաթված, գլխին էլ ահագին փափախը ծածկած: Բարեկու փոխարեն նա հարցրեց՝ մենա՞կ եմ արդյոք: Լսելով իմ պատասխանը՝ կամաց սուլեց ու ներս մտավ դահլիճս: Նայեց իր շուրջը, խնդրեց, որ բոլոր դռները բանալիով կողպեմ, ու երբ կատարեցի նրա պահանջները՝ ուսերից գցեց իր յափնջին ու փափախն էլ գլխից վեր դրեց:

Առանց վերնազգեստի նա այնքան սարսափելի տեսք չունեի, բայց այնուամենայնիվ վստահություն չէր ներշնչում ինձ, որովհետև ոտից գլուխ զինավորված էր: Նրա ամբողջ կուրծքը ու մեջքը ծածկված էին պատրոնատաշով, ուներ ատրճանակ, խանչալ, էլ չգիտեմ, թե ինչ: Ես առաջին անգամն էի տեսնում այդպես զինավորված մարդու ու սարսափ էի զգում:

Ես հրավիրեցի նրան նստելու ու սպասում էի, թե ինչ պիտի նա ինձ ասի:

— Ես խմբապետ Համադասպն եմ, սկսեց նա, եկել եմ ձեզ մոտ մեր կուսակցության անունից խնդրելու, որ համոզեք ձեր հորը տալ իրա վրա դրած տուրքը: Ճանաչելով ձեզ և հարգելով ձեր հասարակական գործունեությունը՝ մենք չէինք կարող վարվել նույն խստությունամբ ձեր հոր հետ, որը մերժել է մեզ մի բան տալու: Իմացեք, որ կուսակցությունը դատապարտել է նրան մահվան, բայց չուզենալով հասցնել ձեզ այդ ծանր հարվածը՝ մենք դիմում ենք ձեր միջնորդությունը:

Համադասպը մանրամասն նկարագրեց Շուշվա դրուժյունը և բացատրեց, որ հայերը եթե չգինվեն իրանց պաշտպանելու համար՝ ամբողջովին կջնջվեն:...

Երկար նստեց Համադասպը, պատմում էր հայերի հերոսությունների մասին, ես էլ ուշադրությամբ ու հետաքրքրությամբ

յամբ լսում էի նրան: Հանկարծ զանգացրին, նա ցնցվեց ու իսկույն գցեց ուսերին իր յափնջին ու ծածկեց կուրծքը: Ես Կենացի դուռը բաց անելու ու հանդիպեցի մի անծանոթ մարդու, որը կռափա ձևով հարցրեց.

— Ո՛ւր է Համազասպը, ինչո՞ւ այդքան երկար է մնում ձեր մոտ:

Համազասպը դահլիճից լսեց մեր խոսակցությունը, ձայնից ճանաչեց իր թիկնապահին ու բարձր ինչ-որ խոսք ասաց նրան ու հեռացրեց: Գուցե թիկնապահը կասկածել էր, որ ես թափարդ եմ սարքել Համազասպի համար, ու անհանգստացել էր նրա պատճառով:

Վերջապես վեր կացավ Համազասպը՝ խոստանալով ինձ վերադառնալ 2 օրից հետո, որ իմանար հորս պատասխանը»¹:

Հաջորդ օրը Մ. Թումանյանը հանդիարւմ է հորը և, մանրամասն պատմելով Համազասպի հետ ունեցած զրույցի մասին հորդորում է տրամադրել սրահանջված գումարը. տակայն հայրն իր որոշման մեջ մնում է անըրդվելի: «Ես ընկա երկու կրակի մեջ՝ վերհիշում է Մ. Թումանյանը, մի կողմից Համազասպի ոգևորված խոսքերը ազդել էին ինձ վրա, ու ես համոզվել էի, որ մենք ինքնապաշտպանության պիտի դիմենք, մյուս կողմից իմ անհաջողությունը հորս համոզելու՝ ինձ երկյուղ էր ներշնչում, որ կուսակցությունը ի կատար կածի իր սպառնալիքը»²: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու նպատակով Մ. Թումանյանը հորից ծածուկ խորհրդակցում է հյւրայրների ու քույրերի հետ և որոշում են համատեղ տրամադրել պահանջված գումարը: Երեք օր անց Համազասպը կրկին այցելում է Մարիամին: Սակարկելուց հետո վերջինս Համազասպին է հանձնում 15 հազար ուղբի³:

¹ Թումանյան Մ., Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները: Տեքստը կազմեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց Ա. Բախչինյանը, Երևան, 2003, էջ 230-232:

² Նույն տեղում, էջ 232:

³ Տես նույն տեղում:

Ձեռք բերված գրամատկան միջոցները գտրծելու նոր հնարավորություններ ստեղծեցին ՀՅԴ-ի համար:

Ասկերանի կիրճում կրած ծանր պարտությունից հետո թաթարները նոյեմբերի վերջերին վրեժխնդրորեն վերսկսեցին հարձակումները հայկական գյուղերի վրա: Առաջին հարվածն ուղղվեց Խրամորթի վրա: Թաթար հրոսակները մեծաքանակ դորքով (1500 հոգի) նոյեմբերի 28-ին գաղտնագողի հարձակվում են Խրամորթի վրա: Խրամորթցիները թեև այդ պահին այնքան էլ պատրաստ չեն եղել կազմակերպված դիմագրություն լուծելու ցույց տալու համար, սակայն, նրանց օգնություն հասած Խաչենի և Վարանդայի մարտական ուժերի հետ կարողանում են դյուղից դուրս չպրտել թաթարներին¹: Կովին հետևող ուսուկազակական ջոկատն առաջվա պես «չեղոք» դիրք էր զբաղեցրել և էջը միջամտում իրադարձություններին: Արամայիսի վկայությամբ համաձայն՝ «Երբ Ասկերանի կողակներին այդ վէպից յետոյ հարցրին, թէ ինչո՞ւ նրանք չեկան կռիւը դադարեցնելու՝ «Իրաւունք չը տուին, պատասխանեցին»²:

Թաթարների հետագա հարձակումները կասեցնելու նպատակով Զինվորական մարմինն անհրաժեշտ համարեց վերացնել նաև զինված հեռակետերի և ավազակաորջերի վերածված թաթարական մյուս գյուղերը: Այդ էր պատճառը, որ հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը սկսեցին պատժի ու հատուցման գործը: 1905 թ. նոյեմբերի վերջերին հայկական մարտախմբերը սրբնթաց գրոհներով գրավեցին և ավերեցին թաթարական մի շարք գյուղեր³: ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոն, «Դաշնակցական մարմիններին» հասցեագրած շրջաբերականում ներկայացնելով 1905 թ. գեկտեմբերի 27-ի դրությամբ գավառներում հայ ինքնա-

¹ Տե՛ս Արամայիս, Մի քանի զլովս հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 28:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Նիթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 308, տե՛ս նաև Ա.-Դօ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), էջ 228:

պաշտպանական ուժերի ունեցած հաջողությունները, հայտնում էր. «Խաչէնի գաւառում աւերեցինք 5 թրքական զիւղ: Այստեղ սպանուած են մօտ 300 թուրք: Գիւղերն են Ռամուղլու, Գեօռավանդ, Ալի-Մահմուդլու եւ այլն»¹: Այս տվյալները վկայում են հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում Արցախի լեռնային հատվածի հայկական զինուորի պահպանման նպատակով Համագաւառի խաղաղած կարեւոր դերակատարութեան մասին:

Այդ դեպքերից հետո Արցախում հարսերական խաղաղութիւնը պահպանուեց մինչև 1906 թ. սկզբները:

Այսպիսով՝ Արցախում բռնկված հայ-թաթարական բախումների տողին շրջանում հայ բնակչութեան ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման գործում մեծ դերակատարութիւն է ունեցել Խաչէնի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Համագաւառը²: Հետագայում Ս. Վրացյանը, բարձր գնահատելով Համագաւառի գործունեութիւնը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում, ընդգծում էր. «Առանձնապէս նշանաւոր են նրա վարած կռիւները Խաչէնի եւ Ասկերանի շրջաններում»³:

Հիրավի, մեծ էր Համագաւառի դերը հայ-թաթարական բախումների շրջանում, Արցախում հայ բնակչութեան ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման գործում: Նրա գլխավորած մարտական ուժերի գործունէ աջակցութեամբ անառիկ պահպանուեցին հայկական բնակավայրերը թաթար հրոսակախմբերի ասպատակութիւններից: «Համագաւառի անունը, իր հուշերում գրում է Ս. Վերդեանը, ժողովրդականացաւ մանաւանդ հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, երբ նա Ղարաբաղի Խաչէն գաւառի հայ ինքնապաշտպանութեան կռիւների ընդհանուր հրամանատարն էր»⁴:

¹ Գևորգյան Հ., Ազատագրական պայքարի կովկասյան ճակատը, էջ 368:

² Տես Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 27:

³ Վրացյան Ս., Համագաւառ Սրուանձտեան (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 493:

⁴ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 28:

Բ. Համագաղափար Գանձակում
(1905 թ. նոյեմբեր–1906 թ. հունվար)

Հայ-թաթարական բնագործմաներն իրենց շրջապատության մեջ առան նաև Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգային կենտրոն Գանձակը: Քաղաքը Գանձակ գետով բաժանված էր երկու մասերի՝ հայկական և թաթարական: Հայկական քաղաքամասը գետի աջ մասում էր, բարձրագույն ափին, թաթարականը՝ ձախ ափի հարթության վրա¹:

Թիֆլիսում ՀՅԴ Ռայոնական ժողովի աշխատանքներն ընթացքի մեջ էին, երբ 1905 թ. նոյեմբերի 18-ին սկսվեց Գանձակի հայության ջարդը²: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Գանձակի ղրնաբուրական շտաբի անդամներն ու ինքնապաշտպանական ջոկատների հրամանատարները գտնվում էին Թիֆլիսում՝ թաթար հրոսակները նոյեմբերի 18-ին առավոտյան ժամը 10-ին խուժեցին քաղաք և սկսեցին կոպոտել ու այրել հայկական թաղամասը³: Ինչպես ասվում է Գանձակի փոխանորդ Կորյուն վրդ. Սահակյանի՝ «Արշալոյս» օրաթերթին հղած հաղորդագրությունում. «...երբ հայերը իրանց խանութների մէջ էին (թրքական թաղի մէջ), ղինուած թուրքերը յանկարծ յարձակուեցին հայերի վրայ, սկսեցին կոտորել նրանց և կոպոտել խանութները. ամբողջ քաղաքը վառեցին...»⁴: Թաթար-

¹ Տե՛ս Еремянц-Гандзакеци С., Гандзак (1880-1916): документальная книга, Ереван, 2010, с. 11-12.

² Տե՛ս Հայ-թրքական կոնիք Կովկասում, «Դրոշակ», 1906, ժննւ, յունւար, № 1, էջ 236:

³ Տե՛ս Խ. [Խամագաղափար Ռուրեն], Գանձակի դէպքերը (Նսխապատճառներ: Կայարանում: Քաղաքում), «Մշակ», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 23, № 233: Գանձակի դէպքերի մասին մանրամասն տե՛ն Աлибегов И., Елисаветпольские кровавые дни пред судом общества, Тифлис, 1906, с. 1-20.

⁴ Կորին վարդապետ, Գանձակ, «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 23, № 62:

ների հարձակման հետևանքով սլաշարման մեջ են հայտնվում քաղաքի հայկական թաղամասերը: Գանձակի սպանդին դոճ գնաց ավելի քան 100 հայ¹:

Հաջորդ օրը քաղաք խուժեց նաև հայտնի ավազակապետ Դավի Ալին՝ իր 300 հոգանոց հրոսակախմբով²: Վերջինիս ողևորում և աջակցում էին թաթար ազդեցիկ ղեմքերը: Նրանք Դավի Ալին համոզել էին, որ «...գեներալ գուբերնատոր Տակալշվիլին ու առհասարակ այժմեան թուրքասեր ուսաց իշխանութիւնները նրան ոչ միայն չեն բռնիլ, այլևս ճակատը կը պաչեն նոյնիսկ, յարգանք ու մեծարանք ցոյց կը տան...»³:

Փաստերը վկայում են, որ թաթար հրոսակների վայրագութուններն անձամբ հովանաւորում էր Գանձակ-Ելիզավետպոլի վրացի նահանգապետ գեներալ Տակալշվիլին, որի բնակարանը գտնվում էր թաթարական թաղամասում⁴: Տակալշվիլին Բաքվում ՀՅԴ-ի կողմից ահաբեկված Բաքվի նահանգապետ Նակաշիձեի քրոջ որդին էր, ուստի Արցախի լեռնային հատվածում հայերի ձեռք բերած հաղթանակից հետո նա ամեն գնով փորձում էր ապահովել թաթարների ուսանչը Գանձակում⁵: Խոսելով վերջինիս հայադավ գործունեության մասին՝ Միք. Վարանդյանը վկայում է. «Նահանգապետը՝ նոյն վրացի Տակալշվիլին, որ յատկապէս կը հովանաւորէր թաւանչիները: Կը հովանաւորէր այն աստիճան, որ թոյլ տուաւ քաղաք մտնել անգամ հռչակաւոր աւազակապետ Դալի Ալին, որ հալածւած

¹ Տե՛ս Կորիւն վարդապետ, Գանձակ, «Այշալոյս», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 23, № 62, տե՛ս նաև Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 348:

² Տե՛ս նոյն տեղում:

³ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 20-21:

⁴ Տե՛ս **Алибе́гов И.**, նշվ. աշխ., с. 6, եւ նաև Ե. Թ.[եղիշև Թորոսյան], Հարկատը Է գեմ. Տակալշվիլուն դատի ենթարկել «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 27, № 63, տե՛ս նաև Գանձակի հայ հասարակութեան Կովկասեան փոխարքային ներկայացրած զեկուցումը, «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, դեկտեմբերի 31, № 76:

⁵ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 321:

էր իշխանութիւններու կողմէն իր բազմաթիւ սճիրներուն համար»¹:

Քաղաքում տիրող անիշխանութիւնն իրական սպառնալիք էր ստեղծել հայ բնակչութեան անվտանգութեան համար: Անհրաժեշտաբար սլահանքիւմ էր ձեռնարկել կարուկ և վճռական քայլեր: Ուստի Գանձակի հայութեան ինքնապաշտպանական զործը կազմակերպելու նպատակով Համագասպն ու Ա. Գյուլխանդանյանը նոյեմբերի 19-ին² շտապ թողնում են Թիֆլիսը³: Համագասպը գնացքով Գանձակ մեկնեց խիստ գաղտնի: Նույն գնացքով Գանձակ էր մեկնում նաև Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան տնօրէն և քաղաքապետի օգնական Ալեքսանդր Խատիսյանը⁴: Վերջինս Կովկասի փոխարքա գեներալ-համհարդ կոմս Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հանձնարարութեամբ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան մեկ այլ տնօրէն՝ Կոզլիանի ընդերակցութեամբ Գանձակ էր մեկնում տեղի հայ ու թաթար բնակչութեանը խաղաղութեան կոչելու նպատակով: Ալ. Խատիսյանը վերհիշում է. «...նոյն գիշեր (իմա՝ նոյեմբերի 19-ի գիշերը — Գ. Ս.), խմբապետ Համագասպը... եւ քաղաքա-

¹ Նույն տեղում, էջ 348:

² 1912 թ. «Դաշնակցության գործի» նախաքննության նյութերում Համագասպի դատական գործում նշվում է, որ նա Չրեվսկի և Արարատյանցի հետ Թիֆլիսից Գանձակ է մեկնել նոյեմբերի 17-ին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4420): Հակված ենք կարծելու, որ այդ ամսաթիվը ճիշտ չէ, քանզի Համագասպը Գանձակ է մեկնել այդտեղ նոյեմբերի 18-ին տեղի ունեցած հայերի կոտորածի հաջորդ օրը: Ալ. Խատիսյանն իր հուշերում վկայում է, որ նա Գանձակ է մեկնել այն գնացքով, որով ուղևորվում էր նաև Համագասպը: Այդ է փաստում «Սշակի» 1905 թ. նոյեմբերի 20-ի համարում տեղ գտած հետևյալ հայտարարությունը. «Նրեկ երեկոյեան ժամը 8-ին Գանձակ ուղևորվեցին Թիֆլիսի բաղարային անձինք, որոնց մէջ վարչութեան անդամ Կոկչանովը, ձայնատուրներ Ալ. Խատիսյանը, Չրեվսկի և ուրիշներ» (Վերջին տեղեկություններ. «Սշակ», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 20, № 232):

³ Նշենք, որ Համագասպի՝ Գանձակ մեկնելու մասին քոլորովին այլ տեղեկություն է տալիս Ա. Վերդյանը: Ըստ նրա՝ Գանձակում սկսված ընդհարումների օրերին Համագասպը Արցախում էր և իր հեծելախմբով Գանձակ է մեկնել Արցախի գիմկորական շտաբի հրահանգով՝ ինքնապաշտպանական կոլիվները ղեկավարելու (տե՛ս Վերդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 36-37): Մինչդեռ փաստերը աներկբա վկայում են, որ Համագասպն այդ օրերին գտնվում էր ոչ քն Արցախում, այլ՝ Թիֆլիսում և մասնակցում էր ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական ժողովին: Նկատենք, որ Ա. Վերդյանը կարող էր նաև սխալվել, որովհետև այդ իրադարձությունների մասին նրա հիշողությունները գրի են առնվել 52 տարի անց՝ 1958 թ.:

⁴ Տե՛ս Բէնօ, Յուշեր Աբր. [ահամ] Գիւլխանդանեանի մասին, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1946, ԻԴ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 84:

յին վարչութեան անդամ՝ Կոզդիանի բնկերակցութեամբ մեկնեցինք Գանձակ: Ինձ հետ կը տանէի մեծ քանակութեամբ զրամ՝ յանձնելու համար ինքնապաշտպանութեան կոմիտէին (Կորիւն վարդապետին եւ ուրիշներուն): ...Առաւօտեան հասանք Գանձակ: Մենք որսեցինք իջեաւնել թրքական մասի մէկ հիւրանոցին մէջ՝ ապացուցանելու համար, որ ես եկած եմ ոչ իբրեւ հայ, այլ որպէս պատգամաւոր Թիֆլիսէն, խաղաղասիրական միտումներով: Համապատպը կը ճամբորդէր գաղանի: Ան փաթաթուած էր իր «եափուռնչիին» մէջ՝ դուրս չէր ելնել զնացքէն: Կառք տռնելով հասանք հիւրանոց: Թիւրքերը չար կը նայէին մեզ վրայ»¹: Համապատպի գաղանի ճամփորդելը հասկանալի էր: Ասկերանի հերոսի համբալը տարածված էր ամենուր: Թաթարները հետեւում էին նրան եւ, ճանաչվելու զեպրում, ասիթը բաց չէին թողնի նրանից վրեժ լուծելու համար: Գանձակ հասնելուն պէս Ալ. Խատիսյանը քաղաքի զբոսիքան մասին հետազիր է ուղարկում Թիֆլիս, որում ասվում էր. «Գանձակ կայարան, նոյեմբերի 20-ին, առաւօտեան 10 ժամ 13 րոպէին. Գանձակի կայարանում խաղաղ է: Քաղաքում կոտորածը դադարել է: Մանրամասնութիւնները կը հաղորդենք»²:

Գանձակում տիրող ծայրահեղ պայթյունալատանք իրավիճակը թելադրում էր, որ տվյալ ժամանակահատվածում ամենակարգուր խնդիրը խաղաղության հաստատումն ու ամբապն-

¹ Խատիսեան Ա., Զուարթապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», Պոսրթն, 1932, Ժ տարի, մայիս, № 7, էջ 92: Ի դեպ, Համազասպի՝ Գանձակ մեկնելու դրվագն իր հուշերում բոլորովին այլ նկարագրությամբ է ներկայացնում Ա. Վերդյանը: Ըստ նրա՝ «Հ.Յ. Դաշնակցության Գանձակի կոմիտէն գրել էր Շուշի եւ զինուորական շտաբին յայտնել էր, որ բուրքերը՝ ոռոս ոստիկանութեան քելադրանքով մեծ եւ զաղտնի պատրաստութիւն են տեսնում հայկական քաղերի վրայ յարձակելու համար: Այս լուրն առնելուն պէս՝ զինուորական շտաբը հրահանգեց, որ Համազասպը իր ծիւտքներով անմիջապէս մեկնի Գանձակ՝ հայ ինքնապաշտպանութեան կոմիտէն ղեկավարելու համար: Համազասպը նոյն զիշերն իսկ ձի նստեց, եւ էլ հետք, ու սրաշաւ գնացինք Ջիւղայի, որ կազմ ու պատրաստ պապատմ էր ծիւտքների խումբը: Արագութեամբ հասանք Գանձակ, որ մերոնք էլ տեղապահ պատրաստութեան մէջ էին» (Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 36-37):

² «Մշակ», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 23, № 233:

դուժն էր: Ուստի քաղաքում ստեղծված տագնապալի կայությունը կարգավորելու և հետագա բախումների կանխելու նպատակով հայ և թաթար ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրվում է ժողով, որին մասնակցում են նաև քաղաքային վարչության անդամները, Կորյուն վրդ. Սահակյանը, քաղաքագլուխը և նահանգապետ զեներալ Տակալշվիլիի գլխավորությամբ նահանգապետարանի պաշտոնյանները¹: Խոսելով ժողովում ընդունված որոշման մասին՝ Ալ. Խատիսյանը վկայում է. «...երկու կողմերն ալ կը ճառէին զարաւոր բարեկամութեան մասին, որ իրար կը կապէ երկու ժողովուրդները, որ «Շէյթանի» գործ է երկու ժողովուրդները իրար վրայ նետելը: Հենց այստեղ որոշուեցաւ զինադադար կնքել՝ կամուրջը նկատելով որպէս չէղոք գօտի: Ինձ խնդրեցին պատիլ քաղաքը եւ ամէնուրեք յայտարարել խաղաղութեան մասին»²: Ալ. Խատիսյանը Գանձակում երկար չի մնում: «Գանձակէն մեկնեցանք՝ թողնելով այնտեղ Համադասալը: ...Այնուհետեւ ինձ վիճակուեցաւ քանի մը ուրիշ վայրեր ալ հանդիպիլ եւ նոյնպէս խաղաղութիւն կնքել երկու կողմերում»³, - գրում է Ալ. Խատիսյանը:

Խաղաղություն հաստատելու նպատակով հրավիրված ժողովը զեռես կայուն երաշխիք չէր լիովին ապավինելու և հավատ ընծայելու հրահրումների գլխավոր սադրիչ նահանգապետ Տակալշվիլիի խոստումներին: Գանձակում «հաստատված խաղաղությունը» խաբուսիկ էր և անկայուն: Թաթարները նախապատրաստվում էին սանձազերծել նոր արյունահեղություններ: Գանձակից ռոսմիսոր Վալտերի՝ զեներալ Շիրինկինին նոյեմբերի 21-ին հղած հեռագրում ասվում էր. «Դրութիւնը ընդհանրապէս անփոփոխ է: Հաշտութիւնը դեռ չէ կայա-

¹ Տե՛ս Խատիսեան Ա., Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1932, Ժ տարի, մայիս, № 7, էջ 93:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ցել»¹: Հաշվի առնելով այդ իրողությունը՝ ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոն Այգեհատանի Կ. Կոմիտեի միջոցով կանխապես ձևափակել էր որոշակի քայլեր Գանձակի շրջանի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ²:

Նոյեմբերի 21-ին՝ Գանձակ հասնելուն պես, ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի որոշմամբ Ա. Գյուլխանզանյանը նշանակվեց տեղի զինվորական շտաբի ղեկավար, իսկ Համազասպին հանձնվեց սահմանի գործողությունների ընդհանուր ղեկավարումը³: Այդչափ պատասխանատու պաշտոնում Համազասպին փտաահելը պատահական չէր, այն համակողմանիորեն հաշվարկված էր ու մտածված: Համազասպին ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը փտաահումը պայմանավորված էր նրանով, որ նա արդեն «...նահանգում ժողովրդական հերոսի հուշակ վայելող յայտնի զինվորական գործիչ էր, որին զինուորները եւ ժողովուրդը վերաբերվում էին կատարեալ հաւատով ու անկեղծ սիրով»⁴: ՀՅԴ Գանձակի Այգեհատանի Կ. Կոմիտեի հանձնարարությամբ Համազասպը գործակցել է տեղի ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի ղեկավար, Այգեհատանի Կ. Կոմիտեի նախագահ Կորյուն վրդ. Սահակյանի հետ⁵:

Ձեռնամուխ լինելով Գանձակի և հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը՝ Համազասպը զինվորագրում է անձնուրաց և քաջ երիտասարդներ: Ինքնապաշտպանական մարտերին մասնակցելու նապատակով ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի հրահանգով նոյեմբերի 21-ին Համազասպը

¹ «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 23, № 62:

² Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 29:

³ Տե՛ս Հայ-թրքական ընդհարումները (I), Անդրկովկասի դեպքերը (Հատուածներ մի ընկերոջ նկարագրութիւնից), «Դրօշակ», 1906, Ժնեւ, փետրւար, № 2, էջ 28, տե՛ս նաև Բեճօ, Յուշեր Արք. [ախամ] Գիւլխանդանեանի մասին, «Հայրենիք», Պոսքն, 1946, ԻԴ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 87, տե՛ս նաև Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 348-349, տե՛ս նաև Չելեպեան Ա., Յեղափոխական դէմքեր, Միջիլըն, Ա.Մ.Ն., 1991, էջ 416:

⁴ Գևորգյան Հ., Ազատագրական պայքարի կովկասյան ճակատը, էջ 270:

⁵ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 37, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց 3, գ. 1, ք. 551:

հետ Գանձակ էլին եկել նաև Բաղդամյան փորձված գինյորները։ Թիֆլիսից՝ 20 հոգի, Բաթումից՝ 18, Բաքվից՝ 19: Նրանց թվում էին նաև Արցախի և Բաքվի կոխներում առօրինակ քաջապորձություններով հերոսացած Բախշին¹ և Համայնի Արարատյանցը²: Արցախից շատազարգու Գանձակ էր մեկնել նաև Համադասյի թիկնապահ Ա. Վերդյանը: Իր հուշերում նա գրում է. «Արագածի մեամբ Գանձակ, ուր մերոնք էլ տեղադրվեցին պատրաստութեան մէջ էին»³: Այլ. Թումոյանը հավելում է, որ Գանձակի հայերի ինքնապաշտպանությունից գործի կազմակերպման համար Բաքվից, Թիֆլիսից և Բաթումից օգնություն էին հասել «Բալլուջեյի Բախշին, Դաւիթ Բէկ Մելիք-Բէկյաւրեանը իր ձեռքով խումբով, Ալեքսանդր Մելիք Մնացականեանի խումբը, Ղազար Համբոյի խումբը և ուրիշներ»⁴: Այդ օրերին Թիֆլիսից Գանձակ շտապող ՀՅԴ մարտիկների թվում էր նաև Արսեն Շահմազյանը⁵: Եվ վերջապես՝ Արցախի հյուսիսա-

¹ Տե՛ս Գեորգյան Հ., Ազատագրական պայքարի կովկասյան ճակատը, էջ 269:

² Տե՛ս Еремянц-Гандзакеци С., նշվ. աշխ., с. 70.

³ Վերդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁴ Աս. Համազասկ (Յեղաթիսյան) արգում: Ազատագրական պայքարի յուզամտեան, էջ 324:

⁵ Տե՛ս Գ. Արտ., Հայ զինուորական միության նախագահը, «Ռազմիկ», Թիֆլիս, 1917, դեկտեմբերի 16, № 3, տե՛ս նաև «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, նոյեմբերի 19, № 248: ՀՅԴ անդամ, տաղանդալատ զինվորական և պետական գործիչ Արսեն Պողոսի (Պավել) Շահմազյանը ծնվել է 1883 թ. հունվարի 7-ին՝ Ախալքալաքում: 1903 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը (տե՛ս Армян в Первой мировой войне (1914-1918 гг.), с. 553): Մասնագիտությամբ եղել է նկարիչ-կերամիկ (տե՛ս Գեղարուստ, Թիֆլիս, 1921, № 7: IV. Պատկերահանդես, Ա. Շահմազյան (Կերամիկ)): Ռուսական առաջին հեղափոխության շրջանում «Սինգրեյան գնդի զինուորական կազմակերպության մանիֆեստացիայի կազմակերպման» մեղադրվելով 1905 թ. ձերբակալվում է, և տակավին բանտում գտնվելու ժամանակ, օգոստոսի 29-ին, ստանում սարսյական աստիճան: Հայ-թուրքական ընդհարումների շրջանում գործել է Դանձակում և Զանգեզուրում: Կռիվների ավարտից հետո գրադվել է մանկավարժությամբ. նկարչություն և ձեռարվեստ է դասավանդել Ներսիսյան դպրոցում: 1907 թ. ձերբակալվել է ցարական իշխանությունների կողմից (տե՛ս նույն տեղում): Ազատվելուց հետո շարունակել է դասավանդել Ներսիսյան և Հովհաննիսյան դպրոցներում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1820, ք. 12): 1909 թ. «Դաշնակցության գործով» կրկին ձերբակալվում է և 9-ամսյա բանտարկությունից հետո արտրվում Սիբիր: Արտրից վերադարձել է 1912 թ. և ապրիլ համեստ կյանքով: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին եղել է Քնիի ջոկատի 2-րդ վաշտի հրամանատարը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 50, ք. 81): Այրի է ընկել Վանա լճի հարավային շրջանները բուրքական կանոնավոր զորքերից և քրդերից մարքելու գործողություններում: 1915 թ. մայիսին Ռատանի շուրջ տեղի ունեցած մարտերում ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվել է Սուրբ Գեորգիի խաչ 4-րդ աստիճանի

յին գլուղերի անմատչելի կաճաններով Գանձակ էր հասել նաև ՀՅԴ աննկուն առաջնորդ Ռոստոմը:

Ինքնապաշտպանությունը կայուն հիմքերի վրա դնելու և համապատասխան որոշումներ կայացնելու նպատակով ՀՅԴ Այգեհատանի Կ. Կոմիտեի, Զինվորական մարմնի ու մարտական խմբերի հրամանատարների (Բուլանուխցի ռազմիկ-վարժապետ Մարտիրոս Պետրոսյանց (Մարտիրոս Վարժապետ), Ալեքսան Բալասյան (Ալեքսան Դալի), Լևոն Արամյան, բանանցի Համբո, շրջանապետներ՝ Սիմոն, Զհան, Մեժլում և այլք) մասնակցությամբ հրավիրված ժողովում կազմվում է մարտական գործողությունների լայն ծրագիր. ճշտվում է յուրաքանչյուր հրամանատարի անելիքը: Քննարկմանը մասնակից Ա. Վերդյանի վկայությամբ համաձայն՝ ժողովը «...քննութեան առաւ՝ մօտիկ

շրանշանով (տե՛ս Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.), с. 554): Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո մասնակցել է Պետրոգրադի Զինվորական համագումարի աշխատանքներին: Վերադառնալով Պետրոգրադից՝ իր շուրջն է համախմբել մի շարք հայ ուսանողի և Թիֆլիսում իրենց «Հայկական զինվորական միություն»-ը և քննարկել նրա նպատակները: Միությունը Նիկոլ Աղբալյանի խմբագրությամբ իրատարակել է «Ռազմիկ» շաբաթաթերթը (տե՛ս «Ռազմիկ», Թիֆլիս, 1917, նոյեմբերի 20. № 1, տե՛ս նաև Գ. Արս., Հայ գիտոր. խական միության նախագահը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, նոյեմբերի 19, № 248: Ա. Շահմալյանն ակտիվորեն մասնակցել է Հայկական կորպուսի ստեղծման աշխատանքներին (տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 58): Միության կողմից որպես պատգամավոր մասնակցել է 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում իրավիրված Հայոց ազգային համախորհրդակցության աշխատանքներին: Եղել է «Ճակատի պահպանության և վտանգված վայրերի ապահովության շուրջ» սեկցիայի անդամ (Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը: Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր: Փաստաթղթեր ու նյութեր, էջ 105, 112): ՀՀ կառավարության կողմից 1919 թ. մարտի 6-ին շտաբ-կապիտանի աստիճանով նշանակվել է Զանգեզուր-Ղարաբաղի նահանգական կոմիսար: Այդ պաշտոնը վարել է մինչև նույն թվականի նոյեմբերի 9-ը (տե՛ս Իշխանճան Ե., նշվ. աշխ., էջ 539): ՀՀ նախարարների խորհուրդը 1919 թ. դեկտեմբերի 10-ին շնորհել է գնդապետի աստիճան (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, ք. 122): 1920 թ. հայրորդական պատերազմի ժամանակ եղել է Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետը: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գնդապետ Ա. Շահմալյանը 1921 թ. ձեռքակալվել է բոլշևիկների կողմից, նստել Սևտիսի բանտում, այնուհետև աքսորվել Ռուսաստան: 1935 թ. քնակվել է Օրյոլ քաղաքում և որպես բանվոր աշխատել աղյուսի գործարանում: 1937 թ. կրկին ձերբակալվել է և դատապարտվել 3 տարվա ազատազրկման. նստել է Կրասնոյարսկի երկրամասի վարչական կենտրոն Տուրոխանսկի բանտում: Բանտային կալանավորների պատճառով ստացել է հոգեկան խանգարում: Գնդակահարվել է 1937 թ. (տե՛ս Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գլյամարտը (1920-1921 թթ.), Երևան, 2000, էջ 614, տե՛ս նաև Туманян М., Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ереван, 2012, с. 460, տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ. (ժողովածու), էջ 611):

ապագայում Գանձակում ծագելիք հայ-թրքական բնդհարում-ները և անտկնկալ դէպքերը և բոտ ալնեմ էլ որոշումներ տեղ ու գասաւորեց մեր անկիւքները»¹:

Հրամանատարութիւնը ստանձնելուց հետո Համա-դասպն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում ինքնապաշտպանա-կան կռիւներ մղելու ծրագիրը կազմելու գործին: Հայկական թաղամասը թաթար հրոսակախմբերի ստնձգութիւններից պաշտպանելու նպատակով նրա հրահանգով կառուցվում են պաշտպանական ամրութիւններ, կազմվում են մարտական խմբեր՝ իրենց հրամանատարներով: Յուրաքանչյուր մար-տախմբին տրվում է տեղանքին համապատասխան հատուկ առաջադրանք և այլն:

Նոյեմբերի 22-ին, երեկոյան ժամը 9-ին թաթարական Բաղմանլար (նախկինում՝ Այգեստան) թաղամասից սկսվեց ուժ-գին հրացանաձգութիւն հայկական թաղամասը գրոհելու հա-մար: Իր 300 հեծյալ հրոսակախմբով թաթար խաժամուժին էր միացել ավագակապետ Դալի Ալին, ով Գանձակի առաջին զեալ-քերի ժամանակ անմասն էր մնացել թալանից ու կոտորածից: Թաթար հրոսակներին օգնութիւն էին հատել նաև Գանձակ-Ելի-զավետալուի գավառների զինված թաթարները: Հայկական ուժե-րը կազմեցին պաշտպանական ամուր շղթա²: Միք. Վարանդյա-նի նկարագրութեամբ՝ հրամանատար Համադասպը և խմբա-պետները «...մտեր էին իրենց դերերուն մէջ և սրտատրոփ կը հետեւէին դէպքերուն: Քսան հազար հայերու լինել-չլինելու խնդիրն էր զբւած տնոնց առջև... Ոտքի վրա էր և շտաբը. Ռոս-տոմ, Աբրահամ կը շրջէին գիրքերը և անհրաժեշտ կարգադրու-թիւններ կընէին»³: Թաթար խուժանը փորձեց «Դիք-քյուչա»

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 37:

² Գանձակի հայ հասարակութեան Կովկասեան փոխարքային ներկայացրած զեկուցու-մը, «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, դեկտեմբերի 31, № 76:

³ Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Գաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 349:

փողոցից ներխուժել հայկական թաղամաս, սակայն հայկական ուժերի անձնուրաց դիմադրությունն ու հուժկու հակահարվածը հետ մղեց թշնամու գրոհը և կանխեց մեծաթիվ հրոսակների առաջխաղացումը: Մարտերն իր կազմակերպչական ձիրքի շնորհիվ գլխավորում էր Համադասալը, որը «...շարունակ զիրքէ դիրք թռչելով, հրահանգներ կուտար մեր շրջանապատերուն ու խմբապետներուն»¹: Կռիվները տեղեյին մինչև գիշերվա ժամը 3-ը²: Ստանալով հուժկու հակահարված՝ թշնամին գիմում է փախուստի՝ համոզվելով, որ ներխուժումն անհնարին էր, և այդ կովի մեջ չեն կարող հաղթել հայերին: Առավոտյան «Դիրք-քյուչա»-ի գիրքերում այլևս թաթարներ չկային³:

Այսպիսով՝ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը կարողանում են հաջողություն կատարել իրենց առջև դրված մարտական առաջադրանքը և ձախողել «Դիրք-քյուչա» փողոցի ուղղությունը հայկական թաղամաս ներխուժելու թաթարների ձեռնարկած հարձակումը: Հայերի հաղթանակը կատարյալ էր, և նախաձեռնությունն անցավ նրանց ձեռքը:

Գանձակի Զինվորական մարմինը կարողացել էր մասամբ լուծել ղեկը ու ղինամթերքի հայթայթման խնդիրը: Ուստի անբավարար պատրաստվածություն ունենալու պատճառով ինքնապաշտպանական ուժերը ի զորու չէին լուծելու մարտական լուրջ խնդիրներ: Թեև ղեկքերի և փամփուշտների մեծ մասը կարելի էր հաղթել ձեռք բերել ՀՅԴ Զինական ֆոնդի միջոցով⁴, որոշ քանակությամբ ղեկք էր ստացվել նաև Թիֆլիսից⁵, այդուհանդերձ, թաթար մեծաթիվ հրոսակախմբերին զիմադրավելու և ինքնապաշտպանությունն առավել կայուն

¹ Նույն տեղում:

² Գանձակի հայ հասարակության Կովկասյան փոխարքային ներկայացրած զեկուցումը. «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, դեկտեմբերի 31, № 76:

³ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն, էջ 350:

⁴ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 39:

⁵ Գաբո Ա., Կովկասը 1905 թուն, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, Ա տարի, մարտ, № 5, էջ 47-48:

հիմքերի վրա դնելու համար անհրաժեշտ էին բավարար քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Պատասխանատու այդ գործը ստանձնում է անձամբ Համազասպը: Զենք ու զինամթերք հայթայթելու նպատակով Զինվորական մարմնի որոշմամբ նա մեկնում է Բաթում: Ինչպես վկայում է Ա. Վերդյանը «Գանձակում մերոնք հրացանի փամփուշտի պակաս ունէին: Որոշուեց, որ Համազասպը անմիջապէս ճանապարհէի դէպի Բաթում, ուր հնարաւոր է փամփուշտ ձեռք բերել»¹: Նույն գիշերն իսկ Համազասպը մեկնում է Բաթում և տեղի ՀՅԴ կառույցի միջոցով ձեռք է բերում զինամթերք: Նրա մեկնելուց տասն օր անց հաջողվում է երկու հայ կանանց միջոցով մեծ զգուշությամբ Բաթումից գնացքով Գանձակ տեղափոխել և Այգեհատանի Կ. Կոմիտեին հանձնել «Մոսին» հրացանի 1000 փամփուշտ²:

Համազասպը տակավին գտնվում էր Բաթումում, երբ թաթարները հարձակվում են Գանձակի շուկայի հայերի վրա: Գանձակի ՀՅԴ Այգեհատանի Կ. Կոմիտեն, նկատի ունենալով Ալեքսան Դալու մարտական փորձառությունը (քաջագործություններով աչքի էր ընկել Արցախի ինքնապաշտպանական մարտերում և մինչև Համազասպի Գանձակ գալը ղեկավարում էր զինվորական ուժերի հրամանատարությունը)³, Համազասպի բացակայության ժամանակ նրան է վստահում հրամանատարությունը: Ալեքսան Դալու կարգադրությամբ՝ Ա. Վերդյանն, իր հետ վերցնելով տասը տղաների, քաղաքի շուկայում ստանձնում է հայերի պաշտպանության գործը: Սկսված հրացանածգության հետևանքով շուկայում հայերից սպանվում է 40 հոգի, զգալի կորուստներ են տալիս նաև թաթարները⁴:

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 37:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 17:

⁴ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 38:

Այդ կոիվներից հետո Բաթումից Գանձակ է հասնում Համազասպը՝ իր հետ բերելով նաև բախական քանակությամբ փամփուշտ¹։ Համազասպը վերստին ստանձնում է Գանձակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը։

Այդ օրերին իրավիճակը խիստ լարված էր մնում հատկապես Գանձակի երկաթուղային կայարանում, որը գտնվելով գինյալ թաթարների հսկողության ներքո, չսպառնաց վտանգավոր էր դարձել Բաքու և Թիֆլիս երթևեկող հայերի համար։ Գանձակի ինքնապաշտպանությունը մասնակից, գաշնակցական գործիչ Բենո Նալչաջյանի վկայությամբ. «Այն ժամանակ Գանձակի կայարանը քաղաքից կտրուած էր երեք կիլոմետր բաց տարածութեամբ։ Կայարանը քաղաքի հետ կապուած էր մէկ ճամբով միայն, որ անցնում էր թաթարական քաղաքամասով»²։

Համազասպն իրավիճակին ծանոթանալուց հետո որոշում է զրափել ռազմավարական նշանակութուն կայտրանը և ազատել շրջափակման մեջ հայտնված հայերին։ Մարտական ուժերին ուղղված նրա հրամանում ասվում էր. «—Ինչ գնով էլ լինի, տղերք ջան, անսպախման սլիտի գրաւել երկաթուղու կայարանը»³։

Գիշերը Քաջալ Բախչիի ղեկավարութեամբ ձիավորների խումբը հուժկու գրոհով գրավում է կայարանը և այդտեղ խմբված 60 հայերին ապահով հասցնում քաղաք⁴։ Ճանապարհորդ հայերի անվտանգութունն ապահովելու և հսկելու նպատակով Համազասպի հրամանով կայարանում տեղակայվում է մշտական մարտական խումբ։ Բ. Նալչաջյանի հավաստմամբ. «Միայն Գանձակի կայարանը կարելի եղաւ գերծ սլահել թա-

¹ Տէն նույն տեղում։

² Բէնօ, Յուշեր Արր.[սահմ] Գիւլյանդանեանի մասին, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1946, ԻԴ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 83։

³ Վերդեան Ա., 62 Վ. աշխ., էջ 38։

⁴ Նույն տեղում, էջ 38-39։

թարական վտանգից, շնորհիւ այդ հայաշատ կայսրանում մեր ունեցած մշտական զինուժը խմբին»¹:

Գանձակ քաղաքից հետո թեմ մարտերը շարունակվեցին նաև թաթարական հարակից Չայլար, Չոլազ և Մոլլա-Ջայու գյուղերում (քաղաքին մերձակա լինելու պատճառով աղբյուրներում նշվում են նաև թաղեր)², որոնք թաթար հրոսակախմբերի համար վերածվել էին կատարյալ զինանոցի: Այդ գյուղերի տեր ու տիրականն էր ավազակային գործողություններով հայտնի Ղարաբաթ օղլին: Այգուսդից էին թաթար հրոսակները նոյեմբերի 18-ին հարձակվել Գանձակի հայկական թաղամասի վրա³: Անհրաժեշտ էր վճռական հակահարված տալ և մեկընդմիջ տվերջ տալ այդ ավազակաորջերին՝ կանխելով սպառնալիք հարձակումները: Դրանք չեղուքացնելու և զինյալ թաթարներին այդտեղից քշելու վճռականությունը Համազասպի հրահանգով հայկական մարտախումբը վերոնշյալ գյուղերից առաջինը հարձակվում է Չայլարի վրա: Հարձակումը իրականացվում է մի քանի կողմից, միաժամանակ ու սրընթաց: Երեք ժամ տևած համառ կռիվներից հետո թաթարները, զգալի կորուստներ տալով, ղեմում են փախուստի⁴: Կոչվում սպանվեց Գանձակի կոտորածի գլխավոր կազմակերպիչներից Ղարաբաթ օղլին⁵: Հայերից սպանվում են անվահեր մարտիկներ Քաչալ Բախչին և Իվանը, իսկ ոտքից վիրավորվում է Ա. Վերդյանը⁶: Հայ մարտիկները, մտնելով գյուղ, կրակի են մատնում և ավերում այն: Ա. Վերդյանը վերհիշում է. «Գանձակին մօտիկ Չայլար անունով մի թաթարաբնակ զիւղ կար, որտեղից անցուղարձ անող հայերին

¹ Բէնօ, Յուշեր Արք. [աիւմ] Գիլյսանդանեանի մասին, «Հայրենիք», Պոսքրն, 1946, ԽԳ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 83:

² Տես Սահակեանց Ավ., Գանձակից նոր տեղեկություններ, «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, դեկտեմբերի 11, № 75:

³ Տես Գեորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 23:

⁴ Տես Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 39:

⁵ Տես Գեորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 25:

⁶ Տես Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 39:

թուրքերը նեղացնում էին: Համազասպը կարգադրեց, որ գրաւենք այդ գիւղը և քշենք թուրքերին: Քաջ աղաներից կազմեա՞մի խմբով յարձակեցինք Չալլարի վրայ: Թուրքերը կատաղութեամբ զինադրեցին մեզ երեք ժամ, մինչև որ զիւղացիք լքեցին գիւղը և փախան գէպի թըքաբնակ գիւղեր»¹:

Այդ պարտություններից հետո թաթար հրոսակները վրեժխնդրորեն շարունակեցին հարձակումները գաւառի հայկական գյուղերի վրա: Աւագակատրճի էր վերածվել հատկապես Թուփալ-Հասանլուն, որակից զինված թաթարները պարբերաբար հարձակումներ էին գործում երթևեկող հայերի վրա: Գյուղի հրոսակախմբերը, զիրքեր գրավելով հայկական գյուղեր տանող ճանապարհների վրա, կտրել էին Գանձակը Բանանցի շրջանի ու Չարդախլու գյուղերին կապող հաղորդակցութեան ուղին: Այդ գյուղի ոչնչացումը անհրաժեշտ էր և կենսական նշանակութեւն ունեւ հայկական բնակավայրերի համար: Ուստի Գանձակի զինվորական մարմնի կողմից խնդիր դրվեց՝ ոչնչացնել Թուփալ-Հասանլուն: Մարտիրոս Վարժապետի, Ալեքսան Դայու և բաղմանկարցի Համբոյի գլխավորած մարտախմբերը ընդհանուր հրամանատար Համազասպի առաջադրած ծրագրով՝ կենտրոնանում են Թուփալ-Հասանլուի մերձակայքում և հանկարծակի ներխուժում գյուղ²: Անակնկալի եկած թաթարները չեն կարողանում կազմակերպված զինադրութեւն ցույց տալ, խուճապի են մատնվում և զինում փախուստի: Վալեւրազրի վկայութեամբ. «...մեր զինւորները կռոււմ են զիւղի ծուռ ու մուռ փողոցներում, բաղերում: Կռոււմ են անվահեր քաջութեամբ ինքը հրամանատար Մարտիրոս վարժապետը, գետաբեկցի Բէկլար Աւագեանը, Կարապետ Մեղքոնեանը, զասաբ Գրիգորը, բանանցի Մակիչ Անաստասեանը, Սարգիս Գաբրիելեանը: Վերջինս Համբոյի հետ մտնում է զիւղի ամենախուլ անկիւննե-

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 57:

րից մինը, վառու՞մ են խոտի մի դէպ ու մի տուն: Ակաւում է հրդեհը, որով բռնկւում է ամբողջ գիւղը...»¹:

Հայկական ուժերը Թոփալ-Հասանլուից հետո գրավեցին և չեզոքացրին նաև Մուլա-Ջայլու, Սարխուս, Բայրամլու և ավազակաբների վերածված այլ խոշոր բնակավայրեր²: «Դրօշակ»-ը փաստագրում է. «Թիֆլիսից և Գանձակից կոիւններն անցան իրանց գաւառները. թուրքերը քարուքանդ արին Գանձակի մօտ երկու հայ գիւղեր՝ Բաղաձոր և Գետարեկ (300 ա. և 75 ա.): Հայերը պատասխանեցին քանդելով երեք թուրք գիւղեր՝ Կէրվէնդ, Բալչալու և Թօփալ-Հասանլու... Համազասպը իր զերուժն է. Կոիւր շարունակում է և այլ մասերում...»³:

Շուտով թաթարական վերոնշյալ գյուղերի գրավման լուրը հասնում է Գանձակ: Քաղաքի թաթարները վրեժ լուծելու նպատակով շտապում են մարտադաշտ: Սակայն Գանձակ գետի հոսանքի երկարությամբ՝ Աղ-Քեռովի ձորում, գիրքեր գրաված Համազասպի մարտական խմբերը հուժկու գրոհներով փախուստի են մատնում թաթար հրոսակներին⁴:

Վերոնշյալ գյուղերի չեզոքացումից հետո Զինվորական մարմինը Համազասպի ընդհանուր հրամանատարությամբ ծրագրում է շարունակել հարձակողական գործողութունները և կանխել հայկական գյուղերի վրա սպառնող թաթար հրոսակախմբերի հետագա հարձակումները: Այդ նպատակով Մարտիրոս Վարժապետի գլխավորությամբ Զարդախլու գյուղում կազմավորվում է 200 հեծյալ ու հետևակ մարտիկներից բաղկացած մարտախումբ⁵: Տեղեկանալով հայերի կողմից սպառնող հարձակման մասին՝ թաթարները լքում են իրենց բնակավայ-

¹ Նույն տեղում, էջ 57-58:

² Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 353:

³ Հայ-քրքական կռիւր Անդրկովկասում: Վերջին տեղեկություններ, «Դրօշակ», Ժնև, 1906, յունար, № 1, էջ 9:

⁴ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 58:

⁵ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 352:

րերը և կենտրոնանում Սեդյուիթու գյուղում: Այդտեղ էր կենտրոնացել նաև 1000 թաթար զինյալ, որոնց օգնության էին հասել նաև Գետաբեկի թաթարները¹:

Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ թաթարները ցանկացած պահի կարող էին անակնկալ հարձակվել Գանձակի վրա, ուստի, Համապատասխան մասնակցում այդ և հետագա ոսպմական գործողություններին և մնում է քաղաքում²:

Մարտիրոս Վարժապետի հրամանատարությունը հայկական ուժերը գեկտեմբերի 31-ին շրջապատում են Սեդյուիթուն և 1906 թ. հունվարի 1-ի լուսաբացին իրենց հրամանատարի հրամանով հարձակվում գյուղի վրա ու առանց մեծ ջանքեր գործադրելու զրափում այն³: Սեդյուիթուի հաղթանակից հետո Գանձակի Զինվորական մարմինը որոշում է զարգացնել հարձակումը. գրոհել Գետաբեկի գործարանի և թաթարական մյուս հենակետերի վրա ու ոչնչացնել այնտեղ պատսպարված թաթար հրոսակներին⁴: Սակայն հայաստացի նահանգապետ Տակաշվիլիի հրահանգով թաթարներին օգնության հասած 150 հոգուց բաղկացած ուսուցիչական դրագունները փորձում են շրջափակման մեջ առնել հայկական ուժերին: Շրջափակումից խուսափելու նպատակով Մարտիրոս Վարժապետի հրամանով հայ մարտիկները, յոթ զոհ տալով, նահանջում են⁵: Նահանջի ընթացքում զոհվում են քաջարի մարտիկներ Բեգլար Ավագյանն ու Պետրոս Ախալքալաքցին, ծանր վիրավորվում են Մարտիրոս Վարժապետը, բանանցի Մակիչ Անաստասյանը և բազմաթիվ այլ մարտիկներ⁶:

¹ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 59:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60-61:

⁴ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն, էջ 353:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 62:

Գոտեպնդված ուսու գինյութների աջակցությունից, հունվարի 6-ին հայտնի ավագակապետ Դավի Ալին 3000 հոգուց բաղկացած հրոսակախումբով հարձակվում է Գանձակ գավառի արևմուտքում գտնվող, թաթարական զյուզերով շրջապատված հայկական Նուզդար գյուղի վրա: Գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերը դիմում են համառ դիմադրություն: Թեև թաթարների ուժերը ավելի բազմամարդ էին, այնուամենայնիվ նրանց չի հաջողվում բնկճել Նուզդարի պաշտպանների դիմադրությունը և ներխուժել գյուղ: Նկարագրելով հայ ինքնապաշտպանների դիմադրական մարտերը՝ Միք. Վարանդյանը գրում է. «Տեղի ունեցաւ մեծ ճակատամարտ, որ տեւեց առաւօտեան ժամը 5-էն մինչև 11-ը: Հակառակ իրենց գերազանց թւին ու բոլոր հնարքներուն, թուրքերը չաջողեցան ներս խուժել: Յամառ ու կատաղի էր հայոց դիմադրութիւնը»¹:

Համազասպը Գանձակում մնաց մինչև 1906 թ. հունվարի առաջին օրերը և խաչենում իրավիճակը սրվելու պատճառով կրկին անցավ Արցախ²: Որպես Գանձակի ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր հրամանատար, Համազասպին փոխարինում է դաշնակցական հին հայդուկ Սեպուհը³: Ինչպես վկայում է Բ. Նալչաճյանը. «Սկզբի շրջանում Գանձակի հրամանատարն էր ընկ.[եր] Համազասպը, որ ժամանակաւորապէս եկած էր Ղարաբաղից: 1906 թ. յունուարին Համազասպը իր խմբով Զիլանշիրի շրջանը մեկնեց եւ Թիֆլիսից Գանձակ եկավ մի ձիավոր խմբով ընկ.[եր] Սեպուհը: Ընկ. Սեպուհը երկար ամիսներ մնաց Գանձակում, որպէս հրամանատար, եւ եղաւ ընկ.[եր] Աբրահամի (Գյուլխանդանյանի — Գ. Ս.) գաղափարական աջակիցը»⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Բէնօ, Յուշեր Արք.[ահամ] Գիլխանդանեանի մասին, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1946, ԻԴ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 87:

³ Տե՛ս Ներսիսյան Ա., Ձորավար Սեպուհ, Երևան, 2005, էջ 70:

⁴ Բէնօ, Յուշեր Արք.[ահամ] Գիլխանդանեանի մասին, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1946, ԻԴ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 87:

Այսպիսով՝ Բաթումից, Թիֆլիսից և այլ վայրերից ժամանած ՀՅԴ մարտիկներին ու տեղական ուժերին Համադաստպի ընդհանուր հրամանատարությունում 1905 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև 1906 թ. հունվարի սկզբներն ընկած ժամանակահատվածում հաջողվեց մի քանի ջախջախիչ հարվածներ հասցնել նահանգապետ Տակալշվիլիի գլխավորած, ցարական վարչության քողարկված աջակցությունը ստացող և քանակական մեծ առավելություն ունեցող թափար հրոսակախմբերին: Հաղթական այդ մարտերը, ինչպես իրավամբ գրում է Միք. Վարանդյանը. «...անհունապէս բարձրացուցին ճնշւած, ահաբեկւած ժողովրդեան տրամադրութիւնը: Կոյր հակառակորդը վերջնականապէս սանձահարւեցաւ, զգաց այդ ժողովուրդի Կազմակերպութեան ոյժն ու հմայքը...»¹:

Համադաստպը թեև կարճատև մնաց Գանձակում, այդուհանդերձ ստեղծեց պաշտպանական ամուր շղթա և մարտավարական համարձակ ու խելամիտ գործողությունների արդյունքում կարողացավ հայ բնակչությանը պաշտպանել թշնամու հարձակումներից: Առաջադրանքը հաջողությամբ կատարելուց հետո նա կրկին վերադարձավ Արցախ:

¹ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմություն, էջ 353:

Գ. Համագասալի գործունեությունը Արցախում (1906 թ. հունվար–հուլիս)

Հայ-թաթարական ընդհարումներն Արցախում վերսկսեցին 1906 թ.: Յարական վարչակազմի ներկայությունն պատճառով անպատիվ մնացած թաթար հրոսակները, 1905 թվականի երկրորդ կեսին կրած պարտություններից հետո կուտակելով մեծ թվով ուժեր, 1906 թ. սկզբներից շարունակեցին հարձակումներ գործել Արցախի հայկական գյուղերի վրա: Այս անգամ թաթար հրոսակներին աջակցում էին նաև մեծաթիվ շահահանները¹, որոնց թաթար բեկերը զբաղում էին հայերի դեմ: Ինչպես ասված է ՀՅԴ Ապառաժի Կ. Կոմիտեի՝ 1904-1907 թթ. գործունեության համառոտ տեղեկագրում. «Թուրքերը չէին դադարեցնում կռիւները. նրանք սկսել էին աւելի լուրջ պատրաստուել. նոքա հրաւիրում էին եւ բերում Պարսկաստանի Շահսեւաններին 700-800 հոգի»²: Զիլանշիրի ամբողջ դաշտավայրը լցվեց թյուրքալեզու ցեղերով, որոնք ղեկւեց 1905 թ. նոյեմբերի սկզբներից շարունակական հարձակումներ էին գործում դավառի Վանք, Առաջածոր, Կուսապատ, Թալիշ, Վերին Չայլու, Մարդա և այլ գյուղերի վրա³: Ստեղծվել էր խիստ վտանգավոր կացություն:

¹ Իրանական Ազադայթան մահաճիցի Արեւլան Այսրկովկաս ներխուժած բյուրրական ցեղերից մեծ թիվ են կազմել շիա դավանանքին հետևող շահսահները, որոնք իրմնականում հաստատվել էին Բաքվի մահաճիցի Ձավաթի և Լենքորանի գավառներում (տես **Зей-длиць Н.**, Этнографический очерк Бакинской губернии, с. 49-50, տես նաև **Балаян Б.**, К вопросу об общности этногенеза Шахсеван и Кашкайцев, «ԱԺ», Երևան, 1960, № 1, էջ 354, տես նաև **Վամբերի Հ. (Vambery H.)**, Իրանական քուրդեր կամ ազքրբէյլաններ, «Մորճ», Թիֆլիս, 1905, № 11-12, էջ 113):

² Նիւրեք Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 307:

³ Տես Ներսես քհն. Մարգարեանց, Վառնիկ շրջանից, «Սշակ», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 23, № 233, տես նաև Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, էջ 453:

Շուշիի Զինվորական մարմինը, տեսնելով, որ իշխանութ-
յունները չեն պատժում թաթարներին, որոշում է Շուշիի թա-
թարական թաղամասին սովամահության սպառնալիքով հար-
կադրել թաթար պարագլուխներին՝ (Նաջաֆ-Կուլի, Բահաթըր
բեկ Կալարեկով և ուրիշներ) գաղարեցնել հայկական գյուղերի
վրա հարձակումները¹։ Այդ նպատակով դեռևս 1905 թ. գեկ-
տեմբերի 5-ին գրավվել էր Ասկերանի կերճով տեղափոխվող
թաթարների 16 ֆուրդոն պաշարը, մեկ շաբաթ անց բաց է
թողնվում 44 ֆուրդոն՝ Աղղամում գերեվարված 90 հայերին
բաց թողնելու գիմաց, 26-ին կրկին գրավվում է 54 ֆուրդոն²։

Նահանգի իշխանություններն, աջակից ունենալով թաթար
զինված խմբերին, 1906 թ. հունվարի սկզբներին որոշում են գեն-
քի ուժով բացել Շուշի տանող ճանապարհները։ «Արշալոյս» օրա-
թերթն այդ օրերին ահազանդում էր. «Հաստատ տեղեկութիւններ
են ստացւած, որ թուրքերը պատրաստուում են յարձակուել Շուշի
քաղաքի վրայ երեք կողմից Ասկարանից, Ղամուկից և Վարան-
դայից»³։ Փոխնդստպետ Ֆոն-Օզերովսկու հրամանատարությամբ
ռուս զինվորները, թաթար զինյալների հետ միասին 1906 թ. հուն-
վարի 3-ին թնդանոթներից ոմբակոծելով Շուշիի մերձակա հայկա-
կան գյուղերը, բացում են քաղաք տանող ճանապարհները⁴։
«Դրութիւնն այդպէս շարունակուել չէր կարող. Շուշուայ թուր-
քերը ենթարկուած էին բացարձակ սովի. հեռագիր հեռագրի
յետեկից թռչում էին Բագու և Թիֆլիզ՝ իրանց մի ճար անելու, սո-
վից ազատելու. սխուեց հեռագրերի մի շարք, ուղղուած փոխար-
քային և այլ կարող անձանց՝ Ասկերանը բաց անելու համար։ Բա-
ղուի թուրքերն էլ առանձին աղերսագրեր ու պահանջագիր

¹ Տե՛ս Արամայիս, Սի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 55։

² Տե՛ս Թարխանեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 111։

³ Տե՛ս «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1906, յունուարի 1, № 1։

⁴ Տե՛ս Աշոտ Եախսպաս, Վերջին տեղեկութիւններ հայ-թուրքական ընդհարումներից,
«Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, յունուարի 11, № 5։

ուղարկեցին և վերջապէս՝ Ասկերանը բացուեց թնդանօթներով ու Շուշուայ գիւղերը ոմբակոծելով»,- գրում է Արամայիսը¹:

Ծայրահեղ լարված այդ միջնոլորտն էր տիրում Արցախում, երբ 1906 թ. հունվարի ստաջին օրերին Գանձակից շուտափույթ այգտեղ հասավ Համազասպը և վերստին ստանձնեց խաչենի, ինչպես նաև Զիվանշիրի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարութիւնը: Խաչենում Համազասպի օգնականն էր Իսրայել Ղուլիբեխյանը: Վարանդայում ինքնապաշտպանական ուժերը գլխավորում էին Հայրումն ու Մածուն խեչոն, Դիզակում՝ Գեւորսիմ Բալայանը²:

Ծանոթանալով տիրող իրավիճակին՝ Համազասպն, իր «Ընկերներ» վերնագրված նամակում ներկայացնելով իշխանութիւնների կիրառած նոր մարտավարութիւնը, նշում էր. «Գնաց կռիւր: Ռմբակոծեցին գիւղեր, ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի: Տիրեցին մեր գիրքերը եւ լաւ իմացեք, պարոններ, այն տակտիկայով, որ կռւում էր թուրքը, այժմ մեծ տարբերութիւն կայ»³:

Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Վարդանը, առաջնորդվելով Թիֆլիսում 1905 թ. նոյեմբերին կայացած Ռայոնական ժողովի որոշումներով, ինքնապաշտպանական խմբերի հրամանատարներին հրահանգում էր գործել զգուշությամբ և չսպառասխանել հակառակորդի ավազակային գործողութիւններին: Այդ գործելակերպին դեմ էր Համազասպը, որն իր նամակներից մեկում բողոք էր հայտնում Զինվորական մարմնի և Վարդանի կիրառած մարտավարութիւնից⁴: Նման մարտավարութիւնը դեմ էր նաև Մածուն խեչոն, որը նույնպես պահանջում էր դիմել «սպառասխան գործողութիւնների ու խստորեն պատժել թուրք ավազակախմբերին»⁵:

¹ Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 37:

² Տե՛ս Նիսեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Կ. Ե., էջ 311:

³ ՀՅԴ. ԿԱ, րոբածրար № 403, գ. 24:

⁴ Տե՛ս Գեորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի ինքոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 106:

⁵ Նույն տեղում:

Յոն-Օգերովսկու պատմիչ ջոկատի՝ Ասկերանից հեռանալուց հետո իշխանությունների կողմից ակնհայտ հովանավորվող թաթարները շարունակեցին իրենց սանձարձակությունները։ Թալանի ծարավը ավելի էր բորբոքում նրանց ակորթակը։

Պաշտպանության մտահոգիչ վայրը Զիվանշիրի գավառն էր, որտեղ գրությունը գնալով լրջանում էր. հայկական գյուղերն ամեն օր սպասում էին թաթարների հարձակմանը։ Թշնամու հարձակումը կանխելու նպատակով Զիվանշիրի ինքնապաշտպանական ուժերը որոշեցին նախահարձակ լինել։ 1906 թ. հունվարի 5-ին Համազասպի, Բախշիի, Ալեքսանի և Եպիսկոպոսյանի զեկավարած մարտախմբերը հուժկու զրոհով հարձակվում են ավազակաորջի վերածված թաթարական Փախրավենդ (այժմ՝ Նոր Կարմիրավան) գյուղում կենտրոնացած հրոսակախմբերի վրա։ Ջգիմանալով սրընթաց հարվածներին՝ թաթարները փախչելով հետ են քաշվում կռվի ճակատներից։ Մարտն ավարտվում է հայերի կատարյալ հաղթանակով։ Թաթարներից սպանվում է 133, հայերից՝ 9 հոգի¹։ Հայերի ուժգին հարձակումը կանխեց թաթար հրոսականների հետագա ոտնձգությունները, քանի որ տեղյակ էին, որ հայկական գյուղերը գտնվում էին պաշտպանված վիճակում։

Ջկարողանալով թափանցել Զիվանշիրի հայկական գյուղերը՝ Աղդամում կուտակված և «Մոսին» հրացաններով զինված 2000 հոգանոց թաթարական խուժանը, նրան միացած շուրջ 1000 հեծյալ շահսեանները՝ վստահ իրենց ուժերի գերակշռությունը, 1906 թ. հունվարի 6-ի վաղ առավոտյան խրամորթի մոտ կատարելով ռազմացույց (դեմոնստրացիա), հարձակվեցին Վարանդայի Արանդամին, Վարադաբուլն, Փիրջամալ և Նախիջևանիկ հայկական գյուղերի վրա։ Դա թշնամու 30-րդ հարձակումն էր²։

¹ Տե՛ս Նիքեր Հ.Դ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 308։

² Տե՛ս Դոլովսանեան Ի., Շուշույ, «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, յունուարի 11, № 5, տես նաև Նիքեր Հ.Դ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 307։

Ռազմական տեսակետից այդ գյուղերը պատենք էին Ասկերանի՝ «Արցախի բանալիի» համար: Արամայիսը նկատում էր. «Այդ գուռը փշրելով՝ Ասկերանը մնում էր թուրքերի ձեռքին, իսկ այնուհետև՝ Խաչէնն ու Վարանդան, ապա միւս գաւառներն ակներև աւերի մղձաւանջին ենթակայ պիտի լինէին»¹: Թաթարական Շելլու գյուղից առաջին հարվածն ուղղվեց Վարազաբուլնի վրա: Թեև թաթարների դինամիկ բանակի տպագործությունը պատկառելի էր, այդուհանդերձ, կանխապատկով վերահաս վտանգը՝ գյուղերի բնակչությունը սակավաթիվ ուժերով միահամուռ դիմեցին լայնածավալ ինքնապաշտպանության: Կռիվը տևեց շուրջ 6 ժամ: Հայկական մարտական ուժերին հաջողվեց կասեցնել թաթարների հարձակումները: «...շնորհիւ Դաշնակցութեան կազմակերպած զիւղական խմբերի՝ յարձակումը հետ է մղւած մեծ կորուստներով թուրքերի կողմից»², - ասված է Շուշուց՝ «Արշալոյս» օրաթերթին հունվարի 8-ին հղած հաղորդագրությունում: Արամայիսը հետևյալ կերպ է նկարագրում այդ մարտը. «Կատաղի կռիւը տևեց մինչև ժամը 10-ը. քսանչորս հոգուց բաղկացած խումբը հաղիւ էր կարողանում հայերի արձակած փամփուռները լցնել ու հասցնել. մի վարպետ իւր օգնականով, առանց շունչ առնելու՝ փչացող հրացաններն էր նորոգում ու հասցնում կռուող զինուորներին»³:

Շատ չանցած Փիրջամալի զիրքերից օգնության հասան Վարազաբուլնի պաշտպաններին: Մեծաքանակ թշնամին, տարածվելով Նախիջևանիկի տակից մինչև Գիլաֆլուի ձախ անկյունը, փորձեց ճեղքել հայերի պաշտպանական շղթան: Սակայն կռվի վճռական պահին, երբ թշնամին պետք է մտներ Վարազաբուլն, երեք գյուղերի կռվող ուժերին օգնության հասան Վարանդայի և Խաչենի 300 հոգուց բաղկացած թուղցիկ խմբերը, ինչը

¹ Արամայիս, Սի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 60-61:

² Դորոփանեան Բ., Շուշուց, «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, յունուարի 11, № 5:

³ Արամայիս, Սի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 64:

մեծ խանդավառություն տաջացրեց պաշտպանների շարքերում. «Յուսահատուածները հերոսացան, յոգնածները կայտառացան և նոր հասած թարմ ուժերի հետ թև-թևի տուած՝ «կեցցէ՛ Դաշնակ-ցութիւնը» գոռալով, մի աննկարագրելի հակադարձակում գործեցին»¹: Օգնության հասած թուուցիկ խմբերը թշնամու վրա հարվածներ տեղացին այնպիսի արագությամբ ու վարպետությամբ, որ նրանք չհասցրին ուշքի գալ և դիմեցին անկտնոն փախուստի. «Ակուսեց մի խայտառակ, համատարած փախուստ՝ բոլոր կէտե-րից: Հայերը ցանկացան հետամուտ լինել, բայց արգելուեց. այն ևս բաւական էր, որ գիւղերն ազատուել էին այդ ահեղ բանակի ձեռք ընկնելուց»²: Վարազարույնի շրջանում տեղի ունեցած ան-համասար կռիվը ցույց տվեց, որ թեև թաթարական կողմն ուներ մարտական ուժերի գերակշռություն, այդուհանդերձ, չկարողա-ցավ հաղթահարել հայ ինքնապաշտպանների դիմադրությունը: Դրանում իր մեծ գերակատարությունն ունեցավ Համազասպի՝ խաչենից օգնության հասած թուուցիկ խումբը: «Այդ օրը, նշում է Արամայիսը, խաչէնի թուուցիկ խմբի ցույց տուած օգնութիւնն էական էր»³:

Հայ ինքնապաշտպանների կորուստն էր՝ 12 (8 տղամարդ, 4 կին) սպանված և 9 վիրավոր: Անհամեմատ զգալի էին թշնա-մու կորուստները⁴:

Այդ կռիվներից հետո թաթար հրոսակները վայրենաբար սկսեցին հարձակումներ գործել Եվլախ-Շուշի խճուղու երկայն-քով ընկած հայկական գյուղերի վրա. սպանվեց ավելի քան 120 հայ⁵: Ի պատասխան դրան, Զիվանշիրի մարտախմբերը 1906 թ. հունիսի 22-ին և 27-ին հարձակվում են Համզաչիման, ապա՝

¹ Նույն տեղում, էջ 68:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 69:

⁴ Տե՛ս Դոլոխանեան Ի., Շուշուց, «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905, յունուսի 11, № 5:

⁵ Տե՛ս Նիսբեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 308:

Զինու. և Ղըլըջու քոչատեղերի վրա և ավերում գրանք՝ զգալի կորուստներ պատճառելով թշնամուն¹։

Այդ դեպքերից հետո հարկ էր հարվածներ հասցնել թաթարական այն զինված զյուզերին, որոնք պատուհաս էին հայ խաղաղ բնակչության համար։ Այդ նպատակով 1906 թ. փետրվարին Թիֆլիսում տեղի ունեցած ՀՅԴ զինվորական վարիչների խորհրդակցությունում որոշվեց «...պաշտպանության տաքսիկայից անցնել յարձակողականի։ ...նախապարձակ լինել և ջնջել այն բոլոր սրջերը. լինեն զրանք մեծ կամ փոքր, որոնք առավակային կենտրոններ էին»²։ Խորհրդակցությունում նաև որոշվում է խառնազուն արդելել քոչը և թույլ չտալ թաթարներին բարձրանալ հայկական տարածքներում գտնվող արոտավայրերը³։ Անհրաժեշտ համարվեց նաև վերացնել թաթարական այն գյուղերը, որոնք խոչընդոտում էին Գանձակից Շուշի, Շուշուց Գորիս և Նոր Բայազետից Գորիս հաղորդակցությունը⁴։⁵։

Ցարական իշխանությունները, տեսնելով հայկական մարտական ուժերի հաջողությունները, արցախահայերի ինքնապաշտպանական ոգին ճնշելու նպատակով 1906 թ. մարտի 14-ին Գանձակ-Ելիզավոպոլի նահանգում գործող Կովկասյան հեծելազորի պատժիչ արշավախմբերի հրամանատար գեներալ-մայոր Գուռչապովի օգնական փոխգնդապետ Վիվերնի ղեխավորությամբ 400 հոգուց բաղկացած պատժիչ արշավախումբ ուղարկեցին Վարանդա⁶։ Արցախահայերի «մեղքն» այն էր, որ կարողացել էին պաշտպանվել և հակառակորդին տալ արժանի հակահարված⁷։ Ինչպես գրում է Լեոն. «Թուրքերի դեմ ոչ մի հալածանք չսկսվեց, հալածում էին միայն հայերին, թե ինչո՞ւ նրանք

¹ Տե՛ս նույն տեղում։

² Նիքեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ա, էջ 251ր։

³ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

⁵ Տե՛ս Նիքեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ե, էջ 306։

⁶ Տե՛ս Լեոն. Անցյալից, էջ 187-188։

⁷ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, էջ 666։

զենք են վերցրել և իրենք իրանց սլաշտպանել»¹: Զինվորական պատմիչ արշավախումբը պատուհաս դարձավ արցախահայերի համար: Զորքը Վարանդայի ավելի քան 15 հայկական գյուղերում (Չանախչի, Ավետարանոց, Սարգիսաշեն, Թաղավար, Թաղլար, Տոզ, Տումի, Սոս, Դարտար և այլն) մի քանի օր շարունակ չարամտորեն իրականացրեց քսամենկի արարքներ. տների հրդեհում, ձեծ, տանջանք, բռնաբարություն, կոդուպուտ և ավեր²: Ավելին՝ Թիֆլիսի գեներալ-նահանգապետ Պ. Ռատուշ-Ֆոն-Տրաուբենբերգի 1906 թ. ապրիլի 13-ի հատուկ կարգադրությամբ Թիֆլիս քաղաքի և նահանգի թերթերին արգելվեց որևէ բան տպագրել «...պատժողական զորախմբերի գործողությունների և առհասարակ հայ-թուրքական ընդհարումների մասին»³:

Թեև նախորդ մարտերում Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը կարողացել էին հաղթանակներ նվաճել, սակայն, ռուս զինվորների ամարդի գործողությունների դեմ համարժեք պատասխան չտրվեց: Ուստի միջոցներ ձեռնարկվեցին հայկական բնակավայրերում ռուս զինվորների հետագա բռնությունները կանխելու ուղղությամբ: Վարդանը, որ մինչ այդ նախապատվություն էր տալիս սլաշտպանական բնույթի մարտավարությունը, ստեղծված վտանգավոր իրավիճակը ստիպում է նրան հրահանգել ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներին՝ հարձակվել կազակական և թաթարական զինյալ ջոկատների վրա, եթե նրանք շարունակեն բռնությունները⁴: Հարձակողական այդ մարտավարությունը ուղղուն էր համազաստը: «Մենք, զրուսմ էր նա, ոչ մի կերպ չենք կարող լուր, եթե նոյն իսկ քսան

¹ Լեո, Անցյալից, էջ 226:

² Տե՛ս «Տարագ», Թիֆլիս, 1906, ապրիլի 16, № 12, տե՛ս նաև Վարանդայի[Հովհաննես Ղազանչյան], Վարանդայի վիճակը, «Ալիք», Թիֆլիս, 1906, մայիսի 4, № 6, տե՛ս նաև Մարդկայնություն այն կողմը, «Ալիք», Թիֆլիս, 1906, մայիսի 16, № 15: Պատմիչ ջոկատի կատարած ռուսագործությունների մասին ավելի համեմատություն տե՛ս Արամայիս, Սիբանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա, էջ 85-96:

³ Կերջին տեղեկություններ, «Ալիք», Թիֆլիս, 1906, մայիսի 3, № 5:

⁴ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Արցախի և Ղանաձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 112:

գիւղ ռմբակոծեն: Խփելու ենք, որովհետեւ կյանքի ու մահու խնդիր է...»¹: Ավելի ուշ՝ 1906 թ. ապրիլի 26-ին ՀՅԴ ընկերներին գրած մեկ այլ նամակում Համազասպն իր կողմից ձեռնարկված քայլերի մասին հայտնում էր. «Ես արդեն մօտ 120 զինվորներ դատաւորեցի որոշ վտանգաւոր պուճակտերում, առաջուց Ձեզ յայտնում եմ, յայտնում եմ նաեւ Վարդանին, եթէ որեւէ տեղ կօղակները մի փոքր լրբութիւն ցոյց տուին, յարձակելու ենք կօղակների վրանների վրա ու այնպիսի ջարդ տանք, որի հետեւանքը անմոռանալի դաս դառնա»²:

Ստեղծված սրայմաններում Թիֆլիսում 1906 թ. մարտի 28-ից ապրիլի 8-ը հրավիրվում է ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական հերթական ժողովը, որի աշխատանքներին Ապուռաժի Կ. Կոմիտեից մասնակցում էր Համազասպը³: Թիֆլիսում եղած ժամանակ Համազասպը երկաթուղային կայարանում հանդիպում է Կոմիտաս վարդապետին, որն իր աշխատությունները տպագրելու և Եվրոպայի հայության համար համերգներ տալու նպատակով 1906 թ. մարտի վերջերին ուղևորվում էր Բեռլին⁴: Կոմիտաս վարդապետին կայարանում ուղեկցող նրա աշակերտ և գործակից Մ. Քրիշչյանն իր հուշերում գրում է. «Իրիկուան մթնշաղին կայարանի մէջ կառաչարի քովէն անցնելով երկրորդ կարգը կը փնտռէինք, երբ Վարդապետը վակոնի մը պատուհանէն ներս հայեացք մը ձգելով յանկարծակի եկած բացականչեց.

— Համոյ՞ դու այստե՞ղ:

Նոյն վակոնի պատֆորմի վրայ ըստ երեւոյթին պահապանի հանգամանքով կեցած խոժոռ դէմքով թուխ երիտասարդ մը,

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Նիսբեր Հ.Յ. Ղաջակցութեան պատմութեան համար, հ. Բ, էջ 258ա-բ:

⁴ Տե՛ս Շաւարշ [Գարեգին Լևոնյան], Կոմիտաս վարդապետ (վերջին երաժշտական tour-նո՞ւ-նի առթիւ), Գեղարուեստ, Թիֆլիս, Ա տարի, 1908, № 2, էջ 127, տե՛ս նաև Բաղիկյան Խ., Կոմիտասը՝ ինչպես եղել է: 2-րդ լրացված հրատարակություն, Երևան, 2013, էջ 196:

մատր բերնին զնելով, աչք-ունքով նշան բրաւ որ լուենք. իսկ երբ մօտեցանք, շշուռջով հասկցուց որ թաթարներով են շրջապատուած. նոյն այդ բաժանմունքէն անցնելով աշխատէս ցուցնենք, թէ սխալմամբ մեզի անծանօթ մէկը բարեւեր ենք և անցնինք լուռ՝ տարբեր բաժանմունք երթանք: Այդպէս ալ ըրինք: Կարծէք սառնարանի մէջէն անցած ըլլալին: ...Համոն մեզ՝ ճեմարանականերու ալ շատ մօտէն ծանօթ՝ Երևանի մէջ ժամագործ Հմայեակ (Համբարձու՞մ)¹ Սրուանձտեանն էր, ծագումով վանեցի, որքան զիտեմ Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանի ազգականներէն»²: Մ. Քրիշչյանի տեղեկութեան համաձայն, թաթարները Համագաստի նկատմամբ ցանկանում էին մահափորձ իրականացնել, ինչը նրանց չի հաջողվում. «Ինչպէս երեւում է Համոյին տերորի են ուզում ենթարկել: Բայց մերոնք էլ չեն քնում»³:

Ռայոնական ժողովին ներկա էին ՀՅԴ անվանի դեմքերը՝ Սիմոն Զաւարյան, Ռոստոմ, Գարեգին Փաստրմաճյան, Համադասալ Օհանջանյան, Միք. Վարանդյան, Ավետիք Սահակյան (Հայր Աբրահամ), Աբրահամ Գյուլխանդանյան և ուրիշներ⁴:

Ժողովում քննութեան էին դրված հայ-թաթարական ընդհարումների, քոչի, հողային, Արևմտյան Հայաստանի կացութեան, ՀՅԴ-ի կողմից դրոշմաբանութեան և այլ օրակարգային հարցեր⁵: Ժողովի արձանագրութեաններէից հետեւում է, որ Համագաստը հատկապէս ակտիւորեն մասնակցել է ազգային ան-

¹ Հեղինակը սխալմամբ Հմայակ կամ Համբարձում անուններով է եիշատակում Համագաստին:

² Քրիշչեան Մ., Խորտակումը քնար: Ամմար կանթեղ, էջ 148-149: Հարկ է նշել, որ Մ. Քրիշչյանի «Ամմար կանթեղ» հուշագրությունը «Հայաստան» հրատարակչությունը վերահրապարակել է նաև Երևանում, հեղինակի մահվանից վեց տարի անց՝ 1969 թ.: Սակայն ժամանակի հայտնի պատճառներով, երևանյան հրատարակչության մեջ Համագաստին վերաբերող հատվածը տպագրվել է խիստ փոփոխված, աղավաղված և աղճատված տարբերակով: Նախ՝ վանեցի Համագաստը միտումնավոր կերպով դարձել է «Տաճկաստանի սահմանների վրա բազմաթիվ հայ-քրդական կոփվների մասնակցած» նախնականի ոմն խեչո, և երկրորդ՝ դուրս է բողբոջվել այն հատվածը, որտեղ վկայվում է Համագաստի՝ Երևանում ժամագործությամբ զբաղվելը, ինչպես նաև նրա Գարեգին եպ. Սրվանձտյանից ազգական լինելու փաստը (տե՛ս Քրիշչյան Մ., Ամմար կանթեղ, Երևան, 1969, էջ 174-175):

⁴ Տե՛ս Քրիշչեան Մ., Խորտակումը քնար: Ամմար կանթեղ, էջ 148:

⁵ Տե՛ս Նիսիբի Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Բ, էջ 258ա-բ:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

վտանգություն կարևոր խնդիր համարվող քոչի հարցի քննարկմանը՝ առաջարկելով խելամիտ և արմատական լուծումներ:

Նշենք, որ թափառների սեղոնային հսկայական տեղաշարժերը՝ քոչը, կատարյալ պատուհաս էին դարձել նրանց ճանապարհին ընկած հայկական բնակավայրերի համար: Պարբերաբար՝ տարվա մեջ երկու անգամ, քոչվորների տեղաշարժերը հայկական տարածքներում գտնվող արտաավայրերն ուղեկցվում էին ցանքերի ոչնչացմամբ, անասնազուգայամբ և տեղական բնակչության հետ ընդհարումներով¹: Ինչպես վկայում է Միք. Վարանդյանը. «Քոչի օրերը: Տասնեակ հազարաւոր թափառականներ, գինւած, իրենց նախիրներով կը բարձրանային գաշտերէն գէպի լեւը, գէպի հայկական Ղարաբաղի հովասուն արօտավայրերը: Այս տարի (իմա՝ 1906 թ. - Գ. Ա.) անոնք ճամբայ ելած էին ռազմական որոշ ծրագրով, զոր մշակեր էին իրենց պարագլուխները»²:

Քոչին վերաբերող հարցի կապակցությամբ Համապատույժ մարտի 29-ի նիստում ելույթ ունեցավ երկու անգամ: Ներկայացնելով քոչի պատճառած վնասակար հետեանքները՝ Համադասպն իր ելույթում մասնախորապես ասել է հետևյալը. «Չպիտի կարծել, որ եթէ մենք առիթ չտանք, թուրքերը խաղաղ կը մնան, ո՛չ. եւ ի՛րը թէ քոչը վնասակար չէ: Հարցը նրանումն է, թէ ի՞նչ միջոցներով պիտի կարողանանք գտել այդ վտանգավոր տարրին: Զանգեզուրի աշխարհագրական զիրքը տարրեր լինելով քան Գանձակինը, նոքա այնտեղ ուրիշ կերպ կը վարուեն: Եւ եթէ բարձրանալու ժամանակ նոքա վնաս չտան, զոնէ իջնելու ժամանակ նոքա իրենց յետեւը կը թողնեն ձիաւոր խմբեր, որ մեծ աւերած կարող են անել: Մեր բոլոր ջանքը պիտի լինի այդ խմբերի առաջն առնել, բայց ինչպէ՞ս: Արդեօք ամէն

¹ Տե՛ս Առաքելյան Գ., Գանձակ-Ելիզավետպոլի բնակչությունը XIX դարում, Երևան, 2003, էջ 78:

² Վարանդյան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն, էջ 326:

գիւղում բազանէ՞ր ստեղծենք, բայց չէ՞ որ միթերք չունենք: Յանկալի է, որ այս ուղղութեամբ խօսուի թէ ի՞նչ գործնական միջոցներով (կարելի է) նրանց առաջն առնել»¹:

Քանի որ այլ միջոցներ չկային քոչն արգելելու համար, ուստի գինյամ քոչփորների անակնկալ հարձակումներին դիմագրավելու նպատակով Համազասպն առաջարկում էր այդ ուղղութեամբ ձեռնարկել որոշ քայլեր և լինել միշտ պատրաստ նրանց դիմագրավելու համար: «Մենք ոչ մի հնարաւորութիւն չունենք քոչը արգելելու, - ասում էր նա, - բայց ոչ մի դէպքում չպիտի լաւատես լինել. ուստի անհրաժեշտ է միշտ պատրաստ լինել, քանի որ թուրքերը լաւ գինուամ լինելով և մեծ խմբերով արշաւելով՝ ոչ մի հնարաւորութիւն չպիտի ունենանք առաջն առնելու»²:

Ժողովում քննարկվում է նաև հակահայ տրամադրութեւններ ունեցող ցարական պաշտոնյանների հանդեպ վերաբերմունքի հարցը: Համազասպն, իր ելույթում հակադարձելով Ա. Գյուլխանզանյանի այն տեսակետին, որ պետք է պատժել միայն Գործող պաշտոնյաններին, գտնում էր, որ ցարական պաշտոնյանները չպետք է մտածեն, որ «...կարող են ամէն տեսակ ոճիրներ գործել և ապա պաշտօնաթող լինելով հանգիստ ապրել. ուստի որպէսզի նրանց մէջ այդ համոզմունքը չմտնի, պէտք է նրանց եւս պատժել»³:

Կարգապահական օրակարգի շուրջ ժողովի 16-րդ նիստում ելույթ է ունենում նաև Համազասպը և առաջարկում քննութեան առարկա դարձնել «կազմակերպութեան անդամների պատասխանատւութեան հարցը»⁴: Ժողովականների առաջարկով այդ հարցը մտնում է օրակարգ: Համազասպը կարեւորում էր նաև ՀՅԴ քարոզչութիւնն ու ժեղացիներու խնդիրը:

¹ Նիւրեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Խ. Բ, էջ 265ա:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 266ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 305ա:

Նա կարծում էր, որ «Անհրաժեշտ են փորձուած ոյժեր, որոնց ձեռքի տակ գործեն երիտասարդները: Գրականութիւնը անհրաժեշտ է»¹:

Հայ-թաթարական բախումների վերջին շրջանում իրավիճակը կրկին սրվել էր Վարանդայում և խաչենում ամռան ամիսներին սկսված քոչի պատճառով: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ Համադասալը Մոխրաթաղից 1906 թ. ապրիլի 25-ին ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյին հղած նամակում տեղեկացնում էր տիրող ծանր կացության մասին. «...զրութիւնը հետզհետե նկատելի չափով սուր կերպարանք է ստանում մեր գաւառում, լիրր Թիլիզիսիւնին (իմա՝ սրիստավը — Գ. Ս.) տեղս գալուց անմիջապէս յետոյ: Էրէկ թուրքեր յարձակուեցին Զանեաթաղի վրայ տաւար տանելու մաքով, բայց էրէք զինուոր չուա հասնելով հետ են դարձնում ապրանքը»²:

Հաղարավոր թաթար զինյալներ իրենց հոտերով բարձրանում էին հայկական բնակավայրերում գանդող սարերն ու արտառավայրերը, դրանով իսկ իրենց հսկողության տակ վերցնում հայկական բնակավայրերի վրա իշխող բարձունքներն ու հաղորդակցության ուղիները³: Վարդանի՝ Համադասալին 1906 թ. մայիսի 26-ին հղած նամակներից մեկում այդ մասին ասվում էր. «...լեռ բարձրացած թուրքերը չափազանց լրբացել են... Նկատուում է մի ընդհանուր ծրագիր թուրքերի կողմից, կառաւարութեան պարզ աջակցութիւնը և խրախուսանքը: Դրութիւնը մեր շրջանում առհասարակ լարւած է. միշտ սպանութիւնների և թալանների են տեղի ունենում»⁴:

Համադասալը Մոխրաթաղից ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյին 1906 թ. հուլիսին հղած մեկ այլ նամակում իր դժգոհությունն

¹ Նույն տեղում, էջ 315ր:

² ՀՅԴ. ԿԱ, քրթածրար № 403, գ. 23:

³ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Ազատագրական պայքարի կովկասյան ճակատը, էջ 356:

⁴ ՀՅԴ. ԿԱ, քրթածրար № 403, գ. 20:

էր հայտնում Ռայոնական ժողովի՝ քոչի և մարտավարութեան վերաբերյալ բնութենած որոշումից. «Ռայոնական ժողովի առաջ, երբ կայացաւ զինուորական ժողով և միաձայն վճռեց քոչին չթողնել բարձրանալ... Ռայոնական ժողովի վարժապետները քանդեցին այդ վճիւրը, կարծելով, որ թուրքը իրենց հետ կդբայրացել է: Ոչինչ, այդպիսի անհեռատես վճիռների մէջ շատ է տապալկուել հայ ժողովուրդը»¹: Նույն նամակում ընկերներին ներկայացնելով իրեն մտածված ինչչենի գաղափար տիրող ծանր դրութիւնը՝ Համադաւապը պահանջում էր. «Գրել և՛, էլի ստիպւած և՛ գրելու. Բաւ է խնամիրութիւն անել. այս ուսյոնի (իմա՝ ինչչենի — Գ. Ս.) համար խոստացած 8000 ծայր 50 մատուցել տարճանակ. 90 հրացանի փոխարեն դոնէ մի քառորդ ուղարկեք, ինչպես և որոշւած գումար»²:

Հայ բնակչութեան համար կատարյալ պատուհաս էին դարձել հատկապէս Զինվանչիրի գաղափար՝ տվադակաորջերի վերածված թաթարարնակ Բեհան-Բայա, Քոչուն-Ամիրյար, Քուչնադար և Նարիշատ բնակավայրերը: Նշված դյուղերին պատճելուց առաջ Համադաւապը այցելում է այդ բնակավայրերը և բնակիչներին խորհուրդ տալիս հայերի հետ չվիճել և նրանց վրա այլևս չհարձակվել, սակայն տարդւոյուն: 1906 թ. հունիսի 19-ին Համադաւապի գլխավորութեամբ հայկական ուժերը հարձակվում են վերոնշյալ բնակավայրերի և քոչատեղերի վրա: Զինված ընդհարման արդյունքում հայկական ուժերին հաջողվում է ջարձաւիւիչ հարվածներ հասցնել թշնամուն և ցրել քոչատեղերը³:

Դրութիւնը շարունակում էր լարված մնալ նաև Շուշիում: Համադաւապին 1906 թ. հուլիսի 1-ին դրած նամակներից մեկում վարդանն ահադանդում էր. «Համադաւապ ! Քաղաքի դրութիւնը շատ լուրջ է. յուզումը իր գաղաթնակետին է հասել.

¹ ՀՅԴ ԿԱ, քորաւրար № 403, գ. 24:

² Նույն տւղում:

³ Տեւ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 668:

երևել թուրքերը սպանեցին Յաղարայուից 4 հոգու և գերի առան մեկին»¹։ Ակնկալելով Համազասպի օգնությունը Խաչենից՝ Վարդանը Հատուկ նամակով նրան հրահանգում էր. «Նամակս ստանալուց 30-40 ձիաւորներ ուղարկիր գինւած. առափնյութիւն տալով այնպիսիներին, որոնք կհամաձայնին մի երկու ամսով մնալ քաղաքում։ Իսկ դու աշխատիր Խաչենի սահմաններից մօտիկ մնալ. և յատուկ որոշւած մարդիկ ունենալ, որ երբ քաղաքում մի բան սկսուի անմիջապէս ուղարկես օգնութեան, մի յիսուն հոգով»²։

Շուշիում երկրորդ բնդհարումները սկսվում են հուլիսի 12-ին և ավարտվում նույն ամսվա 22-ին³։ Ինչպես միշտ, նախահարձակը զարձյալ թաթարներն էին, որոնք փորձում էին Ղալբալուի ձորի ուղղությամբ երևանյան դռներով ներխուժել Շուշի⁴։ Թեև զենեքալ-մայոր Գոլոշասպովն այդ օրերին գտնվում էր Շուշիում, սակայն, նրա ներկայութիւնը ոչնչով չզսպեց արշան ծարավ թաթարներին։ Հուլիսի 13-ին շրջաններից Շուշի է հասնում 120 մարտիկներից բաղկացած հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը⁵։ Նույն օրը Շուշի հայ պաշտպաններին Զիվանշիրից օգնութեան է հասնում նաև Համապասպի 40 մարտիկներից բաղկացած մարտախումբը⁶, և միահամուռ ուժերով թաթարներին կանգնեցնում են հայկական վերին թաղամասերի մատույցներում։ «Յուլիս 13-ի գիշերուան մեր բուռն յարձակումը, նշում է Միք. Վարանդյանը, յուսահատութեան ու բարոյալքումի մատոնեց թշնամին»⁷։ Թեև վերջիններիս գիշերը օգնութեան էին հասել 500 զինյալ ուժեր, այդուհանդերձ,

¹ ՀՅԴ. ԿԱ, րղրածրար № 403, գ. 22։

² Նույն տեղում։

³ Տե՛ս Նիսեր Հ.Դ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Կ. Ե, էջ 309։

⁴ Տե՛ս Արամայիս, Սի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Բ, էջ 6։

⁵ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Արցախի և Դաշնակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 125։

⁶ Տե՛ս Արամայիս, Սի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Բ, էջ 9, տե՛ս նաև Նիսեր Հ.Դ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Կ. Ե, էջ 308։

⁷ Վարանդեան Մ., ՀՅ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 330։

Հայ պաշտպաններին համատեղ ուժերով հաջողվում է կատեցնել նրանց բոլոր գրոհները, գրավել մի շարք կարևոր դիրքեր և բնդհարումից դուրս գալ փայլուն հաղթանակով: Թաթարները կրելով հերթական պարտությունը, դուրս են քշվում քաղաքից¹: Հաղթական կռիվների մասին Վարդանը գրում է. «Նրեկոյեան զէմ էր արդէն: Բաւականաչափ ոյժ կենտրոնացրինք աւերակ ներան ու շուրջը, ու ուսմը-ձւաներով: Փառաւոր մի ջարդ տալուց յետոյ դուրս քշեցինք թուրքերին ու աւերակները նորից ամբողջապէս գրաւեցինք... 22-ի առաւօտը լուսացաւ միանգամայն դադարած հրացանաձգութեամբ, այգպիսով վերջացաւ կռիւը, որը ընդմիջումներով տեւեց ամբողջ 9 օր...»²: Ա-Դոյի վկայակոչած տվյալների համաձայն՝ հայերն ունեցել են 24 սպանված, 102 վիրավոր: Թաթարների կորուստը կրկնակի էր³:

Շուշիում ընթացող կռիվների ժամանակ թաթարները⁴ թվով 300 հոգի, 1906 թ. հուլիսի 13-ին հարձակվում են իրամորթ գյուղի վրա: Կռիվը տևում է 9 ժամ: Այս անգամ ևս խրամորթիկներին օգնություն է հասնում ինչհետև թուրքիկ խումբը՝ Համազասպի հրամանատարութեամբ, և հուժկու հարվածով փախուստի մատնում թշնամուն: «Խրամորթը, գրում է Արամայիսը, յայտնի էր իւր հերոսութեամբ՝ զեռ անցեալ կռիւներից, նա այգպիսի յարձակումների չէր դիմապրաւել. մանաւանդ որ ինչհետև թուրքիկ խումբն արդէն օգնութեան էր հասել... թուրքիկ խումբը կտրիճ գիւղացիների հետ դուրս են վազում դիրքից, սեպածե միւսում հակառակորդների շարքերի մէջ ու նրանց շփոթեցնելով՝ քշում մինչև թրքական Չուխուր-Մահ-լալու գիւղը»⁴: Կռիվը շարունակվում է նաև հուլիսի 15-ին, երբ թաթարական հրոսակախմբերը կրկին հարձակվում են Քարազ-

¹ Տե՛ս Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը, հնագրից մինչև մեր օրերը, էջ 274:

² Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.), էջ 128:

³ Տե՛ս Ա-Դօ. Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), էջ 167:

⁴ Արամայիս, Սի քանի գլովս հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Բ, էջ 8:

լուխ և Խրամորթ գյուղերի վրա: Օգտակարով գիշերվա մթությունից՝ թշնամին կարողացել էր աննկատելի խմբվել Քարապլխի տակ, ապա թևերով տարածվել և հարձակվել երկու գյուղերի վրա: Թեև Խաչենի թռուցիկ խումբը հասել էր օգնություն, այդուհանդերձ թշնամին կարողացել էր զրավել կարևոր գիրք հանդիսացող ժայռը: Օգնություն հասնող թռուցիկ խմբերի ուշադրությունը չեղելու, միևնույն ժամանակ ինքնապաշտպաններին օգտակելու նպատակով թաթարական Շելլու գյուղից մոտ 500 զինվորներ սրարչավ հասնում են Նախիջևանիկի տակ գտնվող «Մոսունց-Թախա» կոչված բլրակը և, անկանոն համադարձ տալով, միանում Մարգյուլի կողմից օգնության եկող հարյուրավոր հեծյալներին: Այդ սաղմախաղով թշնամու ստվար զանգվածը պետք է ամերեր Խրամորթն ու Քարապլխը, իսկ մյուս մասը Շելլուի մոտ պետք է փակեր Վարանդայից օգնության եկող մարտախմբերի ճանապարհը¹: Թշնամու հաշվարկով՝ Վարանդայի մարտական ուժերը ստիպված գնալու էին պաշարված գյուղերին օգնության, ինչի հետևանքով զգալիորեն կթուլանային Վարադարուն, Փիրջամալ և Նախիջևանիկ գյուղերի պաշտպանական գիրքերը: Համազասպի գլխավորած Խաչենի, ինչպես նաև Վարանդայի թռուցիկ խմբերը, կռահելով թշնամու նպատակը, ոչ միայն շտապում են վտանգված գյուղերին օգնության, այլև հարձակվում են Շելլու գյուղի վրա: «Այդ յանդուզն քայլից թուրքերն այնպէս շփոթեցին, որ մի գնդակ անգամ արձակել չկարողացան...»², վերհիշում է Արամայիսը: Այդ խայտառակ պարտությունից հետո թաթար հրոսակախմբերը, խուսափելով շրջափակումից, հարկադրված կենտրոնանում են Շելլու գյուղում, ապա փախուստ տալիս դեպի այգիներ:

¹ Տես նույն տեղում, էջ 10:

² Նույն տեղում, էջ 11:

Միևնույն ժամանակ ինքնաբերական շուրջը գեոևս շարունակվում էին մարտերը, սակայն, գյուղի ինքնապաշտպաններին օգնություն հասած Համապատկի գլխավորած խաչենի թուուցիկ խմբերից մեկի օժանդակութամբ թշնամին լքում է մարտադաշտը: «...խաչենու կենտրոնից,~ գրում է Արամայիսը,~ հասել էր մի թուուցիկ խումբ տեղական ուժերի հետ և ժայռը մաքրել յարձակումներից, իսկ Ասկերանից էլ այնտեղ էր անցել մի փոքրիկ խմբակ, և Ղարաղաջի մօտ գտնուող թրքական հանգստարանից զարկելով՝ թուրքերի թիկունքը բռնել: Թուրքերը պարտւած յետ են խաղում վերջապէս Շէլլէի մօտ թողնելով 7 դիակ, 3 ձի, իսկ Քարաղլիի մօտ՝ 8 դիակ, 7 ձի, մի հրացան և մի դրօշակ...»¹:

Արցախահայերի այդ հաղթանակներից հետո թաթար հրոսակներն այլևս չհամարձակվեցին հարձակումներ գործել հայկական բնակավայրերի վրա: Ինչպես ասված է ՀՅԴ Ապառաժի Կ. Կոմիտեի 1906-1907 թթ. տարեկան տեղեկագրում. «1906-ի դէպքերը ապացուցեցին որքան յաջող կերպով էր գործել եւ պատրաստուել Դաշնակցութիւնը ինքնապաշտպանութեան գործը եւ այնպիսի հարուածներ հասցրեցին թուրք բէգերին եւ նրա ձեռքին կոյր գործիք դարձած անգլիտակից թուրք ամբոխին մեր շրջանում, որ նոքա էլ չհամարձակուեցան Շուշուց յետոյ որեւէ ուրիշ վայրում կռիւ բարձրացնել»²:

Հայ-թաթարական ընդհարումներն ավարտվեցին 1906 թ. աշնանը: Ինչպես նշում է Լեոն. «...ամեն տեղ և միանգամից, կասես կախարդական գամպանի մի շարժումով դադարում էին հայ-թուրքական կռիվները: Նանք այլևս հարկավոր չէին ամբողջովով ռեժիմին և հազարավոր ամերակներ, հազարավոր գերեզմաններ երկնքի տակ անշարժանում էին իբրև հրեշ հուշարձաններ Նիկողայան ոճրագործ ու հրեշ կարգի»³:

¹ Նույն տեղում, էջ 12:

² Նյութեր Հ.Դ. Դաշնակցության պատմության համար, Խ. Ե, էջ 304:

³ Լեո, Անցյալից: Հուշեր, քրքեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 202:

Ամփոփելով նշենք, որ հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում Արցախում 1905-1906 թթ. ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպման համար ծախսված գումարների առնչությամբ Համազասպի դեմ հղել են որոշ կասկածանքներ: Հարցը բարձրացվել էր ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի անդամ Բ. Հովսեփի Տեր-Դավթյանի կողմից¹: Ռոստոմը, ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյին Շուշիից 1905 թ. հոկտեմբերի վերջերին հղած նամակներից մեկում խոսելով Ֆինանսական պատասխանատուներից մեկի մասին, ակնարկ էր անում նաև Համազասպի վերաբերյալ: Նամակում մասնավորապես ասվում էր. «Հազիւ այդ շրջիկի (իմա՝ Ֆինանսական պատասխանատուի — Գ. Ս.) մասին կարգադրութեան փորձեր սկսեցինք, երբ կասկածներ տեղացին Համազասպի գործունէութեան վերաբերմամբ»²:

Հարկ է նշել, որ մեզ անհիմն է թվում Համազասպի դեմ առաջադրված մեղադրանքը, քանզի «ժողովրդական հերոս»³ պատվանունը վաստակած գործիչը հազիւ թե տուրք տար գայ-թակղությանը և կատարեր զեղծարարություններ: Թյուրիմացությունը կարող էր կապված լինել միայն անկանոն հաշվարկների հետ: Մեր ենթադրությունը հավաստող փաստարկը Ռոստոմի՝ ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյին հղած վերոհիշյալ նամակում այդ առիթով արված հետևյալ պարզաբանումն է. «Անձնական զեղծումները հաւանական չեն համարում, բայց մի բան պարզ է. այդ այն է, որ նա (Համազասպը — Գ. Ս.) ծախքեր արել է առանց կարգ ու կանոնի, կանոնաւոր հաշիւներ չի պահել եւ այլն»⁴: Ռոստոմի բացատրությունը հիմնավոր է և համոզիչ: Լինելով Արցախում՝ նա քաջատեղյակ էր ՀՅԴ Ապառաժի Կ.

¹ Հովսեփ Տեր-Դավթյան (1870-1946)-ՀՅԴ անվանի գործիչ: Ծնվել է Թիֆլիսում: Մասնագիտությամբ ակնաբույժ: Արևելյան Բյուրոյի անդամ է ընտրվել Թիֆլիսում 1906 թ. մարտի 28-ից ապրիլի 8-ը հրավիրված Ռայոնական ժողովում (տես Նիսերի ՀՅ. Դաշնակցութեան պատմության համար, հ. Բ, էջ 322թ):

² Ռոստոմ, Նամականի (մահուան ուրսումնամեակին առթիւ), էջ 401:

³ Իրազնկ, Փետրուար 18 (Յուշապատում ՀՅ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 316:

⁴ Ռոստոմ, Նամականի (մահուան ուրսումնամեակին առթիւ), էջ 401:

կոմիտեի և Զինվորական մարմնի գործունեությունն ու ինքնապաշտպանությունն հետ կապված կազմակերպչական հարցերին:

Համազասպն իր խոր վրդովմունքն է հայտնել և չի ընդունել իրեն հասցեագրված մեղադրանքը: Դրա անհիմն լինելն ապացուցելու համար 1906 թ. օգոստոսին 1-ին ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյին դրած նամակում խնդրում էր. «Ստեղծել միջնորդական դատարան Բյուրոյի անգամ «Հովսեփի» կողմից իր հասցեին հնչեցրած զրպարտությունը պարզելու համար»¹: Նշենք, որ «Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար» փաստալուրերագրական ժողովածուում, ինչպես նաև ՀՅԴ պատմությունը վերաբերող աշխատություններում տեղեկություններ չկան կուսակցական դատական ատյանի հրավիրման վերաբերյալ: Այդ մասին նյութեր չգտանք նաև ՀԱԱ արխիվի 1457 ֆոնդի (ՀՅԴ կուսակցություն) նյութերում և ժամանակի մամուլում:

Հայտնի է, սակայն, հետևյալ փաստը: Մերժելով իր նկատմամբ առաջադրված մեղադրանքը՝ Համազասպը ՀՅԴ «Նրկիր» պաշտոնաթերթի 1906 թ. դեկտեմբերի 17-ի համարում հրապարակել է հետևյալ հայտարարությունը, որով հասարակությանը տեղեկացնում էր.

«Զիւլանշիրի և Խաչենի 1905-1906 [թթ.] հաշիւները վերջնականապէս կազմել եմ և ինքնապաշտպանութեան հետ կապած բոլոր պահանջներին բաւարարութիւն եմ տւել:

Ուստի խնդրում եմ ամեն մէկից, ով որ գտնում է, որ ինքը բաւարարութիւն չէ ստացել ինձանից, վաղօրօք դիմել Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեին գոհացում ստանալու:

Համազասպ»²:

Դատելով գրությունը բովանդակությունից՝ Համազասպը ֆինանսական մանրամասն հաշվետվություն է ներկա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 334:

² «Նրկիր», Թիֆլիս, 1906, դեկտեմբերի 17, № 64:

յացրել ՀՅԴ Ասպառաժի Կ. Կոմիտեին և հերքել իր դեմ եղած անհիմն մեղադրանքները. դրանով իսկ հարցը վերջնականապես փակվել է:

Այսպիսով՝ ի մի բերելով 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում ինքնապաշտպանական կռիվների արդյունքները՝ աներկբա պետք է հաստատել, որ շնորհիվ ՀՅԴ-ի կազմակերպած հերոսական դիմադրության արցախահայալիճյունը հերոսական կռիվների բովում տարել է լիակատար հաղթանակ: Դրանով իսկ խափանվեց հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների ծրագիրը:

Անշուշտ, Արցախում և Գանձակում ձեռք բերված հաղթանակների մեջ իր անուրանալի դերակատարութունն է ունեցել Համազասպը: Իր բազում սխրագործութունների և տարած հաղթանակների համար Համազասպ սղգային գործչի, հմուտ և բանիմաց ռազմիկի ու հրամանատարի համբավը, դուրս գալով Արցախի շրջանակներից և ձեռք բերելով ժողովրդական հերոսի կերպարանք, արդեն արժանացել էր համընդհանուր ճանաչման:

ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅԱՆ, ԱՔՍՈՐԻ ԵՎ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Ա. Համազասպի բանտարկությունը, դատավարությունը
ու արքայը
(1907 թ. օգոստոս-1912 թ. վերջեր)

Հայ-թաթարական ընդհարումների ավարտից հետո Համազասպ Սրվանձոյանցը հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում արդեն լայն ճանաչում ունեցող գործիչ էր՝ «Դաշնակցական ականաւոր խմբապետ Համազասպ»¹: 1906 թ. նոյեմբերին նա մեկնում է Բաքու: Հետագայում իր հարցաքննությունում Համազասպը նշել է. «1906 թ. նոյեմբերին, երբ անկարգությունները, այսինքն՝ ընդհարումները դադարեցին, ես մեկնեցի Բաքու: Ելիզավետպոլի նահանգում իմ մնալը համարում էի վտանգավոր, քանի որ չարացած մահմեդականները որոշել էին ինձ սպանել»²:

Սակայն Համազասպը Բաքվում երկար չի մնում: 1906 թ. վերջերից մինչև 1907 թ. օգոստոսը նա լինում է Կրասնովոդսկում, Տաշքենդում, Պարսկաստանում ու կրկին վերադառնում է Բաքու՝ իրականացնելով կոստակցական հանձնարարություն-

¹ Իրագեկ, Փետրուար 18 (Յուլպատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 318:

² ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց 3, գ. 1, ք. 653, տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության րոքածրարները, էջ 172:

ներ: Այս շրջանում Համազասպն, իրոք, կուսակցական ակտիվ գործիչ էր: Անհատական կյանքից գուրկ, Համազասպն իր ամբողջ հուլթյամբ կապվել էր կուսակցության հետ, ՀՅ Դաշնակցությունը համարում էր իր ընտանիքը, նա հեղափոխական գործունեության մեջ էր փնտրում իր գոյության իմաստը:

Դա հեահեղափոխական հետադիմության¹ սև ուակցիայի սկսման ժամանակաշրջանն էր, երբ 1905-1907 թթ. ուսական հեղափոխության պարտությունից հետո ցարական կառավարությունը լայնածավալ հարձակում էր սկսել երկրի դեմոկրատական ու հեղափոխական ուժերի նկատմամբ: Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարար և վարչապետ, փաստացի դիկտատոր Պյոտր Ստոլիպինի¹ հրամանով խստացվել էր ժանդարմական հսկողությունն ամբողջ երկրում: Պահորդական բաժանմունքի ու ժանդարմական վարչության գործակալները վխտում էին ամենուրեք: Բանտը, աքսորն ու տաժանակիր աշխատանքները թագավորում էին երկրով մեկ: «1906-ից ի վեր,~ գրում է Լ. Ակնունին,~ երբ ամբողջ Ռուսաստանում կազմակերպիեց սև սէրբորը, հարկաւ ոչ թէ յհեղափոխութեան, այլ ոստիկանութեան ջանքերով, երբ ինքը տարամիտ կառավարութիւնը զինեց մութ տարերը, տականքը ամբոխի, արթնացող երկրի վրայ սարսափի քօղը ծածկելու համար...»²:

Կուսակցության հատուկ հանձնարարականով 1906 թ. վերջերին Համազասպը Բաքվից անցնում է Անդրկասպյան երկիր: Հայ-թարական ընդհարումներից հետո ՀՅԴ Ապառաժի Կ. Կոմիտեն հայտնվել էր նյութական ծանր վիճակի մեջ: «Շրջանը չունէր ոչ մի դրամական աղբիւր եւ աչքի առաջ ունենալով մեր մասսայի տնտեսապէս քայքայւած գրութիւնը հարկաւոր էլ

¹ Պ. Ստոլիպինը ներքին գործերի նախարար էր նշանակվել 1906 թ. ապրիլի 26-ին, իսկ վարչապետ՝ նույն օրվականի հուլիսի 8-ին:

² Ակնունի Է., Բողոքի ձայն: Կովկասահայ քաղաքական բանտարկեալները (Յարական հալածանքի մի էջ), Պոսթըն, 1911, էջ 9:

չէր կազմակերպել դրամական միջոցները»¹, - ասված է ՀՅԴ Ազատութի Կ. Կոմիտեի 1906-1907 թթ. տարեկան տեղեկագրում: Ուստի Համագաստվին հանձնարարված էր. «...անցնել Անդրկասպեան երկիրը և. Ոսկանապատի Կենտր. [ոնական] կոմիտեի համաձայնութեամբ հանգանակութիւն բանալ այնտեղ բնակուող դաւաճողներին շրջանում, որպէսզի հնարաւոր լինէր այդ ճանապարհով փակել ինքնապաշտ. [պանական] շրջանից բաց մնացած դրամական հաշիւները»²:

Հասնելով Կրասնովոդսկ, Համագաստը, դրամահաւաքից դատ ձեռնամուխ է լինում նաև տեղի ՀՅԴ կոմիտեների վերակազմման աշխատանքներին: 1907 թ. հունվարի 31-ի թվագրութեամբ³ Համագաստի ստորագրութեամբ կազմված մի արձանագրութիւնում այդ մասին ասվում է. «Գալով տեղս և տեսնելով տեղույս մարմնի քայքայւած դրութիւնը հրաւիրեցի ժողով տեղիս վաշնակցական ընկերներին, որոնք կատարեցին ժամանակաւոր մարմնի ընտրութիւն: Ընտրւած են. Ջէմս, Գնունի, Մարկ և Գ.: Սրանք պետք է ժամանակաւորապէս կառավարեն Կարմրաշրի գործերը մինչև ընդհանուր ժողովը»³:

Բայց Համագաստը Կրասնովոդսկ էր եկել այլ նպատակով: Համաձայն Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարեւորութեան գործերով դատական քննիչ Նիկոլայ Լիժինի⁴ «Դաշնակցութեան գործով» «Ահաբեկչական գործադիր խորհրդի» վերաբերյալ 1909 թ. ապրիլի 13-ից 20-ը իրականացրած հետաքննութեան նյութերի, ՀՅԴ Շուշիի և Գանձակի Կ. Կոմիտեներին կից գործող Ահաբեկիչ մարմնի ղեկավար Համագաստի անմիջական մասնակցութեամբ 1907 թ. գարնանը Կրասնովոդսկում իրականացվել է Մուշեղ Օհանյանի⁴ ահաբեկումը¹:

¹ Նիսեր Հ. Գ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 312:

² Նույն տեղում, էջ 313:

³ ՀՅԴ ԿԱ, քրքածրար № 329, գ. 44:

⁴ Մ. Օհանյանը եղել է հակադաշնակցական գործունեություն ծավալած խմբապետ Սիւրանի (Գարբիի Բեշիշյան) մերձավոր աջակիցը: Վիեննայում 1907 թ. փետրվարի 22-ից

Կրասնովոդսկում Համագասպը երկար չի մնում և այդ-
տեղից կուսակցության ֆինանսական գործերը կարգավորելու
նպատակով մեկնում է Տաշքենդ²: Համագասպն այդտեղ հան-
գանակած գումարները ոմն Բազրատ Գևորգովի և Արամ Ալա-
ջաջյանի միջոցով պարբերաբար ուղարկել է ՀՅԴ Բաքվի Ոս-
կանապատի Կ. Կոմիտեին³: 1907 թ. հուլիսին նույն կոմի-
տեությանն ուղարկած նամակում Համագասպը խնդրում էր,
որ հանդանակված գումարներից 500 ու. ուղարկվի Թիֆլիս՝
«...Գէորգ Չառլի յիշատակին. յօգուտ տաճկահայ սովեալնե-
րի»⁴: Նա նաև խնդրում էր, որ Հնարավորության դեպքում
Տաշքենդ ուղարկվի ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի
«Գրոհ»⁵ երկաբաթաթերթը, հիմնավորելով, որ դրա «կարիքը
մեր մէջ մեծ է»⁶: Կարճ ժամանակ անց Համագասպը Տաշքեն-
դից վերադառնում է Բաքու, իսկ այդտեղից՝ Արցախ՝ Շուշի:

1907 թ. հուլիսի վերջերին Համագասպն իր խմբով Արցախից
մեկնում է Պարսկաստան: Զանգեզուրում՝ Կապանի Շիրվազոլ գյու-
ղում, Համագասպի հետ տեղի է ունեցել հետևյալ հիշարժան դեպ-
քը, որի մասին տարեց շրվազոլցիներից գրի է առել Կապանի երկ-
րագիտական թանգարանի տնօրեն, պատմաբան Գրիշա Սմբատյա-

մայիսի 4-ը հրավիրված ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովը որոշել էր «կարգապահական պա-
տիմներու ենթարկել տալ յանցաւորները, յանձնելով այդ խնդիրը Դաշնակցութեան Կով-
կասեան Անաբեկիչ Մարմնին» («Դրօշակ», Ժնև, 1907, յունիս-յուլիս, № 6-7, էջ 103):
Սույն որոշմամբ մահվան էին դատապարտվել ՀՅԴ-ից արտաքսված Սիիրանն ու ևրս հս-
մախոհները (տե՛ս նույն տեղում):

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 334-335:

² Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1366/23, տե՛ս նաև ՀՅԴ ԿԱ,
թղթածրար № 329, գ. 4, տե՛ս նաև Գալստեան Ս., Ֆիդայիների նորահայտ նամակներից:
Համագասպի նամակը ուղղումը Կովկասի ընկերներին (1905 թ.), «Ազատամարտ», Երե-
ւան, 1991, օգոստոս, քիւ 23: Ի դեպ, նշենք, որ քե՛ս սույն նամակը քվադրված չէ, սակայն
Ս. Գալստյանը այն քվադրել է 1905 թ., ինչը ճիշտ չէ, քանզի այդ քվականին Համագաս-
պը դեռևս գտնվում էր Արցախում:

³ Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1366/23:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ «Գրոհ» երկշաբաթաթերթը հրատարակվել է Բաքվում՝ 1906-1907 թթ. (տե՛ս Հայ պարբե-
րական մամուլը: Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980), կազմեց՝ Մ. Բա-
բյան, Երևան, 1986, էջ 62):

⁶ Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1366/23:

նը: Ըստ այդմ, երբ Համադասալը հասնում է Շիկահող, խումբը նկատում է «...եկեղեցու շուրջը խռնված ամբոխին: Զինվորները գյուղ են մտնում իմանալու, թե որե՛կ արտակարգ բան տեղի չի՞ ունեցել: Պատասխանում են, որ 70 տարեկան Մուսայեղին երեխա է ծնվել, կատարվում է կնունքը:

Լուրը հասցնում են Համադասալին:

— Տղա՞ է ծնվել, թե՞ աղջիկ,- հարցնում է հայդուկապետը:

Հայդուկները չգիտեին, չէին հետաքրքրվել:

— Գնացե՛ք ու իմացե՛ք: Եթե տղա է ծնվել, ես գյուղ եմ մտնում և կնքահայրն եմ: Եթե աղջիկ է, շարունակում ենք ճանապարհը,- հրամայում է Համադասալը:

Տղա էր ծնվել, և նա գյուղ է մտնում, գրկում, համբուրում է նորածնին, ու տղան կնքվում է Համադասալ անունով»¹:

Գ. Սմբատյանը շիկահողցիների և անձամբ համագյուղացի Համադասալ Մուսայեղի Բադալյանի պատմածի հավաստիությունը ճշտելու նպատակով Հայաստանի ազգային արխիվում ուսումնասիրել է Շիկահող գյուղի Սբ Ստեփանոս եկեղեցու չափաբերական մատյանը և պարզել, որ, իսկապես, եկեղեցու քահանա Տեր Մարտիրոսի (Մարտիրոս Տեր-Մովսիսյան-Մելիք Նուբարյան) կողմից 1907 թ. գրանցված է Համադասալ Մուսայեղի Բադալյանի ծնունդը²:

«Վազգեն» ստորագրությամբ հեղինակի՝ ՀՅԴ անդամ Զիրբայիլ Վարդանյանի (Զիրո) մասին «Դրոշակ»-ի 1928 թ. 1-ին համարում տպագրված հոդվածում թուուցիկ ասվում է, որ Համադասալը Սալմաստ գավառի Հավթվան գյուղում (զուտ հայաբնակ այդ գյուղը համարվում էր Երկիր մեկնող հեղափոխական գործիչների, ղինատար և հայդուկային խմբերի հուսալի հենակետերից մեկը) մասնակցել է կուսակցական «կարեւոր հաւաքոյթի

¹ Սմբատյան Գ., Հարությունյա պատերազմ... Օրեր և մարդիկ, Երևան, 2003, էջ 131-132:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 132:

մը»¹: Թեև աղբյուրներում ուղղակի տեղեկություններ չեն պահպանվել Համապատասխան Պարսկաստան մեկնելու բուն նպատակի և, հատկապես, հույժ գաղտնի այդ ժողովում քննարկված հարցերի մասին, այդուհանդերձ, հավիված ենք կարծելու, որ Համապատասխան Պարսկաստան էր մեկնել մասնակցելու Ռուսական առաջին հեղափոխությունից ազդակ ստացած հակաշահակաժողովում ունեցող 1905-1911 թթ. իրանական հեղափոխությունը: Բանն այն է, որ դեռևս 1907 թ. փետրվարի 22-ից մայիսի 4-ը Վիեննայում կայացած ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովն էր Պարսկաստանի մարմիններին ու անհատներին հանձնարարել «...բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացման, մտցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատագրական, ռամկավարական եւ աշխատաւորական ոգին, որը բխում է Դաշնակցութեան Ծրագրից»²:

Իրանական ազատագրական շարժման համար անհրաժեշտ էին զինվորական կարող և երիտասարդ ուժեր³: Ուստի Ընդհանուր ժողովի այդ որոշումից հետո, նախքան դաշնակցական զինյալ խմբերի⁴ մուտքը Պարսկաստան (1908 թ. սեպտեմբեր)⁵, նախևառաջ այնտեղ էին մեկնել դաշնակցական ռազմա-

¹ Վազգեն, Ջիրօ (Ջիրայիլ Վարդանեան). «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, յունուար, № 1, էջ 24:

² Նիբեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Գ, էջ 310ա:

³ Տես Սո. Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը. նշխարներ վկայություններ, Պեյրոս, 1968, էջ 25:

⁴ Այդ խմբերը, հեղափոխական գործողություններին մասնակցելուց բացի, պետք է պաշտպանեին պարսկահայ գյուղերի բնակչությանը հեղափոխության շրջանում գլխի բարձրացրած ավազակային գանգան խմբավորումների հարձակումներից ու բալանից (տես Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II (1901-1918 թթ., հայ գաղութային, պարսկական մամուլ և ճապոնյոր XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, 2015, էջ 111): Իրանական հեղափոխության ժամանակ առավել աչքի ընկան Ռուսոմը, Տփրեմ Դավթյանը (Տփրեմ Խան), Արշակ Գավաֆյանը (Քեռի), Սուփան Սուփանյանը (Բալաջան), Մարտիրոս Զարուխյանը, Խաչատուր Գևորգյանը (Դաշնակցական Խեշո), և ճանաչված այլ գործիչներ: Հեղափոխության ընթացքում առանձնապես մեծ անուն հանց Տփրեմ Խանը՝ Խանասարի արշավանքի հերոսներից մեկը: Մանրամասն տես Վ. Յ. Դաշնակցություն Տփրեմ պարսկական սահմանադրություն (Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական արխիվ): Ուսումնասիրեց իսմբագրեց՝ Ա. Ամուրեան, Թեհրան, 1976):

⁵ Տես Ամուրեան Ա., Հ. Յ. Դաշնակցությունը Պարսկաստանում. 1890-1918: Դաշնակցության 60-ամեակի առթիւ, Թեհրան, 1950, էջ 57, տես նաև Յովհաննիսեան Յ., Յուշեր, հ. Ա-Բ, Երևան, 2006, էջ 119:

կան գործիչներ՝ «...կուսակցական աշխատանքներու եւ խումբերի կազմակերպութեան» համար¹: Կոնկրետ վկայություններ այն մասին, թե Համազասպը մասնակցել է միապետականների դեմ մղված մարտական գործողություններին, մեր ձեռքի տակ եղած ավբյուրներում բացակայում են:

1907 թ. հունիսի վերջերին Համազասպը Պարսկաստանից անցնում է Բաքու: Կուսակցական աշխատանքներից բացի, նա այդտեղ զբաղվում էր նաև իր սիրած արհեստներից մեկով՝ ժամագործությամբ²:

Տակավին հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակաշրջանում Համազասպը գտնվում էր ցարական պահնորդական բաժանմունքի հսկողության ներքո: Համազասպի անունը անբարեհույս անձանց ցուցակում էր: Ժանդարմական վարչության հատուկ գործակալները թշնամական տարբեր դավեր էին նյութում նրա դեմ: Ուստի ցարական ռեակցիայի ծավալման շրջանում ՀՅԴ-ի դեմ սանձադերձված ստոլիպինյան քաղաքական հալածանքներն իրենց շրջանակի մեջ առան նաև նրան: Հետապնդումները և Համազասպի յուրաքանչյուր քայլի վրա հսկողությունը գնալով ավելի էր ուժեղանում, իսկ լրտեսական ցանցը՝ մեծանում: Սակայն անտեսելով այս ամենը՝ Համազասպը մեծ եռանդով շարունակում էր զբաղվել կուսակցական ակտիվ գործունեությամբ: Շատ շուտով՝ 1907 թ. օգոստոսի կեսերին, Համազասպը ձերբակալվում է Բաքվի պահնորդական բաժանմունքի կողմից և բանտարկվում Բայիլովյան բանտում³:

Այսպիսով՝ Համազասպը դարձավ ՀՅԴ դատավարության առաջին «ամբաստանյալներից» մեկը: Դա նրա երկրորդ ձերբակալությունն էր: Սակայն այս անգամ նրան ամուր փակե-

¹ Աւօ, Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը. նշխարներ վկայություններ, էջ 25:

² Տե՛ս ՀՅԴ ՊԹ, Համազասպ Սրվանձտյանցի ֆոնդ, գործ 2:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

ցին բանառում: Հարցաքննությունները ընթացյան մի քանի փուլերով, իսկ բանտարկությունն անցկացրեց Բաքվի, Թիֆլիսի, Գանձակի, Ռոստովի, Նովոչերկասկի, Սանկտ-Պետերբուրգի բանտերում, այնուհետև՝ սիբիրյան աքսորն էր...

Կարճ ժամանակ անց հետաքննության պահանջով Համադասպին Բախլովյան բանտից տեղափոխում են Թիֆլիս՝ նահանգական N 2 խիստ ուժիմային բանտ (Մետեխի բանտ)¹: 1907 թ. սեպտեմբերի 12-ին սկսվում է դործի քննությունը²: Համադասպի հետաքննությունն անցկացնում էր Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչություն պետի օգնականը³:

Համադասպին ներկայացվեցին շինծու մեղադրանքներ: Նա մեղադրվում էր Հայ-թաթարական ընդհարումներ, ջարդեր և կողոպուտներ նախաձեռնելու ու կազմակերպելու մեջ⁴: Դժվար չէ նկատել, որ նման մեղադրանքները իրական հիմքեր չունեին: Հայտնի է, որ այդ ընդհարումները սադրել էին հենց իրենք՝ ցարական իշխանությունները և այժմ հալածում էին էին Հայերին նրանց կազմակերպած ինքնապաշտպանություն համար: Ինչպես գրում է Լեոն. «Ընդհարումները վերջանալուց հոտո անգամ դատաստանական գործեր սկսվեցին դարձյալ միայն Հայերի դեմ, որոնցից շատերը Սիբիր ասքորվեցին, մինչդեռ թուրքերն ազատ մնացին պատիժներից»⁵:

Իհարկե, քննիչներն իրենց համար ցանկալի ցուցմունքները կորցում էին ծեծի ու ջարդի միջոցով: Է. Ակնունին, անգրագետ-նալով Մետեխի բանտում կալանավորների նկատմամբ իրակա-

¹ Ի դեպ, «Ղաջնակցության գործով» ձերբակալվածների մեծ մասն (Ավ. Ախարոնյան, Ա. Իսահակյան, Հովհ. Թումանյան, Գ. Խաժակ և այլք) իրենց նախնական կալանքը նույնպես անցկացրել էին Մետեխի բանտում: Այդ տարիներին Մետեխի բանտապետն էր Ռեմկիշը (տե՛ս Թումանյան Մ., Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, էջ 139):

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 643: Հարցաքննությունների ամբողջական տպագրությունները տե՛ս հավելված № 4-ում:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 653:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 669:

⁵ Լեո. Անցյալից, էջ 187:

«Ազնիւ բարեկամ,
պ. Ա. Քալանտար.

Խնդրում եմ բարի լինել ու ուղարկել կամենդատակի ուսու-
նակէնին մի լաւ հայերէն ու ռուսերէն գիտցող մը, մի խնդիրք
եմ գրել որպէսզի թարգմանի, կամ այսօր կամ վաղ առաւօտ: Կը
յուսամ, որ չէք մերժիլ իմ համեստ առաջարկս: Կամ եթէ ուզում
էք զրկեմ էտ տեղ թարգմանել տէչք ու ուղարկէք:

Մնամ Ձեր Համազասպ Սրահատեան

1907, դեկտեմբեր (8)»¹:

Ձեռքի տակ չունենալով Քալանթարի պատասխանը, այ-
դուհանդերձ, հակված ենք կարծելու, որ լինելով ժամանակի
հայ մտավորականության լուսամիտ ներկայացուցիչներից մե-
կը՝ նա անկատար չի թողել Համազասպի խնդրանքը և առանց
վարանելու աջակից է եղել իր «ազնիւ բարեկամին», ինչպիսի
դիմել էր նրան Համազասպը: Միաժամանակ գրության անմի-
ջական բնույթից հետևում է, որ Համազասպն ու Քալանթարը
նախկինում իրար ճանաչելիս են եղել, թերևս ունեցել են նաև
ընկերական մտերմական կապ:

Դատելով դատական գործի հետագա ընթացքից՝ Թիֆլի-
սի դատաստանական պալատի հատուկ ատյանը չէր բավարա-
րել Համազասպի վճռաբեկ խնդրանքը: Եւ իրոք, կեղծ ցուց-
մունքների հիման վրա իր դեմ հարուցված մեղադրանքները
հերքելու Համազասպի խնդրագրերն այդպես էլ որևէ դրական
արդյունքի չեն հասցնում: 1908 թ. հունվարի 11-ին պարետա-
յին վարչության ռոտմիստրի կողմից կազմված Համազասպի
հաշվառման քարտում (N 49/1843) առկա լուսանկարներից
պարզվում է, որ վերջինս շղթայված վիճակում դեռևս պահ-
վում էր Մետեխի բանտում²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 1, ք. 1:

² Տե՛ս ՀՅԴ ԴԹ, Համազասպ Սրվանձտյանցի ֆոնդ, գործ 1:

1907 թ. սեպտեմբերից սկսված գործի հետաքննությունն ավարտվում է 1908 թ. փետրվարի 11-ին: Ստեղծվում է 209 թերթից բաղկացած դատական հաստատիոր գործ¹:

1908 թ. մարտի սկզբներին Համազասպին Մեսեխից փոխադրում են Գանձակի բանտ, որտեղ և շարունակվում են դատան կտտանքներն ու տանջանքները: 1908 թ. ապրիլի 20-ից սկսվում է հարցաքննությունների նոր փուլը՝ շարունակ ձգձգվող և տաղակալի²: Ընդ որում՝ 155 թերթից բաղկացած նոր գործն ամբողջովին կազմվել էր թաթար վարձկան վկաների տված կեղծ ու մտացածին ցուցմունքների հիման վրա³:

Որոշք էին Համազասպին ներկայացված մեղադրանքները և դրանց հիման վրա ծավալված դատական գործը: Կովկասյան ռազմական օկրուգային դատարանի վճռի համաձայն Համազասպը մեղադրվում էր քրեական օրենսգրքի 13-րդ, 924-րդ 1627-րդ, 1629-րդ, 1632-րդ, 1633-րդ և 1634-րդ հոդվածներով⁴: Այն բանում, որ

«1. 1905 թ. ռազմական դրության մեջ գտնվող Ելիզավետպոլի նահանգի Զիվանչիրի գավառում թաթարների գուլքի ալյրման և բռնազրավման նպատակով կազմակերպել է հանցախումբ, որի կազմում էին ատրճանակներով և նոր տեսակի հրացաներով զինված մի քանի հարյուր հեծյալ և հետևակ հայեր, ինչի համար պատիժ է նախատեսված քրեական օրենսգրքի 13-րդ և 924-րդ հոդվածներով:

2. Վերոհիշյալ հանցախմբի նպատակներից ելնելով, 1906 թ. հունիսի 19-ի առավոտյան Զիվանչիրի գավառի Քևան-Քայա և Քոչուն-Ամիլյար բնակավայրերում կազմակերպել է ատր-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 653-654:

² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 668:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 668-674:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 669:

ճանակներով և նոր տեսակի հրադաններով զինված հեծյալ և հետևակ հայերի բացահայտ հարձակումը թաթարական քոչատեղիների վրա, շրջապատել նրանց և քոչվորներին ահ ու սարսափ սրտածառելու, նրանց ունեցվածքին տիրանալու նպատակով կրակ է բացել քոչատեղիների վրա, սպանել մի թաթարի, վիրավորել երեքին, դերի վերցրել մեկին: Բռնադատվել է քոչվորներին պատկանող 892 գլուխ եղջերավոր անասուն, 400 ոչխար, 22 ձի, 70 ուռլի և տարբեր անայլն իրեր՝ ընդհանուր առմամբ 43.377 ուռլի արժույթովյամբ, սրից հետո զուգոնով թաքնվել է, ինչի համար պատիժ է նախատեսված քրեական օրենսգրքի 1627-րդ, 1629-րդ, 1632-րդ, 1633-րդ և 1634-րդ հոդվածներով»¹:

Կեղծ ու սպառնալից ցուցմունքների հիման վրա կազմված մեղադրական ակտի հրապարակումից հետո Համազասպն, անշուշտ, մերժել է իրեն ուղղված բոլոր մեղադրանքները և քննիչին տված իր բացատրություններում հայտարարել է. «Ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում»²:

Նշենք, որ Համազասպի ձերբակալությունն ու բանտարկությունը համընկավ երկրում ահաբեկացող ռեակցիայի դաժան ժամանակաշրջանի հետ: Ուշադրություն կենտրոնում ՀՅԴ-ն էր, որին Պ. Ստոլիպինը համարում էր ցարական վարչակարգի համար ամենափտանգավոր քաղաքական ուժն Այսրկովկասում³: Պ. Ստոլիպինը Կովկասի փոխարքա գեներալ-համհարզ կոմս Ի. Վորոնցով-Դաշկովին 1908 թ. ապրիլի 11-ին գրած հույժ գաղտնի նամակում հիմնականում անդրադառնում է հայերին և ՀՅԴ-ին՝ վերջինիս վերագրելով Կովկասի հեղափոխական գործունեությունը գրեթե ամբողջ մասը: Նամակում մասնավորապես

¹ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության քրթածրարները, էջ 174:

² ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 675:

³ Տե՛ս Խոնդկարեան Ա., Յարական Ռուսաստանը եւ կովկասահայությունը (I), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1930, Ը տարի, մարտ, № 5, էջ 82:

ասվում էր. «...1907 թ. Ասյրիի ամսին Դաշնակցութեան Կոմիտէն փաստօրէն իր ձեռքն է անցնում դատական և վարչական իշխանութիւնը հայերի նկատմամբ, և, թաթարները դէմ կուռելու պատրուակի տակ, հաւաքելով խոշոր դրամական միջոցներ, գէնքեր է գնում, ուսմբեր պատրաստելու արհեստանոցներ ու աշխատանոցներ (յարրօրատուար) հինում, իր բանտերն է սարքում ևւ ազատութիւնից զրկում ու զրամական տուգանքի ենթարկում նրանց, որոնք վանց առնելով կոմիտէն, գիմում են ստիկանութեան կամ դատարանի օգնութեան... Այդպիսով ներկայումս կառավարութիւնը իր զիմաց ունի իր ուժով ևւ գործելակերպով սպառնալիք ներկայացնող մի յանցաւոր կազմակերպութիւն...»¹: Վորոնցով-Դաշկովը Ստոլիպինի նամակին պատասխանեց 1908 թ. հուլիսի 23-ին՝ մոտ երեք ու կես ամիս հետո: Ուշաբարով է, որ «հայասերի» համբավ ունեցող փոխարքան չէր էլ փորձում հերքել Ստոլիպինի գրածները²:

ՀՅԴ-ին ներկայացվեցին շինծու մեղադրանքներ: Կուռակցութեանը մեղադրվում էր որպէս «...հակաօրինական մի կազմակերպութիւն, որ իրեն նպատակ էր դրեր բռնութեամբ, քաղաքական ու տնտեսական ահաբեկումի ճանապարհով տապալել հիմնական օրէնքներով սահմանուած վարչաձեւը»³: Ուստի անխտիր բոլորը, ովքեր ՀՅԴ անդամ էին, պատժվում էին քրեական դատավարութեան օրենսդրութեան 102-րդ հոդվածով («սեռական հանցագործութուն»⁴)⁵: Պ. Ստոլիպինի հրամանով հայ մտավորականութեան ընտրանու և հատկապէս ՀՅԴ-ի դեմ սկսվեց հալածանքների և զանգվածային ձերբակալութիւնների գործընթացը, որ պատմութեան մեջ մտավ իբրև

¹ Նույն տեղում, էջ 86, 90:

² Խոնդկարեան Ա., Յարական Ռուսաստանը եւ կովկասահայորիւնը (II), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1930, Ը տարի, ապրիլ, № 6, էջ 144-154:

³ Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 526:

⁴ Стн Новое уголовное уложение Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г., с. 42-43.

⁵ Стн Тунян В., Судебные постановления по делу партии «Дашнакцутюн» 1908-1909 гг., Ալուսը (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2011, № 3, с. 12-27.

ՀՅԴ «Մեծ» կամ՝ «Լիժինյան» դատավարությունն՝ նույնացնելով այդ գործը վարող Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով դատական քննիչ Ն. Լիժինի անվան հետ (Լիժինը ազգությամբ հրեա էր)¹։ Նրան պատկերավոր է նկարագրել ՀՅԴ դատավարության «մեղադրյալներից» Բաշգաունցի Մարտիրոսը. «Շէկ, կապոյտ աչքերով, գունատ, ոսկրոտ լինելու աստիճան նիհար մի մարդ էր, կատարեալ կապիկի տիպ»²։

Ն. Լիժինն աչքի էր ընկնում անկանխատեսելի պահավածքով և քաղաքական շինծու գործեր ստեղծելու մեծ վարպետությամբ։ Նա այդ գործի շրջանակում արդարադատության նախարար Իվան Շչեգլովիտովի հովանավորությամբ ստացել էր զրեթե անսահմանափակ իրավունքներ³։ Լեոյի բնորոշումով՝ Ն. Լիժինը «...գործում էր կատաղությամբ, հազարավոր մարդիկ էր ածում բանտերը։ Մի ամենաթեթև կասկածը, լավ չպարզված մի թյուրիմացությունը բավական էր, որ բանտ նետվեն մի քանի տասնյակ մարդիկ։ Ավելի դահճի, քան դատաստանական քննիչի պաշտոնին արժանի այդ մարդկային վիժվածքը նույնիսկ վավերագրերի կեղծման էր դիմում՝ գործին իր ցանկացած ուղղությունը տանելու համար»⁴։

1908 թ. գեկտեմբերից ցարական պահնորդական բաժանմունքն սկսեց առաջին զանգվածային ձերբակալությունները, որոնք մեծ ծավալ ստացան 1909 թ. դարնանը⁵։ Կեղծ ցուցմունքներ և մեղադրանքներ⁶ հիման վրա ձերբակալված

¹ Տես Խմբագրող Մարտիրոս Արախանյան-Բաշգաունցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, էջ 171։

² Նույն տեղում, էջ 197։

³ Տես Ջեյդան Ա., Յարիզմի քաղաքականությունը և ՀՅԴ դատական գործը (1908-1912 թթ.), ԼՀԳ, Երևան, 2011, № 1-2, էջ 81։

⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, 8 հ։ Ուղեգրություններ, հուշեր, Երևան, 1985, էջ 430։

⁵ Տես Ալնունի Է., Բողոքի ծայն, էջ 25։

⁶ Լիժինյան մախաբնության ժամանակ ՀՅԴ-ի դեմ ցուցմունք տված 283 իրականացված ցուցակը գլխավորում էին Սիիրսանը և նրա գործակից Հաբեթ Վարդերեսյանը (տես

դաշնակցականների և մտափորականների թիվը գնալով մեծանում էր՝ արդեն 1909 թ. փերջերին հասնելով 500-ի¹: «Ահ ու դողի ու խուճապի օրեր կապրէր հայ խաղաղ ազգաբնակչութիւնը: Երեւան, Գանձակ, Բազու, Թիֆլիս, սարքեցին մի մի բանառային դժոխք, ուր խառն ի խառն կը նետուէին զոհերը...»², - գրում է Միք. Վարանդյանը:

Այս ամենն անշուշտ ծանր էր անդրադառնում բանտում փակված Համազասպի վրա. ՀՅԴ անգամների զանգվածային ձերբակալությունների մասին լուրերը հասնում էին բանտ: Առավել մտահոգիչը, սակայն, ձգձգվող անորոշ հարցաքննություններն էին: Տակավին 1908 թ. ապրիլից հետաքննվող նրա դործը 1909 թ. փետրվարի սկզբներին նոր միայն պետք է լավեր կովկասյան ռազմական օկրուգային դատարանում: «Մշակ»-ն այդ առիթով 1909 թ. հունվարին տեղեկացնում էր. «Առաջիկայ փետրվարի սկզբներին... Գանձակ քաղաքում կովկասեան ժամանակաւոր զինւորական-նահանգական դատարանի սեսիան քննելու է Համազասպի մեծադղորդ գործը...: Մեղադրական ակտը բաղկացած է երկու կէտերից: Մեղաւոր ճանաչվելու դէպքում նրան մահվան պատիժ է սպասվում»³:

Համազասպի պաշտպանութունը լավագույնս ապահովելու համար ՀՅԴ-ն դատապաշտպան էր վարձել ճանաչված իրավաբան, երգվյալ հավատարմատար Բորիս Բայկովին⁴:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4475-4476, տե՛ս նաև Մի ժողովուրդ մեղադրական նստարանի վրայ: «Հ. Յ. Դաշնակցութեան դատք», «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1911, յունուար 30-12 փետրուար № 502): Խմբապետ Միքանին 1910 թ. սեպտեմբերի 6-ին անաբեկել է ազգային-ազատագրական պայքարի մարտիկ. ՀՅԴ. անդամ Միքայել (Միշա) Բաղալարյոյսվանը (Դավի Դազար)՝ Ռոստով-Բատայսկ կայարանում, գնացքի վագոնի մեջ (տե՛ս ՏԵՐԱՏԵՐԵԱՆ Հ., Ինն ամիս Մայկուտում եւ փախուստս (Գ.), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1955, ԼԳ տարի, մայիս, № 5, էջ 68-69, տե՛ս նաև Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշազոնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, կազմեց՝ Արսէն Մամեան, Թեհրան, 1978, էջ 188-189:

Տե՛ս Ակնունի Է., Բողոքի ձայն, էջ 25:

² Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմություն, էջ 524:

³ Դատաստանական դատիկից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, յունվարի 24, № 16:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում: Բ. Բայկովը 1895-1919 թթ. քնակվել է Բաքվում: Նա հայտնի էր որպես քրեական և քաղաքացիական դատավարությունների հմուտ դատապաշտպան:

Գանձակի ժամանակավոր ոսպնական գատարանը ղեկավարվելով քրեական գատավարություն օրենսգրքի 269-րդ հոդվածի 2-րդ կետով, 1909 թ. փետրվարի 23-ի վճռում է. Համադատյին «գատապարտել ուղղիչ բաժանմունքում մեկ տարի ազատազրկման՝ զրկվելով իր կարգավիճակից կամ կոչումից բխող նրան շնորհված իրավունքներից և արտոնություններից»¹: Վճռի հրապարակումից հետո 1909 թ. փետրվարի 24-ին Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչություն օգնական ուսումնասիրի կողմից կազմվում է Համադատյին հաշվառման քարտը (N 1738)²:

Սակայն դատաքննական հետադա նյութերից հետևում է, որ անասհամադարձ իրավունքներ ունեցող Ն. Լիժնի, 1909 թ. մարտի 13-ից ապրիլի 20-ն ընկած ժամկետում քննելով «Դաշնակցության գործով» իրականացված նախաքննություն նյութերը, բեկանել է Համադատյին վերաբերյալ կայացված վերոնշյալ վճիռը և քրեական օրենսգրքի տարբեր հոդվածներով առաջադրել է նոր մեղադրանք: ՀՅԴ անդամ լինելու փաստից բացի՝ Համադատյը մեղադրվում էր որպես «Շուշիի և Ելիզավետպոլի [Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության] Կենտրոնական Կոմիտեներին կից ահաբեկիչների ղեկավար»³: Ն. Լիժնի կազմած մեղադրական ակտում ասվում էր. «...հաշվի առնելով, որ Համադատյ Սերվոսյանցը [Սրվանձոյանց] միանգամայն մերկացվում է [ՀՅԴ մասնակցություն գործով], որ Համադատյ Սերվոսյանցը դրանից զատ մեղադրվում է սպանությունների կատարման գործում ստգրանքի և մեղսակցության համար, այսինքն՝ պատժի մասին օրենսգրքության 13-րդ, 120-րդ, 1453-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցագործություններում»:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 669:

² Տե՛ս ՀՅԴ ՊԹ, Համազասպ Սրվանձոյանցի ֆոնդ, գործ 2:

³ Նույն տեղում, ք. 316, 334-335. տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., ՀՀ Դաշնակցության մեծ դատավարության թղթածրարները, էջ 169:

Որոշեցի.

Բրեհական դատավարության օրենսդրության 102-րդ հոդվածի հատկանիշների հիման վրա նրան, որպես մեղադրյալի կալանավորել»¹:

Փաստորեն, արմատապես շրջադարձ կատարվեց Համադասույի դատաքննական գործում: Նա վերջնականապես կալանավորվեց և ներառվեց «Դաշնակցության գործի» մեջ ընդգրկված ամբաստանյալների ցանկում և գործը սկսվեց քննվել 102-րդ հոդվածի շրջանակներում: Ինչպես պարզվեց հետազայում, Համադասույի, ինչպես նաև ՀՅԴ մի շարք այլ նշանավոր գործիչների գործունեության մասին պահանջողական բաժանմունքը լրացուցիչ նյութեր էր ստացել նախկին դաշնակցական, ցարական պահանջողական բաժանմունքի գործակալ դարձած բաբերեցի Միհրանի², նրա գործակից Ալեքսանդր Միքայելյանի մասնությունների և ցարական դատական ոլորտի աշխատակից ում Պետտիչի զրպարտիչ ցուցմունքների միջոցով³: «Հակադաշնակցական մութ տարրերէն քաջալերուած՝ Միհրանը, - գրում է Միք. Վարանդյանը, - մատներ էր գրեթէ իր բոլոր նախկին ընկերները, - Բիւրոյի անդամներ, մտաւորական քարոզիչներ, ծանօթ խմբապետներ ու ահաբեկիչներ. մատներ էր Զաւարեանն ու Ռոստոմը, Արմէն Գարոն ու Շահրիկեանը, բժ. Զաւրիւսը, Սեպուհն ու Համադասույը...»⁴:

¹ Նույն տեղում, ք. 343-344, տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության թղթածրարները, էջ 169: Նշենք, որ Համադասույի բացի, այդ որոշումը տարածվում էր նաև Համո Օհանջանյանի, Հարություն Շահրիկյանի, Սիմաս Մուրադյանի (Մուրադով), Նիկոլ Դումանի, Սաքո Մեղավորյանի, Արտ. Չիլինգարյանի (Ռ. Դարբինյան), Կարապետ Դարիբյանի (Դարիբով), Սամսոն Գրիգորյանի, Արմենակ Նավյանի, Արմենակ Սելվյանի, Հայկ Սողոմոնյանի, Լևոն Թախրյանի, Հակոբ Խաչատրյանի, Գեղամ Մկրտչյանի և Ասլան Սարգսյանի վրա (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 343):

² Տե՛ս Վարդեան Վ., ՀՅ. Դաշնակցության Զորքով Ընդիմադրող Ժողովը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 15:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4477:

⁴ Վարանդեան Մ., ՀՅ. Դաշնակցության պատմություն, էջ 526:

Ն. Լիժնի՛ն՝ 1909 թ. մայիսի 30-ի թիվ 1209 պահանջով 1909 թ. հունիսի 3-ին Գանձակի բանտում վերսկսվում է Համազասպի հարցաքննությունն նոր փուլը, այս անգամ արդեն քրեական օրենսգրքի 102-րդ հոդվածի հատկանիշներով: Գործի քննությունը քրեական դատավարություն օրենսգրքի 416-րդ հոդվածի 6-րդ կետի հիման վրա անցկացնում էր Գանձակի օկրուգային դատարանի դատական քննիչի պաշտոնակատար Սուրովյովը¹:

Համազասպ անունը շարունակում էր մնալ «ՀՅԴ Կովկասյան ահաբեկչական մարմնի» անդամ հանդիսացողների ցանկում և նրան ներկայացված մեղադրանքների մեծ մասը վերաբերում էին ահաբեկչական և հակապետական գործունեությունը: Համազասպը հռչակվում էր ոչ միայն «Ահաբեկիչ մարմնի գործադիր ահաբեկչական խորհրդի անդամ», այլև «Շուշիի և Ելիզավետպոլի [ՀՅԴ] Կենտրոնական կոմիտեների կից գործող Ահաբեկիչ մարմնի ղեկավար»²:

Այս գործի ընթացքին դեռևս անտեղյակ՝ Համազասպը նախազգում էր, որ վերսկսված դատաքննությունից էր կախված լինելու իր հետագա ճակատագիրը: Հարկ է նշել, որ հարցաքննությունների այս փուլում ևս Համազասպն ամեն կերպ դիմադրել է քննիչներին և չի ընդունել իրեն վերադրվող մեղադրանքները, քաղաքական մեղադրյալի որոշակի «դիվանագիտություն» ժխտել է դաշնակցական լինելու փաստը և որդեգրել կոշտ մարտավարություն՝ հրաժարվելով անգամ ցուցմունք տալ³: Ելնելով դրանից՝ Սուրովյովը կայացրել է հետևյալ որոշումը. «Երևանի քաղքենի Համազասպ Խաչատուրի Սուրվասյանցը [Սրվանձոտյանց] խուսափում է քննությունից և դատավարությունից, ուստի նրա նկատմամբ որպես խափանման

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 550:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 334-335:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 551:

միջոց կիրառել կալանավորում Ներկայացրելի բանտում և այդ մասին հայտնել նրան»¹:

102-րդ հոդվածի հատկանիշներով բանտարկվածների երեք ամիսը լրանալուն պես երկարացվում էր նրանց կալանավորման ժամկետը և այդպես շարունակ: Նախիջևանի բանտում բանտարկված Բաշգառնեցի Մարտիրոսն իր հուշերում վկայում է. «Դաշնակցական բանտարկեալների տոմսի (թերևս՝ հաշվառման քարտ — Գ. Ս.) վրայ գրած էր. ԵՐԵՎ ԱՄՍՈՎ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆ 102-ՐԴ ՅՕԴԻԱՄԻ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ: Երեք ամիսը լրանալուն պէս նորոգւում էր տոմսը... եւ այդպէս շարունակ»²:

Հայ ժողովուրդն անտարբեր չգտնվեց ձերբակալված հայ գործիչների նկատմամբ: Քայլեր էին ձեռնարկվում նրանց ազատելու համար: Հոգևոր բանտարկյալների կատարվում էին դրամահաշվաքների և այլն: Այդ նպատակով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ է մեկնում է. Ակնունին: Այնտեղ նա տեսակցում է քաղաքական մի շարք գործիչների, այդ թվում նաև նախագահ էլզրա Թավթ Բենսոնի հետ³:

Հայոց նորընտիր կաթողիկոս Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցին, երբ մեկնում է Սանկտ-Պետերբուրգ և 1909 թ. մայիսի 29-ին Յարսկոյե Սելոյում ներկայանում Նիկոլայ 2-րդին⁴, պաշտոնական խոսքի մեջ ցարից խնդրում է կալանավորված գործիչներին ազատ արձակելու հրաման տալ: «...Հայ կալանավորների արձակման հրամանը տե՛ք, որով ինձ էլ ոյժ տւած կը լինիք՝ օգտակար կերպով ծառայելու պետութեան»⁵,— ասել է կաթողիկոսը: Ընդհատելով կաթողիկոսին, Նիկոլայ 2-րդն ասում է. «Ձերդ Օծութիւնը դեռ Կովկաս չհասած, նրանք

¹ Նույն տեղում:

² Խմբագրւո Մարտիրոս Արքահամեան-Բաշգառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, էջ 172:

³ Տես Լազեան Գ., Յնդափոխական դէմքեր, (նտաւորականներ եւ հայդուկներ), Գահիրէ, 1945, էջ 132:

⁴ Տես Նիկողոսեան Գր., Վեհ. Հայրապետը Պետերբուրգում. «Հովիւ», Թիֆլիս, 1909, յունիսի 20, № 20, էջ 313:

⁵ Ակնունի Է., Բողոքի ձայն, էջ 83:

ազատված կլինեն»¹: Սակայն բանտարկյալները ոչ միայն ազատ չարձակվեցին, այլև նրանց թիվը կրկնապատկեց: Ինչպես գրում է Լեոն իր հուշերում. «...այս մի «ամենատղորմած» ստախոսություն էր»²:

Բանտարկույթյունները կատարվում էին Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Նախիջևանում, Գանձակում, Մոսկվայում, Ռոստովում, ինչպես նաև Ռուսաստանի գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում: Բանտարկյալների թվում էին այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպիսիք էին Դավիթ Զավրիյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը³, Ավ. Ահարոնյանը, Ստեփան Մալխասյանը, Ավետիք Սահակյանը (Հայր Աբրահամ), Համո Օհանջանյանը, իշխան Հովսեփ Արզուլթյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Լեոն Աթարբեկյանը, Նիկողայոս Սաթունյանը, Կորյուն վրդ. Սահակյանը, Լեոն Մուշեղյանը, Սերգեյ Եղիազարյանը և և շատ-շատ ուրիշներ⁴:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին մեկնելու ճանապարհին կաթողիկոսը Թիֆլիսում իր շքախմբով այցելում է Մետեխի բանտ, տեսակցում կալանավորներին, որտեղ «...մի քանի քարոզ խօսեց ուղղած բանտարկեալներին և օրհնեց ամենին»⁵:

¹ Նույն տեղում:

² Լեո. Անցյալից, էջ 226:

³ Ավ. Իսահակյանը 1908 թ. դեկտեմբերի 17-ին նույնպես ձերբակալվել էր «Դաշնակցության գործով» և 6 ամիս Մետեխի բանտում պահվելուց հետո 2000 ռ. գրավով ազատվել էր կալանքից՝ մինչև գործի քննության ավարտը: Ոստիկանության հսկողությունից խուսափելով՝ Իսահակյանը 1911 թ. հուլիսի 13-ին անցնում է Կ. Պոլիս (տե՛ս Հախվերդյան Լ., Իսահակյանի կյանքն ու գործը: Իր վկայություններով և բանասիրական հավելումներով, Երևան, 1974, էջ 75-76, 88, տե՛ս նաև Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան-Բաշգառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, էջ 202): Կարինում Ա. Իսահակյանին եմ միացել դատավարությունից խուսափած դաշնակցականներ Ավ. Ահարոնյանը (ձերբակալվել էր 1909 թ. ապրիլի 23-ին: 1911 թ. փետրվարի 24-ին կալանքից ազատվել էր 24.000 ռ. գրավով) և Գարեգին Խաթալը (կալանքից ազատվել էր 12.000 ռ. գրավով): Տե՛ս Վարանդեան Մ., Ա. Ահարոնյան (Իր յոթելեանի առթիւ), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1930, Ը տարի, մայիս, № 7, էջ 74, տե՛ս նաև Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան-Բաշգառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, էջ 201, տե՛ս նաև Թեղդիկ, Յուշաթճան նահատակ մտաւորականութեան, Բ. տպագրություն, Երևան, 1985, էջ 23:

⁴ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմություն, էջ 526:

⁵ Ականատես(Մեարդպ քնն. Էդիպան), Վեհի այցը Սբ. Շուշանիկի դամբարանին, «Հովիտ», Թիֆլիս, 1909, յուլիսի 5, № 24, էջ 379:

1910 թ. օգոստոսի վերջերին Համագասպին Գանձակի բանախցի փոխադրում են Ռոստովի բանա: Նույն թվականի հոկտեմբերի սկզբներին Երեւանի, Նախիջևանի, Բաքվի և այլ բանախցի Ռոստովի բանա տեղափոխվեցին 102-րդ հոգվածի հատկանիշներով մեղադրվող Հ. Օհանջանյանը, Ավ. Սահակյանը (Հայր Աբրահամ), Սարգիս Մանասյանը, իշխան Հովսեփ Արզումանյանը, Մարտիրոս Աբրահամյանը (Բաշգառնեցի Մարտիրոս), Ավ. Ահարոնյանը, Գարեգին Խաթակը, Գարեգին Տեր-Հարությունյանը (Նժդեհ), Կորյուն վրդ. Սահակյանը, Գերասիմ Բալայանը և այլք՝ թվով 150 հոգի¹:

Մեկ ամիս Ռոստովի միջանկյալ բանտում պահելուց հետո նրանց բոլորին մեծածախով ժանդարմների ուժեղացված հսկողությամբ գիշերը տեղափոխում են Ռոստովի մարզի Նովոչերկասկ քաղաքի բանա²: Այդտեղ ամբաստանյալներին տանում էին բնակավայրից, հարադատներից, բարեկամներից հեռացնելու, օտար միջավայրում հոգեբանական ծանր վիճակ ստեղծելու, անօգնական, անպաշտպան թողնելու և վկաներ կանչելու հնարավորությունից զրկելու նպատակով: Հետագայում այդ մասին Բաշգառնեցի Մարտիրոսը հիշում է. «Գիշերւայ ժամը 10-ն էր, որ բոլորիս բերեցին բակը եւ շարք կանգնեցրին: Քաղաքի լոյսն աւելացրել էին, որպէսզի մեր անցնելիք փողոցներում ուժեղ լոյս լինէր, չկարողանայինք օգտւել խաւարից եւ փախուստ տալ: Նախազգուշական միջոցներ էին ձեռա առել, մեզ շրջապատելով երեք շարքով՝ մէկ վաշտ հետեւակ զինւոր, մէկ հարիւրակ կողակներ եւ միւլիցիաներ: ...Շարժեցինք դէպի Ռոստովի կայարանը: Երբ տեղ հասանք, մեզ տեղաւորեցին երեք վագոններում: Հեծեալ պահակներն ու միլիցիաները վերադարձան քաղաք: Իսկ հե-

¹ Տե՛ս Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, էջ 184, 190:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191:

տեւակ գիշերները մեզ հետ էին մինչեւ Նովոգերիասկի կայարանը»¹:

Ընդհանուր առմամբ Նովոգերիասկի բանտ էր տեղափոխվել 161 հոգի²: Անտանիկի էին բանտային պայմանները. չկային մահճակալներ ու անկողին, բանտարկյալները պառկում էին գետնին, խսիրի վրա: Թեև բանտը շինված էր 270 հոգու համար, բայց այնտեղ պահում էին 850 կալանավորի³: Բանտարկյալներից մեկի վկայությամբ. «Հայ կալանավորները Նովոգերիասկի և Ռոստովի մէջ շրջապատված են բացառիկ պայմաններով: Սխալ է և սուտ՝ ասել թէ Ռուսաստանում չկայ բանտային տանջանք: Ո՛չ: Նա կայ: 25-30 հոգի պառկեցնում են մի խուցի մէջ, որ հազիւ 6-7 հոգի պիտի տանէր: Մահճակալներ չկան: Անկողին չեն տալիս, արգելում են բերել տալ, և իրաւագուրդ բնակիչները պառկում են գետնի վրայ, հազիւ մի ծածկոց ունեն, կեղտոտ՝ ինչպէս կեղտը ինքը: Կերակուր չեն տալիս, նոյնիսկ կալանաւորի հաշւով: Օրական մի կտոր հաց և ջուր»⁴: Բանտարկյալներից շատերը չգիմանալով զրկանքներին մահացան⁵: Հակասանիտարական պայմանները հետեւանքով բանտում տարածվել էին տարափոխիկ հիվանդութիւններ: «Հայերի մեծամասնութիւնը բանտ մտաւ առողջ վիճակի մէջ, իսկ այժմ շատերը ընդմիշտ կորցրել են իրանց առողջութիւնը»⁶, - գրում է է. Ակնունին:

Ավ. Իսահակյանն իր ընտանիքի բարեկամ, հայ նոր գրականութեան հիմնադիր Խաչատուր Աբովյանի թոռնուհուն՝ Վիկտորյա Աբովյանին⁷ Թիֆլիսից 1910 թ. հոկտեմբերի 1-ին

¹ Նույն տեղում, էջ 191-192:

² Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 524:

³ Տե՛ս Ակնունի Է., Բողոքի ձայն, էջ 35:

⁴ Նույն տեղում, էջ 33-34:

⁵ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 524:

⁶ Ակնունի Է., Բողոքի ձայն, էջ 38:

⁷ Մանկավարժ, դերասան և թարգմանիչ Վիկտորյա Վարդանի Աբովյանը եղել է ճանաչված և սիրելի դերասան, Երևան քաղաքի 1918-1920 թթ. գինժորական պարետ, ՀՅԴ. անդամ

գրած նամակում Նովոչերկասկի քաղաքային բանտից ստացած տպավորության մասին գրում է. «Գնացի Նովոչերկասկ, և եկա շատ խորտակված. տեսա բանտերում ընկերների, բարեկամներ, ավելի քան 100 մարդ, և երբ նրանցից բաժանվեցի, ինձ թվաց թե հուղարկավորությունից եմ հետ դառնում, նրանց թաղել եմ և հետ եմ դառնում...»¹:

Նովոչերկասկի բանտում բանտարկյալներին հարցաքննությունների տանում էին հնգական խմբերով: Հարցաքննություններն անձամբ կատարում էր Ն. Լիժինը²:

Համազասպի լրացուցիչ հարցաքննությունները հետևում էին մեկը մյուսին: Լիժինն առաջին անգամ Համազասպին հարցաքննում է 1910 թ. հոկտեմբերի 25-ին³: Հարկ է նշել, որ հարցաքննությունների ժամանակ Համազասպը, ինչպես Գանձակի բանտում, այստեղ ևս իրեն դրսևորել է որպես անկոտրում և հավատալիոր դաշնակցական: Հարցաքննությունների սղագրական նյութերը ցույց են տալիս, որ նա քողարկել է իրեն քաջ հայտնի ՀՅԴ ծրագրերն ու նպատակները, չի արտաբերել որևէ նախադասություն, որը կարող էր վնասել որևէ կուսակցական ընկերոջ: Եվ իրոք, Համազասպն իր ցուցմունքներում խուսափողական սկստասխաններով դատական հետապնդումներից զերծ է սլահել հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում իրեն հետ գործակցած զինակից ընկերներին

Արշավիր (Արշո) Շահխաթունու (19.02.1885, Ալեքսանդրապոլ-04.04.1957, Փարիզ) առաջին կինը: Ա. Շահխաթունին խաղացել է Թիֆլիսի Հայոց դրամատիկական ընկերության մեդակայացումներում (1908-1909), ապա Բաքվի Մշակույթյին միության րատերախմբում: Առաջին աշխարհամարտի տարիներից ծառայել է ցարական բանակում, ապա ակտիվորեն մասնակցել է Սյախյայան 1918 թ. հերոսամարտերի կազմակերպմանը՝ որպես Արամ Մանուկյանի մերձավոր գործընկեր: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Ա. Շահխաթունին մեկնել է Ա. Պոլիս, այնուհետև անցել Բալկաններ, ապա հաստատվել Փարիզում՝ դառնալով ֆրանսիական կինոյի դերասան: Փարիզում 1928 թ. Ա. Շահխաթունին նկարահանել է «Անդրանիկ» գեղարվեստական ֆիլմը և հանդես եկել գլխավոր դերում (տե՛ս Ավետյան Վ., Խաչատուր Աբովյանի չարանեմգ սպանությունը, Երևան, 2002, էջ 113, տե՛ս նաև Հայկական հարց: Հանրագիտարան, էջ 326):

¹ Իսահակյան Ավ., Երկերի ժողովածու: Նամակներ, հ. 6, Երևան, 1979, էջ 98-99:

² Տե՛ս Խմբակետ Մարտիրոս Աբրահամյան-Բաշգառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, էջ 196:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4214:

(Վարդան, Արտեմ Երեմյան, Լևոն Մելիք-Նուբարյան, Կորյուն վրդ. Սահակյան¹ և այլք), թաքցրել նրանց հետ համասեղ գործունեություն մանրամասները²: Ավելին՝ ձգտելով ՀՅԴ-ին գերծպահել գաղտնի անհարկի մեղադրանքներին, Համագասպը գաղապարալի կուսակից ընկերների հետ միասին ժխտել է կուսակցությունը՝ ռուսական իշխանությունների թշնամի ներկայացնելը: Ինչպես ասված է գաղտնի քննիչ Լիժինին ուղղված նրանց միջնորդությունում. «Մեղադրյալներ Սարգիս Մանասյանցը, Համագասպ Օհանջանյանը, Պողոս Ջուբարյանը, Համագասպ Սրվանձադանցը և Արիստակես Դավիդյանցը (Տեր-Դավիդյանց), ժխտելով Ռուսական պետության մեջ «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության հեղափոխական և հակակառավարական գործունեությունը, ցույց են տալիս Ռուսական կայսրության սահմաններում այդ կազմակերպության գործունեության լեգալ բնույթը, ձգտում են ապացուցել, որ «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցությունը ոչ միայն ռուսական կառավարության ախարի հակառակորդ էի եղել, այլև կատարել է այն պարտականությունները, որոնք դրված էին վերջինիս վրա»³:

Համագասպի գործի նախաքննության ավարտից հետո Ն. Լիժինը որոշում է՝ նրան «Հնարավորություն տալ մեկ ան-

¹ Կորյուն վրդ. Սահակյանը (ծնվել է 1867 թ. հունվարի 14-ին Վան քաղաքում) 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում կարևոր դեր է կատարել Գանձակի գավառում: Չերքակալվել է 1907 թ. օգոստոսին (տես Ցիգար, Մի կարծիք, «Դործ», Թիֆլիս, 1908, դեկտեմբերի 23, № 85): Լիժինյան գործով «Դաշնակցություն կուսակցությունը պատկանելու» մեղադրանքով Կովկասյան Զինվորական-մահապալկային Գլխավոր դատարանը 1909 թ. մարտի 3-ի նիստով Կորյուն վրդ. Սահակյանին «...մեղադրում ճանաչել և, գրելով նրան հոգևոր կոչումից և բոլոր թե՛ անձնական և թե՛ ստացումաբային իրաւունքներից ու արտօնություններից, դատապարտել որ տարով տաժանակիր աշխատանքների» (Դատաստանական դալիճից, «Սշակ», Թիֆլիս, 1909, փետրվարի 28, № 43, տես նաև մարտի 5, № 47): Կորյուն վարդապետը Իրկուտսկի մարզի արքայապետի մնաց մինչև 1917 թ. մայիսը (տես «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, մարտի 28, № 65, տես նաև Կերտոյ Ս., Հայ Առաքելական եկեղեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Երևան, 2003, էջ 73):

² Տես ՆԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4214-4215, տես նաև Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության թղթածրարները, էջ 173-176:

³ ՆԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4603, տես նաև Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության թղթածրարները, էջ 184:

գամ ևս ծանոթանալու իրեն վերագրվող փաստաթղթերին և համեմատել թարգմանությունների հետ, որպեսզի տա սպառիչ բացատրություններ»¹:

Համադասարն իր զեմ տրված մեղադրական ցուցմունքներին և հարցաքննություններին ծանոթանալուց հետո տվել է հետևյալ բացատրությունը. «Վկաներ Միհրանի, Ալեքսանդր Միքայելյանի և Պետրիչի առիթով կարող եմ հայտարարել, որ առաջին երկուսի առնչությունը թե՛ վարչակազմի, և թե՛ դատարանի կողմից հաստատվել է, որ նրանք շանտաժիստներ են»²:

1911 թ. փետրվարի 11-ից մարտի 24-ն ընկած ժամկետում Ն. Լիժինն ավարտելով «Դաշնակցության գործով» կատարված նախաքննությունը, Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանում ապրիլին հրապարակում է մեղադրական եզրակացություն՝ վճիռը: Ահա թե ինչպես է հիշում այդ օրը Բաշգառնեցի Մարտիրոսը.

«Դատավարութեան առաջին օրն էր:

Նստարանների վրայ տեղ գրաւած, սպասում էինք:

Եկաւ Լըժինը, մի թունոտ հայեացք նետեց մեզ վրայ:...

Իր կազմած... մեղադրականում մանրամասն ներկայացրել էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնը՝ 1890-ական թւերից մինչեւ 1908-ի վերջերը:

Ձանաղան արշաւանքներ, Բանկ Օթոմանի գրաւում-դէպքը, Սասունի կռիւները, ահաբեկումներ եւ այլն, բոլորի մասին անդրադարձել էր մեղադրականում»³:

Ընթերցումը սկսվում էր առավոտյան ժամը 8-ից և տևում մինչև 5-ը: Այն տեւեց 48 օր⁴:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց 3, գ. 6, ք. 4460:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց 3, գ. 6, ք. 4477:

³ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, էջ 198:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Հրապարակված մեղադրական վճռի համաձայն, մի շարք բանտարկյալները նկատմամբ (Ավ. Իսահակյան, Ավ. Ահարոնյան, Բաշգառնեցի Մարտիրոս, է. Ակնունի, Ղազար Քոչարյան (Դալի Ղազար), Ազալար Հովհաննիսյան, Եփրեմ Չալարյան և այլք) կիրառվում էր պալմանական ազատություն՝ «ոստիկանության հսկողություն տակ»¹:

Ձերբակալվածների մեծ մասին, այդ թվում նաև Համադասպին, Ն. Լիժներ մեղադրում էր «հակապետական արարքների համար», ինչը ապացուցելու դեպքում բոլորին սպառնում էր Սիբիր և տաժանակրություն: Թեև փաստաբանների կողմից մի շարք միջնորդություններ էին ներկայացվել ինչպես Համադասպին, այնպես էլ կալանավորված մյուս զաչնակցականներին (Համադասպ Օհանջանյան, Աբրահամ Գյուլխանդանյան, Սարգիս Առուստամյանց, Սարգիս Մանասյան, Մկրտիչ Բալայանց, Արամ Մակարյանց և այլք, թվով՝ 67 հոգի) կալանքից ազատելու վերաբերյալ, սակայն Ն. Լիժներ «օրինական հիմնավորումների բացակայության» պատճառաբանությամբ մերժում է բոլոր նման միջնորդությունները²:

«Դաչնակցության գործի» դատավարությունը և վճռի կայացումը պետք է տեղի ունենար Սանկտ-Պետերբուրգում՝ Սենատի հատուկ դատական ատյանում: Դատավարությունը երկու անգամ հետաձգվեց. ձերբակալվածներից շատերը ստիպված եղան մինչև չորս տարի բանտ նստել՝ չնայած նրանց «մեղքը» դեռևս ապացուցված չէր³: Եվ միայն 1911 թ. դեկտեմբերի կեսերին Համադասպն ու ձերբակալված մյուս 160 «քա-

¹ Տես նույն տեղում, էջ 201-202:

² Տես Տես ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց 3, գ. 6, ք. 4607:

³ ՀՅԴ-ի դատական քննությունն իրականացնող Ն. Լիժներ կազմել էր մի հսկայածավալ գործ՝ բաղկացած 135 հատորից, ավելի քան 45.000 էջ ծավալով: 1927 թ. ՀԿԿ ԿԿ գլխավոր քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանի դիմումի համաձայն Դոնի-Ռոստովի արխիվից Երևան տեղափոխված հսկայածավալ դատական գործի միայն մեքենագիր ամփոփ օրինակը կազմված է 6 ծավալուն հատորից՝ բաղկացած 4915 էջ ընդհանուր ծավալից: Ընդ որում, բուն գործը 4607 էջ, մեղադրական ակտը՝ 251 էջ, մեղադրյալների ցուցակը՝ 8 էջ, վկաների ցուցակը՝ 14 էջ, վճիռը՝ 41 էջ (տես ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1-6):

դաքական հանցավորներ»-ն ու շուրջ 500 վկաները կայսրութ-
յան տարրեր քաղաքների բանտերից գնացքներով տեղափոխ-
վում են Սանկտ-Պետերբուրգ¹: «Հորիզոնը» գրում է. «Ամսոյս
13-ին Կովկասից Պետերբուրգ բերեցին առանձին կալանաւո-
րական վազօնում «Դաշնակցութեան» կուսակցութեան ան-
դամները»²:

Դատավարությունը տեղի ունեցավ 1912 թ. հունվարի
17-ից մարտի 20-ը³: Դատը վարում էր Սենատի հատուկ ատ-
յանը՝ սենատոր Ա. Կրիվցովի գլխավորութեամբ: Մյուս ան-
դամներն էին Վ. Մարկեիչը, Ն. Գարինը, Վ. Բախտեյարովը
և Ա. Պոլլոնը⁴: Դատախազներն էին Վ. Դերգեևը և Վ. Ակսա-
կովը: ՀՅԴ գործիչների դատապաշտպաններն էին Մոսկվայի
և Սանկտ-Պետերբուրգի շուրջ 60 փաստաբաններ, որոնց
թվում էին Ալ. Զարուգենին, Ա. Կերենսկին, Վ. Մակլակովը,
Ն. Սոկոլովը, Վոլկենշտեյնը, Կարեյակինը, Գ. Սկարյատինը,
Պ. Պերեբերգը, Օ. Գրուզենբերգը, Ալ. Բորբիչևը, Ն. Կա-
րարչենսկին և շատ ուրիշներ⁵: ՀՅԴ-ն նյութական միջոցներ
չէր խնայել ժամանակի լավագույն փաստաբաններին վարձե-
լու համար:

«Մեղադրյալներին» բաժանել էին 30 խմբի, որոնցից
յուրաքանչյուրն ուներ իր պաշտպանը⁶: Համադասպի դատա-
պաշտպաններին էին փաստաբաններ Գևորգ (Գիգա) Խատիս-
յանը⁷ և Ալ. Զարուգենին¹, որոնք ամեն միջոց գործադրել են

¹ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 527:

² «Դաշնակցութեան» մէջ մեղադրողները Պետերբուրգում, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1911, դեկ-տեմբերի 18, № 280:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 299, ք. 48, տե՛ս նաև ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 277, տե՛ս նաև Դաշնակցութեան դատը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1912, մարտի 29, № 64:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 277:

⁵ Տե՛ս Դաշնակցութեան գործը, դատավճիռը, «Հորիզոն», 1912, մարտի 29, № 63:

⁶ Տե՛ս Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում: Տեքստը պատրաստեց և ծանոթա-ցրեց՝ Լ. Կարապետյան, Երևան, 2009, էջ 638, տե՛ս նաև Ջելոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 85:

⁷ Իրավաբան Գ. Խատիսյանը (1879-1935), Խատիսյան ընտանիքի երրորդ որդին էր, Հովհ. Թումանյանի ավագ դստեր՝ Աշխենի ամուսինը: Ընկերական շրջապատում նրան կոչում էին նաև Գիգա անունով: Իբր դատապաշտպան 1912 թ. համդես է եկել Ս. Պետերբուրգի Սենատում

իրենց պաշտպանյալին արդարացնելու համար: Նրանք իրենց ելույթները կառուցել էին կոլմնակալ քննիչների նախաքննական կեղծքինները բացահայտելու և հերքելու հիման վրա:

Համազասպի գործը լսվել է փետրվարի 25-ին: Հովհ. Թումանյանը Սանկտ-Պետերբուրգի նախնական կալանատնից 1912 թ. փետրվարի 25-ին դատերը՝ Աշխենին ուղարկած նամակում գրում է. «Այժմ Գիդայի տրամադրությունը շատ է լավացել: Գիդան այնպես լավ պաշտպանեց Ղարաբաղի Համազասպի և հաշտարխանյիների գործը—որ բոլորը պարմացան—միանգամայն հրաշալի. ամենաառաջնակարգների նման: Բոլոր փաստաբանները շատ գովեցին»²:

Ի դեպ՝ Հովհ. Թումանյանը Համազասպին հիշատակել է նաև իր բանտային օրագրում: Բանտատեղծը փաստադրական նոթատետրում գատավարություն նիստերից առաջ և հետո նշումներ կատարելով հարցաքննությունների, իր տված պատասխանների և վկաների ցուցմունքների մասին, բացի իրեն վերաբերող նյութերից, երկու անգամ կարճ գրառում է կատարել նաև Համազասպի մասին³: Ինչպես օրինակ՝ «Համազասպ. չգիտես երգել, չգիտի, թե չի կարողանում երգել»⁴: Կամ՝ «Համազասպ. չեմ էլ հավատում, թե զաջադները էդպես բան լինեն արած»⁵: Թումանյանի կցկառուր գրառումներից, սակայն, դժվար է կռահել ասվածի նշանակությունը:

«Դաշնակցության գործի» քննության ժամանակ: Եղել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախարարների խորհրդի գործերի կառավարի: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո վերադարձել է Թիֆլիս: 1935 թ. տեղափոխվել է Մոսկվա և մույն րվականին խորհրդովում գոհվել երկարտալային վրայից (տես Վրացեան Ս., Գեորգ խատիսեան (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցության (1890-1950), էջ 521-524, տես նաև Միրզոյան Ս., Հայ նշանավոր գերդաստաններ. Լատիսիայաներ, «Պատմություն», Երևան, 2002, № 1, էջ 105):

¹ Տես և Դաշնակցության գործը. դատավճիռը, «Հորիզոն», 1912, մարտի 29, № 63:

² Հովհաննես Թումանյան. Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 388:

³ Տես Հովհաննես Թումանյան, հ. 8: Ուսումնասիրություններ, օրագրեր և այլ նյութեր, Երևան, 1999, էջ 616, 620:

⁴ Նույն տեղում, էջ 337:

⁵ Նույն տեղում:

Թումանյանի գրառումներից և Աշխենին հղած նամակից, այնուամենայնիվ, պարզվում է, որ դատավարության ժամանակ նա Համագաղտի հետ ընդգրկված է եղել նույն խմբում և քաջատեղյակ էր վերջինիս հարցաքննություններին: Աշխենը, ով իր եղբոր՝ Մուշեղի հետ առաջին իսկ օրվանից հետևում էր դատավարության ամբողջ ընթացքին, իր հուշերում համատարած է. «Մեղադրյալների այն խումբը, որի մեջ հայրիկն էր, բաղկացած էր 13 հոգուց: Սրանց գործը պետք է լավեր փետրվարի 8-ին»¹: Ստացվում է, որ յուրաքանչյուր գործ լավել է մեկ, կամ երկու օրվա ընթացքում: Հավանական է, որ վերջում լավել է Համագաղտի գործը:

Դատավարությունը տեղի ալիելի քան երկու ամիս: Այդ ընթացքում բացահայտվեցին հետաքննության գանգվածային կեղծիքներն ու խարդախումները: Պարզվեց, որ Ն. Լիժինն այնքան էր հեռու գնացել, որ նույնիսկ կեղծել էր ավագ դատախազ Ասարախանյեի ստորագրությունը²:

1912 թ. մարտի 5-ին ավարտվում է գործի քննությունը: Մարտի 8-ից սկսվում է Նովոհերկասկի օկրուգային դատարանի դատախազ Վ. Սերգեևի մեղադրական ճառը, որը տևում է երեք օր³: Դատախազն իր ճառում մասնավորապես ասում է. «Ես չեմ գիտեր, ոչ միայն մեր, այլ և քնդհանուր, համամարդկային պատմութեան մեջ, կազմակերպություն մը, որ ունենար իր ծոցին այնքան հակապետական ուժ և կռիւ մղէր պետութեան դէմ այնքան թափով ու կատաղութեամբ, ինչպէս այս մեկը... Պարոններ, հակառակ շարք մը վկաներու հակայական ջանքերուն, ևս պիտի պնդեմ, որ Դաշնակցությունը եղեր է իր

¹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 641:

² Տես Ջելոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 86: Թույլ տված բացահայտ կեղծիքների համար Ա. Կրիվացովի հրահանգով դատական գործ է հարուցվում Ն. Լիժինի նկատմամբ: Սակայն վերջինիս հովանավորյալ արդարադատության նախարար Ի. Շչեզլովիտովը քույլ չափեց որպեսզի նրան դատեն օրենքի ամբողջ խտուրդյամբ: Նախարարի ջանքերով, Ն... Լիժինին ճանաչեցին հոգևորական ինքնուրույն, և նրա նկատմամբ հարուցված գործը կարճվեց (տես նույն տեղում, էջ 87):

³ Տես Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 644:

ծաղման օրէն ի վեր (1890 թուականէն) հակապետական ու յիւզափոխական — և շատ աւելի փտանգաւոր ու անհանդուրժելի, քան որեւէ այլ կուսակցութիւն... Երբ զաշնակցականները կը դինսւին մէկ դրացի պետութեան դէմ եւ ատոր համար կը դիմեն անթոյլատրելի միջոցներու, անոնք կը դառնան հեղափոխական մեր դէմ...»¹: Դատախազն իր ճառում խոսելով «ահաբեկչական» գործողությունների մասին, նշում է, որ բազմաթիւ ոստիկանական պաշտոնյաններ, որոնք խուզարկություն կամ ձերբակալություն են իրականացրել, դաշնակցականների կողմից դատաւարաւիւ են անխուսափելի մահվան: «...Բայց մեզի համար ամենէն դարհուրելին — և անբընդունելին — որուն առջեւ կը դողայ իմ ձայնը՝ ոչ իբրեւ մեղադրողի, այլ իբրեւ մարդու — այդ՝ Դաշնակցութեան տեւոտական (ահաբեկչական) գործունէութիւնն է: Իմ ուժերէն վեր է նորէն կրկնել այդ գոհերու շարքերուն անունները»², — ասված է ճառում:

Դատարանում մեղադրյալներին վերջին խոսքի իրավունք ըստ էութեան չի տրվել: Թույլ են տվել միայն տեղերից խոսել, որի պատճառով շատերը զժգոհել են ու հրաժարվել վերջին խոսքից³:

Մարտի 20-ին հայտարարվում է դատավճիռը, որն ընթերցվում է Սենատի հատուկ ատյանի նիստերի դահլիճում: Ըստ այդմ՝ 52 հոգի դատաւարաւիւ են բանտի և աքսորի, 4 հոգի՝ սիբիրյան տաժանակիր աքսորի՝ 4-6 տարի ժամկետով (Համո Օհանջանյան՝ 4 տարի, Սարգիս Մանասյան՝ 6 տարի, Հովհաննես Ղազարյանց՝ 4 տարի, Արշակ Մուրադյան՝ 4 տարի), 94 հոգի ճանաչվում են անպարտ⁴:

¹ Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 528, 530:

² Նոյն տեղում, էջ 531:

³ Տես Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 644:

⁴ Տես Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 532, տես նաև Ընկ. Համո Օհանջանեան (մահւան 30-ամեակի առիթով), «Ալիք», Թեհրան, 1977, Խէ տարի, օգոստոս 23, № 188:

Դատավարությունն ընթացքում, թեև Համագաղաթը միանշանակ հերքել էր իրեն վերագրված բոլոր մեղադրանքները, այդուհանդերձ, նա դատապարտվում է ցմահ աքսորի¹: Զուր են անցնում նաև նրա փաստաբաններ՝ Գ. Խատիսյանի և Ալ. Զարուհյանի թափած ջանքերն իրենց պաշտպանչալին արգարացնելու ուղղությամբ: Ինչպես ասված է ատյանի դատավճռում՝ «...բոլոր արտօնություններից զրկված՝ երևան քաղաքի բնակիչ Համագաղաթ Խաչ.[ատուրի] Սրուանձտեան՝ 37 տարեկան»², քրեական կանոնադրություն 25-րդ հոդվածով և զրանից բխող նույն կանոնադրություն 28, 29, 30, 31, 34 և 35 հոդվածներով դատապարտվում է «իրաւունքներից զրկման և մշտական աքսորի»³:

Համագաղաթի հետ «իրաւունքներից զրկման և մշտական աքսորի» են դատապարտվում ևս 25 հոգի (Աղասի Դավթյան, Սարգիս Եղիգարյան, Արտեմ Թայիրյան, Արշակ Մեհրաբյան, Ալեքսանդր Շարաֆյան, Համբարձում Ղարիբյան, Անդրեաս Ծատուրյան և այլք)⁴:

Վերջնական ձեակերպումներով դատավճռի հայտարարվելուց հետո դատապարտվածներից շատերը շարունակում են իրենց պալքարը՝ բողոք ներկայացնելով Սենատի վճռաբեկ ատյանին 1912 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին: Համաձայն կարգի՝ վճռաբեկ դանդաղ ներկայացրին դատապարտյալներից 16 հոգի (Անիստեյան, Կորյուն վրդ. Սահակյան, Այվազյան, Ստե-

¹ Տե՛ս «Դաշնակցության» գործի դատավճիռը, «Հորիզոն», 1912, մարտի 22, № 61:

² Իրականում 1912 թ. Համագաղաթը ոչ քն 37, այլ 39 տարեկան էր, քանի որ ծնվել է 1873 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 236, տես նաև Դաշնակցության հոդու, «Մշակ», Թիֆլիս, 1912, մարտի 29, № 64, տես նաև «Դաշնակցության» գործի դատավճիռը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, մարտի 22, № 61, տես նաև «Դաշնակցության դատը», «Այստեան», Ալեքսանդրապոլ, 1912, մարտի 24, № 19, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 313: Ի դեպ, նշենք, որ Ա. Հարությունյանի հեղինակած «Համագաղաթ Սրվանձտյանցի դատական գործը» հոդվածում Համագաղաթի դատավճռի վերաբերյալ բյուրինացարար նշվել է հետևյալ փաստագրով տեղեկությունը. «Համագաղաթ Սրվանձտյանցը դատապարտվեց մահապատժի, սակայն Գևորգ Ե. Ամենայն Հայոց կարողիկոսի միջնորդությամբ վճիռը փոխարինվեց Սիբիրում 15 տարվա արստով» (տես **Հարությունյան Ա.**, ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության քյոսածյարմերը, էջ 168): Այդ սխալը տեղ է գտել նաև «Նիքեր» ՀՅ. Դաշնակցության պատմության համար» հ. Թ, Պէյրոս, 2012, էջ 6-ում՝ Ե. Փամպուրյանի հեղինակած առաջաբանում:

⁴ Տե՛ս «Դաշնակցության» գործի դատավճիռը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, մարտի 22, № 61:

փան Տեր-Ավետիքյան, Շարոյանց, Օհանջանյան և այլք)¹: Բողոքարկողների թվում էր նաև Համադատավր²:

Վերջիններս իրենց բողոքի գիմումները հիմնավորել էին գլխավորապես այն բանով, որ «չի կարելի դատապարտել մէկին, եթէ նախնական քննութեան ժամանակ քննիչների կողմից կատարւած են փաստաթղթերի կեղծիքներ, որի մէջ Համոզեց ոչ միայն դատարանը, այլև մեղադրող կազմը»³:

Սենատի վճռարեկ ղեկարտամենտի ատյանի նիստը տեղի ունեցավ 1912 թ. մայիսի 21-ին՝ սենատոր Վլադիսլավ Ժելիլովսկու նախագահութեամբ: Հատուկ զեկուցմամբ խնդիրը ներկայացնում է սենատոր Չերիչևը: Դատական եզրակացություններին ծանոթացնում է օրերդատախաղ Ռեյնկեն: Բողոքարկողներին սաշտականում էին երգվյալ հավատարմատարներ Վոլկենշտեյնը, Գուլշտեյնը, Կուլիշերը, Զարուգին, Սոկոլովը, Պերեկերզևը և Բուդալյանը⁴:

Սակայն, զժբախտաբար, վճռարեկ ատյանին բողոքարկելը սպասված արդյունքը չտվեց: Սենատի գլխավոր դատախազը սահանջեց ղանդատներն անհետևանք թողնել: Սենատը երկու ժամ խորհրդակցելուց հետո արդարացրեց միայն Պետական Դոմայի նախկին անդամ Ստեփան Տեր-Ավետիքյանին, իսկ Այվազյանի 3 տարվա բանտարկությունը փոխարինեց 2 ամսվա բանտարկութեամբ: Համադատակի և մնացած գանդատավորների ղիմումներն այդպես էլ թողնվեցին առանց հետևանքի, և պատիժները մնացին նույնը⁵:

Ռուսաստանի օրենսդրութեան համաձայն՝ ցմահ աքսորի դատապարտվածներն աքսորաբնակութեան էին ուղարկվում

¹ Տե՛ս Դաշնակցութեան գործը (Պ.Հ.Գ.), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, մայիսի 23, № 108, տե՛ս նաև «Դաշնակցութեան» վճռարեկ գործը Սենատում, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, մայիսի 29, № 112:

² Տե՛ս Դաշնակցութեան գործը (Պ.Հ.Գ.), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, մայիսի 29, № 112:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

ցրտաշունչ Սիրիր՝ Իրկուտսկի, Յակուտսկի և Ենիսեյսկի նահանգներ, որտեղ ձմեռը տևում էր 7-8 ամիս, իսկ ջերմաստիճանը դեկտեմբերին հասնում էր $-35-38^{\circ}$ C¹: Աքսորվածները պարտավոր էին հագնել միայն բանտարկյալի զգեստ, ապրում էին տունգուսների և յակուտների՝ իրարից 300-500 կմ հեռու գտնվող գյուղերում, զբաղվում էին որսորդությամբ ու ձկնորսությամբ: Այդ վայրեր փոստը ստացվում էր տարեկան 1-2 անգամ միայն: Յմահ աքսորի դատապարտվածը սովորաբար սլատիժը կրում էր 10 տարի, որից հետո կարող էր ստանալ «գյուղացի» անվանումը և որոշ իրավունքներ²:

Յմահ աքսորի դատապարտված Համազասպը 1912 թ. մայիսի վերջերին շղթայակապ ուղարկվում է Սիրիր: Համազասպը տիրուր էր ոչ թե աքսոր կամ տաժանակիր աշխատանքների ուղարկվելու իրողությունից, որի պատճառով պետք է մի շարք տարիներ զրկվեր ազատագրական պայքարի գործից, այլ իր խնամքից զրկվող զավակների և կնոջ տարրական բարեկեցության հոգան էր նրան տանջում, որոնց նա անչափ սիրում էր:

* * *

Համազասպի երկարատև բանտարկությունը (1907 թ. օգոստոսից սկսած) և ապա ցմահ աքսորի դատավճիռը ծանր կացության առջև են կանգնեցնում Շուշիում մնացած նրա ընտանիքին՝ կնոջը և երեք անչափահաս երեխաներին³: Թեև, հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանից սկսած Համազասպի բուռն ազգային-հայրենասիրական գործունեության պատճառով ընտանիքի հոգսը, ըստ էության, միայնակ էր կրում նրա կյանքի անդավաճան ընկերը՝ բնավորությամբ մեղմ ու բարյապակամ Շուշանիկը:

¹ Տե՛ս Սիբիրիացի, Նամակ Սիբիրից. Իրկուտսկ, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1894, հոկտեմբերի 29, № 182:

² Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Դ, էջ 477:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 550:

Շուշանիկը երեսնաների հետ (Հավանաբար 1909-1910 թթ. միջակայքում) Շուշիից տեղափոխվում և մշտական բնակություն է հաստատում Թիֆլիսում¹, որտեղ իր ընտանիքով ապրում էր նաև նրա քույրը Աստղիկը²։ Նա հաստատվում է Կուկիա թաղի (այսօրվա՝ Դիդուբե-Չուգուրեթի) «Красногорская ул. № 11 (дом Галумова)»³ (այժմ՝ Մ. Գորկի) հասցեում⁴։

Համազասպի ընտանիքի հետ Շուշիից Թիֆլիս է տեղափոխվում նաև նրա կրտսեր եղբայրը՝ Հրաչյան, որը եղբոր բացակայության պայմաններում հոգում էր նրա ընտանիքի խնամքի հարցերը։ Հ. Երամյանը վկայում է, որ 1913 թ. նոյեմբերին՝ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, Հրաչյայի խնդրանքով միասին գիմել են Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպս. Տեր-Մովսիսյանին, որն ամենայն պատրաստակամությամբ խոստանում է. «...պէտք եղած օգնութիւնը ընձեռել Համօի ըն-

¹ Տե՛ս Երամեան Հ., Համօ, «Յուսաբեր», Գափիք, 1921, Ձ տարի, մարտ 26, № 153։

² Համազասպի որդու՝ Գարեգինի բնակարանի դրկից հարևան 87-ամյա Հակոբ Գրիգորի Թադևոսյանի հետ 2013 թ. սեպտեմբերի 14-ին մեզ հետ գրույցում ի հայտ բերվեցին հետաքրքրական փաստեր։ Ըստ Հ. Թադևոսյանի՝ «Գարեգինի տանը հաճախ էր հյուրընկալվում ճարտարապետական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, բանաստեղծ Ռուբեն Աղաբաբյանը (ճանաչված մանկագիր-մանկավարժ Հակոբ Բեմանի Աղաբաբյանի (Աղաբաբ) որդին)։ Գարեգինը մեծ հպարտությամբ էր խոսում Ռուբենի մասին, որպես իր հարազատի։ Իմ հիշելով Ռ. Աղաբաբյանը Գարեգինի մորաքրոջ որդին էր»։ Շուշանիկի քույր Աստղիկ Վանյան-Անանովան ամուսնացած է եղել մանկագիր-մանկավարժ Հակոբ Աղաբաբյանի հետ, և նրանց ընտանիքը բնակվել է Թիֆլիսում։ Աստղիկը մասնագիտությամբ եղել է մկարիչ-մանկավարժ և դասավանդել է Թիֆլիսի արվեստի տարբեր դպրոցներում։ Եղել է Վ. Լենինի շքանշանակիր (տե՛ս Հարությունյան Վ., Բարի հետը, «Սովետական Վրաստան», Թբիլիսի, 1986, դեկտեմբերի 16, № 151)։ Նրանց որդին՝ ճարտարապետ-բանաստեղծ Ռ. Աղաբաբյանը (1911 թ. նոյեմբերի 3-1970 թ. դեկտեմբերի 6), 1943-1947 թթ. համատեղությամբ դասավանդել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում։ Նրա նախաձեռնությամբ կառուցվել են մի շարք բնակելի տներ ու հասարակական շինություններ։ Գրել է մանկական բանաստեղծություններ։ 1941-1945, 1966-1970 թթ. եղել է Վրաստանի գրողների միության հայկական մասնաճյուղի նախագահը (տե՛ս Խաչատրյան Հ., Գրական տեղեկատու (1934-1986), էջ 33, տե՛ս նաև «Ով ով է. հայեր։ Կենսագրական հանրագիտարան», հ. Ա, էջ 64)։ Մասնագիտությամբ ճարտարապետ է նաև Ռուբենի դուստրը՝ Լյայա Աղաբաբյանը։ Աստղիկ Վանյան-Անանովայի մասին տեղեկությունները մեզ է տրամադրել Վիրահայոց բեմի քարտուղարությունը՝ 2014 թ. մայիսին։

³ Հիմ Թիֆլիսի փողոցների հասցեները երբեմն անվանվում էին նաև նախկին տամետերի անուններով (տե՛ս Դարչինյան Մ. Թիֆլիս. հայկական ճեպանկարներ, Երևան, 2013, էջ 8)։

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, Материалы фондов московского областного исторического архива, коллекция-7, СА-10, опись-1, № 792, д. 2855, с. 2.

տանհաղ, յայտարարելով թէ՝ Կովկասահայն երախտագիտական պարտականութիւն մըն է, որ պիտի կատարէ»¹: Թերեւս, այդ շրջանում է Թիֆլիսից կրկին Վան տեղափոխուել Հրաչյան: Վերջինիս ավագ որդու՝ Համլիկ Սիլվանյանի կենսագրականում ասվում է, որ նա ծնվել է Վանում 1914 թ. հունիսի 15-ին²:

Համազասպի ընտանիքի Թիֆլիսյան կյանքի մասին մեզ շատ քիչ տեղեկութիւններ են հայտնի: Ամուսնու բացակայութեան պայմաններում, ապա Հրաչյայի՝ Վան մեկնելուց հետո Շուշանիկը երբեք չհուսահատվեց և չընկրկեց դժվարութիւնների առջև: Որպես հոգատար և ուշադիր մայր, նա անխնով հոգացել է երեք գեղահաս երեխաների խնամքն ու հետեւել նրանց ուսման ընթացքին: Մասնավորապես նրա գործադրած ջանքերի արդյունքում Յամյա Հրանտը 1913-1917 թթ. սովորում է Մոսկվայի համալսարանի արեւելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտի (Լազարյան ճեմարան) գիմնազիական նախապատրաստական³ ավագ դասարանում⁴: Լազարյան ճեմարանի սաների Մոսկվայի մարզային պատմական արխիվում պահպանվող ուսումնական գործընթացի վերաբերյալ գործերում առկա է նաև «Срванстану Грант Амазаспосичу» անվամբ անձնական գործը, որտեղ, ի թիւս այլ փաստաթղթերի, տեղ են գտել նաև վերջինիս ուսման հարցերի կապակցութեամբ տարբեր տարիներին Շուշանիկի՝ ճեմարանի տնօրինութեանը գրած դիմում-խնդրանքները⁵:

¹ Երաման Հ., Համո, «Յուսարեր», Գահիրէ, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

² Տե՛ս Մելքոնյան Ն., Համլիկ Սիլվանյան. 95-ամյակ, «Հոգևոր Հայրենիք», Երևան, 2009, հունիսի 6, № 6:

³ Լազարյան ճեմարանում նախապատրաստական բաժինը բացվել է 1851 փետրվարին՝ հայ յանձնագրով երեխաների համար: Բաժինը կրում էր խաչատուր Լազարյանի վաղամեռի որդու՝ Հովհաննես Լազարյանի անունը: Այդպիսի բաժին բացելը հույժ կարևոր էր տարբեր գավառներում ապրող և լեզու չիմացող ունեզուրկ երեխաների համար (տե՛ս Բարխուդարյան Վ., Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութի պատմություն (XVII դարի կես – XX դարի սկիզբ), Երևան, 2010, էջ 232-233, տե՛ս նաև Բաղիշանց Ա., Էջեր Լազարյանների դիվանից (ակնարկներ), Երևան, 1986, էջ 34-50):

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, Материалы фондов московского областного исторического архива, коллекция-7, СА-10, опись-1, № 792, д. 2855, с. 6:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, с. 1-11:

Ճեմարանի գիմնագիական դասարաններում տարեկան ուսման վարձը կազմում էր 500 ս.¹, ինչն այդ ծանր շրջանում Շուշանիկի համար մեծ գումար էր: Հայ պատանիների կրթության մաս հոգ ազգային մեծատուններն (Ք. Արզուման-Երկայնաբազուկ, Խաչատուր Լաղարյան, Եղոր Թամաճյան, Հովհ. Ամիրյան և այլք) իրենց անձնական միջոցներով ստներ էին պահում ճեմարանում: Հրանտի ուսման ծախսերը հոգացել է ազգային բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանցի երրորդ սրբին՝ Մոսկվայի համալսարանում ուսանած Հովսեփը²: Լաղարյան ճեմարանի տնօրինությունը 1914 թ. մարտի 17-ին ուղղված գիմում-խնդրագրով Հովսեփը միջնորդում է Հրանտին ներկայացնել իր հանգուցյալ մոր՝ Դարյա Թամաճյան-Մանթաշյանցի (մահացել է 1910 թ.) անվամբ թոշակի³: Դիմում-խնդրագրում այդ մասին ստվում էր.

«Милостивые Государы,

Прошу представить стипендию имени моей покойной матери Дарии Александровны Манташевой воспитаннику Института Х. А. Срванстсянцъ»⁴:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ռ. 2

² Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Ալ. Մանթաշյանցի բոլոր ուր զավակները (4 որդի և 4 դուստր) վտարանդվում են Ֆրանսիա և բնակություն հաստատում Փարիզում (տե՛ս Բալազյան Լ., Ալեքսանդր Մանթաշյանց (Ազգային բարերարը և գեղարվեստի մեկնեսար), Երևան, 1991, էջ 180): Իր բարերարությամբ հայտնի Հովսեփը ճակատագրի հեզմանքով սնկկացել և հայտնվել էր ծայր աղքատության մեջ: Սեմանուն (նկարիչ Մարտիրոս Մարյանը Փարիզում եղած ժամանակ (1927 թ. հուլիս-1928 թ. հունվար) հանդիպել է Հովսեփին, որին Սարյանը ճանաչում էր Մոսկվայից. 1915 թ. կերտել էր նրա դիմանկարը: Խոսքը տանք իրեն՝ Մ. Սարյանին. «Մի օր տուն դարձա և այսպիսի մի գրություն գտա փոստարկղում՝ «Ես եկա Չեզ մոտ, տանը չէի: Կգամ վաղը, առավոտյան ժամը 11-ին: Հովսեփ Մանթաշյան: Իսկապես եկավ: Տիպածով իհարկե չէր փոխվել, բայց ծերացել էր: Չունեի հզոր մարդու վաղեմի արտահայտությունը, շարժումներ, կեցվածքը: Զրուցեցիներ, իյշեց անցյալը, մոսկովյան կյանքը, անտեղի ծախսած իր փողերը և (մյան բաներ: Ասաց, որ ամուսնացել է, ունի երկու երեխա: Նախկինում բոհեմային ցուի կյանքով ապրող մարդն այժմ ընտանիք էր կազմել բայց արդեն սնանկացել էր»» (Սարյան Մ., Գրառումներ իմ կյանքից: Գիրք առաջին, Երևան, 1966, էջ 196-197):

³ Տե՛ս ՀԱԱ. Материалы фондов московского областного исторического архива, коллекция-7, СА-10, опись-1, № 792, д. 2855, ռ. 5.

⁴ Նույն տեղում, ռ. 6. («Ողորմած պարոններ,

Խնդրում եմ ինստիտուտի սան Խ. Ա. Սրվանստյանցին ներկայացնել իմ հանգուցյալ մոր՝ Դարյա Ալեքսանդրի Մանթաշյանի անվամբ թոշակի)»:

վերադառնանք Համազասպի՝ աքսորավայրում անցկացրած օրերին: Նախապես Համազասպին իբրև աքսորավայր նշանակված էր հեռավոր Իրկուտսկի նահանգի Ուսուլյե-Սիբիրսկոյե գյուղը (գտնվում է նահանգային կենտրոն Իրկուտսկից¹ մոտ 60 կմ հեռավորության վրա):

Համազասպի կյանքի աքսորյան շրջանից մեզ փաստական կցկառուր վկայություններ են միայն հասել: Հայտնի է, որ երբ Իրկուտսկի նահանգի Ուսուլյե-Սիբիրսկոյե գյուղի (գտնվում է նահանգային կենտրոն Իրկուտսկից մոտ 60 կմ հեռավորության վրա) աքսորավայր է ուղարկվում Հ. Օհանջանյանը, նրա հավատարիմ ընկերուհին՝ Սոֆի (Ռուբինա) Արեշյանը նույնպես մեկնում է այնտեղ, որտեղ նրանք ամուսնանում են²: Հ. Օհանջանյանի վկայությամբ, Համազասպը «...պատրաստած էր իր և Ռուբինային ամուսնութեան մատանիները հեռաւոր Սիպերիոյ մէջ»³:

Որոշ ժամանակ անց Համազասպին Ուսուլյե-Սիբիրսկոյե գյուղից տեղափոխել են մոտ 300 կմ հեռավորության վրա գտնվող Լենա գետի ափին ընկած Ժիգալովո ավան⁴ տաժանա-

¹ Ի դեպ, մահանգական կենտրոն Իրկուտսկ քաղաքը 1894 թ. ունեցել է 30 շունչ հայ բնակիչ (տես Սիբիրիացի, Նամակ Սիբիրից, Իրկուտսկ, «Նոր-Կար», Թիֆլիս, 1894, Խոկանձերի 29, № 182), իսկ 1907 թ.՝ արդեն 80 շունչ (տես Երեմիա վրդ. Ստեփանեանց, Եկեղեցի Հայաստանեայց, Երեկ և այսօր, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1907, № 2, էջ 564): Երեմիա վրդ. Ստեփանեանցի մի տեղեկության համաձայն՝ Իրկուտսկում. «...կամաւոր եկողներին քիչ շատ քիչ է. մեծ մասամբ աշտարակներ են, որոնք իրանց նշանակումով ժամանակը վերջացնելուց յետո 15, 20 տարուայ ընթացքում՝ բնակամարտը ընտելանալով կլիմային, նիստ ու կացին, տեղի հանգամանքներին և մանուսանդ երիտասարդական ուժերը կորցրած լինելով և ո՞վ գիտէ մի ռուս կնոջ հետ էլ կապում, այլ ևս աւելորդ են համարում վերադառնալ իրենց հայրենիք» (նույն տեղում):

² Տես Լազեան Գ., Համո Օհանջանեան (Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն), էջ 242, տես նաև Ջէյթեան Ս., Հայ կնոջ դերը հայ յեղափոխական շարժման մէջ, Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա, 1992, էջ 62:

³ Լազեան Գ., Համազասպ Սրուսնձտեանց (Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն), էջ 72: Հ. Օհանջանյանը արտոսվայրում մնաց մինչև Առաջին աշխարհամարտը, որից հետո վերադառնում է Կովկաս և Ալ. Խատիսյանի հրավերով աշխատանքի անցնում ռազմաճակատի հիվանդանոցներից մեկում (տես Թաշեան Բ., «Առաքել»ներէն (քժ. Համո Օհանջանեան), «Ալիք», Թեհրան, 1966, ԼԶ տարի, մայիս 7, № 94):

⁴ Ներկայումս գյուղ Իրկուտսկի մարզի Ժիգալովսկի շրջանի կազմում: Հիմնադրվել է 1723 թ. (տես <https://www.hy.wikipedia.org/wiki>).

կիր աշխատանքի¹: Աքսորյաձեռներն այստեղ հիմնականում աշխատում էին ազահանքերում և աղյուսի գործարաններում²:

Սիրիւյան դաժան կլիման անսովոր էր հատկապես կովկասցիների համար: Ձերբակալության և սիրիւյան աքսորի տառապալի ուղիներով անցած ՌՄԴԲԿ անդամ Գերասիմ Վարչամյանի վկայութեամբ. «Աքսորականների մեջ շատ ընկերներ կային թոքախտով հիվանդ, որոնք յուրաքանչյուր տարի գարնանն ու աշնանը, թողնում էին մեզ ու չքանում անդառնալիորեն, և յուրաքանչյուր տարի մենք սառը հողին էինք հանձնում մեր լավագույն ընկերներին...»³:

Սիրիւյան աքսորաւայրի ծանր, դժոխային պայմանները երբեք չընկճեցին Համազասպի աննկուն կամքը: Աքսորյալ հեղափոխականները շատ հաճախ հալածւել և մտքեր են փոխանակել քաղաքական անցուղարձի մասին, կազմել հեռագտանելիքների ծրագրեր և այլն: Գարեգինը 1979 թ. նոյեմբերին դրած հոր համառոտ կենսագրականում վկայում է, որ Համազասպը ջերմութեամբ էր հիշում իր շփումը ուսու հեղափոխականների հետ, որոնց միջոցով ծանոթացել է ուսական հարուստ գրականութեան (Ա. Ի. Գերցեն, Ն. Գ. Չերնիշևսկի, Լ. Ն. Տոլստոյ, Ա. Ս. Պուշկին և այլք) ու հասարակական-քաղաքական մտքին⁴:

Սակայն բանտն ու աքսորը ազատատենչ վանեցի ուղմիկի համար չէր: Համազասպի պրպտուն և հանդուգն միտքն ուղիներ էր որոնում բանտային կապանքներից ազատվելու համար: Նրա հայրենատենչ հոգին տառապել է վերադարձի կարոտով: Ուստի կարճ ժամանակ անց՝ 1912 թ. վերջերին, Հա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, թ. 90:

² Տե՛ս Միքիթիացի, Նամակ Սիրիւից. Իրկուսկ, «Նոր-Ղար», Թիֆլիս, 1894, հոկտեմբերի 29, № 182:

³ Գերասիմ [Գերասիմ Վարչամյան], Ընկ. Սուրեն-Տիմֆեներ Թիֆլիսում և Սիրիւում, «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 1926, սեպտեմբերի 28, № 222:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, թ. 90:

մաղասալին մեծ զմլարությունների դնով հաջողվում է փախ-
չել աքսորավայրից¹ և բազմաթիվ տառապանքներից հետո, ի
վերջո, հասնել Սանկտ-Պետերբուրգ²: Նրա այս համարձակ փա-
խուստը կարելի է համարել մի ամբողջ ողբասկան:

Այսպիսով՝ ավելի քան հինգ տարի տարբեր բանտերում
և աքսորավայրերում անցկացնելուց հետո Համազասպը
հայտնվում է ազատության մեջ. սկսվում է նրա կյանքի դեգե-
րումների շրջանը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Առ, Համազասպ (Յեղափոխական արկած: Ազատագրական
պայքարի յուշամատեն), էջ 325, տե՛ս նաև Խառիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության
ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Բ տարի, դեկտեմբեր, № 2, էջ 78:

² Տե՛ս Երամեան Հ., Համօ, «Յուսաբեր», Գահիրե, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

Բ. Դեգերումները Եվրոպայում, Եգիպտոսում և Կ. Պոլսում
(1912 թ. վերջեր–1914 թ. օգոստոս)

Փախուստ տալով սիրիւրյան աքսորավայրից, ցարական պաշնորդական բաժանմունքի և ժանդարմերիայի գործակալների հետապնդումներից խուսափելու նպատակով Համադասսպը հեռանում է Ռուսական կայսրութեան սահմաններից. շրջագայում է Եվրոպայում, լինում Հոտմ, Մարսիկ և Փարիզ քաղաքներում¹: Այդ ուղևորութունների ժամանակ Համադասսպը մոտիկից ծանոթանում է հայ ժողովրդի տարագիր բեկորների վիճակին:

Իհարկե, անաղատութեան մեջ անցկացրած տարիներն ուղղկանքները իրենց հետքը թողել էին Համադասսպի առողջութեան վրա: Ավելի քան հինգ տարի անընդմեջ գտնվելով կալանավայրերում և իր մաշկի վրա կրելով ցարական պատժիչ մեքենայի հարվածները, այնուամենայնիվ, բանտային կյանքից ուժաստատու Համադասսպն ազգային–հասարակական կյանքում անվարան շարունակեց իր առաքելութունը: Համադասսպի միտքը մշտապես Հայաստանում էր: Սահմանափակ հնարավորութուններով փորձում էր ինչ–որ բանով օգտակար լինել հեռավոր հայրենիքին, շարունակում էր իր գործուն մասնակցութունը արևմտահայութեան ազատագրական պայքարին: Շրջագայած քաղաքներում նա միանում է գաղափարակից ընկերներին, հայդուկային խմբերին զինելու համար օգնում հայթայթել դրամական միջոցներ և զենքեր: Կապ հաստատելով հայ ազգային–ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչների հետ՝ նրանց աջակցութեամբ կազմակերպում է Արևմտյան Հայաստան ղենք ու զինամթերքի փոխադրումը²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 90:

² Տե՛ս նույ՛ն տեղում:

Տեսարան Վանից

Վանի Այգեստան քաղաքամասը

Գարեգին եպս. Սրվանձտյանց

**Միքայել Արվանդտյանցի
բնտանիքը**

Dear Sir
 I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 10th inst. in relation to the above named property. I have the honor to inform you that the same has been forwarded to the proper authorities for their consideration. I am, Sir, very respectfully,
 Yours, &c.
 J. W. Smith

Համագաստի սվագ եղբոր՝ Հարությունի ինքնագիրը.
Կ. Պոլիս, 1893 թ. հուլիսի 5

Համազասպի ավագ քույրը՝
Անրատամը

Համազասպ. 1890-ական թթ.

Համազասպի կրտսեր քույրը՝
Թագուհին իր գավակների՝ Արփիների,
Արծրունի և Թոմասի հետ

Համազասպի կրտսեր եղբոր՝
Հրաչյայի կինը՝ Մաքրուհի
Բալազդույանցն (նստած)
իր երեխաների՝
Համիկի (Հայկավարդ)
և Բախտիմիների հետ

Երեանի Գալանյան օրիորդաց դպրոցի
սաները: Առաջին շարքի ձախից
առաջինը (նստած) Շուշանիկ Վանցյանն է

Համագասպի կրտսեր որդու՝ Հրանտի (Խաչիկ) ծննդյան վկայականը՝
տրված Շուշիի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու քահանա
Կարապետ Վարդապետյանցի կողմից

Համազասպի դուստրը՝ Ալմաստը

Համազասպի միջնեկ որդին՝
Հրանտը (Խաչիկ). 1934 թ.

Համազասպի կրտսեր որդին՝
Վանազատը

Գարեգինը և Վանազատը
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում. 1971 թ.

Շուշի. XX դարասկիզբ

Շուշի. Համագասպը տիկնոջ՝ Շուշանիկի հարազատների հետ

Միսաք (Արամայիս)
Տեր-Դանիելյան

Համազասպ

Գրիգոր Միրզաբեկյան
(Մածուն Խեչո)

Կորյուն
Վրդ. Սահակյան

Մկրտիչ Ժամհարյան
(Մռավ)

Ալեքսանդր Բալասյան
(Ալեքսան Դայի)

Եղիշե Իշխանյան

Աշուղ Զիվանի

Աշուղ Աշխույժ

Շուշիի հայկական քաղը ավերումից հետո. 1905 թ. օգոստոս

Ասկերանի կիրճը փակող համաճուռ բերդը

1936 - 1937

[illegible]

ггѣтърѣтъ.

403-

23

[illegible]

Քաջիլովյան բանտը Քաքվում

Մետեխի բանուր թիֆլիսում

[illegible]

Համագաստի գրությունը Աշխարհբեկ Քալանթարին.
Թիֆլիս, 1907 թ. դեկտեմբերի 8

Գարմատաշի քաղաքային բանտը

Նոժիչերկյանի քաղաքային բանտը

Մանիկ-Աստերիկյան փառարան

**Թիֆլիսյան այն տունը, որտեղ ապրել է Համազասպի ընտանիքը
«Красногорская ул. № 11 (дом Галумова)» (այժմ՝ Մ. Գորկի)**

Զախից աջ՝ Մաֆվեր Լուրֆի, Հակոբ Միրունի (ճուղյան), Մկրտիչ և Ատրինե Ջանան ամուսիններ, Համազասպ, Զապել Եսայան. Կ. Պոլիս, 1914 թ.

Համազասպ,
Կ. Պոլիս, 1914 թ.

Վարդանը և Համազասպը Եգիպտոսում. 1914 թ. սկիզբ

ՀՅԴ 8-րդ Ընդհանուր ժողովի նախօրյակին: Միջին շարքի աջից երկրորդը Համազասպն է: Կարինին մերձակա Խիջան գյուղ. 1914 թ. հուլիս:

Երկարատև ղեկերումներից հետո Համազասպը կարճ ժամանակով լինում է Կ. Պոլսում: Հ. Երամյանը, որը երեքամսյա կովկասյան շրջագայությունից հետո 1914 թ. հունվարի 1-ին անցել էր Կ. Պոլիս¹, վկայում է. «Երբ 1914 ին Պոլիս անցանք, օր մը հաճելի անակնկալ մը եղաւ մեզ այցելութիւնը Համօի, որ Սիպերիայէն փախած էր մինչեւ Բեթերպուրկ և բազմավտանդ ողիսականով մը հասած էր Պոլիս, ուր ինքզինք աւելի ապահով կը գտնէր»²: Իր մարդամոտ բնավորության և եռանդուն գործունեության շնորհիվ, Համազասպը պոլսահայության կողմից արժանանում է սիրալիր ընդունելության: «Համակ խանդ, աշխոյժ և անվեհեր ոգի մը կանձնաւորէր իր մէջ հայրենանէր և պերճախօս Համօն»³, այդպես է բնորոշել է Համազասպին Հ. Երամյանը:

1914 թ. սկզբներին (հավանաբար փետրվարին) Համազասպը Կ. Պոլսից տեղափոխվում և բնակություն է հաստատում Եգիպտոսում՝ Ալեքսանդրիա քաղաքում⁴:

Ինչպէս հայկական մյուս գաղթօջախներում, այնպես էլ Եգիպտոսում, հայ բնակչությունն իր որոշակի ղերակատարությունն ունէր երկրի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-անտեսական և կրթամշակութային կյանքում: Ինչպէս ասվում է «Եգիպտահայ տարեգրքում»՝ «Բուրգերու դարաւոր ստուերին տակ Հայ Միաքը կրցաւ հասնիլ իր ամենէն տիրական արտայայտութիւններուն, յանձին այն շարք մը պետական անձնաւորութիւններուն, որոնք աւելի կամ նւազ չափով յաջողեցան այս երկրին մէջ Հայուն Տաղանդը պանծացնել»⁵:

¹ Տե՛ս Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Խ. Բ., էջ 249:

² Երամեան Հ., Համօ, «Յուսարեք», Գահիրէ, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1368/2:

⁵ Պարթևեան Ս., Եգիպտահայ տարեցոյցը, Ա տարի, Գահիրէ, 1914, էջ 80-81: Եգիպտահայ համայնքը ստվարացավ հատկապես 1894-1896 թթ. արևմտահայերի կոտորածներից և 1909 թ. Ադամայի ցարդերից հետո: Առաջին աշխարհամարտից առաջ հայ բնակչության թիվը 12.000 էր (տե՛ս նույն տեղում, էջ 21-22):

Եգիպտահայ զաղուլթում, մասնավորապես Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում ազգային-քաղաքական կառույցներից գործում էին ՀՅԴ ենթակոմիտեները, Հնչակյան մասնաճյուղերը և Սահմանադրական-Ռամկավար ակումբները¹: 1913 թ. մայիսին, Ալեքսանդրիա և Կահիրե քաղաքներում կազմվեց «Միջկուսակցական խառն մարմին», որը նպատակ ուներ՝ գործնակա-նորեն և նյութապես նպաստել արևմտահայության, նրանց «...սահմանադրական իրաւունքներուն պաշտպանութեանը, անոր քաղաքացիական ու ազգային ապահովութեանը, ինչպէս նաեւ գալիք վտանգներուն դիմադրելու ուժին»²:

Համազասպը ջերմ ընդունելություն է գտնում նաև եգիպտահայ համայնքում: Նա մոտիկից ծանոթանում է գաղ-թօջախի այնօրյա ազգային-հասարակական կյանքին: Գիտե-նալով հանդերձ, որ գտնվում է ցարական ժանդարմերիայի ար-տասահմանյան գործակալների տեսադաշտում, Համազասպը վտարանդիւլթյան մեջ շարունակում է անվարան ընթանալ իր նախընտրած ուղիով. նա անմիջապես կապ է հաստատում ՀՅԴ գործիչների հետ և ամբողջովին ներգրավվում կուսակցական գործունեության մեջ, տեղի ՀՅԴ կառույցի շրջանակում ձեռք բերում մեծ հարգանք և հեղինակություն: Համազասպը սերտ և գործնական կապեր է հաստատում հատկապես Եգիպտոսի ՀՅԴ կառույցի հիմնադիր և ղեկավար գործիչներից՝ Ստեփան Եսայանի (Արմենակ, Ատրունի) հետ³:

Համազասպի ազգային-հասարակական գործունեության ասպարեզում նոր հորիզոններ են բացվում: Նա շփվում և հեռ-զհետե մտերմանում է եգիպտահայ և այդտեղ գործող հասա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47, տե՛ս նաև Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Ի. Բ, էջ 399:

² Պարթևեան Ս., Եգիպտահայ տարեցոյցը, Ա տարի, էջ 47:

³ Տե՛ս Նիլթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Ի. Ա, էջ 225ա-բ: Համազասպի և Ստ. Եսայանի բարեկամության և համագործակցության վկայագիր է ծառայում նրանց նամակագրության ընձեռած տվյալները: Կ. Պոլսից Համազասպի՝ Ստ. Եսայանին 1914 մայիսի 15-ին ուղարկած նամակը տե՛ս հավելված 5-ում:

լրակական-քաղաքական ու գրական առաջադեմ գործիչների հետ, վայելում նրանց անկեղծ հարգանքն ու համակրանքը և կարճ ժամանակում ձեռք բերում մեծ ճանաչում: Հատկապես մտերմիկ ու ջերմ են եղել Համազասպի հարաբերությունները զրոյ-հրապարակախոս, Կահիրեում լույս տեսնող «Յուսաբեր» օրաթերթի լազմերախտ խմբագիր, Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության հանրահայտ գործիչ Սուրեն Պարթևյանի (Սիսակ Պարտիզպանյան (Տերտունի)¹ հետ: Վերջինիս համար Համազասպ անվահիր մարտիկը դարձել էր ազատագրական զրվագներով ստեղծագործությունների և հրապարակախոսությունների ներշնչանքի աղբյուրը: Բարեկամական այդ հարաբերությունները նամակագրական կապով պահպանվում է նաև Համազասպի՝ Եգիպտոսից հեռանալուց հետո²:

Համազասպին ջերմորեն ընդունում է հատկապես եգիպտահայ երիտասարդությունը, քանզի իրենց կողքին էր ազատագրական շարժման նվիրյալներից մեկը՝ համբավավոր «Ասկերանի հերոսը»: Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի հայ գաղթավայրերի երիտասարդությունն անտարբեր չի դռնվել հայրենի երկրի, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

¹ Հնչակյան հին գործիչ Ս. Պարթևյանը (15.12.1876 թ. Կ. Պոլիս-10.06.1921 թ. Ալեքսանդրիա) կուսակցության 1896 թ. պատակտումից հետո անդամակցել է Վերակազմյալ հնչակյաններին, իսկ 1906 թ.՝ հարկ է չափավոր, կամ՝ իր իսկ խմբագրությամբ 1907 թ. ապրիլի 20-ից լույս տեսնող «Ազգ» թերթի անունով կոչվող «Ազգյան» հատվածին (տե՛ս Սարգսյան Ս., Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.), Երևան, 2009, էջ 58-59): Չնայած կյանքի դժնդակ պայմաններին, բողոք է գրական և հրապարակախոսական հարուստ ժառանգություն: Ս. Պարթևյանի գեղարվեստական ողջ ստեղծագործությունը, հրապարակական դասխոսություններն ու հոդվածները տոգորված են հայրենասիրությամբ, ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարներով: Արյունաքոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի կազմակերպած կոտորածներից մեկավոր՝ Պարթևյանի կյանքի և գործունեության երրորդ շրջանը (1911-1921 թթ.) Կ. Պոլսից հետո կապված է եգիպտահայ գաղթաբախի ծառայելու հետ: Այստեղ նա հրատարակել է «Հուսանք» շաբաթաթերթը (1912 թ.), «Եգիպտահայ տարեցոյցը» հինգ գրքերը (Գահիրե, 1914-1918), «Արարատ» քաղաքական հրապարակախոսական գրքույկը (Գահիրե, 1914), ինչպես նաև լույս է ընծայել ազատագրական դրվագներով գործերը՝ նովելների երրորդ ժողովածուն՝ «Արիւնի մատենանը» (Գահիրե, 1915) և «Անմահ բոցը» (Ադրեսանդրիա, 1917) դրաման (տե՛ս Գրիգորյան Ա., Հայրենասիրության և ազգային ազատագրության գաղափարները Սուրեն Պարթևյանի երկերում, ՊԲՀ, Երևան, 1985, № 4, էջ 117-125):

² Տե՛ս Նիսիեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ա, էջ 225ա-բ:

Այդ տարիներին երիտասարդությունը լցված էր էրզիբ մեկնել-
լու բուռն ցանկությունը: Համադասարար պարբերաբար հաճախել
է հայ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարներով
խանդավառված պատանիների և երիտասարդների կազմակեր-
պած գանադան համաքուլթիներին և հասարակական ժողովնե-
րին. հայրենաբաղձ ազգային անխոնջ գործիչը հայ ժողովրդին
հուզող հանգուցային հարցերի, Հայ Դատի և հայրենասիրա-
կան թեմաների շուրջ ելույթներում ու բանախոսություննե-
րում ոգեշնչում էր ներկաներին, հայեցական ազգասիրություն-
նից դեպի ազգային զարթոնքի թարմ իրողություններն առաջ-
նորդում: Համադասարար զարմանալիորեն համատեղում էր և՛
ուսանողական, և՛ քաղաքական գործչի՝ իր առաքելությունը:

Որ համադասարար հայրենանյութ և հուանդուն գործունեությու-
նը եզիպտահայերի կյանքում առաջ էր բերել զգալի աշխու-
ժություն և խթանել գաղթածության հայություն հասարակական
կյանքի առաջընթացը, վկայում են Ս. Պարթևյանի՝ Համադաս-
արին ներբողած ջերմ խոսքերը, որում գրողը ոգեշնչված Համա-
դասարար ազատագրական շարժման գործչի անձով ու գործով, գաղ-
թաշխարհում տիրող հուսալքության մթնոլորտում նրա օրինա-
կով հայրենասիրության նոր վերադարձահաստում է կատարում,
զարգացնելով այն միտքը, որ չպետք է տարվել պատրանքներով:
«Դո՛ւն ալ, այսպէս, օր մը եկար մեզի, Համո՞ ջան,- գրում է
Պարթևյանը,- կեղծիքի ու դառնություն օր մը, եկար, հաւատքի
շունչ մը դնելու մեր յուսաբեկ սրտերուն մէջ... Բաւական մնա-
ցիր մեր մօտ՝ սերտելու համար եզիպտահայ հոգին, և հիմա գի-
տես թէ մենք հոս ի՞նչ ենք, ու արդէն ի՞նչ կրնայինք ըլլալ, Հայ
Կռիւին հանդէպ, որուն ամենհի ախոյաններէն՝ մին պիտի հանդի-
սանայիր, անգամ մը եւս, հազիւ մենէ հրաժեշտ առած... Ան-
շուշտ, պատրանքներ չի տարիր մեր ավերէն, բայց քու անցքէդ

¹ Արեմտի.՝ մարտիկ (տե՛ս Ստեփանյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բա-
ռարան, Երևան, 2009, էջ 11):

մեզի մնաց մեր կուռուղ մեծ սերունդին կենդանի, ներշնչող, ոգե-
ւորող հմայքը... Քեզմով աւելի մօտեցանք միւսներուն ալ, աւելի
խորապէս սիրեցինք զանոնք... Ու հայրենի ձերբազատուող սահ-
մաններէն մեզի հասած աւետաւոր խաղբիկներուն մէջէն քու
խրոխտ ու մտերիմ ղէմքդ, կարծէս, ետեւ, մեզի դարձած, կըսէր
«Դո՛ւք արխային կացէք, մենք այս անգամ պիտի յաղթենք»...»¹:

XX դարասկզբի հայ մամուլի և հասարակական մտքի
զարգացման մեջ նշանակալից դեր կատարած հրապարակախո-
սի՝ Համազասպի գործի և նրա հանդեպ հնչեցված հարգանքի
այս արտահայտութիւնները նկատի ունենալով՝ կարող ենք
հալատաեղ, որ Համազասպն իրավացիորեն համարվել է հայ
ազգային-ազատագրական պայքարի խորհրդանշանից մեկը:

1914 թ. ապրիլին Կ. Պոլսից Եզիպտոս՝ Ալեքսանդրիա է
գալիս Խանասորի Վարդանը² և հյուրընկալվում մարտական և
կուսակցական ընկերոջը՝ Համազասպին: Թեև Վարդանն իր

¹ Պարբեեան Ա., Կռին սերունդը. Համօին, «Յոսաբեր», Գահիրէ, 1915, ԺԱ տարի,
յունիս 10, № 27:

² Տես Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱՄ, ք. 402, ց. 2, գ. 10, ք. 67, տետրակ 3): Ս. Մեհրաբ-
յանը իայ-բարարական քնդիարումներից հետո 1907 թ. սկզբներին տեղափոխվում է Բարու,
որտեղից 1907 թ. ճանապարհվում է Վիեննա՝ մասնակցելու ՀՅԴ 4-րդ (փետրվարի 22-մա-
յիսի 4) քնդիանութ ժողովին: Վիեննայում նա ամուսնանում է մի հունգարուհու (մայրական
կողմը՝ գերմանոսի) հետ: 1908 թ. ծնվում է նրանց անցրանիկ որդին: 1909 թ. վերադառնում
է Բարու, աակայն լիծինյան հալածանքների պատճառով նույն թվականի գարնանը հեռա-
նում է Բարվից և կրկին հաստատվում Վիեննայում: 1911 թ. ընտանիքով տեղափոխվում է
հաստատվում է Կ. Պոլսում, որտեղից նույն թվականի մայիսին անցնում է Ձմիւռնիայից 2
ժամ հեռավորության վրա գտնվող Մանիսա քաղաք և գործարանի կառավարչի պաշտոնով
աշխատանքի անցնում ջոկիակի գործարանատեր, ՀՅԴ անդամ ոմն Մարտիրոս Սարյանի
մոտ: Մանիսայում 1912 թ. ծնվում է նրա երկրորդ որդին՝ Ռուբենը (ի դեպ, Ռուբենն ամուս-
նացած է եղել ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Հայաստանի Առաջին Հան-
րապետության հիմնադիր Արամ Մանուկյանի դստեր՝ Սեդայի հետ (տես Ասրյան Ա., Արամ
Մանուկյան. կյանքն ու գործունեությունը, Երևան, 2009, էջ 13): Առաջին աշխարհամարտը
սկսվելու պես Վարդանը րողւում է Մանիսան և ընտանիքի հետ անցնում Կ. Պոլիս,
որտեղից 1914 թ. անցնում է Քիշինև, իսկ իոկտեմբերին հասնում Բարու: Ընտանիքը Բար-
վում տեղափոխուց հետո Վարդանն անմիջապես անցնում է Թիֆլիս և ակտիվորեն ներ-
գրավվում կամավորական ջոկատներ կազմելու աշխատանքներում: Մահացել է 1943 թ.
Երևանում (տես Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱՄ, ք. 402, ց. 2, գ. 10, ք. 38-70, տետրակ 3,
տես նաև Գիլյանդյանեան Ա., Յնդիպիոսական դէմքեր (Վարդան (Մերգէլ Մեհրաբեան),
«Հայքենիք», Պոսթրն, 1936, ԺԵ տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 100-104, տես նաև Լազեան
Գ., Խանասորի Վարդանը (Սարգիս Մեհրապեան), Դէմքեր հայ ազատագրական շար-
ժումէն, էջ 61-67):

հուշերում գրում է, որ «Եգիպտոսում Ալեքսանդրիայից չեմ գնացել Գաճիրէ տեսնելու, որպեսզի ավելորդ փող ծախսած չլինեմ»¹, սակայն, պահպանված լուսանկարից երևում է, որ նրանք, այնուամենայնիվ, մեկնել են Կաճիրե և այցելել Գիզայի բուրգեր²:

Բնակվելով Ալեքսանդրիայում, այդ հանգամանքը բնավ չէր խանգարում Համազասպին մշտապես հետևելու զաղթաշխարհի, մասնավորապես Կ. Պոլսի հայ հասարակական-քաղաքական անցուղարձին:

Կ. Պոլսի հայութունն այդ օրերին սպրտում էր ազգային եռանդուն կյանքով. արևմտահայության մշակութային կենտրոնում նախապատրաստվում էր տոնելու հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր դործիչ, ծնունդով սլովակի Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական գործունեության 40-ամյակը: Այդ առիթով 1914 թ. մարտի 10-ին ստեղծվել էր կենտրոնական հոբելյանական հանձնաժողով, որի կազմում իր պատվավոր տեղն ունեւր նաև Համազասպը³: Դրանց շարքում էին նաև մեծ ճանաչում ունեցող հասարակական-քաղաքական և հոգևոր-մշակութային և գրական գործիչներ՝ Կ. Պոլսի պարսկական դեսպանատան բժշկապետ դոկտոր Պազիլ Խանը⁴ (հանձնաժողովի նախագահ), Գրիգոր Զոհրապը, Երվանդ Օսյանը, Կոմիտաս վարդապետը, Դանիել Վարուժանը, Խաչատուր Մալումյանը (է. Ակնունի), Վահան Փափազյանը (Կոմս), Փանոս Թերլեմեզյանը, Վարդգեսը (Հովհաննես Սերենգոլյան), Զապել Խանջյանը (Սիպիլ), Հրանտ Ասատուրը, Թեոդորոս Լապճինճյանը (Թեոդիկ), Զապել Եսայանը, Ռուբեն Զար-

¹ Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, ք. 67, տեսարակ 3):

² Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1368/2:

³ Տե՛ս Քառասնամեայ յոթելեան ՍլրտիչջՓորրուգալեանի, «Արմենիա», Մարտէլ, 1914, ԻԹ տարի, ապրիլ 8, № 36, տե՛ս նաև ապրիլ 15, № 37, տե՛ս նաև ապրիլ 22, № 38, տե՛ս նաև ապրիլ 29, № 39:

⁴ Տե՛ս «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1913, մարտ 5/18, № 1153, տե՛ս նաև Տաբեցոյց. Ազգային դէմքեր, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 115:

դարյանը, Նադարեթ Տաղավարյանը, Համբարձում Պոյաճյանը (Մեծն Մուրաթ) և ուրիշներ՝ թվով՝ 48 հոգի¹:

Հորեկյանական տոնակատարությունը տեղի է ունենում 1914 թ. մայիսի 10-ին (ն. տ.), Պոլսո «Փթի շան» (Փոքրիկ գաշա) ձմեռային թատրոնի շենքում, ծովածավալ բազմության ներկայությամբ: Հանդիսությանը մասնակցում էին մտավորականներ, կրթության և մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչներ, նաև՝ սոցիալական վանեցիներ: Միջոցառմանը մասնակցելու համար տարբեր վայրերից հրավիրված պատգամավորների թվում էր նաև «Գահիրէի և Աղեքսանդրիոյ Հ.Յ.Դ. Ենթակոմիտէներու» կողմից ընտրված Համազասպ Արվանձտյանը²:

Հորեկյանական տոնակատարության ավարտից հետո Համազասպը չվերադարձավ Եգիպտոս և հաստատվեց Կ. Պոլսում. ընակվում էր Բերա թաղամասում: Կ. Պոլսում այդ ժամանակ գտնվում էին նաև ՀՅԴ անվանի գործիչներից Գարեգին Խաթաղյանը, է. Ակնունին, Հարություն Շահրիկյանը, Հրաչ Թիրյաքյանը, Սարգիս Մինասյանը (Արամ-Աշոտ) և ուրիշներ³: Կարճ ժամանակ անց Համազասպը մեծ եռանդով ներգրավվում է կուսակցական գործունեության մեջ, և ինչպես Ս. Վրացյանն է փաստում՝ «...գործոն դեր կատարեց Դաշնակցութեան մէջ»⁴: Համազասպն ակտիվորեն մասնակցում էր նաև սոցիալական հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր նշանակալից իրադարձություններին:

¹ Տե՛ս Քառասնամեայ յոբելեան Սկրտի փոքրուգաւանի, «Արմէնիա», Մարտէլ, 1914, ԻԹ տարի, ապրիլ 8, № 36, տես նաև ապրիլ 15, № 37, տես նաև ապրիլ 22, № 38, տես նաև ապրիլ 29, № 39:

² Տե՛ս Մ. Փոքրուգաւանի յոբելեանը Կ. Պոլսի մէջ, «Արմէնիա», Մարտէլ, 1914, ԻԹ տարի, մայիս 27, № 41:

³ Տե՛ս Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, ք. 66, տետրակ 3):

⁴ Վրացեան Ս., Համազասպ Արուսմտեան (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 493:

Կ. Պոլսում գտնվելու ժամանակ Համազասպը մոտիկից ծանոթանում է արեւմտաՀայ մշակութային կյանքին և մտերմական կապեր հաստատում անվանի արձակագիր և հրապարակախոս Զ. Եսայանի, գերատան ամուսիններ Մկրտիչ Զաննի¹ և Ատրինե Դերձակյանի, նաև այլոց հետ:

Պոլսահայ տկանափոր ղեմքերից մեկը, որի հետ մոտիկից շփվել է Համազասպը, եղել է ՀՅԴ նշանավոր գործիչ, հայագետ-արեւելագետ, գրող, հրապարակախոս, ՀՅԴ Արեւմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Ազատամարտ»-ի պատասխանատու տնօրեն Հակոբ Սիրունին (Ճողոյան): 1913 թ. դեկտեմբերի 14-ին, երբ վերջինիս որպես քաղաքականապես «անբարեհույս տարր» պատերազմական տաշանի կողմից չորսամյա ժամկետով բանտարկվել էր Կ. Պոլսի Մեթերհանե կենտրոնական բանտում²: Համազասպը, Զ. Եսայանը և Զաննան ամուսինները մշտապես այցելում են նրան: Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Շանթ» գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթում «Կեդրոնական բանտին մէջ» խորագրի ներքո այդ մասին ասվում է. «Պատերազմէն առաջ բանտարկութեան (Հակոբ Սիրունու — Գ. Ա.) շրջանին, իրեն այցելած են Տիկին Զ. Եսայեան, Համազասպ Սրուանձտեանց, վերջը Հայ կամաւորական շարժումի գեկափարներէ ու Տէր և Տիկին Զաննան»³:

«Յուսաբեր» օրաթերթի թղթակից Մեսրոպ Նորատուհնյանի⁴ Կ. Պոլիս Տիգրան Յաղուբյանին 1914 թ. հունիսի 1-ին գրած նամակից հայտնի է դառնում, որ Կ. Պոլսում եղած ժամանակ Համազասպը համագործակցել է նաև «Ազատամարտ» օրաթերթի խմբագրատան (խմբագիր՝ Ռ. Զարդարյան) հետ⁴: Համալ Պաշը փողոցի թիվ 74 շենքում գտնվող «Ազատա-

¹ 1922 թվականից, երբ մորից ու ավելի անտանելի է դառնում Կ. Պոլսի քաղաքական իրադրությունը, պոլսահայ բատրոնը խոր ճգնաժամի առաջ է կանգնում: 1922 թ. դեկտեմբերին Մ. Զաննը, Վ. Փափազյանը, Գր. Ավետյանը և Հր. Ներսիսյանը Պոլսից մեկնում են Կովկաս (տես Ստեփանյան Գ., Սկրսի: Զանն, Երևան, 1960, էջ 39):

² Տես Սիրունի Յ., Ինքնակենսագրական լուրեր, Նրեւան, 2006, էջ 97, 132, 140:

³ «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1919, յունուար 18, № 11:

⁴ Տես Նիլսեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Ի. Ա. էջ 238ա:

մարտ»-ի խմբագրատուները ոչ միայն արևմտահայ, այլև Կ. Պոլսում հաստատված արևելահայ ճանաչված մտավորականների համաքառատեղին էր: Մշտական այցելուներից էր նաև Համադասույը: Օրաթերթը, պոլսահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում նվաճելով հաստատուն տեղ, դարձել էր ազգային կյանքի յուրօրինակ «գաղափարական զարկերակը»: «Ազատամարտ»-ում հրապարակումներով հանդես են եկել մեծ հեղինակություն վայելող մտավորականներ Գր. Զոհրապը, Շ. Միսաքյանը, Զ. Եսայանը, Սիամանթոն, Դ. Վարուժանը, Ռ. Սևակը, Միք. Վարանդյանը, Լ. Շանթը, Ավ. Իսահակյանը, Ավ. Ահարոնյանը և շատ ուրիշներ¹:

Մշտապես գտնվելով ակտիվ դերում՝ Համազասպը օրօրի հետևում էր ոչ միայն ազգային կյանքին, այլ նաև Օսմանյան կայսրության շուրջ տեղի ունեցող իրադարձություններին, որոնց մասին իր վերաբերմունքն էր հայտնում կուսակցական ընկերներին ուղարկած նամակների միջոցով: Համազասպն անսքող հակակրանքով էր արտահայտվում թուրքական կառավարության վարած խտրական ազգային քաղաքականության հանդեպ: Այս տեսակետից հարկ է վճարեբերել 1914 թ. մայիսի 15-ին Եդրպուտս՝ Սո. Եսայանին հղած նամակը, որում Համազասպն իր մտահոգությունը հայտնելով Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանակների՝ քրիստոնյա ժողովուրդների (հայեր, հույներ, ասորիներ) նկատմամբ վարած խտրական քաղաքականության առիթով, հեռատեսորեն կանխազգուժում էր հայ ժողովրդին սպառնող վերահաս վտանգը. «Այստեղ (Կ. Պոլսում — Գ. Ս.) շատ խստովիւններ են ձեռք առնուած յոյների դէմ, նաեւ հայերին. զինուորագրութեան այս նոր ձեւը այս անգամ վերջնականապէս քայքայում է հայ ժողովրդին: Սկսել է մի տարօրինակ գաղթ. բոլոր երիտասարդներն են այս անգամ որ Երկրից դուրս կեր-

¹Տես Հ.Յ.Դ. մամուլ եւ իրատարակութիւններ (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 562-579:

թեան»¹։ Համադասալը նույն նամակում դատադարտում էր հայ հասարակական լայն խավերի անտարբերությունը, միաժամանակ փորձում առաջադրել իրավիճակը բարելավող միջոցներ․ «Պետք է Դաշնակցութիւնը կանգնի զուտ իր յեղափոխական գործունէութեան վրայ․ շուտով, շատ շուտով, կրկին մեր առաջ բացուելու է մի սոսկալի արիւնոտ դաշտ․ այդ դուշակում են յոյն, արաբ, քիւրտ՝ որ պատրաստուած են․ իսկ մենք, շնորհիւ մեր արտօնեալ դասակարգերին լուեկայն հաշուում ենք այժմեան առերեւութօրէն խաղաղութեան հետ։ Մեր դժբախտութեան մեծ կէտը հոն է, որ այն դասակարգը, այսինքն՝ վաճառական, վարժապետ, խմբագիրներ եւ ֆանֆառոն ինտելիգենցիան՝ որոնք Համիտի ոէթիմի օրերուն նոյնպէս բողոքողներ էին, այժմ ապահովութիւն գտնելով, իրենք հակառակ են կանգնում նոյնիսկ բողոքներին ու բռնար կենսունակ քայլեր առնողներին, ինչու որ իրենք բաւական ապահով վիճակ մը ունեն»²։ Նամակի բովանդակութիւնը վկայում է, որ Համադասալի միտքն աչքի էր ընկնում քաղաքական գործչին հատուկ հեռատեսութեամբ և քննական-վերլուծական ունակութիւններով։ Յսկոք, մեկ տարի անց պիտի իրականանար Համադասալի և նրա նման մտածող հայ ազգային գործիչների կանխազգացած աղետը։

Համադասալը, լինելով փորձառու և քաջամարտ ռազմիկ, ազատագրական շարժման մարտիկ Գրիգոր Մերջանյանի (Մերճանով)³ հետ Կ. Պոլսի ՀՅԴ Ծաղիկ (Վիշապ, Կովածաղիկ)

¹ Նիսեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ա, էջ 225ա։

² Նոյն տեղում, էջ 225ա-բ։

³ Ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչ Գրիգոր Մերջանյանը (25.03.1880-Ադրիանուպոլիս-²) երիտասարդ տարիքում անդամակցել է ՀՅԴ-ին։ Ժնեում մասնագիտացել է պայքարցիկ նյութեր պատրաստելու մեջ։ 1905 թ. Կովկասում աչքի է ընկել հայ-թարաքական ընդհարումների ժամանակ։ 1916-1918 թթ. ծառայել է բուլղարական բանակում։ Որպես պատգամավոր մասնակցել է ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովի (1919 թ. սեպտեմբերի 27-հոկտեմբերի 30) աշխատանքներին (1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր)։ Եղել է «Նեմեսիս» գործողության կազմակերպիչներից։ Կ. Պոլսում ահաբեկել է Հայոց ցեղասպանությանը նպաստած անձանց։ 1921 թ. դեկտեմբերին Հոմոմում մասնակցել է Սայիդ Հալիմ փաշայի ահաբեկչությանը։ 1922 թ. դուրս է եկել ՀՅԴ-ից։ Հեռանալով քաղաքական ասպարեկից հաստատվել է Փարիզում (տե՛ս Սամբյան Ա., Մերջանով Գրիգոր։ Հայկական հարց, էջ 329)։

Կ. Կոմիտեի որոշմամբ բարեխղճորեն և մեծ պատասխանատվությամբ կատարում էր նաև արևմտահայության պատանի սերնդին մարտական ոգով դաստիարակելու և ահաբեկչական խմբերի մարզման աշխատանքները: Ինչպես ասվում է ահաբեկչական խմբի անդամ Հռիփսիմե (Լույա, Ջեմմա) Մեծատուրյանի (հետագայում՝ ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Կարո Սասունուկինը) կենսագրականում. «1913-1914 ին Լույան մաս կազմեց խմբակի մը, որ ահաբեկումի պարտաւորութիւններ պիտի ստանձներ: Խմբապետ Համապասպը եւ Գրիգոր Մերճանօֆ անոնց զէնքի եւ ռումբի գործածութիւն կը վարժեցնէին»¹:

Դեռևս ՀՅԴ դատավարության նախօրեին՝ 1911 թ. դեկտեմբերի 12-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրված Գևորգ Ե Սուրենյանցը², աննահանջ հետևողականությամբ ձեռնամուխ էր եղել դատապարտվածների ազատման և պատիժները մեղմացնելու գործին: Կայսր Նիկոլայ 2-րդի կողմից իր պաշտոնում հաստատվելու համար 1912 թ. հունիսի 8-ին Սանկտ-Պետերբուրգ մեկնած ընտրյալ կաթողիկոսը ցարի և արդարադատության նախարար Ի. Շչեգլովիտովի հետ հանդիպման ժամանակ խնդրում է «ազատել, ում կարելի է, կամ թեթևացնել պատիժները»³:

Վերջապես, Նիկոլայ 2-րդն ընդառաջում է Գևորգ Ե Սուրենյանցի դիմում-խնդրանքներին և 1914 թ. հունիսի 12-ին ներում է շնորհում 14 հոգու, միաժամանակ մեղմացվում է 4-ի վճիռը⁴: Այդ առիթով Ի. Վորոնցով-Դաշկովի կողմից՝ Հայոց կաթողիկոսին 1914 թ. հունիսի 24-ին ուղարկված Նիկոլայ

¹ Ասո, Լույա Սասունի (կենսագրական ճոթեր (Յեղափոխական ալյոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), 8-րդ հատոր, Պէյրուք, 1970, քի 5-6, էջ 116: Հովհսիմե (Լույա) Մեծատուրյանը եղել է հայ մեծ բանաստեղծ Սիսաք Մեծարենցի զարմուհին: Ընտանիքով Կ. Պոլսում են հաստատվել 1908 թ. (տե՛ս նույն տեղում): Ուսանել է Կ. Պոլսի նշանավոր Ռոբերտ քոլեջում (տե՛ս Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, Երևան, 2004, էջ 37):

² Տե՛ս «Հովիտ», Թիֆլիս, 1911, դեկտեմբերի 18, № 50, էջ 787-788:

³ Կերտող Ս., Հայ Առաքելական եկեղեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, էջ 72:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 299, ք. 45, 48:

2-րդի ներման հրամանի մի հատվածում, մասնավորապես ասվում էր. «Ունեցվածքի իրավունքից զրկված Հովհաննես Ղազարյանին, Համազասպ Օհանջանյանին ազատել՝ առաջինին տաժանակիր աշխատանքից՝ որոշելով աքսորավայրը, իսկ մյուսների համար կսորոշել աքսորավայրը՝ իրավունք տալով Մանուկ Մամիկոնյանցին, Մարկոս Դավիդյանցին և Համազասպ Սրվանձտյանցին ապրել կայսրության տարածքում՝ բացառությամբ մայրաքաղաքների և նահանգային կենտրոնների, հինգ տարվա ընթացքում»¹: Ներման վճռի համաձայն՝ վերջիններս, «...ստանալով ամէն տեղ բնակելու իրաւունք, միայն թէ 5 տարի ոստիկանական հսկողութեան տակ պիտի գտնուին... միանգամայն այդ 5 տարիի ընթացքին մէջ զրկուելով առանձին իրաւունքներ և արտոնութիւններ ունենալէ»²:

Ներման վճռից հետո Համազասպին վիճակված չէր երկար մնալու Կ. Պոլսում: Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին ռուս-թուրքական դիվանագիտական առճակատումը ծանր կացության առաջ էր կանգնեցրել երկրատված հայ ժողովրդին: Պատերազմի նախօրեին ներքին գործերի նախարար Թալեաթին առաջարկում էր ՀՅԴ-ին Օսմանյան կայսրության տարածքում կազմակերպել կամավորական շարժում՝ ընդդեմ ռուսների: Կ. Սասունին վկայում է, որ «Իթթիհատ վե թերաբքը» (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցությունը կողմից քիչ անց Կարին ուղարկված Բեհաեդդին Շաքիրն ու Նաջի Բեյն առաջարկում էին, որ «...մենք սպասումբինք Արարատեան Հայաստանի մէջ. գործենք ռուսական բանակի կռնակէն. բացի օրինական զինուորներէ, կամաւորական գունդեր կազմակերպենք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 299, ք. 48, տե՛ս նաև ց. 5, գ. 68, ք. 5, տե՛ս նաև Կերտող Ս., Հայ Առաքելական եկեղեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, էջ 70-71:

² Ռուսիայի ցարը կը ներէ դաշնակցականներին, «Արմենիա», Մարտի, 1914, ԻԹ տարի, յուլիս 22, № 47:

և Կովկասեան ճակատի վրայ արշաւենք»¹: Իթթիհադական-ների այդ առաջարկի մասին վկայում է նաև Ս. Վրացյանը, ըստ որի՝ «...Թուրքիոյ մէջ հայ կամաւորական խմբեր կազմել և, Կովկասի մեր հայրենակիցներու հետ միացած, վնասարարական աշխատանքի լծելու Ռուսիոյ դէմ»²: Դրա դիմաց Իթթիհադականները խոստանում էին Արևմտյան Հայաստանում մայցնել «Հայկական Ինքնավարութիւն Թիւրքիոյ սահմաններուն մէջ և անոր հսկողութեան տակ»³:

Պատերազմի նախօրեին՝ 1914 թ. հուլիսի 25-օգոստոսի 17-ը, Կարինում (Էրզրում) տեղի է ունենում ՀՅԴ 8-րդ Ընդհանուր ժողովը⁴: 30 պատվիրակների շարքում, որպես Կ. Պոլսից ընտրված պատգամավոր, ժողովին մասնակցում էր նաև Համապատգմը⁵: Նա արեւելահայ և արեւմտահայ պատգամավորների՝ Ռոստոմի, Ս. Վրացյանի, Ռ. Տեր-Մինասյանի, Գ. Ղազարյանի, Տ. Խաչիկյանի (Արզուման), Է. Ակնունու, Ռ. Զարգարյանի, Վ. Մինախորյանի և այլոց հետ ժողովից առաջ լինում է Կարինից 16 կմ հյուսիս-արևմուտք ընկած Իլիջա գյուղում⁶, որտեղ միասին լուսանկարվում են⁷:

Ընդհանուր ժողովի աշխատանքների ընթացքի և Համապատգմի մասնակցութեան մասին որոշակի մանրամասներ է հաղորդում Թավրիզի Շահստանի շրջանից պատգամավոր ընտրված

¹ Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914-1918): Տաճկահայոց գաղաղախարհը եւ անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան մէջ, Ինստուի, 1927, էջ 22:

² Փոլատեան Կ., Զրոյց Սիմոն Վրացեանի հետ, «Ալիք», Թեհրան, 1969, ԼԹ տարի, սեպտեմբեր 13, № 203:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տես Ամուրեան Ա., Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ը. (Էրզրումի) Ընդհ. ժողովի մասին (Գումարում 1914 թուի Յուլի 25-ից մինչև Օգոստ. 17), «Ազդակ Շարաքօրեակ-Իրօշակ», Բւյրոր, 1980, ԺԱ տարի, յունուար 27, քիտ 2, էջ 22:

⁵ Տես Տասնապետեան Հ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութեան մինչև Ժ. ընդհ. ժողով (1890-1924), էջ 111:

⁶ Իլիջան հայտի էր իր բոմիչ Խանքային քերով՝ քերմուկով (Հուշագրական ժառանգություն (Հովհաննես Մութիասի Հովհաննիսյան, Կյանքիս հորձանուտներում), Երևան, 2011, էջ 31):

⁷ Տես Յուշամատեան Հայ Յնդախոխական Դաշնակցութեան: Ալբոմ-ստալա: Գոյամարտ (1914-1925), հ. Բ. Լոս Անճելոս, 2001, էջ 9:

իրանահայ նշանավոր ազգային գործիչ Հովսեփի Հովհաննիսյանը, որը մտերմացել էր Համազասպի հետ: «Ժողովի ընթացքում,- գրում է իր հուշերում Հ. Հովհաննիսյանը,- մօտիկ յարաբերութիւն ստեղծւեց... սլաւադամաւորներից մի մասի հետ, բայց առանձնապէս Թերլեմեզեանի, Մինասորեանի, Համազասպի, Վրացեանի, Խաչիկի, Մարտիրոսի, Սլաքի եւ միւսների հետ...»¹:

Ժողովը, քննելով բարենորոգումների, պատերազմի և արեւմտահայութեան ինքնապաշտպանութեան հարցերը, մերժում է երիտթուրքերի ներկայացրած Համագործակցութեան առաջարկը: Երիտթուրքերի հետ Համագործակցութեանը իր ելույթներով կտրականապէս դեմ է արտահայտւում նաեւ Համազասպը²: Ս. Վրացյանի վկայութեամբ. «Ժողովում նա (Համազասպը — Գ. Ս.) բռնուն հակառակորդ էր գործակցութեան թուրքերի հետ...»³: Ընդհանուր ժողովը կայացնում է հավասարակշռված ու զգուշավոր որոշում. «Մերմէլով պատերազմի եւ ապստամբութեան առաջարկները... խոստանալով լոյս (օրինապահ) մնալ, երկու հայկական մասերում քաղաքացիական պարտականութիւններից չխուսափելով»⁴: Ըստ այդմ՝ ժողովը համարում էր, որ պատերազմի դեպքում կուսակցութիւնը պետք է պահպանի «չէզոք եւ օրինապահ դիրք»⁵: Ընդհանուր ժողովի օրակարգի հարցերը դեռ չէին սպառվել, երբ լուր ստացվեց, որ սկսվել է աշխարհամարտը, ինչի պատճառով «...ժողովը կարճ կապեց իր օրակարգը եւ ցրւեց...»⁶:

¹ Յովհաննիսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 215:

² Տե՛ս Առօ, Համագասպ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 325:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Համագասպ Սրումնտեան (Յուշապատում Հ.Յ.Գալսեակցութեան (1890-1950), էջ 493:

⁴ Ռուբէն. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Կ. Ե., Թեհրան, 1982, էջ 127, տե՛ս նաեւ նույնի՝ Հայ-թրքական կնճիող, Գահիրէ, 1924, էջ 50-51:

⁵ Ամուրեան Ա., Հ.Յ.Գալսեակցութեան Ը. (Երզրումի) Ընդի. ժողովի մասին (Գումարում 1914 թուի Յուլիս 25-ից մինչև Օգոստ. 17), «Ազգայն Շաբաթօրեակ», Բէյրութ, 1980, ԺԱ տարի, փետրուար 24, թիւ 6, էջ 115:

⁶ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 8:

Առաջին աշխարհամարտը սկսվելուն պես, Ազգային Բյուրոյի հեռագրերով Թիֆլիս են հրավիրվում անվանի խմբապետներ Անդրանիկը, Դրոն, Համազասպը, Քեռին և Վարդանը¹: Համազասպը ժողովից անմիջապես հետո շտապ թողնում է Կ. Պոլիսը և պարսկահպատակի կեղծ անձնագրով մեկնում Թիֆլիս: «Համօն,- գրում է Ս. Պարթևյանը,- որ տակաւին վեց ամիս առաջ մեր մօտէն (Եգիպտոսից — Գ. Ս.) յուսավրէպ մեկներ էր հայրենի ինքնապաշտպանութեան դործին իբրեւ վերջին առաքեալ...»²:

Պատերազմի սկսվելու պատճառաբանությամբ՝ գեներ և զինամթերք փոխադրելու նպատակով Օսմանյան կառավարութիւնը բռնադրավում է զրեթե բոլոր սայլերն ու կառքերը, ինչի հետեանքով դժվարություններ էին ստեղծվել հաղորդակցության համար: Ուստի Համազասպը, ընկերակցելով նույնպես Թիֆլիս մեկնող Հ. Հովհաննիսյանին, տեղացի կուսակցական ընկերներից մեկի միջոցով միասին վարձում են «յալլա» կոչվող սայլակ և Կարինից ուղևորվում Կարսի մարզի սահմանադուխ՝ Կարառըղան: Մինչև սահմանը նրանց է միանում երգիչ Արմենակ Շահմուրադյանը³: Երեք օր տեաժ տանջալից ճանապարհորդությունից հետո խումբն ի վերջո հասնում է սահմանային անցակետ: Ինչպես վերհիշում է Հ. Հովհաննիսյանը, սայլակին «...լծած ձիերը այնքան նիհար էին եւ ոսկրոտ, որ երբ սայլապանը նրանց քայլեցնելու համար մտրակում էր, նոյն տեղի կաշին պոկում էր...»⁴:

Համազասպն առաջարկում է անմիջապես հատել սահմանը և «...ժամ առաջ աղատուել անակնկալներից», սակայն ար-

¹ Տե՛ս Փալատեան Կ., Զրոյց Սիմոն Վրացեանի հետ, «Ալիք», Թեհրան, 1969, ԼԹ տարի, սեպտեմբեր 13, № 203:

² Պարթևեան Ս., Եգիպտահայ տարին (1914-1915): Տե՛ս Եգիպտահայ տարեցոյցը, Գ. տարի, Գահիրէ, 1916, էջ 13:

³ Տե՛ս Յովհաննիսեան Զ., նշվ. աշխ., էջ 217:

⁴ Նույն տեղում:

դեն գիշեր էր, իսկ մաքսատունը՝ փակ¹: Բացի այդ, նա շտապելու մեկ այլ կարևոր պատճառ ուներ. շուրջ վեց տարի բացակայել էր քնտանիքից և անհուն կարոտով ցանկանում էր օր առաջ տեսնել կնոջն ու զավակներին:

Համազասպի խորհրդով Հ. Հովհաննիսյանը մոտենում է սահմանադաշ գնդի հրամանատարին և խնդրում՝ «...կարգադրի արտօնել մեզ սահմանն անցնելու և եթէ երեքիս համար դժար է՝ գոնէ մէկիս թոյլ տան, որպէսզի միւս սահմանում կարողանայ կարելիին հասնել շուտ հալորդակցութեան միջոցներ գտնել...»²: Հրամանատարը թույլատրում է: Սահմանն առաջինը հատում է Համազասպը, որն ազահովության համար ձեռքի պայուսակն ու ՀՅԴ գինանշանն ի պահ է տալիս Հ. Հովհաննիսյանին, զգուշանալով, որ սահմանն անցնելիս՝ «...գինանշանը կարող է իրեն համար դժարութիւններ հարուցել»³: Հաջորդ առավոտյան ռուսական սահմանի մաքսակետում նրանց իրերը մանրակրկիտ զննության են ենթարկւում, և կասկածելի ոչինչ չգտնելով՝ թույլատրում են հատել սահմանը:

Հեշտությամբ հատելով սահմանային երկու անցակետերը՝ Համազասպն ու Հ. Հովհաննիսյանն ուրախ տրամադրությամբ Կարս-Թիֆլիս գնացքով շարունակում են ճանապարհը⁴: Նրանց խցիկում էր տեղավորվել նաև թավրիզեցի Արսեն Տեր-Հարությունյանը, որին ճանաչում էր Հ. Հովհաննիսյանը: Վերջիններիս է միանում նաև նույն գնացքով մեկնող Վահան Տերյանն իր տիկնոջ՝ Սուսաննա Տերյան-Պախալովայի հետ: Տպավորված Վ. Տերյանի հետ հանդիպումից, Հ. Հովհաննիսյանը տարիներ անց իր հուշերում գրել է. «Թէ որտեղի՞ց էր գալիս կամ ո՞ւր էր գնում՝ չիմացայ: Իր գեղեցիկ կնոջ հետ էր

¹ Տես նույն տեղում, էջ 218:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տես նույն տեղում:

և ձեռնափայտով: Ուրբ փնտռել էր, կաղում էր: Արսէնը նախապէս ծանօթացել էր, մեզ էլ ծանօթացրեց նրա հետ, երբ եկաւ մեր խցիկը Արսէնի հետ հանդիպելու»¹:

Մեկտեղվելով մեկ խցիկում, նրանց միջև ծավալվում է աշխույժ խոսակցութիւն: Կուսակցութեան ներքէն գրույցը հետզհետեւ փերածվում է բուռն փիճաբանութեան: Լսենք Հ. Հովհաննիսյանին. «Սկզբում մեր խոսակցութիւնը շատ սիրով էր: Բայց չգիտեմ ինչպէս եղաւ կամ ով պատճառ դարձաւ, որ մեր մէջ վէճ առաջանայ կուսակցական խնդիրների շուրջ: Տէրեանը արկածախնդրութիւն էր համարում դաշնակցութեան գործունէութիւնը և հայ ժողովրդի համար խիստ վնասակար»²:

¹ Յովհաննիսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 219: Կարելի է ենթադրել, որ Վ. Տերյանը և Ստասնան վերադառնում էին Անի կատարած ճանապարհորդությունից: Այսպես՝ 1914 թ. հունիսի 24-ին Ալաբաքյարից քր. տոնրիմ ընկերներից՝ գրականագետ-քննադատ Յուսէ Խանգաղ-յանին ուղարկւած նամակում Տերյանը գրում է. «Մի ամաչք մտադրի եմ գնալ Անի...» (Տերյան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1963, էջ 346): Տերյանագիտության նվիրյալներից Սարգի Սուրիսայանը, որն անձամբ ճանաչել է Տերյանին, անընդմեջ քննադատելով Անի մեկնելու խնդիրն, գրում է. «Մեզ հայտնի չէ, քե Տերյանին հաջողվե՞լ է արդյոք իրագործել իր պնդումները՝ երկրորդ անգամ (Տերյանն ամառային անգամ, կարճ ժամանակով, Անիում եղել է 1905-1906 թթ.) լինել Անիում: Ավելի քան հավանական է, որ արգելափակումներ էր արժանանում իր անհատական կյանքից: Այնպիսի փոփոխություններ, որ հայտնի էին Անիում, որոնք հանգեցնում էին Տերյանի կյանքից, Երևան, 1959, էջ 286, 253): Այդուհանդերձ, դատելով Տերյանի՝ Յ. Խանգաղյանին ուղարկւած նամակի այն տեղեկությունից, որ հուլիսի վերջերին պետք է մեկնել Անի, իսկ Համազասպն ու Հ. Հովհաննիսյանը՝ Կարինից՝ Կարս ևն հասել օգոստոսի 20-ից եկաւ ընկած ժամանակահատվածում, մասի շատ հավանական է, որ Պետրոպոլսի վերադառնալուց առաջ Տերյանը տիկնոջ հետ երկրորդ անգամ այցելւած լինել Անի:

² Վ. Տերյանը պատկանում է այն բանաստեղծների թվին, որոնք գրադրել են հասարակական-քաղաքական եռանդուն գործունեությամբ: 1905 թ. անդամագրվել է ՀՅԴ-ին և ռուսերեն քարգմանել կուսակցության ծրագիրը: Սակայն գաղափարական տարածայնությունների պատճառով 1907 թ. դուրս է եկել ՀՅԴ-ից և նույն տարում դարձել Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության (Սպեցիալիկներ) անդամ (տե՛ս Գեորգ Էմին-Տերյան, նշվ. աշխ., էջ 24, 67-68, 70): «Դարդում եմ հասարակական հարցերի վերաբերյալ գրելիք. գրել է Տերյանը 1907 թվականին. - և սոցիալական գիտությունները ուսումնասիրելն ու հայ և առհասարակ իրականությունը դիտելը (բազմական մոտից) ինձ հասցրին սոցիալ-դեմոկրատական, ինքնակազմ, ոչ այնպիսի սոցիալիզմի, որի ներկայացուցիչներն են դաշնակցականները և մեր «սոցիալիստները» (նկատի ունի Սոցիալիստ-հեղափոխականների՝ «ժ.ժ.ճ.ճ.ճ.» կուսակցությունը - Գ. Ս.): Բայց երկուսից էլ կղտնած սոց. [հայ] դեմոկրատ» (Տերյան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 182): Տերյանը 1915 թ. դուրս է եկել նաև ՍԴԲԿ-ից և 1917 թ. անդամակցել ՌՍԴԲԿ-ին: 1918 թ. քննարկել է Համառոտաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի անդամ և պատասխանատու աշխատանքի անցնել Ազգայնականների կոմիտեի համար, որպես Հայկական գործերի կոմիտեի Վ. Ավանեսովի տեղակալ (տե՛ս Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 467-468): Սակայն իր

Նկատի ունենալով զիմացնիս անձը, ես շատ մեղմ էի պատասխանում, բայց Համադասալը՝ խիստ ու կրքոտ»¹: Քաղաքական հարցերի շուրջ Վ. Տերյանի հետ վիճարանությունը բնավ չէր նշանակում, որ վերջիններիս կողմից բացակայում էր քնարերգու բանաստեղծի նկատմամբ համակրանքն ու հարգանքը՝ Այդ են վկայում Հ. Հովհաննիսյանի՝ Տերյանին հանդիպելուց հետո նրա մասին թողած գնահատանքի հետեյալ ջերմ խոսքերը. «Չափազանց ուրախացայ. նոր էր լույս տեսել նրա բանաստեղծութիւնների հատորը², եւ Թեհրանում մենք ուղղակի յափշտակւել էինք նրանով եւ համարեա բերանացի էինք արել շատ բանաստեղծութիւններ»³:

Նկատենք, որ Վ. Տերյանը ՀՅԴ-ին այլքան խիստ քննադատելով հանդերձ, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին մտադրություն է ունեցել ընդգրկվելու հայ կամավորական ջոկատներում, որի կազմակերպիչը հենց ՀՅԴ-ն էր: Ասվածի ապացույցն է հետեյալ փաստը: 1915 թ. հուլիսի կեսերին Պետրոգրադից⁴ Նվարդ Թումանյանին գրած նամակում Տերյանն առանց հեռին միտումի խոստովանում է. «Ամառս մնացի այստեղ, թեև սիրտս շատ էր ուղում Կովկաս գալի և պետք է թաքուն ասեմ, որ չնայած մտքիս բոլոր առարկություններին, սիրտս շատ էր ուղում, որ կամավոր գնամ, բայց ոչ այնպես, այլ մտնեմ զինվորական գալրոց և հետո այդպես գնամ, որովհետև այսպես ոչ մի միտք չկա: Սակայն մեր մեջ ասեմ, որ դրա (այդ ցանկությանս) աղբյուրը միայն հայրե-

հանդեպ սկսված հետապնդումների և խարդավանքների պատճառով Տերյանը 1919 թ. մայիսի 22-ին իր դիմումի համաձայն դուրս է եկել Գուրգեն Հայկունու ղեկավարած Հայաստանի կոմունիստական եղևակցությունից (տես Գևորգ Էմին-Տերյան, նշվ. աշխ., էջ 134):

¹ Յովհաննիսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 219:

² Վահան Տերյանի երկերի առաջին ժողովածուն՝ «Արևշատի անուրջներ» խորագրով լույս է տեսել Թիֆլիսում՝ 1908 թ., երկրորդ ժողովածուն՝ «Բանաստեղծություններ» խորագրով «Պանթեոնի» հրատարակությամբ լույս է տեսել Մոսկվայում՝ 1912 թ.:

³ Յովհաննիսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 219:

⁴ 1914 թ. օգոստոսի 18-ից Մանկտ-Պետերբուրգը վերանվանվել է Պետրոգրադ:

նիքի սիրուց չի բխում, այլ մի ուրիշ ավելի խոր զգացումից»¹:

Շարունակվող բանավեճը, սակայն, առանց միջադեպի չի անցնում, երբ խոսակցությունը միջամտում է նաև քաղաքական հայացքներով ՌՍԴԲԿ-ին հարող Արսեն Տեր-Հարությունյանը: Բանն այնտեղ է հասնում, որ Համազասպը, տուրք տալով իր հախուռն բնավորությանը, սպառնում է սպանել վերջինիս: Ահա, թե ինչ է գրում այդ մասին Հ. Հովհաննիսյանը. «Արսենն էլ է խառնում խոսակցության»: Նրա մի վերաւորական արտայայտություն դէմ կատաղեց Համազասպը եւ սպառնաց «տեղն ու տեղը սատկացնել»: Վէճը շատ սուր էր դարձել: Համազասպին մի կողմ քաշեցի եւ Արսենին էլ աչքով դուրս ուղարկեցի: Արսենը միշտ յիշում է, որ ազատել եմ իրեն»²:

Ինչեւիցե, օգոստոսի վերջերին Համազասպն արդեն ԹԻՖ-լիսում էր:

Այսպիսով՝ Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուն զուգահեռ ավարտվում է տառապանքի բուլով անցած Համազասպի աքսորի և դեգերումների շրջանը, և ծայր է առնում նրա մարտական գործունեության նոր հանգրվանը: Օտար ավերում անցկացրած տարիները (1908-1914 թթ.) կարելի է համարել Համազասպի առավելապես կենսավորձի հարստացման, տպավորությունների կուտակման, դպացած-ապրածի իմաստավորման շրջան:

¹ Տեղյան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1979, էջ 214:

² Յովհաննիսյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 219:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏՈՒՄ

Ա. Կամավորական 3-րդ ջոկատի հրամանատարը
(1914 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր)

Առաջին աշխարհամարտը սկսվելուց (1914 թ. օգոստոսի 1) մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 2-ին և 6-ի Կ. Պոլսում կնքված գերմանաթուրքական և թուրք-ափսարիական պալատի պայմանագրերով եռյակ դաշինքին (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա) միացած Օսմանյան կայսրությունը հսկաների 29-ին (ն. տ.) թուլլատրեց գերմանական «Գյոթեն» և «Բրեսլաու» ռազմանավերին անցնել Բոսֆորի նեղուցով և սմբակոծել ռուսական նավահանգիստները։ Ի պատասխան այդ քայլի, նոյեմբերի 3-ին (ն. տ.) Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը¹։

Աշխարհամարտի նախօրյակին Ռուսական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ կամավորական-աշխարհագորային ստորաբաժանումների ձևավորմանը։ Հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները, երևելով ցարական կառավարության 1914 թ. հուլիսի 23-ի՝ ռուսական բանակը կամավորներով համալրելու մասին սրուշումից և հույս ունենալով, որ ռուսական բանակում հայկական զինված ուժերի ստեղծմամբ կնպաստ-

¹ Տե՛ս Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 169, տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VI, Երևան, 1981, էջ 538-539։

տեն Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրմանը, եռանդուն զոր-
 ծունենություն ծավալեցին այդ ուղղութեամբ: Յարական կառա-
 վարութիւնը օգտուելով ժողովրդական այդ ոգեւորութիւնից,
 խրախուսեց կամավորական շարժումը, նուէնիսկ չզլացաւ հրա-
 պուրիչ խոստումներ տալ հայ ժողովրդին¹: Այս տեսակետից ու-
 րոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Ռուսաստանում
 Ֆրանսիայի ղեկավար, փորձառու դիվանագետ Մորիս Պալեոլո-
 գի հուշագրութիւնները: 1914 թ. նոյեմբերի 21-ին Յարսկոյե
 Սկւոյում Նիկոլայ 2-րդի հետ անցկացրած զրույցի ժամանակ
 Պալեոլոգն օրագրում նշել է ցարի հետեւյալ խոսքերը. «Փոքր
 Ասիայում եւ բնականաբար ստիպւած կլինեմ զբաղվել հայե-
 րով: Իհարկեւ, չի կարելի նրանց թողնել թուրքական լծի տակ:
 Արդյո՞ք ես պետք է միավորեմ Հայաստանը: Ես կմիացնեմ այն
 միայն հայերի հատուկ խնդրանքով: Եթե ոչ — ես նրանց հա-
 մար կկազմակերպեմ ինքնուրույն կառավարութիւն»²: Անդ-
 րադառնալով Հայկական հարցում Ռուսաստանի երկմիտ և սի-
 րաշահողական քաղաքականութեանը՝ Ա.-Դոն իրավացիորեն
 գրում է. «Հայ ժողովրդի նկատմամբ 1909 թվից սկսած ու ավե-
 լի քան երեք տարի շարունակվող ցարական հալածանքներից
 հետո, մեկեն քաղաքականութիւնը փոխվում է և սկսվում սի-
 րաշահելու շրջանը: ...Եվ ահա հրապարակ է գալիս, ավելի
 ճիշտ կրկնվում է հին պատմութիւնը՝ հայ կամավորական
 շարժումը: Ներում են ստանում և տուն վերադառնում 1912 թ.
 տեղի ունեցած մեծ դատավարութեան որոշումով տաժանակիր
 աշխատանքի դատաւարտվածները, այդ դատի կապակցութե-
 յամբ 1909 թվին արտասահման փախած անձինք՝ ինչպիսիք են
 հայկական շարժումներում անուն վաստակած Անդրանիկը,
 Դրոն, Քեւին, Վարդանը, Համազասպը, Խեչոն, Իշխանը և

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VI, էջ 546-547:

² Палеолог М., Царская Россия во время Мировой войны, Москва, 1991, с. 128.

այլն»¹: Փոխարքայության տարածած հայտարարության մեջ ասվում էր. «...4-5 տարի առաջ կառավարության հետապնդման հետևանքով խուսափած հայ հեղափոխական գործիչները կարող են վերադառնալ»²: Օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից, Օսմանյան կայսրությունում և այլ վայրերում ապաստանած զաչնակցական և հնչակյան գործիչները սկսեցին վերադառնալ Կովկաս³:

Դեպքերը զարգանում էին կայծակնային արագությամբ: Ցարական հրամանատարությունը հայ կամավորական ջոկատների ձևավորմանը ձեռնամուխ եղավ 1914 թ. օգոստոսից⁴: Կովկասի փոխարքա, Կովկասյան բանակի Գլխավոր հրամանատար Ի. Վրոնցով-Դաշկովի⁵ 1914 թ. օգոստոսի 9-ի հրամանով թույլատրվում էր փոխարքայության տեղաբնիկներից կազմակերպել կամավորական զորամասեր⁶: 1914 թ. սեպտեմբերի սկզբներին ցարական կառավարությունը հրատարակեց հատուկ մանիֆեստ՝ ուղղված հայ ժողովրդին, որում կոչ էր արվում իբրև կամավորներ զինվորադրվել ուսական բանակին՝ Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու նպատակով⁷: Ի. Վրոնցով-Դաշկովը Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին և Հայոց Աղգալին Բյուրոյին⁸ համատարացնում էր, թե նվիրվածության դիմաց «Հայերին կշնորհվի ինքնավարություն, եթե

¹ Ա-Դօ, Ռուսական ցարերը և Հայկական հարցը: Առաջարանը և ծանոթագրությունները պ.գ.ք. Ռ. Գասպարյանի և պ.գ.ք. Ռ. Սահակյանի, Երևան, 2013, էջ 136-137:

² Ա-Դօ, Իմ հիշողությունները, էջ 191:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Նազարյան Ա., Կովկասյան բանակի սոցիալալիսմ և ազգային կազմը (1914-1917 թթ.), ԲԵՀ, Երևան, 1989, № 3, էջ 149:

⁵ Տե՛ս Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմարադարական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 42:

⁶ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՄՀ Գ-Ա հրատ., հ. VI, էջ 547:

⁷ Հայոց Ազգային Բյուրոն կամ Թիֆլիսի Ազգային Կենտրոնական Բյուրոն ստեղծվել է 1912 թ. սեպտեմբերի 19-ին: Բյուրոյի կազմում ընդգրկված էին կուսակցական և անկուսակցական ներկայացուցիչները: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, ռուսական իշխանությունների թուլավորությամբ կազմակերպվել և ղեկավարել է հայ կամավորական շարժումը և արևմտահայ փախստականների և գաղրականների փրկության գործը (տե՛ս Բաբայան Մ., Հայոց ազգային Բյուրոյի ստեղծման հարցի շուրջը, ԲՀԱ, Երևան, 2008, № 1, էջ 289-291):

դուք Հայերից կազմակերպեք կամավորական զինուոր ու տա-
ծիկների հետ ընդհարվելիս ուստական բանակի հետ միասին
պատերազմի ելնեք»¹: Ս. Վրացյանը վկայում է. «Ժամը հասած
էր համարուում Թրքահայաստանի ազատութեան: Նախապատ-
րաստուում էր կամավորական շարժումը: Հայոց Ազգային Բիւ-
րօն, որ կազմուել էր Հայ Դատի հետապնդման համար, իբրեւ
Պօղոս Նուպարի գործակից մարմին՝ այժմ բանակցութեան մէջ
էր Կովկասի փոխարքայի եւ զինուորական սպայակոյտի հետ:
Հեռագրով կանչուած էին անուանի խմբապետները: Արդէն
Թիֆլիսում էին Անդրանիկը, Համազասպը: Պարսկաստանից
չուտով պիտի գար Քեռին: Սպասուում էին Վարդանը, Սեպուհը
եւ ուրիշներ: Դրօն միանում է նրանց»²:

Համազասպը Թիֆլիս հասավ այն օրերին, երբ կամավո-
րական շարժման առնչությամբ հայ հասարակական-քաղաքա-
կան շրջանակներում պարբերաբար հրավիրվում էին ժողովներ³:
Թե՛ թննարկումներ էին տեղի ունենում հատկապէս «Հորիզոն»
օրաթերթի խմբագրատանը, որ դարձել էր կամավորական շար-
ժումով խանդավառված հայ մտավորականների հաճելի հավա-
քատեղին⁴: Կովկասահայության մեջ տիրում էր համընդհանուր
ոգևորություն: Առանձնահատուկ խանդավառություն էր տի-
րում հատկապէս արեւելահայության հասարակական-քաղաքա-
կան մաքի խմորման կենտրոնում՝ Թիֆլիսում: Կ. Պոլսում լույս
տեսնող «Արագած» շաբաթաթերթը գրում էր. «Ի՞նչ խանդավա-
ռութիւն էր որ կը տիրէր Թիֆլիզի մէջ այդ օրերը: Հայութեան
լաւագոյն զաւակները աշխարհի բոլոր ծայրերէն հաւաքուած
էին հոն: ...Վանքի բակը—այսպէս կը կոչեն Թիֆլիզի մայր եկե-
ղեցին—շաբաթէ մը ի վեր ընդարձակ զօրանոց—մարզարանի մը

¹ Ա-Ղօ, Իմ ինչոդոյրյունները, էջ 191:

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով (Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ), Խ. Դ. Պէյրուք, 1965, էջ 166:

³ Տե՛ս Թիֆլիսի հայութեան ժողովը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, օգոստոսի 3, № 169:

⁴ Տե՛ս Զափանհիսեան Զ., նշվ. աշխ., էջ 223:

երեւոյթը առած էր: Կամաւորներու մեծագոյն մասը շրջափակէն ներս տեղաւորուած էին: ...Այդտեղ քով քովի կը տեսնես Ղարապաղցիին ու Բուլանքցիին, Զանկէզուր-Սիւխանցիին ու Վանեցիին, Թիֆլիցցիին ու Պոլսեցիին, Երեւանցիին ու Էրզրումցիին, Խրիմցիին ու Կեսարացիին, Ալեքսանդրապոլցիին ու Սերաստացիին, վերջապէս բոլոր այն վայրերու ներկայացուցիչները ուր մի քանի տուն հայ կը գտնուէր»¹:

Համազասպը կամաւորական շարժման ջերմ մտայնակիրներէից էր: Ինչպէս իր հուշերում վկայում է Հ. Հովհաննիսյանը. «Մեր Համազասպն էլ,– խմբապետ, Սրուանձտեան,– մի քիչ ոգեւորւել էր: Մի անգամ էլ տեսակցութիւն էր ունեցել Մեսրոպը եպիսկոպոսի հետ: Եթէ յիշողութիւնս չի դատաճանում, ինձ այդ տեսակցութեան մանրամասնութիւններն էլ պատմեց:– Երկուսս էլ Ընդհ. [անուր] Ժողովին մասնակցել եւ միասին Կարինից Թիֆլիս էինք եկել:– Նա իբր ուղղամահան մարդ, համաձայն չէր ինձ հետ, որ պնդում էի, թէ պիտի ենթարկուէ Ընդհ. Ժողովի որոշման եւ նման որեւէ ձեռնարկ չպիտի կատարել»²:

Համազասպը զինվորական ծառայութեան մեջ ներգրավվելու նպատակով Թիֆլիսում հանդիպեց քաղաքապետին Ալ. Խատիսյանին: Վերջինս Հայոց Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչն էր զինվորական իշխանութիւններին մօտ³: Համազասպի հայրենասիրական վեհ զգացումներից ու գաղափարներից տպավորված՝ Ալ. Խատիսյանը այդ հանդիպման մտաին հետադարձում իր հուշերում գրել էր. «Առաջին հայ գործիչները, որոնց ես պատահեցայ Թիֆլիս հասնելէս յետոյ, Անդրանիկը և Համազասպն էին: Վերջինս Սիւրբիւրի աքսորէն էր փախած և երկար ճամփորդութենէ

¹ Պետեան Գ., Հայ կամաւորական բանակը Կովկասի եւ Պարսկաստանի ճակատներուն վրայ, (Կ), «Արագած», Կ. Պոլիս, 1919, ապրիլի 19, քիւ 13, էջ 180-181:

² Յովհաննիսեան Յ., (նշվ. աշխ., էջ 123):

³ Տես Խատիսեան Ալ., Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1932. Ժ տարի, հոկտեմբեր, № 12, էջ 156:

մը հաք եկած էր Թիֆլիս: Ես գինքը տեսած էի 1906 թ. առաջին անգամ, երբ ան Գանձակի մէջ կը վարէր հայկական ինքնապաշտպանութիւնը թաթարներու դէմ: Երկրորդ անգամ տեսայ գինք ուսական սենադի մէջ իբրեւ ամբաստանեալ: Այժմ երրորդ անգամն էր, որ կը հանդիպէի անոր: Իմ բնակարանիս մօտ օր մը ես նկատեցի, որ պարոն մը երկիւղածութեամբ գլուխ կուտայ ինձ: Չճանչցայ գինք. ան զեռ ոչ-լեզալ կերպով կապրէր Թիֆլիսի մէջ: Կամացուկ մը իր անունը տուաւ: Հրաւիրեցի ինձ մօտ: Յուզուած ձայնով ան սկսաւ բացատրել ինձ, թէ պատերազմը Թուրքիոյ հետ անխուսափելի է և թէ ան ինքզինքը կը դնէ զինուորական իշխանութեան տրամադրութեան տակ, խնդրելով յանձնել իրեն վտանգաւոր, բայց կարեւոր դործ մը բանակին մէջ: Կամաւորական շարժման առաջին ծիծեռնակն էր: Համապատկի անձնուէր առաջարկը ընդունեցաւ և անոր յանձնեցաւ իր ուզած կարեւոր դործը, զոր և կատարեց»¹:

Ս. Վրացյանի մի վկայութեան համաձայն՝ Համազասպը «Դեռ Ազգ.[ային] Բիւրոյի որոշումից առաջ... արդէն սկսել էր քարոզել կամաւորական խմբերի կազմութեան անհրաժեշտութիւնը»²: Այդ սճով էլ նա ՀՅԴ 8-րդ Ընդհանուր ժողովում քննված հարցերի մասին զեկուցում է տալիս Թիֆլիսի ՀՅԴ կառույցին: «Ընդհ.[անուր] ժողովի մասին,՝ գրում է Ս. Վրացյանը,՝ արդէն զեկուցում տուել էին Գէորգ Ղազարեանը եւ Համապասպը, բայց ըստ երեւոյթին, ընկերները բաւարարուած չէին եւ ուզում էին նոր լուսաբանութիւններ ունենալ, մասնաւորապէս պատերազմի հետ կապուած հարցերի մասին, որոնց շուրջ Համապասպի եւ Գ. Ղազարեանի հաղորդած տեղեկութիւնները այնքան էլ յստակ չէին. այսպէս, Համապասպը ասել

¹ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Բ տարի, դեկտեմբեր, № 2, էջ 78:

² Վրացեան Ս., Համապասպ Սրուանձտեան (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 493:

էր, թէ Ընդհ. [անուր] ժողովը դրական վերաբերում ունէր դէպի կամաւորական շարժումը, իսկ Ղազարեանը հակառակն էր յայտնել: Հաւանական է, որ այս հակասութիւնը հետեւանք էր այն բանի, որ Համագոսպը բուռն կողմնակից էր կամաւորական շարժման եւ արդէն իսկ գործի էր ձեռնարկել, իսկ Ղազարեանը վերապահ գիրք ունէր»¹: Ա. Վրացյանն այնուհետեւ շարունակում է. «Համագոսպը, որ մասնակցել էր Ընդհ. [անուր] ժողովին, ասել էր թէ ժողովը դրական վերաբերում էր ցոյց տուել կամաւորական շարժման հանդէպ, հրաժարուել, ու գեղահ մնաց, որ ես չհաստատեցի իր ասածը»²: Ա. Վրացյանի մեկ այլ վկայութիւնը. «Համագոսպը խանդավառ պաշտպան էր կամաւորական շարժման եւ իմ վերապահ արտայայտութիւնները չէին գոհացնում նրան»³:

Կարճ ժամանակամիջոցում կամավորական շարժումը մեծ թափ ստացավ: Այն, դուրս գալով արեւելահայութեան և Ռուսաստանի սահմաններից, լայն տարածում գտավ նաեւ արտերկրում, մասնավորապէս՝ Ռուսաստանի, Եգիպտոսի, Ֆրանսիայի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի, ԱՄՆ-ի և այլ համայնքներում⁴: Շարժման զլուխ էին կանգնել հայ ազգային-ազատագրական պայքարում թրծված հին հայդուկապետները, որոնք օր առաջ շտապում էին ղինվորագրվել կամավորական շարժմանը: «Հայ կամաւորական գունդերը, - գրում է ՀՅԴ նշանավոր գործիչներից Կ. Սասունին, - շատ կարճ միջոցի մը ընթացքին կազմակերպուած էին... Կամաւորական գունդերը մեծցուած երէկուայ ֆէտայական խումբերն էին, իրենց առաւելութիւններովն ու թերութիւններովը»⁵:

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով (Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ), Կ. Պէյրոս, 1963, էջ 9:

² Նույն տեղում, էջ 11:

³ Վրացեան Ս., Մրկածին Դրոն, Լիբանան, 1996, էջ 77-78:

⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Կ. VI, էջ 547:

⁵ Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսակայ տիրապետութեան տակ (1914-1918), էջ 31:

Աղգային-աղատագրական շարժման գործիչ Սեպուհը, որը 1912 թ. ՀՅԴ հայտնի դատավարությունից հետո Համբարձում Ծիլյան կեղծանվամբ բնակվում էր Խարկովում և ղեկավարում էր նպարավաճառությամբ¹, վկայում է. «Երկու շաբաթ հազիւ բոլորած էր, նամակ ստացայ Թիֆլիսէն, այն հրահանգով, որ ժողովներ գումարէի, կամաւորներ հաւաքէի եւ անմիջապէս մեկնէի Թիֆլիս: Նամակը կը հաղորդէր թէ Անդրանիկ շուտով կը հասնի Պուլկարիայէն, Քեռին՝ Թէհրանէն, Համադասպը արդէն Թիֆլիս կը գտնուի...»²: Դրոյի կենսագիր Թ. Պետրոսյանը նույնպէս, անդրադառնալով կամավորական ջոկատների ստեղծման հանգամանքներին, գրում է. «Երբ պայթեց համաշխարհային առաջին պատերազմը, Կովկասի կեդրոնում՝ Թիֆլիսում հաւաքվեցին Դաշնակցական ռազմիկները՝ Անդրանիկը, Քեռին, Համադասպը, Խէչոն, Իշխան Յովսէփ Արշաթեանը, Խանասորի Վարդանը, Արմէն Գարօն, Նժդեհը (Գարեգին Տեր-Հարությունյան), ինչպէս նաեւ Դրօն»³: Նրանց կողմից կամավորական ջոկատներ կազմելու մասին Ս. Վրացյանը գրում է. «Ասպարէշ եկան հայդուկային կռիւների մէջ Թրժևած խմբապետներ Անդրանիկ, Վարդան, Քեռի, Համադասպ, Դրօ, Խէչօ եւ շատ ուրիշներ, որոնք կանգնեցին խմբերի գլուխ»⁴:

1914 թ. օգոստոսի 12-ին արդեն Թիֆլիսում էր նշանավոր հայդուկապետ Անդրանիկ Օզանյանը⁵: ՀՅԴ գործիչներից Գրիգոր Ամիրջանը հետաքրքիր մանրամասներ է հրատարակել Թիֆլիսում Համադասպի և Անդրանիկի հանդիպման և միասին անցկացրած օրերի մասին: Հստակ նրա՝ «Զորորդ դէմքը՝ Համա-

¹ Տե՛ս Կամատրի ուղիւն (Յովակիմ Կոճոլոզեանի յուշերը), «Ասպարէզ», Ֆրեզիօ, 1969, անկտեմբեր 19, № 46716, էջ 3:

² Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 48-49:

³ Պետրոսյան Թ., Դրօ (1884-1956), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1956, ԼԴ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 23:

⁴ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 10:

⁵ Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 379:

զասպը Պանծալին, հակառակ այն կարգադրութեան, որ պիտի գաղտնի պահուէր Անդրանիկի Թիֆլիս գտնուիլը, անկարելի եղաւ Համազասպի ձեռքէն ազատուիլը: Երեկոյեան երբ մութը կընկնէր, կուգար գորով կը հանէր մեզի հիւրանոցէն ու կառքի մը մէջ դնելով, քառամբակ կը տանէր իր տունը... Համազասպը քէֆի մարդ էր, Անդրանիկի թախծոտութիւնը չունէր, որուն տրամադրութիւնը կը բարձրանար հետզհետէ իր պարպած գաւաթներուն քանակին հետ: Ճաշի վերջաւորութեան յանկարծ կը կերպարանափոխուէր Անդրանիկը, դէմքը խկոյն կը սկսէր ճառագայթել: Կը սկսէր պատմել թրքո-Պուլկար պատերազմի ընթացքին պատահած ընդհարումներէն... Իսկ Համազասպն ու ես խոնարհ ունկնդիրներ...»¹:

Համազասպը, խանդավառված լինելով կամաւորական գործով, նաեւ դժգոհ էր, որ անհարկի ձգձգվում է հարցի վերջնական լուծումը: Այս առիթով ուշադրութեան է արժանի Համազասպի և Անդրանիկի հետեյալ զրույցը, որ գրառել է Ս. Վրացյանը. «Ինձ աւելի հետաքրքրական էր Անդրանիկի կարծիքը: Նա ամբողջ ժամանակ լուռ էր եւ միայն մերթ ընդ մերթ ուժով սեղմում էր իր վազրի բխերը, որ, ինչպէս վերջը հասկացայ, խիստ ջղայնութեան նշան էր:

— Ինչո՞ւ ես լուռ, Անդրանիկ, դո՞ւ ինչու չես խօսում, ասաց Համազասպը՝ նոյնպէս ջղայնացած:

— Ի՞նչ կուզես, որ խօսիմ, պատասխանեց Անդրանիկը, հոն ալ, հոս ալ վարժապետներ են... Ասիկա վարժապետներու դարձ է... Ես չեմ հասկնար, ինչ կըլլայ: Հեռագիր առի, թէ անմիջապէս եկուր Հայր Աբրահամի (Ավետիք Սահակյանի — Գ. Ս.) մօտ: Եկայ, բայց... չեմ հասկնար, ինչ կըլլայ:

Իսկապէս ես ալ չատ բան չհասկցայ: Մի քանի օրից պիտի գումարուէր խորհրդակցական մի ժողով կամաւորական

¹ Ամիրեան Գ., Տպարարութիւններ (ընկ. Ս. Վրացեանի Կեանքի ուղիներով գրքի Գ. Խառոտըն), «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1964, փետրուար 25, № 4190, էջ 1:

հարցի մասին, որին ներկայ պիտի լինէի եւ ես, իսկ մինչ այդ աշխատեցի ծանօթանալ ընդհանուր կացութեան»¹:

Ռազմաքաղաքական այս բարդ պայմաններում 1914 թ. սեպտեմբերի 21-23-ը Թիֆլիսում հրավիրված ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական ժողովը, որին մասնակցում էին ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոյի բոլոր անդամներն ու կուտակցութեան կովկասյան բաժնի լիազորված ներկայացուցիչները, ձայների մեծամասնութեամբ որոշում է սատար կանգնել արեւմտահայութեանը՝ ստանձնելով տարերայնորեն սկսված կամավորական շարժման ղեկը²: Ս. Վրացյանը տարիներ անց ֆրանսահայ գրող Կարապետ Փոլադյանի հետ 1968 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած հարցազրույցում³ վերհիշել է. «Ո՛չ ոք կրնար կասեցնել խանդավառութեան ալիքը, այնքան ուժեղ էր ան: Պիտի երթային կուսկու թուրքին դէմ, մեր դարաւոր թշնամիին դէմ, պիտի երթային ադատազրեւու իրենց թրքահայ եղբայրները: Կարելի՞ էր միթէ զսպել այդ աղաքը»⁴: Նման պայմաններում «Դաշնակցութիւնը զգաց ու հասկացաւ, որ տարերային, կամաւորական շարժումը պիտի սկսուի ու ձախողի, մանաւանդ որ շարժման անպատասխանատու ղեկավարների թիկունքում կանգնած էր փոխարքան: Ահա այս պայմաններում էր, որ Դաշնակցութիւնը որոշեց շարժման ղեկավարութիւնը վերցնել իր ձեռքը, եւ հնարաւորութեան սահմաններում օգտակար լինել հայ ժողովրդին, որ աշխարհագրորէն կրկու պատերազմով բանակների ճանապարհների վրայ էր ապրում»⁵: Ուշադրաւ է նաեւ Հովհ. Քաջազնունու գիտարկումը, որ դեմ էր կամավորական շարժմանը. «... Դաշնակցութիւնը չէր, որ

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Խ. Գ., էջ 11:

² Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 10:

³ Ս. Վրացյանի հետ զրոյցն անցկացվել է Բեյրութի Համալսարանի «Նշան Պալանճյան» վարժարանում, որի տնօրէնն էր 1951 թվականից (տե՛ս Փոլատեան Կ., Զրոյց Սիմոն Վրացեանի հետ, «Ալիք», Թեհրան, 1969, ԼԹ տարի, սեպտեմբեր 2, № 194):

⁴ Փոլատեան Կ., Զրոյց Սիմոն Վրացեանի հետ, «Ալիք», Թեհրան, 1969, ԼԹ տարի, սեպտեմբեր 13, № 203:

⁵ Ազնաւորեան Ա., Կամաւորական խմբերի հետ (Բ), էջ 105:

պիտի կասեցնէր շարժումը, եթէ նոյնիսկ ցանկանար: Նա կարող էր օգտագործել եղած արամադրութիւնը, ընթացքը ու ելք տալ կուտակւած ցանկութիւններին, յոյսներին ու յոյզներին, կազմակերպել պատրաստի ոյժը...»¹:

Կամավորական ջոկատների ստեղծման գործը հանձն էին առել ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոն և Հայոց Ազգային Բյուրոն (պատվավոր նախագահ՝ Վիրահայոց Թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպս. Տեր-Մովսիսյան, նախագահ՝ Սամսոն Հարությունյան, քարտուղար՝ Հակոբ Քոչարյան)²: Կամավորական շարժումը զեկավարելու համար 1914 թ. սեպտեմբերի 10-ին ստեղծվել էր Հայ կամավորական խմբերի կարգադրիչ մարմինը (Կարգադրիչ մարմին)՝ իշխան Հովսեփ Արղությանի գլխավորությամբ: Անդամներն էին Ռոստոմը, Հակոբ Զավրիկը (Զավրիկյան), Սիմոն Վրացյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը և Արմեն Գարոն: Փոխարքայի հետ անմիջական կապը պահպանում էր Մեսրոպ եպս. Տեր-Մովսիսյանը³: Կամավորների հավաքագրման կենտրոնատեղին Ալ. Խատիսյանի Սուրբապարի գտնվող երկհարկանի, ընդարձակ բակով առնչ էր: Ս. Վրացյանը վերհիշում է. «1914 ին ես, Նիկոլ Աղբալեանի հետ միասին, անդամ-գործավար էի Հայ Կամավորական խումբերի Կարգադրիչ Մարմնի եւ կամավորներ էինք արձանագրում Անդրանիկի, Քեռիի, Դրոյի եւ Համազասպի խումբերի համար»⁴:

Արեւմտահայության ազատագրման վեհ գաղափարներով տողորմած Համազասպն ակտիվ աշխատանք էր տանում կամավորական ջոկատների կազմավորման ուղղությամբ: Համազասպի կողմից կամավորական ջոկատներ կազմելու լուրը հասել էր Կ. Պոլիս և մեծ խանդավառություն էր առաջացրել հա-

¹ Քաջագունի Հովհ. - Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, էջ 6:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 89, ք. 5, տե՛ս նաև Սարգսեան Ե., Պատմական օրերի դեպքեր եւ դէմքեր. «Հայրենիք», Պոսթրն, 1967, ԽԵ տարի, մարտ, № 3, էջ 41:

³ Տե՛ս Լեո. Անցյալից, էջ 295, տե՛ս նաև Յովհաննիսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ էջ 222:

⁴ Վրացեան Ս., Սարո Յակոբեան, «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1966, ապրիլ 1, № 4391, էջ 4:

յության շրջաններում: Հայրենասեր ծերունիներից Գևորգ Սարգսյանը՝ Պոլոս Հակոբյանին պատկանող «Հոլոսի» դեղատան մեջ տեսել էր հետեւյալը. «...երբ ստուգուել, որ Համօն Կոփկասի կամաւորական զուեղերու մէջ մտած է, ես պատրաստ եմ 1000 էն մինչեւ 2000 ոսկի տալու ի նպաստ այդ շարժման...»¹:

Կամաւորներ հավաքագրելու նպատակով Համազասպն այդ օրերին լինում է արեւելահայ գրեթէ բոլոր շրջաններում: 1914 թ. սեպտեմբերի սկզբներին նա լինում է Նաե Բաքվում, որտեղ հայ երիտասարդությանը նույնպէս համակել էր կամաւորական շարժումը: Հ. Հովհաննիսյանը, որը 1914 թ. սեպտեմբերի վերջերին նախով Պարսկաստան մեկնելու նպատակով Թիֆլիսից եկել էր Բաքու, իր հուշերում գրում է. «Բազու չմնացի, մէկ թէ երկու օր պէտք էր նաւի մեկնումին սպասել, բայց այդ կարճ ժամանակում էլ տեսայ, որ այստեղ էլ բարձր ոգեւորութիւն էր տիրում: Ամէնքը տարած էին կամաւորական շարժումով»²:

Ժամանեւով Բաքու՝ Համազասպը շատ ժամանակ էր անցկացնում ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի պաշտօնաթերթ «Արեւ»-ի խմբագրատանը: Խմբագրութեանն այն կենտրոնն էր, դեպի ուր հոսում էին բոլոր լուրերը, գալիս էին շատ մարդիկ, այդտեղ էին զինվորագրվում կամաւորները: Համազասպը հայ-թաթարական բնդհարումների շրջանից իր հավատարիմ զինակից ընկերոջ՝ Ա. Վերդյանի ակտիվ մասնակցութեամբ ձեռնամուխ է լինում կամաւորների հավաքագրման գործին: Խոսքը տանք Ա. Վերդյանին, որն իր հուշերում գրում է. «Մի օր էլ... խմբագրատանում («Արեւ» օրաթերթի — Գ. Ս.) տեսայ մեր սիրելի Համազասպին: Նա ինձ տարաւ առանձին սենեակ և ասաց.

¹ Երամեան Հ., Համօ, «Յուսարկ», Գաիլիլ, 1921, Զ տարի, մարտ 26, № 153:

² Յովհաննիսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 224:

— Աղասի¹, ինչպէս գիտես Հայ Կամաւորական գունդեր են կազմակերպուում, Տաճկահայաստան գնալու համար: Կուսակցութիւնը հրահանգել է ինձ, որ կամաւորական մի գունդ էլ ես կազմեմ: Մեր հին ու քաջ տղաներից ովքե՞ր կան Բագւում: Դրանց ըսլորի անունները գրիր այսօր և կանչիր, որ զան խմբադրատան բակը:

Անմիջապէս գնացի ու դստայ մեր ընկերներից Երւանդին ու Բագրատին և յայտնեցի նրանց Համազասպի հրահանգը, ինքս էլ գնացի Բիբիհէյբաթ և մեր ծանօթ ու վաղեմի ընկերներին ասացի, որ հաւաքւեն խմբապատան բակը»¹:

Երեք ժամ անց «Արեւ»-ի խմբադրատան բակում համաքվում են հարյուրից ավելի անձնվեր երիտասարդներ, ովքեր պատրաստ էին զինվորադրվելու, և օր առաջ մեկնելու ռազմաճակատ: «Սենեակի սլատուհանի սպակիլի ետեւից երբ Համազասպը տղաների այս բազմութիւնը տեսաւ, վերհիշում է Ա. Վերդյանը, յուզումնախառն բարկութեամբ յանդիմանեց ինձ և ասաց.

— Աղասի², ես քեզ ասացի յիսուս հոգի կանչիր, իսկ դու մի բանակ ես բերել այստեղ: Սրանցից ընտրիր միայն յիսուս հոգի, իսկ միւսներին ասա, որ իրենց էլ յետոյ կարձանագրենք»²:

Հաջորդ օրը երեկոյան 60 հոգուց բաղկացած խումբը գնացքով մեկնում է Թիֆլիս և տեղ հասնելուն պէս ներկայանում Աղգային բյուրոյին: Խումբը բժշկական քննություն անցնելուց մեկ օր հետո Համազասպի կարգադրութեամբ մեկնում է Կարս, այնտեղից՝ Կաղզվան³:

Բաքվից Թիֆլիս գնացող Սեպուհը Գանձակի կայարանում 1914 թ. սեպտեմբերի կեսերին պատահաբար հանդիպում է նույնպէս Թիֆլիս մեկնող Համազասպին, և նրանց միջև ծավալվում է ուշագրավ զրույց: Կամավորական շարժման պատ-

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 55-56:

² Նույն տեղում, էջ 56:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57-58:

մության մի շարք գրվագների լուսարանման առումով հետաքրքիր այդ գրույցը ներկայացնում ենք ամբողջությամբ: Ըստ Սեպուհի՝ «Յնականարար պիտի խօսէինք այն հարցերու մասին որոնցմով երկուքս ալ կը շահագրգռուէինք գերազանցանօրէն: Համազասպը կտալէր մեր վարիչ շրջանակներու մօտ եւ ես կրնայի առաջին կարգի տեղեկութիւններ քաղել իրմէ... Որո՞նք պիտի լինին այդ չորս գլխաւոր ճակատներու հրամանատարները, հարցուցի Համազասպին:

— Անդրանիկը պիտի գործէ Պարսկաստանի սահմանին վրայ, Դրօն՝ Իգտիր, դու՝ Սարիգամիշ, իսկ ես՝ Կաղզուան: Սմբատն արդէն մեկնած է Պարսկաստան եւ կը լինի Անդրանիկի հետ:

— Համազասպ, կը կարծեմ թէ ես ալ կը լինիմ Անդրանիկի հետ: Ես աւելի լաւ գործ կընամ աեսնել անոր հետ, քան առանձին:

— Ո՞չ, Սեպուհ, այդ տեղ սխալ կը խորհիս: Դու կունենաս քու առանձին դամարտակը եւ ատով աւելի օգտակար կը դառնաս քու սիրած գործին: Եթէ Անդրանիկի հետ լինիս, միշտ կաշկանդւած պիտի զգաս եւ այն ընդունակութիւնները զոր ունիս, պիտի մեռնին՝ ենթարկուելով Անդրանիկին:

— Ենթարկուիլ բառը ես չեմ հասկնար. մենք տարիներով ընկեր եղած ենք եւ մեր գործերը վարած ենք խորհրդակցաբար. հիմա ալ այդպէս պիտի լինի: Մանաւանդ, որ սիրելի Համազասպ, մինչեւ այսօր տասը-քսան տղայէն աւելի մարդ չեմ կառավարած: Այժմ հինգ հարիւր հազիւ գլուխն անցնիլ եւ կառավարել՝ դժուար է, եւ ես պատասխանատու չեմ լինիր անոնց արեան:

— Սեպուհ, նկատի ունեցիր, որ Անդրանիկի մօտ 250 հոգիանոց վաշտ մը պիտի կառավարես:

— Համազասպ, ես արդէն ըսի թէ հին ընկերներ ենք եւ միասին պիտի մնանք:

— է՜հ, դու գիտես, սակայն յետոյ պիտի զղջաս, տեսնելով, որ օգտակար չես լինիր»¹:

Համազասպի կանխազգացումները ճիշտ գուրս եկան: Սեպուհը, դառնալով Անդրանիկի գլխավորած կամավորական 1-ին ջոկատի 2-րդ վաշտի հրամանատարը, մասնակցում է Խոյի և Դիլմանի ճակատամարտերին: Հետագայում Անդրանիկի հետ ծագած գծառվթյունների պատճառով Սեպուհը 1915 թ. մայիսի վերջերին հեռանում է Անդրանիկի ջոկատից²: Ինչպես իրավացիորեն արձանագրվում է Սեպուհին նվիրված աշխատությունում՝ «Արդեն ռազմաճակատում Սեպուհը համոզվեց, որ Համազասպը ճիշտ էր...»³:

Հին հայերուկ Ա. Աղնավուրյանն իր հուշերում ուշադրավ տեղեկություններ է հաղորդում Համազասպի ջոկատի կազմավորման վերաբերյալ: Ըստ նրա՝ Համազասպը, Թիֆլիսից անցելով Կաղզվան, ձեռնամուխ է լինում ջոկատի կազմավորման աշխատանքներին. «Համազասպը Թիֆլիսից եկել, անցել էր Կաղզվան՝ իր խմբի կազմը լրացնելու եւ պատրաստ լինելու համար որեւէ արշավանքի մասնակցելու»⁴: Ա. Աղնավուրյանի վկայությամբ՝ ինքը ևս ցանկացել է ընդգրկվել Համազասպի խմբում, սակայն ՆՅԴ Կարսի Կ. Կոմիտեի հրահանգով Համազասպը նրան մերժում է՝ ասելով. «Սիրելի Արամայիս, քեզ երկրորդական պաշտոն տալ չեմ կարող, անյարմար եմ համարում. իսկ այն պաշտոնը, որ դու կարող էիր ստանձնել, արուած է Հրաչեային»⁵: Խոսքը վերաբերում էր այնքսանդրապոլցի Հրաչյա Ավետիսյանին⁶, որը նշանակվել էր Համազասպի ջոկատի հեծյալ հարյուրապետ¹:

¹ Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 61-62:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 232-233:

³ Ներսիսյան Ա.. Ջորավար Սեպուհ, էջ 115:

⁴ Ազնաուրեան Ա., Կամաուրական խմբերի հետ (Բ), էջ 101:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Հրաչյա Ավետիսյանը (24.11.1878-Ալեքսանդրապոլ-25.04.1932-Իրան) նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի, այսպես Կարսի ծխական դպրոցներում: Ուսումը շարունակել է Գևորգյան ճեմարանում: Սակայն հեղափոխական գործունեության համար 1894 թ. հեռաց-

Սկզբնական շրջանում կազմավորվում է կամավորական 4 ջոկատ²: Հրամանատարներ նշանակվեցին ռազմարվեստին տիրապետելու տարրերը ճամփաներով անցած և մարտերի բովում կոլիված հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչները: Ինչպես իրավամբ գրել է Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Արագած» շաբաթավթերթը. «Կամաւորական զինդերու կազմութեան ատեն խնդիր ծագեցաւ թէ որոնք պէտք է ըլլան զեկավարները: Ռուսական բանակին մէջ ծառայող հայ սպաներէն կարելի էր օգտուել, քանի որ անոնք բոլորն ալ բանակին մէջ արդէն իրենց պարտականութիւններն ունէին. կը մնար օգտուել տարրեր ուժերէ. իսկ այդ ուժերն ալ հայկական ազատամարտի ճամբուն վրայ իրենց հերոսական անձնուիրութեամբ ծանօթ անձեր միայն կրնային ըլլալ: Ասիկա անհրաժեշտ էր մանաւանդ կամաւորներու բարոյական կորովը և ռզելորութիւնը բարձրացնելու տեսակէտէն»³:

1-ին ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Անդրանիկ Օզանյանը: Զոկատը կազմավորեց Սալմաստում: Անդրանիկի օգնականներն էին Սեպուհն ու Սմբատ Բորոյանը (Մախլուտո): 2-րդ ջոկատը կազմավորվեց Իգդիրում: Նրա հրամանատարն

վել է: 1895 թ. անդամագրվել է ՀՅԴ-ին: Կատարել է մի շարք պատասխանատու աշխատանքներ: 1905-1906 թթ. հայ-թարաքական ընդհարումների ժամանակ խմբապետի պաշտոնում կոլվել է Ջանգեզուրում: Քնդիի հետ անցել է Թավրիզ և մասնակցել իրանական հեղափոխությանը: Անձամբ ղեկավարել է Մոսամբարի կոլվը: Վիրավորվելուց հետո անցել է Կարս: Առաջին աշխարհամարտը սկսելուն պես ծառայության է անցել հետախուզական բաժնում, այնուհետև կամավորական 3-րդ ջոկատում: 1916 թ. սկզբներին եղել է Համազասպի օգնականն ու հեծյալ հարյուրակի պետը: Մարտերում ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվել է շքանշաններով և ստացել սպայության աստիճան: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ճշանակվել է Կարսի միլիցիապետ: Մասնակցել է 1920 թ. մայիսյան հակապետական խռովության ճնշմանը: Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո անցել է Ջանգեզուր, այնուհետ՝ Պարսկաստան (տե՛ս Վ. Տ. Խ., Խմբապետ Հրաչ Անտիսեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն, Դ շարք, Պէյրոս, 1964, քիւ 10, էջ 291-296, տե՛ս նաև Երկաթ Ա. [Աթանասյան Աշոտ], Ռազմիկ եւ կուլտուրական ոյժերը Վանում, «Տարագ», Թիֆլիս, 1917, յունար, № 1, էջ 5):):

¹ Տե՛ս Ազնաուրեան Ա., Կամաւորական խմբերի հետ (Բ), էջ 101, տե՛ս նաև Երկաթ Ա. [Աթանասյան Աշոտ], Ռազմիկ եւ կուլտուրական ոյժերը Վանում, «Տարագ», Թիֆլիս, 1917, յունար, № 1, էջ 5):

² Նրանք հայտնի էին նաև խումբ, գունդ և դրոժինա անվանումներով (տե՛ս Սահակյան Ռ., Հայկական կամավորական խմբերի գործունեության պատմությունից, էջ 44):

³ Պետեան Գ., Հայ կամաւորական բանակը Կովկասի եւ Պարսկաստանի ճակատներում վրայ, (Գ), «Արագած», Կ. Պոլիս, Ա տարի, 1919, ապրիլ 19, քիւ 13, էջ 180:

էր Դրաստամատ Կանայանը (Դրո): Դրոյի օգնականն էր Խա-
չատուր Գեորգյանը (Դաշնակցական Խեչո): 3-րդ ջոկատը
կազմավորվեց Կաղզվանում: Հրամանատարն էր Համագասպ
Սրվանձադանցը¹: Նրա օգնականն էր Վաղադ Վալադյանը,
Թիկնապահը՝ ՀՅԴ անդամ Հակոբ Մաթևոսյանը (Հակոբ Դա-
յի)²: 4-րդ ջոկատը կազմավորվեց Սարիգամիշում: Նրա հրամա-
նատարն էր Արշակ Գալվաֆյանը (Քեռի): Օգնականներն էին
Միշա Արզումանյանը, Երվանդ Բաբերյանը (Ջալլաթ) և Արա-
մայիս Աղնավուրյանը³: 3-րդ և 4-րդ ջոկատների քաղաքական
մասնի վարիչն էր Ն. Աղբալյանը⁴:

Կազմակերպվում է նաև 5-րդ ջոկատը, որի հրամանա-
տար է նշանակվում Խանասորի Վարդանը: Մարտիկների թվա-
քանակը մոտ 700 էր⁵: Կովկասյան գլխավոր սպայակազմի
պետ գնդապետ Պ. Շատիրյովի հրամանով 5-րդ ջոկատի գլխավո-
րական հրահանգիչ էր նշանակված սորուչիկ Եգոր Տեր-Ավե-
տիքյանը⁶: 1914 թ. դեկտեմբերին ջոկատը սպառառտ էր ռազ-

¹ Տե՛ս Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.), с. 57.

² Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 53:

³ Տե՛ս Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.), с. 57.

⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VI, էջ 548, տե՛ս նաև Корганов
Դ., նշվ. աշխ., с. 18, տե՛ս նաև Նազարյան Ա., Հայ կամավորական շարժումը 1914-1916
թվականներին և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը, էջ 29:

⁵ Տե՛ս Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմարարական և վարչատնտեսա-
կան իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 49, տե՛ս նաև Հայոց պատմու-
թյուն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II, էջ 469:

⁶ Տե՛ս Առ. Գնդ. Եգոր Տեր Անտիքեան (Յեղափոխական Կարմ: Ազատագրական պայքարի
յուշամատեան), 7-րդ հատոր, Պէյրոս, 1969, թիւ 11, էջ 280: Եգոր Տեր-Ավետիքյանը (13.01.1867-
Գանձակի գավառի գյուղ Բանանց-4.02.1968-Թեհրան) մասնական կորպորություն ստացել է
ծննդավայրի միսական դպրոցում, ապա ուսանել է Գանձակի ռուսական պետական դպրոցում:
1899 թ. սպայական աստիճանով Եգորը տեղ է Թիֆլիսի զինվորական վարժարանը: Ուսման
տարիներին եղել է ՀՅԴ հիմնադիրներից Զր. Սիքալեյանի մերձավորներից մեկը: Մասնակցել
է 1904-1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմին: Մոլոխենի ճակատամարտում (1905 թ. փե-
տրվարի 6 (19)-25 (մարտի 10) վիրավորվել է ոտքից: Բուժման նպատակով Եգորը Սանկտ-
Պետերբուրգից մեկնել է Ժնև, եղել «Դրոշակ»-ի խմբագրատանը: Սիք. Վարանդյանի և
Խաչատուր Մալումյանի (Լ. Ալկունի) միջամտությամբ (վերջիններս մոտ եմ եղել Եգորի եղբոր՝
Մտեփանի հետ) Լուգանի հիվանդանոցում կատարելապես բուժվելուց հետո մնում է Ժնևում և
չորս տարի անց ավարտում տեղի համալսարանի իրավաբանության բաժինը: Վերադառնալով
ծննդավայր՝ զբաղվել է տնտեսությամբ: Առաջին աշխարհամարտն սկսվելուն պես (նշանակվել
է կամավորական ջոկատների զինվորական հրահանգիչ: Արարատյան գնդում եղել է Հա-
մագասպի օգնականը: Մալոսերում ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվել է շքան-

մաճակատ մեկնելու և, պետք է գործեր Կարս–Սարիղամիշ շրջանում, սակայն գեներ չլինելու պատճառով այն դեռևս մնաց թիկունքում¹։ Սարիղամիշի ճակատամարտի օրերին, 5-րդ ջոկատն ուղարկվում է Ալեքսանդրապոլ²։

Կարելի է փաստել, որ բոլոր ջոկատների հրամանատարներն էլ հեղեկ են ժողովրդի սիրուն արժանացած «...փորձառու և կամավոր շարքերի մեջ հարգանք, հռչակ ու հեղինակություն վայելող անձեր»³։ Գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանի բնորոշմամբ, կամավորական ջոկատների հրամանատարներ էին նշանակվել «ժողովրդի սիրելի առաջնորդները»⁴։

Հայկական կամավորական 4 ջոկատներում կազմավորման պահին կար 2400 մարդ⁵։ Նրանք պահվելու էին պետական գանձարանի հաշվին, ուստի կամավորների թիվը չպետք է անցներ Սալմաստում՝ 1200-ից, Իգդիրում՝ 400-ից, Կադզվանում՝ 400-ից և Սարիղամիշում՝ 400-ից⁶։ Պետական գանձարանից յուրաքանչյուր կամավոր ամսական ստանալու էր 10 ռ. ոռճիկ⁷։

1914 թ. հոկտեմբերի սկզբներին Կարգադրիչ մարմնի անդամ Բժիշկ Հակոբ Զավրիևի տանը Համադասալի, Միշա Արզումանյանի, Խաչատուր Կարճիկյանի, Հովսեփ Արզուլթյանի,

շանկերով։ Կամավորական չոկատների ցրումից հետո Եգորը ծառայության է անցնում 6-րդ հրաձգային գնդում։ 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո մեկնել է Գանձակ և ստանձնել շրջանի բնիվանոր պաշտպանությունը, մինչև 1920 թ. վերջերը պաշտպանել հայրենակիցներին բոլոր-բարարական հարձակումներից։ Այնուհետև ծառայությունն անցկացրել է Դարպազյազում։ 1921 թ. փետրվարի կեսերին անցել է Լեռնահայաստան, որտեղից՝ Պարսկաստան։ Թալիքի ամերիկյան միջնակարգ դպրոցում դասավանդել է ֆրանսերեն։ 1934 թ. մշտական բնակություն է հաստատել Թեհրանում (տես նույն տեղում, էջ 276-292)։

¹ Տես ւ Հայոց պատմություն, հ. III։ Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II, էջ 469։

² Տես ւ Առ, Գնդ. Եգոր Տեր Անտիբեան (Յեղափոխական արվոմ։ Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 280։

³ Սահակյան Ռ., Հայկական կամավորական խմբերի գործունեության պատմությունից, էջ 51։

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, ք. 14-15։

⁵ Տես ւ Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գոմարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 51։

⁶ Տես ւ Նազարյան Ա., Կովկասյան բանակի սոցիալական և ազգային կազմը (1914-1917 թթ.), էջ 150։

⁷ Տես ւ Կարապետյան Մ., Հայկական զինվորական կազմավորումները Կովկասյան ռազմաճակատում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, էջ 66։

Սարգիս Մանասյանի և Սեպուհի մասնակցությամբ տեղի ունենցած խորհրդակցությունում, երբ քննվում են կամավորական ջոկատների հետ կապված հարցերը, որոշվում է, որ Համազասպի գլխավորած Յրդ. ջոկատը պետք է դործի Կաղզվանի գծի ուղղությամբ¹:

Ռուս-թուրքական պատերազմը սկսվելու պահին՝ 1914 թ. աշնան վերջերին², Կովկասյան ռազմաճակատային գիծը, սկիզբ առնելով Բաթումի մոտից, հասնում էր մինչև Ուրմիա լճից արևելք՝ կազմելով 720 կմ³: Արևմտյան Հայաստանի սահմաններին գտնվող ռուսական բանակն առաջանում էր չորս ուղղություններով: Կենտրոնական թևը՝ Ղարաուրդանից դեպի Քեոփրիքյոյ, երկրորդ՝ առաջինին օժանդակող թևը Ստահան գյուղից Բասենի դաշտ՝ դեպի Քեոփրիքյոյ և Հասանկալե: Երրորդ թևը Արարատյան դաշտից շարժվում էր դեպի Ալաշկերտի դաշտ և Հին Բայազետ, չորրորդ թևը՝ իրանական Ատրպատականից շարժվում էր դեպի Վան⁴: Նշված ուղղություններով ռուսական զորքերի հետ հարձակման անցան նաև հայ կամավորական ջոկատները⁵: Քաջածանոթ լինելով երկրին՝ հայ կամավորական ջոկատները, որպես կանոն, ռուսական զորքերի առաջապահ զորամասերն էին կազմում⁶: Հայ կամավորների նպատակն էր՝ սրբան հնարավոր է շտապ օգնություն հասնել արևմտահայ եղբայրներին: Խիզախ և հանդուգն գործողություներով նրանք ապացույցեցին իրենց ռազմական բարձր

¹ Տե՛ս Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 66-67:

² Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև պատերազմի պաշտոնական հայտարարությունը եղել է 1914 թ. հոկտեմբերի 20-ին:

³ Տե՛ս Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 187:

⁴ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918): Թրքահայոց գաղթաշարժերը եւ անոնց դերը՝ Հայաստանի Հանրապետության կազմության մեջ, Պէյրոք, 1966, էջ 37-38, տե՛ս նաև Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, էջ 61-62:

⁵ Հարկ ենք համարում նշել, որ սույն ենթալիստ մանրամասն չենք նկարագրել կամավորական գնդերից յուրաքանչյուրի մարտական ուղին: Բավարարվել ենք միայն Համազասպի ջոկատի մարտական գործողությունների շարադրանքով:

⁶ Տե՛ս Նազարյան Ա., Հայկական գորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թթ.), էջ 56:

ոգու և կազմակերպված ձևով Հայրենիքը պաշտպանելու պատրաստակամությունը:

Կամավորական դեղերից առաջինը ռազմի դաշտ մեկնեց Անդրանիկի ջոկատը՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 23-ին, իսկ երկու օր անց՝ Դրոյի ջոկատը¹:

Առաջին աշխարհամարտը գործունեություն չյան նոր, ավելի լայն դաշտ բացեց Համազասպի համար: Ստանձնելով կամավորական 3-րդ ջոկատի հրամանատարությունը՝ նա իրեն դրսևորեց որպես հմուտ և տաղանդաշատ զորահրամանատար: 3-րդ կամավորական ջոկատը կազմավորվել էր Կաղզվանում՝ 1914 թ. սեպտեմբերի 20-ից հոկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակահատվածում²: Զոկատը բաղկացած էր 430 հոգուց և կազմված էր հիսնյակներից: Տուն վերադառնալու նպատակով նրանց էին միացել նաև մոտ 180 ալաշկերտցի, որոնց զինել էր Համազասպը՝ կառավարությունից ստացած «Բերդան» հրացաններով: Սակայն արշավանքը սկսելուն պես ալաշկերտցիները ցրվեցին իրենց տները³: Համազասպի ջոկատը համալրել էր նաև ՄԴ Հնչակյան կուսակցությունից Պարսկաստանի մասնաճյուղի 30 հոգանոց կամավորական խումբը՝ ռոգոսթոցի Ռշտունի Սաֆարյանի գլխավորությամբ⁴:

Համազասպի գլխավորած ջոկատը 1914 թ. սեպտեմբերի 20-ից մինչև հոկտեմբերի 31-ը գործում էր գեներալ-մայոր Մ. Պրժևալսկու զորախմբի կազմում, որը կռվում էր Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բաղեշ ուղղություններով⁵: 1914 թ. հոկտեմբերի 19-ի գիշերը Համազասպը հրաման է ստանում «մի

¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 51:

² Տե՛ս Арутюнян А., Кавказский фронт. 1914-1917 гг., Ереван, 1971, с. 301.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 5, ք. 19, տե՛ս նաև ֆ. 428, ց. 1, գ. 133, ք. 27, տե՛ս նաև Ավետիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 85:

⁴ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 39:

⁵ Տե՛ս Андраник Озаян (документы и материалы), док. 37, с. 133.

քանի օրւայ ընթացքում վերջացնել Այաշկերտ արշաւելու պատ-
րաստութիւնները»¹: Գեներալ-մայոր Մ. Պրժեկաւսկուն հրամայ-
ված էր «Ախթալի լեռնանցքով դուրս գալ Այաշկերտի գաղտը-
Օրբովի ուղղութեամբ զօրավար Աբաղիկի»² ջոկատի գէտ գործող
թշնամու թիկունքը»³: Համադաստի ջոկատի առաջադրանքն էր
մտնել Բասեն՝ կենտրոն ունենալով Դելի-Բարա ավանը⁴:

Ջոկատը ռազմի գաշտ մեկնեց 1914 թ. նոյեմբերի 1-ին:
Կաղզվանից դուրս գալով նոյեմբերի 4-ին՝ ջոկատը հասնում է
Դելի-Բաբա, որտեղ տեղակայված էր Սարիգամիշի ջոկատի ձախ
թեւը պաշտպանող գնդապետ (հետագայում՝ գեներալ) Ալ. Կու-
լբեյակիւնի հրամանատարութեամբ գործող Կարադերեքնոյան
ռուսական զորախումբը⁵: Դելի-Բարա հասնելուց հետո ջոկատը
ստանում է հետախուզական առաջադրանք՝ Հաջի-Հալիլի և Իշ-
գալիի շրջանում հսկել Թիք-գաղի լեռնային զանգվածներից հա-
րավ տեղավորված Սարիգամիշի ջոկատի ձախ թեւը, գնդապետ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 1:

² Ռուսական գեներալներից իր հայատյայտչամբ իսլամին էր անցնողը օս գեներալ-լեյ-
տենանտ Դմիտրի Աբաղիկ (Չամբուրտ Կոնստանտինի Աբաղիկ, Արսեւ. 03.12.1857 թ.,
Հյուսիսային Օսիայի Կաղզարոն գյուղ-04. 06. 1936 թ., Բեկարդ), որը վատ էր տրամա-
դրված հայ կամավորների նկատմամբ: Դրոյի կամավորական ջոկատի հարյուրյակի իրա-
մանատար Մարտիրոս Աբրահամյանն (Բաշգառնեցի Մարտիրոս) իր հուշերում գրում է.
«Օսեւին Չօր. Աբաղիկը շատ հայատեաց էր, չէր հանդուրժում մեր կամավորների ներկա-
յութիւնը» (Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան-Բաշգառնեցի, Իմ յիշկի յուշերը, գիրք Ա.
էջ 232): Աբաղիկի հայատյայտչոյան մասին վկայություն է բոլոյ նաև 1914 թ. նոյեմբերի 15-
ին ռազմաճակատ մեկնած Հովի. Թումանյանն իր օրագրային գրառումներում, որտեղ առ-
վում է. «Աբաղիկը հայտայաց է»: Իսկ նշումների սկզբում գրված է մեկ տող՝ «Ինչո՞ւ է Օսը
գլխավոր գործի մեջ» (Հովհաննէս Թումանյան, Կ. 8, էջ 349, 351: Իսկ Տ. Դեղյանը վկայում
է. «Մանսպեկերտի շրջանի բանակի ընդհանուր իրաւմանատարն էր օսը. Աբաղիկը, ծագու-
նով մահմեդականն. որ կատր հայերը. կը հովանաւորէր բիւրքերն ու բիւրդերը և այդ տրա-
մարտիւրիւնը կը փոխանցէր նաև իր գործաստերու իրաւմանատարական կազմին ու գործե-
րուն» (Դեղյանց Տ., Հետախուզի մը յուշերը (Պատասխան իմ քննադատներուն), (Բ),
«Ամ», Փարիզ, 1938, 2 տարի. յունիս-սեպտեմբեր. Ց, 3, էջ 58): Ռուսաստանի խորհր-
դայնացումից ետոտ Դ. Աբաղիկը կռվել է սպիտակգլխադրոյականների շարքերում՝ բոլշե-
իկների դէմ, այնուհետև դիմել է փախուստի՝ Հարավսլավիա:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 1.

⁴ Սասունի Կ. Պրախայաստանի Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 38:

⁵ Տե՛ս **Арутюнян А.**, նշվ. աշխ., ց. 301, տես նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամա-
վորական խմբերը և ազգային գոմարտակները կողիստայան ռազմաճակատում (1914-
1917 թթ.), էջ 55, տես նաև Դեղյանց Տ., Հետախուզի մը յուշերը (Պատասխան իմ քննա-
դատներուն), (Ա), «Ամ», Փարիզ, 1938, 2 տարի. յունիս-մայիս, № 2, էջ 50:

Ալ. Կուլերյակիների անդամատում¹: Գեներալ-մայոր Մ. Պրօխալսկու շնորհիվ Երևանի 6-ի հրամանով Համադասակի ջոկատը մտնում է Ալ. Կուլերյակիների գործադիր կազմի մեջ և նույն օրը ուղարկվում է Կոնստանդնուպոլիսի ճակատի հարավ²:

Դելի-Բարայի գրավումից հետո Համադասակի ջոկատը դառնում է առանձին զորախումբ: Այն բաղկացած էր 350 հետևակից և 70 հեծյալ կամավորներից: Ձեռնարկում ունեւ 50-60 հոգուց բաղկացած 6 հետևակ դասակ, 25 հոգուց բաղկացած 2 հեծյալ դասակ և 15 հեծյալ սուրհանդակ³: Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ Համադասակի ջոկատում վաշտապետներ էր նշանակել արցախցի և գանձակեցի այն փորձված մարտիկներին, որոնց հետ կողք-կողքի կռիվ էր հայ-թուրքական ընդհանուրների ժամանակ: Նրանցից էին՝ դաշբուխյան Աղասի Վերդյանը, գանձակեցի Բագրատ Ղազարյանը⁴, շուշեցի պորուչիկ Սուրեն Բաղյանը⁵, Գանձակ գավառի Բանանց գյուղացի Գրիգորը⁶ և այլք: Համադասակի հանձնարարված էր՝ Ալաշկերտի հովտի հետ կապ պահպանելու համար ապահովել Կարաբերդի կիրճը⁷:

Տակավին հայ կամավորականներն անձնագոհ մարտեր էին մղում ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում, երբ ուսական պաշտոնական շրջանակներում տարածվում են զրպար-տություններ ու բամբասանքներ հայրենիքի համար անձնագոհաբար կռիվող կամավորների և նրանց հրամանատարների մասին: Թիֆլիսում և էջմիածնում ռազմաճակատից ստացվում

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 4, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 55:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 4, տե՛ս նաև **Арутюнян А.**, նշվ. աշխ., с. 301.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 3:

⁴ Տե՛ս Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 143, 204:

⁵ Մ. Բաղյանն ավարտել էր Թիֆլիսի յունկերական դպրոցը: Չոհվել է 1917 թ. ապրիլի վերջերին (տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, յունիսի 3, № 116):

⁶ Տե՛ս Բ., Բանանցի երրորդորդինը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, յունիս-յուլիս, № 6-7, էջ 182:

⁷ Տե՛ս Ղորղանյան Գ., Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասում ռազմաճակատին վրայ (Բ), էջ 71-72, տե՛ս նաև **Корпанов Г.**, նշվ. աշխ., с. 23.

էին կեղծ ու ստահող լուրեր, իբր նրանք չեն կռվում, գրադավում են թալանով, սպանում են քուրդ և թուրք խաղաղ բնակիչներին և այլն¹։ Անվանարկվում էին նաև հայ կամավորական ջոկատների հրամանատարները։ Մասնավորապես, լուրեր էին տարածվում, թե «Օֆլիցերները (իմա ուես — Գ. Ս.) ծիծաղում են թե՞ Համադաստի և թե՞ Քեռու վրա։ Հասկացողութուն չունեն թնդանովի, պուլեմյոտի մասին, թե հրը լուեց կամ էս ինչ, էն ինչ շարժումն արավ — ինչ կնշանակի և ինչ պետք է անել»²։ Եվ այս ամենը տեղի էր ունենում հայ կամավորական ջոկատների՝ ռազմաճակատ մեկնելուց ընդամենը մեկ շաբաթ անց՝ 1914 թ. նոյեմբերի սկզբին։ Իրավիճակը տեղում պարզելու համար Հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդ Սուրենյանցի և Հայոց Ազգայի բյուրոյի նախագահներու թյամբ հայ հոգևոր գործիչներից և մտավորականներից կազմվում է ռազմաճակատ մեկնող խումբ (անդամներ՝ Մեսրոպ Եպս. Տեր-Մովսիսյան, Խորեն Եպս. Մուրադբեկյան (հետագայում՝ կաթողիկոս), Հովհ. Թումանյան, Ալ. Շիրվանզադե, Նիկողայոս քհն. Բալոյան (Տեր Նիկոլ), Հովսեփ Խոնունց, Սմբատ Խաչատրյան)։

Խումբը Թիֆլիսից էջմիածին է մեկնում 1914 թ. նոյեմբերի 15-ին։ Հաջորդ օրը կաթողիկոսին հանդիպելուց և հանձնարարականներ ստանալուց հետո Մասիսի փեշերով Իգդիրից Բայազետ տանող կարճ ճանապարհով մեկնում է ռազմաճակատ։ Խմբի ուղղվածյունն էր՝ Բայազետի շրջան—Ալաշկերտի հովիտ—Բասեն—Դելիբաբա—Խորասան—Զրվին—Սարիղամիշ—Ալեքսանդրապոլ—Թիֆլիս³։

Սակայն խումբը չկարողացավ լինել ռազմաճակատի առաջին դժուռ և զրուցել հայ կամավորների և նրանց հրամանատարների հետ։ Ինչպես երևում է Հովհ. Թումանյանի օրա-

¹ Տե՛ս Հովհաննես Թումանյան, Է. 8, էջ 634։

² Նույն տեղում, էջ 388։

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 634։

գրային նշումներից, ռազմաճակատում ռուս բարձրաստիճան սպաները տարբեր պատճառարաններով թողնելով արգելք են հանդիսացել խմբի և հայ կամավորների հանդիպմանը՝ չկամենալով բացահայտել լուրերի կեղծիքը, հենց ռուսական զորքի կողմից իրականացվող թալանի երևույթները և իրենց միատունավոր վերաբերմունքը կատարվող դեպքերի նկատմամբ¹:

Դեկտեմբերի 15-ին խումբը վերադարձել է Թիֆլիս:

Ինչևիցե, 1914 թ. նոյեմբերի 15-ին ջոկատը հակառակորդի հետ ընդհարում ունեցավ Ալազյոզ գյուղի մոտ: Թեև Ալ. Կուլեբյակինի կողմից հրաման չէր եղել էնդիլ գյուղից այն կողմ անցնելու, Համազասպն իր նախաձեռնությամբ վճռեց դուրս չպրտել քրդերին Ալազյոզ գյուղից²: «Յ-րդ Հայկական կամավորական խումբը» վավերագրում Ալազյոզ գյուղի գրավման մասին այսպես է նկարագրվում. «Ցերեկայ ժամը մոտ 2-ին նա (Համազասպը — Գ. Ս.) ուղարկեց երկու կիսավաշտ իրարից մի վերստ հեռավորությամբ էնդիլ-Ալազիոզ՝ ճանապարհից աջ և ձախ եղած երկու բարձունքները գրավելու համար: Այնուհետև բաց էին թողնւած խմբի ձիաւորները, որոնք, սրընթաց առաջ անցնելով, բռնեցին գիւղի հիւսիսակողմը կապող ժայռոտ բարձունքը: Հէնց որ առաջին մեր ձիաւորները երեսցին այդ բարձունքի վրայ, քրդերը հրացանային կրակ բաց արին նրանց վրայ: Մերոնք պատասխանեցին և սկսեց կռիւ: Հեծազորի մոտենալով, այրուծին վար իջաւ բարձունքից դէպի գիւղի կողմը: Քրդերը ուժեղացրին իրենց կրակը. բայց մեր արագ ու նրանց համար անսպասելի գրաւումը այդ ժայռոտ բարձունքը խիստ վնասեց նրանց դրութիւնը և նրանք չկարողացան այլևս երկար դիմանալ գիրքերում, որոնք հիւսիսից անմիջապէս գիւղին էին կաշում: 15 ձիաւոր կա-

¹ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 349-390, տե՛ս նաև Հովհաննիսյան Ս., Առաջին աշխարհամարտի առօրեակալությունը: Արեւոյան Հայաստանում Հովի. Թումանյանի 1914 թ. նոյեմբեր 17-ից-դեկտեմբեր 12-ր օրագրային գրառումների հիման վրա, «Վեմ», Երևան, 2014, ասպրիլ-հունիս, № 2 (46): Հավելված, էջ 1-XXIX:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 6:

մաւորներ իրենց դաստակապետ Ղասումի հետ միասին նետուեցին թշնամու զիրքերի վրայ և այդ լուսեղից քրդերին ստիպեց արագ պարպել ամբողջ գիւղը: Երեկոյան ժամը 5-ին ամբողջ խումբը մտաւ Ալադիօղ առանց կորուստ ունենալու»¹: Ալադյոզում Համադասպի ջոկատը ստացավ մարտական առաջին մկրտութիւնը²: Ալադյոզ գյուղից հետո, հետ մղելով քրդական հրոսակախմբերին, Համադասպի ջոկատը կռիւով գրավեց նաև Փիրհասան, Քափանակ և Խոսրովեան գյուղերը՝ այգալիսով ապահովելով Կարադերենաի կիրճը հարավից³:

Բանի որ ռազմական հաջող զործողութիւնների արդյունքում ջոկատն առաջ ընթանալով կարող էր հայտնվել մեկուսացման մեջ, դեռապետ Ալ. Կուլերյակինի հրամանով Համադասպի ջոկատը նահանջում է Ալադյոզ և ժամանակավորապես մտնում գեներալ-մայոր Ի. Գուլիգայի գլխավորած 2-րդ սլլաստունյան⁴ (հետևակ կազակներ – Գ. Ս.) կազակային երկրորդ բրիգադի կազմի մեջ⁵: Վերջինիս ղերամասերը, համայնելով Կարադերենաի զորաջոկատի ուժերը, զիրքեր էին գրավել Էնդեկ-Թիք-գաղ–Փինաղուզ մարտական ուղղութիւնով⁶:

Սարիգամիշի օպերացիայից առաջ (1914 թ. դեկտեմբերի 26-1915 թ. հունվարի 18), 1914 թ. նոյեմբերի 26-ին Նիկոլայ 2-րդը ժամանում է Թիֆլիս⁷, ապա նոյեմբերի 30-ին ուղևորվում

¹ Նույն տեղում, ք. 6-7:

² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 13:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Կուրանի և սեծովյան կազակական զորքերում այսպես էին կոչում պահակային և հետախուզական ծառայություն կատարող կազակներին: Պրաստունները հանդես էին գալիս առանձին ստորաբաժանումներով, որոնցում ներգրավում էին առավել պատրաստված և գերազանց իրաձիգ կազակներին: Պրաստունները կատարում էին հետախուզական և խափանարարական մարտական առաջադրանքներ (տե՛ս Սահակեան Ռ., Բարունի նահանգի հայության կողոպուտն ու սպանությունները Ա. Համաշխարհայինի սկզբում՝ 1914 ի աշնան (փաստաթղթեր), ՀՀՀ, Պէյրուր, 2013, էջ 39-40):

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ. ֆ. 428, ց. 1, գ. 133, ք. 27:

⁶ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 56:

⁷ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, նոյեմբերի 26, № 264, տե՛ս նաև Թագատր Կայսրի մեկնումը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 3, № 270:

Կարս, որտեղից պետք է մեկնել գործող ռադմաճական¹: Դեկտեմբերի 1-ին Կայսրն արգելն Սարիղամիշում էր²: Այստեղից նա մեկնում է քաղաքից 22 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Մժնկերտ (Մեջինգերտ Վերին) գյուղ, ուր հայ կամավորական ջոկատների հրամանատարների մասնակցությամբ պետք է տեղի ունենար զորահանդես և հանդիպումս ուստական բանակի զինվորների և հայ կամավորների հետ³: Կայսրին դիմավորելու համար բանակի հրամանատարությունը բարձրաստիճան բոլոր սպաներին հրահանգել էր լինել Մժնկերտում: Սակայն Համազասպը ինչ-ինչ պատճառներով չի կատարում այդ հրամանը: Քեռու ջոկատի հարյուրապետ Շավարշ Բասենցյանն (Խմբապետ Շավարշ)⁴ իր հուշերում գրում է. «Թագավորին դիմավորելու չէր եկել Համազասպը Զրդ բանակից: Համազասպը սկզբունքորեն դեմ էր եղել թագավորին դիմավորելու մտքին, թեև դրա համար նա ստացել էր զրավոր նկատողություն գորավար Բարադովի կողմից»⁵:

Կայսեր հետ հանդիպմանը չէր գնացել նաև Քեռին: «Քեռին փառքի ու շուքի հոռեներէն ինկող չէր,- իր հուշերում գրում է ջոկատի կամավորներից Վարդան (Դերենիկ) Իսկենդերյանը,- բայց, օրինականութիւնը պահած ըլլալու համար, բան մը պէտք է ընէր»⁶: Քեռիի հրամանով Մժնկերտ է մեկնում Վ. Իսկենդերյանը դարաւագյալցի կամավոր Մարգարի հետ:

¹ Տե՛ս Թագաւոր Կայսրի հեռագիրը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 4, № 271, տե՛ս նաև Թագաւոր Կայսրի ուղևորութիւնը Կովկասում, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 5, № 272:

² Տե՛ս Թագաւոր Կայսրի այցը Սարիղամիշ, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 11, № 277, տե՛ս նաև Թագաւոր Կայսրի հեռագիրը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 7, № 277:

³ Տե՛ս Իսկէնտէրեան Վ., Հայ կամաւորի մը յուշերը (1914-1917), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, փետրուար, № 2, էջ 78:

⁴ Խոսքը վերաբերում է մեծամուն բանաստեղծ Շղիկեցի Էպիկական հերոս Խմբապետ Շավարշին:

⁵ Շավարշ Բասենցյան (Խմբապետ Շավարշ), Արկածալի կյանք (Հուշեր, օրագրեր, հոդվածներ, վավերագրեր): Կազմեց, խմբագրեց և ծանոթագրեց պ.գ.գ. Վ. Գրիգորյանը. Երևան, 2006, էջ 118:

⁶ Տե՛ս Իսկէնտէրեան Վ., Հայ կամաւորի մը յուշերը (1914-1917), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, փետրուար, № 2, էջ 78:

Զորահանդեսին Նիկոլայ 2-րդը մարտերում աչքի ընկած հայ կամավորական ջոկատների հրամանատարներին և զինվորներին արժանացրեց զինվորական լավագույն պարգևներին¹:

Ալագյոզում գտնվելու ժամանակ Համազասպի ջոկատը նոր համալրում է ստանում Սարիղամիշից եկած կամավորներով: «Հորիզոնը» գրում է. «Դեկտեմբերի 4-ի առաւօտեան Սարիղամիշ ժամանեցին 110 կամաւորներ և 12 ուսանող-սանիտարներ. վաղը նրանք ճամբայ են ընկնելու դէպին ռազմաբեմը և միանալու խմբապետ Համազասպի զնդին»²: Կամավորներն իրենց հետ տանում էին նաև Թիֆլիսի հայ օրիորդների նվիրած դրոշակը, որի կապույտ երիզի վրա սպիտակ տառերով ասեղնագործված էր. «Զեզ յաղթական վերադարձ»³:

Համազասպի ջոկատը դեկտեմբերի 5-ի լույս 6-ի գիշերը Ալագյոզ գյուղում ենթարկվում է ծանր փորձության: Զոկատը հանգստանում էր և գիշերապահությունը հանձնված էր կազակային հարյուրակին (այդպես էին պայմանավորված, որ ցերեկը հայ կամավորները, գիշերները կազակները պետք է գիշերապահեն), թուրքերը փաթաթված ճերմակ սավանների մեջ, ձյան մեջ չնկատվելու համար, հարձակում են գործում. սպանում են անփույթ ժամապահներին և աննկատելի կերպով հասնում գյուղի մոտերը: Թշնամուն նկատում են միայն դյուղի պահակները, սակայն բավական ուշ: Կազակներն ու կամավորներն անակնկալի են գալիս և չեն կարողանում կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ⁴: Թուրքերը, լցվելով փողոցները, բարձրանում են տանիքները և կրակում երգիկներից: Կամավորները հանկարծակիի եկած՝ փողոց են վազում, մի մասը՝

¹ Անձամբ Նիկոլայ 2-րդի կողմից Վ. Իսկենդերյանի միջոցով Ջեոիին է փոխանցվում Սուրբ Գեորգիի խաչ 1-ին աստիճանի, իսկ նրա օգնական Ա. Ազնավուրյանին՝ 2-րդ աստիճանի Սուրբ Գեորգիի խաչ շքանշաններ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 79):

² Ռ. Հայ կամավորների ժամանումը Սարիղամիշ, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 12, № 278:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58-59:

կիսամերկ, մի մասը՝ վատ սպառնազինված, սակայն իրենց չեն կորցնում և մի մասը շտապում է ամուր գիրքեր գրավել գյուղի մոտերը, ապահովել մյուսների նահանջը: Փողոցներում, տներում սկսվում է մի սոսկալի կռիվ՝ հրացանով, դաշյունով, թրով և ձեռքերով¹: Կռվի թեժ ժամանակ Համազասպին հաջողվել էր անցնել թշնամու թիկունքը և շեշտակի հարվածով ջարդել նրան²: Կովկասյան բանակի շտաբից դեկտեմբերի 6-ին Թիֆլիս ուղարկված հաղորդագրությունում ասվում է. «Կռիւը Վանի ճանապարհին խոշոր ոյժեր կենտրոնացրած թիւրքերի հետ շարունակւում է մեզ համար աջողութեամբ: Թշնամու գիշերային յարձակումը Ալաբեօզ գիւղի մօտ մենք յետ մղեցինք, որի ժամանակ թշնամին մեծ սպանւածներ ունեցաւ»³:

3-րդ ջոկատի տասնապետ ալաշկերտցի Եղիշե Վարդանյանը Թիֆլիսում, Արամյանցի հիվանդանոցում ապաքինվելու օրերին «Հորիզոնի» գրնիօրական թղթակից Միքայել Աստվածատրյանին նկարագրելով Ալազյոզում տեղի ունեցած դեպքերը, վերհիշել է. «Մի շարք կռիւներից յետոյ Հ.-ի (իմա՝ Համազասպի — Գ. Ս.) կարգադրութեամբ գիշերում էինք Ալաբեօզում: Երկու կարգ պահակներ ունէինք նշանակած: Առաջին կարգում կողակները: Գիշերւայ կիսից անց, թշնամին սպիտակ սաւաններով ծածկւած, խորամանկութեամբ մօտենում է առաջին կարգի պահակներին և պահակներից ոմանց սառը զէնքով սպանելուց յետոյ, հասնում է պահակների երկրորդ կարգին: Վերջիններս հաւար են ձգում, բայց մինչև որ մեր զօրքը ուշքի կը գայ, թշնամին լցւում է դիւղը, որտեղ և սկսւում է կատաղի կռիւը: Թիւրքերը կրակւում են տան երգիկներից, դռներից: Մերոնք կրակելով դուրս էին նետւում տնե-

¹ Տիւ Վատիրյան Ք., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 10-11, с. 14.

² Տիւ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 59:

³ Կովկասեան րաւակի շտաբից (Պաշտօնակաւն), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 9, № 275:

րից և առիւծի պէս կռուելով ի մի խմբուում: Տեղ-տեղ գործը հասնում էր ձեռնամարտի, մեր սպաները տեսնելով, որ զէնքով հնարաւոր չի լինում կռուել, յարձակւում բիւրից բռնում, խեղդում էին»: Հուշերի հեղինակը նշում է զէյթունցի մի քաջարի մարտիկի մասին, որը ատրճանակի վերջին փամփուշը պարպելուց հետո, կռիվը շարունակել էր սրով¹: Մարտը վերջանալուց հետո, երբ դուրս քշեցին թշնամուն, նրան դառնում են նահատակված, իսկ իր շուրջը՝ սրով սպանված չորս թուրքի դիակ: Հուշերի հեղինակն այնուհետև շարունակում է. «Հ. -ը (իմա՝ Համազասպը — Գ. Ս.) մեզանից բաւական հեռու էր, մի ուրիշ գիւղում: Բայց հենց որ լուր է առնում, թէ Ալադեօղում կռիւ կայ, իսկոյն ձի է նստում և մեզ հասնում օգնական զօրքով, որից յետոյ էլ թշնամուն դուրս ենք քշում Ալադեօղից»²:

Կռիվը դադարում է երեկոյան կողմ: Այդ դժբախտ գիշերը սպանվում են 30 և վիրավորվում 40 կամավոր: Կազակներից զոհվում են 14 հոգի, որոնց թվում՝ երկու սպա, մեկ բժիշկ և 11 շարքային, վիրավորվում են 2 սպա և 30 շարքային³: Կորչում է կամավորների և կազակների մթերքը և ռազմամթերքը⁴: Գնահարալ-մայոր Ի. Գուլիգայի կազմած զեկուցագրում ասվում էր, որ վիրավոր կամավորները հրաժարվում էին թիկունք դնալ և շարունակում էին կռվել թշնամու դեմ⁵: Ալադյոզի դեպքի և զոհերի թվի մասին Կարգադերիչ մարմնի քարտուղար Ս. Վրայյանի օրագրում ասվում է. «Դեկտեմբեր 9. Համազասպի մասին հեռագիր է եղել, որով հաղորդւում է, որ «թուրքերը գիշերով յարձակուեւ են. սպանուեւ է 2 ռուս, օֆիցեր, մի բժիշկ, մերոնցից 35

¹ Տե՛ս Միքայէլ [Աստվածատրյան], Հիւանդ եւ վիրաւոր կամաւորների մօտ (II), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1915, հունվարի 20, № 14, տե՛ս նաև Հիւանդ եւ վիրաւոր հայ կամաւորները, «Յուսպեր», Գահիրէ, 1915, ԺԱ տարի, մայիս 6, № 8:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 133, ք. 28, տե՛ս նաև ֆ. 1267, ց. 1, գ. 3, ք. 14:

⁴ Տե՛ս Ավետիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 85:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 57, ք. 43:

սպաննուած, 25 վիրաւոր»¹: Զոհերի թվում էր նաև Գանձակ գավառի Բանանց գյուղացի Գրիգորը²:

Ե. Վարդանյանը Ալազյոզի տեղի ունեցած անհաջողութեան մեղքը բարդում է գումակում եղած պաշարակիր թուրքերի և ծխախոտ վաճառող լազի վրա: Նրա կարծիքով, նշված անձանց միջոցով թուրքերը տեղեկացել են կամավորների և կազակների ժամապահների գտնվելու վայրը³: Իրականում այդ ծանր կորուստների պատճառը կազակ ժամապահների անփութ ծառայութեանն էր: «Երեկոյեան կողմ,- գրում է մարտերին մասնակից Ա. Վերդյանը,- Համազասպը եկաւ ըուժարան՝ ինձ և վիրաւոր զինուորներին տեսնելու համար: Շատ ուրախացանք երբ տեսանք նրան, որ կատակներ արաւ, քաջալերական խօսքեր ստաց, մեր կարիքներին ծանօթացաւ ու դնաց»⁴:

Դեկտեմբերի 6-ի առավոտյան կամավորներն ու կազակները, վերախմբավորելով ուժերը, անցնում են հակահարձակման և մի քանի ժամ տեւած համառ կռիւից հետո նորից վերադրւում Ալազյոզը, մեծ կորուստով փախցնում թուրքերին⁵:

Այդ կռիւներից հետո Համազասպի ջոկատը վերջնականապէս ամրանում է Ալազյոզում: Այդտեղ են կենտրոնանում նաև Մոզգոկյան 1-ին կազակային գնդի երկու հարյուրակները (հրամ.՝ գնդ. Վ. Խետազուրով), որոնք համատեղ կատարում էին հետախուզական գործողութեաններ⁶:

Դեռևս 1914 թ. նոյեմբերի 20-ին Հայոց Ազգային Բյուրոյի որոշմամբ ազատագրված տարածքներ էր մեկնել կուսակցական և մտավորական գործիչների մի խումբ (Կ. Սասունի, Կ. Ղազազյան, Տ. Ավետիսյան, Մ. Մակարյան, Բ. Բաղդասարյան,

¹ Վրացեան Ս., Հին րօքեր նոր պատմութեան համար, էջ 95:

² Տե՛ս Բ., Բանակի երրորդութիւնը. «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, յունիս-յուլիս, № 6-7, էջ 182:

³ Տե՛ս Միքայէլ [Աստվածատրյան], Հիւանդ եւ վիրաւոր կամաւորների մօտ (II), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1915, հունվարի 20, № 14:

⁴ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58-59:

⁵ Տե՛ս Ավետիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 85:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Վ. Խատուտյան)¹, որի հիմնական նպատակն էր. «ուղղակի (եթէ կարելի է) կամ անուղղակի (եթէ ուսական ձեռքը արգելք հանդիսանա) միջոցներով ստեղծել սոցիալին վարչութիւնն եւ երկիրը վերածել հայրենիքի»²: «Բառենի քաղաքացիական մարմին» կոչվող խումբը մեկնում էր Բասեն, ուր «...կը գործէին Դ. խումբը՝ Քեռիի ղեկավարութեամբ, եւ Գ. խումբը՝ Համազասպի ղեկավարութեամբ»³: Կ. Սասունին Թիֆլիսում գտնվող Հովհ. Թումանյանի որդուն՝ Արտավազգին Սարիգամիշից 1914 թ. դեկտեմբերի 6-ին դրած նամակում հայտնում է, որ հաջորդ օրը պետք է մեկնի Համազասպի բանակատեղին: «Այս բոսքիս միայն ազատ եմ, կօգտվիմ առիթն քեզի այս երկտողը ղրկելու: ...Վաղը Համազասպի բանակատեղը պիտի ըլլամ: Ոչ մեկ օր հայտնի չէ, թե հաջորդ օրը ի՞նչ է լինելու: Յավով չատ է կյանքը ողորմելի, արյան հոտ՝ համատարած»⁴, ասվում է նամակում: Սակայն սարիղամիշյան իրադարձությունները հարկադրում են խմբին որոշ ժամանակ դադարեցնել աշխատանքները⁵:

Համազասպի ջոկատը Ալազյոզ գյուղում մնում է մինչև 1914 թ. դեկտեմբերի 31-ը: Սարիղամիշյան օպերացիայի ժամանակ ջոկատը պետք է պաշտպաներ Կարադերեքենայան կիրճը՝ հսկելով Սարիղամիշի ջոկատի ձախ թևի ապահովությունը: Այստեղով էր անցնում Ալազկերտի հովիտ տանող ռազմավարական նշանակութուն ունեցող ճանապարհը: Ալազյոզում գտնվելու ժամանակ Համազասպի ջոկատը պարտաւ չէր: Զոկատը մասնակցեց Սթահան, Փիրհասան եւ Քափանակ գյուղերի շուրջ տեղի

¹ Տես Սասունի Ա., Յուշեր եւ վկայութիւններ, Պէյրոս, 1972, էջ 164, 166:

² Սասունի Ա., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 43:

³ Սասունի Ա., Յուշեր եւ վկայութիւններ, էջ 162:

⁴ Թումանյանի գավակները: Արտավազ Թումանյան. նամակների, գիրք Ա, Երևան, 2013, էջ 137-138:

⁵ Տես Մահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 233:

ունեցած կռիվներին¹: Վանեցի կամավոր Ասքանազ (Ազգին) Մարտիրոսյանն իր հուշերում գրում է. «Իսկ Համազասպի խումբը, որ պաշտօն ունէր Կարադերպենտի կիրճը ապահովելու եւ կապ պահպանելու Ալաշկերտի հովիտին հետ, քանի մը հերոսական կռիւներէ վերջ, Դեկտ. [եմբերի] 31-ին կը պահէր Ալագէօզ գիւղը՝ Սարըղամիշի ոռոս ջոկատի ձախ թելը ապահովելով, կռիւներ մղելով եւ հետախուզութիւններ կատարելով: Համազասպի խումբը իր այս աչքառու գործունէութեամբ, ուշադրութիւն գրաւեց եւ գնահատանքի արժանացաւ»²:

Ալագյոզի դիրքերն այնքան էլ հաջող չէին և դիմացի Քափանակ գյուղն իր դիրքով իշխում էր Ալագյոզի և շրջակայքի վրա: Անհրաժեշտություն է առաջանում գրավել Քափանակը և ապահով դարձնել դրությունը: Քափանակը գրավելու համար ծրագիր է մշակվում ոռոս հրամանատարի հետ: Դեկտեմբերի 2-ին ջոկատը մասնակցում է հետախուզական գործողություններին³: Կարգադրիչ մարմնի քարտուղար-գործավար Ս. Վրայյանի «Համազասպի կռիւ» վերտառությամբ հուշագրում ասվում է. «Դեկտ. [եմբերի] 2-ին մերոնք պատրաստուում են Քափանակը գրաւել: Քափանակի առջեւ մի դիրք կայ՝ «Քարէ Սար»: Մի շատ ամուր դիրք, որ անկարելի է գրաւել յարձակումով: Կազմուեց ծրագիր ոռոսների հետ գրաւելու Քափանակը»⁴:

Քափանակի և Փիրհասանի դեմ մարտական գործողությունները սկսվեցին դեկտեմբերի 10-ին⁵: Սակայն ծավալված թեմ մարտերի ժամանակ մատ էին գործում ոռոսական թնդա-

¹ Տիւ Մատիւրյան Ք., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 10-11, с. 14.

² Մարտիրոսեան Ա.. Յարական նահանգը: Զորավար Չերկոզուրովը, իշխան Շախովսկոյը եւ քիւյտ Սմիլով, (Բ), «Հայրենիք», Պոստոն, 1960, 1.Ա տարի, դեկտեմբեր, № 10, էջ 75:

³ Տիւ Մատիւրյան Ք., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 10-11, с. 14.

⁴ Վրայեան Ս., Հին րոքեր նոր պատմութեան համար, էջ 95:

⁵ Տիւ Մատիւրյան Ք., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 10-11, с. 14.

նոթները. 121 անգամ արձակված արկից ոչ մեկը չի հասնում նշանակետին: Կամավորների մի շարք գրոհները հետ է մղվում համալրում ստացած թուրքերի կողմից: Ի վերջո, հայ կամավորների շեշտակի հակահարվածներն այնքան են նեղում թշնամուն, որ նա փախչում է, և երեկոյան կամավորները մտնում են գյուղ, սակայն, վտանգավոր համարելով, չեն գիշերում այնտեղ¹: Այդ կռվում կամավորները սալիս են 8 վիրավոր: Կազակներից սպանվում է 1 և վիրավորվում է 8 հոգի: Անհամեմատ մեծ էին թուրքերի կորուստները²: Կռվը վերջանում է երեկոյան՝ առանց գյուղը գրավելու: Այդ կռիվների մասին Կարգադերիչ մարմնի քարտուղար-գործավար Ս. Վրացյանի «Համազասպի կռիւը» վերտառությամբ հուշագրում ասվում է. «Մերոնք կռուից առաջ համարեա երկու օր հաց չեն կերել, պաշար չունենալու պատճառով: Սկսում է կռիւը: Ռուս թնգանօթները մօտ 125 անգամ արձակում են եւ ոչ մի անգամ չեն կարողանում դարձել փախչելին, որ բռնուած է ուժեղ թուրքերով: Պլաստունները յետ են քաշում: Մերոնց բոլոր ջանքերը ընդհանուր յարձակում առաջ բերելու, անցան ապարդիւն. թուրքերը շատ լաւ էին գնդակ արձակում: Մերոնցից այստեղ էլ 8 վիրաւոր է տրւում, 2 ծանր, 8 պլաստուն վիրաւորւում են եւ մի կողակ սպաննւում: Երեկոյեան կռիւը վերջանում է. մերոնք քաշւում են առանց յարձակում անելու: Առհասարակ այս դէպքում պլաստունները եւ արտելէրիան շատ վատ գոյնեւորով է երեւացել: Մերոնցից դոհ են»³:

Դեկտեմբերի 19-ին Համազասպի ջոկատը Ալադդուղից հրամանով տեղափոխվում է Բաշգյուղ (Պաշ գյուղ) և համալրում գնդապետ Ալ. Կուլեբյակինի գլխավորած Բաշգյուղի ռուսական զորաջակատի առաջապահ զորքերի կազմը: Այնուհետև ջոկատը

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Մ., (նշվ. աշխ., էջ 85:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Վրացեան Ս., Հին քրքիր նոր պատմութեան համար, էջ 95:

զնդապետ Ռաձեի գլխավորած ջոկատի կազմում գեկտեմբերի 20-ին մասնակցեց քրդարնակ Բալլըքլի գյուղում իրականացված մարտական գործողություններին¹։ Գյուղի քուրդ բնակչությունը թշնամական գործողությունների էր զինել ռուսական զորքերի նկատմամբ, ուստի Բաշգյուղի ռուսական զորաջոկատի պետ զնդապետ Ալ. Կուլերյակինը որոշել էր պատժել նրանց։

1914 թ. աշնանը ռուսական զորամիավորումները զբաղեցին Բասենի դաշտի մի մասը, Ալաշկերտը, Ղարաքիլիսան, Դուլթաղը, Թալիարիզը, Սարայը, Բաշկալեն և Ուրմիայի շրջանը²։ Սակայն օսմանյան 3-րդ բանակի հարձակումը Կարսի ուղղությամբ պատճառ դարձավ այդ տարածքներից հայերի դադլթելուն։ Գաղթի՝ համեմատաբար ավելի ուժեղ հոսքը սկսվեց գեկտեմբերի 19-ից 22-ը, երբ ռուսական բանակի առաջին նահանջի հետևանքով տեղահան եղավ Սարիզամիշի, Կարսի, Դիադինի, Կադզվանի, Արդահանի, Արզվինի, Բաթումի, Օլթիի, Դուլթաղի, Բաշկալենի, Սարայի, Սողանլուի, Ալաշկերտի, Ղարաքիլիսայի, Բայազետի, Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիայի, Դիլմանի և Թավրիզի հայությունը։ Ճակատագրական այդ օրերին Բասենի և Ալաշկերտի դադլթականական մարմիններն ու կամավորական ջոկատները մեծ աշխատանք կատարեցին դադլթականներին պաշտպանելու և օժանդակելու ուղղությամբ³։ Այսպես՝ երբ սկսվեց ռուսական բանակի նահանջը, 1914 թ. դեկտեմբերի 25-ին գեներալ-մայոր Ալ. Կուլերյակինը 1-ին բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ-մայոր Մ. Պրեկալսկուն ուղղված զեկուցագրում հայտնում էր, որ Համադասարի գլխավորած 3-րդ ջոկատը դուրս է բերվում Բաշգյուղի զորաջոկատի կազմից և 4-րդ ջոկատի հետ միասին հետ է քաշվում Կադզվան—Կարս, այնտեղից՝ Երևան՝

¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 57։

² Տե՛ս Ա-Դօ, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին, Երևան, 1917, էջ 107։

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III։ Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II, էջ 535-536։

հանգստի և համալրման համար¹: Ամենապատասխանատու պահերին, երբ Բասենի հայությունը սպառնում էր բնաջնջման վտանգը, Համազասպը չի ենթարկվում անհապաղ նահանջի գին-վորական հրամանին, այլ Բասենի վարչական մարմնի պնդմամբ մնում է ժողովրդի հետ և ապահովում բնավեր եղած Բասենի մի շարք դյուղերի հայ բնակչության անվտանգ գաղթը: Իսկ 2-րդ ջոկատը՝ Դրոյի գլխավորությամբ, ձեռնարկեց Ալաշկերտի հայության պաշտպանությունը: Այդ ամենի շնորհիվ հնարավոր եղավ այդ շրջանի հայությանը փրկել անխուսափելի կոտորածից²: Կ. Սասունին Բասենի հայության գաղթի առիթով գրում է. «Ամենէն վճռական վայրկեաններուն, երբ ստոյգ կոտորածի մը վտանգին ենթակա էր թէ թրքական եւ թէ ռուսական Բասենի ժողովուրդը, (որ ինկած էր թրքական բանակի կրակին տակ, միւս կողմէ Արաքսի ձորի Զարաբ խանէի քրդութիւնը, կը վտանգէր անոր փախուստի ճանապարհը), Բասենի մարմնի պնդումով, հայկական երրորդ կամաւորական գունդը մնաց ժողովրդի պաշտպանութեան համար Բասենի Բաշգիւղի մէջ, երեք օր աւելի, եւ չենթարկուեցաւ անմիջապէս ետ նահանջելու գինուորական հրամանին»³: Նշենք, որ 1914 թ. դեկտեմբերի 27-ի դրությամբ Համազասպի ջոկատն արդեն գտնվում էր սահմանամերձ Ստահան գյուղում⁴: Դեկտեմբերյան նահանջը կատարվում էր նաև Կովկասյան ռազմաճակատի մյուս հատվածներում:

Ամփոփելով կամավորական 3-րդ ջոկատի՝ ռուս-թուրքական ռազմաճակատում մղած կռիվների առաջին փուլը, նշենք, որ մարտական գործողությունների ընթացքում ջոկա-

¹ Տե՛ս Армянский корпус против турецких войск (ноябрь 1917 г.-июль 1918 г.), воспоминания генерала Ф. И. Назарбекова, ԹՀԱ, Երևան, 1992, № 3, էջ 119, տե՛ս նաև Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, [նշվ. աշխ., էջ 249-250, տե՛ս նաև Վալդեան Վ., Քեռին (ԺԳ), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1960, ԼԸ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 67:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II, էջ 535-536:

³ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 52:

⁴ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 583:

տի կորուստները կազմել են 31 սպանված, 41 վիրավոր, և 90 հիվանդ¹:

Մարտական սխրանքների համար գերազույժն հրամանատարութիւնը բարձր զնահատականներ է տվել ինչպես Համազասպին, այնպես էլ նրա ղեկավարած ջոկատին: Պահպանվել են մի շարք վավերագրեր, որտեղ գտնատու է խոսվում Համազասպի գործունեության մասին: Կազակական հետևակայիների երկրորդ կիսաբաժնի հրամանատար ղեկերալ-մայոր Ի. Գուլիգայի (նրա գորարանակին գեկտեմբերի 5-ից կցված էր 3-րդ ջոկատը)² Համազասպին տրված վկայագրում ասվում է. «Ներկայ վկայագիրը կը տրուի հայկական Գ. խումբի հրամանատար Համազասպ Սրվանձտեանին: Գ. խումբը անոր ղեկավարութեան տակ մասնակցած է ղեկտեմբեր 5-էն մինչև 28-ը թուրքերու հետ իմ ջոկատի ունեցած բոլոր կռիւներուն: Խումբը առանձնապէս աչքառու եղած է ղեկտեմբեր 15-ին Սանգման, Միրհասան եւ Քափանաք գիւղերու մօտ տեղի ունեցած հետախուզական կռուի մէջ: Թուրքերու կողմէն ղեկտեմբեր 19-ի գիշերը Ալադեօզ գիւղի դէմ կատարուած յարձակման ստեն խումբը ցոյց տուած է յամառ դիմադրութիւն, կորսնցնելով 30 հոգի սպանւած եւ 40 վիրավոր: ...Կը վկայեմ, որ հայ մարտիկները բոլոր կռիւներու մէջ երեւան կը բերէին արիութիւն եւ անվահերութիւն: Յաճախ վիրաւորները չէին հեռանար շարքերէն: 19 փետրուար 1915: Հրամանատար պլաստուններու երկրորդ կիսաբաժնի՝ զօր. Գուլիգա: Սպայակոյտի պետ՝ զնդապետ Բուկրեստով»²: Աղնիվ ե բարեխիղճ ծառայության համար Ի. Գուլիգան շնորհակալութիւն էր հայտնում Համազասպին և նրա կամավորներին³:

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 87, ք. 29-30:

² Արղանեան Գ., Հայերու մասնակցորինը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Ի), էջ 72, տե՛ս նաև Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի ե հայ կամավորների մասին (1912-1915 թթ.), ՊԲՀ, Երևան, 1991, № 2, էջ 209-210:

³ Տե՛ս Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.), с. 90.

Համազասպի և նրա ջոկատի մասին գերագույն հրամանատարության կարծիքներն ամբողջացնելու համար նպատակահարմար ենք համարում ստորև գետեղել նաև Բաղդյուզի դորաջոկատի պետ գնդապետ Ալ. Կուլեբյակինի՝ Կովկասյան 1-ին բանակային կորպուսի հրամանատարին 1914 թ. դեկտեմբերի 25-ին հղված գեկուցագիրը, որում ասվում էր.

«Այսօր հայկական 3-րդ խումբը ժամանակավորապես դուրս է գալիս ինձ վստահված ջոկատի կազմից Կաղզվան՝ վերակազմավորման և իր կորուստը լրացնելու համար: Մառաշուխյան և խղճիս պարտքով, ինձ պարտավոր եմ համարում վկայել այդ խմբի և, հատկապես, նրա հրամանատարի՝ Համազասպի, ամենաբարեխիղճ, անմնացորդ աշխատանքը: Ձնայած մեծ դժվարություններին՝ տարբեր վայրերից հավաքագրված հայերին դեկավարելու համար, որոնց մեծամասնությունը միանգամայն անծանոթ էր ղեկավորական դործին և սովոր չէր կարգապահությանը, Համազասպին յաջողվեց իր լավագույն մարտիկների միջոցով կարճ ժամանակում ջոկատում հաստատել երկաթյա կարգապահություն: Յուրաքանչյուր կռվում կամավորները հայրենիքի նկատմամբ ունեցած անսահման սիրո զգացումով անմոռաց նետվում էին մարտի և մահանում իսկական հերոսի պես: ...Համազասպը հանդես եկավ որպես իր ջոկատի իսկական առաջնորդ, քաջ, անձնազոհ և հաստատակամ հրամանատար, կռվում անողոք և վճռական, արդարամիտ և բարեգութ անզեն թշնամու հանդեպ»¹:

Ելնելով վերոնշյալից, ուսև գնդապետը պետում էր, որ Համազասպը արժանի է ամենաբարձր խրախուսման, և ուրախ կլինեք վերակազմված ջոկատով նրան կրկին տեսնելու իր ջոկատում²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 20, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 58-59:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Հաշվի առնելով այդ առերևույթ գեներալ-մայոր Մ. Պրժեկալսկին Կովկասյան բանակի 1-ին կորպուսի հրամանատար, բրիգադի գեներալ-լեյտենանտ Պ. Կալիտինի անունից 1914 թ. դեկտեմբերի 27-ին կորպուսին ուղղված հատուկ հրամանով «ազնիվ և անձնուրաց ծառայության համար» ջոկատի հրամանատար Համազասպ Սրվանձտյանցին և նրա կտրիճ կամավորներին հայտնում է շնորհակալություն¹: Շնորհակալագրում ստվում էր.

«Հրաման Կովկասյան առաջին զինվորական կորպուսին:

N 199.

27 դեկտեմբերի, 1914 թ.
Կովկասյան գործող բանակ

Հայկական երրորդ գունդը Համազասպ Սրվանձտյանի հրամանատարությամբ տակ, սլատերազմի հենց սկզբից գտնվելով կորպուսի ձախ թևում, առաջ պոլկովնիկ Կուլեբյակինի ղեկում, իսկ հետո սլաատունների երկրորդ բրիգադին կից, անվահեր կերպով կատարում էր հետախուզումներ դժվարամատչելի լեռներում, կռիվ մղելով քրդական հրոսակների դեմ, ուսուսի մասնակցում էր կռիվներին, մեր զորքերի հետ, կրելով ծանր վնասներ: Ազնիվ ու քաջամարտիկ ծառայության համար շնորհակալ եմ գնդի հրամանատար Համազասպ Սրվանձտյանից և նրա կտրիճ կամավորներից:

Ստորագրեց կորպուսի հրամանատարի փոխարեն
գեներալ-մայոր Պրժեկալսկի
1914 թ. դեկտեմբերի 29»:

Սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են ամենաբարձր գովասանական բնութագրերը Համազասպի ջոկատի սիրանքների մասին: Այսպես՝ Համազասպի և նրա ղեկավարած ջոկատի մասին գովեստով է խոսվում գեներալ-լեյտենանտ Ֆ. Ջերնոզու-

¹ Տես Ներսիսյան Մ., Խրիմյան Հայրիկի դիմումը Նիկոլայ Երկրորդին (1907 թ.) և արխիվալին այլ նյութեր Հայկական հարցի ու հայ կամավորական շարժման մասին (1912-1915 թթ.), ՊԲՀ, Երևան, 1993, № 1-2, էջ 179:

² Տես Ավետիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 86:

բովի կողմից Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին հղված հեռագրում, որում մեջբերվում է Կովկասյան բանակի 1-ին կորպուսի հրամանատար, բրիգադի գեներալ-լեյտենանտ Պ. Կալիտինի գնահատականը.

«Թուրքիոյ դէմ մղվող պատերազմի սկզբէն Գ. խումբը մտած էր Մարիդամիշի ջոկատի կազմին մէջ, ապա փոխադրուած էր գնդապետ Կուլեբեհակինի ջոկատը: Խումբը առանձանապէս աչքառու եղած էր նոյեմբերի 19-ին, երբ թուրքերը սկսած էին Սարըղամիշի ճակատամարտը, որը վերջացաւ մեր փառաւոր յաղթութեամբ, խումբը Ալապեօզ գիւղի մօտ ստիպուած էր կրելու թշնամիի հարուածը: Այդ յամառ կռուին մէջ, ուր զործը հասաւ ձեռնամերձ ընդհարումներու, կամաւորները՝ կորսնցնելով 30 հոգի սպանուած եւ 40 վիրաւոր՝ պահեցին իրենց դիրքը, մինչեւ որ հասան օժանդակ ուժեր եւ չարաչար պարտութեան մատնեցին թշնամին: Ես վշտով կը բաժնուիմ խումբի արժանաւոր պետէն եւ իր քաջարի կամաւորներէն: Միեւնոյն ատեն ուրախ եմ շնորհակալութեան եւ այն նշանաւոր աշխատանքին համար, որ կատարեցին Սարըղամիշի ջոկատի կազմի մէջ: Կը մաղթեմ իրենց բաժին ինկած նոր սաշտօնին մէջ բախտաւորութիւն եւ փառաւոր յաջողութիւններ: Երեք ամիս շարունակ խումբը պատուով գլուխ կը հանէր իր դժուարին ու սլատասխանատու սաշտօնը, այն է՝ հսկել Սարըղամիշի ջոկատի ձախ թեւին ապահովութեան, հետախուզութիւններ կատարել Փալանթէոքէնի ձորերու եւ դառնվար լեռներու մէջ, եւ հերոսաբար կը պայքարէր թշնամիի դէմ զօր. Գուլըիգայի եւ Պրփեւալսկիի կիսաբաժիններու եւ զօր. Բարաթովի զօրամասերու կազմին մէջ: Հրամանատար առաջին կովկասեան զօրամարմնի՝ զօր. Կալիտին»¹:

¹ Արդաւան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Բ), էջ 73-74:

Համադատակի և կամավորական 3-րդ ջոկատի անցած մարտական ուղու վերաբերյալ իր գոհունակությունն է հայտնել նաև Կարգադրիչ մարմնի քարտուղար-գործավար Ս. Վրացյանը, որը, Թիֆլիսից ՀՅԴ Ամերիկայի Կ. Կոմիտեին 1915 թ. հունվարի 1-ին (14) հղած նամակում համառոտակի ներկայացնելով 3-րդ ջոկատի գործունեությունը, գրում է, որ «Համադատակի խումբը այժմ Կաղզվանում է. ունեցել է մօտ 30 սպանւած, 40 վիրաւոր եւ պաշարեղէնի կորուստ: Ունեցել է մօտ 13 կռիւ եւ միշտ յաջող, նրանից էլ շատ գոհ են...»¹: Ս. Վրացյանը նույն նամակում նաև վկայում է, որ իր կատարած մարտական ծառայությունների գիմաց Համադատակն արժանացել է Սուրբ Գեորգիի 2-րդ աստիճանի ռսկե շքանշանի². «...ստացել է Գէորգեւսկի մէջալ երկրորդ աստիճանի»³: Կովկասյան 1-ին բանակային կորպուսի հրամանատար, ինֆանտերիայի (հետևազոր) գեներալ Գեորգի Բերխմանի՝ 1914 թ. դեկտեմբերին արված հրամանում ասվում էր. «Սույնով հաստատում եմ, որ Սարիղամիշի ջոկատի իմ հրամանատարության ժամանակ Համադատակ Սրվանձտյանը եղել է հայկական 3-րդ կամավորական ջոկատի հրամանատարը 1914 թ. նոյեմբերի 3-ից մինչև դեկտեմբերի 24-ը: Այդ ընթացքում, որպես առաջամարտիկ, նա ցուցաբերել է անձնական խիզախություն և գերազանց կարգապահություն, իսկ ջոկատը կատարել է բազմաթիվ փառավոր և նշանավոր գործեր, մեծ կորուստներ պատճառելով թուրքերին: Հաշվի առնելով այդ ամենը, ելնելով հրամանատարական իմ իրավունքից, խիզախության համար Համադատակին անձամբ պարգևատրել եմ Գեորգի 2-րդ աստիճանի

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 588:

² Մեծ Մայրոքոս և Անուարտեղի Սուրբ Գեորգիի խաչից րացի եղել է նաև համանուն շքանշան: Հաստատվել է 1769 թ. նոյեմբերի 26-ին՝ Եկատերինա 2-րդ կայսրուհու հրամանով: Շքանշանն ունեցել է 4 աստիճան: 1-ին և 2-րդը եղել են ոսկյա, իսկ 3-րդ և 4-րդը՝ արծաթյա (տե՛ս **Алешин А.**, Награды Первой мировой, Москва, 2010, с. 278-279, 322):

³ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 588, տե՛ս նաև Առ, Յեղափոխական լալոն: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն, Գ. շարք, Պէյրոք, 1962, քիւ 11, էջ 332:

ոսկե մեդալով և ժապավենով»¹: ՀՅԴ Եգիպտոսի Կ. Կոմիտեի 1915 թ. մարտի 7-ի «Ճշմարտութիւնը Հայ կամաւորական գործին շուրջը» բացատրական կոչում Անդրանիկի և Համազասպի՝ Սուրբ Գեորգիի շքանշաններով պարգևատրվելու մասին ասվում է. «Ռուս կառավարութիւնը, գնահատելով «Հայ կամաւորական գունդերուն» այս անդին աջակցութիւնը, Ս. Գէորգի պատուանշանին առաջին աստիճանը տուած է Անդրանիկին եւ երկրորդ աստիճանը՝ Համոյին...»²:

Նկատենք, որ Սուրբ Գեորգիի շքանշանով պարգևատրվել են մարտի ժամանակ առանձնակի քաջություն ցուցաբերելու համար: Շքանշանի դիմերեսին Կայսրի պատկերն է, իսկ դարձերեսին՝ աստիճանը, համարը և «Քաջության համար» գրությունը³:

Այսպիսով՝ ի մի բերելով Համազասպի գործունեությունն Առաջին աշխարհամարտի սկզբնական շրջանում՝ նշենք, որ հարադատ ժողովրդի իղձերով ու հույսերով ապրող քաջ վասպուրականցին, պատերազմը սկսելուն պես, պահի լրջության ողջ գիտակցումով օգտագործելով իր դիրքն ու հեղինակութիւնը, ձեռնամուխ եղավ կամավորական ջոկատների կազմավորման աշխատանքներին: Իր գլխավորած կամավորական 3-րդ ջոկատով նա մեծ դերակատարութիւն ունեցավ Կաղզվանի, Ալաշկերտի և Մանազկերտի ուղղութիւնով ընթացող մարտերում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 22, տե՛ս (սակ Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.), с. 53.

² Նիւրեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ա, էջ 241ա:

³ Տե՛ս Алешин А., նշվ. աշխ., с. 322-323.

Բ. Համազասպի ջոկատի գործունեությունը
Արարատյան գնդի կազմում
(1915 թ. ապրիլ-հուլիս)

Հայ կամավորական ջոկատները թիկունք վերադառնալուց հետո կարճ ժամանակամիջոցում պետք է համալրվեին և պատրաստվեին ռազմական նոր գործողությունների: Ս. Վրացյանի՝ ՀՅԴ Ամբիկայի Կ. Կոմիտեին 1915 թ. փետրվարի 20-ին հղած նամակում ասվում է. «Վերջին արձակուրդներին այստեղ էին մեր բոլոր խմբապետները՝ Անդրանիկ, Բեռի, Համազասպ... եւ այլն»¹: Ջոկատները վերակազմավորումից հետո պետք է կենտրոնանային ռազմաճակատի այն տեղամասերում, որտեղ կար ստվար հայ բնակչություն: Դա նպատակահարմար էր նաև նրանով, որ տեղի հայերը կարող էին աջակցել զորամասերի առաջխաղացմանը: Ս. Վրացյանը վերոհիշյալ նամակում այդ քայլը պատճառաբանում էր հետևյալ կերպ. «Հիմա կառավարութեան հետ համաձայնութեան եկանք, որ մեր խմբերը բոլորը տեղափոխենք Սալմաստի եւ Բայազետի գծերի վրայ եւ կազմենք չորս բատալիոն: Սա այն առաւելութիւնը ունի, որ մեր խմբերը կը լինեն կենտրոնացած եւ աւելի պատկառելի ոյժ կը ներկայացնեն, այլեւ կը լինեն խիտ հայութիւն ունեցող վայրերում եւ նրանց ռազմական եւ քաղաքական նշանակութիւնը աւելի բարձր կը լինի»²:

Այդ նկատառումներից ելնելով՝ ռազմարշավի ուղին ընտրվեց Վանը: «Լսւում էր, որ Վանը պաշարուած է: Հայ մարդու համար պարզ էր, որ բորենիները կարող էին մի քանի օրուան մէջ ոչնչացնել Վանի հայ բնակչութիւնը: Կամաւորական խմբերի դերը եւ իմաստը մեզ համար հենց այդ էր արդէն՝ ի պահանջել հարկին օգնութեան հասնիլ եւ փրկել հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը»³, - գրում է Ազգային Բյուրոյի գործավար-քարտուղար, ՀՅԴ անդամ Եփրեմ Սարգսյանը:

¹ Վրացեան Ս., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, էջ 137:

² Նույն տեղում:

³ Սարգսեան Ե., Պատմական օրերի դէպքեր եւ դէմքեր, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1967, ԽԵ տարի, մարտ, № 3, էջ 44:

Ապրիլի սկզբներին Համազասպը լինում է Թիֆլիսում և այցելում «Հայ կանանց կոմիտեի» հիմնադրանոցում բուժվող վիրավոր կամավորներին։ Այդտեղ էր նաև բուժում ստացել Ալագյուղի կոլում ոտքից վիրավորված իր ջոկատի ավագ ենթասպա (քսանհինգամյա) Ա. Վերդյանը։ Ապրիլի 12-ի առավոտյան Համազասպն ու Ա. Վերդյանը գնացքով ճանապարհվում են Կարս, իսկ այնտեղից՝ Կաղզվան¹։

Կաղզվանում Համազասպի ջոկատի բանակատեղի է այցելում Կարգադրիչ մարմնի անդամ Ն. Աղբալյանը՝ ֆինանսական հաշիվները ստուգելու նպատակով։ Ներկայացված հաշվետվության մեջ Համազասպը տեղեկացնում էր, որ ծախսված գումարներից բացի, ինքը որոշ ստացականների դիմաց դրամական միջոցներ է տնտեսել վիրավոր կամավորներին և նյութական ծանր պայմաններում հայտնված նրանց ընտանիքներին տրամադրելու համար։ Իրեն հատուկ անմիջականությամբ Համազասպը Ն. Աղբալյանին ներկայացնում է հետևյալ բացատրությունը. «—Ա՛յ Նիկոլ Ջան, այս դրամները պիտի յատկացնենք վիրաւոր կամավորներին և նրանց ընտանիքներին օգնելու, որոնց ուսև կառաւարութիւնը նպաստ չի տալիս։ Ուղում ես, որ այդ դրամները արբեցող աֆիցերները ուտեն, փոխանակ բարի նպատակի ծառայելու...»²։ Աղբալյանը, որ Վրացյանի վկայությամբ հաշիվների ստուգման մեջ եղել է «խստապահանջ և անողոք քննիչ», հավանություն է տալիս Համազասպի ձեռնարկին³։

Կաղզվանում Համազասպն իր ջոկատի հեծյալ վաշտի հրամանատարությունը հանձնում է Ա. Վերդյանին։ Ապրիլի 17-ին Համազասպի և Քեռու կամավորական ջոկատները Կաղզվանից մեկնում են Երևան⁴։

Կովկասյան բանակի հրամանատարություն 1915 թ. ապրիլի 11-ին որոշման համաձայն՝ Քանաքեռում 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ

¹ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 60։

² Վրացեան Ա., Նիկոլ Աղբալեանի մասին (Բ), Կառնատրական շրջան, «Ակոս», Պէյրոս, 1957, 13-րդ տարի, սեպտեմբեր, թիւ, 9, էջ 70։

³ Նույն տեղում։

⁴ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 60, տե՛ս նաև Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բազդառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, էջ 249-250։

Ջոկատները միավորվեցին 5-րդ Ջոկատի հետ՝ կազմելով միացյալ հայկական զորամիավորում՝ Արարատյան գունդ¹ կամ Արարատյան զորամաս²։ «Հինգերորդ խումբը,- գրում է Վ. Վալադյանը,- որ Վարդանն էր կազմել Երեւանում³, լուծուեց եւ նրա զինուորները, վաշտապետները եւ այլ սլաշածնատարներ բաժանուեցին Դրոյի, Համազասպի եւ Քեռու խմբերի վրայ»⁴։ Այն մասնում էր ռուսական Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի (հրամ.՝ ինֆանտերիայի գեներալ Պյոտր Օգանովսկի)⁵ կազմի մեջ և միավորում էր 2800 մարտիկ, որից 2300-ը՝ հետևակ, 500-ը՝ հեծյալ⁶։ Ջոկատները բաժանված էին երեք վաշտերի, որոնցից յուրաքանչյուրում մարտիկների թիվը 280 էր⁷։ Քանաքեռում Պ. Օգանովսկու միջնորդութեամբ հիմնվում է նաև զինվորական դպրոց՝ հայ կամավորներից սպաներ պատրաստելու համար։ Սպաների դպրոց բացելու գործում մեծ դերակատարություն ունեցավ 4-րդ կորպուսի շտաբի պետ, միաժամանակ նաև հետախուզության բաժնի պետ, ազգութեամբ լատիշ գնդապետ Վլադիմիր Օզոլը (Վոլգեմար Օզոլս), որը «դէպի հայերը շատ լաւ տրամադրւած անձ մը» էր⁸։

¹ Տես Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 75։

² Տես Պետեան Գ., Հայ կամատուրական բանակը Կովկասի եւ Պարսկաստանի ճակատներուն վրայ, (ԺԸ), «Արագած», Կ. Պոլիս, Ա տարի, 1919, օգոստոսի 3, թիւ 28, էջ 360, տես նաև Վ. Վ. Վալադյանի «Վալադյան», Ռոս գնդապետի մը պատմութիւնը 1915 ապրիլեան արշավանքի մասին դէպի Վան, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1957, Լ.Ե տարի, օգոստոս, № 8, էջ 19-20։

³ 5-րդ ջոկատը կազմավորվել էր Երևանում՝ 1914 թ. դեկտեմբերի վերջերին։

⁴ Վալադեան Վ., Քեռին (ԺԳ), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1960, Լ.Ը տարի, ապրիլ, № 4, էջ 68։

⁵ Որոշ տվյալների համաձայն՝ Պ. Օգանովսկին հայկական ծագում ուներ։ 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին ռազմաճակատ մեկնած Հովհ. Թումանյանն իր օրագրում նշել է. «Օգանովսկին ասում է, որ ինքը հայ ծագում ունի։ Լավ է. դեպի հայերը» (Հովհաննես Թումանյան, հ. 8, էջ 351)։ Բազմառնեցի Մարտիրոսը գրում է. «Ամից Լեւհաստան գաղթած եւ ազգությամբ կորցրած, դժբախտ հայերի սերնդից էր Զօր. Օգանովսկին։ Հայաստան գալուն պես, անցաւ Էջմիածին, տեսնեց կարողիկոսի հետ, պատմեց նրան իր «հայկական ծագման» մասին...» (Խմբապետ Մարտիրոս Արքաիմեան-Բազմառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 250)։

⁶ Տես ՄԲՄԱ, փ. 15008 (Баззетский отряд), օղ. 1, ձ. 1, ռ. 2, տես նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը եւ ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 50, էջ 202, տես նաև Մեղքոյան Ա., Արարատյան գունդ, Հայկական իսթը։ Հանրագիտարան, էջ 53։

⁷ Տես Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 65։

⁸ Տես Դեմյանցի Տ., Հետախույզի մը յուշերը (Պատասխան իմ քննադատներուն), (Ա), էջ 51։

Արարատյան գնդի հրամանատարի նշանակման հարցում տարակարծություններ առաջ եկան: Քննարկվում է Անդրանիկի և Խանատարի Վարդանի թեկնածությունը: Նախապես որոշվում է, որ հրամանատար պետք է լինի Անդրանիկը: Սակայն նրա թեկնածությունը միանշանակ չի ընդունվում ջոկատների հրամանատարների կողմից: 1915 թ. դեկտեմբերի 11-ին Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարությունը ներկայացված փաստաթղթում ասվում է, որ, իմանալով Անդրանիկի նշանակման մասին, «Դրոն, Համազասպը եւ Քեռին իրենց խմբերի հրամանատարությունը հանձնելով ուրիշներին [Երեանից] եկել են Թիֆլիս, որպեսզի իրենց ղաջրութը հայտենեն Ազգային բյուրոյին»: ...Անդրանիկն անտարբեր չի մնացել: «Արձագանքելով դրան, նա էլ խնդրել է, որ իրեն բոլորովին ազատեն ջոկատի հրամանատարությունից»¹: Այսպիսով՝ Անդրանիկի ջոկատը գործեց որպես առանձին զորամաս: Պ. Օգանովսկին Ի. Վսրոնցով-Դաշկովին հղած գրությունում այդ մասին հայտնում էր. «Կարծում եմ, որ Անդրանիկի ջոկատը պետք է առանձին զոմարտակի ձեւով թողնել գեներալ Նաղարբեկովի տրամադրության տակ»²: Թեեւ, Համազասպն ու Դրոն դեմ էին նաեւ Վարդանի թեկնածությանը, այդուհանդերձ «...հրամանատար կարգւեց Վարդանը: Նրա ընտրութիւնը Համազասպի, Դրոյի սրտովը չէր ու թերեւս որոշ չափով տեղին էր երկուսի էլ լուռ դժկամութիւնը: Տկար գանուեց գնդի ղեկավարի սրտասխանատու պաշտօնում: Տկարանալուն քիչ չնպաստեց նաեւ այն պարագան, որ Արարատեան գնդի ղէպի Վան արշաւանքի ընթացքին, Համազասպն ու Դրոն նուազ կարեւորութիւն էին ընծայում Վարդանի հրամանատարական հրահանգներին»³:

¹ Կարապետյան Հ., Անդրանիկ, պր. 2, Երևան, 1992, էջ 279-280:

² Նույն տեղում, 280:

³ Վալադեան Վ., Զեռին (ԺԳ), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1960, ԼԸ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 67:

Արարատյան գնդի կազմավորման, Վարդանին հրամանատար նշանակելու և գեպի Վան արշավանքի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում պորուչիկ Եգոր Տեր-Ավետիքյանը: «Ապրիլի սկզբներին, - գրում է նա, - յանկարծ անսպասելիորեն լուր ստացանք Վանի ապստամբութեան մասին: Գնացի շտաբը, ստուգելու համար այդ լուրը: Այնտեղ արդեն պատրաստ տեսայ հրամանը՝ մեր կամաւորական խմբերը շտապ մեկնելու էին գէպի Վանի ճակատը: ...Վերջապէս, Դրօի առաջարկով ու ծրարով՝ երեք խումբ կազմեցինք: Վարդանի 5-րդ խումբը բաժանեցինք Դրօյի 2-րդ և Համազասպի 3-րդ խմբերի մէջ: Վարդանին նշանակեցինք (նորեն Դրօի առաջարկով) երեք խմբերի ընդհանուր հրամանատար...»¹: Վարդանը, անդրադառնալով իրեն հրամանատար նշանակելու հանգամանքներին, գրում է. «Այդ ժամանակ Երևանում էին մեր ընկերներից Ռոստոմը, Միքայել Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: Յանուսն այդ մեծ և սրբազան գործի, ինձ ստիպեցին (ես չէի ուզում, իմանալով կամավորների և իրենց ղեկավարների բոլոր թերությունները և անդիստիպլին լինելը) բոլոր խմբերի ընդհանուր ղեկավարութունը վերցնել և շուտով առաջ շարժվել»²:

Ինչեւիցե, նորակազմ Արարատյան գնդի հրամանատար նշանակված Վարդանի տեղակալն էր Դաշնակցական Խեչոն, հրահանգիչը՝ կապիտան Մ. Հովսեփյանը (գործողվել էր Զրդ. Կովկասյան հրաձգային գնդից)³: Շտաբի պետն էր Սարգիս Արարատյանը, իսկ մատակարարման պետը՝ ինժեներ Կոնստանտին (Կոստի) Համբարձումյանը⁴: Բժշկապետն էր Արտաշես Բաբայանը:

3-րդ Զովասի հրամկազմը հետեւյալն էր.

¹ Գճ. Եգոր Տեր-Աւետիքեան, Մի դրսւ գրօի կեանքից (Նրա մահուան քառասունօրեակի տոթի), էջ 82-83:

² Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 11, ք. 6, տետրակ 2):

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 50, ք. 8:

⁴ Տե՛ս Шатрян Р., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 26 марта, № 13, с. 5.

1. Հրամանատար՝ Համապատասխան Սրբապետությանց:
2. Հրամանատարի օգնական՝ պորտուգիզ Նեդր Տեր-Ավետիքով (Ավետիքյան: Գործուղվել էր 118-րդ պահեստային գումարտակից):
3. Հրամանատարի կրտսեր օգնական՝ Վալադ Վալադյան:
4. Համհարզ՝ Միհրան Խոջամիրյան:
5. Գանձապահ՝ Մակար Խոջամիրյան:
6. Կվարտիրմեյստեր (թիկունքի գումակի պետ)՝ Կոնստանտին Տարխանյան:
7. 1-ին վաշտի հրամանատար՝ Հովհաննես Թաթոսյան:
8. Կրտսեր սպա՝ Գրիգոր Խլղաթյան:
9. 2-րդ վաշտի հրամանատար՝ Սերգեյ Մանուչարյան:
10. Կրտսեր սպա՝ Հայկ Թորոսյան:
11. 3-րդ վաշտի հրամանատար՝ Սաֆար Վարդանյան:
12. Կրտսեր սպա՝ Հովսեփ Դանիելյան:
13. Հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար՝ Հրաչյա Ավետիսյան:
14. Կրտսեր սպա՝ Աղասի Սարգսյան:
15. Ոչ շարային ծառայության պետ՝ Լևոն Մկրտումյան:
16. Օգնական՝ Սմբատ Դանիելյանց:
17. Կրտսեր սպա՝ Երվանդ Տեր-Ջանյան:
18. Կրտսեր սպա՝ Կարապետ Գյուլգյուլյան¹:

Համապատասխան օգնական, միաժամանակ ջոկատի հրահանգիչ Նեդր Տեր-Ավետիքյանի ներկայությամբ գնդի ռազմական ոգին էլ ավելի է բարձրացնում: «Գունդի բոլոր տղաներն ու խմբապետները,~ վերհիշում է Ա. Ազնավուրյանը,~ արտակարգ յարգանք ունէին Տէր Աւետիքեանի հանդէպ, որ ունէ յարմար առիթ էր կորցնում կամաւորներին բաժին հանելու իր ռազմական սլաշարից ու գիտութիւնից»²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 50, ք. 8-10:

² Ազնաւորեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 129:

Արարատյան գնդի կազմում ջոկատներից յուրաքանչ-յուրը, այդ թվում նաև Համապատասխան ջոկատն ունեւր իր դրոշը¹:

Վանի ազատագրման զազափարը համակել էր բովանդակ հայուկթյանը: Կ. Սասունին գրում է. «Երկար ու ծանր պայքարի մը ձեռնարկելու հաստատակամութեամբ՝ հայ զինուորական կեանքը կը կազմակերպուէր: Այդ կազմակերպուած ուժը, 1915-ի ապրիլին, արդէն որոշակի գիտէր իր ընելիքը: Պաշարուած Վանի փրկութիւնը իտէպլ մը կը դառնար»²:

Ապրիլի 15-ին Արարատյան գունդը Քանաքեռ-Երևան-Էջմիածին-Իգգիր ճանապարհով մեկնեց ռազմադաշտ³: «Արարատեան գունդը կազմ ու պատրաստ էր արդէն, երբ 1915 թւի Ապրիլին Վանից սուրհանդակ եկաւ, տեղեկացնելով, թէ «Օգնութիւնն ուշանալու դէպքում, շրջանի ժողովուրդը կարող է կոտորածի ենթարկուել...»: ...Զօր. Օգնութիւնին կարգադրեց, որ Արարատեան գունդը պատրաստի երեք օրից յետոյ մեկնել Վան»⁴, գրում է Բաշգառնեցի Մարտիրոսը:

Բնակչութիւնը մեծ խանդավառութեամբ էր ճանապարհոււմ Արարատյան գնդին ռազմի դաշտ: Ականատեսներից Ա. Դոն իր հուշերում գրում է. «Ժամը 9-ին Մլեր կոչվող հրապարակում տեղի է ունենում շքերթ: ...Մլերից մինչև Հրադդանի կամուրջը և կամրջից էլ այն կողմ ամբողջ ճանապարհի երկարութեամբ սպասում է բազմութիւնը և երբ երևում է կամավորական մասերի ծայրը, սկսվում է կեցցեների և բարի երթի խլացուցիչ ազազակները, մինչև որ կամավորների վերջին շարքերը թողնում են Հրադդանի կամուրջը»⁵: Մինչև Էջմիածին ժողովրդի հոծ բազմութեան հետ մեկտեղ գնդին ուղեկ-

¹ Տե՛ս Ա. Դօ, Իմ հիշողությունները, էջ 221:

² Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 75:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 53, ք. 1, տե՛ս նաև ց. 1, գ. 6, ք. 1, տե՛ս նաև Հայ կամավորները Էջմիածնում, «Յոսարբեր», Գահիրէ, 1915, ԺԱ տարի, յուլիս 31, № 45, տե՛ս նաև Վալադեան Վ., Քևոյն (ԺԴ), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1960, ԼԸ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 67:

⁴ Խմբապետ Մարտիրոս Արքահամեան-Քաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 252:

⁵ Ա. Դօ, Իմ հիշողությունները, էջ 222-223:

ցում էին Երևանի թեմի փոխթեմակալ Խորեն եպոս. Մուրադ-բեկյանը և քաղաքագլուխ Ս. Խաչատրյանը¹։ Ս. Վրացյանը վերհիշում է. «Ժողովրդական չափանշած սղեորութեան ու ցնծումի օրեր էին։ Երևանից մինչև Իգդիր գունդը ցոյցերով անցավ։ Արարատեան դաշտի գիւղերի ժողովուրդը ազ ու հացով, խաչ ու խաչվառով էր դիմաւորում»²։

Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե Սուրենյանցի հրահանգով մինչև Զվարթնոց ավերակ եկեղեցին զնդին ընդառաջ էին գնացել Աշոտ եպիսկոպոսը և Բաբկեն վարդապետը³։ «Յուսարբեր» օրաթերթը «Հայ կամաւորները էջմիածնում» վերառուլթյամբ հոգւածում կամավորներին էջմիածին մտնելու առիթով գրում էր. «Ժամը 5-ի մօտերը Զուարթնոցի մօտ ճանապարհի վրա Վեհափառ Հայրապետից ուղարկւած ներկայացուցիչները և ժողովրդի խումբն բազմութիւնը շրջապատեց Հայ կամաւորներին խմբապետներին։

Խմբապետներ Քեռին, Խէչօն, Դրօն, Համադասալը՝ զլխաւորութեամբ բոլոր կամաւորների հրամանատար Վարդանի՝ շարքով կանգնած և շրջապատւած կամաւոր զինւորներով, ձիաւոր և հետիոտն, Արարատեան դաշտի պատմական վայրում մի սքանչելի պատկեր էին ներկայացնում»⁴։

Գնդի՝ էջմիածին հասնելուն պես Մայր տաճարի ընդարձակ բակում տեղի է ունենում շքեղ գորահանդես, որին ներկա էին Վեհափառ Հայրապետը, միաբանությունը, էջմիածնի և շրջակա գյուղերի բնակչութիւնը։ Դրդ ջոկատի հրամանատար Քեռու օգնական Ա. Ազնաւուրյանը վերհիշում է. «Յուզիչ էր մանաւանդ Կաթողիկոսի խրախուսական խօսքն ու հայրական օրհնութիւնը։ Զօրահանդէսին հետեւում էր էջմիածնի

¹ Տես Հայ կամաւորները Էջմիածնում, «Յուսարբեր», Գաիիթ, 1915, ԺԱ տարի, յուլիս 31, № 45։

² Վրացեան Ս., Հայ կամաւորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունւարի 1, № 1։

³ Տես Հայ կամաւորները Էջմիածնում, «Յուսարբեր», Գաիիթ, 1915, ԺԱ տարի, յուլիս 31, № 45։

⁴ Նույն տեղում։

ու. չըջանաների բուփանդակ հայուլթիւնը: Խանդավառութիւնն ու կեցցեկները օդն էին թնդացնում: Ժողովրդի առջեւ հայ բանակ- ների զօրահանդէսը, կարծես, պարզել էր հայ զինուորականու- թեան ու անցեալ փառքի մի նոր պատկերը: Ամէնքը արտա- կարգ յուզումով ու սքանչացումով էին հետեւում հայ զօրքի ամէն մի շարժումին»¹:

Տպաւորւած Արարատյան գնդի և, մասնաւորապէս Համա- պատլի ջոկատի զօրահանդէսից՝ Գեորգյան ճեմարանի սան, հե- տադաշտում ՀՅԴ գործիչ Անդրեւ Ամուրյանն իր հուշերում գրառել է հետեւյալ ուշադրով տողերը. «Էջմիածին եկաւ խմբապետ Հա- մադաստլ Սրուանձտեանի կամաւորական գունդը: Մեր ռզեւորու- թեան չափ ու սահման չկար. պտտում էինք Համադաստլի եւ միւս խմբապետների շուրջ, նայում զէնքերին, հագուստներին, լսում նրանց խօսակցութիւնները: Երբ հերոսին տեսնում ես մօ- տից, զարմանում ես, որ նա էլ միւսների պէս է խօսում: Մենք պատանիի հոգեբանութիւն ունէինք: Մի օր զօրատես եղաւ Էջ- միածնի վանքի բաղում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե-ը պատարապէց, օրհնեց գնդին և ապա բոլորը լուսանկարվեցին: Մենք ևս նկարի մեջ էինք, հետագայում, երբ հրատարակվեց ՀՅԴ կամաւորական ալբոմը, նրա մեջ երևում են ճեմարանի աշակերտները Էջմիածնի զանգակատնի մեջ խմբւած: Երբ Հա- մադաստլի գունդը սլիտի մեկներ, հալաքվեց Ղազարապատի մօտ, հրապարակում: Ծառ խօսեց խմբի խորհրդական Վալադ Վալադեանը, որ դաշնակցական մտաւորական էր»²:

Համադաստլն իր ջոկատի հետ միասին չորս անգամ նկարվում է, և այդ լուսանկարներն իրենց մնայուն տեղն են զբաղեցնում հայ կամաւորներին նվիրւած ֆոտոալբոմներում³:

¹ Ագնատրեան Ա., Կամաւորական խմբերի հետ (Բ), էջ 110:

² Տէր-Օհանեան Անդրէ [Ամուրեան Ա.], «Կուսնքի էջեր»: Յուշերս մակուրիւնից մինչև 1936 թ. Թեհրան, 1978 (ամսիկ), էջ 17:

³ Տես Հայ կամաւորներ, Պետրոգրադ, 1916, տես նաև Հայ կամաւորներ, Երևան, 2000:

Մի նկարում Համազասպն է սպիտակ ձիու վրա: Մյուս նկարներում պատկերված է հերոսը՝ էջմիածնում զորահանգեսի ժամանակ իր ջոկատի առջևում կանգնած¹:

Էջմիածնից Արարատյան գոռնդը շարժվում է Իգդիր, ուր հայ կամավորները կատարում են զինվորական տոգանյք և զորահանգես: Ինչպես վերհիշում է Ա. Վերդյանը. «Իգդիրի ամբողջ հայութիւնը թափուկ էր մեր շուրջը՝ զորահանգէսը գիտելու: Կանայք և ծերունիները լացում էին, իսկ երիտասարդութիւնը ոգևորւած և յուզւած էր:

Ջօրավարները շատերին սպայական աստիճան նւիրեցին: Նոյնը նաև ինձ՝ իբր ձիաւորների վաշտապետ և մի չորրորդ աստիճանի զինւորական շքանշան»²:

Հայ կամավորների Իգդիրում եղած ժամանակ տեղի է ունենում հիշարժան մի դիպված, որն առնչվում է նաև Համազասպի հետ: Այսպես՝ Արարատյան գոռնդը, երբ ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ էջմիածնում իր օրհնությունն էր ստանում Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցից, որոշ ճեմարանականներ (Հայկակ Քաջունի, Փանոս Գրիգորյան, Վահան Համբարձումյան) հայրենասիրական վեհ գաղափարներով տողորված, մտադրվում են թողնել ուսումը և համալրել կամավորների շարքերը: Հասնելով Իգդիր՝ երեք ընկերները մոտենում են հրամանատար Վարդանին, որը խստորեն նրանց հրամայում է վերադառնալ էջմիածին: Ընկերները հուսահատված մոտենում են նաև Դրոյին, որից ստանում են նույն պատասխանը: Սակայն ընկերներն իրենց որոշման մեջ մնում են անդդալիկ և այս անգամ որոշում են դիմել Քեռիին, սակայն նրանից խիստ վախենալով, դիմում են Համազասպին³: «Քեռիէն ամէնքը կը վախնային,~ վերհիշում

¹ Տես նույն տեղում:

² Վերդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 61:

³ Տես Համբարձումեան Վ., Անվիենը ռազմիկը (Անուի Դրօի (Դրաստամատ Կանայեան) պաշտօն յիշատակին), «Այլք» (բացառիկ), Թեհրան, 1956, մայիսի 4, թիւ 87, էջ 57-58:

է Վ. Համբարձումյանը,- իր խստամբեր բնաւորութեան պատճառով: Բայց չնհրկայացանք իրեն և գացինք գտանք Համազասպը:

Մեր դատը այս անգամ «սերճախօս» ձեւով պաշտպանեցինք և կրցանք մեղմել իր ընդդիմութիւնը:

— Լա՛ւ, բալանե՛րս, եկէ՛ք, բայց ձի չեմ կրնար տալ: Մինչև Վան պիտի քալէք: Ձեզի մէկ-մէկ հրացան ալ կուտամ քանի մը փամփուշտով, մինչև որ վարժուիք:

Մեր ուխտը կատարւած էր»¹:

Հայ կամաւորները շտապում էին օր առաջ հասնել ՎանՎասպուրական. նրանց էին սպասում Վանի կուսակալ Ջեզեթ բեյի² մեծաքանակ թուրքական զորքի ղեմ օրհասական ինքնապաշտպանական կատաղի մարտեր մղող քաջարի վասպուրականցիները: Դարձյալ խոսքը տանք Ա. Վերդյանին. «Արդէն բոլորն էլ գիտէին, որ Վան-Վասպուրականում—Վան քաղաքից սկսած մինչև հեռավոր գաւառներ չհայու-թիւնը հերոսաբար ղիմադրում էր տաճկական կանոնաւոր զօրաբանակների, խուժանի և քրդական աւազակախմբերի յարձակումներին:

Կամաւորական զուեղերի հրամանատարները—Քեռին, Համազասպը և Դրօն՝ շտաբի բակում անհանգիստ և ջղային տրամադրութեամբ երթեկեկում էին, սպասելով հրամանին, որով պիտի զուեղերը ճանապարհէին դէպի ուռա-տաճկական սահմանադուլ:

Վերջապէս կէսօրից յետոյ, 1915 Ապրիլ 4-ին, ղինւորական շեփորը ազդարարեց, որ պատրաստւեն:... Ժամը 2-ին, տաք ու պայծառ արեւոտ օր էր, երբ կամաւորական զուեղերը կազմ ու պատրաստ կանգնել էին Իգդիրի հասարակաց պարտէզի

¹ Նույն տեղում, էջ 58:

² Ջեզեթ բեյը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերի ցեղապանության կազմակերպիչներից և իրականացնողներից մեկի՝ Էմվեր փաշայի քրոջ ամուսինն էր (տե՛ս Խոկու-մի, Ռ՝յ է արխիմոուշտ Ճէվտէրը եւ ի՞նչպէս բռնկեցուց իրոքեղ Վանի մէջ, «Ժողովուրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, Ա տարի, 1919, 24 ապրիլ-7 մայիս, № 82-173):

(բուլվարի) դիմաց, խճուղու վրայ: Յանկարծ հնչեց զինուորական նւագախմբի քայլերգը:

— Յառաջ... որոտաց զինուորական ձայնը և գունդերը շարժեցին: Զիաւոր յառաջապահներին հետեւում էին Քեռին, Համազասպը և Դրօն, երեքն էլ ձիաւոր, Քեռին մէջտեղում, իսկ Համազասպն ու Դրօն էլ նրա աջ ու ձախ կողմերում»¹:

Ապրիլի 21-ին Արարատյան գունդը հասնում է Կրզըլ-դի-դե և, որպես առաջապահ մտնում է Բայազետի ուղղութեամբ գործող սուսական զորաջոկատի կազմի մեջ (հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Ա. Նիկոլան)²: Այսպիսով՝ Արարատյան զնդից բացի, Բայազետի զորաջոկատի կազմում էին նաև Անդրկասպյան կազակային բրիգադը (ընդգրկում էր 1-ին Թամանյան գունդը, 1-ին Կովկասյան գունդը և 4-րդ Կուբանյան կազակական մարտկոցը), Կովկասյան լեռնային մարտկոցը, Սահմանապահ հեծյալ հարյուրյակը և Թուրքեստանյան 2-րդ սակրալորների գումարտակի 5-րդ վաշտը³: Վերջինս առաջադրանք էր ստացել՝ անցնել Թուրքերի կողմից զբաղված Բայազետից հարավ դանվող Թափարիդի կիրճը և բացել Վան տանող ճանապարհը⁴: Եզոր Տեր-Ափետիբյանը վերհիշում է. «Իգդիր հասնելու 4-րդ օրը ճամբայ ընկանք Վան: Ռոստոմը մեզ հետ եկաւ մինչև Արարատի ստորոտը, յաջողութիւն մաղթեց մեզ ու վերադարձաւ Իգդիր, իսկ մենք դէպի Ղզըլ-Դիդա, մեր արշաւի առաջին նպատակակէտը, որտեղ հասանք նոյն օրը երեկոյեան, անչափ յոգնած: Այնտեղ էր զօր. Նիկոլտեը, մեր նոր հրամանատարը...: Վաղ առաւօտեան շարունակեցինք մեր արշաւանքը: Համազասպի ու Վարդանի խմբերը

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 61-62:

² Տե՛ս РГВИА, ֆ. 15008, օп. 1, д. 1, л. 1.

³ Տե՛ս РГВИА, ֆ. 15008, օп. 1, д. 3, л. 1, տե՛ս նաև Վ. Վ. [Վալադ Վալադյան], Ռուս գնդապետի մը պատմութիւնը 1915 ասպիւլիան արշաւանքի մասին դէպի Վան, «Հայքեմիք», Պոսթրև, 1957, I-Ե տարի, օգոստոս, № 8, էջ 19-20:

⁴ Տե՛ս РГВИА, ֆ. 15008, օп. 1, д. 1, л. 9, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 6, ք. 1, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ. Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 64:

միացած զօրավարի ոյժերին, Թափառիսի բարձունքով յառաջացան դէպի Արաղայի դաշտը...»¹: Անդրանիկը Վանի ուղղութեամբ պետք է շարժվեր Սալմաստից²:

Ապրիլի 23-ին Բայազետի գորաջոկատը բաժանվել էր 3 գորաշարասյան: Աջ շարասյունը, որի հիմքը կազմում էր կամավորական 2-րդ խումբը (հրամ.՝ Դրո), ապրիլի 24-ին պետք է դուրս գար Զուլափա գյուղից և շարժվեր Սարինգյոլ լճի ուղղությամբ: Միջին շարասյունը, որը գլխավորում էր Վարդանը, կամավորական 3-րդ ջոկատի (հրամ.՝ Համազասպ) և Կուբանի 4-րդ կազակական մարտկոցի հետ ապրիլի 24-ին պետք է շարժվեր Բելլասոր գյուղից և գրավեին Գյավրե-Շամիե գյուղը՝ ոչնչացնելն և այնտեղից դուրս քշելն թշնամուն: Զորաջոկատի ընդհանուր պահեստագորին (ընդգրկում էր Արարատյան զնդի 4-րդ ջոկատը՝ Քեռու հրամանատարութեամբ) հրահանգված էր՝ դուրս գալ Բելլասորից և հետևել միջին գորասյանը և անհրաժեշտութեան դեպքում օգնութեան հասնել նրան³:

Ապրիլի 24-ի լուսաբացին Բայազետի ամբողջ ջոկատը պատրաստ էր հարձակման: Վարդանի գլխավորութեամբ գործող միջին գորասյունը՝ Բելլասոր գյուղից սկսեց հարձակումը. առաջապահն էր 3-րդ ջոկատը: Համազասպը, 20⁴ սառնամանիքի ծանր պայմաններում, ժամում կտրելով 2 վերստ, առավոտյան ժամը 10-ին ունեցավ առաջին ընդհարումը թշնամու հետ: Հայ կամավորները հուժկու գրոհով գրավեցին Գյավրե-Շամիե գյուղը. քրդերն ու թուրքերը նահանջեցին գյուղի հյուսիսային բարձունքները, որտեղ կենտրոնացած էր նրանց պահեստագորը⁴:

¹ Գնդ. Եգոր Տեր-Անտիբեան, Մի դրագ Դրոի կեանքից (Նրա մահուան քառասունօրեակի առթիւ), էջ 83:

² Տե՛ս Վրացեան Մ., Մորկաժին Դրոն, էջ 85:

³ Տե՛ս РГВИА, ф. 15008 (Баязетский отряд), оп. 1, д. 1, л. 2-3, տե՛ս նաև ֆ. 1267, ց. 1, գ. 6, ք. 2-11, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 50, էջ 202-203:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Զարգացնելով հարձակումը՝ ապրիլի 27-ին կամավորական ջոկատների միավորված հեծելազորը, 4-րդ ջոկատի հրամանատարի տեղակալ Միշա Արզումանյանի հրամանատարությամբ գրավեց նաև Շարտալխանե, Բայազիդ-աղա (Բազիդաղ) և Նուշիրաղա, իսկ ապրիլի 28-ին՝ Դավթիշ գյուղերը¹: Ապրիլի 29-ին Համադասպի ջոկատը քրդերից ազատագրում է նաև Գինդուրմա գյուղը, իսկ 2-րդ և 4-րդ կամավորական ջոկատները ապրիլի 30-ին ազատագրում են Գյումուշ-թափա (Արծաթաբլուր) և Հավիդան գյուղերը, ինչի շնորհիվ ճանապարհ բացվեց դեպի Բերկրի²: Հայ կամավորներն իրենց մարտական գործողությունների ճանապարհին ամենուրեք հանդիպում էին թուրք և քուրդ հրոսակների թողած արյունոտ հետքերին. հազարավոր հայ կանանց, աղջիկների, ծերերի, երեխաների այլանդակված, հոշոտված դիակներ, ավերված, հրդեհված գյուղեր, ավաններ³:

Շարունակելով առաջխաղացումը՝ հայ կամավորներն առաջանում են դեպի Վասպուրական աշխարհի Առբերունի գավառի Բերկրի գյուղաքաղաք⁴: Չհասած գյուղաքաղաքին, ապրիլի 30-ին Բերկրիի կիրճում հայ կամավորների առջև բացվում է զարհուրելի տեսարան. կիրճը լի էր թուրք դահիճների ձեռքով սպանված հայերի դիակներով: Թուրք ոճրագործները ոչնչացրել էին բազմաթիվ հայ գաղթականների: Արարատյան գնդի կամավորներից Սուրեն Չենտիկյանն իր հուշերում նկարագրելով Բերկրիի կիրճում հայերի նկատմամբ թուրքերի գործած դաժանությունների մասին, գրում է. «Հասանք Բէրկրի կիրճի սկիզբը: Մենք պետք է հառաջանայինք աջ թևից, կիրճից ձիավորները, Բէրկրի քամակի սարից ալ Քեռին և Համադասալը: Մեզ տարան կիրճի սարի հտևի կողմից Բէրկրին միաց-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VI, էջ 550:

⁴ Տե՛ս Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, ք. 92, տետրակ 3):

նող կամուրջի ուղղությամբ, որ կը կոչվեր Բէրկրի մահու կամուրջ: Աստված իմ, ինչ սոսկալի տեսարան կամուրջին տակ: Հագարավոր դիակներ, մերկ լեցված ուռած նեխած Բերկրի մահու կամուրջը»¹: Հ. Կոճուղյանի հուշերում ասվում է. «Մեր յաջորդ կայանը Բերկրի Ղալան էր: Երբ կիրճին մօտեցանք եւ սլիտի անցնէինք քարաշէն բարձր կամուրջը, մեր աչքերու առաջ բացուեցաւ սոսկալի տեսարան մը: Գարնան ձիւնհալի ջրերով յորդած էր դեռ: Անհաշիւ դիակներ կուտակուած էին կամուրջի սիւներուն շուրջ»²:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին դաժան ճակատագիր էր վիճակված արեւմտահայութեանը: Հայկական հարցը լուծելու համար երիտթուրքերն ընտրել էին արեւմտահայությունը իսպառ բնաջնջելու ճանապարհը: Օգտագործելով պատերազմի առիթը՝ իթիհադական ոճրագործները ձեռնամուխ եղան նախօրոք մշակած հայաջինջ ծրագրերի իրագործմանը: Արեւմտյան Հայաստանում հայկական ջարդերը պանգվածային բնույթ ստացան 1915 թ. գարնան ու ամռան ամիսներին: Արեւմտահայերի ցեղասպանութեան ժամանակ մի շարք վայրերում՝ Վանում, Մուշում, Սասունում, Շապին-Գարահիսարում, Մուսա լեռում, Ուրֆայում, Սուեդիայում և այլուր հայ ժողովուրդը դիմեց ինքնապաշտպանութեան՝ ցուցաբերելով հերոսական դիմադրութեան օրինակներ:

Վանի հայութեան հերոսական պայքարը թուրք-քրդական մեծաքանակ ուժերի դեմ սկսվել էր դեռեւս 1915 թ. ապրիլի 7-ին³: Թշնամու դեմ պայքարի էր դուրս եկել Վանի ամբողջ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 22, ք. 15:

² Կամուրջի ուղին (Յովակիմ Կոճուղյանի յուշերը), «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1969, սեպտեմբեր 30, № 46719, էջ 3:

³ Վանի հայության մղած ինքնապաշտպանական կռիվների մասին մանրամասն տե՛ս Մխիթարեան Օ., Վանի հերոսամարտը, Սոֆիա, 1930, տես նաև Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը-75 (ժողովածու), Կազմող՝ Հ. Փափագյան, Երևան, 1990, տես նաև Սահակյան Ռ., Արեւմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թ. էջ 185-272:

Հայությունը: Ապրիլի 5-ին Այդեաստանում կազմվել էր «Վանի Հայ ինքնապաշտպանական զինվորական մարմին» (Զինվորական մարմին): Զինվորական մարմնի կազմում ընտրվում են Վանի-Վասպուրականի հեղինակավոր և վստահություն վայելող կուսակցական և անկուսակցական զործիչներ, որոնք իրենց ունակություններով կարող էին կազմակերպել ինքնապաշտպանությունը: Զինվորական մարմնի կազմում սկզբնապես մտնում էին Արմենակ Եկարյանը (նախկին Արմենական, Սահմ. ռամկավար), ղաջնակցականներ Կայծակ Առաքելը և Գրիգոր Բուլղարացին (Գրիգոր Կյոպեյան): Հետագայում Զինվորական մարմնի կազմում ընդգրկվում են Փանոս Թերլեմեզյանը (անկուսակցական) և Արամ Մանուկյանը (ղաջնակցական)¹: Զինվորական մարմնի ռազմական ղեկավար ընտրվեց Ա. Եկարյանը, սակայն, ինքնապաշտպանության գլխավոր կազմակերպիչը և ոգին համարվում էր Հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ Ա. Մանուկյանը²:

Հայ կամավորները ձգտում էին օր առաջ օգնություն հասնել Վանի հերոսական Հայությանը: Քեռու Ջոկատից առաջ էին անցել Համազասպի և Դրոյի ջոկատները, որոնք էլ ապրիլի 30-ին առաջինը մտան Բերկրի գյուղաքաղաք և դրավեցին քարաժայռի վրա գտնվող բերդը: Համազասպի և Դրոյի ջոկատներն իրենց դրոշակները բարձրացրին բերդի դագաթին³: Պորուչիկ Ե. Տեր-Ավետիքյանի վկայությամբ համաձայն՝ «Համազասպի ու Վարդանի խմբերը միացած զօրավարի ոյժերին, Թափառխի բարձունքով յառաջացան դէպի Աբաղայի դաշտը, Դրոյի ու Քեռու խմբերը ուրիշ ճանապարհով՝ դէպի նոյն դաշտը: Զինն շերտը անանցանելի էր, տեղ-տեղ խորութիւնը անս-

¹ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, խմբագրեց Լ. Աճեմեան, Գահիրե, 1947, էջ 192:

² Տես Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II, էջ 496:

³ Տես Ազնաուրեան Ա., Կամավորական խմբերի հետ (Բ), էջ 110:

սլասելի. 2-3 մեթրի էր հասնում որոշ տեղերում, որը մեր ձիերի կուրծքով էինք ճեղքում և կտրում այդ անկարելի ճանապարհը (կածան)... Քրդական խառնիճազանն ոյժերի կրակի տակ, շարժեցինք դէպի Բերկրի-Ղալա: Մենք 3 սպանեաժ ունեցանք, կողակները Բերկրի հասան կէսօրեայ մօտ: Կարճ ճամբով, մեղանից առաջ, այնտեղ էին հասել Դրոն և Քեռին իրենց խմբերով, առանց կորստի»¹:

Բերկրիում Համազասպի և Դրոյի միջև տեղի է ունենում ընդհարում: Բանն այն էր, որ Բերկրի մտնելուց հետո Համազասպն ու Դրոն միաժամանակ Վարդանին գրավոր հայտնել էին, որ իրենց առաջապահ խմբերն են առաջինը մտել քաղաք: Դրոն, այդ առիթով բողոքելով Վարդանին, ասել էր. «...իմ տղերքը, յանձինս իմ զինվոր Զեմլյակի... առաջ մենք ենք մտել Բերկրի Կալա և ոչ թե Համազասպը»²: Վեճն այն աստիճանի է շիկանում, որ Համազասպը հուզված դիմում է Վարդանին և հայտնում հրամանատարությունից իր հրամարտականի մասին: «Համազասպը եկավ առջևս յուզված,~ գրում է Վարդանը,~ շատ բարկացած և դիմելով ինձ, ասաց, որ այլևս հրամանատար չեմ, ես հրաժարվում եմ, այս վիրավորանքը ես չեմ կարող տանել և այլն»³: Երկու հրամանատարներին և, հատկապես, նրանց զինվորներին հանգստացնելու և հաշտեցնելու նպատակով Վարդանը բերդում զրուցում է նրանց հետ: «Մի ժամից ավելի առանձնացած բերդի կրճքին այդ զինվորների հետ խոսել եմ,~ գրում է Վարդանն իր հուշատետրում,~ բացատրել և ամօթանք տվել... որ մեզ հետ ռուսական բանակ կա, ահագին աֆիցերություն կա, ի՞նչ կասեն այս մարդիկ, ի՞նչ դադափար կկազմեն մեր մասին»⁴: Ա. Ազնավուրյանն իր հուշերում անդրադառնալով այդ միջադեպին, գրում է

¹ Գնդ. Եզոր Տեր-Աւետիքեան, Սի դրագ Դրոյի կեսնից (Նրա մահուան քառասունօրեակի առիթ), էջ 83:

² Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, ք. 92, տետրակ 3):

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, ք. 93:

հետևյալը. «Հետագային պարզուեց, որ քաղաք առաջին անգամ մտնողները եղել էին Դրոյի զինուորները»¹:

Բերկիր-Կալեռւմ մեկ օր մնալուց հետո Արարատյան գունդն անցնում է Վանա լճից հյուսիս-արևելք ընկած Բերկ-րիի դաշտ, Վասպուրական աշխարհի ամենահայաշատ Թիմարի գավառակ: Քեռիի և Համագասպի ջոկատներն առաջանում էին աջ, իսկ Դրոն՝ ձախ թևից²: Ջոկատները պետք է միանալին Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափամերձ, Լիմ կղզու զիմաց ընկած Աստվածածին (Ասպարածին) կամ Տիրամայր³ գյուղում⁴:

Հասնելով Աստվածածին՝ հայ կամավորներն սկանառես են լինում հայերի նկատմամբ թուրքերի դործած գազանութ-յունների հետևանքներին: Նշենք, որ հայոց Մեծ Եղեռնի ժամանակ թուրք դահիճները հայկական ջարդերը գանգավածարար շարունակել էին նաև Թիմարի ողջ գավառակում⁵: Վասպուրականի մի քանի շրջաններում կոտորածները կազմակերպել էր Վանի կուսակալ Զեքեթ բեյը՝ իրեն աջակից ունենալով գերմանական բանակի կապիտան, հետագայում գեներալ, վենեսուելացի Ռաֆայել դը Նոգալեսին⁶:

Թիմարի գյուղախմբի կամ գավառակի հայկական գյուղերի վրա հարձակվել էր թուրքական կանոնավոր բանակը, որին միացել էին շրջակայքի զինված քրդերը: Անգուլթ կոտորածի էին ենթարկվել Աստվածածին (Տիրամայր), Սոսրաթ (Սուրբ րատ), Խավենց (Հավենց), Շենիկ (Շահգյալգի), Գոմս (Կոմս), Փիրկաբիբ (Փիրզարիբ), Ջանիկ (Աղահանք), Քոչանի, Ատեր, Էրերին (Երերին), Ալյուր (Ալուր) և Խժիչկ (Խժիթ) գյուղերը:

¹ Ազնաուրեան Ա., Կամաուրական խմբերի հետ (Բ), էջ 110:

² Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 66:

³ Գյուղի մոտ գտնվում էր Սբ Աստվածածին վանքը, ինչի սլաոնառով գյուղն անվանվում էր նաև Տիրամայր:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 22, ք. 15:

⁵ Թիմարի գավառակում հայ բնակչության կոտորածների և ինքնապաշտպանական մարտերի մանրամասն քննությունը տես Թումանյան Լ., Լիմ և Կոտուց մեմաստանները Մեծ Եղեռնի օրերին, «Էջմիածին», 2013, Դ, էջ 96-107, ուղագրով հղվածը:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97:

Թեև այդ գյուղերի բնակչությունը դիմել էր ինքնապաշտպանության, սակայն, չկարողանալով դիմակայել թուրքական կանոնավոր բանակին, մեծամասամբ կոտորվում է, գերեվարվում, կողոպուտի է ենթարկվում¹: Գերեվարված հայերը տարագրվում են թրքաբնակ դարձած հարևան Գյուլու (Կյուլու) գյուղ²: Կոտորածից փրկվածների մի մասին է միայն հաջողվում անցնել Լիմ և Կոսեց կղզիներ, ոմանք էլ հասնում են Վան և միանում Այգևատանի ինքնապաշտպաններին³: Աստվածածին գյուղի կոտորածի մասին Բաշգառնեցի Մարտիրոսը վկայում է. «Գիւղի ամբողջ բնակչութիւնը սրածւած էր, կոտորւած էր անգթօրէն... Եկեղեցին⁴ լեցուն էր դիակներով, մինչեւ իսկ խորաններն ու սեղանը... Սուրբ սեղանի վրայ ընկած էր քահանան ու նրա կողքին մի կին, ամենայն հաւանականութեամբ՝ տիրուհիին... Զարհուրելի տեսարան էր ամենուրեք: Մարդու սիրտը ճմլւում էր, գլուխը պտտում...»⁵: Ա. Վերդյանն իր հուշերում վկայում է, որ Համազասպը, Աստվածածին գյուղում ականատես լինելով թուրքերի և քրդերի՝ հայերի հանդեպ գործած դաժանություններին՝ «...սաստիկ յուզւեց և արցունքն աչքերին զինւորներին մի խրախուսիչ ճառ խօսեց, հրահանգելով թշնամու հանդէպ անխնայ լինել և փոխվրէժը լուծել»⁶:

Համազասպի և Քեռիի ջոկատները գիշերում են Աստվածածնում և առավոտյան շարունակում իրենց առաջխաղա-

¹ Տե՛ս Պիլայիւեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 29-30:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35-36:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 22, ք. 12, տե՛ս նաև Փոխարեան Ա., Ինքնապաշտպանութեան կողմեր Արճախի շրջանում և Թիմարում (Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլ-կամ հերոսամարտի տասնևհինգամեակին առիթ (1915-1930), էջ 52-54, տե՛ս նաև Քաղեան, Վասպուրական գաւառակի հերոսամարտերը. «Ալիք», Թեհրան, 1977, Խէ տարի. ապրիլ 26, № 89:

⁴ Խոսքը Վասպուրականի հայության առավել նշանավոր սրբավայրերից մեկի՝ Ընծայենից կամ Ընծայից Սբ Աստվածածին (Խաթուն, Տիրամեր) հիմնավորք վանքի մասին է (տե՛ս Քաղապյան Գ., Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրին: Առաջին մաս: Վանի վիլայեթի կենտրոնական, հյուսիսային և արևելյան գավառները, «Վեմ», Երևան, 2015, ապրիլ-հունիս, № 2 (50), էջ 122):

⁵ Խմբագրւեալ Մարտիրոս Աբրահամեան-Քաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 260:

⁶ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 67:

ցումը¹: Դրոյի ջոկատը տակաւին Աստուածածնում էր, երբ Բերկրի-Վալեում գտնվող գեներալ-մայոր Ա. Նիկոլաեւը ուսս գինվորներից բաղկացած 15 հոգանոց մի խումբ է ուղարկում Դրոյի մոտ և հրամայում՝ դադարեցնել զեպի Վան առաջխաղացումը և «5 օր սպասեն, որ ուսսական գինվորը գա իր հետ թնդանոթ, պուլիմեթ բերէ. Վանի վրա մեծ կոխիկ կը լինի ըսելով»²: Թեև ուսսական հրամանատարությունը տեղեկություններ ունէր հայ բնակչության ինքնապաշտպանական կռիւներին, այդուհանդերձ, Բայազետի ջոկատը նպատակ չի ունեցել գրավելու Վանը: Գեներալ-մայոր Ա. Նիկոլաեւին հանձնարարված էր հետապնդել Դիլմանի ճակատամարտում պարտություն կրած խալիլ բեյի զիւլիզիան³:

Երեկոյան հետախույզներ Ղազար Քոչարյանն (Դալի Ղազար) ու թիմաւոր Շիրինը լուր են բերում, որ Վանն այրվում է: Լուրը ստանալուն պես, Վարդանն ու Դրոն որոշում են անմիջապէս շարժել Վան, սակայն, Բաշգառնեցի Մարտիրոսի վկայությամբ՝ «Հակառակի պէս, Արարատեան դունդը Զօր. Նիկոլաեւից հրաման էր ստացել... դադարեցնել յառաջխաղացումը: Վարդանն ու Դրոն ներկայացան զօրավարին եւ շատ խնդրեցին թոյլ տալ՝ առաջ մտնել Վան, ղեկուցելով Վանն այրւելու մասին: Զօր. Նիկոլաեւը կտրականապէս մերժեց նրանց խնդրանքը, պատճառաբանելով. — Դիլմանում ուժեղ ճակատամարտ է տեղի ունենում ուսս եւ տաճիկ զօրքերի մէջ, տաճիկական ոյժերը թւով գերակշռում են մերոնց. ուսսական ոյժերի նահանջը հաւանական է թւում... այդ պայմաններում յառաջանալը վտանգաւոր է»⁴: Այնինչ, Դիլմանի նշանավոր ճակատամարտն ավարտվել էր ապրիլի 18-ին՝ թուրքերի պարտությամբ և սկսվել էր վերջիններ-

¹ Տե՛ս նոյն տեղում, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 22, ք. 15:

² Նոյն տեղում, ք. 18:

³ Ալեկի մանրամասն տե՛ս Սահակյան Ռ., Ինքնապաշտպանական կռիւները Արևմտյան Հայաստանում և ՀՅ Դաշնակցությունը, Երևան, 2010, էջ 7:

⁴ Խմբագրւո Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 261:

րիս հետապնդումը: Զոկատները հրամանատարները, տեղեկանալով, որ գեներալ-մայոր Ա. Նիկոլանը չի պատրաստվում շարունակել առաջխաղացումը և հրաման ունի մնալ Բերկրի-Կալեում, վճռում են առանց ռուսական զորամասերի շարժվել Վան: Հիշարժան է այստեղ մեջբերել Դրոյի խոսքերը. «Տղէ՛րք, եթէ նայենք գեներալին, մեր ժողովրդից ձեռք պիտի քաշենք, մի բան, որ կատարեալ նամարդութիւն կը լինի մեր կողմից: Զէնքը ձեռքներիս կանգնենք քսան վերստի վրայ, թշնամին կոտորի Վանի մեջ աննման հայութիւնը եւ յետոյ մտնենք աւերակ ու առանց ժողովրդի Վանը: Ի՞նչ խղճով պիտի հաշուենք ապրելու հետ: Որոշել եմ, հետեւակը թողնել Նժդեհին եւ ձիաւորներով, գեներալից զաղտնի, գիշերով մտնել Վան: Կը կարողանանք մեր ժողովրդին փրկել, լաւ, իսկ եթէ չենք կարողանալ, գոնէ հանգիստ սրտով կը մեռնենք մեր ժողովրդի հետ...»¹:

Բայազետի ջոկատը Վանի ուղղությամբ շարժվեց միայն հայ կամավորների՝ Արարատյան գնդի հրամանատարների՝ Վարդանի, Դրոյի, Համազասպի և Քեռիի դրդմամբ: Ուստի անվիճելի իրողութիւն է, որ «Վանը ազատագրվեց շնորհիվ Արարատյան գնդի հրամանատարական կազմի՝ Վարդանի, Դրոյի, Համազասպի և Քեռու վճռականութեան և հաստատակամութեան»²:

Հաջորդ օրն առավոտյան ջոկատները լճափի եզերքով շարժվում են դեպի Վան: Քեռիի և Համազասպի ջոկատներն առաջանում են աջ թևով³: Շարունակելով առաջխաղացումը՝ հայ կամավորները մայիսի 4-ին հասնում են Վանից 37 կմ հյուսիս, Լիմ կղզու դիմաց գտնվող Թիմարի գավառակի կենտրոն Ջանիկ ավան⁴: Նրանք Ջանիկում ևս ակնհայտեօ են

¹ Նույն տեղում, էջ 261-262:

² Սահակյան Ռ., Ինքնապաշտպանական կռիվները Արևմտյան Հայաստանում և ՀՀ Դաշնակցությունը, էջ 8-9:

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 22, ք. 19:

⁴ Տես Վրացեան Ս., Հայ կամավորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունարի 1, № 1:

լինում հայերի նկատմամբ թուրքերի գործած գազանություններին: «Ամբողջ գիւղի բնակիչները,~ վերհիշում է Ա. Ազնաւուրյանը,~ երեսայէն մինչև ծերերը անգթօրէն խողխողում էին: Գիւղացիների մեծ մասը լեցում էր հորերն ու ջրհորները: Խոշոր թուով դիակներ թափում էին անհրում ու փողոցներում, ինչպէս նաեւ գիւղից ծով տանող ճանապարհի վրայ: Խմբերի բոլոր զինուորները եւ հրամանատարները արտակարգ ցասումով ու վրիժառութեամբ լցուեցին: Հաւաքեցինք բոլոր դիակները եւ թաղեցինք: Ապա ամեն մէկս մտածում էինք թէ՞ ի՞նչ ձեւով պիտի կարողանանք լուծել մեր այս նահատակ մայրերի, հայրերի, քոյրերի, եղբայրների ու մանաւանդ անմեղ մանուկների փոխվրէժը»¹: Զանիկում 8000-ից ավելի հայեր ամբողջ երկու ամիս հերոսաբար դիմադրել էին թուրք և քուրդ հրոսակներին, և ի վերջո՝ օրհասական պահին օգնության հասած Արարատյան գունդը նրանց փրկեց բնաջնջումից²: Հ. Կոճուղյանն իր հուշերում գրում է. «Երբ մօտեցանք մեր յաջորդ հանգրուան Ճանիկ հայկական գիւղին, տեսանք բազմաթիւ սպանուած քիւրտերը: Քանի մը օր առաջ Դրոյի եւ Համադասպի ձիաւորները տեսնելով Բերկրի Ղալայի հայերու զարհուրելի ջարդը, արդար վրէժխնդրութեամբ կոտորած էին վայրենի քիւրտերը»³:

Զանիկում երեք օր եղած ժամանակ այգտեղ է հասնում վանից Ա. Մանուկյանի կողմից ուղարկված հին հայդուկ, Զինվորական մարմնի անդամ Կայծակ Առաքելը երկու սուրհանդակների հետ, որոնք զգուշության համար հադել էին քրդական հագուստներ⁴: Տարիներ անց, Դրոն, ազգային-ազա-

¹ Ազնաւուրեան Ա., Կամաւորական խմբերի հետ (Բ), էջ 110-111:

² Տես Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ կրատ., Խ. VI, էջ 550:

³ Կամաւորի ուղին (Յովակիմ Կոճուղեանի յուշերը), «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1969, սեպտեմբեր 30, № 46719, էջ 3:

⁴ Տես Կամաւորի ուղին (Յովակիմ Կոճուղեանի յուշերը), «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1969, հոկտեմբեր 3, № 46720, էջ 3:

տագրական գործիչ Նիկողայոս Միքայելյանի (Վանա Իշխան) տիկնոջը՝ Սիրանուշին պատմել է հետևյալը. «Վանէն բաւական հեռու էինք, երբ Արամէն սուրհանդակը մեզ հասաւ. կը գրէր. «Պաշարուած ենք եւ օրհասական պայքար կը մղենք... թշնամու դէմ... Աճապարեցէ՛ք...»¹:

Վանից ստացվող լուրերը տագնապալից էին: Արարատյան գունդը Զանիկից շարժվելուց առաջ, Վարդանն այդ մասին հեռագրով հայտնում է գեներալ-մայոր Ա. Նիկողաևին: Երբ վերջինս տեղեկանում է, որ Արարատյան գունդն արդեն գտնվում է Զանիկում և պատրաստվում է Վանի ուղղութեամբ շարունակել իր ռազմերթը, մայիսի 3-ին շտապում է միանալ նրանց²: «Երբ հեռագիրները Նիկողաևը ստանում է,~ գրում է Վարդանը,~ տեսնում է, որ առաջ ենք դնում յաջողութեամբ և կարող է պատահի շուտով Վան մտնենք առանց ռուսական զորքի և այդ փառքը ամբողջապես մենք վայելենք, մի քանի ժամ անց Նիկողաևը յուր սվիտայի գլուխ անցած, մի քանի ձիավորներով արագ թափով հասավ Զանիկ»³: Զանիկում Ա. Նիկողաևի հետ հանդիպման մասին իր հուշերում Վարդանը վկայում է. «Նիկողաևը հասնելուն պես բարևեցինք, մի փոքրիկ խոսակցութուն ունեցանք և առաջարկեցի իմ վրանը յուր տրամադրութեան վերցնել և հանգստանալ այստեղ: Նոքա ձիաներից իջան հանգստանալու, այստեղ գիշերելու, մինչև որ իրենց ատրյաղը կգա Բերկրից: Ես շարժվեցի առաջ և հասանք Փիրղարիբ դուղը: Մյուս օրը առավոտյան լուր բերին, որ Վանից սուրհանդակներ են եկել և գտնվում են Քեռու վրանը: Անմիջապես դնացի Քեռու վրանը, որը մի քանի քայլի վրա էր և տեսնեմ Վանից եկած 3 ծանոթ սուրհանդակների»

¹ Տապաղեան Ա., Իմ հանդիպումները Դրոյի հետ (Ա), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1967, ԽԵ տարի, մայիս, № 5, էջ 1-2:

² Տե՛ս Սահակյան Ռ., Ինքնապաշտպանական կոիվները Արևմտյան Հայաստանում և ՀՀ Դաշնակցությունը, էջ 8:

³ Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, ր. 92, տետրակ 3):

Կայծակ Առաքել, Տեղաբնակներ, Թեոս և Բերբերբաշյան մի երիտասարդ: Նոքա պատմեցին, որ ժողովուրդը լավ են, թուրքերը իմանալով մեր գալուստը, նահանջում են և հեռանում են Վանից»¹: Որպես վիսպոթյուն կարելի է բերել նաև Ա. Ազնավուրյանի հիշատակումը. «Երեք օր մնացինք Ջանիկում: Այդ օրերին Վանից եկան Կայծակ Առաքելն ու երկու զինուոր եւ յայտնեցին, որ Վանի թրքական զօրքը եւ պետական իշխանութիւնը պարտուած՝ թողել փախել են եւ Վանը գտնուում է մեր ժողովրդի ձեռքում»²:

Վանի պաշարման լուրն առնելուն պես, Վարդանը շտապ հրավիրում է ջոկատների հրամանատարներին խորհրդակցություն: Համազասպը, Դրոն և Քեռին միասամ որոշում են օգնության հասնել օրհասական դրության մեջ գտնվող Վանի ինքնապաշտպաններին: Վարդանն իր հուշերում վկայում է. «Գնանք, Վարդան, ասաց Քեռին, պաշարվածների աչքը մեզ է մնում: Գնանք ասացին Դրոն ու Համազասպը, ռուսները չեն ուզում՝ թող չգան»³: Խորհրդակցությունից անմիջապես հետո Վարդանը հրահանգում է իր օգնական Դաշնակցական Խեչոյին, որպեսզի նա «երեք դրոժինաներից 50-ական ձիավոր վերցնի և մտնի Վան»⁴: Խեչոյին՝ առաջինը Վան մտնելու պատիվը Վարդանի կողմից տրվել էր հետևյալ նկատառումներից ելնելով: Բերկրիում Համազասպի և Դրոյի միջև քաղաքն առաջինը դրավելու առիթով ծագած վեճը Վանում չկրկնվելու պատճառով Վարդանը որոշել էր առաջինը Վան ուղարկել Խեչոյին: «Նկատի ունենալով հիշած դեպքը,՝ գրում է Վարդանը,՝ որոշեցի, որ Վան առաջին անգամ պետք է մտնի Խեչոն»⁵: Խեչոյի հեծելավաշտի հետ Վան մեկնեցին նաև զնդապետ Վ.

¹ Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 11, ք. 1, տետրակ 2):

² Ազնավուրյան Ա., Կամաուրական խմբերի հետ (Բ), էջ 111:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 14, ք. 177:

⁴ Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 11, ք. 1, տետրակ 2):

⁵ Նույն տեղում:

Օգուր, ինչպես նաև Դալի Ղազարը, Աշոտ Մելիք-Մուսյանը և ուրիշներ¹:

Հայ կամավորական ջոկատները պատրաստվում էին ռազմերթի դեպի Վան, երբ նույն ժամանակ տեղեկացվում են, որ գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանի հրամանատարությամբ գործող Կովկասյան 2-րդ հրաձգային բրիգադը և նրա կազմում գործող Անդրանիկի գլխավորած հայկական 1-ին կամավորական ջոկատը ապրիլի 16-18-ին Դիլման քաղաքի մատուցյնելում խայտառակ պարտության են մատնել Խալիլ փաշայի 12.000 հոգանոց բանակին, որը, իրանական Ատրպատականի վրայով շրջանցելով Վասպուրականը, արևելքից պետք է հարվածեր Վանին²: Ոգևորված այդ հաղթանակով՝ հայ կամավորները որոշում են սրընթաց շարժվել Վան: Գեներալ-մայոր Ա. Նիկողանի կարգադրության համաձայն՝ ջոկատները Վան պետք է շարժվեին մայիսի 6-ի առափոյան: «Անսահման ուրախութիւն պատճառեց մեզ թէ տրւած լուրը եւ թէ հրահանգը: Վաղ առաւոտեան սկսուեց մեր յառաջխաղացումը: Համաշատի գումարտակը Վանայ լճի ափով, Քեռու գումարտակը նրանից դէպի ձախ, Դրոյի գումարտակը նրանից էլ դէպի ձախ»³, - գրում է Բաշգառնեցի Մարտիրոսը:

Նախքան Կայծակ Առաքելի Զանիկ գալը, կամավորական ջոկատների բազմափորձ հրամանատարները որոշել էին Ա. Աղնավուրյանի հրամանատարությամբ երկու հարյուրյակ մի խումբ որպես առաջապահ զորամաս ուղարկել Վարազա լեռան բարձունքներ և թիկունքից հարվածել Վանի դեմ գրոհող թշնամուն: Սակայն, երբ Կայծակ Առաքելի տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ Վանն արդեն ազատագրված է, իսկ

¹ Տե՛ս Մխիթարեան Օ., Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, «Հայրենիք», Պոսքն, 1925, Գ տարի, մայիս, № 7, էջ 85:

² Տե՛ս Арутюнян А., նշվ. աշխ., с. 300.

³ Խմբագրւած Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 262-263:

լճափին դեռևս մնացած թուրքական ուժերը շարունակում են հարձակումներ գործել հայկական գյուղերի վրա, այդ ազգմերթը տեղի չի ունենում¹։ Քննարկման առարկա է դառնում հատկապես լճափի երկայնքով ընկած թուրքաբնակ գյուղերի զինված կազմավորումների մաքրման հարցը։

Մարտական այդ առաջադրանքը կատարելու հարցում ջոկատների հրամանատարները միակարծիք չէին։ Ե. Տեր-Ավետիքյանը վերհիշում է. «Մօտեցայ Վարդանին, Համադասպին, որոնք Առիւծ Աւազի (իմա՝ Կայծակ Առաքելը — Գ. Ս.) հետ մի ինչ որ բանի համար վրճում էին բարձր ձայնով։ Իմացայ թէ ինչումն էր բանը։ Առիւծ Աւազի տւած տեղեկութիւնները, որ լճի ափին դեռ տաճկական ոյժեր կան և պէտք է լճի ափը մաքրելով շարժենք դէպի Վան, Վարդանն ու Համադասպը համաձայն չէին նրա հետ։ Այդ էր վէճի առարկան։ Առանց նրանց համաձայնութիւնը խնդրելու, վաղեցի զօրավարի (գեներալ-մայոր Ա. Նիկողաւսի — Գ. Ս.) մօտ։ Խնդրեցի, որ հրաման արձակի լճի ափը մաքրելով, շարժենք դէպի Վան։ Խնդրեցի նոյնպէս, որ լեռնային կէս մարտկոց (4 լեռնային թնդանօթներ), տրամադրի մեզ այդ նպատակի համար։ Զօրավարն 2 մարտկոց ունէր հետը. մէկը դաշտային, միւսը՝ լեռնային։ Մերժեց, «չեմ կարող» ասելով։

— Ես դանդաղ կը շարժեմ Դրոյի ու Քեռիի գնացած ճանապարհով, ձեզ տրամադրում եմ մի զվենօ (13 հեծեալ կազակ), ինձ հետ կապ պահելու համար, անհրաժեշտ դէպքում միայն օգնութեան կը դամ։ Դէ՛հ, շարժեցէք, հրամայում եմ, և ինքը ձին նստելով, ճանապարհւեց դէպի Վան։

Վարդանն ու Համադասպը չէին կարողանում զսպել իրենց զայրոյթը, խռովեցին հետո, իմանալով, որ այդ ուղղութեամբ շարժելը ես եմ սլահանջել զօրավարից»²։

¹ Տես Ազնաուրեան Ա., Կամաուրական խմբի ինտ (Բ), էջ 111։

² Գնդ. Եգոր Տեր-Անտիքեան, Սի դուազ Դրօի կեանքից (Նրա մահուան քառասուօրեակի առթիւ), էջ 83։

Վարդանի և Համազասպի դիրքորոշումը, թերևս, կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ նրանք ձգտում էին օր առաջ օգնություն հասնել Վանի հայությունը, Զեդեթ բեյի զորքերին ամբողջովին ջարդելու և թշնամու դեմ պայքարում հաղթանակը լիակատար դարձնելու նպատակով, որից հետո նոր միայն կենսագործերն լծափի եզերքին ընկած թուրքաբնակ գյուղերի մաքրումը: Այդ է վկայում նաև Ա. Աղնավուրյանը. «Մեր բոլոր ճիգերը լարել էինք ժամ առաջ Վան հասնելու: Նոյն տրամադրությունն ունէին նաև խմբի բոլոր հրամանատարներն ու կամաւորները»¹: Այսպիսով՝ Համազասպի զորաջոկատը Վան պետք է առաջանար լծափի եզերքով՝ մաքրելով թուրքաբնակ գյուղերը, Վարդանն իր ջոկատով, որպես վերջապահ, պետք է մնար Զանիկում, իսկ Դրոյի և Քեռիի ջոկատները կարճ ճանապարհով արդեն շարժվել էին Վանի ուղղությամբ:

Համազասպը, համախմբելով իր ուժերը և գործի դնելով մարտական ողջ կարողությունները, լծափով շարունակում է ռազմերթը²: Ջոկատը նախ գրավում է Թիմարի գավառի կենտրոն Զանիկից 15 կմ հարավ-արևմուտք՝ լծափին գտնվող Ամուկ (պատմական Ամյուկ, Ամիու, Ամկուբերդ) գյուղն ու բերդը³:

Թիմարի գավառում տեղի ունեցած իրադարձությունների և Համազասպի մղած կռիվների մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում գեպքերի անմիջական մասնակից Խավենց գյուղացի Եղիշե Բլբուլյանը: Այսպես՝ Թիմարի հայկական գյուղախմբերի (Էրերին, Խավենց, Ալյուր և այլն) երիտասարդությունը (Արսեն և Վարդան Խաթիկյաններ, Սարգիս Մչիկյան, Աբիսողոմ Բրուտյան, Արմենակ Ընհոյան, Նշան Սանոյան և Եղիշե Բլբուլյան), խմբապետ Միհրան Ամիրխանյանի ղեկավար-

¹ Ազնաուրեան Ա., Կամաուրական խմբերի հետ (Բ), էջ 111:

² Տե՛ս Կամաուրի ուղի (Յովակիմ Կոճուղեանի յուշերը), «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1969, հոկտեմբեր 3, № 46720, էջ 3:

³ Տե՛ս Պիպիլիան Ե., նշվ. աշխ., էջ 38:

ըուծյամբ կաղմելով մարտական խումբ, ինքնապաշտպանական կռիվներ էին մղում թուրք և քուրդ հրոսակների դեմ¹։ Սակայն տեսնելով, որ իրենց պարենն ու ուղմամթերքը նկատելիորեն պակասում են, մարտիկները որոշում են գիշերով անցնել Վան։ Կարճ ժամանակ անց, երբ պարզվում է, որ որջի վերածված թուրքաբնակ Գյուլլու գյուղի բնակչութունը սկսում է դադարել, մտքափոխվում են²։ Բանն այն էր, որ Վանի հերոսական ինքնապաշտպանութան օրերին թրքաբնակ գյուղերը, տեղեկանալով հայ կամավորների և ռուսական բանակի առաջխաղացման մասին, խուճապահար սկսում են դադարել։ Շրջակայքի անցուղաբժին իրադեկ լինելու նպատակով մայիսի 4-ին խումբը բարձրանում է էրերին գյուղի բարձունքներ³։ Ն. Բլբուլյանը նշում է. «Առաւօտեան ժամը 10-ի մօտեր տեսանք որ Լիմ անապատէն նաւակ մը դէպի Արճէշ կերթայ,- գրում է նա,- իսկ ուրիշ նաւակ մըն ալ սկսաւ ժողովուրդ դուրս հանել։ Նաւակները քանի մը անգամ երթեկեկէն վերջ, կէսօր անցած էր, որ լսեցինք զօրաւոր համադարկ. խորհեցանք թէ թրքական նոր դաւադրութիւն մըն էր Կօրու գաղթել տուաւ, Լիմի ժողովուրդը դուրս հանեց եւ կոտորեց, սակայն համադարկի ձայները սովորական չէին, պաշիպօզուկի կռիւի չէր նմաներ։ Մէկ-երկու ժամ անցնելէն ետքը, Հէրէրին ժողովուրդն ալ, որ ապաստանած էր Լիմ կղզին, դուրս եկաւ դէպի իրենց գիւղը... Երկու ընկեր վար զրկեցինք՝ Սարգիս Մչիկեան եւ Արսէն Խաճիկեան, որ ստոյգ լուր մը բերեն։ Ընկերները տեղեկացան որ Համադասպի կամաւորական դունդն էր, այդ համադարկը անոնցն էր, լսեք էին, որ Ամկուբերդի թուրքերը չեն դադարած, բարձրացեր են բերդի գլուխ եւ կը դիմադրեն»⁴։

¹ Տես նույն տեղում, էջ 32-33;

² Տես նույն տեղում, էջ 35:

³ Տես նույն տեղում, էջ 34:

⁴ Նույն տեղում, էջ 36:

Ամուկ բերդը գրավելու առաջադրանքը Համադասպը հանձնարարել էր Ա. Վերդյանի հրամանատարութեամբ գործող հեծյալ վաշտին: Սակայն վաշտը ռազմերթի ճանապարհին ստիպւած էր հայկական դյուղերն ազատել նաև քրդերի հարձակումներից: Այսպես՝ վաշտը պատրաստուում էր մեկնել Ամուկ, երբ մոտակա Ալյուր դյուղից եկած հայերը հայտնում են, որ թուրքաբնակ Մուլա Գասիմ դյուղում կուտակվել են մեծ քանակութեամբ քրդեր և պատրաստուում են հարձակվել Ալյուրի վրա: Տեղեկանալով այդ մասին, Համադասպը շտապ փոխում է հարձակման ծրագիրը և Ա. Վերդյանի վաշտն ուղարկում Մուլա Գասիմ¹, իսկ ինքը եզոր Տեր-Ավետիքյանի, բժ. Արտաշես Բաբալյանի և Ավիս Նուրիջանյանի հետ երեք վաշտով (մոտ 700 կամավոր) պետք է առաջանար Ամուկի ուղղութեամբ և բերդը գրավելուց հետո անցներ Ալյուր²:

Ա. Վերդյանի վաշտն արագ հարձակումով շրջապատում է Գասիմը, և քրդերը, անկարող լինելով դիմադրել ուժեղ հարվածներին ստիպւած անձնատուր են լինում: Իր հուշերում այսպես է նկարագրել մարտը Ա. Վերդյանը. «Ալիւրցի երկու դիւղացիներին իբև ուղեցոյց վերցնելով, ձիաւորների վաշտը բաժանեցի երեք մասի: Զախ թեւը տւի Բագրատին, կենտրոնը յանձնեցի Աղաբէկին, իսկ աջ թեւն էլ, որ դէպի սարն էր գնում՝ ինքս վերցրի և արագութեամբ յառաջացանք:

Քիւրդերը սկսեցին կրակել մեզ վրայ, սակայն հազիւ 20 րոպէ տևեց նրանց դիմադրութիւնը, երբ մենք ձիերից իջանք և կրակելով մօտեցանք դիւղին: Քրդերէն իմացող մեր զինւորներից մէկը կանչեց.

— Անձնատուր եղէք, ապա թէ ոչ, գիւղը կրակի կը տանք և բոլորիդ էլ կը կոտորենք: Քիւրդերը բոլորն էլ անձ-

¹ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 69:

² Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Աւօ, Գնդ. Եզոր Տէր Աւետիքեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 282:

նատուր և գինաթափ եղան: Հաւաքեցինք գիւղի հրապարակում, տեսանք, որ Համադասալը իր ձիաւորներով զայլա է: Զինւորները ուրախ զւարթ երգում էին և ձիերը խաղացնում»¹:

Մայիսի 4-ին, 6-7 ժամ տեւած կռիւներից հետո Համադասալը ուժգին հարձակումով կոտորում է Ամուկ բերդում կուտակված թուրքերի և քրդերի դիմադրությունը և ստիպում նրանց անձնատուր լինել²: Ամուկի գրավման մասին Ե. Տեր-Ավետիքյանը վկայում է. «Առաջին հերթին մօտեցանք Ամուկ բերդին, որի դադաթին մեծ ամբոխ էր երևում: Արևի տակ պսպղում էին նրանց զէնքերը:

Երեք պատւիրակներ ուղարկեցի դրօշակներով, Լեոն Արամեանի ղլխաւորութեամբ: Հեռագիրտակով տեսանք, որ բերդից մի քանի հոգի ցած իջան:

Մեր երեք պատւիրակները տաճիկ երեք պատւիրակներին հետ մօտեցան ինձ, հանդարտ (սմիրնօ) դիրք ընդունեցին ու բարեւեցին: Երեքն էլ ենթասպաներ էին:

Երկու ժամ ժամանակ տւի տաճիկ պատւիրակներին, որ անձնատուր լինեն: Նրանք դունատ, բայց ուշադրութեամբ լսեցին ինձ ու հեռացան:

Բանակցութիւնը վարում էի ռուսերէն լեզուով: Թարգմանս Լեոն Արամեանն էր: Տեսանք ինչպէս բարձրացան բերդի գլուխը և, ի դարմանս մեր, ամբոխը չտապ ցած իջաւ: Մօտ 350 տղամարդ և 100 կին անձնատուր եղան»³:

Ամուկ բերդը վերցնելուց հետո Համադասալը կենտրոնանում է Սոսրաթ գլուղում: Գոտեպնդոված այդ հաղթանակով, խմբապետ Մ. Ամիրխանյանի մարտական խումբը իջնում է էրբերիի բարձունքներից և մտնում թուրքաբնակ

¹ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 69-70:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

³ Գ.Ու. Եգոր Տեր-Աւետիքեան, Սի դրագ Դրօի կեանքից (Նրա մահւան քառասունօրեակի առթիւ), էջ 83-84:

Գյուլլուս գյուղ: Խոսմբը որոշում է այն վառել, սակայն մարտիկներից մեկը նրանց զգուշացնում է Համազասպի հրամանի մասին, որով «հրամայված է, որ մեկ հատիկ թրքական գիւղ չաւերել, որպէսզի բնագուրկ հայ գիւղացիները հոն տեղաւորուին»¹:

Վանում և շրջակայքում տեղի ունեցող իրադարձություններին իրազեկ լինելու նպատակով Մ. Ամիրխանյանի խմբից Ե. Բլբուլյանը, Ն. Սանոյանը և Ա. Խաթիկյանը, որպես սուրհանդակներ, ուղարկվում են Սոսրաթ՝ Համազասպի մոտ: «Մեր խմբապետներն որոշեցին, որ մենք սուրհանդակ մը զրկենք Համազասպի բանակատեղին ստոյգ հասկանանք անց ու դարձը: ...Ուղիղ ճամբայով չէինք կրնար երթալ, կը վախենայինք հանդիպիլ թշնամիին: Զուրերու մէջէն գացինք, մինչեւ ծոնկերնիս ջուրի մէջ, եւ հասանք Սոսրատ գիւղի սահմանը: Պահակներ... մեզ եւ տարին Համազասպի քով: Ան կը գտնուէր աւերակ դարձած երկու յարկանի տան մը վերի սենեակի մը մէջ իր կազմով: Համազասպ սկսաւ հարցումներ ընել: Առաջին հարցումը եղաւ թէ այդ մուխ ուրտեղէն կուգար: Ըսինք, որ քաղաքի բերդի տակի շէնքերը եւ ջամին, որ Թաքա կըսէին, կրակ առաւ եւ տարածուեցաւ մինչեւ բերդի գլուխը: Տեսանք, որ Համազասպ քաղաքի փողոցներուն եւ տեղերու մեզմէ աւելի ծանօթ է»²,~ վերհիշում է Ե. Բլբուլյանը: Սուրհանդակները Համազասպին տեղեկացնում են, որ Թիմարի շրջանում դեռևս մնացել են 3 թուրքաբնակ գյուղեր, որոնք մեծ նեղություններ են պատճառում շրջակա հայկական գյուղերին: Համազասպն ուշադիր լսելով սուրհանդակներին, խոստանում է 100 ձիավոր ուղարկել գյուղ, սակայն, պետք է լիներ ընդհանուր հրամանատար Վարդանի կարգադրությունը: «Պէտք է երթաք Զանիկ Պ. Վարդանի, որ ընդհանուր հրամա-

¹ Պիպիկեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 37:

² Նույն տեղում:

նատար է: Ան Հրաման պէտք է տար, որ ես կարենամ բանակը շարժել»¹, - ասել է Համազասպը: Ն. Սանոյանը փորձում է համոզել Համազասպին, որ հոգնածության և քաղցի պատճառով գիշերվա ժամը 12-ին հնարավոր չէ գնալ Զանիկ և վերադառնալ: Համազասպը կասկածելով սուրհանգակների բերած տեղեկությանը, խիստ բարկանում է և նրանց սենյակից դուրս հանում՝ ասելով. «Շանորդիներ ձեզի մէկ մարդ չէմ տար, սուտ կը խօսիք, թուրքերը փախած են»²: Այդ պահին Ե. Բլբուլյանին իր մոտ է կանչում Համազասպի ձիավորների հարյուրապետ Արտաշեսը և ասում. «Պղտիկ տղայ, քովս եկուր, քեզի ինչ կըսեմ, գնայ Համազասպին այնպէս ըսէ: Պ. Համազասպ ներողութիւն, նամակ տուր, կը տանինք»³: Այդպես էլ արվում է: Համազասպը, Վարդանին հասցեագրած նամակը տալով սուրհանգակներին, միաժամանակ պատվիրում է. «...ամէն 100 քայլի վրայ պահակ ունէինք, պէտք չէ վախենայինք. եթէ մեզի ձայն տային, մասնաւոր անուն մը պէտք է տայինք, եւ մեզ պահակէ պահակ կը փոխադրէին մինչեւ Զանիկ գիւղ»⁴:

Սուրհանգակներն առավոտյան հասնում են Զանիկ և Վարդանին հանձնում Համազասպի ուղարկած նամակը: «Բարձրահասակ սեւ մօրուքով մէկը, լոյս մը ձեռքին, մեզի մօտեցաւ: Պ. Վարդանն էր: Նամակը առաւ եւ սկսաւ Համազասպի նոյն հարցումները ընել մեզի: Երբ, որ պատմեցինք, ինչպէս, որ պատմած էինք Համազասպին, ան ըսաւ. «Դուք անմիջապէս ետ դարձէք ուղիղ ճամբով, 2 ձիաւոր կը զրկեմ միասին, կերթաք Համազասպի բանակատեղին»»⁵, - վերհիշում է Ե. Բլբուլյանը: Իրենց գործը համարելով ավարտած՝ սուրհանգակները վերադառնում են Սոսրաթ: Կարճ ժամանակ անց, թեւ ջոկատն

¹ Նույն տեղում, էջ 38:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

արդեն կազմ ու պատրաստ էր ռազմերթի համար, սակայն Համազասպը դեռևս տարակուսում էր սուրհանգակների տեղեկությունների ստուգության վերաբերյալ: Ե. Բլբուլյանը նշում է, որ «Համազասպ իր սպայակոյտով մեզ առաւ իրենց մէջը: Նորէն բարկացաւ մեր վրայ, ըսելով եթէ ձեր ըսած երեք թուրք գիւղեր չլինէին, երեքդ ալ հրացանագարկ կընեմ: Ես ըսի Պ. Համազասպ մեր տուած տեղեկութիւնը եթէ ուղիղ չլինի մեզ գնդակահարէ»¹:

Համազասպը լավ գիտեր իր ծննդավայր Վանն ու նրա շրջակայքը: Ռազմերթից առաջ Համազասպը ջոկատը բաժանում է երեք մասի: Հարձակումը պետք է լիներ աջից, ձախից և կենտրոնից: Զոկատը նախ մտնում է թուրքաբնակ Գյոլլի, այնուհետև հայկական խալիսնց գյուղերը, ապա կենտրոնանում Զանլիկից 54,5 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Ալյուր գյուղում: Կամավորներն այդտեղ ականատես են լինում հայերի նկատմամբ թուրքերի գործած ոճրագործությունների տխուր պատկերին: Ե. Տեր-Ավետիքյանը վերհիշում է. «Մտանք հայկական Ալիւր գիւղը: Ամենուրէք դիակներ, օդը անշնչելի, մորթուած կին, երկաթ, անգլուխ մարդկանց դիակներ...

Երկու պատերազմների եմ մասնակցել, ահաւոր տեսարանների եմ ականատես եղել, բայց նմանը չէի տեսել:

Համազասպն իր ձիաւորներով մեզանից շուտ էր մտել գիւղը և խօսում էր տաճիկ սպայի հագուստ կրող մի երիտասարդի հետ: Մօտեցայ, անչափ գեղեցիկ էր սպան, շատ մաքուր հագնած, կարծես թէ պարբերեկոյի համար էր այդքան մաքուր և ճաշակով հագնւել: Մի ձեռքից սպիտակ ձեռնոցը հանած, շարունակ շտկում էր իր մի աչքին դրած մօնօկլը (միաչքանի ակնոց): Համազասպը սպային ներկայացրեց: Անսխալ և առանց ակցենտի ֆրանսերէն էր խօսում: Յայտնեց, թէ ինչ

¹ Նույն տեղում, էջ 39:

միսիայով էր այդտեղ մեն-մենակ մնացել: ...Յանկարծ մագերը թափթփւած մի կին, վայ վայ անելով, Յիսուս-Քրիստոս ասելով, վազելով, գետին ընկնելով և նորից բարձրանալով մօտեցաւ մեզ: ...Նա չէր կարողանում խօսել, մատով ցոյց տւեց պատահաբար կանգուն մնացած մի տուն, որի շուրջ փլատակներ էին միայն:

Ես լուռ նայում էին գեղեցիկ սպայի երեսին, որը յանկարծ գունատւեց: Համազասպը մի քանի զինւորների հետ միասին վազեց դէպի այդ տունը: Մի քանի րոպէ անցած, գլուխը բռնած, այլալաւ գուրս պրծաւ այնտեղից և դողալով յառաջացաւ մեր կողմը: Այդ միջոցին ես հետաքրքրւում էի տաճիկի միսիայով, այնտեղ մնալով, հարցեր էի տալիս նրան ու պատասխան ստանում:

Այդ կնոջ մատնացոյց արած բնակարանում Համազասպը գտել էր 12-13 աղջիկներ լացի ու դողի մէջ... Մօնօկ կրող տաճիկ սպայի հարեմն էր այդ...»¹:

Այլուր էր հասել նաև Ա. Վերդյանը՝ իր հետ բերելով Մոլլա Գասիմ գյուղի 784 քուրդ գերիներին: Կանանց և երեխաներին տեղափոխում են գյուղամիջում, իսկ տղամարդկանց՝ գյուղից դուրս, բարձր պատերով բակի նմանվող մի վայրում: Գերիների շուրջը լսմբված գյուղացիները ճանաչում են քուրդ Մուշինին, որը քստմենլի արարքներ էր գործել հայուհիների նկատմամբ²: Խոսքը տանք Ա. Վերդյանին, որն իր հուշերում գրում է. «Համազասպը հրամայեց, որ Մուշինի ձեռքերը ամուր կապեն մէջքին և բակից դուրս հանեն:

Երբ քիւրդը տեսաւ հարսին, սկսեց դողալ: Դահլիճն ու պատուի զոհը դէմ դիմաց կանգնել էին, իսկ երկու պառաւ կանայք անիծում և հայհոյում էին Մուշինին:

¹ Գնդ. Եգոր Տէր-Աւետիքեան, Մի դուրս Դրօի կեանքից (Նրա մահիւմ քառասունօրեակի արթիւ), էջ 84:

² Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 70:

Համազասպը կատաղի հայեացքով նայեց քիւրդին և սպա հարցրեց հարսից.

— Հա՛, հա՛... պատասխանեց հարսը, լացակումած ձայնով:

Անմիջապէս հրացանս տւի հարսին, որ վարժ կերպով դրեց կրծքին և բլթակը քաշեց: Գնդակը վրիպեց, սակայն քաջ հայուհին երկրորդ գնդակն ուղղակի քրդի կրծքին խփեց: Մուշին տապալկեց գետին»¹:

Այլուրից Համազասպի զորաջոկատը շարժվում է թուրքաբնակ Այանիս և Մալակասմ գյուղեր: Հայ կամավորները Այանիս գյուղ տանող ճանապարհին դեմ առ դեմ հանդիպում են 25-30 հոգանոց թուրքական ջոկատի, սակայն կարողանում են նրանց շրջապատման մեջ առնել և կոտորել²: Կարճ դիմադրութիւն է տեղի ունենում նաև Այանիսում, որը գրավելուց հետո հայ կամավորներն առաջանում են Մալակասմ, շրջապատում և գրավում այն³:

Թուրքաբնակ երկու գյուղերը մաքրելուց հետո Համազասպի զորաջոկատը երեկոյան կողմ շարժվում է հայկական Մարմես գյուղ, որին կից գտնվում էր թուրքաբնակ մեկ այլ Զևիկ (Զվանց) գյուղը: Այդտեղ էին կենտրոնացել նաև թուրքաբնակ Շխենի և Շխարենի գյուղերի զինված բնակիչները: Համազասպի զորաջոկատը մայիսի 5-ի առավոտյան անցնում է հարձակման: Թուրքերը նախօրոք պատրաստած դիրքերից սկսում են դիմադրել կամավորներին: Թեև գեներալ-մայոր Ա. Նիկողաևը խոստացել էր ուղարկել օգնական ուժեր, սակայն այդ օգնութիւնն այդպես էլ չի ստացվում:

Մարտից առաջ, գիշերը, Համազասպը հրավիրում է զինվորական խորհրդակցութիւն, որտեղ և որոշվում է Զևիկ

¹ Նույն տեղում, էջ 70-71:

² Պիլպիպեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 39:

³ Նույն տեղում:

գյուղի վրա հարձակման ծրագիրը¹: Հարձակումը պետք է սկսեցին հետևակ զինվորները: Դեպքերի ականատեսն է. Տեր-Ավետիքյանը գրում է. «Առաւօտեան շուտ սկսեցինք յարձակողականը: Մայիսի 5-ն էր, համադարկ տւինք ու առաջ շարժեցինք: Դեռ համարեայ մութ էր...»²: Շարունակելով հարձակումը՝ հայ կամավորներն առաջանում են թշնամու դիրքերի ուղղությամբ: Թուրքերը փորձում են դիմադրել, սակայն, պատշաճ հակահարված ստանալով, մեծ կորուստներով լքում են դիրքերը և դիմում փախուստի: «Մինչև և կէսօր, - նշում է Ե. Տեր-Ավետիքյանը, - չկարողացանք թշնամուն հանել իր դիրքերից, բայց ժամը 3-ի մօտ դիրքերից փախչողներ երեացին, վիրավորներ էին, թէ սարսափից փախուստ տուող զինւորներ, - դժար էր որոշել: Ժամը 5-ի մօտ դիրքերը թողնողների թիւն աճեց: ...Ժամը 7-ին դիրքերը սևացան փախստականներով»³:

Զեկի շուրջ տեղի ունեցած կռիվների մասին արժեքավոր է նաև Ե. Բլբուլյանի նկարագրությունը: Իր հուշերում նա հայտնում է կարևոր և ստույգ հետևյալ տեղեկությունները. «Կռիւը տեւեց մինչև երեկոյեան ժամը չորսը: Համադառու հրաման տուաւ եւ բանակը յարձակման դիմեց: Թուրքերի դիմադրութիւնը բաւական զօրաւոր էր: Այդ կռւի մէջ Համադասալի բանակը 16 սպանուած եւ 16 վիրաւոր զոհեր տուաւ: Գիւղը պաշարուած էր: Թուրքեր տեղի չէին տար: Հայ կամաւորներ մօտան գիւղի փողոցների մէջ, մենք ալ միացանք անոնց: ...Ազատուած էինք: Ուրախութիւն, խրախճանք ժողովրդի մէջ անհաշիւ էր»⁴:

Զեկիում Համադասալի մղած հաջող մարտերի պատկերն ամբողջացնելու նպատակով վկայաւորենք նաև զնգապետ

¹ Տես Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 71:

² Գ.ճդ. Եզոր Տէր-Աւետիքեան, Մի դրսս Դրօի կեանքից (Նրա մահուան քառասունօրեակի առթիւ), էջ 84:

³ Նույն տեղում:

⁴ Պիպլիւեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 40:

Տիգրան Բաղդասարյանի վկայությունը, որը եղել է Զեիկում 1916 թ. մարտի 1-ին. «Մոխրի վերածած է Զեվին թրքական գիւղը: Ճէվանթի նահանջին, այս շրջանի թուրքերը կը շտապեն Վան հասնիլ փախչիլ ազատելու համար, սակայն Աւանցէն անդին չեն կրնար անցնիլ, քաղաքը հայերու կողմէ գրաււած ըլլալուն պատճառաւ, եւ կը ստիպին վերադառնալ եւ կեդրոնանալ Զեվին: Հայերը կը պաշարեն գիւղէնք, ու կը սկսի կատաղի կռիւ մը: Համազասպի գունդը կը հասնի եւ բոլորին հաշիւը կը մաքրէ...»¹: Հարկ է նշել, որ Զեիկի կռիւմ հայ կամավորների զոհերի և վիրավորների թիւը վերաբերյալ Ե. Բլբուլյանի վերը նշված տվյալները հակասորեն տարբերվում են Ե. Տեր-Ավետիքյանի մատնանշած տվյալներից, համաձայն որի՝ հայերն ունեցել են 27 սպանված և մոտ 90 վիրավոր²: Այլ աղբյուրներով՝ հայերն ունեցել են 14 զոհ, 23 վիրավոր, թուրքերը՝ 300 զոհ, 100 վիրավոր³: Երեկոյան հայ կամավորները վերադառնում են Մարմետ, որտեղից պետք է առաջանային Վանի ուղղությամբ: Համազասպն իր ջոկատի հետ միասին Վան էր տանում նաև Ամուկ բերդի գրավման և Զեիկի կռիւներում նահատակվածների մարմինները, ինչպես նաև բերդում ապաստանած 1500 թուրք գերիների⁴: Հայ կամավորներն իրենց հետ Վան էին տեղափոխում նաև վերը նշված թրքաբնակ գյուղերից ողջ մնացած 117 կին և երեխա⁵:

Անդրադառնալով Համազասպի ջոկատի՝ Վանա լճի ափամերձ գյուղերի ազատագրման համար մղած մարտերին՝ Ա. Վերդյանը գովասանքով է խոսում հրամանատարի մասին:

¹ Բաղդասարյան Տ., Վանի երկրորդ կռիւները եւ վերջին իշխանութիւնը (Զինուորականի մը լուչերը), 1, «Վէմ», Փարիզ, 1938, Զ տարի, յունիս-սեպտեմբեր, № 3, էջ 18:

² Տե՛ս Գնդ. Եզոթ Տեր-Աւետիքեան, Մի դրազ Դրօի կեանքից (Նրա մահուան քառասունօրեակի առիւ), էջ 85:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 6, ք. 18:

⁴ Տե՛ս Տապաղեան Ա., Իմ հանդիպումները Դրօի հետ (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1967, ԽԵ տարի, մայիս, № 5, էջ 2:

⁵ Տե՛ս Պիպիկեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 40:

Ի ցույց դնելով Համազասպի զորահրամանատարական բնատուր շնորհներն ու բնավորության գծերը՝ Ա. Վերդյանը գրում է. «Պիտի շեշտեմ, որ Համազասպը քաջ հայդուկատերի և հմուտ զինուորականի իր ամբողջ կարողությունը ցույց տեց Մոլլա Գասըմ, Ամիուբերդ և Զեւին գիւղերի յարձակողական կռիւների ընթացքում: Նա բնաւորութեամբ կենսուրախ, կատակասէր և աշխոյժ մարդ էր: Զինուորների հետ վարուում էր եղբայրաբար և ընկերաբար: Նրա բնուրույթն էր իշխուր յատկանիշներից մէկն էլ պարզութիւն և համեստութիւնն էր: Նա յաճախ խորհրդակցում և արժէ ու կշիռ էր տալիս ռուսաց կանոնաւոր բանակներում ծառայած հայ զինուորականներին, որոնց մէջ առաջնակարգ տեղ էր գրաւում գնդապետ Եգոր Տէր Աւետիքեանը, որ խոհուն, զարգացած և հայրենասէր մի մարդ էր: Նա յաճախ Համազասպի խնդրանք օգնում էր նրան զինուորական ծրագիրները կազմելիս և այլ կարեւոր գործերում բերում էր իր անմիջական մասնակցութիւնը»¹:

Մոտենում էր Վանի ազատագրման բաղձալի օրը: Վանեցիները, համախմբելով իրենց ուժերը և գործի դնելով մարտական ողջ կարողութիւնները, արիւրբար պաշտպանվել էին և ձախողել թշնամու բոլոր գրոհները: Միաժամանակ, ինքնապաշտպանները հուժկու գրոհ էին ձեռնարկել թուրքական թաղամասերի վրա և կրակի մատնել դրանք: Վանից ոչ հեռու գտնվող հայ կամավորները, տեսնելով քաղաքից բարձրացող ծուխը և կարծելով, թե թուրքերն են այրել հայկական թաղամասերը, ավելի են արագացնում առաջխաղացումը: Այրվող քաղաքի տեսարանից վշտացած՝ Համազասպը շտապ հաղորդում է Վանին ավելի մոտիկ գտնվող Դրոյին. «Հասիր, հարազատ քաղաքս՝ այրվում է...»²: Համազասպը միաժամանակ

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 72:

² Գևորգյան Հ., Դրո: Դրաստամատ Կանայանի կյանքն ու գործունեությունը, Երևան, 2007, էջ 97:

սուրհանդակ է ուղարկում Վան և ինքնապաշտպաններին հայտնում հետևյալը. «Երեք օր էլ զիմացեք, մենք կհասնենք Վան»¹:

Վանը պաշարող Զեզեթ բեյը, իմանալով ռուսական զորամասերի և հայ կամավորական զորքերի հաղթական առաջխաղացման մասին, տակավին մայիսի 3-ին թողել էր քաղաքի պաշարումը և խուճապահար բռնել փախուստի ուղին²: Այսպիսով, շուրջ մեկամսյա զոյամարտի անհավասար խիզախումներից հետո ազատագրվեց Հինավուրց Վանը: Հայերը ցնծության մեջ էին: Նրանք զվարճանում և ուրախանում էին իրենց հաղթանակով, հրճվում էին թշնամու պարտությունը ու փախուստով: Վանեցիների հերոսական զիմացրությունը թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ այս անգամ էլ, ինչպես 1896-ին, նրանց փրկեց ցեղասպանությունից: «Մշակ»-ը Վանի ազատագրման առիթով իր առաջնորդույի մեջ գրում էր. «Վան քաղաքի գրաւումը մեր քաջարի զօրքի ձեռքով... պետք է համարել պատմական խոշոր դէպք»³: Հիրավի, Վանի հաղթանակը եղավ հայ ազգային-ազատագրական շարժման փայլուն գլխավորներից մեկը, Հայոց Ազատամարտի հերոսական խոյանքը: Վանի հինավուրց բերդի վրա ծածանվում էր ազատության դրոշակը: Ինչպես գրել է Հ. Փափագյանը. «Դա մեր պետականության օրանը հանգիսացող Պատմական Հայաստանի Վասպուրական աշխարհի շուրջ 800-ամյա օտար լծից ազատված հողի վրա նոր հայկական իշխանության ծնունդն էր խորհրդանշում»⁴:

Վանի ազատագրման լուրն անհուն բերկրանք էր առաջացրել հայության բոլոր շրջաններում: Հեռավոր ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում լույս տեսնող Հայ Սահմանադրական Ռամկա-

¹ Կյուրեղյան Ե., Իմ հուշերի ճանապարհով, Երևան, 2009, էջ 142:

² Տե՛ս Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը-75 (մոդովածու), էջ 5:

³ Հ. Ա., Պատմական խոշոր դէպք, «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, մայիսի 10, № 98:

⁴ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը-75 (մոդովածու), էջ 5:

վար կուսակցութեան «Ազգ» պաշտոնաթերթը Վանի ազատագրման առիթով առաջնորդողի մեջ գրում էր. «...Վանի հերոսական դիմադրութիւնը նոր ու փառաւոր էջ մը կաւելցնէ Հայ Ազատագրութեան պատմութեան վրայ, և ունի իր անժխտելի արժէքն ու նշանակութիւնը...»¹:

Արարատեան դնդի առաջապահ՝ 150 հոգանոց հեծելազորը (Վարդանի հրամանով յուրաքանչյուր ջոկատից առանձնացվել էր 50-ական հեծյալ), Դաշնակցական խնդրի գլխավորութեամբ (նրան միացած կապիտան Վ. Օզոլը), Վան մտաւ մայիսի 5-ի երեկոյան²: Վանի ազատագրման անհուն բերկրանքն ապրած ականատեսները մեծ ոգևորութեամբ են վերհիշում դրան հաջորդած օրերը: «Մայիսի 5-ի երեկոյեան,- գրում է Վանի ինքնապաշտպանութեան անմիջական կազմակերպիչներէի Օննիկ Մխիթարեանը,- Վանի ծովին վրայ հուրհուրացող արեւի վերջալուսային ճառագայթներուն տակ, առաջին անգամ Վան կը մտնէր Հայ կամաւորական հեծելազունը մը առաջնորդութեամբ Դաշնակցական խնդրի եւ ուս պնդապետ Օզոլի... Կամաւորական հեծելազունը քանի մը հարիւր քայլի վրայ էր արդէն, երբ վախճան հազարի հասնող ամբոխը լիաթոք կեցցէ կը դուռար...»³: Ականատեսներէից Մ. Զիթունին տարիներ անց մեծ ոգեշնչումով է նկարագրել Հայ կամաւորներին մուտքը Վան: «Մեր բնակած տան առջեւ,- վերհիշում է նա,- կամարներ կապած, Վասպուրականի Մայիս ամսուայ բուրբախաւ խայտառէտ ծաղիկներով դարդարուած, անհամբեր կը սպասէինք կամաւորական բանակի մուտքին: Քառանք, խաչք, ձեռքեր, յառաջապահ խնդրի գունդի առջեւն եկան, ժողովուրդը յուր»

¹ Վանի կազմութիւնը, «Ազգ», Պոսթոն, 1915, Ը տարի, մայիս 28, № 65:

² Ств. РГВИА, ф. 15008 (Базазетский отряд), оп. 1, д. 1, л. 8, տե՛ս նաեւ Սահակեան Ռ.. Արևմտեան Հայաստանի ռազմարարական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 75-76:

³ Մխիթարեան Օ., Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթոն, 1925, Գ. տարի, մայիս, № 7, էջ 85-86:

ւած կը պոսար՝ «Հուռա՛, Հուռա՛», և ֆանֆառ նուագախմբի (ղեկավար՝ Հովհաննես Բուճրիկանյան — Գ. Ս.) առաջնորդութեամբ կերպէր «ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ», տասնոց ատրճանակների եւ պուլլարայի Գրիգորի շինած թնդանօթի որոտումներով¹:

Մայիսի 5-ին՝ ուշ գիշեր Ներքին Թիմարից Վան է մտնում Դրօն, իսկ մթնշաղին՝ Վերին Թիմարից Քեռին և Վարդանը, ապա Բայազետի ջոկատի հիմնական ուժերը՝ գեներալ-մայոր Ա. Նիկողաւի հրամանատարութեամբ²: Վերհիշելով այդ պահը՝ Օ. Մխիթարյանը գրում է. «Մայիսի 5-ին, ուշ գիշերը, Վան կը մտնէր նաեւ Հայ կամաւորական գունդերու խիզախ ղեկավարը, Դրօն՝ իր առիւծներով: Դեռ լուսաբայ չեղած, Այգեհոտանի այս ու այն գիծերէն ներս կը խուժեն կամաւորական այլ հեծեալ եւ հետեւակ գունդեր: Վան կը մտնէր նաեւ ռուսական բանակի հրամանատար գորավար Նիկոլայեւ»³: Վանի հերոսամարտի մեկ այլ մասնակից՝ Սիրաք Սարհադյանը, իր հու-

¹ Չիքունի Մ., Կամաւորական բանակի հրամանատար Համագասպի յիշատակին, «Ասպարէզ», Յրեզնո, 1964, մայիս 15, № 4213, էջ 2:

² Տես Մխիթարեան Օ., Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1925, Գ. տարի, մայիս, № 7, էջ 86, տես նաև նույնի՝ Վանի հերոսամարտը, էջ 213: Նշենք, որ կամաւորական ջոկատների՝ Վան մտնելու ամսաթիւ վերաբերյալ աղբյուրներում առկա են տարբեր տվյալներ: Այսպես՝ Արարատյան գնդի հրամանատար Վարդանն իր հուշերում նկարագրելով կամաւորների՝ Վան մտնելու պահը, ցավոք չի նշում օրը (տես Վարդանի իշխուսակարանը (ՀԱՄ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 11, ր. 1-2, տետրակ 2): Նստ Կարգադրիչ մարմնի անդամ Ս. Վրացյանի՝ «Մայիսի 6-ին Խէջօն ձիւտրների գլուխ անցած մուտք է գործում ազատում Վանը: Միս օր զայիս է Դրօն իր գումարտակով: Ապա քաղաք է մտնում գորավար Նիկոլայեւ՝ բանակի անցած մասերով» (Վրացեան Ս., Հայ կամաւորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունարի 1, № 1): Վանի ինքնապաշտպանության մասնակից, Քաղաքամեջի Զինվորական մարմնի ղեկավար Հ. Կոստյանի վկայությամբ. «1915 թ. Մայիս 7-ի ցերեկը Վան պիտի մտնէին իսկ կամաւորներու խումբերը երկու քնելով. վարի Թիմարէն Համագասպի եւ Դրօն, վերի Թիմարէն Արճակով՝ Քեռին եւ Վարդանը: Ապա՝ գորավար Նիկոլայեւն եւ ռուսական բանակը» (Կոստյեան Հ., Վան-Քաղաքամեջի պարիզեան կռիւները, Երևան, 1992, էջ 130): Հարցին անդրադարձած հեղինակներից՝ Ռ. Սահակյանի տվյալներով՝ Դրօն Վան է մտել մայիսի 6-ին՝ առավոտյան ժամը 6-ին, իսկ ժամը 12-ին՝ Քեռին, ապա Բայազետի ջոկատի իրմնական ուժերը (տես Սահակյան Ռ., Ինքնապաշտպանական կռիվները Արեւմտյան Հայաստանում և ՀՀ Դաշնակցությունը, էջ 31, տես նաև նույնի՝ Արեւմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետր-վար), էջ 76-77, տես նաև Հայոց պատմություն, և. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II, էջ 474):

³ Մխիթարեան Օ., Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1925, Գ. տարի, մայիս, № 7, էջ 86:

չերուժ նկարագրելով կամավորներին դիմավորելու դուրս եկած վանեցիներին սրտատարփի ապրումները, գրում է. «Մայիսի սքանչելի և արևաշող օրերից մէկն էր: ...Մայիսի 5-ի կէսօրից յետոյ ՀայուԹեան սպասումն ու անհանքերութիւն հասել էր իր գագաթնակէտին: Դեռ 3 ժամ առաջ մեր շտաբից ուղարկւած սուրհանգակները վերադարձել և յայտնել էին, որ մեր կամաւորական գնդերն ու ռուսական բանակը շուտով Այգեստան կը հասնեն: Բաղմահազար ՀայուԹիւնը՝ մեծ, փոքր, կին, աղջիկ, պատանի, երիտասարդ և ծեր ու պառաւ, թափւել և աննկարագրելի անհանքերութեամբ սպասում, սպասում էին իրենց՝ օրերով երազած ազատարարներին: ...Եկա՛ն, ահա եկա՛ն, հասան նրանք: Եկան անվերջանալի շարաններով: Գալիս ու անցնում էին Այգեստանի կենտրոնական սողոտայով»¹:

Արարատոյան գնդի հրամանատար Վարդանը, վերհիշելով Հայ կամավորների Վան մտնելու պահը, իր հուշերում ջերմութեամբ գրում է. «Մայիս ամսին է: Բնությունը և օրը հրաշալի: Առաջ ենք գնում: Վանի բերդից մերոնց զեկավարութեամբ թնդանոթները որոտում են, բարի գալուստ են մաղթում: Մտնում ենք քաղաք: Ամբողջ ժողովուրդը ոտքի վրա է, ցնծութեան մեջ է»²:

Վանի հերոսական պաշտպանները մեծ ոգևորութեամբ թնդանոթների և հրացանների համադարկերով դիմավորեցին ազատարար կամավորներին: «Մշակ»-ն այդ առիթով գրում էր. «Մեր զօրքը քաղաքին մօտենալիս, բերդից հայերը ողջոյնի համադարկներ տուին թիւրքերից գրաւած 6 թնդանոթներից»³: Խանասորի Վարդանը վկայում է, որ երբ «քաղաք էինք մտնում, Արամը ձի նստած մեզ դիմավորելու եկավ, հենց ձիու վրա գրկախառնվեցինք, ևս նրան առաջուց գլխերի և ճանաչում էի»⁴: «Կա-

¹ Սարգսիս Ս., նշվ. աշխ., էջ 77:

² Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 11, ք. 1, տետրակ 2):

³ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, մայիսի 12, № 99:

⁴ Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 11, ք. 1, տետրակ 2):

մալոր» ծածկանունով հեղինակը նույնպես վերհիշում է. «Ամենից առաջ գալիս էր Վանի հերոս Արամը իր ամբողջ գինևորական կազմով, յետոյ ասպատամբ Հայերը և ապա ժողովուրդը: Եղբայրական գրկախառնութիւններից յետոյ մտանք Վան»¹:

Թուրքերից և քրդերից մաքրելով Թիմարի շրջանի լճափնյա դյուղերը, հայրենի եղերքի նկատմամբ ունեցած թանձրացող կարոտի զգացումով Վան էր շտապում նաև Համազասպը: Վան մտնելուց առաջ նրա ջոկատը Բեռու ջոկատի մի մասի հետ գրավում է նաև Վանից հյուսիս-արևելք՝ «Ագուավաքար» (Կանգավար) կոչվող ծայրամասում (ներկայումս Վան քաղաքի տարածքում) գտնվող Թոփրակ-Կալե ամրոցը²:

Համազասպն իր ջոկատով Վան է մտնում մայիսի 8-ին³՝ կեսօրից հետո, քաղաքին մերձակա Շահբաղի գյուղի կողմից⁴: Համազասպի կրտսեր օգնական Վ. Վալադյանը վերհիշում է.

¹ Կամատր, Սիր յադրական մուտքը Վան, «Յուսաբեր», Գահիրե, 1915, ԺԱ տարի, յունիս 17, № 26:

² Տե՛ս Ա.-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայուրեան երկունքը, էջ 24:

³ Ի դեպ, Համազասպի՝ Վան մտնելու ստույգ օրվա վերաբերյալ նույնպես կան տարբեր տվյալներ: «Յուսաբեր» օրաթերքին հղած թղթակցությունում վանեցի հողվածագիրը «Յադրական մուտքը» վերտառությամբ հողվածում գրում է, որ Համազասպը Վան է մտել մայիսի մայիսի 6-ին (տե՛ս Յադրական մուտքը, «Յուսաբեր», Գահիրե, 1915, ԺԱ տարի, յուլիս 24, № 42): Ա. Վերդյանն իր հուշերում գրում է. «Մենք էլ կամաց-կամաց շարժեցինք դէպի Վան, ուր մտանք Մայիսի 6-ին...» (Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 73): Հ. Կոստյանը գրում է, որ Համազասպը Վան է մտել մայիսի 7-ին (տե՛ս Կոստյան Հ., Վան-Քաղաքամիջի սպիրիշևան կոիւնները, էջ 130): Համազասպի ջոկատի հետ Վան մտած Ե. Տեր-Ավետիքյանն իր հուշերում գրում է, որ Վան մտնելու օրը Դրոն և Քեռին այնտեղ չէին. «Մեր Վան մտնելու օրը նրանք իրենց խմբերով, ձոր. Նիկոլայի կարգադրությամբ ու հրամանով անցել էին Ոստան» (Գնդ. Եգոր Տեր-Անտիքեան, Սի դրազ Դրոի կեանքից Ռբա մահուան քառասունօրեակի արքիւ), էջ 85): Գ.աբ. Ղորաճյանն իր գեկուցագրում տալով Վանի շրջանում 1915 թ. մայիս-հունիս ամիսների ընթացքում ռազմական գործողությունների ժամանակագրությունը, գրում է, որ 4-րդ ջոկատը Վանից դուրս է եկել մայիսի 22-ին, որը հին տոմարով մայիսի 9-ն է (տե՛ս Ղորաճյան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 76: Հմմ. Корганов Г., նշվ. աշխ., с. 31): Նշված տեղեկությունների ժամանակագրությունից հետևում է, որ Համազասպը Վան է մտել մայիսի 9-ին: Կարծում ենք, որ ավելի հավաստի է Համազասպի կրտսեր օգնական Վ. Վալադյանի հայտնած տեղեկությունը: Օ. Մխիթարյանը Վանի հերոսամարտին նվիրված աշխատությունում հետևյալ հերթականությամբ է ներկայացնում կամավորական ջոկատների հրամանատարների Վան մտնելը. «...Վան կը հասնէին Դրոն գատ Վարդան, Քեռի, Համազասպ...» (Մխիթարեան Օ., Վանի հերոսամարտը, էջ 218):

⁴ Տե՛ս Վ. Վ. Վալադ Վալադյան, Ռուս գնդապետի մը պատմութիւնը 1915 ապրիլեան արշաւանքի մասին դէպի Վան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 26:

«Համազասպը... իր խմբով Մայիս 7-ի ամբողջ օրը, առտուընէ մինչեւ իրիկուն, կուռի մէջ կը գտնուէր Մարմէտ գետի աջ ափերուն, ծովեղերքին շրջակայքը: Եւ միայն յաջորդ օրն էր, այսինքն՝ Մայիս 8-ին, որ խումբը, կամաւորական 3-րդ գումարտակը, Այգեհատան մտաւ Շահապաղի կողմէն»¹: «Վանի հայ ինքնապաշտպանութեան գինժորական մարմնի» ռազմական ղեկավար Արմենակ Եկարյանն իր հուշերում նույնպէս անդրադառնալով Համազասպի՝ Վան մտնելուց առաջ մղած կռիւին, գրում է. «Գալով կամաւորներուն, անոնք Այգեհատանի զովասուն քաղինօներու մէջ ընկողմանած, օրը մինչեւ իրիկուն կը զուարճանային՝ առանց կարգապահութեան և առանց ունէ գործ տեսնելու, բացառութիւն կարելի է ընել միայն Համազասպին, որ գիւղական շրջաններուն մէջ քանի մը ընդհարումներ ունեցաւ քիւրտերու և թուրքերու հետ»²:

«Յուսաբեր» օրաթերթում հրապարակած թղթակցութեան մէջ վանեցի հողվածագիրը, վերհիշելով Համազասպի՝ Վան մտնելու պահը, «Յաղթական մուտքը» վերտառութեամբ հողվածում ջերմութեամբ գրում է, որ անսաղասելիօրէն Վան հասավ «...մեր վանեցիներու երազներու և գուրգուրանքի առարկան՝ Համազասպը իր գունդով, որ շարունակ ընդհարումներու հանդիպելով՝ վերջապէս հայրենիք հասաւ Հայութեան բեկորները փրկելու»³:

Համազասպն իր ջոկատով մասնակցելով Վանի ազատագրման համար մղվող կռիւներին, դրանով իսկ իրականացրեց իր բաղձալի երազը՝ ծննդավայրի ազատագրումը: «Արարատեան ջոկատի մէջ, - գրում է Ս. Վրացյանը, - Վարդանի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ, Քեռիի, Դրոյի և Խէչոյի հետ

¹ Վ. Վ.[Վալադ Վալադյան], Ռուս զինուպետի մը պատմութիւնը 1915 ապրիլեան արշաւանքի մասին դէպի Վան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 26:

² Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, էջ 243:

³ Յաղթական մուտքը, «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1915, ԺԱ տարի, յուլիս 24, № 42:

նա էլ (իմա՝ Համազասպը — Գ. Ս.) Վանը ազատող հերոսների շարքում էր, երբ Վանի հայութիւնը խելայիդ խանդավառութեամբ դիմաւորեց ազատարար կամաւորներին»¹: Արարատյան գնդի կամավորներից Հ. Կոճուղյանը վերհիշում է. «Համազասպի գունդը նոր էր մտած խաչ Փողան փողոցը, երբ մենք կառքով հասանք անոնց: ...Փողոցի հակառակ կողմը գրաւած էին ծերունիներ, կանայք, երեխաներ: Մայիսեան բուրժուաւէտ գոյնզգոյն ծաղիկներով բարի գալուստ կը մաղթէին: Օդը լեցում էր ուրախութեան բացագանչութիւններով»²:

Համազասպը Վանում արժանանում է բացառիկ ջերմ ու խանդավառ ընդունելության: Կամավորներին ընդառաջ գնացած Ա. Մանուկյանը ողջագուրվում է Համազասպի և Ե. Տեր-Ավետիքյանի հետ, մխիթարական խոսքեր ասում նրանց՝ Զեկի կովում նահատակված զինվորների առթիւ: Եգիպտոսից Ս. Պարթևյանը չխամրող հիացմունքով է արտահայտվել Համազասպի՝ Վան մտնելու առթիւ, ինչը հավաստում է նրա՝ «Յուսաբեր» օրաթերթում գրած ոգեշունչ և ջերմագին հետևյալ տողերը. «Հիմա Վան ես, Համօ՝ ջան, թո՛ղ հալալ ըլլայ քեզի: ...Երնէ՛կ քեզի, Համօ՛, վասնզի հասար գուն այնքան կաթոգին փայփայած երազիդ իրականացմանը, Հայաստանի սրտէն ներս յաղթական մուտքին գտնուեցար, Վարդաններու կողքին, Արամներէ՛ղ զիմաւորուած, քու երիվարդ ալ կոխեց անցաւ Վանուհիներու ձեռքով վարդածածկուած փողոցներէն հայկական մայրոսատանին, երնէ՛կ քեզի...»³:

Համազասպի և ընդհանրապէս Սրվանձտյանց տոհմի երեւելիների նկատմամբ ջերմ վերաբերմունքը Ս. Պարթևյանն

¹ Վրացեան Ս., Համազասպ Սրուանձտեան (Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 493-494:

² Կամաւորի ուղիւն (Յովակիմ Կոճուղեանի յուշերը), «Ասպարէզ», Ֆրեզնօ, 1969, հոկտեմբեր 3, № 46720, էջ 3:

³ Պարթեւեան Ս., Կուիւն սերունդը. Համօին, «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1915, ԺԱ տարի, յունիս 10, № 27:

արտահայտել է նաև «Եգիպտահայ տարեցոյց»-ում, գրելով. «Ու Արծիւիդ հետ, Վա՛ն, անոր արծուիկներուն ալ յիշատակուեթեան օրն է այսօր, քու երախտաւոր զաւակներուդ, քու մտաւորական մեծ սերունդիդ աստուածացումին օրը...»

Ալաշկերտէն դէպի Վան, Անդրանիկին հետ այս պատմական ժամադրութեան ամեհարշաւ հասնող Համազասպ Սրուանձտեանցին—մեր Համօին—անունը կրնա՞յ հայ սիրտերը թունդ չի հանել նաև յուշածումովն իր հօրեղբօր՝ Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանցին, որ հայկական հայրենասիրութիւնն արծարծեց, հմայեց՝ հայրենի հողի, թէրբուարի՝ «Համն ու հօտը» ճաշուկէ տալով գրական իր շարք մը զմայլելի էջերուն մէջ»²:

Վանեցիներն անհուն կարոտով դիմաւորեցին իրենց փառապանծ հայրենակցին. տեսարանը հուզիչ էր: Մ. Զիթունին Համազասպին նվիրված հուշ-ակնարկում մեծ հուզականությամբ է նկարագրում նրա ջոկատի Վան մտնելը. «Ապա եկաւ Համազասպի գունդը, սկսան երգել «Համազասպը իւր խմբովը» երգը: Սրտաճմլիկ տեսարան էր. արցունքոտ աչքերով կը ծափահարէին, պոռալով՝ «Կեցցէ՛ Վասպուրականցի Համազասպ»-ը»³:

Համազասպի գալստյանը սրտատրոփ սպասում էին հատկապես նրա հարազատներն ու մերձավորները: Նա Վանից բացակայել էր 25 երկարուձիգ տարի. 1890 թվականից ի վեր նա չէր եղել հայրական օջախում, հարազատների շրջապատում: Ինչպես նշում է ծնունդով վանեցի Ավետիս Թերզիպաշյանը. «Համազասպ Սրուանձտեան՝ հազիւ երիտասարդ՝ Վանէն Կովկաս մեկնած էր եւ առաջին անգամ ըլլալով՝ որպէս խմբապետ էր, որ Վան վերադարձած էր»⁴: Սրտառուչ էր հատ-

¹ Թերրուար (Terroir) - ֆրանսերէն՝ հող, քնահող:

² Պարբենան Ս., Տարուան սարսուռները: Յոյսի ու անդոփի հեւքեր (1915 ի գարունէն մինչեւ ձմեռամաս): Տե՛ս Եգիպտահայ տարեցոյցը, Գ. տարի, էջ 34:

³ Չիքուճի Մ., Կամադրական բանակի հրամանատար Համազասպի յիշատակին, «Ասպարէզ», Ֆրեզիօ, 1964, մայիս 15, № 4213, էջ 2:

⁴ Թերզիպաշեան Ա., Անդրանիկ, Փարիզ, 1942, էջ 263:

կապես Համազասպի և ավագ քրոջ՝ Անթառամի հանդիպումը. նրանք գրկախառնված արտասվում էին: Հավաքվածները հուզմունքով էին դիտում այդ տեսարանը: «Համազասպի քոյրը անհամբեր կը սպասէր եղբոր գալուն. Համազասպ ձիէն վար իջաւ եւ համբուլր տուեցան երկար տարիներու կարօտով»¹, - վերհիշում է Վ. Զիթունին:

Վանում գտնվելու օրերին Համազասպի ուրախությունը կրկնակի էր. լույս աշխարհ էր եկել նրա երրորդ որդին: Վանի ազատագրումն այնքան մեծ բերկրանք և ոգևորություն էր պատճառել Համազասպին, որ նա անմիջապես հեռագրում է Թիֆլիս տիկնոջը՝ Շուշանիկին և սլատվիրում նորածնի անունը Վանազատ կնքել²:

Վանում կամավորական ջոկատների հրամանատարները տեղավորվում են Այգեստանի ունեւորների տներում, իսկ զինվորները՝ հանրային հաստատություններում: Կամավորների զորակայան էր ընտրված Այգեստանի արեւելիողմում՝ «Ուրբաթ» կոչված առվի ընդարձակ դաշտավայրը³: Կամավորների նյութական կարիքները հոգալուն մեծապես աջակցում էր Վանի հայությունը: Ինչպես իր հուշերում գրում է Ա. Եկարյանը. «Վանեցին ըրաւ հնարաւորը՝ հիւրերը գոհ գցելու համար. անկողին, ուտեստեղէն չխնայուեցաւ»⁴:

Վանում տեղավորվելուց հետո, Արարուց թաղի Սբ Աստվածածին Մայր եկեղեցու «խաչաբակ» անունով գերեզմանատանը, որը համարվում էր Վանի հայության պանթեոնը (այդտեղ էին թաղված հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներն ու զոհվածները), Ա. Վերդյանի նկարագրմամբ՝ «ժողովրդական փառաւոր յուզարկաւորութեամբ» կազմա-

¹ Չիթունի Մ., Կամատրական բանակի հրամանատար Համազասպի յիշատակին, «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1964, մայիս 15, № 4213, էջ 2:

² Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1368/6:

³ Տե՛ս Վերդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 73:

⁴ Յուշեր Արմենակ Եկարյանի, էջ 235:

կերպվում է Համազասպի ջոկատի՝ Ամուկ բերդի գրավման ժամանակ և Զեյիկի կռիվներում նահատակվածների թաղումը¹:

Գեներալ-մայոր Ա. Նիկոլաևի մայիսի 7-ի թիվ 16 հրամանագրով Վանի և ադատագրված շրջանների ժամանակավոր կառավարիչ (նահանգապետ) է նշանակվում Վանի ինքնապաշտպանութան ղեկավար Ա. Մանուկյանը²: Նույն օրը, երկոյան Վանի ադատագրման առիթով, ի պատիվ ռուսական բանակի և հայ կամավորների, վանեցի մեծահարուստ Սիմոն Թյուլթունջյանի ընդարձակ տանը կազմակերպվում է շքեղ և հանդիսավոր հյուրասիրություն: Ներկա էին գեներալ-մայոր Ա. Նիկոլաևը և նրա օգնականները, հայ կամավորական ջոկատների հրամանատարներն ու հասարակական-քաղաքական գործիչները³: Արարատյան գնդի կազմում Վան մտած Կուբանյան կազակային առաջին հեծյալ գնդի⁴ խորունժի (կրտսեր սպա) Ֆյոդոր Ելիսեևն իր ճակատային նոթատետրում թյուրիմացաբար նշում է, որ բանկետին մասնակցում էր նաև Համազասպը⁵: Սակայն Համազասպը մայիսի 7-ին ղեռն գանվում էր Թիմարի գավառակում և կռիվներ էր մղում թուրքերի և քրդերի դեմ: Ինչպես վկայում է Վ. Վալադյանը. «Եւ մէկիկ մէկիկ կը յիշատակէ (իմա՝ Ֆ. Ելիսեևը — Գ. Ս.) անունները ռուս սպաներուն, որոնք ներկայ եղած են: Բայց իր բազմաթիւ յիշատակումներուն մէջ, կը մոռանայ տալ հայ դամարտակներու ընդհանուր պետին՝ Վարդանի անունը: ...Վարդանն ալ, անշուշտ, կը մասնակցէր այդ հացկերույթին, հայ կամաւոր-

¹ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 73-74:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, ք. 4:

³ Տե՛ս Իսկանդարյան Գ., Մարտնչողները հաղթանակի բայց բռնեցին զաղրի ճանապարհը (Եղեռնը Վան-Վասպուրականցիների հուշերում, կազմեց և խմբագրեց Ն. Մելքոնյանը, Երևան, 2003), էջ 78:

⁴ Գունդը մտնում էր Անդրկասպյան կազակային բրիգադի մեջ (տե՛ս Վ. Վ. Վալադյան Վալադյան], Ռուս գնդապետի մը պատմությունը 1915 ապրիլեան արշաւանքի մասին դէպի Վան, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1957, ԼԵ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 19):

⁵ Տե՛ս Елисеев Ф., Казаки на Кавказском фронте 1914-1917. Записки полковника Кубанского казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах, Москва, 2001, с. 96.

բակններու Արարատեան գնդի հրամանատարի հանգամանքով:
Մինչդեռ հոն չէր գտնուէր Համազասպը, որուն անունը կը յիշուի Դրոյի ու Քեռիի անուններու շարքին»¹:

Ճաշկերույթին ճառով հանդես է գալիս Ա. Մանուկյանը (Թարգմանիչն էր Դրոն)²:

Ի պատիւ հայ կառավորների, նույն օրը Վանի երիտասարդ դաշնակցականները կազմակերպում են նաև գրական-երաժշտական երեկույթ³:

Մայիսի 8-ին կազմակերպվում են ազատագրված գավառների և Վան քաղաքի կառավարման մարմինները՝ նահանգային խորհուրդը և վարչությունը⁴: Կ. Սասունու բնորոշմամբ՝ «Վանը լուեհայն բոլորի մաքի մէջ կը դառնայ հայոց առաջին մայրաքաղաքը, ուր կայ հայ իշխանութիւն, հայ բանակ, հայ վարչական կազմ: Յենարան անոր՝ յաղթական ժողովուրդ մը: Հայոց անկախութեան առաջին ճառագայթն է այս (ընդգծումը մերն է — Գ. Ս.)»⁵: Ա. Մանուկյանի՝ նոր կառավարութեան շուրջ համախմբվելու առիթով հայ բնակչութեանն ուղղված մայիսի 8-ի դիմումում ասվում էր. «Ներկայ պատմական պատասխանատու օրերուն մէջ հայ ժողովուրդը միայն մէկ նշանաբան պիտի ունենայ՝ համախմբելի ամբողջ եռանդով կառավարութեան շուրջը, վերակազմակերպելու համար կեանքը քաղաքի և շրջանի մէջ, արժանի լինելու քառորդ դարե աւելի մղած պայքարի մէջ ընկած հերոսներու յոյսերուն և յիշատակին ու միշտ բարձր պահելու համար հայ ազգի կուլտուրական պաշտօնի գիտակցութիւնը Փոքր Ասիոյ այս ծայրագաւառին մէջ»⁶:

¹ Վ. Վ.[Վալադ Վալադյան], Ռուս գեղապետի մը պատմությունը 1915 ապրիլեան արշաւանքի մասին դէպի Վան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 26:

² Տե՛ս նույն տեղում, Ե. 99.

³ Տե՛ս Կեանքը Վանի մէջ, «Յուսպեր», Գահիրէ, 1915, ԺԱ տարի, յուլիս 15, № 38:

⁴ Տե՛ս Մխիթարեան Օ., Վանի ինքնապաշտպանությունը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի, մայիս, № 7, էջ 87, տե՛ս նաև Արշաւ Ա., նշվ. աշխ., էջ 37-38:

⁵ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 77:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, ք. 4:

Վանի ազատագրումից հետո գեներալ-մայոր Ա. Նիկոլաևն իր ջոկատի կազմից առանձնացնում է 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ ջոկատները: Արարատյան գնդի՝ Վան մտնելու երրորդ օրը, մայիսի 8-ին նրա հրամանով Դրոյի ջոկատն ուղարկվում է Վանա լճից հարավ՝ Գավաշ և Շառախ գավառներ¹:

Մայիսի 10-ին 4-րդ ջոկատը շարժվում է Արտամետ, այնտեղից՝ Ոստան²: «Վանի առումէն յետոյ,- գրում է Գաբ. Լորդանյանը,- յաջորդ ստիպողական խնդիրն էր՝ լճի հարակային ափի մաքրումը թուրքերէ եւ քուրդ հրոսակոյտերէ. այսպէսով միայն կարելի պիտի լինէր յարատեւօրէն ապահովել այդ շրջանին գրաւումը»³: Միաժամանակ, կամավորական ջոկատները Արտամետից պետք է առաջանային Վանա լճի հարավային եզերքի լեռնանցքներով դեպի Սորբի բարձունքներ, դեպի Դատվան և Բաղեշ՝ միանալու գեներալ Պ. Օգանովսկու հրամանատարութեամբ գործող Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսին և գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանին, որոնք ուղղված էին դեպի Մուշ-Սասուն⁴:

Քեռու ջոկատը, որն այդ օրերին գլխավորում էր Ա. Ազնավուրյանը, մայիսի 11-ին թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ թեժ կռիվներ է մղում Ոստան գյուղաքաղաքի մերձակա Ատաման գյուղի շրջակայքում և թշնամուն փախուստի մատնում⁵: Մարտն այսպես է նկարագրում Ա. Ազնավուրյանը. «Ոստանից երեք վերստի վրայ էինք, երբ տաճիկնե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 8, ք. 5, տե՛ս նաև Դեմոյեան Տ., Դրաստամատ Կանայեան (Դրօ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, սեպտեմբեր, № 9, էջ 15:

² Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Ազնաւուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 111, տե՛ս նաև Վրացեան Ս., Հայ կամաւորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունւարի 1, № 1:

³ Լորդանյան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ), էջ 76:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 22, ք. 36, տե՛ս նաև Корсун Н., Первая мировая война на Кавказском фронте, Москва, 1946, с 42, տե՛ս նաև Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 82:

⁵ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 51, էջ 215-216:

րը մեզ վրայ թնդանօթային կրակ բացին: Ես իսկոյն կարգադրեցի, որ վաշտերը զինուորական շղթայ կազմեն եւ երեք ուղղութիւնամբ մեծ զգուշութիւն բանեցնելով շարժուին դէպի այն բարձունքները, ուր թնդանօթ էր դրուած, եւ 5-600 քայլի վրայ կանգ առնեն, դիրքի մտնեն եւ թնդանօթը առնեն համազարկերի տակ, ապա յանկարծակի յարձակումով շարունակ կրակելով դիմեն դէպի թնդանօթի դիրքը: ...Զինուորներից մի քանիսը ընկան մեր վարկերից, եւ մենք հետզհետէ բարձրացանք բարձունքը ու տեսանք, որ տաճկական զօրքը նահանջում է սարսափահար»¹:

Զոհատները նահանջող թշնամուն հետապնդում են մինչև Արտոս լեռ, գրավում բարձունքները, որից հետո ազատագրում Ոստան գյուղաքաղաքը²: «Քեռու գումարտակը,- գրում է Ս. Վրացյանը,- ծովափով անցնում է դէպի Ոստան, քշում ահաբեկւած թշնամուն, իրար ետևից գրաւում քրդական գիւղերը և յաղթական կերպով մտնում է Ոստան՝ խլելով թիւրքերից մեծ քանակութեամբ սլարէն, ռազմամթերք, թնդանօթներ ու շոգեմակոյկ»³: Հ. Կոճողոյանն իր հուշերում վկայում է, որ Ոստանն ազատագրելուց հետո կամավորների առաջանալը արգելւած էր «Ռուսական հրամանատարութեան հրահանգով: ...Իսկ կամաւորները անհամբեր էին հասնելու ջարդէն վերապրողներուն»⁴: Ուստի ջոկատների հրամանատարները դիմում են այլ քայլի: Ինչպես վկայում է Հ. Կոճողոյանը. «Ստիպուած՝ Դրօի, Համազասպի ու Քեռիի գունդերը ֆէտայական ռազմավարութեան էին դիմած: Ո՛չ թնդանօթ, ո՛չ գնդացիր: Հիմնական ռազմամթերքը իւրա-

¹ Ազնաուրեան Ա., Վճռակոն ճակատամարտը, էջ 121:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 122, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 51, էջ 217, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 49, ք. 1-2:

³ Վրացեան Ս., Հայ կամավորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունւարի 1, № 1:

⁴ Կամաւորի ուղին (Յովակիմ Կոճողոյեանի յուշերը), «Ասպարէզ», Ֆրեզնօ, 1969, հոկտեմբեր 10, № 46722, էջ 3, տե՛ս նաև Կոճողոյան Յ., Կամաւորի ուղին, էջ 282:

քանչիւր զինուորի վրայ կրած փամփուշտն էր, մօտ 250-300 հատ՝ փամփշտակալների մէջ խաչաձև կուրծքերին զետեղուած, երկու կարգ մէջքերին ու սլաշուսակների մէջ»¹:

Լճի հարավային շրջաններում ռազմական գործողութ-
յուններն ավելի զարգացնելու նպատակով Վանում երկու օր
մնալուց հետո Համադասալի ջոկատը մայիսի 8-ին նուշնալես
ուղարկվում է Ոստան²: Գաբ. Ղորղանյանի վկայությամբ.
«...Վանէն կուղարկուի Գ. խումբը՝ զօրացնելու համար Դ.
խումբը»³: Այսպիսով՝ Համադասալի և Քեռիի ջոկատները հա-
մատեղ ձեռնամուխ են լինում Վանի հարավային շրջանները
թուրքական կանոնավոր զորքերից և քրդերից մաքրելու գոր-
ծին: Ընդամին՝ հայ կամավորական ջոկատներից միայն Քեռիի
և Համադասալի ջոկատներն էին, որ միասնաբար գործեցին
մինչև Սորբ⁴: Մինչ այդ նույն առաքելությամբ Դրոյի ջոկատը
Ոստանից շարժվում է Շատախ և ապա՝ Մոկս⁵: Արդյունքում՝
«...ջարդում ու հեռացնում քրդական հրոսակախմբերը և ազա-
տում հայ ժողովրդին: Հայոց Ձոր, Կարճկան, Կեաւաշ, Շատախ,
Մոկս կարճ ժամանակում մաքրւում են թշնամիներից, և ազատ
մնացած հայ դիւղացիութիւնը հնարաւորութիւն է ստանում իր
աւերակ բոյները վերադառնալու»⁶:

Վանի հերոսամարտից հետո Գալաշ գավառակի քրդերը
զինված հարձակումներ էին գործում հայկական դյուղերի վրա:
Գյուղերի երիտասարդութիւնը Վարդան աղայի 100 հոգանոց

¹ Նույն տեղում:

² Գնդ. Եգոր Տէր-Աւետիքեան, Սի դրագ Դրօի կեանքից (Նրա մահուան քառասունօրեակի արդիւ), էջ 85:

³ Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկաս-
եան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 76:

⁴ Տես Ագնատուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 127:

⁵ Շատախում 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին մղված ինքնապաշտպանական կռիւների
մասին մանրամասն տես Արծրունի Վ., Հայ տաճկական պատերազմը: Հայ սպայութիւնը,
Երեւան, 2002, էջ 387-404:

⁶ Վրացեան Ա., Հայ կամաւորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յուն-
արի I, № 1:

խմբով ինքնապաշտպանական մարտեր էր մղում քրդերի դեմ, երբ նրանց օգնության է հասնում Համազասպի ջոկատը: «Քիւրդերը,- վերհիշում է դեպքերի մասնակից Մուսես Հովհաննիսյանը,- երեք-չորս օր յախուռն գրոհներ տուին մեր վրայ, բայց անհնար եղաւ նրանց մեզ վնասել: Երբ Համազասպի խումբը մօտեցաւ Ոստանին, քիւրդերը նահանջեցին...»¹: Հայերին հաջողվում է համախմբված ուժերով պարտության մատնել քուրդ ջարդարարներին²:

Յուր և Կուր ջոկատները մեկ օր Ոստանում մնալուց հետո շարժվում են Գավաշի գավառակ և, Աղթամարի շրջանից անցնելով արևմուտք, կենտրոնանում Մոխրաբերդում, որտեղից պետք է շարժվեին Բաղեշ: Սակայն Բաղեշ տանող Բաղեշի կամ Զորապահակի կիրճում կուտակվել էին մեծ թվով թուրքական ուժեր, ինչի հետևանքով փակվել էր ճանապարհը³: Կիրճը գրավելու նպատակով հրավիրված հրամանատարական խորհրդակցությունում որոշվում է՝ Նարեկավանքի ուղղությամբ արևմուտքից շրջանցել թշնամուն և գրավել անառիկ համարվող կիրճը⁴: Ա. Աղնավուրյանի հրամանատարությամբ գործող վաշտին հաջողվում է կարճ ժամանակում գրավել Նարեկավանքից հարավ-արևմուտք ընկած քրդաբնակ Դեղդիս գյուղը: Գյուղը գրավելուց հետո նահանջում է նաև կիրճում տեղակայված թուրքական զորքը: Այդտեղ, Կարկառի⁵ կողմից վաշտին են միանում նաև Դրոյի ջոկատի մի վաշտը՝ Դալի Ղազարի հրամանատարությամբ, և Համազասպի ջոկատը, որը Կարճկանց գյուղից սկսած պետք է գառնար միացյալ զորասյան առաջապահ ջոկատը⁶:

¹ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ (Փաստաթղթերի ժողովածու), հ. 1, էջ 337:

² Տե՛ս Հայաստանի կցությունը, «Արեգ», Բագու, 1915, մայիսի 8, № 33:

³ Տե՛ս Ազնաուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 124:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 125:

⁵ Կարկառը եղել է Գավաշ գավառակի գյուղամերի կենտրոնը:

⁶ Տե՛ս Ազնաուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 125:

Երկու ջոկատները դեռ 20 կմ չէին անցել, երբ Համազասպի առաջապահները հանդիպում են Պախմանց քրդաբնակ գյուղի 25 հոգանոց զինված խմբին: Համազասպի զինվորները ուշադրութուն չեն դարձնում քրդերի համադարկերին և շարունակում են մոտենալ գյուղին: Քրդերի տեղացուց Գնդակնե-րից կամավորները տալիս են մի քանի սպանված և վիրավոր: Երբ լուրը հասնում է վերջապահ ջոկատին, Ա. Աղնավուրյանի հրամանով Կոտոշ Արամը հիսնյակ խմբով հասնում է օգնութ-յան և Համազասպի առաջապահների հետ միասին եռանդուն կերպով հարձակվում քրդերի վրա: «Լուրը հասաւ մեզ,- գրում է Ա. Աղնավուրյանը,- ես կարգադրեցի, որ Կոտոշ Արամը վեր-ցնի Եղոյի յիսնյակը եւ անցնելով թուրքերի դիւղի թիկունքը՝ արշաւի գիւղի վրայ: Կոտոշ Արամը չուշացաւ տրուած հրամա-նը կատարելու: Երբ անցաւ թրքական գիւղի յետեւը ու հրա-ցանները տակ առաւ քրդերի դիրքերը, սրտապնդուեցին նաեւ Համազասպի յառաջապահները ու սկսեցին եռանդով կրակել քրդերի վրայ: Թշնամին զգաց, որ բոլոր կողմերից շրջապատու-ած է եւ սկսեց յուսահատ ընդդիմութիւն ցոյց տալ մինչեւ ուշ գիշեր»¹: Գյուղը զրավվում է երեկոյան կողմ: Այդ կռիւում, ցա-վախիորեն, Համազասպի հարյուրյակը տալիս է 20 զոհ²:

Հաջողութեամբ էին դարգանում նաև կամավորական մյուս խմբերի հարձակումները: Վանա լճի հարավային մասում մղած հաջող կռիւների արդյունքում մայիսի 14-ին Դրոյի ջոկատը մտնում է Շատախ և ազատագրում մոտ ամիսուկես ինքնապաշտ-պանական մարտեր մղող Շատախի հայութեանը: «Ապստամբ ու պաշարուած կը մնար լեռնապարը Վանի Շատախը: Կամաւորա-կան ուժերը, Դրոյի ղեկավարութեամբ, այդ կողմ կուղղուէին: Կա-դատուէր հերոսական Շատախն ալ», - գրում է Կ. Սասունին³:

¹ Նույն տեղում, էջ 126:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914-1918), էջ 68:

Թեժ մարտերը Վանա լճի հարավային շրջանում շարունակվեցին նաև մայիսի 17-ին՝ Վարկունիս և Թահմուշ գյուղերում: Թուրքերը, չգիմանալով կամավորների հուժկու գրոհներին, նահանջում են¹:

Այս հաղթական կռիվների շրջանում էր, որ Հայոց Զորի Հիրճ գյուղում, խոր փոսի մեջ հայտնաբերվեցին թուրքերի և չերքեզների ձեռքով սպանված 37 հայերի հոշոտված դիակները: Նրանց մեջ էին նաև ապրիլի 3-ի լույս 4-ի գիշերը՝ կուսակալ Զեդեթ բեյի ուղարկած չերքեզների կողմից դավադրաբար սպանված՝ Վան-Վասպուրականում մեծ հեղինակություն վայելող ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ Նիկողայոս Միքայելյան-Պողոսյանը (Վանա Իշխան), Վահան Խռանյանը, Միհրան Տեր-Մարգարյանը, Պողոս Թութունջյանը (Քոթոթ) և Աբրահամ Բրուտյանը²: Սպանվածների մարմինները բերվեցին Վան, ուր մայիսի 19-ին Արարուց թաղի Սբ Աստվածածին եկեղեցու գերեզմանատանը՝ Վանի պանթեոնում կատարվում է հուղարկավորությունը³: Ականատեսներից Հ. Աճեմյանի վկայությամբ՝ Համապասպն ու իր օգնական Վ. Վալադյանը թաղման մասնակիցների մեջ էին: «Ծովածառալ բազմութեամբ լեցուած է գերեզմանոց, շրջակայ տանիքներու և ծառերու վրայ լեցուած են յուղարկաւորները: Եկան կամաւորական խումբերը իրենց խմբապետներով: Հեազհետէ հաւաքուեցան հասարակական հիմնարկութեանց, մամուլի, կառավարչատան, օտար հաստատութեանց և այլն ներկայացուցիչները, ինչպէս նաև Իշխանի սիրելի ընկեր և գործակից նահանգապետ Արամ, հրամանատար Վարդան,

¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գոմարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 51, էջ 217:

² Տե՛ս Թաշճեան Վ., Իշխանը (Վանայ Իշխանի կեանքն ու գործունեությունը), Երևան, 1994, էջ 184, տե՛ս նաև Սվազյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2001, էջ 144:

³ Տե՛ս Թաշճեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 183:

խմբապետ Համադասալ, Վալադեան, Կոստի Համբարձումեան, Սարգիս Արարատեան և այլն և այլն»¹, - գրում է Հ. Աճեմյանը:

Վարկունիա և Թահմուշ դյուզերում ունեցած հաջողությունից հետո Քեռիի ջոկատը Համադասալի ջոկատի համալրմամբ, հետապնդելով թշնամուն, մայիսի 19-ին շարունակում է դորաշարժը Աղթամար-Սուրբ Հակոբ-Ջևհեն (Ջևհան)-Սուրբ ուղղությամբ, որոնց զրավումով, փաստորեն, բացփելու էին Տառն, Սասուն և Բաղեշ տանող ուղիները²:

Հայ կամավորները, շարունակելով ռազմերթը, թուրքական կանոնավոր զորքերին հանդիպում են Կարոս լեռան բարձունքների մոտ: Մարտի բռնվելով հակառակորդի հետ, անհարմար դիրքեր ունենալու պատճառով չկարողանալով դրավել բարձունքները՝ հայ կամավորական ջոկատների հրամանատարությունը որոշում է նահանջել: «Կարոս լեռան բարձունքներին պատահեցինք թրքական կանոնաւոր զօրքերի: Թշնամին ուժեղ դիմադրութիւն էր ցոյց տալիս. իսկ մենք մեր բռնած անյարմար դիրքերով չէինք կարող նրանց տեղահան անել: Այս պատճառով էլ որոշեցինք նահանջել...»³, - գրում է իր օրագրում Ա. Աղնավուրյանը: Սակայն, վերակազմելով ուժերը և ուշադիր ուսումնասիրելով տեղանքը, հայ կամավորները, դիրքավորվելով հարմար բարձունքում, կրկին անցնում են հակադրոհի: «Բարձունքը, որի վրա ժամանակաւորապէս դանւում էինք մենք ու Համադասալի խումբը, այն յարմարութիւնն ունէր, որ այդտեղից երեւում էին Վանայ լճի արեւմտեան բոլոր գիւղերը: Մենք խոր կակիծով դիտում էինք Ջրհոր հայ գիւղը՝ կրակների ճարակ դարձած: Բոցերը աղահուլթեամբ յա-

¹ Ազադասլի Իշխանի: Կազմեց և հրատարակեց Հայկ Աճեմեան, Թիֆլիզ, 1916, էջ 44:

² Տե՛ս Կարապետյան՝ Մ.. Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գոմարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 51, էջ 215:

³ Ազնաուրեան Ա.. Վնուկան ճակատամարտը, էջ 126:

փուլում էին ամէն ինչ ու իրենց հրեղէն սիւներով բարձրանում մինչեւ երկինք»¹, վերհիշում է Ա. Ազնաւուրյանը:

Սուրբ Հակոբի բարձունքները գրավելու համար մարտերը և թշնամու ջախջախումը տեղի ունեցան մայիսի 21-ին: Սուրբ Հակոբը գրավելուց հետո, Քեռին, մեծ հմտությամբ գլխավորելով երկու ջոկատները, առաջանում և մայիսի 25-ին գրավում է նաև լճափնյա, սարավանդի վրա գտնվող Զեհն գյուղը²: Գար. Ղորղանյանի վկայությամբ՝ «...այդ երկուքը (Յրդ և Գրդ կամավորական ջոկատները — Գ. Ս.) միանալով եւ խորտակելով թշնամիի դիմադրութիւնը՝ տաք կռիւէ մը յետոյ գրաւեցին Զեւանը...»³: Թշնամին խուճապահար դիմում է փախուստի: Թուրքերի դեմ մղած մարտերի մասին Ա. Ազնաւուրյանը վերհիշում է. «Սուրբ Յակոբայ բարձունքները, երբ կարեցինք ու հասանք լեռնագագաթին, հանդիպեցինք տաճկական կանոնաւոր զօրքի: ...Մենք կրակի տակ առանք թշնամուն: ...Թշնամին խուճապահար փախուստի դիմեց: Նրանց կէսը սպաննուեց ու վիրաւորուեց մեր հետապնդող գնդակներէից, իսկ մի մասը մտաւ հարեւան մացառուտները եւ անյայտացաւ»⁴:

Որոշ տարածություն թուրքերին հետապնդելուց և շրջակա բարձունքները թշնամուց մաքրելուց հետո ջոկատները վերադառնում են Զեհն՝ հանգստանալու: Համադասալի և Քեռիի ջոկատները տակավին Զեհնում էին, երբ լուր եկավ, որ իրենց է միանում Անդրանիկը: «Այստեղ (Զեհնում — Գ. Ս.) մեզ լուր հասաւ, որ զրում է Ա. Ազնաւուրյանը, որ Անդրանիկի խումբն էլ գալիս է մեզ միանալու: Ես այս լուրի պատճառով անսահմանօրէն ուրախ էի, որովհետեւ այդ խմբի մէջ էին գտնուում իմ տարի-

¹ Նույն տեղում, էջ 126-127:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 8, ք. 8, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գոմարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 51, էջ 217:

³ Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 76:

⁴ Ազնաւուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 127:

ների յեղափոխական լաւագոյն ու սիրելի ընկերները՝ Սեպուհը եւ Աւօն»¹։ Դադար առնելուց հետո ջոկատները մայիսի 30-ին Զեհնից շարունակում են ռազմերթը Սորբի ուղղութեամբ։ Առաջապահը Քեռիի ջոկատն էր, իսկ վերջապահը՝ Համազասպինը²։

Ճանապարհին, նախքան Կարոս լեռ հասնելը, կամափորները Կարճկանի կենտրոն Եղեգիս հայկական գյուղում ախանաւես են լինում թուրքական բանակի՝ հայ բնակչութեան հանդեպ գործած ոճրագործութիւնների հետեւնեքներին. «...յօշոտուած անհամար կանանց, երեխաների ու տղամարդկանց դիակներ»³։ Գյուղի հերոսական ժողովուրդը, ապափինելով իր փոքրածիւր մարտիկների ուժին, մինչեւ վերջին մարտիկը անհամասար կռիւ էր բռնվել թուրքական կանոնաւոր զորքի հետ եւ, սպառնալով իր վերջին փամփուշտը, հերոսաբար զոհվել էր⁴։

Հայ կամաւորները թշնամու դեմ վրեժի ցատուժով լցված մարտերը շարունակում են Կարոս լեռան շրջակայքում։ Սորբի ուղղութեամբ տեղի ունեցած հետագա մարտերի մասին Ա. Ազնաւուրյանը գրում է. «Մեր ու թուրք զօրքերի դժամարար տեւեց երկու օր։ Ո՛չ նրանք եւ ո՛չ էլ մենք ուղում էինք տեղի տալ։ Մենք արդէն հինգ սպանուած էինք տուել, մանաւանդ երկու օրուան անընդհատ կռիւներից սարսափելի յոգնել էինք։ ...Համազասպի գունդը եկաւ, փոխարինեց, մեզ իսկ մենք քաշուեցինք համեմատաբար ապահով մի անկիւն, որ քիչ քնենք ու հանգստանանք»⁵։ Գալաշի Կենդրանց գյուղից Գալուստ Օհանյանի եւ Մանուկ Հովհաննիսյանի հուշերում տեղեկացվում է, որ գյուղն ու Խնձորուտ լեռը ազատագրվել են հիմնականում Հա-

¹ Նոյն տեղում, էջ 128։

² Տես նոյն տեղում։

³ Տես նոյն տեղում։

⁴ Տես նոյն տեղում։ 1916 թ. հուլիսի 14-ին Եղեգիսում եղած ժամանակ գնդ. Տիգրան Բաղդասարյանն իր հուշերում վկայաբերում է. որ գյուղի կոտորածին գոհ էին գնացել 370 հոգի. «Ահռելի քիւ մը։ Ոչ մէկ տուն – չէն չէ մնացած, բացի եկեղեցիէն» (Բաղդասարեան Տ. Վանի երկրորդ կռիւները եւ վերջին իշխանութիւնը (Զինուորական մը յուշերը), III, «Վէմ», Փարիզ, 1939, Զ տարի, յունուար-մարտ, № 5, էջ 59)։

⁵ Ազնաւուրեան Ա. Վճռական ճակատամարտը, էջ 128։

մազասպի ջոկատի ուժերով: «Երբ 1915-ի մայիսի կեսին հայ կամաւորները (Համազասպի խումբ) կը գրաւեն Խնձորուտ լեռը, վերհիշում են նրանք, - գիւղի սահապան ոստիկանները կը փախչին և կամաւորները կը գրաւեն Կենդրանց գիւղը...»¹:

Խնձորուտ լեռը գրավելուց հետո հայ կամաւորներին հաջողվում է գրավել նաև Սորբը: «Գարգառի կողմէն եկան Դրօի զինուորները Տէլի Ղազարի ղեկավարութեամբ, - հուշագրում է Հ. Կոճոլոզյանը, - սրմէ յետոյ Համազասպի մէկ վաշտի հետ գացինք Սորբ, որ նոր էր գրաւուած Համազասպի եւ Քեռիի վաշտերու կողմէն»²: Սորբը գրավելուց հետո Համազասպի վաշտերից մեկը գիրքավորվում է Սորբ-Դատվան ճանապարհին՝ լճափին մերձակա մի սարի վրա³:

Սորբի մոտ փափոխական հաջողութիւններով ընթացած մարտերի ժամանակ թշնամին, ստանալով օժանդակ ուժեր, դիմում է հակահարձակման, որի հետևանքով կամաւորները հարկադրաբար նահանջում են Զեւն⁴: Քեռիի և Համազասպի ջոկատները կենտրոնանում են գլուղի հյուսիսային և հարավային մասերում⁵: Հ. Կոճոլոզյանն իր հուշերում նկարագրելով նահանջը, ուշադրով տեղեկութիւններ է հաղորդում Համազասպի ջոկատի հեծյալ վաշտի զինվորների կատարած անօրինակ քաջագործութիւնների մասին, որոնք նահանջի ճանապարհին մոտակա հայկական գլուղերից հավաքում էին նաև հայ բեկորներին: Ինչպես ասվում է Հ. Կոճոլոզյանի հուշագրութիւնում. «Նահանջ էր նոր հրամանը: ...Սորբ հանդիպեցանք Համազասպի ձիաւոր խումբին, որ թրքական հեծելա-

¹ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ (Փաստաթղթերի ժողովածու), Կ. 1, էջ 370:

² Կամաւորի ուղին (Յովակիմ Կոճոլոզեանի յուշերը), «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1969, հոկտեմբեր 17, № 46724, էջ 3:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Դրդանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 76, տե՛ս նաև Կորգանով Գ., նշվ. աշխ., Ե. 31:

⁵ Տե՛ս Ազնաուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 128-129:

գունդին դէմ կռուելով բռնած էր կիրճն ու Սորբ—Դատուան գլխաւոր ճամբան: Շնորհիւ անոնց, գերի չլինեանք: Այս անվահեր ձիաւորներն էին, որ մօտակայ հայ գիւղերէնց կը հաւաքէին ազատուող հայ բեկորները: Սակայն դժբախտաբար սովորուած էին կիսատ թողուլ իրենց յաղթական թափը ու նահանջել: Սորբէն նահանջեցինք ռազմական նշանակութիւն ունեցող Զէյվանի (Զուինի) սարը: Կը սպասէինք հրամանի՝ մնալ թէ նահանջել: Ոչ փամփուշտ ունէինք, ոչ ալ ուտելիք»¹:

Զեկնում եղած ժամանակ Համազասպի հետ տեղի է ունենում մի աննախագէտ դեպք, որը կարող էր տխուր ավարտ ունենալ: Համազասպի ջոկատի մի հարյուրյակը, 1-ին վաշտի հրամանատար ՀՅԴ անգամ Աբրոյի² գլխավորութեամբ, նահանջել էր հարավային ուղղութեամբ և բավական երկար ճանապարհ կտրելուց հետո շատ ուշ էր միացել Համազասպին: Վերջինս, կարծելով, թե Աբրոն լքել է ջոկատը «իրեն մօտիկ ընկերներով լուր էր տարածել, թէ Աբրոն իր հարիւրեակով փախել է»³: Իրականում, սակայն, Աբրոն չէր փախել: Երկար ճանապարհ կտրելուց հետո վերադառնում է և կրկին միանում ընդհանուր ջոկատին: Աբրոն, որ դեռ Բաթումում եղած ժամանակ հայտնի ահաբեկիչներէից էր, լսելով իր հասցեին տարածված անհեթեթ լուրերը, վիրավորվում է և վճռում է սպանել Համազասպին: Իրավիճակը չարելու նպատակով Համազասպը գնում է Քեռիի մօտ և խնդրում, որպեսզի նա և Ա. Ազնավուրյանը հանդես գան որպես միջնորդ՝ իր և Աբրոի հաշտեցման համար: Դեպքերի հետագա զարգացումը հետևյալ կերպ է վերհիշում Ա. Ազնավուրյանը. «Ես խօսեցի Աբրոյի հետ, լսեցի նրա արդարացի տրտուկները, բացատրեցի, որ Համազասպը

¹ Կամատրի ուղին (Յովակիմ Կոճուղեանի յուշերը), «Ասպարէզ», Ֆրեզնօ, 1969, հոկտեմբեր 17, № 46724, էջ 3:

² Չպետք է շփոթել ՀՅԴ անգամ Աբրո (Սլրտիշ Սահակյան) կեղծանվամբ ազգային-ազատագրական շարժման մեկ այլ գործչի հետ: Վերջինս մահացել էր 1896 թ. (տես Ներսիսյան Ա., Աբրո, Հայկական հարց: Հանրագիտարան, էջ 8):

³ Ազնավուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 129:

նրան վերաւորելու միտք չէ ունեցել: Խօսք է,- ասացի,- ղայրացած վայրկեանին ասել է, պէտք է մոռանալ»: Արբօն մի փութք մեղմացաւ: Եւ Քեռուն յայտնեցի մեր խօսակցութեան արդիւնքը Արբօի հետ: Նա որոշեց իմ ու իր ներկայութեամբ կանչել Համադասալին ու Արբօին եւ հաշտեցնել: Երկուսն էլ սիրով ընդունեցին Քեռու հրաւերը եւ եկան: Քեռին լսեց Արբօին, հանգստացրեց, շեշտեց որ Համադասալը երեւի նրան լաւ չճանաչելով սխալ կարծիք է յայտնել: Համադասալն ինքն էլ ընդունեց, որ սխալւել է, եւ այսպիսով երկուքն էլ հաշտեցին: Մեկնելուց առաջ նրանք մի-մի կոնեակով էլ հիւրասիրուեցին»¹: Այսպիսով՝ Քեռիի խոհեմության և անառակելի հեղինակության շնորհիւ, բարեբախտաբար, արյունալի բախումը հաջողվում է կանխել:

Ուժերը վերադասավորելու և կրկին հարձակման անցնելու համար գեներալ-մայոր Ա. Նիկոլանի հրամանով 3-րդ և 4-րդ կամավորական ջոկատները, Զեւնից նահանջելով, կենտրոնանում են Նորգեղ—Մոկս գծի վրա²: Այսպիսով՝ մայիսի 31-ի դրությամբ ուսսական պաշտպանական բնագիծը ձգվում էր Վանա լճից դեպի հարավ՝ Նորգեղ, Մոկս և Շատախ գծով, որը թացառապէս գրավված էր հայ կամավորական ջոկատների և տեղացի աշխարհագորայինների կողմից³:

Դիվիզիոնի հաղթական ճակատամարտից հետո կամավորական 1-ին ջոկատը, Անդրանիկի գլխավորութեամբ, մայիսի վերջերին նույնպէս շարժվեց Վանի ուղղութեամբ: Հունիսի 1-ին Անդրանիկն արդեն Վարազա վանքում էր⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս РГВИА, ф. 15008, оп. 1, д. 1, л. 70, տե՛ս նաև Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ), էջ 76, տե՛ս նաև Корганов Г., նշվ. աշխ., с. 31. տե՛ս նաև Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի և հայ կամավորների մասին (1912-1915 թթ.), էջ 212

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Андраник Озаян (документы и материалы), док. 41, с. 147. Վանքը բողնելիս, Կուրուրաշ գյուղում Վանի հասարակութունը Անդրանիկին և նրա զորամասին դիմավորեց համատարած ցնծությամբ: Մոտենալով Վանին՝ Անդրանիկը կանգ է առնում մերձակա Արտամետ գյուղում: Այդտեղ Անդրանիկի պատվին տրվում է ճաշկերույթ, որին մասնակցում

Հունիսի 12-ին Անդրանիկը Ոստանում էր, երբ նույն օրը Վան է հասնում Հայոց Ազգայի Բյուրոյի անդամ Հովհ. Թումանյանը¹։ Մեծ բանաստեղծը Վան էր գնում հնարավոր բոլոր միջոցներով վանեցիներին սատար լինելու մտահոգությամբ։ Բանաստեղծին նվիրված իր հուշերում Անդրանիկը հետագայում վերհիշել է. «1915-ին երբ Վասպուրականը գրավուեցավ ռուսներէ, Թումանեան Վան եկավ տեսնելու իր ժողովուրդն ու հայրենիքը ավելի մոտէն»²։ Ողջ ճանապարհին Հովհ. Թումանյանը գրի էր առնում հայերի գաղթի, եղեռնի ահազարհուր դեպքերի մասին զանազան պատմություններ։ Հունիսի 17-ին Թումանյանը Ռոստոմի հետ Վանից հեռագիր է հղում Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Բյուրոյի կենտրոնական վարչությունը և ծանոթացնում Արեմոյան Հայաստանում տիրող իրավիճակին. «Ամբողջովին ազատված են կոտորածից Շատախը, Խիզանը, Սպարկետը, Մոկար, Մարմտանքը։ Աննշան կոտորածներ են տվել Հայոց-ձորը և Թիմարը։ Ամբողջովին կոտորված է Ալջավազի, Արճեշի, Բերկրիի, Աղբակի, Նորդուզի բնակչությունը։ Վանը և շրջակայքը լիքն են փախստականներով։ Ծայրահեղ կարիք կա ամեն բանի»³։

Հունիսի 13-ին Ոստանից Անդրանիկի զորամասը ուղղվել է վերցնում դեպի Աղթամար և ճամբար դնում Իշ-

Էին Վանի հասարակական ու քաղաքական գործիչներ, հոգևորականության և մտավորականության ներկայացուցիչներ։ Խնջույքում արտասանվում են քաղմարիվ ճառեր, հինգ-վում են հայրենասիրական ներբողներ։ Բաժակաճառ է ասում մահ Անդրանիկը։ Դիմելով ներկաներին՝ նա ասում է. «Ես ձեզմե, վանեցիներեղ, 2000 զինուոր կը պահանջեմ մեր կոնակը պահելու, երբ մենք դիպի Պիրիս-Մուշ կը յառաջանանք։ Մինչև որ մենք գրասած Պիրիսն ու Մուշը, Վանը ապահով չէ երբևէ... Մի քսեք, յէ Վանը ազատեցաւ եւ քող Պիրիսի մասին Պիրիսցին, Մուշի մասին Մշեցին եւ Խարբերդի մասին Խարբերդցին խորին։ Միասին գործել եւ միասին աշխատիլ պէտք է» (Զօրավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը (1914-1917). օրագրութեան գործարարին թիկնապետ զինուորէն, Պոսթոն, 1924, էջ 28)։

¹ Հովհ. Թումանյանը Վան է մեկնել հունիսի 6-ին, մնացել մինչև նույն ամսի 25-ը։ Թումանյանի ժաղերահանար կատարած երկու ողևորությունների մասին մանրամասն տեղեկատվության Լ., Հովհաննես Թումանյանի կատարակական գործունեությունը (ղրվագներ), Երևան, 1992, էջ էջ 96-174։

² Միմոյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 458։

³ Հովհաննես Թումանյան, ԵԼԺ, հ. 10, Երևան, 1999, էջ 226։

կերտ գյուղի մաս¹: Հունիսի 14-ին Իշկերտից հասնում է Սուրբ Հակոբ², որտեղից առաջանալով հասնում է Սորբից 2 կմ հարավ գտնվող Խարզիթ գյուղը, որտեղ և մարտի է բռնվում թուրքական փոքրաքանակ զորքի դեմ: Սակայն թշնամուն զգալի կորուստներ պատճառելուց հետո Անդրանիկը նահանջում է: «Անդրանիկի խումբը եկել հասել էր Խարզիթ,- գրում է Ա. Ազնավուրյանը,- որ Սորբից հարաւ էր գտնուում՝ հազիւ երկու կիլոմետր հեռավորութեամբ: Խարզիթում նա ընդհարումներ էր ունեցել թուրք փոքրամիւս զորքերի հետ, որոնցից մօտ 20 հոգի սպաննել էր եւ ապա յետ էր նահանջել...»³: Անդրանիկը, ամենայն հավանականութեամբ նահանջել էր հարավային լեռներով, այլապես հյուսիսային ճանապարհով նահանջելու դեպքում պետք է հանդիպեր Համազասպի և Քեռու ջոկատներին⁴:

Անդրանիկի զորախմբի հանդիպումը 3-րդ և 4-րդ ջոկատների հետ տեղի է ունենում Հալվանց գյուղում, երբ վերջիններս, նահանջելով Զեհնից, կենտրոնացել էին Նորգեղ-Մոկս շրջանում⁵: Անդրանիկի թիկնապահ զինվորի օրագրում ասվում է. «Յունիսի 15. — Ժամը 4.30-ին դուրս եկանք Սբ. Յակոբէն եւ հասանք Հալվանց գիւղը: ...Հոս էին Քեռիին եւ Համազասպին խումբերը»⁶:

Մեկտեղված 1-ին, 3-րդ և 4-րդ կամավորական ջոկատները Հալվանց գյուղից հետո կենտրոնանում են Ոստանում: Նույն ժամանակ Դրոն, Մոկսի պաշտպանութունը հանձնելով Գարեգին Նժդեհին և Մակիեցի Մեսրոպին, իր զորախմբի հիմնական ուժերով նույնպես տեղափոխվում է Աղթամար, ապա

¹ Տե՛ս **Андраник Озаян** (документы и материалы), с. 147.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Ազնաուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 127:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս Դորդանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ), էջ 76, տե՛ս նաև **Корганов Г.**, նշվ. աշխ., с. 31.

⁶ Զօրավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը (1914-1917), էջ 29:

այնտեղից անցնում Ոստան¹ տեղեկանալու թե «...Քեռու, Համա-
դասալի եւ Անդրանիկի գումարտակներն ինչո՞ւ չեն յառաջանում
Ոստանից»²: Ոստանից Դրոյի կարգադրությամբ՝ Մոկիսի իրենց
վաշաւերով Աղթամար են անցնում նաեւ Հովհաննես Մելքոնյանը
(Օնե) և Բաշգառնեցի Մարտիրոսը³: Վերջինիս վկայությամբ,
Վանա լճի ափերին կենտրոնացել էին Քեռու, Անդրանիկի ու
Համադասալի ջոկատները և գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինի
սիբիրական զորամասերը⁴: Այդ օրերին Աղթամար՝ Վարդանի
շտաբ էին եկել Կարգադրիչ մարմնի անդամներ Ս. Վրացյանը և
Ն. Աղբալյանը⁵: Աղթամարում էր նաեւ Ա.-Դոն և այլ մտավորա-
կաններ ու հասարակական-քաղաքական գործիչներ⁶:

1915 թ. Հոկտեմբեր 15-ին Վանում կազմակերպվում է գեներ-
ալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինի գլխավորած «Վանի ռուսական հա-
տուկ զորաջոկատը», որի կազմում ընդգրկվում են Արարատյան
գունդը (Համադասալի, Քեռիի և Դրոյի կամավորական ջոկատնե-
րը)⁶, Անդրանիկի ջոկատը, Երևանյան սահմանապահ գումարտա-
կը, Զաբայկալյան 2-րդ առանձին կազակային բրիգադի 12 հար-
յուրյակը, Կովկասյան լեռնահեծեկազորային մարտկոցը: Կամա-
վորական ջոկատների միացումով հայ կամավորների թիվը հա-
նում էր 5500-ի⁷: Հայ կամավորական բոլոր՝ 4 ջոկատների մեկ-

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Արախամեան-Բաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 271:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 272:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 273:

⁴ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեսանի ուղիներով, Կ. Գ., էջ 88:

⁵ Վանի ազատագրումից հետո, Ա.-Դոն Երևանում ընկերանալով իրեն ծանոթ երկու ուսուցիչների, հունիսի 14-ին ճանապարհվում է Վան: «Անցան մի քանի օրեր, - իր հուշերում գրում է Ա.-Դոն, - մտքերը խաղաղվեցին ու ես որոշեցի այցելել Վան: Ինձ թելադրեցին երկու հանգամանք՝ նախ տեսնել վեց տարի առաջ տեսածս Վանը նոր ստեղծված պայմաննե-
րում, երկրորդ՝ մոտիկից ճանորանալ ու գրի առնել վերջին անցքերը մի փոքր հանգամանո-
րեն» (Ա.-Դո, Իմ ինչո՞ղություններ, էջ 224-225):

⁶ Տե՛ս **Андраник Озanian** (документы и материалы), док. 58, с. 175, տե՛ս նաև Ղաթ-
ղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան
ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 76, տե՛ս նաև **Корганов Г.**, նշվ. աշխ., с. 33, տե՛ս նաև
Корсун Н., Алашкертская и Хамаданская операция на Кавказском фронте мировой
войны 1915 г., Москва, 1940, с. 61, 69.

⁷ Տե՛ս Նազարյան Ա., Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում
(1914-1918 թթ.), էջ 52: Հմմտ. Մարմարեան Ա., Իսկական Անդրանիկը եւ իր գործը, «Նայի-

տեղումը մեծ ոգևորություն և խանգավառություն է առաջ բերում կամավորների շրջանում: «Այսպիսով, ուրեմն, - գրում էր Ս. Վրացյանը, - մի ռազմագծի վրայ միանում են բոլոր գումարտակները, որոնք միշտ առաջին շարքերում ուժգին հարձակներ են տալիս թշնամու բանակին»¹: Հետագայում, սակայն, ռուսական հրամանատարությունը նախընտրեց նրանց կրկին առանձնացնել՝ հավանաբար քաղաքական դրդապատճառներով²:

Ազլթամարում հրավիրված հրամանատարական խորհրդակցությունում մշակվում է ռազմական նոր պլան, որի համաձայն՝ կամավորական ջոկատները պետք է առաջանային Դատվան և Մուշ³: Անդրանիկի ջոկատը պետք է առաջանար Վանա լճի հարավային ափի երկայնքով, նրանից ձախ՝ Համազասպը, Քեռին պետք է բռներ Համազասպի ձախ թևի լեռնաբարձունքները, իսկ Դրոն՝ համապատասխանաբար պետք է բռներ Քեռու ձախ թևը⁴:

Յրդ. և Գրդ. կամավորական ջոկատների կողմից Սուրբ Հակոբ, Հինգեղ և Գանձակ գյուղերի արանքում գտնվող դիրքերը գրավվելուց հետո այդտեղ է հասնում գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինը՝ Անդրբայկալյան հեծյալ զորամասի մի բրիգադի (երկու հեծյալ գունդ) և երկու մարտկոցների (դաշտային և լեռնային) հետ⁵: Համազասպի և Քեռիի կողմից նախապես կազմված զեկուցումների հիման վրա պորուչիկ Ե. Տեր-Ավետիքյանը նրանց անունից Ի. Տրուխինին տալիս է գրավոր և բանավոր զե-

րի»։ Բէյրութ, 1970, ԺԸ տարի, դեկտեմբեր 6, № 27: Ի դեպ, հոդվածի հեղինակ Ա. Մարմարյանը Վահան Թորոքլեցի կեղծանունն է:

¹ Վրացեան Ս., Հայ կամատրական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, լույսարի 1, № 1:

² Տե՛ս Арутюнян А., նշվ. աշխ., с. 318-319.

³ Տե՛ս Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայուրեան երկունքը, էջ 28:

⁴ Տե՛ս Խմբապետ Մարտիրոս Արասիամեան-Բաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 273, տե՛ս նաև Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 74, տե՛ս նաև Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի և հայ կամավորների մասին (1912-1915 թթ.), էջ 212:

⁵ Տե՛ս Ռ. Ռ. Ջոր. Տրուխինի հետ Թրքահայաստանի մէջ (1915 հուլիս), (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 81:

կուցումներ, որոնցում ներկայացնում է ջոկատների անցած ուղին և մղած կռիվները՝ Վանից դուրս գալուց հետո¹:

Կամավորներին ոգևորելու և նրանց կարիքները հնարավոր բոլոր միջոցներով հոգալու նպատակով այդ օրերին Վանից՝ 3-րդ և 4-րդ ջոկատների զորակայան է այցելում նաև Ռոստոմի գլխավորած հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների խումբը: Դեպքերի ակնհատեւ «Ռ. Ռ.» ստորագրած հեղինակը Ռոստոմից ստացած տպավորութեան մասին գրում է. «Միշտ բարի, հայրական ժպիտը երեսին, Ռոստոմը բաժանուկեց ամբողջից եւ, մօտենալով առանձին կանգնած խմբապետներին՝ Քեռուն, Համադասպին, Միշտ Արզումանեանին եւ գլխապետ Տէր Աւետիքեանին, ատայ.:

— Էս ու՞ր էք հասել մեն-մենակ: Ձեզ ո՞վ թող տուեց:

— Բիթլիսումը կը լինէիք, եթէ Վանից մեր սանձը չքաշէին, բոլորի կողմից պատասխանեց Ե. Տէր Աւետիքեանը»²:

Ջեհնի բարձունքների գրավելու համար թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ մարտերը վերսկսեցին հունիսի 16-ին³: Հարձակումն ընթանում էր հետեւյալ ուղղություններով. Քեռու ջոկատը, որպես առաջապահ, գրոհը զարգացնում է թշնամու ձախ թևի վրա, Անդրանիկի ջոկատը՝ կենտրոնի, իսկ Դրոյի և Համադասպի ջոկատները սահմանապահ ջոկատների հետ՝ աջ թևի վրա⁴: Ըստ Հ. Կոճողոզյանի՝ Համադասպի, Անդրանիկի և Դրոյի ջոկատները գործում էին Ջեհնի բարձունքների արևելյան և արևմտյան կողմերից⁵:

¹ Տես նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 82:

³ Տես Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 51, էջ 218, տես նաև Վրացեան Ս., Հայ կամավորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունաթի 1, № 1:

⁴ Տես նաև Գևորգյան Հ., Դրո, էջ 107-108:

⁵ Տես Կամատրի ուղին (Յովակիմ Կոճողոզեանի յուշերը), «Ասպարեզ», Ֆրեզո, 1969, հոկտեմբեր 24, № 46726, էջ 3:

Հայ կամաւորները կռւում էին քաջարար: Զոհասները երբեք այդպիսի միասնութիւն և համերաշխութիւն չէին զբաւորել:

Մարտը շարունակվեց ամբողջ օրը և թշնամին մեծ զոհեր տալով, դիմեց փախուստի: Հաջորդ օրը թշնամին լրացուցիչ ուժեր ստանալով՝ անցնում է ընդհանուր հարձակման: Անդրանիկը որոշում է գիշերվա ժամը 11-ին ուժեղ գրոհով անցնել հակահարձակման: Գրոհն այնպիսի արագութեամբ է կատարվում, որ թշնամին գրեթե ամբողջովին ջախջախվում և հետ է շարժւում¹: Զեկների կռիւների ժամանակ մեկ անգամ ևս փայլում է Անդրանիկի զորահրամանատարական տաղանդը²: Հ. Կոճոյողյանի վկայութեամբ. «Զուլինայ (Զէյվան) սարի ճակատամարտին բախտորոշ դեր կատարեց Անդրանիկը իր չորս թնդանօթներով: Մեր վաշտը ձորը իջնելէ ետք, կողակները բռնած էին մեր թողած քարուռ տափակ բլուրի գիրքերը: Այդ ժամանակ էր, որ մահմետական (օսեման) թնդանօթաձիգը կրակ էր բացած մեր վրայ՝ լեւալ բարձրանալու ատեն: Նկատելով դաւադրութիւնը, Անդրանիկը սպառնալով, մտրակելով հեռացուցած է թնդանօթաձիգին, եւ ինքը անձամբ անվրէպօրէն ուժակոծած թշնամին՝ տակն ու վրայ ընելով անառիկ լեռան խրամատները»³:

Հունիսի 17-ի հաղթական մարտերին քաջաբար մասնակցում էր Համազասպի ջոկատը⁴, որն ունենում է 5 զոհ⁵: Գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուսինը, անդրադառնալով հունիսի 16-17-ին Զեկների բարձունքները գրավելու ժամանակ տեղի ունեցած կատաղի մարտերին, նշում է, որ զրանք ավարտվեցին գիշերային հաղթական գրոհով⁶:

¹ Տե՛ս **Андраник Озаян** (документы и материалы), док. 58, с. 176.

² Տե՛ս Զօրավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը (1914-1917), էջ 30:

³ Կամատրի ուղին (Յովակիմ Կոճոյղեանի յուշերը), «Ասպարէզ», Ֆրեզնօ, 1969, հոկտեմբեր 24, № 46726, էջ 3, տե՛ս նաև Կոճոյղեան Զ.: Կամատրի ուղին, էջ 291:

⁴ Տե՛ս **Андраник Озаян** (документы и материалы), док. 41, с. 147, док. 58, с. 176.

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 50, ք. 109:

⁶ Տե՛ս «Հայաստան», Թիֆլիս, 1917, հուլիսի 6, № 43:

Զեւնուժ տարած հաղթանակում աչքի ընկած մի շարք կամավորներ արժանացան տարբեր աստիճանի շքանշանների: Ինչպես, օրինակ, Քեռիի ջոկատի երկրորդ վաշտի հրամանատար Ա. Շահմադյանին, Ա. Ազնավուրյանի ընդթագրմամբ՝ «...հայ բանակի լաւագոյն սպաներից մէկին»¹, ցուցարեւած արիւթյան համար շնորհվում է Սուրբ Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշան²:

Զեւներ գրավելուց հետո դադար առնելու և ուժերը վերադասավորելու ժամանակ հրավիրված ռազմական խորհրդակցութիւնում բարձրացվում է կամավորական ջոկատների համար մեկ ընդհանուր հրամանատար ունենալու հարցը: Կային երկու թեկնածուներ՝ Անդրանիկը և Վարդանը: Համազասպը, Դրոն և Քեռին իրենց ձայնը տալիս են Վարդանին: Այս առնչությամբ Ա. Ազնավուրյանն իր հուշերում գրում է. «Երկու թեկնածուներ կային հրապարակի վրայ դրուած՝ Անդրանիկ եւ Վարդան: Դրոն, Քեռին եւ Համազասպը ձայն տւին Վարդանին եւ ընդհանուր հրամանատար ընտրուեց այս վերջինը»³: Սակայն նախկինի պես Անդրանիկն իր ջոկատով երբեք չենթարկվեց Վարդանի հրամաններին⁴:

Մինչև հունիսի 28-ը հրադադար էր: Հաջորդ մարտերը և թշնամու նոր ջախջախումը վերսկսվում են Տարոն տանող ճանապարհի առաջին խոչընդոտի՝ Սորբ-Վանիկի մոտ: Զեւնի հաղթական ճակատամարտերից հետո հայ կամավորների միացյալ ուժերը շարունակում են իրենց զորաշարժը Սորբի ուղղությամբ և հասնում Վանա լճի հարավային ափին գտնվող Սբ Կարապետ վանք, ապա այդտեղից բարձրանում վանքի արևմտահայաց լեռնալանջերը և նշանառության դնում հրե-

¹ Ազնատուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 121:

² Տե՛ս Գ. Արտ., Հայ զինոր. [ակամ] միութեան նախագահը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, նոյեմբերի 19, № 248:

³ Ազնատուրեան Ա., Վճռական ճակատամարտը, էջ 129:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

տանին: «Մեր գուռերը, ինչպէս նաեւ միւս հայ կամաւորական
զնդերը մի քանի օր մնացին Զեւայում, ապա հրաման ստացան
առաջ շարժուելու: Մեր եւ Համազասպի գուռերը միասին շար-
ժուեցին: Նրանցից առաջ երկու զնդերի առաջապահներն էլ
զինուորական կարգով զիրքեր ունէին բռնած եւ առաջ շար-
ժուելու հրամանն ստանալուն պէս շարունակեցին իրենց զինո-
ւորական երթը դէպի Սորբ»¹, - վերհիշում է Ա. Ազնաւուրյանը:

Սորբը գրավելու նախօրերին քննարկվում է կամավորա-
կան չորս մարտախմբերի հետագա հարձակողական գործո-
ղությունների ծրագիրը: Խորհրդակցությունն անցնում է սուր
վիճարանությունների մթնոլորտում. հրամանատարներից յու-
րաքանչյուրը փորձում էր հիմնավոր համարել իր կազմած
ռազմական պլանը²: Խորհրդակցությանն ունկնդիր 1-ին ջոկա-
տի հեծյալ գետակի հրամանատար Ասլան Ստեփանյանը վկա-
յում է, որ Համազասպի առաջադրած պլանը հավանության էր
արժանացել Անդրանիկի կողմից: «Առաջարկւած յարձակողա-
կան ծրագիրների մէջ, - վերհիշում է Ա. Ստեփանյանը, - ամենից
յաջողն ու գործնականը Համազասպի ծրագիրն էր, որին իր
համաձայնութիւնը տուեց Անդրանիկը»³: Ստեփանյանը խորհրդակ-
ցությունն ավարտվում է առանց հարձակողական որոշակի
ծրագրի մշակման: Ա. Ստեփանյանն իր հուշերում վկայում է
նաեւ, որ խորհրդակցության նմանօրինակ ելքից զայրացած
Դրոն հուզված բարձրաձայնել է. «Հայ ենք, չենք կարող զիջել
և համաձայնել...»: Ա. Ստեփանյանն այնուհետեւ շարունակում
է. «Եւ ցրեցին առանց համաձայնելու: Յաջորդ առաւօտեան,
ամեն մէկն իր զիտցած ձեւով սկսեց յարձակումը...»⁴:

¹ Ազնաւուրեան Ա., Հայ կամաւորական խմբերի հետ, էջ 118:

² Տե՛ս Ստեփանեան Ա., Երկու տարի Դրոյի մօտ (Անմահ Դրոյի (Դրաստամատ Կանու-
կեան) պայծառ յիշատակին («Ալիք» (բացառիկ), Թեհրան, 1956, մայիսի 4, քի 87, էջ 77:

³ Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, գրի առաւ՝ Հայկ Աճեմեան, Թեհրան, 1966, էջ 182:

⁴ Ստեփանեան Ա., Երկու տարի Դրոյի մօտ (Անմահ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայեան)
պայծառ յիշատակին («Ալիք» (բացառիկ), Թեհրան, 1956, մայիսի 4, քի 87, էջ 78:

Սորբի մատուցներում կռիվները վերսկսում են հունիսի 29-ին, առափոտյան ժամը 10-ին: Թուրքական հրամանատարութ-
յունն այդտեղ կենտրոնացրել էր զգալի ուժեր (44-րդ, 106-րդ և
107-րդ գնդերը)¹ և վերածել պաշտպանության ամուր հենակետի:

Ուժերը վերակազմավորելուց հետո Անդրանիկի, Համա-
զասպի և Քեռու ջոկատները շարժվում են Սորբի ուղղությամբ:
Ի. Տրուխինի երկու հեծյալ գնդերը գործում էին աջ և ձախ թևե-
րի ուղղությամբ, իսկ Անդրանիկի և Քեռուի ջոկատները՝ կենտ-
րոնում: Համազասպի հետևակ ջոկատը գործում էր ձախ թևում
և, մարտեր մղելով, լեռներով հասել ու մոտեցել էր Խարզիթ
գյուղին (տեղանքին նա ծանոթ էր դեռևս մայիս ամսին մղած Գ-
օրյա կռիվների ժամանակից)² խորտակելով հակառակորդի
համառ դիմադրությունը³: Դրոյի ջոկատը գտնվում էր պահես-
տազորում: Սակայն Անդրանիկի ջոկատի ուշադրությամբ պատճառով
Դրոյի հրահանգով Բաշգառնեցի Մարտիրոսի վաշտը լրացնում է
այդ բացը⁴ և կռվում Անդրանիկի ջոկատի ձախ կողմում⁵:

Սորբի մատուցներում տեղի ունեցած կատաղի մարտե-
րում թշնամու մեծաքանակ զորքը խոշոր պարտություն է
կրում և նահանջում՝ կենտրոնանալով Դատվանի բարձունքնե-
րում: Ա. Ստեփանյանի վկայությամբ. «...մեր կամաւորական
ոյժերը յաղթեցին, պատուեցին չղթան և Խալիլ բէյը նահան-
ջեց»⁶: Սորբում տարած հաղթական կռվի դրվագներից մեկի
մասին Բաշգառնեցի Մարտիրոսը վերհիշում է. «Մեր թնդա-
նօթներն էլ սկսեցին իրենց անդադար կրակը: Թշնամին սով-
ւեց իր դիրքերից ու նահանջեց: Դիրքերը դրաււեցին: Մտանք

¹ Տե՛ս Դորդանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կով-
կասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 77:

² Տե՛ս Ռ. Ռ. Զօր. Տրուխինի հետ Թրքահայաստանի մէջ (1915 իուլիս), (Ա), «Հայրենիք»,
Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 86:

³ Տե՛ս Խմբակաւ Մարտիրոս Արքահամեան-Բաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 274:

⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 460:

⁵ Ստեփանեան Ա., Երկու տարի Դրոյի մօտ (Ամմաի Դրոյի (Դրաստամատ Կանայեան)
պայծառ յիշատակին («Ալիք» (բացառիկ), Թեհրան, 1956, մայիսի 4, քիւ 87, էջ 78:

ներանց զիրքերը, մաքրեցինք մնացածներին: Երեք ջոկատով շարունակեցի հետապնդել հակառակորդին, իսկ Մակեդոնին¹ ուղարկեցի փակելու լճափի ճամբան, որ բաց էր մնացել: Մակեդոնը գերի էր վերցրել թշնամու մի ջոկատ, իր չառուշով: ...Նոյն օրը, Համազասպը գրաւեց Երկու հին ձեւի թնդանօթները»²:

Մի վկայութիւնն էս: Սորբի ճակատամարտից ստացած իր տպավորութիւնները մասին Գար. Ղորղանյանը գրում է. «Չորրորդ կովկասեան զօրամարմնի դէմ դործող իսլիլ բէյը, որոշած լինելով հակադարձակողականի գիմել, կը ջանար տպահռիւթ իր աջ թեւը Սորբի մօտ, որը կը պաշտպանէր Բաղէշի ճամբան: Միօրեայ կռուի մը մէջ թուրքերը դուրս մղուեցան իրենց դիրքերէն, կորսնցնելով իրենց հրետանիին երկու երրորդը. ուր արդեն յուլիս 14-ին (ն. ա.) զօր. Տրուխինի ջոկատը ելաւ լճի հարաւ-արեւմտեան եզրը՝ Մանազկերտ-Բաղէշ ճամբան»³: Գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինի՝ Սորբում տարած հաղթական մարտերի համար հայ կամավորներին հուլիսի 2-ի՝ թիվ 144 շնորհակալական հրամանագրում Համազասպի ջոկատի մասին ասվում է. «Համազասպի ջոկատը հարձակվում էր միանգամայն ծանր պայմաններում, չունենալով հրետանիի աջակցութիւնը: Անտեսելով հոգնածութիւնը, ջոկատը համառորեն հետապնդում էր հակառակորդին»⁴:

Թշնամին, խուճապահար փախչելով, ռազմի դաշտում թողել էր 80-90 դիակ, 4 լեռնային թնդանօթ և մեծ քանակութեամբ

¹ Խոսքը բաշգառնեցի Մակեդոն հակորջանյանի մասին է, որին բռնկեցին 1921 թ. փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գլշերը կազմահարեցին Երևանի կենտրոնական բանտում:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 275-276:

³ Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 77:

⁴ Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի և հայ կամավորների մասին (1912-1915 թթ.), էջ 212, տե՛ս նաև Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 77:

յամբ ռազմավար¹։ Գերի է վերցվում 3 հրամանատար և 25 զինվոր։ Կամավորների կորուստն անհամեմատ քիչ էր. 4 մարդ սպանվել էր, 8-ը՝ վիրավորվել²։ Սակայն նահանջող թուրքերը դեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինի հրամանով չհետապնդվեցին։ Բաշգառնեյի Մարտիրոսն այդ դեպքի մասին հետագայում փոխտեսքով վերհիշում է. «Եթէ մեր ընդհանուր հրամանատար՝ Ծերունի Զօր. Տրուխինը թոյլ տար, թշնամու նահանջը մենք կարող էինք վերածել խուճապահար փախուստի և շատ կը թուլացնէինք թշնամուն։ Գնենրալ Տրուխինը թոյլ չտուէր կրնկակոխ հետապնդել թշնամուն։

— Մի խանգարէք, թողէք փախչեն... ասում էր անընդհատ»³։ Ի. Տրուխինի կողմից ռազմադիտական տեսակետից ոչնչով չարդարացված այդ քայլի հետևանքը եղավ այն, որ թշնամին հասցրեց ամրանալ Դաավանում և վերակազմավորել ուժերը։

Հայ կամավորները, գոտեպնդված Սորբում տարած հաղթանակով, կոտրելով հակառակորդի համառ պաշտպանութունը, շարունակում են առաջխաղացումը։ Հունիսի 30-ին գրավում են Խարզիթ, իսկ հաջորդ օրը՝ Կորդկանց գյուղը⁴։

Համազասպի ջոկատն իր ակտիվ մասնակցութունը ցուցաբերեց նաև 1915 թ. հուլիսի սկզբներին Վանա լճի հարավային մասում մղված հետագա մարտերում⁵։ 1915 թ. հուլիսին կազմված «Հայկական կամավորական 3-րդ ջոկատի անվանացանկ»-ում⁶, Համազասպի հրամանատարությամբ գործող ջոկատը բաղկացած էր 3 վաշտից և 485 զինվորից։ Ըստ այդմ՝ Համազասպի

¹ Տես **Андраник Озаян** (документы и материалы), док. 41, с. 148, տես նաև Վրացեան Ս., Հայ կամավորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունարի 1, № 1։

² Տես **Андраник Озаян** (документы и материалы), док. 41, с. 148, տես նաև Վրացեան Ս., Հայ կամավորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունարի 1, № 1։

³ Խմբագրեալ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեյի, նշվ. աշխ., էջ 276։

⁴ Տես Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 460։

⁵ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 8, ք. 16, տես նաև **Андраник Озаян** (документы и материалы), док. 41, с. 148։

⁶ Ջոկատի ամբողջ անվանացանկը տես հավելված № 6-ում։

օգնականն էր Ե. Տեր-Ավետիքյանը, 1-ին վաշտի հրամանատարն էր Արրոն, 2-րդինը՝ Սերգեյը, 3-րդինը՝ Սաֆարը: 1-ին դասակի հրամանատարներն էին Մխիթարը, Արտաշեսը և Վլադիմիրը, 2-րդինը՝ Կնյազը և Սեդրակը, 3-րդինը՝ Պարիլուսը, Պողոսը և Մարտիրոսը: Հեծյալ հարյուրակի հրամանատարն էր Ա. Վերդյանը, իսկ հեծյալ դասակներինը՝ Բադրատն ու Հակոբը: Զոկատի շտաբի անգամներն էին Միհրան Խոջամիրյանը, Ռուբեն Հովհաննիսյանը, Մակար Խոջամիրյանը, Թուլաք Գրիգորյանը և Երվանդ Պապիկյանը¹: Բժշկասանիտարական խմբի պատասխանատուն էր բժիշկ Մելիք-Քարամյանը²:

Համազասպի ջոկատի պահեստային վաշտը գտնվում էր Վանում և նույնպես պետք է մեկնեի ռազմաճակատ: Վանի ոստիկանապետի պաշտոնակատար Ղևոնդ Խանջյանի՝ նահանգապետ Ա. Մանուկյանին 1915 թ. հուլիսի 1-ին հղած գեկուցադրում ասվում էր. «Տիրար նահանգապետ. ասկե երկու օր առաջ, երկուշաբթի օր, առտուն կողմ, զենքի ձայներ լսվեցան, որմե ետք երեք ոստիկաններու միջոցով հետապնդելով՝ իմացանք, որ պ. Համազասպի զինվորներն էին արձակողները, որք պատրաստված էին կռվի դաշտ մեկնելու»³:

Ա-Դոն իր հուշերում գրում է, որ կամավորներին այցի դնացած իրենց խումբը, հետդարձի ճանապարհին, հուլիսի 2-ին Համազասպի և Դրոյի ջոկատներին հանդիպել է Կորտկան գյուղից հարավ ընկած Զոլու գյուղի մոտ, որտեղ և գիշերել են: «Կորտկանից գեպի հարավ, գրում է Ա-Դոն, մեկ ժամ հեռավորությամբ մեկ սիրուն հովտի մեջ հանգիստ է առել Քեռու գունդը, բացում ենք ջերմ զրույց հինավուրց հեղափոխա-

¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային զոմարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 16, էջ 132:

² Տե՛ս «Տարագ», Թիֆլիս, 1915, յունիս-յուլիս, № 6-7, էջ 90, տե՛ս նաև «Армянский вестник», Москва, 1917, 22 января № 2.

³ Հայկական ոստիկանության կազմակերպումը և գործունեությունը Վանի նահանգապետության շրջանում (1915 թվականի մայիսի 8-ից յուլիսի 17): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 68:

կանի հետ և ապա տալիս ենք հրաժեշտ: Շարունակում ենք ճանապարհը և կանգ են առնում Զոլու գյուղի մոտ. այստեղ են Դրոյի և Համազասպի գնդերը»¹:

Գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինը հուլիսի 5-ին վերա-
խմբավորում է բանակը, և Համազասպի ու Դրոյի ջոկատները
դրվում են Անդրանիկի հրամանատարության ներքո: Անդրա-
նիկի տրամադրության առկա զրվեցին նաև 400 կազակներ,
լեռնային 2 և դաշտային 4 թնդանոթ, 4 գնդացի²: Զորամա-
սի հիմնական խնդիրն էր հարձակվել Վանա լճի հարավային
ուղղությամբ, հաղթահարել հակառակորդի դիմադրությունը
և շարժվել Մուշի ու Բաղեշի ուղղությամբ:

Դատվանի մարտերի նախօրեին Սասունից ստացվում է
Ռ. Տեր-Մինասյանի նամակը, որում ասվում էր. «Մշոյ դաշ-
տի ժողովուրդը կոտորել է... Մշոյ դաշտից ու Դիարբեքիլից
Սասուն է հաւաքւել մօտ քառասուն հազար հայութիւն...
պարէնը սպառւել է... ժողովուրդը սովամահ է լինում... Մշոյ
Դաշտում տաճկական զօրք չկայ, միայն գաղթող քրդութիւն
կայ»³: Ռ. Տեր-Մինասյանը նամակի վերջում առաջարկում
էր. «Մի զօրամասով իջէք Մշոյ դաշտ, նեմութի վրայով:
Միանալով մեզ, կը փրկէք քառասուն հազար հայութիւնը
սովամահ կոտորւելուց»⁴: Նամակի բովանդակությունից
հետեւում է, որ Ռ. Տեր-Մինասյանը ոչ միայն կոչ էր անում
օգնության հասնել Տարոնին, այլև գործնական առաջարկներ
էր անում ընդհանուր հարձակման համար⁵: Նամակը կարդա-
լուց հետո ժողովրդին փրկելու բաղձանքով Անդրանիկը, Հա-
մազասպը, Քեռին և Դրոն անմիջապես ներկայանում են գե-
ներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինին, իրազեկում նամակի բո-

¹ Ա-Ղօ, Իմ հիշողությունները, էջ 245-246:

² Տե՛ս Андраник Озаян (документы и материалы), док. 41, с. 149.

³ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 281:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Սիմասյան (կյանքը և գործը), Երևան, 2008, էջ 52-53:

վանդակուլթյանը և առաջարկում՝ չարժվել Մուշի և Բաղեշի ուղղությամբ¹:

Տարոնի և Սասունի հայությանը զինական օգնության հասնելու հարցը քննարկվում է հուլիսի 5-ին Խնձորիկ դյուղում հրավիրված հրամանատարական խորհրդակցությունում, որին ներկա էին նաև Կարգադրիչ մարմնի անդամներ Ն. Աղբալյանը և Ս. Վրացյանը: Վերջինս, ընկերական մտերմիկ բնութագրականներով ներկայացնելով խորհրդակցության մասնակիցներից յուրաքանչյուրին, գրում է. «Հայկական Զուկատի ընդհանուր հրամանատար Խանասորի Վարդանի վրանի առջև հաւաքուեցին դեղերի հրամանատարներն ու վաշտապետները խորհրդակցութեան: Այստեղ էին վազրատիպ Անդրանիկը՝ սուր ու գոռոզ աչքերով: Եւ խոհուն Քեռին իր անբաժան մտրակով: Եւ «Աշխարհի տէր Համապասպը պանծալի»: Ու նաեւ բոլորի սիրելի Դրօն՝ սնդիկի պէս յարաշարժ ու մշտադուարթ: Եւ Աւօն մռայլ: Եւ Խեչօն, դաշնակցական հայդուկը՝ Քարդի հասակով»²: Խորհրդակցությունում հրամանատարները միահամուռ կողմ էին Տարոնի և Սասունի հայությանը օգնության հասնելուն, տարաձայնություն առաջացավ միայն մարտավարական հարցերում: Համաձայն Ս. Վրացյանի հավաստման, Դրոն առաջարկում է միայն հայ կամավորների ուժերով արշավել Տարոն և Սասուն: Անդրանիկը սխալ և անիրագործելի էր համարում այդ ծրագիրը: «Երբ Անդրանիկը վերջացրեց իր տաք հակաճառութիւնը Դրօնը,~ գրում է Ս. Վրացյանը,~ Քեռին բարձրացրեց իր կախ գլուխը եւ լուրջ ասաց.

— Ես քեզ հետ եմ, Դրօ:

Խեչօն աւելացրեց.

— Ես էլ:

Միւսները լուռ մնացին:

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 281:

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Խ. Գ., էջ 183:

Ժողովը բանաձեւ չհանեց: Որոշումը յետաձգուեց վաղուան»¹:

Դատվանի համար վճռական կոիվները թուրքերի դեմ ակսվեցին հուլիսի 6-ին²: Առաջնայան ժամը 9-ին Անդրանիկի կարգադրությամբ հետեակները, կարգով շղթա կազմած, առաջացան թշնամու դիրքերը: Դրոյի զորամասը հարձակվում էր կենտրոնից, Անդրանիկին՝ աջից, սկսած ծովեզերքից, իսկ Բեռու և Համազասպի զորամասերը՝ ձախից³: Անդրանիկի հրամանով հայ կամավորների գրոհով ժամը 4-ին վերսկսվում է մարտը: Թշնամին սարսափահար թողնում է դիրքերը և խուճապահար գեմում փախուստի՝ ամրանալով Ուրթափի բարձունքներում՝ Դատվանի մոտ⁴: Դրոյի ջոկատի վաշտապետ Բաշգառնեցի Մարտիրոսն այդ կովի մասին գրում է. «Թշնամու խուճապահար նահանջի ժամանակ, Դաշնակցական խնջօն, Դրոյի, Անդրանիկի ու Համազասպի ձիաւորների գլուխն անցած, սլացաւ դէպի ոսոխը»⁵: Սակայն թուրքերը կարողացան ուշքի գալ, նորից դիրքեր գրավել և նույնիսկ անցնել հակագրոհի: Ռահվայի գաշտում տեղ-տեղ կովի վերածվում է նաև սլինամարտի: Այդ ահեղ մարտի պատկերը դեպքերի ականատես՝ «Ռ. Ռ.» ստորագրած հեղինակն իր հուշերում վերարտադրում է հետեյալ կերպ. «Տատուանի սուլիամարտին տարերայնօրէն խառնուեց եւ հեծելազօրը (ռուս եւ հայկական կամաւորական հեծելազօրը)»⁶:

Ռահվայի դաշտում զոհվեց ՀՅԴ անդամ անվահեր մարտիկ Դաշնակցական խեչոն, որի մահը ցնցող տպավորութ-

¹ Վրացեան Ս., Մրկածին Դրոն, էջ 88-89:

² Ռ. Ռ. Զօր. Տրոյիսիի հետ Թրքահայաստանի մէջ (1915 իուլիս), (Բ), «Հայրենիք», Պոսթն, 1956, I. Դ տարի, արիւլ, № 4, էջ 61:

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 8, ք. 16, տես **Андрианик Озаян** (документы и материалы), док. 41, с. 149.

⁴ Տես Վրացեան Ս., Հայ կամավորական շարժումը 1915 թ. (I), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունարի 1, № 1:

⁵ Խմբապետ Մարտիրոս Արքահաման-Բաշգառնեցի, նշվ. աշխ., էջ 279:

⁶ Ռ. Ռ. Զօր. Տրոյիսիի հետ Թրքահայաստանի մէջ (1915 յուլիս), (Բ), էջ 62:

յուն գործեց թե՛ կամավորների և թե՛ ժողովրդի մեջ¹։ Հետաքրքրական են Բաղդադացի Մարտիրոսի տեղեկություններն այդ սվինամարտի և խեչոյի մահվան մասին. «Գողմերը իրար խառնեցին,- գրում է նա,- կենդանի մնալ այդ խառնաշփոթի մեջ, հազիւ թէ հնարաւոր լինէր... սառնարիւն եւ ճարպիկ մի խաղ պէտք էր այդ ճակատագրական վայրկեանին։ Եւ խէչօն, ինչ-որ մի խենթ ու ճարպիկ սրամարտի տանելով տղաներին կարողացաւ անակնկալի բերել թշնամուն ու յաղթութեան նժարը իջեցնել իր օգտին, նահանջի ստիպելով թշնամի հեծեղազօրին։ Թշնամին ճիշտ է, որ ընկրկեց, մէջք դարձրեց մերոնց ու փախաւ... սակայն ափսո՛ս, հազար ափսոս, ընկաւ մեր աննման ու թառկան խէչօն...»²։

Կռիվը շարունակվեց նաև հուլիսի 7-ին՝ Ուրթավի մոտ, որը նույնպես ավարտվեց թուրքերի լիակատար պարտությամբ և նրանք «...հապճսորեն փախան մեծ դորամասերով... և հայկական հեծեղազօրքի և կազակների կողմէ հետապնդւեցան մինչև Բաղեշի կիրճը»³։ Հուլիսի 6-7-ը Դատվանում տեղի ունեցած համառ մարտերից հետո հակառակորդը մեծ կորուստների (300

¹ Տե՛ս **Андраник Озаян** (документы и материалы), док. 41, с. 149, տե՛ս նաև խէչօի մասին, «Աշխատանք», Վան, 1915, Ե տարի, յուլիսի 11, րիւ 32, տե՛ս նաև **Վրացեան Ս.**, Կեսանքի ուղիներով, Խ. Գ. էջ 186, տե՛ս նաև Ներսիսյան Մ. Հայկական հարցի և հայ կամավորների մասին (1912-1915 թթ.), էջ 213։ Խեչոյի դիակը բերվում և քաղվում է Վանի Արարուց քաղի Սր Աստվածածին եկեղեցու գրեզմանատանը՝ Վանի հերոսներ Վազգենի, Հարությունի, Իշխանի, Վահանի, Արմենական Սեպուհի, Պողոսի (Քոթոք) և Միհրանի կողքին (տե՛ս Մխիթարեան Օ., Վանի ինքնապաշտպանությունը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1925, Գ. տարի, մայիս, № 7, էջ 85, տե՛ս Առ, Դաշնակցական Խէչօ (Յեղափոխական պայքարի պայքարի յուշամատենան), Գ. շարք, Պէյրուք, 1962, րիւ 12, էջ 355-362։ Դաշնակցական Խեչոյից մնացած մասունքները՝ հեռադիտակը և կապարից ձուլված ոսկե շրջանակով մատանին, նախապես պահվել են Փարիզի Մոմմարանսի արվարձանում գտնվող ՀՅԴ քանդաքանում (հիմն.՝ 1936 թ.։ Տնօրեն ՀՅԴ հայտնի գործիչ Գերայիմ Բալայան) (տե՛ս **Վրացեան Ս.**, Հ.Յ.Դ. տունը, «ԱԷմ», Փարիզ, 1938, Չ տարի, իտիտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4, էջ 96-97, տե՛ս նաև **Պեշիկթաշեան Ն.**, Այց մը Հ. Յ. Դ. քանդաքան, Գահիրէ, 1955)։ Ի դեպ, ՀՅԴ քանդաքանը Փարիզից Երևան է տեղափոխվել 2006 թ. և ձևավորվել է «ՀՅ Դաշնակցության պատմության քանդաքան հիմնադրամ»-ը (տե՛ս Ամսեյան Ա., Ազգային-պատմական արժեքների քանդաքանի տունդարձը, «Թանգարան», Երևան, 2009, № 1, էջ 214-217)։

² Խմբագրող Մարտիրոս Արքայանեան-Քաշգառնցի, նշվ. աշխ., էջ 279։

³ «Հայաստան», Թիֆլիս, 1917, հուլիսի 6, № 43։

սպանված) գետով նահանջում է: Հայ կամավորական ջոկատներին հնարավորություն էր բնօրինակում կրնկալիս հետապնդել նահանջող թշնամուն և գրավել Դատվանը: Ցավալի կորուստներ ունեցան նաև հայ կամավորները. սպանվեցին 4-ը¹:

Հուլիսի 8-ին Դատվան է ժամանում գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինը, որն իր արձակած թիվ 9 հրամանով հայ կամավորական ջոկատների հրամանատարներին և ղեկավարներին շնորհավորում և շնորհակալություն է հայտնում տարած հաղթանակի համար²: Այս նոր հաղթանակը կարևոր նշանակություն ուներ: Հայ կամավորական ջոկատները, հաղթահարելով հակառակորդի գիմադրությունը, թշնամուն ստիպեցին նահանջել Բաղեշի ուղղությամբ և ղերքավորվել քաղաքի գիմացի լեռնաշղթայում:

Դաշնակցական խեչոյի նահատակությունից հետո Վարդանի Հուլիսի 10-ի թիվ 110 հրամանի համաձայն, նրա լիազորված Արարատյան գնդի ավագ համհարզ է նշանակվում Ն. Աղբալյանը³:

Այսպիսով՝ թուրքերի և քրդերի դեմ հայ կամավորների և ռուսական բանակի միասնական ջանքերի արդյունքում կարճ ժամանակամիջոցում ազատագրվում է Վանա լճի ամբողջ հարավային երկայնքը: Արդյունքում ազատագրվեցին Ոստան գավառի Վարկունիս, Դախմանց, Աղթամար, Սուրբ Հակոբ, Զենե, Թահմուշ, Սուրբ, Դատվան և այլ գյուղեր: Վանա լճի հարավային շրջանների ազատագրական մարտերը հայ ժողովրդի պատմության փառապանծ գրվագներից են: Տոգորված հայրենիքի ազատագրման վեհ գաղափարներով՝ կամավորները կռվեցին անձնվիրաբար: Նրանք ապացուցեցին հայ մարտիկների՝ թշնամու դեմ մաքառելու և հերոսաբար կռվելու պատրաստակամությունը: Արարատյան գնդի հրամանատար Վար-

¹ Տես **Андраник Озanian** (документы и материалы), док. 41, с. 149.

² Տես Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի և հայ կամավորների մասին (1912-1915 թթ.), էջ 212:

³ Տես Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 81:

դանի վկայութեամբ. «Բոլոր կռիւների ժամանակ առաջապահ
դիրքերում մեր կամավորներն են եղել, զոհերը մենք ենք տվել:
Վանում եղած ժամանակ, գեներալ Նիկոլաւը նաչալնիկ
շտաբս պոլկովնիկ Շամիլխանը և ամբողջ սվիտան զբաղված
էին թղթախաղով»¹:

Վանա լճի հարավային շրջաններն ազատագրելու գոր-
ծում իր մեծ դերակատարութեւնն ունեցաւ նաև Համազասպի
ջոկատը: Նրա մարտիկները, ոգեշնչված հայրենասիրական վեհ
զգացումներով, արհամարհելով մահը՝ կռիւցին արիաբար և
անօրինակ սխրանքներ գործեցին մարտադաշտերում: Անվեհեր
քաջութեան համար Գեորգիեւսյան խաչի տարբեր աստիճանի
շքանշաններով պարգևատրվեցին կամավորական բոլոր ջո-
կատների հրամանատարները²: Մարտերում ցուցաբերած արի-
ւութեան համար Սուրբ Գեորգիի խաչի 4-րդ և 3-րդ աստիճանի
շքանշաններով պարգևատրվեցին նաև ջոկատների, այդ թվում
3-րդ ջոկատի աչքի ընկած մի շարք հրամանատարներ և զին-
վորներ³:

Քաջութեամբ և տոկունութեամբ հատկապէս աչքի ընկ-
աւ 3-րդ վաշտի հրամանատար Սաֆար Վարդանյանը⁴: Ռազ-
մական գործի նրա խմցութեւնը մշտապէս բարձր է գնահատ-

¹ Վարդանի հիշատակարանը (ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 11, ք. 5, տետրակ 2):

² Տե՛ս Армянский корпус против турецких войск (ноябрь 1917 г.-июль 1918 г.), вос-
поминания генерала Ф. И. Назарбекова, էջ 119:

³ Տե՛ս Թադէոսեան Ա., Սաֆար Վարդանեան, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, օգոստոսի 21, № 186:

⁴ Սաֆար Վարդանյանը ծնունդով Բաղէշի Հորմուզ գյուղից էր: Մագապործ Արդու համիդ-
յան 1894-1896 թթ. կոտորածներից՝ Սաֆարն անդամագրվում է հայդուկային շարժմանը և
միանում Եփրեմ Խանի խմբին: Մասնակցել է Խանասորի հայտնի կռիւին: Այնուհետև վե-
րադարձել է Կովկաս: Հայ-թարաքական ընդհարումների շրջանում Նիկոլ Դումանի հրա-
մանատարությամբ գործել է Տրեանի շրջանում: Առաջին աշխարհամարտը սկսելուն պես
ընդգրկվել է 3-րդ ջոկատի կազմում: Ռազմական գործին իր իրազեկության շնորհիվ Ս.
Վարդանյանը նշանակվում է վաշտի հրամանատար: 1916 թ. սկզբներին վաշտապետի
պաշտոնով 3-րդ ջոկատից անցել է 4-րդ ջոկատ և կռիւի Քեռու հրամանատարությամբ:
Աչքի է ընկել Ռևանդուզի և Դարպայի ճակատամարտերում: Պարգևատրվել է Սուրբ Գեոր-
գիի խաչ 4-րդ, 3-րդ և 2-րդ աստիճանի շքանշաններով: 1916 թ. հունիսի 22-ին Ռևանդուզի
մոտ Սաֆարը հիվանդանում է տիֆով և սանիտարական կայանում մի քանի օր մնալուց
հետո մահանում Խանի հիվանդանոց տեղափոխելու ճանապարհին (տե՛ս Թադէոսեան Ա.,
Սաֆար Վարդանեան, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, օգոստոսի 21, № 186):

եկ գլինվորական հրահանգիչ պորուչիկ ե. Տեր-Ավետիքյանը¹: Սաֆարի մահվան առիթով «Հորիզոն» օրաթերթին տված կենսագրականում նրա մարտական ընկեր Ա. Թադևոսյանը գրում է. «Հայ կամաւորական խմբերի կատարած դործերի մանրամասները պատմաբանին թողնելով, այսքանը կասենք, որ անցեալ տարւայ Մոլլա Ղասոմի, Զեինի, Ս. Յակոբայ սարի, Շիրին շանայի և Դաթւանի հերոսական կռիւների պատմութեան մէջ Սաֆարը՝ իր անձնւեր և անդուգական քաջութեամբ ու վճռականութեամբ՝ փայլուն էջերից մէկն է գրաւելու...»²:

Թվարկված վայրերի կռիվներում մարտական առաջադրանքները գերազանց կատարելու և ցույաբերած արիության համար Ս. Վարդանյանը պարգևատրվել էր Սուրբ Գեորգիի խաչի 4-րդ աստիճանի շքանշանով³:

Ուշագրաւ է, որ Վանի շրջանում հայ կամավորների, այդ թվում նաև Համազասպի ջոկատի մղած անձնվեր մարտերին անդրադարձել են նաև Ու. Ալեքն ու Պ. Մուրատովը: Հեղինակները գրում են. «Տրուխինը, իր հայկական դրուժինաներով եւ կողակներով, յունիսի ընթացքում զբաղուած էր Վանի լճի հարաւային ափերը թուրքերից մաքրելու դործողութիւններով: Հայկական դրուժինաները Անդրանիկի, Համազասպի եւ Դրոյի նման ժողովրդական ղեկավարների հրամանի տակ կռուեցին մեծ խանդավառութեամբ⁴: Նրանք դուրս քշեցին թուրքական ժանդարմերիայի զօրամասերը Ոստանից, Վանի լճի ափից, եւ Մոկսի ու Շատախի երկու գիւղերից, դէպի Սղերդ տանող ճանապարհի վրայ»⁵:

Այսպիսով՝ Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի զորամասերի կանոնավոր ու կազմակերպված հարվածների ներքո թուրքական զորքերը խուճապահար նահանջեցին Մուշ և Բա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Այստեղ մոռացումս է Քեռու եւ իր գումարտակի անունը (ծանոթ.՝ հեղինակի):

⁵ Անաթոնեան Վ., Կովկասեան ռազմադաշտերը եւ իայերը (Ա), էջ 28:

դեղ: Հետապնդելով թշնամուն ուստական բանակը հայ կամավորական ջոկատների հետ միասին դրավեց Մանազկերտը, Բաշկալեն, Շատախը, Կոթուրը, Արճեշը և Վանը¹:

Վանա լճի հարավային մասում ընթացած թեժ մարտերից հետո հայ կամավորները, կենտրոնանալով Դատվանում, այդտեղից պետք է արշավին Մուշ, Տարոն և Սասուն: Գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինի կազմած ծրագրի համաձայն՝ Համազասպի և Քեռու հետևակները, նրանց հետ նաև պորուչիկ Ե. Տեր-Ավետիքյանը պետք է առաջանային Բաղեշ²: Մինչև Բաղեշ մնում էր չորս ժամվա ճանապարհ: Մշո դաշտ առաջանալու նպատակով Ի. Տրուխինն իր ջոկատից առանձնացրեց 1-ին և 2-րդ ջոկատները և Ջիտայի կազակային գունդը՝ գորային ավազ Վասիլևի ընդհանուր հրամանատարությամբ³: Մուշի և Սասունի ուղղությամբ շարժվող Դրոն և Անդրանիկը պետք է թևանցեին թշնամուն, միանային տեղի բնակչուկայանը և հարվածեին թուրքական բանակին⁴: Հնարավորություն էր ստեղծվում Մուշի և գավառի, ինչպես նաև Սասունի հայուկայանը փրկել զանգվածային ջարդերից: «Այդ ժամանակ, վերհիշում է Ա. Ազնավուրյանը, մեզ լուր հասավ, որ Անդրանիկն ու Դրոն իրենց խմբերով Գրգուռով պիտի անցնեն դէպի Մուշ՝ օգնութեան հասնելու Մշոյ եւ Սասնոյ ապստամբ ու հերոսաբար կռուող հայուկեան»⁵: Հայ կամավորներից Կարապետ Թարփոշյանն իր հուշերում գրում է, որ դեռևս Սորբի ճակատամարտից հետո հրամանատարական գիշերային խորհրդակցությունում որոշվել էր՝ Անդրանիկի, Դրոյի և Թ. Նազարբեկյանի զորամասերը շարժել Մշո դաշտ, ապա՝ դեպի Սասուն,

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գլխք II, էջ 536:

² Տե՛ս Ռ. Ռ. Զոր. Տրուխինի հետ Թրքահայաստանի մէջ (1915 յուլիս), (Բ), էջ 63:

³ Տե՛ս Սախակյան Ռ., Արեմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 81:

⁴ Տե՛ս **Андраник Озаян** (документы и материалы), док. 41, с. 150, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. I, գ. 22, ք. 37:

⁵ Ազնավուրեան Ա., Հայ կամավորական խմբերի հետ, էջ 120:

որտեղից պետք է շարժվեն դեպի Մանագլեքա, իսկ Քեռին և Համադասպը գեներալ-լեյտենանտ Ծ. Զերնսդուբովի հետ պետք է առաջանային Բադեշլի վրա¹:

Անդրանիկն իր զորամասով հուլիսի 11-ի շարժվում է առաջ և Զոխուր-Նորչենով դուրս գալիս Ղազիդյուլի տարածքը, որտեղ հանդիպելով թուրքական մի զուգարտակի, կռվի մեջ է մտնում և ջարդելով առաջ շարժվում: Սակայն շուտով, ուղիղա-կան իրավիճակի կտրուկ փոփոխման հետևանքով, Կովկասյան բանակն անհասկանալի պատճառներով նահանջում է Ալաշկերտի հովիտը: Հուլիսի 11-ին Կովկասյան բանակի Դ-րդ կորպուսի շտաբից ստացվում է դավադրական և անիմաստ ընդհանուր նահանջի հրամանը՝ թողնել զբաղված տարածքները և Վանը²: Գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինը հուլիսի 12-ին Անդրանիկին հղած նամակով պահանջում է, որպեսզի նա արագ մոտենա Վանա լճի արևմտյան ափի մոտ գտնվող Կամուրջ³ գյուղին ու Ախլաթին և օգնության հասնի գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանին ու զեդապետ Օբրադցովին: Անցնելով Խարապա-Շահի-րով՝ Անդրանիկի զորախումբը Ախլաթ է հասնում գիշերվա ժամը 12-ին: Հուլիսի 13-ին Անդրանիկը ստանում է նահանջի հրամանը⁴: Նրան տեղեկացնում են, որ գեներալներ Գ. Շարպանտեն ու Թ. Նազարբեկյանը պահանջել են, որ Ախլաթ հասնելուն պես այնտեղից մեկնի Արծկե (Ալջավադ)⁵: Զինվորական կարգապահությունը չխախտելու և ռուսական բանակի հրամանատարության հետ չզժուլելու համար Անդրանիկը ստիպված էր կատարել նահանջի հրամանը: Այսպիսով՝ հայ կամավորներն ազատագրած շրջաններից ավելին չառաջացան: Կ. Սասունու վկայությամբ. «Ընդհանուր խօսքով, ղիլերին է ատոր պատասխան

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 15, ք. 2:

² Տե՛ս Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի և հայ կամավորների մասին (1912-1915 թթ.), էջ 213:

³ Նա՛ն. Կարմուշ: Գտնվում է Ախլաթ գյուղաքաղաքից մոտ 8 կմ հարավ-արևմուտք:

⁴ Զորավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրությունը (1914-1917), էջ 34:

⁵ Տե՛ս Միմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 462-463:

տալ—Ռուսական բանակը նահանջեց, ու հրաման տուաւ բոլոր ճակատներու վրայ գտնուած ուժերուն, որ նահանջեն: Հայկական բանակն ալ ստիպուած էր այդ ընել»¹:

Փառահէղ հաղթանակներից հետո Համազասպի և Քեռիի ջոկատները նույնպէս ստացան նահանջի հրամանը: Համազասպի և Քեռու հետեակայինները դեռ նոր էին գրավել ու ամրացել Շաքար-գաղ լեռան բարձունքներում², երբ կեսգիշերին գնեւերալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինից ստանում են նահանջի հրամանը: «Կէս գիշերից անց էր, - գրում է «Ռ. Ռ.» ստորագրած հեղինակը, - երբ դժուարութեամբ նոյն մրավի գրկից բարձրացրին գլխապետին: Քեռին, Միշա Արզումանեանը եւ Համազասպը արդէն արթուն էին եւ փորձում էին մի ճրագ վառել, ինչ-որ չէր յաջողում: Չոր խոտ դառն, վառեցին, և նրա լոյսի տակ գլխապետը կարգաց զօրավարին հրամանը, որ ասում էր. «Առանց ուշանալու նահանջեցէք դէպի լճի ափը, դէպի երեք մեծ խարոյկները»»³:

Համազասպի և Քեռու ջոկատները Ի. Տրուխինի մնացած ուժերի հետ միասին դանդաղ նահանջում են Սորբ, Աղթամար՝ Ոստանի ուղղութեամբ, առանց թշնամուն հանդիպելու⁴: «Մենք նրանց (իմա՝ Անդրանիկի և Դրոյի ջոկատների - Գ. Ս.) նահանջից յետոյ դեռ ութ օր էլ մնացինք Բիթլիսի տակ: Նահանջի հրամանը հասաւ նաեւ մեզ: Քեռին ու Միշան առաջ անցան, տալով իրենց հարկաւոր հրահանգները: Մեր և Համազասպի գունդերը զինուորական կարգով նահանջեցին նախ Գիւղալ-Դարա, ապա դէպի Վան»⁵, - գրում է Ա. Ազնաւուրյանը:

Նշենք, որ գլխավոր շտաբի այդ պարտիզական և ռազմական տեսակետից ոչնչով չարդարացված ամոթալի և աղետա-

¹ Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսական տիրակալութեան տակ (1914-1918), էջ 88-89:

² Տե՛ս Ազնաւուրեան Ա., Հայ կամաւորական խմբերի հետ, էջ 119-120:

³ Ռ. Ռ. Չօր. Տրուխինի հետ Թրքահայաստանի մէջ (1915 յուլիս), (Բ), էջ 63:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64:

⁵ Ազնաւուրեան Ա., Հայ կամաւորական խմբերի հետ, էջ 120:

բեր նահանջի հրամանին կտրականապես դեմ էին արտահայտվում ռուսական սպայություն մեծ մասը և հայազգի ողջ սպայակազմը՝ Չրդ հրաձգային գիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանը, հայկական կամավորական ջոկատների հրամանատարներ Անդրանիկը, Քեռին, Համազասպը, Դրոն, Վան-Վասպուրականի նահանգապետ Ա. Մանուկյանը և ուրիշներ¹։ Դեպքերի անմիջական ականատես և մասնակից գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանի խոստովանությունը՝ «այս նահանջը՝ որն իր մեջ չուներ ոչ մի հիմնավորում, հարկ է համարել հանցագործություն»²։ Անդրանիկը Արճեշում, ներկայանալով գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինին, դայրություն իր դեղահագուստը հայտնեց ռուսական բանակի հրամանատարություն հասցեին՝ ասելով. «Այս նահանջը կատարեալ կեղծիք մըն է, դուք կուզէք, որ Հայաստանը առանց հայու մնայ, ահա ձեր մտապառակերը։ ...Հոս դաւադրութիւն մը եւ խաղ մը կայ... դաւաճանը դուք ձեր մէջ փնտռեցէք։ Դուք զիտէք թէ ի՞նչ կեղծիքներ կը կատարուէր։ Դուք գիտէք թէ ո՞վ է այդ դաւաճանը, որ այս կեղծ նահանջը կը կատարէ»³։ Անդրադառնալով ռուսական բանակի նահանջին՝ 1-ին ջոկատի հեծյալ գասակի հրամանատար Ասլան Ստեփանյանն իր հուշերում գրում է. «Ռուս բանակի հայ զօրավարները, զնդապետները և միւս զինւորականները, ինչպէս նաեւ հայ կամաւորական գնդերի հրամանատարները և վերջապէս ամբողջ հայութիւնը, հաստատապէս համոզւեց, որ ռուս զօրաբանակների նահանջը Վան-Վասպուրականից կատարւեց քաղաքական յետին նպատակով, որպէսզի հայութիւնը իր հայրենիքում չմնար և քաղաքական ծրագիր չունենար (ընդգծումը մերն է — Գ. Ս.)»⁴։ Նահանջի հրամանը ղեկուկ է բնորոշել Ա-

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ուշագրավ աշխատություն. Ֆյոդոր Ելիսեև. «Լուսավեներ Կովկասյան ճակատում 1914-1917», ԲՀԱ, Երևան, 2004, № 1, էջ 176:

² Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը, էջ 191:

³ Զորավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը (1914-1917), էջ 35:

⁴ Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 190:

ռաջին աշխարհամարտի ընթացքում Ա. Վերդյանն, իրավամբ գրելով. «Ռուսաց կառավարութիւնը կատարելապէս համոզւած էր, որ հայ ժողովուրդը՝ իր ղեկավար մարմիններով՝ նախապատրաստական աշխատանքներ է կատարում ապագայ Ինքնավար Հայաստան ստեղծելու համար:

Ռուսները հայ ժողովրդի այս ձեռնարկներն ու ծրագրերը խորտակելու համար և Հայաստանը առանց հայի իրենց վաղեմի որոշումը գործադրելու ստոր ցանկութեամբ, 1915 թվի Յուլիս ամսի երկրորդ կէսին առաջին առթիւ կազմակերպեցին ռուսական զորաբանակների և ապա Վան-Վասպուրականի հայութեան տեղահանութիւնը և ապա ռուսական զորաբանակների կանոնաւոր նահանջը դէպի Կովկաս, մինչև 1914 թվի սահմանները:

Եւ ահա կատարւեց հայոց նորագոյն պատմութեան ողբերգական և աղէտալի դէպքերից մէկը»¹:

Պատմական հարուստ սկզբնաղբյուրների հենքի վրա վերլուծելով ռուսական բանակի նահանջի պատճառները՝ Ավ. Հարությունյանը փաստերի տրամաբանությամբ իրավամբ եզրահանգում է. «Անառարկելի փաստերի տրամաբանական համադրումը և գիտական վերլուծությունը մեզ բերում է ճշմարտացի մի համոզման, որ ռուսական բանակի նահանջը եղել է նախօրոք կազմակերպւած և մտածւած: ...Վանի հայկական կառավարությունը ցարիզմի աչքի փուշն էր, նա մյուս վայրերում հայերին կառավարման ոչ մի իրավունք չէր տվել: Վանում ստիպւած էր անել, որովհետև մինչև ռուսների գալը այդ կառավարությունն արդեն գոյութիւն ուներ: Ահա այդ նահանջն առաջին հերթին ուղղւած էր Վասպուրականի հայերի ու նրա կառավարության դեմ...»²:

Ռուսական բանակի անակնկալ և ոչնչով չարդարացված նահանջի լուրը ցնցող տպավորութիւն է գործում վանեցիների

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 79-80:

² Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը, էջ 191, 195:

վրա: Նահանգապետ Ա. Մանուկյանի հետ խորհրդակցելուց հետո Վարդանը 1915 թ. հուլիսի 14-ին Վանի երամյան վարժարանում հրավիրում է մի ժողով, որին ներկա էին Ասրիկյան հերոսամարտի 1000-ից ավելի մասնակիցներ: Ժողովականներին տեղեկացվում է ռուսական բանակի նահանջի մասին և մատնանշվում դրա բացասական հետևանքները¹: Ժողովականները միահամուռ դեմ են արտահայտվում Վանի գաղթին և նշում՝ «...մենք չենք գաղթի, մենք կը մնանք ու մեր երկիրը կը պաշտպանենք այնքան, որքան այդ հնարաւոր կը լինի, իսկ եթէ կամաւորութիւնը մի երկու թնդանոթով մնայ, մենք վստահ ենք, որ ոչ մի տաճիկ կամ քիւրդ չը պիտի ոտք դնէ մեր սահմանը...»²: Սակայն ապարդյուն անցան Վանի պաշտպանությունը կաղմակերպելու ջանքերը: Ռուսական հրամանատարությունը չաջակցեց քաղաքը պաշտպանելու վճռականությամբ լցված վանեցիներին: Գնեերալ-մայոր Ա. Նիկոլաեւ մերժում է հայ կամավորներին հրետանի և ռազմական տրամադրելու Վարդանի խնդրանքը³: «Արամն ու վանեցին,- գրում է Օ. Մխիթարյանը՝ ըրին բոլոր հնարաւորը խուսափելու այդ ահաւոր, դաւադիր հարուածէն, զոր կը հասցնէր այս անդամ ռուսական բանակի գլխաւոր հրամանատարութիւնը, բայց բոլոր դիմումներն ու միջոցները մնացին ասպարէին: Հասաւ ճակատագրական վայրկեանը և Վասպուրականի հերոսական ժողովուրդը ստիպուած եղաւ անողորմ նահանջի ճամբան բռնել»⁴:

Ռուսական բանակի նահանջը մեծ խուճապ առաջացրեց ազատագրված շրջանների հայ բնակչության մեջ: Ընդհանուր ջարդից կենդանի մնացած արեւմտահայերը կանգնեցին նոր վտանգի առջև: Խուճապը համակել էր բոլորին: Այն ավելի մե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 172:

² Ա-Պօ, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին, էջ 468-469:

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II, էջ 500:

⁴ Մխիթարեան Օ., Վանի հերոսամարտը, 220-221:

ծացալ, երբ հուլիսի 18-ին գեներալ-մայոր Ա. Նիկողաևը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Բերկրիի գլխը տարահանվողներին տրվում է երեք օր¹: Համազասպի կրտսեր եղբայր Հրաչյան, որն այդ օրերին գտնվում էր Վանում, փորձում էր ժողովրդին հետ կանգնեցնել գաղթելու գաղափարից: Ինչպես վերհիշում է Ս. Չինտիկյանը. «Ժողովուրդը բոլորովին անակնկալի եկավ: Հիշում եմ, մի մարդ կպռնար. «Ժողովուրդ, մենք Ռուսաստան երթանք մոլորակա՞ն պիտի գառնանք, լավ է մեր տան մեջ պատվով մեռնենք, քան թե գաղթական սոված մեռնենք»: Հետաքրքրվեցի և հարցուցի ո՞վ է այս մարդը, ասացին խմբապետ Համազասպի եղբայրն է»²:

Հուլիսի 18-ի գիշերը սկսվում է Վանի, մասամբ նաև Պարսկահայքի հայերի անկազմակերպ գաղթը³: Խուճապահար գաղթականությունը շարժվում էր Վան—Ավանց—Սև-գետ—Գյուլլու—Ջանիկ—Փանդ—Բերկրի—Բայազիդ—աղա—Սուուկ—Սու—Գյավե—Համե—Թափարիդի լեռնանցք—Կարաքենդ—Կրզըլ—Գիդե—Կարաբուլախ—Չինգիլի լեռնանցք—Օրգովի կիրճ—Իգդիր գծով⁴: Դեպի Կովկաս գաղթող հայություն թիկունքի պաշտպանություն դործն իրականացնում էին Արճեչից գեպի Բերկրի և Աբաղա նահանջող Անդրանիկի և Դրոյի ջոկատները⁵:

Վանի նահանգի հայություն հարկադիր գաղթը տևեց 34 օր, իսկ քաղաքինը՝ հուլիսի 18-24-ը: Ընդհանուր առմամբ, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքներից գաղթեց շուրջ 281.888 մարդ, որից 15.518-ը՝ Բասենից, 6050-ը՝ Աբաղայից և Աղբակից, 180.000-ը՝ Վանից, Բաղեչից, Մուշից, Մանազկեր-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, 220:

² ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 22, ք. 37:

³ Վան-Վասպուրականի 1915 թ. հուլիսյան գաղթի մասին մանրամասն տե՛ս Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթը, էջ 46-58, տե՛ս նաև ճույճի՝ Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը, էջ 170-196:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս Ահարոնեան Վ., Անդրանիկ. մարդը եւ ռազմիկը, Բոսրեն, 1957, էջ 30-33, տե՛ս նաև Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 466:

տից, Պատնոսից և Ալաշկերտից, 17.320-ը՝ Օլթիից, Արդահանից և Արտանուշից, 63.000-ը՝ Պարսկաստանից¹: Գաղթեցին երեք ուղղութիւններով՝ Կարսի, Իգդիրի և Զուլֆայի դժով: Վասպուր- լահանի նահանգի հեռավոր շրջանների շուրջ 2000 հայերի չհա- ջողվեց գաղթել²: Շուտով երեւացին աղետալի նահանջի պտուղ- ները՝ հայերի ջարդերը: Ընդհանուր նահանջի հրամանը ծանր հետեւանքներ ունեցավ արեւմտահայութեան վրա: Նահանջի ճա- նապարհը բռնեց Մեծ եղեռնից մազապուրծ ավելի քան 200.000 հայ³: Գաղթի ճանապարհին՝ Վանից մինչև Իգդիր, որը կազմում էր մոտ 200 վերստ, հայ ժողովուրդը մինչև 40.000 զոհ տվեց⁴:

Հուլիսի 21-ին Համազասպի և Քեռիի ջոկատները Ի. Տրուխիւնի հետ միասին հասնում են Վան⁵:

Վանի տեղահանութիւնից հետո տխուր պատկեր էր ներ- կայացնում քաղաքը: «Ռ. Ռ.» ստորագրած հեղինակը դառնորեն վերհիշում է. «Ժողովրդից դատարկուած Վանը գերեզմանի կը նմանէր, բայց նոր գերեզմանի, որտեղ ամէն մի քայլափոխում հայ շէն օճախի եւ ծուխի հոտը կը գար. բակերը ու կտուրները լեցուն էին տան կահկարասիներով, դէս ու դէն ձգուած վերմակ- ներով, խալիւներով, կապերտներով, մեծ ու փոքր կաթսաներով, ցորենի պարկերով, կապկապուած հագուստներով: Այդ բոլորը, ըստ երեւոյթին, պատրաստել էին՝ տանելու համար, բայց թողել էին՝ վերջի բոպէին»⁶: Շատախ գավառի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներից Կնդ. Տիգրան Բաղդասարյանը, որն այդ օրերին

¹ Տե՛ս Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ավազանակցության մեծ գաղթը, էջ 183:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183-184:

³ Տե՛ս Մխիթարեան Օ., Վանի հերոսամարտը, Մխիթարեան Օ., Վանի հերոսամարտը, էջ 220, տե՛ս նաև Պարթեւեան Ս., Տարուան սարսուռները: Յոյսի ու անդոխի հեղիեր (1915 ի զարուկէն մինչև ձմեռնամուտ): Տե՛ս Եգիպտահայ տարեցոյցը, Գ- տարի, էջ 42, տե՛ս նաև Սնժ Եղեռնի շերտապատում: 1915 թի ինքնապաշտպանական մարտերը, Թեհրան, 1982, էջ 324, տե՛ս նաև Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը հայեոստ յարաբերութիւն- ներուն լոյսին տակ, Գահիրէ, 1957, էջ 182:

⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, II. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II, էջ 537:

⁵ Տե՛ս Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի եւ հայ կամավորների մասին (1912-1915 թթ.), էջ 214:

⁶ Ռ. Ռ. Զօր. Տրուխիւնի հետ Թրքահայաստանի մէջ (1915 յուլիս), (Բ), էջ 65:

գավառի գաղթող ժողովրդի հետ միասին հասել էր Վան, իր հուշերում գրում է. «Դուրս կուգանք Շատախի սահմանից եւ կը մանենք Հայոց Զոր: Մարդ չենք գտնի: Զորս կողմ ամալի, բառի բովանդակ իմաստով: Բոլորը դաքած են: Մաքրուած են ամէն տեղ, ամենահատինը մենք ենք մնացել: Հուլիսի 21-ին հասանք Վան: Ինչպէս դատարկուած է այդ բաղամարդ քաղաքը: Թողած ամէն ինչ՝ երկու օր առաջ են գաղթած վանեցիները: Այգեստանի մեջ կը հանդիպինք Արամին: Հոն են նաեւ Վարդանը, Համադասպը, Արմէն Գարօն: Կը բարեւինք վշտալից: Խօսք չկայ ասելու, սեւ թախիծը պատած է բոլորին: Իմանալով, որ առաջից վտանգը կը սպառնայ, հրաժեշտ կը տանք իրենց եւ կը շտապենք ժողովրդի մօտ, շուտ ճամբայ հանելու համար: Հրդեհն արդէն սկսած էր լափել Խաչ փողոցի շէնքերը:»¹: Համազասպի ջոկատի հեծյալ վաշտի հրամանատար Ա. Վերդյանն, իր հուշերում նկարագրելով գաղթից հետո Վանում ստեղծված դրութիւնը, ցավով արձանագրում է. «Արտամետ զիւղից անցնելով արդէն հասանք Վան-Այգեստան... Դեղեցիկ Այգեստանը բոցերի և ծուխերի մէջ կորել էր, իսկ հայ ժողովուրդն էլ խուճապահար և լացող աչքերով հեռանում էր իր հինաւուրց հայրենիքից: Զարհուրելի և սրտաճմլիկ ու յուզիչ էր տնքացող ու նահանջող ժողովրդի վիճակը»²:

Համազասպի և Քեռու ջոկատները երեք օր Վանում մնալուց հետո շարժվում են դեպի Բերկրի: Զորքից առաջ շարժվել էր նահանջող գաղթականութիւնը: Վանի մոտակա և Վանից դեպի հյուսիս ընկած գավառները գաղթել էին վաղօրոք: Հետ էին մնացել Հայոց ձորը, Գավաշը, Մոկսն ու Շատախը. նրանք Վան են հասնում 3-4 օր հետո միայն³:

¹ Բաղդասարյան Տ., Շատախ գավառի և կենտրոնաբաղի 1915 թ. ապրիլյան հերոսամարտի պատմություն, Աշտարակ, 1915 (անտիպ), էջ 80: Ձեռագիրը պահվում է մեր անձնական արխիվում:

² Վերդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 81:

³ Տե՛ս Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը, էջ 180:

Առհասարակ անմխիթար էր գաղթականների փոխադրութ-
յան միջոցների վիճակը՝ նախ, այն պատճառով, որ թուրքական
կառավարութիւնը 1914 թ. աշնանը հալաքել էր հայերին պատ-
կանող բոլոր սայլերն ու ձիերը, և երկրորդ՝ Վանի սպրիլյան
կռիւմների ժամանակ հայերի մոտ մնացած ամբողջ շարժական
զույգն ընկել էր քրդերի ձեռքը¹։ Վանից գաղթած և անմխիթար
վիճակում գտնվող գաղթականների փոխադրության գործը կա-
նոնավորելու նպատակով Համազասպն անմիջապես օգնության
ձեռք է մեկնում իր Համաքաղաքացիներին՝ ջոկատի ազատ ձիե-
րը տրամադրելով երեխաներին և կանանց²։ Վան-Վասպուրական-
նի հուլիսյան գաղթից հետո Երևանի որբանոցում սպաստանած
15-ամյա Թովմաս Թովմասյանը, 1916 թ. հունվարին գրած «Վա-
նի դէպքը և կեանքի մասին» վերտառությամբ շարադրության
մեջ նկարագրելով աղետաբեր նահանջը, ուշադրաւ վկայութիւն
է թողել նաև Համազասպի մասին, գրելով. «...մենք ալ սայլին
վրայ մեր հացն և շորեր կապեցինք կիրակի առաւօտ Վանից
զուրս եկանք և առաւօտէն մինչև երեկոյ հասանք Սեւ գետն,
այնտեղ գիշերն անցուցինք և առաւօտ նորէն ճանապարհ
կանք և հասանք մինչև Զանիկ։ Երեկոյան կողմեր էր, ուստու
ուղտեր եկան և մեր եղներ խռտնան և սայլ քաշեցին տարան ձո-
րին մէջ, հիմա ինչքան կանինք սայլ ձորից զուրս չի գայ։ Փառք
Աստուծոյ, որ Համազասպ մեզի համար զրկեց երկու կառք և
մենք շատ ուրախացանք, որ հանգիստ պիտի երթայինք...»³։

¹ Տե՛ս Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան
գաղթը, էջ 47։

² Տե՛ս Ռ. Ռ. Զօր. Տրուխիմի հետ Թրքահայաստանի մէջ (1915 յուլիս), (Բ), էջ 66։

³ Գ.ԱՄ. Վահան Տերյանի ֆոնդ, գ. 418։ Ի դեպ, որբանոցի սաները շարադրությունը գրել են
Վ. Տերյանի խնդրանքով։ Այսպէս՝ Տերյանը բացառիկ հետաքրքրություն է հանդես բերել
Վանի 1915 թ. հերոսական պաշտպանության նկատմամբ։ Բանաստեղծին խորապես հու-
զել էր հատկապես ռուսական զորքերի անուկնկալ նստանքը և Վան-Վասպուրականցի-
ների հուլիսյան աղետաբեր գաղթը, ինչի համար րացատրություններ էր փնտրում։ Ուստի,
Տերյանը որոշում է պոեմ գրել Վանի հերոսամարտի մասին, սակայն, չկարողանալով
լինել Վանում, մա ցանկություն է հայտնում այցելել հայկական որբանոցները և նյութեր
հավաքել պոեմի համար (տե՛ս (Զորյան Ստ., Հուշերի գիրք, Երևան, 1958, էջ 208, տե՛ս
մաս Պարտիզոնի Վ., Տերյանի կենսագրությունը, Երևան, 1984, էջ 283-284)։ «Մոսկվայի

Նահանջն ունեցավ ցավալի հետևանքներ: Ռուսական զորքերի անտարբերությամբ հետևանքով հուլիսի 24-ին և 25-ին թուրքական զորքերը շարժվում են դեպի Բերկրի: Ուղևորվելով դրանից՝ Արճեշ քաղաքից 2-3 ժամ հեռավորությամբ վրա գտնվող Զիլանի ձորում կենտրոնացած համիդիև հեծելազորի հազարավոր զինված քրդերը շրջապատում են Բերկրիի ձորը, հատկապես Տենադրումի կիրճը, և հարձակումներ գործում գաղթականների վրա¹: Ամենամեծ հարձակումը կազմակերպվում է հուլիսի 25-ին²: Չհասած Բերկրիի բարձունքները՝ գաղթականությունը Բերկրիի ձորում պաշարվում է լեռներում թաքնված զինված քրդերի կողմից և անխնա կոտորվում: Գաղթականությունը, որի մի ծայրը զեռ Վանում էր, հետ փախավ դեպի Զանիկ: Սոսկալի ջարդի հետևանքով զոհվեցին 10.000-ից ավելի գաղթականներ³:

հայկական կոմիտե»-ում պաշտոնավարելու ժամանակ. Տերյանը կոմիտեի նախագահ Ստեփան Մամիկոնյանի համձնարարականով 1915 թ. դեկտեմբերի 31-ին գալիս է Հայաստան: Կոմիտեի աշխատակից, Լազարյան ճեմարանի ուսուցիչ՝ Հովսեփ Թադևոսյանը, որը մույնպես պաշտոնական այցով մեկնում էր Ալսիկովկաս, իր հուշերում գրում է. «Սոսկուս վերադառնալուց յետոյ. Ս. Մամիկոնյանը նորից յամձնարարեց ինձ մեկնել Անդրկովկաս կոմիտեի ներկայացուցչի հանգամանքով: Մեկնելուցս առաջ Ս. Մամիկոնյանը կանչեց ինձ և րանաստեղծ Վահան Տերեանի ներկայությամբ ասաց, որ Վահանը պիտի հեռանայ մայրաքաղաքից (իմա՝ Մոսկվայից - Գ. Ս.): Կոմիտեն առաջարկել է նրան գնալ Աշտարակ, որ համախմբում էին մեր որբանոցները, եւ գրի առնել մեր որբերի կեսերից այն ամենը, ինչ որ արժեքատուր կը համարի» (Թադևոսյան Յ., Յուշեր Մոսկուայի Հայկական կոմիտեի գործունեության շուրջ (1915-1917), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1946, ԻՂ տարի, մայիս-յունիս, № 3, էջ 102): Երևան ժամանելով, Տերյանն այցելում է Զարակյա փողոցում կոմիտեի խնամակալությամբ գործող որբանոց, որտեղ ապաստանում էին Վանից գաղթած 10-15 տարեկան որբ երեխաներ և խնդրում նրանց շարադրություններ գրել իրենց կյանքի և հատկապես Վանի պաշտպանության մասին: Շարադրության նյութը Տերյանն է որոշել, իսկ վերնագրերը ընտրելը թողել է երեխաներին (տես Պարտիզոնի Վ., նշվ. աշխ., էջ 285): Տերյանը գրի առնելով մանրամասն տվյալներ, իրոք մտադիր է եղել գրել պոեմ Վանի հերոսամարտի մասին, սակայն աշխատանքը չի շարունակվել: Ստ. Զորյանն իր հուշերում այդ առիթով վկայում է. «Ես լսել էի, որ նա (Տերյանը - Գ. Ս.) մի պոեմ է սկսել Վանի հերոսական պաշտպանությանը նվիրված, ու մի օր հետաքրքրվեցի, րե ի՞նչ վիճակում է այդ պոեմը: Նա ժպտաց և հայտնեց, որ, այո, այդպիսի փորձ արավ, բայց բան դուրս չեկավ:

— Она что-то не вытанцовывалась у меня...» (Զորյան Ստ., Հուշերի վրիթ, էջ 206-207):
¹ Տես Մալմյո Զորցի, Հիդերը ռուսական զորքի թիկունքում, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, փետրվար 21, № 37:

² Տես Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը, էջ 182:

³ Տես Ա-Դօ, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին, էջ 280:

Համազասպի և Քեռու ջոկատները Վանից արդեն հեռացել էին 30 կմ և հասել Զանիկ, երբ տեղ է հասնում գաղթականներին կոտորելու բոլթը¹: Ստեղծված իրավիճակից ելք գտնելու համար շտապ կարգով հրավիրվում է զինվորական խորհրդակցություն: Ա. Ազնավուրյանն իր հուշերում գրում է, որ Քեռին, Համազասպը և Մ. Արզումանյանն այն տեսակետն էին պաշտպանում, որ «...գնդերը յետ պէտք է դառնան Վան ու այնտեղից նահանջեն դէպի Պարսկաստան, իսկ ես, Կոտոշը, Ուսուկները (Ուսուկ Խեչո-Խաչատուր Տեր-Կարապետյան և Ուսուկ Գրիգոր-Գրիգոր Դուրգարյան — Գ. Ս.) եւ կամաւորները պնդում էինք, թէ պէտք է շտապենք ու հասնենք Բերկրի քրդերի դէմ կռուելու եւ գաղթականութեան մնացորդները փրկելու համար: Քեռին ու Համազասպը այն խորն համոզումն ունէին, որ մենք ոչ միայն փրկել չենք կարող գաղթականութիւնը, այլ եւ մեր երկու գունդն էլ զոհ կը տանք»²: Թեեւ Ա. Ազնավուրյանը գրում է, որ ինքն ու իր համախոհները ենթարկվում են ջոկատների հրամանատարների հրամանին և նահանջում են Վան³, սակայն, դեպքերի այլ ակնատես-ժամանակակիցների վկայություններից երևում է, որ այնուամենայնիվ, Համազասպի և Քեռի ջոկատներից մեկական վաշտեր չարժվել են Բերկրիի ուղղությամբ, կռվի բռնվել թուրքերի և զինված քրդերի հետ և, ձորը փակված լինելու պատճառով խուսափելով շրջափակումից, նոր միայն նահանջել: Կ. Սասունին պահպանել է հետևյալ վկայությունը. «Բայազիտ Աղայէն կարելի եղաւ ստուգել, որ Քեռին եւ Համազասպ հասած են մինչեւ Բերկրի, կռուի բռնուած են, ու տեսնելով որ ճանապարհը կտրուած է, փոխած են իրենց նահանջի գիծը»⁴:

¹ Տե՛ս Ազնաւուրեան Ա., Հայ կամաւորական խմբերի հետ, էջ 120:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Սասունի Կ., Տաճկախայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914-1918), էջ 68:

Քեռիի ջոկատի կազմում Բերկրի մեկնած Հ. Կոճուղ-
յանն իր հուշերում նույնպես թողել է հետևյալ վկայութունը.
«Քեռիի եւ Համազասպի գոնդերէն մէյմէկ վաշտ զըկուեցան
Բերկրի-Ղալա՝ ապահովելու վանեցիներու նահանջը: Հազիւ
տեղ էինք հասած, երբ լուր տարածուեցաւ, թէ Բերկրի Ղալայի
կիրճը բռնած էին Անդրանիկի եւ Դրոյի գոնդերը՝ բաւական
զաղթականներ զոհուելէ ետք: ...Երկու վաշտեր դարձանք
Վան՝ Բերկրի Ղալայէն»¹: Ահա այս հարցին անչվող ևս մի
ուշագրավ վկայութուն-փաստարկ: Բուխարեստից 1939 թ.
օգոստոսի 15-ին Փարիզ՝ Ս. Վրացյանին ուղարկած նամակում
Դրոն գրում է. «Դուն չե՞ս գիտեր, թէ ինչպէ՞ս Բե[ր]կրի Գա-
լայում, Վանի նահանջի ժամանակ, շատ թանկագին եւ քանիցս
մահւան դռան առաջ կանգնող ընկերներ խուճապի մատնուե-
ցան ու Անդրանիկն անգամ ամբողջ բանակով թափեց եւ հե-
ռացաւ»²: Բերկրի-Աբաղայի դաշտ գծով գաղթականության
անվտանգ նահանջն ապահովելու գործում որոշակի քայլեր էր
ձեռնարկել Դրոն³: Նա հրամայել էր Բաշգառնեցի Մարտիրոսի,
Դալի Ղազարի և Հովհաննես Պարոնյանի (Յապոն) վաշտերին՝
անհապաղ գրավել Բերկրիի կիրճը և տեղանքն իշխող բար-
ձունքները⁴: Երկու օր շարունակ տապալելով և հետ մղելով
կրնկակոխ հետապնդող թուրքական և քրդական հրոսակախմ-
բերի իրար հաջորդող գրոհները՝ Դրոյի ջոկատը հնարավորութե-
լուն է ընձեռում գաղթականության մի մասին՝ անվտանգ անց-
նելու Բերկրիի կիրճով⁵: Որ Դրոյի ջոկատը, հալածելով թուր-
քական և քրդական հրոսակախմբերին, կանխել է գաղթական-
ների հետագա կոտորածը, վկայում է դեպքերի ականատես

¹ Կամաուրի ուղին (Յովակիմ Կոճուղեանի յուշերը), «Ասպարեզ», Ֆրեզո, 1969, նոյեմ-
բեր 4, № 46729, էջ 3:

² Ղազարխեցյան ՎԼ., Գևորգյան Հ., 'Դրոյի նամակը Սիմոն Վրացյանին, ԲՀԱ, Երևան, 2006,
№ 1, էջ 134:

³ Տես Մասունի Կ., Յուշեր եւ վկայութիւններ, էջ 215:

⁴ Տես Գևորգյան Հ., Դրո, էջ 126:

⁵ Նույն տեղում, էջ 127:

Վարդգես Ահարոնյանը¹. «Վանից Բերկրի-Աբաղայի դաշտի գծով ճանապարհ ընկած գաղթականութեան վերջին խմբերից մէկի հետ Բերկրիի ձորն էինք հասել, երբ գաղթականութիւնը ենթարկուեց քրդական հրոսակախմբերի յարձակման: Գրեթէ կրնկակոխ նրանց յետեւից հասած Դրոյի գունդը հալածեց քրդերին եւ բռնեց Բերկրիի ձորի հիւսիսային բարձունքները, մինչեւ որ գաղթականութեան վերջին խումբը անցաւ այդ վտանգաւոր կիրճից ու մտաւ Աբաղայի դաշտը»²:

Տխուր պատկեր էր ներկայացնում Աբաղայի դաշտ հասած գաղթականութեան վիճակը: Տալով գաղթականների անագործըն վիճակի խտացված պատկերը, կոտորածից մազապուրծ վանեցի Սուրեն Աբրահամյանն իր հուշերում գրում էր. «Իրար կորցրած ընտանիքի անդամներն իրենց անուններն էին տալիս ըստ քաղաքի, գյուղի, ընտանիքի, հոր, մոր, եղբոր, քրոջ անունների: Օդը լիքն էր կորած երեխաների եւ իրենց կորած երեխաներին փնտրող ծնողների ձայներով»³:

Նշենք, որ, այնուամենայնիվ, վերոնշյալ տեղեկությունները ուղղակիորեն գալիս են վկայելու, որ նահանջը տեղի է ունեցել անկազմակերպ, ինչի հետեանքով, ըստ ամենայնի, չի ապահովվել գաղթող ժողովրդի թիկունքը: Դեպքերի տևանաւոր, ՀՅԴ անդամ շատախեցի Սահակ Տեր-Թովմասյանն իր հուշերում փաստագրում է, որ ամենակարեւորը՝ «...գինուորական մասերը ամենակարճ ժամանակի մէջ պէտք է հասներին Բերկրի՝ ամրացնելու համար Կիրճի անցքը»⁴: Այնինչ նահանջը պետք է իրականացվեր աստիճանաբար, թշնամու ճնշման տակ

¹ Վ. Ահարոնյանը Վան էր գնացել այնտեղից ռազմաճակատ անցնելու և Անդրանիկի քոկատին միանալու նպատակով (տես Ահարոնեան Վ., Անդրանիկ. մարտը եւ ռազմիկը, էջ 31):

² Նույն տեղում, էջ 33:

³ Աբրահամյան Ս., Վանից Դևտրոյք. Հայկական ցեղասպանությունից մազապուրծ, Երևան, 2001, էջ 79-80:

⁴ Տեր-Թովմասեան Ս., Մեծ աղէտը (Յիշատակարանէս՝ Վան-Պարսկաստան-Կովկաս), «Աշխատանք», Երևան, 1919, ապրիլ 10, № 7:

և դիմադրական պայքարով¹: Մինչդեռ, Համազասպի և Քեռու ջոկատները՝ Արարատյան գնդի հրամանատարության անփութ լինելով արման հետևանքով կտրվելով զաղթականության հիմնական զանգվածից՝ ստիպված բռնում է դեպի Պարսկաստան նահանջի ճանապարհը: Բերկրի հասած Դրոն զբաղում մեղադրում էր միայն Արարատյան գնդի հրամանատար Վարդանին՝ համարելով, որ նա «...այդ օրերին չգտնվելով հրամանատարական պատշաճ բարձունքում՝ կորցրել էր հայ կամավորական զորավորների գործողությունները փոխհամաձայնեցնելու ղեկն ու պարտականությունը»²: Այդ մասին տեղեկանում ենք նաև Դրոյի ջոկատի հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար Հովհաննես Պարոնյանի (Յապոն) հուշերից, որում ասվում է. «Այստեղ (Բալաղիա-Աղայում — Գ. Ս.) Դրոն հանդիպում ունեցաւ Վարդանի հետ եւ մեղադրեց նրան, որ Քեռու եւ Համազասպի խումբերը թողել էր եւ ինքը դնացել Վան, մինչդեռ իբր հրամանատար, պարտաւոր էր իր երկու խումբերու հետ լինելու»³:

Անկազմակերպ նահանջի և զրա հետևանքների պատճառով Դրոյի ու Վարդանի միջև տեղի ունեցած լուրջ ընդհարումների մասին տարիներ անց Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահ Ե. Իշխանյանին պատմել է նաև Համազասպը: «Խմբապետ Համազասպը պատմել էր, գրում է Ե. Իշխանյանը, Բերկրիի մօտ խմբապետ Վարդանի և Դրոյի ընդհարման մասին...»⁴:

Բերկրիի գծի փակված լինելու պատճառով գեներալ-լեյտենանտ Ի. Տրուխինի ղորամասի կազմում Համազասպի և Քեռու ջոկատները նահանջում են Վան. բանակատեղին տարածվում էր Ավանց գյուղի մոտ՝ լճափի եզերքին: Այդտեղ էին կենտրոնացել նաև սիբիրական և Դոնի կազակները, մոտ

¹ Տե՛ս Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը, էջ 188:

² Գևորգյան Հ., Դրո, էջ 130:

³ Յապոնի (Յովհաննէս Պարոնեան) յուշերը, գրի առաւ՝ Յակ. Տէրունի [Հակոբ Տէր-Պողոսյան], «Հայրենիք», Պոսթն, 1941, ԺԺ տարի, մայիս, № 7, էջ 175:

⁴ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 682:

10.000 հոգի¹: Զորասյունը փոխելով նահանջի ուղղությունը, մեկուկես շաբաթ անց, Վան—Խոշաբ—Խանասոր—Արճակ—Սալմաստ գծով շարժվում է Պարսկաստան² ստանձնելով նաև Պարսկաստանի ճանապարհը բռնած վասպուրականցի, շատախցի և ալաշկերտցի գաղթականություն թիկունքի պաշտպանություն գործը³: Ինչպես վերհիշում է Ա. Վերդյանը. «Այսպիսով մեր նահանջի գիծը փոխուում էր: Պիտի նահանջէինք դէպի Պարսկաստան՝ Խոշաբ Աղբակի գծով»⁴:

Այսպիսով՝ ռուսական բանակը նահանջեց երկու թեւերով: Առաջինը՝ Վանա լճի հյուսիսային ափով Ախլաթ—Ալաշկաղ—Արճեշ—Բերկրի և Աբաղայի դաշտի գծով դեպի Կովկաս, երկրորդը՝ Վանա լճի հարավային ափով դեպի Սորբ—Ոստան—Վան, ապա Արճակ—Սարայի գծով դեպի Պարսկաստան⁵:

Համազասպի և Քեռու ջոկատները թշնամու հետ առանց որևէ ընդհարում ունենալու 1915 թ. հուլիսի վերջերին հասնում են Սալմաստ, և տեղավորվում գավառահենտրոն Դիլման քաղաքի մերձակա հայկական գյուղերում⁶: Համազասպի ջոկատը տեղավորվում է Հավթվանում, իսկ Քեռիինը՝ Փայաջուկում⁷: Դիլմանում Համազասպի և Քեռիի ջոկատները մտնում են Հյուսիսային Իրանում տեղակայված գեներալ-լեյտենանտ Ֆ. Ջերնո-վուբուլի գլխավորած «Ադրբեջանական»⁸ ջոկատի կազմի մեջ: Այդ օրերին կամավորների բանակատեղի էր եկել Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպ. Մելիք-Թանգյանը:

¹ Տես Կամատրի ուղին (Յովակիմ Կոնդրզեանի յուշերը), «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1969, նոյեմբեր 4, № 46729, էջ 3:

² Տես Ազնաուրեան Ա., Հայ կամատրական խմբերի հետ, էջ 120-121, տե՛ս նաև Վալադեան Վ., Քեռի (ԺԴ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 67:

³ Տես Դոդդանեան Գ., Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 77:

⁴ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 81:

⁵ Տես Ահարոնեան Վ., Անդրանիկ. մարդը ևս ռազմիկը, էջ 30:

⁶ Տես Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 82:

⁷ Տես Ազնաուրեան Ա., Հայ կամատրական խմբերի հետ, էջ 121, տե՛ս նաև Վալադեան Վ., Քեռի (ԺԴ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 67:

⁸ Ջոկատը կոչվում էր Իրանի նյտախարեմտյան՝ Ազարբայջան (նահանգի) անունով:

Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում «Թ. Թ.» ստորագրած հեղինակը: Ըստ նրա՝ «Խմբապետներ Համազասպը եւ Քեռին իրենց օգնականներով հրաւիրուեցին Ջերնոզուբովի շտաբը՝ նրան ներկայանալու համար... Մի քանի րոպէ չանցած, վրանի լայն փէշերը բացուեցին եւ այնտեղից կողք կողքի դուրս եկան զօրավարը եւ Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեանը... Սրբազանը, սեղանին միւս ծայրը անցնելով, զօրավարին ներկայացրեց Քեռուն, Համազասպին եւ օգնականներին: Զօրավարը սեղմեց Քեռու եւ Համազասպի ձեռքերը, մի կարճ գովասանք ու բարեմաղթութիւն արեց եւ, յետ նայելով, հարցրեց.— Բայց ու՞ր է գինին... զօրավարը, կարմիր գինին լցնելով մի բաժակի մէջ, խմեց խմբապետների կենացը եւ, մի-մի բաժակ էլ լցնելով, անձամբ տուեց Քեռիին, Համազասպին ու Միշա Արզումանեանին»¹: Յ. Ջերնոզուբովին իր բաժակաճառում առաջարկում է խմել Ներսէս արքեպ. Մելիք-Թանգեյանի, Քեռու եւ Համազասպի կենացները, ապա՝ անդրադառնալով աղետաբեր նահանջին, խստորեն քննադատել է դրա կազմակերպիչներին, ասելով. «Առաջին օրէն մեր գաղթելը եւ մինչեւ օրս, որ հոս ենք, այդ թիւրիմացութիւն է եղած. չենք խմացած այդ գաղթի պատճառն ու պատասխանատուն, որով քրիստոնեայ ժողովուրդին Վանէն դուրս հանելու պատճառ եղան: Այդ անտեղի գաղթի հեղինակները կը գտնուին անշուշտ, եւ շուտով կը պատժուին, իսկ ինչ վերաբերում է մեզ՝ կամաւորական խումբերուն, որոնք թիւրիմացութեան զոհեր ենք, առանց այլեւայլի նորէն պէտք է վերադառնանք դէպի Վան»²:

Հուլիսյան անկանոն նահանջը բացասական ազդեցություն ունեցավ հայ կամավորական ջոկատների մարտական ոգու

¹ Թ. Թ., Հայ կամատրուները Զօր. Ջերնոզուբովի հետ, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1956, Լ.Դ. տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 88:

² Առ. Գևոր. Եգոր Տէր Աւետիքեան (Յեղափոխական արկած: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 285:

վրա: Նահանջից հետո կամալորական ջոկատները գրեթե ամբողջությամբ լուծարվում են: Ս. Վրացյանի վկայությամբ. «Յուսակ-քումի ու վհատութեան օրեր էին դրանք: Ամեն ինչ սև էր երևում. կարծէս էլ ապաղայի համար յոյսի ոչ մի նշոյլ չէր մնացել: Այս տրամադրութիւնն անդրադարձաւ և կամաւորական զորերի վրայ, որոնք յանկարծական փոթորիկից ծւէն-ծւէն եղած՝ չպրտւած են դանազան կողմեր: ...Կամաւորներից շատերն ընտանեկան կամ անձնական հոգսերով ծանրաբեռնւած և կամ թուլանալով՝ թողին շարքերը: Մի սլահ ստեղծւեց շատ խառնակ ու երերուն վիճակ»¹:

Այսպիսով՝ ամփոփելով նշենք, որ Արարատյան զորի կազմում Համազասպի գլխավորած կամալորական 3-րդ ջոկատն իր անուրանալի դերակատարությունն ունեցաւ Վանա լճի արևելյան և հարավային շրջանները թուրքերից և քրդերից ազատագրելու գործում: Սակայն այդ հաղթանակները չամբապնդվեցին ռուսական բանակի 1915 թ. հուլիսյան անակնկալ նահանջի հետեանքով:

¹ Վրացեան Ս., Հայ կամաւորական շարժումը 1915 թ. (II), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, յունարի 3, № 2:

Գ. Համագաղափարի ջոկատը Վանի շրջանի վերագրավման,
Խիզանի և Բաղեշի համար մղված մարտերում.
Ալաշկերտի շրջանի պաշտպանության դեկավարը
(1915 թ. օգոստոս-1917 թ. հոկտեմբեր)

1915 թ. աշնանը ռուս-թուրքական ռազմաճակատում ռուսական բանակը վերսկսեց վճռական գործողություններ, որոնց մասնակցեցին նաև հայկական կամավորական ջոկատները: «Եւ իսկապէս,- գրում է Ա. Վերդեյանը,- 1915 թ.ի աշնան նախամուտին ռուսական բանակները Կովկասի ճակատի ամէն ուղղութեամբ շարժեցին դէպի Վան-Վասպուրական»¹: Ուտանի արևմտյան մասում և Բաղեշ-Վան գծի ուղղութեամբ պարեկապահակային և հետախուզական ծառայություն կատարելու առաջադրանքով 1915 թ. օգոստոսի 7-ին Համազասպի և Քեռու ջոկատներից որոշ գումարտակներ Պարսկաստանից նույնպէս հասել էին Վան²: Հոկտեմբերի 10-ին Քեռու ջոկատի գումարտակն ուղարկվում է Դիլման, միանալու այնտեղ տեղակայված հիմնական ջոկատին³: Հոկտեմբերի 12-ին Սալմաստից Վան է հասնում Համազասպի համալրված ջոկատը⁴, որը Վանում մնաց մինչև 1916 թ. մարտի կեսը⁵:

1915 թ. նոյեմբերին Համազասպի ջոկատը 1-ին, 2-րդ և 7-րդ (հրամանատար՝ իշխան Հովսեփ Արղունթյան)⁶ ջոկատների

¹ Վերդեյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 83:

² Տե՛ս Դորդանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 79, տե՛ս նաև Корганов Г., նշվ. աշխ., с. 39

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ 7-րդ կամավորական ջոկատը՝ բլով 1300 իռպի, կազմավորվել է Երևանում 1915 թ. ամռանը և համարվում էր իայ կամավորական ջոկատների պահեստային ուժը (տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճա-

հետ միասին Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի կազմում ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում հաջողվեցյամբ մասնակցեց Վանի շրջանի վերադարձման մարտերին¹:

Ոստանի շրջանում հաղթական մարտերից հետո կամավորական 7-րդ ջոկատը գեկտեմբերի սկզբներին հրաման է ստանում՝ վերադառնալ Վան և շարժիլ Պարսկաստան՝ Խոյ²: Ջոկատի կողմից թեժ մարտերի բռնում նոյեմբերի վերջերին հակառակորդից գրավված ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Հիլի գյուղի (գտնվում է Արտոս լեռան ստորոտին) բարձունքների պահպանման մարտական պատասխանատու առաջադրանքը հանձնվում է Համադասպի ջոկատին: Այդ առնչությամբ 7-րդ ջոկատի հիսնապետ Վ. Իսկենդերյանն իր հուշերում գրում է. «Մինչ մենք կը խորհէինք Մոխրաբերդ տեղաւորուիլ՝ վաղը սկսուած յառաջխաղացքը շարունակելու համար, մէյ մըն ալ «Դիրքերը յանձնելով Համադասպի գումարտակին՝ վերադառնալ Վան» հրամանը պաղ ջուր լեցուց մեր վրայ: Եւ մեր գումարտակը, տասներկու ժամուան կռիւէն վերջ, ստիպուած եղաւ դառնալ Ոստան»³:

Վանում եղած ժամանակ Համադասպը երկրորդ անգամ վարակվում է տիֆով և բուժվելու նպատակով տեղափոխվում է Երևան: Ս. Վրացյանի՝ ՀՅԴ Ամերիկայի Կ. Կոմիտեին Երևանից 1916 թ. հունվարի 1-ին հղած նամակում այդ մասին աս-

կատում (1914-1917 թթ.). էջ 63, տես նաև Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II, էջ 475): Ջակատը Վան էր հասել 1915 թ. հոկտեմբերի 9-ին (տես Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 93:

¹ Տես Վրացեան Ս., Հայ կամաւորական շարժումը 1915 թ. (II), «Հորիզոն», 1916, յունուարի 3, № 2, տես նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 75:

² Տես Ս. Ա. [Արշակ Սաֆրաստյան], Իշխանի խմբի կոիւր Ոստանի շրջանում, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, մարտի 20, № 64, տես նաև Իսկենդերեան Վ., Հայ կամաւորի մը յուշերը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, մարտ, № 3, էջ 79:

³ Նույն տեղում:

վում է. «Գրել էի, որ Համազասպը տիֆով հիւանդ էր, այժմ լաւանում է, նրա գունդը Վանումն է»¹:

Երևանում գտնվելու օրերին, 1916 թ. Երևանի պարետը պաշտոնապես հայտնում է Արարատյան գնդի հրամանատար Վարդանին, որ Կովկասյան բանակի դաշտային շտաբի հրամանի համաձայն կամավորական բոլոր ջոկատներն անցնում են շտաբի ենթակայութեան տակ և հրամանատարներ են նշանակվելու շարային սպաներ, իսկ տնտեսական մասը ղեկավարելու են աստիճանավորները²: Այդ առիթով 1916 թ. հունվարի 5-ին Երևանում հրավիրվում է կամավորական ջոկատների հրամանատարների խորհրդակցութիւն: Ջոկատների լուծարման դեմ են արտահայտվում Անդրանիկը, Համազասպը, Դրոն և Հ. Արդությանը: Խորհրդակցութիւնը որոշում է Վարդանին ուղարկել Թիֆլիս և խնդրել Կովկասյան բանակի շտաբին՝ չեղյալ համարել որոշումը³:

Ստեղծված վիճակը կարճ ժամանակ անց հաղթահարվում է, և երկարատե բուժումից հետո Համազասպը 1916 թ. հունվարի 7-ին կարողանում է վերադառնալ Վան՝ հարազատ ջոկատ⁴: Անդրանիկի ջոկատի Վանից 1916 թ. հունվարի 8-ին ռազմի դաշտ մեկնելու նախորդ օրը կամավորական ջոկատների հրամանատարական կազմը, այդ թվում և Համազասպը, որոշում են լուսանկարվել՝ ի հիշատակ: Գյուղատնտես, գրող, խմբագիր Աշոտ Աթանասյանը, որն այդ օրերին գտնվում էր Վանում, գրում է. «Եւ ահա մի օր դրանք բոլորը իրանց ընկերներով ու զինակիցներով որոշեցին՝ պատմական այս անջնջելի անհունա-

¹ Վրացեան Ս., Հին քոյրեր նոր պատմութեան համար, էջ 178:

² Տե՛ս Սահակյան Ռ., Հայ կամավորական առաջին խմբի մարտական գործողությունները Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատում (1914 թ. հոկտեմբերի 23-1916 թ.): Անդրանիկ Օգանյան-150 (հոգիվածների ժողովածու), Երևան, 2015, էջ 39:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Երկաթ Ա. [Աթանասյան Աշոտ], Ռազմիկ եւ կուլտուրական ոյժերը Վանում, «Տարազ», Թիֆլիս, 1917, յունւար, № 1, էջ 5:

պէս խոր պարագաներում լուսանկարել որպէս յիշատակ, մանաւանդ որ յաջորդ օրը, յունւար 8-ին, ուսումնական զաւթ էր ուղեւորւում Անգլիանիկը իր գինակիցներով... Եւ նկարեցին...»¹:

Ռուս-թուրքական ճակատում 1916 թ. սկզբներին Կովկասյան ռուսական բանակի Մուշի և Բաղեշի ուղղութեամբ մղած համառ մարտերի արդիւնքում 1916 թ. փետրվարի 2-ին գնեցրաւ-մայր Թ. Նազարբեկյանի կողմից ազատագրւում է Մուշը, որից հետո Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի հրամանատար գնեցրաւ Պ. Օզանովսկիի հրամանով գնեցրաւ-լեյտենանտ Դ. Արաքիւնի գլխավորութեամբ փետրվարի 6-ին կազմվեց «Բիթլիսյան» խմբավորում գործադուհը, որը հրամանատարացաւ՝ նախապատրաստովել հարձակւելու Բաղեշի վրա²: Դ. Արաքիւնի Բիթլիսյան խմբավորման մեջ էր մտնում Ախլաթում գտնվող Արճեշյան գործադուհը, որի կազմում էր նաև Անգլիանիկի գլխավորած հայկական կամավորական 1-ին ջոկատը³: Բաղեշի ջոկատի կազմում էր նաև հայկական կամավորական 2-րդ ջոկատը⁴: Դրոյի հրամանով Մուշից Բաղեշ տանող ճանապարհը պաշտպանում էր Դալի Ղազարի գլխավորած 1-ին վաշտը⁵:

1916 թ. փետրվարի 19-ի գիշերային համառ մարտերից հետո Բաղեշն արդեն հայերի և ռուսների ձեռքին էր: Հայ կամավորական 1-ին և 2-րդ ջոկատները կռվում էին անձնվիրաբար: Ամերիկահայ կամավոր Խ. Մուրադյանն իր հոշոքում գրում է. «Առաւօտեան, ժամը 4-ին, յարձակումը սկսուեց: Ամէն կողմից բարձրացաւ ահեղագոռ «ուռա»-ն, եւ հրացանները

¹ Նույն տեղում:

² Տես Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 500:

³ Տես նույն տեղում:

⁴ Տես Արդաանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը իսթանբուլի պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (2), էջ 83:

⁵ Տես Գևորգյան Հ., Դրո, էջ 147:

սկսեցին որոտալ: Յարձակումն այնքան ուժեղ էր եւ անակնկալ, որ նա (իմա՝ թուրքական զորքը — Գ. Ս.) հազիւ կարողացաւ մի երկու ժամ դիմադրութիւն ցոյց տալ: Ժամը 6-ին քաղաքն արդէն մեր ձեռքն էր»¹: Բաղեշի զբաղման ժամանակ մեկ անգամ եւս զբեկորվեց Անդրանիկի զորահրամանատարական տաղանդը: Նա սարգեաւարվեց Սուրբ Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշանով, սրով և ժապավենով²: Բաղեշը զբաղեւոյց հետո Դրոյի ջոկատը դարձյալ վերադառնում է Մուշ³:

Համազասպը տափավրին Վանում էր, երբ Վան-Վասպուրականցիների 1915 թ. հուլիսյան աղետաբեր գաղթից հետո իրավիճակը զավառներում ստուգելու, ժողովրդի ինքնապաշտպանության և տեղում առաջացած ընթացիկ հարցերին լուծում տալու նպատակով 1916 թ. փետրվարի 2-ին Երևանում, Վահան Փափազյանի (Կոմս) բնակարանում հրավիրված խորհրդակցությունից հետո որոշվում է 8 հոգուց բաղկացած խումբ ուղարկել Վան և «...կացութեան տէր դառնալ»⁴: Խումբը զլխավորում էր շատախցի գնդապետ Տ. Բաղդասարյանը, որի հուշատետրում արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Համազասպի մասին: Փետրվարի 17-ին խումբն արդեն Վանում էր: Խումբը Երևանից ճանապարհվել էր Համազասպի կամավորական ջոկատի զինվորների անվան տակ: Վան հասնելու հաջորդ օրը խմբի անդամներից Տ. Բաղդասարյանը, վասպուրականցի զործիչներ Լևոն Շաղոյանը և Գրիգոր Բուլդարացին հետապա անելիքները ճշտելու մտադրությամբ ներկայանում են Համազասպի շտաբ: Հանգիպման ժամանակ այլ հարցերի թվում խոսք է բացվում նաև Բաղեշի նահանգի խիզան գավա-

¹ Մուրադեան Խ., Ամերիկահայ կամաւորի մը յուշերը (Բ), էջ 24:

² Տես Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 509:

³ Տես Գևորգյան Հ., Դյոն, էջ 147:

⁴ Բաղդասարեան Տ., Վանի երկրորդ կռիւները եւ վերջին իշխանութիւնը (Զինուորականի մը յուշերը), I, «Վէմ», Փարիզ, 1938, Զ տարի, յունիս-սեպտեմբեր, № 3, էջ 12:

ռակ¹ կազմակերպվելիք արշավանքի մասին և որոշվում է, որ Համազասպն այդ առիթով պետք է հանդիպի ուսւ հրամանատարի հետ. «...անոր միտքը պատրաստելու համար»²: Հրամանատարի հետ հանդիպումից հետո Համազասպը փետրվարի 26-ին տեղեկացնում է, որ «...ճակատի հրամանատարը չի համաձայնիր խիզանի ծրագրին»³: Սակայն գեպեհերի հետագա ընթացքը ստիպում է ուսական հրամանատարությունյանն, այնուամենայնիվ, հետախուզական արշավանք ձեռնարկել խիզան և այդ գործը հանձնարարվում է Համազասպին:

Նախքան խիզան արշավանքը, Տ. Բաղդասարյանի խումբը Համազասպի ղինվորներից Սեդրակի ջանքերի շնորհիվ երկարատե փնտրտուքից հետո կարողանում է գտնել Վանի թաքստոցներում պահվող ՀՅԴ-ին պատկանող զենքը (350 հրացան, 6 սնդուկ փամփուշտ): Զենքն ու զինամթերքը բաժանվում է ժողովրդին⁴:

Խիզան ձեռնարկված հետախուզական արշավանքը, որ տեղի ունեցավ 1916 թ. մարտի 11-ապրիլի 12-ը, առանձնահատուկ տեղ է գրավում ոչ միայն Կովկասյան ռազմաճակատում ընթացող ռազմական գործողությունների, այլև՝ Համազասպի ջոկատի գործունեության պատմության մեջ: «Խիզանի արշաւանքը, իր հուշերում գրում է գեներալ-մայոր Գաբ. Ղորղանյանը, որ կատարուեցաւ Գ. (Համազասպի) խումբին կողմէ, Բաղէշի շուրջը մղուած պայքարի առանձին մէկ դրուադը կը ներկայանայ»⁵: Արշավանքից առաջ գեներալ-մայոր Ալ. Կուլեբյակինի՝ 1916 թ. փետրվարի 26-ի հրամանով Համազասպի

¹ Խիզան, Հիզան գավառակը գտնվում է Արևմտյան Հայաստանի Բաղէշ նահանգի համանուն գավառում, Կեցան գետի և ձախափնյա (Շենածոր) ձորահովիտներում: Խիզանի տարածքը մտել է Սևն Հայքի Մոկր նահանգի մեջ:

² Բաղդասարեան Տ., Վանի երկրորդ կռիւները և վերջին իշխանութիւնը (Զինուորականի մը յուշերը), 1, «ՎԱՆ», Փարիզ, 1938. Զ տարի, յունիս-սեպտեմբեր, № 3, էջ 16:

³ Նույն տեղում, էջ 17:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Է), էջ 106:

Ջոկատը մտնում է հասուլ¹ Ֆեդյուշկինի հրամանատարութ-
յամբ գործող հատուկ հետախուզական Ջոկատի կազմի մեջ²։
Ինչպես ասված է Կովկասյան բանակի հրամանատար, հեծե-
լագործի գեներալ Ն. Յուդենիչի կողմից գեներալ-մայոր Ալ.
Կուլերյակինին հղված հեռագրում, այդ արշավանքի նպա-
տակն էր գրավել Խիզանը և հետախուզական գործողություն-
ներ կատարել Սղերգի կողմերում։ Ստացված տեղեկություննե-
րի համաձայն՝ թուրքերը Սղերգի կողմից նախապատրաստ-
վում էին հարձակման՝ Բաղեշը գրավելու համար³։

Ժամանակագրական հաջորդականությամբ ներկայաց-
նենք Համազասպի Ջոկատի ձեռնարկած մարտական գործո-
ղությունները։ Յ. Ֆեդյուշկինի հրահանգով Համազասպը 1916
թ. մարտի 11-ին առավոտյան ժամը 8-ին, Խիզան գյուղի ուղ-
ղությամբ սկսում է արշավանքը⁴։ Պատերազմական այդ բարդ
շրջանում, երբ աջուձախ վիժում էին թուրքական զորքերն ու
քրդական զինված խմբերը, Ջոկատը հաջորդ օրը հասավ Նոր-
դեղ, իսկ 13-ին անցնելով Մճառուս և Բելու գյուղերով, Վանա
լճից հարավ շարժվեց Խիզանի ուղղությամբ⁵։

Առաջին ընդհարումը զինված քրդական Ջոկատների
հետ տեղի ունեցավ մարտի 15-ին՝ Գլավորք գյուղի մոտ։
Քրդերը, չգիմանալով Ջոկատի հուժկու հարձակմանը, նահան-
ջեցին։ Այդ կռվում Ջոկատն ունեցավ 11 վիրավոր։ Մարտից
հետո Ջոկատը գիշերեց Սոլենց գյուղում⁶։ Խիզանի ձոր տանող
ճանապարհը փակելու նպատակով, որով պետք է անցներ Հա-
մազասպի Ջոկատը, քրդերն օգնական ուժեր ստանալով, մարտի

¹ Սյնչեղավոյովսկան Ռուսաստանում՝ կազակային զորքերի սպայական աստիճան, որ
համապատասխանում էր հետևակի կապիտանին։

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 21^ա։

³ Տե՛ս Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կով-
կասեան ռազմաճակատին վրայ (Ե), էջ 106։

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 10, ք. 15։

⁵ Տե՛ս Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կով-
կասեան ռազմաճակատին վրայ (Ե), էջ 107։

⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

16-ի լուսաբացին անցան հարձակման: Տասրժամյա համառ մարտերից հետո քրդերը ոչ միայն հետ չսրբեցին, այլև թողեցին Վերին-Թեքե գյուղը: Շարունակելով հարձակողական գործողությունները՝ Համադասսլի ջոկատը մարտի 21-ին չորս-ժամյա կռիվներից հետո գրավեց նաև Խորոս գյուղը¹: Մարտի 23-ին ջոկատը գրավեց նաև Ղարաուս գյուղը և շարունակեց առաջանալ դեպի Խիզան: Երեկոյան ժամը 6-ին, երբ վրա էր հասնում գիշերը, Համադասսլի անցնելով վճռական պրոչի, կոսրելով 3000 զինված (նաև հրետանիով) թուրքերի ու քրդերի դիմադրությունը, նրանց դուրս է քշում Վարի-Թեքե գյուղից և գրավում Խիզանը²: Համադասսլի վարած մարտավարական հմուտ գործողությունների շնորհիվ թուրքական դերուժյունից ազատվեցին Ջարդերից հրաչքով փրկված, գերություն մեջ գտնվող 500 հայ, որոնք այնտեղ տանջանքի մեջ սպասում էին մահվան: Միաժամանակ առգրավվեց մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք³:

Խիզանի արշավանքի մասնակից Ա. Վերդյանը հայ գերիների ազատման փաստի առիթով իր հուշերում գրում է. «Մի բարձունքի վրայից նկատեցի, որ մի կին երեխան գրկին դնլի մեզ է յառաջանում: Երբ մօտեցաւ, մեր տղաները բերին ինձ մօտ: Նա յայտնեց, որ քրդական մի մօտիկ գիւղում աւելի քան հարիւր հոգի տղամարդ, կին և երեխայ հայեր կան, գիւղի քիւրդ բէկը պաշտպանէլ է նրանց և ազատել է կոտորածից: Քիւրդ բէկի երեք հովիւներն էլ հայեր են, որոնք զինւած են հրացաններով:

Անմիջապէս պատրաստեցինք և այդ կնոջ ցուցմունքով մօտեցանք գիւղին, որին մօտենալով իմ հարիւրեակից ութսուն

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Шатирян Р., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 14, с. 6.

³ Տե՛ս Նազարյան Ա., Հայ կամավորական շարժումը 1914-1916 թվականներին և Հայ Յեղիպոխական Դաշնակցությունը, էջ 44:

Հոգի յանձնեցի Աղաբէկին, իսկ քսան Հոգի էլ ես վերցրի ու տարբեր ճանապարհով մտանք գիւղը:

Հովիւները երբ նկատեցին, որ մենք արդէն գիւղի փողոցներում ենք, սկսեցին կրակել քրդերի վրայ:

Անպատմելի խուճապ առաջացաւ քրդերի մէջ, որոնք սարսափահար փախան գիւղից, իսկ հայերը ուրախութեան աղաղակներով և արցունքներով ղիմաւորեցին մեզ: Թէ կանայք և թէ աղամարդիկ գրկել էին հայ կամաւորներին և եղբայրական սիրով համբուրում էին նրանց:

Սրանց բոլորին տարանք բանակը: Համազասպն ու գնդապետ Սախարովը տեսան նրանց և հաղիւ զսպեցին իրենց ուրախութեան արցունքները: Կանայք օրհնութեան հազար խօսքեր էին ասում: Եւ անգոր լինելով իրենց զգացումներն արտայայտել, լացում ու երեսները խաչակնքում էին»¹:

Համազասպի հրամանով գերությունից ազատված հայերը տեղափոխվում են Վան:

Այսպիսով՝ լեռնային բացառիկ դժվարանցանելի տեղանքում, 20-25⁰ սառնամանիքի պայմաններում և զրեթե զուրկ պարենամթորմից, թշնամու հետ կռիւներ մղելով՝ Համազասպի ջոկատը 11 օրվա ընթացքում կտրեց 120 կմ և խիզանի դրափումով չափազանց բարեհաջող կատարեց իր վրա դրված մարտական առաջադրանքի առաջին մասը²: Ինչպես վկայում է Գաբ. Ղորղանյանը. «Այստեղ կը մնայ յիշել, իր ստացած պաշտօնը խիզանի արշաւանքի պահուն խումբը (իմա՝ Համազասպի ջոկատը — Գ. Ս.) կատարեց աներեւակայելիօրէն դժուարին պայմաններու մէջ լիակատար եռանդով եւ իւր թոյլ ուժերու համար, առաւելագոյն արդիւնքով»³:

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 85:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 91, տե՛ն նաև Чалхушьян Г., Красная книга, Ростов на Дону, 1919, с. 50.

³ Ղորղանյան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Գ.), էջ 108:

Խիզանի գրավումից հետո Համադասպի ջոկատի մարտական առաջադրանքի երկրորդ մասը՝ Սդերդի գրավումն էր և Խիզանի ողջ շրջանի մաքրումը քրդական զինված ջոկատներից: Սակայն քրդերի զինված ջոկատների համառ դիմադրության պատճառով ջոկատը ստիպված էր կռվի մեջ մտնել նրանց դեմ: Երկու օրվա հետախուզության արդյունքում հաջողվեց ճշտել, որ «Թուրքերը դէպի Խիզանի կողմը զօրաւոր քրդական պատուար մը դրած էին՝ ապահովելու համար իրենց յարձակողականը Բաղէշի ջոկատի ձախ թեւին դէմ»¹: Համադասպի և նրա համհարզ Մալխասյանի ստորագրությամբ Յ. Ֆեդյուշկինին հղած հաղորդագրությունում ասվում էր, որ Սդերդի ուղղությամբ հետախուզության մեկնած դասակը մարտի 25-ին Խիզանից երկու վերստ հեռավորության վրա մարտի է բռնվում քրդական զինված ջոկատների հետ: Համառ մարտերից հետո Համադասպի ջոկատին հաջողվում է թշնամուց մաքրել Խիզանի ամբողջ շրջանը, հակառակորդին՝ հետ քշելով կիրճի ուղղությամբ²: Մարտը կիրճում շարունակվում է նաև երեկոյան՝ ժամը 7-ից հետո և ավարտվում է ժամը 9-ին: Հետախուզական ջոկատին հաջողվում է ազատել քրդերի կողմից դերված 40 հայերի³:

Մարտերը շարունակվեցին նաև Դերիկ գյուղի համար, որտեղ ամրացել էին զինված քրդերը: Բերգուկ գյուղի ուղղությամբ սկսված կռիվների արդյունքում քրդերը նահանջում են դեպի Դերիկ: Համառ մարտերից հետո թշնամին թողնում է գյուղը՝ Այդտեղ ևս հաջողվում է ազատել գերության մեջ գտնվող 25 հայերի: Հետևելով փախչող քրդերին՝ հետևակը հասնում է մինչև Սահրու գյուղը: Թեև գյուղի քուրդ խաղաղ բնակչություն

¹ Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Է), էջ 108:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 10, ք. 17.

³ Տե՛ս նույն տեղում:

ՀՅԳ-ի 8-րդ Ընդհանուր ժողովի մասնակիցներ: Միջին շարքի ձախից առաջինը Համազասպն է: Կարին, 1914 թ. հուլիս

Հակոբ Զավրիյան

Արմեն Գարո

Հովսեփ Արղուրյան

**Ստեփան Զորյան
(Ռ-ոստոմ)**

Միմոն Վրացյան

Նիկոլ Աղբալյան

Աբրահամ Գյուլիսանդանյան

Անդրանիկ Օզանյան

Սարգիս Մեհրաբյան
(Խանաթորի Վարդան)

Քեռի, Համազասպ, Վարդան

Արշակ Գալաֆյան
(Քեռի)

Դրաստամատ Կանայան

Կամալորական շարժման նախորդին: Նստած աջից երկրորդը Համազասպն է.
Թիֆլիս, 1914 թ. սեպտեմբեր

Կամալորական շարժման նախորդին: Ներքևում ձախից առաջինը Համազասպն է.
Թիֆլիս, 1914 թ. սեպտեմբեր

Համագասպի ջոկատի սանիտարական խումբը՝
բժիշկ Մելիք Քարամյանի գլխավորությամբ

Հայ կամավորական ջոկատների հրամանատարներ:
Ներքևի շարքում աջից երկրորդը Համագասպն է. Երևան, 1915 թ.

Համազասպի իր զինակից ընկերների հետ:
Մեջտեղի շարքում ձախից չորրորդը Համազասպն է. Թիֆլիս, 1914 թ. դեկտեմբեր

Համագասպի ջոկատն անցնում է Ջանգլի (Հրազդանի)
հին կամրջով. 1915 թ. ապրիլի 15

Համագասպի ջոկատի զորահանդեսը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում.
1915 թ. ապրիլի 15

Համազասպի ջոկատի զորահանդեսը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում.
1915 թ. ապրիլի 15

Համազասպը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ջրավազանի մոտ.
1915 թ. ապրիլի 15

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն օրհնում է
 հայ կամավորներին. 1915 թ. ապրիլի 15

Կամավորականների երդումը

Հրաչյա Ավետիսյան

Վաղտօ Վաղտյան

Սաֆար Վարդանյան

Աղասի Վերդյան, նրանից աջ՝
Իլին Խաչոուկ Հակոբ Գաապարյան,
ձախ՝ Համազասպի քիկնապահ
Հակոբ Մարտոսյան (Հակոբ Դաշի)

Աղասի Վերդյան

Հովակիմ Կոճուրճյան

Մարտիրոս Աբրահամյան
(Բաշգառնեցի Մարտիրոս)

Եգոր Տեր-Ավետիքյան

Խաչատուր Գևորգյան
(Դաշնակցական Խեչո)

Հայ կամավորների մուտքը Վան: Առջևում է Դարալագյազցի
75-ամյա Տեր-Գրիգոր քահանան. 1915 թ. մայիսի 5

Համագասպը 3-րդ ջոկատի հեծյալ վաշտի հետ. Վան, 1915 թ. մայիս

Հայ և ռուս սպաները՝ զեներալ-մայոր Ա. Նիկոլսեի, Ա. Մանուկյանի, Վարդանի, Գ. Նժդեհի և Դաշնակցական իսեչոյի հետ. Վան, 1915 թ. մայիս

1- Անդրանիկ Օզանյան, 2- Համազասպ, 4 - Արմենակ Եկարյան,
9- Վարդգես Ախարոնյան, 10- Համազասպի օգնական Հրաչյա Ավետիսյան.
Վան, 1916 թ. հունվարի 7

Համազասպը քուրդ զերիների հետ. 1916 թ. ապրիլ

Թովմաս Նազարբեկյան

Հակոբ Բագրատունի

Ալեքսանդր Կուլեբյակին

Գաբրիել Ղուրդանյան

ՀԱՄԱՁԱՍՊ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԻ
ՉԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՊԱՐԳԵՎՆԵՐԸ

Սուրբ Գեորգիի 2-րդ աստիճանի շքանշան

Սուրբ Գեորգիի խաչ 3-րդ և 4-րդ աստիճանների շքանշաններ

Սուրբ Ստանիսլավի 2-րդ աստիճանի շքանշան՝ սրերով

Սուրբ Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշան՝ սրերով և ժապավենով

նը հեռանում է, սակայն զինվածները զիրքավորվում են լեռնա-
 յին անցատեղերում¹: Նկատի ունենալով թուրքական գործերի
 հարձակումը՝ ջոկատը մարտի 28-ին հրահանգ է ստանում՝ նա-
 հանջել Ղարասու, ապա դեպի Խորոս-Վերվան-Ղարասու ճա-
 նադարահների հանգույցը²: Ջոկատը՝ մարտի 31-ից ապրիլի 2-ը
 կատարած հետախուզական գործողության արդյունքում
 ճշտում է, որ Խիզանի մեջ թշնամին կենտրոնացրել է բալական
 մեծ ուժեր: Խիզանի հետախուզական արշավանքից հետո Համա-
 դասդի ջոկատին հրահանգվում է հեռ քաշվել Հեկեձոր: Ղարա-
 սու-Խիզան ուղղությամբ շարունակելով հետախուզությունը՝
 ջոկատը պետք է կապ պահպաներ Վերվանի հետ և թույլ չտար
 թուրքերին արշավել Վերվանից դեպի արևելք՝ Բաղեշի ջոկատի
 ձախ թևը, Վանա լճի ամրը³:

Միաժամանակ՝ Բաղեշի ջոկատի համար ստեղծվել էր
 ծանր կադրություն: Ստանալով օժանդակ ուժեր՝ թուրքերը
 կրկին անցնում են հարձակման: Բաղեշի պաշտպանություն
 առաջին շրջանում (մարտի 25-ապրիլի 13) մեծ զերակատա-
 րություն ունեցավ կամավորական 1-ին ջոկատը⁴: Սակայն
 Անդրանիկին վիճակված չէր մասնակցելու Բաղեշի պաշտպա-
 նությանը. հիվանդության պատճառով նա հրամանատարույթ-
 յունը հանձնում է 2-րդ վաշտի հրամանատար Ս. Բորոյանին և
 մեկնում Թիֆլիս⁵:

Բաղեշի ճակատում պատկերը հետևյալն էր. Բաղեշից դե-
 պի հարավ նահանջած թուրքերը կիրճի երկու կողմից զբաղեցրել
 էին Խան գյուղից հարավ-արևելք և արևմուտք ընկած բար-
 ձունքները: Թուրքական հիմնական ուժերը զբաղեցնում էին

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կով-
 քաստան ոսգմաճակատին վրայ (Է), էջ 108:

³ Տե՛ս Корганов Г., նշվ. աշխ., Ե. 51, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 10, ր. 18-19.

⁴ Տե՛ս Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կով-
 կաստան ոսգմաճակատին վրայ (Զ), էջ 82:

⁵ Տե՛ս РГВИА, ֆ. 1054, он. 1, д. 1, л. 1.

Շեյխ—Ջուժա—Վաթի գծից հարավ ընկած շրջանը¹: Թեժ մարտեր ծափալվեցին մարտի 24-ի լույս 25-ի գիշերը՝ ռազմաստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Կարպ դյուզը և նրա լեռնանցքը պաշտպանելու համար: Մինչև 27-ը տեժ մարտերում հայ կամավորները մեն-մենակ համառ զինադրություն կատարեցին թուրքական զերազանց ուժերի հարձակումները²: Հուժկու զինադրությունից հետո թուրքերը հարկադրված դադարեցնում են հարձակումները և շրջապատումից խուսափելու համար ապրիլի 10-ի լույս 11-ի գիշերը հետ են քաշվում Քզի: 1-ին կամավորական ջոկատին հաջորդում է վերստին գրավել Կարպի լեռնանցքը³:

Համալրվելով նոր օժանդակ ուժերով՝ Բաղեշի ուղղությամբ թուրքերը կրկին նախապատրաստվում են հարձակման: Հակառակորդի մոտալուծ հարձակման կապակցությամբ որոշվել էր. Կարպ—Վերվան ճակատում հարավից պաշտպանել Մշո գաշտի մուտքը, հետզհետե իր դիրքերից դուրս մղել թշնամուն և գրավել բարձունքները, ինչը կապահովեր Բաղեշի կիրճի մուտքը խան գյուղի մոտ⁴:

Կարպի լեռնանցքը պաշտպանելու շրջանում արյունահեղ մարտերում ունեցած խոշոր կորուստների և հրամկազմի գրեթե շարքից դուրս գալու պատճառով, կամավորական 1-ին ջոկատն ի վիճակի էր մասնակցելու ռազմական հետագա գործողություններին և ուղարկվել էր հանգստի ու վերակազմման⁵: Այդ պայմաններում Համազասպն իր ջոկատով ամենաակտիվ մասնակցությունն է ցուցաբերում Բաղեշի պաշտպանություն կրկնող

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 8, ք. 59:

² Տե՛ս Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Զ), էջ 83, տե՛ս նաև Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, էջ 521-522:

³ Տե՛ս Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Զ), էջ 83:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

չըջանում թուրքական մեծաքանակ զորքերի դեմ մղված մարտերին¹։ Վերը նշեցինք, որ Նիդանի հետախուզական արշավանքից հետո Համազասպի ջոկատի մարտական առաջադրանքն էր. հաքաշվել Հեկեձոր և Ղարասու—Նիդան ուղղությամբ շարունակելով հետախուզությունը՝ կապ պահպանել Վերվանի հետ և թույլ չտալ թուրքերին բարձրանալ Վերվանից դեպի արևելք՝ Բաղեշի ջոկատի ձախ թևը²։ Եվ, քանի որ Բաղեշի ջոկատի կացությունը թուրքական զերակշիռ ուժերի ճնշման տակ սկսեց ավելի բարդանալ, ապրիլի 9-ին Համազասպը հրաման է ստանում՝ շարժվել դեպի Վերվան՝ Բաղեշի ջոկատի ձախ թևն ամրացնելու համար³։

Համազասպի ջոկատը մտել էր զնդապետ Վ. Օբրադցեի հրամանատարությամբ զործող ձախ զորասյան կազմի մեջ։ Այն կազմված էր 4 վաշտից և ուներ 4 թնդանոթ⁴։ Զորասյան մարտական առաջադրանքն էր. դիրքեր գրավել և համառ պաշտպանություն նախապատրաստվել Բաղեշ—Վերվան և Բաղեշ—Խան զծերի հատվածներում⁵։ Համազասպի ջոկատին հանձնարարված էր Բաղեշի ձախ կողմի՝ ռազմավարական առումով կարևոր նշանակություն ունեցող Գյուղեթ—Դիրիկի կիրճի և Կամուրջ գյուղի շրջանի պաշտպանությունը⁶։

Բաղեշի ճակատում ապրիլի 20-ին հայ կամավորներին էին միացել նաև Սեպուհը, Կաթակ Առաքելը և Գարեգին Նժդեհը։ Վերջինս կամավորներին հետ պետք է անցկացնե՞ր դինավարժանքներ⁷։

¹ Տես ԲԳՅԱ, փ. 1054, օռ. 1, ձ. 16, լ. 1-6.

² Տես Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Է), էջ 108:

³ Տես Կորգանով Գ., նշվ. աշխ., Կ. 51, տե՛ս նաև ՀԱՄ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 10, Կ. 18-19.

⁴ Տես ՀԱՄ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 8, Կ. 63:

⁵ Տես մույն տեղում, տե՛ս նաև ԲԳՅԱ, փ. 1054, օռ. 1, ձ. 16, լ. 1, տե՛ս նաև Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Ձ), էջ 83-84:

⁶ Տես Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային զոմարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 85, տե՛ս նաև Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.), Կ. 72.

⁷ Տես Մուրադեան Խ., Ամերիկահայ կամավորի մը յուշերը (Բ), էջ 28:

Բաղեւշի սլաշտպանական մարտերից հիշարժան են հատկապես 1916 թ. ապրիլի 25-26-ին (ն. տ.) Բաղեւշից 6 կմ հարավ Եղնե գյուղի մոտակայքում տեղի ունեցած երկօրյա կռիվները¹: Թուրքերն այդ շրջանում կենտրոնացրել էին շուրջ 3 վաշտ և դիրքավորվել էին Եղնե գյուղից հարավ ընկած ձյունապատ լեռնակողմում: Ձախ զորասյանը հրամայված էր՝ ապրիլի 25-ին դիմել հարձակման և գրավել թշնամու դիրքերը²:

Այդ հարձակման ժամանակ հատկապես մեծ խիղախությամբ են կռվում Համազասպի ջոկատի կամավորները: Զոկատի մարտիկները, անտեսելով գերի ընկնելու հանգամանքը, խրամասներում մինչև վերջ դիմակայեցին թշնամուն՝ սլաշտպանելով իրենց դիրքերը: Նրանք նահանջեցին վերջինը, սակայն երբ սկսվում է նոր հակահարձակումը, ջոկատի զինվորները դարձյալ կանգնում են առաջին դիրքերում³: Համառ. մարտերից հետո Համազասպին հաջողվում է շեշտակի գրոհով գրավել թուրքերի դիրքերը: Թուրքերը չէին սպասում այդպիսի շրջադարձի: Զոկատի հարձակումն այնքան ուժեղին էր, որ թշնամուն չի հաջողվում սլաշտպանել իր հենակայանը, որն ընկնում է հայերի ձեռքը⁴: Քիչ դոհեր չեն տալիս նաև հայ կամավորները: Համազասպի ջոկատի կորուստների մասին տեղեկություններ է հայտնում այդ օրերին Վանից Բաղեւշի ճակատ մեկնող զնգապետ Տ. Բաղդասարյանը: Իր օրագրում նա գրում է. «Կիմանանք թէ վերջին օրերս Բիթլիզի ճակատի վրա ուժեղ կռիւներ տեղի ունեցած են: Համազասպը ունեցած է 8

¹ Տես Шатирян Р., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 14, с. 6.

² Տես Դորդանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Չ), էջ 84:

³ Տես Шатирян Р., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 14, с. 6.

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 8, ք. 66, տես նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային զույմարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 53, էջ 265:

վիրաւոր, 20 սպանւած եւ 25 անյայտացած»¹: Սեպուհը իր հուշերում անդրադառնալով Բաղեշի ճակատում Ս. Բորոյանի եւ Համազասպի մղած հաղթական կռիւներին, գրում է. «Պիթլիսի ճակատին վրայ սկանառես եղայ Սմբատի եւ Համազասպի դումարտակներու կողմէ մղուած կռիւներուն: Երկու հրամանատարներն ալ անթերի կերպով կը կատարէին իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնները»²:

Համազասպի՝ Եղնե գյուղի մոտակայքում ապրիլի 25-26-ին մղած կռիւների մասին գնդ. Վ. Օրբազցեւի՝ ապրիլի 28-ին տրված հրամանագրում ասվում էր. «Եղնե գյուղի մոտ ձիւնապատ լեռնակազմի դէմ ապրիլ 25-ին եւ 26-ին կատարուած յարձակման պահուն Գ. հայկական խումբը կը կռուէր մեծ ոգեւորութեամբ: Առանձնապէս հերոսաբար կը գործեր հրամանատարական կազմը: Երբ դժբախտաբար գրեթէ ամբողջովին ինկաւ կամ վիրաւորուեցաւ: Ապրիլ 25-ին խումբը հետեւողաբար գրաւեց կարգ մը խրամներ, որոնցմէ թուրքերը դուրս կը մղուէին կրակով եւ սուրներով: Հարուածի մոլեղնութիւնը այնքան ուժգին էր, որ թուրքերը ժամանակ չունեցան ժողվելու իրենց օթիքը, որը ինկաւ հայերու ձեռքը»³:

Եղնե գյուղի մոտակայքում տարած հաղթական մարտերի համար դիվիզիայի հրամանատար, Բաղեշի զորաջոկատի պետ, գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանը հրաման է արձակում, որ Սուրբ Գեորգիի խաչերի եւ այլ շքանշանների պարգևատրման ներկայացնեն 3-րդ ջոկատի աչքի ընկած կամավորներին: Կովկասյան 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի բրիգադի հրամանա-

¹ Բաղդասարեան Տ., Վանի երկրորդ կռիւները եւ վերջին իշխանութիւնը (Զինորականի մը յուշերը), II, «ԱՆ», Փարիզ, 1938, Ձ տարի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4, էջ 18:

² Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 271:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. I, գ. 5, ք. 22^ա-23, տե՛ս նաև Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը Խամաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Ձ), էջ 84, տե՛ս նաև Шатирян Р., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 14, с. 6.

տար զնդապեստ Վ. Օբրադցեկը Սուրբ Գեորգիի խաչի 2-րդ աստիճանի շքանշանի պարգևատրման է ներկայացնում ջոկատի հրամանատար Համազասպին¹: Ի դեպ, այդ փաստը թույլ է տալիս արձանագրել, որ Համազասպը նախքան այդ պարգևատրվել էր նաև Սուրբ Գեորգիի 4-րդ և ապա՝ 3-րդ աստիճանի խաչերով: Ինչպես հայտնի է, Մեծ Մարտիրոս և Անսարաելի Սուրբ Գեորգիի խաչի 4 աստիճանից բաղկացած շքանշանը սահմանված կարգի համաձայն տրվել է աստիճանաբար՝ 4-րդից մինչև բարձրագույն՝ 1-ին²: Սակայն մեկ անհայտ պատճառներով բարձրագույն հրամանատարությունը չի հաստատել Վ. Օբրադցեկի առաջադրումը: Հարցի մեջ պարզություն է մտցնում Համազասպի որդին՝ Գարեգինը, որը 1979 թ. նոյեմբերին գրած հոր համառոտ կենսագրականում վկայում է. «Պատերազմի ընթացքում Հ. [համազասպը] մի քանի անգամ պարգևատրվել է շքանշաններով ու մեդալներով (Գեորգեսկի ոսկե մեդալ II և խաչեր՝ III, IV աստիճանների...)»³:

Ինչևիցե, Համազասպն իր բարեխիղճ և անձնվեր ծառայություն շնորհիվ, արդեն ձեռք էր բերել հմուտ և քաջակորով հրամանատարի համբավ: Որովհետև Սուրբ Գեորգիի խաչերով պարգևատրվել են բացառիկ խիզախությունը աչքի ընկած զինվորականները⁴:

Եղնե գյուղի մոտակայքում տեղի ունեցած կռիվներից հետո Համազասպի ջոկատը հաստատվում է Կյուղեկարա գյուղում: Խ. Մուրադյանն իր հուշերում, նկարագրելով 1916 թ. ապրիլին տեղի ունեցած Բաղեշի և հարակից բնակավայրերի պաշտպանական մարտերը, գրում է. «Մօտ 12 օրուայ կռիւների

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 8, ք. 66, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գոմարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 53, էջ 265:

² Տե՛ս **Алешин А.**, նշվ. աշխ., с. 300, 306).

³ ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 91:

⁴ Տե՛ս **Алешин А.**, նշվ. աշխ., с. 299.

մէջ ունեցանք բաւական սպանուած, վիրաւորները եւ հիւանդներ... Ապրիլի 25-ին հանգստացած եւ վերակազմուած՝ գնացինք դէպի Կիւզէլգարա, ուր գտնուում էր Համազասպի գումարտակը»¹:

1916 թ. ապրիլի վերջերին եւ մայիսի սկզբներին կամավորական 3-րդ եւ 4-րդ ջոկատները գեներալ-մայոր Նիկոլայ Բարաթովի էքսպեդիցիոն կորպուսի կազմում մասնակցում են Ուրմիա լճից հարավ մղած մարտական գործողություններին²: Թուրքերի դեմ մղված կռիվներում Համազասպի գումարտակի սխրագործությունը եւ անձնվիրությունը բարձր է գնահատել գեներալ-մայոր Ն. Բարաթովը: Ալ. Խատիսյանն այդ առիթով վկայում է. «Յետոյ ան (Համազասպը — Գ. Ս.) դարձաւ հայկական յատուկ խումբի մը հրամանատար, մտնելով զօր. Բարաթովի զօրամասին մէջ, որմէ ես անձամբ լսեի, ինչպէս նաեւ կարդացի եւ անոր ձեռքով գրուած փայլուն կարծիքներ Համազասպի զինուորական գործունէութեան մասին»³:

1916 թ. մայիսի 15-ին կամավորական 4-րդ ջոկատի հրամանատար Քեռին Մոսուլի ճանապարհին, Ռեանդուզի մոտ ընկնում է թուրքերի շրջապատման մեջ: Հմտորեն ղեկավարելով մարտական գործողությունները՝ Քեռին հաջողվում է սովինամարտով դուրս գալ շրջապատումից, սակայն ինքը զոհվում է. «Բայց ճակատագրի ինչ դառն հեղնանք, կոյր գնդակ մը յանկարծ կը մխուրդ Բեռի ճակատին, ու մահը կըլլայ վայրկենական»⁴: Հին հայդուկ Քեռին, որն ուներ հմուտ, տաղանդավոր եւ հոգատար հրամանատարի համբավ, իր կորստյամբ

¹ Մուրադեան Խ., Ամերիկահայ կամավորի մը յուշերը (Բ³), էջ 28:

² Տե՛ս Սահակյան Ռ., Արեւմտյան Հայաստանի ռազմարարական եւ վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 96:

³ Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության մագոմմ ու վարզացումը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, Բ տարի, դեկտեմբեր, № 2, էջ 78:

⁴ Քեռի (Արշակ Գալստիան), (Յեղափոխական աշակերտ: Ազատագրական պայքարի յուզամատուան), Գ. շարք, Պէյրոս, 1962, թիւ 10, էջ 298:

մեծ վիշտ է պատճառում հայ ժողովրդին և, հատկապես, կամավորներին:

Կուսակցական և մարտական ընկերոջ մահվան բռնից ցավով և խոր վշտով ընդունեց նաև Համազասպը: Նրա համար Քեռին միայն սիրված ընկեր չէր: Առաջին աշխարհամարտի սկզբնական շրջանում ռուս-թուրքական ռազմաճակատում Համազասպի և Քեռիի ջոկատների մարտական ուղին մի տեղան շրջան ընթացել էր համատեղ, նեղ ու լիարժեք պահերին երկու հրամանատարները մշտապես աջակից էին եղել միմյանց, ինչը հոգեպես էլ ավելի էր կապել նրանց: Քեռիի մահվան առիթով գրեթե բոլոր շրջաններից և, հատկապես, բարձրաստիճան ղինվորականների անունից հայկական առաջատար թերթերում տպագրվում էին ցավակցական բազմաթիվ հեռագրեր: Անձամբ իր և ջոկատի խմբապետների անունից ցավակցական հեռագիր է հղում նաև Համազասպը: «Հորիզոն» օրաթերթի հունիսի 1-ի համարում տպագրված «Քեռիի հիշատակին» վերտառությամբ հեռագրում ասվում է.

«Քեռիի յալթական և փառաւոր մահը ավացոյց է նրա դէպի մեծ Ռուսաստանը և հայրենիքը տածած զգացումների: Ազնիւ և արդարամիտ Քեռիի մահը մեծ վիշտ է, ինչպէս ձեզ, այնպէս և մեզ՝ հրամանատարներին, նմանապէս և սմբողջ հայ դժբախտ ազգի համար:

Համազասպ»:

«Ասում են Քեռին չկայ: Ո՛չ, նա կենդանի է և կենդանի էլ կմնայ մեզ համար, քանի գոյութիւն կունենայ կեանքը:

3-րդ դրութիւնայի խմբապետներ»¹:

Բաղեշի պաշտպանության համար մղվող մարտերը շարունակվեցին նաև հունիսին: Բաղեշից արեմուտք ընկած Թերալիք, Սալիո և Խաշթա գյուղերը գտնվում էին քրդերի ձեռ-

¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, հունիսի 1, № 120:

քին, որոնք Կարպ պոլիտ մոտ շարունակ գնդակոծում էին ռուսական զորամասերի հեծելապահակներին¹։ Հաջի-Մուսա բեկի գլխավորությամբ՝ հաղարից ավել քրդեր կուտակվել էին նաև Զոխուր-Նորչեն-Մկան (Մաշխան)-Խսրիք-Ջավքիս (Ջաուգիս) գծի վրա²։ Սուբեմ գյուղից Բաղեշի ջոկատի ձախ թևի հրամանատար փոխգնդապետ Ժովներովսկու³ 1916 թ. հունիսի 16-ին տրված թիվ 1 հույժ գաղտնի հրամանում կամա-վորական 1-ին ջոկատի երեք վաշտերին և 1-ին հեծյալ հար-յուրյակին, 3-րդ ջոկատի երեք վաշտերին և 1-ին հեծյալ հար-յուրյակին կարգադրվեց՝ առաջ շարժվել Մարութա-Վերվան-Սուբեմ ուղղությամբ, ամրանալ գրաված դիրքերում և խոչըն-դոտել հակառակորդի դուրս գալը Մշո դաշտ՝ Խիդան գյուղի և Գյուղեղդարա (հնում՝ Թուրս) գետի մոտ⁴։ Կամավորական 1-ին, 3-րդ ջոկատների և էսկադրոնի հրամանատարներին հրահանգ-ված էր ուժեղացված պաշտպանություն թուրքերի և քրդերի առաջխաղացումը⁵։

Համառ մարտերից հետո, հուլիսի 25-ին, ռուսական զոր-քերը թողեցին Բաղեշը, որից հետո Համազասպի ջոկատը մնաց ռեզերվում՝ ապահովելով նահանջը և մարտերով հասավ Գրգուռ լեռան մոտ։ Օգոստոսի 14-ին այստեղ ծավալված թեժ մարտերում, որոնց անձնուրաց կերպով մասնակցում էր նաև Համազասպի ջոկատը, նոր ջարդ ավեցին թշնամուն⁶։ Թուրքե-րի կորուստները կազմում էին 2000 սպանված⁶։ Մարտն այս-պես է նկարագրում Ա. Վերդյանը. «Կէսօրից յետոյ մեր բանա-կը՝ Զօրավար Նազարբէկեանի հրամանով, սկսեց թնդանօթա-յին ուժեղ կրակով ռմբակոծել տաճկական բանակի դիրքերը։

¹ Տես Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, էջ 519։

² Տես նույն տեղում, տես նաև РГВИА, ф. 1054, оп. 1, д. 16, л. 1.

³ Տես РГВИА, ф. 1054, оп. 1, д. 16, л. 1.

⁴ Տես նույն տեղում։

⁵ Տես Արզումանյան Մ., Հայաստանը 1914-1917 թթ., Երևան, 1969, էջ 263։

⁶ Տես Шатирян Р., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 14, с. 6.

Կրակն ու ռմբակոծութիւնը այնքան սասաիկ էր, որ դաշտերի չոր խոտերն ու ցօղունները բռնկեցին և բոցերը և ծուխն ու մուխը բռնկ էին մթնոլորտը:

Գիշերը վրայ հասաւ: Տաճիկները թէև մասն Գէօլ Բաշի գիւղը, բայց չկարողացան պահել: Մութն ընկնելուն պէս նրանք նահանջեցին»¹:

Բաղեշի պաշտպանության մարտերում ցուցաբերած արիության համար Համադասպին 1916 թ. օգոստոսի 17-ին հղած հեռագրում գովեստի և շնորհակալական խոսքեր է տսել գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանը. «Տեղի ունեցած բոլոր մարտերում, խմբի հետևակային և, հատկապես, հեծյալ զորամասերը, մարտական տեսակետից դրսևորվեցին իրենց լավագույն կողմերով, որը չեմ կարող չվերագրել Ձեր ականավոր ռազմական և կազմակերպչական ունակություններին: Բոլոր կռիվներում և հետախուզության ժամանակ, Ձեր կողմից ցուցաբերվեց ռազմական ճիշտ տեսակետ և դրված նպատակին հասնելու համառություն... Դուք բազմաթիվ անգամ վտանգելով Ձեր կյանքը, ցուցաբերում էիք քաջություն օրինակներ և դրանով, անձնական իսկ օրինակով ազդում Ձեր ենթակայներին վրա: ...Իմ բարոյական պարտքն եմ համարում հայտնել Ձեզ անկեղծ երախտագիտություն և հաջողություններ հետագա ծառայության մեջ: Խնդրում եմ փոխանցել կամավորներին իմ սրտաբուխ շնորհակալությունը՝ ցուցաբերած օգնության համար»²: Որ Թ. Նազարբեկյանն անսքող հիացում ուներ Համադասպի հանդեպ, ամբողջ չենք համարում մեջբերել նրա ռազմաճակատային գրառումներում տեղ գտած հետևյալ բնութագրականը. «Համադասպ: Խելացի էր, բանիմաց, մի փոքր աճապարող: ...Ռազմական գործը հասկանում էր, բայց

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 89:

² ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 20ա-21, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գոմարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 85:

խոստափում էր իրեն ռիսկի ենթարկելուց: Սիրալի էր, մարդասիրտ»¹:

Համադասպի ջոկատի՝ Վանի և Բաղեշի աղատագրման համար մղած կռիվների մասին հիշարժան դրվագներ է թողել նաև դրող, հրապարակախոս, Ճապոնիայում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դեսպան Դիանա Աբգարը (օրիորդական ազգանունը՝ Աղաբեկյան): «Եվրոպական իմպերիալիզմի խաչին խաչված Հայաստանը» (Յոկոհամա, 1918) աշխատությունում նա գրել է. «Վանը սլաշարումից հանելուց հետո Համադասպը և Դրոն առաջացան դեպի Բաղեշ (թուրքական անվանումը Բիթլիս) և կռիվ տվեցին հիսունից վաթսուն հազարանոց թուրքական բանակի դեմ Սուրում»²:

Ռուսական բանակի հրամանատարությունը, բարձր դնահատելով հայկական կամավորական ջոկատների օժանդակությունը և քաջագործությունները, միաժամանակ անվստահություն էր վերաբերվում նրանց: Իրագրությունը կտրուկ փոխվում է, երբ Կովկասի փոխարքա և բանակի գլխավոր հրամանատար է նշանակվում մեծ իշխան Նիկողայ Նիկողաևիչ Ռոմանովը: Նրա օրոք հաստենանում է հայ կամավորական ջոկատները լուծարելու դադարիարը: Այդ խնդրում հատկապես «հետևողական» էր Ռուսաստանի Ներքին գործերի նախարարությունը: Դեռևս 1915 թ. մայիսի 15-ին Ներքին գործերի նախարարությունը ներկայացնում է դեկլոցազիր, սրով, խեղաթուրելով փաստերը, փորձում էր սևացնել հայ կամավորական շարժումը³: Հայկական մարտական ստորաբաժանումների և նրանց հրամանատարների մասին տարածում էին սադրիչ և կեղծ լուրեր: Ռուսական իշխանությունները չէին խորշում նույնիսկ բացահայտ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 22, ք. 46-299երես:

² Դիանա Աղաբեկ Աբգար: Կյանքը և գործունեությունը, Նոր Ջուղա, 2011, էջ 93:

³ Տե՛ս Մահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ոսգմարտադրական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 97:

կեղծիքներից: Տարածում էին իրականությանը համապատասխանող լուրեր այն մասին, թե իբրև Համազասպի ջոկատի կարգապահության պակասն է եղել կամավորական ջոկատների լուծարման պատճառը և այլն: Այլ. Թերզիպաշյանը Անդրանիկին նվիրված աշխատության մեջ գրում է. «...ինձի կը բերէին շշուկներ, որոնց նայելով՝ Համազասպի խումբն էր որ ամենէն աւելի ցոյց տուած էր տիսիբլինի պակասը, ինչ որ պատճառ եւ կամ պատրուակ ծառայած էր կամավորական խումբերը լուծելու որոշումին»¹: Ինքնին հասկանալի է, որ ստահող այդ «շշուկները» միայն ու միայն ապատեղեկատվութիւն էր, որով ցանկացել են պարզապէս վարկարեկել Համազասպին: Ռ. Սահակյանը իրավացիորեն նշում է. «Կարելի է ենթադրել, որ այդ և այլ կեղծիքների գլխավոր հեղինակը կարող է լինել միայն ու միայն ժանգարմական (պահնորդական) ծառայութիւնը, քանի որ նրա հսկողութեան ներքո էին գտնվում տեղեկատվական գլխավոր միջոցները»²:

Կարծում ենք, որ այս ամենը Վանից ռուսական զորքերի հՀիմնավորված նահանջի տրամաբանական շարունակութիւնն էր: Իրոք, զրպարտելով կամավորական շարժումը, ռուսական հրամանատարութիւնը կասկածի տակ էր դնում հայկական ազգային զորամիավորումների գոյութեան անհրաժեշտութիւնը: Յարական կառավարութեան ծրագրերի մեջ չէր մտնում Արևմտյան Հայաստանը ինքնուրույն տեսնելու հեռանկարը: Ռուսական կառավարող ու ղեկավորական շրջանները բացօթեաց հայտարարում էին, որ հետամտում են իրենց պետութեան շահերին և ոչ թե հայերի ինքնավարութեան երազանքին: Յարական իշխանութիւնները քաջ գիտակցում էին, որ բանակ զորակոչված հայ զինուժի համահավաք կուտակումը ռուս-թուրքական

¹ Թերզիպաշեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 264:

² Սահակյան Ռ., Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), էջ 102:

ռազմաճակատում կարող էր քաղաքական հետագա բարդութ-
յունների տեղիք տալ՝ դառնալով ազգային բանակի հիմք¹: Այդ
պատճառով դեռևս 1915 թ. գեկտեմբերին պլիսավոր հրամանա-
տարությունը որոշել էր վերակազմելու անվան տակ ցրել հայ-
կական կամավորական ջոկատները և նրանցից ստեղծել ռուսա-
կան զորաբաժիններում զործող հրաձգային գումարտակներ²:
Ինչպես խոստովանել է գեներալ Պ. Օգանովսկին. «Մտադրութ-
յուն կա մոտ ժամանակներում բոլորովին վերացնել հայկական
կամավորական զորամասերի ինքնուրույն գոյությունը... Դա
ուներ իր պատճառները: Մենք հետապնդում ենք այնպիսի նպա-
տակ, որ պատերազմը վերջանալուն պես հնարավորություն
ունենանք անմիջապես և արագ զինաթափել հայերին, քանի որ
կա վտանգ, որ խաղաղության կոնֆերանսի ժամանակ նրանք
կարող են ապստամբել և խաղաղության կոնֆերանսը ստիպված
կլինի հաշիվ նստել այդ փաստի հետ, որը կհակադիմ Ռուսաստա-
նի կենսական շահերին»³:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, Թիֆլիսում
Հայ դերասանական ընկերության թատրոնի չենքում 1917 թ.
սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը հրավիրված Հայոց ազ-
գային համախորհրդակցությունում Ն. Աղբալյանը Ազգային
Բյուրոյի կողմից ներկայացրած դեկլոցում անդրադառնալով
կամավորական ջոկատների կազմալուծման պատճառներին,
նշել է. «Կառավարությունը խմբերին համարում էր կանոնա-
վոր զորամասեր և համապատասխան պահանջներ առաջա-
դրում: Այնինչ խմբերն այդ տեսակ կոչում և պատրաստակա-
մություն չունեին: Այդտեղից՝ մի շարք թյուրիմացություն-
ներ: Բռնակալությունը չէր կարող տանել մեր բարոյական

¹ Տե՛ս Հայ մողովլիի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VI, էջ 552:

² Տե՛ս РГВИА, ф. 3453, оп. 1, д. 1, л. 1.

³ **Борян Б.**, Армения, международная дипломатия и СССР, т. 1, М-Л, 1928, с. 361, տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը, էջ 195:

կարգապահությունը, որ հակադրված էր այն ժամանակվա մտրակի ու սարսափի ազդեցության տակ գոյություն ունեցող կարգապահության: ...Կառավարության թշնամանքը դեպի հայ կամավորներն ուներ մի այլ հիմնական պատճառ. այդպիսի մի զինական ուժ որոշ բարոյական կշռով՝ չէր կարող հաճելի լինել բռնակալության: Այդ ուժը նկատվում էր իբրև մի վտանգ ապագայի համար: Ահա այդ էր պատճառը, որ կամավորների կատարած մի շարք փայլուն գործողություններն անտեսվում էին պաշտոնական մարմինների կողմից, չէին հրատարակվում, մի բան, որ խոր կերպով վիրավորանք էր հասցնում թե մարտիկներին և թե առհասարակ հայերի ազգային զգացմունքին»¹:

Հայ կամավորական ստորաբաժանումների լուծարումն անշուշտ հուսալսաբ էր արել հայությանը: Էջմիածնի գավառում Երևանի նահանգական ժանդարմական վարչության պետի օգնականի՝ 1916 թ. հունվարի 22-ի հայտնած տեղեկատվությունում ասվում էր, որ «Հայերը շատ էին սիրում կամավորներին և սովորել էին կամավորական դրուժինաներին նայել որպես իրենց զորքի, քանի որ դրուժինաների գլուխ կանգնած էին ժողովրդական հերոսներ Անդրոնիկը (իմա՝ Անդրանիկը – Գ. Ս.), իշխան Արդուլթինսկի-Դոլգուրուկին (իմա՝ իշխան Հովսեփ Արդուլթյանը – Գ. Ս.)..., Քեռին, Համազասպ Սեվաստյանը (Սրվանձտյանցը – Գ. Ս.), Վարդանը... Դրոն... «Դաշնակցություն» կուսակցության նշանավոր ահաբեկիչները»²:

1916 թ. մարտի 13-ին հանձնարարվում էր հայկական կամավորական ջոկատները վերակազմավորել հրաձգային դումարտակների: 1916 թ. ապրիլին 4-րդ կորպուսի շտաբ ուղարկված մի փաստաթղթում տեղեկացվում էր, որ «1-ին եւ 3-րդ հայկական

¹ Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը: Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր: Փաստաթղթեր ու նյութեր, էջ 79-80:

² ՀԱԱ, ֆ. 1168, ց. 1, գ. 323, ք. 204:

ջոկատները կազմադրված են»¹։ Նույն տարվա օգոստոսի 25-ին Կովկասյան բանակի շտաբ հասցեագրված համառոտ պաշտոնական մի գեկուցագրում 1-ին և 3-րդ ջոկատների մասին ասվում է, որ դրանց ցրումից հետո կամավորները մնացել են գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանի բաղեջյան զորախմբում²։

1916 թ. ամռանը ցարական հրամանատարությունը կամավորական ջոկատներից կազմեց 6 գումարտակ, որոնք ռուսական բանակի Կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատարության կողմից տեղաբաշխվեցին գործող բանակի տարբեր կորպուսներում վրա³։ Ցարական կառավարության այս քաղաքականությունը, թեև խիստ դժգոհություն առաջ բերեց հայ կամավորների շարքերում, այնուհանդերձ, նորաստեղծ հայկական գումարտակները, որոնք հավատում էին ռուսական զենքի, հաղթանակին, գործունե մասնակցություն ունեցան 1916-1917 թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Իրանում մղված մարտերին։

1916 թ. սեպտեմբերին, երբ հայկական կամավորական ջոկատները հիմնականում արդեն ցրված էին, Մեծ Իշխան Նիկոլայ Ռոմանովը պաշտոնական հրաման արձակեց դրանց լուծարման մասին։ Այդ հրամանից հետո միայն Անդրանիկը Թիֆլիսից լուր ուղարկեց Սմբատին ու Համազասպին՝ նրանց հրահանգելով վերցնել զորամասերը և վերադառնալ Երևան⁴։ Թիֆլիսից Ս. Վրացյանի՝ ՀՅԴ Ամերիկայի Կ. Կոմիտեին 1916 թ. սեպտեմբերի 10-ին հղած նամակում այդ մասին ասվում է. «Գնդերի լուծման գործը զրեթէ վերջացել է, մնացել է մի մասը Համազասպի եւ Անդրանիկի տղաների, որոնց գոհացում տալն ու ճանապարհ դնելը մի քանի օրուայ խնդիր է»⁵։ Ա. Վերդ-

¹ Տե՛ս Կարապետյան Հ., Անդրանիկ, պր. 2, էջ 409։

² Տե՛ս նույն տեղում։

³ Տե՛ս Армянский корпус против турецких войск (ноябрь 1917 г.-июль 1918 г.), воспоминания генерала Ф. И. Назарбекова, էջ 120։

⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 527։

⁵ Վրացեան Ս., Հիմ թղրի նոր պատմութեան համար, էջ 235։

յանն իր հուշերում գրում է, որ՝ Կամուրջ գյուղում հանդստանալուց հետո ճանապարհվեցինք և հասանք Կաղզվան, ուր պետք է լուծարվեր Համազասպի կամավորական ջոկատը: Կաղզվանում զենքերը հանձնվում է ռուսական զինապահեստին: Համազասպի հրամանով Ա. Վերդյանն Իգդիրում վաճառում է ջոկատի հեծյալ վաշտի բոլոր ձիերը, դրամը փոխադրում Կաղզվան, ապա Իգդիրից անցնում Երևան¹:

Կամավորական ջոկատների ցրումից հետո Համազասպի հրամանատարությամբ գործող 3-րդ կամավորական ջոկատը վերակազմավորվեց որպես 2-րդ հրաձգային գումարտակ²:

Այսպիսով՝ ի մի բերելով Համազասպ Սրվանձտյանցի՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիների բուռն գործունեության շրջանը՝ նշենք, որ նրա գլխավորած կամավորական 3-րդ ջոկատը անձնուրաց կերպով և արժանապատիվորեն կատարեց իր առջև դրված մարտական առաջադրանքը՝ մեծապես օգնելով ռուսական բանակի հաղթանակներին: Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Արագած» շաբաթաթերթը գրում էր. «Հայ կամավորական բանակը իր հերոսական կռիւներով ցոյց տուաւ դաշնակից աղգերուն, որ համահաւասար պայմաններու մէջ գտնուող հայ զինուորը ոչինչով պակաս չէ ուէ զինուորէ, ընդհակառակը շատ պարագաներու մէջ նոյն իսկ կը գերազանցէ գանսնք յանդգնութեան և խիզախութեան մէջ»³:

Ըստ հոլթյան, 3-րդ ջոկատի գործունեությունը կարելի է բաժանել երեք հիմնական շրջափուլի: Առաջինը սկսվում է 1914 թ. սեպտեմբերին և ավարտվում գեկտեմբերին: Երկրորդը՝ 1915 թ. ապրիլից հուլիս, և երրորդը՝ 1915 թ. օգոստոսից 1917

¹ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 91:

² Տե՛ս Корганов Г., նշվ. աշխ., с. 54, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), էջ 93, տե՛ս նաև Նազարյան Ա., Հայ կամավորական շարժումը 1914-1916 թվականներին և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը, էջ 57:

³ Պետեան Գ., Հայ կամավորական բանակը Կովկասի եւ Պարսկաստանի ճակատներում վրայ. (Ա), «Արագած», Կ. Պոլիս, Ա տարի, 1919, ապրիլ 5, թիւ 13, էջ 156:

թ. հոկտեմբերը ընկած ժամանակահատվածը¹: Զոկասը Համադասպի ռազմական հմտության շնորհիվ շոշափելի ծառայություն մատուցեց Արեմսյան Հայաստանի ազատագրության գործին:

Առաջին աշխարհամարտի ռուս-թուրքական ռազմածառկառում մարտական ծառայությունները գերազանց կատարելու համար Համադասպը, ըստ արժանիության զնահատվեց բարձրատիճան հրամանատարության կողմից, պարգևատրվելով Գեորգիևյան 2-րդ աստիճանի ոսկե շքանշանով և 4-րդ, 3-րդ աստիճանի խաչերով՝ դառնալով Գևորգիևյան խաչի ասպետ:

* * *

1916 թ. հոկտեմբերի սկզբներին Համադասպն արդեն Թիֆլիսում էր՝ հարազատ ընտանիքում²:

1915 թ. հուլիսյան աղետարեր գաղթից հետո Վան-վասպուրականցիներից շատերը, այդ թվում նաև Սրվանձտյանց գերդաստանի որոշ ներկայացուցիչներ, նույնպես հաստատվել էին Թիֆլիսում³: Համադասպի հարկի տակ էր հանգրվանել նրա կրտսեր հորեղբոր՝ Միքայելի ընտանիքը: Վերջինիս դուստր Փեփրոնեն աշխատում էր արևմտահայ որբերի համար բացված որբանոցում⁴: Հետագայում՝ 1972 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Գարեգինի՝ Փեփրոնենի հղած նամակում այդ մասին ասվում էր. «Հիշում եմ Ձեզ դեռ 1917 թվից, երբ Դուք ապրում էիք մեզ մոտ Թիֆլիսում»⁵: Այս տեղեկությունը հաստատվում է նաև Փեփրոնենի՝ 1972 թ. նոյեմբերի 20-ին Գարեգինին հասցեագրած պատասխան նամակում, որտեղ ասվում է. «...կը յի-

¹ Տե՛ս Շատիրյան Ք., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, 8 января, № 14, с. 7.

² Տե՛ս ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 63:

³ Տե՛ս Աճեմեան Հ., Յեղափոխական Վասպուրական. 1880-1930 (Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլեան հերոսամարտի տասնևհինգամյակին առթիվ (1915-1930), էջ 151):

⁴ Տե՛ս ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 72:

⁵ Նույն տեղում, գ. 63:

չեմ խաչիկի (իմա՝ Հրանտի – Գ. Ս.) կատակները, Պուլիկին¹ ղուարճալի վիճակը, և Ալմիկի (իմա՝ Ալմաստի – Գ. Ս.) անուշ դեմքը»²:

Նշենք, որ Վան-վասպուրականցիների 1915 թ. հուլիսյան աղետաբեր գաղթից հետո իրենց ընտանիքներով Թիֆլիսում էին հանգրվանել նաև Համազասպի կրտսեր եղբայրը՝ Հրաչյան³, և ավագ ու կրտսեր քույրերը՝ Անթառամն ու Թագուհին, ովքեր 1917 թ. տեղափոխվել և հաստատվել էին Երևանում⁴:

Ակտիվորեն ներգրավվելով տեղի հասարակական-քաղաքական կյանքում՝ Համազասպը մեծ դերակատարություն է ունենում աշխարհամարտի տարիներին զոհված կամավորների ընտանիքների օգնության կազմակերպման գործում⁵: 1916 թ. հոկտեմբերի 28-ին Թիֆլիսում հրավիրված «Կամավորական խմբերի և կարգադիր մարմնի» ներկայացուցիչների ժողովի աշխատանքներին մասնակցել են նաև Համազասպը և նրա օգնական Վ. Վալադյանը⁶:

1916 թ. սեպտեմբերին, երբ հայկական կամավորական ջուկատները հիմնականում արդեն ցրված էին, ռուսական բանակի քայքայման և ռազմաճակատից հեռացման հետևանքով անխուսափելի վտանգի տակ էին հայտնվել Արևմտյան Հայաստանի ադատադրված շրջանները⁷: 1917 թ. ապրիլից, երբ սկսեց ձևավորվել Հայկական կորպուսը (հրամ.՝ Կեներալ-Լեյտենանտ Թ.

¹ Փաղաքշական Պուլիկ կամ Բուլիկ անունով դիմել են երկու տարեկան Վանազատին: Համազասպի քրոջ՝ Անրառամի ծոռներ Մամիկոն և Ադունիկ Բուռնապյանները վկայում են, որ Վանազատին շատ հաճախ դիմում էին Բուլիկ հորեղբայր ձևով: Տվյալները գրառվել են Երևանում՝ 2014 թ. օգոստոսի 17-ին:

² Տե՛ս Գ.ԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 64:

³ Տե՛ս Մելքոնյան Ն., Համիկի Սիլվանյան. 95-ամյակ, «Հոգևոր Հայրենիք», Երևան, 2009, հունիսի 6, № 6:

⁴ Անրառամի և Թագուհու համատեղ լուսանկարի շրջերեսում գրված է, որ լուսանկարվել են Երևանում՝ 1917 թ.:

⁵ Տե՛ս Վրացեան Ս., Համազասպ Սրուանձտեան (Յուշապատում Հ.Յ. Դանակցուրեանի (1890-1950), էջ 494:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ. ֆ. 1267, ց. 2, գ. 58, ք. 1-2, տե՛ս նաև Ավետիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 89-91:

⁷ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 94:

Նազարբեկյան, Կոմիտաս¹ Դ. Կանայան), Արեմտյան Հայաստան ուղարկված հայ կամավորների առաջնորդներից Սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմյան) ստանձնում է Երզնկայի, իսկ Սեպուհը՝ Բաբերդի կամավորական գնդերի հրամանատարությունը²: Համազասպը նշանակվում է Ալաշկերտի շրջանի պաշտպանությունից ղեկավար³:

Ստանձնելով խիստ պատասխանատու այդ պաշտոնը՝ Համազասպը շտապ կարգով Արցախից Թիֆլիս է կանչում իր զինակից ընկեր Ազասի Վերդյանին և նրան նշանակում հեծյալ վաչտի հրամանատար: «Ներկայացայ Համազասպին, վերհիշում է Ա. Վերդյանը, որ յայտնեց թէ՝ հրաման է ստացել կազմել 1700 հոգիանոց մի զորամաս և գնալ Ալաշկերտի ճակատի պաշտպանությունը ստանձնելու: Յայտնեց ինձ, որ ինքս պիտի միանամ իրեն ձիավորների վաշտապետի պաշտօնով»³: Զորամասի համար ձիեր գնելու նպատակով, Համազասպի հրահանգով Ա. Վերդյանը 17 զինվորի հետ շտապ մեկնում է Բաքվի նահանգի Պեսոպպալիովսկի (Ջավաթի գավառ, Արաքս և Կուր գետերի միացման տեղում) գյուղ: Պետրոպոլիովսկում և Գանձակում հեծյալ վաչտի համար գնվում է 60 ձի և ուղարկվում էջմիածին: Նախքան Համազասպի՝ Ալաշկերտ մեկնելը, վերջինիս հրամանով այդտեղ է ժամանում Ա. Վերդյանի հրամանատարությունից գործող հեծյալ վաչտը: Վաչտը էջմիածնից շարժվում է Իգդիր, որտեղ մեկ օր մնալուց հետո Օրգով գյուղի աջ կողմով ճանապարհվում է Ալաշկերտ: Սակայն տեղ չհասած՝ վաչտն անսպասելիորեն ենթարկվում է զարանակալ քրդերի հարձակմանը: Երկու ժամ տևած կռիվի արդյունքում քրդերը զինված են փախուստի: Հայերից սպանվում է Վահան Բիճան, որին հողին են հանձնում խոշխարար գյուղում: Հաջորդ օրը վաչտը հասնում է Մանկասար

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 80-89:

² Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 94:

³ Նույն տեղում:

դյուղ, այնտեղից՝ Ալաշկերտ: Տեղ հասնելուն պես Ա. Վերդյանը վոխարինում է դորամասի հրամանատար Ռուբեն Գասմյանին¹: Համազասպը Ալաշկերտի շրջանի ղինսիրական ոստիկանության հրամանատարի սլաշտոնը վարեց մինչև ուսական զորքերի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը լքելը²:

Փետրվարյան հեղափոխությունից և ցարիզմի տապալումից հետո ծայր առած ազգային ղեմավարատական շարժումների ազդեցություններից թիֆլիսում 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը հրավիրվում է Հայոց ազգային համախորհրդակցություն, որը պետք է քններ ու լուծում տար ինչպես արևելահայերի, այնպես էլ արևմտահայերի առջև ծառացած բազում խնդիրներին: Համախորհրդակցությունը մասնակցել են տարբեր հոսանքների, քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, հասարակական, դպրոցական, հոգևոր-մշակութային գործիչներ՝ թվով շուրջ 210 պատգամավոր (նրանցից 99-ը դաշնակցականներ էին)³: Համախորհրդակցությունը բոլորակամ էր և նրա աշխատանքներին չեն մասնակցել բոլշևիկները: Անդրանիկի առաջարկությամբ համախորհրդակցության աշխատանքներին հրավիրվեց մասնակցելու Արևմտահայ խորհուրդն՝ իր ամբողջ կազմով (15 հոգի), ինչպես նաև հայ կամավորական 7 ջոկատների հրամանատարները⁴:

Համախորհրդակցության աշխատանքներին Դրոյի (2-րդ ջոկատ), Վարդանի (5-րդ ջոկատ), Մ. Արզումանյանի (4-րդ ջոկատ), Միքայել Սեֆերյանի (Պանդուխտ, 6-րդ ջոկատ) և Հ. Արզումանյանի (7-րդ ջոկատ) հետ մասնակցելու մանդատ ունեւր նաև Համազասպը: Նա ընտրվել էր թիֆլիսից: «Ազգային համախորհրդակցության պատգամավորների ցուցակում», 117

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 95:

² Տե՛ս Գասպարյան Ե., Համազասպ, Հայկական հարց: Հանրագիտարան, էջ 196:

³ Տե՛ս Մեիքյան Վ., 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, 1997, էջ 294:

⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, էջ 596:

Թվահամարի ներքո, Համադասակի անվան դիմաց արձանագրված է. «գաշն.[ակցական] հրամանատար 3-րդ խմբի»¹:

Համախորհրդակցությունը ավարտելով աշխատանքները, ստեղծում է երկու ղեկավար մարմին՝ Ազգային ժողով և Արևելահայ Ազգային խորհուրդ (կենտրոնական)՝ բաղկացած քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներից: Ազգային խորհրդի (նստավայրը՝ Թիֆլիս) նախագահ է ընտրվում ՀՅԴ անդամ Այվ. Ահարոնյանը²: Ազգային խորհրդի մասնաճյուղեր ստեղծվեցին Բաքվում (նախագահ՝ Աբրահամ Գյուլ-խանյան)³ և Երևանում (խորեն եպս. Մուրադբեկյան)⁴:

Հայոց ազգային համախորհրդակցության ավարտից հետո Համադասակը Հայոց Ազգային խորհրդի հրահանգով անցնում է Նոր Նախիջևան, այնտեղից՝ Հյուսիսային Կովկաս՝ Արևմտյան և Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատներից վերադարձող հայ զինվորներին հավաքագրելու, ջոկատներ կազմակերպելու և Հայաստան ուղարկելու համար⁵:

Համադասակին սպասվում էր փորձություններով և հերոսապատումներով լի մի նոր ժամանակաշրջան:

¹ Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը: Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր: Փաստաթղթեր ու նյութեր, էջ 107:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13, 104:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Համապետություն, էջ 157:

⁴ Տե՛ս Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության: Գլխիք I: Խորեն Մուրադբեկյան Կարողիկոս Ամենայն Հայոց (հոգևոր գործունեությունը 1901-1938 թթ.), կազմեց՝ Ս. Բենքոթյան, Երևան, 1996, էջ 57:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 12, 92, տես նաև Վրացեան Ս., Համադասակ Սյունի-ձտեան (Յուշապատում ՀՅ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 494:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԲԱՔՎԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՀՈՐՁԱՆՈՒՏՈՒՄ

Ա. Համազասպի գործունեությունը Բաքվում (1918 թ. հունվար–մարտ)

1917 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Համազասպը Հյուսիսային Կովկասից վերադառնում է Նոր Նախիջևան, այնտեղից՝ Բաքու¹, որտեղ նրան ճակատագրի բերումով դարձյալ վիճակված էր ղեկավար ղեր ստանձնելու 1918 թ. հայոց գոյամարտերի փառավոր դրվագներից մեկում՝ Բաքվի հերոսամարտում։ Ա. Գյուլիսանդանյանի վկայությամբ՝ կամավորական զինվորի ցրվելուց հետո մեր խմբապետները բոլորն էլ առժամանակ թողնել են ռազմաճակատը և քաշվել են թիկունք։ Խմբապետ Համազասպը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Ռոստով-Նախիջևանում, իր պարտքն է համարում վերադառնալ Կովկաս եւ նվիրվել Բաքվի պաշտպանության գործին²։

Համազասպը Բաքվում գտնվել է 1918 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունների կիզակետում, այդ պատճառով անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել ռազմաքաղաքական այն իրադրությունը, որի պայմաններում գործել է նա։

¹ Տե՛ս Առ, Համազասպ (Յեղափոխական արյուն։ Ազատագրական պայքարի յուզամատեան), էջ 326։

² Տե՛ս Գյուլիսանդանյան Ա., Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1941, ԺԺ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 103։

1917 թ. Փետրվարյան Հեղափոխությունից հետո թուրքիան, օգտվելով Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական անկայուն իրավիճակից, Այսրկովկասում ուժեղացրեց համաթուրքական քարոզչությունը: Հեղափոխությունից հետո բազմաթիվ թուրք էմիսարներ Կովկասի մահմեդականների շրջանում տանոււմ էին նման քարոզչություն, որպեսզի հնարավոր առիթի դեպքում թաթարներին մղեն քաղաքական ակտիվ պայքարի¹: «Իթիհադ վե թերաքքը» կուսակցությունը դեռևս 1913 թ. Դերբենդ, Բաքու, Գյոքչա, Ադդաշ, Նուխի և Քյուրդամիր քաղաքներում ստեղծել էր տեղական կուսակցական կոմիտեներ²: Կովկասյան թաթարների «ազգային շարժման» կենտրոնն էր Գանձակ-Ելիզավետպոլը, որտեղ իշխանությունն ամբողջութայամբ գտնվում էր մահմեդական կազմակերպությունների ձեռքին: Այդտեղ գործում էին «Մուսուլմանական հասարակական կազմակերպությունների խորհուրդը» (ղեկավար՝ Ալի Մարդան-բեկ Թուֆչիբաշև) և նրա գործադիր կոմիտեն (ղեկավար՝ Մամեդ Հասան Հաջինսկի)³:

Այսրկովկասում երիտթուրքերի հենարանը մուսավաթ կուսակցությունն էր⁴: Մուսավաթի հակումները ղեկի թուրքիան ավելի ակնառու դարձան Փետրվարյան Հեղափոխությունից հետո: Կենտրոնական իշխանության կազմալուծման հետևանքով մուսավաթը փորձեց պահն օգտագործել թուրքե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 29, ք. 3, տե՛ս նաև գ. 26, ք. 21, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 4049, ց. 1, գ. 2, ք. 4, տե՛ս նաև Յակոբեան Յովհ., Թիւրքիա Գերման ճանկերուն մէջ. Թիֆլիս, 1918, էջ 15, տե՛ս նաև Корганов Г., նշվ. աշխ., с. 152.

² Տե՛ս Մարգարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 106:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 96: Գործադիր կոմիտեի կազմում էին Աղիլյան Ջիսրխանովը, Շաֆի բեկ Ռուսամբեգովը, Ասլան բեկ Սաֆիբյուրդսկին, Խոջաատ բեկ Ռաֆիբեկովը, Նասիր բեկ Ուսուրբեկովը, Ալեքսեր բեկ Խասամանդովը, գնդ. Էֆենդիևը և ռուսիսար (կապիտան) Ուլուրիևը (տե՛ս Ըառումյան Ստ., ԵԼԺ, Խ. 4 (1917 հոկտեմբեր-1918 մայիս), Երևան, 1978, էջ 113-114):

⁴ Տե՛ս Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике (документы и комментарии), т. 1, док. № 229, с. 232, տե՛ս նաև Ավետիսյան Հ., Երխասարդ րուրնրի և Մուսավաթի համարորարական գործակցությունը և հակահայկական ռմրագործությունները 1918 ք., ՊԸՀ, Երևան, 1991, № 1, էջ 47:

րի օգնութեամբ իրականացնելու համաթուրքական ծրագրերը¹։ Ականատեսներից մեկի՝ 1918 թ. հունվարի 24-ի հաղորդման մեջ նշված է, որ «Թուրքական սպաները մահմեդական ազգային կոմիտեի հետ աշխատում են Արևելյան Կովկասում մահմեդական պետականութիւնը ստեղծելու ուղղութեամբ»²։

Մուսավաթը երիտթուրքերի թելադրանքով տենգորեն նախապատրաստում էր թուրքերի առաջխաղացումն արագացնելու և ինքնավարութեան պահանջով՝ Այսրկովկասում թուրքական պետութիւնը ստեղծելու գործը։ Ինքնավարութեան հարցը բարձրացվեց 1917 թ. ապրիլի 15-20-ը Բաքվում տեղի ունեցած Կովկասի մահմեդականների համագումարում³։ Տուրք տալով համիդլամական դադախարախոսութեանը՝ համագումարում պաշտոնապես հայտարարվեց, թե «այլևս ներհակութիւն կամ տարբերութիւն չկայ Սիւննի եւ Շիա կրօնական հաստատմաների միջև, թէ ամբողջ աշխարհի մահմետականները մի մարմին եւ մի հոգի են...»⁴։ Իսկ 1917 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած մահմեդականների միավորիչ համագումարում ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. «Միավորել և պաշտպանել մահմեդականների ազգային և մարդկային շահերը, նրան վերագործնել այն փառքը և այն կրօնը, որը նա քարոզում է»⁵։

Կովկասյան թաթարների հակումները դեպի թուրքերան բացահայտ բնույթ էին կրում։ Վավերագրերից մեկի վկայութեամբ՝ «Թաթարները, որոնք ղեկավարվում էին իրենց քաղա-

¹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1920, յունիսի 19, № 127։

² Մեջբերումն ըստ՝ Ավետիսյան Հ., Սերիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համարուրբական գործակցությունը և հակահայկական ոճրագործությունները 1918 թ., էջ 47։

³ Տե՛ս Байков Б., Воспоминания о революции в Закавказьи (1917-1920 гг.), Архив русской революции, издаваемый И. В. Гессенемъ, т. IX, Берлин, 1923, с. 103. Ի դեպ, Բաքվի՝ 1918-1919 թթ. դեպրիտն ակամատես-մամուսակակիցների հուշագրությունումնասիրությունների մեջ փաստավավերագրական կարևոր արժեք ունի Բ. Բալեովի նշված հուշապատումը։

⁴ Գիլիսանդանեան Ա., Բազուի հերոսամարտը (Բ), էջ 97։

⁵ Ավետիսյան Հ., Սերիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համարուրբական գործակցությունը և հակահայկական ոճրագործությունները 1918 թ., էջ 52։

քական գլխավոր կուսակցության՝ մուսավաթի կողմից, խորապես գիտակցում էին, որ լինելով մահմեդականներ՝ իրենք չեն կռվի թուրքերի դեմ, աստիճանաբար այն պահին, երբ ուսական զորքերի հեռանալու պատճառով միանգամայն որոշակի էր նրանց հաղթանակի մոտալուտ լինելը»¹:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբից Բաքվի նահանգի հայ երիտասարդության՝ զանգվածաբար բանակ զորակոչվելու պատճառով գյուղերում մնացել էին հիմնականում կանայք, ծերեր ու երեխաներ: Թաթար ավազակախմբերը, օգտվելով այդ հանգամանքից, ոգեշնչված թուրք էմիսարներին հակահայ կոչներով, սկսեցին հարձակումներ գործել, սպանել ու կոլոսալ Պյոքչայի, Շամախիի և Ղուբայի գավառների անպաշտպան մնացած հայկական գյուղերի անդեն բնակչոթյանը²: Բ. Իշխանյանը իրավացիորեն նկատել է. «Մուսուլմանութեան և մանաւանդ անդրկովկասեան թրքութեան հասարակական գործիչներին լաւ յայտնի է, որ առհասարակ ոռւս հասարակութեան աչքում և մասնաւորապէս դեմօկրատիկ շրջաններում մուսուլման տարրը առանձին վստահութիւն չէր վայելում ինչ-ինչ տրադիցիաների հիման վրայ, մանաւանդ պատերազմի շրջանում... Մեր ծայր երկրի թուրք-թաթարները ոչ միայն չեն կռուել և չեն կռուի թուրքիայի դէմ, այլև երկար ժամանակ տարուած պանիսլամիստական հովերով, բացառապէս թիւրքիայից են սպասել իրանց երազական ձգտումների և տենչանքների իրականացման հնարաւորութիւնը...»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 29, ք. 6-7:

² Բաքվի նահանգի (կազմավորվել է 1867 թ.) ստվար հայության մի խոշոր հատված Բաքու քաղաքից գաղթ կենտրոնացած էր Գյոքչայի գավառում (21 հայկական գյուղ), Շամախի քաղաքում և համանուն գավառում (24 հայկական գյուղ), Ղուբա քաղաքում և համանուն գավառում (2 հայկական գյուղ): Մանրամասն տես Ստեփանյան Գ., Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմամոլոգիապարական ուսումնասիրություն), Երևան, 2010:

³ Իշխանյան Բ., Հայկալեզուիդիսական շարժումը Անդրկովկասում (Բազմի արխիվների անցքերի առիթով), Բազու, 1918, էջ 79, 121:

Ազգամիջյան թշնամանք հրահրողները թվում հատկապես աչքի էր ընկնում Այսրկովկասի սոսնիսի մահմեդականների մուֆթին՝ Մուստաֆա էֆենդին¹։ Շամախիի հայոց թեմի առաջնորդ Բագրատ եպոս. Վարդապարյանը Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին հղած զեկուցագրում Մուստաֆա էֆենդիի մասին գրել է, որ նա «...գլխավոր կողմնակիցն ու ջերմ աշխատողն էր տաճկական տիրապետութեան արագացման, որի համար աշխատում էր ամեն գաղտնի ու յայտնի միջոցներով զինել թուրք ժողովրդին ու զինավարժել»²։

Հայերի նկատմամբ թշնամանք սերմանելու հարցում իրենց բացասական դերակատարությունն ունեցածն նաև թաթարների շրջանում գործող այլ կուսակցություններն ու կազմակերպությունները («Ապակենտրոնացման թյուրքական կուսակցություն» («Ֆեդերալիստներ»), «Իթթիհադ» («Միություն»)³, «Մուսուլմանները Ռուսաստանում» և այլն)⁴։ Անթաքույց հակահայկական ուղղվածություն ունեւ Շամախիում գործող «Միլլի» («Ազգային») անվամբ կոմիտեն⁵։

Քանի որ Առաջին աշխարհամարտում թաթարները զինապարտ չէին, հետեւապես չունեին զենք և ռազմական կազմակերպություն, ուստի Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո մահմեդական կազմակերպությունների գործունեության ամենակարեւոր խնդիրներից մեկը մահմեդական զնդերի ստեղծումն էր։ Այդ նպատակով դեռևս 1917 թ. նոյեմբերի 5-ին Գանձակում հրավիրված կովկասյան մահմեդական առաջին զինվորական

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 109, ք. 2, տե՛ս նաև Շամախեցի [Հարություն Բարդաբյան]. Թրքասիրութիւն, քէ քրքամոլութիւն։ Ընդդիմախօսական Եղիշէ ա.-ք. Գեղամեանի «Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը» գրքի աղբիւ, Թիֆլիս, 1920, էջ 15, 21։

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, ք. 5։

³ «Իրքիիադ» կուսակցությունն առաջ էր քաշում Ռուսաստանի մահմեդականների շրջանում շարիաթի ներդրման գաղափարը (տե՛ս Փաշայան Ա., Իսլամն Ադրբեջանում. Անցյալը և ներկան, Երևան, 2014, էջ 24)։

⁴ Տե՛ս Կնյազյան Դ., Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008, էջ 8-9։

⁵ Տե՛ս Շամախեցի, նշվ. աշխ., էջ 7։

համագումարում միաձայն որոշվեց. «Համախմբել ազգային դրոշակի տակ մուսուլման զինւորութիւնը, ազգայնացնել մէկ և կէս միլլիոնի հասնող մուսուլման զօրքը: Կազմակերպել առանձին թաթարական զնդեր և զիւլիզիաներ»¹: Սեյմի նիստերում թաթար պատգամավորները (Ասլան բեկ Սաֆիքյուրդսկի և ուրիշներ) հակահայկական ելույթներով բացահայտորեն արգելքներ էին ստեղծում գաղառներում ինքնապաշտպանության նպատակով հայերի զինման գործընթացի առջև²:

Ձենք ձեռք բերելու, իրենց գնդերը զինելու և թուրքերի առաջխաղացումն արագացնելու նպատակով թաթարները 1918 թ. հունվարի 9-13-ը հարձակվեցին տուն վերադարձող ռուսական զորամասերի վրա և Գանձակից ոչ հեռու գտնվող Շամխոր կայարանում կոտորեցին ավելի քան 2000 ռուս զինվորի՝ խլելով նրանց գեներն ու զինամթերքը³: Թաթարներին զինելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք էին կատարում նաև Թուրքիան և Գերմանիան, որոնք գենք գնելու համար մեծ գումարներ ուղարկեցին Այսրկովկաս⁴: Ըստ գեներալ-մայոր Ալ. Կուլեբյակինի՝ 1918 թ. սկզբին Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի գրեթե ողջ մահմեդականութունը զինված էր⁵: Շամխորի արյունալի դեպքերի հետևանքով 1918 թ. հունվարին Բաքվի և Թիֆլիսի միջև երկաթուղային կապը լիովին խզվեց:

Մուսավաթի վարած հակահայ քաղաքականության պատճառով Բաքվի նահանգի թաթարների վերաբերմունքը հայ բնակչության նկատմամբ արմատապես փոխվեց: Տագնապալից էր իրավիճակը, հատկապես Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղու շուրջը. թաթարական ավազակային խմբերը Քյուրդամիր, Հա-

¹ Իշխանեան Բ., Հակաիդրոխիական շարժումը Անդրկովկասում, էջ 111-112:

² Стен Закавказский Сейм: Стенографические отчеты, сес. I, зас. VII, Тифлис, 1918, с. 47.

³ Стен ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 117, ք. 2:

⁴ Տեն Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս, Երևան, 1998, էջ 43:

⁵ Տեն ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 26, ք. 13:

ջիկաբուլ, Ուջար, Մյուսիսլի և Աղստաֆա կայարաններում անարգել սպանում էին հայերին¹։ Այս առումով հետևյալ փաստն է արձանագրել Երևանում լույս տեսնող «Զանգ» լրագիրը․ «Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում՝ Ելիզավետինո գիւղից ոչ հեռու (Աղստաֆա կայարանի մօտ), երևան են հանւած մօտ 20-ի չափ հորեր, որոնք լիքն են մարդկային դիակներով։ Պարզւում է, որ զնայցներից հանւած մարդիկ, համարեա թէ բացառապէս հայեր, թալանւելուց յետոյ կենդանի նետւում են այդ հորերը»²։ Միայն Ուջար և Մյուսիսլի կայարանների միջև ընկած տարածքում զնայցներում սպանվեցին շուրջ 100 հայեր³։ Այդ գործողութիւնները ղեկավարում էր Գանձակում իր գործունեութիւնը սկսած «Մահմեդական հասարակական կոմիտեն»⁴։ Շարունակելով հայաստան քաղաքականութիւնը՝ թաթարական գյուղերի ավազակախմբերը շուրջկալներ էին կազմակերպում և առանց սեռի ու տարիքի խտրականութեան սպանում ճանապարհորդ հայերին։ Սպանութիւններն ու կողոպուտը ոչ մի օր չդադարեցին Գյոքչայի, Շամախիի և Բաքվի գավառներում⁵։ Եվ եթե արեւմտահայերի բնաջնջումն իրականացնում էր «Թեշքիլթը մահսուսե»-ն («Հատուկ կազմակերպութիւն») իր հրոսակախմբերով⁶, ապա Բաքվի նահանգում այդ նպատակով գործում էր «Զալլադ քոմիթեսի» («Դահիճների կոմիտե») կազմակերպութիւնը⁷։ Դրանով մեկ անգամ ևս փաստվում է այն իրողութիւնը, որ արևելահայերի 1918-1920 թթ. կոտորածների ժամանակ երիտթուրքերի, հետագայում նաև քեմալականների և մուսավաթա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 58, ք. 2, 4-5:

² Դոժոյսային հորեր, «Զանգ», Երևան, 1918, դեկտեմբերի 5, № 76:

³ Տե՛ս Մայիլեան Ա., Դատոյի կեանք, «Արեւ», Բաքու, 1918, մարտի 15 (28), № 56:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 96:

⁵ Տե՛ս «Кавказское слово», Тифлис, 1918, 13 марта, № 57.

⁶ Տե՛ս Տադրեան Վ., Հայկական ցեղապալմունքի խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով, Մասաչուսեթս, 1995, էջ 126:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 12, ք. 7:

կանները միջև գոյություն ունեն գաղափարական և գործնական սերտ համագործակցություն¹:

* * *

Բաքուն, ինչպես և Ապշերոնի թերակղզին հայերով բնակեցված էր տափավոր վաղ ժամանակներից²: Եթե 1897 թ. տվյալներով քաղաքի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 45.402³, ապա 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Բաքվում (ներառյալ Բալխան-Սարունչիի ոստիկանական տեղամասը) 77.166 էր (46.657 ար., 30.509 իգ.)⁴: Քաղաքի հայ բնակչության հասարակական-քաղաքական կյանքը կազմակերպում և տնօրինում էր 1917 թ. դեկտեմբերի 30-ին ստեղծված Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը, որի կազմում միջկուսակցական համաձայնությամբ առավել տեղեր էր զբաղեցնում հասարակության մեջ ամենաազդեցիկ և հեղինակություն վայելող քաղաքական ուժը՝ ՀՅԴ-ն⁵:

Քաղաքի հայ բնակչության թվի որոշակի աճ նկատվեց 1917 թ. հոկտեմբերի վերջերին: Դա հիմնականում պայմանավորված էր Փետրվարյան հեղափոխության և դրան հաջորդած հոկտեմբերյան հեղաշրջման արդյունքում բանակում ծայր առած զանգվածային դատալքության հանգամանքով: Արևմտյան և հարավ-արևմտյան ճակատներից հայ զինվորները, թողնելով իրենց զինքերը, սկսեցին վերադառնալ տուն⁶: Քաղաքում կուտակվեցին երկաթուղով Բաքու, այնտեղից՝ Հայաստան, գլխա-

¹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածները Բաքվի նահանգում և քուրք-ադրբեջանական պատասխանատվությունը (1918 թ. սեպտեմբեր-1920 թ. ապրիլ): Միջազգային գիտաժողով. Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում: Ձեկուցումների դրոյթներ, Երևան, 2015, էջ 71-77:

² Բաքու քաղաքի հայության պատմության մանրամասն քննությունը տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմամոդոլոգիա գրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011:

³ Ա. Կարապետ եպիսկոպոս, Նամակներ խմբագրություն (I), «Արծազանք», Թիֆլիս, 1897, հոկտեմբերի 31, № 126:

⁴ Տե՛ս КК на 1917 г., Тифлис, 1916, с. 183, 185..

⁵ Տե՛ս Գիլիանդյան Ա., Բազուի հերոսամարտը (Բ), էջ 98-99, տե՛ս նաև Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 157:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 24:

վորապես Արցախ և Զանգեզուր անցնելու համար ժամանած 10.000-ից ավելի հայ զինվորներ¹: Գաբ. Ղորղանյանի վկայակոչած տվյալներով, թաթարների կողմից Բաքու-Թիֆլիս երկաթգծի փակվելուց հետո Բաքվում կենտրոնացել էր հայկական 2-րդ պահեստի գունդը (700 հոգի), Համադասսիի կողմից կազմակերպված կամավորների վաշտը (800 հոգի) և ՀՅԴ խումբը (500 հոգի): Վերջիններս ունեին 2 թնդանոթ և 5 գնդացի²:

Բաքվում կուտակված զինվորներից կամավորական ջոկատներ և հայկական առանձին կորպուսի զորամասեր կազմակերպելու և Կովկասյան ճակատից հեռացող ռուսական զորքերին փոխարինելու գործով էին մտահոգված Թիֆլիսի և Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդները: Այդ նպատակով տարբեր ռազմաճակատներ և հայաբնակ կենտրոններ գործուղվեցին Հայոց Ազգային խորհուրդի լիազորներ: Հայոց Ազգային խորհուրդի որոշմամբ գործը հանձնարարվեց Թիֆլիսից այդ նպատակով Բաքու ժամանած փոխգնդապետ Սրապիոն Եղիազարյանին³, որը պետք է կազմավորեր «Հայկական 2-րդ պահեստային գունդը»⁴: Այդ նպատակով Թիֆլիսի օրինակով Բաքվում ստեղծվել էր «Զինվորական մարմին» զինվորական բժիշկ, ՀՅԴ

¹ Տե՛ս Քաջագունի Յ., Հայաստանի Հանրապետություն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Ղազախեցյանի, Երևան, 1993, էջ 23, տե՛ս նաև Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 44:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 13-14, տե՛ս նաև Եղիշե Պախլաունի, նշվ. աշխ., էջ 93, տե՛ս նաև Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Ժ), էջ 112, տե՛ս նաև Корганов Г., նշվ. աշխ., с. 153, տե՛ս նաև Ronald Grigor Suny, նշվ. աշխ., p. 204.

³ Սրապիոն Խաչատուրի Եղիազարյանը եղել է բանաստեղծ, արձակագիր Կոստան Չարյանի (Կոստանդին Եղիազարյան) ավագ եղբայրը (տե՛ս Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքեմ (Երրորդ մաս. Վերադարձ), էջ 229): Մասնակցել է Առաջին աշխարհամարտին: Պարգևատրվել է Գեորգիևյան գեներով (տե՛ս Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.), с. 148): Ս. Եղիազարյանի հայրը՝ ծնունդով Արցախից Խաչատուր Բեկ-Մելքունի Եղիազարյանը, եղել է ռուսական բանակի գեներալ-մայոր (տե՛ս Հայազն Տ., Ղազարյան Գ., 1000 հայազգի գեներալներ, ծովակալներ, էջ 293): Մասնակցել է չեքոսլովակի ու րաբարների դեմ Կովկասում ցարական բանակի մղած կռիվներին: Պարգևատրվել է Գեորգիևյան խաչի բոլոր չորս աստիճաններով և ցարի կողմից անձամբ ընծայված ոսկե ժամացույցով (տե՛ս Ավագյան Ա., Եռակի վտարանդին (Կոստան Չարյանի կյանքի պատմություն), ԼՀԳ, Երևան, 1997, № 1, էջ 52):

⁴ Գյուլխանդանեան Ա., Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941, ԺԹ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 102:

Հիմնադիրը սերնդի ներկայացուցիչ Թադևոս Զաքարյանի գլխավորությամբ: Աշխատանքներն առաջ տանելու նպատակով Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի որոշմամբ Թ. Զաքարյանին աջակցում էր խորհրդի անդամ Խանասորի Վարդանը¹: «Հայկական 2-րդ պահեստային գնդի» զինվորների թիվը հասնում էր 1000-ի, որը հիմնականում սպառազինվեց Բաքվում տեղակայված ռուսական 279-րդ գնդի զորանոցի զենքերով²:

Այդ օրերին կովկասյան ճակատ կամավորական ջոկատներ ուղարկելու գործին ձեռնամուխ էր եղել նաև Համազասպը, որը, նույն նպատակով 1917 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Նոր Նախիջևանից գործուղվել էր Բաքու³: «Խմբապետ Համազասպը, գրում է Ա. Գյուլխանդանյանը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Ռոստով-Նախիջևանում, պարտականություն էր համարել վերադառնալ Կովկաս եւ նուիրուել Կովկասի պաշտպանութեան գործին»⁴: Կրկին ձեռնամուխ լինելով կամավորական ջոկատներ ստեղծելու գործին, Համազասպն այդ նպատակով խորհրդակցում է «Զինվորական մարմնի» և ՀՅԴ գործիչների հետ: ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեն որոշում է. «Համազասպին ճանապարհ ձգել ճակատ մի քանի հարիւր զինուած ուժերով եւ այդ մասին յայտարարուեց նաւթաշրջանի ու քաղաքի աշխատաւոր երիտասարդներին, որոնց ցուցակագրութեան համար Բազուի Դաշնակցութեան տան մէջ յարմարութիւններ ստեղծուեցին»⁵: Շնորհիվ վաստակած հեղինակություն, Համազասպին կարճ ժամանակում հաջողվում է հավաքագրել մեծ թվով կամավորների և Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՅԴ Բաքվի Կ. Կոմիտեի աջակցությամբ կազմավորել 3000 հոգուց բաղկացած

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

³ Տե՛ս Առ, Համազասպ (Յեղափոխական ալլոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատենան), էջ 326:

⁴ Գյուլխանդանյան Ա., Բազուի հերոսամարտը (Ե), էջ 103:

⁵ Նույն տեղում:

2-րդ պահեստային գունդը¹: Համազասպի ընդհանուր հրամանատարությամբ ստեղծված գունդը բաժանվում է երեք գումարտակի՝ իրենց հրամանատարներով²: Սակայն Բաքու-Թիֆլիս երկաթգծի՝ թաթարների կողմից փակված լինելու պատճառով թե՛ «Հայկական 2-րդ պահեստային գունդը» և թե՛ Համազասպի զորախումբն այդպես էլ չկարողացան մեկնել ռազմաճակատ³: Բայց մնալով Բաքվում՝ նրանք մեծ դերակատարություն ունեցան քաղաքի 1918 թ. պաշտպանություն ժամանակ:

Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը, կանխազգալով դեպքերի հետագա զարգացման ընթացքը, մտահոգ նահանգի հայ բնակչության անվտանգությունը պահպանելու խնդրով, 1918 թ. մարտի 3-ի նիստում քննարկեց և, ընդհանուր առմամբ հավանություն տվեց Պետրոգրադից Ցարիցինի վրայով Բաքու ժամանած, հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում մեծ հեղինակություն վայելող Ռոստոմի ներկայացրած ինքնապաշտպանություն ծրագրին: «Իմ խորին համոզումով, պնդում էր Ռոստոմը, թուրքերի հետ կռիւը, ուղենք թէ չուղենք, պէտք է ընդունենք, որ վերջապէս, զինուած դիմադրութիւնից դուրս ուրիշ փրկութիւն չկայ մեզ համար»⁴: Ելնելով վերոնշյալից՝ ծրագրում նախատեսվում էր. «1. Ընդհանուր զօրակոչի ենթարկել մինչև 45 տարեկան հասակ ունեցողները, 2. Խիստ եւ կտրուկ միջոցներով ապահովել պէտք եղած դրամը, 3. Ճակատ ուղարկել մեր զինուած ուժերի մեծագոյն մասը, սրով հետեւ ինքնապաշտպանութեան լաւագոյն ձեւը ճակատի պաշտպանութիւնն է, 4. Թիկունքը պահել կարողանալու համար ամէն կերպ աշխատել դրութեան տէրը դառնալու Բազ-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 104, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 24, տե՛ս նաև Армянский корпус против турецких войск (ноябрь 1917 г.-июль 1918 г.), воспоминания генерала Ф. И. Назарбекова, էջ 150:

² Գլուխաճառեմ Ա., Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթրմ, 1941, ԺԹ տարի. օգոստոս, № 10, էջ 104:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 24:

⁴ Դաքքինեմ Ռ., Կեանքիս գրքէն (Երրորդ մաս. Վերադարձ), էջ 236:

ւում եւ Գանձակում, որոնք թիկունքի գլխաւոր բանալիներն են եւ թշնամու ամենակարեւոր դիրքերը»¹:

Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը 1918 թ. մարտի 5-ի նիստում խորհրդին կից ստեղծեց նաեւ Գերագույն զինվորական մարմին (Պաշտպանութեան հայկական շտաբ), որի ղեկավարներ նշանակվեցին Վարդանը, ինչպէս նաեւ ցարական բանակի նախկին սպաներ՝ զնդապետներ Ս. Ղազարյանը եւ Բախտամյանը²:

Միաժամանակ, սպանություններն ու կողոպուտը ոչ մի օր էջին դադարում Գյոքչայի եւ Շամախու գավառներում³: Թաթարական զինված ավազակախմբերը առաջինը հարձակվեցին Մատրասա հայկական գյուղի վրա: Սկսված հրաձգութեան ժամանակ սպանվեց մեկ հայ⁴: Սպանություններն ու բռնությունները շարունակվեցին նաեւ Թուբիչեն, Ավանաչեն եւ Աղբուլաղ գյուղերի երթևեկող հայերի նկատմամբ⁵: Միայն Շամախու գավառում՝ Քյուրդամիր եւ Աղսու կայարաններում, թաթարների հարձակումների հետևանքով ճանապարհներին, հատկապէս գիշերները, հայկական գյուղերի մոտակայքում սպանվեց 63 հայ⁶, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում Քարքանջի, Սաղիանի, Քալախանի, Ղաջարի, Գյուրջաչենի եւ Մատրասայի բնակիչները: Շարունակելով հայաստան քաղաքականութունը՝ թաթարական ավազակախմբերը շուրջկալներ էին կազմակերպում եւ, առանց սեռի ու տարիքի խտրականութեան, սպանում ճանապարհորդ հայերին: 1918 թ. մարտի սկզբներին դաժանորեն սպանվեցին Գյոքչա ավանից⁷

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 237:

³ Տե՛ս «Кавказское слово», Тифлис, 1918, 13 марта, № 57.

⁴ Տե՛ս Շամախեցի, նշվ. աշխ., էջ 7:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6:

⁷ Գյոքչա գավառի կենտրոն Գյոքչա ավանը հիմնադրվել է 1873 թ. որն աղբյուրներում հիշատակվում է նաև գյուղաքաղաք: Հայ բնակչությունն այստեղ հիմնականում հաստատվել է Շամախուց եւ Նուխից (տե՛ս Բաքխոտտարեանց Մ. Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Սիջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 210): 1897 թ. հունվարի 28-ին (հին տոմարով) անցկացված համառոտաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով ավանում հայ բնակչության թիվը 296 էր (տե՛ս Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. LXI-Бакинская

տուն վերադարձող Բզաւմանդի գյուղացիները¹: Դրան հաջորդեց ղալակեցիների սպանութիւնը՝ Սըռի կայարանում: Մարտի 9-ին դաժանաբար սպանվեցին Գյոքչայից տուն վերադարձող Քալբանդ գյուղի ծխատեր Տեր-Փառնակ քահանան և նրա 4 ուղեկիցները²: Թաթարների բարբարոս գործողութիւնների հետևանքով հրդեհվեցին և սրբապղծվեցին Արփառտի, Խանիշենի, Քարքանջի և Մեյսարիի եկեղեցիները³: Աղսուում մարտի 14-ին սպանվեց 18 հոգի (17-ը՝ Ղաջար և 1-ը՝ Դվարիշեն գյուղերից)⁴:

Թաթարներն իրենց վայրագութիւնները շարունակում են նաև Շամախիում, որտեղ բարբարոսաբար այրում են քաղաքի քրիստոնեական ամբողջ մասը: Հիմնահատակ ավերվում և հրկիզվում են թեմական կոնսիստորիան, առաջնորդարանը, հայկական դպրոցի շէնքն իր գրադարան-ընթերցարանով⁵: Շամախիի հայ բնակչութեան դեմ սպասվող ոճրագործութիւնների մասին է վկայում Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի ձեռքում հայտնված Ա. Զիաթիսանովի ստորագրութեամբ՝ Շամախիի թաթարներին ուղարկված հեռագիրը, որում խոսվում էր գնում քաղաքում հայերի կոտորածներ կազմակերպելու մասին⁶: Օրհասական այդ օրերին հայկական մի շարք գյուղեր անհամեմատ փոքրաթիւ ուժերով դիմեցին ինքնապաշտպանութեան: Հիշարժան են Մատրասա, Գիրք և Ղալակ գյուղերի ինքնապաշտպանական մարտերը⁷:

губерния. под ред. Н. А. Тройницкого, СПб., 1905 (այստեղ՝ ПВПНРИ-1897), т. 61, таблица XIII, с. 52-53).

¹ Տես «Արեւ», Բագու, 1918, մարտի 15 (28), № 56:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես Շամախեցի, նշվ. աշխ., էջ 14:

⁴ Տես նույն տեղում, էջ 12:

⁵ Տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, ք. 6, տես նաև Սևարույ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան, Տիրալո վարդապետի արխիւ, ք. 126, վավ. 300:

⁶ Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Երրորդ մաս. Վերադարձ), էջ 237, տես նաև Ա.Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայութեան երկունքը, էջ 517-518:

⁷ Տես «Արեւ», Բագու, 1918, մարտի 31, № 66, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 8, ք. 46, ֆ. 223, ց. 1, գ. 80, ք. 36:

Մուսավաթի հաջորդ քայլը Բաքվում բոլշևիկներին իշխանութունից հեռացնելու փորձն էր¹: Ռուսաստանում տեղի ունեցած Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին (15) հրավիրված Բաքվի խորհրդի ընդլայնված² նիստը, որտեղ բոլշևիկներն ու ձախ կսեռներն ունեին մեծամասնություն (488-ից՝ 344 ձայն), 279-ով՝ 25 ընդդեմ և 58 ձեռնադաշ ձայների (ընտրության ժամանակ հեռանում են դաշնակցական, սոցիալիստ հեղափոխական և մենչևիկ պատգամավորները), հավանություն տվեց Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիտար Ստեփան Շահումյանի առաջադրած բանաձևին, և խորհուրդն իրեն հայտարարեց Բաքվի ու նրա շրջանների գերագույն իշխանություն: Նույն նիստում խորհուրդը վերանվանվում է Բանվորների ու զինվորների պատգամավորների խորհուրդ (սով-դետ): Ընտրվում է նաև խորհրդի նոր գործադիր կոմիտե՝ Ստ. Շահումյանի նախագահությամբ³: Դեկտեմբերի 12-ին խորհրդին կից ստեղծվեց նաև Բաքու քաղաքի ռազմահեղափոխական կոմիտե՝ Ի. Սուխարյեևի նախագահությամբ⁴:

Այսպիսով՝ Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Այսրկով-կաստում առաջինը Բաքվում իշխանությունն անցավ բոլշևիկների ձեռքը: Այս առումով արդարացիված պետք է համարել պատմաբան Վ. Մելիքյանի այն ձևակերպումը, որ «...Բաքվում գրեթե նույնությամբ ինչպես և Պետրոգրադում՝ բանակի

¹ Борьян Б., Гражданская война в Баку 1918 г., ԲՀԱ, Երևան, 1974, № 1, էջ 20:

² Այդ ժամանակ Բաքվի Բանվորների ու զինվորների պատգամավորների խորհուրդն ուներ մոտ 300 պատգամավոր, որոնցից 60-ը բոլշևիկներ էին, 55-ը՝ դաշնակցականներ, 52-ը՝ մուսավարականներ, 50-ը՝ ձախ սոցիալիստ-հեղափոխականներ, 45-ը՝ աջ սոցիալիստ-հեղափոխականներ: 30 հոգույց բաղկացած գործադիր կոմիտեում ընտրված էին յուրաքանչյուր կուսակցությունից 5-ական ներկայացուցիչներ: Խորհրդի նախագահն էր Բոլշևիկ Պրոկոֆի (Ալլոշա) Ջափարիձեմ, փոխնախագահը՝ ՀՅԴ անդամ Ա. Առաքելյանը (տես Մելիք-Յոլչեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Բ), էջ 108):

³ Տես Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4, էջ 28-30, տես նաև Ставровский А., Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 года, Москва, 1925, с. 8, տես նաև «Արև», Բազու, 1917, նոյեմբերի 4, № 235, տես նաև Արզումանյան Մ., Ստեփան Շահումյան, Երևան, 1978, էջ 433:

⁴ Տես Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4, էջ 189, տես նաև Патраузер Я., նշվ. աշխ., с. 94, տես նաև Արզումանյան Մ., Ստեփան Շահումյան, էջ 433:

վճռական դերակատարման շնորհիվ և, իհարկե, խաղաղ ճանապարհով մինչև նոյեմբերի 5-ը (18) իշխանությունն անցավ բոլշևիկներին: Իշխանության համեմատաբար հեշտ գրավումը պայմանավորված էր հրկրի կենտրոնից բխող քաղաքականությամբ...»¹:

Բաքվում հռչակված խորհրդային իշխանությունը մուսավաթի կողմից ընդունվեց դժկամությամբ²: ՀՅԴ գործիչներից Մ. Շաթիրյանը, անդրադառնալով Բաքվում իշխանության համար մղվող պայքարին, մատնանշել է, որ «...վեճը գլխավորապես բոլշևիկների ու Մուսավաթի մեջն էր, որոնք աշխատում էին Բագուի իշխանութիւնը իրենց ձեռքը գցել»³: Փաստերը ցույց են տալիս, որ թաթարների առաջնորդի դերը ստանձնած մուսավաթը քաղաքական ծրագրերում չէր քողարկում «էթնիկ տարածքային միասնության» և անջատողականության ձգտումները: Կովկասյան մահմեդականության քաղաքական կարգավիճակը այդ կուսակցությունը տեսնում էր ինքնորոշման և «անկախ պետականության» ստեղծման մեջ⁴: Ինչպես իրավամբ դրել է Զալեն Նալբանդյանը (Զարևանդ), «Մուսավաթ կապտամբէր Բագուի մեջ հաստատուած ինքն-հուրդին դէմ, նպատակ ունենալով խլել իշխանութիւնը եւ յայտարարել Ազրբէյճանի»⁵ անկախութիւնը»¹: Բաքվում այդ տա-

¹ Տե՛ս Մեյքիջյան Վ., Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917 թ. նոյեմբեր-1918 թ. փետրվար), Երևան, 2010, էջ 31-32:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 103:

³ Շաթիրյան Մ., Էջ մը հայ-թրքական կոնֆլիկտին, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Ա տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 96:

⁴ Տե՛ս Իշխանեան Բ., Հակայեղափոխական շարժումը Անդրկովկասում, էջ 165:

⁵ Արևելյան Այրկովկասում երբեւ գոյություն չի ունեցել «Ադրբեյջան» անվամբ որևէ աշխարհագրական վայր կամ պետություն: Արտ. Արեղյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Ատորթջան» եւ ատորթջանցի անունով երկիր ու ժողովուրդ գոյություն չունեին պատերազմից (իսմ) Առաջին աշխարհամարտից - Գ. Ս.) առաջ: Ռուսական հին վիճակագրությունը գիտէր միայն «Արեւելեան Անդրկովկաս», «Բագուի մահանգ» եւ այլն, փոխարինելով նույնանուն խանութիւններին՝ պարսկական տիրապետութեան տակ» (Աբեղեան Արտ., Մենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականության խնդիրներ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, 9 տարի, մայիս, № 7, էջ 135): 1918 թ. մայիսի 26-ին՝ Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից

րիներին ապրած ռուս հասարակական-քաղաքական ճանաչված գործիչ Բորիս Բայկովը վկայում է, որ «Ազերբեյջանի Հանրապետության ստեղծման գործում (Թուրքերի օգնությամբ) ակտիվ դեր էր խաղում մուսավաթը, որն իրեն անվանում էր Թյուրքական մուսավաթ կուսակցություն: Նրանք էին հռչակում տարբեր քաղաքական ակտեր»²: Այդ ծրագրի իրականացման գործում Բաքվում խորհրդային իշխանության հաստատումը և նրա հետագա ամրապնդումը քաղաքական լուրջ խոչընդոտներ էին ստեղծում մուսավաթի համար: Բ. Իշխանյանի վկայակոչմամբ՝ «Այդ խոչընդոտներից մէկն այն է, որ այսպէս կոչուած Սօվետական կամ Խորհրդային Իշխանութիւնը հեղհեղտե ուժեղանում և կառավարական դեկավար ֆունկցիաներով օժտւում էր հէնց այն վայրում, ուր մուսուլմանութիւնը ամենից հարադատօրէն իր տանն է զգում»³:

Քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամներից դուրս գալու միակ միջոցը մուսավաթը տեսնում էր Բաքվում իշխանությունը

հետո, երբ կովկասյան քաղաքների «սագային» խորհուրդը (նախագահ՝ Մամեդ Էմին Ռասուլ Ջադե) երկտորքների բեւադրանքով մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակեց արհեստածին նոր «պետության» ստեղծումը, նպատակ ունենալով նույն անվան միջոցով հավակնել Իրանի իյուսիսարեւմտյան պատմական Ատրուպատեն-Ատուրպատական (առաջացել է Մարաստանի՝ սատրապ՝ Ատրուպատեսի (մ.թ.ա. IV դ.) անունից)-Ադարբայջան (նոր պարսկերեն)-Ազարբայջան (արաբերեն) նահանգին, հսկառակ Իրանի բողոքների, այն բյուրքացված տարբերակով հորջորջվեց «Ազերբայջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն» (հետագայում՝ Ազերբայջանական ԽՍՀ, ներկայումս՝ Ազերբայջանական Հանրապետություն): Շարադրանքում մեր կողմից օգտագործվել է հայկական «Աղյրեջան» ձևը: Մանրամասն տե՛ս **Бартольд В.**, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Сочинение, т. II, ч. I, Москва, 1963, с. 703; **Էմեթոօլլահ Ռեզա**, Ազարբայջան եւ Սևան (Կովկասեան Ալանիա), Երևան, 1994, էջ 12-17; **Swietochowski T.**, Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge. Cambridge University Press, 1985. p. 129; **Ասատրյան Գ., Գևորգյան Ն.**, Աղբրեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990; **Galichian R.**, The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second. Revised and Expanded Edition), London/Yerevan. 2010, p. 35, տե՛ս նաև Խանլարյան Կ., «Աղբրեջան» աշխարհագրական հասկացության սահմանումները օսմանյան քարտեզներում, հանրազնադասարանային նշանակության հրատարակություններում և դասագրքերում, «ԸՎԺ», Երևան, 2012, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4 (40), էջ 145-160):

¹ Ջաբեմադ, նշվ. աշխ., էջ 147:

² **Байков Б.**, նշվ. աշխ., с. 143.

³ Իշխանեան Բ., Հակալեղափոխական շարժումը Անդրկովկասում, էջ 171:

զինված ճանապարհով զավթելու մեջ, և այդ ձգտումները նա չէր թաքցնում¹։ Այդ նպատակի իրականացման համար վեստրվարի 24-ին Գանձակից Բաքու է տեղափոխվում մուսավաթի քաղաքական գործառույթների նեցուկ՝ «վալրի զինվորային» մի զորամաս և ապա նրա շտաբը՝ մահմեդական կորպուսի հրամանատար, ցարական բանակի նախկին սպա, գեներալ-մայոր Միր Բյազիմ-բեկ Թալիշինսկու և գեներալ-լեյտենանտ Ալի-Աղա Շիրվինսկու գլխավորությամբ²։ Վերջիններս Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեի կարգադրությամբ կայարանում ձերբակալվում են³։ Մուսավաթը Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեից մեծ քանակությամբ զենքեր ու սաղամածներք պահանջեց Լենքորանում և Բաքվում կազմակերպվելիք թաթարական զորաջոկատների համար, որոնք իբր թե «...պէք է պաշտպանելիք թրքութիւնը հայերի կողմից սպասուելիք յարձակումներից»⁴։

Որ թաթարներին զինելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք էր տանում մուսավաթը, վկայում է Ա. Զիաթխանովի՝ Կոմիտերիատում Պետական հսկիչի պաշտոնը զբաղեցնող Ի. Հայդարովին ուղարկված 1918 թ. մարտի 17-ի գրությունը, որում ասվում էր. «Մինչև օրս ձեռանից ոչ մի տեղեկություն ու կարգադրություն չստացայ ուղարկելիք զինական ուժերի մասին։ Գանձակից եկող էջէլօնները, որ ուղարկվում են Բագու, արգելվում են։ Ինչո՞ւ կօմիտարիատը ոչ մի ոյժ չի ուղարկում։ Խօսեցէք այս մասին կոմիտարիատի հետ։ Ասում են, որ Եւլախում կան երկու

¹ Տե՛ս **Patrayzer Я.**, Революция и гражданская война в Баку, ч. I, 1917-1918 гг., Баку, 1927, с. 119.

² Տե՛ս «Գանդը», Բագու, 1918, մարտի 29, № 9, տե՛ս նաև **Patrayzer Я.**, նշվ. աշխ., с. 144-145.

³ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, մարտի 21, № 60, տե՛ս նաև Բագուի ինքնապաշտպանությունը, «Աշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 23, № 216։ Սակայն երկու այդ գեներալները երկար չեն մնում բանտարկության մեջ։ Կարճ ժամանակ անց Բաքվի խորհուրդը «Հումներ» («Շտանդ») սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության անդամ Ն. Նարիմանովի և «Էլիզնի» («Հողագործ») քարաքանի ժախ Էսեոնրի խմբի անդամ Մ. Վեզիրովի երաշխավորությամբ նրանց ազատ է արձակում (տե՛ս «Արև», Բագու, մարտի 15 (28), № 56, տե՛ս նաև Բագուի ինքնապաշտպանությունը, «Աշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 23, № 216)։

⁴ Մեյիք-Շօլեհան Ս., Բագուի հերոսամարտը (I), էջ 117։

հարիւրական էշէլօններ, որոնք Թիֆլիսից օգնութեան են սպասում, կարգադրեցէք, որ Թիֆլիսից Քիւրդամիր ուղարկեն 200.000 փամփուշտ գերմանական երեք գծանի մատուցէրները համար: Բազւի վրա կշարժւեն 5000-ից ոչ պակաս մարդով, թող ուղարկեն դարձեալ 50.000 փամփուշտ տաճկական մատուցէրները համար: Խնդրում եմ առանձնապէս ստիպէք ուղարկեն փամփուշտ, վախենում եմ փամփուշտը սպառւի հէնց կռւի ժամանակ: Յուսով եմ վաղը կ'աւտասխանէք: Հաւանօրէն վաղը Շամախիում կարգը փերականգնւի և իշխանութիւնը բօլշևիկներից խլւի»¹:

Փաստերը վկայում են, որ մուսավաթի գործողությունները հրահրվում և ղեկավարվում էին երիտթուրքերի կողմից: Ակներե և, որ մուսավաթը լիովին հետեւում էր իթթիհադի քաղաքական ուղղությանը՝ Կովկասի մահմեդականության մեջ քարոզելով համաթուրանականության և համիսլամության գաղափարները: Անդրադառնալով մուսավաթի՝ իթթիհադի հետ ունեցած սերտ առնչություններին, Ա-Դոն գրում է. ««Մուսաւաթ» կոչւող կուսակցութիւնը... դէմ էր գնում ամեն մի յեղափոխական շարժման, իսկ բօլշևիկեան յեղաշրջումից յետոյ բացարձակ կերպով բռնեց տաճիկների տիրապետութիւնը Կովկասի վրա տարածելու աջակցող ուղին»²: Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում գաղտնի աշխատանք տանելու նպատակով նրանց նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր նաև «Կովկասյան հատուկ վարչութիւն»՝ Հասան Ռուչենի գլխավորությամբ: Վերջինս, 1918 թ. մարտի սկզբներին գաղտնի առաքելությամբ գալով Բաքու, ստեղծել էր գործակալական ցանց և կապ հաստատել Թուրքմենստանի, արևելյան և Հյուսիսային Կովկասի թրքամետ տարրերի հետ³: Ավստրիական աղբյուրները վկայում

¹ Ա-Դոն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոսիան նրկունքը, էջ 517-518:

² Նույն տեղում, էջ 514:

³ Shu Swietochowski T., Russian Azerbaijan. 1905-1920. p. 119-120.

են, որ դեռևս 1918 թ. սկզբին Բաքու էին ուղարկվել թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի երկու սպաներ՝ ռազմաճակատը լքող ռուս զինվորներից զենքի գնումով մահմեդական բնակչությանը հայերի դեմ զինելու համար¹:

Մուսավաթի ձգտումներն ակնհայտորեն կրում էին հակառուսական և հակահայկական բնույթ: Բաքվում այդ օրերին գտնվող գեներալ-մայոր Իվան (Հովհաննես) Սերգեյի Բաղրամյանը (Բաղրամով)² մուսավաթի որդեգրած քաղաքականության վերաբերյալ թողել է հետևյալ վկայությունը. «Մուսավաթը, ըստ էության, չէր ուզում ճանաչել ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացրած խորհրդային իշխանությունը, չնայած ամբողջապես իբր թե ենթարկվում էր: Այդ երկու կազմակերպությունների միջև հարաբերությունները թշնամական էին և ծայրահեղ լարված, ընդհարում նրանց միջև կարելի էր սպասել ցանկացած պահին: Մուսավաթը առիթ էր փնտրում իր ցանկությունը կատարելու համար: Եվ այն իրեն երկար սպասել չտվեց»³: Կ. Պոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալավիչինին փետրվարի 8-ին հայտնում էր. «Էնվեր փաշան երեկ ասաց կայսերական և թաղավորական զինվորական կցորդին, որ «...թուրքական կողմից սպասվում է ապստամբություն Ռուսաստանի մարզերում»⁴: Իրանի վրայով Կովկաս անցած թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի

¹ Տե՛ս Օհանջանյան Ա., 1915 թվական: Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին), Երևան, 1997, էջ 143:

² Իվան Սերգեյի Բաղրամյանը (1860-1921) գեներալ-մայոր էր 1912 թ. մարտի 25-ից: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին վարել է զինվորական պատասխանատու մի շարք պաշտոններ: Եղել է ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի զորահավաքի բաժանմունքի պետը (14.03.1909-12.01.1913): 1914-1915 թթ. ծառայել է 12-րդ կորպուսում: 1917 թ. հունվարի 1-ին Պետրոգրադից մեկնել է Բաքու: 1918 թ. փետրվարից եղել է Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի զինվորական խորհրդականը: 1918 թ. հուլիսի սկզբներին Բաքվից մեկնել է Թիֆլիս (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 70): Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին (մինչև 1919 թ. մարտը) եղել է Ռազմական մայիսյան գեներալ-մայոր Հ. Հայկաթյանի օգնականը, այնուհետև՝ Ռազմական խորհրդի անդամ (տե՛ս **Аветисян Г., Генералы-армяне в Российской империи, Ереван, 2007, с. 57.**)

³ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 103:

⁴ Մեջբերումն ըստ՝ Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 157:

սպաների՝ Բաքվում ծավալած համաթուրքական գործունեության մասին հայտնի է դառնում Բաքվից Գերմանիա մեկնած ռազմագերի, ավագ լեյտենանտ Դեզլիգոր Բրանդների՝ 1918 թ. հունվարի 24-ի զեկուլցագրում, որտեղ ասվում էր. «Թուրքական սպաները մոլեսովմանական ազգային կոմիտեի հետ աշխատում են Արևելյան Կովկասում մահմեդական պետականություն ստեղծելու ուղղությամբ»¹:

Ակնհայտ է, որ մոլեսովմը ձգտում էր Բաքվում զավթել քաղաքական իշխանությունը, ինչը դիտվում էր որպես միակ միջոց՝ իր ծրագրերի իրականացման ճանապարհին²: Ժամանակի պարբերական մամուլում տասնյակ հոդվածներ են գրվել այդ մասին: Բաքվում լույս տեսնող Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության (Սպեցիֆիկներ) պաշտոնաթերթ «Բանուր» լրագրի «Երեք օրեայ քաղաքացիական կռիւր Բաքում» վերառույթյամբ առաջնորդողի մեջ ասվում էր. «Փաստերը դալիս են լուսաբանելու, որ այդ ամբողջ շարժումը ղեկավարում էր մոլեսովմանական «Մոլեսովմ», իրեն յեղափոխական, դեմօկրատական և նոյն իսկ սոցիալիստական յորջորջող մի կոլսակցութիւն, որը իրօք թուրք բեգական ու խանական շահերի պաշտպան է հանդիսանում, մոլեսովման խաւար մասաներին պանիսլամական ու նեղ ազգայնական խաբուսիկ լօղունգներով իր յետեից տանելով»³:

Նկատի ունենալով ստեղծված իրավիճակը, ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեն մարտի 30-ին ստեղծեց քաղաքի և նրա շրջանների հեղափոխական պաշտպանություն կոմիտե, որի մեջ մտան Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանը, Բաքվի խորհրդի նախագահ Պրոկոֆի (Ալյոշա) Զափարիձեն, Կովկասյան բանակի ռազմահեղափոխական

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս **Борьян Б.**, Гражданская война в Баку 1918 г., ԸՀԱ, Երևան, 1974, № 1, էջ 20:

³ Երեք օրեայ քաղաքացիական կռիւր Բաքում, «Բանուր», Բաքու, 1918, մարտի 29, № 9:

կոմիտեի նախագահ Գրիգոր Ղորղանյանը (Կորդանով)¹, Բաքու քաղաքի ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահ Ի. Սուխարցևը և ուրիշներ²:

Բախումը մոսավաթի և խորհրդային իշխանություն միջև անխուսափելի էր: Մոսավաթական խարդավանքը երկար սպասել չտվեց: Առիթը հայտնի նավթարդյունաբերող, մեծահարուստ Հաջի-Ջեյնալ-Աբգին Թադիևի 23-ամյա որդու՝ Մահմեդ Թադիևի ինքնասպանությունն էր Լենքորանում և նրա դիակը «Էվելինա» շոգենավով 48 հոգուց բաղկացած թաթար զինված սահակախմբի կողմից Բաքու տեղափոխելը³: Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեն սահանջեց սահակախմբի զինաթափումը, ոսկայն վերջինս հրաժարվեց⁴: Երկու կողմերին հաշտեցնելու նպատակով Հայոց Ազգային խորհուրդն առաջարկում է, որ պեսդի «մոսուլման զորամասը իր գէնքերը յանձնի մոսուլման սոցիալիստական կուսակցութիւններին», ոսկայն Զինվորական հեղափոխական կոմիտեն կտրականապես մերժում է նաև ոյդ միջնորդությունը, պատճառաբանելով, որ «...նա ամենեւին յոյս չի դնում Հայոց Ազգային խորհրդի աջակցութեան վրայ և որ այն ամենը ինչ-որ ինքն անում է, անում է իր ոյժերով և իր սեփական պատասխանատուութեամբ»⁵:

Ի վերջո, սահակախումբը զինաթափվում է Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեի կողմից՝ նրա ներկայացուցչին չենթարկվելու և կրակ բացելու համար⁶: Զենքերը վերադարձնելու մու-

¹ Դր. Ղորղանյանը Կովկասյան բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահ էր ընտրվել Թիֆլիսում 1917 թ. դեկտեմբերի 10-ից 23-ը հրավիրված Կովկասյան բանակի երկրային 2-րդ համագումարում: 1918 թ. փետրվարին ռազմահեղափոխական կոմիտեն Թիֆլիսից փոխադրվում է Բաքու (տես Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4, էջ 70, 337, տես նաև Բաքսեղյան Խ., Սարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք Բ, Երևան, 1975, էջ 411):

² Տես Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4, էջ 189, տես նաև **Патгаузер Я.**, նշվ. աշխ., с. 161.

³ Տես ՀՊՊԹ, ֆ. փաստաթղթային, ինվ. 1631, տես նաև Բագուի ինքնապաշտպանությունը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 23, № 116:

⁴ Տես Հայոց Ազգային խորհրդի Բագի մասնաճյուղից դեպքերի մասին, «Արեւ», Բագու, 1918, մարտի 28 (ապրիլի 10), № 63:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 104:

սավաթի պահանջի մերժումը առաջ բերեց վերջինիս դժգոհութ-
յունը և առիթ տվեց նրան՝ դիմելու սաղրիչ գործողություններին:
«...«Հվեխնա» նավի միջադէպը,- գրում է Բ. Իշխանյանը,- և նրա
առիթով տեղի ունեցած 3-4 օրուայ արիւննահեղ անցքերը Բագ-
ւում կատարելապէս մատնեցին «Մուսաֆաթ» կուսակցութեան
գաղտնի պատրաստութիւնների ամբողջ ծրագիրը»¹:

Կանխազգալով դեպքերի վերահաս զարգացումների
հետևանքները՝ Հայոց Ազգային խորհուրդը, Քաղաքային
Դոմայի պատգամավորների հետ միասին մեկ անգամ ևս մի-
ջոցներ ձեռք առան մեղմելու երկու կողմերի միջև հասունա-
ցող լարվածությունը²: Միջադէպը հարթելու համար Հայոց
Ազգային խորհուրդն այս անգամ առաջարկեց՝ որպէս բռնա-
դրավւած զենքի փոխհատուցում «Հայկական գնդի զէնքերից
բաժին հանել զինաթափված թուրքերին» և «...յանձնել իր զի-
նապահեստից՝ 40 հրացան և չը սկսել կռիւ»³, այդուհանդերձ,
անկարելի եղավ «կոտրել «Մուսաֆաթ» յամառութիւնը և
նրան թէքել դէպի հաշտութիւն»⁴:

Մուսավաթի և խորհրդային իշխանության միջև մարտի
17-ին (ն. տ. 30-ին)՝ ժամը 6-ին, պետք է տեղի ունենային բա-
նակցություններ: «Սակայն, չսպասելով դրան,- վկայում է դեպ-
քերի ակնատես գեներալ-մայոր Ի. Բաղրամյանը,- իրենք՝ թա-
թարները, նույն օրը՝ ժամը 5-ին, սկսեցին թշնամական գործո-
ղությունները»⁵: «Վայրի դիվիզիայի» զինվորներից բացի,
Բաքվի դեմ գրոհում էին նաև չըջակա գյուղերից հավաքված
մեծ թվով թաթար հրոսակներ⁶:

¹ Իշխանեան Բ., Հայկադաւոյի շարժումը Անդրկովկասում, էջ 187-188:

² Տե՛ս Հայոց Ազգային խորհրդի Բագի մասնաճիւղից դէպքերի մասին, «Արեւ», Բագու,
1918, մարտի 28 (ապրիլի 10), № 63:

³ Բագուի ինքնապաշտպանութիւնը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 23, № 116,
տե՛ս նաև Տարեդարձ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 30, № 70:

⁴ Տարեդարձ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 30, № 70:

⁵ Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 104:

⁶ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 165:

Մոսսավաթականները, օգտագործելով բուլղերիկյան զորքի կազմում հայ զինվորների առկայության փաստը, իշխանությունները զավթելու նպատակով բարձրացրած խռովություններ միտումնավոր կերպով տվեցին ազգային բնույթ: Պրովոկացիոն նպատակով թաթար զանգավածի մեջ մոսսավաթական գործակալները թերթերի էջերից և բազմամարդ միտինգներում զրգռում էին ամբոխին հայերի դեմ: Նրանց կողմից տարածվեցին այն ստահոդ լուրերը, թե իբր «...բուլղերիկ միայն դիմակ է և Բաքվի շարժումը կրում է զուտ ազգային հակաթուրքական բնույթ»¹: Փաստերը վկայում են, որ մոսսավաթը, կովկասյան թաթարների «ազգային» խորհրդի (նախագահ՝ Մամեդ էմին Ռասուլ Ջադե) հետ միասին ծրագրել էր խռովության ժամանակ իրականացնել նաև հայ և ռուս բնակչության ջարդեր: Իրադարձությունների ականատես, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի քարտուղար Արտ. Զիլինգարյանը փաստերի վկայակոչմամբ ցուցաբերելով մոսսավաթի հակահայ գործողությունները, բնութագրում է, որ «...Մարտի կռիւներուն Մոսսավաթը սկսաւ յանկարծ տալ միջցեղային (հայ-թրքական) հակամարտութեան բնոյթ, ինչ որ շատ աւելի կը խօսէր թրքական ամբոխի մտքին ու սրտին, քան կրնար խօսիլ յեղափոխականներուն դէմ կռիւ մղելու հարկադրանքը»²: Այդ ոճ-րագործությունը կազմակերպելու գործում իր ակտիվ դերակատարություն է ունեցել հատկապես մոսսավաթական հայտնի գործիչ Բ. Խան-Ջիվանշիրը, որն այդ նպատակով կազմել էր թաթարական զինված հրոսակախմբեր: «Անգեղացի» ծածկանունով հայ բանասեր ու պատմաբան, հասարակական գործիչ Արշակ Ալպոյաճյանը Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Վերջին լուր» օրաթերթում փաստական վկայությունների հիման վրա գրում է. «Ճիվանշիրի և իր արբանեակներուն խորհուրդով թաթար Ազգ. [ային] խորհուրդը, որ Պաքու հաստատուած էր, ամէն ճիգ կ'ընէր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 96:

² Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Երրորդ մաս. Վերադարձ), էջ 247:

վէր քաղաքին տիրանալու և անոր հայ և ռուս բնակչութիւնը ջնջելու համար: Այս նպատակով ձիւմանչիր կը կազմէր և կը մարդէր ոչ միայն Պաքուի խալաֆները այլ նաև հրոսախուժներ կը կազմէր Հիւսիսային խալաֆ լեռնականներէն և Հարաւային խալաֆներէն և երբ ինքզինքն բաւական զօրաւոր կզգար, պատեւազմի կը մտնէր ռուս պալէշվիքներու դէմ, հակառակ Հայոց երկու կուսակցութեանց մէջ խաղաղութիւնը պահելու բոլոր ճիգերուն»¹:

Սանդձված իրավիճակում, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը մարտի 17-ի երեկոյան հրավիրեց արտակարգ նիստ, որտեղ որոշվեց. «ա) ազգել երկու կողմերուն վրայ ալ, որպէսզի նոր բախումներ տեղի չունենան, բ) յայտնել երկու կողմերուն հետ, որ եթէ անոնք վերսկսին կռիւր, Հայոց Ազգային խորհուրդը պիտի չօգնէ անոնցմէ որեւէ մէկուն, գ) ձեռք առնել ինքնապաշտպանութեան բոլոր միջոցները, որպէսզի, կռուի վերսկսման պարագային, հայ բնակչութիւնը չառնի»²: Հաշվի առնելով հայերի նկատմամբ մուսաւաթի բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը, կանխազգալով, որ նրա հրահրմամբ կիրաւորվին հայերի նոր կոտորածներ՝ Հայոց Ազգային խորհուրդը Գերագույն զինվորական մարմնի (Պաշտպանութեան հայկական շտաբ) հետ ձեռք առաւ ինքնապաշտպանական միջոցներ³:

Շտաբը, որը գեկավարում էին գեներալներ Իվան Բաղրամյանը և Հակոբ Բագրատունին⁴, փոխդնդապետ Հարութ-

¹ Անգեղացի Ա. [Արշակ Ալադաճյան], Ճիւղնչիր եւ իր կարմիր գործը: Աղայէֆ, Ճիւղնչիր եւ Զարդարանըրու քնկերութիւնը. Էջ մը Կովկասեան ժամանակակից պատմութենէ, «Վերջին յուր», Կ. Պոլիս. 1921, հոկտեմբեր 12, № 2306:

² Գաբրիէնեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Երրորդ մաս. Վերադարձ), Էջ 240:

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 12-13:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 105, ք. 3, տես նաև ֆ. 275, ց. 6, գ. 2, ք. 43: Հայազգի գեներալ-մայոր Հակոբ Գևրաթիմի Բագրատունին ծնվել է 1879 թ. Ալաւայիայում: Նախնական կրթությունը ստացել է Թիֆլիսի սպայական գիմնազիայում: Այնուհետև ավարտել է Կիևի ռազմական ուսումնարանը, ապա՝ Գլխավոր շտաբի Նիկոլաևյան ակադեմիան: Տիրապետում էր գերմաներենին, անգլերենին, ֆրանսերենին և արևելյան մի շարք լեզուներ: Սկզբնական զինվորական ծառայությունն անցկացրել է Մանջուրիայում և Թուրքեստանում: Մասնակցել է ռուս-մսպոնական պատերազմին և Առաջին աշխարհամարտին: 1917 թ. Փետրվարյան

յուշնյանին նշանակեց Բաքվի պաշտպանության պետ, շտաբի պետն էր շտաբս-կապիտան Սարգիս Մուսայեկյանը¹։ Հայերի ինքնապաշտպանական ուժերը կազմում էին 2-րդ պահեստային գունդը՝ բաղկացած 4 վաշտից (մոտ 700 հոգի), Համազասպ Սրվանձտյանցի առանձին գումարտակը (մոտ 800 հոգի), ՀՅԴ ջոկատը (մոտ 500 հոգի), 4 թնդանոթ, 5 զնդացիր՝ Եղիշե Պահլավունու² և Իսրայել Տեր-Ղազարյանի³ ղեկավարությամբ։ Քաղաքը բաժանվեց պաշտպանական 6 մասերի։ Տեղամասերի պետերն էին Եղիշե Պահլավունին, շտաբս-կապիտաններ Արամ Դովլաթյանը, Ամիրջան Նուխեցին, պորուչիկ-

հեղափոխությունից հետո, հուլիսի 12-ին նշանակվել է Պետրոգրադի զինվորական օկրուգի գլխավոր շտաբի պետ։ Նույն թվականի օգոստոսի 30-ին ստացել է գեներալ-մայորի աստիճան։ Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո ձերբակալվել է բոլշևիկյան իշխանության կողմից և բանտարկության մեջ մնացել 4 ամիս։ 1917 թ. նոյեմբերին նշանակվելով նորաստեղծ Հայկական կորպուսի հրամանատար, հայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների կողմից արված դիմումների և հատկապես Ռոստոմի ջարդերի արդյունքում ազատվում է բանտից։ Հ. Բագրատունին, հասնելով Բաքու, բարաքների կողմից ճանապարհները փակված լինելու պատճառով ոչ մի կերպ չի կարողանում անցնել Հայաստան։ Այդպես էլ մնալով Բաքվում՝ նա մեծ դերակատարություն է ունենում Բաքվի հերոսամարտում (տե՛ս Հրանտ, Գեներալ մայոր Յակոբ Գերասիմովիչ Բագրատունի, «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, դեկտեմբերի 18, № 46, տե՛ս նաև Աշխատունի Ա., [Ջաքար Յոյան], Ռոստոմի կեանքի վերջին շրջանը (Ստեփան Զօրեան), «Այիր», Թեհրան, 1950, Ի տարի, մայիս 17, № 109, տե՛ս նաև Рабинович А., Большевики приходят к власти, Москва, 1989, с. 260-261)։ Հակոբ Բագրատունու կյանքի և գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Аветисян Г., Генерал Акол Баградуни (1879-1943), ՊԲՀ, Երևան, 1997, № 1, էջ 41-56։

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 13-14, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1441, ց. 1, գ. 20, ք. 20։

² Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ Եղիշե Պահլավունին (01.08.1884-Իգդիր-1961-Թավրիզ) զինվորական դպրոցն ավարտելուց հետո ռուսական ծառայության է ուղարկվել Լեհաստան։ Ծառայության ավարտից հետո 1904 թ. վերադառնում է Բաքու։ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին կռվել է Անդրանիկ Օզանյանի, ապա՝ իշխան Հովսեփ Արդուրյանի կամավորական ջոկատների շարքերում։ 1915 թ. հոկտեմբերի 19-ին պարզակատրվել է Սուրբ Գեորգիի յսաչ 4-րդ ատիմանի ջրանշնուկ (տե՛ս Армян в Первой мировой войне (1914-1918 гг.). с. 114)։ 1918 թ. սկզբներին վերադառնում է Բաքու և ակտիվորեն մասնակցում քաղաքի ինքնապաշտպանական մարտերին։ Բաքվի անկումից հետո հաստատվում է Երևանում և նշանակվում Շիրակի երկարորդու միլիցիայպետ։ 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսի անկման օրը, Եղիշեն գերի է ընկնում և շուրջ 11 ամիս և 20 օր առանձին օր տանջանքների ենթարկվում Երզրումի բանտում։ Ազատվելով բանտից, խուսափելով հետապնդումներից՝ հեռանում է Անդրկասպյան երկիր, այնտեղից՝ Թավրիզ, որտեղ և մահանում է 1961 թ. (տե՛ս Եղիշե Պահլավունի, նշվ. աշխ., էջ 38-39)։

³ Ի. Տեր-Ղազարյանը (1889 թ. Ղարաբիլիս գյուղում (այժմ՝ Սյուխան քաղաք)-07.05.1918) սովորել է Եռլու թեմական դպրոցում։ 1917 թ. ավարտելով Կիևի առևտրական ինստիտուտի տնտեսագիտական ֆակուլտետը՝ նույն թվականի սեպտեմբերին մեկնում է Բաքու։ Չոհվել է Մյուսուսի երկարորդային կայարանի մոտ (տե՛ս «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 7 июля, № 131, տե՛ս նաև Խոդավերդյան Բ., Նա գովիվեց հեղափոխության քաղաքի կազմերի վրա (Իսրայել Ղ. Տեր-Ղազարյան), ԲՀԱ, Երևան, 1980, № 2, էջ 77-86)։

ներ Կրիկորյանը, Գրիգորյանը և արցախցի հայդուկ¹, ՀՅԴ անդամ Սերգո Մանուչարյանը²: Վերջինս կամավորական շարժման ժամանակ եղել էր վաշտապետ: Սեպուհը վկայում է. «Այս Սերգոն կտրիճ, կռուող և յանդուգն երիտասարդ մըն էր, ամբողջ կամաւորութեան շրջանին լինելով վաշտապետ, փորձուած էր»³:

Պաշտպանության հայկական շտաբի կողմից Համազասպի հրամանատարութեամբ գործող հայկական կամավորական գումարտակի վրա գրվեց մարտական առաջադրանք. պաշտպանել քրիստոնյա ազգաբնակչութիւնը և քաղաքի ասիական մասի խաղաղ բնակչութիւնը թաթարների հարձակումներից⁴:

Չնայած Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի խաղաղասիրական ջանքերին ու զգուշացումներին, շուրջ 25.000 հոգանոց թաթար խաթամուծը մուսավաթի հրահրմամբ մարտի 19-ին (ապրիլի 1) հարձակվում է հայկական թաղամասերի վրա⁵: Սակայն Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի և Գերագույն զինվորական մարմնի (Պաշտպանության հայկական շտաբ) ձեռք առած ինքնապաշտպանական միջոցների շնորհիվ կանխվեցին հայերի կոտորածները⁶: ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի կարգադրութեամբ⁷ Համազասպի և Վարդանի հրամանատարութեամբ կազմված հատուկ խմբերը հսկում էին, որպեսզի չսուղեին անմեղ քաղաքացիները: Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Գյուլխանդանյանն ու Համազասպը ամբողջ գիշեր զբաղված էին խորհրդի որոշումներն իրագործելով. դադարեցնել անիշխանութիւնը, կռիվը և հրդեհները⁷: Ս.

¹ ՀՅԴ անդամ, դերասան Մանվել Մարտիրոսյանի մի վկայության համաձայն՝ Սերգո Մկրտչի Մանուչարյանը ծննդյամբ Արցախից էր (տե՛ս Եղիշէ Պախլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 44):

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 13-14, տե՛ս նաև Եղիշէ Պախլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 93:

³ Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 171:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 2:

⁵ Մալիք-Բօլշևան Ս., Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք» (Բ), էջ 121:

⁶ Տե՛ս նույն սկզբում, էջ 123:

⁷ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 164:

Մեկիք-Յուլջյանի վկայությունը. «Հ.Յ. Դաշնակցության խիստ հրամանների եւ դիմած ամենակտրուկ միջոցների շնորհիւ էր, որ թրքութիւնը համեմատաբար քիչ դոհեր տուաւ: Յատուկ խմբերն ու ղեկավար դործիչները միշտ պտտում էին ու հսկում, որ կռուող զինուորները չկոտորեն անմեղ մարդկանց՝ ծերերին, կանանց, աղջկերանց, երեխաներին ու կռում չմասնակցողներին...: Այդ կարգադրութիւններից շեղուողները տեղն ու տեղը գնդակահարում էին: Այդպիսի դէպքեր եղել են եւ մի քանի թալանչիներ գնդակահարուել են Համազասպի եւ Վարդանի կողմից»¹:

Խորհրդային իշխանության եւ մուսավաթի միջև եռօրյա մարտերն ավարտվեցին մարտի 20-ին (ապրիլի 2)՝ վերջիններիս պարտությամբ: Երկու կողմերից զոհվեց 3000-ից ավելի մարդ²: Դեպքերի անմիջական մասնակից Ս. Մեկիք-Յուլջյանի վկայությամբ. «Տեսնելով վերջապէս անմիտ կռիւների արդիւնքը եւ նախատեսելով նրա սոսկալի հետեւանքը, թրքական ղեկավար շրջանների ազգեցիկ ներկայացուցիչները, հակառակ Մուսավաթի ցանկութեան, մարտի 21-ին կէսօրից յետոյ, դիմում են Սովետի Գործադիր Կոմիտէին եւ խնդրում ունկնդրութիւն՝ խաղաղութիւն կայացնելու համար»³:

Զոհերի ու վիրավորների մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաեւ բոլշևիկյան զորքի կազմում գտնվող հայ զինվորները, ինչպես նաեւ պատահական գնդակներից զոհված հայ քաղաքացիները: Բաքվի Հայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Ա. Գյուլխանդանյանի հանձնարարությամբ Բաքվի Հայոց եկեղեցիների ծխատեք քահանաների միջոցով կատարած հաշվառումներից երևում է, որ սպանվածներն ու վիրավորվածները հիմնականում Գանձակի, Շուշիի, Ջանգեղուրի, Նուխիի, Գյոքչայի եւ

¹ Մեկիք-Յուլջյան Ս., Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք» (Բ), էջ 125:

² Տե՛ս Շահումյան Ստ., ԵԼԺ. հ. 4, էջ 200-201. տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 117, ք. 2:

³ Մեկիք-Յուլջյան Ս., Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք» (Բ), էջ 125:

Շամախու գավառներից էին¹: Հայերի կողմից զոհվածների մեջ էր նաև Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդից հաշտության առաքելությամբ մուսավաթականների մոտ գնացած, սակայն նրանց կողմից գնդակահարված անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ Լևոն Աթաբեկյանը²:

Հակառակ մուսավաթի հրահրած ազգամիջյան բախումներին՝ եռօրյա մարտերի ընթացքում Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի և Հայկական պաշտպանության շտաբի, մասնավորապես՝ Համազասպի 200 հոգանոց փորձառու և կարգապահ զինվորների ջանքերով փրկվեց մվելի քան 14.000 թաթարի կյանք³, որոնց հայերը պատսպարել էին իրենց տներում ու

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 330, ք. 1-19:

² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 7, տե՛ս նաև Լեւոն Արաբեկեանի յիշատակին: Մահուան տարեդարձի առթիւ, 1919 ք. մարտ, Շուշի, 1919:

³ Արխիվային այլ տվյալներով, հայ բնակչությունն ապաստան էր տվել մվելի քան 20.000 թաթարի: Նրանցից 13.000-ին տեղավորել էին հայապատկան հասարակական շինություններում, իսկ 7000-ին՝ մասնավոր բնակարաններում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 117, ք. 2, տե՛ս նաև Հայոց Ազգային խորհրդի Բազի մասնամիջոցի ղեկավարի մասին, «Արև», Բազու, 1918, մարտի 29 (ապրիլի 11), № 64, տե՛ս նաև **Байков Б.**, նշվ. աշխ., с. 122): Ի դեպ, մուսավաթական հայտնի գործիչներից, հետագայում՝ «Ադրբեջան» արհեստածին պետության ներքին գործոց նախարար Բեհրուդ Խան-Ջիվանշիրին և նրա կնոջը, իրենց իսկ խնդրանքով իր բնակարանում շուրջ երկու շաբաթ պատսպարել էր Սո. Շահումյանը (տե՛ս **Дубинский-Мухадзе И.**, Шайман, Москва, 1968, с. 235): Թուրքաբար ուրանալով այդ իրողությունը, Բաքվի համարադրական հայտնի գործիչ Ահմեդ բեկ Աղսեղ (Անդրկովկասում 1905-1907 թթ. ազգամիջյան հրահրումների գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը) Կ. Պոլսում 1921 թ. հունիսի 18-ին հայ վրիժառու Սիսայ Թուրքյանի՝ Բ. Խան-Ջիվանշիրին ահաբեկելու առիթով աղմուկ համաժողովարարության ժամանակ հակահայկական տրամադրություններ ստեղծելու նպատակով Տրսպիզոնում լույս տեսնող «Ժսիքբաթ» լրագրում հրապարակած հոդվածում ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելով Բաքվի մարտյան դեպքերը, գրում է, թե իբր հայերը Բաքվում սպանել են «տասնը չորս հազար մահմեդականներ» (Ահմեդ Աղայէֆի դերը Պաշտի գրաման եւ հայկական ջարդերում մեջ, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, հոկտեմբեր 14, № 2706): Այսպիսով՝ ակնբախ է, որ Բաքվի հայության պատմության, մասնավորապես 1905-1906 և 1917-1920 թթ. ժամանակահատվածների նեմգափոխման և խեղաթյուրման հիմքերը դրվել են տակավին 1920-ական թվականների սկզբներին՝ բուսար-մուսավաթականների կողմից, ինչը մեր օրերում տեղագիր շարունակում են նրանց հետևորդները: Ինչպես օրինակ, Ադրբեջանական Հանրապետության նախագահ Հ. Ալիև, Բաքվի նահանգում (1918-1920 թթ.), այնուհետև՝ Սուվգայիրում (1988 թ. փետրվարի 27-29), Բաքվում (1990 թ. հունվարի 13-19), Խանլարի շրջանում (1991 թ. ապրիլի 30), Մարաղայում (1992 թ. հունիսի 13-14) և հայաբափաված Շահումյանի շրջանում հայերի ցեղասպանության իրողությունը միտելու և համաշխարհային հասարակությանը շփոթության մեջ գցելու համար 1998 թ. մարտի 26-ին ստորագրել է «Ադրբեջանցիների ցեղասպանության մասին» անիքթթ, ամբողջովին կեղծիքի և ստի վրա հենված մի հրամանագիր, որով մարտի 31-ը հայտարարվում է «ադրբեջանցիների ցեղասպանության օր» (Աբրահամյան Հ., Ադրբեջանցիների

Հասարակական շինութիւններում՝ տրամադրելով նրանց սնունդը և բժշկասանիտարական անհրաժեշտ օգնութիւնը¹: Այդ աշխատանքներն իրականացնում էր Հատուկ նպատակով ստեղծված խնամատարութեան Հանձնաժողովը՝ Դ. Անանունի (Դավիթ Տեր-Դանիելյան) գլխավորութեամբ²: «Մշակ»-ի Համաստեմամբ. «Մարտի կռիւն Բազուի Հայ ազգաբնակչութիւնը իրան պահեց չափազանց զուսպ և բարեացակամ դէպի թուրքերը (իմա՝ թաթարները — Գ. Ս.): ...Սրանք փաստեր են, որ Բազուի կռիւը ազգային որևէ բնոյթ չունէր»³:

Խաղաղութեան Հաստատումից հետո Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը բաց թողեց իր խնամակալութեան ներքո գտնվող բոլոր թաթարներին և Դ. Անանունի ու պարսից հյուպատոսի թարգմանի պաշտօնական արձանագրութիւններով, պահապանների ուղեկցութեամբ փոխադրեց քաղաքի մահմեդական մասը⁴: Այդ առիթով՝ առևտրաարդյունաբերող, թաթար-

ցեղասպանութիւն, «Դռոշակ», Երևան, 1998, 18 հունիս-1 հուլիս, № 12, էջ 13-17): Դեպքերի ժամանակակից, հետագայում խորհրդային հայտնի պատմագրան, պրոֆ. Յակով Ռատցուկերը, որին հաջողվել էր ծանոթանալ Ադրբեջանական Հանրապետության (նախարարների խորհրդի 1918 թ. հուլիսի 15-ի որոշմամբ ստեղծված «Մարտյան իրադարձությունները քննող պատկարգ հանձնաժողով»-ի նյութերին, արձանագրում է հետևյալը. «Մեզ հաջողվեց ծանոթանալ վկաների որոշ ցուցմունքներին, սակայն, այդ բոլորը այն աստիճան անհեթեթ էին, որ նույնիսկ մուսավարականները անհավատարմաբար գտան հրապարակել հանձնաժողովի նյութերը» (Pattayser Я., նշվ. աշխ., с. 156): Ավելին՝ անտեսելով Բաքվում 1918 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունների վերաբերյալ քավական մեծ թիվ կազմող հավաստի արխիվային վավերագրերն ու վկայությունները, այլընթացիկ պատմաչինարարները միտումնավոր կերպով լուրջաբար են մատնում մարտյան դեպքերի իրական կազմակերպչի՝ մուսավարի հրահրիչ և սաղորիչ գործողությունները և փորձում են հիմնական պատասխանատու համարել բոլշևիկներին և դաշնակցականներին՝ զուգահեռաբար փարիսեցիորեն իրենց պաշտպանության տակ առնելով բոլշևիկներ Ն. Նարիմանովին և Մ. Ազիզբեկովին (տես՝ Мустафа-Заде Р., նշվ. աշխ., с. 28-29; Мамедов И., Мусав Т., Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество, Тула, 2006, с. 27; Балаев А., Мартовские события 1918 года в Азербайджане, Тбилиси, 2009, с. 30-31; Рустамова-Тогиди С., Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах, Баку, 2009.

¹ Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 99, տես նաև գ. 26, ք. 23, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 355, ք. 31, տես նաև «Մշակ», 1918, ապրիլի 27, № 66:

² Տես Դարբինյան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Երրորդ մաս. Վերադարձ), էջ 246:

³ Տարեդարձ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 30, № 70:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 2-3, տես նաև Տարեդարձ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 30, № 70:

ների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Հաջի-Ջեյնալ-Աբդին Թաղիկը մամուլի միջոցով հայերին հայտնեց առանձնահատուկ շնորհակալություն¹։ Թաղիկի՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորիին մարտի 27-ին (ապրիլի 9) հղված հեռագրում մասնավորապես ասվում էր. «Երկրի բարօրութեան օգտին ես անձամբ իմ քաղաքացիական պարտքն եմ համարում յայտարարելու, որ Բազլի անցքերը հայ-թուրքական ընդհարման բնոյթ չէին կրում։ Կռիւների ամբողջ ընթացքում թուրքերը ձեռք չէին տալիս թուրքական թաղերում և տներում ապրող հայերին։ Իսկ հայկական զորամասերը փրկեցին և ապաստան տւին աւելի քան 14.000 մուսուլմանների, որոնց յետո վերադարձրին պարսից հիւպատոսի միջոցով»²։

Բաքվում տեղի ունեցած մարտյան իրադարձություններից հետո, անյրիլի սկզբներին հաշվի առնելով մուսավաթի պարտություն արդյունքում ստեղծված նոր ռազմաքաղաքական իրավիճակը, Ռոստոմի նախաձեռնությունամբ մշակվեց հետագա գործողությունների հետևյալ ծրագիրը. Եղիշե Պահլավունու գլխավորությամբ Արցախ ուղարկել մեկ դունդ՝ հայությունը օգնություն հասնելու համար։ Մարտին Շաթիրյանի տանը կայացած խորհդակցությունից հետո Ռոստոմը՝ Ե. Պահլավունուն տվել էր հետևյալ հանձնարարականը. «Վաղևանից կսկսես ցուցակագրել եւ կազմել 1500 հոգուց բաղկացած մէկ դունդ ընտրեալ տղաների, որոնցից որքան հնարաւոր է զգալի թիւ կազմեն ձիաւորները և յաւելեալ ձիեր՝ զէնք եւ ռազմամթերք բեռնելու համար, եւ Լ. Զառաֆեանի հետ պիտի ճեղքէք եւ, վերացնելով ճանապարհի խոչընդոտները, հասնէք Ղարաբաղ։ Զեզ երկուսիդ կտրւի լիազօրութիւն վարելու թէ ռազմական եւ թէ վարչական գործերը՝ ըստ ձեր հայացողութեան, տեղի մեր լաւ ընկերների աջակցութեամբ, որոնք ձեզ օժանդակողներ պիտի լինեն։ Կլի-

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 34, ք. 41, տես նաև «Սշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 26, № 401։

² «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, մարտի 29, № 66։

նէք խի՛ստ, անողոք բոլոր բարեկամ եւ ոչ բարեկամ տարրերի նկատմամբ, յանուն մեր ժողովրդի»¹:

Համազասպը, տեղեկանալով դեպի Արցախ ձեռնարկվելիք արշավանքի մասին և քաջածանոթ լինելով տեղանքին, բուռն ցանկություն է հայտնում անձամբ ղեկավարելու գուշդը: Այդ նպատակով նա դիմում է Ռոստոմին՝ հիմնավորելով, որ «...ինքը երկար տարիներ ապրել է Ղարաբաղում, ծանօթ է շատերին եւ ճանաչւած բոլորից: Յիշեցնում է եւ Ասկերանը, Ղարաբաղի աշխարհագրութիւնը եւ այլն»²: Համազասպին ուշադիր լսելուց հետո Ռոստոմը պատասխանում է. «...վատն այն է, որ դու շատ ծանօթներ ունես եւ երկար ես ապրել Շուշիում: Մենք գիտենք՝ ում որտեղ պէտք է ուղարկել եւ ինչ գործ յանձնել: Դու այստեղ պէտք ես մեզ»³: Չհակառակվելով Ռոստոմին, այնուամենայնիվ, Համազասպը չէր հաշտվում Արցախ մեկնող գուշդը չղեկավարելու մտքի հետ: Շնորհավորելով Ե. Պահլավունուն՝ գնդի հրամանատար նշանակվելու առիթով՝ Համազասպը խնդրում է նրանից միջնորդել Ռոստոմի մոտ՝ գնդի հրամանատարությունը իրեն հանձնելու համար. «Գործի յաջողութեան համար, մենք՝ ես եւ դու, միասին պիտի անենք, ասա Ռոստոմին՝ հրամանատարութիւնը ինձ յանձնի, իսկ դու՝ որպէս օգնական»⁴: Սակայն Ե. Պահլավունին չի տալիս իր համաձայնությունը: Եվ դա բնական էր: Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներից յուրաքանչյուրն իր նվիրումով, կատարած գործերով և անձնագոհությամբ ձգտում էր ավելին անել հայրենիքի համար:

Ցավով պետք է նշել, որ Արցախին օգնութեան հասնելու և միաժամանակ թուրքական բանակի դեմ մարտնչող հայկա-

¹ Եղիշէ Պաւլատունի, նշվ. աշխ., էջ 95:

² Նույն տեղում, էջ 97:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

կան կորսուածի թիվունքն ամրապնդելու այդ ծրագիրը գործողության մեջ չգրվեց: Ապրիլի 9-ի երեկոյան Ստ. Շահումյանը հանգրիպում է Ռոստոմի հետ և հայտնում Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեի որոշումը՝ արշավանքը դադարեցնելու մասին, հիմնավորելով, որ «Նախ՝ դիժը, որով պիտի Ղարաբաղ գնա Եղիշէն, մի շարք թաթարական գիւղերի միջով է. անխուսափելի են ընդհարումները, գուցէ ճակատադրական: Երկրորդ՝ անկախ առաջինից մենք որոշեցինք մէկ ուժեղ զօրաբաժին ուղարկել Շամախի եւ Գէօգչա գաւառները, որի համար մեր կառավարութիւնը նշանակել է արդէն Եղիշէլին Շամախիի եւ Գէօգչայի ընդհանուր լիազօր հրամանատար: Ապագայ գործերը եթէ յաջող դասաւորւեցին, նա այնտեղից աւելի ապահով տեղերով եւ աւելի ստւար ու սպառազէն ուժերով կարող է անցնել հասնել իր նպատակին՝ ըստ Ձեր նախօրօք կազմած ծրագրի»¹:

Մարտյան իրադարձություններից հետո, Բաքուն գրավելու և այնտեղ հաստատված բոլշևիկյան իշխանությանը տապալելու փորձ ձեռնարկեց երիտթուրքերի և մոսսավաթականների հետ սերտ կապերի մեջ գտնվող 1917 թ. աշնանը Դադստանի իմամ ընտրված Նաջմուդդին Գոցինսկին², որն այդ նպատակով հայտարարել էր «սրբազան պատերազմ» (ղազավաթ)³: Դադստանցիները դեռևս փետրվար ամսից չըջափակել էին Բաքու-Պետրովսկ երկաթուղին և տուն վերադարձող ռուս զինվորներից խլել մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք⁴:

Փաստերը վկայում են, որ Ն. Գոցինսկու գործողությունները ծրագրել էին Գանձակում բույն դրած մոսսավաթականները, որոնց նպատակն էր. Բաքուն կտրել Հյուսիսային Կով-

¹ Նույն տեղում, էջ 97-98:

² Տե՛ս Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 108, տե՛ս նաև Мнацаканян А., К истории Кавказской Красной армии (1918 г.), ЛՀԳ, Երևան, 1968, № 1, էջ 6:

³ Տե՛ս Шаумян Сур., Бакинская Коммуна, Баку, 1927, с. 16, տե՛ս նաև Արզումանյան Ս., Ստեփան Շահումյան, էջ 493:

⁴ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 166:

կասից և հող նախապատրաստել Բաքուն Դաղստանից և Գանձակից գրավելու համար¹: Գաբ. Ղորղանյանը փաստերի վկայակոչմամբ գրում է. «...Մուսավաթի ղեկավարները, Բագուի անյաջող ձեռնարկէն յետոյ, մեկնեցան Գանձակ՝ սլաքաւորը կազմակերպելու եւ Բագուի գրաւումը նախապատրաստելու համար»²: Մուսավաթականները մշտական կապի մեջ էին գտնվում Դաղստանի մահմեդական կազմակերպութունների հետ, որոնք նույնպես ցանկանում էին միանալ Օսմանյան կայսրութեանը³: Բացահայտելով մուսավաթականների քաղաքականութեան մոլթ անկյունները, ակադեմիկոս Հ. Ավետիսյանը ստույգ աղբյուրներով հաստատում է, որ «Մուսավաթականների ղեկավարները փախչելով Գանձակ, աշխատանք տարան Գանձակի և Դաղստանի մուսուլմանական կազմակերպութունների կապը ավելի սերտացնելու համար»⁴:

Ն. Գոցինսկու շտաբի հրամանատարական կազմում կային «Իթթիհադ վե թերաքքը» կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ, Օսմանյան կայսրութեան զինվորական նախարար և զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի պետ Իսմայիլ Էնվեր փաշայի կողմից ուղարկված ոչ քիչ թվով թուրք սպաներ⁵: Ն. Գոցինսկին սերտ կապեր էր հաստատել նաև բոլշևիկյան ճնշման տակ Վլադիկավկազից նահանջած և Սամուրում կենտրոնացած սպիտակգլարեիական կորպուսի գեներալների հետ, որը գլխավորում էր գեներալ-մայոր Ֆեյզի Միրզա Ղաջարը⁶:

¹ Տե՛ս Parayzer Я., նշվ. աշխ., с. 142.

² Ղորղանյան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Պայքար Բագու քաղաքի եւ շրջանի համար), էջ 113:

³ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 165:

⁴ Նույն տեղում, էջ 167:

⁵ Տե՛ս Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг., док. № 70, с. 87, տե՛ս նաև Parayzer Я., նշվ. աշխ., с. 142-143, տե՛ս նաև Мнацаканян А., К истории Кавказской Красной армии (1918 г.), էջ 6:

⁶ Տե՛ս Եֆրեմով. Սովխարցս, Մերոնով, Բագուի դէմ, «Արեւ», Բագու, 1918, ասպրիլի 10 (23), № 73, տե՛ս նաև Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане (документы и материалы. 1917-1918 гг.), под редакцией З. Ибрагимова и М. Искендерова, Баку, 1957, с. 667.

Բաքուն գրավելուց առաջ Գոցինսկու գլխավոր նպատակը դարձել էր Պետրովսկի (այժմ՝ Մախաչկալա) գրավումը, որտեղ դեռևս 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին (20) հաստատվել էին խորհրդային կարգեր¹: 1918 թ. մարտի 23-ին (ապրիլի 10) Ն. Գոցինսկու ղաղապանության երկու հեծյալ գնդերը հանկարծակի հարձակումով գրավում են Պետրովսկը, որից հետո քաղաք է մտնում Ն. Գոցինսկին 500 հոգանոց զորաջոկատով: Մեկ շաբաթ շարունակ քաղաքում տիրում էր ավերի ու թալանը, որից հատկապես տուժեց հայ բնակչությունը. թալանվեցին Սբ. Պողոս-Պետրոս հայկական եկեղեցին և հայապատկան մի քանի ֆիրմաներ²: Կողմնակա ուղեկցվեց հայերի ջարդերով³: Պետրովսկի գրավումով Բաքուն կտրվեց Հյուսիսային Կովկասի հացառատ շրջաններից⁴:

Ամրանալով Պետրովսկում, Ն. Գոցինսկին Բաքվի մահմեդականներին օգնություն հասնելու պատրվակով նախապատրաստվեց արշավել Բաքվի դեմ: Բաքվում տեղի ունեցած մարտյան իրադարձությունների մեջ Ն. Գոցինսկին անհիմն կերպով մեղավոր էր համարում նաև հայերին⁵, ուստի Բաքվի դեմ արշավանքի նախօրեին Պետրովսկից ապրիլի 2-ին Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդին ուղարկած հեռագրով սպառնում էր «վրէժխնդիր լինել նրանցից»⁶:

Ն. Գոցինսկին գեներալ-մայոր Միր Քյադլիմ-բեկ Թալիշլինսկու ընդհանուր հրամանատարությունը ապրիլի սկզբներին

¹ Стів Борьба за победу и упрочение советской власти в Дагестане, под редакцией Г. А. Аликберова, Махачкала, 1960, с. 70-71, տե՛ս նաև Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг., док. № 60, с. 80-81, տե՛ս նաև Раггаузер Я., նշվ. աշխ., с. 142.

² Стів События в Петровске, «Знамя труда», Баку, 1918, 30 марта, № 27.

³ Стів Борьба за победу и упрочение советской власти в Дагестане, с. 85.

⁴ Стів նույն տեղում, с. 87, ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 2, 13, տե՛ս նաև Партия "Муссават", «Знамя труда», Баку, 1918, 30 марта, № 27, տե՛ս նաև Ա-Դ-ո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայուրեան երկունքը, էջ 518:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 2:

⁶ Ա-Դ-ո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայուրեան երկունքը, էջ 518, տե՛ս նաև Վրացեան Մ., Հայաստանի Հանրապետության, էջ 166, տե՛ս նաև Դադասյանի իմամից Բազի Ազգային խորհրդին, «Արես», Բազու, 1918, ապրիլի 6 (19), № 71:

Պետրոպոլսից և Թեմիր-Նան-Շուբայից (այժմ՝ Բուլնակսկ) Բաքվի խորհրդի դեմ ուղարկեց նախկին «Վայրի ղեկիզիայից» կազմված Դադաստանի հեծյալ գունդը (հրամ.՝ գնդ. Տարկովսկի)¹ և ղինված լեռնական մահաճակատներին²։ Բաքվի դեմ արշավող 500-ի հասնող գունդը (յուրաքանչյուր զորախումբ բաղկացած էր 60 հոգուց) հիմնականում համալրված էր դադաստանյան 1-ին գնդի՝ երկու և 2-րդ գնդի՝ երեք հարյուրյակ ղինվորներով։ Իրենց տրամադրության տակ ունեին լեռնային 4 թնդանոթ և 4 գնդացիր, բացի այդ՝ 1000-ի չափ միլիցիոներներ³։ Նրանց էին միացել նաև Բաքվից Ղուբա փախած մուսավաթական զորքերի մնացորդները։

Բաքու առաջացող լեռնականներին ճանապարհին միանում են նաև ղուբացի թաթար խոշոր կալվածատերեր, մուսավաթականների հետ սերտ կապերի մեջ գտնվող Ղուբայի գավառական կոմիսար, «Իթթիհադ» կուսակցության Ղուբայի գավառի մասնաճյուղի հիմնադիրներից Ալի-բեկ Ջիզիկսկի⁴ և

¹ Տե՛ս Шамян Сур., նշվ. աշխ., с. 16.

² Տե՛ս Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 13, տե՛ս նաև Мнацаканян А., նշվ. աշխ., էջ 6. տե՛ս նաև Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 168:

³ Տե՛ս Եֆրեմով, Սուխարով. Սեբեմով, Բագուի դեմ, «Արև», Բագու, 1918, ապրիլի 10 (23), № 73:

⁴ Ցարական բանակի նախկին սպա, կապիտան Ալի-բեկ Ջիզիկսկին Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո նշանակվել է Ղուբայի գավառական կոմիսար։ Այդ շրջանում համագործակցել է դուքացի ուսուցիչ Սյու Ջաֆար Բադիրովի հետ, վերջինիս նշանակելով Ղուբա քաղաքի 2-րդ՝ Խրեակով մասի կոմիսար։ Եղել է «Իրքիսիադ» կուսակցության Ղուբայի գավառի մասնաճյուղի հիմնադիրներից, կենտրոնական կոմիտեի անդամ։ Մուսավաթական կառավարության տարիներին գնդապետի աստիճանով նշանակվել է քաղաքապետի տեղակալ։ Ղուբայի գավառից ընտրվել է պառլամենտի անդամ. եղել է «Իրքիսիադի» ֆրակցիայի անդամ (տե՛ս Հեռագիր Ղուբայից, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, ապրիլի 1, № 69)։ 1920 թ. ալտիվ պայքար է մղել Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատման դեմ։ Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հեռացել է Իրան։ Ադրբեջանի Չեկայի նահապահ Սյու Ջաֆար Բադիրովի աջակցությամբ 1921 թ. վերադարձել է Բաքու և արդարացվել։ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հետախուզության աշխատակից Ի. Կ. Էֆենդիևի՝ ԽՄԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչովին 1953 թ. հոկտեմբերի 7-ին գրած նամակում ասվում է, որ այդ շրջանում Ս. Բադիրովը համագործակցել է Ալի-բեկ Ջիզիկսկիի հետ (տե՛ս Политбюро и дело Берия (сборник документов), под общей ред. О. Б. Мозохина, Москва, 2012, с. 986). Ի դեպ, Ս. Բադիրովի՝ 1954 թ. ապրիլի 9-ի հարցաքննության ժամանակ վերջինս չի ժխտել իր համագործակցությունը Ալի-բեկ Ջիզիկսկիի հետ (տե՛ս Хаустов В., Дело Берия: Приговор обжалованию не подлежит, Москва, 2012, с. 41, 446)։ Ս. Բադիրովի՝ հանրապետությունից բացակայելու ժամանակ, Ալի-բեկ Ջիզիկսկին 1928 թ. ձերբակալվել է և «հայկա-

Համգուլլա Էֆենդի Էֆենդիզադերի՝ զորաջոկատները և շուրջ 1500 հոգանոց հեծյալ և հեռակալ զորքով ու հրետանիով համատեղ շարունակում արշավանքը²։ Հրապուրված Բաքվի հարստությունների կողոպուտով, մարտյան իրադարձություններից հետո Բաքվից Ղուբա փախած խոշոր նավթահանքատեր Ալա Բալա Ղուլիևի հրահրմամբ նրանց են միանում նաև ճանապարհին հանդիպած թաթարական զուլդերի ավարատենչ բնակիչները³։ Ինչպես վկայում է Ս. Մելիք-Յուլջանը. «... Ղուբա քաղաք փախած մուսավաթականները... մեծ գումարներ ծախսելով, կաշառելով մի քանի ազդեցիկ լեզգիների եւ խոստանալով մեծ հարստութիւններ, կազմակերպում են մի խումբ, բաղկացած հազար ձիաւոր լեզգիներից⁴, միացնում նրանց տեղացի թուրք խուժանին եւ արշաւում են Բաքուի վրայ։ Խումբը, քանի մօտենում է Բաքուին, այնքան մեծանում է.— Նրան միանում են ճանապարհների վրայ գտնուող թուրք գիւղացիները, հրապուրուած Բաքուի թալանով»⁵։ Ապրիլի 7-ի առավոտյան հասնելով Բաքվից 15 կմ հեռավորության վրա գտնվող Խուրդալան զուլդ, հակառակորդն այդտեղից վերջնադիր է ներկայացնում Բաքվի խորհրդին՝ պահանջելով անձնատուր լինել⁶։ Չստանալով պատասխան՝ ցերեկվա ժամը 12-ին

կան կոտորածներ կատարելու» մեղադրանքով 1929 թ. գնդակահարվել (տե՛ս Կуба. Апрель-май 1918 г., с. 450-451)։

¹ Խոշոր կալվածատեր Համդուլա Էֆենդի Էֆենդիզադեն մուսավաթական կառավարության տարիներին եղել է պառլամենտի անդամ (տե՛ս նույն տեղում, с. 57)։

² Տե՛ս «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 19 апреля, № 69, տե՛ս նաև Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане (документы и материалы. 1917-1918 гг.), док. № 350, с. 338.

³ Տե՛ս Տեղեկություններ Խուրդալանից, «Արև», Բազու, 1918, ապրիլի 7 (20), № 72, տե՛ս նաև «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 19 апреля, № 69, տե՛ս նաև Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане (документы и материалы. 1917-1918 гг.), док. № 350, с. 338.

⁴ Ի դեպ, Բաքվում 1905-1906 թթ. տեղի ունեցած հայ-բարարական ընդհարումների ժամանակ ևս Բաքվի գավառի լեզգիների զինված խմբերը մեծապես աջակցել են բարարներին (տե՛ս Սիմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, էջ 54-55)։

⁵ Մելիք-Եսլեյան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Գ.), էջ 107։

⁶ Տե՛ս Սարգսյան Մ., Բաքվի Կոմունայի մասին (Հին բուլեկներին հիշողություններ. գիրք Ա, Երևան, 1958, էջ 296)։

ներանք թնդանոթային կրակ են բացում Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեի զրահապատի դեմ, իսկ հեծյալ և հետևակ ջոկատները սկսում են շարժվել Բալաջարի և Բաքվի ուղղությամբ¹:

Բաքու քաղաքի և նրա շրջանների հեղափոխական պաշտպանություն կոմիտեն նրանց դեմ է ուղարկում Ա. Ղահրամանյանին² և գեդ. Ս. Ղազարյանին, որոնք «Կարմիր գվարդիայի» ղորախմբով (մոտ 300 հոգի) հակառակորդին հանդիպում են խուրդալան և Բալաջար գյուղերի մոտ³: Ապրիլի 7-ին և 8-ին (ն. տ.) տեղի ունեցած համառ կռիվներում Բաքվի ղորքին հաջողվում է հուժկու գրոհով գրավել խուրդալանի բարձունքները, հակառակորդին հետ շարտել լեռները և առաջ շարժվելով գրավել Գուդեբեմես կայարանը⁴: Ն. Գոցինսկու հետ միասին Դերբենդ է փախչում նաև Ալի-բեկ Ջիզիկսկին: Այդ կռիվներում աչքի են ընկնում հատկապես Ռշտունի Սաֆարյանի հրամանատարությունում գործող Թադևոս Ամիրյանի⁵ հեծելազորը¹, 16-րդ գումարտակը և հետա-

¹ Տե՛ս Շահմույան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4, էջ 194, տե՛ս նաև Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг., док. № 74, с. 91-92.

² Ա. Ղահրամանյանը հետագայում նշանակվել է Կովկասյան կարմիր բանակի հեծյալ հետախուզական ջոկատի հրամանատար (տե՛ս **Мнацаканян А.**, նշվ. աշխ., էջ 13):

³ Տե՛ս **Шаумян Сур.**, նշվ. աշխ., с. 16-17, տե՛ս նաև **Ղադաման Գ.**, Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատին վրայ (Պայքար Բազու քաղաքի եւ շրջանի համար), էջ 113, տե՛ս նաև **Корганов Г.**, նշվ. աշխ., с. 155

⁴ Տե՛ս Ա.-Դ. **Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան**), Հայոթեան երկունքը, էջ 518:

⁵ Թադևոս Ամիրյանը (Գլմ Թադոս, Դալի Թադոս (1873-Գյոքչայի գավառի Գլիթ-20.09.1918) սկզբում եղել է ՀՅԴ անդամ: Մասնակցել է Խանասորի արշավանքին: 1904 թ. ընդգրկվել է բժ. Հ. Չավրիսի՝ Սասուն մեկնող խմբում: Հայ-թարաքական ընդհարումների ժամանակ Հյուսիսային Կովկասից գեներ. է տեղափոխել Բաքու և Այսրկովկասի այլ վայրեր: Նիկոլ Դումանի հետ մասնակցել է Երևանի մահաճգի հայտրյան ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Կարևոր դեր է խաղացել նաև Գանձակի հայտրյան պաշտպանության գործում: Մակայն հետագայում հարել է անարխիստներին և հեռացել ՀՅԴ-ի շարքերից (տե՛ս Բաքվի 26 կոմիտեների հիշատակին (փաստաթղթեր և նյութեր), Բաքու, 1968 էջ 205): Առաջին աշխարհամարտից առաջ Գրոգին քաղաքի հայոց միդասյան դպրոցում վարել է հոգաբարձուի պաշտոնը: Նույն դպրոցում ուսուցչակետ աշխատած Վարդան Իսկենդրյանն էր իրենից հետո գրում է. «Որպես տոհմիկ դաստիարակության ջրմուռն ցատկով մը, ան (իմա՝ Թ. Ամիրյանը - Գ. Ս.) չեղած ու չերևակայած աղբիւրներ կը ստեղծէր (հիշատակ ապառիկու համար իր խմանակալորեան յանձնումը դպրոցը» (Իսկենդրեան Վ., Հայ կամաւորի մը յուշերը (1914-1917), էջ 75): Առաջին աշխարհամարտի տարիներին կռիւ է Անդաւնիկի ջոկատում: 1918 թ. իր բոլշևիկ եղբոր՝ Արսեն-

խողարկական էսկադրոնը (Հրամ.՝ Սարգիս Սարգսյան)²: Ստ. Շահումյանի՝ ՌՍՖՍՀ Ժողկոմխորհին 1918 թ. ապրիլի 13-ին ուղարկած նամակում այդ մասին ասվում է. «...առաջին քաղաքացիական ճակատամարտից հետո Բաքվի մուսուլմաններին օգնություն եկան Դադստանի զորքերը Պետրովսկից և Շուրայից: Ապրիլի 7-ին և 8-ին մենք նրանց դեմ շարժեցինք մեր զորքերը և քաղաքից մոտ 15 վերստ հեռու (Նուրդալանի մոսերքում) աեղի ունեցած մարտերից հետո թշնամին ջախջախվեց ու ետ շարավեց»³:

Ն. Գոցինսկու զորամիավորումների՝ Բաքվի դեմ արշավանքը կասեցնելուց հետո խնդիր դրվեց զբաղելու նաև վերջինիս ազդեցություն տակ գտնվող շրջանները: Նախ՝ պետք է զբաղվեին Պետրովսկը, որտեղից կասեցվում էր «...Բաքվի համար ուղարկվող պարենային բեռները»⁴ փոխադրումը: Բաքվի խորհրդի, քաղաքի և նրա շրջանների հեղափոխական պաշտպանության կոմիտեի կողմից ռազմական գործողությունների ընդհանուր ղեկավարումը հանձնարարվել էր կոմիտեի անդամ Ի. Սուխարեևին, որը լիազորված էր որպես Պետրովսկ քաղաք ուղարկվող էքսպեդիցիոն ջոկատի կոմիսար⁵:

նի ազդեցությամբ հարել է բոլշևիկներին: 1918 թ. իր խմբով մասնակցել է Բաքվի ինքնապաշտպանությանը: Կոմունայի անկումից հետո գնդակահարվել է 26 կոմիսարների հետ (տես Գիլ-խանդանեան Ա., Հայ-իսթաթական ընդհարումները, Խ. Ա, էջ 95-96, տես նաև Դաքքինեան Ռ., Կեանքիս գրքեն (Նրորոդ մաս. Վերադարձ), էջ 240): Անհավասարակշիռ բնավորության պատճառով Թ. Ամիրյանին տրվել է «Գիծ» մականունը: «Թաղէսը անհատական քաջութեան հետ ունէր այն հագագիտ մարդկանց խառնուածքը, գրում է Ա. Գոյլխանդանյանը, որ կարող է անմահացնէ իբրեւ հերոս, բայց եւ կարող է գլորել անդունդը, իբրեւ բախտախնդիր: Գիծ Թարոս, ահա այն համապատասխան անունը, որ տուել էին նրան իր ընկերները» (Գիլ-խանդանեան Ա., Բագուի դերը մեր ազատագրական շարժման մէջ. «Հայրենիք», Պոսթրն. 1924. Գ. տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 128-129):

¹ Տես չԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 2, 13-14:

² Տես Սարգսյան Ա., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, Երևան, 1961, էջ 878): Ս. Սարգսյանը Իջևանի Ալյեկովիտ (մախկիմում՝ Ուզունբալա) գյուղից էր: ՌՍԴԲԿ անդամ էր 1917 թվականից: Բարձրում աշխատել է որպես խառատ: Կատարել է կուսակցական պատասխանատու աշխատանքներ: Մասնակցել է Բաքվի հերոսամարտին:

³ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, Խ. 4, էջ 202:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տես նույն տեղում, էջ 205:

Գնդ. Միխայիլ Եֆրեմովի հրամանատարությամբ գործող Բաքվի խորհրդի ծովային և ցամաքային ուժերի էքսպեդիցիոն ջոկատը (500 հոգի) ապրիլի 17-ին զարգացնում է հարձակումը և 20-ին գրոհով վերցնում Պետրովսկն ու Թեմիր-խան-Շուրան¹: Պետրովսկից՝ Մ. Եֆրեմովի Բաքու քաղաքի հեղափոխական պաշտպանության կոմիտեին ապրիլի 20-ին ուղարկած ռադիոհեռագրում ասվում էր. «Այսօր, ապրիլի 20-ին ցերեկայ ժամը 4-ին «Արդահան» ռազմանաւից բաւական երկարատե ուժեղացնում էր յետոյ, Պետրովսկը գրաււած է խորհրդային զօրքերով»²: Դրանից հետո Ն. Գոցինսկին փախչում է Թեմիր-խան-Շուրա, իսկ նրա զորաջոկատները ցիրուցան են լինում³: Դերբենդ-Ղուբա գծի խորհրդային ռազմական էշելոնի կոմիսար Գեորգի Ստուրոուայի կողմից ապրիլի 25-ին գրավւում է նաև Դերբենդը⁴: Սակայն Պետրովսկի և Դերբենդի գրավումով չվերականգնվեց Հյուսիսային Կովկասի հետ երկաթուղային կապը: Թերեքի շրջանում բոլշևիկյան իշխանության դեմ սկսված խռովությունների հետևանքով Դաղստանը չարունակում էր կտրված մնալ Հյուսիսային Կովկասից, ինչի հետևանքով հնարավորություն չէր ստեղծվում հայ մատակարարել սովի մատնված Բաքվի ազգաբնակչությանը⁵:

Հյուսիսից Բաքուն գրավելու անհաջող փորձից հետո մուսավաթը Անդրկովկասյան կոմիսարիատից (որում իշխա-

¹ Տե՛ս Եֆրեմով, Զաղաքացիական կռիւ: Պետրովսկու գրաւումը, «Արեւ», Բազու, 1918, ապրիլի 10 (23), № 73, տե՛ս նաև Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг., док. № 91, с. 101, տե՛ս նաև События в Петровске, «Знамя труда», Баку, 1918, 30 марта, № 27.

² Նույն տեղում, տե՛ս նաև Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане (документы и материалы. 1917-1918 гг.), док. № 374, с. 361-362:

³ Տե՛ս «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 27 апреля, № 76. Դաղստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո Ն. Գոցինսկին քարկում է Չելվիայում, իսկ 1925 թ. դատարանի որոշմամբ վնդակախարկում (տե՛ս Труды (Азербайджанский филиал ИМЭЛ при ЦК ВКП(б)), т. XII, Баку, 1948, с. 259, տե՛ս նաև Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг., с. 505).

⁴ Տե՛ս Դերբենդի տեղումը, «Արեւ», Բազու, 1918, ապրիլի 13 (26), № 76:

⁵ Տե՛ս Parayser Я., նշվ. աշխ., с. 180.

նությունը զավթել էր վրաց-մահմեդական ազնվականա-խա-
նական մեծամասնությունը) և Սեյմից պահանջեց զինված
արշավանք ձեռնարկել Բաքվի խորհրդի դեմ: Արշավանքի
նախապատրաստման հարցերը քննարկվեցին Սեյմի ասլիկի
2-ի նիստում, որտեղ որոշվեց գրավել Բաքուն և վերական-
գնել այնտեղ Անդրկովկասյան կառավարությունը¹: Բաքվից
Գանձակ փախած մուսավաթական գործիչներ Ֆ. Խան-Խոյս-
կին, Բ. Խան-Ջիվանշիրը, Ա. Թովչիբաշևը, Ա. Ջլաթխանովը
և ուրիշներ, Անդրկովկասյան Սեյմի մահմեդա-վրացական
ուժերի օժանդակությամբ, ձեռնամուխ եղան մահմեդական
զորամասեր կազմակերպելու և Բաքվի դեմ արշավելու գոր-
ծին: Թուրք-թաթարական ուժերի կողքին զավազիր կեցվածք
ընդունած վրացական ազգային խորհրդի կողմից «մահմեդա-
կան վայրի» զինվորական համալրվում է նաև 800 վրացի զին-
վորներով²: Այդ զորամիավորումները գլխավորում էին վրաց
զենեքալ-մայոր Լևան Մաղալովը (Մաղալաշվիլի) և մուսուլ-
մանական կորպուսի հրամանատար, զենեքալ-լեյտենանտ
Ալի-Աղա Շիրվինսկին: Կառավարությունը Մաղալովի և
Շիրվինսկու տրամադրությամբ տակ էր դրել 4 դաշտային և 2
լեռնային հրանոթ, 2 զրահապատ գնացք, 8 «Մաքսիմ» տիպի
և 20 «Լյուիս» տիպի գնդացիր, 1000 հրացան, 2 մլն փամ-
փուշտ, 4000 արկ և 5000 ռ. ավանա³: Բաքվի դեմ արշավող
զորքի ընդհանուր թիվը հասնում էր 5000-ի⁴: Զորքի կազ-
մում կար նաև թուրքական 2 գունդ⁵, որոնց ընդհանուր
հրամանատարն էր թուրքական բանակի գնդապետ Զեքի բե-

¹ Խորշոյան Լ., Ստեփան Շահումյան (պետական և պարտիական գործունեությունը 1917-1918 թթ.), Երևան, 1959, էջ 304-305:

² Տես Եղիշե Պախլաունի, նշվ. աշխ., էջ 108:

³ Տես Խորշոյան Լ., Ստեփան Շահումյան (պետական և պարտիական գործունեությունը 1917-1918 թթ.), էջ 305:

⁴ Տես Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 168:

⁵ Տես Զորքերի հրամանատար՝ Ղազարով, Ալիարի գործակալի հրամանատար՝ Մուսայե-
լով, Հաջիդարբուլի շրջանում, «Արև», Բազու, 1918, ապրիլի 10 (23), № 73:

յը¹: Նա երկար ժամանակ մեծ աշխատանք էր տարել Գանձակում թաթարական ազգային զնդեր ստեղծելու ուղղությամբ²:

Բաքվի դեմ Սեյմի զորամիավորումների հարձակման կապակցությամբ ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեն Ա. Գյուլխանդանյանի անունից ռադիոհեռագրով իր բողոքն է հայտնում Անդրկովկասյան Սեյմի նախագահ Ն. Ջխեիձեին, որում մասնավորապես ասվում էր. «Ստացված լուրերի համաձայն Բաքվի դեմ հարձակվող զինված ուժերը ենթարկվում են Սեյմի զորամիավորումներին: Անթույլատրելի համարելով Սեյմի մասնակցությունը Բաքվի խորհրդի դեմ սկսված զինված պայքարին, ինչը սպառնում է վերածվելու ազգամիջյան կռիվների, ՀՅԴ Բաքվի կոմիտեն սլահանջում է, որ Դուք ձեռք առնեք վճռական միջոցներ՝ որպեսզի Անդրկովկասյան կառավարությունը ետ կանչի իրեն սպառնալից զորքը և հրաժարվի Բաքվի դեմ ուղարկելու որևէ զինված ուժ»³: Ռադիոհեռագրում նաև տեղեկացվում էր զինված մահմեդական զորամիավորումների կողմից Շամախիի գավառում հայ բնակչության նկատմամբ շարունակվող ոճրագործությունների, հայկական և ռուսական դուռերի ավերման և բնակչության տեղահանության մասին⁴: Սեյմին նույնաբանությամբ ռադիոհեռագիր հղվեց նաև Բաքվի հեղափոխական պաշտպանության կոմիտեի անունից⁵: Սակայն բոլոր նման սլահանջներն ու զգուշացումները մնացին անհետևանք:

Ապրիլի սկզբներին Սեյմի զորամիավորումները, թվով 3000 հոգի (հետևակ և թուրքական երկու հեծյալ գունդ, վրացական ձիավոր հարյուրյակ), առաջանում են Շամախու ուղղությամբ և

¹ Եղիշե Պախաուրի, նշվ. աշխ., էջ 94:

² Բաղասյան Խ., Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թվականին, Երևան, 1962, էջ 222:

³ Радиотелеграмма на имя председателя Закавказского Сейма и Бюро партии Дашнакцутюн в Тифлисе, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 18 апреля, № 68.

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս «Աշխատանքի դրոշակ», Թիֆլիս, 1918, ապրիլի 14, № 10:

գերաբազմաթիվ չափերով հաջողակաբար կապարանի գիմացի բարձունքներին¹: Հակառակորդն ուներ 4 թնդանոթ և 6 գնդացի²:

Կանխադգալով վերահաս փտանգը, հակառակորդին գիմացաբար մեղադրելով հայոց Ազգային խորհուրդին իրեն կից ստեղծում է ռազմական շտաբ՝ գնդապետ Բախտամյանի գլխավորությամբ, որին մի քանի օրից փոխարինում է փոխգնդապետ Հարությունյանը: Պաշտպանություն պլանը մշակեցին գեներալներ Ի. Բաղդամյանը և Հ. Բաբրատունին: Կարճ ժամկետում կազմավորվում է հայ սպաներից բաղկացած 120 հոգանոց վաշտ³:

Թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու մարտական առաջադրանքը դրվում է ռազմական հարուստ փորձառություն ունեցող և 1914-1916 թթ. ռուս-թուրքական ռազմածակատի բազում կռիվների բովում թրծված 2-րդ կամավորական գումարտակի (հետագայում այն վերանվանվեց Կովկասյան 16-րդ հրաձգային գումարտակ) հրամանատար Համազասպի վրա⁴: Արագորեն ծանոթանալով իրերի դրությունը, Համազասպը փոքրաթիվ ուժերով (չուրջ 500 հոգի) ապրիլի 20-21-ին Հաջիկաբուլի ուղղությամբ կազմակերպում է հոժիկու գրոհ: Հարձակումը պաշտպանում և ջախջախիչ հարվածներ էր հասցնում շտաբ-կապիտան Ս. Մուսայելյանի ղեկավարած N 1 զրահագնացքը⁵: 8-ժամյա համառ մարտերից հետո հայկական զորամիավորումները գրավում են Հաջիկաբուլ կայարանը⁶: Համազասպի՝ Հաջիկաբուլի մոտ մղած կռիվների վերաբերյալ մանրամասներ է հաղորդում Գաբ. Ղորղանյանը: «Բազուխն սպառ-

¹ Տե՛ս Խորշուռյան Լ., Ստեփան Շահումյան (պետական և պարտիական գործունեությունը 1917-1918 թթ.), էջ 205:

² Տե՛ս Զօրքերի հրամանատար՝ Ղազարով, Ալիարի գործիքի հրամանատար՝ Մուսայելով, Հաջիկաբուլի շրջանում, «Արև», Բազու, 1918, ապրիլի 10 (23), № 73, տե՛ս նաև Доне-сение из Аджикабула, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 21 апреля, № 71.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 13:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 2, 13:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 2, 13, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1441, ց. 1, գ. 20, ք. 20:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

նացող այդ վտանգին առաջըը առնելու համար,- գրում է նա,- ուժերու սակաւութեան պատճառով, կարելի եղաւ ուղարկել Համագասպի կամաւորները (շուրջ 500 հոգի) երկու գնդացի-րով եւ մէկ թնդանօթով, որոնց զրահապատ կառաւար մը կա- ջակցէր: Իջնելով Դուվաննի կայարանը եւ յարձակողականի անցնելով՝ կամաւորները ութժամեայ ճակատամարտէ մը յետոյ գրաւեցին հակառակորդին դիրքերը եւ Հաջիկաբուլ կայարա- նը: Հակառակորդը ետ քաշուեցաւ դէպի Գանձակ»¹:

Զորքերի հրամանատար Ս. Ղազարյանի և Ալլաթի զո- րախմբի հրամանատար Ս. Մուսայելյանի՝ ՀՅԴ Բաքվի Ոսկա- նապատի Կ. Կոմիտեի «Արեւ» պաշտօնաթերթին տված հաղոր- դագրությունում Հաջիկաբուլի կռիւլների և Լ. Մաղալովի նա- հանջի մասին ասվում է. «Մեր զօրքերի առաջ դրւած որոշում- ների սահմանում, շաբաթ օրը, չորս ժամեայ յամառ կռւից յե- տոյ գրավեցինք Հաջիկաբուլը: Թշնամին իշխան Մաղալովի ղեկավարութեամբ յետ նահանջեց Թիֆլիսի ուղուլթեամբ: ...Կայարանում թշնամու թողած ռազմանիւթերը գրաւեցինք, որոնց թողել էր թշնամին մեր զրահակիր գնացքի ռմբակոծու- թիւնից ստիպւած»²: Հակառակորդի զոհերի մեջ մեծ թիւ էին կազմում վրացի զինվորները³:

Հատկանշական է, որ Հաջիկաբուլի մոտ Համագասպի մղած հաղթական կռիւլների մասին հիշատակություն են թողել նաեւ Ու. Ալլեքն ու Պ. Մուրատովը «Կովկասյան ռազմադաշտե- րը» աշխատությունում: Հեղինակները գրում են. «...Բաքուի ուժերի կազմակերպումը դեռ իր սկզբնական փուլի մէջ էր, երբ թաթար կամաւորները շարժուեցին Բաքու դէմ Գանձակ-Բաքու երկաթագծի երկարութեամբ: Բաքուից մղոն հեռու, Հաջիկա-

¹ Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Պայքար Բագու քաղաքի եւ շրջանի համար), էջ 113:

² Զօրքերի հրամանատար՝ Ղազարով, Ալիարի գորախմբի հրամանատար՝ Մուսայելով, Հաջիկաբուլի շրջանում, «Արեւ», Բագու, 1918, ապրիլի 10 (23), № 73:

³ Տե՛ս Ա.-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայութեան երկունքը, էջ 518:

բուլ կայարանում նրանց առջևը կտրեցին (ապրիլին) Համա-
զասպի պարտիզանները՝ 1915-1916-ին Վանի լճի շուրջը լեռ-
նային կռիւների վետերան ռազմիկները»¹:

Գյոքչա և Շամախի գավառների հայկական գյուղերի
պաշտպանութունը թիկունքից ապահովում էր Բաքվի խորհրդի
գործադիր կոմիտեի կողմից Գյոքչա-Շամախի գծի ընդհանուր
լիազոր հրամանատար նշանակված Ե. Պահլավունին²: Նրա տրա-
մադրության տակ գործում էին Հովհ. Զանումյանի և Տեր-Զա-
քար քահանայի գորաշնկատները³: Այսպիսով՝ Զուբովկա-Հաջի-
կաբուլ-Ղուբալի երկաթգծի շրջակայքում ապրիլի 10-17-ը ըն-
թացած մարտերն ավարտվեցին հայկական զորախմբերի լիակա-
տար հաղթանակով, իսկ գեներալ-լեյտենանտ Ալի-Աղա Շիր-
լինսկին⁴ և գեներալ-մայոր Լ. Մադալովը նահանջեցին Գան-
ձակ: Վերջինս այդ խայտառակ պարտութունից հետո հեռա-
նում է Վրաստան⁵: Ե. Պահլավունու դիպուկ գնահատմամբ.
«Զօրավար Մադալովը այսպէս անփառունակ կատարեց իր դա-
շինքը տաճիկների հետ»⁶:

Այսպիսով՝ հաղթական մարտերի արդյունքում գավառ-
ների հայ բնակչութունը ժամանակավորապես զերծ մնաց նոր
արհավիրքներից, իսկ Բաքվի խորհուրդն ամրապնդեց իր իշխա-
նութունը: Բաքվում և գավառներում մուսավաթի դեմ տարած
հաղթանակից հետո, Բաքվում 1918 թ. ապրիլի 12-ին (25-ին)

¹ Մադոնեան Վ., Կովկասեան ռազմադաշտերը եւ հայերը (Բ), էջ 37:

² Տե՛ս Եղիշէ Պահլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 98:

³ Տե՛ս Աշխատունի Ա., Եղիշէ Պահլաւունի (Յեղափոխական արպում: Ազատագրական պայ-
քարի յուշամատեն), Դ շարք, Պէյրութ, 1963, քի 5, էջ 139:

⁴ Նշենք, որ Ալի-Աղա Շիրլինսկին, իր հուշերում հակիրճ անդրադառնալով Հաջիկաբուլի դեպ-
քերին, բնավ չի հիշատակում կրած պարտության մասին (տե՛ս «Мои воспоминания», с. 175):

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3, տե՛ս նաև Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4, էջ 303: Լ. Մադալովը
1918 թ. հուլիսի 2-ին տալիս է իր հրաժարականը, գտնելով, որ բոլշևիկների դեմ պայքարում
իր գործն արդեն շարունակում է քուրբակա՛ն քանակը: Վերադառնալով Վրաստան, գեներ-
ալ-մայորի աստիճանով նա ծառայության է անցնում վրացա-մենշևիկյան բանակում
(տե՛ս Лудшувейт Е., Турция в годы Первой мировой войны 1914-1918 гг. (военно-
политический очерк), Москва, 1966, с. 212):

⁶ Եղիշէ Պահլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 111:

կաղմավորվում է ժողկոմխորհը՝ Խորհրդային Ռուսաստանի ժողկոմխորհի կողմից 1917 թ. դեկտեմբերի 29 (16)-ին Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար նշանակված Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ, որով իշխանությունը վերջնականապես անցնում է բոլշևիկների ձեռքը¹։ Այդ իշխանությունը Հայտնի է նաև «Բաքվի Կոմունա» անունով։ Ժողկոմխորհում պատասխանատու պաշտոններ էին զբաղեցնում նաև այլ հայ գործիչներ։ Ռազմածովային կոմիսարն էր Գր. Ղորղանյանը, արդարագատությունը՝ Արտաշես Կարինյանը (Գաբրիելյան), արտակարգ հանձնաժողովի նախագահն էր Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը²։ Լուսավորության ժողկոմատի ղարդակալան բաժնի վարիչն էր՝ հետագայում ականավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը³։

Ի կատարումն Բաքվի խորհրդի որոշման, ապրիլի 13-ին (ն. տ. 26-ին), Բաքու քաղաքի և նրա շրջանների հեղափոխական պաշտպանության կոմիտեի և Հայոց Ազգային խորհրդի համատեղ նիստը վճռեց՝ հայկական զորամասերը վերակազմավորել և նրանց մտցնել նոր կազմակերպվող Կարմիր բանակի կազմի մեջ⁴։ Ստ. Շահումյանի, Գր. Ղորղանյանի (Բաքու քաղաքի և նրա շրջանների հեղափոխական պաշտպանության կոմիտե) և Ա. Գյուլխանդանյանի, Ի. Տեր-Օհանյանի, Հ. Տեր-Ղազարյանցի (Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ) ստորագրած որոշման մեջ ասված է.

1. Հայկական ազգային շրջ հետևակ դուռնդը վերակազմավորվում է. նրա մի մասը մտնում է Համազասպի դումարտակների մեջ, մյուս մասը ձուլվում է ձևավորվող կարմիր խորհրդային դումարտակի հետ։

¹ Տես Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4, էջ 222-223։

² Տես Արզումանյան Մ., Ստեփան Շահումյան, էջ 499։

³ Տես Հովհաննիսյան Ա., Հուշեր և քննարկումներ, Երևան, 1969, էջ 5։

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 321, ց. 1, գ. 1, ք. 40, տե՛ս նաև ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 14, 47։

2. Համազասպի գումարտակները վերակազմավորվում են, ամբողջապես ենթարկվում են խորհրդային իշխանությանը և մտնում են Կարմիր բանակի կազմի մեջ՝ 16-րդ և 17-րդ գումարտակներ անվան տակ:

3. 16-րդ և 17-րդ գումարտակների ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում Համազասպը: 16-րդ գումարտակի հրամանատար է նշանակվում Սերգո Մանուչարյանը, 17-րդ գումարտակի հրամանատար՝ շտաբ-կապիտան Ջիլինգարյանը: Համազասպի գումարտակների խնդիրն էր պատրաստվել Արևմտյան ուղղությամբ մարտական գործողություններին¹:

Այդ համագործակցությունը ճիշտ գնահատական է տվել Արտ. Ջիլինգարյանը՝ գրելով. «Հայկական զորքերը, որոնք իրենց ճնշող մեծամասնությունը դաշնակցականներ էին, հարկաւ, ոչ մի գաղափարական հակում չունէին դեպի բոլշևիզմը: Բայց նրանք առանց որեւէ դժուարութեան ենթարկուեցին Բազուի սովետական նոր իշխանութեան...: Ինչու², որովհետեւ հայ ժողովրդական զանգուածների գիտակցութեան մէջ բոլշևիկեան իշխանութիւնը այն ժամանակ Բազում կոչուած էր կատարելու այն մեծ գործը, որը կատարում էին թէ՛ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, և թէ՛ Հայոց Ազգային խորհուրդը: Այդ մեծ գործը կռիւն էր թուրքական վտանգի դէմ»³: Բ. Բայկովը ևս վերոնշյալ դրդապատճառներով է հիմնավորում այդ համագործակցությունը: «Որքան ավելի էր դրսևորվում թաթարների անջատողականությունը,~ գրում է նա,~ հայկական լայն զանգվածներում այնքան ավելի էր գերակշռում ռուսական կողմնորոշումը»³:

Այսպիսով՝ հայկական զորամիավորումները, որոնց զինվորների թիվը հասնում էր 13.000-ի⁴, կազմեցին նորաստեղծ

¹ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, մայիսի 11 (28 ապրիլի), № 86, տե՛ս նաև Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 166:

² Դարբինեան Ռ., Բոլշևիզմը և Հայաստանը, Իզմիր, 1922, էջ 163:

³ Байков Б., նշվ. աշխ., с. 116.

⁴ Տե՛ս Мнацаканян А., նշվ. աշխ., էջ 10:

Կովկասյան Կարմիր բանակի միջուկը և մեծ դերակատարութ-
յուն ունեցան Բաքվի 1918 թ. հերոսական պաշտպանություն-
նում:

Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեն, քաղաքական բոլոր
կուսակցությունների ներկայացուցիչների մասնակցութամբ
հրավիրված նիստում քննարկելով Բաքվի դեմ սպասվող նոր
հարձակումները կանխելու, ինչպես նաև քաղաքի աղգաբնակ-
չությանը և բանակին պարենով ապահովելու հարցը, որոշեց
արշավանք ձեռնարկել հյուսիս և արևմուտք: Այդ նպատակով
Վլադիկավկազի և Անդերկովկասի երկաթգծերով ուղարկվեցին
երկու զրահապատ զնացքներ¹:

Հյուսիսային Կովկասում կադակների և լեռնականների,
ապա՝ կադակների և բուլչեիկների միջև տեղի ունեցած կատաղի
կռիվների պատճառով փակվել էին ճանապարհները, ինչի
հետևանքով Բաքուն հայտնվել էր տնտեսական ծանր դրուժյան
մեջ: Բաքվի Ժողկոմխորհը դիմում է բոլոր միջոցների պարենա-
յին դրությունը բարելավելու համար: Քանի որ հացահատիկը և
պարենը բերվում էին Հյուսիսային Կովկասից՝ Կուբանից և Դո-
նից, ուստի Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեն փորձեց բացել
Հյուսիսային Կովկաս-Բաքու երկաթուղային ճանապարհը՝ այն-
տեղ կուտակված հացահատիկը Բաքու հասցնելու համար, որի
կարիքը զնալով սուր բնույթ էր ստանում: Հյուսիսային Կովկաս-
Բաքու երկաթուղային ճանապարհը բացելու և այնտեղ կուտակ-
ված հացահատիկը սովի մեջ հայտնված Բաքվին հասցնելու
խնդիրը ստիպեց Բաքվի Հայոց Աղգային խորհրդին և Գերա-
դույն զինվորական մարմնի (Պաշտպանության հայկական
շտաբ) խորհրդին իրենց ուժերը դնելու Ռազմահեղափոխական
կոմիտեի տրամադրության տակ և արշավելու դեպի հյուսիս²:
Այդ նպատակով ապրիլի սկզբներին Հյուսիսային Կովկաս

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ուղարկվեցին գնդապետ Ս. Ղազարյանն ու փոխգնդապետ Ս. Եղիազարյանը՝ 2000 զինվորով և մի զրահապատ գնացք՝ փոխգնդապետ Գր. Սիրունյանի հրամանատարությամբ¹:

Իսկ արևմուտք՝ Գանձակի ուղղությամբ ձեռնարկվող արշավանքի նպատակն էր կանխել Գանձակից հրահրվող թուրք-թաթարական հետագա խռովությունները: Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեն Հայոց Ազգային խորհրդի առաջարկությամբ նպատակադրվեց զորքերը շարժել Գանձակի ուղղությամբ, ջախջախել այնտեղ հավաքված մահմեդական զորամիավորումները և թույլ չտալ նրանց միանալ Բաքու արշավող թուրքական զորքերին²: «Իրադարձությունները Բաքվում» վերտառությամբ վավերագրի հեղինակ փոխգնդապետ Հարությունյանը, անդրադառնալով այդ օրերին Գանձակի դեմ նախապատրաստվող արշավանքին, գրում էր. «Այդ ժամանակ տվյալներ ստացանք, որ Հայաստանում թուրքերը նեղում են մեր զորքերին, որոնք հետ են քաշվում դեպի հյուսիս, հետո լուրեր եկան, որ Եվլախից հարավ կան հայկական զորամասեր կամ զինված ազգաբնակչություն, և մենք Հայոց Ազգային խորհրդի անդամ Ռոստոմի նախաձեռնությամբ առաջարկեցինք բոլշևիկյան կառավարությանը՝ կազմակերպելու կանոնավոր ջոկատ Ելիզավետպոլի ուղղությամբ գործելու համար: Բոլշևիկները հաճույքով համաձայնեցին, նկատի առնելով, որ մենք պետք է ջախջախենք թուրք հակահեղափոխականներին, որոնց էմիսարներն այդ ժամանակ կազմակերպել էին Ելիզավետպոլի թաթարներին՝ Բաքվի դեմ մեծ ուժերով արշավելու համար»³: «Խորհրդային իշխանությունը, - գրում էր Ա.-Դոն, - ձեռնարկելով այդ

¹ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Սելիք-Եօլչեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Գ.), էջ 107-108, տե՛ս նաև «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, ապրիլի 28, № 93: Ի դեպ, Գր. Սիրունյանը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին կոլկի է իշխան Հովսեփ Արղությանի գլխավորած 7-րդ ջոկատում (տե՛ս Իսկենտերեան Վ., Հայ կամատրի մը յուշերը (1914-1917), էջ 85):

² Փրոմեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-բոլշևիկյան յարաբերությունների ոլորտում (1917-1921), Երևան, 1997, էջ 116:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 14:

արշավանքը, նպատակ ունէր նախ՝ կանխել այն շարժումը, որ պատրաստուում էր Բագլի դէմ Գանձակի թուրքերի, մասամբ և Անդրկովկասի Կօմիսարիատի կողմից, երկրորդ՝ ձեռք ձգել իշխանութիւնը Գանձակում և Թիֆլիսում»¹:

Տվյալ ժամանակահատուածում Հայկական զորամիավորումները մոտաւոր Գանձակ խիստ անհրաժեշտ էր: Հայկական կողմի գլխավոր խնդիրն էր բացել Բաքու-Թիֆլիս ճանապարհը և մեկընդմիջ ազատել Արեւի, Նուխի, Գյոքչայի և Շամախու գավառների հայ բնակչությանը թուրք-թաթարական հալածանքներից, որից հետո անցնել Հայաստան և կազմակերպւած ձեռք օգնության հասնել թուրք զավթիչների դէմ օրհասական կռիւ մղող հայ ժողովրդին: Ինչպես իրավացիորեն գրում է Ա. Դոն՝ «...Հայոց ազգային խորհուրդը, համաձայնելով հայ զորամասերը դնել խորհրդային իշխանության տրամադրության տակ և մասնակցել դեպի Գանձակ-Թիֆլիս ձեռնարկվող արշավանքին, միայն մի նպատակ ունէր. այդ այն էր, որ, բանակը Գանձակ հասնելով, հայ զորամասերը պիտի գտնուէին բանակից և Աղստաֆա-Ղազարի գծով դիմելին Ալեքսանդրապոլ ու Երևան՝ ճակատները բռնելու համար»²: Իրադարձութիւններին քաջատեղյակ Ս. Մելիք-Յուլէյանը վկայում է. «Հայ զինուորները, զինուորականներն ու արիւղ կուսակցութիւնը, Դաշնակցութիւնը, տարուած էին մի բոլոն ցանկութեամբ՝ կազմակերպուած կերպով անցնել Հայաստան՝ օգնելու ընդհանուր հայութեան տաճիկների դէմ ունեցած կռիւներում...»³: Գանձակի դէմ նախապատրաստվող արշավանքի զրդապատճառների և քաղաքական ուժերի իրական նպատակների մասին Ռուբինա Փիրումյանը գրում է. «Հաւանական յարձակման դէմ պաշտպանուելու համար, Բաքուի բուլշևիկ իշխանութիւնը մեծ

¹ Ա. Դոն (Հովհաննէս Տեր-Մարտիրոսյան), Հայութեան երկունքը, էջ 523:

² Նույն տեղում:

³ Մելիք-Յուլէյան Ս., Բագուի հերոսամարտը (Գ.), էջ 112:

բանակ էր կազմակերպում. նպատակն էր, ոչ միայն դէմ դնել օսմանեան զօրքին, այլ անցնել Գանձակ, հասնել Թիֆլիս եւ խորհրդային կարգեր հաստատել ամբողջ Անդերկովկասում: Այս գործողութեան մէջ օգտագործուած էին նաեւ հայկական գնդերը՝ Համազասպի գլխավորութեամբ»¹:

Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը և բոլշևիկյան կառավարութիւնը մշակեցին գործողութեան լայն ծրագիր: Հրամանատարի ընտրութեան հարցում կանգ առան բազմաշնորհ կարողութիւններով օժտված Համազասպի վրա, որն արժանի հեղինակութիւն էր վայելում Հայոց ազատամարտի ռազմագետ-գործիչների շրջանում: Ըստ այդմ՝ Համազասպին հրահանգվեց կազմավորել 4 գումարտակից (16, 17, 18, 21), հեծյալ դիվիզիոնից և 2 մարտկոցից բաղկացած բրիգադ, որի հիմքում 16-րդ գումարտակն էր: Բրիգադը ստացավ 3-րդ համարը² (միջանկյալ նշենք, որ ճակատագրի դարմանալի գուգադիպությամբ Համազասպը ռուս-թուրքական ռազմաճակատում նույնպէս ղեկավարում էր 3-րդ կամավորական ջոկատը): Բրիգադի հրամանատար նշանակվեց Համազասպը, օգնական՝ Սերգո Մանուչարյանը, շտաբի պետ՝ շտաբս-կապիտան Սարգիս Մուսայելյանը, ավտո ադյուտանտ՝ պոդպորուչիկ Պետրոսյանը: Գումարտակի հրամանատարներ նշանակվեցին. 16-րդի՝ շտաբս-կապիտան Ա. Դովլաթյանը (օգնական՝ պորուչիկ Պետրոսյան), 17-րդի՝ շտաբս-կապիտան Զիլինգարյանը (օգնական՝ ենթասպա Տեր-Սահակյան), 18-րդի՝ շտաբս-կապիտան Ռ. Խոսրովյանը (օգնական շտաբս կապիտան Կալմակարյան), 21-րդի՝ շտաբս կապիտան Արմենակ Օրբելյանը (օգնական Իշխանյան): 5-րդ թեթև մարտկոցի հրամանատար նշանակվեց պորուչիկ Ռուբին Արզանյանը, 3-րդ ականանետային մարտկոցի՝ պորուչիկ Զալիյանը: 30 գնդացրից բաղկացած ջոկատի հրամանա-

¹ Տե՛ս Փիքումեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 116:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3:

տար նշանակվեց կապիտան Դոնդարովը, հեծյալ դիվիզիոնի հրամանատար՝ Ռշտունի Սաֆարյանը, կապի պետ՝ պորուչիկ Զիչիյանցը¹:

Համազասպի շուրջ 6-7 հազարանոց բրիգադից զատ, կազմավորվեց նաև զնդապետ Ս. Ղազարյանի երեք հազարանոց ջոկատը²: Ձենքի և հանդերձանքի հարցերը հոգում էր Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը³: Ըստ գեներալ-մայոր Ի. Բաղրամյանի՝ «Ջոկատը դեպի Ելիզավետպոլ պետք է դուրս գար Զատկի երկրորդ օրը»⁴:

Սակայն այդ ծրագիրը իրականացնել չհաջողվեց: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի 1918 թ. հուլիսի 15-ի նիստում Ի. Բաղրամյանը զեկուցելով Գանձակի դեմ արշավանքը չիրականանալու պատճառների մասին, ասել է, որ ինքը «...չատ աշխատեց և համոզեց, որ զորքը կազմելի և Գանձակը գրաւելի: Սկսեց կազմակերպւել այդ գործը, որին ընդառաջ եկաւ նաև Սովետ.[ական] իշխանութիւնը: Մեր և նրանց շահերը համակերպւեցին: Սկսեց բոլոր ռազմական ու տեխնիկական պատրաստութիւնները: Սովետական իշխանութիւնը խոստացաւ ամեն կերպ աջակցել: Սպաներ հայերից. զորքը հայ էր մոտ 6-7 հազար: Համազասպի խումբը 3 հազար-գլխաւորութեամբ գնդապետ Ղազարեանի: Ամեն ինչ պատրաստ էր: Բայց սկսվեց Ջեչնայի գործը, որի դէմ 2000 զորք գնաց (նկատի ունի Հյուսիսային Կովկաս՝ գնդ. Ս. Ղազարյանի և փոխգնդապետ Ս. Եղիազարյանի հրամանատարութեամբ ուղարկված 2000 հոգուց բաղկացած զորախումբը — Գ. Ս.): Ինչքան աշխատեցի Գանձակ տանել, չյաջողւեց, երբ ժամանակին գրաււեր (իմա՝ Գանձակը — Գ. Ս.), գուցէ դէպքերը այլ կերպ ընթանային: Եւ զորքի մի

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 70:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 105:

մասը 2000 հոգով, մինչև Գոռգերմիս հասան, թալանեցին. բայց հեռու չկարողացան [գնալ]»¹:

Հարկ է նշել, որ դրանից բացի, Գանձակի դեմ արշավանքը հիմնականում կանխվեց անձամբ Վ. Լենինի ցուցումով: 1918 թ. մայիսի 24-ին Ս. Տեր-Գաբրիելյանի միջոցով Ստ. Շահումյանին Բաքու ուղարկված նամակում Վ. Լենինը թուրքական զորքերի դեմ կռվելու համար առաջարկում էր դաշնակցել վրացիների հետ և այդ նպատակով խորհուրդ էր տալիս բանակցությունների մեջ մտնել Ն. Ժորդանիայի հետ: Հակառակ դեպքում, եթե վրացիները մերժեին աջակցել Բաքվի խորհրդին, Լենինն առաջարկում էր հետաձգել Գանձակի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելը. «...խորհուրդ կտայի փորձել Ժորդանիայի հետ բլոք ստեղծել: Եթե այդ չի կարելի, պետք է կեղծել և վճիռը ձգձգել (նկատի ունեք Գանձակի դեմ ռազմական գործողությունների հետաձգումը — Գ. Ս.), մինչև որ զինուորական տեսակետով ուժեղանաք: Լաւ յիշեցէք, դրա համար անհրաժեշտ է ձգձգել, որի համար հարկաւոր է լաւ ծրագիր և քաղաքագիտութիւն»²:

Թեև Ստ. Շահումյանն առաջնորդվեց Վ. Լենինի ցուցումով և բանակցությունների մեջ մտավ Ն. Ժորդանիայի հետ, սակայն դրանք վերջացան անարդյունք. Վրաստանն արդեն օկուպացվել էր Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի կողմից³: Հետագայում, երբ արդեն հուլիսին Գանձակի ռազմաճակատում թուրքական զորքերի դեմ ընթանում էին թեժ մարտեր, Ստ. Շահումյանը, հունիսի 23-ի նամակով Վ. Լենինին իրազեկելով Բաքվի զորքի ծանր դրություն մասին, կասկածի տակ էր առնում նրա ցուցումների ճշմարտությունը՝ մարտյան իրադարձություն-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 70-71:

² Թուրքիկների մամուլները Արտակարգ հանձնաժողովի արխիվից: Լենինի մամուլը Շահումյանին, «Արև», Բագու, 1918, սեպտեմբերի 10, № 179: Հմմ. Խորշոդյան Լ., Ստեփան Շահումյան (պետական և պարտիական գործունեությունը 1917-1918 թթ.), էջ 313:

³ Տես նույն տեղում, էջ 312:

ններից հետո Գանձակի գրավումը հետաձգելու մասին. «Տեր-Գաբրիելյանի ինձ բերած փոքրիկ նամակում Դուք գրում եք, որ, նկատի ունենալով մեր դրուժյան դժվարությունները միջադպարին տեսակետից, ավելի լավ է սպասել՝ մինչև ամրապնդվենք: ...կարծում եմ, որ ավելի լավ կլիներ, եթե մենք ավելի փոքր ուժերով այնտեղ (իմա՝ Գանձակ — Գ. Ս.) շարժվեինք Բաքվի քաղաքացիական պատերազմից անմիջապես հետո: Այն ժամանակ դրուժյունը անհամեմատ ավելի պարզ էր և մենք կկանխեինք այն ամենը, ինչ կատարվեց Բաթումում և Բաթումի բանակցություններից հետո»¹:

Իսկապես, մարտյան իրադարձություններից հետո հնարավոր էր թեկուզև փոքրաթիվ ուժերով շարժվել առաջ, գրավել Գանձակը, ջախջախել այնտեղ կուտակված թուրք-թաթարական ուժերին, ապա բացել երկաթուղային ճանապարհը՝ թուրքերի դեմ կռվող նոր կազմավորված Հայկական կորպուսին օգնություն հասնելու համար²: Դրանով իսկ կկանխվեր այն աղետը, որը հետագայում կրեց Գանձակի, Արեշի, Նուխիի, Գյոքչայի, Շամախիի գավառների և, ի վերջո, Բաքվի հայությունը թուրքական զորքերի արշավանքի ընթացքում: Դավիթ Անանունը, բացահայտելով Ստ. Շահումյանի թույլ տված նման ճակատագրական սխալների իրական պատճառները, «Մշակ»-ում 1919 թ. հրապարակած «Բադուլի շիրիմները» հոդվածում հետևյալ խորիմաստ գնահատականն է տվել նրա Բաքվում ծավալված գործունեությանը. «Ստ. Շահումյանը չէր կարողանում հաւասարակշռված քաղաքական գիծ վարել: Յաճախ էր պատահում, որ նա ջանքեր էր թափում ինքնուրույն լինել և իր մտածածի կերպ շարժվել, սակայն գալիս էր Լենինի հրահանգը, և նա իսկույն գլուխ էր խոնարհում կուսակցական պետի առաջ՝ Այգալէս էր նրա բռնած դիրքը պատերազմի խնդրում և Հայ-

¹ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5 (1918 թ. մայիսի 29-սեպտեմբերի 20), Երևան, 1978, էջ 147:

² Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 169:

կական հարցում: Այդպէս էր նրա վերաբերմունքը դէպի Բագուի Հայոց Ազգ.-[ային] Խորհուրդը: Այդ մարմինը բացասւում էր նրա կողմից, բայց միաժամանակ նրա օգնութեամբ էր, որ յարատեւում էր Բօլշեւիկական իշխանութիւնը Բագում»¹:

Այսպիսով՝ իրականությունն այն է, որ Գանձակի դեմ արշավանքը հետաձգվեց Վ. Լենինի անմիջական թեւադրանքով: Քանզի այն իրողությունը, որ ձեռնարկած մարտավարական հմուտ գործողությունների շնորհիվ 1918 թ. գարնանը Խուրդալանում և Բալաջարում կասեցվեց Ն. Գոցինսկու արշավանքը, ապա՝ ջախջախւեցին Քյուլբդամիր կայարանում Լ. Մաղալովի գլխավորութեամբ Բաքվի դեմ նետված Սեյմի ղորամիավորումները, ինքնին վկայում էր նման հնարավորութեան առկայութեան մասին:

Պատմությունը ցույց տվեց, որ քիչ անց նման անհեռատեսութեան, իսկ իրականում խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների թեւադրանքի արդյունքում, Բաքվի Կոմունան դարձավ Անտանտի դեմ պայքարում Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների հետ շարունակական կոմպրոմիսներ փնտրող Վ. Լենինի մարտավարական հաշվարկների և դրանցից օգտվելով՝ Բաքվին գեների ու գինամթերքի հատկացումները խափանող Ի. Ստալինի քողարկված նենգադավ զոհը:

¹ Ամանուն Դ., Բագուի շիրիմները (II): Ստեփան Շահումեան, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 29, № 69, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, ք. 54:

Բ. Իրադարձությունները Ղուբայի
գավառում և Համազասպը
(1918 թ. ապրիլ-մայիս)

Բաքվում իշխանությունը վերջնականապես իրենց ձեռքը վերցնելուց հետո բոլշևիկները ձեռնամուխ եղան նաև Բաքվի նահանգում խորհրդային իշխանության տարածմանն ու հաստատմանը: Այդ նպատակով նահանգի գավառներ գործողվեցին բոլշևիկ-կոմիսարներ, որոնք տեղերում պետք է ստեղծեին խորհուրդներ և հեղափոխական կոմիտեներ¹: Ապրիլին խորհրդային իշխանություն է հաստատվում Բաքվի գավառում, Շամախիում, Զավաթում, Լենքորանում և ավելի ուշ նաև Ղուբայում²: Ի տարբերություն վերը նշված գավառների, Ղուբայի գավառում³ խորհրդային իշխանությունը հաստատվեց բավական դժվարին պայմաններում:

¹ Տե՛ս Արզումանյան Մ., Ստեփան Շահումյան, էջ 497:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 497-498:

³ Ցարական կառավարության 1840 թ. ապրիլի 10-ի օրենքով Շամախի կենտրոնով ստեղծվում է յոթ գավառներից բաղկացած Կասպիական մարզը: Նորաստեղծ Ղուբայի գավառը (կազմվեց Ղուբայի պրովինցիայից և Սամուրի շրջանից), ենթարկվում էր Դերբենդի ռազմա-օկրուգային կառավարչին (տե՛ս Полное Собрание Законов Российской Империи, т. XV, собрание II, отд.-ие I, СПб., 1841, № 13368, с. 237-238, տե՛ս նաև **Евангулов Г.**, Местная реформа на Кавказе, СПб., 1914, с. 10, 13, տե՛ս նաև **Шахатунян А.**, Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 86, 98), 1846 թ. դեկտեմբերի 14-ի վարչատարածքային բաժանման արդյունքում Ղուբայի գավառը մտնում էր Դերբենդի նահանգի մեջ: Այսրկովկասում 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ին անցկացված վարչատարածքային բաժանումով, երբ հերթական անգամ վերածելից Այսրկովկասի վարչական քարտեզը և վարչական միավորները կազմելիս անտեսվեցին բնակչության լսագային պատմա-էթնիկական հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները, 1860 թ. մայիսի 5-ին Բաքվի նահանգին կցվեց Ղուբայի գավառը (տե՛ս Географическо-статистический словарь Российской империи, сост. **П. Семенов**, т. I, СПб., 1863, т. I, с. 186, տե՛ս նաև **Зейдлиц Н.**, Исторический обзор Бакинской губернии, Кавказский календарь на 1871 г., Тифлис, 1870, с. 45): «Կարչական մոր բաժանումով»- գրում է Ռուրեն Տեր-Սիմապյանը, Դադատանը տկարացնելու համար կը բաժնեն Ղուբայի գառաը և կը միացնեն Բագովի նահանգին: (Ղուբան գլխաւորապէս կը բաղկանար Կովկասեան կիւրենցի և քաշիցնի ցեղերէն, Սիւննի): Այս բաժանումով կը

Պարտություն կրելով Բաքվում՝ մուսավաթը Հայ բնակչության կոտորածներ կազմակերպելու նպատակով տենդորեն սկսեց գործել գալառներում¹: Եղիշե ավգ. քհն. Գեղամյանցի Հավաստմամբ. «Քաղաքացիական կռիւ ժամանակ Բազւից փախած եւ նախօրոք Հեռացած մահմեդական խմբակներն ու անհատները խաչմազ եւ Դարբանդ Հասնելով՝ կարողացել էին տեղական մահմէդականներին զրգռել իրանց հարեւան քրիստոնեաների եւ հատկապէս հայերի դէմ...»²: Այդ չարանեղ պլանը նախապատրաստվել էր ու վաղօրոք մշակվել: Եվ եթե այդ հրեշալոր ծրագրերը կանխվեցին Բաքվում, ապա ցալով պետք է արձանագրել, որ հայերի նորանոր կոտորածներ գործադրվեցին Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխիի, Արեշի եւ Բաքվի նահանգի Գյոքչայի, Շամախիի եւ Ղուբայի Հայաստան գալառներում:

1918 թ. գարնանը թաթարների կողոպուտից, ավերածություններից եւ սպանություններից մեծապէս տուժեց նաեւ Ղուբայի գալառի Հայությունը³: Մարտի 20-ին (ապրիլի 2), թաթարական զինված խմբերը, ղուբացի Իգայաթ հաջի Շուքուր օղլուի, Ղուբայի գալառական կոմիսար Ալի-բեկ Զիզիկսիի ազգականները⁴ շխարքիներ Մահմեդ Սուլթան բեկի, Իբրահիմ խալիլի եւ մի քանի թուրք սպաների ղեկավարութեամբ, զինաթափելու պատրվակով, չորս կողմից հարձակվում են անտառներով շրջապատված խաչմաս (=խաչմազ)⁵ հայաբնակ գյուղի թաթարոս

բարեխառնուր Բագուի նահանգին միապաղաղ Շիա թարաք ազգաբնակչութիւնը» (Առքէն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, յունուար, № 2, էջ 46):

¹ Стн Партия "Муссаватъ", «Знамя труда», Баку, 1918, 30 марта, № 27, տնս նաև Казанский М., Из прошлого муссаватистов, «Знамя труда», Тифлис, 1918, 10 мая (27 апреля), № 83, տնս նաև Անուղղայ պատմագրութիւն կամ յուշագրութիւն, «Ազգակ Շարարօրէական-Դրօշակ», Բէյրութ, 1972, Գ տարի, մայիս 7, քիւ 23, էջ 365:

² Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը, պր. Ա, էջ 64:

³ Стн Դուրայի հայութիւնը վտանգած, «Արեւ», Բագու, 1918, ապրիլի 13 (26), № 76:

⁴ Стн Հեռագրի Դուրայից, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, ապրիլի 1, № 69:

⁵ Ղազար քիւն. Հովսեփյանցը հետևյալ ստուգաբանումն է տվել խաչմաս տեղանվանը. «Խաչ-մաս, որ նշանակում է խաչի մասունք կրող» (Ղազար քիյ Յովսեփեան, Նուխուայ գաւառի մահմեդական հայերը (Թոփչեան Ե., Լոյս պատկերագրող օրացոյց հանդէս 1905

Հայ բնակչության վրա¹: Թաթարներին հաջողվում է ուժով խլել մի քանի մոսին հրացան և ամբողջովին կողոպտել գյուղի հայկական մասի վերին թաղն ու Սբ Աստվածածին եկեղեցին², որից հետո, մի քանի պահակներ կարգելով, հեռանում են³: Սակայն ապրիլի 3-ին թաթարական զինված ջոկատները, շխարեցի Իբրահիմ բեկի միջոցով⁴ համալրված Դերբենդից եկած չեչեններով և թուրքերով, կրկին հարձակվում են Խաչմասի հայկական թաղամասի վրա և բոլորին կոտորում, այդ թվում՝ գյուղի քահանային: «Տեսնելով, որ զբուժվելը լուրջ է և կատակ անել չի կարելի, ինչպես պատմել են այդ զարհուրելի կոտորածից փրկվածները «Արեւ» օրաթերթի խմբագրատանը, մենք էլ երեք հոգով միւս օրը, մարտի 21-ին, լուսաբացին գիւղից փախանք մօտակա անտառը: Փախչելու ըոպէին իմացանք, որ Շիրւլարցի Իբրահիմ բէգը գնացել է Դերբենտ նոր զինւած ուժեր բերելու համար: Անտառի մեր թաքստեան տեղից օրւայ ժամը 4-ին տեսանք, որ Դերբենտից կայարան ժամանեցին զինւած չեչենների և թուրքերի երկու էշէլոններ, որոնք կէս ժամից յետոյ սկսում են կոտորել Խաչմազ գիւղի բոլոր հայերին»⁴: Այդ սարսափելի ջարդից կարողանում են փրկվել միայն երեք հոգի, որոնց հաջողվում է լուսադեմին հեռանալ գյուղից և ապաստան գտնել շուրջ 12 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Միխայլովկա (Նիզավո) ուսական գյուղում, որտեղ մնում են շուրջ 14

թ., Թիֆլիս, 1904, էջ 194): Տեղացի հայերն անվանել են *Խոյմազ* (տե՛ս KK на 1857 г., Тифлис, 1856, с. 382). Ըստ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի՝ «Խաչմաս քաղ պարզ հայերն է, և նշանակում է այստեղ խաչի մասն լինել և գուցէ Աղուսից պատմութեան մէջ յիշուած խաչն լինի...» (Մմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիսնի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախոյ թնմի, Տիֆլիս, 1896, էջ 544): 1890 թ. տվյալներով Խաչմասն ունենր 32 ծովս՝ 194 (110 ար., 84 յոգ.) հայ բնակիչ (տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 133): Գյուղամիջով իստող գետակի աջ ափին բնակվել են հայերը, իսկ ձախում՝ քաքարները:

¹ Տե՛ս Ծ. Խ., Խաչմազի դէպքերը, «Արեւ», Բագու, 1918, ապրիլի 10 (23), № 73:

² Եկեղեցին իրմնարկվել է 1860-ական թթ.: Կառուցվել է խաչմասցի կալվածատեր Պետրոս Բեկ-Ազարյանցի միջոցներով: Նորակառույց եկեղեցին օծվել է 1893 թ. հունիսի 4-ին («Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, օգոստոսի 1, № 88):

³ Տե՛ս Ծ. Խ., Խաչմազի դէպքերը, «Արեւ», Բագու, 1918, ապրիլի 10 (23), № 73:

⁴ Նույն տեղում:

օր: Խաչմասուն Հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող ոճրագործություններն անմիջականորեն հրահրվում և խրախուսվում էին մուսավաթականների հետ սերտորեն համագործակցող Ղուբայի գավառական կոմիսար Ալի-բեկ Զիզիկիկի կողմից, որի արձակած հրամանի համաձայն՝ «...Հայեր թագցնող ռուսական զիւղը (իմա՝ Միխայլովկան – Գ. Ս.) նոյնպէս կենթարկւի խաչմազի վիճակին»¹: Միայն ապրիլի 3-ին (ապրիլի 16-ին) Բաքվից այստեղ է հասնում օգնության եկած նավը, որը և փրկում է Միխայլովկայի բնակիչներին և զանգվածային ջարդից պատահականությամբ փրկված երեք խաչմասաՀայերին²: Բազրատ եպս. Վարդապարտյանը Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին հղած գեկուցագրում այդ ոճրագործության մասին գրել է հետևյալը. «...Խաչմազ զիւղի հայերին ամբողջովին կոտորեցին իրենց երկու քահանայի հետ: Այժմ այդ տեղերը Հայ չկայ»³: Հայերի ջարդերից հետո թաթարական զինված ջոկատները, նրանց միացած զինված ամբոխը վայրագորեն ավերում և կողոստում են նաև Ելենովկա, Ալեքսանդրովկա, Ալեքսեկա, Տիրիվանովկա, Պավլովկա և այլ ռուսական գյուղերը, իսկ բնակչությանը՝ կոտորում⁴: Բաքվում լույս տեսնող «Արև» օրաթերթը վկայում է. «Խաչմազում կոտորած է տեղի ունեցել: Կոտորած են բազմաթիւ հայեր և շրջակայ գիւղերի ռուս բնակիչներ»⁵:

1918 թ. ապրիլի վերջերին և մայիսի սկզբներին Ղուբա քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերի առնչությամբ Ադրբեջանական Հանրապետության մուսավաթական կառավարութանը կից 1918 թ. հուլիսի 15-ին ստեղծված «Արտակարգ քննչական

¹ Ծ. Խ., Խաչմազի դեպքերը, «Արև», Բազու, 1918, ապրիլի 10 (23), № 73:

² Տե՛ս (ույն տեղում, տե՛ս մաս Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում եւ Բազուի անկումը, պր. Ա, էջ 64:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, ք. 1:

⁴ Տե՛ս Խաչմազում, «Արև», Բազու, 1918, ապրիլի 12 (25), № 75:

⁵ Խաչմազի հայերը, «Արև», Բազու, 1918, ապրիլի 13 (26), № 76:

Հանձնաժողով»-ի (նախագահ՝ Ա. Խասմամեդով)¹ կողմից Ղուբայի գավառի նախկին կոմիսար Դավիթ Գելովանիի հետ 1918 թ. դեկտեմբերի 21-ին անցկացված առաջին հարցաքննությունում (քննությունը վարել է «Արտակարգ քննչական Հանձնաժողով»-ի և Գանձակի շրջանային դատարանի անդամ Անդրեյ Նովազկին)², Գելովանին իր ցուցմունքում վկայել է, որ ինքը ինչպիսիքս անցել է 120 հայի դիակ, որոնց թվում եղել են կանայք, տղամարդիկ և երեխաներ³:

Փաստերը վկայում են, որ Թաթար հրոսակները Ղուբայի գավառից բացի, ուռու բնակչության կոտորածներ են կադմակերպել նաև Զավաթի և Լենքորանի դավառներում: Կոտորածին զոհ են գնացել մեծ թվով խաղաղ բնակիչներ, սպանվել զուգահեռ՝ կողոպտվել և ավերվել է ավելի քան 25 գյուղ: «Մուղանի շրջանում, - գրում է «Արեւ» օրաթերթը, - հակայեղափոխական թուրք հրոսակների կողմից աւերւել են 25 ուսական գիւղեր... գիւղերի մեծ մասի աղքատները մորթուաւ են առանց խնայելու կին և երեխաներին: Իսկ թաւան ու կողոպտուի մասին չլսուենք այլևս, քանի որ դրանք սովորական երեւոյթ են եղած բոլոր աւերւած գիւղերում»⁴:

Թաթարների կողմից Շամախի և Ղուբա գավառների հայերի, ուռսների և հրեաների կոտորածների փաստին անդրադարձել են նաև ուռս հեղինակները: Ինչպես օրինակ, Ալեքսեյ Բեգովցովին գեներալ-մայոր Լազար Բիչերախովին նվիրված աշխատությունում իրական փաստերի հիման վրա գրում է. «Շամախիի և Ղուբայի գավառներում ուռսների, հայերի և լեռնային հրեաների զանգվածային ցեղասպանություն է տեղի ունեցել 1918 թ. գարնանը»⁵:

¹ Стн u Ky6a. Aпpелъ-мaй 1918 г., с. 83.

² Стн u (ույն տեղում, с. 183.

³ Стн u (ույն տեղում:

⁴ Մուղանի դէպքերը, «Արեւ», Բազու, 1918, ապրիլի 7 (20), № 72:

⁵ Безугольный А., Генерал Бичерахов и его Кавказская армия. Неизвестные страницы истории гражданской войны и интервенции на Кавказе (1917-1919), Москва, 2011, с. 51.

Հայերի կոտորածները չսահմանափակվեցին միայն խաչմաս գլուղով: Թաթար ելուզակներն իրենց ոճրագործությունները շարունակեցին նաև Դերբենդ քաղաքում: Այսպես՝ մարտյան իրադարձություններից հետո Բաքվից Դերբենդ փախած մուսավաթի դորձակալները տեղի մահմեդականներին դրդուում են քրիստոնյա ազդաբնակչության և, հատկապես, հայերի դեմ¹: Այդ քարոզչության հետևանքով թաթարական խուժանը ապրիլի 4-7-ը հարձակվում է Դերբենդի հայ բնակչության վրա և կոտորում 72 հոգու՝ կողոպտելով ու ավերելով նրանց տները: Կոտորածից մազապուրծ հայերը փախչում են Աստրախան²: Ապրիլի սկզբներին խիստ վտանգավոր էր դարձել նաև Դերբենդ-Պետրովսկ-Բաքու երկաթուղային ճանապարհը: Թաթար ելուզակները Բալաջար և խուրդալան կայարաններում հարձակվում էին ճանապարհորդ հայերի վրա, հանում նրանց գնացքներից և անարգել սպանում ու կողոպտում: Աստրախանից Բաքու մեկնող և սոսկալի կոտորածից մազապուրծ Տ. Հարությունյանը հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդել «Արև» օրաթերթի խմբագրությանը: «Մեր գնացքը մարտի 19-ին կանդ առաւ խուրդալանում... Անմիջապէս շրջապատեցինք զինւած թուրքերով, թալանեցին մեզ, տարան մեր ունեցած-չունեցածը. մեզ էլ գերի վերցրած սկզբում սպանելու նպատակով, բայց նոր կարգադրութեամբ մեզ յետ ճանապարհեցին դէպի Դերբէնա: Մօտ 100 հոգի էինք, մեծ մասամբ հայեր. ամեն կայարանում խումբ-խումբ սպանում էին և մեր թիւը օրէջօր պակասում էր: Դէրբէնդ հասնելիս արդէն 57 հոգով պակասել էր մեր խումբը»³: Սպանվածները հիմնականում շուշեցի, շամախեցի և զանգեզուրցի հայեր էին⁴:

¹ Տե՛ս Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում եւ Բազուի անկումը, պր. Ա, էջ 64:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Աստրախանից-Բազու: Ակամատեսի պատմածից, «Արև», Բազու, 1918, մայիսի 9 (ապրիլի 26), № 83:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Հայահալած քաղաքականությունը 1918 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին շարունակվեց նաև Ղուբա քաղաքում: Հարկ է նշել, որ Ղուբայում 1918 թ. դարնանը տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկա Ազրբեջանում քաղաքական շահարկումների առարկա են դարձել: Բանն այն է, որ 2007 թ. ապրիլի 11-ին Ղուբայում, մարզադաշտի կառուցման ժամանակ, երկու հորերում հայտնաբերվեցին զանգվածային թաղումների հետքեր: Հայտնաբերված մնացորդները Ազրբեջանի կառավարող շրջաններն ու նրանց հրահանգներով ուղղորդվող պատմաբանները փաստերի նենգափոխմամբ, հանիքավի վերագրեցին «Համադասպի ջոկատի գործողությունների զոհերին»¹, իսկ թաղումներն էլ համարեցին մերթ հրեական², մերթ լեզգիական, մերթ էլ՝ թաթարական³: Քանի որ նրանց սպանություն մեջ ազրբեջանցի հեղինակներն առանց որևէ փաստական հիմնավորման կանխակալ մոտեցմամբ փորձում են մեղավոր ճանաչել Համադասպին, ուստի, հարկ ենք համարում հրապարակի վրա եղած արխիվային փաստաթղթերի, ժամանակի մամուլի և ղեկավարին ականատես-հուշագիրների թողած հավասարի վկայությունների հենքով ներ-

¹ Мустафа-Заде Р., նշվ. աշխ., с. 28.

² Ադրբեջանական իշխանությունները՝ ձեռնարկելով դիվանագիտական անպարտությանը, հրեաների շրջանում հակահայկական տրամադրություններ սերմանելու նպատակով փորձել են տայածել այն անհեթեթությունը, որ իբր քե հայերի կողմից Ղուբայում լեռնական հրեաների նկատմամբ կատարվել է «ցեղասպանություն»: Նույնիսկ, նրանք «Հեյդար Ալիևի հիմնադրամ» (նախագահ՝ Մեհրիբան Ալիև) ֆինանսավորմամբ 2012 թ. վանգվածային բաղձնա տարածքում կանգնեցրել են հուշակոթող: Հարկ է նշել, որ ադրբեջանական իշխանությունների՝ Ղուբայի նեղակալության պատմական իրադարձությունները քաղաքական շահարկումների առիթ դարձնելու փորձերը կասեցվեցին Սփյուռքում գործող հայ և հրեա ակտիվի կազմակերպությունների և Հայաստանի ու Իսրայելի փորձագետների արդյունավետ համագործակցության շնորհիվ (տե՛ս Քորաճեյան Հ., Ադրբեջանական Էրմուրադաքականության որոշ առանձնահատկությունների մասին: Ռազմավարական անվտանգության հետազոտություններ (գիտափորձագիտական մատենաշար), հ. 1, Երևան, 2014, էջ 331, մաս 809-ի՝ Ազգային աղետների դասերի մասին. Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի նախաշնչին, «Հայկական բանակ», Երևան, 2015, № 1-2 (83-84), էջ 10-11):

³ Տե՛ս Մկրտումյան Լ., Լեզգիների և թալիշների կացությունը արդի Ադրբեջանում, «ԲՀՊՏՀ», Երևան, 2012, № 4, էջ 103:

կայացրին *Ղուբա* յուժ 1918 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին տեղի ունեցած իրադարձությունների իրական ընթացքը¹:

Ղուբան համարվում էր Այսրկովկասի վաճառաչահ կենտրոններից մեկը. գտնվում է Բաքվից 170 կմ դեպի հյուսիս²: Բաղաքն ընկած էր Ղուբդիալ (Ղուբա-չայ) գետակի աջ ափի հարթակի վրա³: Գետակից ձախ՝ հյուսիսային ափին, գտնվում էր հրեական մերձքաղաքային Սլոբոդկա⁴ թաղամասը⁵, աջ մասի բարձրության վրա բնակվում էին հայերն ու ռուսները, իսկ ստորին մասում՝ սուլանի և շիա մահմեդական-

¹ Ղուբայում զանգվածային բաղումների իսկությունը գիտականորեն ուսումնասիրելու ճշտելու և հասարակությանն օբյեկտիվ ներկայացնելու նպատակով ՀՀ ԳԱԱ Մոլեկուլյար կենսաբանության ինստիտուտի մարդու գենետիկայի խմբի գիտական ղեկավար և «Հայ-կական մարդաբանական ընկերության» նախագահ, կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Լևոն Նախկուպոսյանը 2010 թ. փետրվարի 10-ին և 2012 թ. հունվարի 11-ին նամակով դիմել է Ադրբեջանի ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Մահմուդ Քերիմովին՝ Նրկորդ մեակը մնացրելու մեջ հատվածաբար. «Կրկին դիմում եմ Ձեզ խնդրանքով՝ ադրբեջանցի և հայ մասնագետների կողմից (նաև այլ երկրների փորձագետների հնարավոր ներգրավմամբ) համառոտ ուսումնասիրելու Ադրբեջանի հյուսիս-արևմուտքում վերջերս հայտնաբերված զանգվածային բաղումներում եղած մարդկային մնացորդները: ...Ցավոք, սպասվող փորձաքննության արդյունքները, եթե այն իրոք կատարվել է, չեն հրապարակվել: Դրա փոխարեն ակադեմիական գիտությունից հեռու կանգնած մարդիկ ձեռնամուխ եղան այդ քննայի քաղաքական շահարկմանը: Հայտնաբերված մնացորդները առանց հիմքի վերաբերվեցին Բաքվի խորհրդի, մասնավորապես՝ Համազասպի ջոկատի պատժիչ գործողությունների գոհերին, իսկ բաղումներն էլ, կախված իրավիճակից, ծանաչվեցին մեկ ադրբեջանական, մեկ հրեական, մեկ լեզգիական: Այսօր հայտնաբերված բաղումների տեղ են բերում Ադրբեջանի հյուրերին, որոնց պատմում են ադրբեջանցիների նկատմամբ «փայերի վայրագությունների» մասին: 2009 թ. դեկտեմբերի 30-ին հրապարակվեց Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը՝ Ղուբայում Ֆեզապանության հուշահամալիրի կառուցման մասին: Պետության ղեկավարի այդ կարգադրությունը փաստորեն օրինականացրեց մարդկանց մահվան պատճառների քաղաքականապես «պատվիրված» վարկածը, որը չի ստուգվել անկախ մասնագետների կողմից և չի հաստատվել գիտական հետազոտություններով: ...Հաշվի առնելով այդ պրոբլեմի հետագա քաղաքականացման հանգամանքը՝ ես կրկին դիմում եմ Ձեզ անդրդվելի խնդրանքով՝ բույլ տալ աշխարհի առաջավոր լաբորատորիաներում աշխատանքի մեծ փորձ ունեցող մեր մասնագետներին՝ մարդաբաններին և ծագումնաբաններին, մասնակցել Ղուբայում հայտնաբերված բաղումների փորձաքննությանը» (<https://raznavaraget.files.wordpress.com/.../psa>): Սակայն, հասկանալի պատճառներով, ինչպես և սպասվում էր, մահվան մնաց նմանություններ:

² Ըստ «Դերբենդ Նամե»-ի՝ Ղուբան հիմնադրել է Կավատ կամ Կուրադ I (483-531 թթ.) քաղաքից: Նադիր շահի մահից հետո 1750-ականներին Հուսեյն Ալի-խանի օրոք Ղուբան դարձել է խանության կենտրոն (տե՛ս Краткий исторический очерк городов Закавказского края, КК на 1846 г., Тифлис, 1845, с. 50).

³ Տե՛ս Вейденбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, с. 340.

⁴ 1926 թ-ից՝ Կրասնայա Սլոբոդկա:

⁵ Տե՛ս Константинов В., Куба, КК на 1852 г., Тифлис, 1851, отд. III, с. 334.

ները¹: Քաղաքի հիմնական բնակիչներն էին հայերը², թաթերը, հրեաները³, լեզգիները, թաթարները և ռուսները: Բնակվում էին նաև փոքր քանակությամբ վրացիներ, գերմանացիներ, հույներ և օսեր⁴:

Մարտյան իրադարձություններից հետո Բաքվից Ղուբա փախած նավթահանքատեր Ադա Բալա Ղուլիևը, որը մոսաւլաթականների հետ գտնվում էր սերտ համագործակցության մեջ, վերջիններիս հրահրմամբ թաթար խոժանի գլուխն անցած հարձակվում է տեղի քրիստոնյա (հայ և ռուս) բնակչության վրա և շատերին կոտորում: Բռնադրամվում է նրանց պատկանող ամբողջ գույքը: Ս. Մելիք-Յուլջանի վկայությամբ. «...Բաքույի թուրք ղոչիների պետ, Աղաբալա Ղուլիևի գլխաւորու-

¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 127:

² 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Ղուբայում հայերի թիվը 807 (446 ար., 361 իգ.) էր (տե՛ս ПВНПРИ-1897, таблица XIII, с. 53), 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 579 (278 ար., 301 իգ.): Տե՛ս KK на 1917 г., с. 179): Հայ բնակչության թվի նվազումը հիմնականում կապված էր Առաջին աշխարհամարտի սկսման հետ, երբ հայ երիտասարդությունը զանգվածաբար զորակոչվեց զործող բանակ: Դրան գուցա հետ, գրեթե անփոփոխ էր մնացել քաղաքի բնակչության թիվը: Պատճառն այն էր, որ ցարական կառավարությունը, որպես անբարենիւս տարր, վերջիններիս չգորակոչեց զործող բանակ:

³ Ղուբայի հրեաները քաղախոս էին (պատկանում է հնդկադարձական լեզվաբանների հնդկաբանական ճյուղի հարավարեւմտյան իրանական խմբին) և անվանվում էին լեռնային հրեաներ: Մանրամասն տե՛ս Миллер Б., Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы), ИООИА, № 8, вып. VII, Баку, 1929, с. 17-24; Горские евреи, в кн.: Народы Кавказа, т. I, под общей ред. С. П. Толстова, Москва, 1960, с. 554-561. Ղուբայում 1851 թ. տվյալներով հրեաների թիվը 2810 (1513 ար., 1297 իգ.) էր (տե՛ս Константинов В., Кыба, KK на 1852 г., отд. III, с. 338), 1904 թ.՝ 7451 (3911 ար., 3540 իգ., տե՛ս KK на 1907 г., отд. II, с. 321), 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 14.713 (7757 ար., 6956 իգ.): Այդ թվում բնիկ՝ 14.704 (7752 ար., 6952 իգ.), ժամանակավոր՝ 9 (5 ար., 4 իգ.): Տե՛ս KK на 1917 г., с. 181). Ղուբայից՝ «Մշակ»-ին հղած թղթակցությունում Մելքոն Մալամբեկյանը գրում է. «Հրեաները այստեղ կղզիացած են քաղաքի մի կողմում, Ղուբա գետակի հիսիսային ափում: Ապրում են խիտ. տնակները մեծ մասամբ փայտաշէն խրճիթներ են, և իրար վրա կուտակված. մեկի տան կտորը միտի տան բնակչի համար սրահ է կազմում» (Մ. Ս. Մելքոն Մալամբեկյան), Նսման Ղուբայից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1896, ապրիլի 16, № 43):

⁴ Տե՛ս KK на 1907 г., отд. II, с. 321. 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Ղուբան ուներ 15.363 (8160 ար., 7203 իգ.) ազգաբնակչություն (տե՛ս ПВНПРИ-1897, таблица XIII, с. 53), 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 26.956 (13.685 ար., 13.271 իգ.): Տե՛ս KK на 1917 г., Тифлис, 1916, с. 179). 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Ղուբայի գավառի (ներառյալ քաղաքը) էրմիկ կազմի ուներ հետևյալ պատկերը. բյուրջակալու էրմիկ խմբեր՝ 70.366, լեզգիական խմբի լեզուներով խոսող ժողովուրդներ (թվաքանակով գերազանցել են կյուրիկները)՝ 56.476, քար՝ 46.430, հրեա՝ 3972, ռուս՝ 3971, հայ՝ 1191, պարսիկ՝ 549, վրացի՝ 66, լեհ՝ 64, գերմանացի՝ 38 (տե՛ս ПВНПРИ-1897, таблица XIII, с. 53).

Թեամբ, սոսկալի աւերումներ, թալաններ ու կոտորածներ են դործում Ղուբայի եւ Ղուսարի շրջաններում»¹: Հայ բնակչութեան մի մասին է միայն հաջողվում ազատվել և տեղափոխվել Բաքու: 115 հայերի, այդ թվում՝ կանանց և երեխաներին, թաթարները պատանդի կարգավիճակով նենգաբար բանտարկում են քաղաքային բանտում², իսկ Նոր Ղուբա կամ Ղուսար ավանի³ թվով 38 հայերին՝ ավանի մեծ շինությունում⁴: Իրադարձությունների ընթացքին քաջատեղյակ Ա. Գյուլխանդանյանն այդ առիթով գրում է. «Ղուբա քաղաքի փոքրաթիւ հայերի մի մասը կարողացաւ ազատուել և փոխադրուել Բազու, սակայն, միւս մասին տեղական թաթարները թոյլ չտուին տեղից շարժուելու եւ պահեցին, կարելի է ասել իբրեւ պատանդ»⁵: Ապարդյուն են անցնում Բաքւի Հայոց Ազգային խորհրդի գործադրած ջանքերը թաթար ղեկավարների միջնորդութեամբ գերութեան մեջ գտնվող հայերին ազատելու համար⁶:

Մինչդեռ՝ կեղծելով անառարկելի փաստերը աղբրեջանցի պատմաբաններն այսօր բռնազբոսիկ ու անհեթեթ բացատրություններով փորձում են «ապացուցել», թե իբր նման քայլերը պայմանավորված էին «մարդասիրական» և հայերի «անվտանգութեան պահպանման» նկատառումներով: Այսպէս՝ «Ղուբա: Ապրիլ-մայիս 1918 թ.» ժողովածուն կազմող և առաջաբանի հեղինակ Ս. Ռուստամովա-Տոգլիդին վկայակոչելով

¹ Մելիք-Եօլչեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Գ), էջ 106:

² Տես Գեղովանի., Ղուբայի գրաւումը: Ձին. Յեդ. Կոմիտէի նախագահ Կորգանովին, «Արեւ», Բազու, 1918, ապրիլի 14 (27), № 77:

³ Նոր Ղուբա կամ Ղուսար ավանը եիմնադրվել է 1825 թ. և գտնվում էր Ղուբայից 12 կմ հյուսիս-արևմուտք (տես Գеографическо-статистический словарь Российской империи, сост. П. Семеновъ, т. II, СПб., 1865, с. 812): Ավանը ցարական կառավարության «Հուսար» կոչվող հնձյալ գործատերի ամառանոցը (տես Մարգարյան Մ., Բաքւի Կոմունայի օրերից (Հին բուլղարիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 878): Ավանը հետագայում եղել է մաս Շամախու կամ Բաքւի նահանգի նահանգապետների ամառանոցը (տես Նաջաբեկանց Ալեք., Շամախի, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1885, օգոստոսի 1, № 59):

⁴ Տես Գեղամեկանց Ե., Տաճիկները Կովկասում եւ Բազուի անկումը, պր. Ա, էջ 65:

⁵ Գիւլխանդանեան Ա., Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1941, ԺԺ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 11-12, էջ 82:

⁶ Տես նույն տեղում:

ադրբեջանական հավատ չներշնչող մի ինչ-որ հորինված ար-
խիվային վավերագիր, գրում է. «Վախենալով Ղուբա քաղա-
քում բնակվող մի քանի սասնյակ հայերի (40 մինչև 200)
կյանքի համար, մահմեդականները որոշում են նրանց մեկու-
սացնել և տեղավորել քաղաքային բանտում, կարգելով վստա-
հելի պահապաններ: «Բանտարկվածներին» լավ կերակրում
էին, հարևան-մահմեդականները այցելում էին նրանց, բերելով
իրենց հետ սնունդ, հետևում էին նրանց տների և գույքի պահ-
պանմանը»¹: Ակնհայտ է, որ ադրբեջանցի հեղինակն իրական
փաստերի կեղծման միջոցով ճգնում է կոծկել հայ խաղաղ
բնակչության դեմ իր ցեղակիցների կողմից կատարված չարա-
գործությունները: Իրականությունն այն է, որ թաթար «մար-
դասերները» կողմից հայերը պահվում էին բանտարկված վի-
ճակում և ենթարկվում էին ամենօրյա կոտանքների ու անլուր
տառապանքների, իսկ նրանց տներն ու գույքը բռնագրավվում
և թալանվում էր: Ինչպես անվարան վկայում է դեպքերի ժա-
մանակակից և իրադարձություններին քաջատեղյակ Շամախու
գավառի Սադիան հայկական գյուղի ուսուցիչ «Շամախեցի»
ծածկանունով Հարություն Բարդամյանը. «...հայերը բանտար-
կուեցին ինչպես Ղուբայում, նոյնպես և այլուր. դա ընդհա-
նուր և մշակուած ծրագիր էր, և կոյր մտօք պէտք է լինել
չհասկանալու համար այս բանը»²:

Այդ իրադարձություններից հետո, Ղուբայում խորհրդա-
յին իշխանություն հաստատելու նպատակով բուլչեիկյան
սուանձին գումարտակի և Բաքու-գերբենդյան շրջանում գործող
զորամասի շտաբի անդամ Դ. Գելովանին Ղուբայի գավառական
կոմիսարի պաշտոնով³, ապրիլի 23-ին ժամանում է Ղուբա և

¹ Куба. Апрель-май 1918 г., с. 66.

² Շամախեցի, նշվ. աշխ., էջ 23:

³ Դ. Գելովանին (1888-1919) ունեցել է վրաց իշխանական ծագում: Սովորել է Մոսկվայի
համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում: Հեղափոխական գործունեության համար (եղև
է մեղեիկյան կոտակցության անդամ) ցարական իշխանության կողմից արստրվել է Սիբիր:

*բողչեկիները կողմն անցած Ղուբայում գործող կարմիր գվար-
զիական ջոկատի ղեկավար, ղուբացի ուսուցիչ Միր Զաֆար Բա-
ղիրովը (նախկինում՝ գավառական կոմիսար Ալի-բեկ Զիզիկսկիի
օգնականը)¹ աջակցությամբ հաստատում խորհրդային կարգեր²։
Ղուբայում խորհրդային իշխանության հաղթանակն ուներ
ստորատեղիական նշանակութուն, որովհետև այն գտնվում էր
Բաքուն Ռուսաստանին կապող երկաթգծից ոչ հեռու։ Դ. Գելո-*

Փետրվարյան հեղափոխության շնորհիվ ազատվել է կալանքից և 1918 թ. սկզբներին վերա-
դարձել Բաքու, ուր Պ. Ջաֆարիձեկ միջոցով ծառայության է անցել որպես միլիցիայի
տեսուչ։

¹ Միր Զաֆար Բաղիրովը (1895-1956) ծնվել է Ղուբայում։ 1913 թ. ավարտել է Ղուբայի
բարձր տիպի նախնական ուսումնարանը։ 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո
Ղուբայի գավառական կոմիսար Ալի-բեկ Զիզիկսկիի կողմից նշանակվել է Ղուբա քաղաքի
2-րդ մասի (հրեական) կոմիսար։ Նույն թվականի մայիս-նոյեմբերին եղել է գավառական
կոմիսարի օգնականը։ Ղուբայում 1918 թ. ապրիլի վերջերին և մայիսի սկզբներին տեղի
ունեցած իրադարձություններից հետո հեռացել է Աստրախան։ Ադրբեջանական հանրա-
պետությունում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո վերադարձել է Բաքու։ 1921-
1930 թթ. գրադեպրել է Ադրբեջանի Չեկայի, ներգործողի ղեկ և պետականագործության մար-
մինների նախագահի պաշտոնները։ 1932-33 թթ. եղել է ԱնՍՀ-ի Ժողովմարտի նախա-
գահը։ Ստալինյան բռնադատումների գլխավոր կազմակերպիչներից մեկի՝ Լ. Բերիայի հո-
վանավորությամբ և նրաշխատողությամբ 1933 ղեկնեմբեր-1953 ապրիլ ընկած ժամանա-
կահատվածում գրադեպրել է ԱԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնը (տե՛ս
Хачатур В., նշվ. աշխ., ժ. 41, 446)։ 1941 թ. օգոստոսի վերջերին, երբ խորհրդային զոր-
քերը օկուպացրին Իրանի էյրանի էյրանսարանության Աստրախանական (Ազարբայջան) նա-
խանգը, 1945 թ. հուլիսի 6-ին Մոսկվան որոշեց՝ անկախ հռչակել Ազարբայջան նախանգը
և այն բռնակցել ԱնՍՀ-ին։ Այդ ծրագրի իրականացման պատասխանատվությունը Վ.
Մոլոտովից, Լ. Բերիայից և Գ. Մալենկովից բացի, դրվել էր նաև Մ. Բաղիրովի վրա (տե՛ս
Էնանթոլլահ Ռեզա, նշվ. աշխ., էջ 156-158, տե՛ս նաև **Բալբերովյան Վ.**, Իրանի պատմու-
թյուն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Մոսկ., 2005, էջ 632, 641-642, տե՛ս նաև
Galichian R., նշվ. աշխ., թ. 32)։ 1953 թ. ապրիլի 6-ից հուլիսի 20-ը Մ. Բաղիրովը գրադեպր-
ել է ԱնՍՀ-ի միմիստրների խորհրդի նախագահի պաշտոնը։ Եղել է Լ. Բերիայի մերձավոր-
ներից (տե՛ս Политбюро и дело Берия (сборник документов), ժ. 987-988)։ Բաղիրովի
գործած չարագործությունների և հակախորհրդային գործունեության մասին ուշագրավ
տեղեկություններ են պահպանվել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հետախուզության աշխատա-
կից Ի. Կ. Էֆենդիևի՝ ԽՍՀԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Ն. Խորոշովին 1953 թ. հոկտեմբերի
7-ին գրած մամուլում (տե՛ս Политбюро и дело Берия (сборник документов), ժ. 986-
994)։ Ի. Ստալինի մասից հետո, երբ ձերբակալվում է Լ. Բերիան, Մ. Բաղիրովը իրեն
փրկելու նպատակով 1953 թ. հուլիսյան պլենումում ընկաղապրում է Բերիայի քաղաքական-
ությունը։ Պատժից խուսափելու համար 1953 թ. հուլիսի 17-ին և օգոստոսի 11-ին մեղա-
յակվան մամուլներ է հղել Ն. Խորոշովին և Գ. Մալենկովին (տե՛ս Политбюро и дело
Берия (сборник документов), ժ. 108-109, 237-238)։ Սակայն ապարդյուն։ 1954 թ. Մ. Բա-
ղիրովը հեռացվում է կուսակցության շարքերից և ձերբակալվում։ Որպես սոցիալիստա-
կան կարգի իրավախախտ և Բերիայի մերձավոր ու համախոհ, Գերագույն դատարանի
գլխավորական կոլեգիան 1956 թ. ապրիլի 26-ին Մ. Բաղիրովին դատապարտում է գնդա-
կախարդության, որի ք կալարել է ամփոփ նույն թվականի մայիսի 26-ին՝ Բաքվում (տե՛ս
Куба. Апрель-май 1918 г., ժ. 75, 456-457)։

² Տե՛ս **Бурджалов Э.**, Двадцать шесть Бакинских комиссаров, Москва, 1938, ժ. 66.

վանիլի՝ Կովկասյան բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահ Գր. Ղորղանյանին 1918 թ. ապրիլի 24-ին հղած հեռագրում այդ մասին ասվում էր. «Ապրիլի 22-ին Բագու քաղաքի ու իր շրջանների Զին.[ուժերական] – Յեղ.[ափոխական] կոմիտեի էջէլօնների կոմիսարը (իմա՝ Դերբենդ-Ղուբա գծի խորհրդային ռազմական զնայքաշարի (էջելոն) կոմիսար Գեորգի Ստուրոնան – Գ. Ս.) ինձ նշանակեց Ղուբա քաղաքի ու գաւառի Կոմիսար և առաջարկեց, որ մենակ գնամ Ղուբա քաղաքը: Ապրիլի 23-ին ես գնացի Ղուբա քաղաքի հրապարակը և ընկեր Ջաֆար Բաղիրովի օգնութեամբ ժողովրդին վերջնապահանջ յայտնեցի ճանաչել ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդի իշխանութիւնը: Ժողովուրդը ներկայացուցիչներ ընտրեց, որոնք, երկար խորհրդակցութիւնից յետոյ, միաձայն, իրենց հոգեւորականութեան դիւսաւորութեամբ ճանաչեցին ժողովրդական Կոմիսարների իշխանութիւնը: ...Հանդիսաւոր ակտ կազմեցինք և ժողովրդի ներկայացուցիչները ստորագրեցին: ...Մուսուլման երիտասարդութիւնը մեր կողմն է, և այստեղ կայ բոլշևիկեան ֆրակցիայի մի փոքրիկ բիւրօ, որ մեր իշխանութիւնը ճանաչելուց յետոյ, սկսել է կենդանանալ: ...Որպէսզի բէկերն ու աղալարները ժամանակ չունենան մեր մասին զանազան մուլթ լուրեր տարածել, խնդրեմ շտապով, անյապաղ ուղարկէք մեր զրականութիւնից մուսուլման (թուրք) լեզուով և նմանապէս մուսուլման պրօպագանտիստներ...: Խնդրում եմ ինձ հաստատէք Ղուբա քաղաքի ու գաւառի կոմիսար: ...Անմիջապէս պատւիրեցէք կնիք, Ղուբա քաղաքի ու գաւառի կոմիսար մակադրութեամբ. ուղարկեցէք նմանապէս բլանկներ նամակների համար ժողովրդական Կոմիսարների խորհուրդ մակադրութեամբ. դրանցից վեց հատ ունէի, որ ստացել էի Ստուրոնայից, բայց հասել են»¹:

¹ Գեղովանի, Ղուրայի գրառումը: Զին. Յեղ. Կոմիտէի նախագահ Կորգանովին, «Արեւ», Բագու, 1918, ապրիլի 14 (27), № 77:

Ղուբալու խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո միայն հաջողում է ազատել քաղաքի բանտում գերության մեջ տառապող հայերին, որոնց թաթարական խուժանք բռնի մեթոդների ազդեցությամբ տակ մահվան սպառնալիքով մահմեդականացրել էր¹: Դ. Գելովանիի՝ Գր. Ղորղանյանին հղած վերոնշյալ հեռագրում ասվում է. «Այսօր, ապրիլի 24-ին, ես ազատեցի 115 հայերի, որոնք կալանաւորուած էին Ղուբալի բանտում: Նրանք զրկուել են իրենց ամբողջ գոյքից: Ես միջոցներ ձեռք առայ վերադարձնելու նրանց իրենց գոյքը: Նրանք զրամական օգնութիւն են խնդրում Հայոց Ազգային Խորհրդից: Շուտափոյթ ուղարկեցէք իմ հասցէով, նրանց նիւթական գրութիւնը կրիտիքական է: ...Բացի Ղուբա քաղաքից, ուրիշ տեղերում գերւած հայեր կան: Միջոցներ եմ ձեռք առնում նրանց ազատելու»²:

Նշենք, որ Ղուբալի բանտում գերության մեջ տառապող հայերի ազատման փաստն այնքան խոսուն էր, որ այն չեն կարողացել շրջանցել այսպես կոչված «Ադրբեջանի պատմության» եռահատոր աշխատության 3-րդ հատորի հեղինակները, որոնք, սակայն հարազատ մնալով փաստերի կեղծման ադրբեջանական պատմագրության գրեւածին, միտումնավոր կերպով չեն նշել բանտարկվածների հայ լինելը: Քողարկելով թաթարների կողմից հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված ոճրագործության փաստը՝ հատորի հեղինակներն այն փորձել են ներկայացնել դասակարգային սլայքարի դիրքերից: «Ադրբեջանի պատմություն» հատորյակում ասվում է. «Նա (իմա՝ Ռազմահեղափոխական կոմիտեն — Գ. Ս.) անհապաղ ազատեց կալվածատերերի և կուլակների գեմ պայքարի դուրս եկած 115 գյուղացիներին»³:

¹ Տե՛ս Մելիք-Եօջեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Գ.), էջ 107:

² Գելովանի, Ղուբալի գրասուրբ: Ձիմ. Յեդ. Կոմիտէի նախագահ Կորգանովին, «Արև», Բազու, 1918, ապրիլի 14 (27), № 77, տե՛ս նաև Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ. (փաստաթղթերի և ճյուղերի ժողովածու), էջ 37:

³ История Азербайджана, т. III, ч. I, Баку, 1963, с. 113. Հմմ. Бурджалов Э., նշվ. աշխ., с. 66.

Ղուբայում խորհրդային իշխանության հռչակումից հետո գավառական կոմիսար հաստատված Դ. Գելովանին իր օգնական Մ. Բաղիրովի հետ ձեռնամուխ են լինում գավառում խորհրդային կարգերի հաստատմանն ու ամրապնդմանը. գրավում են գավառային վարչությունը, ստեղծում հեղափոխական կոմիտե և այլն¹: Հեղափոխական կոմիտեներ են ստեղծվում նաև ապրիլի 28-ին խորհրդային իշխանությունը ճանաչած Ղուբային մերձակա ութ գյուղերում²: Ղուբայում և գավառում խորհրդային իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով Դ. Գելովանին և Մ. Բաղիրովը բուլչեիկյան հակումներ ունեցող թաթարական բնակչությունից կազմավորում են 150 հոգուց բաղկացած «Կարմիր գվարդիա» (59 հետևակ, հեծյալ հարյուրակ)³:

«Ղուբա: Ապրիլ-մայիս 1918 թ.» ժողովածուի նյութերից պարզվում է, որ Մ. Բաղիրովը խորհրդային իշխանության հաստատման քողի տակ չարաշահելով իր լիազորությունները, «Ղուբայի գավառի հակահեղափոխական տարրերի դեմ»⁴ պայքարի պատրվակով ստեղծել էր նաև իր իսկ կողմից ղեկավարվող «Թոչուլ ջոկատ» («летучий отряд»)⁵ անունով հրոսակախումբ, որը հիմնականում բաղկացած էր քրեական անցյալ ունեցող թաթար խաժամուծից⁶: Ինչպես ասվում է վերոհիշյալ ժողովածու-

¹ Տե՛ս ԿԿԽ. Апрель-май 1918 г., с. 74.

² Տե՛ս Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане (документы и материалы. 1917-1918 гг.), док. № 388, с. 374:

³ Տե՛ս Գելովանի, Ղուբայի գրառումը: Ձիմ. Յեդ. Կոմիտեի նախագահ Կորգանովին, «Արև», Բազու, 1918, ապրիլի 14 (27), № 77, տե՛ս նաև Խաչմավից Բազու, «Արև», Բազու, 1918, մայիսի 1 (18 ապրիլի). № 80, տե՛ս նաև **Стурца**, Донесение из Хачмаза 26 апреля 1918 года, в комитет Революционной обороны Корганову, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 11 мая, № 84, տե՛ս նաև Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг., док. № 93, с. 104, տե՛ս նաև События в Кубе, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97.

⁴ ԿԿԽ. Апрель-май 1918 г., с. 75.

⁵ Ի դեպ, «թոչող ջոկատ» անվամբ հատուկ ջոկատներն առաջին անգամ ստեղծել են կազակները՝ 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում՝ հայ բնակչության նկատմամբ բռնաբարքներ գործադրելու նպատակով (տե՛ս **Старцев Г.**, նշվ. աշխ., с. 63):

⁶ Տե՛ս ԿԿԽ. Апрель-май 1918 г., с. 75. «Թոչող ջոկատի» հետ կապված պատմությունը քաջահայտվեց, երբ Մ. Բաղիրովը 1956 թ. կանգնեց դատարանի առաջ:

վի՝ «Ալի-բեկ Զիզիկսկին եղել է Ղուբայի վրա հարձակման կազմակերպիչը»¹:

Ալի-բեկ Զիզիկսկիի գլխավոր հենարանը լեռնականներն էին, Ղուբայի շրջակա լեզգիական ու թաթարական գյուղերից հավաքագրած ջոկատներն էին, որոնց շարքերը համալրել էին նաև ռազմաճակատից վերադարձած և կողոպտուով զբաղվող թաթար զինվորները²: Ալի-բեկ Զիզիկսկիի շտաբում կային նաև ոչ քիչ թվով թուրք և վրացի սպաներ³: Կրկին դիմենք «Ղուբա: Ապրիլ-մայիս 1918 թ.» ժողովածուին, որում Ս. Ռուստամովա-Տոգիզին գրում է. «Հայտնի է, որ, թե որքան կարող էր ձգվել Խորհրդային իշխանությունը Ղուբայում դավառական կոմիսար Գելովանիի գլխավորությամբ, քանի որ կրկին, պատմական ավանդույթի բերմամբ, դործին խառնվեցին անհնազանդ լեռնականները՝ շրջակա գյուղերի լեզգիները, որոնք չէին ընդունում և չէին ճանաչում նոր իշխանությունը»⁴:

Առաջնորդվելով իրեն ոչ ձեռնտու փաստերի շրջանցման և ժխտման մեթոդով՝ Ս. Ռուստամովա-Տոգիզին միտումնավոր լռության է մատնում Ղուբայում տեղի ունեցած իրադարձություններում Գանձակում բռնյղ զրած ոճրապարտ մուսավաթականների գործողությունների մասին բազում վկայությունները և վերջիններիս հետ Ալի-բեկ Զիզիկսկիի ունեցած սերտ կապը: Այդ է փաստում այն իրողությունը, որ վերջինս մուսավաթականների հովանավորությամբ հետագայում դարձել էր Ադրբեջանական Հանրապետության պառլամենտի անդամ⁵: Ղուբայի իրադարձությունների անմիջական

¹ St'u Kyba. Апрель-май 1918 г., с. 73-74.

² St'u https://ru.wikipedia.org/wiki/Зизикский,_Али_бек_Гарун_оглы

³ St'u ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4, տե՛ս նաև События в Кубе, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97, տե՛ս նաև Корганов Г., 62լ. աշխ., с. 159.

⁴ Kyba. Апрель-май 1918 г., с. 68.

⁵ St'u Հեռագիր Ղուբայից, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, ապրիլի 1, № 69: Ի դեպ, Ալի-բեկ Զիզիկսկիի Ղուբայում գործած չարագործությունների մասին ստիպված էին խոստովանել հենց դուրացի քաղաքները: Այսպես՝ Ղուբայից մի խումբ քաղաքների կողմից

մասնակից ու ականատես, ՌԿ(Բ)Կ Բաքվի կազմակերպություն-
անդամ Սարգիս Սարգսյանն իր հուշերում հավաստի փաստե-
րի վկայակոչմամբ ընդգծում է, որ մահմեդական զորամասե-
րին զենքով ու զինամթերքով օժանդակում էին Գանձակի
մուսավաթականները¹։ Վերջիններս համագործակցում էին
Ղուբայում, Շամախիում, Լենքորանում և Սալյանում գործող
մահմեդական ուժերի հետ²։ Այս բոլոր փաստերը և հետագա
իրադարձությունները համոզիչ վկայում են, որ Ղուբայում
տեղի ունեցած արյունալի իրադարձությունների գլխավոր
պատասխանատուն մուսավաթ կուսակցությունն էր, որը
ձգտում էր հաստատվել Ղուբայում, այնուհետև այնտեղից ի-
րականացնել Բաքուն Հյուսիսից գրավելու և իշխանությունը
նվաճելու ծրագրերը։

Ղուբայի վրա հարձակումը տեղի է ունենում ապրիլի
28-ին, գիշերվա ժամը 3-4-ին՝ հրեական Սլոբոդկա թաղամասի
կողմից³։ Լեռնականների դեմ խորհրդային իշխանություն կող-
մից մարտերը ղեկավարում էին Դ. Գելովանին և Մ. Բաղիրովը,
իրենց տրամադրության տակ ունենալով «Կարմիր գվարդի-
ան», ինչպես նաև Մ. Բաղիրովի «Թռչող ջոկատ» հրոսակա-
խումբը։ Քաղաքում երեք օր անընդմեջ տևած կատաղի մար-
տերից հետո Ալի-բեկ Զիլիկսիին գրավում է Ղուբան⁴։ Դ. Գե-
լովանին բոլշևիկյան զորաջոկատով խաչմասի վրայով նահան-

1919 թ. մարտի վերջերին Ադրբեջանական Հանրապետության պառլամենտի նախագահին ուղարկված հեռագրում ասվում էր. «Այսօր, պարլամենտի անդամ Ալի բեկ Զիլիկսիին ծեծեց մեզ և մահուան սպառնալիքի տակ պահանջում է բողոքել Ղուբայի գաւառապետի դեմ, որպիսին մեր խղճի դեմ է։ Վախենալով նրանից և նրա ազգական Շիրվանարի բեկերից, լանդրում ենք ձեր պաշտպանությունը» (նույն տեղում)։

¹ Տե՛ս Սարգսյան Ս., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 876)։

² Տե՛ս Партия “Муссавать”, «Знамя труда», Баку, 1918, 30 марта, № 27, տե՛ս նաև Казанский М., Из прошлого муссаватистов, «Знамя труда», Тифлис, 1918, 10 мая (27 апреля), № 83, տե՛ս նաև Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 168։

³ Տե՛ս Куба. Апрель-май 1918 г., с. 74, 76, 89, տե՛ս նաև История Азербайджана, т. III, ч. I, с. 113, տե՛ս նաև Սարգսյան Ս., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բոլշևիկների հիշողու-
թյուններ, գիրք Բ, էջ 876)։

⁴ Տե՛ս Куба. Апрель-май 1918 г., с. 68, 76.

ջոււմ է Դերբենդ¹: Նրա հետ քաղաքից հեռանում է նաև քրիստոնյա (հայ և ռուս) ազգաբնակչութիւնը, որոնց մի մասին «Լեոնտեի այգու» մօտ լեզգիները մորթում են²: Խուսափելով Ալի-բեկ Զիզիկսկիի վրեժխնդրութիւնից՝ Ղուբայից հեռանում է նաև Մ. Բաղիրովը³:

Ալի-բեկ Զիզիկսկիի արկածախնդրութիւնը թանկ նստեց Ղուբայի ազգաբնակչութեան վրա: Քաղաքային մարտերի ժամանակ երկուստեք եղան մեծ թիւով զոհեր: Մ. Բաղիրովի վկայակոչած տվյալներին համաձայն՝ կռիւլների ժամանակ «սպանվել է մօտ 200 զինվոր, իսկ միանգամայն անմեղ մահմեդական բնակչութիւնից (ինչպես նաև ռուսներ, հայեր, հրեաներ և այլք) կոտորվել և ջարդվել են մօտ 1500 հոգի»⁴: Նշենք, որ Մ. Բաղիրովի վկայաբերած տվյալներն էականորեն տարբերվում են Ղուբայի քաղաքագլուխ Ալի Աբաս-բեկ Ալիբեկովի մատնանշած տվյալներից, համաձայն որի՝ «զոհվել է 200 լեզգի և 70 խաղաղ բնակիչ»⁵:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, շ. 184.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ «Ղուբա: Ապրիլ-մայիս 1918 թ.» ժողովածուում Ս. Ռուստամովա-Տոգիդին (նշում է, որ այդ իրադարձություններից հետո Մ. Բաղիրովը չէր կարող մնալ 'Ղուբայում, քանզի տեղի վերնախավը, այդ րվում նաև հոգևորականությունը չէին կարող հանդուրժել նրա հեղափոխական գործունեությունը և համագործակցությունը թուշեիկների հետ (տե՛ս նույն տեղում, շ. 75): Իսկ Մ. Բաղիրովն իր կենսագրականում շատ խորհրդանշական խոստովանություն է անում այդ օրերի իր քաղաքական գործունեության վերաբերյալ՝ նշելով, որ «...որպես ազգի և հավատքի դավաճան... 'Ղուբայի գավառի երկու ազդեցիկ հոգևորականներ Աբդուլ Ռահիմ Էֆենդին և Հաջի Մուլա Բաբա Ախունդովը հրամայել էին գնդակահարել իրեն» (նույն տեղում): Ավելին՝ մայիսի սկզբներին, երբ երկրորդ անգամ գրավում է Ղուբան, ներգործողվում, Բաքու քաղաքի հեղափոխական պաշտպանության կոմիտեի անդամ և Բաքվի խորհրդի նախագահ և Պ. Ջափարիձեի կողմից արտակարգ լիազորություններով քաղաք ժամանած Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեի անդամ Լեվան Գոգոբերիձեն՝ արյունահեղությանը մասնակցելու մեղադրանքով ձերբակալում է Մ. Բաղիրովին և նրա մերձավորներից չորս հոգու (տե՛ս նույն տեղում, շ. 77): Սակայն, Մ. Բաղիրովը տեղեկանալով, որ Ալի-բեկ Զիզիկսկին և Համդուլա Էֆենդի Էֆենդիլադեն, իբր, նախապատրաստվում են կրկին հարձակվել 'Ղուբայի վրա, վերջիններիս ձեռքը չընկնելու համար, առանց Լ. Գոգոբերիձեի քույրությունյան, հաջողում է ծածուկ փախչել 'Ղուբայից և մինչև 1920 թ. ապրիլ՝ Արքեպանական Հանրապետությունում խորհրդային կարգերի հաստատումը, այնև չի վերադառնում 'Ղուբա (տե՛ս նույն տեղում, շ. 78):

⁴ Նույն տեղում, շ. 74.

⁵ Նույն տեղում, շ. 74-75.

Այն փաստը, որ երեք օր տեւած կռիւներին զոհ են գնացել նաև հայ խաղաղ բնակիչներ և տեղի հայ քահանայ Հովհաննես Նաջարյանը¹, հաստատւում է դեպքերին քաջատեղյակ Ա. Գյուլխանդանյանի հետեյալ հաւաստի վկայութեամբ. «...երբ մեր եւ Բագուի խորհրդային զօրքերը վերադառնան այդ շրջանը, քաղաքում (իմա՝ Ղուբայում — Գ. Ս.) մնացած հայերից քչերը միայն ազատուցին, մեծամասնութիւնը սպանուել էր»²: Ղուբայում հրեա, ինչպես և քրիստոնյա, այդ թիւում հայ խաղաղ և անզեն բնակչութեան սպանութիւնների ու կողոպուտի մասին ուշագրաւ վկայութիւն է հայտնել ավելի ուշ՝ մայիսի 13-ին (ն. տ.), Ղուբա մեկնած Համազասպի ջոկատի կոմիսար, Բաքվի աջ էսէռական կազմակերպութեան աչքի ընկնող անգամ Աբրահամ Վելունցը՝ Բաքվում լույս տեսնող աջէսէռական «Знамя труда» լրագրին տված «Իրադարձութիւնները Ղուբայում» վերտառութեամբ հոդվածում, որն արտատպել է նաև ՌԿ(Բ)Կ Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Бакинский рабочий» լրագիրը: Փաստագրական այդ հրապարակման մեջ ասվում է, որ նախքան Բաքվից ջոկատի ժամանումը Ղուբա, «...բեկական ավազակախմբերը կողոպտել և կոտորել են քրիստոնյա բոլոր բնակիչներին, մասամբ նաև հրեաներին: Այդ անմեղ զոհերի խոշտանգված մարմինները թափված էին խաչմաս տանող մայրուղու վրա»³: «Бакинский рабочий» լրագրի վկայութեամբ՝ այդ ոճրագործութիւնները կազմակերպվում և հրահրվում էր տեղի մուսաւլաթականների կողմից⁴:

¹ Տե՛ս Շամսեցի, նշվ. աշխ., էջ 27:

² Գիւլխանդանեան Ա., Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941, ԺԺ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 11-12, էջ 82:

³ События в Кубе, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97.

⁴ Տե՛ս По поводу гибели юных душ, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97, տե՛ս նաև Խոյլեան Ռ., 1918 եւ Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1966, ԽԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 63:

Եվ, վերջապես, որ շատ կարևոր է, Ղուբայում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին հավաստի տեղեկություն են հայտնել ավելի ուշ՝ մայիսի 13-ին (ն. տ.) Ղուբա ժամանած Համադասպն ու Ա. Վելունցը: Այսպես՝ վերջիններիս վկայությունամբ, «...քաղաքն (իմա՝ Ղուբան – Գ. Ս.) այրել և իրար կոտորել են սուլենիներն ու շիաները, որոնք պատերազմ էին սկսել իրար դեմ»¹: Այդ հասկանալի է դառնում հենց այն տեսակետից, որ բախվել էին սուլենի դավանանքին պատկանող լեզգիները և շիա թաթարները, որոնց փոխադարձ ատելությունն ու անհանդուրժողականությունը ինքնին կարող էին դրսևորվել ամենաչնչին իսկ առիթով: Արժեքավոր այդ վկայությունը, որը, լինելով անառարկելի փաստ, արձանագրվել է «Ղուբա: Ապրիլ-մայիս 1918 թ.» ժողովածուում, հնարավորություն է ընձեռում վերջնականապես ծխտել աղբյուրական քարոզչամեքենայի՝ «Համադասպի կողմից սպանված մահմեդականների և լեզգիների»² մասին ստահոդ պնդումները և եզրակացնել, որ ալիեյան վարչակարգի քաղաքական պատվերով առաջնորդվող ժողովածուի հեղինակ Ս. Ռուստամովա-Տոգլիդին հետևողականորեն ցուցաբերելով խիստ ընդգծված հակահայկական միտումնավորություն, իրական փաստը թողած նախընտրել է վերոհիշյալ փոխադարձ արյունահեղության մեղքը կեղծ ու պատիր դրույթներով բարդել Համադասպի վրա³: Որ սուլենի և շիա մահմեդականները միմյանց միջև սանձազերծել էին կատարյալ պատերազմ, փաստում է նաև Ա. Վելունցի վերը նշված «Իրադարձությունները Ղուբայում» վերտառությունամբ հրապարակած հոդվածում տեղ գտած հետևյալ վկայությունը. «Տեղացի շիաները վառում էին սուլենիների տները և հակառակը»⁴: Ակներև

¹ Куба. Апрель-май 1918 г., с. 77, 96, 184-185.

² Նույն տեղում, с. 92.

³ Տես նույն տեղում, с. 77-78.

⁴ События в Кубе, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97.

է, որ բերված վկայութիւնները մեկ անգամ ևս հավաստում է Համազասպի և Ա. Վելունցի վերոնշյալ տեղեկութիւնները:

Այսպիսով՝ արխիվային վավերագրերի, մասնավորապես Համազասպի և Ա. Վելունցի վկայութիւնները համոզիչ կերպով ցույց են տալիս, որ Ղուբայում սուլնի և շիա մահմեդականների միջև ընթացած եռօրյա քաղաքային մարտերը, «կոտորածներն ու ջարդերը» տեղի են ունեցել նախքան Համազասպի օգնական Սերգո Մանուչարյանի, այնուհետև՝ Համազասպի ջոկատի Ղուբա ժամանելը: Հետևապես, այդ սպանութիւններն ու բռնարարքները բնավ կապ չունեն Համազասպի և նրա ջոկատի հետ:

Եվ այսպես. վերը նշված փաստերի բաղդատումից և համադրութիւնից ակնհերե է, որ Ղուբայում 2007 թ. ապրիլի 11-ին հայտնաբերված զանգվածային թաղումները հակամարտութեան մեջ սպանված լեզգիների և թաթարների, ինչպես նաև մեծաթիվ հայ, ռուս և հրեա խաղաղ բնակիչների աճուրդներն են: Պետք է նշել, որ զանգվածային այս թաղումները նաև երկրամաս ներխուժած թուրքական բանակի գազանութիւնների հետևանք էին. Բաքուն գրավելուց հետո թուրքական 15-րդ հետևակային դիվիզիան գեներալ-լեյտենանտ Յուսուֆ Իզգեթ փաշայի հրամանատարութեամբ 1918 թ. սեպտեմբերի վերջերին Ղուբայի վրայով արշավեց Հյուսիսային Կովկաս և զանգվածային կոտորածի ենթարկեց հայերին¹:

Այժմ ներկայացնենք Ղուբայի վերագրավման հանգամանքները: Արդեն նշեցինք, որ Հյուսիսային Կովկասից հացահատիկը Բաքու հասցնելու նպատակով դեռևս ապրիլի սկզբներից այնտեղ էին ուղարկվել գնդապետ Ս. Ղազարյանն ու փոխգնդապետ Ս. Եղիազարյանը՝ 2000 զինվորով, և մի զրահապատ գնացք՝ փոխգնդապետ Գր. Սիրունյանի հրամանատար-

¹ Թուրքական բանակի գործած ռմբակոծություններին կանոնադառնաճ շարադրանքի ընթացքում, կոնկրետ հարցերի քննարկման ժամանակ:

բուլթյամբ: Ս. Ղազարյանն ու Գր. Սիրունյանը, մարտեր մղելով, հասել էին մինչև Գուդերմես կայարան: Սակայն դադատանքիների կողմից ճանապարհները փակված լինելու պատճառով Գր. Սիրունյանը մեկնել էր Մինսկի, իսկ Ս. Ղազարյանի ջոկատը հայտնվելով տասնյակ հազարավոր զինված չեչենների և լեզգիների շրջափակման մեջ, մեծ զոհեր տալով նահանջել էր Բաքու¹: Ս. Եղիազարյանի ջոկատը, որ Յալամա կայարանից Դերբենդ էր մտել ապրիլի 23-ին², նույնպես նահանջել էր Բաքու: Սակայն ջոկատն արգելափակվել էր Ղուբայում՝ խորհրդային իշխանության դեմ ապստամբություն բարձրացրած դադատանքիների կողմից³ և հանկարծակի հարձակման ենթարկվելով՝ տվել զոհեր⁴: «Այսպես սպարգելն անցան այդ մեծ աշխատանքներն ու զոհաբերությունները: Բազուն շարունակեց մնալ առանց հացի, իսկ Հիւսիսային Կովկասում գտնուած ցորենը թալանուեց, չքացաւ»⁵, - գրում է Ս. Մելիք-Յուլջյանը:

Հյուսիսային Կովկասից հացահատիկը Բաքու հասցնելու ծրագրի խափանման պատճառների վերաբերյալ Սա. Շահումյանի մայիսի 27-ին Մոսկվա՝ Վ. Լենինին ուղարկած հեռագրում ասվում է. «2000 մարդուց բաղկացած մեր ջոկատը հասավ մինչև Գուդերմես և վերադարձավ, չհասնելով մինչև Չերվյոնայա: Պատճառները առաջին՝ խնդրի դժվարությունը, երկրորդ՝ Թերեքի ժողովրդական սովետի պատվիրակության խնդրանքը՝ ետ դառնալ. նկատի ունենալով, որ սպասվում է ճանապարհի բացման հարցի լուծում»⁶:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 70-71, տե՛ս նաև Մելիք-Եսլեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Գ.), էջ 108:

² Տե՛ս Դերբենտ, «Արև», Բազու, 1918, ապրիլի 13 (26), № 76:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3, տե՛ս նաև События в Кубе, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97.

⁴ Տե՛ս Դորդանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Պայքար Բազու քաղաքի եւ շրջանի համար), էջ 116, տե՛ս նաև Корганов Г., նշվ. աշխ., Շ. 159.

⁵ Մելիք-Եսլեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Գ.), էջ 108:

⁶ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4, էջ 314:

Այդպիսի բարդ իրադրություն էր ստեղծվել Ղուբայում, երբ 1918 թ. մայիսի 7-ին (ն. տ.)¹ Բաքվում հաղորդագրություն է ստացվում այն մասին, որ հակառակորդը, խմբավորվելով ինչ-մասի կայարանում, նպատակ ունի շրջափակել գնդ. Ս. Ղազարյանի ջոկատը²: Ինչպես գրում է գեներալ-մայոր Գաբ. Ղորղանյանը. «Այս տեղեկությունները հասնելուն պէս որոշուեցաւ անմիջապէս ջոկատ մը ուղարկել ինչմազ՝ փրկելու համար Գուգերմէսի խումբը, որը՝ Ղուբայի կայարանէն յետոյ՝ կարող էր կտրուիլ Բազուէն»³:

Նկատի ունենալով ստեղծված իրավիճակը, ջոկատին սպառնացող վտանգը կանխելու մարտական առաջադրանքը հանձնարարվում է Զ-րդ բրիգադի հրամանատար Համազասպին, որին հրամայվում է գրավել Ղուբան և ինչմասը⁴: Այդ բնակավայրերի գրավումը հնարավորություն էր ընձեռում Բաքվի ժողկոմխորհին այնտեղ կրկին վերահաստատելու խորհրդային իշխանությունը, ինչպես նաև կանխելու քրիստոնյա բնակչությունը սպառնացող հետագա հալածանքներն ու կոտորածները: «Բաղուի կառավարությունը, գրում է իրադարձություններին քաջատեղյակ Ս. Մելիք-Յոլչյանը, նախատեսելով գալիք չարիքները, ուղարկում է նրանց դէմ Համազասպին իւր բրիգադայով, կարգադրելով քշել յիշեալ ուժերը, գրաւել Ղուբա քաղաքը, ազատել մնացած քրիստոնեաներին, եթէ այդպիսիները լինին»⁵:

Համազասպի կողմից Ղուբա է ուղարկվում մեկ մարտական ջոկատ՝ իր օգնական Սերգո Մանուչարյանի ղեկավարությամբ⁶: Ջոկատը կազմված էր 16-րդ դումարտակի 4-րդ վաշտից (հրամ.՝ ենթասպա Գրիգորյանց), նույն դումարտակի

¹ Տե՛ս К событиям в Кубе, «Знамя труда», Баку, 1918, 24 мая (11), № 51.

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3:

³ Ղորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Պայքար Բագու քաղաքի եւ շրջանի համար), էջ 116:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3:

⁵ Մելիք-Եօջեան Ս., Բագույի ինքուսմարտը (Գ.), էջ 107:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3:

5-րդ վաշտից (հրամ.՝ պորուչիկ Ապրեսյան), 18-րդ գումարտակի 3-րդ վաշտից (հրամ.՝ պորուչիկ Գելոյան), 17-րդ գումարտակի 1-ին (հրամ.՝ ենթասպա Տեր-Սահակյան) և 2-րդ (հրամ.՝ ենթասպա Մելիք-Ղարաբաղյան) վաշտերից, հեծյալ էսկադրոնից (հրամ.՝ ենթասպա Վարդանյան)¹ և 5-րդ մարտկոցի 2 հրետանուց (հրամ.՝ ենթասպա Թաթայան)²: Զոկատի կոմիսարն էր Ա. Վելուենցը³: Ղուբա է մեկնում նաև Բաքվի բոլշևիկյան ղերուժինան՝ կոմիսար Սերգեյ (Սերգո) Մարտիկյանի ղեկավարությամբ⁴: Ղուբա մեկնած հետախուզական էսկադրոնի հրամանատար Ս. Սարգսյանը վկայում է, որ ջոկատի հետ Ղուբա է մեկնել նաև ժողկոմխորհի նահանգական կոմիսար և ներգործող կոմի տեղակալ Մեչադի Աղիզբեկովը⁵, որը լինելով ժողկոմխորհի անդամ, ըստ էության ղեկավարում էր արշավանքը:

Զոկատը Բաքվից Ղուբա էր մեկնում ռազմական գնացքաշարով և մեծ զգուշացությամբ, քանի որ հակառակորդը կարող էր քանդել երկաթգծերը և հարձակվել ջոկատի

¹ Տե՛ս Մարգարյան Ս., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 876):

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3:

³ Տե՛ս К событиям в Куте, «Знамя труда», Баку, 1918, 24 мая (11), № 51.

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 22, գ. 837, ք. 32, 44, 72: Սերգեյ (Սերգո) Նիկոլայի Մարտիկյանը ծնվել է 1874 թ. Թիֆլիսում: Ավարտել է Ներսիսյան դպրոցի 3-րդ դասարանը: Ծնողների անժամանակ մահից հետո աշխատանք որոնելու նպատակով մեկնում է Բաքու: 1893 թ. կրկին վերադառնում է Թիֆլիս: Ազգային-ազատագրական գաղափարներով տարված Ս. Մարտիկյանը 1895 թ. մեկնում է Արևմտյան Հայաստան: Այստեղ նա ձեռքակալվում է թուրքական իշխանությունների կողմից և բանտ նետվում, իսկ մեկ տարի հետո արտաքսվում երկրից: Իրանով վերադառնալով Թիֆլիս, 1897 թվականից հաստատվում է Բաքվում: 1904 թ. մտնում է ՌՍԴԲԿ շարքերը: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ընտրվել է ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեի անդամ: 1917 թ. վերջերին եղել է բոլշևիկյան մարտական դրոմիսայի կազմակերպիչն ու նրա կոմիսարը, այդ պաշտոնում մնալով մինչև 1918 թ. ամառը: Ակտիվորեն մասնակցել է Դուրայում և Դեբրենդում խորհրդային կարգերի հաստատմանը: Բաքվի անկումից հետո մեկնել է Աստրախան, այնուհետև՝ Մոսկվա: Այնուհետև ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հսանձնարարությամբ 1921 թ. եկել է Խորհրդային Հայաստան, որտեղ վրադեցրել է կուսակցական և պետական բարձր պաշտոններ: Ստալինյան բռնությունների տարիներին, 1937-1940 թթ. գտնվել է բանտարկության մեջ: Ստեղծվել է Երևանում 1957 թ. (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 22, գ. 837, ք. 26-33, 43, 73, տե՛ս նաև ց. 5, գ. 7, ք. 1-4, տե՛ս նաև ՀՄՀ, հ. 7, Երևան, 1981, էջ 344):

⁵ Տե՛ս Մարգարյան Ս., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 877):

վրա¹: Զոհատը նախքան Ղուբա հասնելը, ճանապարհին ականատես է լինում բոլոր այն գաղանթությունների հետևանքներին, որ թաթարական գյուղերի բեկական ավազակախմբերն իրականացրել էին գավառի քրիստոնյա, այդ թվում նաև հայ բնակչության նկատմամբ: Մայիսի 8-ի առավոտյան ջոկատն արդեն գտնվում էր Ղիզիլ-Բուրուն կայարանում²: Ա. Վելունցի՝ «Знамя труда» լրագրին տված հաղորդման մեջ վկայվում էր, որ Ղիզիլ-Բուրուն կայարանում տեղի ուսև ձկնորսներն ու ջրաղացպանն իրենց տեղեկացրել են թաթարական գյուղերի (Սադամ և այլն) զինված ավազակախմբերի հարձակումների մասին, ինչի հետևանքով «...տեղի քրիստոնյա ամբողջ բնակչությունը կողոպտվել և կոտորվել էր»³:

Ղիզիլ-Բուրունից առաջ շարժվելով՝ հետախուզական ջոկատը կռիվ է մղում շրջակա գյուղերի զինված ավազակախմբերի հետ և հետզհետե բացում Բալաջար-Դերբենդ երկաթուղային ճանապարհը⁴: Հակառակորդը նահանջում է ինչպես և Ղուբայի միջև ընկած անտառապատ լեռների թաքստոցները⁵: Սակայն քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ մահմեդական ավազակախմբերի ոճրագործությունները շարունակվում են իրականացվել նաև ջոկատի՝ Դիվիչի կայարանից հեռանալուց հետո⁶: Մայիսի 9-ին ջոկատն արդեն ինչպես կայարանում էր: Այդտեղ էր կենտրոնացել նաև կոտորածներից մահապուրծ ելեմովկա և շրջակա գյուղերի քրիստոնյա բնակչությունը, որը ջոկատից խնդրում էր՝ «...գյուղերից դուրս բե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 876:

² Տե՛ս Велунц А., С фронта - Куба, «Знамя труда», Баку, 1918, 11 мая (28), № 41.

³ К событиям в Кубе, «Знамя труда», Баку, 1918, 24 мая (11), № 51.

⁴ Տե՛ս Велунц А., С фронта - Куба, «Знамя труда», Баку, 1918, 11 мая (28), № 41.

⁵ Տե՛ս Սարգսյան Մ., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 877):

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

րել մնացած բնակիչներին»¹: Նույն օրը, ինչպես վկայում է դեպքերի մասնակից հետախուզական էսկադրոնի հրամանատար Ս. Սարգսյանը, ինչն առաջին մեծ այգու մեջ Մ. Ազիզբեկովի ղեկավարութամբ հրավիրվում է զինվորական խորհրդակցություն, որտեղ մշակվում է ռազմական հետագա գործողությունների պլանը²: Ըստ այդմ՝ վաշտերից մեկին հրաման է տրվում ձախ թևից հարձակում գործել խիտ անտառներով, իսկ գնդացրային ջոկատի հրամանատարին հանձնարարվում է Ղուբա տանող ճանապարհի աջ և ձախ կողմերը մաքրել հակառակորդից և արագացնել զորամասի առաջխաղացումը³:

Հակառակորդի հետ հաջորդ ընդհարումը տեղի է ունենում մայիսի 9-ին առավոտյան՝ ինչն առաջին կայարանից 3 վերստ դեպի արևմուտք: Հակառակորդը փորձում էր շրջապատել ջոկատի առաջապահ զորամիավորումը: Սակայն համառ մարտերի արդյունքում ջոկատին հաջողում է գրավել ինչն առաջին կայարանը, այնուհետև՝ Շխլար գյուղը, որից հետո առաջանում է դեպի Ղուբա⁴: Մայիսի 10-ին Ղուբայի մատուցներում հրանոթներով և գնդացիներով զինված դադստանցիների մեծաքանակ ուժերի դեմ ծածկա կռիվներից հետո ջոկատին հաջողում է ժամը 4-ին գրավել նաև Ղուբան և գերիշխող բարձունքները (հրեական բարձունքներ): Հակառակորդը, կորուստներ տալով, անկանոն կերպով դիմում է փախուստի Դաղստանի լեռների և անտառների ուղղությամբ: Սպանվածների թվում էին երկու թուրք և մեկ վրացի սպա⁵: Մարտն այս-

¹ К событиям в Кубе, «Знамя труда», Баку, 1918, 24 мая (11), № 51.

² Տե՛ս Մարգարյան Ս., Բարվի Կոմունայի օրերից (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 876):

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 3, տե՛ս նաև К событиям в Кубе, «Знамя труда», Баку, 1918, 24 мая (11), № 51, տե՛ս նաև Ղարաբեկյան Գ., Հայկու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (Պայքար Բազու բաղարի և շրջանի համար), էջ 112, տե՛ս նաև Корганов Г., (նշվ. աշխ., с. 159.

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4, տե՛ս նաև События в Кубе, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97, տե՛ս նաև Корганов Г., (նշվ. աշխ., с. 159.

պես է նկարագրում հետախուզական էսկադրոնի հրամանատար Ս. Սարգսյանը. «Անտառները խիտ էին, թշնամին այնպես էր դիրքավորված, որ բոլորովին աննկատելի էր: Վաշտի կատարելիք խնդիրը դժվար էր: Թշնամուն շրջապատելու, նրանց դիրքերը ու խրամատները որոշելու և մեր զորամասերի առաջխաղացումը դյուրին դարձնելու համար իմ հետախուզական էսկադրոնին հանձնարարվեց անցնել թշնամու թիկունքը աջ կողմից: Մենք աննկատելիորեն անցանք թշնամու թիկունքը՝ Ղուբայի և Կուսարայի միջև գտնվող բարձունքները, ուր գտնվում էր հրեական գերեզմանատունը և այնտեղ խոտ վառելով ազդարարեցինք շրջապատման ավարտը»¹:

Ղուբայի գրավման առիթով Խաչմասից Ս. Մարտիրոսյանի՝ Բաքու՝ Կովկասյան բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահ Գր. Ղորղանյանին ուղարկած հեռագրում, մասնավորապես, ասվում է. «...մեր զորքերը գրաւել են Ղուբա քաղաքը: Զորքերի մի մասը շղթայել-շրջապատել է քաղաքը: Այնտեղ ուղարկեցինք կոմիտար՝ Խորհրդային իշխանութիւն կազմակերպելու համար: ...Յոյս կայ, որ շատ մօտ ապագայում հնարաւոր կլինի վերականգնելու թէ՛ քաղաքում և թէ՛ գաւառում խաղաղ ու նորմալ կեանք: Ազգաբնակչուլթեան մեծ մասը, գլխաւորապէս չունեւոր դասը, ակտիւ թշնամական ոչ մի վերաբերմունք չի ցոյց տալիս դէպի մեզ»²:

Երկօրյա հրադադարից հետո՝ մայիսի 13-ի (ն. տ.) առավոտյան, երբ Բաքվի զորքն արդեն դիրքավորվել էր քաղաքի հակառակ կողմում, Ղուբա է գալիս Համազասպը՝ հեծյալ հարյուրակի և 21-րդ դումարտակի 1-ին վաշտի հետ միասին³:

¹ Սարգսյան Ս., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բուլկիների իշխողություններ, գիրք Բ, էջ 877):

² Мартинян С., Донесение, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 15 мая, № 87, տես նաև Մարտիրոսյան Ս., Դուրսն գրաւած. «Արեւ», Բաքու, 1918, մայիսի 16 (3), № 88, տես նաև Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане (документы и материалы. 1917-1918 гг.), док. № 390, с. 376.

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4, տես նաև Корганов Г., նշվ. աշխ., с. 159.

Ղուբան գրավելուց հետո գերությունից ազատվում են այդ-
տեղ մնացած հայերը, որով և կանխվում են վերջիններիս, ինչ-
պես նաև Ղուսար ավանում գտնվող քրիստոնյա (հայ և ռուս)
բնակչության նկատմամբ սպասվող կոտորածները, ինչը թուրք
սպաների գլխավորությամբ գաղանաբար իրականացվել էր
Խաչմաս գյուղի հայերի նկատմամբ: Ս. Մելիք-Յուլչյանի վկա-
յությամբ, Համադասպը Ղուբայում «...ազատում է մի քանի
հայեր եւ ռուսներ, որոնք մահմեդականացուած են լինում»¹:

Միտումնավոր կերպով անտեսելով և նենգափոխելով այդ
փաստերը՝ «Ղուբա: Ապրիլ-մայիս 1918 թ.» ժողովածուում Ս.
Ռուստամովա-Տոգիդին գրում է, թե, իբր, Համադասպի 3000
հոգանոց ջոկատը մայիսի 1-ին (ն. տ. մայիսի 13-ին.) առավոտ-
յան մտնելով Ղուբա, «...չըջապատում է քաղաքը և թնդանոթ-
ներով, գնդացիրներով ու հրացաններով կրակի տակ առնում»²:
Իրականում, վերը նշված արխիվային արժանահավատ վավերա-
գրերի հավաստմամբ, Համադասպը Ղուբա է մտել քաղաքը գրա-
վելուց երկու օր անց³, հետևաբար, բնավ կարիք չկար զբաղված
քաղաքը կրկին հրետակոծելու: Փաստերի համադրումը և վեր-
լուծությունը ցույց է տալիս, որ Ս. Ռուստամովա-Տոգիդին ծուռ
հայելու մեջ է ներկայացնում իրական դեպքերը:

Կամ՝ վերը նշված ժողովածուում գրված է, որ Ղուբա
գալուց 4 օր անց Համադասպը քաղաքի հրապարակում, իբր ի
լուր բոլորի, ասել է. «Ես ծնունդով էրզրումից եմ»⁴: Մինչդեռ,
քաջ հայտնի է, որ Համադասպը ծնվել է ոչ թե Կարին-էրզրու-
մում, այլ՝ Վանում: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս աղբյու-
րանցի պատմաբաններն ակնհայտորեն պատմական իրական
փաստերը փոխարինում են սեփական հորինվածքներով:

¹ Մելիք-Եօլչեանց Ս., Բագուի ինքսամարտը (Գ.), էջ 107:

² Kyбa. Апрель-май 1918 г., с. 70.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4:

⁴ Kyбa. Апрель-май 1918 г., с. 71.

Ինչ վերաբերում է Ղուբայի գրավման հանգամանքներին, նշենք, որ Ս. Ռուստամովա-Տոգիդին և հարցին անդրադարձած աղբյուրների մյուս պատմաչինարարները (է. Իսմայիլով, Ա. Բալաև և այլք) այս անգամ ևս լռելիքում են անցել իրենց անցանկալի փաստերի վրայով՝ բերելով ենթատեքստից կտրված ու աղճատված մեջբերումներ, շրջանցել են աղբյուրների իրենց ոչ ձեռնտու բոլոր տվյալները: Այսպես՝ Ս. Ռուստամովա-Տոգիդին, փարիսեցիորեն իր պաշտպանության տակ առնելով բոլշևիկ Մ. Ազիզբեկովին¹, միտումնավոր քողարկել է Ղուբայի իրադարձություններին նրա անմիջական մասնակցությունը և որպես նահանգական կոմիսար ու ներգործությունի տեղակալ ռազմական գործողությունները ղեկավարելու փաստը:

Ս. Ռուստամովա-Տոգիդինի կեղծարարություններն էլ ավելի ակնբախ են դառնում, երբ խոսքը վերաբերում է Ղուբայի հրեական ազգաբնակչությանը: Քողարկելով մուսավաթականների հրահրմամբ թաթարական-բեկական ավազակախմբերի կողմից հրեաների նկատմամբ իրականացված ոճրագործությունների մասին ժամանակի մամուլում և հարցին անդրադարձած հեղինակների աշխատություններում հրապարակված հավաստի տեղեկությունները՝ նա այդ վայրագությունները միտումնավոր վերագրում է Համադասպին²: Մինչդեռ, իրական փաստերը ցույց են տալիս, որ Ղուբայում հայերի և հրեաների հարաբերությունները մշտապես եղել են բացառապես բարեկամական, ինչը դրսևորվել է նաև Բաքվից ուղարկված ջոկատի նկատմամբ: Ինչպես վկայում է Ա. Վելունցը՝ քաղաքի «Հրեա բնակչությունն առանձնահատուկ ջերմ հյուրասիրություն ցուցաբերեց մեր ջոկատին»³:

¹ Տես նույն տեղում, ռ. 81.

² Տես նույն տեղում, ռ. 92.

³ События в Кубе, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97.

Հարկ է նշել, որ Համազասպի դեմ ուղղված մտայնածին մեղադրանքների համար հիմք են ծառայել Դ. Գելովանիի՝ Ղուբայի դեպքերի առիթով «Արտակարգ քննչական հանձնաժողով»-ին (քննությունը վարել է «Արտակարգ քննչական հանձնաժողով»-ի և Գանձակի շրջանային դատարանի անդամ Անդրեյ Նովակլին) Ղուբայում 1918 թ. դեկտեմբերի 21-ին և 24-ին տված ցուցմունքները և Մ. Բաղիրովի՝ 1923 թ. սկզբներին գրված ինքնակենսագրականում Ղուբայի իրադարձությունների վերաբերյալ տեղ գտած նկարագրությունները, որոնք հատվածաբար տեղ են գտել նաև «Ղուբա: Ապրիլ-մայիս 1918 թ.» ժողովածուում: Հետագա պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով՝ վերջիններս միտումնավոր կերպով խիստ աղավաղված և ժամանակագրական խախտումներով են ներկայացրել դեպքերի զարգացման իրական ընթացքն ու պատկերը: Թե՛ Դ. Գելովանիի հետ անցկացված կրկնակի հարցաքննությունում, և թե՛ Մ. Բաղիրովի ինքնակենսագրականում, Ղուբայում «կոտորածների ու ջարդերի» մեղքը հարամսորեն բարդվում է Համազասպի վրա¹: Միտումնավոր կերպով շրջանցվել և թաքցվել է այն փաստը, որ Ղուբայում մեծաթիվ զոհեր են եղել ոչ թե Համազասպի կողմից քաղաք մտնելուց հետո՝ մայիսի 13-ին (ն. տ.), այլ մինչ այդ՝ ապրիլի վերջերին, երբ Ղուբան գրավելու և իշխանությունը վերցնելու նպատակով մուսավաթականների հրահրմամբ լեռնականները Ալի-բեկ Զիզիկսիի գլխավորությամբ հարձակվել էին քաղաքի վրա, և երեք օր անընդմեջ կատաղի մարտեր էին տեղի ունեցել:

¹ Стн Кyбa. Апрель-май 1918 г., с. 76, 92-93, 96, 184-185. Հենց նման կեղծ ցուցմունքների հիման վրա էլ Դ. Գելովանիի գործն ավարտվում է նրանով, որ «Արտակարգ քննչական հանձնաժողով»-ը նրան մեղավոր չի ճանաչում և ազատ է արձակում: Բարսի Կոմունայի անկումից հետո՝ Դ. Գելովանին, մնալով Բաքվում, աշխատանքի էր անցել Ադրբեյջանի մոսավարական կառավարությանը կից Աշխատանքի տեսչությունում: 1919 թ. Խոկենդերինի Սաբունչի կայարանի մոտ չլայզված հանգամանքներում՝ ատրճանակից արձակված երկու զնդակից մա սպանվում է: Կասկածյալն իբրև եղել է ոմն Սարգիս Թերունյան, որն այդպես էլ չի ընդունել իր մեղքը (տե՛ս նույն տեղում, с. 96-97, 451):

Վերադառնանք Ղուբայում տիրող կացությանը: Դադատանցյունները, Ղուբայի ուղղությամբ կենտրոնացնելով մեծ ուժեր, մայիսի 13-ին (ն. տ.) թուրք և վրացի սպաների հրամանատարությամբ անցնում են հակահարձակման: Սակայն Նիկոլաևկա դյուղի մոտ 7-ժամյա համառ մարտերից հետո հակառակորդը, մարտի դաշտում թողնելով մեծաքանակ ռազմավար, կրկին դիմում է փախուստի: Սպանվածների թվում էին ռուսական բանակի մեկ դեպուպետ, մեկ թուրք, մեկ վրացի և երկու թաթար սպա¹: Հետապնդելով հակառակորդին՝ Համադասպի ջուղատը պրավում է նաև Ղուսար ավանը²: Հակառակորդից առգրավվում է 5 թնդանոթ և մեծ քանակությամբ զանազան տեսակի ռազմամթերք, որն ուղարկված էր Գանձակից³:

Ղուսարը դրավելուց հետո, Համադասպն ու Ա. Վելունցը կոչով դիմում են ազդաբնակչությանը, որում դատապարտելով մուսավաթականների և բեկերի ազգամիջյան թշնամանքի քաղաքականությունը, առաջարկում են դադարեցնել ռազմական գործողությունները, որոնց հետևանքով տուժում է միայն խաղաղ ազդաբնակչությունը⁴: Նույնատիպ կոչ է հղում լեռնականներին նաև Բաքվի խորհուրդը, որում հորդորվում էր. «...չլսել մուսավաթականներին, կոտորածներ չանել, ապրել համերաշխ հարեւան ազգերի հետ, նուիրուել խաղաղ աշխատանքի»⁵: Այդ կոչերի պատասխանը հնազանդությունն էր, որն արտահայտվեց բոլոր առևանների կողմից՝ ի դեմս նրանց պատվիրակների⁶:

Ռազմական գործողությունների ավարտից հետո, Ղուբայում և Ղուսարում նշանակվում է գավառական նոր հեղ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4, տե՛ս նաև События в Кубе, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97.

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4:

³ Տե՛ս Սարգսյան Ս., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բոլշևիկների հիշողություններ. գիրք Բ, էջ 877):

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4:

⁵ Միլիթ-Եօլչեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Գ), էջ 107:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4:

կում՝ Չուբրակի գլխավորությամբ: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ Բաքվի պաշտպանության ծանր օրերին լեզգիական ջոկատները հուլիսի 7-ին կրկին պաշարում են Ղուբան: Սակայն շուրջ 8 ժամ տևած կռիվներից հետո չկարողանալով զրավել քաղաքը, հետ են քաշվում¹:

Մայիսի 20-ին Բաքվի զորքը վերադառնում է Բաքու²: Այդ բոլորով հանգերձ, ցամաքային հաղորդակցությունը Հյուսիսային Կովկասի ու Բաքվի միջև շարունակում էր վատ աշխատել: Միաժամանակ գերատեսչական մարմինների կողմից ղեկավարություններ էին ստեղծվում նաև սովի մատնված Բաքվի ազգաբնակչությանը Հյուսիսային Կովկասից հացի մատակարարման գործում: Ստեղծված իրավիճակի վերաբերյալ Ստ. Շահումյանը մայիսի 20-ին հեռագրում է Մոսկվա՝ Ժողկոմխորհ. «Մեզ շուտափույթ օգնություն է հարկավոր, Պետրովսկ-Չերվյոննայա գիծը դեռ բացված է: Կասը Հյուսիսային Կովկասի հետ շատ վատ է...»³: Ստ. Շահումյանը ձեռնամուխ լինելով Բաքվին հաց մատակարարելու խնդրի լուծմանը, մայիսի 30-ին հեռագրեց Ցարիցին՝ պարենավորման գլխավոր կոմիսար Գրիգորի (Սերգո) Օրջոնիկիձեին, որում ասվում էր. «Բաքվի պրոլետարիատն ապրում է պարենային ծանր ճգնաժամ: Կատարյալ սով: Ձեր բազմակի խոստումները և Լենինի կարգադրությունները՝ Ցարիցինից հաց ուղարկելու մասին չեն կատարվում ձեր կողմից: Հանցալից է օգնություն չգալ թշնամիներով պաշարված Բաքվի հեղափոխական պրոլետարիատին: Բաց թողեք գոնե մեր հացը Տիխոնցիկից: Սպասում եմ շտապ պատասխանի»⁴: Հունիսի 10-ի պատասխան հեռագրում Գր. Օրջոնիկիձեն խոստանում էր Բաքու ուղարկել տաս հազար

¹ St'u Baku iz Kuby, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 13 июля, № 136., տևի (տակ) Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 403:

² St'u Sobytiya v Kube, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 28 мая, № 97.

³ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4, էջ 291:

⁴ Արզումանյան Մ., Ստեփան Շահումյան, էջ 507:

վուժ հացահատիկ¹, որը կարևոր նշանակություն կունենար Բաք-
վի պարենային գրուծյունը բարելավելու գործում:

Այսպիսով՝ ամփոփելով նշենք, որ բերված փաստերն ու
վկայությունները լիովին հերքում են Ազրբեջանում պետական
քաղաքականութան մակարդակի բարձրացված հերյուրանք-
ներն այն մասին, թե իբրև Համադասպի հրամանով Ղուբայուն
«ոչնչացվել են հարյուրավոր թուրք և լեզգի»² բնակիչները³: Սա
անհիմն մի մեղադրանք է, որով ազրբեջանցի հեղինակները հե-
ռուռ տանող քաղաքական նպատակներով փորձում են զրպար-
տել Համադասպին և մուսավաթականների գործած ոճրագոր-
ծություն մեղքը ուրիշի վրա բարդելով թշնամանք սերմանել այլ
ազգերի միջև՝ ի դեմս հայերի, լեզգիների և հրեաների⁴:

¹ Տես նույն տեղում:

² Ի դեպ, Արևելյան Այսրկովկասի տեղաբնիկ ժողովուրդներից մեկի՝ լեզգիների նկատմամբ հալածանքի և իրավազրկման քաղաքականությունն իրականացվել է հենց ադրբեջանական իշխանությունների կողմից, սկսած մուսավաթականների կառավարման տարիներից: Այսպես՝ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Բաքվի գրավումից հետո, երբ ԱՀ-ն վերջ տվեց 1904 թ. ստեղծված լեզգիների քաղաքական կազմակերպությանը՝ «Ֆարուխ»-ին («Ադրբայջանի պաշտպան»), նրա անդամները ենթարկվեցին ֆիզիկական ոչնչացման: Դիտատելով լեզգիների քաղաքական դեկլարությունը՝ մուսավաթական Ադրբեջանն իր ողջ գոյության ընթացքում հետևողա-
կանորեն իրագործեց լեզգիների բռնի քյոտքացում և ջարդեր: 1936 թ. Ղուբայ քաղաքում Բաքվի էմիսարների կողմից իրավիքներ կոնֆերանսում ընդունվում է որոշում, որով լեզգիա-
բնակ շրջաններում դայլոցական ուսուցումը պետք է իրականացվեր ոչ քե լեզգիներն, այլ
ադրբեջաններն և ռուսներն: Կուլսի աշտուրակի հարևանությամբ XII դ. կառուցված «Լեզգի-
մզկիթ 1169 թ.»-ի մակագրությունը ադրբեջանական իշխանությունները 1987 թ. հանրապետի կեր-
պով փոխարինում են «XII դ. մզկիթ» մակագրությամբ և այլն: Լեզգիների տարրական իրա-
վունքները, նրանց ազգային արժանապատվությունը ոտնահարող այս քաղաքականությանը
դիմագրավելու նպատակով 1989 թ. ստեղծվեց «Սաղվաթ» («Միասնություն») կազմակերպու-
թյունը: Հիմնականում լեզգիների հանրային, շրջանի վարչական դեկլարատիվ օգնությամբ
վարած ազգային խորական քաղաքականության դեմ 2012 թ. մարտի 1-ին փողոց դուրս եկան
բազմահազար լեզգիներ: Սակայն Ադրբեջանի իշխանությունները ներքին գործերի հատուկ
ստորաբաժանումների և գլոսատիսինիկայի միջոցով վայրագորեն ճնշեցին ցույցը: Հարցի
մանրամասն ընկույթունը տես **Григорян В.**, Насильственная ассимиляция мусульманских
национальных меньшинств в Азербайджане, Ереван, 1992; Մանուկյան Մ., Կր ստեղծուի՞
արդե՞ր անկախ Լեզգիստան, «Ազատամարտ», Երևան, 1994, օգոստոս, № 31; **Абдурагимов**
Г., Кавказская Албания-Лезгистан. История и современность, СПб., 1995; **Нагиев Ф.**, Лез-
гинский вопрос вчера и сегодня и национально-культурные особенности развития народов
Южного Дагестана (материалы круглого стола), Москва, 2003, с. 101-107; Սկրտովյան Լ.,
նշվ. աշխ., էջ 99-104:

³ **Исмаилов Э.**, նշվ. աշխ., с. 175.

⁴ Հարկ է նշել, որ Արևելյան Այսրկովկասի տեղաբնիկ ժողովուրդների (հայեր, լեզգիներ, ուտի-
ներ, քարեր, քախչներ և այլք) նկատմամբ ադրբեջանական իշխանությունների կողմից տարի-
ներ ի վեր իրականացվել է հալածական և ազգային խորական քաղաքականություն: Հայտնի է,

**Գ. Բաքվի հերոսամարտը և նրա ողբերգական ավարտը
(1918 թ. հունիս-սեպտեմբեր)**

*Համազասպ Սրվանձությանցի գործունեությունն առավել
բազմաթիվ իրերով 1918 թ. Բաքվի հերոսամարտի ժամանակ:
Նրա ավանդը նշանակալից էր նահանգի հայաշատ գավառներ-
րի և Բաքվի բազմահազար հայ բնակչության պաշտպանությ-
ան գործում:*

*Վերադարձվելով Արևմտյան Հայաստանը՝ Օսմանյան
Թուրքիան 1918 թ. գարնանը ներխուժել էր Այսրկովկաս:
Թուրքական զորախմբերի՝ 1918 թ. մայիսին Սարգարապատի,
Բաշ-Ապարանի մարտերում ունեցած անհաջողություններից և
Ղարաքիլիսայի (այժմ՝ Վանաձոր) գրավումից հետո նրա հիմ-
նական խմբավորումն արշավեց Բաքու:*

որ ԱՍՍՀ ստեղծումից հետո, ադրբեջանական իշխանությունները պետական մակարդակով որդեգրեցին Արևելյան Այսրկովկասի տեղաբնիկ մողոլ-թուրքների ուժացման ճանապարհով «ադրբեջանցի անվամբ մեկ միասնական ազգ» ստեղծելու ուղեկիմ: Այդ ռազմավարության հիմքում ընկած էր Ի. Ստալինի դեռևս 1923 թ. ապրիլի 23-ին ՈւԿԿ (Բ) XII համագումարում «Ազգային մոմենտները կուսակցական և պետական շինարարությունում» կարգադրած գեկուցման մեջ առաջ քաշված հետևյալ դրույրը. «Азербайджан. Основная национальность-азербайджанская...» (**Сталин И.**, Марксизм и национально-колониальный вопрос (сборник избранных статей и речей), Москва, 1934, с. 11), ինչն անարդյ կերպով արտահայտվեց հայերի, քարերի, քալիշների, լեզգիների, քրդերի և այլոց մեծ չափով ծուլման գործընթացներով: Վերջիններս պետք է փոխեն լեզգային պատկանելությունը և ինքնանույնականացվին այսպես կոչված ադրբեջանցիների հետ: Ուստի նրանք կամ բռնի կերպով գյուղացվում էին որպես «ադրբեջանցիներ», կամ էլ դուրս էին մղվում պապենական բնօրրանից: Ի դեպ, Ադրբեջանի կառավարող շրջանները չեն էլ թաքցրել իրենց մտադրությունները: Այսպես՝ «Дружба народов» համդեաի թղթակից Բ. Խոյուպովն այդ կապակցությամբ վկայել է. «Ես առիթ եմ ունեցել Ադրբեջանի որոշ նախկին ղեկավարներից լսելու Ադրբեջանում «միասնական ազգ» ստեղծելու ամերաժնշտությամբ մասին» (**Табайди Ч., Холопов Б.**, Этнический ренессанс... Правомерен ли термин?, «Дружба народов», Москва, 1989, № 2, с. 184): Մանրամասն տես **Чобанян С.**, Государственная и национальная политика Азербайджана, Ереван, 1993; Ավագյան Գր., Հայաստանը և հայերս աշխարհում, Երևան, 1992, էջ 54; **Ростам Б.**, Судьба курдов в Советском Союзе и после его распада, «Курдистан рапорт», Москва, 1993, № 2, с. 22-27; Ընդդեմ Ադրբեջանի հայաաղայ քաղաքականության, կազմող՝ Ավդյան Հ., Երևան, 2007; Սիրդոյան Բ., Էրնիկ մողոլ-թուրքների գտման քաղաքականությունը Ադրբեջանում, «Դոշակ», Երևան, 2008, № 2-3, էջ 24-33):

Թուրքերի Կովկաս ներխուժելու հետևանքով 1918 թ. մայիսի 15-ից արգեն խախտվել էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով հաստատված սահմանները¹: Օսմանյան կայսրության կողմից Կովկասի, մասնավորապես՝ Բաքվի զավթման մտադրությունները հակասություններ էին ստեղծել նրա և դաշնակից կայդերական Գերմանիայի միջև: Թեև Բաքվի գրավումը Գերմանիայի կարևոր ռազմավարական նպատակներից մեկն էր, այդուհանգերձ, խուսափելով խորհրդա-գերմանական հարաբերությունների սրումից՝ Բեռլինը դեմ էր թուրքերի առաջխաղացմանը: Գերմանիայի պետական քարտուղար Ռիխարդ Ֆոն Քյուլմանը կովկասյան հարցին նվիրված Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության 1918 թ. հունիսի 4-ի գեկուլյցում նշել է. «...մենք հետաքրքրված ենք նրանում, որ խանգարենք Բաքվի դեմ թուրքերի գործողությունների իրականացումը: Բաքվի գրավումը կարող է ձեռնարկվել միայն Մոսկվայի համաձայնությամբ և միայն գերմանական զորքերով»²: 1918 թ. մայիսի 15-ի հեռագրում գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ է. Լյուդենդորֆը ֆոն Ջեկսերին առաջարկում էր «շտապ կերպով էնվեր փաշային հետ պահել այն պահանջներից, որոնք դուրս են Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով սահմանված տարածքների շրջանակներից... ես չեմ հանդուրժի, որ թուրք պատասխանատու անձանց բացահայտ ուխտագրուծ վարքագծի պատճառով առաջանա միուսատանի դեմ նոր պատերազմի վտանգ»³:

Բաքվի դեմ սպասվող արշավանքը կանխելու նպատակով Վ. Լենինը համաձայնեց նույնիսկ գերմանացիներին

¹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), էջ 445:

² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции 1913-1919: Материалы политархива МИД кайзеровской Германии (сборник), с. 521.

³ Սարգսյան Հ., Բրեստից մինչև Մոկոթո (Հայաստանի միջազգային-իրավական և քաղաքական դրության մի քանի հարցեր), Երևան, 1989, էջ 224:

տրամադրել նավթի մի մասը, այն հաշվով, որ նրանք կանգնեցնեն թուրքերի հարձակումը: Վ. Լենինը 1918 թ. հուլիսի 7-ի գիշերը Ի. Ստալինին՝ Ցարիցին հղած հեռագրում հրահանգում էր տեղյակ պահել Ստ. Շահումյանին՝ Բեռլինում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Իսֆեյին գերմանացիների արած այն առաջարկի մասին, որ «...գերմանացիները կհամաձայնեն կասեցնելու թուրքերի հարձակումը Բաքվի վրա, եթե մենք երաշխավորենք գերմանացիներին նավթի մի մասը: Իհարկե, մենք կհամաձայնենք»¹: Մյուս կողմից՝ Գերմանիան, ռազմավարական նկատառումներից ելնելով, մտահոգված էր պատերազմում իր դաշնակցի՝ Օսմանյան կայսրության կողմից Բաքվի նավթին շուտափույթ տիրանալու հեռանկարով, որը գերմանացիները ցանկանում էին օգտագործել իրենց համար՝ դեպի Բաթում և Փոթի նավահանգիստներ ձգվող երկաթուղու միջոցով²: Ուստի հետագայում գեներալ Է. Լյուդեն-դորֆը 1918 թ. ամռանը և աշնանը Արևմտյան ռազմաճակատում գերմանական բանակների պարտությունը բացատրում էր նրանով, որ թուրքական բանակը չկարողացավ ժամանակին գրավել Բաքուն³: Սակայն սեփական ռազմավարական նպատակներից ելնելով՝ Գերմանիան այդպես էլ չկատարեց իր ստանձնած պարտավորությունը՝ կանխել թուրք հրոսակների արշավանքը Բաքու⁴:

Անշուշտ, Գերմանիան ինքն էր ցանկանում տիրանալ Կովկասի բնական հարստություններին և մեծապես շահագրգռված էր Բաքվի նավթային հարստություններով: Գերմանիան դեմ էր Այսրկովկասում Թուրքիայի գերքերի այդչափ ուժեղացմանը, որը սահմանափակում էր նրա ազդեցությունն այդ տա-

¹ Документы внешней политики СССР (այսուհետ՝ ДВП СССР), т. I, Москва, 1959, с. 381.

² Sten Турнэс Р., Фош и победа союзников 1918 г. (перевод с французского), Москва, 1938, с. 179.

³ Sten Людендорф Э., Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг., т. II, Москва, 1924, с. 189:

⁴ Sten Миллер А., Краткая история Турции, Москва, 1948, с. 163-164.

րածաշրջանում: Հետևապես, Գերմանիան կգերադասեր, որ թուրքական բանակը հեռանար այդ տարածաշրջանից և կովեր անգլիացիների դեմ, որոնք առաջանում էին դեպի Բազդադ¹: Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարությունը հետևյալ կարծիքն էր հայտնել. «Մեր շահերի դեմ կլինի, եթե Կենտրոնական Ասիայի եւ Պարսկաստանի մատույցները հայտնվեն բացառապես թուրքերի ձեռքին, եւ մենք այնտեղ կախված լինենք օսմանցիների բարի կամքից: Մենք պատերազմի ընթացքում միլիոններ ենք ծախսել մեր հանդեպ բարեկամաբար տրամադրված կովկասյան պետություն ստեղծելու եւ դրանով մեզ համար դեպի Կենտրոնական Ասիա կամուրջ կառուցելու համար: Այդ բոլորը իդուր կլինի, եթե թուրքերը գրավեն Բաթումն ու Այսրկովկասը»²: Բայց Թուրքիան, խախտելով դաշնակցային պարտավորությունները, ձգտում էր իրականացնել սեփական նպատակները:

Ուստի, չնայած Միջագետքում թուրքական բանակի կրած անհաջողություններին, էնվեր փաշան ամենևին էլ հակված չէր վերանայելու Կովկասի նվաճման իր սլանը: Արշավելով Բաքվի դեմ՝ Թուրքիան ձգտում էր տիրանալ Բաքվի նավթին, ապա անցնել Հյուսիսսային Կովկաս և, ի վերջո, Միջին Ասիա ու իրականացնել «Մեծ Թուրանի» ստեղծման ծրագիրը: Պատահական չէ, որ Երևանում 1918 թ. օգոստոսի 31-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անդամների հետ հանդիպման ժամանակ, Օսմանյան բանակի «Արևելք» զորախմբի հրամանատար գեներալ-մայոր Խալիլ փաշան³, չթաքցնելով իրենց համաթուրքական ծրագրերը, ասել է հետևյալը.

¹ Տե՛ս Շիրինյան Լ., Հայ գինական ուժը Առաջին աշխարհամարտի վերջնափուլում, Երևան, 2010, էջ 23:

² Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ, էջ 143:

³ Համարությունականության գաղափարախոսներից Խալիլ փաշան (1877-1939) Էնվեր փաշայի հորեղբայրն էր: Անդամակցել է «Թեշքիլար-ը մահսուսե»-ին («Հատուկ կազմակերպություն»): Մասնակցել է թուրքական զորքերի կողմից Բաքվի գրավմանը:

«Մենք՝ թուրքերս, չենք մտածում որևէ ժողովուրդ ստրկացնելու մասին. սակայն մենք մի իրե՛կայ ունենք և ուզում ենք այդ իրե՛կան իրագործել: Մենք ցանկանում ենք վերականգնել մեր կապը մեր հին հայրենիքի-Թուրանի հետ, և դրա համար ուզում ենք, որ մեր երկու հայրենիքները իրար միացնող ճանապարհը ուրիշի տիրապետութեան տակ չլինի»¹: Ավելի որոշակի էր խալիլ փաշայի ևս մի արտահայտությունը. «Ի՞նչ հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենցից արաբները: Կթողնենք անգլիացիներին անիծված և թշվառ անապատները և կգնանք Թուրքեստան, և այնտեղ իմ փոքրիկ Ջինգիզի (խալիլի ավագ որդին – Գ. Ս.) համար կստեղծեմ կայսրություն»²:

Բաթումի բանակցությունների ընթացքում՝ սահմանային խնդիրների քննարկման ժամանակ, էնվեր փաշան, չքողարկելով իրենց համաթուրքական ծրագրերը, հայկական կողմին հայտարարել էր. «Դուք կը տեսնէք, որ ճակատագիրը կը քաշէ Թուրքիան արեւմուտքէն արեւելք. մենք հեռացանք Պալքաններէն, կը հեռանանք նաեւ Ափրիկէէն, բայց մենք պէտք է տարածուինք դէպի արեւելք. հոն է մեր արիւնը, մեր կրօնքը ու լեզուն: Եւ ասիկա տարերային ձգողութիւն ունի. մեր եղբայրները Պաքու, Տաղստան, Թուրքիստան եւ Ատրպէջան են (իմա՝ Իրանական Ատրպատականը – Գ. Ս.): Մենք պէտք է ճամբայ ունենանք դէպի հոն: Եւ դուք՝ հայերդ, կանգնած էք մեր այդ ճամբուն վրայ: Պահանջելով Վանը՝ դուք կը փակէք մեր ճամբան դէպի Պարսկաստան: Պահանջելով Նախիջեւանն ու Ջանդեզուրը՝ դուք արգելք կը դառնաք մեզի իջնելու Բուրի հովիտը եւ երթալու Պաքու: Կարսն ու Ախալքալաքը կը փակեն մեր ճամբան դէպի Ղաղախ ու Գանձակ: Դուք պէտք է մէկ կողմ քաշուիք եւ մեզի ճամբայ տաք»³: Այս

¹ ՀԱԱ. ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, ք. 48:

² Кемаль М., Путь новой Турции, т. I, Москва, 1928, с. XXXVII.

³ Խաթիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 86:

Արեւելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի ձախափնյակից մինչև Ապշերոնի թերակղզի ընկած տարածքում հայերի կոտորածները նախապես ծրագրված էին երիտթուրքերի և մուսավաթականների կողմից: Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ փաստը. Բաքվի հայերի սեպտեմբերյան կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից՝ մուսավաթական Աղբբեջանի ներքին գործոց նախարար Բեհրուդ Խան-Ջիվանշիրի ահաբեկիչ հայ վերժառու Միսաք Թուլաքյանի՝ Կ. Պոլսում 1921 թ. հոկտեմբերի սկզբներին անգլիական պատերազմական ատյանի (նախագահ՝ մայոր Ֆրիդլի) կողմից անցկացված դատավարության ընթացքում¹, դեպքերի ակնառես, 1918 թ. Բաքվի հերոսամարտի մասնակից Գր. Ամիրյանը հրապարակեց կոտորածներից առաջ Բ. Ջիվանշիրի կողմից Նուխիի, Արեշի, Շամախու և Բաքվի քաղաքապետներին տրված դադարի հրամանը, որտեղ ասված էր. «Սրբազան պատերազմ մըն է այս, մղուած՝ միացնելու համար բոլոր թուրք ցեղերը: Այս ի կատար ածելու համար անհրաժեշտ է, որ նախ հայ ցեղը բնաջնջուի: Հայերը խոչընդոտ կը հանդիսանան մեր քաղաքական ճամբուն վրայ, որ ուղղած է դէպի Հնդկաստան: Անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայերը, անոնց դիակներու վրայէն անցնելով մեր նպատակներուն հասնելու համար: Մի՛ խնայէք ոչ ոքի եւ հավատարմօրէն կատարեցէք ձեզի տրուած հրահանգները»²: Այդ նպատակով դավառներում վիտացող թուրք էմիրները հակահայկական ակտիվ քարոզչություն էին տանում: Բաքվի Պատգամավորների խորհրդի պատ-

¹ Կ. Պոլսում կայացած դատավարության ժամանակ անգլիական պատերազմական ատյանը Մ. Թողաթյանին ճանաչել է մեղավոր, սակայն ազատ է արձակել «մտախանգարման» պատճառով (տե՛ս Թորաթեան անպարտ կարծակով, «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921, նոյմբեր 4, № 2326, տե՛ս նաև Գաբրիել Մ. Վարժապետեան, Միսաք Թորաթեանի դատաւարութիւնը Պոլսոյ մէջ 1921 ին (Գեորգեան Կ., Ամենուն Տարեգիրքը, Թ տարի. Պէյրոս, 1962, էջ 123-130), տե՛ս նաև Թորաթեան Մ., Օրերուս հետ, Գ հրատ., Պէյրոս, 2001, էջ 524-525): Մ. Թողաթյանի դատապաշտպանն էր Կ. Պոլսում իսլամի փաստաբան Հմայակ Խոսրովյանը (տե՛ս «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921, սեպտեմբեր 5, № 2273):

² Պեհլուտ խան Դիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորաթեանի դատավարութիւնը անգ. Զինուորական ատենանի առջեւ, Աքերն, 1936, էջ 141-142, տե՛ս նաև Աւօ, Միսաք Թորաթեան (Յեղափոխական էպոս: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Դ շարք, Պէյրոս, 1970, քիւ 1-4, էջ 84-85:

վիրակի՝ Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Бакинский рабочий»-ին 1918 թ. հունիսի 6-ի տված հաղորդման մեջ ասվում էր. «Թուրքական էմիսարները չխնայելով ուժերն ու միջոցները, զավառներում աշխատում էին գերմանա-թուրքական զենքերակա-կան շտաբի կողմից խստորեն մշակված ծրագրով: Նրանք ունեին որոշակի ծրագիր. կոտորել ողջ հայ բնակչությանը»¹:

Թուրքերի մուտքը Բաքու խրախուսվում էր մուսավաթի կողմից: Թուրք-մուսավաթական համագործակցությունն ավելի ակնառու դարձավ, երբ մայիսի 20-ին Գանձակ ժամանեց զենքերալ Նազըմ փաշան, որին մահմեդական բնակչու-թյունը դիմավորեց կիսալուսին պատկերող թուրքական դրոշակներով²: Մայիսի 27-ին թուրքական 30 սպաների հետ միասին Մոսուլից Գանձակ ժամանեց նաև կովկասյան իսլա-մական բանակի գլխավոր հրամանատար Նուրի փաշան³, որը, լինելով էնվեր փաշայի խորթ եղբայրը, կարճ ժամանակում հարյուրապետից հասել էր զենքերալ-լեյտենանտի կոչման⁴: Նուրի փաշայի խորհրդականն էր Կ. Պոլսից ժամանած Բաքվի հայտնի համաթուրքական գործիչներից հայտնյաց Ահմեդ բեկ Աղաեր: Հունիսի 4-ին Գանձակ ժամանեց նաև թուրքակա-նան մեկ այլ զենքերալ՝ Գյուլբաս փաշան⁵, իսկ հունիսի 5-ին՝ կովկասյան բանակի շտաբի պետ գեներալ Մյուրսեկ փաշան⁶: Բաքվի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու նպատա-կով էնվեր փաշայի հրամանով Իրանից՝ Օրդուբադի վրայով, Գանձակում կենտրոնացվեցին Գելլերոլուի (հրամ.՝ գնդ. Զա-

¹ Положение в Шемахинском уезде, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 6 июня, № 105.

² Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, մայիսի 30, № 108, տե՛ս նաև «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 10 июня, № 109.

³ Տե՛ս **Лудшувейт Е.**, նշվ. աշխ., с. 206, տե՛ս նաև Турецкие генералы в Закавказье, «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 10 июня, № 109. Գանձակ (1804 թ.՝ Ելիզավետպոլ) հասնե-լուց հետո Նուրի փաշայի կարգադրությամբ հիմնադրեց հայկական քաղաքի վերանվանումը՝ *Գյանջա* (տե՛ս Բազումի ուղղորդումը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հունիսի 25, № 120):

⁴ Տե՛ս Ռ՝յվ Լուրի փաշա, «Ժողովուրդ», Կ. Պոլիս, Ա. տարի, ի յ 18, նոյեմբեր 13/26, № 24:

⁵ Տե՛ս **Мнацаканян А.**, նշվ. աշխ., էջ 19:

⁶ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հունիսի 5, № 104:

միլ Զահիրե Բեյ), Միջադեպերի և Ռուսիանիայի ճակատներից՝ 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ և 15-րդ դիվիզիաները¹: Նուրի փաշայի հրամանով՝ թուրքական բանակը համալրագրվել և համալրվել էր նաև Գարսի, Արդահանի, Արգվինի և մանավանդ Բաթումի շրջանների տեղական թուրքերով, մահմեդական վրացիներով, լազերով ու աջարներով²: Իրանից տեղափոխված զորքերի թիվը, որոնց գլխավորում էր գեներալ Նազլմ փաշան, հասնում էր 7000-ի, նրանք ունեին շուրջ 40 թնդանոթ³:

Նուրի փաշայի բանակը համալրեց նաև Գանձակում կազմավորված մուսուլմանական կորպուսը՝ գեներալ-լեյտենանտ Ալի Աղա-Շիրվանսկու հրամանատարությամբ, որը Նուրի փաշայի Գանձակ գալուց հետո հռչակվել էր փաշա⁴: Կորպուսի մեջ մտնում էին նախկին «վայրի դիվիզիայի» 400 հոգանոց գունդը (հրամ.՝ գնդ. Սուլեյմանով), Գանձակի հրաձգային գունդը (հրամ.՝ գնդ. Մամեդով), թուրք գերիներից կազմավորված «Բորչալուի» մեկ վաշտը (հրամ.՝ Լ. Մաղալով), վրացական կամավորական ջոկատը (հրամ.՝ փոխգնդապետ Կոչիկիձե), թուրքական կամավորական ջոկատները (հրամ.՝ Մելչակով) և Զաքաթալայում ստեղծված՝ 200 հոգանոց Շաքիի գունդը (հրամ.՝ գեներալ-մայոր Ֆեյզի Միրզա Ղաջար)⁵: Մայիսի վերջերին Բաքվի ճակատում գտնվող թուրքական ուժերի ընդհանուր թիվն արդեն անցնում էր 20.000-ից⁶, և այդ թիվն օրեցօր ավելանում էր⁷:

¹ Տես Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 398:

² Տես Թորքյան Հ., Հուլիս և խոհեր, ԲՀԱ, Երևան, 1990, № 2, էջ 164, տես նաև № 3, էջ 202:

³ Տես «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հունիսի 1, № 125:

⁴ Տես «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հունիսի 5, № 104:

⁵ Տես Шаумян Сур., նշվ. աշխ., с. 31, տես նաև Мнацаканян А., նշվ. աշխ., էջ 19:

⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 57, ք. 44, տես նաև Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 398: Այլ աղբյուրներում նշված է, որ Բաքվի դեմ արշավող ռուսական բանակի քիվը հասնում էր 50-60.000-ի (տես Армения в документах государственного департамента США 1917-1920 гг., составитель сборника и перевод Г. Г. Махмурия, Ереван, 2011, док. № 29, с. 30, տես նաև Թորքյան Հ., Հուլիս և խոհեր, ԲՀԱ, № 2, էջ 163):

⁷ Տես Բագուի ուղղութեամբ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հունիսի 25, № 120:

Բաքվի և հարակից շրջանների հայուլթյան 1918 թ. գոյամարտը հայ ժողովրդի պատմության թեև ողբերգական, բայց փառապանծ էջերից է։ Բաքվի պաշտպանությունը, որն առանձնահատուկ տեղ է գրավում Առաջին աշխարհամարտի ռազմական գործողությունների մեջ, ուներ վճռորոշ նշանակություն ոչ միայն Գանձակ-Ելիզավետպոլի ու Բաքվի նահանգների հայուլթյան, այլև նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության հետագա ճակատագրի համար։ Նրա կազմակերպիչներից մեկը՝ գեներալ-մայոր Հ. Բազրատունին, իրավացիորեն նկատել է. «Բաքվի ինքնապաշտպանությունը հատկապես բացառիկ է հայուլթյան գոյության համար։ Ինձ համար այլևս պարզ էր, որ գրավելով Բաքուն (հայի համար իրենց բոլոր հետևանքներով)՝ թուրքերը հետևողականորեն կանդրադառնան բնաջնջումից զերծ մնացած հայկական վերջին շրջաններին՝ Ղարաբաղին և Երևանին, որ կնշանակեր մեր ժողովրդի ֆիզիկական կործանում, լրիվ վերացում...»¹։ Ուստի երիտթուրքերը մամուլում բացեիբաց հայտարարում էին, թե «Հայաստանի խնդրի վերջնական լուծումը կախած է Բազունից, հրե կը գրաւենք Բազուն, կը լուծենք եւ Հայաստանի հարցը...»²։ Մատնանշելով Բաքվի պաշտպանության առանձնահատուկ դերը արևելահայուլթյան համար՝ Ու. Ալլենն ու Պ. Մուրատովը «Կովկասյան ռազմադաշտերը» աշխատությունում իրավամբ գրում են. «Բաքուի հայերի առջեւ մեծ չափով գրուած էր միեւնոյն ողբերգական խնդիրը, որ ցցուել էր հայերի առջև թրքական եւ ռուսական Հայաստանի աւելի փոքր քաղաքներում, — այն է՝ պաշտպանութիւնը հայ քաղաքացիական (խաղաղ) բնակչութեան, որին սպառնում էր կոտորածը, տարագրութիւնը եւ նոյնիսկ բնաջնջումը։ Այդ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 49, 53:

² Գլխավորացման Ա., Բազուն Հայաստանի անկախութեան եւ նորա պահպանման տեսակետից (Մայիս 28. 1918-1938 քսանամեակ), Փարիզ, 1938, էջ 27:

ողբերգական հեռանկարը գոյութիւն ունէր Արեւելեան Անգլո-կովկասի աւելի փոքր կենտրոններում, ուր հայերը ասլրում էին վտանգաւոր մօտիկութեան մէջ իրենց դարաւոր դրացիներէ եւ թշնամիներէ՝ մահմեդական թաթարներէ հետ»¹:

Բաքվի պաշտպանութեան նշանակութիւնը հայոց ճակատագրում լավ էր հասկանում Երեւանի Հատուկ կոմիտէի (նախագահ՝ Մկրտիչ Մուսիսյան) փաստացի ղեկավար Արամ Մանուկյանը, որը փորձում էր թուրք-գերմանական խմբավորման դեմ դաշնակից ձեռք բերել՝ ի դեմս բոլշևիկյան Ռուսաստանի: Բաքվի հայ զինվորականութեան միջոցով Հայկական երկրորդ ճակատ ձևավորելու հրամայականը ստիպում է Ա. Մանուկյանին բոլշևիկ Պողոս Մակինցյանին մի ծածկադիր երկտող-հրահանգ տալով՝ 1918 թ. մարտի սկզբներին ուղարկել Թիֆլիս՝ Ռ. Տեր-Մինասյանի մօտ, որպէսզի նրան անցկացնի Բաքու և Մոսկվա՝ խորհրդային իշխանութիւններէ հետ կապելու համար: Արամի ծածկադրում ասվում էր. «Ապահով անցկացրէք: Անհրաժեշտ է: Պէտք է մենք ամէն կերպ միանանք Ռուստոմին (Բաղուին): Բու էլը քշիր: Մեր մէջքը թէ ամուր չլինի, կը կրկնուի 1915 թիւը»²:

Ուստի՝ «Այս պայմաններում Արամի ղեկաւորութեան՝ 1917 թ. գեկտեմբերից և Պետրոգրադից Յարիցինի վրայով Բաքու ժամանած ու 1918 թ. մարտի 3-ից Հայկական երկրորդ ճակատի ձևավորման դորձը սկսած Ռուստոմի ներկայութիւնը՝ Բաքվում, այն առանցքային քաղաքական իրողութիւններն էին, որոնց շուրջը 1918 թ. համախմբւեցին ազդի լավագույն զավակները»³:

¹ Միարոնեան Վ., Կովկասեան ռազմադաշտերը եւ հայերը (Բ), էջ 36:

² Ռուբին, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Է, էջ 143:

³ Խոսրիկյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիր հայերը, Արամ Մանուկյան եւ Ռուստոմ «(Արամ Մանուկյան. ազգային եւ պետական գործիչը (հոգովածների մոդովածութիւն)», Երևան, 2010, էջ 58:

Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը գործադրում էր հնա-
րավոր բոլոր միջոցները՝ Բաքվի հայ բնակչությանը թուրքա-
կան արշավանքից պաշտպանելու գործում: Անդրադառնալով
Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդին՝ ինքնապաշտպանության
կազմակերպմանն ուղղված այդ ձեռնարկումներին, իրանահայ
ազգային գործիչ Հովսեփ Հովհաննիսյանը գրում է. «Հայ Ազ-
գային խորհուրդը դաշնացութեան կատարեալ աջակցութեամբ
գերմարդկային ջանքեր էր գործադրում փրկելու հայ ազգա-
բնակչութիւնը: Գլխաւոր ջանքը բոլոր հակաթուրք տարրերի
համերաշխ գործակցութիւնն էր, որ չէր իրագործուած»¹:

Բաքվին զինական օգնութիւն հասցնելու նպատակով
Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը որոշեց բանակցութիւն-
ներ սկսել մի կողմից՝ Հյուսիսային Իրանում տեղակայված
անգլիական զորամիավորման հրամանատարութեան², մյուս
կողմից՝ Ռուսաստանում հաստատված բոլշևիկյան իշխանութ-
յան հետ: Իրադարձութիւններին քաջատեղյակ Արտ. Զիլին-
գարյանը խորհրդին այդ որոշմանը հետագայում տալիս էր
հետեյալ հիմնավորումը. «Պարզ էր միանգամայն, որ, բացի
Կասպից ծովէն, ամէն կողմէ կտրւած՝ մենք Հայերս, Բազուի
մէջ շատ երկար պիտի չկարենայինք դիմանալ, եթէ դուրսէն
ռազմական օգնութիւն եւ ուսելիք չստանայինք: Իսկ դուրսի
օգնութիւնը Կասպից ծովի միջոցով կրնար գալ կա՞մ հիւսիսէն
կա՞մ հարաւէն: Մոռանալու չէ, որ Առաջին Համաշխարհային
պատերազմը վերջացած չէր տակաւին, եւ եթէ հիւսիսէն կրնա-
յին մեզի օգնել ռուսները, հարաւէն ալ կրնային մեզի օգնու-

¹ Յովհաննիսեան Յ., ճշվ. աշխ., էջ 262:

² 1918 թ. հունվարին անգլիական զորքերը, զենեալ-մայոր Լ. Դենստերվիլի գլխավորու-
թեամբ, Միջագետքից անցնելով Իրան, նպատակ ունեին այն հեռակէտ դարձնելով Իս-
փանցել Բաքու, իսկ այնուհետև անգլիական ազդեցությունը տարածել ողջ Այսրկովկասի
վրա: 1918 թ. հունիսի վերջերին անգլիացիները գրավեցին Ռաշտը, իսկ օգոստոսին՝ Էն-
զելին, որը վերածվեց Կասպից ծովում անգլիական ծովային հենակետի (տես Իրանը
Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին (ու-
սումնական առաջադրանքներ և մերոդական օժանդակ մյուսեր), կազմող՝ պրոֆ. Բայ-
բորոյան Վ. Ա., Երևան, 1984, էջ 50-51):

Թեան զալ անգլիացիները, որոնք այն ատեն մտած էին հիւսիսային Պարսկաստան»¹:

Պաշտպանական միասնական ճակատ ստեղծելու նպատակով Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը 1918 թ. մարտյան դեպքերից հետո բանակցութիւններ սկսեց վարել Հյուսիսային Իրանում տեղակայված անգլիական զորամիավորումների հրամանատարութեան հետ²: Այդ նպատակով Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից Պարսկաստան էր մեկնել խորհրդի անդամ Հայ ժողովրդական կուսակցութեան անդամ Ս. Տեր-Ղազարյանը, որը Ղազվինում հանդիպել էր անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ-մայոր Լիոնել Չարլզ Դենստերվիլի հետ³: Բանակցութիւններին մասնակցում էին նաև հայ գրող, հրապարակախոս և ազգային-հասարակական գործիչ Զապել Եսայանը⁴ և իրվանագետ, ազգային-հասարակական գործիչ Արշակ Սաֆրաստյանը⁵: Անգլիացիները խոստանում էին մինչև հուլիսի վերջերը Բաքու ուղարկել մեկ բրիգադ զորք⁶: Շտաբում մասնավոր խոսակցութեան ժամանակ Զ. Եսայանին ասել էին, որ անգլիական զորքի թվաքանակը կլինի

¹ Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Երրորդ մաս. Վերադարձ), էջ 250:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 106:

³ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 305:

⁴ Զ. Եսայանը մի կարճ շրջան՝ 1916-1917 թթ. բնակվել է Բաքվում, բոլոր մասնակցություն ցուցաբերելով տեղի գրական և հասարակական-քաղաքական կյանքի ամենատարբեր իրադարձություններին: Զ. Եսայանը «Բաքվի հայ գրասերների ընկերության» հրավերով 1916 թ. մարտի 16-ին ընդարձակ դասախոսություն է կարդացել արևմտահայ գրականության մասին (տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, մարտի 31, № 72): Տպագրվել է Բաքվում հրատարակվող «Գործ» ամսագրում (յսմբ. Արտ. Չիլիգարյան): Որպես արևմտահայ ներկայացուցիչ, խորհրդակցական ծայնի իրավունքով մասնակցել է Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի նիստերին (տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 157, տե՛ս նաև Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Երրորդ մաս. Վերադարձ), էջ 227): 1918 թ. սկզբներին Բաքվից մեկնել է Պարսկաստան, այնտեղից՝ Փարիզ, ապա մի քանի հայ գործիչների՝ Տաճատյանի և ուրիշների հետ, Սերձակոբ և Միջին Արևելքի նրկներում կազմակերպել որբայսնամության գործը (տե՛ս Արզումանյան Ս., Զապել Եսայան (կյանքը և գործը), Երևան, 1965, էջ 187):

⁵ Տե՛ս Ներսիսկ [Աշոտ Հովհաննիսյան], Դեպքերը Բազում (Հայ Յեղ. Դաշնակցությունը և Բազի Խորհրդային իշխանությունը), Մոսկա, 1918, էջ 10:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 106:

մինչև 40 հազար¹։ Անգլիացիները հետ բանակցությունները շարունակվեցին նաև հետագայում՝ մայիսի սկզբներին, երբ Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը «...վստահը դրան հասած, որոշում է դիմել անգլիացիներին օգնութեան»²։ Ազգային խորհրդի որոշումն ի կատար ածելու նպատակով խորհրդի անդամ Սարգիս Արարատյանի ղեկավարությամբ Բաքվից մի հատուկ պատվիրակութուն է մեկնում Թեհրան³։ Պատվիրակության կազմում էին սոցիալիստ-հեղափոխական Միքայել Տեր-Պողոսյանը և ՀՅԴ անդամ Ռուբեն Քաջերունին⁴։ Վերջինս նաև պատվիրակության քարտուղարն էր։ Մի քանի օրից Թեհրան է մեկնում նաև Ռոստոմը՝ «...օգնելու եւ արագացնելու Սարգսի աշխատանքը»⁵։ Մոտ երկու ամիս Ռոստոմն ու պատվիրակության մյուս անդամները մնում են Թեհրանում⁶։ Բանակցությունների ընթացքին քաջատեղյակ Հ. Հովհաննիսյանը (նրա տանն էին հանգրվանել Ռոստոմն ու Ս. Արարատյանը), վկայում է. «...Ռոստոմն ու Սարգիսը յաջողել էին իրենց բանակցութիւնների մէջ, եւ անգլիական ղինւորական իշխանութիւնները համաձայնել էին որոշ աջակցութիւն հասցնել Բազին, պաշտպանելու յարձակող թրքական զօրքերի դէմ»⁷։

Բաքվին ղինական օգնություն հասցնելու նպատակով Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի որոշմամբ ապրիլի վերջերին Արտ. Ջլիլնդարյանից և Սիմոն Հակոբյանից⁸ բաղկացած մի պատվիրակութ-

¹ Տես Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 305։

² Յովհաննիսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 262։

³ Տես նույն տեղում, տես նաև Ալուոքեան Ա., Ռոստոմը Բազում (Դ), էջ 66։

⁴ Տես Ներսիսկ [Աշոտ Հովհաննիսյան], Դեպքերը Բազում (Հայ Յեղ. Դաշնակցությունը և Բազի Խորհրդային իշխանությունը), էջ 10, տես նաև Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 305։

⁵ Յովհաննիսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 263։

⁶ Տես նույն տեղում, էջ 138, 266։

⁷ Նույն տեղում, էջ 264։

⁸ Ս. Հակոբյանը մնալով Մոսկվայում ամցել էր կոմկուսի շարքերը։ Արտ. Ջլիլնդարյանն այս առիթով բողել է հետևյալ վկայությունը. «Պետք է ըսեմ այս առիթով, որ մինչև այժմ ավ ինձի համար հանելուկ է մնացած, քե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս Ս. Յակոբեան, հակառակ ամենուն

յուն էր ուղարկվել նաև Մոսկվա¹: Պատվիրակության խնդիրն էր՝ «ա) Բագուի վիճակին Սովետական իշխանութիւնը ծանօթացնելու եւ, բ) Հնարաւոր չափով անկէ ամէն տեսակ օգնութիւն ստանալու»²:

Պատվիրակությունը ՀՅԴ-ի անունից պաշտոնական դիմում է հղում նաև Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցությանը հետևյալ խնդրանքով. «ա) ռազմական օգնութիւն հասցնել Բագուին, բ) թոյլ տալ Ռուսիոյ մէջ կազմակերպելու հայկական զօրամասեր՝ Անդրկովկաս ներխուժած տաճկական բանակին դէմ կռուելու համար»³: ՌՍՖՍՀ ռազմածովային գործերի ժողկոմ Լ. Տրոցկին քարտուղարի միջոցով պատվիրակությանն էր հանձնել էր հետևյալ բովանդակությամբ նամակը. «Ձեր խնդրանքներն ու առաջարկները չենք կրնար քննութեան առնել, որովհետեւ մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն, այստեղ (Մոսկուայի մէջ) եղած Դաշնակցական ներկայացուցիչները Անգլիոյ գործակալներն են»⁴:

Ռազմա-քաղաքական այդ բարդ իրաբերության պայմաններում, հայության դոյությունը պաշտպանելու գերխնդիրը լուծելու համար Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդն ու ՀՅԴ-ն հմտորեն կարողացան զուգակցել ազգային նպատակները Ռուսաստանի շահերի հետ և ինքնապաշտպանության սկզբնական շրջանում համագործակցեցին Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ հաստատուած Բաքվի բոլշևիկյան իշխանության հետ: Քաղաքական այդ երկու ուժերի ղինական համագործակցության մասին Միք. Վարանդյանը գրել է. «...Հ.Յ. Դաշնակցութ-

ծանօթ իր քայքայիչ ընթացքին, չհեռացուեցաւ մեր կուսակցութենէն եւ կրցաւ 1917 էն մինչեւ 1922, նոյնիսկ 1923, Կաշնակցական դիմակին տակ գործել, մտորեցնել մեր շարքերը եւ ներքնապէս ու արտաքինապէս ահագին վնաս հասցնել մեր կազմակերպութեան, ինչպէս եւ Հայ Դատին» (տես Դաքքիմեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Չորրորդ մաս. Առաքելութիւն Մոսկուայի մէջ), էջ 273):

¹ Տես նույն տեղում (Շրրորդ մաս. Վերադարձ), էջ 10, 254:

² Նույն տեղում, էջ 254:

³ Նույն տեղում (Չորրորդ մաս. Առաքելութիւն Մոսկուայի մէջ), էջ 269:

⁴ Նույն տեղում:

իւնը ազգային պաշտպանութեան գերագոյն մտահոգութեամբ որոշել էր միանալ ռուս բոլշեւիկներուն եւ Ռոստոմ ու Շահումեան, հակառակ գաղափարային խորունկ տարաձայնութեանց, կը գործէին թեւ թեւի»¹:

Մուսավաթական կառավարությունը, կանխազգալով, որ Բաքվի դեմ արշավող թուրքական զորքերի դեմ հիմնական կռիւղ ուժը լինելու են Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի եւ ՀՅԴ-ի արամադրութեան տակ գտնւող հայկական զորամիավորումները, փորձեց ազդել Ազգային խորհրդի վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչի Բաթումի հաշտութեան պայմանագրի 11-րդ կետը, որով «Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտաւորուած էր գործ դնել իր բոլոր ջանքերը, որպէսզի սոյն պայմանները ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ հեռացնի Բազու քաղաքից աշխտեղ գտնուող հայկական ուժերը եւ ապահովէ, որ այդ հեռացումը ո՛չ մի ընդհարման տեղիք չտայ»²: Այդ նպատակով Ադրբեջանի կառավարությունը Ֆ. Խան-Խոյսկու անունից Գանձակից նամակ հղեց Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդին, որում ասվում էր. «Եթէ հայերը իրենց հաւանութիւնը տան, յետ քաշեն իրենց ռազմական ուժը եւ կողմնակցութիւնը յայտնեն Բազուն ազերիներին յանձնելու, Բանուորական Խորհուրդը ոչինչ անել չպիտի կարողանայ, մանաւանդ որ Ռուսաստանից ռազմական ոչ մի օժանդակութիւն չի ստանում»³:

Հայոց Ազգային խորհրդի պատասխանը կախված էր խորհրդում ծանրակշիռ դեր ունեցող ՀՅԴ կուսակցութեան դիրքորոշումից: Ուստի Բաքուն Ադրբեջանի կառավարութ-

¹ Վարանդեան Մ., Մուրադ (Սիրասուայի ռազմիկն կեանքն ու զործը), էջ 326:

² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 155, տե՛ս նաև Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 году (документы и материалы), сост. Х. А. Бадалян, Ереван, 1970, с. 161.

³ Ալլուջեան Ա., Ռոստոմը Բազում (Ա), էջ 5, տե՛ս նաև Ռոստոմ. Մահուան վարսումանակին ատրիւ, Պէյրոյր, 1979, էջ 324:

յանը հանձնելու խնդիրը քննարկվեց այդ օրերին գումարված ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեովիչի շրջանային ժողովում, որտեղ ելույթ ունեցավ Բաքվի հերոսամարտի իրական առաջնորդ Ռոստոմը: «Մենք գիտենք—ասում էր Ռոստոմը—որ Ադրբեյջանի կառավարութեան թիկունքում կանգնած է Տաճկաստանը: Նա է, որ գծում է ադրբեյջանցիների անելիքը, իսկ Տաճկաստանի նպատակը մեր ազգային հարցի տեսակէտից պարզ է: Տաճիկները ձգտում են հայ ազգի ֆիզիքական ոչնչացման եւ արդէն մէկ միլիոն սրածել են եւ մայր երկիրը աւերել: ...Վաղը, հէնց որ բացուեն Բազուի դռները Ադրբեյջանի բանակի առջեւ եւ տաճիկները տեղաւորուեն Բազում, խան-խոյսիւռ ամբոխը եւ տաճկական բանակը, ձեռք ձեռքի տուած, պիտի սրբեն նաեւ Բազուի ու Գանձալի հայութիւնը, ապա պիտի բարձրանան Ղարաբաղ, պիտի իջնեն Զանգեզուր եւ Երեւանը ոտնատակ պիտի տան»¹: Ժողովը, հիմնվելով Ռոստոմի ռազմավարական կանխատեսման վրա, իր ընդունած բանաձեով միահամուռ որոշում է մերժել Ադրբեյջանի կառավարութեան պահանջը և «...պատերազմի մէջ մտնել Ադրբեյջանի թուրքերի ու տաճիկների դէմ եւ քչել ու հետապնդել թշնամուն եւ հասնել մեր երկրի սահմանները: Իսկ եթէ չյաջողինք անել այդ, կամրանանք Բազում, կը կլտանգենք Ադրբեյջանի ամբոխի եւ տաճիկ բանակի թիկունքը, որով՝ կարգիլենք նրանց խժգժովիւնները հայաշատ միւս գաւառներում»²: Որոշումը հիմնավորվում էր այն վճռորոշ հանգամանքով, որ Բաքվի հայկական ղինոժը, հակառակորդին պարտադրելով իր վրա կենտրոնացնել թուրքական բանակի հիմնական խմբավորումները, կանխում է Երեւանին սպառնացող վտանգը: Այսպիսով՝ Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդն ու ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեն հրաժարվեցին կատարել Հայաստանի Հան-

¹ Ալուջեան Ա., Ռոստոմը Բազում (Ա), էջ 6:

² Նույն տեղում, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 14:

ըրապետությանը պարտադրված՝ Բաթումի պայմանագրի 11-րդ հոդվածը, որով «Բաքու քաղաքից անհապաղ դուրս պետք է բերվեին հայկական բոլոր գործասերը», այսինքն՝ Բաքվի Կոմունայի պաշտպանների հիմնական կորիզը¹:

Թշնամու դեմ զինադրությունը նախապատրաստող Կովկասյան Կարմիր բանակն իր կազմում չունեի զինքեր և զինվորներ, և կազմված էր միայն Կովկասյան 1-ին կորպուսի բրիգադներից և գումարտակներից²: Բանակի գլխավոր հրամանատարն էր Ռազմածովային կոմիսար Գր. Ղորղանյանը: Նրա տեղակալն էր Բորիս Շերոլդաևը: Կովկասյան 1-ին կորպուսի հրամանատարն էր զինգապետ Ս. Ղազարյանը (Ղազարով), գլխավոր շտաբի պետն էր զինգապետ Զ. Ավետիսյանը (Ավետիսով)³: Կորպուսը կազմված էր 4 բրիգադից: 1-ին բրիգադի հրամանատարն էր զինգ. Բաղդասարյանը⁴, 2-րդին՝ գվարդիայի զինգապետ Գևորգ Բեկ-Զուրաբյանը⁵, 3-րդին՝ Համազասպ Սրվանձտյանցը (կոմիսար՝ Անաստաս Միկոյան)⁶, 4-րդին՝ փոխզինգապետ Հարությունյանը⁷:

¹ Տե՛ս Վրացեան Ա., Կենքի ուղիներով (Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ), հ. 2, Պեյրոս, 1967, էջ 337, տե՛ս նաև Միաբունեան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ... (ակնարկ հայկական հարցի պատմության վրայ), Գ. տպ., Լոս Անճելես, 1986, էջ 111:

² Կովկասյան Կարմիր բանակի ստեղծման մասին մանրամասն տե՛ս **Мнацаканян А.**, նշվ. աշխ., էջ 3-21:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 14, տե՛ս նաև *Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане* (документы и материалы. 1917-1918 гг.), док. № 532, с. 523, տե՛ս նաև **Лудшубейт Е.**, նշվ. աշխ., с. 220, տե՛ս նաև **Мнацаканян А.**, նշվ. աշխ., էջ 13-14:

⁴ Կովկասյան Կարմիր բանակի պատմությանը նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ Արամայիս Մնացականյանը գրում է, որ 1-ին բրիգադի հրամանատարն էր Ս. Ղազարյանը (տե՛ս **Мнацаканян А.**, նշվ. աշխ., էջ 14): Մինչդեռ դեպքերի անմիջական մասնակից Ռ. Խոյյանը վկայում է, որ հրամանատարն էր գնդապետ Բաղդասարյանը (տե՛ս **Խոյյան Ռ.**, 1918 եւ Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1966, ԽԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 64): Նշենք, որ Ս. Ղազարյանի հրամանատարությանը 800 իզուց բաղկացած գումարտակ ստեղծվել է ավելի ուշ՝ հուլիսի սկզբներին (տե՛ս «Արեւ», Բագու, 1918, հուլիսի 11 (28), № 133):

⁵ Գ. Բեկ-Զուրաբյանը Բաքվի պաշտպանությունից հետո անցել է Հայաստանի Հանրապետություն: Որպես վաշտի հրամանատար, Իզդիրի ճակատում մասնակցել է 1920 թ. րուբր-հայկական պատերազմին (տե՛ս Մասունի Ա., Հայ-թրքական պատերազմը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, Դ տարի, ապրիլ, № 6, էջ 94-95):

⁶ Տե՛ս Միկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, էջ 192:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 14, տե՛ս նաև Մեփր-Ծոյեան Ա., Բագուի հերոսամարտի (Գ.), էջ 112-113:

Կորպուսը բաղկացած էր 26 գումարտակից (յուրաքանչյուրը՝ 400-500 մարդ) և շուրջ 20.000 զինվորից, իսկ հրամանատարների մեծ մասը հայեր էին¹: Օրինակ՝ ավիացիոն Ղեկիզիայի հրամանատարն էր օդաչու Թորոս Մանուկ-Հարյանը, հրետանային մարտկոցինը՝ Ռուբեն Արզանյանը և այլն²:

Կորպուսի հետևակային զորամիավորումներում նույնպես գերակշռում էին հայ զինվորները: Դրանք հիմնականում Արևմտյան ճակատից վերադարձած զանգեղուրցիներ, արցախցիներ և Գանձակի, Երևանի, Գյոքչայի ու Շամախիի հայկական գյուղերից հավաքագրված երիտասարդներ էին³, մասամբ նաև՝ մշեցիներ ու սասունցիներ, որոնց ընդհանուր թիվը հասնում էր 15.000-16.000-ի⁴: Գումարտակները հիմնականում կազմվում էին հայրենակցական սկզբունքով⁵: Ստեղծվել էին ելիզավետպոլյան, երևանյան, զանգեղուրյան և այլ անուններ կրող հայրենակցական գումարտակները⁶:

Համազասպի բրիգադի զինվորների թիվը կազմում էր 6000 հոգի⁷: Պատասխանելով այն հարցին, թե Համազասպը բրիգադի հրամանատարի պաշտոնում զինվորական ի՞նչ աստիճան և կոչում է ունեցել, նշենք, որ խորհրդային ռազմական պատմաբան Ե. Լուդշովեյար 1918 թ. հունիսի դրությամբ Ս. Ղազարյանի և Զ. Ավետիսյանի հետ Կովկասյան Կարմիր բանակի գնդապետների շարքն է դասել նաև Համազասպին⁸: Նույն թվականի օգոստոսին էնդելիից Բաքու ժամանած անգլ-

¹ Տե՛ս Мнацаканян А., նշվ. աշխ., էջ 13-14:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

³ Տե՛ս Թորշյան Հ., Հուշեր և խոհեր, ԲՀԱ, Երևան, 1990, № 2, էջ 164, տե՛ս նաև Լիարոնեան Վ., Կովկասյան ռազմադաշտերը և ի հայերը (Բ), էջ 40:

⁴ Տե՛ս Мнацаканян А., նշվ. աշխ., էջ 13-14:

⁵ Տե՛ս Խոյեան Ռ., 1918 և Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1966, 10⁴-տարի, մարտ, № 3, էջ 63:

⁶ Տե՛ս Мнацаканян А., նշվ. աշխ., էջ 13-14:

⁷ Տե՛ս Մելիք-Շոյեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Գ.), էջ 113:

⁸ Տե՛ս Лудшувейт Е., նշվ. աշխ., с. 220.

լիակաճող ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ-մայոր Լ. Դե-
նստերվիլին իր հուշագրությունում նույնպես նշում է, որ Հա-
մազասպան ուժերը գեներալի աստիճան¹:

Բաքվի պաշտպանություն խնդրի հանդեպ անտարբեր
չգտնվեցին Ռուսաստանի տասնյակ համալսարաններում սովո-
լոդ հայ ուսանողները: Օրինակ՝ Սարատովի հայ ուսանողու-
թյունը, կազմելով առանձին խումբ, «Բազու գնացող ուսանող
կամավորների» գնացքով մեկնում է Բաքու և կազմում 200 հո-
գուց բաղկացած առանձին վաշտ՝ հայկական ծագում ունեցող
սպա Ջիժովի հրամանատարությամբ²: Բանակում էՅԳ ուսանո-
ղական վաշտի մարտիկների թիվը հասնում էր 600-700-ի
(հրամ.՝ Գերասիմ Բալայան)³: Ընդհանուր առմամբ, բանակում
էՅԳ մարտիկները կազմում էին շուրջ 60%⁴:

Զորքի համալրման իր մասնակցությունը բերեց նաև
ՍԴ Հնչակյան կուսակցությունը: Հնչակյան հին գործիչ Տիգ-
րան Ղազանջյանի (Պերճ Մուշեղյան) հրամանատարությամբ
կազմվում է 24-րդ գումարտակը⁵: Կազմավորվել էր նաև
«Լեոն-Նան» պարտիզանական ջոկատը⁶: Համազասպի ձիավոր
խմբի հարյուրապետն էր Հնչակյան գործիչ Ռ. Սաֆարյանը⁷:
Փոխգնդապետ Հարությունյանը հետևյալ բնութագրումն է
տվել բանակի կազմին. «...Միայն զրոշն էր բոլշևիկյան, իրակ-

¹ Տե՛ս Денстервиль, Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 гг. (воспо-
минания), перевод с английского Б. Руденко, Тифлис, 1925, с. 230.

² Տե՛ս Խոյեխան Ռ., 1918 թ Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1966, ԽԴ տարի,
մարտ, № 3, էջ 63:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 166-167, տե՛ս նաև Խոյեխան Ռ.,
1918 թ Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1966, ԽԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 67:

⁴ Տե՛ս Ֆրանգեան Ե., Յեղափոխական Բազուն եւ Հ.Յ. Դաշնակցությունը (III): Նահանգի
պատճառները, «Արեւ», Բազու, 1918, օգոստոսի 28 (հուլիսի 15), № 169:

⁵ Տե՛ս Ղազանջյան Տ., Փաստեր պատմության համար (ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 23, ք. 37-43).
տե՛ս նաև Мнацаканян А., նշվ. աշխ., էջ 15, տե՛ս նաև Բարսեղյան Խ., Ստեփան
Շահումյան: Կյանքի և գործունեության վավերագրական տարեգրություն (1878-1918).
Երևան, 1968, էջ 502:

⁶ Տե՛ս Бюлетени диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. к-та.,
Баку, 1918, 18 августа, № 16.

⁷ Տե՛ս Վահագն[Վահագն Նալբանդյան], Ինչպե՛ս ինկաւ Բազուն, Յուշարձան նուիրում
Սօցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան քառասունամեակին, Փարիզ, 1930, էջ 118:

անում Հայ զինվորները կազմում էին 95% և գրեթե 100% Հայ սպաներ, որովհետև մեր նպատակները համընկնում էին բոլշևիկների հետ, այդ պատճառով ծառայության էինք մտնում նրանց մոտ»¹: Փաստորեն, Բաքվի Կոմունան հենվում էր առավելապես Հայ զորքի վրա²: Անհրաժեշտ է նշել, որ Բաքվի ինքնապաշտպանական մարտերի բոլորում իրենց առաջին մկրտությունը ստացած Հայ զինվորականներից ոմանք հետագայում դարձան ԽՍՀՄ ականավոր ռազմական գործիչներ³:

Այդ օրերին Բաքվի հայերի մեջ տիրում էր կատարյալ միասնություն: Բաքվի պաշտպանությունը մասնակցում էր քաղաքի գրեթե ողջ հայությունը՝ անկախ կուսակցական պատկանելությունից և քաղաքական համոզմունքներից: Իրավացի էր Բ. Իշխանյանը, երբ գրում էր. «Հայկական տարրը առելի քան որևէ մի ուրիշը Բազում, գերադանցապես շահագրգռված էր քաղաքի պաշտպանությունում. դա հայութեան համար կեանքի ու մահուան հարց էր»⁴: Զորահավաքն անցկացվել էր հիմնականում 18-40 տարեկանների շրջանում: Հարյուրավոր մարդիկ, անկախ մասնագիտությունից և տարիքից, ներկայանում էին զորամաս և համալրում բանակի շարքերը⁵: Բաքվի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 14:

² Տե՛ս Ներքակ [Աշոտ Հովհաննիսյան], Դեպքերը Բազում (Հայ Յեդ. Դաշնակցությունը և Բազի Խորհրդային իշխանությունը), էջ 13:

³ Նրանցից էին նշանավոր ռազմական բժիշկ Նիկոլայ Ավարյանը՝ ծնունդով Շամախի գավառի Հնդար գյուղից (տե՛ս Եղիազարյան Ա., Ձինվորական բժիշկ Ն. Կ. Ավարյան, ԲՀԱ, Երևան, 1974, № 1, էջ 145-150), ավիացիայի մարշալ Արմենակ Խանդիրյանը (Սերգեյ Խոդյակով (տե՛ս **Арутюнян К.**, *Маршал авиации С. А. Худяков-А. А. Ханферянц*, Ереван, 2006, с. 15-160), Թամանյան 89-րդ հայկական դիվիզիայի առաջին հրամանատար գնդ. Սիմոն Զարյանը՝ ծնունդով Շամախու գավառի Քարբալց գյուղից (տե՛ս **Казарян А.**, *Война, люди, судьбы*, кн. первая, Ереван, 1975, с. 293), ինժեներ-տեխնիկական ծառայության գեներալ-լեյտենանտ Ալ. Կարաօղլյանը՝ ծնունդով Շամախի քաղաքից (տե՛ս **Казарян А.**, *Война, люди, судьбы*, кн. вторая, Ереван, 1977, с. 64) և 3-րդ բրիգադի 19-րդ գումարտակի գնդապետը, Խորհրդային միության ապագա հերոս, գեներալ-լեյտենանտ Սարգիս Սարտիրոսյանը՝ ծնունդով Շամախի գավառի Մատրասա գյուղից (տե՛ս **Мурadian В.**, *Верность долгу*, Ереван, 1974, с. 22):

Իշխանյան Բ., Բազում մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրություն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 1920, էջ 2:

⁵ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 13, № 208:

սլաշտպանության գործին էր զինվորագրվել նաև այդ օրերին Բաքվում գտնվող ականավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը, որը բանակի շտաբում ստանձնել էր թարգմանչի աշխատանքը¹։ Բաքվի սլաշտպանների շարքերում, ազգային-ազատագրական շարժման նվիրյալներից, ուսանողներից, մտավորականներից բացի, իրենց մասնակցութունն են բերել նաև Բաքվի Հայ թատրոնի մի շարք գործիչներ։ Այսպես, Ժասմեն Գրիգորյանը, որպես բուժքույր, ծառայում էր Համազասպի գլխավորած 3-րդ բրիգադում, Շամախի—Բաքու հատվածում²։

Այսպիսով՝ Բաքվի սլաշտպանութունը մի հանդուգն փորձ էր՝ կանխելու թշնամու հարձակումը Բաքվի վրա և դրանով իսկ՝ նրան հեռու պահելու հայաշատ գավառներից։ Ուստի Բաքվի զորքը հունիսի 5-ին Եվլախ-Գանձակի ուղղությամբ հարձակման անցավ դեպի Հաջիկաբուլ, որտեղից պետք է շարժվեին Քյուրդամիր կայարան՝ այն գրավելու համար³։ Բանակի շտաբի մշակած ռազմական պլանի համաձայն՝ Քյուրդամիրի վրա հարձակումը պետք է կատարվեր երեք զորասյուներով։ Այսպես՝ ձախ զորասյունը, շտաբս կապիտան Մելիք-Ալավերդյանի հրամանատարությամբ, պետք է շարժվեր Կուր դետի ձախ ափով և թշնամուց մաքրեր դետի ափերը, մինչև երկաթուղային գիծը։ Աջ զորասյունը, որը բաղկացած էր 16-րդ (հրամ.՝ շտաբս կապիտան Ա. Դովլաթյան, օգնական՝ ենթասպա Տեր-Սիմոնյան), 18-րդ (հրամ.՝ խոսրովյան, օգնական՝ շտաբս կապիտան Կալմակարյան) գումարտակներից և մեկ հեծյալ հարյուրակից (հրամ.՝ Ռ. Սաֆարյան), Համազասպի գլխավորությամբ պետք է իջներ Նավթապրովոգնայա կայան, որտեղից ուղղութուն վերցներ դեպի աջ՝ մինչև Վերին Խալիլիե գյուղը, այնուհետև շարժ-

¹ Տես Ամիրխան Գր., Ռոստոմի հետ (Ա), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1960, 1.2 տարի, ապրիլ, № 4, էջ 9։

² Հովակիմյան Բ., Ցեղասպանության քննան հայ քաղաքում (1895-1995), Երևան, 1998, էջ 31։

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4։

վեր Քյուրդամիր-Աղսու մայրուղու խաչմերուկ, աջից մտնելով թշնամու թիկունքը և ստիպել նրան հետ քաշվել Քյուրդամիրից: Կենտրոնը, որը բաղկացած էր 1-ին և 4-րդ գումարտակներից և 3-րդ բրիգադի մեջ մտնող 21-րդ գումարտակից (հրամ.՝ Ա. Օրբեկյան, օգնական՝ Իշխանյան), գնդապետ Ռուզսկոյի հրամանատարությամբ պետք է շարժվեր ճակատից¹:

Հունիսի 10-ին սկսվեցին ռազմական գործողությունները: Հունիսի 12-ին՝ համառ մարտերից հետո, Բաքվի զորքը գրավեց Քյուրդամիր կայարանը²: Քյուրդամիրը գրավելուց հետո, ըստ բանակի շտաբի պլանի՝ պետք է գրավվեր ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող գավառային կենտրոն Գյոքչան, Ուջար կայարանը և Պետրոպոլիսի գյուղը (Զավաթի գավառ: Արաքս և Կուր գետերի միացման կետը): Բանակի շտաբի պլանի համաձայն, Համադասպի հրամանատարությամբ գործող աջ զորասյունը պետք է շարժվեր տափաստանով՝ Քյուրդամիր-Աղսու մայրուղուց դեպի աջ, հասնել մինչև Արաք-Մեհտիբեկ գյուղը, որից հետո անցնել Աղսու գետը և շարժվելով լեռների ստորոտներով, գրավել Ալհասան, Կարամարյան գյուղերն ու Գյոքչան՝ իր ձախ թևով Ուջար կայարանում պահպանելով կապը կենտրոնի հետ: Կենտրոն զորասյունը, որն առավել ուժեղ էր, պետք է հարձակվեր և գրավեր Ուջար կայարանը, իսկ ձախ զորասյունը՝ Պետրոպոլիսից և Սալյանը³: Ռազմական հաջող գործողությունների պարագայում, պետք է շարունակվեր առաջխաղացումը՝ գրավելու համար Կուրի վրա կառուցված Եվլախի կամուրջը, իսկ այնտեղից խճուղով շարժվել դեպի Շուշի⁴:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս «Кавказское слово», Тифлис, 1918, 19 июня, № 124.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4:

⁴ Տե՛ս Ահարոնյան Վ., Կովկասեան ռազմադաշտերը եւ հայերը (Բ), էջ 41:

Սակայն գերազուցյն հրամանատարությունը, անտեղյակ լինելով թուրքական զորքերի դասավորման իրական վիճակից, ենթադրելով, որ թշնամու ուժերը կենտրոնացված կլինեն հիմնականում երկաթուղու կենտրոնի ուղղությամբ, անտեսեց թևերի ու մասնավորապես՝ աջ թևի կարևորությունը և, Համա-դասալի պնդումներին հակառակ, քիչ թվով զորքեր կենտրոնացրեց այնտեղ. ընդամենը՝ 4000 հոգի¹: Հետագայում ռազմական գործողությունների ընթացքը ցույց տվեց, որ թուրքական հրամանատարությունը հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր իր համար ձախ, Բաքվի զորքի համար աջ համարվող թևի վրա՝ նպատակ ունենալով Շամախիի վրայով անցնել Բաքվի զորքի թիկունքը և շրջապատել նրան²:

Ձախ զորասյունը, սկսելով ռազմական գործողությունները, Զուբովկա գյուղի մոտ հանդիպեց թուրքական կանոնավոր զորքի և թաթար հեծյալների գերակշռող ուժերին, կրեց մեծաթիվ կորուստներ և սկսեց նահանջել: Այդ անհաջողությունից հետո ձախ զորասյունն այլևս ի վիճակի չէր շարունակելու մարտական գործողությունները³: «...խորհրդային զորքի ձախ թևը,՝ գրում է Ա.-Դոն,՝ թույլ գտնեց, նա իր ստանձնած պարտականութիւնը չկարողացաւ կատարել, զորքի 50%-ը, բաղկացած լինելով ռուս և այլ տարրերից, սրտով կպած չէր այդ արշաւանքին և փոքրիկ ընդհարումից յետոյ նահանջեց, որով այդ թևը կարելի է ասել, մերկացաւ»⁴:

Դժբախտաբար, նույն ճակատագրին արժանացավ նաև կենտրոնը, որը, Ուջարի ուղղությամբ անցնելով հարձակման, Մյուսուսլի և Ղարաբուջախ կայարանների միջև մարտի

¹ Տե՛ս Ար. [Արամ Ալլուգեան], Ներկայացուցական ժողով, «Արև», Բագու, 1918, յուլիսի 28, № 147:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4, տե՛ս նաև Ահաբոնեան Վ., Կովկասեան ռազմադատները ևս հայերը (Բ), էջ 41:

⁴ Ա.-Դոն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայութեան երկունքը, էջ 525:

բռնվեց թշնամու հետ: Թուրքերի կողմից Կուր գետի ամբարտակադռները բացված լինելու պատճառով կայարանները միմյանցից բաժանվում էին ճահճով, ինչի հետևանքով Ա. Օրբելյանի հրամանատարությամբ գործող 21-րդ գումարտակը Մյուսուսլի կայարանը դրավելու ժամանակ ընկավ անանցանելի ճահճը և տվեց մեծածխիվ գոհեր¹: Այդ անհաջողությունից հետո կենտրոն զորասյուները ստիպված կանգ է առնում Բյուրդամիրում²:

Ձախ և կենտրոնի զորասյուների անհաջողություններից հետո ռազմական հետագա գործողությունները հիմնականում ընկան Համադասսլի հրամանատարությամբ գործող աջ դորասյան վրա: Նպատակադրվելով գրավել Ալհասան, Կարամարյան գյուղերը և դադամաստրատեգիական կարևոր նշանակութուն ունեցող Գյոքչա ավանը՝ աջ զորասյուներ հունիսի 13-ին շարժվեց առաջ: Կարճ ժամանակամիջոցում ռազմականելով Արար-Մեհաբեկ գյուղը՝ Համադասսլը նպատակադրվեց հարձակվել Կարամարյան գյուղի վրա³: Այն գրավելու համար Համադասսլին օգնության էր հասել Ս. Մանուչարյանն իր հեծյալ հարյուրյակով:

Հունիսի 16-ին Կարամարյանի մոտ սկսվեցին ռազմական գործողությունները: Տեղի ունեցած յոթժամյա ճակատամարտում Համադասսլի զորքը, մասնավորապես 16-րդ գումարտակի (հրամ.՝ շտաբս կապիտան Ա. Դովլաթյան) և Թ. Ամիրյանի հեծյալ ջոկատի հուժկու գրոհը ջարդեց թշնամուն, ինչի արդյունքում, թուրքերը մարտադաշտում թողնելով տասնյակ սպանվածներ, փախուստի գլխեցին Կարամարյանի այգիների ուղղությ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 4, տե՛ս նաև Ահարոնեան Վ., Կովկասյան ռազմադաշտերը եւ հայերը (Բ), էջ 41, տե՛ս նաև Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոթեան երկունքը, էջ 525:

² Տե՛ս Ահարոնեան Վ., Կովկասյան ռազմադաշտերը եւ հայերը (Բ), էջ 41:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 5:

յամբ¹: ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի սլաշտոնաթերթ «Արեւ» օրաթերթում տպագրված «Համազասպի հրահանգները կուռի դաշտում» հաղորդագրության մեջ ասվում է. «16-րդ բատալիոնի քաջարի հրացանաձիգներն ու հեծելազորքը յունիսի 16-ի ծանր արշաւից յետոյ կատաղի յարձակմամբ 8 ժամ տևող կուռից յետոյ ցաք ու ցրիւ տւին տաճկական զօրքերը և ստիպեց նրանց թողնել Կարամարեանի դիրքերը»²:

Ճակատամարտի արդյունքների մասին Համազասպի ղեկուլյցի և Ռազմածովային գործերի ժողկոմ Գր. Ղորղանյանի՝ Քյուրդամիրից Բաքվի Ժողկոմխորհին ուղարկած թիվ 3 ղեկուլյցի հիման վրա 1918 թ. հունիսի 20-ին Մոսկվա՝ Վ. Լենինին և Ցարիցին՝ Ի. Ստալինին ուղարկած հեռագրում նշվում էր. «Համաձայն բրիգադի հրամանատար Համազասպի ղեկուլյցի, հունիսի 16-ին հրամանատարի բրիգադի առաջապահ գումարտակը առավոտյան ժամը 9-ին մարտի բռնվեց հակառակորդի հետ Կարամարյան գյուղի մոտ: ...Յոթժամյա համառ մարտերից հետո հակառակորդը փախուստի դիմեց, կորուստներ տալով տասնյակ սպանվածներ, շատ վիրավորներ, թողնելով զենքեր: Գումարտակի կորուստներն են չորս վիրավոր: Կարամարյան գյուղը գրավեցին մեր զորքերը, հակառակորդը նահանջում է դեպի Գյոկչա»³:

Կարամարյանի մոտ մարտերը շարունակվեցին նաև հունիսի 17-ին, երբ թուրքերը խոշոր ուժերով կրկին անցան հարձակման: Համազասպի զորքի 16-րդ, 17-րդ և 18-րդ գումարտակներն ակտիվ համագործակցությամբ հուժկու հակազորհով ստիպում են նահանջել թշնամու մեծաքանակ զորքերին: Հաղթանակն ամրապնդեց հեծյալ գունդը, որը հետապնդեց և ջար-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 6, տե՛ս նաև Սարգսյան Ս., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բուլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 879):

² Համազասպի հրահանգները կուռի դաշտում, «Արեւ», Բազու, 1918, յունիս 23 (10), № 119:

³ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 133:

դեց խուճապահար փախչող թշնամուն: Բաքվի «Արեւ» օրաթերթում տպագրված «Համազասպի հրահանգները կռւի դաշտում» վերոնշյալ հաղորդագրութեան մեջ այդ օրվա կռիւների մասին ասված է. «...ամսի 17-ին... տաճիկները խոշոր ուժերով յարձակման անցան մեր դիրքերի ուղղութեամբ: 16-րդ բատալիոնը մի սերտ մի հոգի դառած, որպէս միացած մի կռու ամբողջութիւն՝ կազմ ու պատրաստ դիմաւորեց յարձակմանը և կատաղի հակա-գրոհով յետ շարտեց թշնամու յարձակումը, խլելով նրանից 2 գնդացիր: Ձախ թեւից կռուող 17-րդ բատալիոնը իրենց քաջարի յարձակումը մրցման մտան 16-րդ բատալիոնի մեր կռուող ընկերների հետ և շչմեցրեց թշնամուն:

Չեմ կարող անուշադիր թողնել 18-րդ բատալիոնի խելացիօրէն կազմակերպւած պաշտպանողական թեւը, որն այսօր թնդանօթամարտի աջակցութեամբ դուրս վանեց ու ցրեց թշնամու հեծեալ գունդը ինչա և Ալխասեվլա գիւղերից, որով ապահովեց բրիգադայի ձախ թեւը:

Առանձնապէս յիշատակութեան արժանի է անձամբ փորձած հեծեալների գունդը, որը բարձր պահեց իր պատիւն ու քաջարի փառքը, յետ մղելով երկու լեռնային թնդանօթ և ջարդելով փախուստի դիմած թշնամու պահակները»¹: Օսմանյան կայսրութեան Կովկասյան գլխիգլխայի շտաբի պետ փոխգնդապետ Ռյուշտյուլ բեյը, անդրադառնալով Կարամարյան գյուղի մոտ թուրքական զորքերի ծանր պարտութեանը, իր հուշերում գրել է. «Հունիսի 17-ին կրած մեր պարտությունը բանակի հրամանատարութեան վրա ճշող տպավորութիւն գործեց»²:

Մարտերը վերսկսեցին նաև հունիսի 18-ին: Գյուղը վերադարձելու և Համազասպի զորասյանը թիկունքից խփելու մտադրութեամբ թուրքերը մեծ ուժեր կենտրոնացրին Շամախու գավառի Գյուլըջևան հայկական գյուղի ճանապարհին գտնվող

¹ Համազասպի հրահանգները կռիւ դաշտում, «Արեւ», Բաքու, 1918, յունիս 23 (10), № 119:

² Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 400:

բարձունքներում և ժամը 12-ին անցան հարձակման¹: Կանխադրելով թշնամու մտադրությունը, Համադասպը հետախուզական հեծյալ էսկադրոնի հրամանատար Ս. Սարգսյանին հրամայում է շտապ կարգով Աղսուի ճանապարհով շարժվել Գյուրջևան հայկական գյուղ, շրջանցել թշնամուն և թիկունքից հարվածել նրա զորքերին: Հաջողությամբ կատարելով մարտական առաջադրանքը, էսկադրոնը թիկունքից հարձակվում է թշնամու վրա: Անակնկալի եկած թուրքերը մարտի դաշտում թողնելով 75 միլիմետրանոց հրանոթ, մեկ զնդացիր, մեծ թվով ռազմամթերք և հանդերձանք, Կարամարյանի ուղղությամբ կրկին դիմում են փախուստի: Այդ կռվում աչքի ընկավ հատկապես 16-րդ գումարտակը²:

Նույնպիսի փայլուն հաջողությամբ ավարտվեցին ժամը 18-ին ամբողջ ճակատում վերսկսված մարտերը: Հեծյալ դիվիզիոնի հրամանատար Ռ. Սաֆարյանի հրահանգով Ս. Սարգսյանն իր էսկադրոնով շարունակում է շրջանցումը և Ուշտալ հայկական գյուղի մոտ կրկին անցնելով թշնամու թիկունքը գրավում է իշխող բարձունքներն ու հարվածում խոճապի մատնված թուրքերին: Կարամարյանի համար վճռական ճակատամարտը կրկին ավարտվում է Համադասպի զորքի փայլուն հաղթանակով, ինչի արդյունքում վերջնականապես գրավվում է Կարամարյանը³: Ինչպես ասված է «Համադասպի հրահանգները կռուի դաշտում» վերոնշյալ հաղորդագրությունում. «18-րդ ժամին նկատուեց զորքերի նոր շարժում, սկսեց կռիւը 20 վերստ տարածութիւն բռնող ամբողջ ճակատում: Թշնամին իր հետ ունենալով բաւական թւով արտիլերիա, մի որոշ ժամանակ նեղեց մեր ճակատի ձախ թևը, սակայն շուտով յաջողեց մեզ յետ

¹ Տե՛ս Անրէլ հեռագիրներ: Համազասպի հաղորդագրութիւնը, «Արեւ», Բագու, 1918, յունիս 21 (8), № 117:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 6, տես նաև Սարգսյան Ս., Բաքվի Կոմունայի օրերից (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 879-880):

մղել յարձակումը և փախուստի մատենել թշնամիներին»¹։ Այդ ճակատամարտում Համազասպի զորքի կորուստն էր՝ 5 սպանված և 49 վիրավոր։ Զգալի էին թշնամու մարդկային կորուստները։ Հակառակորդը մարտի դաշտում թողեց 500 սպանված²։

Համազասպի զեկուլյցի և Ռազմածովային գործերի ժողկոմ Գր. Ղորղանյանի՝ Քյոլրզամիրից Բաքվի ժողկոմխորհին ուղարկած թիվ 4 զեկուլյցի հիման վրա 1918 թ. հունիսի 20-ին Մոսկվա՝ Վ. Լենինին և Ցարիցին՝ Ի. Ստալինին ուղարկած հեռագրում հերթական հաղթական ճակատամարտի վերաբերյալ ասվում էր. «Համաձայն բրիգադի հրամանատար Համազասպի զեկուլյցի, հունիսի 18-ին, մոտավորապես ժամը 12-ին, հակառակորդը հարձակման անցավ Կարամարյան գյուղի դեմ, և ինչպես նախկին մարտում, աչքի ընկավ տասնվեցերորդ գումարտակը։ Հակառակորդը հետ չպրտվեց և խուճապային փախուստի դիմեց, հետապնդվելով հեծելազորի կողմից և նահանջեց։ Ծակատամարտի դաշտում թողեց երկու 75 միլիմետրանոց հրանոթ, մեկ գնդացիր և շատ հանդերձանք։ Ժամը 18-ի մոտերքը երևան հանվեց նոր շրջանց շարժում, մարտ սկսվեց ամբողջ ճակատում։ 20 վերստ տարածությամբ հակառակորդը քիչ էր մնում նեղեր ձախ թևին, հետո ետ շարտվեց և դիմեց անկանոն փախուստի. վրա հասած մուլթն ու մառախուղը խանգարեցին հետապնդելուն»³։

Այսպիսով՝ Կարամարյանի համար մղված հաղթական մարտերում մեկ անգամ ևս փայլուն դրսևորվեց Համազասպի զորահրամանատարական հմտությունն ու խստագույն կարգապահությունը, առանց որի Բաքվի զորքը չէր կարող դիմա-

¹ Անթել հեռագիրներ։ Համազասպի հաղորդագրությունը, «Արես», Բագու, 1918, յունիս 21 (8), № 117։

² Տե՛ս Կարամարեան գիւղի մօտ ամսոյս 18-ին տեղի ունեցած յաղթական կռում սպանւածների եւ վիրատուրների ցուցակը, «Արես», Բագու, 1918, յունիս 23 (10), № 119, տե՛ս նաև Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 134, տե՛ս նաև Ա-Դո (Հովհաննէս Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոյրեան երկունքը, էջ 524։

³ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 134։

դրուլթյունն ցույց տալ թվական և ռազմական գերադանցությունն ունեցող հակառակորդին:

Կարամարյանի մոտ կրած ծանր պարտությունից հետո թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր ժամանակավորապես դադարացնել հարձակումը՝ ուժերը վերակազմավորելու համար: Կարամարյանում կրած ծանր պարտությունից հետո, Նուրի փաշայի շտաբը հունիսի 19-ին Գանձակից տեղափոխվեց Գյոքչա՝ ռազմական գործողություններն ավելի մոտիկից ղեկավարելու նպատակով: Այդ պարտությունից հետո թուրքական հրամանատարությունն ստիպված էր՝ ուժերը վերադասավորելու համար ժամանակավորապես դադարեցնել հարձակումը: Կարճ ժամանակամիջոցում նորանոր համալրումներ ստանալով՝ թուրքերը կարողացան վերակազմավորել բանակը և նախապատրաստվել հետագա գործողություններին: Ա-Դոյի վկայաբերած տեղեկությունների համաձայն, թուրքական նոր զորամիավորումները բերվեցին. «...Սարդարաբադի, Բաշաբարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատներից, ուր հաշտութիւն կնքելու հետեանքով կռիւները դադարել էին: Ապա ուժեր բերին Պոլսից՝ նախ Բաթում—Ախալցխա—Ախալքալակի վրայով, իսկ յետոյ նաև Բաթում—Թիֆլիսի երկաթուղու գծով»¹:

Հարկ է նշել, որ երկարատև կռիւներից հետո Համազասպի հրամանատարությամբ գործող աջ զորասյունը հայտնվել էր ծանր դրուլթյան մեջ: Թիկունքից կտրված լինելու պատճառով զգալ էր տալիս ռազմամթերքի, պարենի և, մասնավորապես, ջրի պակասը, ինչի հետեանքով զորքի դրուլթյունը այնքան էր բարդացել, որ զինվորներից շատերը ծարավը հագեցնելու համար գիմում էին ծայրահեղ միջոցների, ինչպես «Արեւ» օրաթերթն էր գրում. «Ամբողջ օրը, սաստիկ շոգին,

¹ Ա-Դ-ն (Հովհաննես Տեր-Սարտիրոսյան), Հայութեան երկունքը, էջ 524:

քաղցած ու ծարաւ կռուում են մեր ընկերները. շատերը ծարաւը յագեցնելու համար թաց ցելսը մրզում, բերանն էին դնում, ծարաւը մի կերպ կոտրելու համար ու շարունակում կւիւր»¹: Հակահիգիենիկ պայմանների հետեւնքով գորքի մեջ բռնկվել էին համաճարակային տարափոխիկ հիվանդութիւններ, ընդհուպ խոլերա²: Ելնելով վերոհիշյալ հանդամանքներից՝ բանակի շտաբը հրահանգեց ժամանակավորապէս դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները, մինչև վորքը կոտանար ռազմամթերք և անհրաժեշտ սնունդ³: Սակայն անդեկանալով թուրքական վորքի նորանոր համալրումներ ստանալու և առջխաղացման մօտին, տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնում, որին մասնակցում էին բանակի հրամանատար Գր. Ղորղանյանը, կորպուսի հրամանատար Ս. Ղազարյանը, Բաքվի Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչ Ռոստոմը, 3-րդ բրիգադի հրամանատար Համադասպը և բրիգադի շտաբի պետ շտաբս կապիտան Ս. Մուստայելյանը, որոշվեց. հարձակվել Գեոքչայի վրա, գրավել այն և կանխել թուրքերի հետագա առաջխաղացումը⁴:

Ռազմավարական մեծ նշանակութիւն ունեւ Գյոքչա դուղաքաղաքի գրավումը: Դրանից էր կախված ոչ միայն ինքնապաշտպանութեան հետագա ընթացքը, այլև որոշվում էր Նուխի, Արեշի, Գյոքչայի, Շամախիի գաղառների և ի վերջո՝ Բաքու քաղաքի տասնյակ հազարավոր հայերի ֆիզիկական գոյութեան խնդիրը: Հիրավի, եթէ Սարգարապետի, Ղարաքիլիսայի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերում որոշվում էր արևելահայութեան ճակատադիրը, ապա ինչպէս կուր գետի ձախափնյա շրջանի հայութեան համար, այնպէս էլ Բաքվի հե-

¹ Ռ., Ճամբորդական տպաորոտիւններ (III), «Արև», 1918, յուլիսի 7, № 130:

² Տե՛ս Ա.-Դ-ն (Հովհաննէս Տեր-Մարտիրոսյան), Հայուրեան նրկութիւնը, էջ 525:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 6:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

տադա պաշտպանության և, ի վերջո, Հայաստանի Հանրապետության համար նույն նշանակություն ունեւր Գյոքչայի ճակատամարտը: Եւ ելնելով վերոհիշյալ հանգամանքից՝ ինչպես Նուխիի և Արեւի, այնպես էլ Գյոքչայի և Շամախիի գաւառներում, ստեղծվել էին ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնք, համալրելով Բաքվի զորքը, իրենց ակտիւ մասնակցությունը բերեցին ինքնապաշտպանական մարտերին¹:

Գյոքչան գրավելու համար Համազասպի հրամանատարութեամբ գործող 3-րդ բրիգադի շտաբը և գնդ. Ս. Ղազարյանը կազմել էին ռազմական հետեյալ ծրագիրը: Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ կենտրոնում նկատվում էին հակառակորդի ուժեղ կուտակումներ՝ 18-րդ գումարտակը (հրամ.՝ Ռ. Խոսրովյան, օգնական՝ շտաբս-կապիտան Կալմակարյան) պետք է կատարեր ռազմացույց (գեմոնստրացիա)՝ պահեստազորում ունենալով 16-րդ գումարտակը (հրամ.՝ Ա. Դովլաթյան): Թ. Ամիրյանի 120 հոգուց բաղկացած հեծյալ ջոկատը (բանակի շտաբի թիւ 2 որոշմամբ, ջոկատը ենթարկվում էր Համազասպի բրիգադի աջ զորասյան հրամանատարութեանը)², 16-րդ գումարտակի հետ, հակառակորդի ձախ թեւում պետք է կատարեր խոր չրջանցում և Գյոքչայի թիկունքից 3 վերստ հեռավորութեան վրա գտնվող «Ղարա-մարիա» կոչվող բարձունքներում դիրքավորվելով, գրոհով գրավեր Գյոքչան: 1-ին գումարտակը 300 հեծյալով հակառակորդի ձախ թեւում պետք է կատարեր թեւանցում և Գյոքչա-Ուջար մայրուղու գրավումով կտրեր նրան ռազմավարական կարեւոր նշանակութեւն ունեցող երկաթուղագծից³: Ցաւոք, այդ զորադասավորումը մերժեց բանակի գերագույն հրամանատարութեան՝ Գր. Ղորղանյանի և շտաբի պետ Ավետիսյանի կողմից, որոնք հակված էին այն կարծիքին, թե իբր հա-

¹ Տե՛ս Ահարոնեան Վ., Կովկասեան ռազմադաշտերը եւ հայերը (Բ), էջ 41:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 5:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 6:

կառակորդը չունի մեծ ուժեր, և Գյոքչան կարելի է գրավել առանց հատուկ ուժերի: Գերագույն հրամանատարության մշակած ծրագրի համաձայն՝ ռազմաճակատը լայնացվեց 18 վերստ, 10¹։ Ամիրյանի ջոկատը Գյոքչայի փոխարեն պետք է գրավեր Բաքվի զորքերի ձախ թևում, Գյոքչայից 11 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Աղդաշի հարթավայրը և Սավալանի բարձունքը, իսկ Համազասպի կողմից Գյոքչայի գրավումից հետո պետք է գրավեր Աղդաշը²։ Ցավոք, ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա ընթացքը, գերագույն հրամանատարության առաջադրած ծրագիրը դուրս եկավ անիրագործելի:

Ինչևիցէ, հունիսի 27-ի առավոտյան Բաքվի զորքը Գյոքչայի ուղղությամբ, որը ձգվում էր 20 վերստ տարածության վրա, սկսեց ռազմական գործողությունները³: Սակայն վատ կազմակերպված լինելու պատճառով հարձակումը ձախողվեց: Հակառակորդի ուժերը գլխավորում էր գեներալ Նազըմ փաշան⁴, որը մարտի էր հանել մեծածիլ ուժեր և 12 թնդանոթ, մինչդեռ Բաքվի զորքն ուներ ընդամենը 4 թնդանոթ⁵: Հունիսի 28-ին վերսկսված համառ մարտերից հետո թշնամին, որ մինչ այդ տիրում էր Գյոքչայի բարձունքները, չդիմանալով Համազասպի զորքի հուժկու գրոհներին, 6 վերստ հետ քաշվեց իր դիրքերից և ավեց բազմաթիվ զոհեր:

Սակայն երկու օրվա կռիվներից հետո Համազասպի զորքը հայտնվել էր ծանր դրություն մեջ: Մարտերից հետո վիրավորները ու զոհերի թիվը հասնում էր 260 հոգու⁶: Բացի այդ, զորքի մեջ տարածված համաճարակային հիվանդությունների հետևանքով նույնպես եղան կորուստներ: Բրիգադի բժշկի հաղորդագրությամբ համաձայն՝ զինվորների կորուստը

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 7:

² Տե՛ս Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոսեան երկունքը, էջ 525:

³ Տե՛ս Бурджалов Э., նշվ. աշխ., с. 71.

⁴ Տե՛ս Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոսեան երկունքը, էջ 525:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 5:

կազմում էր 1991 հոգի, որի հետևանքով պահեստային զորքերը նույնպես գործի դրվեցին¹:

Հունիսի 27-28-ի կռիվներից հետո թուրքական հրամանատարությունը, հենվելով Հիմնականում Կովկասյան 5-րդ դիվիզիայի ուժերի վրա, հեծելազորով և հետևակով անցավ հարձակման: 5-րդ դիվիզիայի զորքերին ուղարկված հրամանում ասում էր. «13-րդ և 10-րդ գնդերին՝ հունիսի 29-ի առավոտյան անցնել հարձակման՝ խնդիր ունենալով շրջանցել հակառակորդին երկու թևերից: Զինվորների բեյի հեծելազորին՝ սրընթաց հարձակում գործել Կարամարյանի ուղղությամբ, նպատակ ունենալով դուրս գալ հակառակորդի թևերն ու թիկունքը: Մյուսիսիի զինախմբին՝ ձեռնարկել ցուցադրական հարձակում և արգելելով հակառակորդի շարժումը դեպի հյուսիս, ճշտել նրա ուժերը: 25-րդ գումարտակին (առանց մեկ վաշտի)՝ մինչև լուսաբաց մնալ թիկունքում՝ 18-րդ կովկասյան գնդի ձախ թևում, որպես դիվիզիայի պահեստազոր»²:

Հունիսի 29-ի առավոտյան թուրքական զորքերն սկսեցին հարձակումը Բաքվի զորքերի ձախ թևի ուղղությամբ և համառ մարտերից հետո շրջանցեցին այն: Բաքվի զորքի ձախ թևը, չդիմանալով հակառակորդի հարձակմանը, սկսեց նահանջել Գյոքչա-Կարամարյան խճուղով: Դրան մեծապես նպաստեց այն հանգամանքը, որ, բանակի շտաբի զորադասավորության համաձայն, երկաթուղու գծով տեղակայված 6-րդ և 7-րդ գումարտակները, որոնք կազմել էին պաշտպանողական բնադձեր և ճնշում պետք է գործադրեին թուրքական զորքերի վրա, անհասկանալի պատճառով չէին կատարել իրենց վրա դրված մարտական առաջադրանքը³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 230:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7:

Հունիսի 30-ին թուրքական զորքերը համառությամբ փորձում էին ճեղքել ճակատը, սակայն նրանց 11 դրոշներին Բաքվի զորքը կարողացավ դիմակայել՝ հակառակորդին պատճառելով մեծ կորուստներ¹։ Բանակի գերագույն հրամանատար Գր. Ղորղանյանը, գեդ. Ս. Ղազարյանը և Համազասպը, հաշվի առնելով զորաջոկատի կորուստները, ինչպես նաև ռազմաթերքի ու պահեստային ուժերի պակասությունը ու երկու հրանոթների անսարքությունը, որոշում են շտապ կարգով Աղդաշից հեռու կանչել Թ. Ամիրյանի ջոկատը և աջ թևով, Գյոքչայի գավառի Ուշտալ հայկական գյուղի վրայով թիկունքից ուղարկել Գյոքչայի դեմ²։ Սակայն մի շարք դժվարությունների պատճառով Թ. Ամիրյանը ժամանակին չկարողացավ կատարել իր վրա դրված մարտական նոր առաջադրանքը³։

Միևնույն ժամանակ Գյոքչայի շրջանում մարտերը գնալով ավելի էին թեթևում։ Հունիսի 30-ին Համազասպի զորքը հրետանային և զնդացրային կրակով հուժկու հակադրոշներ կազմակերպեց Գյոքչայի դեմ։ Ծանր մարտեր ծավալվեցին հատկապես աջ և ձախ թևերում։ Թշնամին ուժեղ դրոշներ կազմակերպեց աջ թևի ուղղությամբ, ուր կռիվները հաճախ վերածվում էին սվինամարտի⁴։ Բաքվում լույս տեսնող «Արև» օրաթերթն անդրադառնալով այդ մարտին, գրում էր. «Մենք Կարամարեանից անցել ենք բաւական տարածութիւն. Գեօքչայի վրայ արդէն սկսւած էր յարձակումը, մերոնք յաջողութեամբ առաջ էին շարժւում, սակայն աջ թևը նեղվում էր թշնամու գերադաս ուժերից։ Թշնամու զօրքերի այս մասում նկատելի են զնդացիների վրայ վարպետ աշխատողներ։ Մեր զօրքերը կռւում էին քաջաբար, տրամադրութիւնը շատ բարձր է։ Ամիրեանն արդէն իր խմբով

¹ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Ռ., Ճամբորդական տպադրույթներ (III), «Արև», Բագու, 1918, յուլիսի 7, № 130:

² Տե՛ս Ա.-Դ. (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայության երկունքը, էջ 525:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

անցել է թշնամու թիկունքը»¹: Այդ կռիվներում աչքի ընկան Ս. Մանուչարյանի և կապիտան Ա. Դովլաթյանի հրամանատարութ-
յամբ գործող 16-րդ գումարտակի 2-րդ և 4-րդ վաշտերը, որոնց
հաջողվեց դիշերային հակազդրոհով գրավել անհասանելի թվա-
ցող Կարամարյանի բարձունքները, ինչը 16-րդ գումարտակի 2-
րդ վաշտին հնարավորություն ընձեռեց հակառակորդի ձախ
թևում շրջանցում կատարելու²: Փոփոխական հաջողություն-
ներով մարտերը շարունակվեցին նաև այդ շրջանում: Թեև եր-
կուստեք ունեցան մեծ կորուստներ, այդուհանդերձ, Համազաս-
պի ղեկավորներն անսասան պահեցին իրենց դիրքերը³: Համառ
մարտերից հետո թշնամին չկարողացավ դիմադրել Համազասպի
զորքի ուժեղ հակազդրոհին՝ ռազմի դաշտում թողնելով 4 թնդա-
նոթ և բավականաչափ գնդացի, մեծ կորուստներ տալով նա-
հանջեց Գյոքչա և դիրքավորվեց նրա հետևի լեռներում: Համա-
զասպը, հետևելով թշնամուն, մտնում է Գյոքչա, ուր նախնական
պայմանավորվածությամբ համաձայն, հյուսիսից՝ թշնամու թի-
կունքից ուժեղ զորհով պետք է մտներ նաև թ. Ամիրյանը, որտե-
ղից համատեղ ուժերով պետք է դիմակայեին անընդհատ հա-
մալրվող թուրքական զորքերին⁴: Դեպքերի անմիջական մասնա-
կից և ականատես Ա. Ալչուճյանը, որը Բաքվի խորհրդի դաշ-
նակցական ֆրակցիայի կողմից ՀՅԴ Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի
թուլյությունությամբ մի խումբ ընկերների հետ ռազմաճակատ էր
մեկնել՝ բժշկասանիտարական օգնություն հասցնելու և պարե-
նավորման զործը հսկելու համար, վկայում է. «Մերոնք հարուա-
ծային կարգով առաջացել էին եւ գրաւել Գեօգչայ քաղաքը, որ
թշնամին թողել էր կէսօրին...»⁵: Սակայն մի շարք պատճառների
բերումով Համազասպի և Ամիրյանի հանդիպումը այդպես էլ չկ-

¹ Ռ., Ճամբորդական տպագրութիւններ (III), «Արեւ», Բագու, 1918, յուլիսի 7 (24), № 130:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Մեկիք-Եօլչեան Ս., Բագուի հերոսամարտը (Գ), էջ 113-114:

⁵ Ալչուճեան Ա., Ռոստոմը Բագում (Ա), էջ 7:

այացալ: Թեպետ Համադասսան ունեցալ ռազմական հաջողութիւն և գրաւեց Գյոքչան, սակայն ռազմական հետագա գործողութիւնների աննախագեպ ընթացքը ռազմաճակատում ամբողջովին փոխեց իրաւիճակը:

Հուլիսի 1-ի գիշերը թշնամուն հաջողից շրջանցել Համադասսանի զորքերի ձախ թեւը: Չնայած 21-րդ և 17-րդ գումարտակները ցույց տվեցին համառ դիմադրութիւն, այնուամենայնիւ, հակառակորդի մեծաքանակ ուժերի ճնշման տակ նրանք ստիպւած սկսեցին հետ քաշվել: Այդ պահից սկսած՝ ռազմական հաջողութիւնները թեքվեցին թշնամու կողմը¹: Գերադույն հրամանատար Գր. Ղորղանյանի ժողկոմխորհին Հուլիսի 1-ին հղած հեռագրում Բաքվի զորքի՝ Գյոքչայի շրջանում մղած մարտերի և նահանջի մասին ասվում է. «Գեոքչայի շրջանում հունիսի 27-ից սկսած չորս օրեայ կռիւները վերջացան հունիսի 30-ին: Մեր շուրջկալ զօրամասը ռմբակոծում էր Գեոքչայը: Զօրքերն անցան թշնամու թիկունքը: Մի շարք զիրքային անյարմարութիւնները ստիպեցին մեզ քաշել դէպի Կարամարեան: Թշնամին շրջապատւած դրութիւնից, որը նրան սպառնում էր վտանգ, դուրս եկաւ և այս անգամ ինքն սկսեց շրջապատել մեզ: Ստեղծւած նոր դրութիւնը մի կողմից և մեր գինւած ուժերի խնայողութիւնը միւս կողմից, ստիպեցին մեր աջ թեւին ետ քաշել: Կռիւը կատաղի էր յաճախ սւրնամարտի հասնող: Սոսկալի շոգերի և ջրի սրկասութեան պատճառով՝ զինւորներից շատերը ուշաթափ էին լինում, սակայն առանց յուսահատւելու շարունակում էին իրենց յարձակումը, գիմում էին գրոհների: Միայն ձախ թեւի մի մասը նեղւելով թշնամու հեծեալների գերադաս խմբից, յետ քաշւեց և դրանով որոշ ազդեց ֆրոնտի վրայ»²:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7:

² Անթէլ հեռագրով: Քիւրդամիրից—Բագու, «Արեւ», Բագու, 1918, յուլիսի 3 (20), № 126: Հմմ. Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 159:

Դրուլթյունը փրկելու նպատակով Համադասպի հրամանով 16-րդ գումարտակի 1-ին վաշտը ուղարկվեց՝ շրջանցելու հակառակորդի ձախ թևը, սակայն վաշտը, ճանապարհին հանդիպելով թշնամու 2 հրանոթով գինված գումարտակին, որը փորձում էր կտրել աջ թևի կապը Թ. Ամիրջանի ջոկատից, մարտի բռնվեց նրա հետ։ Թուրքերի հարձակումն այնքան ուժեղ էր, որ վաշտին և նրան միացած Ռ. Սաֆարյանի հեծյալ հարյուրյակին չհաջողվեց կասեցնել այն, ինչի հետևանքով թուրքերը սկսեցին թևանցել Համադասպի զորքի աջ թևը¹։ 3-րդ բրիգադի շտաբը, հիմք ընդունելով ձախ թևի թուլացման, ինչպես նաև զորքի մեծաթիվ կորուստը, պահեստազորի բացակայությունը և Թ. Ամիրջանի ուշացումը, որոնց հետևանքով հակառակորդի կողմից անխուսափելի էր դառնում երկու թևերից սպասվող շրջափակումը, որոշեց. Գյոքչայից հետ քաշել առաջավոր զորամասերը և դիրքավորվել Կարամարյան գյուղի մոտ²։ «Գյոկչայի մոտ մղված չորս օրվա մարտերը, հունիսի 27-ից մինչև 30-ը, ավարտված են. շրջանցիկ ջոկատը ուժեղացած էր Գյոկչան։ Զորքերն անցան հակառակորդի թիկունքը։ Ճակատային դիրք գրավող մեր զորքերը մի ամբողջ շարք աննպաստ հանգամանքների հետևանքով նահանջեցին դեպի Կարամարյան։ Հակառակորդը դուրս եկավ շրջանցող [զորությունից], որը ջախջախում էր սպառնում նրան, և իր հերթին սկսեց շրջանցել մեզ։ Ստեղծված իրադրության հետևանքով, հետագա մարտերի համար զորքերը պահպանելու նկատառումով, աջ զորասյունն ստիպված եղավ հետ քաշվելու», - ասված է Ստ. Շահումյանի՝ Մոսկվա և Ցարիցին՝ Ի. Ստալինին 1918 թ. հուլիսի 2-ին հղված հեռագրում³։

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7։

² Տե՛ս նույն տեղում։

³ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 159։

Հարկ է նշել, որ Գյոքչայի մոտ հունիսի 27-30-ը տեղի ունեցած մարտերից հետո աջ զորասյան զոհերի թիվը հասնում էր 265 հոգու, որոնցից 7-ը սպաներ էին, վիրավորներ էին 534-ը, որոնցից սպաներ էին 16-ը, հիվանդների թիվն անցնում էր 1000-ից¹։ Ս. Մելիք-Յուլչյանը Գյոքչայի շուրջ ընթացած մարտերի մասին գրում է. «Համազասպը, համաձայն կարգադրութեան, շարժում է սոսկալի պայմաններում, անջուր անապատով, առանց փոխադրութեան միջոցների, կտրելով եօթանասուն վերստ։ Ղարամարգեան կոչուած բարձունքներում յուլիս ամսուայ սկզբներում նա հանդիպում է թշնամուն, որ բաղկացած էր տաճկական եւ տեղացի թուրք զորքերից։ Սկսում են այդտեղ կատաղի ու արիւնահեղ կռիւներ, որոնք տեւում են չորս օր անդադար։ Թշնամին ի վերջոյ սոսկալի պարտութիւն է կրում, տալիս է մեծ կորուստներ, թողնում է չորս թնդանօթ, բաւականաչափ գնդացիներ, յետ է նահանջում, անցնում է Գեօգչա քաղաքը եւ բռնում է նրա յետեւի լեռները։ Համազասպը հետեւում է նրան եւ մտնում Գեօգչա քաղաքը։ Չտեսներով այդտեղ Ամիրեանին եւ լսելով, որ տաճիկները թարմ ուժեր են ստանում եւ պատրաստուած են նոր յարձակման, նա չի ուզում այլեւս սպասել Ամիրեանին, եւ առանց վերին կարգադրութեան, թողնում է Գեօգչան եւ յետ նահանջում դէպի Քիւրդամիր, վախենալով շրջապատուեալ եւ կտրուել մեր զորքերից»²։

Շարունակելով հարձակումը՝ թուրքական զորքերը մոտեցան Կարամարյանին և այն 5 հրանոթով սկսեցին ռմբակոծել։ Ստեղծված անելանելի իրավիճակից դուրս գալու նպատակով Համազասպը գերազույց հրամանատարությանն առաջարկում է՝ շարժվել աջ՝ դեպի լեռները, ուր կար ջրի մեծ պաշար, այնտեղ սպասել թ. Ամիրյանին և ռազմական նոր դործողություններ վերսկսելու նպատակով վերախմբավորել ուժերը։

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7։

² Մելիք-Եօլչեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Գ), էջ 113-114։

Սակայն այդ առաջարկը գերադույն հրամանատարությանը դարձյալ աննպատակահարմար է համարում պատճառաբանելով, թե գումարտակը կարող է ընկնել հակառակորդի ծուղակը: Դրանից հետո Համազասպը որոշում է հետ քաշվել մինչև Ադսու գյուղը¹: Նահանջի որոշումից հետո Ե. Պահլավունին գնդ. Ս. Ղազարյանից ստանում է հետևյալ կարճ գրությունը. «Մենք նահանջեցինք, աշխատէք դուք եւս, ըստ ձեր յարմարութեան, նահանջել Ադսու»²:

Հուլիսի 2-ին, երբ Համազասպի ջոկատն արդեն գտնվում էր Ադսուում, Գյոքչայից նրա հեռանալուց մի քանի ժամ անց, Գյոքչան ուժակոծելուց հետո Թ. Ամիրյանին հաջողվում է Արեշի գավառի հայկական Գիրգադյուլի բարձունքներից մտնել Գյոքչա, որտեղ մնում է մի քանի ժամ: Այդ հարձակումը թշնամու վրա սկզբում մեծ ազդեցություն է ունենում, և թվում էր, թե այն կարող է հանգեցնել խոշոր հաղթանակի³: Այդ իսկ պատճառով Դավա-Բաթան ձորից արեւմուտք ընկած հայկական գյուղերը հանգիստ վիճակում, անտեղյակ կատարվող ռազմական գործողություններին, չէին մտածում գաղթի մասին: Այդ գյուղերն էին՝ Ուշտալը, Նորչենը, Ղալագիան, Բզավանդը, Վանքը, Ռուշանաշենը և Փոքր Գանձակը՝ 8500 բնակչությամբ⁴:

«Գրառումներ Բաքվի պաշտպանությունում Համազասպի ջոկատի գործունեություն մասին» արխիվային վավերագրում ասվում է, որ Թ. Ամիրյանը, ըստ պայմանավորվածության, Գյոքչայում չհանդիպելով Համազասպին, լեռներում թողնելով 2 հրանոթ և 15-րդ գումարտակից մեծ թվով զերիններ, փորձելով խուսափել թուրքական զորքերի շրջափակումից, ամբողջովին կազմալուծված ջոկատով նույնպես սկսեց նահանջել՝ Ադսուում

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7:

² Եղիշե Պաղատունի, նշվ. աշխ., էջ 130:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 8, ք. 45:

Համազասպին միանալու նպատակով¹: «Նրա (Համազասպի — Գ. Ս.) հեռանալուց մի քանի ժամ յետոյ հիւսիս-արեւելքից գալիս մտնում է Գեօղչա՝ Ամիրեանը: Նա ուշանում է ճանապարհները մաքրելու մի շարք կռիւների պատճառով: Իմանալով Համազասպի նահանջի մասին, նա նոյնպէս նահանջում է եւ գնում դէպի Շամախի», — գրում է Ս. Մելիք-Յոլչյանը²:

Նահանջի ժամանակ Թ. Ամիրջանը կորցնում է իր զորամասի կեսից ավելին³: Թ. Ամիրջանին շրջափակուածից փրկում է Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի լիազորությամբ ռազմաճակտի առաջին գծում գտնվող Ռոստոմը, որը «ընկերակցում էր զօրահրամանատարներին»⁴: Ռոստոմի կարգադրությամբ Թ. Ամիրջանին օգնության է հասնում Պավլի բեկն⁵ իր հեծելազորով: Ե. Պահլավունին վերհիշում է. «...Հեծելազորը արագութեամբ սլացաւ կատարելու Ռոստոմի կարգադրութիւնը: Հասնում են ժամանակին, քիչ էլ եթէ ուշանային՝ թրեւս անհնար լինէր նրան (Թ. Ամիրջանին — Գ. Ս.) փրկել»⁶:

Անդրադառնալով Գյոքչայի շրջանում Համազասպի և Թ. Ամիրջանի մղած կռիւներին, մասնավորապէս՝ այդտեղ նրանց հավանական հանդիպման մանրամասնություններին՝ նշենք, որ արխիվային վավերագրում և դեպքերի ժամանակակից ու ականատեսների հուշերում առկա են իրարամերժ տեղեկություններ: Այսպէս՝ «Գրառումներ Բաքվի պաշտպանությունում Համազասպի ջոկատի գործունեության մասին» արխիվային վավերագրի տեղեկություններից հետեւում է, որ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7:

² Մելիք-Եօլչեան Ա., Բագուի հերոսամարտը (Գ.), էջ 114:

³ Տե՛ս Ա. Դո (Հովհաննէ Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոսեան երկունքը, էջ 525:

⁴ Տեր-Ռոսքինեան Գ., Ռոստոմ (Ստեփան Զօրեան), «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, յունուարի 23, Ձե 15:

⁵ Պողոս-Պավլի Բեկը Նիկոլ Դումանի կրտսեր եղբայրն էր: Բաքվում աշխատել է Գր. Թումայանի մակրահանքում (տե՛ս «Արեւ», Բագու, 1914, սեպտեմբերի 28, Ձե 143, տե՛ս նաև Գիլիսանդանեան Ա., Յեղափոխական դեմքեր, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1937, ԺԵ տարի, յունուար, Ձե 3, էջ 146):

⁶ Եղիշէ Պահլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 129:

Համազասպն ու Թ. Ամիրջանը չեն հանդիպել Գյոքչայում¹: «Գյոքչայի գավառի բաքվաբնակ գյուղացիների հայրենակցական միության» նախագահ Մ. Մայիլյանի՝ Բաքվի Հայոց Աղգային խորհրդին 1919 թ. սեպտեմբերի 19-ին հղած զեկուցադրի համաձայն՝ «Նահանջը կատարուել էր անսպասելի և արագ: Երբ որ Ղարամարգանի պորքը յետ էր նահանջում արագ կերպով, այդ նույն ժամանակ Ամիրեանի Բատալիօնը դեռ նոր էր բարձրանում Արեշի գաւառի Գիրգադիլ գիւղի բարձունքը, որտեղից տիրապէտում է Գեօգչային մի քանի ժամով»²: Վերը նշեցինք, որ նույն տեղեկությունն է հայտնում նաև ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի անդամ Ս. Մելիք-Յուլլյանը³: Գյոքչայի շուրջ ընթացած չորսօրյա մարտերի մասնակից, ՀՅԴ ուսանողական վաչտի զինվորներից Ռաֆայել Խոյլյանն իր հուշերում նույնպես վկայում է, որ Համազասպն ու Թ. Ամիրջանը չեն հանդիպել Գյոքչայում: «Կռուի ճակատը հասան ե՛ւ Թադէոս Ամիրեանը,~ գրում է նա,~ որը Շամախիից մինչեւ Գոգչա կռուելով՝ մաքրել էր իր ճանապարհը: Բայց նա հասել էր Գոգչայի այգիներին, երբ մեր զորքը արդէն սկսել էր նահանջել»⁴: Այսպիսով՝ բերված վկայություններից աներկբա է այն եղրակացությունը, որ Համազասպն ու Թ. Ամիրջանը չեն հանդիպել Գյոքչայում: Հակառակ այդ տեղեկությունների, դեպքերի մասնակից Ե. Պահլավունին իր հուշերում գրում է. «Իմանալով Համազասպի առաջնաղացման եւ Գեօգչայի գրաւման մասին՝ Գեօգչայից ոչ հեռու բարձունքներում ապաստանած Ամիրեանը շտապում է Գեօգչայ, որտեղ հանդիպում է Համազասպին. ունենում են մէկ անախորժ խօսակցութիւն եւ վէճ, որը սլատճառ է դառ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7:

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 8, ք. 45:

³ Տե՛ս Մելիք-Եօյնեան Ս. Բագուի հերոսամարտը (Գ), էջ 114:

⁴ Խոյլեան Ռ., 1918 և Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1966, ԽԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 66:

նուժ Համազասպի Գէօգչայից հեռանալուն եւ Կարամարեան վերադառնալուն: Ամիրեանը, իր փոքրաթիւ ուժերով՝ անկարող պահելու Համազասպի գրաւած դիրքերը, եւս թողնում է Գէօգչան եւ կրկին ապաստանում բարձունքներում»¹: Ե. Պահլավունին մեկ այլ առիթով Գյոքչայից Թ. Ամիրյանի նահանջի մասին հայտնում է հետեւյալ տեղեկությունը. «Համազասպը նահանջել էր եւ Գէօգչայից, եւ Կարամարեանից: Իսկ Ամիրով Թաթոսը իր 120 զինւորներով ժամանակին չէր կարողացել ճեղքել պաշարման շղթան եւ նահանջել: ...Ռոստոմի կարգադրութեամբ՝ Պաւլի բէգի միջոցաւ Ամիրեանին օգնութեան եւ ուղարկել մեր հեծելազունը՝ հինգ հարիւր հոգուց բաղկացած, որոնք սլաւոնել են պաշարման շղթան եւ այդ ապերախտ, արկածախնդիր մարդուն՝ իր 120 զինւորներով, ադատել ու մինչեւ Կարամարեան-Աղսու խճուղին առաջնորդել, որտեղից նրանք ապահով Աղսու են հասել: Այդտեղ էին կենտրոնացած նահանջող թէ՛ ժողովուրդը եւ թէ՛ Համազասպի զօրաբաժնի երեք գումարտակները, սակրաւորների գումարտակը՝ 600 հոգուց բաղկացած, որոնց վրայ աւելանում է եւ Ամիրեանի 120 հոգին»²:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ե. Պահլավունու տեղեկություններից անգամ տեսականորեն հնարավոր չէ միանշանակ եզրահանգել՝ Համազասպն ու Թ. Ամիրյանը Գյոքչայում հանդիպել են, թե ոչ: Ընդ որում, Ե. Պահլավունին անպատասխան է թողնում նաեւ այն հարցը, թե ի՞նչ դրդապատճառներով էր Համազասպի ու Թ. Ամիրյանի միջև տեղի ունեցել «անախորժ խօսակցութիւն եւ վէճ»: Չնայած վկայությունների միջև եղած որոշ տարբերություններին, այնուամենայնիւ, Ե. Պահլավունու հայտնած երկրորդ տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ Համազասպն ու Թ. Ամիրյանը չեն հանդիպել Գյոքչայում,

¹ Եղիշէ Պահլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 153:

² Նույն տեղում, էջ 151:

այլապես, նրանք կնահանջեին համատեղ, և Թ. Ամիրջանը չէր հայտնվի չրջապատման մեջ: Ե. Պահլավունու տեղեկությունից միանշանակ հետևում է, որ նախ նահանջել է Համադասպը, ապա՝ Թ. Ամիրջանը, որը, ընկնելով թշնամու պաշարման մեջ, կարողացել է փրկվել միայն Պավլի բեկի օգնությամբ հասնելուց հետո:

Գյոքչայում՝ Համադասպի ու Թ. Ամիրջանի չհանդիպելու հավանականությունը հիմնավորվում է այն հանգամանքով, որ անկախ նրանց միջև եղած տարածայնությունից, նրանցից յուրաքանչյուրը քաջ գիտակցելով Բաքվի պաշտպանության ողջ լրջությունը և նահանջի աղետաբեր հետևանքները, կվերախմբավորեին զորքը և համատեղ ուժերով Գյոքչայից կշարունակեին հարձակողական գործողությունները: Ինչ վերաբերում է Համադասպի ու Թ. Ամիրջանի միջև տեղի ունեցած «անախորժ խոսակցությանն ու վեճին», ապա դատելով տեղեկություններից, այն պետք է, որ տեղի ունեցած լինի Ադսուում: Իսկ վեճն ուղիղ տեղեկությունների բացակայությամբ պատճառով, կարելի է ենթադրել, որ կապված է եղել Գյոքչան զրախելու մարտական առաջադրանքի ձախողման հետ:

Ե. Պահլավունու վկայությամբ՝ Սադիանում Համադասպն ու Թ. Ամիրջանը կրկին ընդհարվել էին, և «...չնորհիւ Ռոստոմի հեղինակաւոր միջամտութեան, տեղի չէր ունեցել անխուսափելին, եւ նրանք նստած էին զատ-զատ»¹: Հարկ է նշել, որ Թ. Ամիրջանն ունեցել է անհավասարակշիռ բնավորություն, ինչի պատճառով Բաքվի դաշնակցականները սառը վերաբերմունք են ունեցել նրա հանդեպ: ՀՅԴ անդամ Ա. Ալ-չուլյանը վկայում է. «Մեր եւ Թադոսի յարաբերութիւնները այնքան էլ ջերմ չէին: Այդ առաջ էր գալիս թէ՞ նրա անցեալից եւ թէ՞ մեր մարտական դեկավարների հետ ունեցած սառնու-

¹ Նույն տեղում, էջ 137:

թիւնից»¹: Դ. Անանուհը վկայում է, որ «Ամիրեանի նախկին կուսակիցները (իմա՝ դաշնակցականները — Գ. Ս.) քանի անգամ հարցապնդում արին բանւորական խորհրդում և պահանջեցին նրա հեռացումը...», սակայն վերջինիս մշտապես պաշտպան է կանգնել Ստ. Շահումյանը²:

Այսպիսով՝ Բաքվի զորքի՝ Գյոքչայի մոտ կրած ռազմական սլարտությունը զրկեց Բաքվի նահանգի հայ բնակչությանը թուրք-թաթարական միացյալ ուժերից պաշտպանվելու կայուն երաշխիքից: Հարկ է նշել, որ Գյոքչայից Համազասպի զորքի նահանջի պատճառները մինչև օրս էլ պատված են խորհրդավորության մշուշով: Ինքնին հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ բացատրել այդ իրոք աղետաբեր նահանջը: Հարցը ժամանակին մտատանջել է հենց դեպքերի ականատես-ժամանակակիցների: Այլապես Ե. Պահլավունին իր հուշերում չէր գրի. «Ի՞նչը ստիպեց եւ ինչո՞ւ կատարեց այդ անակնկալ նահանջը»³:

Բաքվի զորքի՝ Գյոքչայից նահանջի հարցն այդ օրերին ձեռք բերեց Հասարակական մեծ հնչեղություն և դարձավ քաղաքական շահարկումների առարկա: Նահանջի պատճառները բացահայտելու նպատակով քաղաքական շրջանակներում և մամուլում ծավալվեցին թեժ բանավեճեր: Գերիշխող էր այն թյուր տեսակետը, թե իբր ռազմական ծրագիրը ձախողվել է Համազասպի պատճառով: Այդ անհիմն մեղադրանքը սկիզբ է առել դեպքերի անմիջական մասնակից, Համազասպի ղեկավարած 3-րդ բրիգադի կոմիսար Ա. Միկոյանից, որը Բաքվի զորքի և, մասնավորապես աջ զորասյան նահանջը ուղղակիորեն կապել է Համազասպի հետ և նրա գործողությունները որակել «դավաճանություն»: Իր պատմահուշագրական բնույթի աշ-

¹ Ալուդեան Ա., Ռոստոմը Բագում (Գ.), էջ 50:

² Ամանուն Դ., Բագուի շիրիմները (II): Ստեփան Ծախումեան, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 29, № 69, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, ք. 54:

³ Եղիշե Պախլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 130:

խասությունում Ա. Միկոյանը գրում է. «Այստեղ (Մարազա գյուղում — Գ. Ս.) ես վերհիշեցի և համադրեցի ջոկատի հրամանատարի (Ս. Ղազարյանի — Գ. Ս.) և բրիգադի հրամանատարի (Համազասպի — Գ. Ս.) վերջին օրերի բոլոր արարքները և դատողությունները: Ստացվեց նախապես մտածված գործողությունների շղթա: «Դավաճանություն»¹: Հանգելով այդպիսի հետևության, ես հեռագիր ուղարկեցի Բաքու՝ Շահումյանի հասցեով: «Իմ ջանքերին հակառակ, Համազասպի հրամանով ետ քաշվեց գումակը, իսկ նրա ետևից աստիճանաբար շարժվեց հետևակը: Մեղավորները պետք է դատի տրվեն»²: Ա. Միկոյանի հեռագիրը, որ Մարազա գյուղից ուղարկվել էր հուլիսի 20-ի գիշերը, Ստ. Շահումյանի քարտուղարուհու՝ Օ. Շատունով-սկայայի միջոցով «Դավաճանական հրաման նահանջի վերաբերյալ» վերնագրով տպագրվում է «Бакинскій рабочий»-ում՝ հուլիսի 22-ի համարում³:

Հեռագրի հրապարակումից հետո, երբ դրա բովանդակությունը հայտնի է դառնում Համազասպին և նրա զինվորներին, տեղի է ունենում հետևյալ միջադեպը. հուլիսի 24-ին, երբ Համազասպն ու նահանջող զորքն արդեն գտնվում էին Սումգայիթից ոչ հեռու «Վոդոկաչկա» կայանի մոտ, Ա. Միկոյանին են մոտեցել Համազասպի զինվորները և հարցրել. «Ճի՞շտ է, ընկեր կոմիսար, որ դուք զինվորական դատի եք տվել մեր հրամանատար Համազասպին»³: Ըստ Միկոյանի՝ այդ պահին նրա շուրջն էին հավաքվել նաև մի քանի տասնյակ զինվորներ, իսկ հեռվում կանգնած էր Համազասպն իր հեծյալ թիկնապահներով: Նրանցից երկուսը վազել են Միկոյանի կողմը և մտրակով հարվածել նրա գլխին ու պարանո-

¹ Միկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, էջ 202:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 205, տե՛ս նաև Предательский приказ об отступлении, «Бакинскій рабочий», Баку, 1918, 22 июля, № 143.

³ Տե՛ս Միկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, էջ 204:

ցին¹: Անտարակույս, Ա. Միկոյանի՝ Համազասպի Հասցեին հնչեցրած «Դավաճանի» մեղադրանքն ավելի շուտ բխում էր ոչ այնքան ռազմավարական վերլուծություններից (Ա. Միկոյանն ինքն է խոստովանում, որ՝ «գլինվորական աշխատանքի փորձ գրեթե չունենի»)², որքան ՀՅԴ-ին վարկաբեկելու միտումով, ռազմաճակատում ձախողումներն ու անհաջողությունները տեղին թե անտեղի, Բաքվի հերոսամարտի իրական առաջատար ուժի և նրա քաղաքական և զինվորական ղեկավար գործիչներին հետ կապելու մտադրությունից:

Այդ միջադեպից հետո Ա. Միկոյանը մեկնեց Բաքու, և այլևս չվերադարձավ 3-րդ բրիգադ, իսկ հուլիսի 28-ին Ստ. Շահումյանի հետ հանդիպման ժամանակ նրանից կտրականապես պահանջեց «անհապաղ կայանավորել Համազասպին և նրա տեղը նշանակել գումարտակների հրամանատարներից մեկին»³: Սակայն Ստ. Շահումյանը սուրբ չտվեց այդ անխուհեմ առաջարկին, Ա. Միկոյանին պատասխանելով, որ՝ «Նրա (Համազասպի – Գ. Ս.) թիկունքին կանգնած է հայկական ազգային խորհուրդը, իսկ մենք չունենք այնպիսի ուժ, որ հենց այժմ իրագործենք այն, ինչ դու պահանջում ես: Եթե մենք այնտեղ ուղարկենք գլինված ջոկատ, ապա անխուսափելիորեն կսկսվի գլինված ընդհարում, իսկ դա ռազմաճակատի այդ հատվածում

¹ Տես նույն տեղում, էջ 205: Այդ միջադեպի առիթով ուկրաինական ռազմաճակատից Բաքվին օգնության եկած զինապետ Գ. Պետրովը թույլ չէր տվել գործին և գաղթականությանը առաջանալ Բաքու և քրիստոնեական շենքի վերահսկարկում բանտարկել էր Ռոստոմին, Համազասպին, զնդ. Նազարյանին, բժիշկ Բագրատ Այվազյանին և Թ. Ամիրջանին: Նրանց իր 25 հոգանոց ջոկատով ազատում է Ե. Պախլալովին՝ երկու ուժեղ հարված հասցնելով Պետրովի դեմքին: Դեպքերի հետագա աննախադեպ զարգացումը կանխվել էր միայն Ռոստոմի միջամտության շնորհիվ: «Բազում,- գրում է Ե. Պախլալովին,- երբ Շահումյանը և կառավարական կազմը տեղեկացել էին մամրաճանապարհներ, իրենց զարմանք էին յայտնել Պետրովին, որ «դու կենդանի ես մնացել»: Նա պատասխանել էր. «Հենց այդ անձնատուրքանը (Ռոստոմի - Գ. Ս.) պարտական եմ իմ կենդանության համար ու հենց այժմ պիտի շտապեմ նրանից ներդուրիս խնդրելու իմ անխուսափելի և անպատասխանատու վարմունքիս համար»: Եվ մա Ջափարի՝ ձեռքի ընկերակցությանը Բիրո էր եկել և ներդուրիս խնդրել Ռոստոմից» (Եղիշե Պախլալովին, նշվ. աշխ., էջ 143-144):

² Միկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, էջ 194:

³ Նույն տեղում, էջ 214:

էլ ավելի կսրի գերութիւնը»¹: Նշենք, որ, այնուամենայնիւ, Ա. Միկոյանի՝ Մարազայից հուլիսի 20-ին Ստ. Շահումյանին ուղարկած իրական դեպքերն աղավաղված կարճ բովանդակութ-
յամբ հեռագիրը որոշակի բացասական ազդեցութիւն է ունեցել
ռազմաճակատում, ստեղծելով բարոյահոգեբանական ոչ նպաս-
տավոր մթնոլորտ:

Փաստերը խեղաթյուրելու փորձերը կանխելու և նահանջի
պատճառները բացահայտելու մղումով ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապա-
տի Կ. Կոմիտեն սկզբունքորեն բարձրաձայնել է իրական մեղա-
վորներին գտնելու և արդարացի պատիժ տալու խնդիրը: «Արեւ»
օրաթերթի՝ «Անգլիացիներին Բաղու հրակիրելու խնդիրը» վեր-
նագրով առաջնորդողի մեջ այդ մասին ասվում է հետևյալը.
«Բոլշևիկներն իրենց թոյնը թափելով Դաշնակցութեան գլխին,
ընդգծում են և այն, որ Գեօկչայից զօրքերն ետ նահանջեցին
այն ժամանակ, երբ «թուրքերը արդէն ջարդած էին»: Ճիշտ է:
Մենք եւս պահանջում ենք բոլորի հետ միասին, որ յայտարարւի
այդ ետ նահանջի պատճառները: Յանցաւորները թող ենթարկւեն
յեղափոխական դատարանին և կրեն ամենախիստ պատիժները»²:

Ռազմաճակատում ստեղծված իրավիճակի մանրամասնե-
րը պարզելու նպատակով Բաքվում 1918 թ. հուլիսի 14-ին հրա-
վիրված ՀՅԴ ներկայացուցչական ժողովում «Նահանջի պատ-
ճառները եւ ռազմաճակատի ընդհանուր վիճակը» օրակարգա-
յին հարցը քննարկելիս ելույթ է ունեցել ռազմաճակատից վե-
րադարձած ՀՅԴ գործիչներից մեկը³: Նա իր գեկուլցում մատ-
նանշել է փաստեր, որոնցով հավաստվում է, որ Գյոքչայից
Բաքվի դուրքի նահանջը բնավ կապված չէր Համադասպի հետ,
այլ հակառակը, եթե ժամանակին իրականացվեր վերջինիս

¹ Նույն տեղում:

² Անգլիացիներին Բագու հրափրելու խնդիրը, «Արև», Բագու, 1918, յուլիսի 19, № 139:

³ «Արև» օրաթերթին տված հաղորդման մեջ Ա. Ալշուքյանը, ցավոք, չի հիշատակում գեկու-
լցողի ով վիճել, ուստի անձի ինքնությունը ստուգորեն պարզել չկայողացանք:

առաջարկած մարտավարական պլանը, համաձայն որի՝ լուրջ ուժեր պետք է ուղարկվեին աջ և ձախ թևերի ուղղությամբ, ապա դեպքերն այլ ընթացք կստանային: Զեկուցողն իր ելույթում, մասնավորապես ասել է. «Զորքի ետ գալու մասին յեղաթիւրած ու խտացրած տեղեկութիւններն են տարածւել այստեղ, որոնց մասին պէտք է մի երկու խօսք ասել ճշմարտութիւնը վերականգնելու համար: Ասում են, որ մեր աջ թևն իբր թէ բոլորովին կաղմալուծւած է, բոլորը թողել եկել են, որ թշնամու ձեռքին թնդանօթներ ենք թողել, որ Համազասպի և Ամիրեանի փոխյարաբերութիւնները պատճառ են դարձել ֆրոնտի թուլացման, որ զօրքի մէջ տիրում է կատարեալ լքումն և այլն: Իմ տպաւորութիւնները տարբեր են... բանակն արել է այն, ինչ-որ չէր կարելի յուսալ այնպիսի դժոխային պայմաններում, որի մէջ գտնւել է նա և կուել: Համազասպի բրիգադայի մասին է խօսքս—4000 հոգի էին նրանք: Երբ կռիւն սկսուեց, ենթադրւում էր, որ գլխաւոր գործողութիւնները երկաթուղու ուղղութեամբ պիտի տեղի ունենան, թևերն առանձին գործ չպիտի տեսնէին. նպատակ կար տեղական խմբերն ուղարկել այդ վայրերը: Համազասպն էր պնդողը, որ ընդհակառակը լուրջ ուժեր պիտի ուղարկեն: 21 բատալիոնը պահւեց երկաթուղու ուղղութեամբ, ինքը երեք բատալիոնի հետ անցաւ աջ թևը: Թշնամին, յետագայում պարզւեց, որ իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրել էր իր համար ձախ, մեզ համար աջ թևի վրայ»¹: Ինչպես տեսնում ենք, սույն վկայութեան մեջ ոչ մի խոսք չկա այն մասին, որ Համազասպն է ձախողել պաշտպանութեան ծրագիրը:

Բաւական է հիշատակել այն փաստը, որ Բաքվի և շրջանային խորհուրդների ու Կովկասյան Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի 1918 թ. հուլիսի 16-ի արտակարգ նիստում, երբ քննարկվում էին ռազմաճակատի կացութեան

¹ Ար.Արամ Ալեքեան], Ներկայացուցչական ժողով, «Արև», Բազու, 1918, յուլիսի 28, № 147:

վերաբերյալ հարցերը, Ստ. Շահումյանն իր գեկույցում վերլուծելով Գանձակի ռազմաճակատում հունիսին ընթացած ռազմական դործողությունները և անդրադառնալով նահանջի պատճառներին, նշել է. «Մենք քննություն չենք առնի այն հարցը՝ արդյո՞ք պետք է նրանք նահանջեին, թե ոչ: Շատ ընկերներ հայտարարում էին, որ ջարդված թշնամին ինքն էր փախչում, և մենք պետք է ոչ թե նահանջեինք, այլ առաջ գնայինք, մանավանդ որ ծայրի թևը գրավել էր Գյոկչան և հարկավոր էր ամրապնդել Գյոկչա—Ուշար գիծը: Կրկնում եմ, չքննարկենք այն հարցը—արդյո՞ք պետք էր նահանջել՝ թե ոչ, սակայն նահանջի փաստն իսկ բացատրվում է նրանով, որ մեր զորքերը հաղթական կռվում կորուստ են ունեցել, հոգնել են, գտնվելով ծանր պայմաններում, երբ բացակայել է ջուրը, հացը, եղել են ծանր հիվանդություններ և այլն: Զինվորների ուժը պակասում էր և ծայրաստիճանի հոգնածությունը ստիպեց նրանց, չնայած տարած հաղթանակին, այնուամենայնիվ նահանջել, փոխանակ այն ամրապնդելու»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստ. Շահումյանի գեկույցում նահանջը բացատրվում և հիմնավորվում է ռազմաճակատում ծագած օբյեկտիվ դժվարությունների պատճառներով, առավել ևս՝ խոսք անգամ չկա Համազասպի «դավաճանություն» մասին:

Այսքանից հետո առաջին հարցը, որ ծառանում է ուսումնասիրողի առաջ, այն է, թե, ի վերջո, ի՞նչ պատճառների բերումով Գյոքչայից տեղի ունեցավ աղետաբեր նահանջը: Հարցի քննությունը մեզ բերել է այն եզրակացություն, որ նահանջն ամենևին էլ կախված չի եղել Համազասպի կամքից, այլ այն պետք է բացատրել Բաքվի զորքի գերագույն հրամանատարություն ոչ ճիշտ և անհեռատես մարտավարությունը: Հակված ենք կարծելու, որ եթե ժամանակին իրականացվեր Համազասպի և

¹ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 186:

գնդապետ Ս. Ղազարյանի կողմից բանակի շտաբին ներկայացված Գյոքչայի գրավման ռազմական պլանը, ըստ որի, առաջավոր զորամասերի հարձակմանը զուգահեռ, Թ. Ամիրյանը թշնամու ձախ թևում պետք է կատարեր խոր շրջանցում և Կարամարյանի բարձունքներից գլոհով մտներ Գյոքչա և միանար Համադասպի հրամանատարությամբ գործող առաջավոր զորամասին, ապա դեպքերն այլ ընթացք կունենային, և չէր լինի աղետաբեր նահանջը: Դերագույն հրամանատարությունը ընտրեց հարձակման այլ ծրագիր, որով խախտվեց կապը առանձին զորամասերի միջև, ինչն էլ ի վերջո հանգեցրեց ռազմական պարտություն: «Գրառումներ Բաքվի պաշտպանությունում Համադասպի ջոկատի գործունեություն մասին» արխիվային վավերագրի վկայություն համաձայն՝ «...ճակատագրական դեր ունեցավ ռազմածովային կոմիսար Կորգանովի և բանակի շտաբի պետ Ավետիսովի կողմից Գյոքչայի գրավման պլանի փոխումը, որը մշակվել էր Զ-րդ բրիգադի շտաբի և Ղադարովի կողմից»¹:

Նահանջի պատճառներից էր նաև երկաթգծից կտրված լինելը, ինչի հետևանքով բացակայում էր ճակատի և թիկունքի կապը, հետևաբար՝ ռազմամթերքն ու պարենը մեծ դժվարությամբ էին հասնում ռազմաճակատ²: Դեպքերի անմիջական մասնակից Թ. Խոյլյանը վկայում է, որ «...զօրքի մատակարարումը կարգադրվում էր Բագուից եւ շատ թերի ու անկանոն կերպով: Եւ դա թէ՛ սնունդի եւ թէ՛ ռազմամթերքի վերաբերմամբ»³: Այս ամենն, անշուշտ, բացասականորեն էր անդրադառնում բանակի մարտունակության վրա:

Ահա այս հարցին առնչվող ևս մի կարևոր և ուշագրավ փաստարկ: Բաքվի Կոմունայի կենտրոնական դեմքերից մեկը՝

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 6:

² Տես Ար.Արամ Ալշուքեան, Ներկայացուցչական մոդով, «Արև», Բագու, 1918, յուլիսի 28, № 147:

³ Խոյլեան Ռ., 1918 եւ Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1966, ԽԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 65:

ներգործող կոմ, Բաքվի խորհրդի նախագահ Պ. Ջափարիձեն, 1918 թ. հունիսի 25-ի՝ խորհրդի և շրջանային խորհուրդների, նավային կոմիտեների և Կովկասյան Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի համատեղ արտակարգ նիստում հայտարարել է. «Իմ առջևով անցան այն բոլոր զորքերը, որոնք գործում էին Շամախու ռազմաճակատում: Դրանք նույն այն զորքերն են, որոնք գործել են Դյուկչայի, Կարամարյանի մոտ և այլ տեղերում: ... Դժվար էր հաշտվել այն մտքի հետ, որ մեր զորքերը մի քանի օր զենքը ձեռքին նահանջում էին, երբ թշնամին հեռու էր: Սակայն, երբ մոտիկից ծանոթացա այդ զորքին, ինձ համար շատ բան պարզվեց, և ինձ համար ակնհայտ դարձավ մեր Կարմիր բանակին ուղղված այն անհիմն մեղադրանքը, որ արժանի հակահարված ստացավ ընկ. Պետրովի կողմից: ... մեր նահանջի գլխավոր պատճառն այն է, որ թիկունքում մենք չկարողացանք ռեզերվ ստեղծել ռազմաճակատում հոգնած ընկերներին փոխարինելու համար:

Մեր զորքերը, երիտասարդ կարմիրբանակային զորամասերը, դիմացան կանոնավոր թուրքական զորամասերի դեմ մղվող կռիվում, երբ նրանք ներկայացնում էին որոշ չափով կենդանի ուժ: Բոլորի ընդհանուր համոզմամբ՝ հազիվ թե մի այլ բանակ իր խնդիրն ավելի լավ կատարեր, քան մեր երիտասարդ Կարմիր բանակը: Միայն թե նրան հնարավորութուն տվեք հոգնածութունից հանգստանալ և սկսել աշխատանքը: Նրանք նորից կկազմավորվեն և գործով կապացուցեն, որ արժանի են բանակ կոչվելու: Մենք խորապես հավատացած ենք, որ նահանջի ժամանակ ստեղծված պայմաններն են կազմալուծել բանակը (ընդգծումը մերն է — Գ. Ս.)»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Պ. Ջափարիձեի ելույթում, բանակի նահանջի պատճառները թվարկելիս, խոսք անգամ չկա որևէ

¹ Ջափարիձե Պ., Ընտիր երկեր, Երևան, 1985, էջ 381-382:

զորահրամանատարի, առավել ևս՝ Համադասպի «դավաճանութ-
յան» մասին: Եվ այս իմաստով վերջինիս դիրքորոշումն ուղղա-
կիրորեն համընկնում է ՀՅԴ Բաքվի ղեկավար գործիչների տե-
սակետին: Այսպես՝ Բաքվում 1919 թ. մարտի 16-ին հրավիրված
ՀՅԴ կուսակցական կոնֆերանսում նախանշվի պատճառներին
անդրադարձել է նաև ինքնապաշտպանության կազմակերպ-
մանը անմիջական մասնակցած Ա. Գյուլխանյանը՝ «Բաքվի
պաշտպանությունը և Դաշնակցություն կուսակցության դերը»
թեմայով առանձին ղեկույցում: Ա. Գյուլխանյանը հանդա-
մանալից քննության տեսելով այն ծանր կացությունը, որում
հայտնվել էր Բաքվի զորքը, փաստերի մեկնաբանությամբ զար-
գացրել է այն միտքը, որ Գյոքչայից Բաքվի զորքի նախանշը
պայմանավորված էր՝ «...թիկունքի ոչ կազմակերպվածությամբ,
երբ բավարար քանակով չէին մատակարարվում բանակի կա-
րիքները, դրան էին գումարվում նաև արևադարձային տապը,
համաճարակային հիվանդությունները, բժշկական օգնություն և
տնտեսամթերքի բացակայությունը և այլն...»¹:

Կարծում ենք, հարցը միանգամայն պարզ է: Հանրադու-
մարի բերելով վերը նշված ակնհայտ փաստերն ու վկայութ-
յունները՝ արձանագրենք, որ Գյոքչայից Բաքվի զորքի նա-
խանշի պատճառն ամենևին էլ չի կարելի կապել Համադասպի
հետ: Հետևաբար, Համադասպի դեմ ժամանակին հնչած ամ-
բաստանությունները մեր խորին համոզմամբ անհիմն են և
բնավ աղերս չունեն պատմական իրականության հետ: Միա-
նշանակ պետք է ասել, որ Համադասպն օրհասական այդ օրե-
րին հավատարիմ է մնացել հրամանատարի իր բարձր կոչմանը
և ուժերի ներածին չափով արել է այն անհնարինը, ինչից
կախված էր հայ ժողովրդի մի հատվածի փրկությունը: Լինե-
լով ռազմագետ և քաղաքական գործիչ՝ Առաջին աշխարհա-

¹ Доклад т. Абр.[ам] Гюльханданяна на тему «Оборона г. Баку и роль п. Дашнакцут-
юн», «Вперед», Баку, 1919, 16 марта, № 26.

մարտի բովով անցած Համազասպ-զինվորական գործիչը քաջ
զիտակցում էր, որ Բաքվի պաշտպանությունը, և հատկապես՝
Գյոքչայի համար մղվող մարտերը ոչ միայն Նուխիի, Արեշի,
Գյոքչայի, Շամախիի և Բաքվի հայությունն պաշտպանությունն
էին, այլև նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության փրկու-
թյունը, քանզի թուրքական հրամանատարությունը ծրագրել
էր Բաքուն գրավելուց հետո հպատակեցնել Արցախը, Ջանդե-
ղունը ու Երևանը: Այդ իսկ պատճառով, անկախ ամեն մի հան-
գամանքից, Համազասպն անկարող էր դիմել դավաճանական
քայլի: Ուստի արևելային փաստաթղթերին ուշադիր հետեւելու
և դրանք ըստ ամենայնի վերլուծելու դեպքում ոչ միայն մերժ-
վում են պատմագիտության մեջ ժամանակին տիրապետող
դարձած թյուր տեսակետները, այլև վերարժեքրվում և արդա-
րացիորեն բարձր է գնահատվում Համազասպի գործունեութ-
յունը Բաքվի 1918 թ. հերոսամարտի օրերին:

Այն հանգամանքը, որ Բաքվի պաշտպանության համար
մղվող մարտերում Համազասպի և նրա ղեկավարած Յրդ բրիգա-
դի գործունեությունը ժամանակին բարձր է գնահատվել հենց
զինվորական բարձրագույն հրամանատարության կողմից, վկա-
յում է նրան շնորհված չքանչանների փաստը: Մարտական
գերազանց ծառայությունների համար Կովկասյան 1-ին հրաձգա-
յին դիվիզիայի պետ գեդապետ Ս. Ղազարյանի՝ Համազասպին
չքանչաններով պարգևատրման ներկայացնելու գեկուցագրում
ասվում էր. «Ճակատամարտում ցուցաբերած խիզախության,
կազմակերպչական ունակությունների և հմուտ ղեկավարման
համար խոշոր տակտիկական միավորի՝ բրիգադի հրամանատար
Համազասպին միջնորդում եմ պարգևատրել Սուրբ Ստանիսլավի
2-րդ¹ աստիճանի՝ սրերով և Սուրբ Վլադիմիրի 4-րդ² աստիճանի՝

¹ Սուրբ Ստանիսլավի շքանշանը հաստատվել է 1765 թ.՝ Լեհաստանում: Ռուսաստանում այն
գործածության մեջ է մտել 1831 թ.՝ Նիկոլայ I-ի հրամանով (տե՛ս **Алешин А.**, 62 Վ. աշխ., с. 29).

² Սուրբ Վլադիմիրի շքանշանը հաստատվել է 1855 թ.՝ Ռուսաստանում (տե՛ս նույն տեղում, с. 23).

սրերով և ժապավենով շքանշաններով»¹: 1919 թ. փետրվարի 18-ին գեներալ-մայոր Հ. Բազրատունու հրամանում ասվում էր. «Այդ ներկայացման հետ համաձայն եմ և գտնում եմ, որ 3-րդ բրիգադի հրամանատար Համադասալը արժանի է Սուրբ Ստանիսլավի 2-րդ աստիճանի՝ սրերով և Սուրբ Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի՝ սրերով և ժապավենով շքանշաններին»²:

Միջանկյալ նշենք, որ Բաքվի պաշտպանության ձախողման իրական պատճառներն ամբողջությամբ բացահայտելու ուղղությամբ ՀՅԴ-ն հետապնդում էս ձեռնարկել է որոշ քայլեր: Այսպես՝ 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ից հոկտեմբերի 30-ը երևանում գումարված ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում, ի թիվս այլ հարցերի, քննության է առնվում նաև 1914-1919 թթ. ՀՅԴ առանձին անդամների և մարմինների գործունեությունը: Ինչպես ասված է ՀՅԴ մարմիններին 1920 թ. մարտին ուղարկված թիվ 5 շրջաբերականում. «Կադմուլած է դատական ատեան մը, որ կը քննէ բոլոր հին եւ նոր դատերը, որոնք կու գան կուսակցական խողովակով Կեդր.[ոնական] Կոմիտէներու միջոցաւ»³: Ժողովն ընտրում է Գերագույն դատական ատյան, բաղկացած 3-ական անդամից և փոխանդամից (Հովսեփ Տեր-Դավթյան, Լևոն Թադևոսյան (Պապաշա), Սմբատ Խաչատրյան, Մերուժան Օղանյան)⁴:

Գերագույն դատական ատյանն իրավասու էր քննել ՀՅԴ բոլոր անդամների, մարմինների, ղրամական և հակակարգասպահական գործերը և ուներ համապատասխան վճիռների կայացման լիազորություններ⁵: Ժողովն ընտրում է նաև փաստահավաք Դատական նախաքննիչ Հանձնաժողով (անդամներ՝ Հովակիմ Բուդաղյան, Գրիգոր Մերջանյան (Մերջանով), Մինաս Գասալյան (Վերածին), Հակոբ Տեր-Հակոբյան (Շահան Նաթալի), Մինաս Մակարյան)⁶:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 48, 50:

² Նույն տեղում, ր. 50-51:

³ Նիսեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, Կ. Ա, էջ 136բ:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 149, ք. 2:

⁵ Տե՛ս Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության 1918-1920 թթ. պատմության վավերագրերը: Մաս չորրորդ: ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրված Դատական նախաքննիչ հանձնաժողովի արձանագրությունները, «Վեմ», Երևան, 2013, հուլիս-սեպտեմբեր, № 3, էջ 192:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 148, ք. 2, տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության 1918-1920 թթ. պատմության վավերագրերը: Մաս երրորդ: ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում

ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի՝ 1919 թ. հոկտեմբերի 15-ի Գերագույն դատական ատյանին ուղղված շրջաբերականում գրված է. «1914 թ. Ընդհանուր ժողովից սկսած մինչև այսօր մեր կուսակցական կեանքում տեղի են ունեցել մի շարք երևույթներ, որոնք պետք է քննութեան առնեն Հ.Յ.Դ. IX Ընդ.[Հանուր] ժողովի քննիչ-դատական մարմնի կողմից և արժանաւոր լուծումն ստանան: Մի շարք ընկերների դէմ ար-ւել են և արվում են աւելի կամ պակաս ծանրակշիռ մեղադրանքներ: Արևելեան Բիւրօն նպատակադարձար է համարում ներկայացնել ձեզ ոչ թե անձնաւորութիւնների, այլ ձեռնակների ցանկ, որոնց քննութեան ժամանակ երեան կզան և ամբաստանեալ անձիք»¹:

Սույն շրջաբերականում ՀՅԴ Բյուրոյի կողմից Գերագույն դատական ատյանին ներկայացված քննությանը ենթակա 4 հարցերի թվում, 4-րդ կետի 1-ին ենթակետը՝ «Բազուկի նահանջի պատճառնե-րը և պատասխանատուները» հարցն էր²: Նշենք, որ Բաքվի պաշտ-պանության ժամանակ կուսակցական մի շարք գործիչների ձեռնար-կած տարաբնույթ գործերը քննարկման առարկա էին դարձել «Բա-զուկի ընկերներու գործունէութեան» մասին մի խումբ դաշնակցա-կանների (Հայկ Ավալյան³, Գրիգոր Վարապետյան, Սարգիս (Սերգեյ) Հարությունյան և այլք) 12 կետից բաղկացած ամբաստանադրի Հի-ման վրա⁴:

Վերոնշյալ հարցը քննելուց առաջ Բաքվի պաշտպանության մասնակից Սեպուհը դրություն է հղում Դատական նախաքննիչ հանձնաժողովին և բավարար բացատրություններով անհիմն համա-

ընտրված Դատական նախարանիչ հանձնաժողովի արձանագրությունները, «ՎԷՄ», Երե-ւան, 2013, ապրիլ-հունիս, № 2, էջ 227:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 152, ք. 3, ք. 1:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Դ ղեպ, Երևանում, 1920 թ. հունիսի 12-ին ՀՅԴ Գերագույն դատական ատյանը Հ. Տեր-Ղափրյանի նախագահությամբ քննել է նաև Հ. Ավալյանի գործը: Վերջինս մեղադրվում էր «Մայիսի 1-ի բայրյեիկյան խռովարարական ցուցարարություններու մեջ իր մեղակցոր-յունն» ունենալու համար: Գերագույն դատական ատյանի որոշմամբ Հ. Ավալյանը հեռա-ցվում է ՀՅԴ-ի շարքերից (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 18, ք. 1, 10): Նշենք, որ ղեռն Բաքվում եղած ժամանակ Հ. Ավալյանը բոլշևիկների ազդեցության տակ 1918 թվականից անդա-մակցում էր «Չախ Ինտերնացիոնալ Հ.Յ. Դաշնակցությանը» (տե՛ս նույն տեղում, ք. 11):

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 150, ք. 45-46, 54, 107, տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակ-ցության 1918-1920 թթ. պատմության վավերագրերը: Մաս յոթերորդ: ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրված Դատական նախարանիչ հանձնաժողովի արձանագրությունները, «ՎԷՄ», Երևան, 2014, ապրիլ-հունիս, № 2, էջ 241:

րում Համադասակի դեմ հնչած ամեն մի մեղադրանք: Նախաքննիչ Հանձնաժողովը 1919 թ. հոկտեմբերի 15-ի 7-րդ նիստում Սեպուհի գրուծյան վերաբերյալ 6-րդ կետում կայացրել է հետևյալ որոշումը. «Կարդացուեցաւ և որոշուեցաւ պահել ընկ.[ներ] Սեպուհի կողմէ Համադասակի մասին գրած այն գրուծիւնը, որով այս վերջնոյն շուրջ եղած խոշ[որ] ամբաստանութիւնները Բագուի անցքերու միջոցին անհիմն կը յայտարարէր (ընդգծումը մերն է — Գ. Ս.)»¹:

Նախաքննիչ Հանձնաժողովը 1919 թ. հոկտեմբերի 30-ի 13-րդ վերջին նիստում Գերագույն դատական ասյանին ներկայացնելու համար կաղմել էր 38 գործ: 10-րդ թվահամարի ներքո ասված է. «Սեպուհի գիրը Համադասակի Բագուի մէջ ունեցած գործունէութեան մասին»², իսկ 29-րդում՝ «Կարապետեանի և չորս ընկերներու ամբաստանագիրը 12 կէտերէ բաղկացած Բագուի և յարակից դէպքերու հետ կապ ունեցող ընկերներու դէմ»³:

Սմբատ Բորոյանի՝ ՀՅԴ մի շարք գործիչների դեմ Դատական նախաքննիչ Հանձնաժողովին ներկայացրած 10 կետից բաղկացած ամբաստանութիւնները⁴ 6 (12)-րդ թվահամարի ներքո ասված է. «Պաքուի անկման համար ընկ.[ներ] Սեպուհի նամակը ուղղուած Անդրանիկին [Օղանեան] կը բաւէ ամբողջ պատասխանատուութիւնները երևան հանելու, այդ նամակին պատճէնը կը գտնուի մօտս»⁵: Ի դեպ, Սմբատի՝ ՀՅԴ Դատական ատյանին տված անթվակիր ցուցմունքներից մեկում՝ «Բագուի անկման մասին» խորադրի ներքո ասված է. «Այս մասին կարելի է դիմել խմբապետ Սեպուհին և անոր խմբապետ Անդրանիկին [Օղանեան] դրած նամակին, ուր մանրամասն ձևով կը բացատրուի Բագուի անկման պատճառները»⁶:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 148, ք. 3:

² Նույն տեղում, ք. 6:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ս. Բորոյանը Դատական նախաքննիչ հանձնաժողովին էր ներկայացրել ՀՅԴ մի շարք գործիչների դեմ ուղղված ամբաստանագրեր (տես ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 153, ք. 4-5): Գերագույն դատական ատյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ի 13-րդ նիստի արձանագրության 4-րդ կետում այդ մասին ասված է հետևյալը. «Ժմբապետ Սմբատ ասկէ առաջ հրապարակ հանած էր փոքրիկ պրօշիտը մը, մատնանշելով մի շարք հասարակական գործիչներ իբրեւ զեղծարար» (ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 149, ք. 52):

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 153, ք. 4:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 39, ք. 1:

«Բազումի ընկերներու դէմ յարուցուած հարցը» Գերազույն դատական ատյանը Հովսեփի Տեր-Դավթյանի նախագահութեամբ (քարտուղար՝ Մ. Օգոստյան) քննել է 1920 թ. փետրվարի 15-ի 46-րդ նիստում¹, որտեղ սույն հարցի առնչութեամբ Հ. Ավալյանը տվել է հետևյալ պարզարանումը. «Ձեզ ներկայացնելով այդ գրութիւնը՝ մենք նպատակ ունեցած ենք, որ դուք քննեք այդ խնդիրները և մի շարք ծանօթ ընկերներու շուրջ եղած տարաձայնութիւնները փարատեք: Մի քանիներու դէմ մեր կողմէ ամբաստանութիւններ կան, զոր կուտան իմ լաւատեղեակ ընկերները, ուրիշներու մասին ժողովրդին քննադատութիւններ կան և մենք նախաձեռնութիւնէ մղուած կուղենք, որ քննուին այդ խնդիրները»²: Հ. Ավալյանի՝ Գերազույն դատական ատյանին ներկայացրած 12 կետից բաղկացած ամբաստանալրի վերջին հարցն ունի հետևյալ ձևակերպումը. «Պէտք է քննել նաև Համազասպի գործունէութիւնը»³:

Համազասպի՝ Բաքվի հերոսամարտի օրերի գործունէութեան մասին ցուցմունք է տվել Հ. Ավալյանը⁴: Այդ ցուցմունքները բացակայում են արձանագրութիւններում, սակայն, դատելով Գերազույն դատական ատյանի՝ վերջինիս տված հարցադրումից և ստացած պատասխանից, կարելի է եզրակացնել, որ Ավալյանը Համազասպի դէմ չի առաջադրել որևէ մեղադրանք, ըստ էութեան տվել է անորոշ ցուցմունքներ, և բուն հարցի վերաբերյալ առարկայական ոչինչ չի ասել: Այդ է վստաստում նույն նիստում առկա հետևյալ արձանագրութիւնը. «Հարց տրուեցաւ Աւալեանին, թէ քանի որ դուք այս խնդիրներու մասին ոչինչ գիտեք, ինչո՞ւ Համար այսպիսի թուղթ մը ստորագրած եք: Աւալեան պատասխանեց, որ իր ընկերները մի շարք հարցերու մասին տեղեկութիւններ ունեն, իսկ ես կուզեմ, որ այդ հարցերը պարզուեն, ասորը Համար ալ այդպիսի թուղթ մը ստորագրած եմ»⁵:

Գերազույն դատական ատյանի 1920 թ. փետրվարի 26-ի 51-րդ նիստում Հովսեփի Տեր-Դավթյանի նախագահութեամբ (քարտուղար

¹ Տնն ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 150, ք. 44:

² Նույն տեղում, ք. 45-46:

³ Նույն տեղում, ք. 46:

⁴ Տնն նույն տեղում, ք. 44:

⁵ Նույն տեղում, ք. 46:

դար՝ Մ. Օղանյան) շարունակվել է «Բազուկի ընկերներու գործունեութեան» հարցի քննությունը և «Համադասակ գործունեութեան մասին» դարձյալ ցուցմունք է տվել Հ. Ավսլյանը¹: Ցավոք, այս անգամ ևս, նրա ցուցմունքները բացակայում են այս և հետագա նիստերի արձանագրություններում:

ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովի աշխատանքները և հատկապես Գերագույն դատական ատյանի գործունեության ժամանակ Համադասակը երևանում էր: Ուստի «Բազուկի նահանջի պատճառները» հարցը քննելու կապակցությամբ Գերագույն դատական ատյանի կողմից նա պետք է հրավիրված լիներ վերսրվարի 15-ի և 26-ի նիստերին և տար որոշակի բացատրություններ: Սակայն տարակուսանքի տեղիք է տալիս այն իրողությունը, որ թե՛ Հ. Ավսլյանի, և թե՛ հատկապես Համադասակի ցուցմունքներն ու բացատրությունները և դրանց հիմքով կայացված համապատասխան որոշումներն առկա չեն Գերագույն դատական ատյանի վերահիշյալ նիստերում քննված դործերի արձանագրություններում:

Գերագույն դատական ատյանի «Քննութեան ենթարկուած գործեր»-ի (պարունակում է 40 գործ) ցանկում՝ 11 թվահամարի ներքո նշված է, որ քննության է առնվել նաև Սեպուհի՝ «Համադասակի՝ Բազուկի մէջ ունեցած գործունեութեան մասին» մանրամասն բացատրություններով գրությունը²: Այդ նյութերն իրենց վավերականությամբ, անշուշտ, կարող էին տալ մի շարք հարցերի պատասխաններ: Սակայն ՀԱԱ արխիվի 1457 ֆոնդի (ՀՅԴ կուսակցություն) նյութերում մեր պրպտումները գտնելու Սեպուհի՝ Դատական նախաքննիչ հանձնաժողովին և Անդրանիկին ուղարկած գրությունն ու նամակը, Ս. Բորոյանի մոտ պահվող այդ նամակի սլառճեն, Հ. Ավսլյանի և հատկապես Համադասակի՝ Գերագույն դատական ատյանին տված ցուցմունքներն ու բացատրություններն այդպես էլ արդյունք չտվեցին: Հավանաբար դրանք չեն պահպանվել, կամ էլ պահվում են Բոստոնի ՀՅԴ Կենտրոնական արխիվում:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 57:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 150, ք. 106:

Փետրվարի 26-ի նիստից հետո Համադասալի գործունեութ-
յունն այլևս առանձին քննարկման առարկա չի դարձել: Այդ հա-
մոգմանն է մեզ մղում այն փաստը, որ Գերագույն դատական ատ-
յանի հետագա նիստերի ընթացքում (վերջին նիստը հրավիրվել է
1920 թ. ապրիլի 16-ին)¹, Բաքվի ղեակների քննության վերաբերյալ
արձանագրություններում իսպառ բացակայում է Համադասալ անու-
նը: Որպես օրինակ, «Բագուի ընկերներու դեմ յարուցուած հարցը»
Գերագույն դատական ատյանի 1920 թ. մարտի 1-ի 53-րդ նիստում
օրակարգային 1-ին կետն էր: Քննարկումից հետո առաջադրվել է
հետևյալ լուծումը: Ինչպես ասվում է նիստի արձանագրություն-
նում. «Բագուի ընկերներու դեմ մի շարք ընկերներ հարց էին յա-
րուցած: Այդ առթիւ կարգացուեցաւ ընկ. Թէոդորոսի [Տէր-
Դանիէլեան] գրած ընդարձակ բացատրադիրը: Որոշուեցաւ հետզհե-
տէ մեր նիստերուն հաւիւրել և հարցաքննել Աւետիս Օհանջանեա-
նը, Սուրէն Քաջբերունին, Հայկօպի ներկայացուցիչը, Յովսէփ
Աղամալեանը, որ պաշտօնեայ է պարլնաւորման նախարարութեան
մէջ, իսկ Ալէքսանդր Կարապետեանի և Կարօ Էնդիբարեանի մասին
հարցնել ընկ. Ար. Երսամ] Գիւլխանբանեանէն, թէ ինչ պաշտօններ
են վերցուած անոնք իր մօտ և թէ ինչ տեղեկութիւն ո՞ւնի անոնց
անցեալի մասին»²:

Այս ամենից հետեւում է, որ արժանահամալատ և հավաստի տե-
ղեկություններն ու փաստերի բացակայության պատճառով Գերա-
գույն դատական ատյանը Համադասալի վերաբերյալ չի կայացրել
որեւէ մեղադրական որոշում. այլապես դա կարտահայտվեր 1919 թ.
նոյեմբերի 4-ից մինչև 1920 թ. ապրիլի 16-ը կայացած նիստերում
քննված 58 գործերի արձանագրություններում³, որոնք ներառված
են «Դատական հարցերու ցանկում»⁴:

Այստեղ նկատի պետք է ունենալ մի կարևոր հանգամանք.
ՀՅԴ Գերագույն դատական ատյանն իր քննությունը վարել է անա-
չառ և կուսակցության անվան ու վարկի պահպանման հարցում զբա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, p. 104:

² Նույն տեղում, p. 59:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 149, p. 2-74, տե՛ս նաև գ. 150, p. 1-110:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 150, p. 107-108:

և որ ել խիստ հետևողականութիւն: Գերագույն դատական ատյանի հաշվետվութիւնը պետք է լսվեր Երևանում 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին հրավիրուող ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովում¹: Նախատեսվող ժողովի օրակարգում «Ձեկուցում եւ հաշվետուութիւն» բաժնի 5-րդ կետում նշված էր «Գերագույն դատական Ատեանի»²: 10-րդ Ընդհանուր ժողովը քննելով Գերագույն դատական ատյանի գործունեութիւնը, կայացրել է հետևյալ բանաձևը. «Ատեանը գործած է բարոյական այնպիսի հեղինակութեամբ, որ պատկառանք աղագած է ոչ միայն կուսակցական շարքերու, այլեւ չէղոք տարրերու»³:

Ինչեւիցէ, այս պարզաբանումներից հետո շարունակենք ներկայացնել Բաքվի պաշտպանության հետագա ընթացքը: Եվ վերադառնալով Բաքվի զորքի նահանջին՝ նշենք, որ խիստ տագնապալից դրութիւն էր ստեղծվել Կուրի ձախափնյակի հայահոծ գավառների և, հատկապես, Բաքվի հայ բնակչության համար: Տիրելով Գյոքչա ավանին՝ թուրքական զորքը թաթար հրոսակալների հետ կոտորեց այնտեղ պատասպարված 700 հայերի մի մասին, իսկ կենդանի մնացածներին, այդ թվում՝ 50-ից ավելի գեղեցիկ կանանց և աղջիկներին, ուղարկեցին թաթարական դուռներ⁴: Ավանում կողոպտվեցին հայապատկան բոլոր տները⁵:

Բաքվի զորքի նահանջի ժամանակ, նրա հետ տեղահանվեց և դեպի Բաքու սկսեց գաղթել նաև Գյոքչա գավառի հայութիւնը⁶: Գյոքչայի տակ կրած պարտութիւնից հետո Բաքվի զորքի նահանջը դեպի Շամախի կատարվել էր այնքան անսպասելի, որ գավառի հայ բնակչության զգալի մասը չհասցրեց միանալ հեռացող զորքերին: Անկանոն գաղթի պատճառով կարողացան գաղթել միայն Դաւիթ-Բաթան ձորի արևելյան մասում

¹ Սակայն իրերի բերումով ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովը տեղի ունեցավ ոչ թե 1920 թ. Երևանում, այլ՝ Փարիզում՝ 1924 թ. նոյեմբերի 17-ից 1925 թ. հունվարի 17-ը:

² ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 177, ք. 1:

³ Տասնապետեան Հ., Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութեան մի մասն է. ընդհ. ժողով (1890-1924), էջ 172:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 36, ք. 45:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 290, ք. 7:

⁶ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 4, № 48:

գանվող Աղայիչեն (Նորչեն), Շուքուրչի, Գիրք, Կուզուան, Դամադաղ, Ալանաչեն, Գանձակ, Աղբուլաղ, Թուրիչեն, Փաթակլու, Բալբանդ և Բեշխուրդ գյուղերը՝ 12.000-ի չափ բնակչությամբ¹:

Դավա-Բաթան ձորից արևմուտք ընկած գյուղերից Հաջողվեց դաղթել միայն Ղալակա, Նորչեն (Աղբալբամ) և Ուշտալ գյուղերի բնակչությանը, որոնք, մինչև Բաքվի նահանջող զորքին Հասնելը, թուրք-թաթարների Հարձակումների սլառճառով տվեցին տասնյակ զոհեր²: Հանկարծակիի եկած Բզավանդ, Վանք, Ռուշանաչեն և Փոքր Գանձակ գյուղերի բնակիչները փորձեցին Հասնել նահանջող զորքին, սակայն ճանապարհին ենթարկվեցին զինված թաթարների Հարձակումներին: Տեղի ունեցած ընդհարումից հետո կարողացան դաղթել Վանքից 1300 հոգուց՝ 36-ը, Ռուշանաչենից և Փոքր Գանձակից 1000-ից՝ 60-ը, մնացած գյուղերից՝ 500 հոգի³: «Մշակը», անդրադառնալով գյուքչեցիների դաղթին, գրում է. «Դա տանջալի ծանր րօպէ էր: Ամառ ժամանակ, երբ սրանց խոստանում էր առառ հունձ ու խաղող, նրանք փախուստի դիմեցին Բաղու: Սայլերի շարանները և կենդանիները, կանանց և երեխաների խմբեր, ծերունիներ և հիւանդներ լցրել էին Բաղուի ճանապարհները: Վշտա-Հար, սգալի, տանջանքով, աչքերին արտասուք, անէծքները շրթունքներին անցան նրանք նզովված ճանապարհը»⁴: Չնայած ծանրագույն սլայմաններին և ուժերի անհավասարությանը՝ Հայկական մի շարք գյուղեր դիմեցին ինքնապաշտպանության և զենքը ձեռքներին մարտնչեցին իրենց պատվի և ֆիզիկական գոյության համար: Վերը հիշատակված Հայկական մնացյալ գյուղերի բնակիչները, որոնք չէին Հասցրել դաղթել, Հավաք-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 8, ք. 45:

² Տե՛ս Գույն տեղում, տե՛ս նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հուլիսի 30, № 148:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 8, ք. 45:

⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 4, № 48:

վեցին Վանք գյուղում և 4 օր շարունակ հերոսաբար դիմադրեցին թուրքերին¹: Այդտեղ էր կենտրոնացել նաև Արևշի գավառի հայկական Ծիրիկ, Թոսիկ, Սիրթենգիջա և Բեգլարաշեն գյուղերի բնակչությունը: «Դիմադրությունը տևեց 4 օր, որի ընթացքում հայերը միշտ հաղթող են լինում»², - ասված է Գյոքչայի գավառի բաքվաբնակ հայ գյուղացիների հայրենակցական միություն հոշապրում³:

Բաքվի զորքը, անկանոն նահանջելով, հուլիսի 4-ին հասնում է Աղսու և մայրուղով շարժվում Շամախի քաղաքի ուղղությամբ⁴: Ըստ էության, զորքը «...յետ էր քաշում ոչ թէ թշնամու գերադաս ուժերից ճնշած, այլ ուզում էր ազատել այն ճնշիչ ու անորոշ դրությունից, որի մէջ ընկել էր նա: Մի բատալիոն տեղեակ էէր միևսի յետ նահանջման մասին...»⁵, - գրում է «Արեւ»-ը: Տեղահանված գավառների հայ բնակչության անկադմակերպ գաղթին որոշ չափով կազմակերպված բնույթ տալու գործում իր մեծ ներդրումն ունեցավ այդ օրերին Համազասպի շտաբում գտնվող Ռոստոմը: Գավառների հայկական գյուղերի բնակչությանը սպասվող կոտորածից փրկելու նպատակով Ռոստոմը հետևյալ հանձնարարականն էր տվել Ս. Պահլավունուն. «Գաւառի ամբողջ հայութիւնը տեղահան ենք անելու եւ այս ձորով (Դավա-Քաթան — Գ. Ս.) բարձրանալու ենք Սաղիան, ու այնտեղից մինչեւ Բագու: Մինչեւ վերջին մարդը պէտք է նահանջի կռուելով եւ պաշտպանելով նահանջող ժողովուրդը: Ուրիշ որեւէ օգնական զօրամաս նա չպիտի ունենայ»⁶: Ժողովրդի գաղթին ապահով դարձնելու նպատակով առաջացող թուրքա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 8, ք. 45:

³ Օգոստոսի սկզբներին քուրք-թաթարները կրկին շրջապատում են Վանք գյուղը, գրավում այն և բարբարոսաբար կոտորում յնակչությանը՝ յիսնայելով անգամ ձերերին և երեսներին, իսկ կենդանի մնացածներին ուղարկում հարկադրական տարաբնույթ աշխատանքների (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 8, ք. 46):

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 8:

⁵ Ար. [Արամ Ալիջյան], Ներկայացուցչական ժողով, «Արեւ», Բագու, 1918, յուլիսի 30, № 148:

⁶ Ալիջյան Ա., Ռոստոմը Բագում (Ա), էջ 9:

կան զորքի դեմ պաշտպանողական մարտեր մղեց 3-րդ բրիգադի 20-րդ գումարտակը՝ Ե. Պաշլավունու հրամանատարությամբ¹: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին դեպքերի անմիջական ականատես Ա. Ալչուկյանը. «Անցուղարձին շատ մօտիկ կանգնած էինք եւ լաւ գիտէինք, որ եթէ Ռոստոմը տեղին վրայ չլինէր, ոչ ոք պիտի մտածէր Շամախու գաւառի հայ գիւղացիւթիւնը տեղահան անելու եւ նրա նահանջը պաշտպանելու մասին»²:

Գաղթականների ճանապարհն անվտանգ դարձնելու նպատակով մեծ աշխատանք կատարեցին հատկապես 4-րդ, 15-րդ և 20-րդ գումարտակները: Առանձնապես աչքի ընկավ Ե. Պաշլավունու հրամանատարությամբ գործող 20-րդ գումարտակը, որի գործած մի շարք սխրագործություններ կարողացան փոքր-ինչ ապահով դարձնել թե գաղթականության և թե զորքի նահանջը³: Ա. Ալչուկյանը, վերհիշելով Ե. Պաշլավունու և նրա ղորաջոկատի կատարած գործողությունները, գրում է. «Պետք է արձանագրել, որ Ե. Պաշլավունին իր զօրքով հերոսաբար պաշտպանեց նահանջող ժողովուրդը: Իր քաջարի զինուորները բազմաթիւ սքանչելի դրուագներ արձանագրեցին: Բագուն գրաւելուց յետոյ, տաճիկ սպաները հիւանդանոցներում եւ գերի ընկած հայ զինուորների մէջ որոնել էին 24-րդ բրիգադայի զինուորներին՝ վրէժխնդիր լինելու համար: Չէր սխալուել Ռոստոմը իր ընտրութեան մէջ: Երիտասարդ զինուորական Ե. Պաշլավունին լիուլի արդարացրեց իր վրայ դրուած յոյսերը»⁴:

Գաղթականության ապահով տեղափոխմանն իր մեծագույն աջակցությունը ցուցաբերեց նաև Զարգարանի գումարտակի հրամանատար Տեր-Զաքար քահանան: Ե. Պաշլավունու

¹ Տե՛ս Եղիշէ Պահլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 34-35:

² Ալչուկյան Ա., Ռոստոմը Բագուն (Ա), էջ 9:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 7:

⁴ Ալչուկյան Ա., Ռոստոմը Բագուն (Ա), էջ 9:

վկայությամբ «...նախկին ռուսական կայսերական բանակի աւագ ենթասպա քահանան պատուով կատարեց իր պարտականութիւնները եւ այդ շրջանի ամբողջ դադլթականութեանը ապահով հասցրեց եւ միացրեց ընդհանուր դադլթին Շամախիում»¹: Գադլթական դարձած գյոքչահայերին ու շամախահայերին վիճակված էր ամբողջ ճանապարհին կրել ահալոր զրկանքներ ու տառապանքներ²: Այրելով ու ավերելով դատարկված գյուղերը՝ թշնամին կրնկակոխ հետեւում էր դադլթականների քարավաններից հետ մնացածներին և կոտորում: Ա. ԱլչուՂյանի՝ Մարագայից Բաքու ուղարկված հեռագրում ասվում էր. «Բժշկական օգնութիւն չկայ. սով է: 50 հազարի չափ փախստականներ Մարագայից շարժում են դէպի Շամախի: Աղերսում ենք բժշկական և ամեն տեսակի օգնութիւն: Գեօքչայի և Շամախու գաւառների փախստականների դրութիւնը ճգնաժամային է, թշնամիները այրում, աւերում են նրանց գիւղերը»³:

Բնավեր դարձած գադլթականներից անբաժան էր Շամախիի հայոց թեմի առաջնորդ Բագրատ եպս. Վարդապարյանը, որը «...մնաց մինչեւ վերջին հայու հեռացումը Շամախից, որին հետեւեց եւ ինքը հետիոտն՝ ողբալով Շամախու պատմական Առաջնորդարանին և այլ հաստատութեանց ոչնչացումն եւ այրուիլը թուրքերին կողմից»⁴: Գեորգ Ե Սուրենյանցին 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին հղած գեկուցագրում թեմակալը նկարագրելով գադլթի տեսարանը, գրում է. «Ճանապարհին հայ ժողովուրդը մեծամեծ զրկանքների ու գաղանութիւնների է ենթարկւում, բազմաթիւ դիակներ թողնում, մի քանի հարիւր հոգի գերի են ընկնում, որոնք անյայտանո-

¹ Եղիշէ Պաւլաւուհի, նշվ. աշխ., էջ 137:

² Տե՛ս «Наше время», Баку, 22 февраля, 1919, № 32.

³ Ալչուճեան, Մարագայից-Բագու (Սեփական հեռագիր. Յուլիսի 10-ին), «Արեւ», Բագու, 1918, յուլիսի 11, № 133:

⁴ Յովակիմ քհմյ. Բարսեղեան, Շինարար եւ անշահախնդիր հոգեւորականը Տ. Բագարատ արքեպիսկ. Վարդապարեան, «Տաքի կրօնական տարեցոյց», Գ տարի, Հալէպ, 1927, էջ 99:

ւմ էին»¹: Դեպքերի անմիջական ականատես Գ. Սեյրանը խուճապահար գաղթի մասին պատմում է հետեյալը. «Զօրքի նահանջի հետ դատարկուեցին Շամախու, Գէօքչայի եւ Արէշի գաւառների ըուրը հայկական գիւղերը: 40-50 հազար աղ-դաքնակութիւն բռնել էր Շամախու եւ Բաղուի միջեւ եղած ճամբան»²:

Նահանջը կատարվում էր դժվարագույն պայմաններում³: Ճանապարհին, վատորակ ջրի պատճառով բռնկված խուլերայի համաճարակին զոհ են գնում 16-րդ գումարտակի 1-ին վաշտի հրամանատար, հին հայդուկ Սեդրակ Սպարկերտյանը և 4-րդ գումարտակի համհարզ Կարապետյանը⁴:

Գյոքչայից Բաքվի զորքի նահանջի հետևանքով ռազմաճակատում ստեղծված անորոշ վիճակի թելադրմամբ օրակարգի հարց դարձավ Հյուսիսային Իրանից գնեբրալ-մայոր Լ. Բիչերախովի⁵ հրավիրումը Բաքու: Ըստ որոշ աղբյուրների, Լ. Բիչերախովի ռուս-կաղակային ջոկատն ուներ շուրջ 1200-1500 սվին, 8 զրահապատ ավտոմեքենա, 4 օդանավ և բավական հա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, ք. 7:

² Ռոստոմ, Մահուան վարսունամեակին առիւ, էջ 385:

³ St'u «Бакинский рабочий», Баку, 1918, 22 июля, № 143.

⁴ St'u ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 8:

⁵ Թերերի կազակ, ազգությամբ օս Լազար Բիչերախովը (15.11.1882- Սանկտ-Պետերբուրգ-22.06.1952-Դորնշտադտ (Գերմանիա) ունեցել է ռուսական բանակի գեղապետի և բրիտանական բանակի գեներալ-մայորի աստիճան: Սասնակցել է Առաջին աշխարհամարտին: 1915-1918 թթ. ծառայել է Իրանում տեղակայված գեներալ-լեյտենանտ Ն. Բարաբովի էքսպեդիցիոն կորպուսում, որպես թերերյան կազակական ջոկատի հրամանատար: 1918 թ. հունվարին խորհրդային կառավարությունը սկսեց Իրանից ռուսական զորքերի տարհանումը, որն ավարտվեց նույն թվականի մարտի 23-ին: Իրանում մնացին միայն բոլշևիկյան իշխանության դեմ տրամադրված գեներալ-լեյտենանտ Ն. Բարաբովի գլխավորած էքսպեդիցիոն կորպուսի առանձին զորամասեր, որոնք ծառայության անցան Իրանի հյուսիսային տարածքը օկուպացրած անգլիացիների մոտ և նպատակ ունեին նրանց օգնությամբ «վերականգնել կովկասյան ռազմաճակատը» (տե՛ս Հարությունյան Աշ., ճշվ. աշխ., էջ 274): Գեղապետ Լ. Բիչերախովը կազմավորելով առանձին ջոկատ (մոտ 1000 մարդ), որ համարվում էր Իրանից հեռացող ռուսական զորքերի վերջապահը, բրիտանական բանակի գեներալ-մայորի աստիճանով նույնպես ծառայության անցավ անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-մայոր Լ. Դենտերվիլի մոտ (տե՛ս Միմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը. գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 83-84): Լ. Բիչերախովի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Безугольный А., ճշվ. աշխ., տե՛ս նաև Емельянов А., Казаки на Персидском фронте (1915-1918), Москва, 2007:

րուստ գլխամթերք¹: Լ. Բիչերախովն իր ռուս-կաղապական գործածությամբ հուլիսի 2-ին դուրս գալով Հյուսիսային Իրանից, ափ իջավ Ալյաթ կայարանում և հուլիսի 6-ին ռազմաճակատի աջ թևում ստանձնեց Ադսու-Քյուրգամիր գծի գործախմբի հրամանատարությունը²: Կենտրոնի և ձախ թևի հրամանատարությունը ստանձնել էր Գր. Ղորղանյանը³:

Աջ զորասյան հրամանատարությունը՝ Համադասպի փոխարեն հանձնվում է դնդապետ Ս. Ղազարյանին (զորասյունը բաղկացած էր 800 հոգուց: Զորասյան կազմի մեջ մտավ նաև 3-րդ բրիգադը)⁴, իսկ ձախ զորասյունը՝ փոխդնդապետ Հարությունյանին⁵: Այսպիսով՝ հուլիսի սկզբներին մարտական գործողություններն ընթանում էին երկու հիմնական ուղղություններով. Ադսու-Շամախի, մյուսը՝ երկաթուղագծի ուղղությամբ՝ Քյուրգամիր-Բաքու⁶:

Քյուրգամիրի ուղղությամբ հուլիսի 6-7-ն ընթացած մարտերում Բաքվի զորքին հաջողվում է կասեցնել թշնամու հարձակումը: Ստ. Շահումյանի՝ Վ. Լենինին և Ցարիցին՝ Ի. Ստալինին 1918 թ. հուլիսի 9-ի հղած հեռագրում ասվում էր. «Հուլիսի 7-ին Քյուրգամիրի ռազմաճակատում հակառակորդը հարձակման անցավ, աշխատելով գրավել Քյուրգամիրը, բայց 12 ժամվա մարտից հետո ետ շարավեց, մեծ կորուստներ կրելով: Մարտին մասնակցում էին Բիչերախովի ջոկատը, զրահապատները: Մեր կորուստները մեծ չեն»⁷:

Նուրի փաշայի՝ Բաքու դանդաղ առաջխաղացումը ևս ուներ իր զրդապատճառները: Շոգի, խմելու ջրի պակասութ-

¹ Տե՛ս Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 283:

² Տե՛ս Лядушев Е., նշվ. աշխ., с. 235, տե՛ս նաև Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 402, տե՛ս նաև Безугольный А., նշվ. աշխ., с. 78.

³ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 173, տե՛ս նաև Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 402:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 16, տե՛ս նաև Զորաճակատում, «Արև», Բազու, 1918, յուլիսի 11 (28), № 133, տե՛ս նաև Սիկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, էջ 193:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 16:

⁶ Տե՛ս Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 235:

⁷ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 173:

յան և զորքի մեջ տարածված տարափոխիկ հիվանդություններին բացի, զգալիորեն պակասել էր կռվող ուժը: Ուստի Նուրի փաշայի հրահանգով թուրքական 36-րդ հետևակային զինվորական հուլիսի 15-ին Դիլիջանից փոխադրվում է Գանձակ¹: Թիֆլիսում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ֆլոյդ Սմիթի՝ Մոսկվայում ժամանակավորապես գտնվող ԱՄՆ պետքարտուղար Ռոբերտ Լանսինգին 1918 թ. հուլիսի 15-ին հղած ղեկուցագրում ասվում է, որ Բաքվի ճակատում գործող թուրքական զորքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 25.000-ի, այդ թվում՝ 5000 թուրքական կանոնավոր ուժեր, 800՝ գերմանացի ծառայողներ, 2000՝ վրացի, մնացածը թաթարական զորամասեր²: Մեծաքանակ թուրքական այդ բանակի դեմ անհավասար կռիվ էր մղում 10.500 հոգուց բաղկացած Բաքվի կայազորը, որում 8000-ը հայկական զորամիավորներն էին, իսկ 2500-ը՝ բուլղարիկներ³:

Թշնամին, նոր համալրումներ ստանալով, հուլիսի 8-ին վերսկսեց հարձակումը Քյուրդամիր-կարամարյանի ուղղությամբ: Բաքվի զորքի աջ թևը, համառ մարտեր մղելով Քյուրդամիրի ուղղությամբ, չկարողացավ դիմակայել թվական գերակշռություն ունեցող թշնամուն և հուլիսի 10-ին թողեց Քյուրդամիրը⁴: Ստեղծված իրավիճակի թելադրանքով, գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովը նահանջի հրաման է տալիս աջ զորասյանը: Ըստ Ու. Ալենի և Պ. Մուրատովի՝ Լ. Բիչերախովը «Յուլիսի 15-ին եկաւ այն եզրակացութեան, որ «գործօն զօրախումբը» անգոր է բաց դաշտում դիմադրելու հրետանիով զինուած թրքական կանոնաւոր զօրքերին: Նա հրամայեց աջ զօրասիւնին նահանջել դէպի Բալաջար (մի քանի

¹ Ահարոնեան Վ., Կովկասում ռազմադաշտերը եւ հայերը (Բ), էջ 42:

² Տե՛ս Армения в документах государственного департамента США 1917-1920 гг., док. № 32, с. 33.

³ Տե՛ս նույն տեղում, док. № 32, с. 32.

⁴ Տե՛ս Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 234:

մղոն Բաքուից հիւսիս), մինչ կենտրոնը քաշուեց Հաջիկա-
բուլ, որի ուղղութեամբ նրանք կարող էին դեռ գործածել եր-
կաթուղին»¹:

Իրավիճակը բարենպաստ չէր նաև Աղսու-Շամախի ուղ-
ղության վրա: Զորքը նահանջում էր՝ իր հետ տանելով նաև
գավառների 50.000-ից ավելի տեղահանված հայությանը: Զոր-
քի հետ էին Ռոստոմը, Համադասպն ու գնդ. Ս. Ղազարյանը:
Ռոստոմի՝ Ե. Պահլավունուն հղած դրությունում ասվում էր.
«Գաղթականութիւնը ասպհով եւ անկորուստ հասել է Շամա-
խի: Համադասպի զօրաբաժնից երեք գումարտակներ պահել
ենք Սադեան: Սպասում եմ քեզ: Ստացել եմ բոլոր ղեկուցա-
դրերդ: Շնորհակալ եմ: Քո՝ Ռ.»²:

Հասնելով Սադիան հինավուրց հայկական դյուղ՝ այդ-
տեղ որոշ դադար են առնում: Սադիանում Համադասպի և Թ.
Ամիրջանի միջև դարձյալ տեղի է ունենում անախորժ միջա-
դեպ, և միայն Ռոստոմի միջամտությամբ է միջադեպը
հարթվում: Պետք է միայն կռահել, որ Համադասպի և Ամիրջա-
նի միջև շարունակվող լարվածությունը կուպված էր Գյոքչա-
յից կատարված նահանջի հետ: Վերջիններիս միջև հետադա-
ընդհարումները կանխելու նպատակով Ռոստոմը Ե. Պահլավու-
նուն զգուշացրել էր. «Թեևս անցնելով՝ Ռոստոմը քիչ հեռաց-
րեց ու կարճ պատմեց Համադասպի և Թավթեռսի միջադէպի
մասին ու ինձ զգուշացրեց՝ մենակ չլինել երբէք»³:
Սադիանում մեկ այլ առիթով ընդհարում է տեղի ունենում
նաև Ե. Պահլավունու և Թ. Ամիրջանի միջև, որից հետո Ռոս-
տոմի հրահանգով Ամիրջանը թողնում է ռազմադաշտը և հե-
ռանում Բաքու: Հետագայում, Շամախիում եղած ժամանակ,
Ռոստոմը Ե. Պահլավունուն Թ. Ամիրջանի վերաբերյալ ասել

¹ Ախարոնեան Վ., Կովկասեան ռազմադաշտերը եւ հայերը (Բ), էջ 42:

² Եղիշէ Պահլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 137:

³ Նույն տեղում:

էր. «Աւելի լաւ կլինէր, եթէ նա բնաւ այս կողմերը եղած չլինէր: Մի խօսիր նրա մասին բնաւ...»¹:

Սաղիանից զօրքը նահանջում էր՝ ինքնապաշտպանական մարտեր մղելով: Նրանց էին միացել նաև Հայկական գյուղերի բնակիչները: Թուրքերը, կրնկակոխ հետեւելով նահանջող զօրքին, հուլիսի 10-ին մոտենում են Շամախիի գավառի Գյուլջեան հայկական գյուղին, որի մատուցներում ծախարկեցին թեժ մարտեր: Գյուղի ինքնապաշտպաններին ու կանոնավոր բանակի ջուղատներին Հաջողվում է գյուղի բարձունքների մոտ ղիմակայել թշնամուն և հետ շարտել²: Ինքնապաշտպանության ղիմեցին նաև հայկական այլ գյուղերի բնակիչները՝ մերժելով թուրք հրամանատարի՝ զենքերը հանձնելու պահանջը: «Մշակ»-ի տեղեկացմամբ՝ «Բազուի վրա Շամախու խճուղով արշաւող թիւրքաց զօրքերը ստիպված են կռիւներ ունենալ Գէօքչայից արեւելք ընկած հայկական գիւղերի դէմ: Հայ շինականները մերժեցին կատարել թիւրքական զօրահրամանատարի առաջարկութիւնը և յանձնել զենքերը: Երկու օր է կռիւ է արտիլերիայի մասնակցութեամբ, որ ուղարկված է հայերի համար Բազուից»³: Այս առումով հիշարժան է Մատրասայի, Քարքանջի, Աղայիչենի (Նորչեն), Գիրքի և Ղալակայի գյուղացիների ղիմադրութիւնը: Մատրասայի ինքնապաշտպանական ուժերը՝ շուրջ 80 հոգի, համառ մարտերի շնորհիվ կարողացան գյուղից հետ քշել թուրքական զօրքերին⁴: «Զօրքի հետ միասին,՝ գրում է «Արեւ» օրաթերթը, կռվին մասնակցել են մադրասցիք և քարքանջեցիք: Թնդանօթների և զնդացիւրների ձայնից ողջ Մադրասան ոտքի է կանգնում: Կռիւր տեղի էր ունենում գիւղից 1 և կէս վերստի վրայ»⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 141:

² Տե՛ս Մարագից-Բագու, «Արեւ», Բագու, 1918, յուլիսի 11 (28), № 133:

³ Բագուի ուղղորդմամբ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հունիսի 27, № 122:

⁴ Մէլրամեան Գ., Ճամբորդի յուշեր: Յուլիսի 19-ի կողմ եւ վերջին մահափոքը, «Արեւ», Բագու, 1918, յուլիսի 30, № 148:

⁵ Նույն տեղում:

Նույն ժամանակ ինքնապաշտպանական համառ մարտեր էին մղում նաև քարքանջեցիները, որոնք կռվում էին աներևակայելի անձնագոծությամբ, կռվում էին ինչով պատահեր: «Հերոսաբար էին կռուում հատկապես քարքանջեցիները», - գրում է Գ. Սեյրանյանը «Արեւ» օրաթերթին տված իր թղթակցությունում¹: Ձնայած հայերի հերոսական դիմադրությանը՝ թշնամուն հաջողվում է գրավել գյուղը: Քարքանջը գրավելուց հետո, Համադասսի կարգադրությամբ, ժամը 2-ին դատարկվում է Մատրասան և տեղահանված գյուղացիները շարժվում են դեպի Շամախի²: Թշնամին դիմադրության հանդիպեց նաև Աղայիչեն (Նորչեն) գյուղում, որտեղ անհավասար ուժերի պայմաններում, մի քանի ժամ մղված համառ մարտերի արդյունքում հաջողվեց ապահովել գյուղացիների գաղթը: Օրհասական այդ օրերին ինքնապաշտպանության դիմած ղալաղիները, 60 զուգ տալով, կարողանում են թուրքերին հեռացնել գյուղից³: Ցավոք, հայերի դիմադրական այս կոիլիներով հնարավոր չեղավ կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը և հայերի վանգվածային գաղթը: Գյոքչաշամախեցի կին, երեխա, ահել ու ջահել, բեռնված առաջին անհրաժեշտության իրերով, հեռանում էին իրենց օջախներից, հեռանում էին լացուկոծով, յաթաղանից փրկվելու հույսով: Թշնամին լցվեց հայկական գյուղերը, դրանք թալանեց ու այրեց:

Խուճապահար գաղթին կաղմակերպված բնույթ տալու բոլոր ձեռնարկներն անկարող եղան լիովին ապահովելու գաղթականների անվտանգ ճանապարհը: Թուրք-թաթարների վայրագություններն այդ օրերին այնքան մեծ աղմուկ էին հանել, որ նույնիսկ անգլիական «Times» լրագիրը 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ի համարում, անդրադառնալով Գյոքչաջի և Շամախիի գավառների հայ բնակչության գաղթին, գրում էր. «Թուրքերը 8000

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 8, ք. 46:

հայեր տեղահանած են Ալեքսանդրապոլէն, Գանձակը ղինաթափ ըրած են, բայց անոնք չեն կրցած գրաւել Ղարաբաղը, Գեոքչայի եւ Շամախիի հայերը գաղթած են Պաքու»¹: Թշնամին, լեռնային մասով շրջանց կատարելով ցանկանում էր կտրել նահանջող զորքի ճանապարհը և նրանից շուտ հասնել Շամախի²: Սակայն հուլիսի 6-ին Համազասպի ջոկատն արդեն Շամախիում էր³:

Անդրադառնալով նահանջի ժամանակ հայ բնակչության կրած զոհերի թվին՝ նշենք, որ միայն Շամախի-Մարաղա հատվածում՝ մի խոր ձորում շոգից, խոլերայից և ծարավից զոհվեցին 1000-ից ավելի գաղթականներ⁴: Ականատեսներից Գ. Սեյրանյանը գրում է. «Շամախու և Մարաղայի միջի կամուրջի մօտ մի խոր ձորում շատերը փախստականներից աւանդեցին իրենց հոգին»⁵: Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Գյուլխանդանյանի՝ Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեին 1918 թ. հուլիսի 16-ին հղած հեռագրում նշվում էր, որ Շամախի-Մարաղա հատվածում կուտակված գաղթող հայերը, զրկված լինելով բժշկասանիտարական անհրաժեշտ օգնությունից, խոլերայի սաստկացման հետևանքով գտնվում էին անօգնական և ճգնաժամային վիճակում⁶: Բաղում զրկանքներ կրած գաղթականները միայն երեք շաբաթ անց, դժոխային պայմանների դիմագրավմամբ, նահանջող զորքի հետ հասան Բաքու՝ ճանապարհին կորցնելով ընդհանուր թվի մեկ քառորդը⁷: Բաքվում հանգրվանած գաղթականներն ապրում էին կիսաքաղց ու կիսամերկ՝ ամեն օր տալով տասնյակ զոհեր: «Նրանք (Գեոքչայի և Շամախիի հայերը — Գ. Ս.) հաւաքւել էին Բաղու, և ինչպէս ձուկը տակաւում, միմյանց վրայ թափւած էին

¹ Անգլիան եւ իսկերը (արխիւային նիւթեր եւ փաստաթղթեր), կազմող՝ Տ. Տիգրանեան, Երեւան, 1994, էջ 160:

² Տե՛ս Եղիշէ Պախլաուցի, նշվ. աշխ., էջ 132:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 8:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 338, ք. 59:

⁵ Սեյրանեան Գ., Ճամբորդի յուշեր: Յուլիսի 19-ի կոլոր եւ վերջին նահանջը, «Արեւ», Բաղու, 1918, յուլիսի 30, № 148:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 338, ք. 60:

⁷ Տե՛ս «Սշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 4, № 48:

քաղաքի հրապարակներում ու եկեղեցիների բակերում ու դպրոցական մի քանի դատարի շինութիւններում... Ուստի և ճանճինման նրանցից օրական 30-40 հոգի մեռնում էին շարունակ»¹,- գրում է ականատես Եղիշե ավդ. քհն. Գեղամյանը:

Քյուրդամիրի ուղղությամբ ընթացող թեժ մարտերի ժամանակ, Բաթումի պայմանագրի՝ Բաքվի վերաբերյալ ստանձնած պարտավորությունները կատարելու նպատակով, Թիֆլիսի կենտրոնական Հայոց Ազգային խորհրդի հրահանգով Մարտիրոս Հարությունյանը և Միքայել Արզումանյանը, Թիֆլիսից անցնելով Գանձակ, փորձում են երկրորդ անգամ (հունիսի 10-ին առաջին փորձի ձախողումից հետո)² անցնել Բաքու³: Պատվիրակութան կազմին այս անգամ համալրել էին նաև Զավադ բեկ Մելիք-Եգանովը և թուրքական բանակի ներկայացուցիչ Միրալայ Յուսուֆ բեյը⁴: Պատվիրակութունը, հուլիսի 7-ին Թիֆլիսից դուրս գալով, 12-ի առավոտյան արդեն Քյուրդամիրում էր⁵: Մ. Հարությունյանի և Մ. Արզումանյանի կողմից Թիֆլիս՝ Հայոց Ազգային խորհրդին 1918 թ. հուլիսի 25-ին պատվիրակութան հղած զեկուցագրում ասվում է. «Հուլիսի 12-ին առաւօտեան հասանք Քիւրդամիր, որտեղից բոլշևիկները նահանջել էին: Պատին փակցրած մի յայտարարութիւնից իմացանք, որ այդ ճակատում է գտնուում «Համազասպի օտրիադը»»⁶: Պատվիրակութունը որոշում է Համազասպին նամակով հայտնել իր գալուստը, միաժամանակ խնդրելով, որ «կարգադրություն անի, երբ սպիտակ դրոշակով անցնելու լինինք՝ մեզ չհրակեն և չուտով պատասխանեն»⁷: Սակայն, ինչպես վերը նշեցինք, Համազասպը մարտական գործողությունները վարում էր ոչ թե երկաթագծի ուղ-

¹ Գեղամյանց Ե., Տաճիկները Կովկասում և Բաքուի անկումը, պր. Բ, Բազու, 1919, էջ 137:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 34, ք. 4:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 133, ք. 1:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 34, ք. 1:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1 գ. 133, ք. 2:

դուժյամբ՝ Քյուերդամիրի ճակատում, այլ նրանից հյուսիս-արևելք՝ Աղսու-Շամարի ճակատում:

Փոխհրաձգության դադարից հետո պատվիրակությունը ծածանում է սպիտակ դրոշակ և թուրքական բանակում գերության մեջ հայտնված Բալաջար կայարանի ռուս սլաքավարի միջոցով ուղարկում Մ. Հարությունյանի և Մ. Արզումանյանի ստորագրությանը Համազասպին հասցեագրված մի նամակ: Դեպքերի հետագա զարգացման, մասնավորապես՝ այդ նամակի ճակատագրի վերաբերյալ տեղեկություններ է հայտնում 2-րդ բրիգադի հրամանատար փոխգնդապետ Հարությունյանը: «Իրադարձությունները Բաքվում» հաշվետվությունում նա գրում է, որ «Այդ նամակը հասցեագրված էր Համազասպին (ըստ երևույթին կարծել են թե թուրքերի դեմ կռվող ջոկատը գլխավորել է Համազասպը): Նամակի բովանդակությունը մոտավորապես այսպես էր. «Թանկագին Համո ! Հայաստանում պատերազմն ավարտվել է: Ձևավորվել է կառավարություն: Նրանք (Մ. Հարությունյանը և Մ. Արզումանյանը — Գ. Ս.) որպես պատվիրակներ ուղարկվել են Բաքու՝ Ազդալին խորհուրդ և խնդրում են նրանց թույլ տան անցնելու իրենց դիրքերով, ցույց տալով սպիտակ դրոշակի վայրը»¹: Պատասխանը պետք է ուղարկվեր նամակաբեր սլաքավարի միջոցով:

Փոխգնդապետ Հարությունյանի վկայության համաձայն՝ նամակի մասին արդեն իսկ իրագել էր Գր. Ղորղանյանը, որը Հաջիկարբուլ կայարանում տեղակայված բանակի շտաբից դանգահարել էր նրան և խնդրել, որպեսզի այն ուղարկվի իրեն: Հարությունյանը վերջինիս պատասխանել էր. «Նրա համար կարող է կարդալ նամակը, եթե նա դա գնդապետ Ավետիսյանի հետ, և քանի որ նամակը քաղաքական բնույթի է, կցանկանայի, որ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 18:

քննարկենք միասին»¹: Գր. Ղորղանյանը պատասխանում է, որ «հենց նոր իր մոտ է եկել Ստ. Շահումյանը և լսով կլինեիր, որպես-
զի ինքդ գաս»²: Բանի որ կռիվները ժամանակավորապես հան-
դարտվել էին, Հարությունյանն անձամբ է նամակը տանում բա-
նակի չտաք: Կարգալու և քննարկելով նամակը, որոշվում է.
«Պատվիրակությունը բաց չլթողնել, չհրապարակել նաև նամակի
բովանդակությունը՝ բանակում պառակտում և խլրտումներ
չստեղծելու նպատակով: Եվ քանի որ Հայաստանում պատե-
րադմն ավարտվել է, ավելորդ առիթ չտալ ազիտատորներին քա-
րոզելու ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին»³:

Այցելելով ռազմաճակատ և տեղում պարզելով իրա-
դրությունը՝ Բաքվի և Շրջանային խորհուրդների ու Կովկաս-
յան Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի 1918 թ.
հուլիսի 16-ի արտակարգ համասեյ նիստում Ստ. Շահումյանն
իր զեկուցման մեջ անդրադարձել է նաև վերոնշյալ նամակին
և ասել հետևյալը. «...Քերարից մեզ հաղորդում էին, որ թուր-
քերի կողմից սպիտակ դրոշակով բանագնաց անցավ մեզ մոտ,
բերելով մի ծրար, որի բովանդակությունը ես ձեզ առանձին
կհայտնեմ ու խնդրեմ այն քննություն առարկա դարձնել»⁴:

Ինչևիցե, պատվիրակությունն այդպես էլ չստանալով
պատասխան, հուլիսի 18-ին փորձում է Եվլախից նախով մեկնել
Պետրոպոլիտիկ դյուղը՝ Արաքս և Կուր գետերի միացման կե-
տը, այնտեղից կառքով՝ Զուբովկա: Սակայն 65 վերստ անցնե-
լուց հետո նավը ծանծաղուտում թաղվում է ավազների մեջ,
շարքից դուրս է գալիս շարժիչը, ինչի պատճառով պատվիրա-
կությունը հուլիսի 20-ին կրկին ստիպված վերադառնում է
Գանձակ⁵:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 187:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 34, ք. 3, տե՛ս նաև ֆ. 222, ց. 1, գ. 133, ք. 3:

Այս ամենին դուցեև հարկ չկար այդքան մանրամասն անդրադառնալու, եթե որոշ հեղինակների աշխատություններում, առանց փաստերի լուրջ քննություն, անհիմն կերպով փորձ չարվեր վերոնշյալ նամակի առնչությունը Համազասպին վերագրել ինչ-ինչ արարքներ և ժխտել նրա անուրանալի դերը Բաքվի հերոսամարտում: Այսպես, օրինակ, դեպքերին ականատես-ժամանակակից Եղիշե Կարաբեկչյանը քննել է, որ «Մարտիրոսեանն ու Արզումանեանը... Ազգային խորհրդի նամակը յանձնեցին Համազասպին հասցնելու ում հարկն է: Ասում են, որ Համազասպը նամակը յանձնել է Շահումեանին, հետը Բաքու տանելու և տեղւոյն Ազգային խորհրդի պատասխանը Մարտիրոսեանին և Արզումանեանին հաղորդելու»¹: Սակայն, ինչպես ցույց տրվեց վերևում, նամակը Ստ. Շահումեանին է հանձնել ոչ թե Համազասպը, այլ՝ փոխգնդապետ Հարությունյանը: Այդ օրերին Շամախիում գտնվող Համազասպը չէր կարող իրազեկ լինել ոչ նամակի և ոչ էլ նրա բովանդակություն մասին, առավել ևս՝ մասնակցել նամակի քննարկման առնչությամբ բանակի շտաբում Ստ. Շահումեանի մասնակցությամբ հրավիրված նիստին: Բացի այդ, որոշվել էր խիստ պազանի պահել նամակի բովանդակությունը:

Հարցին անդրադարձել է նաև պատմաբան Վ. Պետրոսյանը, որը, Ստ. Շահումեանին նվիրված ստվարածավալ աշխատության 2-րդ հատորում անդրադառնալով վերոնշյալ նամակի հետ կապված պատմությունը, Բաքվի հերոսամարտում ՀՅԴ-ի և, հատկապես, նրա ռազմական գործիչներից՝ Համազասպի դործունեությունը նսեմացնելու և անպայման քննադատելու միտումով հայտնում է իրականության հետ որևէ աղերս չունեցող հեռեկալ տեսակետը. «Ճիշտ է, բանագնացների նամակը չի հրապարակվում, Շահումեանն էլ հարկ չի համարում դրա բո-

¹ Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում և Բազուի անկումը, պր. Բ, էջ 28-29:

վանդակուլթյան մասին խոսել: Բայց բանադնացիների բերած նամակը իր ազդեցությունը թողնում է բանակի հրամանատարների և առաջին հերթին Համադասպի, ինչպես նաև Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի ղաշնակցական ղեկավարների վրա, որը և ունենում է ճակատագրական նշանակություն»¹:

Համադասպի, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի և հատկապես ՀՅԴ անդամների հասցեին ուղղված Վլ. Պետրոսյանի կշտամբանքը, մեզմասած, քննություն է ընդունում հետևյալ հիմնավորումներով: Նախ՝ Բաքվի հերոսամարտին վերաբերող փաստաթղթերը հստակ մատնանշում են, որ Համադասպի բրիգադի նահանջը տեղի է ունեցել ոչ թե նամակը ստանալուն պես՝ հունիսի 12-ից հետո, այլ դրանից շատ առաջ՝ Գյոքչայի շուրջ հունիսի 27-30-ը տեղի ունեցած համառ մարտերից հետո: Երկրորդ, իրողությունն այն է, որ նամակի բովանդակությունը Համադասպին հայտնի դառնալուց հետո անգամ նա բնավ էի առաջնորդվել նրա ղրուկներով: Ինչպես ցույց է տալիս հետագա դեպքերի ընթացքը, Համադասպն իր հրամանատարության ներքո գտնվող ղորամասով պատասխանատվության ողջ ղեզցումով և վճականությամբ լի օգոստոս-սեպտեմբերին Բաքվի մատուցներում շարունակել է կռիվը և անհավասար մարտերում պարտության մատնել թշնամուն՝ մինչև սեպտեմբերի 15-ը հետաձգելով քաղաքի դրավումը: Եվ վերջապես, ինչպես արդեն նախընթաց էջերում փաստվել է, ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեն և Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը, քաջ գիտակցելով Բաքվի պաշտպանության դերն ու նշանակությունը, հրաժարվել էին կատարել Բաթումի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությանը պարտադրված՝ Բաքվից հայկական ղինուժը դուրս բերելու պարտավորությունը և շարունակում էին կռիվը՝ թուրքական վաճառքը կանխելու համար:

¹ Պետրոսյան Վ., Ստեփան Ծախումյան. Նրա կյանքի պատմությունը, հ. 2, Երևան, 2014, էջ 392:

վլ. Պեստոսյանի եզրահանգումը հերքում է հենց ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանասյուտի Կ. Կոմիտեի «Արեւ» պաշտոնաթերթի՝ «Անգլիացիներին Բաբու հրաւիրելու խնդիրը» վերնագրով առաջնորդողը, որտեղ պարզորոշ ասվում է. «...յայտարարել, որ թուրքական բանակից Մ. Յարութլենեանը և Մ. Արզումանեանը, «բանակցութիւններ են վարում Բագւի Դաշնակցականների հետ», ստոր սրտակացիա է: Յարութլենեանը և Արզումանեանը Թիֆլիսի պաշտօնական հիմնարկութիւններից ուղարկւած պատգամաւորներ են, որոնք դիմել են մեր զօրքերի հրամանատարներին՝ թոյլ տալ իրենց անցնել Բաքու: Այդ մասին խմայել են ամենից առաջ բոլշևիկները, որոնք իր հերթին յայտնել են դաշնակցականներին: Դաշնակցութիւնը ամենից ուժեղ պնդողն է եղել, որ ոչ Արզումանեանին, ոչ Յարութլենեանին և ոչ էլ նրանց հետ եկած թուրք պատգամաւորներին չպիտի ընդունել: Եւ այսօր էլ յայտարարում ենք, որ այո՞, չպետք է ընդունել ոչ մի պատգամաւորութիւն Թիֆլիսից (ընդգծումը մերն է — Գ. Ս.)...»¹: Կարծում ենք, այդ վկայությունը լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք չի զգում:

Հարկ է փաստել, որ Բաթումի պայմանագիրն առաջին հերթին ոչինչ էր հենց թուրքական կողմի համար: Մայիսյան հերոսամարտերից հետո Բաթումի պայմանագրի համաձայն՝ Երևանի մասուլյցներում, Էջմիածնից ընդամենը 7 կմ հեռավորության վրա կանգնած թուրքական զօրքերը տակավին չէին հրաժարվել Երևանը գրավելու իրենց մտադրությունից: Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանի օրագրում 1918 թ. հուլիսի 10-ին կատարված գրառման մեջ այդ մասին հստակ ասվում է. «Թուրքերը բացահայտորեն ասում են, որ նրանք, չնայած հաշտությանը, գրավելու են Երևանը»²: Հիրավի,

¹ Անգլիացիներին Բագու հրաւիրելու խնդիրը, «Արեւ», Բագու, 1918, յուլիսի 19, № 139:

² Հայկական կորպուսը բուրջական գործի դեմ (1917-1918 թթ.): Գեներալ Ֆ. Նազարբեկովի հուշերը, ԲՀԱ, Երևան, 1992, № 3, էջ 150:

Թուրքական հրամանատարութեան՝ Երեւանը զրաւելու ակնհայտ մտադրութիւնը կարող էր կանխվել միայն Բաքվի ճակատում հայկական զինուժի համառ գիմադրութեամբ: Դա լայլ էին հասկանում հայ ղեկավար քաղաքական շրջանակներում: Փաստերի տրամաբանութեամբ Ս. Մելիք-Յոլչյանը իրավամբ եզրակացնում է. «Մեծ էր Բաքուի կռիւների նշանակութիւնը եւ բուն Հայաստանի համար: Պատմական Սարգարապատը, Ղարաքիլիսէն եւ Բաշաբարանը իրենց յաղթութեամբ մեծ չափով պարտական են Բաքուի գոհերին, որոնք քաջուելով իրենց վրայ թշնամու առաւելագոյն ու լաւագոյն ուժերը, հնարաւորութիւն տուին նրանց պատուով դուրս գալու այդ հերոսամարտերից: Գտնուելով Երեւանից եօթ վերստի վրայ, տաճիկները չէին յանդգնում մտնել Երեւան, վախենալով Բաքուի պատասխանատուութիւնից եւ ստիպուած էին յետաձգել այդ քայլը...: Եվ վերջապէս ու՞մ է սլարտական իր փրկութեամբ Գանձակի, Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հայութիւնը, եթէ ոչ անձնագոհ Բաքուի եղբայրներին ու նրա անմահ զոհերին»¹:

Ս. Մելիք-Յոլչյանի այդ փաստարկներին համահունչ է նաեւ Ռ. Խոյլեանի հետեւյալ եզրահանգումը. «Բազում մերոնք գիտակցում էին, որ մեր կռիւներով թեթեւացնում ենք Երեւանի մեր զօրքերի դրութիւնը: Եւ, իսկապէս, եթէ չլինէին Բաքուի կռիւները եւ տաճիկ ուժերը ամբողջովին կենտրոնանային Երեւանի դէմ, գուցէ այլ լինէր Սարգարաբաղ-Բաշ Ապարան-Ղարաքիլիսէի կռիւների արդիւնքը, այսինքն՝ գուցէ չունենայինք Ազատ Հայաստանի Հանրապետութիւնը»²: Ուստի Երեւանում՝ «գրիտատորի» պարտականութիւնները ստանձնած, այնուհետեւ՝ Հայոց Ազգային Խորհրդի ժամանակավոր Վարչութեան (Վարիչների մարմին) նախագահի և գլխավորական բաժնի

¹ Մելիք-Եօլչեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Է), էջ 129:

² Խոյլեան Ռ., 1918 եւ Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1966, ԽԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 70:

վարիչի պաշտոնները Հանձնառած Ա. Մանուկյանն¹ ու Բաք-վում՝ Ռոստոմը, ճիշտ կողմնորոշվելով ռազմաքաղաքական այդօրինակ բարդ պայմաններում, ըստ էության, փոխահամա-ձայնեցված էին գործում: Բաթումի պայմանագրով՝ Բաքուն հայկական ուժերից դատարկելու վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության ստանձնած պարտավորությունների կատա-րման հարցում արտաքուստ հակադրվելով իրար, ներքին հա-մաձայնությանը ձգտում էին կանխել թուրք-թաթարական աք-ցանի մեջ Հայաստանը խեղդելու և «Մեծ Ադրբեջան» ստեղծե-լու՝ օրավուր ահադնացող վտանգը: Այդ կապակցությամբ դի-պլոմ է նկատել Գ. Խոնդիրյանը, որ «...Երևանում գտնվող և առերևույթ Բաթումի պայմանագիրը հարգող Արամը և Բաք-վում գտնվող, սակայն քաղաքից հայկական ուժերի դուրսբեր-ման՝ Բաթումի պայմանագրով նախատեսվող ՀՀ պարտավո-րություն կատարումից հրաժարվող Ռոստոմը, ձևով հակադրվե-լով իրար, բովանդակությամբ նույն խաղն էին առաջ տանում: Նրանք գիտակցում էին, որ որքան ձգձգվի Բաքվի դիմա-դրությունը, այնքան կհետաձգվի Երևանի վրա թուրքական բանակի գրոհը»²:

Հայաստանի Հանրապետության՝ Բաթումի պայմանագրի Բաքվի վերաբերյալ ստանձնած պարտավորությունների կատա-րման անիրական լինելու մասին ժամանակին գրել է նաև պատ-մաբան Նիկոլ Կարապետյանը՝ ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյա-

¹ Ա. Մանուկյանը Երևանի մահաճյուղի «ղիկտատոր» է ընտրվել 1918 թ. մարտի 24-ին, իսկ Հայոց Ազգային խորհրդի ժամանակավոր Վարչության նախագահ և զինվորական բաժնի վարիչ՝ 1918 թ. հունիսի կեսերին: Նորանկախ Հայաստանի նախապառավարության դեր կատարող Ազգային խորհրդի ժամանակավոր Վարչությունը ղեկավարեց երկիրը մինչև 1918 թ. հուլիսի 19-ը՝ Թիֆլիսից ՀՀ անդրանիկ կառավարության Երևան ժամանելը (տե՛ս Ասրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58, 76, տե՛ս նաև Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշ-խանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս): Փաստա-րդրերի և նյութերի ժողովածու, կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Հ. Մուրիսյան, Երևան, 2009, էջ 154):

² Խոնդիրյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության իմնադիր հայերը. Արամ Մանուկյան և Ռոստոմ «Արամ Մանուկյան. ազգային և պետական գործիչը (հողավաճների ժողովածու)», էջ 62:

նին 1962 թ. դեկտեմբերի 8-10-ը դրած «Բաց նամակ»-ում: Հեղինակը, պատասխանելով ՀՅԴ պատմությունը խեղաթյուրման ճանապարհով վարկաբեկելու փորձերին, հակադարձ հարցադրմամբ իրավամբ պնդում է. «Միթե Դուք իրօ՞ք այն կարծիքին էք, որ դաշնակցականները, Ռոստոմը, Արամը եւ այլք, ցանկանում էին, որ թուրքերը Բաղու մտնեն: ...թէեւ թուրքերը դաշնակցականներին պարտադրեցին զօրքերը դուրս բերել Բաղուից և խզել կապերը Բաղուի հետ, այնուամենայնիւ այդ կէտը դաշնակցականները փաստօրէն չկատարեցին, քանի որ դաշնակցական զինւած ոյժերը մնացին Բաղուում ընդհուպ մինչև թուրքական բանակի Բաղու հասնելը, որտեղ այդ դաշնակցականները արին թափեցին՝ կուռելով թուրքական հորդանների դէմ կոմունան պաշտպանելու համար»¹: Ասվածին հավելենք նաև հզիւնակի հետեյալ աներկբա պնդումը. «...դաշնակցականներն իրենց զինւած ուժերը չէին կարող դուրս բերել Բաղուից, քանի որ այնտեղ հայութիւն կար, որին մահ հը սպառնում»²:

Հարկ է նշել, որ թուրքական զօրքերի առաջխաղացման պայմաններում Բաքվի պաշտպանության գործն այդ օրերին դժվարանում էր նաև զինական ուժի, ռազմամթերքի և պարենի պակասության պատճառով: Ռուսաստանից անհրաժեշտ օգնություն ստանալու նպատակով՝ Ստ. Շահումյանը մի շարք հեռագրեր էր հղել Վ. Լենինին: Չնայած այն հանգամանքին, որ վերջինս մշտապես հետաքրքրվում էր Բաքվի վիճակով, այդուհանդերձ, գործնականում անհրաժեշտ քայլեր չձեռնարկեց Բաքվին բավարար քանակութեամբ զօրքով, զենքով և պարենով օգնելու համար:

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Խ. 2, էջ 328, 337: 1960-ական թվականներին մեզ անհայտ հանգամանքներում, Ն. Կարապետյանի սույն հոդվածը հայտնվել էր Բեյրութում և արժանացել Ս. Վրացյանի ուշադրությանը, որն այն հրապարակել է իր «Կեանքի ուղիներում» բազմախառորակի 2 հատորում՝ «Սի րուդը» վերնագրով, անանուն, քանգի առաջին էջերը պոկված էին և հեղինակն անհայտ էր (տե՛ս Միմասեան Բ., Հայաստան. Հայ ժողովուրդը և Հայկական Դատ, Բեյրութ, 1979, էջ 189):

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Խ. 2, էջ 338:

Ավելին՝ Բաքվին օգնելու գործում խորհրդային գերատեսչական մարմինների և ղեկավար գործիչների կողմից հարուցվում էին մի շարք արգելքներ: Հատկապես բացասական դեր խաղացին ՌՍՖՍՀ ռազմածովային գործերի ժողկոմ Լ. Տրոցկին և 1918 թ. հուլիսից Հյուսիսկովկասյան զինվորական օկրուգի ժողկոմ Ի. Ստալինը, որոնք արգելքներ էին ստեղծում Բաքու ռազմամթերք և զորք ուղարկելուն¹: Լ. Տրոցկին անհետևանք թողեց դեռևս 1918 թ. մայիսի 25-ին Աստրախանից ուղարկված հեռագիրը, որում ծանուցվում էր Բաքվի դրուժյան լրջությունը և խնդրվում էր Կադանի պահեստների սպառազինության հարուստ պաշարներից Աստրախան, այնտեղից Բաքու ուղարկել մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք²: Բաքվի ժողկոմխորհից՝ Լ. Տրոցկուն 1918 թ. հունիսի 3-ին հասցեագրված հեռագրում ուղղակի ասվում էր. «Հեղափոխության առջև պատասխանատվության մեծ տագնալից պահանջում ենք անհետաձգելի օգնություն՝ զենքով: Տվե՛ք հրացաններ, փամփուշտներ, հրանոթներ: Յուրաքանչյուր ձգձգում հանցագործություն է հեղափոխության հանդեպ: Եթե ժամանակին չտաք օգնություն, դրությունը կլինի անուղղելի»³: Լ. Տրոցկին այս հեռագիրը դարձյալ թողնում է անհետևանք: Դեռ ավելին. նա հուլիսի 18-ին հրաման է արձակում Բաքու, որպեսզի զորամասեր հատկացվեն և ուղարկվեն Հյուսիս՝ Ուրալ՝ մասնակցելու չեխոսլովակյան կորպուսի բարձրացրած խռովությունը ճնշելուն⁴: Անշուշտ, այդ հրամանի կատարումն էլ ավելի կգծվա-րացներ Բաքվի պաշտպանության կազմակերպման գործը:

Այս շրջանի իր մի շարք հեռագրերում Ստ. Շահումյանը վ. Լենինին և Ի. Ստալինին բազմիցս հայտնում էր զենքի և

¹ Стю Грант Е., Армянский вопрос вчера и сегодня, Москва, 1992, с. 13-14.

² Стю Токаревский Е., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, с. 104.

³ Նույն տեղում:

⁴ Стю Нույն տեղում, с. 127:

զինամթերքի ուշացման, Բաքվին օգնութիւն կազմակերպելու գործում ստեղծվող խոչընդոտների մասին: Հուլիսի 20-ի հեռագրում Ստ. Շահումյանը Բաքվի դրութիւն մասին իրազեկում էր. «Դրութիւնը դառնում է լուրջ: Բաքվի համար զինվորական ուժերի ուղարկումը պետք է ուժեղացվի և արագացվի: ...Կարգադրութիւն արեք, որ տեղական սովետները ճանապարհին չկանգնեցնեն Բաքու ուղարկվող զորամասերին: Հաղորդեցեք՝ կարող ենք օգնութիւն սպասել և ե՞րբ: Կրկնում եմ, անհրաժեշտ է շուտափույթ և լուրջ օգնութիւն պորքերով»¹: Սակայն Բաքվին ռազմական օգնութիւն կազմակերպելու գործը դարձյալ չէր իրականացվում:

Ավելին՝ Ի. Ստալինի հրամանով Յարիցինում կասեցվեց ուկրաինական ռազմաճակատից դնդ. Գ. Պետրովի՝ շուրջ 9000-ի հասնող զորախմբի մեծ մասի ուղարկումը Բաքու, և հուլիսի 20-ին Բաքու հասան ընդամենը 780 հոգի²: Սա թեև մարտունակ ջոկատ էր, սակայն, իբրև օգնութիւն, շոշափելի չէր: Այս ամենից հետևում է, որ խորհրդային իշխանութիւնը, ելնելով Ռուսաստանում և տարածաշրջանում ստեղծված ռազմաքաղաքական նոր դարգացումների վերաբերյալ իր կասկածելի պատկերացումներից, տեղին և պատշաճ աջակցութիւն չույց չտվեց Բաքվի պաշտպաններին: Գ. Ղարաջյանի (Արկոմեդ) իրավացի դիտարկմամբ. «Բագւի պրոլետարիատը ոչ մի տեղից, ոչ Անդրկովկասից և ոչ Ռուսաստանից ռազմական և այլ շոշափելի օգնութիւն չկարողացաւ ստանալ»³:

¹ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 198:

² Стів Шаумян Сур., (շվ. աշխ., с. 29, տե՛ս նաև Սարգսյան Ե., (շվ. աշխ. էջ 404, տե՛ս նաև Мнацаканян А., Сыны украинского народа в борьбе за победу социалистической революции на Кавказе (1917-1921 гг.). Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии, Киев, 1965, с. 53.

³ Ղարաջեան Գ. (Ս. Տ. Արկոմեդ), Անդրկովկասի քաղաքական կեանքը 1918 թվին, Թիֆլիս, 1919, էջ 63:

Արդեւքներ էին հարուցվում նաև սլարենի առաքման դործում: Ի. Ստալինի հրամանով¹ Բաքվի համար նախապատրաստված պարենն ուղարկվել էր Ցարիցին: Դեպքերին քաջատեղյակ Ստ. Շահումյանի քարտուղար Օ. Շատունովսկայան գրում է. «Հյուսիսային Կովկասի շրջաններում Բաքվի համար նախապատրաստված հացը, Ի. Ստալինի հրամանով, ուղարկվեց Ցարիցին»²:

Մինչդեռ Բաքվի գրությունը օրեցօր վատթարանում էր: Սովը դառնում էր անխուսափելի: Շրջակա թաթարական գյուղերի բնակիչները ոչինչ չէին բերում շուկա վաճառելու, իսկ բերված մթերքների դները հասան սոսկալի չափերի: «Հորիզոն»-ի վկայությամբ. «...մարդիկ մեռնում էին քաղցից ու տառապում ծարաւից, որովհետեւ տաճիկները փչացրել էին Շուլայի ջրանցքը և ամեն մի բազւեցի օրական ստանում էր կէս դոյլ աղահանած ծովաջուր»³: Հացի խնդիրը լուծելու համար Բաքվի Ժողկոմխորհը Ալեքսանդր Բեկդադյանի գլխավորութեամբ՝ լիազորներ էր ուղարկել Հյուսիսային Կովկաս:

Ինչևէ, այդ ծանր օրերին Բաքվի դորքը, թշնամու գերադանց ուժերի ճնշման տակ ինքնապաշտպանական մարտեր մղելով, հուլիսի 20-ին հանձնեց Շամախին⁴: Թուրքերի առաջխաղացումն ուղեկցվում էր Շամախու գավառի հայկական գյուղերի կողոպտմամբ և նահանջող դորքից հետ մնացած հայերի կոտորածներով և գերեվարութեամբ⁵: Բաքվի դորքը հուլիսի 22-ին հասել էր Մարագի, երբ Բանակի շտաբից ստացվում է հրաման, համաձայն որի՝ դորքը պետք է նահանջեր ընդհուպ մինչև Խուրդալանի ջրհան կայան: Բանակի կենտրոնն արդեն իսկ սկսել էր նահանջը Բալաջար կայարանի ուղղութեամբ⁶:

¹ Шатуновская О., В те огненные дни..., «Коммунист», Ереван, 20 сентября, 1989, № 218.

² «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 25, № 218:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 8:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 8, ք. 27:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 8:

Թուրքերը, համալրելով ու վերախմբավորելով իրենց ուժերը, վերսկսում են հարձակումը: Համազասպի ջոկատի նահանջն ուղեկցվում էր ինքնապաշտպանական մարտերով: Կատաղի կռիվներ ծավալվեցին հատկապես Ջանգի կայարանի մոտ, որտեղ թուրքերը մեծ կորուստների հարկադրանքով ժամանակավորապես կանգնեցնում են իրենց առաջխաղացումը¹: Հուլիսի 29-ին թշնամու հյուսիսային խումբը գրավում է Լոքբատան սարի լանջերը²: Շարունակելով հետագա նահանջը՝ Համազասպի ջոկատը հուլիսի 30-ին հասնում է Խուրդալանի ջրհան կայան: Հուլիսի 31-ին հակառակորդն արդեն մոտենում է Խուրդալանի բարձունքներին, ինչը ստիպում է Համազասպի ջոկատին նահանջել Բալաջար կայարան և դիրքավորվել³: Բալաջարում Համազասպի մղած ինքնապաշտպանական կռիվների մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել Սեպուհի հուշագրությունում: «Ուղիղ ճանապարհներ ընտրեցինք դէպի Պալաճարի կայարանի կողմը, գրում է Սեպուհը, ուր կը կռուէր Համազասպի բանակը: Ուստի նախ ուղեցինք տեսնել զանիկա եւ անոր հետ միւս պատասխանատու հրամանատարները: Երբ հասանք վրանը, Համազասպ հոն չէր, անոր օգնականը Սերգօն ընդունեցաւ մեզ... Սերգօն իսկոյն թելեֆոնով յայտնեց հրամանատար Համազասպին, որ շուտով ճակատէն վերադարձաւ, նստած իր գեղեցիկ ձիուն վրայ: Կռիւ տեղի կունենար եւ թնդանօթներն ու հրացանները կորոտային: Երբ Համազասպը եկաւ, Սերգօն գնաց ճակատի դիրքերը, կռիւը կառավարելու եւ հրահանգներ տալու»⁴:

Բաքվից՝ Պ. Զափարիձեի և Բ. Շեքուղաևի գլխավորութայամբ ժամանած հանձնաժողովի ստուգումների արդյունքում պարզվում է, որ 3-րդ բրիգադում, որը նախկինում ուներ 4400

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 237:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 8:

⁴ Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 171-173:

սվին, մնացել էր ընդամենը 119-ը: 4-րդ, 15-րդ և 20-րդ գումարտակներում, որոնք նախկինում ունեցել են 1100-ական մարդ, մնացել էր ընդամենը 300-ը: Դրանից բացի, ջոկատի կորուստները՝ սպանվածներ և վիրավորներ, 892 մարդ: Ելնելով դրանից՝ հանձնաժողովը որոշում է՝ ջոկատը համալրելու և վերակազմավորելու համար հետ քաշել Բաքու, իսկ պաշտպանական շղթայում ժամանակավորապես տեղակայել գեներալ-մայոր Լ. Բիչև-րախովի զորամասերը և Գ. Պետրովի ջոկատը¹: Հուլիսի վերջերին ռազմաճակատն ընդհուպ մոտեցավ Բաքվին:

Թուրքերին դիմակայելու և Բաքվի պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով մի վերջին անգամ ձեռք առնվեցին միջոցներ, հայտարարվեց հերթական զորակոչ: Այդ առիթով ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի՝ Բաքվի հայությանն ուղղված հայրենասիրական կոչում ասվում էր. «Դու, հայ ժողովուրդ, դարեր շարունակ կաշվիդ վրա կրել ես այս բարբարոսությունները և այս վայրկյանին պատմական վտանգը նորից կանգնել է շենքիդ առաջ, սթափվի՛ր ու շարժվի՛ր հաղթելու կամ պատվով մեռնելու: Ընկերներ ու քաղաքացիներ, առանց ազդի խտրության գենքի տակ մտեք, շուտափույթ արձագանք տվեք իշխանության զորակոչին: Բաքվի հայ ժողովուրդ, դու նույնիսկ միայնակ քո ուսերի վրա կարող ես այս կռվի ծանրությունը վերցնել ու պատվով դուրս գալ անհավասար կռվից»²:

Օրհասական այդ օրերին, երբ վճռվում էր Բաքվի ճակատագիրը, Ռուսաստանից ռազմական անհրաժեշտ օգնությունը չստանալու և ուժերի անբավարարության պատճառով կտրուկ դրվեց Հյուսիսային Իրանից անդլիադիներին Բաքու հրավիրելու հարցը: Այդ առնչությամբ հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի շրջանում ծավալվեցին թե՛ քննարկումներ: Ստեղծված պայմաններում փորձելով Բաքվի պաշտպանության գոր-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 8:

² ՀԱՍ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 126, ք. 1:

ծուժ օգտագործել անգլիացիների զինական ուժերը՝ Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը, ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի կենտրոնական կոմիտեն, աջ էսէւներն ու սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկների խմբակցությունները որոշեցին ապավինել անգլիացիների օգնութեանը¹։ Ս. Վրացյանի բնորոշմամբ՝ «Դրութիւնը դառնում էր յուսահատական։ Ի՞նչ անել, ու՞մ դիմել։ Ռուսաստանից յոյս չկար... Մնում էր ազօտ հաւանականութիւն օգնութիւն ստանալ «երրորդ ուժից»՝ անգլիացիներից...»²։

Անգլիացիների օգնութեանը դիմելուն կողմ էր նաև Համագապը. «—Կը կասկածիմ, որ այս դուռերով կրնանք պաշտպանել Բազուն։ Մեզ կրնան փրկել միայն անգլիացիները, եթէ, ի հարկէ, անոնք մեծ ուժերով մտնեն Հոս, եւ ոչ թէ փոքրաթիւ ջոկատներով։ Հոս մեր դէմ կանգնած է նշանաւոր Նուրի փաշան. մեր խուզարկուները ամէն օր տեղեկութիւն կը բերեն, որ ան նոր ուժեր կը ստանայ, իսկ մենք ամէն օր ուժ կը կորսցնենք»³։

Հակառակ դրան՝ բոլշևիկները, ելնելով Արեւմուտքի քաղաքականութեան ամենուրեք հակադրվելու գիրքերից, դեմ արտահայտվեցին այդ տեսակետին՝ համարելով, որ «Բաքվի տերիտորիայում անգլիական զորքերի երևալը նշանակելու է այդ քաղաքի օկուպացիան անգլիական իմպերիալիզմի կողմից և Բաքու քաղաքը կորչելու է Ռուսաստանի համար»⁴։ Ստ. Շահումյանը, ելույթ ունենալով Բաքվի խորհրդի, շրջանային խորհուրդների և Կովկասյան Կարմիր բանակի ռադմահեդափոխական կոմիտեի հուլիսի 16-ի արտակարգ համատեղ նիստում, հայտարարեց. «Զրկել Ռուսաստանը Բաքվից՝ նշանակում է ամենածանր հարվածը հասցնել նրան։ Եթե մենք խոսում ենք Ռուսաստանի անկախութեան մասին, ապա նախապահութեամբ հոժարակամ կերպով

¹ Տե՛ս Ալյուցեան Ա., Ռուսոմբ Բագում (Դ.), էջ 65։

² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 168-169։

³ Մեպոսի. (նշվ. աշխ., հ. Թ, էջ 173։

⁴ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 214։

անգլիացիներին հանձնելով՝ թերևս մենք ամենամեծ հանցանքն ենք գործում Ռուսաստանի հեղափոխությունից»¹:

Այս ենթադրվող հանգուցալուծումը, իհարկե, չէր բխում Բաքվի բազմաքանակ հայ բնակչությունից: Տարված Բաքուն խորհրդային Ռուսաստանի կազմում պահպանելու խնդրով՝ բոլշևիկները մոռանում էին քաղաքի քրիստոնյա բնակչությունը սպառնացող մահացու վտանգը: Այս առումով ուշադրավ է «Բաքվի շիրիմներ» հոգվածաշարում Դ. Անանունի այն դիտարկումը, թե «Բոլշևիկական իշխանությունը Բաքում Ռուսաստանի համար էր աշխատում»²: Ուստի անգլիացիներին Բաքու հրավիրելու հարցով հրավիրված Բաքվի խորհրդի հուլիսի 25-ի արտակարգ նիստը աջ էսէռների, մենշևիկների ու դաշնակցականների՝ 259 ձայնի մեծամասնությամբ՝ ընդգեմ բոլշևիկների, ձախ էսէռների և մի խումբ ձախ դաշնակցականների 236 ձայնի, բանաձև ընդունեց անգլիացիներին հրավիրելու մասին³: Բոլշևիկները դեմ արտահայտվեցին անգլիացիներին Բաքու հրավիրելու մասին որոշմանը, ուստի Բաքվի խորհրդի գիշերվա ժամը 12:35 ըոպելին վերսկսված նիստում Ստ. Շահումյանը հայտարարում է ժողկոմխորհի հրաժարականը⁴: Բայց դրանից հետո կոմիսարները շարունակեցին մնալ իրենց պաշտոններին, և, ինչպես հետագայում՝ օգոստոսի 17-ին, հեռագրել է Ստ. Շահումյանը Վ. Լենինին, «...թեև ձևականորեն ժողկոմխորհը հրաժարական էր տվել, բայց փաստորեն շարունակում էինք մեր աշխատանքը»⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 194:

² Անանուն Դ., Բաքուի շիրիմները (II): Ստեփան Շահումյան, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 29, № 69, տե՛ս նաև ՀԱԱ. ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, ք. 54:

³ Տե՛ս Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 219, տե՛ս նաև Արզումանյան Մ., Ստեփան Շահումյան, էջ 565:

⁴ Տե՛ս Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 216-217:

⁵ Նույն տեղում, էջ 249:

Ստ. Շահումյանի ձեռնարկումներն այդ օրերին միավորված էին Խորհրդային Ռուսաստանից շուտափույթ զինական անհրաժեշտ օգնությունն ստանալուն: Այդ նպատակով Վ. Լենինին և Ի. Ստալինին հուլիսի 26-ի հեռագրով Ստ. Շահումյանն իր անհանգստությունն էր հայտնում ռազմական օգնություն ուղարկման համար. «Դրությունը ռազմաճակատում վատթարանում է օրեցօր: ...Բաքուն Ռուսաստանի համար փրկելու նպատակով անհրաժեշտ է չտալ օգնություն Ռուսաստանից զորքերով: Թախանձալից խնդրում եմ բոլոր միջոցները ձեռք առնել անմիջապես կանոնավոր զորամասեր ուղարկելու համար: Մեր դեմ կռվում են թուրքական կանոնավոր զորքերը, կան գերմանական հրահանգիչներ»¹: Այս հեռագրի կապակցությամբ Վ. Լենինը հուլիսի 29-ին Ստ. Շահումյանին պատասխանեց. «Զորքեր ուղարկելու համար միջոցներ ձեռք կառնենք, բայց հաստատապես խոսք տալ չենք կարող (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)»²:

Նման կեցվածքը տվյալ իրավիճակում հավասարազոր էր Բաքվի Կոմունան հաստատապես պաշտպանելուց հրաժարվելուն: Այս իմաստով տեղին է «Բաքվի շիրիմներ» հոգվածաշարում Դ. Անանունի այն դիտարկումը, թե «...Ռուսաստանը անհրաժեշտ չափով օգնություն չեկաւ Բաքուն, և նրա (Ստ. Շահումյանի – Գ. Ս.) քաղաքական ծրագրերը խորտակվեցին: Շահումյանը իշխողի աթոռից առաջնորդվեց բանտի նկուղը և վերջն էլ տմարդիօրէն սպանվեց Անդրկոսսական երկրում»³:

Բաքվի պաշտպանություն խնդիրն առավել ծանրացավ գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովի անակնկալ նահանջի հետևանքով: Հուլիսի 30-ին նա, առանց որևէ բացատրություն, հեռ է քաշում իր զորամասը Բալաջարի շրջանից դեպի

¹ Նույն տեղում, էջ 219-220:

² Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 50, Երևան, 1983, էջ 149:

³ Անանուն Դ., Բազուի շիրիմները (II): Ստեփան Շահումյան, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 29, № 69, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, ք. 54:

Սոսմգայիթ կայարան, այնտեղից հյուսիս՝ Դերբենդ անցնելու մտադրությամբ¹: Լ. Բիչերախովի հետ միասին քաղաքից հեռացան նաև Բաքվի պահակազորի 1000 զինվորներ²: Դրանով էլ՝ ավելի էր բարդանում Բաքվի վիճակը: Սեպուհի ղեկուկ բնորոշմամբ՝ «Պիչերախով՝ տեսնելով Բադուի վրայ կուտակուած սեւ ու մութ ամպերը՝ օր առաջ իր գլխուն ճաշը տեսած ու հեռացած էր. անկէ եւս յոյս չկար»³: Լ. Բիչերախովի կյանքին ու գործունեությանը նվիրած աշխատությունում Ա. Բեզուգովնին այդ առիթով գրում է. «Բիչերախովը հուսախաբ արեց ոչ միայն բոլշևիկների, այլև անգլիացիները սպասումները»⁴:

Ռազմական տեսանկյունից ոչնչով չարդարացված այդ նահանջը գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովը հիմնավորում էր քաղաքական զրդապատճառներով: Ի պատասխան իր հասցեին հնչած դավաճանության մեղադրանքների՝ Լ. Բիչերախովը գործին հղած հրամանում հրապարակավ հայտարարել է. «Ես կտրվեցի Բաքվի ճակատից շնորհիվ այն բանի, որ բոլշևիկները խոստացան Բաքուն հանձնել թուրքերին, սակայն իշխանությունը պահեն իրենց ձեռքում, ինչը որ երաշխավորել էին գերմանացիները⁵, և դրա համար որոշել էին ինձ գնել կռվի համար անելանելի վիճակի մեջ»⁶:

Ավելի քան դարմանալի է Բաքվից հեռանալուց անմիջապես հետո Մոզդոկում գտնվող եղբորը՝ գեներալ-մայոր Գեորգի

¹ Стів ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 8, տևն նաև Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг., док. № 213, с. 177, տևն նաև Безугольный А., նշվ. աշխ., с. 83.

² Միարոմեան Վ., Կովկասում ռազմադաշտերը եւ հայերը (Գ), էջ 30:

³ Մեպոս, նշվ. աշխ., Խ. Բ, էջ 168:

⁴ Безугольный А., նշվ. աշխ., с. 84.

⁵ Ի նկատի ունի Բեռլինում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Իոֆիմի գերմանացիների արած այն առաջարկի մասին, որ «...գերմանացիները կհամաձայնեին կասեցնելու բոլորերի հարձակումը Բաքվի վրա, եթե մենք երաշխավորեինք գերմանացիներին նավթի մի մասը: Իհարկե, մենք կհամաձայնենք» (ДВП СССР, т. I, с. 381).

⁶ Безугольный А., նշվ. աշխ., с. 85.

Բիչերախովին օգոստոսի 1-ին Լ. Բիչերախովի հղած նամակի բովանդակությունը, որում, մասնավորապես ասվում էր, որ «...եթե թուրքերին ծնկի չբերենք, պանխամիդը կտեղափոխվի Հյուսիսային Կովկաս և մենք կգառնանք սարուկներ»¹: Մինչդեռ, համախառնապես և համաթուրքական դրոշներով Հյուսիսային Կովկաս առաջացող թուրքական զորքերի ճանապարհը հնարավոր էր փակել միայն Բաքվի պաշտպանությունից միջոցով: Սակայն ճակատագրական այդ օրերին Բիչերախովը գերագույնս լքել ուղղաճակատը: Ս. Մելիք-Յուլչյանը, որը իրազեկ էր Բաքվում տիրող ուղղաճակատական անցուղարձին, իրական փաստերով վկայում է. «Հրամանատար Բիչերախովը իր կազմակերպչական քաղաքացիական 40 վերստ հեռավորությունից վրայ դռնուկով Սուլթանյան կայսրանից բաժանում է հայկական զորամասերից եւ զադտնի կերպով մեկնում է դէպի Հիւսիսային Կովկաս, գաւաճանելով իր կոչումին եւ թողնելով մեր զօրքերը առանց օտարազգի ուժերի օգնութեան»²:

Գնեբրալ-մայոր Լ. Բիչերախովի՝ Բաքվի ուղղաճակատային դիմը լքելու իրական պատճառն այլ էր: Նրա նպատակն էր անցնել Հյուսիսային Կովկաս և միանալ եղբորը՝ Գ. Բիչերախովին, որը խորհրդային իշխանությունից դեմ պատրաստվում էր խռովություն բարձրացնել թերեքի շրջանում³:

Բաքվի բուլչեիկյան իշխանություն և Լ. Բիչերախովի միջև առկա էին խոր հակասություններ: Ռ. Խոյլյանի վկայությամբ. «Բիչերախովը Յարական Ռուսաստանի զորավար էր եւ ցարիզմի ժամանակ նա ուղարկուած էր Պարսկաստան՝ ռուսական ազդեցությունը ուժեղացնելու համար: Նա ամբողջ հոգիով Ռուսաստանին եւ նրա շահերին նուիրուած մարդ էր. բայց նա չէր կարող ենթարկուել բուլչեիկներին եւ համայնավարության»:

¹ Նույն տեղում, շ. 96.

² Մելիք-Յուլչյան Ս., Բազումի հերոսամարտը (Դ), էջ 68:

³ Տե՛ս Патрацзев Я., նշվ. աշխ., շ. 202, տե՛ս նաև Лудшувейт Е., նշվ. աշխ., շ. 235.

Ամբողջ հոգիով նա հակահամայնավար էր: Եվ նա չենթարկուեց, չհպատակուեց, վերցրեց իր կողակներին եւ անցաւ Հիւսիսային Կովկաս, ուր նա պայքարեց բոլշեւիկների դէմ»¹:

Լ. Բիչերախովը ժողկոմխորհին ուղղված նամակով հրամանատարի պաշտոնում իր փոխարեն առաջարկել էր շտաբի սկես զնդատկետ Ջ. Ավետիսյանին: Նամակում այդ մասին ասվում էր. «Զօրաբանակի շտաբի գլխավոր Աւետիսովին.— Առաջարկում եմ Ձեզ ստանձնել Կարմիր բանակի ընդհանուր հրամանատարութեան պաշտօնը, մինչև նոր հրամանատարի նշանակելը, քանի որ պատճառաբանւած դրութեամբ արդէն ներկայացրել եմ իմ հրաժարականը: Ձեր պաշտօնը ստանձնելու մասին հաղորդեցէք բոլոր զօրամասերին:

Զօրաբանակի հրամանատար
Լազար Բիչերախով»:

Ռազմաճակատում ստեղծված անկազմակերպ վիճակին դուգահեռ՝ Բաքվում օր օրի սրվում էր նաև ներքաղաքական դրությունը: Ժողկոմխորհը հուլիսի 31-ին, ժամը 16-ին, Բաքվի խորհրդի և ռազմահեղափոխական կոմիտեի նիստում վերջնականապես վայր է դնում իր լիազորությունները²: Վերջինիս հրաժարականից հետո ստեղծվում է «Կասպիական նավատորմի կենտրոնական կոմիտեի և բանվորների, զինվորների, նավաստիների խորհրդի դիկտատուրա» կառավարությունը, որը հայտնի է Յենարոկիսպիի դիկտատուրա անունով: Նախագահն էր սոցիալ-խոտ-հեղափոխական Մ. Տյուշկովը, փոխնախագահը՝ ՀՅԴ անդամ Ալ. Առաքելյանը, ռազմածովային կոմիսարը՝ ղեկներալ-մայոր Հ. Բազրատունին (հիվանդության³ պատճառով նրան փոխա-

¹ Խոյնեան Ռ., 1918 եւ Բագովի հերոսամարտը, «Հայքեմիք», Պոսթըն, 1966, ԽԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 66-67:

² Կարմիր բանակի նոր հրամանատար, «Արեւ», Բագու, 1918, յուլիսի 24 (11), № 143:

³ Տես Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 229, տես նաև Արգումանյան Մ., Ստեփան Շահումյան, էջ 574:

⁴ Համազասպի բնակարանում 1918 թ. մարտի 15-ին Հ. Բագրատունու պատվին կազմակերպված ճաշկերույթից հետո երբ գնե՞րալը ուշ ժամին վերադառնում էր երկարուղու կայարանում գտնվող իր սպլոն-վագոն կացարանը, ճանապարհին մահաւիրործի է ներարկվում

րինում էր Գ. Մակարյանը¹: Դիկտատուրայի հուլիսի 31-ի ժամը 15:00-ին տարածած կոչում ասվում էր. «Բոլոր զորքերի հրամանատարներին եւ կոմիսարներին: Բազուկի դրուժիւնը կրիտիքական է: Փրկութեան համար իշխանութիւնն իր ձեռքն է առել Կասպից նաւատորմի կենտրոնական կոմիտէն: Յայտարարված է ժամանակաւոր դիկտատուրա չորս անձերից: Ուղարկեցէք զօրամասեր: Աջակցեցէք Բազուկի զօրաբանակին»²:

Յենտրոկասպիի դիկտատուրան իր նախաձեռնութեամբ Բաքվի ճակատի գլխավոր հրամանատար է առաջարկում Դադատանում գտնվող Լ. Բիչերախովին³: Սակայն նախքան վերջինիս հետ ուղիղ կապի հաստատումը Յենտրոկասպիի դիկտատուրան զորքի ընդհանուր հրամանատար է նշանակում Կովկասյան 5-րդ հրաձգային դիվիզիայի բրիգադի հրամանատար, ղեկերալ-մայոր Գ. Դոկուչանին, շտաբի պետ՝ գնդ. Զ. Ավետիսյանին, ռազմաճակատի մաստկարարման բաժնի պետն էր Մ. Տեր-Պողոսյանը⁴: Ս. Մելիք-Յուլջանի վկայութեամբ. «...Դոկուչանիւ միայն անունով էր զօրավար եւ նրա հրամանատարութիւնը թիւրիմացութիւն էր: Նա բաւական կը թուած, բարի եւ ջննալմէն մի անձնաւորութիւն էր, բայց չունէր ռազմական առանձին փորձառութիւն. միշտ էլ եղել է դասատու զինուորական դպրոցներում»⁵: Շտաբի օպերատիվ բաժնի պետն էր գերմանացի գնդապետ Ֆոն դեր Պֆլանցեին, որը, ըստ 3-րդ բրիգադի օպերատիվ ալյալների, թուրքերին տեղեկացնում էր «մեր ճակատի վիճակի մասին, որը հասցրեց

բաբար չարագործի կողմից: Վերավորվելու հետեանքով ծնկից ներքև անդամահատվում է գեներալի ձախ ոտը: Հ. Բագրատունին հիվանդանոցում մնում է մինչև սեպտեմբերի սկզբները (տես Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը, պր. Ա, էջ 37, տես նաև Հրանտ, Գեներալ մայոր Յակոբ Գերասիմովիչ Բագրատունի, «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, դեկտեմբերի 18, № 46):

¹ Մելիք-Եսլեան Ս., Բագուի երրոսամարտը (Ե), էջ 97:

² Բագուի կրիտիքական դրոյթինը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, օգոստոսի 2, № 150:

³ Տես Безугольный А., նշվ. աշխ., с. 90, տես նաև Բագուի կրիտիքական դրոյթինը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, օգոստոսի 2, № 150:

⁴ Տես «Արեւ», Բագու, 1918, օգոստոսի 18, № 162, տես նաև Бюлетени диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. к-та., Баку, 1918, 3 августа, № 2, տես նաև Безугольный А., նշվ. աշխ., с. 90.

⁵ Մելիք-Եսլեան Ս., Բագուի երրոսամարտը (Ե), էջ 98:

վերջին դավաճանական հարվածն առանց այդ էլ թույլ ու հյուժ-
ված Բաքվի բանակին»¹:

Բաքվում խորհրդային իշխանության անկման լուրն անակնկալի է բերում ՌՍՖՍՀ Ժողկոմխորհին: Անմիջապես վճիռ է կայացվում՝ Բաքու ուղարկել զինված ուժեր՝ իշխա-
նությունը վերանվաճելու համար: Բաքվի դեմ ուղարկվող զո-
րաբանակի հրամանատար է նշանակվում Պլատոն Յաշվիլին: Զորաբանակը, որ բաղկացած էր Կարմիր գվարդիական 5000
զինվորներից և ուներ հրետանիներ, գնդացիներ և մեծ քանա-
կությամբ ռազմամթերք, Մոսկվայից պետք է մեկներ օգոստոսի
6-ին²: Վ. Լենինը զորաբանակի հրամանատարությանը տվել էր
հետևյալ հրահանգը. «...զօրաբաժինը ամենից առաջ պետք է
տապալէ Բաքուի նոր կառավարութիւնը (իմա՝ Յենտրոկասպիի
դիկտատուրան — Գ. Ս.) և արտաքսէ Բաքուից անդլիացիներին,
իսկ եթէ այնպէս չլինի, որ քաղաքը չը մնայ խորհուրդների իշ-
խանութեան ձեռքում, այն դէպքում Եաշվիլին և նրա մարդիկ
պետք է հրդեհեն նաւթահանքերը և աւերեն Բաքուն»³: Ա. Մի-
կոյանն իր հուշերում նույնպէս վկայում է, որ Բաքվում իշխա-
նությունը հանձնելուց հետո «...Վ. Ի. Լենինի ցուցումով Բաքու
ուղարկելու համար Աստրախան էր ժամանել Կարմիր բանակի
մի դունդ»⁴: Սակայն Հյուսիսային Կովկասում սպիտակգվարդիա-
կանների տարած հաղթանակների պատճառով այդ «օդնութ-
յունն» այդպես էլ տեղ չհասավ⁵:

Այստեղ ուշադրավ է այն հանգամանքը, որ հուլիսի կեսե-
րից սկսած, երբ թուրքական զորքի դեպի Բաքու առաջխաղաց-
ման պայմաններում Ստ. Շահումյանն անընդմեջ հեռադրեր էր
հղում խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությանը՝ շուտա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 35ա, տե՛ս նաև Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 306:

² Տե՛ս Նոր արշաւանք Բագու դէմ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, օգոստոսի 29, № 171:

³ Նույն տեղում:

⁴ Միկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, էջ 314:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

փուլը՝ ռազմական օգնություն ուղարկելու ակնկալիքով, վերջինս, ըստ էության, գործնական քայլեր էջը ձեռնարկում, սակայն, երբ տապալվեց խորհրդային իշխանությունը, այն վերականգնելու համար շտապեցին մեծաքանակ զորք ուղարկել Բաքու: Այս և նման ուրիշ բազմաթիվ հետաքրքրական փաստերը պարզապես ստիպում են հանգել այն եզրակացության, որ Բաքվի Կոմունան իր անձնագուհ գործիչներով բոլշևիկներին քաղաքականություն մեծ խաղատախտակին զուգ տրվեց հակառակորդին:

Ավելին՝ նորահայտ արխիվային վավերագրերը վկայում են, որ Բաքվի սլաշտպանություն ձախողման դեպքում Վ. Լենինը քաղաքի բնակչության նկատմամբ, որում մեծ թիվ էին կադմում հայերը, ծրագրել էր իրագործել հրեշավոր գործողություններ: Այսպես՝ ուռա գրող Վլադիմիր Սոլոուխինն իր «Ցերեկվա լույսով» գրքում օգտագործել է հետազոտող Բ. Պուգաչովի կողմից փակ արխիվում հայտնաբերված՝ Վ. Լենինի հրահանգներով մի նամակ, որում վերջինս սահանջում էր «Բաքվից կարմիրների նահանջի դեպքում հրկիղել քաղաքն իր ողջ բնակչությամբ»¹: Այս առումով Վ. Լենինի բարոյական դիմանկարը դիպուկ է բնորոշել ուռա նշանավոր փիլիսոփա Նիկոլայ Բերդյաևը՝ գրելով. «...Համակվելով ծայրահեղական հեղափոխական գաղափարով, նա, ի վերջո, կորցրեց բարու և չարի անմիջական տարբերության ըմբռնումը, կորցրեց անմիջական կապը կենդանի մարդկանց հետ, թույլ տալով խաբեություն, կեղծիք, բռնություն, դաժանություն...»²: Ահա այդպիսի բարդ և անելանելի իրավիճակում էին Բաքվի սլաշտպանները շարունակում կռիվը թուրքական զորքերի դեմ:

¹ Солоухин В., При свете дня, Москва, 1992, с. 216, տե՛ս նաև Խորշոդյան Ռ., Եղեռնը և բոլշևիզմը, «Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր», № 2, Երևան, 1995, էջ 30:

² Մնջբերումն ըստ՝ Խորշոդյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 31:

Միաժամանակ, ռազմաճակատում դրուժյունը գնալով վատանում էր. թուրքական բանակը երկաթուղով նորանոր համալրումներ էր ստանում, որոնք միանգամից նեավում էին մարտի: Հուլիսի 31-ին թուրքական զորքերն արդեն մոտեցել էին Սուլեյմանիթին, իսկ հյուսիսային խումբը՝ Բիբի-Հեյբաթին¹: Թշնամու հերթական գրոհը տեղի ունեցավ հուլիսի 31-ի առավոտյան: Հայ մարտիկները, Համադասպի առաջնորդութամբ, որը մարտադաշտում ստանձնել էր կենտրոնի՝ Սալյանի զորանոցային հատվածի ճակատի հրամանատարությունը, հետ են շարտում թուրքերին: Ս. Մելիք-Յուլջյանը վկայում է. «Կատաղել էր եւ թշնամին: Նրա գրոհը մեծ էր: Բայց նա էջը սպասում հայ զինուորի այս սոսկալի յամառութիւնը, կատաղի գիմադրութիւն... Գործում էին եւ Համադասպի չորրորդ եւ հինգերորդ հրետանիները, որոնք կարմրած թնդանօթների բերաններից անընդհատ ռումբեր էին նետում դէպի թշնամին»²:

Թշնամու դեմ սլաքարի դուրս եկավ Բաքվի ամբողջ հայությունը՝ ծերերն ու երիտասարդները, պատանիներն ու երեխաները, տղամարդիկ ու կանայք, ձեռնարկատերերն ու բանվորները, արհեստավորներն ու առևտրականները, մտավորականներն ու պաշտոնյաները: «Բոլոր խաւերը,՝ վերհիշում է Ս. Մելիք-Յուլջյանը,՝ հարուստ թէ աղքատ, կին թէ տղամարդ, ծեր թէ երեխայ իրենց լուծան էին բերում ընդհանուրի ազատութեան գործին—մէկը՝ կռուով, միւսը՝ գործով, երրորդը՝ դրամով, չորրորդը՝ հացով, հինգերորդը՝ փամփուշտ կրելով ու ջուր մատակարարելով...»³:

Օգոստոսի 1-ին Նուրի փաշան հրաման է արձակում շարունակել հարձակումը Բաքվի ուղղությամբ: Թաքցնելով քա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 8:

² Մելիք-Յուլջյան Ս., Բազուի ներսամարտը (Դ.), էջ 72-73:

³ Նույն տեղում, էջ 72:

ղաքը գրավելու նպատակը՝ Նուրի փաշան իր հրամանը հիմնավորում էր անհեթեթ պատճառաբանությամբ. «Ելիզավետպոլի մոտ շատ վատ կլիմայական պայմանների պատճառով անհրաժեշտ է զորքը տեղափոխել դեպի արեւելք»¹:

Թուրքական զորամասերի և հայ դիմադրական ուժերի միջև մարտերը վերսկսվում են օգոստոսի 2-ին: Բաքվի համար օրհասական այդ օրերին Հյուսիսային Կովկասից Աստրախանի վրայով Բաքվի պաշտպաններին օգնության են հասնում նշանավոր հայդուկներ Սեբաստացի Մուրադը², Սեպուհը, Ստեփան Ծաղիկյանը³ և հնչակյան գործիչ Վահագն Նալբանդյանը⁴: Ազգային-ազատագրական պայքարի բովով անցած հին հայդուկների ժամանումը Բաքու մեծ ոգևորություն առաջ բերեց քաղաքի պաշտպանների շարքերում: Բաքվի պաշտպանները կռվում էին անօրինակ քաջությամբ: Համախմբելով իրենց ուժերը և գործի դնելով մարտական ողջ կարողությունները՝ նրանք արիաքար պաշտպանվում էին՝ ձախողելով հակառակորդի բոլոր ձեռնարկումները: Կռվում քաջաբար զոհվեց 16-րդ գումարտակի 1-ին վաշտի հրամանատար պորուչիկ Ալեքսանդր Սահակյանը⁵, ստացած ծանր վերքերից օգոստոսի 12-ին հիվանդանոցում իր մահկանացուն կնքեց նաև զանգեղուրցիների 17-րդ գումարտակի 4-րդ վաշտի հրամանատար Ասլան Սարգսյանը⁶:

Բաքվի շուրջ ստեղծված այդ ծանր օրերին, Գանձակում գտնվող Աղրբեջանական Հանրապետության կառավարությունը

¹ Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ, էջ 168-169:

² Տե՛ս Գևորգյան Հ., Սեբաստացի Մուրադ, Երևան, 2003, էջ 356:

³ ՀՀԴ անդամ Ստեփան Ծաղիկյանը 1922 թ. հուլիսի 21-ին թիֆլիսում Արտաշես Գևորգյանի և Պետրոս Տեր-Պողոսյանի հետ մասնակցել է հայ ժողովրդի դակիճ Ձեմալ փաշայի ահաբեկմանը:

⁴ Տե՛ս «Յառաջ». Փարիզ, 21-րդ տարի, 1949, դեկտեմբերի 11, № 1434:

⁵ Տե՛ս «Արեւ», Բազու, 1918, օգոստոսի 9 (յուլիսի 27), № 154:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 10, տե՛ս նաև «Արեւ», Բազու, 1918, օգոստոսի 15, № 159, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Ջանգեղուրցի Ասլանը (մի էջ Բաքվի 1918 թ. հերոսամարտից) «Սյունյաց երկիր», Կապան, 2008, ապրիլի 26, № 10-11:

նը՝ հանձին արտաքին գործոց նախարար Մահմեդ Հասսան Հա-
 ջինսկու, քաղաքը հանձնելու վերաբերյալ նամակ հղեց Հայոց
 Ազգային խորհրդին, որում, մասնավորապես ասվում էր. «Ես
 խնդրում եմ Ձեզ հաւատալ, որ սպիտակ դրօշակ բարձրացնելը
 Ձեզ կըտայ անձեռնմխելիութեան և իրաւահաւասարութեան կա-
 տարեալ երաշխիք»¹: Ադրբեջանի կառավարութեան պահանջն էր.
 ա) Բաքուն պետք է ճանաչի Ադրբեջանի իշխանութիւնը, բ)
 կռիւղ բոլոր ուժերը պետք է գլխաթափ արվեն, գ) Ադրբեջանին
 անվնաս պետք է հանձնվին քաղաքը, նալթա հանքերը և պետա-
 կան բոլոր գույքերը²: Նմանաբնույթ բովանդակութեամբ նամակ
 ուղարկեց նաև «Արևելք» զորախմբի գլխավոր շտաբի պետ,
 թուրքական ծառայութեան փոխգնդապետ Էնեստ Պարակեն³,
 որի սպառնալից նամակում ասվում էր. «Բագուի հանդէպ
 գտնւած գերմանական շտապից, որպէս նրա մեծաւորը, ես գալիս
 եմ բանակցել՝ քաղաքը առանց կռւի յանձնելու հնարաւորու-
 թեան մասին: ...Արդ՝ եթէ որ այդ նալթային քաղաքը չկամե-
 ցաք անվնաս և առանց կռւի յանձնելու՝ մեզ ամէնքիս նրանից
 օգտւելու համար, այն ժամանակ պէտք է կռւենք: Հայերի կեան-
 քը ու գոյքը պիտի փչանայ: Եւ կը փչանայ»⁴:

Պարակեի նամակին հաջորդեց թուրքական շտաբից
 ստացված նամակը, ուր թուրքին յուրահատուկ շողոքորթ լեզ-
 վով գրված էր. «Երկար տարիներ հայերի և թուրքերի մէջ
 եղած որդիական և հայրական հին բարեկամութիւնը նորոգած
 կը լինիք, եթէ որ առանց արունհեղութեան Բագուն յանձ-
 նէք»⁵: Հայոց Ազգային խորհուրդն իր պատասխան նամակում
 թուրքական և գերմանական սպառնալիքները դնահատեց որ-

¹ Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը, պր. Բ, էջ 32:

² Տնս «Աշխատուոր», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 8, № 127:

³ Բարուն գրավելուց հետո Խալիլ փաշան իր ղեկավարած շտաբից Պարակեին ազատեց
 զբաղեցրած պաշտոնից (տես Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-
 1919), с. 587):

⁴ Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը, պր. Բ, էջ 34-35:

⁵ Նույն տեղում, էջ 37, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 112, ք. 1-2:

սկես պատերազմական օրենքների ռադիկալիզմը. «Ձեր սպառնալիքը Բագլի Հայ բնակիչները ջնջելու, պատերազմական սովորությունների մէջ չլուսած մի ակա է, որի գէտ մենք բացարձակօրէն բողոքում ենք ամբողջ լուսաւոր աշխարհի առաջ»¹:

Օգոստոսի 2-ին թշնամին ամբողջ ճակատով անցնում է գրոհի: Համազասպի հրամանով 16-րդ դումարտակը, առաջ շարժւելով Բալաջար կայարանի ուղղութեամբ, հակառակորդին հարվածում է Սալյանի զորանոցների շրջանում, իսկ 21-րդ դումարտակը դիրքավորւելով Սալյանի զորանոցներից մինչև Բալաջար՝ թշնամուն թույլ չէր տալիս առաջանալ: Այդ կռիվներում աչքի էր ընկել 16-րդ դումարտակի հրամանատար շտաբս-կապիտան Ա. Դովլաթյանը: Թշնամին, տալով մեծ կորուստներ, նահանջում է 200-ից 300 մետր²:

Օգոստոսի 2-ի դրութեամբ, քաղաքը պաշտպանութեան համար բաժանւել էր երեք տեղամասի. ձախ թևը՝ ծովից մինչև սպանդանոց, հանձնարարւած էր փոխգնդապետ Հարությունյանին, կենտրոնը՝ սպանդանոցից մինչև Բալաջար՝ Համազասպին, իսկ աջ թևը՝ շտաբս-կապիտան Խոջաէյնաթյանին: Այդ զորամասերը կենտրոնացել էին մեկ զինվորայնում, որի հրամանատարն էր գնդապետ Ս. Ղազարյանը³, բանակի հրամանատարն էր գեներալ-մայոր Գ. Դովուհանը, իսկ ռազմածովային կոմիսարը՝ գեներալ-մայոր Հ. Բալդաստունին⁴: Համաձայն Ա. Գյուլիսանդանյանի տեղեկութեան, Բաբլի սպաշտպանների զինքերը դասավորւած էին հետևյալ ձևով. «Աջ թևի զինավարութիւնը յանձնւած էր գլխապետ Բէկ-Զուրաբովին, որի հիւանդութեան պատճառով օգոստ. [տի] 4-ին նրան փոխարինեց զնդ. Յարութիւնեանը: Սպեանի զորանոցների շրջանը բռնել էր Շամախու զորամասը՝ Համազասպի զինատարութեամբ. աջ կողմը բռնել էին 4, 5, 10 եւ 20-րդ դումարտակները՝ փոխ-գնդապետ Խոջաէյնաթյանի զինավարու-

¹ Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը, պր. Բ, 124 41:

² ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 9:

³ ՏԵՍ Ա-ԴՈ (Հովհաննէս Տեր-Մարտիրոսյան), Հայտնական երկունքը, էջ 529:

⁴ ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 9, տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 258:

թեամբ»¹: Այսպիսով՝ Համազասպի բրիգադը, որը խուզարկվեց հետ էր քաշվել Համալրվելու, վերականգնվելու և հանգստանալու համար, չհասցնելով ոչինչ անել, նորից պետք է գրավեր դիրքեր՝ քաղաքը պաշտպանելու համար: Եվ քանի որ աջ և ձախ թևերը թույլ էին, քաղաքի պաշտպանութան ամբողջ հույսը մնացել էր Համազասպի բրիգադը²:

Օգոստոսի 3-ին Սեբաստացի Մուրադն ու Սեպուհը մեկնում են ռազմաճակատի ամենադժվարին շրջանը՝ Բալաջար, որը պաշտպանում էր Համազասպը³: Նույն օրը թշնամին կրկնապատկված ուժերով Բիբլի-Հեյբաթի և Պատամդարի շրջանում կազմակերպեց հզոր գրոհ՝ պաշտպանութան աջ թևի ու կենտրոնի վրա՝ գլխավոր հարվածն ուղղելով դրանց հատման կետում գտնվող՝ շտաբ-կապիտան Ա. Դովլաթյանի գլխավորած 16-րդ գումարտակի դեմ: Թշնամու թնդանոթները, գնդացիները և հրացանները հուժկու կրակ թափեցին Բաքվի պաշտպաններին վրա: Համազասպի զորամասը անընդմեջ երթարկվելով հակառակորդի հարձակումներին, աննկուն պաշտպանում էր դիրքերը: Ռազմաճակատի աջ թևում անօրինակ քաջութամբ կողք կողքի կռվում էին Սեբաստացի Մուրադի և ՍԴ Հնչակյան կուսակցութան անդամ Պողոս Տեր-Դավթյանի ջոկատները⁴: Թշնամին ավելի ուժգին հարվածներ էր տեղում հատկապես Համազասպի զորամասի և շտաբ-կապիտան Ա. Դովլաթյանի գլխավորած գումարտակի դիրքերի վրա: Հակառակորդի հերթական գրոհներից մեկի ժամանակ հերոսի մահով զոհվում է Ա. Դովլաթյանը⁵: Թվում

¹ Գիլյանդանեան Ա., Օգոստոս եինգը (մի էջ Բազուի հերոսամարտից), «Լեն», Փարիզ, Ա տարի, 1933, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, № 2, էջ 115, տե՛ս նաև Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայրենի երկունքը, էջ 529:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 9:

³ Տե՛ս Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 171:

⁴ Տե՛ս Սողոմոնյան Զ., Ամմահուրյան ճամբաներով (ձեռագիր հուշագրություն), Կապան, 1975, էջ 4: Չնուգրի ինդիմակը Պողոս Տեր-Դավթյանի եղբոր որդին է: Հուշագրությունը պահվում է մեր անձնական արխիվում:

⁵ Տե՛ս Бюлетени диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. к-та., Баку, 1918, 3 августа, № 2.

էր, թէ լիովին բեկտորացած գումարտակը տեղի է տալու: Սակայն վերջիններս թշուառ լցված գումարտակին գրոհի է տանում Սեբաստացի Մուրադը: «Զինուորները, Մուրաթի քաջալերական խօսքերէն ոգեւորուած, միշտ կը յառաջանային, իսկ թշնամին կը նահանջէր: Երկու երեք ժամուան կռիւէ մը յետոյ, հայ զինուորները նորէն գրաւեցին իրենց նախկին դիրքերը եւ թշնամին քշուեցաւ երկաթուղիի գծին միւս կողմը»¹, - գրում է դեպքերի անմիջական մասնակից Սեպուհը: Դժբախտաբար, բարձունքը գրավելու ժամանակ քաջաբար զոհվում է Մուրադը²: Սեպուհն իր հուշերում, վերհիշելով այդ գրվազը, գրում է. «...Հարագուշակ եւ աղետաբեր դեպի մը եկաւ դպաւ անոր ճակատին, եւ ան, թաւալգոր, գնաց բլուրի զառվարէն գէպի թշնամիին կողմը»³:

Բիբի-Հեյրաթի շրջանում փոփոխական հաջողութիւններով մարտերը շարունակվեցին նաեւ օգոստոսի 3-ի լույս 4-ի գիշերն ու ցերեկը: Օգոստոսի 3-ի թիւակա գերակշռութիւնը թշնամին փորձում էր ամբողջ ճակատի երկայնքով նեղել Բաքվի պաշտպաններին ու միաժամանակ կաղմակերպել ճեղքում աջ թևում⁴ Կասպից ծովի ափին գտնվող Շիրսով գյուղից դեպի Բիբի-Հեյրաթի նախահանքերը տանող հատվածում⁴:

Օգոստոսի 4-ին Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Գյուլխանյանը ստանում է Մյուրսեկ վաշայի անունից

¹ Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 174:

² Տե՛ս Վարանդեան Մ., Մուրաթ (Սեբաստացի ոսգիի կեսնքն ու գործը), էջ 339:

³ Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 176: «Հորիզոն» հաղորդած մի տեղեկության համաձայն, Մուրադը փրկվում է եղև յոթ տեղից (տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, դեկտեմբերի 7, № 15): Մուրադի մահը մեծ վիշտ էր պատճառել Բաքվի ողջ հայությանը և հատկապես գինգուրախներին: Թաղման ժամանակ արցունքն աչքերին դաժբանական է ասել նաև զնո. Պետրովը. «...բոլշևիկական հեծելազորի հրամանատարը՝ գնդապետ Փետրով լսելով խօսեցաւ իր դամբանականը, հերոսին դագաղին առջև» («Յառաջ», Փարիզ, 1949, դեկտեմբերի 13, № 1435): Հետագայում Մուրադի մարմինը տեղափոխվում է Թիֆլիս և ամփոփվում Խոջիվանքի գերեզմանատանը: Մուրադից մնացած միակ մասունքը՝ Շուշիում նվեր ստացած արծաթե ծխատուփը, պահվել է Փարիզի ՀՅԴ՝ քանգարանում (տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ.Դ. տունը, «Վ.Թ», Փարիզ, 1938, 2 տարի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4, էջ 97):

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2. գ. 94, բ. 9:

նախորդ օրն ուղարկված սպառնալից նամակը, որում ասվում էր. «Ձեզ, ի հարկ է, յայտնի է, որ Բազելի դէմ գործում է Օտոմանեան զօրքը: Եթէ դուք համաձայնեք քաղաքը յանձնել առանց կռւի, այդ դէպքում բոլորի իրաւունքները՝ առանց դաւանանքի և ազգութեան խտրութեան՝ կապահովեն: Առանձնապէս Ձեզ, հայերիդ, այդ դէպքում թոյլ կտրւի և կապահովւի Ձեր երթն անարգել կարգով Բազելից Հայաստան, եթէ, ի հարկէ Դուք նոյնպէս ցանկանաք: Իսկ եթէ քաղաքը չյանձնւի, նա յամենայն դէպս պիտի առնուի, բայց այն ժամանակ թափած արիւնի և առաջացած վնասները ամբողջ պատասխանատուութիւնը կընկնի Ձեզ վրայ: Եթե Դուք համաձայն էք քաղաքը յանձնել, խնդրում եմ Ձեզ անյապաղ պատասխանել Ձեր ներկայացուցչի միջոցով: Խնդրում եմ ընդունել իմ յարգանքի հաւաստիքը»¹:

Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի կողմից Մյուլհուսել փաշային ուղարկվում է հետևյալ պատասխանը. «Այդ առաջարկի առթիւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան Կոմիտեն որոշել է.— Ոչ մի բանակցութեան մէջ չմտնել տաճկական զօրքի հրամանատարի հետ և շարունակել սկսած պատերազմը մինչև վերջը և թողնել անհետևանք վերև բերած առաջարկը: Այսպիսի որոշում են կայացրել Բազելի այժմեան իշխանութիւնը—Ցենտրո-Կոսպի դիկտատուրան և ժամանակաւոր Գործադիր Կոմիտէի նախագահութիւնը: Նման որոշում է կայացրել նաև Բազելի Ազգային խորհուրդը»²:

Քաղաքի մատույցներում՝ Պատամհարում, թեժ մարտեր ծավալվեցին հատկապես օգոստոսի 5-ի լուսաբացին: Թշնամու գրոհը հանկարծակի էր, որն ավարտվեց Բիբի-Հեյբաթի նավթահանքերի գրավումով: Սակայն հայ մարտիկները մի կերպ կարո-

¹ «Արև», Բագու, 1918, օգոստոսի 8, № 153, տե՛ս նաև Գիւլխանդանեան Ա., Օգոստոսի իրիկը (մի էջ Բագուի հերոսամարտից). «Աւմ», Փարիզ, Ա տարի, 1933, (օրեմբեր-դեկտեմբեր, № 2, էջ 116-117:

² Նոյն տեղում:

ղանում են իրենց ձեռքում սլահել Բիրի-Հեյբաթը Բաիլով թաղամասից բաժանող բլուրները՝ հարվածի տակ դնելով թշնամու առաջխաղացումը¹։ Նույն ժամանակ թշնամին, երեք գումարտակներով և երկու թնդանոթներով կենտրոնում ճեղքելով պաշտպանությունը, Սալյանի զորանոցների շրջանում անցնում է հարձակման։ Հակառակորդին դիմադրավում էին Համազասպի գլխավորած զորամիավորումները։ Հայ մարտիկները կռվում էին անձնուրաց, տեղ-տեղ նետով և հակազորհի։ Թեժ մարտերը տևեցին ավելի քան երկու ժամ։ Առանձնապես աչքի են ընկնում 16, 17 և 21-րդ գումարտակները, ինչպես նաև պորուչիկ Ռ. Արզանյանի հրամանատարությունում գործող 5-րդ մարտկոցը²։ Համազասպի «Արեւ» օրաթերթին տված հաղորդագրությունում այդ կռիվների մասին ասվում է. «Թշնամին մօտաւորապէս երեք բաւաւրիտնային ուժերով 2 թնդանոթով և 18-20 գնդացիներով յարձակման անցաւ դիշերւայ 4 ժ. 15 րոպէին։ Յամառ ու տաք սւինամարտից յետոյ թշնամուն յաջողեց գրաւել մեր առաջապահ խրամատները։ Թշնամու գլխաւոր հարւածն ուղղուած էր Սալեանի զօրանոցի մօտ դտնւած ֆրոնտի միջին մասին։ Այս մասում դտնւած 21-րդ բաւաւրիտնի ղինւորները մի քանի անգամ հակահարձակման անցան, բայց թշնամու գերազանց ոյժի և մահաբեր գնդացիւային ուժեղ կրակի տակ մեր հրամանատարական կազմից ընկան մի քանիսները և մերոնք ստիպւած եղան մի փոքր յետ քաշել և գրաւել աւելի յարմար դիրքեր։ Նոյն հակա-յարձակման էր անցնում նաև 16-րդ բաւաւրիտը և սա էլ նոյն պատճառներով ստիպւած էր յետ քաշել և գրաւել նոր դիրքեր։ Նոյն դրութիւնը և միւսների նկատմամբ։ Թշնամուն ժամանակաւորապէս յաջողեց գրաւել մեր խրամատները խոշոր կորուստների դնով և կարողացաւ այդ խրամատները պահպանել մինչև

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 9, տե՛ս նաև Գիւլիսանդանեան Ա., Օգոստոս հիմնը (մի էջ Բագովի հերոսամարտից), էջ 118։

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 9։

առաւօտուայ ժամը 8 և 45 րոպէին»¹: Արագ կարգով վերադասա-
վորելով ուժերը՝ Համազասպն անցնում է վճռական հակադրո-
հի: «Օգոստոսի 5-ից առաւօտուայ 13 1/2 ժամին մեր զօրաբա-
նակն իր բոլոր ճակատներում անցաւ յարձակման թշնամուն
իր դիրքերից վանելու համար»², - գրում է «Արեւ»-ը:

Բաքվի ուժերին մեծ կորուստների գնով հաջողվում է ոչ
միայն կասեցնել Բախլով ներխուժած թշնամու առաջխաղա-
ցումը, այլև շրջանցել հակառակորդին և թիկունքից հարվածել
նրան: «Պահեստում եղած վաշտերին հրաման արձակեցի հա-
կա-յարձակման անցնել: Նկատելով թշնամու արշաւը դէպի
մեր ձախ թեւը, հրահանգ[եց]ի վաշտապետ Օրբելեան[ին] գրոհ
տալ թշնամու զօրաշարքերի վրայ և յետ մղել նրան. և այս
հրահանգը կատարւեց յաջողութեամբ: Օրբելեանը վիրաւոր-
ւեց, բայց շնորհիւ նրա յաջող հակա-յարձակման, թշնամին
սկսեց յետ նահանջել, թիկունքից սկսեց խփել թշնամուն էնդե-
լեան զօրամասը և թշնամին յանկարծակի եկած այս անսպասե-
լի անյաջողութիւնից սկսեց փախչել: Թշնամու փախուստը
նկատելով հրամայեցի միջին մասերում գտնւած զօրամասերին
ևս հակայարձակման անցնել զօրաշարքերը, ուռա գոչելով:
Բոլոր կողմերից գրոհ տւին թշնամու վրայ, յետ շարտեցին և
սկսեցին հետապնդել թշնամուն ամեն ուղղութեամբ, որը խու-
ճապի մասնւած փախչում էր, թողնելով ուղմի դաշտում 2
գնդացի, գերիներ, շատ ռումբեր, զոհեր և հրացաններ»³, - աս-
ված է Համազասպի հաղորդագրութիւնում: Այդ օրվա կռիւում
առժամանակ հաջողվեց կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը:
«Եթէ մեծ պատերազմի ընթացքին մեզ յաջողւել է քաջաբար
դիմադրել և ջարդել թշնամուն, այդ լաւագոյն և մեծ օրերի

¹ Սեր ֆրոնտով. Օգոստոսի 5-ի կոխը Սալիանի զօրանցի շրջանում, «Արեւ», Բագու, 1918, օգոստոսի 17 (4), № 161:

² Դրոյիներ մեր ֆրոնտով: Թշնամին պարտւած, «Արեւ», Բագու, 1918, օգոստոսի 7, № 152:

³ Սեր ֆրոնտով. Օգոստոսի 5-ի կոխը Սալիանի զօրանցի շրջանում, «Արեւ», Բագու, 1918, օգոստոսի 17 (4), № 161:

շարքին անսպասելիորեն պետք է դասել եւ Օգոստոս հինգը, երբ հայ երիտասարդությունը, նրա մարտական կուսակցությունը եւ ընդհանրապես հայ զինվորի ցուցադրած քաջությունը հասանելի էր հերոսության...»¹, - գրում է Ա. Գյուլիսանյանը:

Այսպիսով՝ ահռելի էր Բաքվի մատուցներում հուլիսի 31-ից օգոստոսի 3-ը Սալյանի զորանոցների, Բիրի-Հեյբաթի շրջանում և Հաջիհասանի հովտում ծավալված ինքնապաշտպանական մարտերի նշանակությունը: Արդյունքում՝ թուրքերը, մարտի դաշտում թողեցին ավելի քան 1200 սպանված, մեծ քանակությամբ զենք և ռազմամթերք, 4 թնվանոթ, 116 գնդացի, մեկ գնդի շտաբի դադտնի գրություններ և այլն²: Թշնամին ճողոպրեց և հետ շարժվեց Բաքվից ավելի քան 40 կմ հեռու գտնվող Ալյաթ կայարան³:

Բաքվի տակ օգոստոսի 4-5-ը թուրքական զորքերի կրած սարսափական մասին դեպքերի անմիջական մասնակիցներից գնդապետ Ռյուշտյուն իր հուշերում գրում էր. «Հրետանային, գնդացրային ու հրացանային ուժեղ կրակի պաշտպանության տակ հակառակորդը հակահարձակման անցավ և 10-րդ ու 13-րդ գնդերի զինվորներին ստիպեց նահանջել: ...Մեր կրած կորուստները զգալի էին... Այդպիսով, 1918 թվականի օգոստոսի 5-ին հյուսիսային խմբի ձեռնարկած հարձակումը ետ մղվեց հակառակորդի կողմից... զինվորները հոգնել էին, կորուստները գնալով մեծանում էին, բարոյական վիճակը խախտվել էր»⁴:

Բարձր դնահատելով օգոստոսի 2-5-ը տեղի մարտերի նշանակությունը՝ «Հորիզոնը» գրել է. «Օգոստոսի 2-5-ի հերո-

¹ Գիլյանդանեան Ա., Օգոստոս հինգը (մի էջ Բագովի հերոսամարտից), էջ 121:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 9. տե՛ս նաև Գիլյանդանեան Ա., Օգոստոս հինգը (մի էջ Բագովի հերոսամարտից), էջ 120, տե՛ս նաև Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոթեան երկունքը, էջ 530:

³ Տե՛ս Գիլյանդանեան Ա., Օգոստոս հինգը (մի էջ Բագովի հերոսամարտից), էջ 120:

⁴ Մեջբերումն ըստ՝ Մարգարյան Ե., ԳՂՎ. աշխ., էջ 411:

սամարտը արժանի է յաւերժացման պատմութեան էջերում: Կարելի է ասել, որ այդ երեք օրւայ ընթացքում բոլոր բազէցիք անխտիր հերոսներ էին դարձել»¹: Օգոստոսի առաջին օրերի հաղթական մարտերը բարձրացրեցին Բաքվի պաշտպանների պայքարի ոգին, ապացուցելով, որ կարելի է փրկվել ահեղ թշնամու դեմ կռվելիս՝ համալսմբված ու վճռական պայքարով:

Թուրք ջարդարարներին դեմ անհավասար գոտեմարտում ծանր կորուստներ ունեցավ նաև Համազասպի գլխավորած 3-րդ բրիգադը: Անձնվիրաբար ընկան բազմաթիվ հայորդիներ, որոնց թվում էին Համազասպի օգնական Սերգո Մանուչարյանը², առաջին ձիավոր հարյուրյակի հրամանատար, գանձակեցի Իսահակ Արզումանյանը, 17-րդ գումարտակի 1-ին վաշտի հրամանատար, վանեցի Մկրտիչ Դանթեյանը³, շինուհայրցի Պատվական Մկրտչյանը, 9-րդ գումարտակի հրամանատար Սրապիոն (Սոյոպա) Թամրազյանը, 16-րդ գումարտակի 1-ին վաշտի հրամանատար ենթասպա Մելիք-Շահնազարյանը և ուրիշներ⁴: Ընդհանուր առմամբ, զոհվեց 14 սպա: Սպաներից բացի, 3-րդ բրիգադի զինվորների կորուստները կազմում էին 130 սպանված և 280 վիրավոր, ընդամենը՝ 415 մարդ⁵: Ծանր վիրավորվածների մեջ էին հեծյալ դիվիզիայի հրամանատար Ռ. Սաֆարյանը, 15-րդ գումարտակի 1-ին վաշտի հրամանատար Աբրահամյանը, 15-րդ գումարտակի 4-րդ վաշտի հրամանատար ենթասպա Մելիք-Ստեփանյանը, 21-

¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 25, № 218:

² Տես Բալայեան Գ., Սերգոյի յիշատակին, «Արես», Բազու, 1918, օգոստոսի 8 (յուլիսի 26), № 153:

³ Մ. Դանթեյանը եղել է Անդրանիկի գլխավորած 1-ին ջոկատի զինվորներից: Մասնակցել է Դիմանի ճակատամարտին: Այնի է ընկել հատկապես Գյոթչայի շրջանում հունիսի 27-30-ը ընկած կռիվներում (տես Գ., Սկրտիչ Դանթեյան, «Արես», Բազու, 1918, օգոստոսի 8, № 153):

⁴ Տես Գլխավորաձեռնեան Ա., Օգոստոսի հինգը (մի էջ Բազուի հերոսամարտից), էջ 120, տես նաև «Արես», Բազու, 1918, օգոստոսի 8 (յուլիսի 26), № 153, տես նաև օգոստոսի 9 (յուլիսի 27), № 154, տես նաև օգոստոսի 11 (յուլիս 29), № 156, տես նաև Պալեան Ա., Պատմականը, «Արես», Բազու, 1918, օգոստոսի 10, № 155, տես նաև Ալեքսեյան Ա., Ռուսոմոն Բագուով (Բ), էջ 41, տես նաև Ա-Դ (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոթեան նրկունը, էջ 530:

⁵ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 10, տես նաև Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 171-172:

ըդ գումարտակի 2-րդ վաշտի հրամանատար պողպորուչիկ Օրբեկյանը, 21-րդ գումարտակի 3-րդ վաշտի հրամանատար Ենթասպա Այդինյանցը, ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Մարտին Շաթիրյանի որդին՝ թնդանոթաձիգ Ռուբենը և ուրիշներ¹:

Ցավոք, օգոստոսի 5-ի հաջողութիւննից հետո, երբ հակառակորդից տեսական ժամանակ պետք է պահանջվեր ուժերը վերակազմավորելու և վերադասավորելու համար, Բաքվի դորքը ուժերի անբավարարութեան պատճառով չկարողացավ օգտվել ընձևոված հնարավորութիւննից և չգարգացրեց հետագա առաջխաղացումը, բավարարվելով միայն քաղաքը շրջապատող լավագույն դիրքերի և Պատամար սարի դրավումով²: «Թշնամու բախտից,~ վերհիշում է Ս. Մելիք-Յուլչյանը,~ մերոնք երկար արշաւանքներից բոլորովին ուժասպառու յոգնած էին եւ հնարաւորութիւն չունէին հետապնդելունրան: Մենք չունէինք ե՛ւ հեծելազօր, որը հետապնդէր նրան օգոստոս 5-ին եւ տար վերջին մահացու հարուածը»³: Դրա պատճառն այն էր, որ դեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովը Սումգայիթից՝ թշնամուն թիկունքից հարվածելու փոխարեն, ինչի դեպքում կատարյալ հաղթանակն անտարակույս կլիներ, հեռացել էր Պետրովսկ⁴:

Չհետապնդելով թշնամուն, նրան հնարավորութիւն տրվեց վերակազմավորել իր ուժերը՝ հետագա հարձակողական գործողութիւնների համար: Այդ կռիվներից հետո թուրքական կողմը փոխեց իր մարտավարութիւնը: Նրանք մտադիր էին հյուսիսից մտնել Բալաջարի շրջան, ապա հարավից երկաթուղու ուղղութեամբ դեպի արևելք շարժվելով պիտի փորձեին ներթա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 10: Ռ. Շաիրյանը ռումբի պայթյունից կորցրել էր մեկ ոտքը, մեկ աչքը և վնասել ծնոտը: Ապարիֆիկուց հետո շարունակել է ծառայությունը Հայաստանի Հանրապետության քանակում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 172):

² Տե՛ս Գիլիսանդանեան Ա., Օգոստոս հիմգը (մի էջ Բագուի հերոսամարտից), էջ 120:

³ Մելիք-Եսլեան Ս., Բագուի հերոսամարտը (Ե), էջ 104:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 11:

փանցել քաղաք և հաջողութեան դեպքում թիկունքից պետք է գրավելին պաշտպանական ամբողջ գիծը¹: Այդ ծրագիրը կանխելու համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի երկարացվեր պաշտպանական բնադիր՝ Բալաջարից հյուսիս, Գրյաղնի վուլկան և Աղի լիճ կոչված կետերի միջով մինչև Ապշերոնյան թերակղզու հյուսիսային ափերը²: Այսպիսով՝ օգոստոսի 5-ից հետո ռազմաճակատի դիմն անցնում էր Բիբի-Հեյբաթի բարձունքներ—Գայլի Դրունք—Հաջիհասանի հովիտ—Գրյաղնի վուլկան—Բալաջար կայարան—Բեյուկ դաղ բնադժերով³:

Օգոստոսի 6-ին Բաքվի զորքի բարձրագույն հրամանատարութեան և տեղամասերի հրամանատարների մասնակցութեամբ քննարկվեց հետագա գործողութիւնների պլանը և որոշվեց զբաղեցնել Ֆատմալյանի աղատ տեղամասը և ասկահովել ճակատը, կամ էլ արագ անցնել հակազրոհի և թշնամուն հեռացնել քաղաքից: Թիկունքից թշնամուն պետք է հարվածեր Սումգայիթից հյուսիս գտնվող գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովը: Սակայն, քանի որ ճշգրիտ տեղեկութիւններ չկային վերջինիս գտնվելու վայրի մասին, դիվիզիայի հրամանատար Ս. Ղազարյանը և Համազասպն առաջարկում են իրականացնել առաջին պլանը, այն է՝ զբաղեցնել Ֆատմալյանի աղատ տեղամասը և արագ կարգով անցնել հակազրոհի: Սակայն այդ առաջարկը մերժվում է շտաբի պետ Ջ. Ավետիսյանի կողմից, և որոշվում է եղած ուժերով հարձակվել Մաշտաղի շրջանում կենտրոնացած թուրքերի վրա: Ռազմական այդ գործողութեան իրականացումը դրվում է դնդ. Ստեպանովի վրա⁴: Սակայն այդ հարձակումը ձախողվում է, ինչի պատճառով բանակի շտաբը որոշում է իրականացնել Ս. Ղազար-

¹ Տե՛ս Ահարոնեան Վ., Կովկասեան ռազմադաշտերը ևս հայերը (Գ.), էջ 32:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 10:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

յանի և Համազասպի առաջադրած ծրագիրը և ղրաղեցնել մինչև ծով ընկած տեղամասը¹:

Այդ օրերին, օգոստոսի 4-ին էնգելիից Բաքու էր ժամանել անգլիացի զնդապետ Ք. Ստոքսը՝ 40 զանազան պաշտոնյաներով²: Նրա գալուց հետո, երբ արդեն թշնամին հետ էր չալրտված Բաքվի մատույցներից, օգոստոսի 7-ին քաղաքի պաշտպաններին «օգնություն» հասան նաև շոտլանդական Համազգեստ հագած անգլիական առաջին ջոկատները՝ 600 հոգի³: Անգլիական զորքերի Բաքու մտնելու առիթով օգոստոսի 8-ին էնգելիից անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-մայոր Լ. Դենստերվիլի հղած հայտարարություն մեջ ասվում էր. «Բրիտանական կառավարությունը չի հետապնդում որևէ անհատական շահեր և Բաքվում ոչ մի շահ հունի, բացի գերմանական իմպերիալիզմի և գերալուծների դեմ եղած դաշնակից պետությունների կողմի հետ կապված շահերից: Բրիտանական զորքերի գալու նպատակն է՝ կռիվ տաճիկների և գերմանացիների դեմ»⁴:

Օգոստոսի 13-ին Բաքու եկավ անգլիական զորքի երկրորդ և վերջին մասը՝ 1000 հոգի⁵: Ավելի ուշ՝ օգոստոսի 17-ին, Բաքու ժամանեց նաև գեներալ-մայոր Լ. Դենստերվիլը⁶: Բաքու ժամանած անգլիական ուժերի ընդհանուր թիվը հասնում էր մոտ 1640-ի, որից կոպուղ ուժ էր 800-900-ը⁷: Հարկ է նշել, որ անգլիացիների մասնակցությունը Բաքվի պաշտպանությունը պայմանավորված էր Միջագետքում գտնվող անգլի-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Денстервиль, նշվ. աշխ., с. 184, տե՛ս նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 20, № 190:

³ Տե՛ս Մելիք-Եօյնեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Ե), էջ 101, տե՛ս նաև Խոյեան Ռ., 1918 եւ Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1966, ԽԴ- տարի, մարտ, № 3, էջ 70:

⁴ ՀՊՊԹ, ֆ. փաստաթղթային, ինվ. 5565:

⁵ Տե՛ս Մելիք-Եօյնեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Ե), էջ 101, տե՛ս նաև Խոյեան Ռ., 1918 եւ Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1966, ԽԴ- տարի, մարտ, № 3, էջ 70:

⁶ Տե՛ս Денстервиль, նշվ. աշխ., с. 199, տե՛ս նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 20, № 190:

⁷ Бегак Р., Суд над англичанами, сдавшими Баку туркам в 1918 г., Баку, 1927, с. 12, տե՛ս նաև Մելիք-Եօյնեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Ե), էջ 101, տե՛ս նաև Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 252:

ական բանակին էնգելիի վրայով վառելանյութ հասցնելու անհրաժեշտությամբ և որպես վերջնական նպատակ՝ Այսրելով-կասին, Միջին Ասիային և Կասպից ծովին տիրելու առաջադրանքով¹: Ինքը՝ Դենստերովիլը, չէր թաքցնում այդ և գրում էր. «Վերահսկողությունը ծովի վրա կարող է պատկանել միայն նրան, ով տիրում է Բաքվին, հենց դրա համար էլ մեզ անհրաժեշտ է օկուպացնել Բաքուն»²:

Օրհասական այդ օրերին, երբ վճռվում էր Բաքվի հետագա պաշտպանության հարցը, իրենց լիազորությունները վայր դրած Բաքվի ժողկոմխորհի անդամները համարելով, որ «...Ռուսաստանից ուղարկված ռազմական ուժերը չեն կարող մնալ Բաքվում և անդլիական իմպերիալիստների աջակիցները լինել...»³, օգոստոսի 12-ին ընդունում են «Ռուսաստանի Կենտրոնական սովետական իշխանության և Բաքվի կոմունիստական ներկայացուցիչների կազմակերպությունների ներկայացուցիչների դեկլարացիան սովետական զորքերի էվակուացիայի առթիվ» հռչակագիրը, որը ստորագրել են Կովկասի գործերի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանը, ՌԿ(բ)Կ Բաքվի կոմիտեի լիազորությամբ՝ Պ. Զափարիձեն, Կենտրոնական ժողկոմխորհի կողմից՝ Բաքվի շրջանի ռազմական կոմիսար Գ. Պետրովը, Կենտրոնական ժողկոմխորհի կողմից՝ Կասպիական ռազմական նավատորմի կոմիսար Վ. Պոլուխինը⁴:

Ա. Միկոյանն իր հուշերում գրում է, որ տարհանումից առաջ Ցենտրոկասպիի ղրկտատուրայի ներկայացուցիչները պահանջեցին, որպեսզի իրենց հանձնվի ամբողջ գենքը, զինամթեր-

¹ Տե՛ս Հայերու զինուորական դերը Կովկասի ճակատին վրայ Ռուսական բանակի քայքայումէն ետք (1917 դեկտեմբեր-1918 նոյեմբեր), «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921, փետրուար 25, № 2111: Ի դեպ, սույն հոդվածի հեղինակը ֆրանսիացի է: Հոդվածը նախապես լույս է տեսել «Revue des Etudes Armeniennes» լրագրում, որը քարգմանել է պոլսահայ Աշոտ Հ. Պապուկյանը (տե՛ս «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921, փետրուար 21, № 2107):

² Денстеровъ, (նշվ. աշխ., с. 126.

³ Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, II, 5, էջ 245:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 245-246:

քը և ռադմական տեխնիկան, սակայն Ստ. Շահումյանը կտրականապես մերժում է այդ պահանջը և իր ներկայացուցիչների միջոցով հայտարարում, որ «...դենքը պատկանում է Սովետական Ռուսաստանին, այն հարկավոր է մյուս ռադմաճականներում սովետական իշխանություն պայքարի համար, ուստի և չենք կարող այն թողնել»¹։ Ըստ Ա. Միկոյանի՝ «Երկար վեճերից հետո «Դիկտատուրայի» ներկայացուցիչները դժկամությամբ համաձայնեցին սովետական ջոկատն էվակուացիոն ղեկավարել»²։ Միկոյանն այնուհետև շարունակում է. «1918 թվականի օգոստոսի 14-ի կեսօրից հետո իրար ետևից 17 շտեմնավեր, որոնցում գտնվում էին զորամասերն ու տեխնիկան, սկսեցին հեռանալ Բաքվի նավահանգստից»³։ Սակայն առաջին իսկ հայացքից տարակույս է հարուցում Ա. Միկոյանի հայտնած այն տեղեկությունը, թե իբրև Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի ներկայացուցիչները համաձայնել են, որպեսզի Բաքվից դուրս հանվեն ինքնապաշտպանություն համար այնքան անհրաժեշտ զենքն ու զինամթերքը։ Թերևս, այս հանգամանքով է պայմանավորված այն իրողությունը, որ Ստ. Շահումյանն ու մյուս կոմիսարները որոշել էին քաղաքից հեռանալ գաղտնաբար (հուլիսի 31-ի առաջին անհաջող փորձից հետո)⁴։ Ինչպես վկայում է Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի անդամ Ս. Մելիք-Յուլչյանը. «Շահումյանը եւ իր ընկեր Կոմիսարները... որոշում են գաղտնի հեռանալ քաղաքից դէպի Հաշտարխան... վերցնելով իրենց հետ քաղաքի պահեստների ռադմամթերքը, պարէնը, դանազան ապրանքները եւ բանկերի վալլուտան ու բոլոր հարստութիւնները»⁵։ Ս. Մելիք-Յուլչյանը անուն առ անուն թվարկում է բոլոր այն ապրանքները, որ իրենց հետ տարել

¹ Միկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, էջ 234։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, էջ 235։

⁴ См. Бюллетени диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. к-та., Баку, 1918, 8 августа, № 14.

⁵ Մելիք-Եսլեան Ա., Բագուի հերոսամարտը (Դ.), էջ 69։

են բուլղեղները. քսան միլիոն փամփուռ, բավական թվով դնդացիրներ, թնդանոթներ, հրացաններ, 90 հազար փութ շաքար, 10 հազար փութ ալյուր, մանուֆակտուրային արտադրանք, կաշեղեն, արտասահմանյան խմիչքներ, պետական դրամներ և այլն¹: Ըստ էության, պաշարման մեջ օրհասական կռիվ մղող Բաքվի պաշտպանների համար դա դեպի կորուստ կարող էր լինել, որքան էլ, որ Սուրեն Շահումյանը պրոև է, թե իբր՝ «Դիկտատուրան սահունորում ուներ բավարար քանակով ռազմամթերք և մեր պաշարի կարիքը չուններ»²: Ուստի Յենտրոկասպի դիկտատուրայի հանձնարարությամբ «Աստրաբադ», «Արդահան» և «Գեոկ-Թեփե» ռազմանավերը հետապնդում են կոմիսարներին և նրանց մեկնելու երրորդ օրը՝ օգոստոսի 17-ին, Ժիլոյ կղզու մոտից զենքի պարտադրանքով 16 նավերը հետ վերադարձնում Բաքու³:

Բաքվից հեռանալու անհաջող փորձից հետո հետ բերված Ստ. Շահումյանին, նրա հետ երկու որդիներին՝ Սուրենին և Լևոնին, Գյ. Ղորղանյանին և մյուս կոմիսարներին (ընդհանուր թվով՝ 35 մարդ)⁴ Յենտրոկասպի դիկտատուրայի հրահանգով բանտարկում են Բախլովի բանտում⁵:

¹ Տե՛ս Մելիք-Եօջեան Ա., Բագուի հերոսամարտը (Ե), էջ 98:

² Шаумян Сур., նշվ. աշխ., с. 57-58.

³ Տե՛ս Шаумян Сур., նշվ. աշխ., с. 60, տե՛ս նաև Միկոյան Ա., Պայքարի ուղիով, էջ 235:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Բոլշևիկյան կուսակցությունը, կոմիսարների բանտարկությունը անհիմն բարդելով ՀՅԴ-ի վրա, Մոսկվայում 1918 թ. օգոստոսի 29-ին ձերբակալում և որպես պատանդների բանտ է նետում Ժողովուրդի հետ բանակցություններ վարող հայ իսասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչներ, ՀՅԴ անդամներ Հակոբ Ջավրիկին և Լիպարիտ Նազարյանցին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 6, թ. 9, տե՛ս նաև Ջամալեան, Ընկ. Ջալալյանի և Նազանյանի վիճակը, «Ջանգ», Երևան, 1918, դեկտեմբերի 8, № 77, տե՛ս նաև Ղազախեցյան Վ., Դաշնակցական պատանդները Խորհրդային Մոսկվայում: Ուշագրավ վավերագրեր ՀՅԴ գործիչների Հակոբ Ջավրյանի և Լիպարիտ Նազարյանի ձերբակալության վերաբերյալ, «Վեմ», Երևան, 2014, ապրիլ-հունիս, № 2, էջ 209-223): Նույն օրերին Մոսկվայում Ժողովուրդի հետ մոյակալե բանակցություններ վարող Արտ. Չիլինգարյանն իր հուշերում գրում է. «Բոլշևիկները սկսան պահանջել, որ ձերբակալուե՛ին բոլոր Դաշնակցականները եւ պահուե՛ին իբրեւ պատանդ Ստ. Շահումյանի և միւս ձերբակալուած քոշեթիկներուն տեղ: Կը սպառնային, որ եթէ Ստ. Շահումյանը եւ իր ընկերները գնդակահարուե՛ին, իրենք ալ պիտի սպանուե՛ին Մոսկուայի բոլոր Դաշնակցականները» (Դարբինեան Ա., Կեսանքի գրքե՛ն (Չորրորդ մաս. Առաքելություն Մոսկուայի մէջ), էջ 275): Որ դաշնակցականները

Վերադառնալու ռազմաճակատում տիրող կացությանը՝ Օգոստոսի 5-6-ի կռիվներից հետո, ավելի քան երեք շաբաթ, ռազմաճակատում հրադադար հաստատվեց. թուրքական կողմն օգտվելով Մաշտաղայի շրջանում Բաքվի զորքի ունեցած անհաջողութունից, հետ քաշվեց և կենտրոնացավ Շաբանդաղ լեռան հետևում՝ սպասելով օգնական ուժերի: Միաժամանակ, թուրքերը վերախմբավորում էին իրենց ուժերը՝ Բաքվի վրա հարձակումը վերսկսելու նպատակով: Նրանք միջոցներ ձեռնարկեցին Ղազախից, Գանձակից և Ալյաթից շտապ կարգով ստորաբաժանումներ փոխադրելու համար¹: Համալրվելով Միջագետքի և Սյրիայի ռազմաճակատներից ժամանած ուժերով, ինչպես նաև ղինելով շրջակա 32 թաթարական գյուղերի բնակչույթյանը՝ օգոստոսի 26-ին թուրքերն անցան հակահարձակման և գրավեցին անգլիացիների սպառազանած «Գրյազնի վուլկան» կոչված տեղամասը: Վերջիններս, չկարողանալով դիմակայել թուրքերի գրոհներին, թողնում են իրենց դիրքերը և նահանջում Բինաղաղի բարձունքներ²:

որեւ կապ չեն ունեցել Սո. Շահումյանի, նրա որդիների և կոմիսարների ձերբակալման մեջ, վկայում է բոլշևիկ Արշավիր Սեյիդյանի՝ 1918 թ. նոյեմբերի 7-ին Մոսկվա՝ Ժողովուրդ-հորդ՝ Հայկական գործերի կոմիսար Վ. Ավանեսովին, Վ. Լենինին, Լ. Տրոցկույն, Պ. Մեկինյանին և Վ. Տերյանին ուղարկած նամակը, որում ասվում էր. «Հատուկ առաքելությամբ Մոսկվա բանակցությունների համար եկած բժիշկ Զավրիսին և Լիպարիտ Նազարյանցին որպես պատանդներ ձերբակալելն անարդարացի քայլ է: Դաշնակցություն կուսակցության անդամների վերաբերմունքն անձամբ Շահումյանի նկատմամբ բշխման քիղիվ է և նրան հարգել են» (Պետրոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 489): Այնուամենայնիվ, Չեկան փորձել է գնդակահարել Հ. Զավրյանին և Լ. Նազարյանցին, ինչը կանխվել է Վ. Տերյանի միջամտության արդյունքում (տե՛ս Դարբինյան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Չորրորդ մաս. Առաքելություն Մոսկուայի մէջ), էջ 287-289, տե՛ս նաև Գեորգ Էմիլ-Տերյան, նշվ. աշխ., էջ 123): Հ. Զավրիսն ու Լ. Նազարյանցը բանտից ազատվեցին վեց ամիս անց (տե՛ս Դարբինյան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Չորրորդ մաս. Առաքելություն Մոսկուայի մէջ), էջ 306): Ի դեպ, քեւ Արտ. Չիլինգարյանը խուսափեց բանտարկությունից, սակայն մոտ մեկ տարի նրան պահեցին Մոսկվայում, ուր բարգձանություններ էր անում Ազգությունների կոմիտեի ատի հայկական բաժանմունքում և Մարսիմ Գորկու մշակած համաշխարհային գրականության քննադանին հրատարակելու ծրագրում: Հայաստան կարողանում է վերադառնալ միայն 1919 թ. օգոստոսին բոլշևիկ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի միջնորդությամբ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 286, 312, 314, 326, տե՛ս նաև նույնի՝ Ռուսական վտանգը, Երեւան, 1991, էջ 3-4):

¹ Տե՛ս Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 252-253:

² Տե՛ս Корганов Г., նշվ. աշխ., с. 175, տե՛ս նաև Денстервиль, նշվ. աշխ., с. 234-235, 238.

Անգլիացիները պաշտպանած ճակատում մարտերը շարունակվեցին նաև Հաջորդ երեք օրերի ընթացքում: Թշնամին առժամանակ դադարեցնում է հարձակումը, սակայն շարունակում է թնդանոթային պարբերական ռմբակոծումները: Հակառակորդի վճռական հարձակումը Բինադադի բարձունքների ուղղությամբ տեղի ունեցավ օգոստոսի 31-ին, և անգլիական վաշտը հետ չպարտվեց թշնամու կողմից: Մարտում զոհվում է վաշտի հրամանատար լեյտենանտ Փիթթին¹: Այդ պարտություններից հետո Լ. Դենստերվիլը, սեպտեմբերի 1-ին խորհրդակցելով Բադգադից ժամանած գեներալ Լյունիի հետ՝ որոշում են, որ «Բաքվի հետագա պաշտպանությունն անօգուտ է, և անգլիական բանակը պետք է էվակուացվի»²: Իրենց որոշման մասին Լ. Դենստերվիլը նույն օրը նամակով իրազեկում է Յենտրոկասպիի Դիկտատուրային: Վերջինիս պատասխան նամակում ասվում էր. «Հայտնում ենք Ձեզ, որ անգլիական բանակին կթույլատրվի լքել քաղաքը միայն մեր զորքերի այստեղից դուրս բերման հետ միաժամանակ, և ոչ չուտ, քան քաղաքի խաղաղ բնակչության էվակուացիայից հետո»³:

Շարունակելով հարձակումը՝ նոր համալրումներ ստացած թուրքական զորքին հաջողվեց սեպտեմբերի 1-9-ը գրավել Բալախան, Մաշտաղա, Ռամանի, Սաբունջի, Սուրախան և Խուրդալան գյուղերը, ինչի հետևանքով Բաքուն ամբողջությամբ չրջապատվեց ցամաքից՝ արտաքին աշխարհի հետ կապ պահպանելով միայն Կասպից ծովով⁴: Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Արաղած» շաբաթաթերթը գրում էր. «Թշնամին խզած էր ամեն հաղորդակցութիւն արտաքին աշխարհին հետ և քան-

¹ Տե՛ս *Денстервиль*, իշվ. աշխ., с. 238-239, տե՛ս նաև Բագուի անկման շուրջը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 19, № 189:

² Նույն տեղում, с. 246.

³ Նույն տեղում, с. 248.

⁴ Տե՛ս Բագուի անկման շուրջը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 19, № 189, տե՛ս նաև Մեփր-Եօյեան Ս. Բագուի հերոսամարտը (Ե), էջ 110, տե՛ս նաև Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայոթեան երկունքը, էջ 530:

դած՝ ջրուղիները: Բայց և այնպէս հայերը կը դիմադրէին հայ զօրավար Բագրատունիի և կամաւորապետ Մուրատի և Համապասպի հրամանատարութեան ներքո»¹:

Նախքան Բաքվի դեմ վճռական դրոհ ձեռնարկելը, թուրքերը տասն օր շարունակ ռմբակոծեցին քաղաքի հայկական թաղամասերը: Յուրաքանչյուր օր քաղաքի վրա ընկնում էր 150 արկ, ինչ հետեւանքով ավերվեցին հայապատկան մի շարք տներ: Օրինակ, հիմնովին ավերվեց Արամյանցներին պատկանող շքեղ տունը, որը օդային զիւլիգլիայի համար ծառայում էր որպէս շտաբ²: Սեպտեմբերի 9-ին օսլերատիւ բաժնի ղեկավար լեյտենանտ Երմակովի և շտաբի պետ գնդ. Զ. Ավետիսյանի միջև ծագած մարտավարական լուրջ տարաձայնությունների պատճառով, Երմակովի պնդմամբ, Յենտրոկասպիի Դիկտատուրան ռազմական դործի հմուտ և բանիմաց Ավետիսյանին անհարկի փոխարինում է գերմանացի ռմն գնդապետ ֆոն դեր Ֆլետսով, որի նշանակումը միանշանակ չի ընդունվում զինվորական և քաղաքական շրջանակներում³: Սեպտեմբերի 10-ին շտաբի պետի պաշտոնին վերջինիս փոխարեն նշանակվում է անգլիացի գնդ. Բ. Ստոքսը, որն ըստ Ս. Մելիք-Յոլչյանի՝ նույնպէս չունեւ «ռազմական գիտութիւն և փորձառութիւն»⁴:

Պաշտոնից ազատվելուց հետո Զ. Ավետիսյանը, մտահոգված Բաքվի պաշտպանութեան ճակատագրով, կարծում էր, որ թշնամուն պետք է հարվածել թիկունքից: Ուստի նա առաջարկում է իրեն ուղարկել Լենքորան, որտեղից պետք է իրականացներ իր մշակած ռազմավարական նոր պլանը: Ըստ որի՝

¹ Վանտունի Ա., Հայերը համաշխարհային պատերազմին մէջ, (Գ.), «Արսպած», Կ. Պոլիս, Ա տարի, 1919, սեպտեմբերի 21, քիւ 35, էջ 452:

² Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 20, № 190:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 100-100ա, տե՛ս նաև Մելիք-Եօլչեան Ա., Բագուի հերոսամարտը (Ե), էջ 103-104:

⁴ Մելիք-Եօլչեան Ա., Բագուի հերոսամարտը (Ե), էջ 104:

Լենքորաճում տեղակայված գնդ. Իլաչեխի տեղական ուժերի մի որոշ մասով Սալյանի մայրուղով անցնել Հաջիկաբուլ կայարան, կտրել երկաթուղային գիծը և ապա թշնամուն հարվածել թիկունքից, ինչը կստիպեր վերջինիս հետ քաշվել¹: «Նա (գնդ. Զ. Ավետիսյանը — Գ. Ս.) զգուժ էր վայրկեանի լրջութիւնը, — գրում է Ս. Մելիք-Յուլէյանը, — և, որպէս ղինուոր, չէր ցանկանում այս պատմական պատասխանատու շրջանին օգտուել արձակուրդից և գործից հեռու լինել: Նա յայտնեց, թէ ներկայ ոյժերով անհնար է յաղթել թշնամուն եւ ազատել թէ՛ քաղաքը և թէ՛ ժողովուրդը: Փրկութեան միակ միջոցը, նրա կարծիքով, թիկունքից թշնամուն խփելն էր, որով նա կը ստիպուի ետ քաշուել»²: Զ. Ավետիսյանը Լենքորան մեկնեց սեպտեմբերի 11-ին³, իսկ մի քանի օր անց ընկավ Բաքուն:

Սեպտեմբերի 13-ի դրությամբ, համաձայն Ս. Մելիք-Յուլէյանի, Բաքվի պաշտպանների դիրքերը դասավորված էին հետևյալ ուղղվածությամբ. «Ծովափ—Շիրսօվօ—էյբաթի բարձունքներ—Գայլի Դուռնք—Շուբանու ճանապարհ—Բալաջարու բարձրունքներ—Բեռք—Շոր—Ստենկա Ռազին—Ախմեդլու Զրիս—Ծովափ գծի վրայ, որի երկարութիւնն էր քսանեւ հինգ վերստ»⁴: Համազասպի զորամասի շտաբը տեղակայված էր Սալյանի զորանոցներում: 3-րդ բրիգադը ստանձնել էր կենտրոն պաշտպանական բնագիծը, որ ձգվում էր Բալաջարի ուղղությամբ⁵: «Երեկոյեան ժամը 12-ին, — գրում է Ս. Մելիք-Յուլէյանը, — Դիկտատուրայի նիստից յետոյ, Ռոստոմի հետ միասին

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

² Նույն տեղում:

³ Գևորգիյան Զ. Ավետիսյանը սպանվել է 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին Լենքորանի մոտ գտնվող Մուղանի կենտրոն Պրիշիբ ավանում, բոլշևիկացւո՛ւ ռուս զինվորների կողմից: «Արքիմնէրս գնդապետին նախ անխնա ծեծում են, ապա գնդակահարում (տե՛ս Եղիշէ Պահլաւունի, նշվ. աշխ., էջ 152): «Մշակի» հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ «պատահաբար խիստ կարգապահութիւնն էր, որ Ավետիսյանը մտցրած է եղել Մուղանի գործերի մէջ» («Մշակ», Թիֆլիս, 1918, դեկտեմբերի 8, № 254):

⁴ Մելիք-Եսլեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Ե), էջ 111:

⁵ Տե՛ս Ա.-Դո (Հովհաննէ Տեր-Մարտիրոսյան), Հայութեան երկունքը, էջ 535:

գնացինք Սալեանի զօրանոցները, ուր գտնուում էր Համազասպի շտաբը՝ կրկին զգուշացնելու, որ «լինեն արթուն, զգոյշ եւ պատրաստ»¹։

Թուրքական 5-րդ դիվիզիայի դեմ կանգնած էին հետեյալ ուժերը. «Գայլի Դրունք»-ի մոտ՝ 2 հրանոթ, Սալյանի զորանոցների դեմ՝ 4 հրանոթ, Բալաջարից արեւելք՝ 2 հրանոթ, Բալաջարում՝ 1 ծանր հրանոթ։ Որոշ քանակութեամբ զորամասեր կենտրոնացած էին Բախլովում, Հայկավանում և Բալախանում²։ Աչ. Հարությունյանը իրավամբ գրում է. «Կարելի է փտահորեն ասել, որ քաղաքի պաշտպանութեան համար այդ օրերին փաստորեն Համազասպի բրիգադից բացի, այլ զորք չկար»³։ Գ. Լազյանի դիպուկ բնութագրմամբ՝ «1918-ի գարնան և ամրան Պաքուի շուրջ տեղի ունեցած կռիւներու ընթացքին ան (Համազասպը — Գ. Ս.) ամենէն փայլուն դէմքերէն մէկը կը հանդիսանայ, ճակատելով Նուրի փաշայի գերակշիռ ուժերուն դէմ»⁴։

Այդ օրերին Համազասպի և նրա ղեկավարած բրիգադի քաջակորով մարտիկների մղած անձնագոհ կռիւները մեծ տպավորութեւն էին թողել անգլիական սպայակույտի վրա։ Գեներալ-մայոր Լ. Դենստերվիլը իր հուշերում հիացմունքով է խոսում Համազասպի մասին։ «Տեղի հայ սպաների շարքերում, գրում է նա, կային շատ խիզախ մարդիկ, օրինակ՝ գնդապետ Համազասպը և գնդապետ Հարությունովը»⁵։

Սեպտեմբերի 13-ի լույս 14-ի գիշերը՝ ժամը 3-ին 3000-ի հասնող թուրքական հետեակը և նրան միացած տեղի թաթարական ջոկատները Սուրախանիի շրջանում Համազասպի բրիգադի կենտրոնական հատվածում անցան փռական հարձակ-

¹ Նույն տեղում։

² Տե՛ս Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 258։

³ Նույն տեղում։

⁴ Լազեան Գ., Համազասպ Սրբանմտեանց (Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն), էջ 73։

⁵ Денстервиль, նշվ. աշխ., с. 230.

ման և մինչև կեսգիշեր «Գայլի դրունք» վայրում աշխատում էին ճեղքել Բաքվի պաշտպանների շղթան¹:

Այդտեղ խիզախորեն մարտնչում էին 5-րդ մարտկոցի հրետանավորները՝ պորուչիկ Ռ. Արդանյանի գլխավորությամբ: Այդ մարտկոցը մեկ օրվա ընթացքում արձակում է 3800 արկ²: Դիմադրական ուժերն ամեն կերպ ջանում էին թույլ չտալ թուրքերին առաջանալ: 16-րդ և 21-րդ գումարտակներն իրենց հրամանատարների հետ լիտհամաձայնեցված, հակադրոհ կազմակերպելով, նույնիսկ հասնում են մինչև Շաբանդաղ լեռան փեշերը: Սակայն չի հաջողվում զարգացնել հակադրոհը, քանի որ թվական գերակշռությունն ունեցող թշնամին ճեղքել էր 2-րդ բրիգադի պաշտպանությունը և քաղաքի պաշտպանները ստիպված համառ մարտեր մղելով նահանջում են³: «Գրառումներ Բաքվի պաշտպանությունում Համազասպի ջոկատի գործունեության մասին» արխիվային վավերագրում այդ օրվա կռիվների մասին ասվում է. «Հակառակորդը հրետանային ուժեղ կրակ է բացում մեր դիրքերի և քաղաքի վրա: Օգտվելով գիշերային խավարից՝ նրան հաջողվում է առավոտյան ժամը 5-ին անցնել 1-ին օրինակելի և 16-րդ գումարտակների միջև և շարքից դուրս բերել ճանապարհի վրա գործող գումարտակի գնդացիրը: Երևում է, որ հակառակորդը հարձակվում է զգալի ուժերով: Բրիգադի հրամանատարի հրամանով անմիջապես դիրքերն է դուրս գալիս 21-րդ գումարտակը: Սկսվում են թեժ մարտեր: Թշնամու գրոհները հանդիպում էին մեր հակադրոհներին, բայց նրա քանակական գերակշռությունն ակնհայտ էր և աստիճանաբար իրեն զգացնել էր տալիս: Միայն 5-րդ մարտկոցի ուժով մենք հնարավորություն չունեցանք կանգնեցնելու թշնամու

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 10, 60, տե՛ս նաև Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության, էջ 172, տե՛ս նաև Ա.-Դ. (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայության ներկունքը, էջ 536:

² Տե՛ս «Աշխատուոր», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 26, № 141:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 10:

հրետանային կրակը»¹: Անհավասար կռվում ցերեկվա ժամը 12-ին մոտ, 3-րդ բրիգադի հրամանատարական ուղջ կազմը գրեթե շարքից դուրս էր եկել: Վերավորվել էին 16-րդ գումարտակի հրամանատարի օգնական պողպորուհիկ Ղամբարյանը, 21-րդ գումարտակի հրամանատարի օգնական պողպորուհիկ Իշխանյանը, 16-րդ գումարտակի համհարզ, ենթասպա Սխիթարյանը, 16-րդ գումարտակի 1-ին վաշտի հրամանատար Ասիրովը, նույն գումարտակի 2-րդ վաշտի հրամանատար ենթասպա Ասլանյանը, 21-րդ գումարտակի 4-րդ վաշտի հրամանատար Գևորգյանը, հեծյալ կապի պես Դարվիշը: Սպանվել էին 16-րդ գումարտակի 3-րդ վաշտի հրամանատար պողպորուհիկ Քոչարյանը, 21-րդ գումարտակի 4-րդ վաշտի հրամանատար պողպորուհիկ Բաբախանյանը և ուրիշներ²: Ինչպես իրավամբ նշել է Աշ. Հարությունյանը. «Հրամկազմի նման մաստայական կորուստը վկայում է հայկական գումարտակների հերավի անձնագոհ պայքարի ու մեծ քաջագործությունների մասին»³:

Մոտենում էր քաղաքի պաշտպանություն վերջին օրը սեպտեմբերի 14-ը, երբ պետք է վճռվեր ինչպես ինքնապաշտպանություն, այնպես էլ քաղաքի ավելի քան 160.000 քրիստոնյա բնակչություն հետագա ճակատագիրը⁴: Քաղաքում հայտարարվել էր ռազմական արտակարգ դրություն⁵: Բաքվի գրավման նախօրեին էնվեր վաշան իր բնակարանում տեղադրված գաղտնի հեռագրական ասարատով իմալի վաշային հրահանգել էր կազմակերպել տեղական ուժերը և անհապաղ գրավել Բաքուն⁶: Սեպտեմբերի 13-ին, ժամը 17-ին, Նուրի վա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 264-265:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 10:

³ Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 265:

⁴ Տե՛ս Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 225:

⁵ Տե՛ս Бюлетени диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. к-та., Баку, 1918, 14 сентября, № 38.

⁶ Տե՛ս Dadrian V., The History of the Armenian Genocide, Providence, Oxford, 1995, p. 385, տե՛ս նաև Փիրումեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 130:

շան ժամանում է Հաջիհասան գյուղում տեղակայված հրամանատարական իր կայանը, որտեղից արձակում է Բաքուն դրավելու վերջնական կարգադրությունները: Ըստ այդմ՝ գլխավոր հարձակումը Բաքվի վրա սկսվելու էր սեպտեմբերի 14-ին¹:

Սեպտեմբերի 14-ին, գիշերվա ժամը 2-ին, թշնամին քաղաքի վրա անցնում է վճռական գրոհի²: Բաքվի ինքնապաշտպաններին համառ մարտերի գնով հաջողվում է կասեցնել հակառակորդի ձեռնարկած բոլոր գրոհները: Ս. Մելիք-Յուլջյանը, նկարագրելով այդ օրվա մարտերը, գրում է. «Կռիւը քանի գնում սաստկանում էր եւ սարածւում»՝ բոլոր ճակատներում: Ամէն տեղ թշնամու գրոհը յանկարծակի էր եւ ուժեղ, իսկ մերոնց դիմադրութիւնը՝ կատաղի եւ յամառ: Երեւացին թշնամու սաւառնակները, որոնք անխնայ ուռմբեր էին նետում մեր դիրքերի եւ քաղաքի վրայ... Թշնամին լարում էր իր բոլոր ոյժերը, ճակատ է շարտում պահեստում եղածները եւ ապշում է, որ իր յանկարծակի գրոհը սարսափահար չի անում մերոնց եւ փախուստի չի մատնում: Ընդհակառակը, մերոնց հակադարկերը աւելի կատաղի եւ անողոք են դառնում: Թշնամին տալիս է անթիւ զոհեր եւ սկսում է յուսահատուել»³: Թուրքերի դեմ կռիւի էր դուրս եկել ղեկքի ընդունակ ողջ հայութիւնը: Ս. Մելիք-Յուլջյանը գրում է, որ պաշտպանական «...գծի փոքրանալուց»՝ խտացան եւ պաշտպանողների շարքերը եւ բարձրացան րանց ռազմական արամադրութիւնը»⁴: Տղամարդկանցից հետ չէին մնում կանայք: Գններսլ-մայոր Լ. Դենստերվիլը վկայում է. «Հայ կանայք կրակագծում իրենց դրսևորում էին ինչպես հերոսներ»⁵:

¹ Տե՛ս Հարությունյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 257:

² Տե՛ս Բագովի անվան շուրջը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 19, № 189:

³ Մելիք-Յուլջյան Ս., Բագովի հերոսամարտը (Ե), էջ 111-112:

⁴ Նույն տեղում, էջ 111:

⁵ Денстервилъ, նշվ. աշխ., с. 230.

Սեպտեմբերի 14-ի լուսաբացին թուրքերը վերսկսում են գրոհը: Գրոհը սկսվեց հրետակոծությունով, որն անընդմեջ շարունակվեց 16 ժամ¹: Ճակատամարտը կատաղի բնույթ էր կրում և շարունակվեց ամբողջ օրը: Մարտերը թեժ էին հատկապես Սալյանի շրջանում: Համառ պիմադրություն չնորհիվ Բաքվի պաշտպաններին հաջողվում է կասեցնել քաղաքի գրավումը՝ շահելով այն թանկագին ժամերը, որոնք անհրաժեշտ էին հայ բնակչությանը քաղաքից հեռացնելու համար: «Այս բոլոր ժամանակը [Բաքվում] կռիվը շարունակվում էր սոսկալի կատաղությամբ. մերոնք մի կողմից պաշտպանում էին իրենց շարքերը, մյուս կողմից կանոնավոր կերպով հետ էին նահանջում. քաղաքը հետզհետե սեղմվում էր թշնամու օղակի մեջ...»², - գրում է դեպքերի ակադեմիկոս Ջ. Աճառյանը:

Մարտի արդյունքներն այնքան անմխիթար եղան թուրքերի համար, որ հայերի ցույց տված հուժկու պիմադրությունից հետո Նուրի փաշան հրամայում է կանգնեցնել հարձակումը³: Սակայն իրադրությունը կտրուկ փոխվեց, երբ Դադասանից ծովով Բաքու վերադարձած և ճակատի աջ թևը զբաղեցրած գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովի (500 հոգի)⁴ ու Բաքվի ուժերին «օգնության եկած» անգլիացիների (հրամ.՝ կապիտան Բոլլինգտոն) զորամիավորումները ցերեկվա ժամը 2-ին, կռվի թեժ պահին, Բաքվի զորքի շտաբի պետ գնդ. Բ. Ստոքսի հրամանով, անց նախազգուշացնելու, Բաքվից մեկնելու մտադրությամբ լքեցին իրենց դիրքերն ու հեռացան նավահանգիստ՝ թողնելով հայրենիքը միայնակ ու անօգնական⁵: «Անգլիացիք, երբ տեսան, թէ այլևս յոյս չկայ, գաղտագողի պատրաստուեցան փախչելու

¹ Տես «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 20, № 190:

² Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 347:

³ Տես Սարգսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 272:

⁴ Տես Кадишев А., Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, с. 147.

⁵ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 10, տե՛ս նաև Пипия Г., Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг., Москва, 1978, с. 130.

եւ հազիւ երկու ժամ առաջ իրենց նպատակը իմացուցին հայերուն եւ, առանց ունկնդրելու հայ պաղատանքները, ձգեցին ու հեռացան»¹, զրում է 1919 թ. հոկտեմբերի 4-ին Բաքու ժամանած ամերիկյան զինվորական առաքելության ղեկավար գեներալ-մայոր Ջեյմս Հարբորդի թարգմանիչ և պատվիրակության կցորդ Հ. Խաչատրյանը: Գեներալ-մայոր Լ. Դենստերվիլի՝ Ցենսուրականապետի գլխատուրային 1918 թ. սեպտեմբերի 14-ին հղած նամակում ասվում էր. «Ինչպէս երևում է, քաղաքը ոչ մի կերպ չի կարելի պահել, եւ մտադիր եմ ծովով զօրքս յետ քաշել: Ես հաւատացած եմ, որ դուք համոզւած էք, թէ մեր զօրքերը իրենց լաւագոյնը արել են: Այժմ իմ պարտականութիւնն է մեր մնացած զօրքերի կեանքը ապահովել: Այս պայմաններում անհնարին է հրամայել, որ նորից մնան այստեղ: Ես կարգադրել եմ արդէն, որ անմիջապէս, առանց ուշանալու նահանջէն»²: Անգլիացիների կողմից ռազմաճակատում իրենց դիրքերը լքելու պատճառով, փաստորեն, փլուզվեց Բաքվի պաշտպանական համակարգը: «Անգլիացիք,- վերհիշում է Սեպուհը,- որ մեծ ուժեր խոստացած էին եւ փոքրիկ ուժով մը ներկայացան, ոչ միայն չկրցան օգտակար դառնալ, այլ աւելի մեծ վնաս հասցուցեցին, բարոյալքում պատճառելով ճակատի մեր դինուորներուն»³: Ավելորդ չէ մեջ բերել նաև Հ. Հովհաննիսյանի՝ Բաքվի պաշտպաններին «օգնության» եկած անգլիացիների հասցեին նողկանքով արտահայտած հետևյալ խոսքերը. «Բայց երանի թէ ոչ այդ համաձայնութիւնը տային (իմա՝ անգլիացիները — Գ. Ս.) եւ ոչ էլ փոքրաթիւ այն ոյժը ուղարկէին, որ կացութիւնը վտանգաւոր տեսնելով, հեռացել էր ճակատից եւ դրանով լքում առաջացրել Բազւի արի պաշտպանների շարքերում»⁴:

¹ Խաչատուրեան Յ., Անգլիական քաղաքականութիւնն ի Անդրկովկաս, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1945, ԻԳ տարի, մայիս-յունիս, № 3, էջ 33:

² Ա.Դ-Ա (Հովհաննէս Տէր-Մարտիրոսյան), Հայոսեան երկունքը, էջ 536:

³ Մեպուհ, նշվ. աշխ., Կ. Բ, էջ 195:

⁴ Յովհաննիսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 264:

Անգլիացիներին էր միացել նաև Կովկասում ֆրանսիական զինվորական առաքելության փորձագետ, փոխգնդապետ Պիեռ-Օգյուստ Շարդինյին, որը տեղավորվել էր «Բուրյաթ» շոգենավում: Այդ անակնկալ և ոչնչով չարդարացված քայլը, ինչ խոսք, բացասաբար անդրադարձավ դիրքերում գտնվող զինվորների մարտական ոգու վրա: Հ. Բադրատունու վկայությամբ գեներալ-մայոր Լ. Դենստերվիլը և փոխգնդապետ Պիեռ-Օգյուստ Շարդինյին դեռևս սեպտեմբերի 1-ին իրենից պահանջում էին ներադրել Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի վրա՝ հանձնելու քաղաքը՝ պատճառաբանելով, որ «Անդրկովկասում թուրքերի և անդրկովկասյան մահմեդականների դեմ գործողություններն իրենց ծրագրի մեջ չեն մտնում»¹:

Այսպիսով՝ Բաքվի անկումը ոչ այնքան ռազմական գործողությունների, սրբան դիվանագիտական խաղերի արդյունք էր: Իրականացան Ստ. Շահումյանի մտավախությունները, որ անգլիացիները շահագրգռված չեն Բաքվի երկարատև սաշտապանությամբ: Այս առիթով նա դեռևս Բաքվի և շրջանային խորհուրդներին ու Կովկասյան Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի 1918 թ. հուլիսի 16-ի արտակարգ նիստում իր գեկուցման մեջ հայտարարել էր. «Բայց եթե նրանք (անգլիացիները — Գ. Ս.) նույնիսկ իրենց ուժերը փոխադրեն, դուք կարծո՞ւմ եք, թե նրանք առաջավոր դիրքեր կգան, որպեսզի առաջ շարժվեն... կամ գոնե կկազմակերպեն Բաքվի լայն սաշտապանություն: Բնավ երբեք»²: Հայկական առանձին դիվիզիայի շտաբ գործողված կապիտան Գուրգեն Կալմանյանցի՝ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանին 1918 թ. նոյեմբերի 8-ին հղած գեկուցագրում վկայվում է Բաքվում բրիտանական հյուպատոսի՝ Ռոնալդ Մաք-Դոննելի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 68:

² Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5, էջ 193:

հետևյալ խոստովանանքը. «Հայերն իրուր են մտածում, որ մենք միայն իրենց համար ենք եկել, չէ որ մենք թաթարների համար այնքան գումար ենք ծախսել և ոչինչ չենք ստացել»¹:

Բաքվի հայերը համոզվեցին «գաշնակիցներին» խոստումների կեղծության մեջ: Ինչպես իրավամբ գրել է Հ. Թումյանը՝ «...անմատթյուն էր Բաքվի փրկության հոգսերը կապել օսմանյան թուրքերի հայաջինջ քաղաքականության ավանդական հովանավորողների նհնգ խոստումների հետ: 1918 թվի սեպտեմբերյան հայկական կոտորածները Բաքվում, հայության կրած անլուր տառապանքներն ամբողջ 1919 թվի ընթացքում Ղարաբաղում, Նախիջևանում եւ այլուր՝ անգլիացիների վարած հայահալած քաղաքականության արդյունք էին»²:

Հայկական ուժերը, մնալով մենակ, համառ պայքար մղեցին հակառակորդի գերակշռող ուժերի դեմ, բայց, ի վերջո, ստիպված եղան տեղի տալ: «Կռիվ էր, կատաղի կռիվ, որի նմանը, թերեւ, իր ամբողջ գոյության մեջ չէր տեսել Բաքուն: Հեռուն, քաղաքի ետեւ բարձրացող բլուրների վրա որոտում էին տասնյակներով թնդանոթներ, ծուխն ու որոտը բարձրանում էին անընդհատ այս ու այն կողմերից. ռումբերն ու շրտակները թափվում էին շարունակ. հրացանների ճայթյունները և գնդացիւրների թրխկոցը երկու կողմից իրար միացած, մի անընդհատ շարք էին կազմել և այլևս անկարելի էր զանազանել, թե որն է թշնամու հարվածը և որն է մերը... մերոնք կռվում էին դեռ քաջությամբ, գուցե ավելի երկար պաշտպանելու համար նահանջը»³, - գրում է Հր. Աճառյանը:

Երբ Բաքվի պաշտպաններին «օգնության եկած» անգլիական ջոկատները լքեցին դիրքերը, այրեցին իրենց աերո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 158, ք. 6a:

² Թումյան Հ., Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920 թթ. (պատմական ակնարկ), Երևան, 2008, էջ 99-100:

³ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 348:

պլաններն՝ ու ցերեկվա ժամը 4-ին սկսեցին շոգենավ բարձել իրենց իրերը՝ Պարսկաստան ուղևորվելու նպատակով, հայ բնակչության շրջանում տապանալ և խուճապ առաջացավ¹։ Ականատեսի վկայությամբ՝ «Հենց որ այս լուրը տարածեց, սկսեց մի սոսկալի իրարանցում, փախչում էին ամենքը դէպի նաւահանգիստ, ուր տեղի էր ունենում սոսկալի խուճապ։ Զիչ, աղաղակ, կանանց ուշաթափութիւն, ընտանիքի անդամների իրար կորցնել. այս բոլորը միանգամայն անսպասելիօրեն կատարեց»²։ Վերահաս աղետից խուճափելու համար բաղձահաղար եղերաբախտ հայերը, թողնելով հայրենի օջախը, շտապեցին նավամատուց շոգենավերով հարեան շրջաններ մեկնելու մտադրությամբ։ Նրանց մեջ էին ինչպես բաքվահայերը, այնպես էլ Գյոքչայի և Շամախիի գավառների գաղթականները և որոշ թվով վանեցի ընտանիքներ, որոնք 1915-1916 թթ. հանգրվանել էին Բաքվում³։ «Այս ամէնը տեսնելով (անգլիացիների հեռանալը — Գ. Ս.)՝ հայկական թաղերում, կարելի է ասել, այլ ևս մարդ չմնաց։ Տղամարդ, կնիկաւորմատ, երեսայ մի-մի կապոց շալակած՝ շնչասպառ ծովափն էին վաղում։ Դրանց ետեքից՝ աղիողորմ արտասուքներով՝ վաղ են գալիս Շամախույ և Գյոքչայի գավառների այն փախստականները, որոնք կիսամերկ, կիսակենդան գեղում ու վխտում էին ցարդ քաղաքի փողոցների անկիւններում ու հրապարակներում»⁴, - գրում էր գեպքերի ականատես Եղիշե ամբ. քհն. Գեղամյանցը։

Ստեղծված իրադրության պայմաններում, իրավիճակից ելք գտնելու համար, սեպտեմբերի 14-ին, երեկոյան ժամը 8-ին, Ցենտրոկասսպիի կառավարության գումարած նիստում,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 120, ք. 6 (Քրասնեքեց)։

² «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 13, № 208։

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 462, ց. 1, գ. 33, ք. 4։

⁴ Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում և Բազուի անկումը, պր. Բ, էջ 48։

որին մասնակցում էր նաև Ռոստոմը, որոշվեց դադարեցնել ղեմադրութունը և քաղաքը հանձնել թշնամուն: «Կենտրոնական տնային կոմիտեին» (Ցենտրոգոմ)¹ նախագահ Ա. Լեոնտովիչին և «Ցենտրոգոմին» կից, «Ռազմաճակատի հասարակական օգնության» գլխավոր լիազոր Պ. Իլյուշկինին հանձնարարվեց՝ ժամը 9-ին Բաքվում պարսկական ու շվեդական ղեկավարների հետ հանդիպել թշնամի կողմին և բանակցել քաղաքը հանձնելու պայմանների մասին: Որոշվեց տեղափոխել ժողովրդին և զինվորներին, այդ նպատակով տրամադրել 60 շոգենավ, որից 20-ը՝ զորքի, 40-ը՝ ժողովրդի համար²:

Տարհանման աշխատանքները կազմակերպելու համար դեռ օգոստոսի սկզբներին ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով՝ կառավարության անդամ Լեմելյնի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվել էր նաև ՀՅԴ անդամ Գ. Վարչամյանը³: Տարհանման աշխատանքները հաջող կազմակերպելու գործին ձեռնամուխ էր եղել նաև Հայոց Ազգային խորհուրդը՝ Ռոստոմի և Ա. Գյուլլիսանդանյանի ղեկավարությամբ, որոնք ուժերի գերազույն լարումով ջանում էին հնարավորիս անխուճապ իրականացնել այդ: Տարհանման անմիջական կազմակերպման համար ՀՅԴ Բաքվի Կ. Կոմիտեն ընդհանուր լիազոր էր նշանակել Գ. Բալայանին, որի տրամադրության տակ էին դրվել ծովափին գտնվող փոխադրական բոլոր միջոցները⁴: Տարհանման 4-5 ժամը լավագույնս օգտագործելու և արդեն քաղաք մտնող թշնամու ռմբակոծութունից խույս տալու համար, կառավարության ցուցումով, շո-

¹ Ցենտրոգոմ – քաղաքային կենտրոնական տնային կոմիտե, ստեղծվել էր Բաքվի սովետի որոշմամբ՝ 1918 թ. ապրիլին: Ցենտրոգոմը ղեկավարում էր քաղաքին, շրջանային, ենթաշրջանային ու ստորին տնային կոմիտեների աշխատանքը:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 22, տե՛ս նաև Մեկիք-Ծոլչեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Ե), էջ 112-113:

³ Տե՛ս Մեկիք-Ծոլչեան Ս., Բազուի հերոսամարտը (Ե), էջ 110:

⁴ Տե՛ս Ռոստոմ, Մահուան վարսուկամակին առթիւ, էջ 338, 379:

գեներալները լուսաբացյին պետք է հեռանային նախապես որոշված ուղղութիւններով՝ Պարսկաստան, Կրասնովոդսկ և Պետրովսկ¹։ Քաղաքի հայկական բոլոր թաղամասերում շրջում էին հատուկ խմբեր, որոնք ժողովրդին տեղեկացնում էին քաղաքը հանձնելու որոշման մասին, հայանում տվյալ թաղի բնակչութեան մեկնելու համար առանձնացված նավահանգստի ու նավերի անունները։ Սակայն շուտափութ զաղթի տագնապի լուրը և դրան հատկացված ժամանակի սղութիւնը կազմալուծում էին զաղթը հնարավորինս նվազագույն կորուստներով ընթացակարգելու ջանքերը։ «Քաղաքի բոլոր ծայրերից,՝ գրում է Բ. Իշխանյանը,՝ ժողովուրդը, գրեթե բացառապես հայ բնակչութիւնը, անվերջ քարավաններով հավաքվում և կուտակվում է նավամատուցներում։ Տարհանումը, բնականաբար, շատ անկանոն էր կազմակերպված։ Եվ ինչ կարելի էր անել մի քանի ժամվա ընթացքում, նավերի անբավարար թվով, երբ, բացի մի քանի տասնյակ հազարավոր փախչող բնակչութիւնից, նույն նավերով պիտի տեղափոխվեին նաև զորքը, ռազմամթերքը և պետական գույքը»²։ Գիշերվա ժ. 10-ից ծովափին խռնված զաղթող ժողովուրդը սկսեց տեղափոխվել շոգենավեր. իսառնաչիոթ իրավիճակի պատճառով եղան ողբերգական և դրամատիկ պահեր։ Դրութիւնը բարդանում էր նրանով, որ այդ ժամանակ վերսկսվեց քաղաքի ռմբակոծումը։ Թշնամին հրետանային կրակի տակ էր առել նավահանգիստը, ինչի հետևանքով իրարանցումն ավելի մեծացավ, մինչդեռ քաղաքի ծայրամասերում հայկական փոքր թիւով ջոկատները շարունակում էին համառ մարտեր մղել թշնամու դեմ³։

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 120, ք. 7 (Ֆրանսերեն), տե՛ս նաև ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 22, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 150, ք. 64։

² Նույն տեղում, ֆ. 223, ց. 1, գ. 120, ք. 67 (Ֆրանսերեն)։

³ Տե՛ս Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում եւ Բազուի անկումը, պր. Բ, էջ 48-49։

Բաքվի հերոսական պաշտպաններին իր վերջին կարգադրություններն էր անուամբ Ռազմածովային կոմիսար՝ գեներալ-մայոր Հ. Բազրատունին: Բաքվի մատուցներում թշնամու դեմ մղվող անհավասար կռիվների մասին նրան մշտապես իրադեկուում էին Համազասպն ու գնդապետ Գ. Բեկ-Ջուրաբյանը¹: Հ. Բազրատունին սամենայն պատասխանատվությամբ մինչև վերջ կատարեց իր վրա դրված պարտականությունները և Բաքվից էնդելի հեռացավ միայն ստիպողաբար: Ականատեսի վկայությամբ, գեներալը «...Բազւի անկման օրը մնաց քաղաքում մենակ, իր հաւատարիմ ընկերներով վերջին կարգադրութիւններն անելով Բազւի հերոսական պաշտպաններին, որոնք ձգւած էին բաղդի քմահաճոյքին, անարխօ-բոլշեիկական կառավարութեան կողմից»²: Երկար համոզելուց հետո հաջողվում է առավոտյան ժամը 5-ին գեներալին դուրս բերել փողոց, որտեղ նրան սպասում էր մեքենան: Գր. Ամիրջանը վկայում է, որ Բազրատունուն տանից հանողը եղել է Ռոստոմը, որը «...ամէն վտանգ աչք առնելով՝ կերթայ աղատելու խեղճ զօրավարը, կը շալակէ զայն ու սանդուղքներէն վար կիջեցնէ»³: Այդ պահին Հ. Բազրատունուն են մոտենում Համազասպը և գնդապետ Գ. Բեկ-Ջուրաբյանը և զեկուցում ռազմաճակատում տիրող կացության մասին: Նրանց զեկուցումներից իմանալով, որ «զօրամասերը յետ քաշվելու մասին հրաման չեն ստացել և մօտեցող թշնամու հարւածների տակ նահանջում են թանգ ծախելով փողոցների ամեն մի թիզը»՝ գեներալը հայտարարում է. «ես իրաւունք չունեմ հեռանալու պարոններ, ես վերադառնում եմ»⁴:

¹ Տե՛ս Հրանտ, Գեներալ մայոր Յակոբ Գերասիմովիչ Բազրատունի, «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, դեկտեմբերի 18, № 46:

² Նույն տեղում:

³ Ամիրջան Գր., Ռոստոմի հետ (Ա), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1960, 1.Ը տարի, ապրիլ, № 4, էջ 17:

⁴ Հրանտ, Գեներալ մայոր Յակոբ Գերասիմովիչ Բազրատունի, «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, դեկտեմբերի 18, № 46:

Սակայն նրան ուժով տարան նավահանգիստ, որտեղ «Կուլամ Միրզա» շոգենավով, որի կապիտանը Հայ էր, նրան հեռացրին Բաքվից¹: Նավ նստելուց առաջ Հ. Բազրատունին իր վերջին հանձնարարություններն է տալիս զորամասերի հրամանատարներին:

Տարահանումն անվտանգ դարձնելու նպատակով «Կարս» և «Արզահան» նավերի վրա տեղադրված հեռահար թնդանոթները կրակի տակ էին առել առաջացող թուրքական զորքը: Խոսելով խուճապահար գաղթի մասին՝ ժամանակակիցը նշում է. «...Փախչել ցանկացողների հսկայական բաղմուտիները և նաևերի անբաւարար սակաւութիւնը ստեղծել է աղիւղորմ շփոթը, որը կոչւում է... դաղթականական տրագիդիա: Հարազատները կորցնում էին իրար, ծնողները՝ որդիներին, եղբայրը՝ քրոջը, ամուսինը՝ ամուսնուն, մէկը ճանապարհւում էր, միւսը՝ մնում՝ նաւում տեղ չգտնելու պատճառով»²: Բաքվի հայերի գաղթի պատմության փաստավաւերագրական կարեւոր աղբյուր է դեպքերի ակնանտես ու մասնակից, հայերի ջարդերի սարսափն ապրած, թուրքական յաթաղանից մազապուրծ ու տարադրության դառնությունն անձամբ ճաշակած Վարսենիկ Սահակյանի հուշագրությունը: Արհաւիրքը վերապրած հուշագրողը, իր պատմումում նկարագրելով գաղթն իր բոլոր սրտաճմլիկ տեսարաններով, վկայում է հետեւյալը. «...նավամատույցներում տիրող խառնաշփոթի պատճառով հնարավոր չեղավ ժողովրդին կազմակերպւած ձեռով տեղավորել շոգենավերում: Խուճապն այնքան մեծ էր, որ շատերը շոգենավ նստելու պահին ընկան ծովը, որոնցից մեծ թիվ էին կազմում երեսնաները»³: Խոսելով Բաքվի

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Իշխանեան Բ., Բագուի մեծ սարսափները, էջ 5, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 120, ր. 7 (ֆրանսերեն):

³ Սահակյան Վ., Մի կյանքի պատմություն (ձեռագիր), Սյուխան, 1982, էջ 8: Վարսենիկ Սահակյան-Առուստամյանը տողերիս հեղինակի տատն է հոր կողմից: Նրա ամուսինը՝ Գևորգ Առուստ-

հայ բնակչության բեկորներին՝ Պարսկաստանի ծովափնյա քաղաք՝ Էնդելի, հասնելու մասին՝ հեղինակը նշում է, որ գաղթական հայերից շատերը չկարողացան դիմագրավել տեղահանության տառապանքները¹։ Բ. Բայկովը, հայերի կոտորածներից ու տեղահանություններից հետո լինելով Բաքվի նավահանգստում, ցավով արձանագրում է. «Ես երբեք չեմ մոռանա այն պատկերը, որ տեսա ամբողջովին դատարկված նավահանգստում։ Ափամերձ շրջանում լող էին տալիս միայն զանազան տնային իրեր, ճամպրուկներ և մի քանի հարյուր ջրասուղյղ զիակներ»²։

Քաղաքը դատարկելու գործով զբաղվող հանձնաժողովը առաջին հերթին զբաղվեց որբերին Պարսկաստան՝ Էնդելի տեղափոխման աշխատանքներով։ Այդ պատասխանատու գործը հանձնարարվեց Հր. Աճառյանին, որը բժիշկ Ռուբեն Գյանջունցի հետ ամենայն պատասխանատվությամբ կատարեց այն։ Նրանք որբերին տեղավորում են «Ալավերդի» շոգենավում և, նրանց սնունդով ապահովելու մտահոգությամբ, պահեստներից բավական քանակությամբ շաքար, հաց և այլ ուտելիքներ են տեղափոխում շոգենավ, սովից փրկում փախստականներին³։ Իր հուշերում նկարագրելով որբերին շոգենավերում տեղավոր-

ամյանը, և եղբայրը՝ Շամխալ Սահակյանը, Բաքվի 1918 թ. հեղուսմարտի ժամանակ լինելով Համագապի ղեկավարած 3-րդ բրիգադի 17-րդ գումարտակի (հրամ.՝ Չիլիզգարյան) զինվորներ, ակտիվ կերպով մասնակցել են ինքնապաշտպանությանը։ Ի դեպ, Շ. Սահակյանը վիրավորվել էր Կարամարյանի հունիսի 18-ի կռիվներում (տես Կարամարյանի գիտլի ծոտ ամսոյս 18-ին տեղի ունեցած յաղթական կռուում սպանածների և վիրատրների ցուցակը. «Արես», Բագու, 1918, յունիսի 23 (10), № 119)։ Բաքվի անկումից հետո Վ. Սահակյանն իր երկու անշափահաս երեխաների հետ գաղթել է Էնգելի։ Քիչ ուշ. Բաքվի մատույցներում ինքնապաշտպանական վերջին կռիվներ մղող զինվորների հետ այլ շոգենավով Էնգելի է գաղթում մահ ամուսինը՝ Գևորգ Առուստամյանը (եղել է 3-րդ բրիգադի 17-րդ գումարտակի 4-րդ վաշտի (հրամ.՝ Ասլան Սարգսյան) զինվոր)։ Ընտանիքի անդամներն իրար վերագտնում են մեկ ամիս անց, Էնգելի շուրջյում պատահական հանդիպումով։ 9 ամիս անց վերադարձել են Բաքու, որտեղից անցել են Հյուսիսային Կովկաս՝ Պլատիգորսկ։ Շուրջ 8 ամիս այդտեղ մնալուց հետո կրկին վերադարձել են Զանգեզուր և վերստինստատվել իրենց ծննդավայրում՝ Սիսիանի շրջանի Գետաթաղ գյուղում։ Հուշագրությունը պահվում է մեր անձնական արխիվում։

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9։

² Байков В., նշվ. աշխ., ս. 134.

³ Տե՛ս Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 347։

րելու տեսարանը՝ Հր. Աճառյանը գրում է. «Մեծավ մասամբ մանրիկ, տխեղձ երեխաներ էին որբերը. նրանք դեռ լավ քայլել չէին կարողանում. մի առ մի վերցնելով շոգենավ դրինք. բայց անվերջ էր նրանց շարքը. դալիս էին ու դալիս... ժամեր ամբողջ տեկեցին մինչև ծայրը կտրվեց»¹:

Սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան՝ ժամը 6-ին, շուրջ 36 շոգենավ դուրս եկավ բաց ծով²: «Բոլորն էլ լիքն էին փախստականներով,~ գրում է Հր. Աճառյանը,~ մեծ ու փոքր, կին ու երեխա, գինվոր ու քաղաքացի: Բոլորն էլ փախչում են: Գնում ենք այդպես խմբով, իրար հետ միասին, կարծես, սրտ բռնած ծովի վրա, մինչ մեր ետևում վառվում է քաղաքը...»³: Բաքվի 100.000-ի հասնող հայ բնակչությունից հնարավոր եղավ տեղավորվել շուրջ 50.000-ին⁴: Ժողովրդի այն մասը, որը չէր հասցրել գաղթել և ամբողջ գիշեր շրջել էր մի նավամատույցից մյուսը՝ շոգենավերում ազատ տեղ գտնելու հույսով, այդպես էլ մնաց քաղաքում և զուհ գնաց քաղաքը դրամով թուրք գինվորների ու տեղի թաթարների վայրագությունների: Բ. Իշխանյանի հաշվումներով՝ տարհանումից հետո քաղաքում մնացել էր 57.380 հայ⁵:

Շոգենավերի հեռանալուց անմիջապես հետո՝ ժամը 6:30-ին, թուրքական առաջապահ զորամասերն ու 9-րդ, 10-րդ, 13-րդ և 53-րդ գնդերի մարտակարգերը՝ շրջակա գյուղերի թաթար և քուրդ ավաղակախմբերի հետ միասին, քաղաքի մատույցներում հանգիստ հայկական առանձին ջոկատների դեմ համառ կռիվներ մղելով, սկսեցին առաջանալ քաղաք⁶: Թուրքերը, նկատելով շոգենավերի մեկնումը, սկսեցին ուժգին հրետակոծել ինչսկս նավամատույցը, այնպես էլ շոգենավերը: Ռմբակոծություն

¹ Նույն տեղում, էջ 346-347:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 120, ք. 7 (ֆրանսերեն):

³ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 349:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 120, ք. 7 (ֆրանսերեն):

⁵ Տե՛ս Իշխանյան Բ., Բագուի մեծ սարսափները, էջ 32:

⁶ Տե՛ս Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 266:

հետևանքով ջրասույզ եղավ փախստականներով լի շոգենավերից մեկը: Ականատեսի վկայությամբ՝ հարավային քամու ժամանակ ալիքները դիակներ էին բերում դեպի ափը. «...տաճիկները ուժեղացան էին փախստական նաւերը, և նրանցից մեկը, կարծեմ ջրասույզ էին արել»¹: Ժամը 10-ին թուրքերը ներխուժեցին քաղաք, իսկ ժամը 12-ին հասան կենտրոնական մասերը²: Ցերեկվա ժամը 2-ին քաղաք մտավ նաև Նուրի փաշան³ և մի կարճ բովանդակությամբ հեռագիր հղեց Կ. Պոլիս. «Աստծո կամուրջ Բաքու քաղաքը դրավված է մեր զորքերի կողմից»⁴: Բաքվի գրավման առնչությամբ Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագիրը խախտած լինելու մեղադրանքից խուսափելու և սուերենույթ իր չեղոքությունը ցույց տալու նպատակով էնվեր փաշան խալիլ փաշային ուղարկած պաշտոնական հեռագրով հրահանգում էր անհապաղ վերադառնալ Կարս: Սակայն երեք ժամ անց մեկ այլ գաղտնի հեռագրով էնվերը խալիլին հայտնում էր իր ուրախությունն ու շնորհակալությունը⁵:

Թեև Մյուրսել փաշան Նուրի փաշայի անունից Ցենարուկասլիի կառավարությունը, ինչպես նաև դանիական և սլաւոնական հյուպատոսներին «խաղաղ բնակչության տնձնական և գույքի ապահովության երաշխիքներ» էր տվել, այդուհանդերձ, թուրքական հրամանատարության և մուսավաթական կառավարության (նախագահ՝ Ֆ. Խան-Խոյսկի) ակնհայտ համաձայնությամբ ու աջակցությամբ թուրք-թաթար հրոսակները երեք օր շարունակ (15-17-ը) կոտորեցին հազարավոր հայերի՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը⁶:

¹ «Աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 16, № 157:

² Տե՛ս «Աշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 20, № 190:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ ՀՊՊԹ, ֆ. փաստաթղթային, ինվ. 5363:

⁵ Տե՛ս Dadrian V., նշվ. աշխ., p. 385, տե՛ս նաև Փիրումնան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 130-131:

⁶ Տե՛ս Աղբրէջանեան կառավարութիւնը եւ Բագուն, «Աշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 29, № 220:

Բաքվի հայուլթյան եղևոնագործության անմիջական կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը Ադրբեջանի ներքին գործոց նախարար Բ. Խան-Ջիվանշիրն էր: Կոստորածը սկսվեց առավոտյան ժամը 10-ին՝ թուրքական կանոնավոր զորքի քաղաք ներխուժելու պահից¹: Քաղաքը տու՛ն առ տու՛ն «մաքրվում էր հայերից»²: Ականատեսի վկայությամբ. «Թիւրք զօրքերն ու խուժանը դաշոյններով ու ատրճանակներով մտնելով տներն ու բակերը՝ «էրմանի, էրմանի» գոռալով սկսվում են սպանութիւններն ու կոստորածը»³: Ինչպես արևմտահայերի կոստորածների ժամանակ, այս անգամ ևս, թուրք ջարդարարներին էին միացել 2000-ի հասնող քրդական ջոկատները⁴, որոնք «...երեք օր իրադրության տերերն էին»⁵: Սակայն, եթե քրդերը սպանում էին թալանի ու առևանգման համար, դառնում լուի գործիք, թուրք-թաթարներն առաջնորդվում էին քաղաքական նպատակներով: «Հորիզոնը» վկայում է. «Եւ տաճիկները, քիւրդերն ու թուրք հրոսակները խուժեցին քաղաք, տաճիկ հրամանատարութիւնից և Ադրբեջանի կառավարութիւնից թոյլտուութիւն ստացած լիւնելով երեք օր թալանել և կոտորել հայերին»⁶:

Բ. Իշխանյանի կողմից հարցաթերթիկների միջոցով կատարված հաշվառումների համաձայն՝ նախքան 1918 թ. թուրքական արշավանքը բուն քաղաքում և արվարձաններում (Բալխան, Բիբի-Հեյրաթ, Հայկավան, Հայոց գյուղ, «Սև» և «Սպիտակ» քաղաքներ) հայերն ունեին ավելի քան 22.662 ընտանիք՝ 88.673 բնակչով՝ կազմելով ընդհանուրի 35,7%-ը⁶: Այդ թվի մեջ էլ մտնում նաև Բաքվի դեմ թուրքական արշավանքի ժամանակ

¹ Բագուի կոստորածի մասին, «Աշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 27, № 195:

² Նույն տեղում:

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 2, ք. 98, տե՛ս նաև «Աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 140, տե՛ս նաև Տեղեկություններ Բագուից, «Զանգ», Երևան, 1918, հոկտեմբերի 5, № 59:

⁴ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձնական ֆոնդ, ց. 1, գ. 235, ք. 5, տե՛ս նաև «Աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 140:

⁵ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 25, № 218:

⁶ Տե՛ս Իշխանեան Բ., Բագուի մեծ սարսափները, էջ 18:

1918 թ. հունիս-օգոստոսին Բաքու գաղթած Գյոքչայի և Շամախիի շուրջ 5000-6000-ի հասնող գաղթական հայ բնակչությունը¹: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքները՝ կարելի է ենթադրել, որ նախքան թուրքերի կողմից Բաքվի գրավումը հայ բնակչության թիվն այդտեղ հասել է մոտ 100-110 հազարի: «Հիմք ընդունելով մեր ստացած թիվը,~ գրում է Բ. Իշխանյանը,~ և ի նկատի ունենալով յիշեալ բացերը, կարելի է ենթադրել, որ Բաքուի անկման նախօրեակին հայ ազգաբնակչության թիվը հաւասար է եղել մօտ 100000-110000 հոգու»²:

Սպանդ, կոտորած, սրածվող երեխաներ, պատշգամբներըց նետվող այրվող մարդիկ. ահա սա էր 1918 թ. սեպտեմբերյան ջարդերի օրերին Բաքուն: Ինչպես 1915 թ. արևմտահայերի ցեղասպանությունն սկսվեց հայ մտավորականության գլխատմամբ, այնպես էլ Բաքվում զանգվածային ջարդերին առաջինը զոհ գնացին Բաքվի հայ մտավորականները, այդ թվում՝ բժիշկներ, ինժեներներ, փաստաբաններ, մանկավարժներ, գրողներ, լրագրողներ և մշակույթի գործիչներ³: Մտավորականներից շուրջ 500 հոգի, կեղծ ամբաստանությունների հիման վրա, բանտարկվեցին⁴: Ձերբակալվածների թվում էին Բաքվի քաղաքապետի երկար տարիների տեղապահ Ջ. Հարությունյանը, Ա. Եղիազարյանը, Ս. Ամիրյանը, Ս. Մելիքյանը, Գ. Մելիքյանը, Ստ. Տիգրանյանը, Կովկասյան բանկի տնօրեն Միք. Աթաբեկյանը, ճարտարագետ Պ. Քալանթարյանը, Կ. Կիսանյանը, փաստաբան Հ. Մանանդյանը, Գր. Օհանջանյանը⁵, Բելգիայի փոխհյուպատոս Նիկ. Այվազյանը, Համբարձում Մելիքյանի երկու որդի-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 974, ք. 1, տե՛ս նաև ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, ք. 42:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձնական ֆոնդ, ց. 1, գ. 235, ք. 5, տե՛ս նաև «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, նոյեմբերի 1, № 26, տե՛ս նաև նոյեմբերի 3, № 27 տե՛ս նաև Ալլաուտխան[Սարգսեզ Տեր-Միքսեդեկյան], (Ալլաուտխանի յուշեր (III). Բագովի սարսափներից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 22, № 215:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 34, ք. 35 (Խրանսերեն), տե՛ս նաև Պեհպուտ խան Ճիվանչիլի սպանիչ Սիսաք Թորլաքեանի դատավարությունը, էջ 36:

ները, Պ. Զուրաբովը, բժիշկներ Թ. Զաքարյանն ու Կ. Քալան-
թարյանը, Աս. Վաչյանցը և շատ ուրիշներ: Վերջին երկուսը
տեղի ունեցած սարսափների ազդեցությամբ տակ ստանում են
հոգեկան խանգարում¹: Ձերբակալվածներից 50-ը մահապատժի
ենթարկվեցին²: Նրանց թվում էին Զ. Հարությունյանն իր ըն-
տանիքով³, բժիշկներ Թ. Զաքարյանն ու Աղամիրզյանը, ինժե-
ներ Ս. Ամիրջանը⁴ և շատ ուրիշներ:

Այն իրողությունը, որ թուրք-թաթարների կողմից նա-
խատես ծրագրված էր Բաքվի հայ մտավորականների ջարդը,
վկայում է Գանձակից Բ. Խան-Ջիրվանշիրի՝ 1918 թ. հուլիսի
վերջերին մոսկավաթի Բաքվի կոմիտեին հղած գաղտնի նամա-
կը, որում, մասնավորապես ասված էր. «...երբ քաղաքը գրա-
ւենք, պիտի դատենք հայ մտաւորականները եւ պիտի ջար-
դենք բոլոր հայերը»⁵:

Համընդհանուր էր կոտորածը, ավերն ու թալանը: Քա-
ղաքի ոչ մի հայ ընտանիք զերծ չմնաց ջարդերից ու կողոպու-
տից: Բնակչության մի մասը կոտորվեց տեղում՝ հարադատ
օջախներում, մյուս մասը՝ փողոցներում և ապաստանած վա-
յրերում: Ականատեսի վկայությամբ, կոտորածը «եղել է ամե-
նասարսափելի և սարսուռ ձևերով: Նախօրոք կազմված
ծրագրի համաձայն...»⁶: Լիովին ավերվեց հատկապես Հայկա-
վանը, որտեղ անխնա կոտորեցին ծերերին և մինչև անգամ
ծծիկեր երեխաներին⁷: Բաքվում հայերի ջարդերի վերաբերյալ
առկա են առանձնակի վայրագություններ իրականացված սպա-
նությունների բազմաթիվ վկայություններ: Կոտորածից հետո
Բաքվից Թիֆլիս անցած մի վրացի երիտասարդ, «Մշակի»

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 13, № 208:

² Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 193:

³ Տե՛ս «Աշխատանք», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 140:

⁴ Տե՛ս Байков Б., նշվ. աշխ., с. 144.

⁵ Պեհպուտ խան Եփանջիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարությունը, էջ 150:

⁶ «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 193:

⁷ Տե՛ս Բազի մասին, «Արձագանք», Եկատերինոդար, Ա տարի, 1918, հոկտեմբերի 7, № 7:

խմբադրությունում ահանատեսի աչքերով նկարագրելով թուրք-թաթարների գաղանությունները, վկայել է հետեյալը. «Սպանված մօր զիակի կողքին նւալիս են եղել նրա ծծկեր և երկու տարեկան մանուկները կտրած ձեռներով»¹: Գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովի բանակի սպաներից մեկի՝ «Մշակ»-ի խմբադրությանը հայտնած մի վկայության համաձայն. «...ինքն իր բնակարանի պատուհանից ահանատես է եղել, թէ ինչպէս թիւրքերը ութ հայի մի տեղ հաւաքելով՝ թրերով կտրակ են նրանց լեզուները, և ինչպէս վեր են նետել մի երեխայի ու սուրինի ծայրը անցրել նրան»²:

Չխնայվեցին նույնիսկ հիվանդանոցներում գտնվողները³: Միայն Բալասիանի հիվանդանոցում սրախողխող արվեց 360 հիվանդ, իսկ Կոմենդանտսկի փողոցում գտնվող որբանոցի 63 երեխաներին փողոց էին նետել չորրորդ հարկից⁴: Միսաք Թուլաքյանի դատավարության ընթացքում, հայկական որբանոցի տնօրեն Ա. Խանեղյանի տված վկայությունում ասվում է, որ կոտորածին զոհ են գնացել շուրջ 500 որբեր⁵: Բաքվից Թիֆլիս վերադարձած օտարերկրյա մի պաշտոնյա «Աշխատաւոր» լրագրին հայտնել էր հետեյալը. «Ամենից առաջ քաղաք մտան քիւրդերը, որոնք իսկոյն սկսեցին թալանել ու կոտորել... մի քանի հարիւր դիակ ես իմ աչքով տեսել եմ կենտրոնական բանտում (Կուլբինկայում): Ահագին թուզ զոհեր են եղել նաև մի փոքր տարածութեան վրայ, Սարուխանսկայա և Տելեֆոննայա փողոցների արանքի մի քանի սաժէնանոց նրբափողոցում, ուր գտնւում է պետական գանձարանը: Արմէնիքենդում (Հայկաւան) գրեթէ ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորին

¹ Բագուի կոտորածի մասին, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 27, № 195:

² Բագում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 19, № 213:

³ Տե՛ս Հայաստան ըստ Ռօիրպալսի 1919-ի տեղութեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 55:

⁴ Տե՛ս «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, հոկտեմբերի 18, № 20, տե՛ս նաև «Հորվագոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 13, № 208:

⁵ Տե՛ս Պէիպուտ խան Ճիվանչիլիի սպանիչ Միսաք Թորլարևանի դատավարութիւնը, էջ 22:

կոտորել են, իսկ միմիայն այդ արևարձանում մի քանի հազար հայ կար: Աւելացրէք դրա վրայ հիւանդանոցները, ուր խմբերով են կոտորել: Կուլտուրական Միութեան ահագին շէնքը, ուր գտնուում էր Հայոց Ազգային խորհուրդը և ուր ջարդարարները յարկէ-յարկ բարձրանալով կոտորում էին ամենքին անխտիր: Դիակներէ թիւն այնքան շատ էր, որ դեռ հինգ-վեց օր անցած դիակներ էին մնացել թափւած փողոցներում և հրապարակներում»¹:

Բաքվում հայերի ջարդերի առիթով Համազասպ Օհանջանյանը Բեռլինում Ալսարո-Հունգարիայի դեսպանին հղած գրությամբ թուրք-թաթարների իրականացրած բարբարոսությունների մասին հայտնում է. «Հենց նոր հայրենիքիցս մանրամասն տեղեկություններ ստացա սոսկալի գազանությունների մասին, որոնք Բաքվի գրավման ժամանակ տեղի հայ բնակչութեան նկատմամբ կատարել են թուրք գինձորականները և թաթար բնակիչները: Կոտորվել են հազարավոր խաղաղ հայեր, այդ թվում՝ անվանի մտավորականներ, կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ, հայերի բնակարանները կողոպտվել են, բանտերը լցված են հայերով, որոնք այնտեղ հիմա էլ ենթարկւում են սարսափելի տանջանքների»²:

Կոտորածի առաջին զոհերի մեջ էին Հայկափանում ապաստանած արևմտահայ, նուխեցի, արեշցի, շամախեցի և գյւքչեցի գաղթականները, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում որբերը, հիւվանդները և վիրավորները³: Նրանցից ավելի քան 1500-ին կոտորեցին⁴: Զոհված փախստականների մեջ մեծ թիվ էին կազմում հատկապէս շամախեցիները⁵: Գաղթականներից կարողացան

¹ «Աշխատանք», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 16, № 157:

² Օհանջանյան Ա., 1915 թվական: Անհերքելի վկայություններ, էջ 176:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 13, № 208:

⁴ Տե՛ս Իշխանեան Բ., Բագրով մեծ սարսափները, էջ 32, տես նաև Թողաքեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 519, 524:

⁵ Տե՛ս «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, հոկտեմբերի 3, № 15:

վերվել է ընդամենը 3000 հոգի¹: Ականատեսի վկայությամբ «Զուրկ միջոցներից և առողջութենից, նրանք (գաղթականները – Գ. Ս.) ի հարկէ անկարող եղան փախչել քաղաքից, և ամենքը դարձան Մահմէդ Զօուշի և Զիվանշիրի զոհ»²:

Բաքվի հայերի կոտորածները փաստել են գերմանացի բարձրաստիճան սպաները: Դեպքերի ականատես փոխգնդապետ Պարակեն հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունների մասին գեն. լեյտենանտ ֆոն Զեքթիին 1918 թ. սեպտեմբերի 26-ին գրել է. «Գաղանուլթյունները, մեծ մասամբ կատարվում էին տների ներսում: Այդ պատճառով փողոցներում համեմատաբար քիչ զիալներ կային: Դրանք գերազանցապես անկյուններում էին դարսված, այնպես որ հաճախ միայն հոտից կարելի էր իմանալ: Մի տեղում ես իրար վրա դարսած 7 դիակ տեսա, այդ թվում մի քանի երեխա... Դրեթե բոլոր զիակները ծածկված էին կապտուկներով, որոնք առաջացել էին հրացանների խզակոթների հարվածներից և խողխողումներից: Նկուղներից դիահոտ էր փչում»³: Այս վկայություները չի հարուցում ոչ մի կասկած, քանի որ Պարակեն չէր կարող առանց հիմքի և փաստերի սխալ տեղեկություններ հաղորդել իր ղեկավարներին, որոնք ռազմաքաղաքական ամենասերտ կապեր ունեին թուրքական կառավարության հետ:

Բաքվում հայերի կոտորածների մասին կարևոր և ստույգ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Թիֆլիսում Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչ բարոն Ֆրանկենշտայնը՝ արտաքին գործոց նախարար կոմս Շտեֆան Բուրիանին 1918 թ. հոկտեմբերի 5-ին հղած հեռագրով. «Հայկական մեծ թաղամասը, որն այցելեցի, ամբողջությամբ կողոպտված էր և լրիվ դատարկ: Բազմաթիվ ապացույցներ ստացա դադա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 4, № 48:

² Նույն տեղում:

³ Մամուլայրյան Ա., 1918 թ., Բաքվի հայկական քաղաքը (Գ.Ֆ.Հ-ի արտաքին գործերի մինիստրության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերը), ԼՀԳ, Երևան, 1990, № 6, էջ 84:

նային դաժանություններին՝ հիվանդանոցներում հայ բժիշկներին, հիվանդներին և երեխաներին կոտորածի մասին»¹:

Կոտորածները շարունակվեցին Բաքվից ոչ հեռու գտնվող «Նորել եղբ.» ընկերությունը պատկանող բաժնետիրական ընկերություն ամառանոցում, որտեղ կոտորածի ենթարկվեցին այնտեղ ապաստանած 200-ից ավելի հայեր²: Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի պատվավոր նախագահ Բադրաս Խալս. Վարդաղարյանի ավյալներով՝ «25 բռնատար մեքենաներ 4 օրերի ընթացքում անընդմեջ, գիշեր ու ցերեկ տեղափոխում էին դիակներ, իսկ այն դիակները, որոնք չէին հասցնում տեղափոխել, թաղում էին Սալյանսկի դորանոցների շրջանում»³: Կոտորածի օրերին թուրք ջարդարարները առևանգեցին գեղեցիկ հայ կանանց ու աղջիկներին, որոնցից շատերը պատվազրկվեցին՝ բռնի տարվելով մահամեղականների հարեմները: Տասնյակ հայուհիներ բռնությունների մահամեղականացվեցին՝ դառնալով հարճ կամ ստրկուհի, իսկ նրանցից շատերը, չզիմանալով բռնություններին, ինքնասպան եղան: Ուշագրավ է այն փաստը, որ կոտորածի օրերին, կովկասահայի հետ ամուսնացած, ֆրանսահայտակ ոմն տիկին Պրտի Տեր-Պողոսյան, վտանգելով կյանքը, ֆրանսիական կառավարություն անունից միջնորդում է Նուրի փաշային՝ ջարդերը կանխելու համար, ինչի շնորհիվ փրկվում են տասնյակ հայեր: «Տիկին Պողոսեան,- գրում է Փարիզում լույս տեսնող «Յառաջը»,- որ 1918-ին բազմաթիվ հայրենակիցներու կեանքը փրկած է ջարդէ, Բաղուի մէջ, միջամտելով Նուրի փաշայի եւ ֆրանսական կառավարութեան կողմէ»⁴:

¹ Նույն տեղում, էջ 86:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 199, ք. 170-179:

³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 25, ք. 9:

⁴ «Յառաջ», Փարիզ, 1949, սպրիլի 28, № 1243: Իր այդ անձնվիրության համար, Պրտի Տեր-Պողոսյանը ֆրանսիական կառավարության կողմից արժանանում է Պատվո շքանշանի (տե՛ս «Արամագր», Աթենք, 1934, յունիսի 16, № 47):

Ջանդվածային կոտորածների հետքերը ծածկելու նպատակով զանազան թաղամասերից հավաքված հայերի դիակները մեծ մասը թուրքական հրամանատարութայն կարգադրությամբ թափեցին ծովը, կամ էլ հրկիզեցին¹: Դիակների մեծ մասը հրկիզվեց Սալյանի զորանոցների շրջակայքում²: Կոտորածի 4-րդ օրը, Բ. Խան-Ջիվանշիրի հրամանով, Մուղանի անապատ տաժանակիր աշխատանքի քշվեց 9000 հայ երիտասարդ, որոնցից հազիվ 400-ը կարողացավ վերադառնալ³: Բաքվի հայերի՝ գերության մեջ կրած զրկանքների ու տառապանքների մասին է վկայում Բաքվի ռուսական թատրոնի դերասան Արշակ Գրիգորյանը, որը, թեև փրկվել էր մահից, սակայն ճաշակել էր գերության դառն պտուղները: 1919 թ. աշնանը Հայաստանի Հանրապետութայն կրթության նախարարին ուղարկած դիմումում նա գրել է. «Բաքվի սեպտեմբերյան իրադարձությունները շատ մարդկանց դժբախտություն, վիշտ, ավերածություն պատճառեցին: Դրանց թվին եմ պատկանում և ես: Իմ բուրբ բնական ունեցվածքը, զգեստները, իրերը և այլն, բոլորը հափշտակեցին ու թալանեցին սեպտեմբեր ամսին Բաքվում: Ես ինքս էլ գերության մեջ եմ եղել թուրքերի մոտ Բաքվի մոտակայքում, որտեղ երեք ամիս տարել եմ աներևակայելի տանջանքներ, ծեծ, քաղց և շատ ուրիշ բաներ, որոնց մասին չարժե խոսել: Գերությունից հետո հինգ ամիս հիվանդ եմ եղել տիֆով»⁴:

Խաղաղ բնակչությունից զատ, զգալի կորուստներ տվեց նաև հայ զինվորականությունը: Անխնա կերպով ոչնչացվեցին Ալյաթի հատուկ պատժաճամբարներում պահվող գերի վերց-

¹ Տե՛ս «Աշխատատոր», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 140:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 118, ք. 10, տե՛ս նաև ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, ք. 25-26:

³ Տե՛ս Պեհլուտ խան Ծիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարությունը, էջ 21, տե՛ս նաև Աօ, Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 80:

⁴ Հովակիմյան Բ., Յեղասպանության բնման հայ թատրոնում (1895-1995), էջ 66:

ված 550 հայ զինվորներից 165-ը¹: Գերմանական կայսերական առաքելության ղեկավարին ուղղված հուշագրով՝ Թիֆլիսի հայկական հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները հայտնում էին. «Գերի վերցված զինվորները խմբերով ուղարկվում են Բաքվի նահանգի թաթարական դյուղերը, որտեղ ծաղրոծանակի ենթարկելուց և տանջելուց հետո ոչնչացվում են»²:

Վերը բերված փաստերից միանգամայն ակներև է, որ ռազմական գործողությունների քողի տակ Բաքվում հայերի նկատմամբ երիտթուրքերը և մուսավաթականներն իրականացրել են ցեղասպանություն³: Եվ պատահական չէ, որ Ադրբեջանի ներքին գործոց նախարար Բ. Խան-Ջիվանշիրը, հայերի դեմ գործած իր ոճրագործությունների համար ձեռք էր բերել «Ադրբեջանի Թալիսթ» տիրահոչակ համբավը⁴: Ոճրագործությունների գլխավոր կազմակերպիչներից, Բաքվի գրավումը ղեկավարող, քաղաքը գրավելուց հետո պարետ նշանակված⁵ գեներալ Նազըմ փաշան հայերի ջարդերի առիթով խոստովանել էր. «Երբ, վերջապես, մտա քաղաք, այն, ինչ որ ես տեսա հրեշավոր էր»⁶: Այդ օրերի սարսափներն իրենց անջնջելի հետքն են թողել նաև դեպքերին ակնառես Բ. Բայկովի հուշերում: Նա գրում է, որ թուրքական հրամանատարությունը որևէ կերպ չփորձեց կանխել հայերի կոտորածները, որոնք սոսկալի էին հատկապես Հայկավանում⁷:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 36, ք. 60:

² Նույն տեղում, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 99, 99ա:

³ Մանրամասն տե՛ս Ղուլյան Յու., Հայերի կոտորածները Բաքվում 1918-1920 թթ.: Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2005, էջ 47-55, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, 2008, № 3, էջ 31-48:

⁴ Տե՛ս Առ, Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 65:

⁵ Տե՛ս Տեղեկություններ Բազից, «Ձանգ», Երևան, 1918, հոկտեմբերի 5, № 59:

⁶ Рафалович С., Правда о бакинских событиях, «Кавказское слово», Тифлис, 1918, 3 (20) декабря, № 262.

⁷ Տե՛ս Байков Б., նշվ. աշխ., с. 132.

Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրած իր մենագրության մեջ Բաքվի Հայերի ջարդերին անդրադարձել է ցեղասպանագետ պատմաբան պրոֆ. Վ. Տատրյանը: Այս աշխատության մեջ հեղինակը, քննարկելով Հայերի ջարդերի պատասխանատուների հարցը, համոզիչ փաստերով ցույց է տալիս, որ այդ հրեշավոր ծրագիրը իթիհադական պարագլուխների հղացումն էր, որի իրականացմանը աջակցել և դործուն մասնակցություն է ցուցաբերել Ադրբեջանի կառավարությունը¹: Գիտական շրջանառության մեջ դնելով նոր, մինչ այդ գաղտնի մնացած վավերական նյութեր, ինչպես նաև քաղվածքներ կատարելով թուրք ականատես-ժամանակակիցների վկայություններից՝ Տատրյանը փաստում է, որ կոտորածի կազմակերպիչներից էր իթիհադական տեսաբաններից, արևմտահայերի ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից մեկը՝ Բեհաշեդլին Շաքիրը², որը Բաքվի գրավումից հետո նշանակվել էր քաղաքի ոստիկանապետ³: Անդրադառնալով երիթթուրքերի և մուսավաթականների փոխադարձ դաշինքով Բաքվում տեղի ունեցած Հայերի ջարդերին՝ Վ. Տատրյանը դիպուկ կերպով նկատում է՝ «Հարց է ծագում, ի՞նչ էր անում թուրք բժիշկը Ադրբեջանում և մասնագիտական ինչ հմտություն կարող էր օգտագործել բժիշկը գործելով որպես ոստիկանապետ»⁴:

Հայերի կոտորածների հանցագործ քաղաքականության մեջ մեղքի իր բաժինն ունի նաև Գերմանիան, որը կարող էր, սակայն վճռական ոչ մի քայլ չձեռնարկեց կանգնեցնելու թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Բաքու: Վրաստանում Գեր-

¹ Տե՛ս Դադրյան Վ., История армянского геноцида (этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа), Ереван, 2007, с. 454.

² Բեհադդին Շաքիրը «Թեշվիլար-ը մահստան»-ի (տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտրուպերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 14): Միաբեկվել է Բեռլինում, 1922 թ. ապրիլի 17-ին, հայ վրիժառուներ Արշավիր Շիրակյանի և Արամ Երկանյանի կողմից (տե՛ս Շիրակյան Ա., Կտակն էր մահատակներուն, Գ. տպ., Երևան, 1991, էջ 310):

³ Տե՛ս Դադրյան Վ., նշվ. աշխ., с. 450.

⁴ Նույն տեղում, стр. 454:

մանիայի գերագույն կոմիսար գեն. Ֆրիդրիխ Ֆրեյդեր Կրես
Փոն Կրեսենշտայնի առաջարկով՝ թուրք-թաթարական
զորամիավորումների հետ մեկտեղ Բաքու էին մտել նաև գեր-
մանական ջոկատները, որոնք իբր պետք է ապահովեին հայ
բնակչության կյանքն ու գույքը¹։ Նրանք, սակայն, վճռական
ոչ մի քայլ չձեռնարկեցին՝ կասեցնելու թուրք-թաթարների
գազանուխությունները։

Ընդամենը՝ Բաքվի նահանգի հայ բնակչության դեմ -
իրականացված ցեղասպանության և հայաթափման հանցավ-
որ քաղաքականության պատասխանատուները հավասարապե-
ս Օսմանյան կայսրությունը և Ադրբեջանական Հանրապե-
տությունն են՝ անկախ վարչակարգից, որովհետև դրանք կա-
տարվել են նրանց ռազմաքաղաքական դաշինքի պայման-
ներում և իրագործվել երիտթուրքական և մուսավաթական
իշխանությունների կողմից²։ Այստեղ ակնհայտ է մեջբերել 1917

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 34, ք. 35 (Պրանսերեն)։

² Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածները Բաքվի նահանգում և րուր-ադրբեջանական
պատասխանատվությունը, էջ 71-77։ Թուրք-մուսավաթականների կողմից Բաքվի նահանգի հայե-
րի նկատմամբ 1918-1920 թթ. իրագործված ցեղասպանությունն իր էությունը համարվում է ոչ
միայն պատմական, այլև քաղաքական ու իրավական հարց։ Ուստի, բոլոր երեք հարքություննե-
րում էլ պահանջվում են հատկապես ու որոշակի պահանջներ։ Միաժամանակ, պետք է արձա-
նագրել, որ, անկախ վարչակարգից, Բաքվի նահանգի հայության ցեղասպանության պատաս-
խանատուները ներկայիս քուրդական և ադրբեջանական պետություններն են։ Հայտնի է, որ մի-
ջազգային իրավահաջորդությունը որևէ պետության իրավունքների և պարտականությունների
փոխանցումն է մեկ այլ պետության։ Ուստի, Թուրքիայի Հանրապետությունը համարվելով Օս-
մանյան կայսրության իրավահաջորդը՝ լիիրավ պատասխանատվություն է կրում վերջինիս կա-
տարած հանցագործությունների, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության համար (տե՛ս Սե-
րճեյան Ա., Հայոց պատմության դասերը, Երևան, 2003, էջ 212, տե՛ս նաև Մադուբյան Ա., Հայոց
ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական
հիմնավորումները, Երևան, 2014, էջ 38-42)։ Ադրբեջանական Հանրապետության պարագայում
այդ պատասխանատվության համար որպես իրավական հիմք է ծառայում Ադրբեջանական
Հանրապետության նախագահ Այազ Մուրադիյովի կողմից 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին ստորագրվե-
լիս «Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախությունը վերականգնելու մասին ս-
ահմանադրական ակտը»։ Փաստաթղթի «Ընդհանուր դրույրներ» բաժնի 2-րդ հոդվածում պար-
զորդը ասված է։ «Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդիսանում է 1918 թ. մայիսի 28-ից -
մինչև 1920 թ. ապրիլի 28-ը գոյություն ունեցած Ադրբեջանական Հանրապետության ժառանգորդը»
(https://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2889, տե՛ս նաև Манасян А., Карабахский
конфликт. Ракурсь правосого подхода, Ереван, 1998, с. 97)։ Այդ փաստաթուղթը, ըստ էության,
հաստատվում է 1918-1920 թթ. և ներկայիս Ադրբեջանական Հանրապետության ժառանգական
կապը, պետականության իրավահաջորդ լինելու հանգամանքը, որը սկզբունքորեն իր հետ բերում

Թ. սոցիալ-դեմոկրատական «Պայքար» օրաթերթի առաջնորդողի մեջ գետնից բռնելով թուրքերի հոգեբանությունը բնութագրելը, որն այսօր էլ չի կորցրել իր այժմեականությունը: «Թուրքը թուրք է, - ասված է օրաթերթում, - նույն բարբարոսն, նույն արիւնհոռւն, կուգես թէ անոր էնթերի հազցուր, նորաձե հագուստով սընէ... Հոգին է, ցեղին հոգին է, որ փոփոխութեան չի ենթարկուիր և գաղանն ասլահով դարանակալած յարմար առիթին կսպասէ նրանէն դուրս ելնելու և մահ ու սարսափ սփռելու»¹:

Ինչ վերաբերում է Բաքվի 26 կոմիսարների ճակատագրին, ապա Անդրկասպյան էսէռական իշխանությունը և անգլիացիները սեպտեմբերի 20-ին՝ Կրասնովոդսկ-Աշխաբադ երկաթուղու 207 վերստի վրա՝ Ախչա-Կուլմա և Պերեվալ կայարանների միջև ամայի ավազուտներում գնդակահարեցին նրանց: Կոմիսարներից 8-ը հայեր էին՝ Ստ. Շահումյանը, Գր. Ղորղանյանը, Արսեն և Թադևոս² Ամիրջան եղբայրները, Սուր-

է. Մանուկյան պարտավորություն: Այս փաստարտոյրը նույնպես հայ ժողովրդի համար հինգ է ծառայում Ադրբեջանական Հանրապետությունից պահանջելու Բաքվի 1918-1920 թթ. հայերի ցեղասպանության փաստի ճանաչումը և փոխհատուցումը նյութական ու բարոյական այն վնասի, որ նա կրել է: Հաստատված է նաև, որ Բաքվի նահանգի հայերը ընթացման են ենթարկվել իրենց ազգային պատկանելության և հայրենի բնօրրանից դուրս մղվելու համար, որը ևս ցեղասպանությունը բնորոշող հանցագործություն է: Հետևապես, «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատմի մասին» ՍԱԿ-ի Գլխավոր աստընկայի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոմկենցիայի որոշյունը (ուժի մեջ է մտել 1951 թ. հունվարի 12-ից) լիովին համընկնում են այն անենին, ինչ կատարվել է Բաքվի նահանգի հայ բնակչության հետ 1918-1920 թթ.: Զանի որ կոմկենցիայի 2-րդ հոդվածը ցեղասպանությունը բնութագրում է իբրև կանխատեսված գործողությունների գործադրում (տե՛ս Международное гуманитарное право в документах, Москва, 1996, с. 123-127), ապա հարկ է ունել, որ արվսիլային բազմաթիվ փաստերն անհերքելիորեն ասպարեցնում են, որ երկրորդների, քննադատականների և մուսավարականների իրականացումը ցեղասպանության նպատակը եղել է ոչ միայն հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը, այլև հայրենագրվումը:

¹ «Պայքար», Թիֆլիս, 1917, յունիսի 15, № 57:

² Թ. Ամիրջանը կոմիսարների շարքում էր հայտնվել հետևյալ հսկանականների բերումով: Մեկտեմբերի 15-ին, երբ Ֆեմտոկոսպայի ղեկավարության որոշմամբ Բաքվի Բախովի բանտից ազատվել էին Ստ. Շահումյանն ու մյուս կոմիսարները, և արդեն որոշում էր կայացվել քաղաքը հանձնելու մասին, Թ. Ամիրջանն իր ջոկատով ուղեկցում էր «Թուրքմեն» շոգենավով Պետրովսկ մեկնող կոմիսարներին և նավի վրա գտնվող 800 փախստականներին: Սակայն Պետրովսկ մեկնելու փոխարեն նավապետը դավադրաբար ուղղություն է վերցնում Կրասնովոդսկ (տե՛ս Խաչեան Ռ., 1918 թ. Բազովի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1966, ԽԳ- տարի, մարտ, № 3, էջ 69, տե՛ս նաև Միկոյան Ա., Բաքվի Կոմունայի օրերի մասին (հատված հուշերից), «Գրական Ադրբեջան», Բաքու, 1968, հուլիս-օգոստոս, № 4, էջ 18):

են Հովսեփյանը, Բաղդասար Ավագյանը, Արմենակ Բորյանը և Արամ Կոստանդյանը¹:

Հայերի կոտորածներից հետո, 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդին կից՝ Բ. Իշխանյանի նախագահությամբ ստեղծվեց «Անկետային հանձնաժողով»², որն ուսումնասիրեց Հայերի կրած մարդկային ու նյութական կորուստները՝ հավելելով: Հարցաթերթիկները կազմված էին 26 կետից³: Բ. Իշխանյանի հեղինակած աշխատությունը, որը նրա իսկ կողմից որակվել է որպես «հայկական ողբերգությունների սգամատյան», ցույց է տալիս Բաքվի հայերի կրած ամբողջ ողբերգությունը: Հայաստանի խորհրդարանի անդամ՝ «Արշակունի» ծածկանունով Արշակ Հովհաննիսյանը Բ. Իշխանյանի վերոհիշյալ աշխատության վերաբերյալ «Սգամատեան» վերտառությամբ գրախոսականում իրավացիորեն արձանագրել է. ««Բագու»-ի մեծ սարսափներ»-ի երևան գալը, մի բացառիկ երևույթ է մեր արիւնոտ կեանքի մէջ»⁴:

Հաշվի առնելով, որ Բաքվի 1918 թ. սեպտեմբերյան կոտորածների վերաբերյալ «Անկետային հանձնաժողովի» ուսումնասիրությունները կատարվել են ամենայն մանրամասնությամբ, մենք տալիս ենք միայն վիճակագրության ամփոփ արդյունքներ: Ահա մի քանի տվյալ՝ կազմված ցուցակներից, որոնք ցույց են տալիս թուրք-թաթարների գործած գազանությունների

¹ Տե՛ս ՀՊԳԹ, ֆ. փաստաթղթային, ինվ. 25743; Չալկին Վ., 26 կոմիսարների գնդակահարումը, «Աշխատատը», Թիֆլիս, 1919, մարտի 20, № 53; **Чайкин В.**, К истории Российской революции вып. I, Казнь 26 бакинских комиссаров, Москва, 1922, с. 161-164; **Ратгаузер Я.**, Арест и гибель комиссаров Бакинской Коммуны, Баку, 1927, с. 46-58; Բաքվի 26 կոմիսարների հիշատակին (փաստաթղթեր և նյութեր), Բաքու, 1968, էջ 160-208; **Митрохин Л.**, Новые материалы о 26 бакинских комиссаров, «Коммунист», Ереван, 1974, 11 марта, № 108; **Думова Н., Трухановский В.**, Черчилль и Миллюков против Советской России, Москва, 1989, с. 72; **Смирнов Н.**, Дело об убийстве Бакинских Комиссаров, в кн. Неотвратимое возмездие. По материалам судебных процессов над изменниками родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок, Москва, 1987, с. 72-85.

² ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 118, ք. 1:

³ Տե՛ս Իշխանյան Բ., Բագուի մեծ սարսափները, էջ 13-14:

⁴ Արշակունի Ա. [Արշակ Հովհաննիսյան], Սգամատեան, «Յառաջ», Երևան, 1920, մարտի 31, № 67, մաս 1-րդի 1, № 68, մաս 1-րդի 3, № 70:

պատկերը: Գերիսերի թիվը կազմել է 4246, որոնցից 445-ը ձեծի և տաժանակիր աշխատանքների հետևանքով մահացել են, բանտարկվածներին՝ 553, բռնաբարկվածներին՝ 572, առևանգված հայուհիներին՝ 1142, անհայտացածներին՝ 3586, Բաքվից դուրս եկածներին՝ 32.000¹:

Տարբեր, բայց իրար շատ մոտ տվյալներ կան Բաքվի հայության զոհերի թվի վերաբերյալ: Ըստ Բ. Իշխանյանի՝ երեք օրվա ընթացքում սպանվել էր տարբեր սեռի և տարիքի 29.060 հոգի, կամ Բաքվի հայության զրեթե 32,45%-ը²: Այլ տվյալների համաձայն՝ շուրջ 20-25.000³ կամ 30.000⁴: 1918 թ. հոկտեմբերին Վլադիկավկազից Վ. Լենինին ուղարկած հեռագրում Գր. Օրջոնիկիձեն մատնանշում է 30.000⁵: «Приазовский край» լրագիրը 1919 թ. նոյեմբերի 24-ի համարում ապացուցված է համարում 30.000-ը⁶: Ե. Տոկար-ժևսկին, վկայակոչելով «Известия ВЦИК»-ի 1919 թ. ապրիլի 23-ի համարը, կոտորածի ենթարկվածների ընդհանուր թիվը նշում է 30-35 հազար⁷: Միսաք Թոռլաբյանի՝ Կ. Պոլսում 1921 թ. կայացած դատավարության ժամանակ արձանագրվել է 30.000 և 35.000 թիվը⁸: Ադրբեջանի 1918-1920 թթ. պատմությանը նվիրված աշխատությունում Մ. Վոլխովսկին ու Վ. Մուխանովը նշում են 30-35 հազար մարդ⁹:

¹ Տե՛ս Իշխանյան Բ., Բազուի մեծ սարսափները, էջ 184-187:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 185:

³ Տե՛ս **Рафаловичь С.**, Правда о бакинских событиях, «Кавказское слово», Тифлис, 1918, 3 (20) декабря, № 262.

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ր. 96-99, տե՛ս նաև Գеноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией **М. Г. Нерсисяна**, Ереван, 1982, док. № 245, с. 524, տե՛ս նաև Մանուշարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 79, տե՛ս նաև **Чалхушьян Г.**, Красная книга, с. 155.

⁵ Տե՛ս **Орджоникидзе Г.** Статьи и речи. т. 1, Москва. 1956, с. 45.

⁶ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. (сборник документов). Сост. **В. А. Акопян, О. С. Баликян, А. С. Вирабян, В. А. Микаелян, В. С. Эволян**, отвест. ред. д.и.н., проф. **В. А. Микаелян**, Ереван, 1992, док. № 237, с. 354.

⁷ Տե՛ս **Токарежеский Е.**, նշվ. աշխ., с. 160.

⁸ Տե՛ս Պեխովսկու խառն ճիվանջիլի սպանիչ Սիսաք Թորլաբյանի դատավարությունը, էջ 36:

⁹ Տե՛ս **Волховский М., Муханов В.**, По следам Азербайджанской Демократической Республики, Москва, 2007, с. 92.

Այս հարցում անշուշտ, առավել հավաստի են 30.000 և ավելի նշած աղբյուրները, քանի որ, երեք օրվա ընթացքում հայերի նկատմամբ գործադրվել են մեթոդիկ ջարդեր: Աղբյուրները հայերից թալանված անշարժ ու շարժական գույքի, մասնավորապես՝ տնտեսության հիմքը կազմող նավթարդյունաբերական ձեռնարկությունների հարստությունների կորուստը և այլ ասպարեզներում հասցված վնասներն անցնում էին տասնյակ միլիոններից¹:

Բաքվում հայերի զանգվածային ջարդերը զայրույթի ու բողոքի ալիք առաջացրին առաջադեմ հասարակայնության մեջ: Առաջին արձագանքողներից էր Անդրանիկ Օզանյանը, որը, Նուրի փաշային մեղադրելով կոտորածների կազմակերպման մեջ, Գորիսից 1918 թ. սեպտեմբերի 30-ին հանդես եկավ ցասումով լի մի հայտարարությամբ, որում, մասնավորապես ասվում էր. «Դուք ձեզ համարում եք հերոս, սակայն համաշխարհային պա-

¹ Այս տեսակետից խիստ ուշագրավ է միայն Բաքու քաղաքում 1918 թ. հայերի սեպտեմբերյան կոտորածների հետևանքով հայ ժողովրդի կրած նյութական կորուստների վերաբերյալ Խ. Դադա-յանի կատարած ուսումնասիրությունը: Տնտեսագիտական մանրակրկիտ հաշվարկն համաձայն՝ Ադրբեջանի Հանրապետությունը՝ միայն 1918-2006 թթ. ընկած ժամանակահատվածի համար, որպես ֆինանսական փոխհատուցում, հայերին պետք է վճարել 102 մլն 674.461 անգլիական ֆուն-տ ստեռլինգ (տե՛ս Դադայան Խ., 1918 թ. Բաքվում հայերի կրած նյութական վնասի փոխհատուց-ման հարցի շուրջ, «Հ1-րդ ԴԱԿ», Երևան, 2006, հոկտեմբեր, դ 3, էջ 162): Մի կարևոր հանգամանք է: Ներկայիս ադրբեջանական պաշտոնական շրջանակներն ու նրանց հրահանգները կատա-րող պատմության կեղծարարները «ձոռանում են» այն իրողությունը, որ Ադրբեջանական Հանրապետության կառավարության նախագահ Ուսուբեկովը, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհ-րդի ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ ոչ միայն չի ժխտել, այլև խոստովանել է ո-րոշ փաստեր՝ հայերի 1918-1920 թթ. կոտորածների առնչությամբ: Այսպես՝ Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյա-նի՝ Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարարին 1920 թ. ապրիլի 17-ին իղած զեղու-ցագրում ասվում է. «Ադրբեջանի թե՛ կառավարական և թե՛ հասարակական-քաղաքական ղեկա-վար շրջանների տրամադրությամբ շատ ընկճում է Դարբաբդի, Գանձակի, Բազուի, Նուխու և Գեօրջայի շրջաններում բուրքերի ձեռքով կատարուած բարբարոսությունների պատճառով: Կա-ռավարութան գլուխ Ուսուբեկովը Բազուի Հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներին առանց ծածկելու ասել է, որ այդ դեպքերը (իմա՝ հայերի կոտորածները) - Գ. Ս.) Ադրբեջանի պե-տական վարչին անողղելի հարուած են հասցրել» (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, մաս 3, ք. 157): Ինչ-պես տեսնում ենք, Ադրբեջանի կառավարող շրջանները, որքան էլ փորձել են քաղցնել բուրքերի հետ մոսավաքականների կատարած ոճրագործությունները, այդուհանդերձ, ամենքերն ապա-ցույցների ճնշման տակ Ուսուբեկովը ստիպված էր խոստովանել և բացեիքաց փաստել հայերի կոտորածների իրողությունը:

ամուլթյունը վկայում է, որ դուք հերոսություն եք ցուցաբերում միայն անմեղ և անզեն ազգաբնակչության դեմ»¹:

Այստեղ միջանկյալ նշենք հետեյալ զբաղմունքը, որն ուղղակիորեն առնչվում է Անդրանիկի և Համադասպի հետ: 1918 թ. հոկտեմբերի սկզբներին Անդրանիկը Գողթանից ստանում է Խալիլ բեյի նամակը, որում վերջինս «խորհուրդ էր տալիս Հայոց զորավարին հանձնվել»²: Անդրանիկը սկզբում մտադիր էր պատասխանել նամակին, սակայն փոխելով մտադրությունը, իր մոտ է կանչում զրազիր ու թարգմանիչ բաղնիշի Հարությունին, բայց նախքան թեղադրելը, զորավարը, ընկճված և դայրացած վերհիշելով իր զինակից այն ընկերներին, ովքեր նեղության պահին նեցուկ են եղել իրեն, պոռթկացել է. «Թուրք լաճ համարձակվել է այս նամակ գրել, քանզի կողքիս չեն Գևորգ Չաուշ, Մուրադ, Կաթակ Առաքել, Քեռի, Մուշեղ, Համազասպ, Վարդան և Իշխան»³:

Բաքվի հայերի կոտորածների առնչությամբ բաղմամբիվ հաղորդումներ, հոգվածներ, բողոքի նամակներ տապալվեցին ժամանակի պարբերական մամուլում: Բերենք մի քանիսը: Դատապարտելով Բաքվի հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ թուրք-մուսավաթականների իրականացրած ոճրագործությունները՝ Արտաշես Աբեղյանը «Նոր Ադանա» խորագրով հոգվածում «Հորիզոն» լրագրում գրում էր. «Երեսուն հազար կոտորած... Միջերկրականի և Կասպիականի երկու խոշոր շահաստանների հայութեան բնաջնջումը տեղի ունեցավ նոյն հորդանների և Չինգիզիանների՝ իրենց արիւննոուշտ նախահայրերին անգամ գերազանցող սերունդների յղացումով»⁴: «Բաքվի ողբերգությունը» վերտառությամբ հոգվածում «Правда» լրագիրն

¹ Андраник Озанян (документы и материалы), док. 153, с. 313.

² Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, էջ 406:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 13, № 208:

այդ օրերին գրել է. «...Թուրքական ու մուսավաթական գլխավորները Հայերի կոտորածը սկսեցին քաղաքի արվարձաններում՝ Հայկավանում և Սև քաղաքում, ուր Հայ բնակչու թյունը լրիվ ոչնչացված է: Այնուհետև ջարդերը տարածվեցին քաղաքի կենտրոնական փողոցներում: Հազարավոր թուրք գլխավորներ վիտում էին քաղաքում, ներխուժում տաղնապով ու զարսափով համակված տները, սպանում դաշույններով, ատրճանակներով, գնդակահարում տեղի ու տեղը փողոցում, վայր նետում բարձրահարկ շենքերի վերին հարկերից»¹:

Հայերի պաշտպանությունը հանդես եկան տարբեր ազգությունների ու քաղաքական համոզմունքների գործիչներ, որոնք հրապարակապես դատապարտեցին երիտթուրքական և մուսավաթական կառավարողների հայաջինջ գործողությունները Բաքվում: Իսկ մի շարք գերմանացի սպաներ Բաքվում ապրած սարսափներից հետո թողեցին իրենց ծառայությունը թուրքական բանակում: Խալիլ փաշայի գերմանացի սպաներից մեկը, որը Բաքվում ականատես էր եղել Հայերի դեմ թուրքերի գործած դադանություններին, Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության ղրվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Զամալյանի (Իսահակյան) հետ Թիֆլիսում կայացած հանդիպման ժամանակ վրդովմունքով հայտարարել էր իր հրաժարականի մասին: «...այն բարբարոսությունը, որ տեղի ունեցավ այնտեղ (իմա՝ Բաքվում — Գ. Ս.), անկարելի է նկարագրել: Ո՛չ, լինես քրիստոնեայ և եւրոպացի և ստիպուած լինես խժեժութիւններ տեսնել և լսել—դա վեր է իմ ուժերից. և ես այս երեկոյ եեթ պէտք է իմ հրաժարականը տամ Խալիլ փաշային: ...Ամբողջ պատասխանատուութիւնը ընկնում է Նուրի փաշայի և նրա շտաբի վրայ, սրանք եթէ կամենային, կարող էին արգելել կոտորածը և թալանը: Պէտք է ասեմ, որ կոտորածը և թալանը

¹ «Правда». 1918. 21 сентября (իդվում է ըստ Ե. Սարգսյանի «Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում» գրքի, էջ 418):

եղել են ոչ միայն զօրքը քաղաք մտնելուց առաջ, այլև յետոյ. իմ տալաւորութիւնս է, որ կոտորածը նախամտածուած էր (ընդգծումը մերն է — Գ. Ս.)...»¹, — ասել էր դերմանացի սպան:

Այսպիսով՝ Բաքվի հայության ինքնապաշտպանութեան ընթացքում, թեև Բաքվի զորքին չհաջողվեց իրադործել նախապես մշակված ռազմական ծրագիրը, սակայն չորսամսյա հերոսամարտի արդյունքում՝ մեծաթիվ զոհերի գնով թուրքական զորամասերը գամված մնացին Բաքվի շրջանում: Դրանով իսկ Օսմանյան կայսրութիւնը չկարողացավ օլաիկել նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութիւնը և իրադործել արեւելահայութեանը իսպառ բնաջնջելու ճանապարհով «Մեծ Ադրբեջան» պետութիւն ստեղծելու համաթուրքական ծրագրերը²: Ինչպես իրավացիորեն գրում է Միք. Վարանդյանը. «Այդ վիթխարի ծրագիրը վիժեցաւ գլխաւորապէս շնորհիւ հայերու, որոնք ամիսներ շարունակ պարտիզանական կռիւներ մղեցին թուրք-թաթարներու դէմ, Բագուէն մինչեւ Գեօքչա եւ Շամախի, մինչեւ Պարսից Ատրպատականը...»³: Հիրավի ճիշտ է ասված, որովհետեւ Բաքվի հայութեան մաքառումն ավելի ընդգրկուն էր, մասշտաբային ու կազմակերպված, աներևակայելի քաջագործութիւններով առկեցուն և իր նշանակութեամբ առավել մեծ: Ինչպես իրավամբ գրում է ՀՅԴ տեսաբաններից Վահան Նավասարդյանը. «Բաթումի դաշնագիրը ստորագրուեց, որովհետեւ Նալթաշխարհում Բագուի հերոսական բանակը դեռ պայքարում էր յանուն Հայաստանի փրկութեան: Օր առաջ նալթաշխարհին տիրանալու հրամայական անհրաժեշտութիւնը երկարաձգում էր մեր հայրենիքի հոգեվարքը: Եթէ համաշխարհային պատերազմը մի քիչ աւելի երկարաձգուէր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, ք. 34-35:

² Ալիեի մահրամասն տե՛ս Մտեփանյան Գ., Բաքվի 1918 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի դերը Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման գործում, «Հանրապետական գիտամոլոլիս (նյութեր)», Վանաձոր, 2009, էջ 53-64:

³ Վարանդեան Մ., Մոլոտոբ (Սերաստացի ռազմիկին կեանքն ու գործը), էջ 327:

ու Բաղուրի Հերոսական հայ բանակին ընկնէր մի քանի շարժով, մէկ ամսով առաջ ու չլինէին Հայաստանի անձնուէր մարտիկները, ապա, անկասկած է, որ Բաթումը պիտի դառնար հայութեան իսկական գերեզմանը, դեռ 1918-ին»¹:

Բաքուն զրավելուց հետո համաթուրքական ծրագրերը վերջնականապէս ի կատար ածելու նպատակով թուրքական 15-րդ հետևակային զինվորական, գեներալ-լեյտենանտ Յուսուֆ-Իզզէթ փաշայի հրամանատարութեամբ, շարժւեց Հյուսիսային Կովկասի ուղղութեամբ²: Դերբենդը զրավելուց առաջ թուրքական զորքերը Շուքրի փաշայի գլխավորութեամբ (նրա շտաբի պետն էր Ահմեդ Բեդինը), կոտորածի են ենթարկում Ղուբայի հայ բնակչութեանը: Այդ մասին արժեքավոր վկայութիւն է հայտնում Ղուբայի իրադարձութիւնների ակաւնատես, հետազոտում Աղբրեջանական ԽՍՀ-ի հետախուզութեան աշխատակից Ի. Էֆենդիւնը՝ ԽՄԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչովին 1953 թ. հոկտեմբերի 7-ին գրած նամակում, որում ասվում էր. «Ես և քույրս գտնվում էինք Ղուբայում: Մեր աչքի առաջ դիտովին ոչնչացրին հայ խաղաղ բնակչութեանը (նրանց աճուրդով վաճառում էին): ...Եվ այդ ամենն անում էին Ահմեդ Բեդինը³, Ալի-բեկ Զիզիկսկին, այսպէս կոչված «երիտասարդութիւնը»: Նրանց թվում էր Հաջի Աղա Շահվերդիւնը (այժմ՝ ԽՄԿԿ անդամ, Բաղիրովի ընկերը)»⁴:

¹ Նաասարդեան Վ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան անկիւրը: Մտքեր եւ յուշեր մի գրողի խորով, Գահիրէ, 1924, էջ 218-219:

² Տե՛ս Лудшувейт Е., նշվ. աշխ., с. 262, տե՛ս նաև Հարությունյան Ա., Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմադիվանագիտական պատմությունից, Երևան, 1983, էջ 283:

³ Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Աիմեդ Բեդինը Տրիմիշ ազգանվամբ ընդունվում է բոլշևիկյան կուսակցության շարքերը: Իրականում նա եղել է բուրժուական լուսն (տե՛ս Политбюро и дело Берия (сборник документов), с. 987). 1930-ական թվականների բուրժուականների ժամանակ Ա. Տրիմիշը Բաքվում առաջին ձերբակալվածների մեջ էր, որը բնության ժամանակ ինքնասպան է եղել՝ կոծակ կոչ տալով ((տե՛ս Ашнин Ф., Аппатов В., Дело Рухуллы Ахундова, «Восток», Москва, 2000, № 2, с. 101).

⁴ Политбюро и дело Берия (сборник документов), с. 987.

Այժմ՝ Դադատանի մարզում 1918 թ. հոկտեմբերին ծավալված կոիվներում Համադատյի մասնակցութեան մասին: Նախքան այդ, մի կարեւոր և էական ճշտում:

Համադատյի առաջին կենսագիրներին չ. Աճեմյանը գրում է, թե իբր Համադատյը Բաքվի անկումից հետո անցել է Պարսկաստան¹: Այդ սխալ տեղեկութունը շարունակաբար տեղ է գտել նաև Համադատյի կյանքին ու գործունեութեանն անդրադարձած գրեթե բոլոր հետագա հեղինակների մոտ (Գ. Լալյան, Ս. Վրացյան, Ա. Թումոյան)²: Ճիշտ է, Բաքվի անկումից հետո, Համադատյի գլխավորած զորամասը մյուս զորամիավորումների հետ, շուրջ 8000 մարդ, պետք է մեկնեին Պարսկաստան, իսկ այնտեղից՝ Հայաստան: Սակայն դավաճանութեան հետևանքով շոգենամն ուղարկվում է Պետրոպոլս, որտեղ գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովի հրամանով հայկական զորամասերը բռնի կերպով մոբիլիզացվում և ներգրավվում են բոլշևիկների դեմ պայքարում³: Պետրոպոլսում էր այդ ժամանակ գտնվում գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովը, որը, կռիվ մղելով լեռնականների դեմ, մտադիր էր բացել Մոզդուկ տանող ճանապարհը և համագործակցելով գեներալ-մայոր Ա. Դենիկինի հետ, սլաքար մղել Ղզլարում ամրացած բոլշևիկների դեմ: «Բիչերախով երբ հեռացաւ Բաքուէն, գրում է Սեպուհը, մերժեց ճանչնալ կարմիր հրամանատարութիւնը եւ ընդունեցաւ Զօր. Դենիկինը իբրեւ պետ, անոր հետ պահելով մշտական յա-

¹ Տե՛ս Աճեմյան չ., Յեղափոխական Վասպուրական. 1880-1930 (Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլեան ինրոսամարտի տասնհինգամեակին ադրիս (1915-1930), էջ 316):

² Տե՛ս Լազեան Գ., Համազասպ Սրտամձտեանց (Դեմքերիսիս ազատագրական շարժումն), էջ 73, տե՛ս նաև Վրացեան Ս., Համազասպ Սրտամձտեան (Յուշապատում չ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 494, տե՛ս նաև Աւօ, Համազասպ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 326:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 11, տե՛ս նաև Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг. (сборник документов и материалов), док № 231, с. 187.

րաբերութիւն»¹: Նշենք, որ հեռանալով Բաքվից, գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովը օգոստոսի 12-ին բոլշևիկներից գրավել էր Դերբենդը, իսկ սեպտեմբերի 3-ին՝ Պետրովսկը²:

Պետրովսկում Համազասպի ծափալած գործունեության մասին որոշ տեղեկություններ են պահպանվել Սեպուհի հուշագրությունում: Սեպուհը Բաքվի անկումից հետո հասել էր Պարսկաստան և այդտեղից Հայաստան անցնելու նպատակով մեկնել Պետրովսկ, ուր և հանդիպել էր Համազասպին: Սեպուհի թողած տեղեկություններից հայտնի է դառնում Պետրովսկում Համազասպի՝ Լ. Բիչերախովի հետ ունեցած համագործակցության դրդապատճառների մասին: «Երբ Բեդրովսկ ելանք՝ գրում է Սեպուհը, եւ մի քանի օր մնացինք, Համազասպը, որ իր զօրամասով կռուի ճակատ դացած էր, տեսութեան եկաւ մեզի: Իրեն հետ խորհրդակցեցանք մեր ընելիքներու մասին եւ քննեցինք սա պարագան թէ որքան նպատակայարմար էր մնալ հոս եւ կռուիլ Բիչերախովի կողքին Դադստանի Զէրքէղներուն եւ Մեծամասնականներուն դէմ:

Համազասպ իր դիրքը կը պատճառաբանէր, ըսելով թէ յոյս մը ունի եւ ատոր համար ալ կը կռուի. ըստ իրեն, երբ այդ շրջանը մաքրուէր չէրքէղներէն, յառաջխաղացքը պիտի շարունակուէր դարձեալ վերագրաւելու համար Բագուն: Այսպէս խոստացեր էին Պիչերախովը եւ Ներսէս Զաղաթեանը^{3»4}:

Սեպուհն իրավացիորեն անհավանական համարելով գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովի ծրագրերը, Համազասպին հարցնում է հետեւյալը. «— Համազասպ, ըսէ ինձ, եթէ վաղը Զօր. Բիչերախով քեզի առաջարկէ քու տղաներով մեկնիլ դէպի Ղզլարի՝

¹ Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 208:

² Տե՛ս Шаямян Сур., նշվ. աշխ., с. 53.

³ ՀՅԴ անդամ Ն. Ջաղերյանը եղել է Լ. Բիչերախովի ավագ թիկնապահը (տե՛ս Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 213):

⁴ Նույն տեղում, էջ 209:

ճակատը, դու ինչ պիտի պատասխանես»¹: Համազասպն առանց երկմտելու պատասխանել է. «—Ի հարկէ ոչինչ չեմ կրնար առարկել, բայց չեմ կարծեր թէ ան հայ զօրամասը առայժմ զրկել ուզէ այդ կողմերը...»²:

Անշուշտ, Սեպուհն առավել հեռուն էր մտածում: Ծիշտ գնահատելով քաղաքական իրավիճակը՝ նա Համազասպին խորհուրդ է տալիս միասին անցնել Հայաստան, համարելով որ՝ «...մեր գործը այս կողմը վերջացած է, ուստի միջոց մը պետք է խորհինք եւ անցնինք դէպի Հայաստան. միայն Հայաստանի մէջ տեղ կայ մեզի համար, ուրիշ տեղ մեր մնալը ձեռնադրու է: Որովհետեւ եթէ բոլշևիկներու դէմ կռուինք, այս վերջինները խորթ աչքով պիտի նային իրենց տիրապետութեան ներքեւ գտնուող հայերուն: Եթէ Դենիկինի դէմ կռուինք, ան ալ նոյն ձեւի վերաբերում պիտի ունենայ մեր ազգակիցներուն: Եւ որպէսզի ոչ ոքի հետ գէշ մարդ չլինինք, պէտք է կերպը խորհինք անցնելու մեր երկիրը: Ես կը հաւատամ թէ Բիչերախով հեշտութեամբ չի թողուր մեր օձիքը, քանի որ իրեն մարդ պէտք է»³:

Իրականում, ճիշտ դուրս եկան Սեպուհի կանխազգացումները: Սակայն Համազասպը համատուտ էր Լ. Բիչերախովի՝ Բաքուն վերադարձելու սին խոստումներին: Այդ հույսերը ստիպեցին Պետրովսկում գտնվող հայկական զորամիավորներին միանալ վերջինիս բանակին⁴: Դրանից բացի, Լ. Բիչերախովն իր իշխանութեան տակ եղած շրջաններում 18-40 տարեկան հայերին զորակոչել էր բանակ⁵: Ա. Բեզուգոլնիի բերած տվյալներով, Համազասպի պարտիզանական ջոկատը Պետրովսկում ուներ 800 զինվոր⁶:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 210:

³ Նույն տեղում, էջ 210-211:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 158, ք. 1:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 143, ք. 71:

⁶ Տե՛ս Безугольный А., նշվ. աշխ., с. 119.

Ղզլար քաղաքը գրավելու նպատակով, Լ. Բիչերախովի հրամանով Համադասալի 500 հոգուց բաղկացած ջոկատը Պետրովսկից ուղարկվում է Ստարոտերեչնայա նավահանգիստ: Համադասալի զորամասն իջնելով նավահանգիստ, շարժվում է Ղզլարի ուղղությամբ: Թեժ մարտերի արդյունքում Համադասալին հաջողվում է բոլշևիկյան զորքերից գրավել Ղզլարը: Սակայն բոլշևիկներն օգնական ուժեր ստանալուց հետո հետ են գրավում քաղաքը¹:

Միաժամանակ, թուրքական զորքը, գեներալ-լեյտենանտ Յուսուֆ-իզզեթ փաշայի գլխավորությամբ, առաջ շարժվելով երկաթգծի ուղղությամբ, հոկտեմբերի 6-ին անսպասելիորեն հարձակվեց գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովի ջոկատների ձեռքում գտնվող Դերբենդի վրա: Չկարողանալով դիմակայել թուրքական մեծածթիվ զորքի գրոհին՝ Լ. Բիչերախովը ստիպված էր նահանջել դեպի Հյուսիս²: «Բազուն ընկնելուց յետոյ, գրում է Ա. Գյուլխանդանյանը, կոխը չգաղարեց: Թուրքական ուժերը շարժեցին դէպի հիւսիս՝ Դադստան՝ միանալու համար լեռնականներին: Հանդիպեցին Բադուկից հեռացած եւ այնտեղ հաստատուած զօրքերի, որոնց հետ նորից սկսեցին կռուիլ...»³:

Թուրքերի կամայականություններն ու անսքող վայրագությունները հայ բնակչության նկատմամբ շարունակվեցին նաև Դերբենդը գրավելուց հետո: Ահա թե ինչ վկայություն է թողել այդ մասին Եվգենյա Շահիջանյանը, Վ. Տերյանի կնոջ՝ Անահիտ Տերյան-Շահիջանյանի քույրը.

«—1918 թվականի ամռանը մեզ՝ Դերբենդի հայերիս համար ծանր ժամանակներ էին: Մի օր էլ տուն ու տեղ ստիպված թողեցինք ու փախչում էինք: Երեք կողմից հալածում էին, մի

¹ Տե՛ս Մելիք-Եօլջեան Ա., Բագուի հերոսամարտը (Ձ), էջ 72:

² Տե՛ս Лядыгейт Е., նշվ. աշխ., с. 262.

³ Գլխամեղանեան Ա., Անդրկովկասը եւ Բագուի դէպքերը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1967, ԽԵ տարի, յունւար, № 1, էջ 50:

կողմում էլ ծովն էր: Մահից խուսափելով լցվեցինք ծովը: Օգնության հասան ձկնորսները, որոնք մեզ առան իրենց նավակների մեջ: Հետո բոլորս տեղափոխվեցինք Աստրախան գնացող նավի վրա: Այստեղ արդեն ուրիշ շատ հայ փախստականներ կային»¹:

Շարունակելով առաջխաղացումը, թուրքական զորքերը հոկտեմբերի 28-ին գրավում են Թեմիր-խան-Շուրան, իսկ նոյեմբերի 8-ին՝ Լ. Բիչերախովի վերջին ամրացված կետը՝ Պետրովսկ նավահանգիստը²:

Ռազմաքաղաքական այսպիսի բարդ պայմաններում ցանկալի արդյունք չստացին և չիրականացան Լ. Բիչերախովի՝ Բաքուն վերադարձվելու մերկապարանոց խոստումները: Համադասարի զորամասի զինվորների մատուցած ծառայությունների դիմաց Լ. Բիչերախովը բավարարվեց՝ 1918 թ. օգոստոսի 14-ի թիվ 0174 հրամանով «Բյուրեղամիրի ուղղությամբ, Բաքվում, Դերբենդում և Պետրովսկում ցուցաբերած անձնազուհ աշխատանքի և քաջության համար» Գեորգիեյան խաչի տարբեր աստիճանի շքանշաններ շնորհել 137 զինվորի, որից 3-ը՝ 1-ին աստիճանի³:

Առաջին աշխարհամարտում գերմանական խմբավորման (եռյակ, ապա քառյակ միություն) երկրների պարտությունից հետո, 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում Անտանտի ներկայացուցիչների և Թուրքիայի միջև կնքված զինադադարով վերջինս ճանաչեց իր պարտությունը: Պայմանագրի 11-րդ հոդվածով նախատեսվում էր թուրքական զորքերի դուրսբերումը Այսրկովկասից, իսկ հոդված 15-ով Դաշնակից տերություններին իրավունք էր վերապահ-

¹ Իշխանյան Ռ., Սեր ինքնության գլխավոր նշանը (գրականագիտական հետազոտություններ), Երևան, 1991, էջ 105-106:

² Տե՛ս Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 421:

³ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայագրի գիմնորականները ուսական բանակում (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), Երևան, 2008, էջ 152-158:

վում գրավելու Բաթումը, Բաքուն և Այսրկովկասի մյուս քաղաքները¹։ Չնայած դրան, նոյեմբերի 7-ին թուրքական զորքերը գրավեցին Լ. Բիչերախովի վերջին ամրացված կետը՝ Պետրովսկ նավահանգիստը²։ Նույն օրը Պետրովսկի տեղական կառավարութունը, զորքը և գաղթականութունը նավերով մեկնում են դեպի Հարավ։ Գեներալ-մայոր Լ. Բիչերախովի զորամասի ռուս զինվորներին տեղափոխող նավերից երկուսը կանգնեցվում են Բաքվի դիմաց, Նարգեն կղզու մոտ³։

Մուղբուսի զինադադարի կնքումից հետո, Անգլիայի կառավարության հրահանգով, հյուսիսային Իրանում տեղակայված բրիտանական զորքերը, 1918 թ. նոյեմբերի 17-ին, Ու. Թոմսոնի գլխավորությամբ, էնդելիից ժամանեցին Բաքու⁴։ Նույն օրը, Թոմսոնի հետ միաժամանակ, Բաքու է մտնում նաև Լ. Բիչերախովն իր ռուս զինվորներով⁵, ինչպես նաև Համազասպի կամավորական վաշտը⁶։ Արհեստածին «Ագրեջան»-ի անկախութունը պահպանելու և հատկապես՝ «...թիւրք զօրքերին ըստ ամենայնի աջակցելու և Բազուի սոսկալի կոտորածին ամենալայն կերպով աջակցելու...»⁷ պատասխանատվութունից խուսափելու համար Ֆ. Խան-Խոյսկու կառավարութունը սիրաշահողական քաղաքականութուն որդեգրեց պատերազմում հաղթած անգլիացիների նկատմամբ։

Նոյեմբերի 19-ին երկրորդ անգամ Բաքու է ժամանում նաև Կովկասում ֆրանսիական զինվորական առաքելության ղեկավարի պաշտոնը ստանձնած փոխգնդապետ Պիեռ-Օգյուստ

¹ Стн Дипломатический словарь в трех томах, т. 2, Москва, 1961, с. 57.

² Стн Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 421։

³ Стн «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, նոյեմբերի 6, № 227, տե՛ս նաև Մեղր-Եօլեան Ս., Բագովի հերոսամարտը (Ձ), էջ 72։ «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, փետրվարի 26, № 44։

⁴ Стн ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 117, ր. 1։

⁵ Стн «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, նոյեմբերի 21, № 240, տե՛ս նաև Մեղր-Եօլեան Ս., Բագովի հերոսամարտը (Ձ), էջ 75։

⁶ Стн Բագով, «Արձագանք», Եկատերինոդար, Ա տարի, 1918, նոյեմբերի 29, № 22, տե՛ս նաև Համազասպ Բագով, «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, դեկտեմբերի 6, № 41։

⁷ Աղբրեյցանեան կառավարությունը եւ Բագով, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, նոյեմբերի 29, № 220։

Շարդիրնյին¹: 1918 թ. նոյեմբերի 17-ին Ռուսական Ազգային խորհրդի անդամների հետ հանդիպման ժամանակ Ու. Թոմսոնը հայտնում է, որ ինքը Բաքվի և օկուպացիոն գոտու գեներալ-նահանգապետն է և թույլ չի տա ազգային որևէ հակամարտության զրոսերում, և դաշնակիցների նպատակն աջակցելն է ներքին կարգուկանոնի հաստատմանը²:

Իհնչ դիրք բռնեցին Դաշնակից տերությունները Բաքվի հայ բնակչության ապրած ահալոր ողբերգության նկատմամբ: Բաքու մտնելուց հետո հինգ օր անց գեն. Թոմսոնը սահմանափակվեց միայն թուրքական արշավանքի հետևանքով Բաքվի բնակչության կրած վնասները հաշվող «Դաշնակից տերությունների վերստուգիչ հանձնաժողովի» («Контрольная комиссия Союзных Дер-жаств») ստեղծմամբ: Հանձնաժողովի իրավասության շրջանակներն ընդգրկում էին միայն Բաքու քաղաքը³:

Անտանտի տերությունները, որոնք հայ ժողովրդին իրենց «փոքրիկ» դաշնակիցն էին համարում, Թուրքիայի և Ադրբեջանի նկատմամբ տարվող քաղաքականության հարցում առաջնորդվում էին միայն իրենց տնտեսական և քաղաքական շահերով: Կեղծ խոստումներով նրանք նպատակ ունեին Բաքվի հայերի կոտորածների փաստն օգտագործել Օսմանյան կայսրության և Ադրբեջանական Հանրապետության վրա ճնշումներ գործադրելու և նրանցից ղեկավարներ կորզելու համար: Ուստի չձեռնարկվեցին անհրաժեշտ գործուն քայլեր Բաքվի հայերի կրած նյութական կորուստները փոխհատուցելու ուղղությամբ⁴: Դաշնակիցները, փաստորեն, խաբեցին Բաքվի հայությանը, քանզի նրանց հայասիրական կեցվածքը միայն ձևականություն

¹ Տե՛ս Աֆանասյան Ա., Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), Երևան, 1991, էջ 89:

² Տե՛ս Байков В., նշվ. աշխ., с. 148, տե՛ս նաև Աբրահամյան Լ., Ռազմաքաղաքական իրադրությունը Բաքվում և Ղարաբաղում 1918 թ. երկրորդ կեսին, ՊԲՀ, Երևան, 2006, № 1, էջ 224:

³ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը, էջ 430:

⁴ Իշխանեան Բ., Բագովի մեծ սարսափները, էջ 112:

էր: Իդուր ու անհիմն էին այն հուշերը, որոնք Բաքվի հայութ-
յունը, և հատկապես Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը կա-
պում էին անգլիացիների հետ: Ամիսներ առաջ, երբ Բաքվում
հայ և անգլիացի զինվորները կողք-կողքի կռիւում էին թուրք-
թաթարական բանակի դեմ, սակայն, այժմ անգլիացիների հա-
մար թաթարները «...ամենէն սիրելի բարեկամներն են եւ հայե-
րը անբաղձալի ժողովուրդ մը»¹: Բաքվի նալթի հոտը, գումար-
վելով հայերի ավանդական ռուսամետության մասին համոզ-
մունքներին, ստիպեց անգլիացիներին վարել աւերբեջանամեա
քաղաքականութիւն և աչք փակել Բաքվում ու գալառների
հայկական դյուղերում թուրք-թաթարների կողմից շարունակա-
բար գործադրվող բարբարոսութիւնների հանդեպ: 1919 թ. հոկ-
տեմբերի 4-ին Բաքու ժամանած ամերիկյան զինվորական առա-
քելության ղեկավար գեներալ-մայոր Զեյմա Հարբորդի թարգ-
մանիչ և պատվիրակութեան կցորդ Հ. Խաչատուրյանը հետա-
գայում գրում էր, որ Բաքվում գտնվելու ժամանակ իրեն է մո-
տեցել նախկինում անգլիական բանակի սպա, «Times» լրագրի
թղթակից պարոն Բենթը և անկեղծաբար խոստովանել. «Խնդրոյ
բոլոր կողմերը ուսումնասիրեցի եւ կը տեսնեմ թէ անգլիական
քաղաքականութիւնը շատ անարգար է հայութեան հանդէպ:
Այս պարագային ես ամօթ կզգամ իմ անգլիացի ըլլալու հա-
մար»²: Ու, թեւ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ
Ռոբերտ Սեսիլը³ դեռեւս 1918 թ. հոկտեմբերի 3-ին Զեյմա Բրայ-
սին հղած նամակում փարիսեցիորեն հայտարարել էր, թե իբր

¹ Խաչատուրեան Յ., Անգլիական քաղաքականութիւնն ի Անգրիոկլաս, «Հայրենիք»,
Պոսթըն, 1945, ԻԳ տարի, մայիս-յունիս, № 3, էջ 33:

² Խաչատուրեան Յ., Անգլիական քաղաքականութիւնն ի Անգրիոկլաս, էջ 33-34:

³ Ռոբերտ Սեսիլը, անդրադառնալով Բաքվի անկման պատճառներին և դրանում հատկա-
պէս Դենստերվիլի խաղացած քաջասական դերակատարությանը, ասել է. «Բաքվի մոտ
մեր անհաջողությունների համար հայերը բացարձակ մեղավոր չեն, և նրանց հասցեն
հնչած մեղադրանքները միանգամայն անհիմն են: Հայերը գործել են Դենստերվիլի կայ-
գաղությունների համաձայն: Նույն Դենստերվիլի հրամանով հայերը մահաճնջիմ
Բաքվից» («Кавказское слово», Тифлис, 1918, 14 ноября, № 246).

«Հայոց մատուցած ծառայութիւնները հանրութեան դատին, անտարալոյս, չեն մոռացուեր...»¹, բայց պատերազմի ավարտից հետո դրանք լիւրջի մոռացվեցին ու անտեսվեցին: Այսպիսով՝ բրիտանացիները շատ արագ ուրացան իրենց դաշնակից հայերին և Բաքվի նավթահորերով հրապուրված հետազայում ևս շարունակեցին վարել բացահայտ ադրբեջանամետ քաղաքականութիւնը²:

Նման պայմաններում հասկանալի էր, որ հօգս էին ցնդելու նաև պատերազմի վերջում պարտված կողմին աջակցութիւն ցուցաբերած Ադրբեջանի կառավարութեան՝ հայերին բաղմիցս տված այն հավաստիացումները, թե իբր Բաքվի դեպքերի առիթով անցկացվելու է քննութիւն և մեղավորները ենթարկվելու են պատասխանատվութեան: Ֆրանսիացի հրապարակագիր Հանրի Բարբին, որը 25 տարի եղել էր Փրանսիական «Journal» լրագրի ռազմական թղթակիցը և մասնագիտական մկրտութիւն ստացել Առաջին աշխարհամարտի ուսմ-թուրքական ռազմաճակատում, 1917 թ. գալով Բաքու և դառնալով հերոսամարտի ականատեսը, «Բոլշեւիկյան նենգադավերն ու հայկական դյուցազնամարտերը Կովկասում՝ 1918 թ.» աշխատութեան մեջ գրում է. «Հայերը... իրենց դիմադրութեան ընթացքում ի հայտ բերեցին ամենանանձնական, ամենանվիրական, հայրենասիրութեամբ համակված այնպիսի արիութեան օրինակ, որ որևէ ուրիշ ժողովուրդ հազիւ թե կարողանար դրսևորել: Հենց նրանց հայրենասիրութիւնն էր, որ մեր կողքին (իմա՝ դաշնակից պետութիւններին — Գ. Ս.) մարտնչելու մղեց նրանց...»³:

¹ Գիլյանդանեան Ա., Բագրի հերոսամարտը, «Հայրենիք» (Ա), էջ 89:

² Տե՛ս Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915-1923, Պէյրոս, 1994, էջ 164:

³ Henry Barby, Les Extravagances Bolcheïques et l' épopée Arménienne en Transcaucasie en 1918, Paris, 2009, p. 178. Թարգմանությունը ըստ Գրիգոր Ջանիկյանի (տե՛ս «Դրօշակ», Երևան, 2011, փետրվար. № 2, էջ 30):

Անգլիացիների ժամանումից հետո էլ Բաքվի հայութ-
յունն ապրում էր սոսկումի և տաղնապի օրեր: Առանձնապես
ծանր պայմանների մեջ էին հայտնվել ղինաթափված և գաղթա-
կան դարձած հայ սպաներն ու ղինվորները: 1919 թ. Բաքվում
կուտակվել էր բավական թվով հայ ղինվորականություն, որոնք
Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից ենթարկվում էին ամե-
նօրյա հալածանքի¹: «4000 հայ ղինուր չը գիտեն ուր խոնարհել
իրանց գլուխը, որտեղ փնտռել օթեան իրանց համար: 400 հայ
օֆիցեր մատնված են նոյն ծանր վիճակին»²,~ գրում էր այդ
օրերին «Մշակ»-ը: Հայ ղինվորականությունը հայրենիք վերա-
դարձնելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք էր տանում Հայաս-
տանի Հանրապետության կառավարությունը, Ադրբեջանում ՀՀ
գլխանազիտական ներկայացուցությունը՝ հանձին Տ. Բեկդադյա-
նի³, ինչպես նաև գեներալ-մայոր Հ. Բագրատունին⁴: Նրանց
ներկայությունից ազատվելու նպատակով Ու. Թոմսոնը Վրաս-
տանում Հայաստանի Հանրապետության գլխանազիտական
ներկայացուցիչ Ա. Զամալյանից պահանջել էր «...վագոններ և
շոգեկառքեր՝ Բաքվի հայ զօրքերը Հայաստան տեղափոխելու
համար»⁵, այդուհանդերձ հայ ղինվորականների հայրենիք վե-
րադարձը հանգիստում էր բազում դժվարությունների:

Հարկ է նշել, որ մուսավաթական կառավարության և
անգլիացիների կողմից հայ բնակչության նկատմամբ անթա-
քույց իրականացվող հալածական քաղաքականության պայ-
մաններում Համազասպի և մյուս հայ սպաների ներկայութ-
յունը հետպատերազմյան Բաքվում ավելի քան անցանկալի էր:
Համազասպն ուներ իր որոշակի հեղինակություն ու ազդե-

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 180, ք. 21:

² Թափառական հայությունը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, փետրվարի 26, № 44:

³ Տես Ղուլսան Յու., Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից 1918-
1920 թթ., Երևան, 2009, էջ 137-138:

⁴ Տես Հրանտ, Գեներալ մայոր Յուկոր Գևրապետյանի Բագրատունի, «Ժողովուրդ»,
Երևան, 1918, դեկտեմբերի 18, № 46:

⁵ «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, դեկտեմբերի 11, № 43:

ցությունը՝ ազգաբնակչության շրջանում, ուստի նրա ներկայությունը կխանգարեր Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանությանն ու անդլիադիներին: Նրան Բաքվից հեռացնելու, զրանով իսկ հիմնական խոչընդոտից ազատվելու մտադրությամբ Ու. Թոմսոնը՝ Ադրբեջանի իշխանությունների թեւադրանքով «Համազասպին եւ աչքի ընկնող հայ սպաներին առաջարկեցին հեռանալ Բաղուից»¹: Ստեղծված պայմաններում այլևս պարզ էր, որ Համազասպը չէր կարող մնալ այնտեղ, քանզի Ու. Թոմսոնի առաջարկին հետևեց Ադրբեջանի կառավարության (նախագահ՝ Ն. Բեկ-Ուսուբբեկով)՝ Համազասպին հանրապետությունից արտաքսելու որոշումը: «Ժողովրդի ձայն»-ը այդ առիթով տարածել էր հետևյալ հայտարարությունը. «Ադրբեջանի կառավարութիւնը հայ խմբապետ Համազասպին արտաքսում է Ադրբեջանի սահմաններից»²:

1919 թ. մարտի կեսերին Համազասպը Բաքվից հեռանում է Թիֆլիս, որտեղ գտնվում էր նրա ընտանիքը³:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ պետք է նշել, որ Համազասպ Սրվանձտյանցը Բաքվի 1918 թ. պաշտպանության շրջանում ցուցաբերեց հայ քաջակորով մարտիկի հզոր կամք ու օրհասական պահին անմնացորդ նվիրումով իր ժողովրդին ծառայելու վճռականութուն:

¹ Մեյք-Եօյեան Ս., Բագուի հերոսամարտը (Զ), էջ 75:

² Համազասպը, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, մարտի 6, № 48:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 93:

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ա. Համազասպը Թիֆլիսում. վերադարձ Երևան
(1919 թ. մարտ-հունիս)

Համազասպը Թիֆլիս հասավ ծանր հուշերով. հոգու խորքում վերապրում էր Բաքվի հայերի ողբերգությունը: Թեև հերոսամարտը կանխեց նորանկախ Հայաստանին սպառնացող վտանգը, սակայն այն ավարտվեց հայ բնակչության մի հատվածի վիթխարի կորստով: Բաքվի հայերին բաժին հասած ճակատագիրը մշտապես հուշել է Համազասպին: Այդ եռանդազին ու ամուր բնավորության տեր մարդը դարձել էր լուսկյաց և մուսլ: Նրա որդին՝ Գարեգինը, 1979 թ. նոյեմբերին գրած հոր համառոտ կենսագրականում վկայում է. «Համազասպը տխուր էր: Կնոջ հարցին՝ ինչու՞ է մուսլ, նա պատասխանում է. «Ձեռ կարողանում մոռանալ Բաքվի ողբերգությունը»»¹:

Թիֆլիսում Համազասպն արժանացավ խանդավառ ընդունելության: Տեղի ՀՅԴ երիտասարդ դաշնակցականներին նախաձեռնությամբ ապրիլի սկզբներին² հանդիպում է կազմակերպվում նրա հետ: Զրույցի թեման և առանցքը Բաքվի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, յ. 93:

² Գարեգինը հոր համառոտ կենսագրականում գրում է, որ հանդիպումը տեղի է ունեցել սեպտեմբերի 27-ին (տե՛ս նույն տեղում): Հակված ենք կարծելու, որ թույլ է տրվել վրիպում: Նախընթացում հավաստի փաստերի վկայությամբ նշեցինք, որ 1918 թ. սեպտեմբերի վերջերին Համազասպը գտնվում էր ոչ թե Թիֆլիսում, այլ՝ Պետրովսկում, իսկ Բաքվի վերադարձն է ավելի ուշ՝ 1919 թ. մարտի կեսերին: Ուստի, առանց երկմտության պետք է նշել, որ հանդիպումը տեղի է ունեցել ոչ թե 1918 թ. սեպտեմբերին, այլ՝ 1919 թ. ապրիլին:

հերոսամարտն էր: Հանդիպմանը մասնակցում էր նաև Համազասպի որդին՝ Գարեգինը, որը վերհիշում է, որ դահլիճում ներկա գտնվողները Համազասպին «...դիմավորում են որպես հերոսի՝ որոտալից»¹: Սակայն Համազասպը ձեռքի շարժումով կասեցնում է ծափող ջուլները և ասում. «Հերոսը ես չեմ, [Թույլ տվեք պատմեմ իսկական հերոսների մասին»²: Համազասպը մեծ ոգևորությամբ պատմում է Բաքվի չորսամսյա հերոսական ինքնապաշտպանության մասին, կանգ առնում առանձին դրվագների վրա՝ միաժամանակ անդրադառնալով ձախողման պատճառներին և հայերի կոտորածներին: Ըստ Գարեգինի՝ «Համազասպը ջերմորեն ու հանգամանորեն պատմեց Բաքվի իրադարձությունները, կանգ առավ հերոսական էպոպեայի առանձին, ուշադրության արժանի դրվագների վրա, բացատրելով Բաքվի կոմունայի անկման հիմնական պատճառները և նրա պատմական նշանակութունը: Պատճառներից մեկը նա համարում էր միջազգային ու տեղական ռեակցիայի նենգամիտ դավերը...: Զրույցը Համազասպը եղրափակեց, առաջարկելով հոտնկայս հարգել զոհվածների հիշատակը»³:

Որոշ ժամանակ անց Համազասպն ակտիվորեն ներգրավվում է Թիֆլիսի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այդ օրերին Թիֆլիսահայությանը հուզող առաջնային խնդիրը Արցախի ճակատագիրն էր: 1919 թ. հունվարի 15-ին Արցախ-Ջանգեղուքում ստեղծվել էր գեներալ-նահանգապետություն, և անգլիացիների հովանավորությամբ նահանգապետ էր նշանակվել հայտնի հայատյաց խոսքով բեկ Սուլթանովը⁴, որի իշխանությունն ամրապնդելու պատրվակով 1919 թ. փետրվարին և

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 93:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Ուլուքաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994, էջ 211:

ապրիլին ադրբեջանական զորքերը ներխուժեցին Արցախ: Հայ բնակչությունը ցույց տվեց համառ դիմադրություն: Սուլթանովի զորքերն ու շուրջ երկու հազար քուրդ ավաղակներ ոչնչացրին մի շարք հայկական գյուղեր: Այս վայրենի դործողություններին մասնակցում էին նաև բրիտանական միսիայի ղեկավար Մաք-Մոդընի հնդիկ մահմեդական զինվորները¹: Մաք-Մոդընի պահանջով, անգլիացի սպաների և հնդիկ զինվորների ուղեկցությամբ, Արցախից վտարվում են Աղգային խորհրդի նախագահ Ե. Իշխանյանը, ռազմական գործերի ղեկավար Հարություն Թումյանը և Ասվածասուր Ավետիսյանը²:

Արցախահայության նկատմամբ իրականացվող բռնաճնշումների սուրժով այդ օրերին փոթորկվել էր Այսրկովկասի և Ռուսաստանի հայությունը: Արցախահայությանը նեցուկ կանգնելու նպատակով Թիֆլիսում, Հովհ. Թումանյանի նախագահությամբ, հունիսի 8-ին և 22-ին տեղի էին ունենում բաղմահազարանոց հրապարակային ժողովներ³: Թիֆլիս հասած Ե. Իշխանյանը, Հ. Թումյանը և Աս. Ավետիսյանը, մտահոգ Արցախում տիրող ծանր կացությամբ, պարբերաբար հրավիրում էին Ձանգեղուր-ղարաբաղցիների հայրենակցական միություն վարչության նիստեր՝ փորձելով հարցը բարձրացնել Փարիզում, դաշնակիցների դիվանագիտական բարձրագույն ատյանում⁴:

Արցախի շուրջ ստեղծված ծանր կացությունը հուզում էր նաև Համազասպին: 1919 թ. հունիսի 7-ին Հայոց ակումբում հրավիրված Ձանգեղուր-ղարաբաղցիների հայրենակցական միություն վարչության հերթական նիստին, որտեղ պետք է քննարկվեր Շուշիում տիրող կացության հարցը, մասնակցում է

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 216:

² Տե՛ս Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 227:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 318:

⁴ Տե՛ս Ուլուքաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 218:

նաև Համազասպը: «Յոռնիսի 7-ին երեկոյան, որոշեալ ժամին գնացինք հայոց ակումբ. առանձին մի սենեակում հաւաքւած էին արդէն Լէօն՝ վարչութեան նախագահը, Վ. Նաւասարդեանը՝ քարտուղարը, ապա վարչութեան անդամները և հրաւիրեալները...: Ներկայ էին նաև Միշա Արղումանեանը, Աշ. Մ. Յովսէփեանը և խմբապետ Համազասպը»¹, գրում է Ե. Իշխանյանը:

Միաժամանակ, ձգտելով իր ուժերի ներածին չափով օգտակար լինել նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության կերտման, մասնավորապես՝ բանակի կազմավորման գործին, Համազասպը մտադրվում է Թիֆլիսից անցնել Երևան²: 1919 թ. հունիսի 15-ին Համազասպն արդեն Երևանում էր³:

Թիֆլիսից Երևան գալով՝ Համազասպն անմիջապես դիմում է ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյին ու ՀՀ կառավարությանը և հայտնում իր պատրաստակամութիւնը՝ «...իր ուժերը ի սպաս դնելու Ղարաբաղին, ստանձնելով որոշ պարտականութիւններ, ախտիւ կերպով աշխատելու, համաձայն կառավարութեան և կուսակցութեան հրամանագրերի»⁴: Բյուրոն, հունիսի 17-ին քննության առնելով Համազասպի դիմումը, տարակարծության պատճառով որոշակի եղրահանգման չի գալիս՝ նկատի ունենալով «...Բազայ կռիւների ժամանակ նրա դէմ եղած որոշ գանգատներն ու դժգոհութիւնները»⁵:

ՀՅԴ Բյուրոյի նման որոշումը մտահոգել էր Համազասպին: Այս մասին արժեքավոր տեղեկութիւններ է հայտնում Ե. Իշխանյանը, որը Հ. Թումյանի և Ասատուր Ավետիսյանի հետ մեկտեղ խորհրդարանի այգում զրուցել էր Համազասպի հետ: «Պառլամենտի դիմաց, զբօսայգում երեքով պատահեցինք Հա-

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 459:

² Տե՛ս Վրացեան Ս., Համազասպ Սրուանտեան (Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950)), էջ 494:

³ Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 466:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 467:

մաղասպին,- գրում է Ե. Իշխանյանը,- որը խիստ ընկճած դժմաքով միացաւ մեզ, և միասին տեղ գրաւեցինք այգում...»¹: Համաղասպը նրանց պատմում է, որ դիմել էր մի շարք ընկերների՝ իրեն աջակցելու ՀՅԴ Բյուրոյի և կառավարութեան մոտ, զինվորական պաշտոն ստանձնելու և, առաջին հերթին, Արցախին օգտակար լինելու համար, կամ «եթէ հնարաւոր չլինի այդ, ծառայելու մէկ ուրիշ շրջանում»²:

Հունիսի 20-ին Ա. Գյուլիսանդանյանը, Գեորգ Ղազարյանը և Սարգիս Արարատյանը Ե. Իշխանյանի հետ զրույցի ընթացքում հարցնում են վերջինիս՝ Համաղասպին Արցախ գործուղելու օգտակարութեան մասին: Ե. Իշխանյանը նպաստավոր չէր համարում Համաղասպին Արցախ գործուղելը՝ համարելով, որ նրա ներկայութիւնն է՛լ ավելի կսրի Ադրբեյջանի կառավարութեան հետ հարաբերութիւնները: Նրա կարծիքով՝ Համաղասպի ներկայութիւնն Արցախում նպաստավոր կլինի միայն Ադրբեյջանի հետ պատերազմի դեպքում: «Համաղասպը... Ղարաբաղում ամէնաճանաչւած խմբաւետն է և հեղինակութիւն է վայելում գլխաւորապէս Խաչէնի, Զրաբերդի և Գիւլիստանի գաւառներում: ...Ղարաբաղի թուրքերը խստիւ տկնածում են Համաղասպից, և վերջինիս այնտեղ լինելը պիտի աւելի սրէ Ադրբեյջանի և մեր կառավարութեան փոխյարաբերութիւնը, որից օգուտ չունենք ներկայիս: Հայաստանը պատերազմի մէջ չէ Ադրբեյջանի հետ, և եթէ նման պատերազմ ծագելու լինի, այն դէպքում Համաղասպի Ղարաբաղ անցնելը խիստ օգտակար կը լինի մեզ համար. նա կը կարողանայ մեծ ոգեւորութիւն առաջ բերել ժողովրդի մէջ»³, - գրում է Ե. Իշխանյանը:

Սակայն իրավիճակը չարունակում էր ծայրաստիճան լաւ ված մնալ Արցախում: Սուլթանովը, արցախահայութեան վճռա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 468:

կանությունից գաղաղած, հայ բնակչության նկատմամբ շարունակուած էր իր չարագործությունները: Ուստի ՀՀ կառավարութ-
յունը որոշեց Արցախի ուղարկել զինվորական գործիչներին, որոնց
առջև խնդիր դրվեց կազմակերպել տեղի հայության ինքնա-
պաշտպանությունը: Այդ նպատակով Ե. Իշխանյանը, Հ. Թումյա-
նը և Աթանես Ղահրամանյանը հանդիպում են Սեպուհի հետ,
առաջարկում են նրան մեկնել Արցախ և ստանձնել ինքնապաշտ-
պանության ղեկավարությունը: Սեպուհը մերժում է այդ առա-
ջարկը՝ պատճառաբանելով, որ ինքը տեղանքին ծանոթ չէ, և
առաջարկում է Համազասպի թեկնածությունը, քանի որ նա մեծ
ճանաչում և ժողովրդականություն էր վայելում Արցախում:
«Ձեր երկրին Համազասպն է ծանօթ և, իմ կարծիքով ամէնից յար-
մարը նա է, որ անցնի Ձեզ մօտ»,- ասել էր Սեպուհը¹: Ե. Իշխան-
յանը Սեպուհի հետ կայացած գրույցի մասին գրավոր ձևով
հայտնում է ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյա-
նին: Այդ ժամանակ Համազասպը Արցախ մեկնելու համար
գրությամբ կրկին դիմել էր Ռուբենին և պատրաստակամություն
հայտնել «...իւր ուժերը ի սպաս դնելու Ղարաբաղի հայութեա-
նը²»:

Հարցը կարգավորելու նպատակով ՀՀ զինվորական նա-
խարարը Ե. Իշխանյանին առաջարկում է կազմել մի ամփոփա-
գիր՝ Արցախում Համազասպի 1905-1906 թթ. գործունեության
մասին: Ե. Իշխանյանը, Հ. Թումյանն ու Աս. Ավետիսյանը միա-
համուռ կարծում են, որ դա «...լու առիթ է, պէտք է գրաւոր
կերպով յայտնել իրողութիւնը, որ նա հեղինակութիւն է Ղա-
րաբաղում, մանաւանդ Խաչէնի, Ջրաբերդի և Գիւլիստանի
զիւղացիութեան մէջ, որ փաստ է»³: Ե. Իշխանյանը և վերը
նշված գործիչները հատուկ գրությունով Ռուբենին ներկայաց-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 475:

² Նույն տեղում, էջ 476:

³ Նույն տեղում:

նում են Համադասալի՝ Արցախում 1905-1906 թթ. ծավալած արդյունավետ դործունեություն մանրամասները, և եղրակացնում, որ անհրաժեշտաբար պետք է օգտագործել նրա՝ Արցախում ունեցած հեղինակությունը: Ըստ Ե. Իշխանյանի՝ «Արդնկատի ունենալով անցիալը, որ մոռացված չէ ժողովրդի կողմից և այն հանդամանքը, որ ի շարս արևելեան ժողովուրդների, մեր ժողովրդի աչքում արժէք ունեն առաւելապէս հեղինակութիւն դարձած անուները, ուստի երեքով՝ Յարութիւն Թումեանը, Ասատուր Աւետիսեանը և ևս պաշտպանել ենք Համադասալին օգտագործելու հարցը... պիտի ասեմ, որ երեքս էլ բնաւ չէինք մեղանչել իրականութեան դէմ»¹: Համադասալը հունիսի 29-ին «Բաղաքային բուլվար»-ի մուտքի մոտ պատահաբար հանդիպելով վերջիններիս, իր գոհունակությունն է հայտնում ասելով՝ «Շատ զգացւած եմ, դուք փրկեցիք իմ պատիւը»²:

Հախուռն և դյուրագրգիռ բնավորություն ունենալու պատճառով Երևանում Համադասալը հայտնվում է հետևյալ անցանկալի միջադեպում: Այսպես՝ Երևանում լույս տեսնող ՌՍԴԲԿ Հայաստանի մենչևիկյան կադմակերպություն «Կայծ» պաշտոնաթերթում հայտնի ազդագրագետ և իրավագետ իսախատուր Սամվելյանը, քննադատելով 1919 թ. հունիսի 21-23-ը տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունները, «Նիմանդի» կեղծանվամբ հրապարակել էր «Բա՛մբ Որոտան... (Արձակ բանաստեղծություն)»³ վերտառությամբ ֆելիետոնը, որի մեջ հիշատակում էր նաև Համադասալին: Ֆելիետոնում Համադասալին վերաբերող հատվածում ասվում էր.

¹ Նույն տեղում, էջ 482:

² Նույն տեղում, էջ 477:

³ Ֆելիետոնի վերնագիրը վերցված է 'Լ. Ալիշանի գրական գոհարներից մեկի՝ «Երգ ու գնացք Զօրացն Հայոց ընդ Վահագնայ Մամիկոնեմոյ Ի Շաւարշական դաշտին Վրէժ» (Օրանոր յառաջ)» (1849 թ.) բանաստեղծությունից, որն առավել հայտնի է իր առաջին քառյակի առաջին երկու բառերով: 'Կա ճշմանալոր «Բա՛մ. փորոտանն» է. (տես Ալիշան Գ., Նուագր, Վենետիկ, 1867, էջ 115):

«Բամբ որոտան...»

Դաշնակցութիւնն, երեսուն տարւայ յայտնի փահլեան, նորից դուրս ելաւ մէյդան:

Շուինդ ու շեփորով, դառուլ-զուռնայով:

Դուրս եկան մէյդան Արարատեան դաշտն ի վայր, Բագլինաւերից, Հայաստանի ծակ ու ծուկերից, պարլամենտի պատերից:

Հերոս Համադասպի, Դալի Ղաղարի, ամեն ցաւերի բժիշկ Բաբալեանի մարտիկ քաջերը շարան-շարան...»¹:

Յեկիստոնի լույս տեսնելուց հետո պատվախնդիր Համադասպը շատ է զայրանում և հունիսի 28-ին, ցերեկվա ժամը 13:00-ին, Նոր այգու կամ «Քաղաքային բուլվար»-ի մոտքի մոտ պատահաբար հանդիպելով «Կայծի» խմբագիր, Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավոր ընտրված Թադևոս Ավդալբեգյանին² պահանջում է նրանից հայտնել «Նիմանդի» հեղինակի ով լինելը: Խմբագիրը հրաժարվում է հայտնել պատճառաբանելով, որ դա խմբագրական գաղտնիք է, և ինքն իրավունք չունի ծածկանունը բացահայտելու: Ոտնահարված Համարելով իր արժանապատիւթյունը՝ Համադասպը զայրութից սպտակում է Թ. Ավդալբեգյանին³: Դուրսի վայր հասած Համադասպի զինակից ընկերներին մեկը նույնիսկ դիմում է ծայրահեղ քայլի. մի քանի անգամ թուլտվություն է խնդրում Համադասպից՝ սպանելու «յանդուգն խմբագիրին»⁴: Բարեբախտաբար, նրանց շուրջ հավաքված բաղմությունը կանխում է սպասվող ողբերգությունը:

¹ Նիմանդ [Նաշատուր Սամվելյան], «Բամբ որոտան... (Արծակ քանաստեղծութիւն)», «Կայծ», Երևան, 1919, յունիսի 29, № 39:

² Խոսքը հետագայում նշանավոր տնտեսագետ, հայագետ և գրականագետ Թադևոս Ավդալբեգյանի մասին է:

³ Տես Բոունցքի հերոսը, «Կայծ», Երևան, 1919, յունիսի 2, № 40, տես նաև Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 475:

⁴ Բոունցքի հերոսը, «Կայծ», Երևան, 1919, յունիսի 2, № 40:

Միջադեպից անմիջապես հետո Թ. Ավդալբեգյանը դիմում է Հայաստանի խորհրդարանին, որտեղ խորհրդարանի նախագահ Ավետիք Սահակյանի ու պատգամավորների ներկայությամբ արձանագրվում է դեպքը¹։ Թ. Ավդալբեգյանը դիմում-բողոք է ներկայացնում նաև ներքին գործոց նախարարին և հաշտարար դատարանին։ Միջադեպին արձագանքում է նաև ՌՍԴԲԿ Հայաստանի կազմակերպության Բյուրոն, որը, լսելով հարցը, որոշում է. «Ի նկատի ունենալով, որ խմբապետ Համազասպի ամբողջ գործունեությունն եղել է Դաշնակցութեան շարքերում, իսկ ընկ. Աւդալբեգեանին վիրատուրանք հասցրել են իբրև կուսակցական օրգանի խմբագրի, պահանջել Հ.Յ. Դաշնակցութեան Հայաստանի կենտրոնական կոմիտեից, որ սահմանափակաւ արտայայտէ իւր վերաբերմունքը զազրելի ու վայրենի միջադէպի առթիւ»²։

Անախորժ գրությունը շտկելու նպատակով Համազասպը հուլիսի 7-ին «Կայծ»-ի միջոցով Թ. Ավդալբեգյանից հայցում է իր ներողությունը.

«Նամակ խմբագրությունը. Երևան, 7 յուլիսի, 1919 թ.

Մեծարգոյ պ. խմբագիր,

«Կայծի» № 39-ում ղեկավարած ֆելիետոնից զայրացած ես յուլիսի 28-ին հրապարակաւ ֆիզիքական վիրատուրանք հասցրի թերթի խմբագիր պ. Թադէոս Աւդալբեգեանին։ Իմ արարքը իբրև պատւի պաշտպանութան միջոց ու ձև համարելով միանգամայն անթոյլատրելի կուլտուրական հասարակութեան մէջ՝ ես հրապարակով ներեղություն եմ խնդրում պ. Աւդալբեգեանից։

Համազասպ»³։

¹ Տե՛ս նույն տեղում։

² «Կայծ», Երևան, 1919, յուլիսի 4, № 41։

³ «Կայծ», Երևան, 1919, յուլիսի 10, № 43։

Համազասպի նման քայլից հետո Դ. Անանունի և Սաքո Սահակյանի միջնորդությամբ Թ. Ավդալբեգյանը Հաշտարար դատարանից հետ է վերցնում բողոք-դեմոստր, որով և միջադեպն ավարտվում է: Միաժամանակ, Թ. Ավդալբեգյանն ընդունում է, որ «...Համազասպի անունն անսեղի է ֆելիչտոնի մէջ նկարագրւած պարլամենտական ընտրութիւնների առիթով»¹:

Միջադեպը հարթվելուց հետո Համազասպը երկար չի մնում Երևանում: Արցախ գործուղվելու փոխարեն 1919 թ. հուլիսի առաջին օրերին նա նշանակվում է Երևանի նահանգի ամենաընդարձակ Նոր Բայազետում դավառում տեղակայված զորամասերի² հրամանատար³՝ այդ պաշտոնում փոխարինելով գեներալ-մայոր Պողոս (Պավել) Բեկ-Փիրումյանին⁴: ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոյի՝ 1919 թ. հուլիսի 4-ի նիստի օրակարգային 4-րդ հարցի՝ «Համազասպին պաշտօն տալու խնդրի» վերաբերյալ ասված է. «Համազասպին արդէն պաշտօն տրւած է»⁵: Համազասպն այդ պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 5-ը:

Այսպիսով՝ Թիֆլիսից անցնելով Երևան, այնտեղից՝ Նոր Բայազետ՝ Համազասպը ստանձնեց հույժ կարեւոր նշանակութուն ունեցող գինիփորական նոր պաշտոն, որով և սկիզբ դրվեց նրա գործունեության հինգերորդ բախտորոշ շրջանը:

¹ Նույն տեղում:

² Նոր Բայազետի գործառն կազմավորվել է հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Թ. Նազարբեկյանի և Գլխավոր շտաբի պետ՝ գեներալ-մայոր Եվզենի Վիշինսկու 1918 թ. հունիսի 5-ի N 20 հրամանով և համարվում էր հայկական կորպուսի չորս գործառններից (Երևանի, Դիլիջանի, Ներքին Ախտայի) մեկը: Նոր Բայազետի գործառնատը, փոխգնդապետ Ապրեսյանի հրամանատարությամբ, բաղկացած էր պահեստային 1-ին հետևակային գնդից: Նրա խնդիրն էր՝ պահպանել կայսրականին Նոր Բայազետում և այդ գավառի տարածքում (տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), Երևան, 1996, էջ 14-15):

³ Տե՛ս Լազեան Գ., Համազասպ Սրտանմտեանց (Դեմքեր հայ ազատագրական շարժումն), էջ 73:

⁴ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), էջ 39:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 144, ք. 5:

Բ. Նոր Բայազետի գավառի զորամասերի
հրամանատարը
(1919 թ. հուլիս-1920 թ. դեկտեմբերի 5)

Ստանձնելով Նոր Բայազետի զորամասերի հրամանատարի պաշտոնը անհողդողդ գործիչ Համազասպի համար բացվում են գործունեությունն Նոր հեռանկարներ: Այդ նշանակումը հիմնավորվում էր նրանով, որ Համազասպը Նոր Բայազետում պետք է կազմավորեր նաև փոքրաթիվ ջոկատ, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում շտապ հասներ Արցախ և կանխեթ թուրք-թաթարների կողմից արցախահայությունը սպառնացող վտանգը: Ինչպես վկայում է Ե. Իշխանյանը՝ «Արդ, քանի որ պատերազմ չպիտի մղենք մօտ ապագայում, ապա Համազասպը չպիտի անցնէ Ղարաբաղ, նա պետք է լինի Ղարաբաղի սահմանին մօտ մի տեղում, փոքրաթիվ մէկ ջոկատի հետ, որ պահանջաժամանակին կարողանայ անցնել Ղարաբաղ: Եւ ամէնայարմար տեղերը Ղարաբաղ անցնելու համար Զօդն է և Կոռին ձորը (իմա՝ Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղը — Գ. Ս.), երկու տեղում էլ շատ կարճ է բաժանման տարածությունը, հազիւ 20-25 վերստ իւրաքանչիւրը, որն աննկատ կարելի է կտրել գիշերը»¹:

Համազասպի ծառայություն վայրը՝ Նոր Բայազետի գավառի վարչական տարածքը բաժանվում էր 4 գավառամասերի կամ ոստիկանական շրջանների՝ Ներքին Ախտայի (ընդգրկում էր 5 գյուղական հասարակություն և 41 գյուղ), Նոր Բայազետի (ընդգրկում էր 3 գյուղական հասարակություն և 21 գյուղ), Գյոզալգարայի (ընդգրկում էր 3 գյուղական հասարա-

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 468:

կուլթյունն և 24 գյուղ) և Գյոկչայի (ընդգրկում էր 4 գյուղական հասարակուլթյունն և ուներ 48 գյուղ)¹: Գավառում 1919 թ. դրուլթյամբ գյուղերի թիւը կազմել է 88, որից հայկական՝ 48 (բնակչուլթյունն ունեցող), մահմեդական՝ 39-ը (անմարդաբնակ) և խառը բնակչուլթյունն ունեցող ընդամենը 1 գյուղ²: Նույն թվականին գավառի ազգաբնակչուլթյան թիւը կազմում էր 77.898 մարդ³: Գավառի ճակատի հրամանատարն էր գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյանը⁴:

Սովորական տարածք էէր Նոր Բայազետի գավառը: Հայաստանի Հանրապետուլթյան սահմանների պաշտպանուլթյան, ինչպես նաև հաղորդակցուլթյան ուղիների անվտանգուլթյան համակարգում գավառն ուներ ռալմալարական մեծ նշանակուլթյուն: Արցախի, Ձանգեղուրի և Շարուր-Դարալագյաղի գավառները Երևանի հետ կապն իրականացնում էր Նոր Բայազետի միջոցով, քանի որ Հայաստանը չըջափակված էր թշնամիներով: Հայ զինվորներն ու քաղաքացիները Վեդիբասար-Վայոց Ձորի գծով Ձանգեղուր և Արցախ գնալու համար, ճարահատյալ երթևեկում էին այն երկար ճանապարհով, որն անցնում էր Նոր Բայազետով⁵: Գավառը թիկունքից ապահովում էր նաև արցախահայուլթյան անվտանգուլթյունը: Ուստի ՀՀ կառավարուլթյունը Արցախ զորքի և զինամթերքի տեղափոխումը նույնպես

¹ Նոր Բայազետի գավառն ընդգրկում էր Հաջիմուխանի, Ղշաղի, Փաշաքենդի, Դալիդար-դաշի, Երսնոսի, Գյոլի, Լարսնուղի, Ձուլխաշի, Դուլսնիքիւլթյան, Ալիչալուի, Բասարգեչաբի, Սարլյազուրի, Մազուրի, Ձողի և Նաղեթղինոյի (այժմ՝ Ձի) գյուղական համայնքները (տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., Երևան, 2008, էջ 122-124, տե՛ս նաև նույնի՝ Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., էջ 11, 31):

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 94, տե՛ս նաև Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 383: 1920 թ. ապրիլին Մ. Սիլիկյանը նշանակվել է Նոր Բայազետի և Շարուր-Դարալագյաղի (Վայոց Ձոր) գավառների գեներալ-նահանգապետ: Միաժամանակ վարել է Նոր Բայազետի գավառում տեղակայված զորքերի շտաբի պետի պաշտոնը (տե՛ս Մախալյան Ա., Գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյան (կենսագրուլթյան աննայտ էջեր), ԳԲՀ, Երևան, 2012, № 2, էջ 63-74):

⁵ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Ս) էջ նրա կեանքից), (Ա), «Յուսաբեր», Գաիլիք, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 24, № 71:

իրականացնում էր Նոր Բայազետով: «Հայ ազատագրական շարժումների ժամանակ Նոր Բայազետի գաւառը դարձել էր կամուրջ կենդրոնի եւ Զանգեզուր-Ղարաբաղի, Նախիջևան-Դարալագեօզի միջեւ»¹, - գրում է Նոր Բայազետի գավառում 1918-1920 թթ. Ամերիկյան կոմիտեի ընդհանուր ներկայացուցիչ Արսեն Խաչիկյանը: Նոր Բայազետի գավառը նաև այն օղակն էր, որ Արարատյան դաշտն իր չորս շրջաններով միացնում էր Զանգեզուրի և նրա վրայով էլ Արցախի հետ: «Մեր հանրապետութեան մայրաքաղաքը, - գրում է «Զանգ» օրաթերթը, - իր գաւառների հետ կապող մի գլխաւոր ճանապարհ ունենք. դա երևան-Ելենովկա (այժմ՝ Սևան - Գ. Ս.)-Դիլիջան և Ելենովկա-Նոր Բայազէդ-Դարալագեօզ գլխաւոր խճուղին է»²:

Նշենք, որ նախքան Համադաստի Նոր Բայազետ ժամանումը և տեղի գորամասերի հրամանատարի պաշտոնը ստանձնելը, 1919 թ. փետրվարին Բասարգեջարում (հնում՝ Վասակաշեն, այժմ՝ Վարդենիս) տեղի էին ունեցել իրադարձություններ, որոնք մեծ արձագանք էին գտել Հայաստանի Հանրապետությունում³: Սևանա լճից արեւելք ընկած Բասարգեջարի շրջանում՝ հայոց պատմական տարածքներում գտնվող եկվոր թաթարների դյուղերը, որոնք զբաղեցնում էին մոտ 2000 կմ² տարածք և անմիջապես կապվում էին Արցախի Զիվանշիրի գավառի հետ, հետին նպատակներով իրենց «Ագրբեջան» արհեստածին պետության մասն էին համարում⁴: Բասարգեջարի կորստով կլտանգվեր Սևանա լճի ավազանը, և թշնամին Զղինի ձորի, Վեդիքասարի և Սադարակի վրայով կարող էր կապվել Օսմանյան կայսրության հետ: Ռուբենի հավաստմամբ՝ «Ադր-

¹ Խաչիկյան Ա., Ապստամբական շարժումը Նոր Բայազետու գաւառում, «Հայրենիք» Պոսթըն, 1968, Ա տարի. գարուն, № 1, էջ 73:

² Մխիթարեան Ա., Երեւան-Դարալագեօզ խճուղին, «Զանգ», Երեւան, 1918, սեպտեմբերի 28, № 57:

³ Տե՛ս Զօղ գիւղի դէպքերից, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, մարտի 27, № 65:

⁴ Տե՛ս Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Կ. Է, էջ 326:

բեջանը մտած էր լինում դրանով Սեւանայ լճի աւազանը, նա կապ կարող էր պահել Զղինի վրայով Վեդիբասարի եւ Սադա-րակի հետ, ուրեմն եւ Տաճկաստանի հետ: Նրա առաջ բաց էին Հայաստանի բոլոր ճանապարհները եւ ուզած ատեն պիտի կա-րողանար կտրել Դարալագեզի եւ Զանգեզուրի շրջանները, ինչպէս եւ Դիլիջանի եւ Երեւանի շրջանները»¹:

Թաթարներն իրենց աշխարհիկ և հոգեւոր տերերի առաջ-նորդութեամբ, մուսաւաթական Ադրբեջանից ուղարկված էմի-սարներն զբոսաւմբ, հրաժարովելով ենթարկվել Հայաստանի Հան-րապետութեանը, ծավալել էին հակապետական գործողութիւն-ներ՝ Ադրբեջանին միանալու հույսերով²: «Թաթարները, կեդրոն ունենալով Զոզը, հոն հաստատած էին Ադրբեջանի իշխանութիւ-նը եւ ամուր փակած էին Զիւանշիրի ճանապարհները: ...Թաթար զիւղերը, որ անմիջապէս կապուած էին Զիւանշիրի հետ եւ սահ-մանակից Ադրբեջանին, իրենց յայտարարում էին ոչ թէ անկախ, այլ մասը Ադրբեջանի. հոն նստած էին Ադրբեջանի գործակալներ եւ պաշտօնեաներ, իսկ մեր պաշտօնէութիւնը մուտք չունէր այդ երկրում»³,~ հետագայում վկայում էր Ռուբենը:

Այնպէս՝ Բասարգեչարի շրջանը Հայաստանից անջատե-լու նպատակով 1919 թ. փետրվարի 27-ին Թաթարների բարձ-րացրած խռովութիւնն ավարտվել էր ոճրագործութեամբ: Զո-դում, Թաթար երեւելիներն կազմակերպած գիշերային դավադ-րութեան հետեանքով սպանվել էին Նոր Բայազետի դիվիզիոնի հրամանատար շտաբ-ռումիսար Ա. Սիլիկյանը⁴, գեւիղգիտնի 4

¹ Նույն տեղում, էջ 327:

² Տե՛ս Զօղ գիւղի դէպքերը, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, մարտի 28, № 66, տե՛ս նաև Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., Երևան, 2012, էջ 295:

³ Առաջին, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, և. է, էջ 210, 326:

⁴ Ա. Սիլիկյանը եղել է գեներալ-լեյտենանտ (28.5.1919 թ.) Մոմսե Բարայի Սիլիկյանի եղբոր որդին: Նա նախապես եղել էր Նուխիի առանձին 4-րդ հրաձգային գումարտակի հրամանատարը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 2, ք. 26): Հետագայում՝ արցախյան հեծյալ դիվիզիոնը կազմավորելու նպատակով 1918 թ. վերջին գործուղվել է Նոր Բայազետ: Սի-լիկյանները ուղի են, ծագումով Նուխիի գավառի Վարդաշեն գյուղից:

սպաներ և 11 զինվոր¹։ Բասարգեչարում բարձրացված խռովությունը ճնշվել է 1919 թ. ապրիլի 17-ին, երբ Ա. Սիլիկյանին փոխարինած գեներալ-մայոր Պողոս (Պավել) Բեկ-Փիրումյանը Նոր Բայազետի ջոկատով զինակալել էր խռովարարների որջը՝ Զողը, որից հետո մեկը մյուսի հետևից Հայաստանի Հանրապետություն իրենց հարստակուլությունն էին հայտնել շրջանի թաթարաբնակ գյուղերը²։ Այսպիսով՝ չնայած մոլսավաթական Ադրբեջանի դործադրած ջանքերին՝ նրան չէր հաջողվել իր իշխանությունը հաստատել հայկական տարածքների վրա։

Հայաստանի համար բախտորոշ այդ ժամանակահատվածում արդարացված համարելով Համազասպի նշանակումը դորամասերի հրամանատար, Նոր Բայազետի քաղաքապետ Վ. Աֆրիկյանը գրում է. «Հ. Հ. կառավարութեան այդ որոշումը և տեղին էր և հրամայական։ Ռուսական յեղափոխութիւնից և Կովկասեան ճակատի՝ ռուս զօրքի ամայանալուց ու տաճիկների յառաջխաղացումից յետոյ Նոր-Բայազիտու գաւառին վիճակեց մեծ դեր խաղալ Հայաստանի Հանրապ. [ետութեան] և հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան խնդրում։ Իսկ Համազասպի նշանակելը որպէս գաւառի զօրամասի հրամանատար՝ շատ արժէքաւոր էր թաթար ժողովրդի համար, որպէս Ասկարանի հերոս «Համազանցի», իսկ հայ ժողովրդի համար, որպէս իր անւանի խմբապետի։ ...Այսպիսի ժամանակում, Համազասպը եկաւ Նոր-Բայազիտ, որպէս կարեւոր պաշտոնեայ, չնայած գանազան ժամանակներում գալիս էին զօրավար Սիլիկեան, Պաւել-Բէգ Փիրումեան և ուրիշները, բայց Համազասպը մնաց որպէս մնայուն դէմք»³։

¹ Տես Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Առաջին Հանրապետության միլիցիան և ներքին գործերի նախարարությունը (1918-1920 թթ.), Երևան, 2003, էջ 117։

² Տես Շույն տեղում, էջ 131-132, տես նաև Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., էջ 306։

³ Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Ա), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 24, № 71։

Գաղափարում տեղակայված դորամասը պետք է ղեկավարեր ռազմական փորձառություն ունեցող և ժողովրդի սերն ու վստահությունը վայելող գործիչ: Համազասպի նշանակումն այդ բարձր պաշտոնին և Վ. Աֆրիկյանի վերոնշյալ գնահատականը արդյունք էին նրա փորձաշատ անցյալի, անցած ուղու և կազմակերպչական ունակությունների գնահատման: Որևէ կասկած չի եղել, որ եթե ՀՀ կառավարությունը արժանվույնս չգնահատեր Համազասպի ռազմագիտական և պետականակերտ կարողությունները, ապա նրան չէին վստահի այդ խիստ կարևոր պաշտոնը: ՀՀ կառավարության գնահատմամբ, Համազասպն էր այն փորձառու գործիչը, որը, հաստատվելով նոր Բայազետում, կարող էր պաշտպանել հայրենիքի սահմաններն ու հայ բնակչության անվտանգությունը: Այդ իսկ պատճառով ՀՀ կառավարությունը մշտապես սատար է կանգնել Համազասպի ձեռնարկումներին, նյութապես աջակցել նրան: Ինչպես, օրինակ, կառավարության 1920 թ. մայիսի 31-ին հրավիրված նիստում վարչապետ Հ. Օհանջանյանի ղեկույցի հիման վրա որոշվում է հատուկ ֆոնդից «Համազասպին բաց թողնել 120.000 ռուբ. բացառիկ կարիքների համար»¹:

Նախքան Համազասպի՝ Նոր Բայազետում գործունեություն լուսաբանման անցնելը, պատասխանենք այն հարցին, թե նոր պաշտոնում զինվորական ի՞նչ աստիճան և կոչում է ունեցել նա: Նախընթացում նշեցինք, որ 1918 թ. Համազասպն արդեն ուներ գնդապետի աստիճան²: Երևանում 1919-1921 թթ. տեղի ունեցած ներքաղաքական իրադարձություններին քաջատեղյակ և, հատկապես զինվորական դասին մոտ կանգնած Մեծ Բրիտանիայի և ՀՀ Ձինված ուժերի սպա, լրագրող Օլիվեր Բու-

¹ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ. (ժողովածու), փաստ. № 278, էջ 475:

² Տե՛ս **Лудшувейт Е.**, նշվ. աշխ., с. 220, տե՛ս նաև **Денстервиль**, նշվ. աշխ., с. 230.

դոււիներ¹ Համադասալի գնդակահարութեան առիթով նրան ընդորոշում է «Զօրավար Համադասալ»² պատվանունով:

Նշենք, որ ՀՀ բանակում պահպանվել էին ցարական բանակի բարձրագույն սպայական կոչումներն ու աստիճանները: Այդ կոչումներն էին՝ գեներալ-մայոր (կրտսեր զօրավար), ինֆանտերիայի կամ լրիվ գեներալ (զօրավար) և գեներալ-լեյտենանտ (ավագ զօրավար³: «1000 հայազգի գեներալներ, ծովակալներ: Կենսաբերական հանրագիտարան»-ի հեղինակներ Տ. Հայազնը (Պետրոսյան) և Գ. Ղազարյանը Համադասալին նույնպես ներառել են հայազգի գեներալների փառանգում և նշել հետևյալը. «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան զօրավար (լրիվ գեներալ, 1919 թ.)»⁴:

¹ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ (առաջին անգամ՝ 1923 թ. մայիսի 23-1924 թ. հունվարի 16: Երկրորդ անգամ՝ 1924 թ. նոյեմբերի 4-1929 թ. հունիսի 5: Երրորդ անգամ՝ 1935 թ. հունիսի 7-1937 թ. մայիսի 28) Սքեյլի Բոլդուինի որդին: ՀՀ կառավարության լիազոր Ալ. Խատիսյանի՝ 1920 թ. օգոստոսին Կահիրեում եղած ժամանակ Օ. Բոլդուինը խնդրանքով դիմել էր Ալ. Խատիսյանին՝ Հայաստանի բանակում ծառայելու համար: Նկարագրելով Օ. Բոլդուինի հետ ծանոթության մանրամասները, Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Գահիրե եղած միջոցիս. երրորդ օրը. ինձ գեկուցին, որ անգլիացի սպայ մը կը ցանկալ տեսնել զիս: Բարձրահասակ, շէկ եւ հաճելի դէմքով, մօտ 23-24 տարեկան երիտասարդ մըն էր, որ դիմեց ինձ ֆրանսերէն եւ քսա... կը խնդրէ վերցնել զինքը հետս Հայաստան»: Խատիսյանի այն հարցին, թե ինչու՞ եք հետևակապետ ցանկանում գալ Հայաստան. Օ. Բոլդուինը պատասխանում է. «Ես կարդացի քերթերու մէջ, որ, այնտեղ պատերազմ է եւ որ Հայերը անարդար կերպով կը տուժին, իսկ ես կը սիրեմ ըլլալ հոն, ուր կան պատերազմ եւ արկածներ, եւ կուզեմ ըլլալ Հայերու հետ»: Ալ. Խատիսյանը Օ. Բոլդուինի անձը հաստատող համապատասխան փաստաթղթերը ստուգելուց հետո հաճությամբ ընդունում է նրա խնդրանքը եւ հրավիրում է Հայաստան՝ ծառայելու հայկական բանակի հետևակային զորագնդում, որպէս մարզիչ: 1921 թ. մարտի կեսերին Բոլդուինը Հայաստանից մեկնում է Կ. Պոլս, այնտեղից՝ Եվրոպա: Փարիզում եղած ժամանակ Օ. Բոլդուինն անդամագրվում է ՀՀ Գաշնակցություն կուսակցությանը: «Վեց բանտ եւ երկու յեղափոխութիւն: Արկածախնդրութիւններ Անդրկովկասի ու Անատոլիոյ մէջ 1920-1921» հուշագրությունից բացի, նա հեղինակել է նաև «Կոնցե» խորագրով գիրքը՝ նվիրված է ՀՅԴ-ին և 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության հիշատակին (տես Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 238-239):

² Պոլդուին Օ., Վեց բանտ եւ երկու յեղափոխություն: Արկածախնդրությունների Անդրկովկասի ու Անատոլիոյ մէջ 1920-1921: Թարգմանիչ՝ Շառառը Ա. Ստեփանեան, Ադրեսանդրիա, 1933, էջ 123:

³ Տես Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918-1920 թթ., Երևան, 1996, էջ 68:

⁴ Հայազն Տ., Ղազարյան Գ., 1000 հայազգի գեներալներ, ծովակալներ: Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 130: Դժբախտաբար, ձեռքի տակ չունենք Համազասպին՝ գեներալի կոչման արժանացնելու փաստը հավաստող հանգամանքների ու ժամանակի վերաբերյալ աղբյուրագիտական առավել ստույգ տեղեկություն: Թերևս, կարելի է ենթադրել, որ գեներալի կոչումը Համազասպին տրվել է Նոր Բայազետի գործանքների հրամանատար նշանակվելու առիթով:

Նոր պաշտոնում և նոր պայմաններում Համազասպի ազգային-պետական մտածողությունն ու գործելակերպը նոր շունչ և որակական նոր դրսևորումներ ստացան: Գալով Նոր Բայազետ նա իրեն շրջապատում է տեղական կարող ուժերով և բազմապատկված եռանդով ու մեծադույն պատասխանատվությամբ անմիջապես ձեռնամուխ լինում ռազմական, հասարակական և պետական շինարար աշխատանքների կատարմանը՝ կարճ ժամանակում մեծ հեղինակություն և ժողովրդականություն ձեռք բերելով գավառում¹:

Նոր Բայազետի գավառի ղորամասերի հրամանատարի պաշտոնում Համազասպը դրսևորում է վարչական գործչի մեծ ունակություն: Ժամանակի՝ հրատապ խնդիրների քննարկման և լուծման նպատակով գավառի ղեկավարություն և քաղաքային ինքնավարություն կողմից վարչական կենտրոն Նոր Բայազետում և գյուղերում կազմակերպվող «ժողովրդական հաւաքոյթներ»²-ում շատ հաճախ ելույթ էր ունենում նաև Համազասպը: Ժամանակակիցները վկայում են նրա բանավոր խոսքի վարպետության և ժողովրդական պատմելաճեղի փայլուն տաղանդի մասին, որոնք հատուկամբ համեմված էին տակավին պատանեական տարիներից յուրացրած՝ իր մեծ ուսուցչի՝ Գարեգին եպս. Սրվանձալանցի ազգային ինքնաճանաչությունն ու ինքնագիտակցությունն արթնացնող «Գրոց ու բրոց»-ի, «Մանանա»-ի և «Համով-հոտով»-ի հայրենաշունչ ավանդադրույցներով: Վ. Աֆրիկյանն իր հուշերում մեծ ջերմությամբ է խոսում տարաբնույթ հավաքույթներում Համազասպի ունեցած ելույթների մասին: Ըստ նրա՝ «Խօսում էին զանազան ընկերներ, բայց երբ Համազասպն էր սկսում իր համով-հոտով զրոյցները, մենք մնում էինք հիացած: Այնքան քաղցր էր խօ-

¹ Տե՛ս Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Ա), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 24, № 71:

² Նույն տեղում:

սում և համեմուծ ժողովրդական առականերով, որ ժամերով լսում էին, սգեւորում և կարծէք հիպնոսացում՝ կատարում էին այն բոլորը, ինչը որ թելագրւում էր նրանց»¹:

Բացի տարաբնույթ կազմակերպչական աշխատանքներից (դասալքութեան դեմ պայքար, կյանքի և գույքի ապահովութիւն, իրավակարգի, ամուր իշխանութեան հաստատում և այլն), Համադասույին առավել մտահոգող հարցը եղել և մնում էր ոչ միայն Հայաստանի սահմանների պաշտպանութիւնը, այլև գաւառի հայ ազգաբնակչութեան ինքնապաշտպանութեան և անվտանգութեան կազմակերպումը: Տասնամյակներ շարունակ, հատկապէս 1905-1906 թթ., հակահայկական կեցիւմք որդեգրած տեղի թաթարական գյուղերի հրոսակախմբերն ու ավազակախմբերը ավարտութեան նպատակով հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա: Հայ բնակչութեան անվտանգութիւնը կազմակերպելու նպատակով Համադասույ մշտապէս շրջագայում էր գաւառի բազմաթիւ բնակավայրերում և գործուն կերպով մասնակցում ինքնապաշտպանութեան կազմակերպմանը:

Գաւառը Բեյուք-Վեդիի (այժմ՝ Վեդի) քրդական և թաթարական ավարառու բնակիչներից պաշտպանելու և մաքրելու նպատակով, Համադասույն իր առջև առաջնակարգ խնդիր դրեց կանոնավոր զորամասից զատ՝ կազմակերպել հայկական բնակավայրերի մարտական ուժերն ու ապահովել հայ բնակչութեան անվտանգութիւնը: Այդ նպատակով նա գաւառին սահմանակից յուրաքանչյուր գյուղում զորահավաքի միջոցով կազմակերպեց աշխարհագորային ինքնապաշտպանական խմբեր, որոնք հիմնականում սեփաք է ապրելին սարերում և կապ պահպանելին միմյանց հետ²: Այդ աշխատանքների շնոր-

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Ա.Ֆրիկեան Վ., Համադասույը (Սի էջ նրա կեանքից), (Բ), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի. յունիս 25, № 72:

հիվ, կարճ ժամանակում ապահովվում է հայկական բնակավայրերի անվտանգությունը: Գործի գլխին մշտապես կանգնած էր Համազասպը և հանդես էր գալիս նախաձեռնողի, իրադարձություններին ընթացք տվողի դերում: Համազասպի այդ շրջանի գործունեությունը պնակատականը կարող է համարվել ժամանակի գործիչներից մեկի՝ Վ. Աֆրիկյանի հետևյալ վկայությունը. «Կազմակերպութեան հոգին Համազասպն էր: Նա էր որ իր հրահանգներով կապ էր հաստատում բոլոր խմբերի ու խմբապետների մեջ և աչալուրջ հսկում իւրաքանչիւր խմբի կարգապահութեան վրայ»¹:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Նոր Բայազետի գավառի բազմաթիվ բնակավայրերում հանգրվանել էին Արևմտյան Հայաստանի դանազան շրջաններից մազապուրծ շուրջ 40.000 հայեր²: Մի գավառ, որն իրեն դժվարություններ էր կարողացել բավարարել հացով, այժմ պիտի կերակրեր նաև բազմահազար գաղթականությունը³: Ուստի գավառի հայութիւնն անմնացորդ նվիրումով ձեռնամուխ էր եղել մերկ ու բոկոտն դաղթականություն անհամար կարիքները հոգալու դժվարագույն գործին⁴: Գաղթականների մեջ կային մեծ թվով որբ երեխաներ: Նոր Բայազետում գործում էր 4 որբանոց⁵: Պաշտոնական վիճակագրություն համաձայն, 1920 թ. սեպտեմբերի 17-ի դրությամբ Նոր Բայազետի որբանոցներում կար 949 որբ⁶:

Զինվորական գործունեությունից դատ, Համազասպն իր ուշադրությունը կենտրոնացնում էր պահում նաև գաղթականների

¹ Նույն տեղում:

² Տես նույն տեղում, տես նաև Ասրանեան Յ., Խնամատարություն միմիստրություն բիւլետենի № 1, «Զանգ», Երևան, 1918, դեկտեմբերի 29, № 86:

³ Տես Պետ. Հ., Նոր-Բայազետի շրջանը, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, մարտի 23, № 62, տես նաև X., Նոր-Բայազետի կենսակյաց, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, մարտի 29, № 67:

⁴ Մանրամասն տես Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., էջ 151-227:

⁵ Տես նույն տեղում, էջ 217:

⁶ Տես Ազատեան Լ., Հայ որբերը Սեմ Եղեռնի, Լուս Անճելոս, 1995, էջ 61:

և որբերի հոգածուլթյան հարցը: Նա անմասն չմնաց գաղթականությունից և որբանոցների առջև ծառայած բաղոժ հիմնախնդիրները (վառելիքի, բնակարանի, սննդի, սերմնացուլի և այլն) լուծելու գծովարին դործին: Փախստականներին օգնելու և նրանց անհամար կարիքները հոգալու և լուծելու նպատակով Նոր Բայազետի գավառապետի և գավառական վարչությունն անդամների հետ միասին նա հաճախ շրջագայում էր գաղթականներով բնակեցված գյուղերում: «Համազասպը իր շրջագայութեան ժամանակ բարեխնամ հօր պէս, տնից տուն, խրճիթից խրճիթ էր շրջում ու իր խօսքն ասում, իր կարեկցութիւնը ցոյց տալիս: Բաղաք վերադառնալիս՝ ամբարւած հարցեր դնում պատշաճ մարմինների առաջ և նրանց լուծումը պահանջում»¹, - վերհիշում է Վ. Աֆրիկյանը:

Համազասպի Նոր Բայազետում անցկացրած օրերի մասին ուշագրավ հուշ-վկայութիւն է թողել տեղի «Նոր Արմաշ» երկրագործական ուսումնարանի սան Հովհ. Չալըգյանը², որը Կ. Պոլսի «Արմաշ»-ի վարժարանի որբերի հետ ապաստանել էր Նոր Բայազետում: Լսենք Հովհ. Չալըգյանին.

«Սկիզբի օրերուն, երբ գասաւանդութիւնը դեռ կանոնաւորուած չէր, մեր պարապ ժամանակը ընկեր-ընկերուհիներով կը խմբուէինք մեր տաքուկ գասարաններուն մէջ և իւրաքուրուէր կը պատմէինք:

— Ի՞նչ է այսպէս հաւաքուեր պարապ նստեր էք, - ըսաւ օր մը վարժարանի տնօրէն՝ պ. Հայկ Սէրենկիւլեանը, գասարանէն ներս մտնելով, - գացէք, տղաքս, խոհանոց գետնախնձոր մաքրելու:

¹ Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Բ), «Յոսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 25, № 72:

² Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անկումից հետո Հովհ. Չալըգյանը 1923 թ. քակուրդի յուն և հաստատել Փարիզում (տե՛ս «Նախիթ», Բէյրութ, 1967, 19րդ տարի, նոյեմբեր 21, № 24):

² Տե՛ս Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 383:

— Դժգոհ էինք այս հրամանէն, որովհետեւ մեր ընկերներէն մին իր հետաքրքրական պատմութիւնը դեռ չեր լրացուցած: Գոհ էինք նոյն ատեն, որովհետեւ պատեհութիւն պիտի ունենայինք օգտուելու խոհանոցին սամովարի պատուական թէյէն:

Մօտ տասը ընկերներ, խոհարար վարպետին տուած փոքրիկ դանակները մեջ ձեռքը, գետնախնձորի պարկին շուրջը ծալապատիկ նստելով՝ գործի սկսանք:

Բնական էր, որ մեր ընկերը իր կէս թողած պատմութիւնը հոս շարունակէր: Բայց հաղիւ սկսած էր, երբ խոշոր քիւրքով, գլխուն փափախ, յաղթանդամ մէկը ներս մտաւ ու՝

— Մըտում եմ,— ըսաւ,— ինձ մի բաժակ թէյ տուէք:

Եւ սկսաւ բարձրալիզ կօշիկներուն ձիւնը թօթուել:

Որովհետեւ եկւորը մեզի անծանօթ էր, չկատարեցինք իր հրամանը, խոհարարն ալ քիչ մը հեռու իր խոշոր կաթնայովը դրադուած էր:

— Էյ, ձեզ եմ ասում,— կրկնեց՝ այս անգամ աւելի շեշտելով բառերը,— ի՞նչ է, չէ՞ք լսում, մի բաժակ թէյ եմ խնդրում ձեզանից: Եթէ չտաք, ես էլ ձեզ այսուհետեւ վառելիք փայտ չեմ տար:

— Էդ գո՞ւ ես Համադասալ ջան,— կանչեց յանկարծ խոհարարը, հիմա միայն նորեկը տեսնելով,— ես քու հոգուն զուրկան. ոչ թէ մէկ բաժակ, այլ տասը բաժակ լեցնեմ քեզ համար: Ներողութիւն եմ խնդրում քեզանից. գործ կար ձեռքս, եւ չկարողացայ տեսնել քեզ:

— Էլ ինչո՞ւ ես փչում նորից, գիտես չէ՞, որ կատակ եմ անում,— պատասխանեց նորեկը ժպտալով:

Մինչ այդ՝ մենք, լսելով Համադասալ անունը, ուղղակի շշմած էինք: Ամօթէն մեր գլուխները գետին հակած՝ պահցուցանք: Այս ծանր կացութիւնը բարեբախտաբար երկար չտեւեց, մէկէն պոռթկացինք ու սկսանք միաբերան երգել՝

Խնուռից գալով հայ զինուորները քաջ,
Արեան դաշտից եկած և պարտաճանաչ.
Հին վրէժներ առնելն է նոցա պահանջ,
Քաջի պէս վազեցին թշնամու առաջ:
Անմահ Մուշեղ, հերոս Շապուհ և Մելիք,
Համազասպ, Մարտիրոս եւլն:

— Շնորհակալ եմ, ըսաւ Համազասպը յուղուած ձայնով,— քանի որ ուզում էք երգել, ուրմն երգեցէք այն երգն էլ, որ ես շատ եմ սիրում:

— Ո՛ր երգը, պ. Համազասպ,— հարցուցինք ուրախացած բոլորս մէկէն:

— Էն, մեր Անդրանիկի երգը, որ երգում էիք անցած օրը տողանցքի ատեն:

Մենք աւելի խանդավառուած և աւելի բարձր ձայնով սկսանք...»¹:

Անշուշտ, այս փոքրիկ հուշ-ակնարկում մեկ անգամ ևս դրսևորվում է Համազասպի ոչ միայն կենսասեր, ամենիջական, պարզ ու շիտակ բնավորութիւնը, այլև անսահման մարդկայնութիւնը և շրջապատում ունեցած մեծ հեղինակութիւնը: Իսկ նրա՝ «մեր Անդրանիկը» ջերմագին խոսքով հավաստվում է, թե որքան սիրով ու նվիրումով էր ընդունում իր զինակից ընկերոջը, գնահատում նրա մեծ համբալին ու ռազմավարական տաղանդը:

Համազասպի՝ Նոր Բայազետի գործունեութեան ուսումնասիրութիւնը փաստում է, որ նա տարիների զինվորական հարուստ փորձով անմնացորդ նվիրում է ունեցել իրեն վստահված շուրջ 1000 հոգու հասնող զորամասի հանդեպ: Ապրում էր նրանց հոգսերով, հնարավորինս նեցուկ լինում նրանցից յուրաքանչյուրին: Զինվորներն անվերապահ համակրանք էին

¹ Յովհ. Կ. Չալոգեան, Համազասպը (Իր վերջին օրերը Նոր-Պայազխտի մէջ), «Յոսաբեր», Գահիրէ, 1936, ԻԱ տարի, փետրուար 11, № 266:

տածում Համազասպի նկատմամբ¹: Ուշագրավ է, որ ժամանակակիցները Համազասպի մասին խոսելիս իրավացիորեն առանձին սիրով են շեշտել հենց այդ հատկանիշները: «Սիրում էր իր ղինւորներին,՝ վերհիշում է Վ. Աֆրիկյանը,՝ որոնց հետ վարւում էր հայրաբար, չէր ուտի, չէր խմի, մինչև ղինւորներին չտեսնէր լիացած: Յիշում եմ, մի օր երկու ղինւորի հրապարակաւ գնդակահարեցին ծանր յանցանքների համար: Համազասպը գլխի մազերը փետում էր և դառնօրէն ողբում»²:

Գովառում և նրա վարչական կենտրոնում աիրող սոցիալ-տնտեսական խիստ ծանր պայմաններում Համազասպը հնարավորինս լուծել էր նաև ղորամասի պարենավորման և հանդերձավորման հարցերը: Նրան այդ գործում մշտապես աջակցում էր Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանը: Թյուրիմացություններից խուսափելու և բռնագրավումների տեղիք չտալու նպատակով, ինչը համարվում էր գյուղացիության թշվառության գլխավոր պատճառներից մեկը, Վ. Աֆրիկյանի կազմած ծրագրով ղորամասը համեմատական կարգով բաժանվում է գյուղերի վրա, որոնք էլ հոգում էին ղորամասի տարեկան պարենի (ցորեն, դարի, յուղ, կարտոֆիլ, կաղամբ և այլն) հարցերը: Պետք է շեշտել, որ գավառի հայ գյուղացիությունը դրականորեն է արձագանքել այդ նախաձեռնությանը և գոհունակությամբ ձեռնամուխ եղել գավառի ինքնապաշտպանությանը ղորավիզ ղորամասի առջև ծառացած խնդիրների լուծմանը և, սերահոծար հավաքելով մթերքները, պարբերաբար հանձնել է ղորամասին³: «Գումարւեց դիւղացիական ժողովը. շատ հաճոյքով, ընդառաջ գնացին և

¹ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համագասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Լ), «Յուսարեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

² Աֆրիկեան Վ., Համագասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Դ), «Յուսարեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 1, № 77:

³ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համագասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Բ), «Յուսարեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 25, № 72:

կարճ ժամանակամիջոցում ծայր տւեց իւրաքանչիւր գիւղի մթերքների գանձումը»¹, - գրում է Վ. Աֆրիկյանը: Համազասպի՝ զորամասի հրամանատարի պաշտոնում ծախաւած լայնահուն ու արդասամբոր գործունեությունն ավելի է բարձրացնում նրա հեղինակությունը:

Հայաստանի Հանրապետությունը կերտւում էր ծանրագույն պայմաններում: Նորանկախ Հանրապետության համար առավել վտանգավոր էին դարձել 1919 թ. հուլիսի սկզբներից սկսված թուրք-թաթարական հակապետական խռովությունները, որոնք անկայուն էին դարձնում երկրի ներքին կյանքը: Այդ ելույթները կազմակերպւում և ղեկավարւում էին թուրք և թաթար էմիրսարների միջոցով, որոնք փորձում էին ձախողել նորանկախ պետության կայացման գործընթացը: Մուսավաթական Ադրբեջանն իր հակահայկական գործունեությունն իրականացնում էր Երևանի իր գիւմանադիտական ներկայացուցչի՝ Խան-Թեքինսկիի միջոցով²: Ս. Վրացյանը իրավացիրոն գրում է, որ՝ «1919 թվականի Հայաստանի ներքին կեանքի ամենացաւոտ երեւոյթը մահմետական հակապետական շարժումներն էին՝ կազմակերպւած Թիւրքիայի և Ադրբեջանի ձեռքով՝ Հայաստանի անկախութիւնը խորտակելու դիտաւորութեամբ»³:

Հայաստանի իշխանություններն աշխատում էին խաղաղ միջոցներով վերջ տալ թուրք-թաթարական անհնազանդությանը: Սակայն շատ դեպքերում, դիմադրության հանդիպելու հետևանքով, ստիպւած էին լինում դիմել զինված ուժերի օգտագործմանը: Զանգիբասարի (այժմ՝ Մասիս), Բեյութ-Վեդիի, Շարուր-Նախիջևանի և այլ վայրերից բացի, թուրք-թաթարական բնակչությունը հակապետական գործունեություն ծախաւեց նաև Նոր Բայազետի գավառի Բասարգեչարի գավառամաս

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 293:

³ Նույն տեղում, էջ 292:

սուժ¹: Միաժամանակ թաթարական գյուղերի հրոսակախմբերը, կենտրոնանալով Զիվանշիրի գավառի Զալլիս գյուղում, սկսեցին սլարբերաբար հարձակումներ իրականացնել գավառի հայկական գյուղերի վրա²: Անհրաժեշտ էր համապատասխան քայլեր ձեռնարկել՝ վնասազերծելու այդ հնակետը, որտեղ կուտակվել էին մեծ թվով զինված թաթարներ և քրդեր³: Համազասպն իր դորամասով ոչ միայն ճնշեց քայքայիչ և ապակայունացնող այդ խռովությունները, այլև զինելով հակահարձակման՝ վնասազերծեց թաթարական հրոսակախմբերին: Ս. Վրացյանի հավաստմամբ՝ «Հայաստանում Համազասպի առջեւ բացուեց դործունեութեան լայն ասպարէզ եւ նա ոգեւորութեամբ նետուեց դործի մէջ: Իբրեւ զօրամասի հրամանատար՝ նա մասնակցեց Հայաստանի պաշտպանութեան զանազան ճակատներում, ինչպես նաեւ... թաթար ըմբոստ տարրի սանձահարման»⁴:

Թաթար հրոսակների հերթական հարձակումը տեղի ունեցավ օգոստոսի 23-ին Թազա Քյանդ (այժմ՝ Թազագյուղ) գյուղի մոտակայքում: Սակայն Աղքիլիսա (այժմ՝ Ազատ) և Ղզըլխարաբ (այժմ՝ Սառնաղբյուր) գյուղերի մոտ տեղի ունեցած կարճատև հրացանաձուլթյունից հետո հայկական մարտական ուժերը թաթարներին հետ են չպրտում դեպի Այրիջան (հնում՝ Այրիճե) և Բասարգեջար⁵: Հայ մարտական ուժերը, զարգացնելով հաջողությունը, օգոստոսի 29-ին թաթարական հեծելախմբի դեմ մարտերը շարունակեցին նաև Բասարգեջարից 15 կմ հարավ-արևելք գտնվող Շարջիի բարձրություն վրա: Անկարող լինելով զիմակայել հայկական մարտական ուժերի սրընթաց հարձակմանը՝ թաթար հրոսակախմբերը խուճապահար նահանջում

¹ Տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., էջ 37:

² Տե՛ս Զօրական հաղորդագրություն, «Աշխատանք», Երևան, 1919, օգոստոս 14, № 56:

³ Տե՛ս Զօրական հաղորդագրություն, «Աշխատանք», Երևան, 1919, սեպտեմբեր 6, № 65:

⁴ Վրացեան Ս., Համագասպ Արուսեմտեան (Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 494:

⁵ Տե՛ս Զօրական հաղորդագրություն, «Աշխատանք», Երևան, 1919, սեպտեմբեր 6, № 65:

են Զայլիս գյուղ¹: Պարտություն կրելուց հետո թաթար հրոսակները հարկադրված հրաժարվեցին հայկական բնակավայրերի վրա հարձակումներ ձեռնարկելու մտադրությունից:

Թուրք-թաթարական հակապետական խռովությունների ճնշման ժամանակ Համազասպն իր զորամասով ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց նաև Շարուրի ճակատում: «Հայ խմբապետ Համազասպը,՝ գրում էր Եկատերինոգրում լույս տեսնող «Արձագանք» երկօրյա թերթը,՝ մեկնելով Նոր Բայազետ, կազմել է մօտ 2000 հոգուց բաղկացած մի գունդ և անցել է Շարուրի շրջան, ապստամբ թաթարների դեմ կռելու համար»²: Համազասպն՝ Թուրք-թաթարական ելույթների ճնշմանը մասնակցելու մասին ակնարկել է նաև Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Լորդ Զորջ Քերզոնը՝ 1920 թ. ապրիլի 8-ին Ավ. Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ³:

Նոր Բայազետում զորամասերի հրամանատարի պարտականությունները կատարելուց զատ, Արցախի հայությունը նեցուկ կանգնելու նպատակով Համազասպը ջանադրաբար կամավորներ էր հավաքագրում: ՀՅԴ Բյուրոյի հանձնարարությամբ գործին ձեռնամուխ էին եղել նաև բոլոր կարող ուժերը, ուլքեր, կամավորներ հավաքադրելով, ուղարկում էին Նոր Բայազետ ու Վարդենիս՝ Համազասպի հրամանատարություն տակ⁴: Այդ նպատակով Գ. Բալայանը ՀՅԴ Բյուրոյի հանձնարարությունով տակավին 1920 թ. հունվարից մեկնել էր Թիֆլիս «Բասարգեչարում Համազասպի հրամանատարություն տակ Ղարաբաղի համար կազմակերպվող ջոկատին կամաւորներ արձանագրելու...»⁵ համար: Սակայն, իրերի բերումով, Դիլիջանից

¹ Տես նույն տեղում:

² Համազասպի գումրը, «Արձագանք», Եկատերինոդար, Բ տարի, 1919, օգոստոսի 29, № 68-98:

³ Տես Ահարոնյան Ա., Սարգսյանի խմբի միջև Սեւ եւ Լօզան (Քաղաքական օրագիր), Պոսթըն, 1943, էջ 80:

⁴ Տես Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 562:

⁵ Նույն տեղում, էջ 564:

Ջոկատով Համազասպի փոխարեն Արցախ մեկնեց Դալի Ղազարը¹։ Իսկ ՀՀ կառավարության խոստացած զինական օգնությունը Արցախ իրականացվեց միայն Շուշիի հայութայն կոտորածից հետո՝ 1920 թ. ապրիլի 14-ին, երբ Նոր Բայազետից՝ Զանգեզուր, այնտեղից Վարանդա ուղարկվեց Դրոն, իսկ Կապանից Դիզակ՝ Նժդեհը²։ Համազասպի ռազմարշավը ղեկի Արցախ կասեցվեց նաև Հայաստանում 1920 թ. մայիսին բռնկված բոլշևիկյան հակապետական խռովությունների պատճառով, որն ընդգրկեց նաև Նոր Բայազետի գավառը։

Հայաստանի Հանրապետությունում ներքաղաքական ծանր իրավիճակ էր ստեղծվել 1920 թ. մայիսին՝ բոլշևիկներին բարձրացրած հակապետական խռովության հետևանքով։ Նորաստեղծ հայկական պետականությունը սկզբից ևեթ որեգրել էր ժողվրդավարությունը, լայն ասպարեզ բացելով քաղաքական ազատությունների և բազմակարծության համար։ Հայ իրականության մեջ գործող գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերն իրենց դերն ունեին հասարակական-քաղաքական կյանքում։ Քաղաքական ուժերի միջև առկա տարաձայնություններով հանդերձ՝ հանրապետության ներքին կյանքը բնորոշվում էր կտրուկ ցնցումների բացառմամբ։ Սակայն հարցին սկզբունքորեն այլ գիրքերից մոտեցան հայ բոլշևիկները։ 1920 թ. ապրիլի 28-ին, երբ Կարմիր բանակը մտավ Ադրբեջան, և այն խորհրդայնացավ, Հայաստանում ազատորեն գործող բոլշևիկները, ոգևորվելով այդ հանգամանքով, միաժամանակ օգտվելով արտաքին վտանգի հետևանքով երկրում ստեղծված քաղաքական անկայուն վիճակից ու կառավարության հանդուրժողական քաղաքականությունից, որոշեցին ապստամբություն բարձ-

¹ Արցախի ինքնապաշտպանական կոմիտեում իրեն հերոսաբար դրսևորած Ասկերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղազարը գոհվում է 1920 թ. ապրիլի 4-ին (տես Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 128)։

² Տես Ուլոբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 229։

րացնել օրինական իշխանության դեմ և զենքի ուժով Հայաստանը խորհրդայնացնել: Ս. Վրացյանը վկայում է. «Հայ կոմունիստների հակապետական շարժման դրդիչ եւ ազդանշան հանդիսացաւ Ազրբէջանի խորհրդայնացումը: Անտարակոյս, հայերը տեղեակ էին Ազրբէջանում սպասուող դէպքերին եւ իրենք էլ պատրաստուում էին այդ ուղղութեամբ»¹:

Մայիսի 1-ին հայ բոլշևիկները ցույցեր կազմակերպեցին Երևանում՝ կառավարութեան շէնքի դիմաց: Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները, որոնց կողմն էին անցել «Վարդան Զորավար» զրահագնացքի անձնակազմը, կապիտան Սարգիս Մուսայելյանի գլխավորութեամբ մայիսի 7-ին կազմեցին «ապստամբութեան» ղեկավար մարմին՝ Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՀՌՀԿ): Դեպքերին ականատես Վահան Նալասարյանը գրում է. «Անդրկովկասի բոլոր ծայրերից արտաքսուած բոլշևիկները թափառել էին Հայաստան և կարեւոր պաշտօններով տեղաւորուել նրա պետական հիմնարկութիւններում: Նրանք «ազնիւ խօսք» էին տուել չգաւել մեր երկրի դէմ: Այսքանը բաւ համարելով, մենք նրանց ընդունել էինք, իբրեւ հաւաքած քաղաքական տարագիրներ: Մենք, իհարկէ, սխալած էինք: Բոլշևիկներն օգտուելով իշխանութեան աննախընթաց ներողամտութիւնից և յենուելով դրսի զօրաւոր աջակցութեան վրայ, մոռտք էին գործել ամէն տեղ, մինչև իսկ բանակ»²:

ՀՌՀԿ-ի անդամներն էին Արտաշես Մելքոնյանը, Դրաստամատ Սիմոնյանը, Բազրատ Ղարիբջանյանը, Ավիս Նուրիջանյանը³ և ուրիշներ¹: Ս. Մուսայելյանը հեռագիր է ուղարկում

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 387:

² Նալասարեան Վ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան անկիւնը, էջ 230-231:

³ Ալիս (Ավետիս) Նորիջանյանը ծնվել է 1896 թ. դեկտեմբերի 3-ին, Կապանի Վաչագան գյուղում: Ծնվելի ռեալական ուսումնարանն ավարտելուց հետո ուսանել է Կիևի Առևտրի ինստիտուտում: Նախքան բոլշևիկյան կուսակցությանը անդամագրվելը եղել է ՀՅԴ անդամ: Ջաքար Յոլյանն իր հուշերում գրում է, որ դեռևս Բաքվում եղած ժամանակ Ալիսը բոլշևիկների ազդեցության տակ մի խումբ ուսանող ընկերների հետ միասին կազմում են «Ձախ Իմ-տերնացիոնալ Հ.Յ. Դաշնակցությունը» (Աշխատունի Ա., [Ջաքար Յոլյան], Ռուստմի կեանք-

երևան՝ պահանջելով, որ կառավարությունը իրեն հանձնի իշխանությունը: Մայիսի 10-ին Ալեքսանդրապոլի ՌՀԿ-ն դիմում է բնակչությանը՝ զավառում խորհրդային իշխանություն հաստատելու մասին: Ոգեկորված Ալեքսանդրապոլի ղեպքերով՝ իրենց հակապետական գործունեությունն էլ ավելի ակտիվացրեցին նաև Կողբի, Բեյուք-Վեդիի ու Շարուրի թուրք-թաթարները²:

Բոլշևիկյան հակապետական խռովությունը կանխելու նպատակով 1920 թ. մայիսի 5-ին խորհրդարանի արտակարգ նիստում ընդունվում է Ալ. Խաթիսյանի կառավարության հրաժարականը, և ՀՅԴ Բյուրոն իր ամբողջ կազմով, Համո Օհանջանյանի գլխավորությամբ, ստանձնում է իշխանությունը (Բյուրո-կառավարություն)³:

Բոլշևիկները փորձում էին ընդարձակել ապստամբության շրջանակները: Հիմնական ընդվզող զանգվածը զինվորականությունն էր: Դեպքերին քաջատեղյակ Կ. Սասունին այդ

նի վերջին շրջանը (Ստեփան Զորեան), «Ալիք», Թեհրան, 1950, Ի տարի, մայիս 17, № 109): 1918 թ. հունվարի 10-ին Ալիսը Բաքվի Բանվորական խորհրդի կողմից որպես պատգամավոր Պետրոգրադում մասնակցում է Համառուսաստանյան բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդների 3-րդ համագումարին: Համագումարից վերադառնալուց հետո կարճ ժամանակ անց Ալիսը հեռանում է ՀՀԳ-ից և միանում ժախ էսեռներին, այնուհետև մեկընդիմառ անդամագրվում բոլշևիկներին և դառնում մոլեռանդ բոլշևիկ: 1937 թ. Ալիսն իր օրագրում գրել է. «Պետրոգրադից վերադարձա բոլշևիկ...» (Բարսեղյան Խ., Կարմիր պանթեոնից, գիրք Ա, Երևան, 1987, էջ 272): 1925-1926 թթ. Լենինգրադում, ապա՝ 1926-1930 թթ. Ույազանում գրադեցիել է կուսակցական պատասխանատու պաշտոններ: Այդ տարիներին Ալիսը միանում է գինուկ-կամենկյան և արոցկիստ-գինուկյան ընդդիմությանը: 1930-1935 թթ. պատասխանատու պաշտոններ է վարել Անդրկովկասյան ֆեդերացիայում: Հակահեղափոխական գործունեության մեղադրանքով 1937 թ. հունիսի 6-ին ձերբակալվել է Երևանում: 1938 թ. հուլիսի 19-ին ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանին ոսգնական կոլեգիայի վճռով դատապարտվել է գնդակահարության: Հայաստանում 1921 թ. քաղաքական բռնաճնշումների գլխավոր հեղինակ, ակզադավ Ալիսը «արդարացվել» է ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի ռազմական կոլեգիայի 1956 թ. նոյեմբերի 17-ի վճռով (տե՛ս Գաբրիելյան Ա., «Красный Ави...», к 90-летию со дня рождения А. С. Нуриджаняна, «Коммунист», Ереван, 1986, 9 декабря, № 283, տե՛ս նաև Բարսեղյան Խ., Կարմիր պանթեոնից, գիրք Ա, էջ 269-306, տե՛ս նաև Տադևոս Բ., Две правды об Ависе Нуриджаняне, «Голос Армении», Ереван, 2001, 23 августа, № 93, տե՛ս նաև Սմբատյան Գ., Նշվառել վարագույրից այս կողմ, էջ 117-120):

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 388-389:

² Տե՛ս Սասունի Կ., Մայիսեան խռովությունները և քաղաքական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պէյրոք, 1968, էջ 140:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 390:

առիթով գրում է. «Շատ քիչ ուշադրութիւն դարձուած էր զին-
ուորականութեան վրայ, որ մեծ մասով կազմուած էր քայքայ-
յուած ուստական բանակի տարրերէն: Մէկ մասը, կարելի է
ըսել, որ Դինիկինեան զինուորականներ էին եւ այդ ուղղու-
թեամբ ալ գործ կը տանէին, իսկ միւս փոքր մասը գաղտնի
բոլշեւիկներ էին: Երկու պարագային ալ Ռուսաստանի համար
աշխատողներ: Իսկ ազգային որոշ գունաւորում ունեցող զին-
ուորական ղեկավարներէն ոմանք ուստական բանակի հին
բարձրերը կը պահէին եւ ուշադիր չէին ներքին խռովութեանց:
Ազգային անկախութեան փարածները կանոնաւոր բանակին
մաս չէին կազմեր»¹:

Բոլշեւիկների հակապետական քայքայիչ գործողություն-
ները ներթափանցել էր նաև բանակ: Ինչպես գրում է Վ. Նա-
վասարդյանը. «Բոլշեւիկներն օգտուելով իշխանութեան աննա-
խընթաց ներողամտութիւնից եւ յենուելով զրոյի զօրաւոր
աջակցութեան վրայ, մութք էին գործել ամէն տեղ, մինչեւ իսկ
բանակ»²:

Կառավարութեան 300 հոգանոց ուժերը Սեպտեմբեր հրա-
մանատարութեամբ մայիսի 13-ին՝ Ալեքսանդրապոլում եւ Կար-
սում, ապա մայիսի 18-ին Սարիղամիշում կանոնաւոր են խոռ-
վությունները եւ վերականգնում օրինական իշխանությունը³:
Ալեքսանդրապոլում խռովությունը ճնշելիս սպանվում է զրա-
հապատի պետ Ս. Մուսայեյանը⁴:

Դեպքերն այլ ընթացք ստացան Նոր Բայազետում:
Այգտեղ բոլշեւիկների գործողությունները ղեկավարում էր
ՀՌՀԿ-ի կողմից գեներալ 1919 թ. սեպտեմբերին զավառ ուղար-

¹ Մատնի Կ., Մայիսեան խռովութիւնները եւ քաղաքական փոփոխութիւնները, էջ 25:

² Նասասարդեան Վ., Բոլշեւիկները եւ Դաշնակցութիւնը... (քոռուցիկ ակնարկ), Գաիիթ, 1949, էջ 198:

³ Տես Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 390:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1446, ց. 1, գ. 20, թ. 4, տես նաև «Ժողովուրդ», Երևան, 1920, մայիսի 15, № 79:

կված նորընայադեպի ուսուցիչ Հովհաննես Սարուխանյանը¹։ Նրա առաջին քայլը տեղի դորքի մեջ հակահառափարական տրամադրությունն ստեղծելն էր, քայքայիչ և կազմաքանդ գործողություններով զինվորներին Արցախ մեկնելու մտադրությունից հետ պահելը²։ Զորքի շրջանում ծավալելով բոլշևիկյան քարոզչություն, Հովհ. Սարուխանյանը բանակներթափանցած բոլշևիկ զինվորներ Հովհաննես Ղամարյանի ու Պապիկ Մկրտչյանի միջոցով տարածում էր Բաքվից ուղարկված բոլշևիկյան թերթերը։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ Համադասպը վերջիններիս ձերբակալում և անձամբ ծեծի է ենթարկում³, միաժամանակ այդ դեպքի մասին ղեկուցում նահանգապետ գեներալ-լեյտենանտ Մ. Սիլիկյանին։ Վերջինս, իր մոտ կանչելով Հովհ. Սարուխանյանին, նրանից պահանջում է՝ հակապետական գործունեություն համար 24 ժամվա ընթացքում հեռանալ Նոր Բայազետի գավառի սահմաններից⁴։ 1920 թ. մարտին Հովհ. Սարուխանյանն արտաքսվում է Նոր Բայազետի գավառից⁵։ Սակայն ապստամբության նախօրեին ՀԽԶԿ-ի հանձնարարությունը մայիսի 9-ին կրկին Նոր Բայազետի գավառ է վերադառնում⁶ և, օգտվելով Համադասպի՝ Բասարգեչարում, իսկ Սիլիկյանի՝ Ներքին Ղարանդուզում (այժմ՝ Մարտունի) գտնվելու առիթից, ժամանում է գա-

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Հովհաննես Սարուխանյան, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1953, № 5, էջ 10։ Հովհ. Սարուխանյանը ծնվել է 1882 թ.՝ Նոր Բայազետում։ Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղում, ապա 1907 թ. էքստեռն կարգով ավարտել է Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան ինստիտուտը։ Սկզբում անդամակցել է ՀՅԴ-ին, ապա՝ 1904 թ. մտնում է ՈւՂԴԿ-ի շարքերը (տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համագասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Դ), «Յոսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 1, № 77, տե՛ս նաև Գալոյան Գ., Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, Երևան, 1980, էջ 104-105)։

² Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Հովհաննես Սարուխանյան, էջ 11։

³ Տե՛ս Ղարապոյան Ա., Սևանի արտոբակյանները (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 440), տե՛ս նաև Աֆրիկեան Վ., Համագասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Դ), «Յոսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 1, № 77։

⁴ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համագասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Դ), «Յոսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 1, № 77։

⁵ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Հովհաննես Սարուխանյան, էջ 11։

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12։

վառանխոտ Նոր Բայազետ, հեռագրով հայտնում Սիլիկյանին իր վերադարձի մասին և ներողութուն խնդրում կատարվածի համար¹:

Նոր Բայազետում իրադարձությունները սկսվեցին զորքի շրջանում, ինչի առիթ ծառայեց Համազասպի մի անդգույշ վրիպումը: Դեպքերին քաջատեղյակ Վ. Աֆրիկյանի բնորոշմամբ՝ նրա «միամիտ և դէպի գինեորները ունեցած անկեղծ վերաբերմունքի շնորհիւ»²: Այդ օրերին Նոր Բայազետում կազմակերպչական մեծ աշխատանք էր տարվում Արցախի հայությանը ղինական օգնություն հասցնելու ուղղությամբ, և ՀՀ կառավարության հրահանգով Համազասպը մոտ 400 կամավոր գինվորով Վարդենիսից՝ Զոդի և Զիվանչիբի դժով, որն ամենակարճ ճանապարհն էր, պետք է օգնություն հասնեի Արցախի հայությանը³: Զորասյան՝ լեռնային ու քարքարոտ ճանապարհով շարժվելու համար գինվորներին անհրաժեշտ էր համապատասխան հագուստ և կոշիկ, ուստի Համազասպը պահանջում է գեներալ-մայոր Պ. Բեկ-Փիրումյանից, որպեսզի «հոգացի անհրաժեշտ իրեր»⁴: Վերջինս մերժում է Համազասպին՝ պատճառաբանելով, որ պահեստում ոչինչ չկա և եղածով պետք է բավարարվել, իսկ Արցախ մեկնելը «շտապողական և անհրաժեշտ է»⁵: Համազասպը Պ. Բեկ-Փիրումյանի պահանջը նույնությամբ հայտնում է գինվորներին, որոնք, սակայն, չհավատալով հրամանատարության խոսքին, սկսում են դժգոհել՝ կարծելով որ «պահեստում կայ, մեզ չեն տալիս, էսպէս չենք գնայ»⁶: Ընդվզող գինվորների մի մասը (մոտ 300 հոգի) հարձակվում է պա-

¹ Տե՛ս Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Դ-), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 1, № 77:

² Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Գ-), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 27 № 74:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

հետտի վրա, սակայն այդտեղ ոչինչ չգտնելով՝ իր դժգոհութ-
յունը գեներալ-լեյտենանտ Մ. Սիլիկյանին հայտնելու նպա-
տակով մայիսի 13-ին դատաքելով զորամասը, շարժվում է դա-
վառի զինվորական կենտրոն Ղարանլուղ¹: Այդտեղ նրանց են
միանում նաև տեղի դատալիք զինվորները²:

Բանակի հրամանատարության ջանքերը՝ համոզել զին-
վորներին և նրանց զորանոցներ վերադարձնել, արդյունք չտվե-
ցին³: Ստեղծված պայմաններում դատալիք զինվորների գործո-
ղությունները կասեցնելու գործում Համազասպից պահանջվում
էին առավել վճռական գործողություններ: ՀՅԴ գործիչ Վահե
Արծրունին (Մելիքսեթ Մուրադյան) հետագայում այդ առիթով
արդարացիորեն իր դժգոհությունն է հայտնի Համազասպի, նրա
հետ նաև մյուս սպաների՝ Արշակ Նալբանդյանի, Հալաբյանի և
Պ. Բեկ-Փիրումյանի ցուցաբերած անվճռականության համար:
«Ճիշտ այս օրերուն,- գրում է Վ. Արծրունին,- ջանքեր կը թափո-
ւէին զինուորական օժանդակութիւն հասցնելու Զինվանչիւրի հա-
յութեան, բայց շնորհիւ խոբապետ Համազասպի եւ սպաներ Նալ-
բանդեանի, Հալաբեանի եւ Բէկ-Փիրումեանի անպատեհ եւ ան-
խոհեմ ընթացքին ոչ միայն ջանքերն սպարդիւն անցան, այլեւ
զօրքի տրամադրութիւնը փոխուեցաւ»⁴:

Բոլշեիկները օգտագործելով հնարավոր առիթը և օգտվելով
գավառում տեղակայված զորամասի հրամանատարության թույլ
տված առանձին սխալներից ու վրիպումներից, Ղարանլուղում ծա-
վալում են հակապետական գործողություններ: Դատալիք զինվոր-
ները, ընկնելով տեղի բոլշեիկների (Ս. Բոստանջյան, Բ. Մինասյան,
Ա. Մելոյան, Ս. Մակարյան, Հ. Խաչատրյան, Մ. Պետրոսյան և

¹ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Ներկարարյան Վ., Հովհաննես Սարգսյանյան: Համառոտ կեն-
սագրական, Երևան, 1955, էջ 55:

² Վրացեան Մ., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 389-390:

³ Տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., էջ 323:

⁴ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 44:

այլք) քարոզչության ազդեցության տակ¹, Հովհ. Սարուխանյանի գլխավորությամբ բարձրացնում են ղինված խռովությունն²:

Նոր Բայազետում տեղի ունեցած մայիսյան իրադարձությունների բացահայտման առումով ուշադրության է արժանի ՀՀ կառավարության հրահանգով այդտեղ մեկնած խորհրդարանի և Բասարգեչար-Ղարանլուղի շրջանների արտակարգ կոմիսար Գառնիկ Քալաշյանի՝ ՀՀ նախարարների խորհրդին 1920 թ. հունիսի 9-ին հղած զեկուցագիրը, որում ասվում է. «1920 թ. մայիսի 13-ին վարչապետը մեզ, պարլամենտի անդամներ Գ. Քալաշյանին և Գ. Շահինյանին յանձնարարեց մեկնել Ներքին Ղարանլուղ (Ն. Բայազեղի գավառ), Նոր Բայազետից ժողովրդական ուժեր կազմակերպելով՝ տանել այդ վայրը և ճնշելով այնտեղ ծագած հակակառավարական շարժումը—ազատել բանտարկված զօրավար Սիլիկեանին և վերականգնել օրինական իշխանութիւնը: Նույն օրը, երեկոյան դեմ հասնելով Ելենովկա, մենք պատգամավոր Ծամհուրից³ իմացանք, որ Բասարգեչարի զօրամասի մի մասը, մեծ մասամբ Համազասպի զօրախմբից, դժգոհ հրամանատարական կազմի որոշ զործողութիւններից, մայիսի 13-ին հասել է Ղարանլուղ՝ բողոքելու համար զօրավար Սիլիկեանին և խնդրելու պատժել յանցաւորներին: Սակայն հակապետական մի քանի դաւաճան անձեր, գլխավորութեամբ Ն. Բայազեղի ուսուցիչ Յովհաննես Սարուխանյանի՝ օգտագործել են այդ տրամադրութիւնը յօգուտ իրենց

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 94, տե՛ս նաև Բուդոմյան Ա., Նոր-Բայազետի բոլշևիկյան կազմակերպության պայքար Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու համար (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 414), տե՛ս նաև Պետրոսյան Ա. Նոր Բայազետի գավառում (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 449), տե՛ս նաև Կարապետյան Հ., Սայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում. 1920, Երևան, 1961, էջ 191, տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, փաստ. № 171, էջ 197:

² Տե՛ս Սարիղամիշի եւ Նոր Բայազեղի ղեպրերի մասին (Մայիսի 22-ին), «Յտաջ», Երևան, 1920, մայիսի 23, № 106:

³ Խոսքը վերաբերում է ՀՀ խորհրդարանի պատգամավոր (1919 թ.) Տիգրան Ծամհուրին (բուն ազգանունով՝ Ամսեյան): Հեղափոխական գործունեության մեջ հայտնի է նաև Ֆերիտ Ծնմիլ անունով (տե՛ս Նիսիբեք Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ա, էջ 137):

գաղտնի նախատակների, կարողացել են տիրանալ զինւորական անգիտակից որոշ մասային, կազմել են ռազմայեղափոխական կոմիտե, նախագահութեամբ նոյն Սարուխանեանի...»¹:

Հովհ. Սարուխանյանը գլխավորների և գլուղացիների հանրահավաքում արտասանած ճառում կոչ էր անում վճռական գրոհի անցնել և վերցնել Նոր Բայազետը և Ելենովկայի վրայով միանալ Դիլիջանի գավառի ապստամբ աշխատավորներին²: Ոչ մի ազդեցութուն չունեցան իշխանության գավառային մարմինների և կառավարության արտակարգ լիազորներ Գ. Շահինյանի, Գ. Քալաշյանի և քաղաքապետ Վ. Աֆրիկյանի զգուշացումներն ու հորդորները՝ արկածախնդրությանը վերջ տալու համար³: Խռովութունը կանխելու նպատակով գավառային իշխանութունը ստիպված է լինում ձերբակալել ակտիվ բոլշևիկներէջ շատերին (Հ. Զարգարյան, Մ. Մխիկյան, Գ. Թելումյան, Վ. Դովլաթյան, Ս. Բոշնաղյան, Պ. Պետրոսյան, Մ. Դուրգարյան և այլք) և մայիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը աքսորել Սեանա կղզի⁴:

Հովհ. Սարուխանյանի գլխավորութեամբ դասալիք զինվորներին ու նրանց միացած «չըջակայ գիւղացի ու քաղաքի ազգաբնակչութեան»⁵ մի մասին հաջողվում է մայիսի 13-ին գրավել Ներքին Ղարանդուղը, իսկ մայիսի 17-ին՝ ժամը 5-ին, Նոր Բայազետ քաղաքը⁶: Հովհ. Սարուխանյանի հրամանով ձերբակալվում են Մ. Սիւրիկյանն ու նրա սպայակույտը⁷:

Կառավարական գործերը (մեկ հետեակային զորամաս, երկու թնդանոթ, հինգ զենգացիր) գեներալ-մայոր Գեորգ Խանկալամյանի գլխավորութեամբ մայիսի 19-ին «Բուրդակոյուն»

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 117, ք. 7:

² Տես Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., էջ 324:

³ Տես նույն տեղում, էջ 325:

⁴ Տես Մեքեմյան Ա., Հովհաննես Սարուխանյան, էջ 11, տես նաև Կարապետյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 194:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 117, ք. 7:

⁶ Տես նույն տեղում, ք. 7-8, տես նաև Մասունի Կ., Մայիսեան խռովությունները եւ քաղաքական ապստամբ շրջանները, էջ 119:

⁷ Տես Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 44:

և «Սալանոց» կոչվող դաշտավայրում խռովարարների փոքր, սակայն համառ զինադրուժյունից հետո նոր միայն կարողանում են վերադարձվել Նոր Բայազետ քաղաքը և ճնշել բոլշևիկյան խռովությունը¹: «Կռիւր կատաղի էր,- գրում է Վ. Արծրունին,- բայց չստ չանցած ապստամբները, հակառակ իրենց անհամեմատորէն աւելի բարձր թիւին եւ նսլաստաւոր սլայմաններուն, զիմեցին փախուստի: Մէկ մասը՝ զէնք վար դնելով, ինք՝ զինք ձգեց հաւատարիմ հանրապետականներուն գիրկը, խնդրելով ներողութիւն, իսկ միւս մասը ենթարկուեցաւ գլխաւորոյս խուճապի»²: Նոր Բայազետի գրավումից հետո կառավարական զորամասերը Ներքին Ղարանիւղ մտան «Մեր Հայրենիքը» երգելով³:

Նոր Բայազետը գրավելուց անմիջապէս հետո բանտից ազատվում են ապստամբների կողմից բանտարկված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Սիլիկյանն ու սպայակույտը: Ապստամբության ճնշումից հետո տեղում իրավիճակի հետ ծանոթանալու և կարգը վերականգնելու նպատակով մայիսի 20-ին Նոր Բայազետ է այցելում զինվորական նախարար Ռ. Տեր Մինասյանը⁴:

Հակապետական խռովությունը ճնշելուց հետո 250 հոգի բանտարկվում են, իսկ մի քանի կազմակերպիչ բոլշևիկներ մահապատժի են ենթարկվում⁵: Այդ կազմակերպիչներին և առավել ահտիվ մասնակիցներին էին Գրիգոր Դադիկյանը, Սրապիոն Վարդանյանը, Ագիբեկ Նալբանդյանը, Բեգլար Մինասյանը և կապիտան Պետրովը, ովքեր արտակարգ դատարանի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 117, ք. 9, տե՛ս նաև Սասունի Կ., Սալիսեան խոսովորիւնները եւ քարտրական ապստամբ շրջանները, էջ 119, տե՛ս նաև Մեղրոյան Ա., Հովհաննէս Սարոյսանյան, էջ 14:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 44-45:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 117, ք. 9:

⁴ Տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., էջ 329:

⁵ Տե՛ս Վրացեան Ա., Ինչո՞ւ եւ ինչպէս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1941, ԺԹ տարի, յունիս, № 3, էջ 83:

վճխոներով և նվարկվեցին մահապատժի¹։ Խոսվարարների պարագլուխ Հովհ. Սարուխանյանը ձերբակալվում և տարվում է Երևան, սակայն դեռևս տեղ չհասած՝ զինվորական-դաշտային դատարանի վճռով զնդակահարվում է²։

Ապստամբություն ճնշումից որոշ ժամանակ անց, երբ հասարակական կյանքն ընկել էր իր բնականոն հունի մեջ, 1920 թ. հուլիսի կեսերին Նոր Բայազետ է ժամանում Կովկասում Բրիտանական կառավարությունյան գլխավոր կոմիսար Ջոն Օլիվեր Ուորդրոպը և հյուրընկալվում քաղաքապետին Վ. Աֆրիկյանին։ Պատվո ճաշին բարձրատիճան այլ հյուրերի թվում ներկա էր նաև Համազասպը։ Հերթական ելույթներից հետո ձայն է խնդրում նաև Համազասպը, որը հավատարիմ ադատադրական գործչի իր կոչմանը, քաղաքացիական արիություն է դրսևորում և բաժակաճառում հրապարակորեն խստորեն քննադատում է Կովկասում անգլիական կառավարությունյան վարած հակահայ և երկդիմի քաղաքականությունը, իր վրդովմունքն է հայտնում հակահայկական քաղաքականությունը որդեկրկյու համար, մասնավորապես՝ Արցախի խնդրի առնչությամբ։ Համազասպն իր խոսքը վերջացնում է հետևյալ դարձվածով. «Դուք Կովկասում այժմս մի խարխալ չունիք, որի վրայ յենւէք, քանդեցիք մեր տունը, քանդեցիք և ձեր տունը»³։ Իր պատասխան խոսքում Ուորդրոպն ասում է. «Ձեր տեսակէտներից շատերի հետ ես համաձայն եմ»⁴։

Հայաստանի Հանրապետություն համար ստեղծված ներքաղաքական այդ բարդ պայմաններում, 1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում կնքվում է խորհրդա-թուրքական պալատնի դաշնագիրը, որն ուղղված էր Հայաստանի Հանրապետություն

¹ Տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., էջ 329։

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 45, տե՛ս նաև Մեյքոնյան Ա., Հովհաննես Սարուխանյան, էջ 16, տե՛ս նաև Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., էջ 329։

³ Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեսնրից), (Գ-), «Յուսուբեք», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 27, № 74։

⁴ Նույն տեղում։

դեմ¹: Ռուսաստանի ցանկությունն էր նաև պատերազմի միջոցով Հայաստանին զենեղ աշխարհի ճշմարտամային փիճակի մեջ, որ նա ստիպված լինի ընդունել խորհրդային իշխանությունը: 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին քեմալական թուրքիան, թիկունքում ունենալով բոլշևիկյան Ռուսաստանի սողմաքաղաքական աջակցությունը, առանց պատերազմ հայտարարելու՝ Քյադիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ հարձակվում է Հայաստանի Հանրապետության վրա:

Հայաստանի կառավարությունն ընդունում է օրենք՝ ամբողջ երկրում սպանական դրություն հայտարարելու մասին: Իրականացվում է զորակոչ: Բացի բոլշևիկներից, քաղաքական բոլոր կուսակցությունները հանդես եկան հայրենիքի պաշտպանության կոչով: Սակայն բանակում տիրում էր բարոյալքման, անկազմակերպվածություն և անվճարականության միջնորդրտ, որում զգալի էր հայ բոլշևիկների քայքայիչ դերը:

Է. Զոհրաբյանը հայ բոլշևիկներին հակապետական գործունեության վերաբերյալ իրավամբ գրում է. «Անհաջողության մատնվելով 1920 թ. մայիսյան արկածախնդրական շարժումների ժամանակ, այնուհետև նրանց զգալի մասը կենտրոնացավ Բաքվում և Ադրբեջանի կոմկուսի թեյադրանքով՝ զաչնակցության դեմ պայքարի անփան տակ, Հայաստանի հանրապետության դեմ լայն գործունեություն ծավալեց»²:

Պատերազմական գործողություններն ընթանում էին երկու ճակատում՝ Կարս-Ալեքսանդրապոլի (հրամ.՝ զեներալ-լեյտենանտ Մոխսես Սիլիկյան) և Սուրմալուի (հրամ.՝ Դրաստամատ Կանայան): Պատերազմն ընթանում էր Հայաստանի համար աննպաստ պայմաններում, և հայկական զորքը, չնայած թշնամուն

¹ Տես Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը հայեոս յարաբերութիւններուն յոյսին տակ, էջ 255-256:

² Զոհրաբյան Է., 1920 թ. բորք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 180:

ցույց տված զիմադրությունը, նահանջում էր: Թշնամին արագորեն հասնում է Սարիգամիշին և սեպտեմբերի 29-ին առանց զիմադրություն գրավում այն: Նույն օրը թուրքերը գրավում են նաև Կազգվանը: Հոկտեմբերի 29-ին թշնամին մոտենում է Կարսին: Թե՛ գորքի ներսում, և թե՛ թշնամու խրամատներից տարվող բոլշևիկյան քարոզչությունը վերջնականապես կազմալուծեց հայկական բանակը: Զանգվածային դատալքություն պատճառով, առանց որևէ լուրջ զիմադրություն, թշնամին հոկտեմբերի 30-ին գրավում է Կարսի անառիկ բերդը: Կարսի անկումից հետո թուրքերն արագորեն հասնում են Ալեքսանդրապոլի մատույցներին և նոյեմբերի 5-ին մանում քաղաք: Հայաստանի Հանրապետության պարտությունը անխուսափելի դարձավ: «Հայաստանի պարտություն հիմնական պատճառը,- իրավամբ գրում է Վ. Ղազախեյանը,- ոչ այնքան ուժերի անհավասարությունն էր, հոգուտ հակառակորդի, որքան հայկական գորքի բարոյալքվածությունը: Զորքում իշխում էր այն տրամադրությունը, որ իր դեմ եկողը քեմալական-բոլշևիկյան վիթխարի ուժերն են, որի հետ կռիվին ավելորդ է և անիմաստ: Բացի այդ, հայ բոլշևիկներն այն քարոզն էին տանում, թե եկող թուրքերը նախկինը չեն, նրանք գալիս են հայերին փրկելու «իմպերիալիզմի գործակալ Դաշնակցություն իշխանության լծից»»¹:

Նոյեմբերի 18-ին հայկական կողմը հարկադրված էր ընդունել թուրքերի առաջադրած զինադադարը, իսկ դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը ստորագրվում է Ալեքսանդրապոլի՝ Հայաստանի համար խիստ ծանր հաշտության պայմանագիրը²:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, հայտնվելով զիմադրիտական և ռազմական մեկուսացման մեջ, կրում է ծանր պարտություն:

¹ Ղազախեյան Վ., Ալեքսանդրապոլի ազատագրումը բուրժուական օկուպացիայից (1921 թ. ապրիլ), «Դատություն», Երևան, 2002, № 1, էջ 77:

² Տե՛ս Զոհրաբյան Է., նշվ. աշխ., էջ 325:

Պատերազմի շրջանում Համազասպը գտնվում էր Նոր Բալադետում և պաշտպանում էր թիկունքը՝ Նրա օգնականն էր ռուս զննողական Մեկզկեյեր¹։ Ըստ Վ. Աֆրիկյանի՝ Համազասպն այդ օրերին մշտապես ասում էր, որ «պատերազմը միայն ճակատում եղած զինուորը չէ, որ տանում է, այլ նրա հետ միասին թիկունքում եղած պաշտօնեաներն ու զործիչներն են, որ միացած ոյժերով տանում են պատերազմի ծանրությունը»²։ Համազասպի հրավերով 1920 թ. օգոստոսից նրա մոտ ծառայության էր անցել իր անբաժան մարտական բնկերը՝ Ա. Վերդյանը։ «Սկսեց Հայ-տաճկական պատերազմը... Ներկայացայ շտաբը։ Ինձ ուղարկեցին Նոր Բալադէղ՝ Համազասպի մոտ...»³, - վերհիշում է Ա. Վերդյանը։ Համազասպի հրամանով Ա. Վերդյանը նշանակվել էր հեծյալ փաշտի հրամանատար⁴։

Նոյեմբերի 23-ին սկսվում են հայ-թուրքական բանակցությունները։ Նույն օրն իսկ հրաժարական է տալիս Հ. Օհանջանյանի Բյուրո-կառավարությունը, և կազմվում է Ս. Վրացյանի կառավարությունը⁵։ Նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն (ՀՌՀԿ, ՌՀԿ կամ Հայհեղկոմ) 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությամբ Ազրբեջանից մանում է Իջևան և այնտեղ՝ շինծու բանվորազյուղայրական ապստամբություն անունից հայտարարում Հայաստանում օրինական իշխանություն ասպարժան և խորհրդային իշխանություն հաստատման մասին⁶։ Հայհեղկոմի (նախագահ՝ Սարգիս Կոսյան (Տեր-Կասպարյան) հրապարակած հատուկ զեկկարացիայով Հա-

¹ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 134։

² Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Դ.), «Յուսսեր», Գահիրե, 1929, ժԵ տարի, յուլիս 1, № 77։

³ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 134։

⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

⁵ Տե՛ս Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Դեսնակցության (Զստահատոր շարք), նվիրված Հ.Յ.Դ. 113 ամյակին, Կ. Դ., Երևան, 2003, էջ 125։

⁶ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 2007, էջ 41։

յաստանը հռչակվում էր Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀՍԽՀ)¹:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և ՀՅԴ Բյուրոն, ԽՍՀՄ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեզրանից նոյեմբերի 30-ին տեղեկանում է, որ «Հայաստանի հեղկոմը ոտք է գրել Հայաստան և ձեռնարկել նրա Խորհրդայնացումը», իսկ Կարմիր բանակն էլ շարժվում է դեպի Երևան: Հայտնվելով մի կողմից թուրքական բացահայտ ապստամբական ճնշման, մյուս կողմից՝ Խորհրդայնացման անխուսափելիության առջև, փառապատիվ զարգացումներից խուսափելու համար Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը դեկտեմբերի 1-ին ընդունում է Բ. Լեզրանի՝ Հայաստանը Խորհրդայնացնելու մասին վերջնազրկը²: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության՝ իշխանության փոխանցման մասին կազմված ակտում ասվում էր. «Ի նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհիվ երկրում ստեղծուած կացությունը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր 1920 թվ. դեկտեմբերի 2-ի նիստում որոշեց՝ հրաժարուել իշխանությունից և յանձնել Զինուորական և Քաղաքացիական բովանդակ իշխանությունը զօրաբանակի Ընդհանուր հրամանատարին, որպիսի պաշտօնում նշանակել Ռազմական նախարար Դրօին:

Նախարարների Խորհրդի նախագահ՝ Ս. Վրացեան

Նախարարներ՝ Ա. Յովհաննիսեան, Ա. Խոնդկարեան, Հ. Տէրտէրեան, Դ. Կանայեան»³:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի ուժային միջամտության հետևանքով ՀՅԴ-ն հար-

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 500:

² Տե՛ս Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 43:

³ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 503, տե՛ս նաև Քրդըլեան Մ., Միրլամին Դրոն. 1883-1956, Լոս Անճելլոս, 2004, էջ 72:

կազմաված էր կամավոր կերպով իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով հանձնել բոլշևիկներին: Ա. Վրացյանի պատկերավոր խոսքերով ասած՝ Հայաստանը ճգնվում էր «խուրճական սալի և բոլշևիկյան մուրճի» արանքում¹: Դեպքերի ականատես, Խորհրդարանի անդամ զաշնակցական Զաքար Յոյանը գրել է. «Դժբախտաբար այլ Վրկություն չկայ. չա՞տ ցաւալի է, բայց իրողութիւն է: Մնում է, որ ապաւինել Խորհրդայնացման յայտարարութեան, որպէսզի տաճիկների առաջխաղացքը կասեցնի»²: Հայաստանի համար բախտորոշ այդ օրերին Համագասար Երեանում էր: «Նոյեմբերի վերջերին, - գրում է Վ. Աֆրիկյանը, - դնաց (Համագասարը - Գ. Ս.) Երեւան և ներկայ էր եղել այն սե ու մութ օրերին, որ պարլամենտը որոշել էր կառավարութիւնը յանձնել բոլշևիկներին»³:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին, ժամը 13-ին, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումից մի քանի ժամ առաջ, Երեւանում Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչներ Դրաստամատ Կանայանի ու Համարձում Տերտերյանի, մյուս կողմից՝ Բ. Լեգրանի միջև ստորագրվում է 8 կետից բաղկացած համաձայնագիր, որով Հայաստանը հռչակվեց «անկախ սոցիալիստական Հանրապետութիւն»⁴ և իշխանութիւնը խաղաղ ճանապարհով անցավ ՀՍԽՀ-ի պետական իշխանութեան և կառավարման բարձրագույն մարմնի՝ Հայհեղկոմի ձեռքը: Մինչև վերջինիս Երեւան ժամանումը, իշխանութիւնն անցնում էր զինվորական հրամանատարութեանը՝ Դրոյի և ՌՍՖՍՀ-ի կողմից Հայաստանի

¹ Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի և քրական սալի միջև (Երկրորդ տպագրութիւն), Պէյրոս, 1953:

² Աշխատունի Ա. [Զաքար Յոյան], Անցեալի յուշեր, «Ալիք», Թեհրան, 1969, ԼԺ տարի, սեպտեմբեր 7, № 198:

³ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համագասար (Մի էջ նրա կեանքից), (Դ.), «Յուսեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 1, № 77:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Զաղարական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, փաստ. № 351, էջ 383-384, տե՛ս նաև Շահան, Երեւանի համաձայնագիրը, Բոստոն, 1941, էջ 25-27, տե՛ս նաև Նաւասարդեան Վ., Բոլշևիզմը եւ Դաշնակցութիւնը... (բողոքի ակնարկ), Գահիրէ, 1949, էջ 198:

գորահրամանատարութեանը կից կոմիտար նշանակված Օստո Սիրինի համատեղ գլխավորութեամբ¹:

Փաստորեն՝ թուրք-բոլշևիկյան համագործակցութեան հետևանքով 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին փլուզվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնը և Հայաստանում հաստատվեց խորհրդային վարչակարգ: Դեպքերի ականատես Ս. Տեր-Թովմասյանը գրում է. «Դժբախտութիւնը մեզած էր հայութիւնը մոռնալ ամէն քէն ու ատելութիւն, ու համակերպիլ իր օրուան կառավարութեան—Դաշնակցական—կարգադրութեան, հնազանդիլ ուժին յուսալով ձեռք բերել իր երկրի բարօրութիւնը: Դաշնակցութիւնը հակառակ իր քաղաքական դաւանանքին—հակառակ իր ուղղութեան՝ կամաւոր զոհ եղաւ, փրկելու համար հայութիւնը նոր չարիքներէ»²:

Հայ-ուսական համաձայնագրի Երդ հոդվածը նախատեսում էր, որ Հայաստանում իշխանութիւնը ստանձնող Ռազմահեղափոխական կոմիտեն պետք է ձեւավորվեր կապիցիտն հիմունքներով. 5 անգամ Հայկումկուսից և 2՝ ձախ դաշնակցութիւն³ խմբակցութիւնից: Վերջիններիս թեկնածուութիւնը պետք

¹ Տես Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 43:

² Թաթուլ Ս. Սահակ Տեր-Թովմասյան], Փետրուար 18ի պատմական արժէքը (2). «Յանաջ», Փարիզ, 1929, փետրվար 20, № 886:

³ «Հայաստանի Ինտերնացիոնալ Չախ դաշնակցականների միությունը» (նախագահ՝ Ա. Վանցյան), որի անդամների բիվո կազմում էր մոտ 30 հոգի, նախատեսված էր, որ նոր իշխանություն պայմաններում ինքն ազատ գործելու իրավունք կստանա և կազաւով «դաշնակցականներին սպառնացող բոլշևիկյան կացիներից» (տես Վրացեան Ս., Կեսանի ուղիներով (Դևալքեր, դէմքեր, ապրումներ), հ. Ե, էջ 220): Սակայն Հայիեղկոնը մերժում է օրինակացակները այդ խմբակի գործունէությունը, հայտարարելով, որ իրենք՝ «... ճանաչում են մի Դաշնակցութիւն, որ բշմաժի է իրենց և որի դէմ պիտի պայքարեն իրենք» (Իրազեկ, Սեր պատմութեան ամենատխոր էջը (վերլիշումներ), «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, հոկտեմբեր, № 10, էջ 239-240): 1920 թ. դեկտեմբերի 14-ի նիստում «Հայաստանի Ինտերնացիոնալ Չախ դաշնակցականների միությունը» որոշում է կայացնում իր ինքնալուծարման մասին (տես «Коммунист», Ереван, 1920, 15 декабря, № 10): Դեպքերին քաջատեղյակ Հ. Իրազեկը հետևյալ կերպ է քննադարձել «Հայաստանի Ինտերնացիոնալ Չախ դաշնակցականների միությունը» գործունէությունը. «Բոլշևիկների գալու նախօրեակին նրանք «ձախացան», կարծելով, որ այդպիսով ճախ՝ իրենք կազատուին նրանց հաւանաբնեցից եւ երկրորդ՝ հնարաւորութիւն կունենան երկրում մնալու եւ գործելու: Սակայն սխալուեցին: Բոլշևիկները պահանջեցին նրանց ձուլումը: Սի քանիսը—ինչպէս օրինակ Վանցյան, Աւալեան, Գրիգորեան—համաձայնեցին եւ անցան համայնաւար կուսակցութեան շարքերը: Իսկ միւսները—ինչպէս օրինակ

է համաձայնեցվեր Հայկոմկուսի հետ¹: Ընդ որում՝ Դրոն ստանձնելու էր ՀՍԽՀ բանակի հրամանատարությունը:

Համաձայնագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածներում ասվում էր, որ բռնություններ չպետք է գործադրվեին զինվորական կազմի, նախկին կառավարութեան անդամների և ՀՅԴ գործիչների նկատմամբ: Հոդված 4-ում ասվում էր. «Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկում պատասխանատու-թեան այն զորքերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը», 5-ում՝ «Դաշնակցութեան և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների՝ Սոցիալիստ Յեղափոխական, Սոցիալ-Դեմոկրատ անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուին կուսակցութեան պատկանելու և Կոմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներում մասնակցելու ու խորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարած զորքերի համար»²:

Համաձայնագրում վերոնշյալ հոդվածների առկայութեան փաստը պետք է համարել օրինաչափ: Քանի որ իշխանությունը Հայհեղկոմին փոխանցող ՀՅԴ-ն լուրջ մտավախություններ ուներ, որ իշխանությունը վերցնելուց հետո Հայհեղկոմը կարող էր սկսել քաղաքական հետապնդումներ: Այդ իսկ պատճառով ՀՅԴ-ն փորձում էր վերոնշյալ հոդվածներով պարտավորեցնել Հայհեղկոմին՝ զերծ մնալ նման զործողություններից:

Խորհրդային իշխանութեան հաստատումը Հայաստանում դրական արձագանք էր գտել ժողովրդի տարբեր խավերում:

Չաքար Եօլեան, Հայկ Սարգսեան և այլն-չհամաձայնեցին և իրենց ճակատից քերելով «ձախ» մակդիրը, նորից անցան Դաշնակցութեան շարքերը» (Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցնալից: Պատմական դէպքեր և ապրումներ. 1917-1922, Պէյրոս, 1956, էջ 99):

¹ Տես Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, փաստ. № 351, էջ 383-384:

² Շահան. նշվ. աշխ., էջ 26-27, տես նաև Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, փաստ. № 351, էջ 383-384:

Թուրքական վտանգից երկիրը փրկելու միակ միջոցը տեսնում էին Ռուսաստանին միանալու մեջ: Նույնիսկ ՀՅԴ-ն հույս ունեւր, որ դաշնակից պետութիւններից լրված Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով Ռուսաստանի օգնութեամբ փոքրիշատե կլուծվին ներքին և արտաքին լրացում խնդիրներ: Ուստի ՀՅԴ-ի և Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին պետական ու հասարակական գործիչներից շատերը ցանկութեան էին հայանել համագործակցել խորհրդային կառավարութեան հետ¹: Ինչպես գրում է Կ. Սասունին. «...Ռուսաստանը վերադառնում էր դէպի հարաւային, տախական երկիրները, որոնք ստիպուած էին նկատի ունենալ ռուսական ուժը: ...Եթէ մինչեւ այդ, Հայաստանը եւրոպական մեծ պետութիւններից կը սղասէր իր հարցի վերջնական լուծումը, այժմ նա չէր կարող մեծ կարեւորութիւն չտալ Ռուսաստանի ներկայութեան, իրեն շահագրգռող խնդիրների վերաբերմամբ: Այս քաղաքական կացութիւնը ամբողջովին բմբռնելի էր երկրում մնացող գործիչների կողմից, որոնք առաջին շրջանին ամէն կերպ աշխատում էին իրենց աջակցութիւնը բերել նոր իշխանութեան»²:

Համատարով բոլշևիկյան իշխանութեան խոտուածներին՝ ՀՅԴ Բյուրոն խտտորեն հրահանգում է ՀՅԴ անդամներին. «...անվերապահ աջակցել զրոյից գալիք իշխանութեան, մնալ օրինապահ ու մասնակցել երկրի շինարարական աշխատանքներին»³: Դրանից հետո Ս. Վրացյանը կազմում է ՀՅԴ անդամներին ուղղված մի շրջաբերական, որում շեշտվում էր, որ հարկ է «...առանց յետին մտքերի օժանդակել բոլշևիկներին»⁴: Հետագայում իր այդ քայլը Ս. Վրացյանը պատճառա-

¹ Տէս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը (1920-1921 թթ.), էջ 359:

² Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայքնիք», Պոսրքն, 1925, Գ տարի. նոյնիմբը, № 1, էջ 80:

³ Վրացյան Ա., Հին քրդեր նոր պատմութեան համար, էջ 222:

⁴ Վրացյան Ա., Կեանքի ուղիներով (Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ), Կ. Ե., Պէյրոս, 1966, էջ 218-219:

բանում էր հեռեկայ հիմնավորմամբ. «Մեր համոզումն այն էր, որ հայ մատուցողականությունը պարտաւոր է առանց վարանումի օժանդակել բոլշևիկներին, որովհետեւ սակցծած պայմաններում խորհրդային իշխանությունն ունէր մի շարք առտելութիւններ: Նախ՝ Կարմիր Բանակի աջակցութեամբ հնարաւոր էր լինէր գուրս բերել երկիրը արտաքին եւ ներքին պատերազմների շրջանից եւ աւելի հեշտութեամբ լուծել Հայաստանի սահմանների խնդիրը: Ապա՝ մտնելով խորհրդային պետութիւնների շարքը՝ Հայաստանը գուրս էր գար կղզիացումից եւ ազատ էլք կուսննար գէպի Սեւ ծով, Բագու ու Ռուսաստան, ինչպէս նաեւ ղէպի պարսկական շուկան: ...Մամուլից ու հրատարակուած տէկրէտներից դատելով շատ հրապուրիչ էր թուում նրանց շինարարութիւնը եւ չէր կարող չգրաւել սոցիալիստներին: ...Այսպիսի մատրումներով էր, որ մենք աշխատում էինք համոզել ամէնքին լծուիլ գործի եւ ձեռքի տուած նորեկ իշխանութեան հետ՝ ջանալ բարելաւելու երկրի տնտեսական ու կրթական վիճակը»¹: Սակայն բոլշևիկները ամեն կերպ խոչընդոտում են Ս. Վրացյանի շրջաբերականի տարածմանը, որն ըստ էութեան՝ ՀՅԴ անդամներին հանդարտ պահելու կոչ էր²:

Այսպիսով՝ փաստերը համոզիչ կերպով ցույց են տալիս, որ իշխանութիւնը բոլշևիկներին խաղաղ ճանապարհով հանձնած ՀՅԴ-ն գործնական քայլերում ամեն կերպ ձգտում էր չսրել հարաբերութիւնները Հայհեղկումի հետ եւ սակցծաղործ աշխատանքով ջանում էր նպաստել երկրի տնտեսական ու կրթական վիճակի բարելաւմանը: Ինչպէս իրավացիորեն նկատել է Ա. Հակոբյանը. «...հիմնավոր ու համոզիչ չէ խորհրդահայ եւ նրան ձայնակցող Սիյուսքի ոչ գաշնակցական հեղինակների այն պնդումը, թե իբր՝ ՀՅԴ-ն իշխանութիւնը բոլշևիկներին հանձնելուց անմիջապէս հետո է ձեռնամուխ

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 219, տե՛ս նաեւ Շահան, նշվ. աշխ., էջ 371:

եղեկ կորցրածը հետ վերադարձնելու և ապստամբությունն նախապատրաստելու գործին»¹։

Ասկալյն իշխանությունյան խաղաղ ու անցնցում փոխանցման շրջանը շատ կարճ տևեց։ Դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի մի շարք դրույթներ մնացին թղթի վրա։ Իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը ամենակոպիտ կերպով խախտեց հենց Բ. Լեզրանը։ Նա համաձայնագրի կնքման օրը՝ ՌԿ(Բ)Կ Կոպկասյան բյուրոյի Կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Գր. Օրջոնիկիձին հասցեագրած հեռագրում հայտնում էր հետևյալը. «Հայաստանում հռչակուել է խորհրդային իշխանութիւն, կառավարութիւնը հանձնել է իր իրաւասութիւնները։ Մինչեւ հեղկոմի գալը մեր կողմից իշխանութիւնը փոխանցվում է Դրօին, որի մօտ կոմիտար լինելու է մեր ընկեր Սիլինը։ ...Բանակի հրամանատարական կազմի, նաեւ ղաջնակցականների, բացառութեամբ այն անձանց, որոնք պատասխանատու են Օհանջանեանի մինխտրութեան քաղաքականութեան համար, անվտանգութիւնն երաշխավորուած է։ Նրանց ձերբակալելու հրամանը իմ կողմից արդէն տրուած է...»²։

Արդեն դեկտեմբերի 2-ին ստորագրվել էր հրամանագիր՝ Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամներին ձերբակալելու մասին³։ Այդ նպատակով Բաքվից հատուկ առաքելությամբ երևան ժամանած Ե. Վանիկին Բ. Լեզրանը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին տվել է մանդատ՝ «ՀՀ նախկին կառավարության անդամներին և այլ անձանց ձերբակալելու մասին»⁴։ Մանդատում ասվում էր. «1. Անհաղաղ ձերբակալման ենթարկել Հայաստանի հին կառավարության (Օհանջանյանի կաբինետի) բոլոր անդամներին։

¹ Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, էջ 138։

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 283։

³ Стлв Приказ о аресте членов правительства Оганджяна, «Коммунист», Ереван, 1920, 7 декабря, № 1.

⁴ Վիրաբյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «ԻՀԱ», Երևան, 2009, № 1, էջ 109։

2. Միջոցներ ձեռնարկել կից ցուցակում անվանված անձանց անհատազանգվածի ձեռնարկում համար»¹: Միաժամանակ հանձնարարվում էր քաղաքացիական և զինվորական բոլոր իշխանություններին ամեն կերպ աջակցել ձեռնարկություններին իրականացնողներին: Զգուշացվում էր, որ «հակադրությունների մեջ մեղավորները կենթարկվեն պատասխանատվության ըստ հեղափոխական ժամանակաշրջանի օրենքների»²: Գնահատական տալով Բ. Լեզրանի* ՀՀ նախկին կառավարության անդամներին ձեռնարկվելու վերաբերյալ մանդատին՝ պրոֆ. Արարատ Հակոբյանը իրավամբ գրում է. «Սա միջազգային իրավունքի տեսակետից չլաված բան էր, քանզի արտասահմանյան պետություն լիազորներ կայացուցվել էր հրահանգ էր տալիս ձեռնարկելու ավյալ երկրի քաղաքացիներին»³:

Այսպիսով՝ Հայաստանում հաստատված խորհրդային իշխանությունն իր առաջին քայլերը սկսեց ահ ու ստորափոխել չափ գործունեությունը, ինչի հետևանքով ժողովուրդն ու երկիրը հայտնվում են ծայրահեղ հուսահատական դրություն մեջ: Քաղաքական իրադրությունը երկրում օր օրի փոխվում էր, տազանալը՝ մեծանում, ահը՝ սաստկանում: Հետագա դեպքերը զարգացան թափալգլոր արագություն: Խորհրդային ներկայացուցչությունը նախօրոք կազմել էր այն մարդկանց ցուցակները, որոնք ձեռնարկվելու էին: Եվ դա եղել է պլանավորված և սկզբունքորեն որոշված նպատակ: Ինչպես իրավաբաններն ունենում է Վլ. Ղազարյանը. «Ըստ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի (1-ին հոդված)՝ Հայաստանը հռչակվում էր «անկախ սոցիալիստական հանրապետություն»: Այդ պայմանով ՀԽՍՀ-ն իշխանությունը գիջել էր հայ բոլշևիկներին, ովքեր

¹ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1921 թթ., Երևան, 1999, էջ 374:

² Նույն տեղում:

³ Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ: Զինական գույակչիներ՝ 90-ամյա հեռավորությունից, «ՎԷՄ», Երևան, 2011, հունվար-մարտ, № 1, էջ 140:

հանձն էին առել հարգելու պետությունն անկախությունն սկզբունքոր: Մինչդեռ իրականում Հայաստանը հայտնվեց Խորհրդային Ռուսաստանից ուժեղ կախման վիճակի մեջ: Երկրում կանգնել էր ռուսական զորքը, որի ուժով էլ պահպանվում էր իշխանությունը»¹:

Բ. Լեզրանի կազմած «Ձերբակալման ենթակա ՀՀ նախկին կառավարություն անդամների ցուցակ»-ում նշված էին ՀՀ վարչապետ Համո Օհանջանյանը, ՀՀ խնամատարությունների և վերաշինության նախարար Սարգիս Արարատյանը, ՀՀ արդարադատության նախարար Արտ. Չիլինգարյանը, խնամատարությունների և վերաշինության նախարարի օգնական Բ. Հովհաննես Տեր-Միքայելյանը (Օվի), Ռ. Տեր-Մինասյանը, ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գեորգ Ղազարյանը և ՀՀ հաղորդակցության նախարար Արշակ Զամալյանը²: Իսկ «ձերբակալման ենթակա անձանց ցուցակում» նշված էին Համադատը, Իջևանի գավառապետ Բենո Նալչաճյանը³, Հայաստանի գաղտնի միլիցիայի պետ Լևոն Քալանթարյանը, ՀՀ պահեստի միլիցիայի քննիչ Վահրամ Ղասարյանը, Երևանի բանտի պետ Մաթակ Ղուչչյանը, Արտակարգ դատարանի դատավոր Բաղդասարյանը, Նաջարյանը⁴ և հասարակական-քաղաքական ճանաչված գործիչ Բախչի Իշխանյանը⁵:

Թեև Բ. Լեզրանի* Գր. Օրջոնիկիձեին հասցեագրված վերը նշված հեռագրի բովանդակությունը դեռևս հայտնի չէր ոչ Հայաստանի կառավարությունը և ոչ էլ ՀՅԴ Բյուրոյին, այդուհանդերձ, Բյուրոյի ղեկավարների 1-ի որոշմամբ պետական, քա-

¹ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք Ա: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 299:

² Տես Վիրաբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 109:

³ Բ. Նալչաճյանը մինչ այդ եղել է Նոր Բայազետի գավառի գավառապետը (տես Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 351):

⁴ Նալչաճյանի ով լինելը առայժմ մեզ մնում է անհայտ:

⁵ Տես Գիլիսանդյան Ա., Բագրու մեր գործիչները (Լևոն Զալանթարյան), «Հայրենիք», Պոսթրև, 1936, ԺԴ տարի, յուրուար, № 3, էջ 144-145, տես նաև Վիրաբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 110:

դաքական, զինվորական և կուսակցական առաջիկ հայտանի գործիչների մի մասը, որոնց նկատմամբ բուլղեխիկներն առանձնապես բացասաբար էին արամադրված, պետք է շուտափույթ հեռանալին Հայաստանի Հանրապետությունը տարածքից: Հայաստանում պետք է մնար միայն Ս. Վրացյանը՝ իբրև ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչ և ՀՀ վերջին կառավարությունն նախագահ¹: Լ. Քալանթարյանը վկայում է, որ գեներալ «1920 Դեկտեմբերի» 1-ին հրահանգ ստացանք ներքին գործոց նախարարությունն էլ թողույ՝ Երևանը: Մենք, երեք հոգի, որտեղինք անցնիլ Զանգեզուր: Գաղանի կը մնար մեր մեկնելու վայրը: Բնակը Ռուբենն ալ համաձայնեցաւ մեր հետ մեկնելու զէպի Զանգեզուր: Շուտով գացի Դրօի մօտ կուգէի իմանալ, թէ ան ի՞նչ կը մտածէ: Ան կը մնար Երևան: ...Այնտեղ էր իմը. Համազասպը. ան կը պատրաստուէր հեռանալ, ինծի առաջարկեց միանալ իրեն, զէպի Թիֆլիս երթալու, մերժեցի. «Դուն ալ զուր քնտրել ես այդ վաճաղաւոր ճամբան», քսաւ Համազասպը: Մենք իրարու հրաժեշտ տուինք, համբուրուեցանք, ցանկութիւն յայտնելով, որ նորէն իրարու կը հանգիստինք Երևանի մէջ»²:

Իր հուշերում Երևանի միլիցիայի պետ Սեդրակ Զալալյանը (Սեթո) նույնպես գրում է, որ Համազասպը պարտադիր կարգով երկրից հեռացողների թվում էր: «1920 թ. Դեկտեմբերի 1-ին, - գրում է Ս. Զալալյանը, - կէսօրուայ ժամերին, Երևանի մէջ հեռաձայնով ինձ կանչեցին վարչապետի գրասենեակը: Անմիջապէս դնացի: Երբ ներս մտայ, սեղանի վերի կողմը նստած գտայ նախկին վարչապետ Համօ Օհանջանեանը, օրուան վարչապետ Ս. Վրացեանը եւ Դրօն, իսկ նրանց դիմացը՝ խմբապետներ Սեպուհը եւ Համազասպը»³: Քննարկմանը ՀՅԴ

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն. էջ 524:

² Առ. Նովիկ. Կեանքն ու գործունէութիւնը. նշխարներ վկայութիւններ, էջ 149-150:

³ Զալալեան Ս., Բեկորներ իմ յուշերից, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1951, ԺԹ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 21, տե՛ս նաեւ Գևորգյան Հ., Սեդրակ Զալալեանի (Սեթո) գործը և հուշերը, Երևան, 2011, էջ 188-189:

Բյուրոյի ներկայացուցիչ Հ. Օհանջանյանը համառոտակի ներկայացնում է Հայաստանում ավերող սոցիալադարձական ծանր կացութիւնը և այն պատճառները, որոնք ստիպում են Հայաստանի կառավարութեանն ու բանակին և ՀՅԴ-ին խաղաղ ճանապարհով բռնադատելու հանձնել իշխանութիւնը: Հ. Օհանջանյանը ավելացնում է նաև. «Իբր բացառութիւն, միայն մի փոքրիկ խմբակ պատասխանատու պետական գործիչներից պէտք է հեռանալ երկրից, եւ այդ խմբի մէջ մտնում էք նաև դուք՝ երեքդ (նկատի ունիւր Ս. Զալալյանին, Համադասպին և Սեպուհին — Գ. Ս.)»¹:

Հայաստանից Վրաստան մեկնող խմբի ապահով անցումը ստանձնել էր Ս. Զալալյանը, իսկ դեպի Զանգեզուր (Ռ. Տեր-Մինասյան, Լ. Քալանթարյան)՝ Դրոյի հանձնարարականով Բաշգառնեցի Մարտիրոսը: Դեկտեմբերի 2-ին Զանգեզուր մեկնող Մարտիրոսին Դրոն նաև հրահանգել էր. «— Դու ամբողջապէս զրուում ես Ռուբէնի արամադրութեան տակ: Քեզ ինչ որ կարգադրի, առանց առարկութեան պիտի լսես և կատարես: Եթէ ապահով տեղ հասնելուց յետոյ, նա թող տա քեզ վերադառնալ, կարող ես յետ գալ»²:

Համադասպին այդ օրերին հայտնվել էր անկյանելի և շատ մտանգամբ զրուիւթյան մեջ: Մի նոր փորձութիւն էր սկսուում նրա համար, մի գառը փորձութիւն: Նա կանդնել էր ծանր երկընտրանքի առջև. հեռանալ հայրենիքից, թե՞ մնալ երկրում և գործել նոր իշխանութիւնների պայմաններում: Երկարատեւ մտաւտանջութիւններից հետո անձնագոհութիւն պատրաստ Համադասպը ի վերջո հրաժարուում է Հայաստանից հեռանալու մտադրութիւնից: Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանութիւն գեկավարներից Հ. Կոստյանն իր հուշերում գրում է, որ այդ օրերին

¹ Նույն տեղում:

² Տես Հայրապետեան Ե., փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգառնեցի խմբակեան Մարտիրոսի յուշեր), (1), «Այլիմի», Պոսթրն, 1956, Լ.Գ. տարի, փետրուար, № 2, էջ 7:

«...մասպուրականցի ոչ մէկ կարեւոր բնկեր չթողեց Երեսանը և չհեռացաւ դէպի Վրաստան կամ Դարալագեալ—Զանդեղուր»¹:

Վերջնականապէս հրաժարովեով երկրից հեռանալու մտքից՝ Համազասպը ղեկտեմբերի 3-ին Երեսանից անցնում է իր սլաշտոնատեղին՝ Նոր Բայազետ²: Նախքան Համազասպի Նոր Բայազետ ժամանումը, Ծովագլուխում (նախկինում՝ Զիրուխլու) Սեպուհի շուրջ Համախմբված զինվորական և քաղաքական գործիչների շրջանակում նոր իշխանությունը ճանաչելու խնդրում նույնպէս տիրում էր անորոշ իրավիճակ³: Համազասպի մասնակցութեամբ հրավիրված զինվորական խորհրդակցութիւնում տիրապետող էր երկու կարծիք. «զեկավարել զիմադրութիւնը ներխուժող թշնամիներուն դէմ», կամ՝ «անցնել Վրաստան եւ, այսպէս, վերջ տալ ամէն բանի»⁴:

Բոլորովին այլ տեսակետ էր առաջադրում Համազասպը. հստակ պատկերացում չունենալով խորհրդային իշխանութեան մասին, ճիշտ չըմբռնելով «բարեկամի» և «հովանավորի» գիմակ հագած բոլշևիկյան խարդախ քաղաքականութիւնը, նա վստահեցնում էր Սեպուհի շրջապատին, որ երկրից հեռանալու պատճառ չկա: Համազասպը հակված էր այն տեսակետին, որ չպետք է զիմադրել Կարմիր բանակին, քանզի «...կառավարութեան փոփոխութիւնը ոչինչ չունէր իր մէջ արտակարգ եւ, մանաւանդ, վատնգաւոր, թէ հայ կոմունիստներն այնչափ հայ էին, որչափ դաշնակցականները, թէ բոլշևիկեան կառավարութիւնն այնքան ազգային էր, որչափ տեղի տուող կառավարութիւնը եւ, թէ, վերջապէս, ո՛չ կարիք կար զիմադրութեան կարմիր զօրամասին եւ ո՛չ ալ պատճառ՝ երկրէն հեռանալուն»⁵: Վ. Աֆրիկյանը գրում է, որ Համա-

¹ Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 20:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 326:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 327:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 326:

դասպր «Զարմանալի կոյր հաստ ունէր զէպի բօլշեւիկները, վիճարանութիւնների ժամանակ ջերմ պաշտպան էր և շարունակ կրկնում էր, որ նրանք «ճենալմէն» են, որ նրանք ազնիւ ու շիտակ «յեղափոխականներ են»»¹: Խորհրդակցութեանը մասնակից Ա. Վերդյանն իր հուշերում վկայում է, որ բուռն քննարկումից հետո որոշվեց, որ «...ապաները անմիջապէս պիտի բանակից հեռանան և գնան իրենց ուզած տեղերը և մնան իրր պարզ քաղաքացի»²:

Սեպուհը, չկիսելով Համադասպի տեսակետը և արդարացիորեն չհամաձայնելով բոլշեւիկյան իշխանութեան սին խոստումներին, Դրոյի խորհրդով գեկտեմբերի 3-ի գիշերը ընտանիքով, Ստեփան Ծաղիկյանի և մի քանի համախոհների հետ անցնում է Վրաստան: Վ. Արծրունին հետագայում գրում է. «Միայն Սեպուհն էր, որ չհաւատաց հին եւ յայտնի խմբապետի հաւաստիացումներուն: Նոյն գիշերը, քանի մը հետեւորդներով[ան] անցաւ Վրաստան: Միւսները մնացին՝ անձամբ ճաշակելու դառն ու ախուր յուսախաբութիւնը Համադասպի յուսադրումներու»³:

Մեկնելուց առաջ Սեպուհը Ելենովկայից ոմն Սահակի, որպէս սուրհանդակ, ուղարկում է Համադասպի մօտ՝ մի վերջին անգամ առաջարկելով միանալ իրեն: Սակայն Համադասպը կտրուկ պատասխանում է, որ «հայրենիքը լքելու մտադրություն չունի»⁴: Սեպուհի գինակից Գր. Ամիրջանը, որը փոքր-ինչ ավելի ուշ նույնպէս Լոռիով անցել էր Թիֆլիս, ապա՝ Բաթում, այդտեղ հանդիպելով Ստ. Ծաղիկյանին, Սեպուհի՝ Հայաստանից հեռանալու առթիւ պահել էր. «Սիրելի Ստեփան, իսկ ես, ընդհակառակը, ա՛յնքան ուրախ եղայ, որ ան (իմա՝ Սեպուհը – Գ. Ս.) լսեց Դրօի խորհուրդը ու հեռա-

¹ Աֆրիկեան Վ., Համադասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Կ-), «Յուսարի», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 1, № 77:

² Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 135:

³ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 327:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 94-95:

ցառ: Եթէ քանի մը վայրկեան ուշ հետանար Չարսխիլէն, ձերբակալուած պիտի ըլլար Յեղիւմէն եւ, ինչպէս խեղճ Համազասպը՝ իր միամտութեան պէճը պարծառ, ինքն ալ պիտի գտնար անոնցմէ մէկը, որոնք Փետրուարեան ապստամբութեան նախօրեակին անցթօրէն խողխողուեցան բանտին մէջ»¹: 1921 թ. մայիսի կեսերին Սեպուհն արդեն ԱՄՆ-ի Նյու Յորք քաղաքում էր²:

Մինչդեռ Հայաստանում քաղաքական միմուրտը պնայով շրկանում էր: Այս պայմաններում Համազասպի՝ Հայաստանից հեռանալու հարցը մի վերջին անգամ քննարկվում է Նոր Բայազետում: Սեանի մեկնատառնի փոխական կառավարութեան նախագահ եւ մեկնատառնի միաբան Եղնիկ վրդ. Վարդանյանը³, կանխազգայով Համազասպի հետագա ճակատակիրը, փորձում է նրան համոզել շտապ կարգով երկրից հեռանալ: Նոր Բայազետի «Նոր Արմաշ» երկրապարծական ուսումնարանի սան Հովհ. Չարչյանը,

¹ Ամիրեան Գր., Չեղք գօտիին մէջ (Բ), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1960, 1.12 տարի, եօթեաներ, № 10, էջ 34:

² Տես Ջօր. Սեպուհի Ամերիկա ժամանում, «Երիտասարդ Հայաստան», Նիւ Եորք, 1921, ԺԴ տարի, մայիսի 25, № 11: ԱՄՆ մեկնելուց առաջ, Սեպուհը, Փարիզից 1921 թ. փետրվարի 21-ին ԱՄՆ-ի ՀՅԴ: Կ. Կոմիտեին հոգեւ ինտելլալ բովանակութեամբ նամակը. «Ճնկերներ, ինչո՞ւ պիտի գամ Ամերիկա: Եւ պարտում գորավար մըն եմ: Եւ այժմ մէկ ծրագիր ունիմ, որ եթէ յաջողի, կուգամ Ամերիկա՝ կարճ ժամանակով: Ծրագրուա՞ր է՝ Երուսալի որևէ մէկ մասին մէջ կազմել 15-20,000 նոց բանակ մը: Եւ եթէ, Դաշնակիցները գործնաւ մը յատկացնեն Հայաստանը գրաւելու, եւ իմ ուժերով կը շարժուիմ: Այժմ կը սպասեմ Լոնտոնի Ժողովի վերջանալուն: Տեսներ: Եւ յատուեա եմ եւ կը հաւատամ որ պիտի գրաներ նախատակներու երկիրը: Իսկ եթէ Խորհրդածողովը շտապ մեր սպասում արդիւնքը, այն առեւ կուգիմ Լոնտոն անցնիլ, մօտեմ ծանօթանալու համար աշխարհի խարերայ քաղաքացիներուն հետ: Եթէ, գործնաւի խնդիրը յաջողի, կուգամ հոգ: Ամերիկայէն կը սպասեմ 10.000 կամաւորներ: Պիտի անցնիմ նաեւ Եգիպտոս, Ռումանիա, Պուլկարիա: Սա ալ բնեմ, որ գործնաւի խնդիրը կը յաջողի, եթէ, Դաշնակիցները համաձայնութիւն տան եւ մեզի տրամադրեն քան հազար զինուորներու բաւելու չափով զներ, ռազմամթերք, ինչպէս նաեւ փոխադրական դիւրութիւններ: Ընկերներ, ողջակի խնայարարս եմ» (Օգանեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան 75 ամեակի տարի: Սեպուհի (Արշակ Ներսիսեան. 1872-1940), «Ալիք», Թեհրան, 1965, 1.6 տարի, եօթեաներ 10, № 220):

³ Եգնիկ վրդ. Վարդանյանը 1914 թ. փետրվարի 17-ից հոգեւ Լ. Սևանի մեկնատառնի միաբան եւ Երևանի թեմի Նոր Բայազետի եւ Ծաղկածորի գործակալ: Սեանի վանքի վանական կառավարության նախագահն էր 1918 թ.-ից (տես Կերտող Մ., Հայ հոգեւորականութեան մասնակցությունը XX դարի պատերազմներին եւ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երևան, 1999, էջ 30, տես նաև Գիրք տառասկիւղ: 1920-1950-ական թվականներին բռնությունների գոհ հայ հոգեւորականներ, կազմող՝ պ.գ. Ստեփան Կերտող (Ստեփանյան), Երևան, 2002, էջ 15):

որը ներկա է գանձիկ վարդապետի և Համազասպի միջև ծախս-
ված բանավեճին, հետազայում գրած հուշերում վկայում է.

«—Հենց այս իրիկուն, պէտք է հեռանաս,— կը խրատեր Նոր
Պայազիտի տոաջնորդ Եղնիկ Վարդապետը Համազասպին:

Ինչպէ՞ս թէ հեռանամ. իսկ զո՞ւք, հայր սուրբ,— ըսաւ
Համազասպը:

— Դուն մեզ մի նայիր սրդի՝, այս իրիկուն դու անպայ-
ման կը հեռանաս:

— Ո՛չ, ո՛չ,— կանչեց Համազասպը վճռական,— ես ուխտ
ուներմ, իմ ժողովուրդը չեմ լքի:

— Հենց քու այդ ուխտիդ և ժողովուրդիդ սիրոյն է, որ
պէտք է հեռանաս: Ափսոս ես, սրդի, հայ ժողովուրդը քեզ դեռ
չառ պէտք ունի:

— Չէ՞ որ նրանք մեր կառավարութեան հետ համաձայ-
նած են. պատուի խօսք են տուել, որ իշխանութիւնը իրենց
յանձնելէ վերջ՝ ոչ մէկ հայի քիթ պիտի չարիւնի:

— Ի՞նչ պատուի մասին ես խօսում, որդի՞, երեխա՞յ ես.
եթէ նրանք պատուի փոքրագոյն զգացում ունենային, թուրք
բանակը իրենց հարազատ երկիրը չէին առաջնորդեր: Ինչ որ
կասեմ՝ լսի՛ր, որդի:

— Իմ կեանքի փրկութեան համար հարազատ ժողովուրդս
չեմ լքիր, հայր Սուրբ, դա վատութիւն կը լինի. ես իմ ուխտը չեմ
դրժի,— պատասխանեց Համազասպը կտրուկ շեշտով¹:

Հարազատ ժողովուրդին անմնացորդ ծառայելու ինքնա-
մոռաց նվիրումով Համազասպն այդպէս էլ անսեռեց վարդա-
պետի հորդորներն ու խնդրանքը և չհեռացաւ երկրից: «Ափ-
սոս, որ Եղնիկ Վարդապետը չկարողացաւ համոզել Համա-
զասպը...»²,— ցավով վերհիշում է Հովհ. Չալըգյանը: Գիտակ-

¹ Յովհ. Կ. Չալըգեան, Համազասպը (Իր վերջին օրերը Նոր-Պայազիտի մէջ), «Յուսարեք»,
Գահիրէ, 1936, ԻԱ տարի, փետրուար 11, № 266:

² Նույն տեղում:

ցելով իրեն սպառնացող ֆիզիկական վտանգը, այնուամենայնիվ, Համազասպն իր անձնագուհու թյամբ գնում էր ճակատագրին ընդառաջ. նա մեծ պարտավորություն ուներ երկրի և ժողովրդի առջև...

Խորհրդային Հայաստանի բարձրագույն իշխանությունը՝ ՌՆԿ-ն, որն Ազրբեյջանից Հայաստան էր մտել նոյեմբերի 29-ին, Երևան հասավ դեկտեմբերի 4-ին: ՌՆԿ-ի վեց անդամներից այդ օրը երեկոյան ժամանել էին ՌՆԿ-ի նախագահ Սարգիս Կասյանը և 1920 թ. մայիսյան հակապետական խռովությունից հետո Բաքու ճողոպրած Ա. Նուրիջանյանը¹: Մյուս անդամները՝ Ալ. Բեկդադյանը և Իսահակ Դովլաթյանը, Երևան հասան մի քանի օր անց²: Դեկտեմբերի 6-ին Երևան մտան 11-րդ Կարմիր բանակի 18-րդ հեծյալ գլխիգլխայի զորամասերը, ազդարարելով ռուսական զործսնի վերադարձը Հայաստան³:

Երևանում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձություններին ուշի-ուշով հետևում էր հայկական բանակի հրամանատարությունը: Ստեղծված պայմաններում Կ. Սատունին հետևելով Ա. Վրացյանի՝ «ընկերներին ուղղուած ընդարձակ շրջաբերականի» պահանջներին հանդիպում է Թալիշ, Թալին և Ազարակ գյուղերում տեղակայված արևմտահայ զորամասերի խմբապետների և սպաների հետ: Կ. Սատունու վկայությամբ. «...դեկտեմբեր տարրերին պարզեցի քաղաքական կացությունը, որ մեզ կը ստիպեն աջակից լինել Խորհրդային կառավարութեան: Մասնաւորաբար արեւմտահայ զորամասերին պատուիրեցի լինել միշտ պատրաստ եւ չքայքայուել ոչ մի դէպքում, որովհետեւ թուրքական վտանգը կարող էր ազէտալի հետեւանքներ ունենալ մեր ժողովրդի

¹ Տե՛ս Վրացեան Ա., Ստալից ճշմարտութիւն չի ստացուի (Գ), «Ազատ օր», Արևմ., 1965, դեկտեմբերի 17, տե՛ս նաև Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 12:

² Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ (Սարգիս Կասյան, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան, Գևորգ Արաբբեկյան), Երևան, 1963, էջ 129:

³ Տե՛ս Շահան, նշվ. աշխ., էջ 44-45:

համար...»¹: Թալինից* գեկտեմբերի 3-ին ՀՍԽՀ բանակի հրամանատար Դրոյին երկու զորամասերի անունից ուղարկված հեռագրում ասվում էր. «Մեր ազատագրական և յեղափոխական յոյսերը կապում ենք Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, որի հետ ձեռք ձեռքի Զեր հրամանատարութեան տակ գտնուղ կարմիր զօրքերի հետ, պիտի կուենք ամեն տեսակ հարստահարիչների և հակայեղափոխականների դէմ: 1500 տասունցիներ, մշեցիներ, խնուացիներ բոլանիցիներ և այլն, որոնք իրը գինուր հառաքւած են զօրոճակառ, երգւում են հառատարիմ մնալ Խորհրդային Ռուսաստանին և Զեղ իրը հրամանատարի: Վստահ եղէք, որ մենք մշտապէս կը մնանք Կարմիր Բանակի յառաջագահ գունդը:

Սասունցի Մուշեղ
 Մուրուք Կարապետ
 Ռուբէն Օլոյեան
 Մխիթար Դարմանեան
 Աբգար Մկրտչեան
 Զօլօ Նազար
 Արտակ Քոչարեան
 Թալին գլուղ
 գեկտ.[եմբեր] 3»²:

Նմանաբնույթ բովանդակությամբ հեռագրեր հղեցին նաև մյուս զորամիավորումների հրամանատարները: Համագաստը նույնպես հեռակելով Ս. Վրացյանի* «ընկերներին ուղղուած ընդարձակ շրջաբերականի» պահանջներին, Նոր Բայազետից 1920 թ. գեկտեմբերի 5-ին հեռագիր է հղում ՀՍԽՀ բանակի հրամանատար Դրոյին և ՌՍՖՍՀ կոմիսար Օ. Սիլինին, որում ողջունում էր խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում: Այդ հեռագիրը տպագրվեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և Հայհեղկո-

¹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1925, Գ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 80:

² «Կոմունիստ», Երևան, 1920, դեկտեմբերի 5, № 1:

մի «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթի 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ի թիվ 2-րդ համարում: Նրանում ստված էր.

«Երեւան, Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զօրքերի հրամանատար Դերօին եւ կոմիսար Սիլինին. 5 դեկտ. 1920 թ.

Նոր-Բայազէղի շրջանի բոլոր կարմիր զօրքերի ժամանակաւոր հրամանատար 12-րդ զորամասի պետ Մեսեանը ինձ պեկուցեց, որ Հայաստանը Խորհրդային հռչակելու յայտարարութիւնը շրջանի զօրքը եւ ժողովուրդը ընդունեց խանդավառութեամբ եւ յոյսով է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստանին հնազանդութիւն կտայ երկրում խաղաղութիւն եւ իրաւական հաստատելու, որը այնքան անհրաժեշտ է Հայաստանի տանջած ժողովրդին:

Իմ, զօրքի եւ ժողովրդի կողմից ողջունում եմ Խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանում եւ խնդրում եմ հաղորդել Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչին Նոր-Բայազէղի շրջանի կարմիր զօրքերի եւ բնակչութեան անկեղծ ողջոյնը:

5 դեկտ.[եմբեր] N 1029

Նոր-Բայազէղի զօրամասերի
հրամանատար՝ Համաղասպ¹:

Այսպիսով՝ Նոր Բայազէղի գավառի զօրքերի հրամանատարի պաշտոնում Համաղասպի ծավալած բազմաբախտաբար գործունեութեան վերլուծութիւնն աներկբա փաստում է, որ նա, որպէս բանիմաց գործիչ, զգալի դերակատարութիւն է ունեցել գավառի առջև ծառացած խնդիրները լուծելու գործում: Սակայն այդ գործընթացն ընդհատուեց, երբ իշխանափոխութեան հետեւանալով Հայաստանում հաստատուեցին Խորհրդային կարգեր: Համաղասպը չհեռացավ Հայաստանից եւ բոլշեւիկյան կուսակցութեան հանդեպ դեռեւս Բաքվում ձեւավորված իր ըմբռնումներով մնաց երկրում եւ փորձեց իր ուժն ու եռանդը ներդնել ի շահ հայ ժողովրդի բարօրութեան: Սակայն Հայաստան էին գալիս ոչ թե 1918 թ. Բաքուն

¹ «Կոմունիստ», Երևան, 1920, դեկտեմբերի 7, № 2:

պաշտպանելու հարցում ՀՅԴ-ի աջակցությունը զգացող բոլջևիկները, այլ մայրախան խոստովության ձախողումից պազազաժ և հանուն համաշխարհային հեղափոխության հայրենիքը զոհաբերելու գործին պատրաստ ձախ-ժայրահեղական արկաժախնդիրները: Ուստի համագաստից երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի վերջնականապես համոզվեր բոլջևիկյան «ջևնալմենություն» խաբկանքի մեջ և տնձամբ ճաշակեր բանտային կյանքի գառնությունը:

ՀԱՅՀԵՂԿՈՄԻ ՀԱՆՅԱՎՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՂԸ

Ա. Հայինդիկոմի գործադրած զանգվածային
քռնաճնշումներն ու քանտարկյությունները.

Համագասալի ձերբակալությունը
(1921 թ. դեկտեմբեր-փետրվար)

Երևան ժամանած Հայհեղկոմը դեկտեմբերի 6-ին չեղյալ հայտարարեց դեկտեմբերի 2-ի Հայ-ռուսական համաձայնագիրը¹: Հայհեղկոմի առաջին միջոցառումներից մեկը Ա. Կոստյանի՝ դեկտեմբերի 6-ի ստորագրած դեկրետով «Արտակարգ հանձնաժողովի»՝ Չեկայի ստեղծումն էր²: Խորհրդային իշխանության նորաստեղծ պետական մարմինների համակարգում այն ուներ առանձնահատուկ տեղ ու դեր: Ըստ էության, Չեկայի ստեղծումով սկիզբ դրվեց բռնություններին³: «Չեկան,- գրում է Վ. Ղազախեցյանը,- որը այդ պետական մարմնի ուսուերեն անվանում է... Ռուսաստանի իրականության ծնունդ էր, մեքենայաբար փոխադրվել էր Հայաստան կամ Հայ բոլշևիկները ընդօրինակել էին ռուսական փորձը, որը նրանց երկրում արդեն անցել էր երեք տարվա փորձաշրջան՝ քաղաքացիական պատերազմների բովում և խաղացել իր դերը նոր իշխանության պահպանման գործում»⁴:

¹ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 51:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 4, ք. 6:

³ Տե՛ս Աստուածատրեան Ա., Փետրուարեան պայտամբութիւնը (II), էջ 38:

⁴ Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, ԻՀԱ, Երևան, 2011, № 1, էջ 45:

Ձեկայի գործունեությունն համար ստեղծվել էին շենքային բոլոր պայմանները: Նրան հատկացվել էին Ռոստոմ և Կարճիկյան փողոցների¹ անկյան երկհարկանի երկու խոշոր շինությունները, որոնք ունեին երկաթճաղերով շրջապատված բակ²: Ձեկայի նախագահության համար բռնադրավից խորհրդարանի փոխնախագահ Ավ. Սահակյանի բնակարանը³: Երևանի Ձեկայի ենթակայությունը տեղական բաժանմունքներ ստեղծվեցին նաև Իջևան, Դիլիջան և այլ քաղաքներում⁴: Ձեկայի գործունեությունն մասին «Հայրենիքի» փրկություն կոմիտե»-ի՝ Փարիզ՝ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը 1921 թ. մարտին հղված գեկուցում-նամակում ասվում էր. «Գերագույն Դատական Մարմինը, այսպէս անւանւած Արտակարգ Յանձնախումբը—Ձէկա—, որը մահւան դատովճիռներ էր հանում եւ կատարում, ենթարկւում էր ոչ Հայաստանի կառավարութեան, այլ Ռուսաստանի կենտրոնական Ձէկային»⁵: Ձեկայի առաջին նախագահն էր Նիկոլայ Այվազյանը (պաշտոնավարել է 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ից մինչև 1921 թ. հունվարի վերջը)⁶, որին հետագայում փոխարինում են Սերգեյ Մելիք-Հովսեփյանը և ապա՝ Շավարշ Ամիրխանյանը⁷:

Երևանի բանտային կյանքի դառնությունն անձամբ ճաշակած Հ. Կոսոյանը Հայհեղկոմի և Ձեկայի անդամների Երևան մասնելու առիթով գրում է. «1920 թուականի Դեկտեմբեր ամսու 6-ին հազհեաէ Երեւան ժամանեցին Յեղկոմի առաջին անդամ-

¹ Նախկին՝ Թարխանյան, հետագայում՝ Կնունյանց և Պուշկին, այժմ՝ Վարդանանց փալատի (սև և Բաղդասարյան Գ., Միրզոյան Լ., Այվազյան Ն., Երևան, 2002, էջ 236):

² Տե՛ս Բիզանդ Է.. Հայտնիները Երևանի «Ձեկայ»-ի բանտում (1), էջ 11:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հուշեր մօտիկ անցեալից. «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, Բ տարի, դեկտեմբեր, № 2, էջ 69:

⁴ Տե՛ս Ոսկիադրիսի Ս., Փետրուսեան Կապտանքութեան գոհերը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1954, ԼԲ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 87:

⁵ Վրացեան Ս.. Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 616, տե՛ս նաև Գույմի՝ Կեանքի ուղիներով, և. 2, էջ 43:

⁶ Տե՛ս Խաչատրյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 55:

⁷ Տե՛ս Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, էջ 129, 131, 151, տե՛ս նաև Ղազախեցյան Վ., Ձեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, էջ 50:

ները (Կասեան, Աւիս, Սուլէյման Նուրի¹ և այլք) և Արտակարգ յանձնաժողովի (Չեկա) կազմը իր թեւ ու թիկունք չեկիտաների խմբերով: Վերջինները աչքի էին գարնում իրենց սարսափազդու արտաքինով, իրենց սրածայր գլխարկներով, խոշոր հինգթեւանի կարմիր տառը ծեփուած ճակատներին: Ամէն քաղաքացի, այր թէ կին, հոգու խորքում ամբած, վախով էր գիտում բուշուիկեան արգանդից ծնած տարագաւոր չեկայականներին... Կը զգայիր, որ նրանց կրծքի տակ մարդկայնական սրաի փոխարէն գործում է գաղանայինը, նրանց ձեռքերից բուրում է արեան հոտ»²:

Ռազմա-քաղաքական հանգամանքների թեկադրանքով Հայաստանում տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո, Հովհ. Թումանյանը, իր բնատուր խմաստովթյամբ կարծես թե կանխազգալով սպասույզ դեպքերի անրարենպաստ ընթացքը, հայ ժողովրդին քաղաքացիական կռիւներից զերծ պահելու նպատակով Թիֆլիսից 1920 թ. գեկտեմբերի 18-ին նամակ հղեց Հայհեղկոմին: Ունենալով հստակ ուսանական կողմնորոշում, Թումանյանը, նամակի սկզբում գրում էր. «Այժմ նոր, ազատ Ռուսաստանից է կախւած՝ ոչ միայն հայ ժողովրդին ազատել վերա-

¹ Ազգությամբ բուրք, պոլսեցի Սուլէյման Նուրին 1920 թ. մայիսին եղել էր Եռլւազ գաւառի ինդկոմի (նախագահ՝ Խոսրով բեկ Սուրանով) անդամ (տես Սարգսյան Ա., Հնդափոխության կրակների միջով, Երևան, 1967, էջ 55): Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո որպէս քննիչ աշխատանքի է անցել Չեկայում (տես Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 31): Այնուհետ եղել է արդարադատության ժողկոմը, փոխարինելով Սարգիս Բաղդադյանին (տես Աշխատունի Ջ. [Ջաքար Յոյան], Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից (I), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1925, Գ տարի, յուլիս, № 9, էջ 131, տես նաև Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 326): Եղել է Սուրաբիա Քենալի գործակալը և Երևանում բուրք ներկայացուցչի միջոցով պարբերաբար տեղեկություններ է հաղորդել Քենալին (տես Վրացեան Ս., Կենսի ուղիներով, Կ. Ե, էջ 263): Բ. Իշխանյանը գրում է, որ բուշուիկեան ռեժիմի տապալումից հետո պարզվեց, որ Սուլէյման Նուրին եղել է ոչ թե բուշուիկ, այլ՝ բուրքական հրամանատարայան կողմից ուղարկված լուսն (տես Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բուշուիկեան բանտում, էջ 107): Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակից հետո Սուլէյման Նուրին, խուսափելով պատասխանատվությունից, պատսպարվել էր Հայաստանի բուրքական հյուպատոսարանում (տես Արշակունի Ա. [Արշակ Հովհաննիսյան], Փետրուար 18-ի ապստամբությունը: Հայ հերոսական պատմութեան մի դրուագ, «Յուսարեք», Գահիրէ, 1949, ԼԳ տարի, փետրուար 19, № 275, տես նաև Ջին. Կացուրիւնը Հայաստանի մէջ, «Յուսարեք», Գահիրէ, 1921, Ե տարի, ապրիլ 2, № 1):

² Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 21:

հաս մտանդից՝ այլև ասպահովել նրա անկախ քաղաքական կյանքը, խաղաղ վերջացնել հայկական արյունոտ խնդիրը, հայ ժողովրդին հաշտեցնել մահմեդական հարեանների հետ և արդար աշխատանքի ճանապարհով առաջնորդել դեպի նոր կյանք»¹:

Բովանդակային առումով երկու կետից բաղկացած նամակում, Թումանյանը Հայհեղկոմին հորդորում էր գործել վերակուսակցական սկզբունքով և առաջարկում էր ուշադրություն դարձնել հետևյալ կարևոր հանգամանքների վրա.

«Առաջինը սա է:

Անցյալներում, հայ-թուրքական դժբախտ ընդհարումների ժամանակ զաշնակցությունն է գլխավոր դերը խաղացել (նկատի է առնվում ՀՅԴ-ի կողմից ինքնապաշտպանություն գործի կազմակերպման ու գլխավորման հանգամանքը — Գ. Ս.), վերջերս էլ նա է եղել կառավարական կուսակցությունը: Էդ պատճառով էլ հայ ժողովրդի լայն շրջանները հարած են զաշնակցությանը²:

Հեղաշրջումից հետո շատ մարդիկ, որ անձնական հաշիվներ ունեն իրար դեմ, էդ հանգամանքից առատ նյութ կարող են առնել դավեր լարելու և իրենց հաշիվները մաքրելու իրենց անձնական թշնամիների հետ:

Հայաստանի Ռեկոմը պարզ գիտենալով, որ նրանք նույնքան հեշտ զաշնակցական են եղել երեկ, ինչքան հեշտ կոմունիստ են դարձել էսօր՝ լուրջ նշանակություն չպիտի տա նրանց զաշնակցական լինելու հանգամանքին և ընթացք չափի տա էդ դավերին, որ կարող են ծավալվել ու դառնալ համատարած չարիք:

¹ Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 417:

² ՀՅԴ կուսակցության կազմավորման շրջանում Թումանյանը ևս անդամագրվել ՀՅԴ-ին (տե՛ս Իճճիկյան Ա., Հովհաննես Թումանյանի կյանքը և ստեղծագործության պատմությունը (1869-1899), Երևան, 1969, էջ 368-369): 1893 թվականից հարել է ՄԴ Հնչակյան կուսակցությանը: 1903 թ. կրկին անդամագրվել է ՀՅԴ-ին և կուսակցության շարքերում մնացել մինչև 1912 թ. (տե՛ս Հովհաննիսյան Ս., Հովհաննես Թումանյանի կյանքի ու ստեղծագործության պատմությունը (1900-1912 թթ.), էջ 566-574):

Երկրորդը:

Հեղաշրջումի հետեանքով երկյուղ է տարածվել հայ մտավորականության վրա, որի մի մասը նախորդ կառավարության օրով ծառայության մէջ էր: Նոր դրութեան անորոշութեան հանդեպ տարածված երկյուղը կարող է քայքայել ու ցրել մեր առանց էն էլ փոքր մտավորականութիւնը և առաջ բերել անցանկալի հետեանքներ:

Հայաստանի Ռեկոմը պետք է պարզի միջնորդարը և մարդկանց հանի էջ շփար ու շփոթ գրութիւնից՝ ցանկացողներին հրապարակով ազատ ծառայելու ժողովրդին»¹:

Ահնհրե է, որ Թումանյանի մտահոգութեան առարկան հարազատ ժողովուրդն էր, որին պաշտպանելու սրբազան գործը ազգային բանաստեղծի համար վեր էր ցանկացած շահից: Հասարակական-քաղաքական կյանքի բարեփոխումները հեղափոխական և քաղաքացիական կռիւների ճանապարհներով իրագործելու ուղին խորթ էր Թումանյանի խաղաղասեր և հաշտարար էութեանը²: Ուստի, չի ներկայում կուսակցական կամ հեղափոխական գործիչ, սակայն ունենալով հեռատես միտք, Թումանյանը Հայհեղկոմին ուղղորդում էր ժողովրդի լավագույն ուժերի համախմբման գործին: Քննել է արդէն Հայհեղկոմը Թումանյանի նամակը՝ դժուար է ասել: Սակայն մի բան հստակ է, որ քննելու դեպքում մերժվելու էին բանաստեղծի առաջարկները: Դեպքերի հետագա ընթացքը եկան ապացուցելու, որ Հայհեղկոմն անտեսեց և անուշադրութեան մատնեց բանաստեղծի առաջարկները և հայ ժողովրդին ներքաշեց անմիտ քաղաքացիական կռիւների մեջ: Ինչպէս իրավացիորեն եզրահանգել է ահադեմիկոս Ս. Սարինյանը. «Թումանյանի կռահումը մարգարեական էր: Նա միանգամայն ճշգրիտ գու-

¹ Հովհաննէս Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 418:

² Տե՛ս Հովհաննէսյան Ս., Հովհաննէս Թումանյանի կյանքի ու ստեղծագործութեան պատմությունը (1900-1912 թթ.), էջ 578:

չափեց այն կնճիւրը, որ պիտի վիճակվեր Հայ գաղափարաբանութեանը տասնամյակներ շարունակ՝ ներհակ սկզբունքի վրա դնելով ազգային ու ապագային Հայացքների բանավեճը: Բայց արդեն ոչ թե գաղափարական բանավեճ, այլ պայքար՝ իր բոլոր սպեկուլոր հետևանքներով»¹:

Նորահաստատ բոլշևիկյան իշխանութեան գործելակերպը հասկանալի դարձնելու համար հարկ ենք համարում համառոտակի ներկայացնել բռնութիւններին և զանգվածային ձերբակալութիւններին նախորդած ժամանակաշրջանի քաղաքական միջնորոտը:

Բաքվում ձեռնարկված և ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակի օգնութեամբ իշխանութիւնը գավթած Հայհեղկոմը² խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով իր ձեռքում կենտրոնացրեց պետական ողջ իշխանութիւնը: Հայհեղկոմի՝ Երևան ժամանումից մի քանի օր անց կազմալուծվեց հին պետական համակարգը³: Հայաստանում ստեղծվեցին գավառային, շրջանային և գյուղական հեղկոմներ: Դրանք օրենսդիր և գործադիր մարմիններ էին, որոնք ընդունում էին օրենքի ուժ ունեցող դեկրետներ: Լուծարվեցին դատական հիմնարկութիւնները⁴: Հայհեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ի հրամանով նրանց փոխարինելու եկան Հայհեղկոմին կից ստեղծված «Հ.Ս.Խ.Հ. գերագոյն յեղափոխական տրիբունալը», իսկ արդարադատութեան

¹ Մարինյան Ս., Հայոց ազգային գաղափարաբանություն: Պատմաքննական տեսություն. Երևան, 2005, էջ 95:

² ՌՀԿ-ի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի հրամանով նրա անդամները կոչվեցին ժողովրդական կոմիսարներ: Հայկեղկոմն ուներ հետևյալ կազմը. նախագահ՝ Ս. Կասյան, ներքին գործոց և արտաքին առևտրի ժողկոմ՝ Ի. Դովլաբյան, արտաքին գործոց և պարենավորման՝ Ալ. Բեկվադյան, ռազմական գործոց՝ Ա. Նուրիջանյան, գյուղատնտեսության՝ Ս. Կասյան, աշխատանքի և սոցիալական ապահովության՝ Ա. Կոստանյան (Կոստանդյան), արդարադատության՝ Ս. Բաղդադյան, համրային կրթության՝ Աշ. Հովհաննիսյան, ֆինանսների ժամանակավոր ժողկոմ՝ Ե. Մրգնկյան, ճամապարհ. հաղորդ. փոստ-հեռագրի՝ Ռ. Ոսկանյան (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 4, ք. 13-14):

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 2, ք. 24, տե՛ս նաև ց. 3, գ. 1, ք. 97:

⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք Ա: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 290:

Ժողկոմխորհին կից՝ «Յեղափոխական արվարձանայր»¹։ Հայհեղ-
կոմի այդ հրամանը հաստատվեց ամեկի ու չ՝ 1921 թ. հունվարի
15-ի գեկրեաներով²։ Խորհրդային իշխանությունն հաստատման
հետ միաժամանակ կազմավորվեցին Հայաստանի կոմունիստա-
կան կուսակցություն կազմակերպությունները։

Ուժը կորցրեց Հայաստանի Հանրապետությունն օրենսդ-
րությունը, որին փոխարինեցին Խորհրդային Ռուսաստանի
օրենքները՝ տեղում փոփոխություններ և յրացումներ կատա-
րելու միջոցով։ Ս. Կասյանի և արգարողատություն ժողկոմ
Սարգիս Բաղդասյանի՝ 1920 թ. գեկտեմբերի 21-ի հրամանում
այդ մասին տալով էջը. «Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհր-
դային Հանրապետության սահմաններում գործող օրենքները
համարում են Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատի-
վ Խորհրդային Հանրապետության օրենքները, այն փոփոխու-
թյուններով ու յրացումներով, որ կմացնի Հայաստանի յեղկոմն
և այլ իրաւաստ իշխանութիւններ»³։

1920 թ. գեկտեմբերի 21-ին երեւանում ձեւավորվեց Հա-
յաստանի կոմկուսի կազմը յուրա։ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտու-
ղարն էր Գեորգ Ալիխանյանը⁴։ Ինչպե՞ս իրավացիորեն նշում է
Վ. Ղազարեցյանը. «Չնայած իր անվանը՝ Հայաստանի կոմ-
կուսը ինքնուրույն և անկախ կազմակերպություն չէր։ Այն
չունէր իր ծրագիրն ու կանոնադրությունը և մյուս խորհրդա-
յին հանրապետությունների կոմկուսների նման ՌԿ(բ)Կ բաղ-
կացուցիչ մասն էր՝ մարդային կազմակերպություն իրավունք-
ներով»⁵։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը
1920-1921 թթ. քաղաքական գործառնություններում առանձնապես

¹ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 1, ք. 26։

² Տե՛ս Դեկրետ Գերագույն Յեղափոխական և Յեղափոխական տրիբունալների մասին,
«Կոմունիստ», Երևան, 1921, յունւարի 22, № 37։

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 4, ք. 28։

⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք Ա։ Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.),
էջ 290-291։

⁵ Նույն տեղում, էջ 291։

դերակատարություն չի ունեցել: Իրականություն մեջ կառավարման ամբողջ մեքենան կենտրոնացած էր Հայհեղկոմ-կառավարություն ձևով, որը միանձնյա իրականացնում էր գործադիր, օրենսդիր, նույնիսկ դատական իշխանություն գործառնությունները և կազմակերպչական նշանակությունները¹:

Սուրհրդալի իշխանությունը Հայաստանում չունեի սոցիալական լայն հենարան և իր ամբողջական համար դիմում էր բունության. կատարվում էին ամեն տեսակ կամայականություններ, անմեղ մարդկանց ահաբեկումներ, բանտարկություններ, բռնադատումներ և նույնիսկ բացարձակ և անզուսպ թալան: Ռուսաստանում իրականացվող բոլշևիկյան քաղաքականությունը նույնություն մեկն էր կիրառվել Հայաստանում՝ առանց հասկանալու և հաշվի առնելու տեղական ու ազգային առանձնահատկությունները²: Նման քայլերով բոլշևիկները նպատակ ունեին Հայաստանում իշխանափոխությունը կատարել և իրենց պատկերացրած սոցիալիզմը հաստատել քաղաքացիական կռիվ, արյունահեղություն, դատարարական պայքարի հրահրման ճանապարհով: Իշխանությունը խաղաղ, անարյուն ճանապարհով ձեռք բերելը հակասում էր նրանց պատկերացումներին: «Քաղաքացիական կռիվ նշանաբանը,- գրում է Զ. Յուլյանը,- կոմունիստների ժողովների օրակարգի ամենասիրելի հարցերից մեկը դարձավ: Նոքա այն կարծիքն ունէին, որ առանց քաղաքացիական կռուի, անկարելի էր հիմնադրել պրոլետարիատի գերիշխանությունը»³: Ուստի՝ Հայհեղկոմն իր գործունեությունը սկսեց «Կեցցէ՛ քաղաքացիական կռիւը» և «Մահ դաշնակցութեանը»⁴ կարգախոսներով: Հայհեղկոմի 1920

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Նոմենկլատուրայի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում 1920-ական թվականներին, «ՎԷՄ», Երևան, 2015, հուլիս-սեպտեմբեր, № 3 (51), էջ 49:

² Տե՛ս Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 52:

³ Աշխատունի Զ. [Զաքար Յուլյան], Դրուպներ մեր ազատութեան պայքարի (1), էջ 128:

⁴ Թաթուլ Ս. [Մահակ Տեր-Թովմասյան], Փետրուար 18ի պատմական արժէքը (3), «Յասուց», Փարիզ, 1929, փետրվար 21, № 887:

թ. դեկտեմբերի 5-ի թիվ 1 հրամանով ՀՍԽՀ սահմանադրությամբ նշանակված 25-ամյա Ա. Նուրիջանյանը¹, խոստովանում էր. «Մեր հեղաշրջման գլխավոր նպատակն է՝ ամենուրեք պայքարը դաշնակների դեմ»²:

Դրժելով իրենց խոստումներն ու կոպտորեն խախտելով Երևանի համաձայնագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածները, բուլղեիկները գաղափարական իրենց քաղաքականությունն ամրոցապես ուղղեցին ՀՅԴ-ի դեմ անդիջում պայքարին, անհարկի բռնություններ իրականացնելով Հայաստանից չհեռացած դաշնակցական պետական ու կուսակցական գործիչների հանդեպ³: ՀՅԴ-ի դեմ բռնությունները հետապնդում էին նաև այլ նպատակ. «...սպառնացի քիմալականներին, որոնք Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո էլ շարունակում էին թշնամական քաղաքականություն վարել Հայաստանի նկատմամբ և անվստահություն էին հայտնում Հայաստանի նոր իշխանությունների հանդեպ, մատնանշելով Դրոյի ներկայությունը կառավարությունում, որ թուրքերի համակրանքը և բարեկամությունը հայցելու համար խորհրդային իշխանությունը պատրաստ է անհաշտ պայքարել Դաշնակցության դեմ»⁴:

Իր գործած չարագործություններով ու դաժանություններ հատկապես առանձնանում էր Ա. Նուրիջանյանը: «Նուրիջանյանը, տխրահույզ Աւիսը,- վերհիշում է Ս. Վրացյանը,- հրապարակով քաղաքացիական կռիւ կը պահանջէր, արիւնը անհրաժեշտ կը համարէր Կոմունիզմի հաստատման համար...»⁵: Ավիսի նկարագրի և ազգուրաց գործունեություն մասին հետա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 4, ք. 1, տե՛ս նաև «Կոմունիստ», Երևան, 1920, դեկտեմբերի 7, № 2: Ավիսն այդ պաշտոնը վարեց մինչև նույն Բվականի մայիսը:

² Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 59:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Վերջին անցքերը Հայաստանում, «Աշխատատը»-ի լրատու, Թիֆլիս, 1921, փետրարի 24, № 3:

⁴ Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 59-60:

⁵ Փոլատեան Կ., Զրոյց Սիմոն Վրացեանի հետ, «Ալիք», Թեհրան, 1969, ԼԹ տարի, սեպտեմբեր 17, № 207:

գայում հետաքրքրական բնութագրական է տվել Արարատյան գնդի կամավորներից Ս. Ջենաթկյանը: Իր հուշերում նա գրում է, որ Ավիսը «...փոքր, կանաչի կազմվածքով, ակնոցավոր մի երիտասարդ... Գերմանիյա կուսանի եղիր, փող չունենալուն՝ եկեր է Պուլկարիյա և Նժդեհն էր սրահում, մենք ալ կօղենչինք: Շատ էինք հարգում, կասեցինք զառան պէս աղայ է: Երբ որ /19/20 թվականին թերթերում նկարը տեսա և ժողովրդին կողմէ լսեցի բրած գազանութիւնները, զարմացա, թէ գառնուկի արտաքին ունեցողը գայլի սիրտ կունենա»¹:

Ս. Վրացյանը, 1921 թ. հունվարի 21-ին Երևանից Վաչինգտոն՝ Արմեն Գարոյին հղած նամակում տեղեկացնելով Ա. Նուրիջանյանի հետ իր տեսակցության մասին, գրում է. «Բիւրօի անդամներից միայն ես եմ մնում Երևանում, իրրեւ ներկայացուցիչ Կուսակցութեան, բայց, աւելի շատ, որպէս սրտտանդ Բօլշեւիկների ձեռքին: Զինուորական կոմիտար Աւիսը—քո ճանաչած «լակոտը»—սպառնալով ասաց ինծի.— Ձկարծէք, թէ ձեզ կը խնայենք, եթէ մի բան պատահի, առաջին հարուածը դուք կը ստանաք»²: Անհրաժեշտ է այստեղ վկայաբերել նաեւ Բ. Իշխանյանի՝ Ա. Նուրիջանյանին բնութագրող տողերը. «Այլ ախպէր էր Աւիսը: Նա Հայաստանի Հերոստրատան էր, շարունակ բորբոքւած ուղեղի ազդեցութեան տակ գործող հիւանդ դէմք (երիտասարդ ուսանող), կատարեալ սաղիստ և դեղեններատ... Եվ Աւիսների նման տիպերն էին խրախուսանքի ու գովքի արժանանում կենտրոնից, որովհետեւ ինքը՝ Բօլշեւիկեան ընկերը, որպէս ախրող սիստէմ, հիմնեւ և առաջ էր տարւում Աւիսների միջոցով»³:

Ձերբակալությունները չուշացան, որոնք իրականացվեցին մի քանի հանգրվանով՝ 1920 թ. դեկտեմբերին, 1921 թ.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 22, ք. 9-10:

² Վրացեան Ս., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, էջ 222, տես նաեւ Առ, Համազասպ (Յնդախոյսական արկած: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 326:

³ Իշխանեան Բ., Երկու ամիս Բօլշեւիկեան քանտում, էջ 39:

հունվարի վերջերին և փետրվարի սկզբներին: Գեկտեմբերի 2-ին ձերբակալվում և Հայաստանում Ռուսաստանի ներկայացուցչությունից պարետատան շենքում բանտարկվում է Բ. Իշխանյանը, որը համարվում է առաջին ձերբակալվածը¹: Նրա կենսագիր Ա. Համադասալյանն այդ առիթով գրում է. «Իշխանյանը առաջին բանտարկեալն էր Հանրապետությունում մեջ: Նրան ձերբակալելով՝ Լեզրանի միտիան ապօրինություն էր թույլ տուել սկզբից ևս եթ. այդ ժամանակ պաշտօնապէս իշխանությունից փոխանցումը դեռ կտատարուած չէր, այսինքն՝ Հանրապետական իշխանությունը իր լիազօրությունները դեռ չէր գիջել նորեկներին՝ բոլշևիկներին»²:

Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչությունը, հանձին լիազօր Բ. Լեզրանի, ցանկանալով խմանալ Բ. Իշխանյանի վերաբերմունքը Խորհրդային իշխանություն հանդեպ, Երևանի պարետատան կոմիտար Շահվերդյանի միջոցով Բ. Իշխանյանին ուղղում է հետևյալ հարցերը. «1. Ի՞նչպէս է արդեօք ձեր վերաբերմունքը պէտք է Հայաստանի սովետականացումը կամ Խորհրդային դատնալու փաստը: 2. Կը ցանկանա՞ք արդեօք գործել Խորհրդային Հայաստանում»³:

Բ. Իշխանյանը գեկտեմբերի 4-ին Բ. Լեզրանին ուղարկում է հետևյալ պատասխանը, որում մասնավորապես ասվում էր. «Ես սիրում եմ իմ ժողովուրդը, նրա պայքարի շահը, որի համար պատրաստ եմ մեռնել ամեն մի վայրկեան, շատ աւելի, քան իմ անձնական նոյն իսկ ամենատուրը զգացմունքներն ու համոզմունքները: Եւ երբ ևս այժմ տեսնում եմ, որ իրերի անողորմ դատաորութեամբ Հայ դժբախտ ժողովուրդի վերջին բեկոր-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ. ֆ. 116, ց. 3, գ. 1, ք. 34, տե՛ս նաև Арест Б. Ишханяна, «Коммунист», Ереван, 1920, 7 декабря, № 1.

² Համազասպեան Ա., Բախշի Իշխանեան, «Հայքեմիք», Պոսթրն, 1955, 1.9- տարի, մարտ, № 3, էջ 85:

³ Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, էջ 33:

ների փրկութիւնը պայմանաւորւած է նրա երկրի Սովետական փարչաձեւով եւ, հետեւապէս, ուժեղ Սովետական Ռուսաստանի բարխաղկամ փերաբերմունքով, ապա եւ ոչ միայն ոչինչ չունիմ եւ չեմ ունենայ իրերի նոր գասաւորութեան դէմ, այլ եւ պատրաստ եմ իմ բոլոր ոյժերը ի սպաս զնեյ՝ Սովետական Հայաստանում եւս անդուլ երանդով գործելու՝ սիրածս մասնագիտական աշխատանքների սահմաններում»¹:

Զինվորական բանտ տարված Բ. Իշխանյանը արդարադատութեան ժողկոմ Ս. Բաղդադյանի անմիջական միջնորդութեամբ, զեկտեմբերի 17-ին ազատվում է, սակայն 1921 թ. հունվարի 2-ին կրկին ձերբակալվում է եւ այս անգամ նետվում էրեանի կենտրոնական բանտ²:

Գեկտեմբերի 6-ին Թիֆլիս տանող ճանապարհին, Ղարաքիլիսայից ոչ հեռու Բզովդալ (այժմ՝ Բազում) գյուղում Ե. Վանիւի զեկավարած «կարմիր պարտիզաններ» խմբի կողմից զավարար ձերբակալվում են երեանից Ս. Զալալյանի ուղեկ-

¹ ՀԱՄ. Գ. 113, ց. 3, գ. 1, ք. 35, Ի դեպ, նշենք, որ Բ. Իշխանյանի պատասխան գրությունը բնագրի մասնագրի է, դառնում հասարակական-քաղաքական շրջանակներում: Ըստ Բ. Իշխանյանի՝ բոլշևիկները, հատկապես Հայաստանում խորհրդային ներկայացուցչության տեղեկատու րաժմի վարիչ Ա. Հովհաննիսյանը, «բոլ ին տարածում քաղաքում, որ իբր եւ «մեղալական» եմ ողարկել միսիս, որով յետ եմ վերցնում իմ բոլոր խօսածները բոլշևիկների մասին, նրաժարում եմ այսուհետեւ նրանց դէմ դուրս գալուց» (Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, էջ 34): Բ. Իշխանյանի կենսագիր Ա. Համազասպյանն այդ առիթով ուղեկցւել գրում է. «...դիտարեալ կերպով աղտաղում է այդ գրութեան իմաստը եւ Իշխանեանին վարկաբեկող լուրեր է տարածում քաղաքում» (տե՛ս Համազասպեան Ա., Բախշի Իշխանեան, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1955, ԼԳ տարի, մարտ, № 3, էջ 91): Ա. Հովհաննիսյանը Բ. Իշխանյանի գրության բովանդակության մասին հայտնել էր մաս Չեկայի բանտ՝ Վ. Նազազասպյանին ողորկած նամակում՝ այն որակելով որպէս «աղբիւսագիր» (Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքին (Վեցերորդ մաս. Գեպի Հայաստան), էջ 548): Բ. Իշխանյանն իր պատասխան գրությունը հիմնավորում է հետևյալ տեսանկյունից. «Ստեղծում քաղաքական կացութեան հանդէպ պատասխանատւորեան զացցմորդ ունեցող ամեն մի հայ գործիչ պիտի մտածէր այսպէս. տե՛ս! վարկեանին, երբ երբի անողոր դատաւորութեամբ հայ ժողովրդի քաղաքական բաղոր յանձնում եւ կամ գտնում է բոլշևիկների ձեռքին, իմ գործնական դիրքը դեպի խորհրդային Հայաստանը պիտի բոլսէ այն գերագոյն սկզբունքից, որի անունն է հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան եւ առաջադիմութեան շահ, անկախ այն հանգամանից, թէ տեսականօրէն ինչ համոզմունքներ ունեն բոլշևիզմի մասին եւ անհատականօրէն ինչ պայքար եմ մղել նրանց դէմ անցեալում» (Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, էջ 36-37):

² Տե՛ս Համազասպեան Ա., Բախշի Իշխանեան, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1955, ԼԳ տարի, մարտ, № 3, էջ 98, 101:

ցությամբ հեռացող ՀՀ նախկին կառավարութեան անդամներն ու հասարակական գործիչները: Զերբակալելու վերաբերյալ մանդատը Ե. Վանիկին տվել էր Բ. Լեզրանը¹: Զերբակալվածների մեջ էին Համո Օհանջանյանը, Արտ. Զիլինգարյանը, Երևանի փոխքաղաքապետ Արշ. Աստվածատրյանը, «Աշխատանք» թերթի խմբագիր Կորյուն Ղազարյանը, բժ. Հ. Տեր-Դավթյանը, խորհրդարանի անդամներ Վահան Նավասարդյանը, Գևորգ Վարչանյանը, Վարդա Բաբայանը, բժ. Հովհաննես Մելքոնյանը: Թվով 19 հոգի²: Բանասերկյայների մի մասին բռնակիր ինքնաշարժի թափքում, մյուսներին հետիտան հասցնում են Երևան³:

Ականատես լինելով վերջիններիս ձերբակալված վիճակով Երևան մտնելուն՝ Հ. Կոսոյանը տարիներ անց ցավով գրել է. «Ականատես եղայ այդ ճնշիչ «չփրկին»», երբ երկկի զեկավարներ, բարձր առաքինութիւններ և անբիժ յեղափոխականի հմայք ունեցող մարդիկ, սուրիներով շուրջկալած, կարծես աւազակներ և մարդասպաններ լինէին, քշում էին առաջ հետիտան»⁴: Զերբակալվածներին նախ պահում են խորհրդարանի շենքում⁵, ապա տեղափոխում Հրազդան գետի ձախ ափին մի փոքրիկ բարձրութեան վրա գտնվող Երևանի քաղաքային կենտրոնական բանա⁶: Տարիներ անց, 1929 թ. «Նոր ուղի» ամ-

¹ Տես Վիրաքյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, էջ 109:

² Տես Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, էջ 216, տե՛ս նաև Իրազեկ Յ., Մօտիկ Իսկուհի: Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ, էջ 99, տե՛ս նաև Սեւան Ա., Փետրուարի 18-ի յեղափոխութիւնը, «Աժ» Գաբիզ, 1936, Դ տարի, յունար-փետրուար, № 1, էջ 92: Խմբի ձերբակալման հանգամանքներն և Երևան բերվելու մասին մանրամասն տես Դարբինեան Ռ., Բոլշևիկեան ճիւղաններուն մէջ (Անցեալի յուշերէս փրցուած էջեր), (Ա), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԴ տարի, յունուար, № 1, էջ 8-18; (Բ), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԴ տարի, փետրուար, № 2, էջ 20-28; (Գ), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 14-23:

³ Տես Դարբինեան Ռ., Բոլշևիկեան ճիւղաններուն մէջ (Անցեալի յուշերէս փրցուած էջեր), (Բ), էջ 23:

⁴ Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 22:

⁵ Երեք օր անց, այդտեղից ազատ է արձակվում միայն Կ. Ղազարյանը (տե՛ս Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Վեցերորդ մաս. Դեպի Հայաստան), էջ 548):

⁶ Տես Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 21: Պարսից տիրապետության ժամանակ այդտեղ կառուցված է եղել Երևանի բերդը՝ Սարդարի պալատը: XIX դ. 60-ական թթ., երբ բերդը կորցնում է իր նշանակությունը, այդ տարածքի մի մասում 1873 թ. կառուցվում

սագրում ոմն Թ. Մանդալյան, բոլշևիկյան ղեկավարից կեղծելով այս և նման հանրահայտ փաստերը, փարիսեյաբար գրում էր, թե իբր «...դաշնականները ոչ միայն չեն հալածվում ու բանտարկվում, այլև նրանց ամենաակախավոր ներկայացուցիչներն իսկ շարունակում են մնալ Հայաստանում, պահպանում իրենց գինժորական ուժը»¹:

Ձերբակալվածներին ազատելու նպատակով Հ. Տերտերյանը Աշ. Հովհաննիսյանի միջոցով մի քանի անգամ գիմում է Հայհեղիմին, սնդելով, որ «...դա հակառակ է մեր համաձայնագրին»²: Սակայն ապարդյուն: Բոլշևիկները Տերտերյանին փորձում էին փտահեցնել, թե իբր «...դա ժամանակաւոր բնոյթ ունի եւ որ նրանք բանտում պահւում են ոչ թէ բոլշևիկների համար, այլ ինտերդային Ազրբէջանի եւ քեմալականների համար, որ նրանք չկասկածեն Հայաստանի կոմունիստ պորժիչների շիտակութեան վրայ»³:

Ձերբակալվածների վիճակը թեթեւացելու, իրերի գրությունը պարզելու նպատակով Ալ. Խատիսյանը հաջորդ օրն իսկ հանդիպում է Ս. Կասյանի հետ: Հանդիպման ժամանակ Խատիսյանի այն խնդրանքին, որ չզնդակահարեն ձերբակալվածներին, Կասյանը պատասխանում է. «Մենք բոլորովին չենք մտածում նրանց գնդակահարել: Մենք ուզում ենք դատել նրանց եւ ուզում ենք դատը լինի հրապարակային եւ ցուցադրական: ...Դատը մենք կը սկսենք իսկոյն, երբ կը վերջացնենք մեղադրական նիւթերի հաւաքումը: Թէ ինչ կը լինի դատավճիռը—ես չգիտեմ, ի հարկէ: Անձամբ ես կարծում եմ, որ ձերբա-

է քարաշեն, երկու՝ հին և նոր մասնաշենքերից բաղկացած երկհարկ բանո. շրջապատված յարձր պարիսպներով (տես նույն տեղում, էջ 37, տես նաև Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), Երևան, 1959, էջ 564: Շինությունը ներկայումս ավերված է:

¹ Մանդալյան Թ., Փետրվարյան ավանդություն, «Նոր ուղի», Երևան, 1929, փետրվար-մարտ, № 2-3, էջ 143:

² Համբարձում Տերտերեանի յուշերը 1920 ղեկու. 2 ից մինչև ապրիլի 2 կատարուած դէպքերի մասին: Դրի տառա Ն. Աղբալեան (տես Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 286):

³ Նույն տեղում, էջ 287:

կայուածներէից երկուսը — անուանեց երկու անձ — յամենայն
զէսս կը գտաապարտուեն մահուան»¹:

Ձերբակալութիւնից զերծ չեն մնում նաեւ օտարերկրյա
քաղաքացիներ: Որպէս օրինակ՝ գեկտեմբերի 9-ին ձերբակալ-
վում և Չեկաջի բանտ է տարվում Մեծ Բրիտանիայի և ՀՀ Ձին-
ված ու ժերի սպա Օլիվեր Բոյլոյին: Նրան ձերբակալել էին այն
պատճառով, որ համարձակութիւն էր ցուցարեւի բարձրագոյն
քննադատելու բողոքիկներին կողմից իրականացվող բռնութիւն-
ներն ու անօրէն ձերբակալութիւնները, հետագայում նաեւ բո-
լոքիստ հայ սպաների գանդիականացիներ աքսորի գեմ: Օ. Բոյլոյ-
ինի ձերբակալման մասին մանրամասներ է հաղորդում Բ. Իշ-
խանյանը, որը նրա հետ եղել է նույն բանտախցում: «Յաջորդ
օրը, — գրում է Իշխանյանը, — բերին մեզ մօտ երկու օտարներ ևս՝
մի անգլիացի գնդապետի, որ վերջին 2-3 ամիսների ընթացքում
մտել էր հայկական բանակը ծառայելու...: Անգլիացի սպան,
հայիւ 26 տարեկան մի երիտասարդ, ինքը թատերագիր, պար-
գապէս զսՀ էր գնացել իր միամտութեան:

— Շատ էի լսել և շատ էին պատմում ինձ բօլշևիկներ-
ի մասին — զարձաւ նա ինձ կոտորատած գերմաներէնով: Օգտ-
ւելով այն հանգամանքից, որ բօլշևիկները զալիս են Հա-
յաստան խաղաղ կերպով և ոչ կուտով, և որ անմեղ մարդ-
կանց, մանաւանդ օտարներին, ձեռք չեն տայ, ևս վճռեցի
մնալ Երեւանում և տեսնել, թէ ինչ տեսակ մարդիկ են
նրանք և որքան ճիշտ են նրանց մասին լուսծներս: Ես այժմ
տեսնում եմ, թէ որքան սխալւել եմ, որ ընկել եմ այս բարբա-
րոսներին ձեռքը. փողոցում բռնել են ինձ և առանց բացատ-
րութեան, առանց ասելու, թէ ինչի մէջ է կայանում իմ մեղ-
քը, բերել են այստեղ»²:

¹ Խաչիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 321:

² Տես Պոլտովին Օ., նշվ. աշխ., էջ 57-58:

³ Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բօլշևիկեան բանտում, էջ 40-41:

Օ. Բոլզուինը բանառում մնում է մինչև 1921 թ. հունիսի 12-ը¹: Կարճ ժամանակ անց հաջորդաբար ձերբակալվում են նաև Համազասպը, Ս. Մելիք-Յոլչյանը, Նոր Բայազետի քաղաքապետ Վ. Աֆրիկյանը² և մյուս հայանի գործիչները: Հասարակության վրա առանձնապես ճնշող տալափորություն են թույլնում Համազասպի ձերբակալության մանրամասները:

Հայհեղինակի երևան ժամանելուց հետո նորբայազետցի 15 ղեկավար գործիչներ, նրանց թվում նաև Համազասպը, այնուամենայնիվ որոշել էին հեռանալ Թիֆլիս³: Խմբի կազմում էր նաև ՀՅԴ անդամ, գինիփորական գործիչ Հովհաննես Տեր-Հովհաննիսյանը⁴: Խմբի մեկնելու հաջորդ օրը Նոր Բայազետ է մտնում 11-րդ Կարմիր բանակի մի գորամաս⁵: «Լոյս Դեկտեմբերի 6-ին, ձիերը նստած դուրս եկանք քաղաքից, վերհիշում է Վ. Աֆրիկյանը, լսեցինք, որ նոյն օրը Երևանից գալիս էր րոյշեիկեան կոմիսիան, կառավարությունը ստանձնելու համար»⁶:

Չեկալսի տեսադաշտից հեռանալու և Նոր Բայազետ մեկնող րոյշեիկ կոմիսարներին չհանդիպելու նպատակով խուճրդ որոշում է խճուղիով չգնալ, այլ ժամանակավորապես կայանել Սեանա լճի ափին ընկած հայկական Օրդաքլու (Հնում՝ Պորտակ, այժմ՝ Լճաչեն) գյուղում: Տեղի ՀՅԴ անդամներ Ռուբենի և Մեսրոպի մասնակցությամբ հրավիրված խորհրդակցությունում մեկ անգամ ևս քննարկվում է հետագա ճանապարհորդության հարցը: Սակայն խորհրդակցության ժամանակ Համազասպը նորից հրաժարվում է Թիֆլիս անցնելու:

¹ Տես նույն տեղում, էջ 78:

² Տես Վահան Աֆրիկյան: Բաֆֆի տարեգիրք, կազմեց՝ Տաճատ Պողոսեան, Թեհրան, 1970, Թ տարի, էջ 644-645:

³ Տես Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Դ), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 1, № 77:

⁴ Տես Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 135:

⁵ Տես նույն տեղում, էջ 137:

⁶ Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Ե), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 2, № 78:

մտադրությունից: «...բոլոր խօսակցութիւնների ժամանակ,-
 գրում է Վ. Աֆրիկյանը,- Համագասպը իր լուսաւստութեամբ
 կուրօրէն պաշտպանում էր բոլշեակիներին, որ նրանք շատ լուս-
 ւիւր վերաբերւին գործիչ ընկերների հետ և վերջը առաջարկեց
 գնալ Երեւան, իրերի գրութեան հետ ծանօթանալ և ըստ այնմ
 ղեկավարւել»¹: Ասարղյոյուն են անցնում Համագասպին հակա-
 ոսկը համոզելու բոլոր բացատրությունները: Համագասպը
 կարծում էր, որ իր հետանալը Հայաստանից, այն էլ ժողովրդի
 համար այդ ծանր ճակատագրական օրերին բնավ ցանկալի
 չէր: Տասնամյակներ շարունակ նա եղել էր ժողովրդի հոգսերի
 ու ցավերի հետ, այժմ էլ ցանկանում էր համագործակցել նոր
 իշխանութեան հետ, իր գինուժով շարունակել ծառայել Հայաս-
 տանին և հայ ժողովրդին:

Խումբը սառնաշուռն էր զիջերին սարալանջով ուղեորվում
 է Ներքին Ախտա (այժմ՝ Հրազդան) և տեղ է հասնում լուսա-
 քացին: Իմանալով խմբի անդամների ու լինելը՝ բոլշեակիների
 ահից գլուղացիներից ոչ մեկը նրանց չի հյուրընկալում: Վ.
 Աֆրիկյանը վիպասում է, որ Համագասպը գլուղացիների այդ
 վարմունքից դառնացած, տեսել է. «...վայ հայ ժողովուրդ, քեզ
 համար ենք 30 տարի արևուն արցունք թափել»²:

Ներքին Ախտայից խումբն անցնում է Վերին Ախտա
 (այժմ՝ Լեռնանիստ), որտեղից մեկնում է Երևանի գաղաութի Գյոյ-
 քիլիսա (այժմ՝ Կապուտան) գլուղ, ուր մնում են երեք օր: Շա-
 րունակելով ճանապարհը, խումբն այդտեղից անցնում է Արա-
 մուս գլուղ և չորս օր հյուրընկալվում հին հայդուկ, Առաջին
 աշխարհամարտի սարիներին Համադասպի թիկնապահ Հակոբ
 Մաթեոսյանի (Հակոբ Դայի)³ տանը¹: Վ. Աֆրիկյանն իր հուշե-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Ի դեպ, Հակոբ Մաթեոսյանը Փետրվարյան ապստամբության օրերին գլխավորել է Կո-
 տայքի առաջին գումարտակը (տես Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբու-

բում գրում է, որ Արամուսում եղած ժամանակ Համազասպը, որպես մխիթարանքի բաղասան անհուն ներշնչմամբ և թախծախառն սիրում էր հաճախ երգել իրեն շատ հոգեհարազատ «Կանչեհ, Կոռունկ» սրտահույզ երգը², որի առաջին տան մեջ ասվում էր.

«Կանչեհ, Կոռունկ, Կանչեհ, քանի գարուն է,
Ղարիբներու սիրտը գունդ-գունդ արուն է:
Կոռունկ ջան, Կոռունկ ջան գարուն է,
Կոռունկ ջան, Կոռունկ ջան գարուն է,
Այն սիրտս արուն է...»³:

Համազասպն այդ օրերին գտնվել է հոգեկան ծանր ապրումների մեջ: Այս ասումով խիստ ուշագրավ է Վ. Աֆրիկյանի վկայաբերած հետևյալ զիջվածքը. «Մի օր գյուղում հարսանիք կար, եկան մեզ էլ ստիպելով տարան: Երբ ներս մտանք, աջ ու ձախից ասացին «վախ, մեր աչքերը քոռանային, ձեզ այդ վիճակում չտեսնէինք»: Սկսեց ուրախութիւնը, քահանան մի բաժակ գինի լցրեց ու տւեց Համազասպին ասելով. «ձէնիդ մեռնիմ, հան ձէնդ եւ մի բան ասա», Համազասպը վերցրեց բաժակը, խորը ախ քաշելով ասաց. «մեր թափած այնքան արիւն արցունքի հետեւանքը, այս դառը օրերը չպիտի լինէր»: Էլ չկարողացաւ շարունակել, աչքերից արցունքը թափեցին, բաժակը տւեց ինձ, ասելով. «Վահան, մի բան դու ասա», բայց ինչ պիտի ասէի, որ հաւասարէր նրա արցունքներին»⁴:

Արամուս գյուղից Համազասպը հուսահատ դիմում է իր կուսակից ընկերներին և հարցնում նրանց խորհուրդն իր հե-

իւնը (Բաշգևանդեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), (4), «Հայրենիք», Պոսթրմ, 1956, ԼԴ-տարի, մայիս, № 5, էջ 45)

¹ Տես Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Ե), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 2, № 78:

² Տես նույն տեղում:

³ Կոմիտաս, ԵԺ, հ. Ա, Սենեքեր, խմբագրությամբ՝ Ռ. Աբալյանի, Երևան, 1969, էջ 53:

⁴ Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Զ), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 3, № 79:

տապա տնելիքի մասին: Նույն խնդրով Համադատարը նախ գիմում է Ս. Վրացյանին: Վերջինս Համադատարին հորդորում է չհամատալ բոլշևիկներին կեղծ ու պատիր խոստումներին և պահանջում է՝ «...անմիջապես հեռանալ Հայաստանից և ոչ մի պայմանով չներկայանալ բոլշևիկներին»¹: Նույն խորհուրդն էին տվել նաև կուսակցական մյուս բնկերները՝ ստիպելով նրան «...չհամատալ բոլշևիկներին և անցնել արտասահման...»²: Ա. Վերցյանն իր հուշերում ևս վկայում է. «...խորհուրդ տվինք Համադատարին չգնալ Երևան և չբնկնել բոլշևիկներին Լարաձ թակարդի մէջ»³:

Համադատարի ձերբակալությունը, Երևանի բանտում անցկացրած նրա վերջին օրերի մասին կարևոր փաստական տեղեկություններ է հայտնում Վ. Աֆրիկյանը, որը Համադատարի ձերբակալման օրը եղել էր նրա հետ: Այսպես՝ Արամուսում մնալու երրորդ օրը, Երևան պնալու կապակցությունը խմբի անդամների միջև կրկին ծավալվում է երկարատև ու թեժ բանավեճ: Համադատարը մեծագույն փստահություն էր տածում սաղմոսըրծծողկում Ավիսի նկատմամբ: Վերջինս ՀՅԴ անդամ եղած ժամանակ եղել էր Համադատարի մտերիմներից, Բաքվում ապրելու տարիներին կարիքի մեջ եղած ժամանակ մշտապես վայելել Համադատարի օժանդակությունն ու աջակցությունը, իսկ Աւաջին աշխարհամարտի տարիներին սրպես սանիտարական խմբի պատասխանատու ծառայել էր Զրդ ջոկատում⁴: Ե. Իշխանյանի մի տեղեկություն համաձայն. «Եւ այդ Աւետիսը, 1921 թ. դարձաւ իսկական դահիճ, կացնահարել տւեց իր երեկւայ բնկերնելին: Համադատարը, որ քանիցս բարիք էր արել նրան, երբ նա ճակատում կամա-

¹ Վրացեան Ս., Հոշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսքրն, 1923, Բ տարի, դեկտեմբեր, № 2, էջ 69, տե՛ս նաև նույնի՝ Կեանքի ողիներով, հ. Ե, էջ 216:

² Վրացեան Ս., Համազասպ Սրոանձտան (Յուշապատում Հ.Յ. Կաշնակցութեան (1890-1950), էջ 495:

³ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 135:

⁴ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Սերուանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 333:

որական գնդի հրամանատար էր, իսկ Աւետիսը սանիտար գնդի, մանուսանդ՝ Բագուում եղած ժամանակ, երբ կարիքի մէջ էր գտնուել, Համազասպի օժանդակութիւնն էր վայելել: ...խարէն- թեամբ պաշտօն տալու պատրաստով, Համազասպին հրաւիրում է Երեան և բանտարկում ու հետազային, ուրիշ զաշնակցական ըն- կերների հետ կապնահարել տալիս: Իսկական ճիւղ»¹:

Այս հանդամանքից ելնելով՝ Համազասպը գեկտեմբերի 10-ին մի նամակ է ուղարկում Ալիսին և նրանից խորհուրդ հարցնում Երեան գալու մտադրութեան մասին: Նամակում, մասնաւորապէս ասվում էր. «Մեզ համար կարեւոր չէ, թէ ո՞վ է իշխանութեան պոլիս կանգնած, այլ կարեւորն այն է, թէ ո՞ր իշխանութիւնն է, որ պէտք է հայ ժողովրդի բիրտուր ցաւերն ու վէրքերը վարժանի: Եթէ դուք պէտք է լինէք այդ իշխանու- թիւնը, բարով էք եկել, հազար բարի»²:

Համազասպը նամակը Ալիսին է ուղարկում իր թիկնապա- հի միջոցով, որին միաժամանակ պատմիրել էր նամակն «իր քրոջ (իմա՝ Անթառամի — Գ. Ա.) աջակցութեամբ յանձնել Ալիսին եւ պատասխան բերել»³: Հետեյալ օրն առաւօտեան ստացվում է Ալիսի պատասխան նամակը, որում ասվում էր. «Մենք եկել ենք, որպէսզի ձեզպէսների աջակցութեամբ կարողանանք կատարել մեր ծանր պարտականութիւնը, շատ ուրախ եմ եւ շատ շնորհա- կալ, որ ինքներդ էլ ցանկութիւն էք յայտնել մեզ հետ աշխատե- լու, անմիջապէս արի, ձեզ համար յարմար պաշտօնը պատրաստ է»⁴: Սակայն հետագա իրադարձութիւնները եկան փաստելու, որ պաշտօն տալու, նոր իշխանութեանն «օգտակար լինելու և համադարձակցելու» կանխամտածված և հորինված պատրվակով

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 62:

² Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Զ), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 3, № 79:

³ Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երեսնի բանտին մէջ (Յեղովոփոսկան ալպոն: Ազատագրա- կան պայքարի յուշամատեն), էջ 333:

⁴ Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Զ), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 3, № 79:

Ավիրը ցանկանում էր իրականացնել Համադաստպի ձերբակալման նախօրոք պլանավորած մտադրությունը:

Երևան մեկնելու մասին Համադաստպը նամակով հայտնում է Դրոյին¹: Վերջինս կշտամբում է նրան՝ Ավիրի հանդեպ տածած այգչափ վստահություն համար և արգելում խմրի մուտքը Երևան: Համադաստպին հղած պատասխան նամակում Դրոն նրան կտրուկ հրահանգում է. «Ոչ մի դէպքում չգաս Երևան: Քեզ իսկոյն կձերբակալեն: Հաւաքիր քո զինւորական հաւատարիմ տարրերին և վտանգւած ընկերներին ու անցիր Զանգեզուր: Կրկնում եմ, Երևան չգաս, լսիր ինձ, չգաս, քեզ իսկոյն կը ձերբակալեն... (ընդգծումը մերն է — Գ. Ս.)»²:

Դրոն նույնիսկ գնդապետ Երվանդ Մամաջանյանին³ ուղարկում է Քանաքեռ՝ կանխելու Համադաստպի Երևանը դալը, մեկ անգամ ևս զգուշացնելով, որ Ավիրի կարգադրությամբ նրան բանտարկելու են⁴: Յովսէփ, Համադաստպը կարեւորություն չափեց ինչպես Ս. Վրացյանի, այնպես էլ Դրոյի զգուշացումներին: «Ինչո՞ւ պահուէր, ինչո՞ւ փախչեր, ո՞ր յանցանքի համար, իր ճակատը միշտ էլ պարզ է եղել—վկայ իր գործերը»⁵,— տառապալիքի հարցումով այդպես է հուսադրել ինքն իրեն Համադաստպը:

Դեկտեմբերի 11-ին, երկույան ժամը 4-ին, խումբը մտնում է Երևան: Անջատվելով խմբից՝ Համադաստպը գնում է երևանաբնակ քրոջ՝ Անթառամի տուն: Ավիրի հանձնարարությամբ դարանակալած չեկիստները Համադաստպի՝ քրոջ տուն մտնելուն պես նրա հետեւից ներխուժում են և մանրակրկիտ խուզարկում բնակարանը, ապա ձերբակալում Համադաս-

¹ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 136:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Գնդապետ Ե. Մամաջանյանը Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին եղել է Իգդիրում կազմված միլիցիոներական գնդի 2-րդ գումարտակի հրամանատարը (տե՛ս Ալյան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 326):

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 95:

⁵ Աստուածատրեան Ա., Բախշի Խշլանկանի հետ Երևանի րանտում (I), էջ 135:

պին և տանում Ձեկայի բանա¹: «Այն ժամին,- գրում է զեպքերին իրապեկ Վ. Աֆրիկյանը,- որ Աւիար իր կտարած ձեռքով նամակ է գրում Համադասպին, միեւնոյն ժամին հրահանգում է Ձեկային «Պահակներ կանգնեցնել քրոջ բնակարանի մօտ, Համադասպի հասնելուն պէս խուզարկել և բոլորին ձերբակալել»²: Շարունակելով իր խոսքը՝ Վ. Աֆրիկյանը նշում է. «Երեկոյեան ժամը մօտ չորսն էր, հասանք Երեւան: Համադասպն ու իր պահակը իջեւանում են քրոջ մօտ, իսկ մենք՝ տարրեր տեղեր: Աւիար հրահանգը կատարւում է. խիստ խուզարկելուց յետոյ, պահակի հետ բանադրւում են Ձեկայի բանաում»³: Համադասպի ձերբակալվելու լուրը մեծ արձագանք գտավ անդամ հեռավոր Մարտելում: Այդտեղ լույս տեսնող «Արմէնիա» շաբաթաթերթը գրում էր. «Վերջին հասած լուրերին նայելով. պօլշէվիզեան կառավարութիւնը, որ ի սկզբան խաղաղասէր կը ներկայանար, այժմ ձեռնարկած է հալածել Դաշնակցականները, որոնք պօլշէվիզմին հակառակ էին: ...ձերբակալուեր են Երեւանի մէջ, Նշանաւոր հերոս Համօ

¹ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համագասպ (Մի էջ նրա կեանքից), (Զ), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 3, № 79, տե՛ս նաև Վաք-Առ, Բանտարկեալի յուշերից (VIII): Համագասպը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 20, № 25:

² Աֆրիկեան Վ., Համագասպ Երևանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 334:

³ Նույն տեղում: Ի դեպ, Ս. Վրացյանն իր հուշերում և Համագասպի մասին հեղինակած կենսագրականում վերջինիս ձերբակալման հանգամանքների վերաբերյալ հայտնում է մանրամասներ, որոնք Լապեա տարբերվում են Վ. Աֆրիկյանի հայտնած տեղեկությունից: Այսպէս՝ ըստ Ս. Վրացյանի հուշերի՝ Ավիար «...քնդուում է նրան (Համագասպին - Գ. Ս.) գրկաբաց, համբույրում է և խոստանում լաւ պաշտօն տալ, բայց ինչ որ Համագասպը, ուրախ տրամադրութեան մէջ դուրս է գնում, անմիջապէս կարգադրում է ձերբակալել եւ րանտ դնել» (Վրացեան Ս., Հուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, Բ տարի, դեկտեմբեր, № 2, էջ 69): Նույն դրվագի մասին Ս. Վրացյանը Համագասպի կենսագրականում գրում է. «Աւիար համբուրով և սիրով խօսքերով ընդունեց Համագասպին, խոստացաւ նրան պաշտօն Հայաստանի բանակում և ճամբու դրեց, որ «մի քանի օրով հանգստանայ ընտանիքի հետ»: Եւ քաղցր խօսքերով ճանապարհ դնելուց յետոյ, հրամայեց ձերբակալել նրան...» (Վրացեան Ս., Համագասպ Սրբանձմտեան (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 495): Հակված ենք կարծելու, որ առավել ստույգ են Վ. Աֆրիկյանի հայտնած տեղեկությունները: Այս համոզմանն է մեզ մղում այն հանգամանքը, որ Համագասպն ու Վ. Աֆրիկյանը գտնվել են նույն բանտախցում և Համագասպը նրան պատմել էր իր ձերբակալության մանրամասները:

(Համադատող Արուսեանձառանց Վանեցի, Գարեգին եպ-ի մեծ եպ-
րօր Խաչիկի որդին)....»¹:

Չեկայի բանտայ սկսում է Համադատողի Գողգոթան...

Ամենօրյա մահվան սպառնալիքի տակ Համադատողի նկատմամբ սկսում է գրպարտություն կատարել թարգարշավ-
նա անհիմն մեղադրում էր հնարավոր «հանցանքների»՝ «Բաղ-
ւայ գէպքերի և Շահումեանի սպանություն» մեջ, իսկ գործը
սկսեց է քննել «հեղափոխական արիւննակ»-ում², որի
նախագահն էր Արամ Նույանը: Չեկայի նպատակը մեկն էր. հա-
ղար ու մի կեղծիքով և սարքված կեղծ գործով հասարակություն
առաջ վարկարկել և արատաւորել ողջ հայություն հարգանքին
և համակրանքին արժանացած Համադատողի անունը և դատա-
կան կատակերգությունից հետո ֆիզիկապես ոչնչացնել նրան:

Երեք օր անց՝ դեկտեմբերի 14-ին, ձերբակալվում է նաև
Վ. Աֆրիկյանը: Համադատողը, նրան անանկով Չեկայի բան-
տում, գլխին ու ծնկներին խփելով արցունքն աչքերին ասում
է. «Վահան, կուղէի տառը տարի բանա նստել և քեզ աշատեղ
չտեսնել: Չլսեցի քեզ, և սպառնալիքս թէ՛ քո և թէ՛ իմ
բանտարկությունը»³:

Չեկան հասարակական-քաղաքական և զինվորական
գործիչների նկատմամբ անարգել շարունակում էր իրականաց-
նել իր բռնությունները: Ձերբակալվածների մեջ էր նաև Վանի
1915 թ. ինքնապաշտպանություն ժամանակ Քաղաքամեջի
Զինվորական մարմնի ղեկավար, Երևանում Հայաստանի ազա-
նոթյունի խորհրդի նախագահ՝ Հ. Կոստյանը⁴: Վերջինիս
վկայությամբ Չեկայում հարցաքննությունն իրականացնում

¹ Հայաստան, «Արմենիա», Մարտի, 1921. 1, 2 տարի, յունվար 5, № 23:

² Աֆրիկյան Վ., Համագաղղ (Սի էք մրա կեանքից), (Է), «Յոսաթեր», Գաիլիթ, 1929, ԺԵ
տարի, յուլիս 4, № 80:

³ Աֆրիկյան Վ., Համագաղղ Երևանի բանտին մէջ (Յեղափոխական պայծառ: Ազատագրա-
կան պայքարի յուշամատեն), էջ 335:

⁴ Տե՛ս Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 30:

էր Սուլիյան Նուրին¹: Դեկտեմբերի 14-ի դրութեամբ Չեկայի բանաժողովականների թիվը 64 էր²: Նույն օրը երեկոյան նրանց բոլորին խիստ հակոցութեան տակ տեղափոխուեալ են Երևանի կենտրոնական բանա³: Բանաթի բախում ձերբակալվածներին խուզարկելուց հետո նրանց բաժանում են ըստ բանտախցերի:

Չերբակալելուց ութ օր անց, դեկտեմբերի 18-ի երեկոյան Չեկայի բանաթից կենտրոնական բանա է տարվում նաև Համազասպը⁴: Թիվ 17 բանտախցում են հայտնվում Համազասպը, Վ. Աֆրիկյանը, Ս. Մելիք-Յուլչյանը, Ա. Աստվածատրյանը⁵, Երևանի քաղաքային վարչութեան աշխատակից, ՀՅԴ անդամ Խաչիկ Ստեփանյանը⁶, գեներալ-մայոր Դմիտրի Անդրիսկին, ՀՀ բանակի հրետանային զորքերի պետ գեներալ-լեյտենանտ Կոնստանտին Համազյանը (Համազյան, Գամազով), Փետրվարյան ապստամբութեան հաղթանակից հետո «Ազատ Հայաստան» օրաթերթում «Բանտարկեալի յուշերից» վերտառութեամբ հոգիածաշարով հանդես եկող «Վար-Առ» ստորագրութեամբ հեղինակը, ՀՀ բանակի գնդապետ Նիկոլայ Ղորգանյանը⁷, թիվ 22 հոգի¹:

¹ Տես նույն տեղում, էջ 31:

² Տես Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երևանի բանաթին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 335:

³ Տես նույն տեղում:

⁴ Տես Վար-Առ, Բանտարկեալի յուշերից (VIII): Համազասպը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 20, № 25:

⁵ Ա. Աստվածատրյանն այդ բանտախցում երկար չի մնում: 12 օր անց նրան տեղափոխում են թիվ 11 բանտախցը: Որոշ ժամանակ անց այդտեղ են տեղափոխվում նաև Ս. Խաչիկյանը և Բ. Իշխանյանը (տես Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում (I), էջ 135):

⁶ Տես նույն տեղում:

⁷ Նիկ. Ղորգանյանը ծնվել է 1878 թ. Թիֆլիսում: Ռուսական բանակի հեծելազորային գեներալ Ադամ Կորզանովի որդին է: Ավարտել է Սիխայեկովո-Արոնեժյան կադետական կորպուսը, Նիկոլայեյան հեծելազորային ուսումնարանը, սպայական հեծելազորային դպրոցը: Առաջին աշխարհամարտին մասնակցել է Արեւոյան ճակատում և ռուսիստրից հասել գնդապետի աստիճանի: 1917 թ. ծառայության է անցել նորաստեղծ Հայկական կորպուսում: Մասնակցել է Ղարաբիխայի 1918 թ. ճակատամարտին: 1918 թ. օգոստոսի 9-ին նշանակվել է Ապարանի հեծելազորային միացյալ գնդի հրամանատար, իսկ 1919 թ. մարտի 26-ի հրամանագրով՝ գեներալի պաշտոնակատար (դերակալ գեներալ)⁸ ռազմական

Երկրում ծայր առած ձերբակալությունների և սանձա-
ղերծված հալածանքների հետևանքով ղեկավարների 16-ի
ղրությունները բանտարկվածների թիվն արդեն հասնում էր 68-ի²:

Այլիսը ստորաբար, ինչպես Համազասպի գեպրում, ձեր-
բակալում է նաև ՀՀ բանակի բարձրատիճան սպա սերաստա-
ցի Վարդան Թեյլալյանին (Վ. Բակուր)³: Թեև բնկերները
զգուշացրել էին Վ. Թեյլալյանին երկրից հեռանալու մասին,
այդուհանդերձ, նա արդարորեն համարելով, որ «...իր կատա-
րածները պարտականություն ունենում են սահմանին մէջ կիյ-
նալին»⁴, Համազասպի պես նոր իշխանությունում պաշտոն
ձեռք բերելու և հայրենիքին ծառայելու անկեղծ նպատակով

նախարարի հանձնարարությունների գծով: 1920 թ. սկզբներին եղել է Վաղարշապատի
կայսգորի պետ (տես Ներսիսյան Ա., Սիրունյան Ղ., Գնդապետ Նիկողայ Վորդանյան,
Երևան, 2002, տես նաև Հայագն Տ. Ղազարյան Գ., 1000 հայագի գեներալներ, ծովա-
կալներ: Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 124):

¹ Տես Աբրիկեան Վ., Համազասպ Նրևանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազա-
տագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 335:

² Տես Աբրիկեան Վ., Համազասպ (Սի էջ նրա կեսերից), (Ջ), «Յոռաբեր», Գահիրե, 1929,
ԺԵ տարի, յուլիս 3, № 79:

³ Վ. Թեյլալյանը ծնվել է 1895 թ. Սերաստիայում, ՀՀԿ գործիչ Պողոս Թեյլալյանի քննական-
քննակ: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի ծխական դպրոցում, այնուհետև ավարտել
Սերաստիայի Արամյան միջնակարգ դպրոցը: Զինվորական կրթությունը ստացել է Կ.
Պոլսի պետական ժանդարմերիայի ուսումնարանում, որն ավարտել է հիմնականի աստի-
ճանով: Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Վարդանը վերադարձել է ծննդավայր: 1914
թ. ամռանը զորակոչվել է պարտադիր զինվորական ծառայության: 1915-1917 թթ. խիստ
հսկողությամբ պահվածներում իր ընկերակից հայ սպաների (Հայ Գնդունի, Վահան
Փաստրմաճյան, Գալուստ Սուրենյան, Տիգրան Գույումճյան) հետ ծառայել է Սերաստի-
այի մոտակայքի գորավարժարաններում: 1918 թ., երբ բոլորները գրավում են Բաքումը,
Վարդանն ու իր զինակից ընկերները բոլորական հրամանատարության պահանջով փո-
խադրվում են Բաքում և այդտեղ մնում մինչև Մոզդուրի զինադադարը: Այ. Խառնիսյանի և
Ա. Զամալյանի Բաքումում եղած ժամանակ Վարդանն ու իր ընկերները դիմում են նրանց՝
ՀՀ քանակում ծառայելու խնդրանքով: Խնդրանքը հարգվում է, և Վարդանը ծառայության է
անցնում Բեդկոթում՝ դառնալով այդտեղ տեղակալված գնդի 8-րդ գումարտակի (հրամ.) գնդ.
Տիգրան Բաղդասարյան) 2-րդ վաշտի հրամանատար: 1919-1920 թթ. ծառայել է Սեպուհի
հրամանատարությանը գործող գորամասում: 1920 թ. հայ-բոլորական պատերազմում
կռվել է Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և Զաջուրի ճակատներում: Հայաստանի խորհրդայնա-
ցումից հետո բեև Վարդանին հաջորդում է խուսափել հայ սպաների արտոյից, սակայն
դավադրարար ձերբակալվում և Երևանի կենտրոնական բանտ է նետվում Ա. Նուրիջան-
յանի հրամանով: Գնդակահարվել է 1921 թ. փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը (տես Ա-
հապեան Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 24, 171, 173, տես նաև Կոստյան Հ., Վարդան Թեյլալյան
(Վ. Բակուր), 1895-1921 (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատ-
են), հ. Ե, Պէյրուք, 1965, քիւ 11, էջ 320-325, տես նաև «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, օգոս-
տոս-հոկտեմբեր, № 8-10, էջ 260):

⁴ Սահակեան Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 173:

դիմում է Ա. Նուրիջանյանին, որը, սակայն, Չեկայի լրտեսներին միջոցով նրան նույնպես 1921 թ. հունվարի վերջերին ձերբակալում և նեղում է Երևանի կենտրոնական բանտ¹:

Ավիսն այդ օրերին մտադիր էր ծուղակը գցել նաև ՀՅԴ պորժիններին Գերասիմ Բալայանին, որը նրա առաջարկով գեկտեմբերի 20-ին ժամանակավորապես ստանձնել էր Դարալագյազի «գինտորական-քաղաքական և քաղաքացիական իշխանություն»² կոմիտարի պաշտոնը: 1921 թ. հունվարի կեսերին Նոր Բայազետից Գ. Բալայանը գաղտնի ճանապարհով տեղեկություն է ստանում այն մասին, որ Չեկան հանձնարարություն ունի ձերբակալելու իրեն և տանելու Երևան: Կռահելով Ավիսի դավադիր նպատակները՝ Գ. Բալայանն իր երկու հավատարիմ թիկնապահներով, գիշերով, ձմռան խիստ եղանակային պայմաններում Մալիշկա գյուղից թողնում է Դարալագյազը և անցնում Զանգեզուր³:

Կենտրոնական բանտ տարվելուց հետո Համազասպը միջոցներ է ձեռնարկել պարզելու իր ձերբակալման պատճառները, միաժամանակ իրեն հասցեագրված ամբաստանությունները հերքելու նպատակով դիմումներ է հղել Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կոսյանին, անգամ կարճ ժամանակով տեսակցություն խնդրել նրանից: «Վար-Առ» ստորագրություն հեղինակը վկայում է, որ Համազասպը. «Չգիտեմ ինչ խնդրի առթիւ, իր բանտարկութեան առաջին օրերին ցանկութիւն էր յայտնել տեսնելու Կոսեանին: Վերջինս խօսք էր տւել բանտ գալ և տեսնել նրան»⁴: ՀՍԽՀ կառավարությունում (Հայհեղկոմ) ստացվող փաստաթղթերի «մտից» մատյանում գրանցում կա 1920 թ. դեկ-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Կոստյան Հ., Վարդան Թեյլալեան (Վ. Բակուր). 1895-1921 (Յնդափոխական ակում: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 324:

² Աշխատունի Ջ. [Զաքար Յոյան], Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից (II), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 117:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Վար-Առ, Բանտարկեալի յուշերից (VIII): Համագապը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 20, № 25:

տեմբերի 27-ին Համազասպից ստացված զիմումի մասին հետևյալ շարադրանքով՝ «Կենտրոնական բանալից ուղարկում են Համազասպ Սրվանձադանցի խնդիրը՝ իրեն 10 րոպե Կասյանի հետ ժամադրություն նշանակելու մասին»¹:

Համազասպի՝ Ս. Կասյանին հասցեագրված զիմումից հետո հոր ձերբակալության պատճառները պարզելու գործին ձեռնամուխ էր եղել Գարեգինը, որն արդեն 20-ամյա երիտասարդ էր: Դեկտեմբերի վերջերին նրան ընդունում է Կասյանը: Վերջինս հավաստիացնում է, որ «Համազասպին չեն դատապարտի անցյալի համար, եթե նա Հայաստանում գործած ժամանակաշրջանում վարկարեկող արարք չի ունեցել»²: Նույն հարցով Գարեգինը զիմում է նաև քննիչին և Համազասպի դատապաշտպան Բենիկ Թումանյանին, որոնք փաստահեղինում են, որ «...մինչև այսօր Համազասպին վարկարեկող փաստ չեն հայտնաբերել»³:

Սակայն անօգուտ էին այդ քայլերը. Հայհեղկոմը Ջեկալի միջոցով ձգտում էր իրականացնել իր զիմային մտահղացումները՝ «երկրամասի մաքրումը հակահեղափոխականներից»: Ուստի, կանգ չառնելով որևէ միջոցի առաջ, Մոսկվայի աջակցութեամբ անցնում է «վճռական գործողութիւններին»⁴:

Նշենք, որ Երևանում և գալմառներում Հայհեղկոմի և Ջեկալի դործադրած բացահայտ հետապնդում-հալածանքների պայմաններում ՀՅԴ Երևանի կառույցը դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ին Ս. Վրացյանի, Ե. Սարգսյանի, Հ. Իրադեկի (Հակոբ Տեր-Հակոբյան) և Ռ. Քաջբերունու նախաձեռնութեամբ ստեղծել էր Ընդհատակյա (անլեգալ) ղեկավար մի մարմին՝

¹ Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների արտքը 1920-1921 թթ., ԲՀԱ, Երևան, 2003, № 2, էջ 32:

² ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 95:

³ Նույն տեղում, ք. 96:

⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն. հ. IV, գիրք Ա: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 296:

ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեի՝ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ¹։
Կոմիտեին գործակցում էին ՀՅԴ Բյուրոյի քարտուղար Հովհ.
Դեկջյանը (Արմեն Սևան), Ս. Տեր-Թովմատյանը² և ուրիշներ³։

Հայաստանում ստեղծված ներքաղաքական բարդ իրա-
վիճակը դժվարին կացություն առջև էր կանգնեցրել ազատութ-
յան մեջ գտնվող ՀՅԴ գործիչներին։ Վճիռ կայացնելը այնչափ
դժվար էր ու պատասխանատու։ Արագածում գտնվող Կ. Սա-
սունին վկայում է, որ 1921 թ. հունվարի կեսերին Ռ. Քաջերու-
նին իրեն ուղարկած նամակում ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեի
անունից հայտնում էր այն մասին, որ «...բանտի ընկերների
կեանքը վտանգի մեջ էր, եւ որ, եթէ սեւէ շարժւոյ լինի, կը վա-
խենան, թէ բանտում ընկերներին կտտրեն, իսկ եթէ սեւէ գործի
չսկսինք, բոլոր նշաններից երեւում է, որ գարձաւ մեր ընկեր-
ները պիտի գլխատւին»⁴։ Մինչդեռ կենտրոնական բանտում
հուսահատություն մեջ գտնվող բանտարկյալների, հատկապես
ՀՅԴ պետական և սոցիալական գործիչների հետագա ճակատա-
գիրն օրեցօր օրհասական և վտանգված էր դառնում։ Ուստի
կանխագգալով, թե ինչ ճակատագիր է սպասվում բանտարկ-
յալներին, ՀՅԴ Հայաստանի ընդհատակյա կոմիտեն որոշել էր
ամեն միջոց գործադրել՝ բանտարկված գաշնակցականներին
ազատելու համար։

Երեանի կենտրոնական բանտից ՀՅԴ գործիչներին շու-
տափույթ ազատելու գործով էր մտահոգված նաև Ռ. Տեր-Մի-
նասյանը։ Բաշգառնեցի Մարտիրոսն իր հուշերում վկայում է,
որ դեռևս ղեկոսմբերի 10-ին՝ Տաթևի վանքում եղած ժամա-
նակ, Ռուբենը Երեանից Պարսկաստան հեռացող մի խմբից

¹ Տես Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տա-
րի, նոյեմբեր, № 1, էջ 83։

² Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո տարագրվել է Պարսկաստան։
Այնուհետև իսաստաթվել է Փարիզում, ուր զբաղվել է գրական գործունեությամբ։

³ Տես սույն տեղում, էջ 84։

⁴ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի,
նոյեմբեր, № 1, էջ 84։

(Արամ Ալէշուջյան, բժ. Բաղդիկ Բաղդասարյան, Նորայր Օհան-
ջանյան, Միք. Տեր-Գևորգյան, Օննիկ Մաճառյան, Արշակ Պո-
ղոյան) տեղեկացել էր Վրաստան մեկնող Հ. Օհանջանյանի
խմբի ձերբակալման մասին և այդ յուրը շատ էր վշտացրել
նրան: «Տաթևելից սկսած,- վերհիշում է Մարտիրոսը,- Ռուբէնը
դարձել էր խիստ մտախոհ: Նրան տանջում էր շարունակ այն
միտքը թէ՝ բոլշեւիկները անխուսափելիորէն պիտի գնդակա-
հարէին թէ՛ արդէն բանտարկուած բժ. Օհանջանեանի գահլիճի
բոլոր նախարարներին, թէ՛ միւս Դաշնակցական տկանաւոր
ընկերներին: Այս մշտապէս ծանր խոհերով ծանրաբեռ՝ նա
դարձել էր մոռյալ ու քչախօս»¹:

Հայաստանում ծափալվող աննախադեպ իրադարձութ-
յունները և պետական ու ռազմական գործիչների զանգւա-
ծային ձերբակալությունների լուրը ստիպում են Ռուբենին
Պարսկաստան անցնելու փոխարեն առժամանակ մնալ Զան-
գեղուրում²: Երեւանի կենտրոնական բանտից ՀՅԴ գործիչնե-
րին ազատելու ուղղությամբ Ռ. Տեր-Մինասյանը ձեռնարկ-
ում է որոշակի վճռական քայլեր: Բաշգառնեցի Մարտիրոսն
իր հուշերում պատմում է, որ Կապանի հանքերում եղած ժա-
մանակ, դեկտեմբերի 21-ին իր մոտ է կանչել Ռուբենը և
ուղարկել Երեւան՝ տալով հեռեկալ հրահանգ-հանձնարարա-
կանը. «—Մարտիրոս, դու անյապաղ պէտք է վերադառնաս
Երեւան: Բանտարկուած ընկերներին անխուսափելիորէն մահ
է սպառնում: Բոլոր միջոցները պէտք է դորձադրես՝ բանտից
ազատելու համար մեր ընկերներին կամ կաշառքի, կամ
գաղտնի փախուստի եւ կամ ապստամբութեան միջոցով
ազատելու համար»³:

¹ Հայրապետեան Ե., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգեառնեցի խմբապետ Մար-
տիրոսի յուշերը), (2), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԴ- տարի, մարտ, № 3, էջ 27:

² Տե՛ս Ստեփանյան Խ., Ռուբէն Տեր-Մինասյան (կյանքը և գործը), էջ 117:

³ Հայրապետեան Ե., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգեառնեցի խմբապետ Մար-
տիրոսի յուշերը), (2), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԴ- տարի, մարտ, № 3, էջ 27:

մանն ու Ռուբենի մատնանշած «ապստամբություն» միջոցով ՀՅԴ գործիչներին բանտից ազատելու հրատապ գործին¹:

Նպատակ էր զրվել էր ատաջին հերթին կազմակերպել Հ. Օհանջանյանի և Արտ. Չիլինգարյանի փախուստը, որոնց կյանքն ավելի շատ էր վտանգված: Մարտիրոսը ծրագրել էր փախուստն իրականացնել համազույգացիներ Մաղաթ Հակոբջանյանի, Հովհաննես Քոչարյանի և բանտում գտնվող նրանց եղբայրների՝ Մակեդոն Հակոբջանյանի և Արտեմ (Արտուշ) Քոչարյանի² միջոցով³: Փախուստի ծրագրի համաձայն՝ Մակեդոնն ու Արտուշը Հ. Օհանջանյանի և Արտ. Չիլինգարյանի համաձայնությամբ առնելուց հետո, որևէ միջոցով պետք է կապ հաստատեին բանտապահներից մեկի հետ, կաշատեին նրան և ապա Ծննդյան տոների սրատրվակով պետք է հաջողեին դուրս գալ քաղաք, պայմանավորված վայրում և ժամին պետք է հանդիպեին Քաչգասնեցի Մարտիրոսին, որն իր գինիսըներով նրանց կփախցնեի Քաչգասնի գյուղ: Հստիարի սկզբներին Մարտիրոսը, Մաղաթին և Հովհաննեսին տալով բավական քանակությամբ աղբյուրական բռնեք, Քաչգասնից ուղարկում է Երեան: Մաղաթն ու Հովհաննեսը կարողանում են տեսակցել Մակեդոնին և Արտուշին, նրանց փոխանցել Մարտիրոսի ուղարկած նամակն ու

¹ Նույն տեղում, էջ 31-32:

² ՀՅԴ անդամ Ա. Քոչարյանը (հաշվառման Մարտիրոսի կնոջ եղբայրն էր (տե՛ս Խմբակետ Մարտիրոս Աբրահամյան-Քաչգասնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, էջ 204): Հայ-քարաբանական ընդհարումների շրջանում Ա. Քոչարյանը ակտիվորեն մասնակցել է ինքնապաշտպանական մարտերին: Ներգրավված է եղել ՀՅԴ Չինական ֆրոնտի («Չիֆոն») գաղտնի աշխատանքների մեջ: Եղել է Սև Մարտիրոսյան (այժմ՝ Կանադայում) ՀՅԴ գեներլ ընդունման և բախշման արևեստի վարիչը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 27, ք. 1): Ջերբակովը էլ լիմիտյան գործով և իր եղբոր Մարգարի հետ մատել Ռոստովի բանտում: Նրանց որպես ՀՅԴ անդամ մատնել էին ցարական պահնորդական բաժնի գործակալներ խմբակետ Արևանն ու Հարություն կամ Շահրազ Շահվերդովը (Լոռու Բզանատ գյուղից): Ըստ վերջինիս ցուցմունքների Քոչարյանը իբրև դաշնակցական եղել է Լոռու շրջանում Հովհ. Թումանյանի օգնականն ու զինակիցը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4402, 4403, 4444, տե՛ս մահ Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության բողոքարկները: Հովհաննես Թումանյանի դատական գործը, «Աժ», Երևան, 2009, ապրիլ-հունիս, № 1 (26), էջ 168):

³ Տե՛ս Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբությունը (հաշվառման խմբակետ Մարտիրոսի յուշերը), (3), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1956, ԼԴ տարի, ապրիլ № 4, էջ 17:

դրամը, ապա Մենդյան տոների առիթով կաշառում են մի վրացի բանտապահի և դուրս գալիս քաղաք՝ պայմանավորված վայրում բնակեցնելին հանդիպելու համար: Յալօք, բանտի վարչությունը ինչ-ինչ ճանապարհով բացահայտում է փախուստի ծրագիրը և կալանավորում վրացի բանտապահին¹: Փախուստի ծրագրի ձախողումից հետո շարունակվում է զինված խմբերի կազմակերպումը և ապստամբությունն նախապատրաստությունը տեղե-րում²:

Միաժամանակ Հայհեղկոմն օրեցօր ավելի էր հակվում կարծր քաղաքականության: Ռուսաստանի օրինակով, գեկտեմբերի 8-ի գեկրեաով փորձելով իրականացնել «ապմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը³, Հայհեղկոմը Երևանում և գավառներում 1921 թ. սկսեց սեփական ժողովրդի համատարած կոդոստ: Կեղեքի հասարակությունը՝ սա էր Հայհեղկոմի գլխավոր ու միակ հոգսը: Խուզարկվում, աղքատ և թշվառ բնակչու-թյունից բռնագրավվում էին բնակարանները, պարենամթերքը, տան կահ-կարասին, ապրուստի վերջին միջոցները և այլն՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանին օգնելու համար:

Հայհեղկոմն այդ քաղաքականությունն իրականացնում էր ներդործժողկոմի միջոցով, որն իրրև ՀՍԽՀ բարձրագույն վարչական մարմին, առավել մեծ զործառույթներ ուներ մյուս կոմիսարիատներից, ինչպես, որ նախատեսված էր Հայհեղկոմի 1920 թ. գեկտեմբերի 14-ի գեկրեաով⁴: Ս. Կասյանի և ներգործ-ժողկոմ Ի. Դովլաթյանի 1920 թ. գեկտեմբերի 13-ի հրամանում այդ մասին ասվում էր. «Յայտարարում եմ, որ խուզարկութեան և բանտարկութեան իրաւունքը պատկանում է Երևան քաղա-

¹ Տես նույն տեղում:

² Տես Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 45:

³ Տես Դանիելյան Ա., Հայհեղկոմի միջոցառումները Հայաստանի բնակչության սոցիալ-կենցաղային դրության փոփոխությունների ուղղությամբ (1920 թ. դեկտեմբերի 2-1921 թ. փետրվարի 18), «Պատմություն և մշակույթ», Բ, Երևան, 2011, էջ 247:

⁴ Տես Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեւոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), էջ 426:

քի Բանաւորա-գիւղացիական խորհրդային Միլիցիային և ԱՄՏԱ-
ԿԱՐԳ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ, ըստ Հրամանների, որոնք պէտք է կրեն
ստորագրութիւնը բնկեր Խուզարեանի, կամ նրա տեղապահ
բնկեր Երիցեանի, բնկեր Այվազեանի, կամ նրա տեղապահ բն-
կեր Ամատունու (Ամատունի Վարդապետյան — Գ. Ա.): Բնակա-
րանների բնակիչների խտութիւնը, տեղափոխութիւնները և
բնակարանային պայմանների պարզարանութիւնը թույլատրուում
է առ[աւտեան] ժամը 8-ից մինչև երեկ[ոտեան] ժամը 8-ը բնա-
կարանային բաժանմունքի կառավարիչ բնկեր՝ Դանիէլեանի
ստորագրութիւնը կրող օրդերներով, բնակարանային բաժան-
մունքի գործակալների միջոցով, իսկ պարենաւորման միջոցնե-
րի աւելցուելը հաշւի առնելը պարենաւորման ժողովրդական կո-
միտար՝ բնկեր Բէզգազեանի հրամանագրերով»¹:

Իշխանութիւնների կամայականութիւնները չափ ու
սահման չունենին: Պետական ապարատը գուրկ էր պատասխա-
նատվության զգացումից ու կարգապահութիւնից: Չարաշա-
հումների, անիրավութիւնների, ազգաբնակչության կեղե-
քումների դանդաժային բնույթ ստացած երևույթների առյու-
ծի բաժնի հեղինակները պաշտոնատար անձինք էին, որոնք
առաջնորդվում էին անհատական մանր ու զծուծ շահերով:
«Զինվորական կարիքների համար» հնարովի պատճառաւ-
նությամբ առաջին հերթին բռնադրավում են ՀՅԴ հայտնի
գործիչների ու մամուլականների (Ավ. Սահակյանի, Հ. Օհան-
ջանյան, Ս. Արարատյան, Ռ. Տեր-Մինասյան, Այ. Խաախյան և
այլոց) բնակարանները, յուրացվում պետական հիմնարկների
գույքը՝ անձնական օգտագործման նպատակով: Դեպքերի
սկանառես Օ. Մխիթարյանը այդ մասին զրոււմ է. «Պէտք է
խոստովանիլ նաև, որ ալան-թալանէն առիւծի բաժինը կը
վերցնէին նաև իրենք, օրւայ իշխանաւորները: Բռնագրաւման

¹ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 2, ք. 91, տե՛ս նաև ց. 3, գ. 1, ք. 20:

«սխտեմի» առաջին անձնական օրինակը աւաւ յեղկոմ Աւիւր, իր անձնական բնակարանն ու պաշտօնատեղին կահաւորելով ըստ խանական ճաշակի...»¹: Զ. Յոլյանը, որը նույնպէս ակահատեա է եղել բոլշեիկներին՝ ժողովրդի հանդեպ գործած չարագործություններին, գրում է. «Էւրաքանչիւր կոմունիստ, պաշտօնեայ կամ գինուոր՝ բռնագրաւում էր այն տունը, որը դիւր էր գալիս իրեն»²:

Բազմաթիւ են բռնագրավումների և ալան-թաւանի մասին փաստող վկայութիւնները: Ահափասիկ, բոլշեիկյան այդ օրերի իրականությանը բնորոշ մի օրինակ: Իրադարձութիւններին ակահատեա Օ. Բոլդուինը գրում է. «Աւարներու քանակը, զոր կոմիսարները հաւաքեւ էին իրենց իշխանութեան շրջանին, աննկարագրելի էր: Մէկ սենեակի մէջէն մօտաւորապէս յիսուն գոյգ զանազան տեսակի կօշիկ գտանք, գոհարեղէններ, ոսկի ռուպլիներ, շապիկներ, եւրոպական կերպասի զգեստներ և Կովկասի մէջ պատրաստուած պզտիկ արծէքով արծաթ զարդեղէններ»³:

Յաւալի է նշել, որ բռնագրավումներին իր մասնակցութիւնն է ունեցել նաև հայ նշանավոր զրոգ-մանկավարժ Ղազարոս Աղայանի օրդին, Երեան քաղաքի և դավառի հեղկոմի (նախագահ՝ Մնացական Թավաքալյան)⁴ անդամ Մուշեղ Աղայանը⁵:

¹ Մխիթարեան Օ., Փետրուրեան ապստամբութեան աղբիւրները (տես Փետրուր 18 (ժողովածու), Փրակա, 1927, էջ 33):

² Աշխատունի Զ. (Զաքար Յոլյան), Դիտուցներ մեր ազատութեան պայքարից (I), էջ 128:

³ Պոլտոնի Օ., Ուլ, աշխ., էջ 131:

⁴ Հեղկոմի անդամներն էին Մուշեղ Աղայանը, Արամ Մանուկարյանը, Արարս Մուրադյանը, Գևորգ Դանիելյանը և այլք (տես Դանիելյան Գ., Ավտոգարածի քնիքը (Հին բոլշեիկների իշխողութիւններ, գիրք Բ, էջ 207):

⁵ Մուշեղ Ղազարոսի Աղայանը (17.11.1888, Թիֆլիս-11.9. 1966, Երևան) մասնագիտությամբ եղել է երաժշտագետ, կոմպոզիտոր, օտրակահար և երգիչ: Սովորել է Ներսիսյան դպրոցում, ապա աշակերտել Սևկար Եկմալյանին: Որպես միմունճար որդի. բանակում չի ծառայել: Երաժշտական նախնական կրթությունը ստացել է Ս. Պետերբուրգի (1907-1911) երաժշտական ուսումնարանում: 1911 թ. անդամագրվել է ՌՍԴԲԿ-ին: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ լույս տեսողության պատճառով ազատվել է զինվորական ծառայությունից: Բաղարաւկան ակտիւ գործունեությամբ զբաղվել է 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից ետո: Նույն թվականի ապրիլից անդամագրվել է ՌՍԴԲ (բ)Կ-ին: Թիֆլիսում եղել է «Պրոլետար» հրատարակ-

Երևանում և գաղափարում բռնագրավումները կատարվում էին «Բռնագրավման և բնակարանային բաժնի»¹ (գլխավորում էր Հեղինա Թանիրյանը)² միջոցով: «Հայաստանցի» ստորագրությունը Հեղինակը «Անդունդի եզրին» վերադառնալով, հռչակում է «Ազատ Հայաստան» օրաթերթում գրում է. «Երաժշտացեալ» և «միայն ուսուցիչ» Ազատիանն ամենակատարի խաղարկուներին էր, որ երևան էր հանում մթերքներ – Ռուսաստան փոխադրելու համար»³:

չորրորդ վարչության անցած, այնուհետև՝ բոլշևիկյան «Волна» քերթի տեխնիկական խմբակի և հրատարակիչ: Սրբագրել է Վ. Լենինի՝ «Դեկտորյուն և հեղափոխություն» տեսքերով հրատարակվող աշխատությունը: 1919 թ. հունիսին վրաց մենշևիկյան խլիստությունները, որպես բոլշևիկի, ձերբակալում են Մ. Աղայանին և նետում Օրդոնաբայի բանտ՝ Կապարու (Աղայանի ընտանիքի) մտերիմ բարեկամ Հովի. Թումանյանի երաշխավորությամբ Մ. Աղայանը մեկ ամիս անց ազատվում է բանտից, սակայն արտաքսվում է Վրաստանից: Հովի. Թումանյանին նաջողվում է Մ. Աղայանին տեղափոխել սույլ Հայաստան՝ Հաստատվելով Դիլիջանում՝ Մ. Աղայանին այցելող երգեցողության դասեր է տվել տեղի պրոդյուսեր, Հայաստանում ծագած 1920 թ. մայիսյան հակահեղափոխական խռովության ժամանակ լինելով նրա ակտիվ մասնակիցներից՝ ձերբակալվել և դատապարտվել է. գնդակահարության: Մակայն, դարձյալ Հովի. Թումանյանի միջամտությամբ, պատիժը մեղմացվել է, այն փոխարինվել է չորս տարվա բանտարկության: Դատված անցկացրել է Դիլիջանի, ապա՝ Երևանի գինեգործական բանտերում: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո (1920 թ. դեկտեմբերի 2) ազատվում է բանտարկությունից և նշանակվում էրևան քաղաքի և գավառի հեղինակ անդամ, միաժամանակ վարում էրևան քաղաքի Լուսինյան վարչի պարտականությունը: 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակից հետո բոլշևիկյան գինեական ուժի հետ մեկտեղ անցել է Դամարքու: 1921 թ. մարտ-ապրիլին եղել է Դամարքուի նախագահ Ն. Յանիշևսկու գլխավորած բոլշևիկյան ջոկատի 3-րդ վաշտի (հրամ.՝ Ս. Բոգիմսկի) րսողներ: 1922 թ. օգոստոսից մինչև 1923 թ. հունիսը աշխատել է «Խորհրդային Հայաստան» քերթում, որպես քարգնամիչ: 1923 թ. հունիսի 1-ից մինչև 1924 թ. ապրիլի 1-ը գլխավորել է ՀԿԿ ԿԿ կուսակցության պատմության բաժնի պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնը: 1925-1930 թթ. Մ. Աղայանը սովորել է Մոսկվայի կոմսոբկուստորիայում, որն ավարտելուց հետո հաստատվել է Երևանում և գլխավոր ստեղծագործական կյանքով: 1933-1935 թթ. աշխատել է նյուրական կուլտուրայի ինստիտուտում, որպես ավագ գիտաշխատող, 1935-1939 թթ. եղել է Հայաստանի կոմպոզիտորների միության նախագահը: 1939 թ. ստացել է ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործչի կոչում: 1944 թ. մարտից պաշտոնավարել է ՀԽՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտում և դասավանդել պետական կոմսոբկուստորիայում: Շ. Տալանի հետ կազմել ու հրատարակել է Մայր-Նովայի (1946), Ջիվանի (1955) և Շերանի (1959) երգերի ժողովածուները: Ի դեպ, Մ. Աղայանի երկրորդ կինը Հովի. Թումանյանի Նովայի դուստրն էր (տես ՀԱԱ, ֆ. 4, ց. 2, գ. 303, ր. 1-40, տես նաև ԳԱԹ, Մուշեղ Աղայանի փոքր, գ. 1706, 1707, 1708, տես նաև Թումանյան Ն., Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1987, էջ 203-204, տես նաև Թումանյանի գավալները Աշխեն. Հուշեր և ընտանեկան պատմություններ: Խմբ.՝ Ն. Թովախյան-Խաչատրյան, Երևան, 2011, էջ 84, 122-123, 316, տես նաև Ասատրյան Ա., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ. 50, Երևան, 2010, էջ 26, 251):

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 2, ր. 102:

² Տես Դանիելյան Գ., Ավտուգարածի քյիջը, (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 207):

³ Հայաստանցի, Անդունդի եզրին (1), «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, ապրիլի 1, № 35: Որ Մ. Աղայանը եղել է երգվաթ բոլշևիկ, վկայում է նաև հետևյալ վաստը: Հին բոլշևիկ Անուշավան Վարդանյանի կողմից Մ. Աղայանին 1940 թ. տրված բնուրագրականում նս-

Հայհեղկոմի անհարկի և անօրեն բռնագրավումներն է՛լ ալելի ծանր վիճակի մեջ զրեցին 1915 թվականից հետո և 1918-1920 թթ. Հայաստանը և նրա մայրաքաղաք Երևանը հեղեղած հարյուր-հազարավոր անապատառներին: Բնակչությունը թա-
յանվում էր, զրկվում ապրուստի միջոցներից, սննդամթերքից ու շարժական գույքից: Երկիրը մատնվում էր համատարած սո-
վի ու հուսահատություն¹: Բոլշևիկների ապագային ու լկաի
վարքագիծն այնտեղ էր հասել, որ «օգնություն եղբայրական
Ռուսաստանին ու Ազրբեջանին» կարգախոսով՝ այդ թալանի
մի մասն ու հայկական բանակի ռազմամթերքն ուղարկվում էր
Ազրբեջան ու Ռուսաստան, որոնց բանակներն այդ օրերին
ներխուժել էին Հայաստան և փորձում էին խեղդել Գարեգին
Նժդեհի ղեխավորած Լեռնահայաստանը²: Հ. Իրազեկի վկա-
յությունով. «Նրանք (իմա՝ բոլշևիկները — Գ. Ս.) սկսեցին գէպի
Ռուսաստան տանիլ Հայաստանի բամբակը, կաշին, պտուղնե-
րը, կենդանիները, հայկական բանակի թնդանօթները, ռազ-
մամթերքը, հագուստները, ամեն ինչ: Անգամ հայ որբերի բե-
րանից խլելով Ամերիկեան խտացած կաթն ու ալիւրը, ուղար-
կեցին որպէս նուէր խորհրդային Հայաստանի կողմից քոյր
Ռուսաստանին և Ատրէշեջանին»³:

Հայհեղկոմը հրամաններ էր արձակել, համաձայն որի՝
յուրաքանչյուր հայ ընտանիք պարտավոր էր իր տան մեջ կե-
րակրեր և խնամեր Կարմիր բանակի 2-ից մինչև 6 ուսու դին-
վոր: Դեպքերի ականատես Ս. Տեր-Թովմասյանը գրում է. «Երե-
ւանի խիտ բնակչութեան համար, այս կարգադրութիւնը ան-

վում է. «Ընկ.[եր] Մուշեղ Ղազարուի Աղայանին ճանաչում եմ 1924 թվից: Ընկ.[եր] Մուշեղ
Լենինի և Ստալինի գործին (մվիւրված կայուն բուշևիկ է: Նա պայքարել է տրոցկիստանա-
ցիոնախիստական բոլոր տեսակի բերումների դեմ և աշխատել է անշեղորդ կյանքում
իրականացնելու կուսակցության գիծը» (Գ.ԱԹ, Մուշեղ Աղայանի ֆոնդ, գ. 1711):

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Վերջին անցքերը Հայաստանում, «Աշխատատեղ»-ի լրատու, Թիֆ-
լիս, 1921, փետրուարի 24, № 3:

² Տե՛ս Մահակեան Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 164:

³ Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցկալից: Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ, էջ 93-94:

մարդկային էր ևւ արտատոց: Դէպքեր գիտեմ, երբ 7 հոգեանոց ընտանիքի մը պարտադրուած էր 5 կարմիր բանակային: Եւ երեւակայել, որ այս բոլորը մէկ սենեակի մէջ, կիներու և մանուկներու կողքին»¹:

Երկրում ծայր առած ամենաթույլության պայմաններում ոտնահարվում էին մարդկային բոլոր իրավունքները, արգելվել էին ազատ խոսքն ու մամուլը, բոլոր տեսակի համարները, բացի բոլշևիկյան մամուլից և ժողովներից: «Բացի Խորհրդային իշխանությունից—աւելի ճիշտ կը լինի ասել—բացի կոմունիստական կուսակցությունից, ոչ ոք մամուլ չունէր: Խստիւ արգիւտած էր ոչ-կոմունիստական թերթերի գոյութիւնը»²: Բանն այնտեղ հասավ, որ իշխանությունները շատ զպրոցներ վերածեցին գորանոցների, իսկ գործող զպրոցներում արգելվեց Հայոց պատմութիւն, գրականութիւն, Հայաստանի աշխարհագրութիւն աւարկաների գտնաւանդումը, հայտարարելով, որ դրանք «...վաղուան սերունդին մէջ դարձեալ պիտի դրոշմեն ազգայնականութեան և հեղափոխութեան «զգուելի» սերմերը»³: Լուսժողկոմի 1920 թ. գեկտեմբերի 31-ի երկու հրամաններով պետական, հասարակական և մասնավոր զպրոցներում արգելվեց կրօնական աւարկաների դասավանդումը⁴: Ըստ էութեան, Հայհեղկոմը վեր էր ածվել ռազմական իշխանութեան, և ժողովրդի հետ նրա միակ կապը կողոպուտն ու բռնի ուժով նրան սարկական հնազանդութեան մէջ պահելն էր:

¹ Թաքուլ Ս.[Սահակ Տեր-Թովմասյան], Փետրուար 18ի պատմական արժէքը (2), «Յառաջ», Փարիզ, 1929, փետրվար 20, № 886:

² Աշխատունի Ջ. [Զաքար Յոյան], Դրուակներ մեր ազատութեան պայքարից (1), էջ 131:

³ Վարդան [Թյոթյունճյան Վարդան], Կարմիր Հայաստանի կարմիր օրերը, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, մարտի 4, № 697:

⁴ Տե՛ս ՀՍԽՀ ղեկրեւների և հրամանների ժողովածու, պրակ 1 (1920 թ. մայիսի 29-1921 թ. փետրվարի 18), էջմիածին, 1921, էջ 16, տե՛ս (ուս Սուրբասյան Հ., Եկեղեցու սեփականութեան բռնագրավումը Խորհրդային Հայաստանում (1920 թ. դեկտեմբեր-1921 թ. փետրվար), ԼՀԳ, Երևան, 2014, № 1, էջ 99:

Նշանավոր պատմաբան Բ. Բորյանը առաջին բոլշևիկ¹ պատմաբաններից էր, ով համարձակորեն համոզիչ փաստարկներով մերկացրել է Հայհեղկոմի հակաժողովրդական քաղաքականությունը²։ Թվարկելով Հայհեղկոմի հակաօրինական հրամանագրերն ու կատարած ապօրինի գործերը՝ նա գրում էր. «Հեղկոմը ձեռնարկեց անխնա և վճռական բռնազրավումներ, առանց խտրության և առանց դատակարգային սկզբունքի, առանց հաշվի առնելու գյուղացիության ընդհանուր տնտեսական դրությունը և նրա հոգեբանական վիճակը։ Բռնազրավումը տեղի էր ունենում անկազմակերպ ձևով, չունեւ ծրագրված ու հեղափոխական-դատակարգային բնույթ և կատարվում էր անհարկի բռնություններով»³։

Երևանում և զավառներում տեղի ունեցող չարադետ իրավարձությունների մասին լուրերը հասնում էին կենտրոնական բանառ։ «Վար-Առ» ստորագրությունը հեղինակն իր հուշերում գրում է, որ Համազասպը խիստ վշտացած էր ժողովրդի նկատմամբ բոլշևիկների գործած բռնաճնշումների համար և քանիցս վրդովված ասում էր. «...ի՞նչ էք ուղում արիւնաքամ եղած ժողովրդից, ինչո՞ւ էք քանդում մեր հայրենիքը»⁴։

Գաբրիել Լազյանը, ով որպես սպա ծառայություն մեջ էր գտնվում Երևանի պահակազորում, Համազասպին նվիրված ակնարկում ուշագրավ դրվագ է պատմում նրան 1921 թ. հունվարի 11-ին վերջին անգամ բանառում տեսնելու մասին. «Երեւանի պահակազորի հերթապահ սպան էի. բանտին չըջակայքը գտնուած պահակները փոխելու ատեն, փափաք յայտնեցի

¹ Պետական գործիչ, պատմաբան Բ. Բորյանը ՌՍԴ(Բ)Կ անդամ էր 1903 թվականից։ Ձոռ է գնացել ստալինյան բռնությունների՝ 1938 թ.։

² Բ. Բորյանի աշխատության մանրամասն քննությունը տես Արամեան Ս., Ուշագրավ խոստովանություններ (Ա), «Յոսաքեր», Գաիիրէ, 1931, ԺՁ տարի, մարտ 3, № 282, (Բ), մարտ 4, № 283, մարտ 3, № 282, (Գ), մարտ 5, № 284։

³ **Борян Б.**, Армения, международная дипломатия и СССР, М-Л, 1929, т. 2, с. 126.

⁴ **Վար-Առ**, Բանտարկելուի յուշերից (VIII)։ Համագասպը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 20, № 25։

բանտապետին՝ այցելել բանախ ներսը: Լսած էի, որ հերթապահ սպաներուն կը արուի այդ թույլատու թիւներ: Հետաքրքիր էի տեսնելու մեր գունդի ուսու գնդապետ Քելլերը, որ բանտարկուած էր: Նոյն խուցին մէջ գուգաղիւարար հանդիպեցայ Համադասպին, հագիւ թէ իմացաւ, որ արեւմտահայ սպայ մըն է իրեն հետ խօսողը, սկսաւ մտերմօրէն գրուցել: Հոգեպէս բնկճուած էի և նախադգացումը ունէի, որ բոլջեւիկները ազատ մնացողներէս ալ նոյն փնտակին պիտի ենթարկէին¹:

Այս ամենով հանդերձ, օրակարգում գրիկից հայ սպաների աքսորի հարցը: Այդ չարանենդ մտադրությունն անարգել ի կատար ածելու նպատակով հարկավոր էր ազատվել հիմնական խոչընդոտից՝ Դրոյից²: Ա. Տեր-Թովմատյանի վկայությամբ. «...Հայաստանցիին համար Դրօն ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ, խորհրդանշել էր իր խել ապահովութեանը: «Որքան ատեն որ Դրօն կայ, մեծ զէպքեր չեն կրնար տեղի ունենալ մեր երկրին մէջ»³: 1921 թ. հունվարի 11-ին 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Հեկիերի «հրապարակ» Հայաստանից իր գինաւից սպաների հետ միասին Բաքու, այնտեղից՝ Մոսկվա «պառավար» աքսորի է ուղարկվում Դրօն: Նրա մեկնումը ծանր տպավորութիւն է թողնում ժողովրդի վրա: «Դրօն և սպաներին ճամբու գնելու համար, հաւաքուել էր մեծ բազմութիւն, որ «մնաս-բարեւ»-ի փոխարէն յորդառատ արցունք էր թափում:

¹ Լազեան Գ., Համազասկ Արտանճտանց (Դձերը հայ ազատագրական շարժումն), էջ 73-74:

² Տե՛ս Պետրոսեան Թ., Դրօ (1884-1956), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1956, Լ.Գ. տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 28: Հայկեղիոմի 1921 թ. հունվարի 4-ի հրամանով Դրօն ազատվել էր ԱԽՀ բանակի հրամանատարի պաշտոնից և նրա փոխարեն նշանակվել էր բոլշևիկ Մ. Մոլոդչանովը, կոմիսար՝ Ի. Սվիրիդովը (տե՛ս Боевой путь 11-ой Красной армии в период установления и упрочения Советской власти в Армении (май 1920-ноябрь 1921 гг.), էջ 175): Մ. Մոլոդչանովի հրամանի համաձայն՝ բանակը բաժանվեց 4 մարտական խմբերի և բանակային օժանդակի: Նոր Բայազետի խմբավորման հրամանատար նշանակվեց Գ. Բեկ-Ջուրաբյանը (տե՛ս Բաղդասարյան Ա., Քուղարացիական պատերազմը Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 18): Ոստ Լուրյան, Գ. Բեկ-Ջուրաբյանը փոխարինեց Համազասպին:

³ Թաթուլ Ս. [Սահակ Տեր-Թովմատյան], Փետրուար 18ի պատմական արժեքը (2), «Յառաջ», Փարիզ, 1929, փետրվար 20, № 886:

Բոլորը բնագլխաբար գգում էին, որ այլևս չպիտի տեսնէին այն մարդուն, որի ներկայութիւնը քիչ թէ շատ զսպում էր կոմունիստներին»¹, - գրում է ակադեմիկոս Զ. Յոլյանը:

Ներքաղաքական իրավիճակը երկրում էլ ավելի սրվեց և ձերբակալութիւններն ու բռնատարկութիւնները համատարած բնույթ ստացան, երբ 1921 թ. հունվարի 14-ին Հյուսիսային Կովկասից Երևան ժամանեց Համառուսաստանյան արտակարգ հանձնաժողովի (ՀԱՀ) կովկասյան ներկայացուցչութեան լիազոր, «Համառուսական դահճապետի համբաւ փաստակած»², Ս. Վրացյանի զիպուկ բնութագրմամբ՝ «արիւնկալ»³ Գևորգ Աթարբեկյանը⁴: «Հայ ժողովրդի այդ տպերախոս զաւակը Հայաստան եկաւ սարքելու բարթողիմէոսեան զիշերներ՝ իր ցեղի տառապած որդիների համար»⁵, - գրում է Հ. Կոսոյանը: Գ. Աթարբեկյանին՝ ՀԱՀ-ի կովկասյան ներկայացուցչութեան կողմից ղեկտեմբերի 26-ին տրված վկայականում ասվում էր, որ նա ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի որոշման համաձայն՝ գործուղվում է Խորհրդային Հայաստան, որպէս «Կովկասում ՀԱՀ-ի լիազոր ներկայացուցչութեան լիազոր ՀԱՀ-ի օրգաններ կազմակերպելու, նրանց հրահանգավորելու և գործողութիւնը միավորելու համար»⁶:

Երևան ժամանումից կարճ ժամանակ անց, Գ. Աթարբեկյանը, Հայաստանում իշխանութեան գրեթե բոլոր գործառնութեաների վերահսկողութիւնը կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Կ. Պոլսում հաստատված «Ռազմիկ» շաբաթաթերթի նախկին խմբագիր Գ. Տեր-Ռուբինյանը, որը քաջատեղյակ էր Հայաստանում տեղի ունեցող քաղաքական անցուղարձին, «Վերջին լուր» օրաթերթին աված թղթակցութիւնում գրում էր. «Աթարպէկեա-

¹ Աշխատունի Զ. [Զաքար Յոյան], Կրուպնիկ մեր ազատութեան պայքարից (I), էջ 128-129:

² Աշխատունի Զ. [Զաքար Յոյան], Կրուպնիկ մեր ազատութեան պայքարից (I), էջ 129:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 510:

⁴ Տե՛ս Амирханян Ш., Из истории борьбы за советскую власть в Армении, Ереван, 1967, с. 94.

⁵ Կոսոյեան Հ., «Բանալի քարերն էին աղաղակում», էջ 35:

⁶ Կարապետյան Հ., Սնծ պայքարի մարդիկ, էջ 423:

նի Երեւանի գալով տեղական «Ջեկան» իր ազդեցութիւնը կը տարածէ և ստուերին տակ կը թողու յեղիտմը (յեղափոխական կառավարութիւնը), այդպիսով իր ձեռքը կառնու երկրի իրական ղեկավարումը»¹: 1921 թ. հունվարի վերջին Ջեկային կից տեղեկացնելու համար (անվանովը է նաև Զինվորական Ջեկա)² Կարմիր բանակում հակահեղափոխական հանցանքների դեմ պայքարելու համար³: Այդ նպատակով կազմվեց նաև հատուկ նշանակութիւն ջոկատ, որի պետ նշանակվեց Պատիգորսկի օկրուգի զինվորական կոմիտար Նիկոլայ Յանիչեակին⁴:

Դրոյին Հայաստանից հեռացնելուց հետո՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանութիւնն ուղիղ ցուցումով և Գ. Աթարբեկյանի ու Ա. Նուրիջանյանի անմիջական ղեկավարութիւնով իրականացվում է ՀՀ բանակի սպաների աքսորը Հայրենիքից⁵: Նորահայտ արխիվային վավերագրերը փաստում են, որ Հայ սպաների աքսորն անմիջականորեն կատարվել է ՌՍՖՍՀ ռազմահեղափոխական խորհրդի նախագահ, ռազմածովկոմ Լ. Տրոցկու հրահանգով: Վերջինս սահմանել էր, որպեսզի «բոլոր դաշնակցական սպաներն ուղարկվեն Ռուսաստան, իսկ նրանց տեղը զբաղեցնեն ռուս սպաներն ու զինվորները»⁶: Ընդ

¹ Տեր-Ռուքինեան Գ., Պաշտօնական սարսափը Հայաստանի մէջ: Ինչպէս կալանաւորուեցան հայ սպաները եւ ինչպէս մեռաւ Սպարապետ Նազարպէկեան (Ալանատեսի մը սրտառու էլ եւ յուզիչ պատմամաները), «Վերջին յոր», Կ. Պոլիս, 1921, մարտ 7, № 2119:

² Տէս Դարբինեան Ռ., Բոլշեւիկեան ճիւղաներուն մէջ (Անցեալի յուշերէս փրցուած էջեր), (Բ), էջ 23:

³ Տէս Հայոց պատմություն, Կ. IV, գիրք Ա: Նորագոյն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 290:

⁴ Տէս Յանիչեակի Ն., Ռեպուտացիոն և մարտական անցյալից (Հին բոլշեւիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 246, տէս նաև Мнацаканян А., Посланцы Советской России в Армении, Ереван, 1959, с. 218.

⁵ Տէս Գ. Տեր-Ռուքինեան, Պաշտօնական սարսափը Հայաստանի մէջ: Ինչպէս կալանաւորուեցան հայ սպաները եւ ինչպէս մեռաւ սպարապետ Նազարպէկեան (ականատեսի մը սրտառու էլ եւ յուզիչ պատմամաները), «Վերջին յոր», Կ. Պոլիս, 1921, 8-րդ տարի, մարտի 8, № 2120, տէս նաև Սուրմենեան Գ., Տաճկահայ զինուոր եւ զինուորականութիւնը մահ տաճկական ապստամբական շարժումներուն մէջ, Պէտրոք, 1967, էջ 113:

⁶ Геноцид армян: ответственность Турции обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии, т. 2, ч. 1, док. № 1023, с. 337, տէս նաև Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մէջ, էջ 142:

որում, ՀՍԽՀ ապագա որոշումներում Ա. Նուրիջանյանը Հայ սպաների աքսորի վերաբերյալ «Կոմունիստ» օրաթերթին տված հարցազրույցում բերել էր այն անխոհեմ պատճառաբանությունը, թե իբրև հին սպաների «...ներկայությունը բանավորում անուղղելի վնաս կհասցնէր երիտասարդ կարմիր բանակին...»¹:

Սպաների առաջին խումբը (100 հոգի) Հայաստանից աքսորվել է 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին, ապա՝ 1921 թ. հունվարի սկզբին²: Գ. Աթարբեկյանի՝ Հայաստան ժամանելուց հետո նրա կարգադրությունը հունվարի 20-ին անցկացվեց նոր ցուցակագրություն և արտաքսվող սպաների թիվը հասավ 1400-ի³: Նկատենք, որ ցուցակում տեղ էին գտել նաև այն սպաների անունները, ովքեր բանտարկված էին Չեկայի և Երևանի կենտրոնական բանտերում: Այսպես՝ ՀԱԱ-ում պահվող աքսորի գրանցված սպաների մի փաստաթղթում, որը վերնագրված է՝ «Ցուցակ Հայկական ՍԽՀ Արտակարգ հանձնաժողովում և հատուկ բաժնում զբաղված բանտարկյալների», նշված 102 մարդկանց թվում առկա են նաև գեներալ-մայոր Դ. Անդրիևսկին, գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանը և Համազասպ Սրվանձտյանը («Амазасп Серваздыан. хумбапет») անունները⁴:

Ցուցակում նրանք նշված են անկետային համարով և «Հանցավորություն» հարցի պատասխաններով: Համազասպը նշված է որպես «գաշնակ»⁵: Ցուցակում այլոց մեջ նշված են նաև Սերգեյ Միլիք-Յուլջյանը, Վահան Աֆրիկյանը, Արշ. Աստվածատրյանը, զինվորական, կուսակցական և պետական այլ նշանավոր գործիչներ⁶:

¹ Ինչո՞ւ օֆիցերությունն արքային խորհ. Հայաստանից: Ձրոյց ուղղմողովում ընկ. Ալիսի հետ, «Կոմունիստ», Երևան, 1921, յուլիսի 29, № 42, տե՛ս նաև Беседа с Наркомвоендел тов. Ависом, «Коммунист», Ереван, 1921, 29-го января, № 21.

² Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների աքսորը 1920-1921 թթ., էջ 32:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 3, ք. 44-45:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 45-շրջերես:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 44-45:

Տեղում աշխատելու համար տարբեր միջնորդություններով աքսորից կարողացել է ազատվել 218 մարդ¹։ Սակայն ձերբակալված փերսիշյալ բարձրատիճան գինյորականները ոչ ազատվեցին և ոչ էլ աքսորվեցին։ Նրանք այդպես էլ փակված մնացին Երևանի կենտրոնական բանտում²։ Նրանցից աքսորվում է միայն գեներալ-լեյտենանտ Կ. Համադյանը (Համադյան, Գամադյով)³։

Հունվարի 24-ին՝ ձմռան խոտաշունչ ցրտի պայմաններում, «... ուստական կարմիր բանակին մէջ հրամանատարական կազմը լրացնելու...» պատրվակով⁴ 1400 սպաների (Թ. Նազարբեկյան, Հովհ. Հախովերդյան, Մ. Սիլիկյան, Ա. Հովսեփյանց, Ա. Բեյ-Մամիկոնյան, Հ. Հախովերդյան, Գ. Շելկովնիկյան, Մ. Մելիք-Աղամալյան, Պ. Բեկ-Փիրումյան, Մ. Մելիք-Շահնազարյան և ուրիշներ) Սեմյոնովկայի լեռնանցքով ստբով Հասցնուս մեն Աղստաֆա (170 կմ), այստեղից գնացրով՝ Բաբու։ «Եւ Արարատեան գաշտի ձմրան սառնամանիքին սպայութեան կաբաւանը—մէջը Նազարբեկեան, Սիլիկեան և այլն զաւամեալ զօրավարներից սկսած մինչեւ ամենաերիտասարդ նորկուկ սպան—ուռով ճանապարհ բնկան գէպի հիւսիս գնալու համար, աւազակների նման՝ զօրեղ պահակազնդով շրջապատուած»⁵, գրում է ՀՅԴ գործիչ Հ. Իրազեկը։ Սպաների մի մասը արգելափակվեց Բաքվում, նեավելով բանտերը, մյուսներն աքսորվեցին Ռյազան՝ համակենտրոնացման ճամբարներ⁶։

¹ Տես Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների արսորը 1920-1921 թթ., էջ 33։

² Տես Կոտչյան Հ., «մանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 40-41։

³ Տես Գ. Տեր-Ռուքինեան, Պաշտօնական արտաքին Հայաստանի մէջ։ Ինչպիսի կալանաւորուցան հայ սպաները և ինչպիսի մեռաւ սպարապետ Նազարբեկեան (ակամաւտակի մը սրտառուլ եւ յուզիչ պատմամները), «Երբջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921, 8-րդ տարի, մարտի 8, № 2120։ Ի դեպ, հոգովածի հեղինակ Գաբրիէլ Տեր-Ռուքինյանը նույնպէս եղել է արսորված սպաների մէջ. սակայն ճանապարհին կարողացել է փախուստի դիմել և ազատվել (տես նույն տեղում, մարտի 14, № 2124)։

⁴ Նույն տեղում, մարտի 8, № 2119։

⁵ Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից։ Պատմական դէպքեր եւ սպորումներ, էջ 98։

⁶ Տես Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշեւիկեան մօրճի եւ քրքալան սպի միջեւ, էջ 143, տես նաև Լազեան Գ., էջ մը հայ սպաներու արսորելն։ Պարտի բանտին մէջ, «Յուսարեր», Գահիրէ, 1949, 1-7 տարի. փետրուար 21, № 276, տես նաև Վրացեան Ս., Երբջին անցքերը Հայաստա-

Հայաստանի բանակի սպայական կազմի աքսորն է՝ ավելի էր սրում երկրում աստիճանաբար հասունացող ներքա-
ղաքական լարվածությունը: «Վար-Ան» ստորագրությունը հե-
ղինակն իր հուշերում գրում է, որ Դրոյի և Հայ սպաների աք-
սորը ծանր էր տանում Համադասալը, որը «երկխոսյի նման ար-
տասունքում էր ափիցերությունը հեռացելուն առթիւ, մանաւանդ
Դրօի հեռանալուն առթիւ»¹:

Բոլշևիկյան բռնությունների ու ավերի անվերջ շղթայում
ստանդարտային օգակը ՀՅԴ գործիչների նկատմամբ իրագործվող
հալածանքներն ու ձերբակալություններն էին: Քաղաքական և
գինեփորական գործիչների գանդավածային ձերբակալություն-
ներից և աքսորից հետո, 1921 թ. հունվարի 24-ին, Ա. Նուբի-
ջանյանը Ազրբեջանի Կ(ր)Կ Կենտկոմի ներկայացուցչի հետ
ուղիղ գծով խոսակցություն ժամանակ Հայաստան էր. «Դաշ-
նակցականների կուսակցությունը բոլորովին սնանկացել է:
Առանձին մտափորականների և այդ կուսակցության վերնա-
խափի մանկավարիկների դեմ մենք անխնա պայքար ենք մղում,
մեկուսացնելով նրանց արտաքսումով և ձերբակալելով բան-
տերում: ...Մենք արգեն գինավաճառի և տրիբունալի դատի ենք
տվել այդ տարրերից շատերին: Մենք ձեռնարկում ենք ամե-
նաեռանդագին միջոցներ նաև այլ կուսակցությունների
նկատմամբ, ինչպես մենչևիկները և էսեռներն են: Մեզ մոտ,
ինչպես և ձեզ մոտ, այլ վերաբերմունք լինել չի կարող, քան
պայքարը նրանց դեմ»²:

նում, «Աշխատանք»-ի լրատու», Թիֆլիս, 1921, փետրարի 24, № 3: Հայ սպաների արտորի մասին մանրամասն տե՛ս Մարտիրոսյան Գ., Սև դավաճանության սպիտակ էջերից մեկը, «Նրկիր», Երևան, 1998, հուլիսի 4, № 57, տե՛ս նաև նույնի՝ Офицеры Республики Армения в концлагере города Рязани, Рязань, 2002, տե՛ս նաև Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների արտորը 1920-1921 թթ., ԲՀԱ, Երևան, 2003, № 2, էջ 32-51:

¹ Վար-Ան, Բանտարկելայի յուշերից (VIII): Համազասպը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 20, № 25:

² Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1921 թթ., Երևան, 2002, էջ 47, տե՛ս նաև Հ.Յ. Ղազնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութն-
րի ժողովածու), էջ 13:

Երեւանում Գ. Աթարբեկյանը ոչ մի կերպ չէր հաշտվում այն մտքի հետ, որ ՀՅԴ գեկափար գործիչներից շատերը, նաև շարքայիններն ազատ աշխատում են խորհրդային հիմնարկներում¹, իսկ նշանավոր գեմքերից ոմանք (Հովհ. Քաջազնունի, Հ. Տերտերյան և ուրիշներ) պաշտոններ են զբաղեցնում խորհրդային պետական հաստատություններում²: Գ. Աթարբեկյանը, ՀՅԴ-ին համարելով «ներքին թշնամի» և նախապառնջումներ տալով բռնությունն ու գեներին, Հայհեղկոմից պահանջեց պայքար ծավալել ՀՅԴ կուսակցությունը Հայաստանում վերացնելու ուղղությամբ³: Փարիզում լույս տեսնող «Ապագայ» թերթն այդ մասին գրում է. «Յեղ. [ափսոսական] կոմիտեն մեծ խստություններ կը բանացնէ գաղնակցականների դէմ: Պոլսեւիքները որոշած են Դաշնակցությունը արմատէն ոչնչացնել Հայաստանի մէջ: Յատուկ ցուցակ է կազմուած, որու հիման վրայ կը փնտռեն գաղնակցականներուն»⁴: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Գ. Աթարբեկյանին Հայաստանում գործելու լայն լիազորություններ տվել էր նաև ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը⁵: Գ. Աթարբեկյանը և՛ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմում, և թե Հայհեղկոմում ունեցավ իր ջերմ կողմնակիցները:

Գ. Աթարբեկյանի կոշտ և բռնի քաղաքականությունը պաշտպանվեց Հայհեղկոմի այսպես կոչված՝ «ձախերի» խմբի՝ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գ. Ալիխանյանի, Ա. Նուրիջանյանի, ներգործող կոմ Ի. Դովլաթյանի⁶ և Ջեկայի նախագահ Ն. Այ-

¹ Տե՛ս Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ, էջ 425:

² Տե՛ս Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, էջ 139:

³ Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ, էջ 425:

⁴ «Ապագայ», Բարիք, 1921, V տարի, փետրուար 19, № 10:

⁵ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, էջ 142:

⁶ Իսահակ Իվանի Դովլաթյանը (1887-1938) ծնվել է Շուշիում: Ավարտել է տեղի քննական դպրոցը: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Մոսկվայի Լսագրյան ճեմարանում, այնուհետև՝ Մոսկվայի համալսարանում: Բարձրում երկար տարիներ աշխատել է Ալ. Մանրաշյանցի մավրադյունաբերական գրասենյակներից մեկում որպես գրակիր: Սկզբում եղել է Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության («Սպեցիֆիկներ») անդամ, այնուհետև անցել է բոլշևիկյան կուսակցության շարքերը: Բ. Իշխանյանը նրան տվել է հետևյալ բնութագրականը. «Լա շատ քիչ հասկացողությամբ ունի այն գործից, որին նա ծառայում է. մինչև վերջին

վաղյանի կողմից¹: Հարկ է նշել, որ այդ տեսակետը չէր պաշտպանում Հայհեղկոմի նախագահ, նախկին հնչակյան Ս. Կասյանը, որը մեղմ և հանդուրժողական քաղաքականություն կողմնակից էր²: Ս. Կասյանի հետ միասին Գ. Աթարբեկյանի կարծիքը չէին բաժանում նաև Հայհեղկոմի և ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամ Ասքանազ Մոսովյանը և Ալ. Բեկդադյանը:

Հարկ է նշել, որ Բաքվում և Մոսկվայում նույնպես դժգոհ են եղել դաշնակցականների նկատմամբ Ս. Կասյանի և Աս. Մոսովյանի մեղմ վերաբերմունքից: «Յունուարի կեսերին, 1921 թ.-ը բռնում է Զ. Յոլյանը,- Յեղկոմի շրջանակում յամառ յուրեր կին պտտում, որ բանտարկուած Դաշնակցականների նկատմամբ Յեղկոմի անդամները բաժանուէլ են երկու մասի: Մի մասը, գլխաւորութեամբ Կասեանի, այն կարծիքին է, որ... բանտարկուած Դաշնակցականների նկատմամբ պէտք է վարել մեղմ քաղաքականութիւն, եւ դէմ էր նրանց զնգակահարումին: Միւս մասը, գլխաւորութեամբ Աթարբէգեանի, պնդում էր, որ ոչ մի զիջում չպէտք է լինի, այլ պէտք է լինի այն «յեղափոխական» գործելակերպը, որը եղել է Խ. Ռուսաստանում»³:

1921 թ. հունվարի վերջերին հրավիրված ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումը «ձախերի» ճնշման տակ ձայների մեծամասնությամբ ընդունում է ՀՅԴ-ի դեմ ուղղված երեք կետանոց բանաձև, որում ասվում էր. «...բանտարկել և մեկուսացնել բոլոր դաշնակցականներին և կենտրոնական և գավառային դաշնակցական կազմակերպությունների բոլոր ղեկավարներին, լիդերներին, նախկին կառավարությունների բոլոր անդամներ-

ել սօցիալիստական հասկացողությունների այբուբենը մտրոմ էր իր աւագ ըմկերներից» (Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բօլշեվիկեան բանտում, էջ 46): ՀՍԽՀ ներքին գործերի ժողովի նախագահից հետո Ի. Դովլաթյանը 1921 թ. հունիսին նշանակվել է Խորհրդային Ադրբեջանում ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ:

¹ Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 56:

² Տե՛ս Կարապետյան Հ., Սեմ պալլարի մարդիկ, էջ 425:

³ Աշխատունի Զ. [Զաքար Յոլյան], Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից (I), էջ 131:

րին...»¹: Այդ որոշման մասին Գ. Ալիխանյանը, Ա. Նուրիջանյանը և Ի. Դովլաթյանը 1921 թ. հունվարի 27-ին նամակով հայտնում են Բաքու՝ Գր. Օրջոնիկիձեին²:

Հայաստանում ստեղծված իրադրություն մասին հունվարի 28-ին Գր. Օրջոնիկիձեին տեղեկացնում են նաև Ս. Կասյանը և Ասք. Մոսովյանը, առաջարկելով ցրել «Հեղինակազուրկ կենսովոր, նշանակել նորը, ապա արմատապես փոխել հեղկումի կազմն ու անդամների թիվը՝ այն պարձնելով միատարր»³: Կասյանն ու Մոսովյանը պաշտպանում էին, որ բռնությունների քաղաքականությունը «ոչ միայն հեղինակազրկում է խորհրդային իշխանությունը բնակչության աչքում, այլև կարող է հանգեցնել անկազմակերպվածություն և անիշխանություն»⁴:

ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն քննարկելով Հայաստանից ստացված երկու փաստաթղթերը, 1921 թ. փետրվարի 1-ին Գր. Օրջոնիկիձեին և Վրաստանի հեղկոմի նախագահ, Կովկասյան բյուրոյի անդամ Մ. Օրախելաշվիլիի անունից Ս. Կասյանին և Ա. Նուրիջանյանին հայտնում է Կովկասյան բյուրոյի թիվ 1083 որոշում-հրահանգը, որում ասվում էր. «Գտնում ենք, որ քաղաքական իրադրությունը հրամայաբար պահանջում է անողոք պայքար մղել դաշնակցություն կուսակցություն լիակատար լիկվիդացման համար, մեկուսացնել կազմակերպությունների ղեկավարներին, ինչպես նաև արտակարգ դատարանների և հակաժողովրդական մյուս հիմնարկների անվանարկված անդամներին»⁵: Կովկասյան բյուրոյի պատասխանում միաժամանակ զգուշացվում էր, որ «Հակաժողովրդական կուսակցություն լիկվիդաց-

¹ Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի իսկապատմական գործում, Երևան, 1966, էջ 299, տես նաև Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), էջ 14:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք Ա. Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 295:

⁴ Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 62:

⁵ Ալիխանյան Ս., Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, Երևան, 1974, էջ 113:

ման համար մզկիտը պայքարը ոչ մի դեպքում չպետք է վերածվի ինտելիգենցիայի դեմ հախուռն պայքարի, թեկուզև դաշնակցական անցյալով»¹: Սույն որոշում-հրահանգից ակներև է, որ ՀԶԴ-ի նկատմամբ որդեգրված անողորմ զիրքորոշումը և քաղաքականութունը ձևավորվել ու հրահրվում էր զրսից: Ըստ էության, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի կողմից միջամտությունը Հայհեղկոմը խախտում էր 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածները: Այն փաստը, որ Հայաստանը զրսից, մասնավորապես Մոսկվայից և Բաքվից էր զեկավարվում, համաստում է Հ. Տերտերյանը. «...Հայաստանը կառավարում էր ոչ թե Հայաստանի Յեղկոմի կողմից, այլ Բազուից ու Մոսկուայից հեռագրի եւ ուղիոյի միջոցով»²:

Հայհեղկոմի ներսում միմյուրտն այն աստիճան է շիկանում, որ 1921 թ. փետրվարի 7-ին Ս. Կասյանն ու Առք. Մռավյանը նույնիսկ հայտարարում են իրենց զբաղեցրած պաշտոններից հրաժարվելու մասին: ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն քննարկելով ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմում եղած ներկուսակցական տարաձայնությունների հարցը, որոշում է չընդունել ոչ մի հրաժարական և պահանջում է, որպեսզի նրանք մնան իրենց պաշտոններին³: Փաստորեն, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ից մինչև փետրվարի 18-ն ընկած ժամանակահատվածում, Հայաստանում բոլշևիկյան իշխանությունը ներսում գերիշխում էր Աթարբեկյան-Նուրիջանյան զեկավարության ձախավեր ուղեգիծը: Ս. Վրացյանը գրում է. «Կատեանի իշխանությունը անուանական էր. նա ո՛չ մի հեղինակություն չուներ ո՛չ ժողովրդի, ո՛չ էլ կոմունիստական կուսակցության մեջ»⁴: Ս. Կասյանին, որպես անվճարական զեկավար

¹ Նույն տեղում:

² Համբարձում Տերտերեանի յուշերը 1920 դեկտ. 2 ից մինչև ապրիլ 2 կատարումով ղեկերի մասին: Գրի առաւ Ն. Աղբալեան (տես Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Կ. Ջ, էջ 288):

³ Տես Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ, էջ 430, տես նաև Ալիխանյան Ս., Գ. Կ. Օրդոնիկիձեև և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, էջ 114:

⁴ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Կ. Ն, էջ 269:

գործչի, հետեյալ բնութագրին է տվել Բ. Իշխանյանը, գրելով. «Կասեանը... Հայաստանի առանձնահատկությունները բմբռնող ու գնահատող մարդ էր: Բայց ինչ նշանակություն ունէին այդ բարեմասնությունները, երբ նա չափազանց կամադուրկ, մտափախ և թուլամորթ էր, բացարձակապէս գուրկ որեւէ ազգեցությունից սեփական ընկերների շարքերում, ուր նա «հայր սարկաւազ» ծագրական մականունն էր վաստակել»¹:

1921 թ. փետրվարի 7-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտրոնում Գ. Աթարբեկյանի, ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի հրամանատար Մ. Մոկոչանովի և Կոմիտար Ի. Սիբիրիզովի մասնակցությամբ քննարկվում է ՀՅԴ-ի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցը և որոշվում է մեկուսացնել Երեւանի ու մի քանի այլ կենտրոնական շրջանների զաչնակցականների ղեկավար կազմը²: Ավելին՝ Ջեկայի հրամանով պետք է ձերբակալվեն նաև 16-ից մինչև 70 տարեկան այն սովամարդիկ, ովքեր «ղէնքի և Կոռի ընդունակ էին»³:

Այսպիսով՝ սղանների զանգվածային աքսորից հետո Հայհեղկոմն, առաջնորդվելով ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի՝ 1921 թ. փետրվարի 1-ի որոշում-հրահանգով, Ջեկայի և անձամբ ոճրագործ Աթարբեկյան-Նուրիջանյան զույգի խարդավանքների միջոցով, հակաօրինական հրամանադրերով Երևանում և դավառներում սկսում է իրականացնել ՀՅԴ գործիչների, երկրում մնացած զինվորականների և մտավորականների համատարած ձերբակալություններ⁴: Ս. Վրացյանը վկայում է, որ ձերբակալությունների մասին հրահանգը ստացվել էր Բաքուից⁵: Դեպքերի տևանառես, ՀՅԴ անդամ Հովհաննես Դեւջյանը (Արմեն Սևան)⁶,

¹ Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկեան քանոնում, էջ 38:

² Տե՛ս Ամիրխանյան Ս., Из истории борьбы за советскую власть в Армении, с. 101-102.

³ Աճեմեան Հ., Պատմական անցքերը Էջմիածնի գաւառում (Ա), էջ 70:

⁴ Տե՛ս Աշխատունի Ջ. [Զաքար Յոյան], Դրուսներ մեր սպառնալից պայքարից (I), էջ 130:

⁵ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 526:

⁶ Հասարակական-քաղաքական և գյուղական գործիչ Հովի. Ինվեյցյանը (01.1.1892 թ., Արաբկիրի Մաշկերտ գյուղ-03.5. 1976 թ., Բուենոս Այրես): 1896 թ. ջարդերից հետո քնուանկալով տեղավորվել է Հալեպ: Ընդունվել է Կ. Պոլսի իրավաբանական համալսարան: Առաջին աշխարհամարտը

ձերբակալություններին տալով իր գնահատականը, իրավամբ գրել է. «Բռնութիւնները շարունակեցան և հասան իրենց խտութիւնն ազգաթնակէտին. սպանելը աքսորւած էին. իրեւ «Վտանգատու» տարր կը մնար մատուցականութիւնը, պէտք էր առնալ չեզոքացնել ժողովրդէն, առ նւազն աքսորելով, իսկ որոշ տարրեր բնաջնջելով»¹:

Երեւանն սպրում էր ահ ու սարսափի օրեր: Հաստատվել էր պարետային ժամ. արգելված էր փողոց դուրս գալ ժամը 7-8-ից հետո²: Ամենուր տիրում էր վախի մթնոլորտ: «Աբովեան (նախկինում՝ Ասատֆե — Գ. Ս.) պողոտան,՝ վերհիշում է գալերին ականատես եղիտաբեթ Սամաբուլցյանը (Է. Բյուզանդ)³,՝ առաջուայ ետեղեւոր չունէր. տեսնուածներն աւելի

սկսելուն պէս անցել է Ռոյալիա: 1918 թ. եղել է Սոֆիայի ՀՅԴ. Կ. կոմիտէի անդամ: Ուղեւ Ռալվանյան շրջանից բնորոշւած պատգամաւոր մասնակցել է ՀՅԴ. 9-րդ Ռնիսանոր ժողովին, որի ավարտից հետո ՀՅԴ. բյուրոյի որոշմամբ մնացել է Երևանում և վարել բյուրոյի քարտուղարի պաշտոնը: Այլ խափայտի վարչապետության շրջանում (1919 թ. օգոստոսի 7-1920 թ. մայիսի 5) եղել է նախարարական խորհրդի հայերեն բաժնի քարտուղարը: Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակից հետո նշանակվել է Մալկաձորի շրջանի «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»-ի նախագահ: Լեւոնահայաստանի կառավարությունում գրադրեցել է արդարադատության և յուստփորձյան նախարարի պաշտոնը: 1921 թ. տարագրվել է Ռալվիւ, այդտեղից՝ Ռոյալիա: 1947 թ. Ռումինիայում մասնաւորամբ ձերբակալվել է և փոխադրվել Երևան: Դատաւարուվել է 20 տարվա բանտարկության: Պատիժը Գարեգին Նժդեհի հետ անցկացրել է Կալանիքի բանտում: Ընդհանուր նկրտմի արդյունքում 1956 թ. սեպտեմբերին ազատվել է կալանքից: Մշտական բնակություն է հաստատել Բուենոս Այրեսում, որտեղ ակտիւ մասնակցություն է ունեցել տեղի ազգային-հասարակական կյանքին (տես Մեան Ա., Բանտարկեալի մի յուշեր: Տատաւարի ապրիմեր Գ. Նժդեհի հետ, Երևան, 2008, էջ 8-12):

¹ Մեան Ա., Փետրարի 18-ի յեղափոխութիւնը, «Աժ», Փարիզ, 1936, Դ տարի, յունար-փետրար, № 1, էջ 95:

² Տես Բիլզանդ Է., Հայոիմները Երևանի «Չեկալ»-ի բանտում (I), էջ 8:

³ Եղիաբեր Սամարյայանը (3.03.1895 թ. Գյումրի-15.01.1970 թ. Լոս Անջելես) եղել է ՀՅԴ ակտիւ գործիմերից: Ընտանիքը Կարս տեղափոխվելուց հետո, Եղիաբերը նախկինում ուսումը ստացել է տեղի ազգային դպրոցում: Այնուհետև ուսումը շարունակել է Թիֆլիսի Հովհաննյան Մարիամյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցում (1915 թ.): Հաճախել է նաև Ռոստովի համալսարանի իրավաբանական բաժնի դասընթացներին: Մասնակցել է Սարգսուպալտի 1918 թ. հեղափոխականի: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության շրջանում վարել է խորհրդարանի գործակալի պաշտոնը: 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ եղել է գործող բանակում: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո աշխատել է Ալ. Բեկալայանի դեկալարաւ արտաքին գործոց և պարենափորձան կոմիտէիստում: 1921 թ. ՀՅԴ. անդամ մի շարք հայոիմներին հետ ձերբակալվել է և բանտարկվել Երևանի կենտրոնական բանտում: Փետրվարյան ապստամբությունից հետո գործել է Դամարլուի ռազմաճակատում: 1921 թ. ապրիլի 2-ին անցել է Լեւոնահայաստան, որ և ամուսնացել է բժիշկ Հովհաննէս Գյուրոյլյանի հետ (կենսապայրոն էր խմբապետ Խնկո Ասատրյանը): Պարսկաստան անցնելուց հետո հինգ տարի դատավանդ է Բաշուր պալատի վարժարանում: 1929 թ. բնտանիքով տեղափոխվել է Փարիզ 1960 թ. վերջնա-

օտար գեմքեր էին. ծանօթներն էլ քայլում էին գլխիկուր, անմպիտ, խուսափելով անգամ իրար բարեհեղ՝¹։ Չեկիստների ցանցը սարգստայնի նման իր մեջ էր առել քաղաքը։ Աջ ու ձախ շրջում էին ապօրեն պատմիչ ջոկատները։ Ստ. Ջորյանը «Ամիրյանի բնտանիքը» վեպում իրական փաստերով նկարագրելով Երեանում տիրող քաղաքական չիկացած մթնոլորտը, գրում է. «Ջորանոցներից, բանտերից, արվարձաններից և, չգիտես էլ ի՞նչ տեղերից, և ի՞նչ գյուղերից ու քաղաքներից, հայտնվել էին նոր մարդիկ ու լյրեր Արսլանյանը, ուր չէին լինում առաջ, կամ եթե լինում էին՝ չէին նկատվում։ ...Ամեն կողմ հիմա կարմիրբանակախոններ էին՝ իրենց շինվաներով ու սաղավարտանման կոմունարկաներով, և կոշիկ բաճկոն հաղած երիտասարդներ»²։

Ջերբակյուլթյունների առիթ հանդիսացավ Չեկայում ստացված այն թյուր տեղեկությունը, թե իբրև խորհրդային հասարակարգի որոշ «թշնամիներ» պատրաստվում են զիջերը փախչել քաղաքից³։ Շուտով Չեկայի, գինյուրական իշխանությունների ենթակա բանտային բաժանմունքները և երեսնի քաղաքային կենտրոնական բանտը լցվում են հարյուրավոր հայտնի մարդկանցով, ինչը պատճառարանվում էր նրանով, թե փետրվարի 9-ին բռնված չջմիածնեցի հայտնի զաչնակցական Լևոն Խանայանը պատրաստվում էր մահափորձ կատարելու Գ. Աթարբեկ-

կանապես հաստատվել է Լուս Անցելեսում։ Այնով աշխատանք է տարել Հայ օգնության Սիոնյոնում (ՀՕՍ)։ Նշել է ՀՕՄ-ի Լուս Անցելեսի մասնաճյուղի պատվավոր նախագահը։ Դասավորություններով բազմիցս հանդես է եկել աշխուրհայ գաղթյալներում։ Ջրաղվել է մահ գրական գործունեությամբ։ Ղերկ է բանաստեղծություններ և պատմվածքներ (տես «Գեղարունստ», Թիֆլիս, 1921, № 7, էջ 107, տես մահ Բիզանդ է., Մկր առաջ ընկերները Փարիզում (Ա), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1963, խԱ տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 6-14; (Բ), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1964, խԱ տարի, յունուար, № 1, էջ 35-42, տես մահ Չորպաճևան Ղ., Մահ և քաղում գրագիտուի տիկ. Էյլն Բիզանդի, «Ապագայի», Ֆրեզնո, 1970, փետրուար 10, № 46753, էջ 2, տես մահ փետրուար 20, № 46756, էջ 1-2)։

¹ Բիզանդ է., Հայտնիները Երևանի «Չեկայ»-ի բանտում (Ի), էջ 8։

² Ջորյան Ստ., Նրկերի ժողովածու, Կ, 8, էջ 62։

³ Տես Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոյցիան և սովետական իշխանության հաղթանակի Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), էջ 480։

յանի, Ս. Կասյանի և Ա. Նուրիջանյանի հանդեպ¹: «Ի՞նչ կայ որ, գրում էր Բ. Իշխանյանը, ինչո՞ւ չօգտել հանգամանքից, ինչո՞ւ չստեղծել շինծու տերրօրիստ և չձերբակալել նրան՝ դուր գալու համար արտակարգ լիազորություններով և արտօնություններով օժտած Աթաբեկեանին՝ նրա ողորմած ուղադրությունը գրառելու և շնորհատուրություն արժանանալու համար»²:

Չեկայի համար նոր խտրարկություններ և ձերբակալություններ սկսելու սաղրանքը պատրաստ էր և փետրվարի 9-ի՝ յույս 10-ի գիշերը, սկսվում են նոր դանդաժային ձերբակալություններ³. «...իրր թէ՛ ծրագրում և պատրաստուող մահափորձի հետքերը գտնելու համար»⁴: Այդ օրը երևանի բանտ են տարվում 88 հոգի⁵: Բանտարկյալների մեջ մեծ թիվ էին կազմում մտափրականները, հայություն մեջ որոշակի դիրք և հեղինակություն ունեցող կուսակցական և պետական գործիչներից, նախկին կառավարություն անդամներից շատերը, ովքեր պատրաստ էին մնալու հայրենիքում և մասնակցելու նրա վերաշինության գործին: Նրանց թվում էին նախկին վարչապետներ Հովհ. Քաջազնունի և Հ. Օհանջանյանը, ՀՀ խորհրդարանի նախագահ Լ. Շանթը, Ն. Աղբալյանը⁶, Վ. Նավասարդյանը¹, Արտ.

¹ Տես Հայոց արտոնություն, հ. IV, գիրք Ա: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 299-300, տես նաև **Амирян Ш.**, Из истории борьбы за советскую власть в Армении, с. 103, տես նաև **Քարսեղյան Խ.**, Կարմիր պահեռնիկ, գիրք Ա, էջ 303: Սյնդիոն, իրականում տեղի էր ունեցել հետևյալը. Էջմիածնի Չեկայից գնում են խուզարկելու Լ. Խանայանի բնակարանը, որ այդ պահին տանն են լինում նաև նրա երկու ընկերները: Երեք երիտասարդները հրաժարվում են կառարկել խուզարկող չեկիստի՝ զինարարներն պահանջը և դիմադրություն են ցույց տալիս: Փոխարաժգուրյան ժամանակ սպանվում է չեկիստներից մեկը, իսկ մյուսը՝ վիրավորվում: Լ. Խանայանը նույն օրը փախչում է Երևան և չճանաչվելու համար իսպնույն կանացի գեղատ: Սակայն նա մատնվում է և ձերբակալվում, անհիմն մեղադրվելով Գ. Արարիկյանի և բարձրաստիճան մյուս բոլշևիկ գործիչների մահափորձի մեջ: Երևանի կենտրոնական բանտ նետված Լ. Խանայանը երեք օր հետո առանց որևէ դատավարության գնդակահարվում է (տես **Իշխանյան Բ.**, Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, էջ 145):

² Նույն տեղում:

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 3, ք. 73:

⁴ **Իշխանյան Բ.**, Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, էջ 146:

⁵ Տես **Ղազախեցյան Վ.**, Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, էջ 51:

⁶ Նիկոլ Աղբալյանի ավագ որդու՝ Մուշեղի պատմելով իրը ձերբակալողների հետ է եղել նաև Եղիշ Զարեցը, որը «-Եկել էր, որ չնկայցեն հայրիկին...» (Ամանյան Գ., Նիկոլ Աղբալյան: Կյանքը և գրական-իրավաբանական անհատական գործունեությունը, Երևան, 2002, էջ 76): Նշենք, որ

Զիլինգարյանը, խորհրդարանի և կառավարությունից զրեկի բոլոր անդամները²:

Գ. Աթարբեկյանի տվյալներով՝ փետրվարի 9-ին միայն Երևանում ձերբակալվել են 100-ից ավելի դաշնակցականներ³: Ձերբակալվածների անունների գրմաց նշված էր՝ «գաշնակցական ակտիվ գործիչ»⁴: Ստ. Զորյանն «Ամիրյանի ընտանիքը» վերաբերյալ անդրադառնալով Երևանում տեղի ունեցող ձերբակալություններին, գրում է. «Նվ այս խուզարկությունների, ձերբակալությունների ու բռնադատումների մասին խոսում էին ամեն տեղ՝ տներում, փողոցներում, ճաշարաններում, հիմնարկներում: Խոսում էին շշուկով, փափաքով, գաղտնիք հաղորդողի

Չարենց բանաստեղծի անունը մտավորական հասարակությանն առավել հայտնի դարձավ Առաջին աշխարհամարտի անմիջական տպավորություններով գրված «Կանրևական առասպել» (Թիֆլիս, 1916) պոեմի յուր ընձայտմից հետո: Այն 1917 թ. արևմտյան Քարվի «Արև» քերթի խմբագրությունում արժանացել էր Ն. Ադրաբեկյանի բարձր գնահատանքին: Չարենցի անունը նրան արժանի բարձր գնահատականով ներկայացնելու պատիվը վիճակված էր գրաքննադատ Ն. Ադրաբեկյանին, որն էլ խորհրդարանի շենքում 1919 թ. հոկտեմբերի 18-ին հրավիրված Հայ գրական ընկերության (ստեղծվել է 1919 թ. սեպտեմբերի 28-ին՝ նախագահ՝ Ն. Ադրաբեկյան) անդրադնիկ նիստերից մեկում բանաստեղծի բացակայությանը կարգակն էր նրան նվիրված դասախոսություն՝ «Սի նոր բանաստեղծ» խորագրով (տես Ադրաբեկյան Ն., Նոյիշ, Չարենցն ու ես Ռիսի Հայոց գրաստությունն համար): Ամբողջական երկեր, հ. 1: Գրական-քննադատական երկեր, Պէյրոս, 1959, էջ 330): 1919 թ. օգոստոսի 10-ին Հանրապետական կորպորացիոն և արվեստի նախարար նշանակվելուց հետո Ն. Ադրաբեկյանի հրավերով Կարսի շրջանի Բաշ-բաշիկյան գյուղի ուսուցիչ Չարենցը մի կարճ շրջան աշխատել էր նախարարությունում (տես Ադրաբեկյան Ն., Դասախոսություններ հայ մատենագրության մասին, Պէյրոս, 1951, էջ 7, տես նաև Ամանյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 70): Ն. Չարենցը մեծ հարգանք էր տածել Ն. Ադրաբեկյանի նկատմամբ: Այդ է վկայում բանաստեղծի՝ 1923 թ. սկզբներին ծանրիկի՝ Ն. Ադրաբեկյանին ուղարկված երկխոսությանը ընծայագրերը, որոնցում ասվում է. «Սիրելի Նիկոլ Ադրաբեկյան, իմ առաջին ուսուցչին, որին ես երբեք չեմ մոռանալ եւ չեմ դադարի յարգել», «Սիրելի Նիկոլ Ադրաբեկյանին շատ սիրով եւ յարգանքով Նոյիշ Չարենց» (Ադրաբեկյան Ն., Նոյիշ, Չարենցն ու ես Ռիսի Հայոց գրաստության համար): Ամբողջական երկեր, հ. 1, էջ 330):

¹ Վ. Նավասարդյանը բանտում երկար չի մնում: Կարճ ժամանակ անց նա ազատվում է: Էր հուշերում Արտ. Չիլինցարյանը գրում է. որ Վ. Նավասարդյանի ազատ արձակումը «...վերադարձինք անձնապես Աշոտ Յովհաննիսեանին, որ մեր ընկերոջ հայրենակիցն ու բարեկամն էր» (Դարբինեան Դ., Կեանքի գրքէն (Վեցերորդ մաս. Դեպի Հայաստան), էջ 559): Ազատվելով բանտարկությունից, Վ. Նավասարդյանը Վրաստանի վրայով շտապ կարգով հեռանում է Հայաստանից (տես Լազեան Գ., Անձնուրբ ընկեր մը, «Յուսաբեր», Գա-հիրէ, 1949, ԼԵ տարի, դեկտեմբեր 17, № 218):

² Չեկայի հետապնդումներից խույս տալով, փետրվարի սկզբներին (մինչև 11-ը) Ս. Վրացյանը թաքնված է եղել Սերսանի Գեուռոջայ քաղում, ապա՝ Կոմորում իր ծանոթներից մեկի բնակարանում (տես Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 16):

³ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, էջ 142:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40, ք. 75-76:

պես: Ասում էին, թե ձերբակալությունների նպատակն է չեղա-
քայցնել դաշնակներին, նրանց կողմնակիցներին ու բարեկամնե-
րին... իսկ ձերբակալվածներին, ասում էին, թիվ չկա...»¹:

Հայհեղկոմի գործադրած չարագործությունները կասեց-
նելու և երկիրը քաղաքացիական կռիվներից զերծ պահելու
նպատակով Ս. Վրացյանը մի քանի անգամ ղեկավարում է հղում
Ս. Կասյանին, Գ. Աթարբեկյանին և Ա. Նուրիջանյանին՝ հոր-
դորելով, որ «...վերջ տան հալածանքներին, այլապէս երկիրը
կարող է մատնւել քաղաքացիական կռիւների քաոսի»², սա-
կայն ապարդյուն³: Կ. Սասունու վկայութեան համաձայն՝
«Վրացիանը կանգնած էր խաղաղութեան տեսակէտի վրայ
մինչեւ վերջին օրերը. ամէն միջոցի ղեկում էր համոզւելու բոլ-
շեւիկ զեկաւարներին մեղմ քաղաքականութեամբ դործը վա-
րելու, բայց չէր յաջողում»⁴:

Անօրեն բանտարկությունները չչրջանցեցին 1915-1916
թթ. հայոց ցեղասպանությունից հետո երեսնում ապաստա-
նած և ծայրահեղ դժվարին պայմաններում հայտնված
արեւմտահայ բեկորներին. Ավիսը նրանց բոլորին ղեկում էր
իրրև «հակայեղափոխականներ»⁵: Երևանյան Զ-րդ զնդի մա-
տակարար Հակոբ Արապյանի վկայութեամբ, Ավիսը՝ «Թրքա-
հայերուն» «դուք էիք որ հակապալչէվիքութիւնը տարածե-
ցիք» ըսելով շատեր բանտարկեց և սպանեց...»⁶:

Ձեկայի նորանշանակ նախագահ Շ. Ամիրխանյանը փետր-
վարի 13-ին Հայհեղկոմի նախագահին հղած «հույժ գաղտնի»

¹ Չորյան Ստ., Երկերի ժողովածու, հ. 8, էջ 123:

² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 525:

³ Տե՛ս Սեւան Ա., Փետրուարի 18-ի յեղափոխութիւնը, «Վէմ», Փարիզ, 1936, Գ տարի, յուն-
ւար-փետրուար, № 1, էջ 93:

⁴ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի,
նոյեմբեր, № 1, էջ 83:

⁵ Վրացեան Ս., Վերջին անցքերը Հայաստանում, «Աշխատատուր»-ի լրատու», Թիֆլիս,
1921, փետրուարի 24, № 3:

⁶ Արապեան Յ., Չանգեզուրի անկախութիւնը. Երևանի մէջ քուրքերուն դիրքը, «Վերջին
յուր», Կ. Պոլիս, 1921, յուլիս 4, № 2219:

մակադրությամբ զեկուցադրում հայտնում էր, որ ձերբակալվել է 106 մարդ, միաժամանակ ամերացներով հետևյալը. «...բայց իհարկե, նրանցից մմանք կազաավեն և արդեն ազաավում են, որովհետեւ մեր անկազմակերպւածության ու վատ ազենատրայի շնորհիւ ակզի ա նեցան որոշ սխալներ ու թյուրբմացություններ, բայց, ընդհանուր առմամբ, կարելի է աակ, որ օպերացիան հաջող անցավ: Անձամբ ես մաաղիր եմ նրանց պահել կալանքի աակ, որպես պատանդներ»¹:

Հարկ է նշել, որ Շ. Ամիրխանյանը մաաղիր է եզել բանտարկել նաև ձերբակալվածների հարապատներին: Վերը նշված զեկուցադրում այդ գիմային մաադրության մաաին նա աաում է. «Ինձ մաա միտք ծաղեց նաև ձերբակալել բոլոր հայանի մաուգերիաաների և զաշնակների մաաիկ ազգականներին, ինչի համար խնդրում եմ ձեր թույլաությունը»²: Փասաերը վկայում են այն մաաին, որ Շ. Ամիրխանյանի այդ աաաջարկությունն արժանացել է Ս. Կաաանի հալանությանը, և նրա թույլաությամբ ձերբակալում և Չեկայի բանաում են հայանութում նաև ՀՅԴ մի շարք գործիչների կանայք և հարապաաները: Որպես օրինակ՝ ձերբակալվել և բանա էին նեալել ՀՀ խորհրդարանի անդամ Լեոն Զաբաֆյանի, Հ. Իրաղեկի, Ելրեմ Սարգսյանի, Կ. Սաաունու կանայք և ուրիշներ³:

Չեկայի անմարդկային գործողություններն այն աաաիճանի էին հաակ, որ չէին խնայվում անգամ հզի վիճակում գառնիպները: Բանաում էր հայանվել նորահարա Այվազյանը,

¹ Տե՛ս Հոկտեմբերյան սոցիալիաաական մեծ ռոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայասաանում (վաաաարդերի և նյուրերի ժողովաձու), էջ 480, տես նաև Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայասաանում, էջ 55, տես նաև Սուքիասյան Հ., 1921 թ. վետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների վաատաարդերը (Փետրվարյան ապսաամբության 90-ամյակի ադրիվ), «Աւմ», Երևան, 2011, հունվար-մարտ, № 1 (33), էջ 209-210:

² Սուքիասյան Հ., 1921 թ. վետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների վաատաարդերը (Փետրվարյան ապսաամբության 90-ամյակի ադրիվ), էջ 209:

³ Տե՛ս Բիւզանդ Է., Հայոռիները Երևանի «Չեկայ»-ի բանաում (I), էջ 12, տես նաև Զէյրլեան Ս., նշվ աշխ., էջ 189:

որը չուտով պետք է ծննդաբերեր, իսկ Հ. Իրազմելի¹ տիկնոջը՝ Մանուշակին, որպես պատանդ բանտ էին բերել անկողնուց՝ ուշաթափ վիճակում, 3-4 օրական իր մանչուկի հետ և այլն²։ Իսկ Ե. Սարգսյանի տիկնոջը բանտ էին բերել ծծկեր երեխային տանը թողնելով³։ Նույն բանտախցում բանտարկված է. Բյուզանդը, տարիներ անց վերհիշելով սրտաճմլիկ այդ տեսարանը, գրում է. «Որքան էլ ապրեմ՝ այդ գիշերը երբեք պիտի հմոռանամ։ Համայնապար անմարդկային բարքերի մի փաստ էր, որ գուցէ միայն մենք տեսանք. բանտ բերել նորածին մի մանկիկ, որպէս պատանդ՝ չգանուող հայրը մէջ տեղ հանելու համար»⁴։

Չեկիստները շատ գեպքերում ձերբակալում էին նաև ՀՅԴ կուսակցութեան հետ երբեք առնչութիւն չունեցած կանանց։ Այդ ճակատագրին էր արժանացել Խաչատուր Աբովյանի թոռնուհին՝ Վիկտորյա Աբովյանը, որը, բարեբախտաբար, առաջին հարցաքննութիւնից հետո ազատ էր արձակվել⁵։

Չեկայի բանտ էր նետվել նաև Երեանում մեծ հարգանք և հեղինակութիւն վայելող հայուհիներից մեկը՝ «Կայսր Ալեքսանդր Առաջինի անվան Երեանի իգական գիմնազիա»-ի⁶ հիմնադիր տնօրենն օր. Եվգենյա Տեր-Սարգսյանը⁷։ «Օրիորդ Սարգսեա-

¹ Հակոբ Իրազմելն ու Տփրեմ Սարգսյանը ձերբակալությունից խույս տալու նպատակով հեռացել էին Երևանից և քաքնվել մոտակա Ջրվեմ գյուղում (տես Աշխատունի Ջ. [Զաքար Յոյան], Դրոսակներ մեր ազատութեան պայքարից (I), էջ 132)։ Վերջիններս, փետրվարի 12-ի յույս 13-ին Երևանում գտնվելու ժամանակ, գիշերել են հայ մեծամուն իրաւաբան Արամ Թումադյանի (Լեւ Կամսար) Շնարի քաղում գտնվող տանը (տես Մարգսեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշէր եւ ապրումներ), (Դ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1959, I, է տարի, սեպտեմբեր, № 9, էջ 46-47)։

² Տես Բիզանդ Ե., Հայտիկները Երեանի «Չեկայ»-ի բանտում (I), էջ 12-14։

³ Տես Մարգսեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշէր եւ ապրումներ), (Դ), էջ 48։

⁴ Բիզանդ Ե., Հայտիկները Երեանի «Չեկայ»-ի բանտում (II), էջ 42։

⁵ Տես մույն տեղում, էջ 43-44։

⁶ 1906 թ. ապրիլին հիմնադրված ուսումնական այդ հաստատությունը եղել է Երևան քաղաքի օրիորդաց առաջին պրոգիմնազիան։ Հաստատությունը գիմնազիայի է վերափոխվել 1912 թ. մարտին (տես Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917 թթ.), Երևան, 1963, էջ 410-411)։

⁷ Տես Բիզանդ Ե., Հայտիկները Երեանի «Չեկայ»-ի բանտում (I), 12։ Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Ե. Տեր-Սարգսյանը տարագրվել է Պարսկաստան (տես Վրացեան Ա., Կեսանի ուղիներով, հ. 2, էջ 140)։

նը,- գրում է է. Բյուզանդը,- բացառիկ դէմք էր երեսներ մէջ:
...Ռուսական կրթութիւնն առած, գիմնագիտայի տէր այդ Հայոհ Տին
Հոգով-սրտով Հայ էր, գործն անգամ տիկնանց բարենպաստակ
միութիւնների, բայց երբեք կուտակցական: Յարգում էր ան-
խտիր բոլոր գաղափարներէն, նաեւ Դաշնակցականներէն...»¹:

Չեկայի նկուզներում ու բանասում Հայտնված ՀՅԴ ան-
գամ և անկուտակցական Հայոհ Տինների (է. Բյուզանդ, Սաթու
Հակոբյան, Հայկանուշ Դարբիւրյան, Եպիսկոպ Տէր-Սարգսյան,
Մանուշ Թեոսյան, Գ. Վարդանյան, Լույս Սասունի, և ուրիշ-
ներ)² թիւն անցնում էր տասնյակից: Չեկայում Հարցաքննե-
լուց հետո նրանց բոլորին տեղափոխում են կենտրոնական
բանա և արգելափակում բանաի մուտքին կից բանտախցում³:

Չերբակայությունները շարունակեցին նաեւ Հաջորդ
օրերին⁴: Փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը ձերբակալվում են
ևս 18 հոգի⁵: Ընդհանուր առմամբ ձերբակալվում և բանա են
բերվում 220 հոգի⁶: Փետրվարի 11-ի ձերբակալվածների թիւում
էր նաեւ ՀՀ առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին, որին
կալանավորել էին Չեկայի բանտում: Նրա՝ «Ութն օր Չեկայի
բանտում» հուշերում ասվում է. «Կարծես Դաշնակցութեան
առնին էին բերել ինձ. բոլորն էլ այստեղ էին, վաստակաւոր-
ներն ու նորահաս երիտասարդները, իմ վաղեմի ընկեր-բարե-
կամներն ու կէս-ծանօթները...: Նրեք փոքրիկ սենեակի մէջ

¹ Բիւզանդ Է., Հայոհիները Երեսնի «Չեկայ»-ի բանտում (I), 12:

² Տէս Բիւզանդ Է., Հայոհիները Երեսնի «Չեկայ»-ի բանտում (II), էջ 46:

³ Տէս նույն տեղում, էջ 47, տէս նաեւ Վերապրող, Բանտի յուշեր. Փետրաբեան յեղա-
շրջումի աղբիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, Ի-Ձ տարի, փետրաբար 17, № 39, տէս նաեւ Սար-
գսեան Ե., Փետրաբեան յեղաշրջման օրերից (Յուշեր ևս ապրումներ), (Ձ), «Հայրենիք»,
Պոսքըն, 1959, I-Է տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 57:

⁴ Չերբակալվածների ընդհանուր ցուցակը տէս Դազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեութե-
յան առաջին տարին Հայաստանում, էջ 51-54, տէս նաեւ Սուքիասյան Հ., 1921 թ. փետր-
վարի 18-ին մախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը (Փետրվարյան ապստամ-
բության 90-ամյակի աղբիւ), էջ 210-212:

⁵ Տէս Դազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեութեան առաջին տարին Հայաստանում, էջ 54:

⁶ Տէս Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1924, V տարի, փետր-
ուար, № 4, էջ 41, տէս նաեւ Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաս-
տաթղթերի և նյութերի ժողովածու), էջ 18:

այնպիսի բազմությունն էր լեցուած, որ ուս դնելու տեղ չէր մնացել... բայց եւ այնպէս՝ էլի մի քիչ նեղուեցին, էլի մի քիչ սեղմուեցին, մի քանի ամի տեղ բայ արին չոր յատակի վրայ»¹:

Ջերբակալվածներին Չեկայի նկուղներում եւ բանտային բաժանմունքներում պահում էին աննկարագրելի ծանր պայմաններում: Երեւանում ձերբակալվածներէց Սողոմոն Խաչատրյանը վերհիշում է. «Փետրուարի 9-ի գիշերը, տասնեակներով լեցրին մեղ Չեկայում: Սարսափով մտնում ենք այդ դպրելի հիմնարկութիւնը...: Չեկայում փոքրիկ սենեակների մէջ լցրին 50-60 հոգի, ուր ոչ միայն պառկելու հնարաւորութիւն չունէինք, այլեւ կանգնելու: Մի կողմից սովածութիւնը կտրատում էր մեր աղիքները, միւս կողմից օդի պակասութիւնը շնչահեղձ էր անում մեղ: Յիշում եմ մեր ընկեր Աղբալեանին, որ տառում էր «Տղերք, եթէ այս գիշերն էլ մեղ թողնեն ալտակ, շնչահեղձ կլինենք»»²: Բանտում ամենուր տիրում էր ծայրատարժան հակահիգիենիկ վիճակ: Օ. Բոլդուինի վկայությամբ. «Լուսացուելու համար ջուր չկար բանտին մէջ, եւ մլակներն ու ոջիլները հետզհետէ աւելի ու աւելի անտանելի կը դառնային»³:

Շարունակվող անօրէն բռնությունների եւ ձերբակալությունների հետեանքով Չեկայի, Զինվորական եւ Երեւանի կենտրոնական բանտերը լեցուն էին բանտարկյալներով: Նրանց թվի վերաբերյալ հուշագիր-հեղինակների մոտ առկա են հակասական տվյալներ: Այսպէս՝ Կ. Սասունին Երեւանի կենտրոնական բանտում կալանավորվածների թիվը նշում է 900⁴: Հ. Կոստյանի տեղեկացմամբ, բանտարկվածների թիվն անցնում էր

¹ Զաքարյոնի Յովհ., Յետ մահու: Պատմութիւն, յուշեր, յոդաւածներ, նամակներ: Հրատարակութեան իւմար պատրաստեց՝ Ս. Վրացեան, Պէյրոս, 1965, էջ 76-77:

² Խաչատրեան Ս., Տպարարութիւններ բանտից (I), «Ազատ Հայաստան», Երեւան, 1921, փետրարի 22, № 3:

³ Պոլտովն Օ., նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (1921), էջ 118:

1200-ից¹: Երևանի կենտրոնական բանտում աեղի ունեցած ապանդից հրաշքով փրկված «Վերապրող» ծածկանույնով հեղինակն իր հուշերում գրում է, որ ղեկսեմբերի 15-ից մինչև փետրվարի 18-ը բանտարկված էին մոտ 1500 հոգի²: Այլ աղբյուրներով կապանափորների թիվը հասնում էր 2000-2200-2500-ի, բացի Չեկայի բանտում գտնվողներից³: Վ. Դազախեցյանի վկայակոչած տվյալների համաձայն՝ փետրվարի 11-ի գրովյամբ բանտարկյալների ընդհանուր թիվը հասել էր մինչև 3000-ի⁴, որից միայն 500-ը՝ Չեկայի բանտում⁵:

Հարկ է նշել, որ այդ օրերին գտնվածալին ձերբակալություններ իրականացվեցին նաև Երևանից դուրս՝ Լջմիածնում, Նոր Բայազետում, Աշտարակում, Ղամարյուում (այժմ՝ Արտաշատ), Ելենովկայում, Ախտայում և Հայաստանի այլ վայրերում⁶: Ամբողջ Հայաստանում կար 8 բանտ⁷: Այդ բանտերում բանտարկվածների մասին ամբողջական տվյալներ չկան: Կ. Սասունու վկայակոչած տվյալների համաձայն՝ բանտարկվել էին Լջմիածնում՝ 400, Ախտայում՝ 150, Աշտարակում՝ 270, Ելենովկայում՝ 30, Ղամարյուում՝ 120 և Նոր Բայազետում՝ 150 հոգի⁸: Արխիվային մի վավերապրում ասվում է, որ նախքան Փետրվարյան ապստամբութունը, շարունակվող

¹ Տե՛ս Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն Լին աղաղակում», էջ 44:

² Տե՛ս Վերապրող, Բանտի յուշեր. Փետրարեան յեղաշրջումի առթիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, ԻՉ տարի, փետրուր 17, № 39:

³ Տե՛ս Յեղաշրջումն առաջ. «Յոսարկ», Գաիիր, 1921, Չ տարի, մարտ 12, № 147, տե՛ս նաև Վրացեան Ս., Վերջին անցքերը Հայաստանում, «Ալխատուր»-ի լրատու, Թջիլիս, 1921, փետրարի 24, № 3, տե՛ս նաև Թաքոյ Ս.[Սահակ Տեր-Թովմասյան], Փետրուր 18ի պատմական արժէքը (2), «Յառաջ», Փարիզ, 1929, փետրվար 20, № 886, տե՛ս նաև Սասունի Ա., Փետրուրեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսրն, 1925, Դ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 99:

⁴ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 48, տե՛ս նաև Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք Ա: Նորագոյն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 300:

⁵ Տե՛ս Սասունի Ա., Յուշեր եւ վկայութիւններ, էջ 243:

⁶ Տե՛ս Սասունի Ա., Փետրուրեան ապստամբութիւնը (1921), էջ 118, տե՛ս նաև Աճեմնան Հ., Պատմական անցքերը Էջմիածնի գաւառում (Ա), էջ 67-78:

⁷ Տե՛ս Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներսպարակն կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրութեան մեջ, Երևան, 2014, էջ 137:

⁸ Տե՛ս Սասունի Ա., Փետրուրեան ապստամբութիւնը (1921), էջ 118:

ձերբակալությունների պայմաններում բուլղերիկները Նոր Բայազետում բանտարկեյ էին 300 հոգու¹:

Ինչհետև, նորանոր ձերբակալությունների հետևանքով բանտարկված էին հայանի, տեղաբնակ գործիչներից մինչև մատնություն ու գրգռություն զոհ դարձած սովորական մարդիկ: «1921 թուի յունուարին,~ գրում է Հ. Կոստյանը,~ հազարաւոր բանտարկեալներով լեցուն էին Ձեկայի նկուղներն ու արգելաբանները, քաղաքային կեդր. [օնական] բանտի մեծ շէնքը և զինուորական իշխանութեանց ենթակայ բանտային բաժանմունքները: ...Գնալով սգաւոր ընտանիքների թիւը աւելանում էր, բանտարկուածների մայրերն ու կանայք մէկ վայրից միւս վայրը գնում էին իմանալու իրենց հարազատ սիրելիների ուր գտնուելը»²:

Ձեկայի բանտում երեք օր տեւած հարցաքննություններից հետո ձերբակալվածների մեծ մասին տեղափոխում են Երեանի կենտրոնական բանտ³: Նրանց մեջ էին Վ. Նավասարդյանը, Ն. Աղբալյանը, Լ. Շանթը, Հովհ. Բուզադյանը, Ավ. Սահակյանը (Հայր Աբրահամ), Բժ. Արշակ Ղազարյանը, Գեորգ Վարչամյանը, Երեանի նախկին քաղաքապետ թաղեռն Թոշյանը⁴, ՀՀ բանակի դերակալ գեներալ Նիկ. Ղորղանյանը, Շավարշ Բասենցյանը (Խմբապետ Շավարշ)⁵, Վարոս Բարայանը, Բժ. Հովսեփ Տեր-Դավթյանը, Արմենակ Մաքսապետյանը⁶, Գարեգին Հացադործյանը, Վաղարշակ Գասպար-

¹ ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 9, ք. 50:

² Կոստյան Հ., «Էստեի քարերն էին աղաղակում», էջ 23-24:

³ ՏՆՍ Խաչատրեան Ա., Տպադրոյիւններ քանոցի (I), «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրուարի 22, № 3, տես նաև Քաջագունի Յովհ., Յետ մահու, էջ 78:

⁴ ՏՆՍ «Ապագայ», Բարիք, 1921, Ա տարի, փետրուար 19, № 10, տես նաև Վրացեան Ա., Հայաստանը յուշերիկեան մտքի և քրքրական սալի միջև, էջ 143: Թ. Թոշյանը ծնունդով եղել է Չանգեգորի գավառի Մեղրի գյուղից: Բաղարսպետն է եղել 20.11.1917-25.12.1918 թթ. (տես Բաղդասարյան Գ., Միրզոյան Լ., Այվազյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 79):

⁵ ՏՆՍ Շավարշ Բասենցյան (Խմբապետ Շավարշ), Արկածային կյանք, էջ 12, 172:

⁶ Ա. Մարտապետյանը 1920 թ. վերջերին եղել է ՆԳ նախարարի մամանակավոր պաշտոնակատարը (տես Վիրաթյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2015, էջ 409): Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակից հետո «Վասպուրականի զինվորական մարմնի» կողմից

յանը, *Ղեռնդ քհն. խաչվանքյանը, բաշղատնեցի գաշնակցական խմբապետներ Մանեկոսն ՀակոբՋանյանը և Աբուտոշ Բուշարյանը*¹, *գաշնակցական Հին Հայդուկներ ու խմբապետներ արճեչցի Մուշեղ և Մուրադ Հարությունյան եղբայրները*², *գաշնակցական Հին Հայդուկ Սարգիս Բեկ Եղիազարյանը (Թիմուր Բեկ)*³ *Ալեքսանդրապոլի սրբանուցի կառավարիչ և ուսուցիչ, ՀՅԴ անդամ Գեորգ Դեմիրճյանը (արձակադիր Դեբենիկ Դեմիրճյանի եղբայրը)*⁴ և շատ ուրիշ նշանավոր գեղ-

ընդգրկվել է «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» կազմում (տես Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 528):

¹ Տես Վերապրոդ, Բանտի յուշեր. Փետրարեան յեղաշրջումի առթիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, ԻՋ տարի, փետրար 17, № 39, տես նաև Հայրապետեան Եր., Փետրարեան ապստամբությունը (Բաշղատնեցի խմբապետ Սարտիրոսի յուշերը), (4), էջ 40, տես նաև Կոտլյանս Է., «Բանտի բարերն էին աղալակում», էջ 41:

² Տես «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, օգոստոս-հոկտեմբեր, № 8-10, էջ 263:

³ Տես Ղազար, Թիմուր Բեկ Սարգիս Եղիազարեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Գ. շաքր, Հայկա, 1960, քի 5, էջ 145-147:

⁴ Տես Իշխանեան Բ., Երկու ամիս օրջնվիկեան բանտում, էջ 147: Ի դեպ, Չեկոսի բանտում Գ. Դեմիրճյանի հսկողալ ավելի դժման են վարվել. հարցաքննությունները կրկն են շատ ծանր ու անմարդկային բնույթ: Ինչ-որ գաղտնիք իմանալու համար քննիչները նրան ենթարկել են ամեն տեսակի հալածանքների, տանջալի կտտանքների և ֆիզիկական բռնության, սակայն ոչինչ կորզել չեն կարողացել: Գրեթե ինքնակամ անհավատարմակցի լինելով՝ Չեկոսի բանտից փկարվարի 10-ին նրան տեղափոխում են Երևանի կենտրոնական բանտ: Նրա բանտախցի հարևաններն էին Բ. Իշխանյանը և Ա. Աստվածատույանը: Վերջինիս վկայությամբ՝ «Սեր միջ գտնուեցին նրան ճանաչողներ: Դեբենիկ Դեմիրճյանի եղբայրն էր: ...Շատ բարեհամբույր ու բարցի բնավորություն ունի. իր կրած անլուր տառապանքի մասին որևէ խօսք չէր ասում, կարծես մոռացել էր...» (Աստուածատուեան Ա., Բալսի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում (Բ), էջ 106: Գ. Դեմիրճյանի բանտային կյանքից մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում հատկապես Բ. Իշխանյանը: Նկատի ունենալով նրա տեղեկության կարեորտյունը, բեև ծավալուն, մեջ ենք բերում որոշ կրճատումներով: Ըստ Իշխանյանի՝ «Այդ դժբախտ մարդուց ինչ որ գաղտնիք իմանալու համար Երևանի «Չեկոսայն» նրան գաղտնիքի կերպով ծեծում են: Այդ միջոցով չհասնելով իրանց նպատակին, դահիճները չորս օր պահում են նրան կարցերում: Այդ սարսափելի պատժաբանում չորս ժամ նստելու սպառնալիքին իսկ մահաասարտու տող է ձգում մարդու սիրտը, ուր մնաց չորս օր անընդհատ, այն էլ խստացուրտ ծմբան օրերին: Կարցերում Դեմիրճյանը կորցնում է մարդկային ամենարանկազի գանձը և գժում: Այդ արգիսատայից վիճակում իսկ ներքում չկար խեղճ մարդու համար: Դահիճները «Չեկոսայն» փոխադրում են բանտ, նստում նրան մին-մինակ այդ կամերը և դուռը վրան փակած պահում միշտ: Սներ դիտում էինք նրան կամերի դռան քառակուսիաձև բացամբից. կամերում ոչինչ չկալ՝ չոր պատեր և մերկ սաղո գետին, վերարկուն և վերնի կարճուտ համաձ, սոսկ շապկած, անգամ անդրափարտիքը հասած, բոքիկ բայում է խեղճը մի անկիւնից միւր կամ պառկում սաղո գետնի վրա: ...Չոր հացի կտորները ձգում էին ներս դռան բացամբից: Նրա հայրենակիցները և անճնական ծանօթները չէին կարողանում որևէ կերպ բացատրել նրա հետ. մա Չաքաբիայի նման պապանձւած և ապուշ կարած նայում էր և երես շուտ տալիս: Առաջին երկու օրը այդ մարդու մարտիրոսագործիւնը անցաւ խորին լռութեան մեջ, բացի «ջոր» բառից, որ պապական օտոնով կոչում էր և պահանջում հսկիչից. ուրիշ ոչ մի բան լսելի չէր նրա կամերայից: Երրորդ օրանից

քեր: Բռնությունների ալիքի տակ ձերբակալվել և բանտ էր նետվել նաև Երեանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու միաբան Հակոբ ալվ. քհն. Խաչվանքյանը¹: Ջեկայի բանտում են շարունակում մնալ Հովհ. Քաջազնունին, Երեանի նախկին Հատուկ կոմիտեի նախագահ Մկրտիչ Մուսինյանը, բժ. Հովհ. Տեր-Միքայելյանը (Օվի)², վանեցի Հայկ Աճեմյանը, էջմիածինցիներ Վաղարշակ Խաչատուրյանը և Արշավիր Սարգիսյանը, աշտարակցիներ Հովհաննես Փարվանյանը, Առոմյանը, Արշակ Նահապետյանը և Ջալիքոն, խնուսցի Այվազը, փարաքարցի Համբարձումը, օշականցի Լեոնը, Հին Հայդուկ, մշեցի Լորիս Պոլյանը³ և շատ ուրիշներ: Իրադարձություններին տկանատես Վ. Շահունին, ներկայացնելով Հայաստանում իշխանությունը վերցնելուց հետո բոլշևիկների գործունեությունը ամփոփ պատկերը, գրում էր. «Եւ, իրօք, խաբեութեամբ տէր դառնալով Հայաստանին եւ ամրացնելով իրենց զինքերը... բոլշևիկները սկսել էին իրենց դաժան հաշուեյարդարը տեսնել Հայ աշխատաւոր ժողովրդի եւ նրա լաւագոյն մտաւորականների հետ: Բանտերը լցուել էին անմեղներով. հազարա-

ի վեր այդ մարդը սկսեց երգել գիշեր ցերեկ. երգել այնպիսի աղիողորմ բառաւով. այնպիսի գուր հայցող ձայնով, որ մեր սիրտն էր կտրատում: Բանտարկեալներս չափազանց յուզել էինք եւ զայրացել դսիճների իշխանութեան այդ զազամարտոյ արարքի վրայ... բայց ինչ կարող էինք անել... Մենք, ինչպէս և ուրիշ բանտարկեալներ, տալիս էինք Դեմիրճեանին նայ, քէյ, կերակուր, որպէսզի խեղճ մարդը սովամահ չլինի, քի: շատ կանոնաւոր սնունդ ստանայ, անգամ հսկիչները արհամարհում էին և ուշադրոյիւմ չէին դարձնում նրա խնդրածների վրայ: — Երկարէ օրգանիզմ ունի այս մարդը, — ասաց բանտարկեալներից մէկը, — զազամային ծնծի ենթարկւել, օրերով կարցեր նստել զարիտրելի ստոնամանիքում և այժմ էլ այստեղ օրերով կիսամերկ դուրեան մէջ ընկնել այս ասող գետնի վրայ: Մարդու փոխարէն երկար էլ լինել կը հարկւր, կը կիսեր միջից» (Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բօլշեւիկեան բանտում, էջ 147-149): Չեկայի բանտում կրած զարիտրելի ծնծի և Երեանի բանտում անցկացրած անմարդկային տանջանքների հետեանքով Գ. Դեմիրճեանի առողջոյրտունը տեղի է տալիս և նա շուտով մահանում է:

¹ Տես Նոտյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 38-39: Հակոբ ալվ. քն. Խաչվանքյանը հրաշքով փրկվում է Երևանի բանտում փետրվարի 14-18-ին տեղի ունեցած սպանոյց: 1923 թվականից եղել է Երևանի քեմի փոխքեմակալ: 1929 թ. նոյեմբերին ձերբակալվել է և դատաւարտվել երեք տարվա աքսորի և ուղարկվել Ռուսաստանի Վորոնեժ քաղաք: Բոլշևիկյան բռնությունների գոհ են դարձել նաև նրա երկու որդիները (տես Գրիք տատալեւոյց: 1920-1950 ական թվականների բռնությունների գոհ հայ հոգեւորականներ, էջ 27):

² Տես Քաջազնունի Յովհ., Յետ մահու, էջ 78, 86:

³ Տես «Ասպարէզ», Ֆրեգւօ, 1965, փետրուար 16, № 4286, էջ 2:

ւոր գինուորական աստիճանաւորներ արսորուել էին երկրից, յափշտակուել էր այս, առանց այն էլ արխանաբամ եղած աշխատաւորի վերջին պատառը»¹:

Ինչ պատիժ էին Հայհեղկամն ու Չեկան նախատեսել բանտարկյալների համար: Կոհիրեում լույս տեսնող «Յոտարեր» օրաթերթի հայտնած մի տեղեկության համաձայն՝ «...մէկ մասը հրաքանդարկ պիտի ընէին, իսկ միւս մասը պիտի արսորէին Պաքու»²: Այդ է վկայում նաեւ 1921 թ. Փետրվարյան սպառնալուծյան հաղթանակից հետո «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» նախագահ Ս. Վրացյանի՝ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Աշխատաւոր» լրագրի հավելված «Աշխատաւոր»-ի լրատու»-ին փետրվարի 21-ին ուղարկած «Վերջին անցքերը Հայաստանում» վերտառությամբ հաղորդագրությունը, որում ասվում էր. «Բանտերում նստած էր աւելի քան երկու հազար մարդ, որոնց մի մասը պիտի գնդակահարուէր, իսկ մնացածներին պիտի քշէին Բազու»³: Ընդ որում, բանտարկյալները Չեկայի հրամանով Բաքու՝ Նարզեն կղզի⁴ պետք է ուղարկվէին մաս-մաս: ՀՅԴ անդամ Եփրեմ Սարգսյանն իր հուշերում գրում է, որ առաջին խմբի մեջ էին Համապասպը, Հ. Օհանջանյանը, Ներսէս Զաղեթյանը՝ և Արտ. Չիլինգարյանը⁵: Ըստ հուշագրի՝ «Անդրկովկաս-

¹ Շահունի Վ., Ինչու՞ քուլակովի ընճամին դարձաւ, «Հայրենիք», Պոսթրեմ, 1956, 1.6 տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 10:

² Յեղաշրջումն առաջ, «Յոտարեր», Գահիրէ, 1921, 9 տարի, մայիս 12, № 147:

³ Վրացեան Ս., Վերջին անցքերը Հայաստանում, «Աշխատաւոր»-ի լրատու, Թիֆլիս, 1921, փետրարի 24, № 3:

⁴ Նարզենը Ապշերոնյան թերակղզու ամենամեծ կղզիներից մեկն է: XX դարի սկզբին այն վերածվել էր բերդարդարի, ուր հաստիկ կառուցված բալարներում պահվում էին կալուսավորները (տե՛ս Յովհաննջանեան Ռ., Սեր խիղճը՝ Նարզեն կղզում, «Արևիկ», Բազու, 1915, ապրիլի 30, № 32):

⁵ Հակված ենք կարծելու, որ Ե. Սարգսյանի հուշերում Ն. Զաղեթյանի անունը բյուրիմացաբար է նշված, քանզի Իջևանի գավառի ինքնավարության նախագահ Ն. Զաղեթյանը դավադրորեն ձերբակալվել է Բաքու էլ տարվել դեռևս 1920 թ. մայիսի 21-ին, երբ Ղազախի կողմից բուշիկյան զորքերն առանց դիմադրության մտան Իջևան: Նշենք, որ Ն. Զաղեթյանի եկա ձերբակալվել է Բաքու էլն տարվել մահ գավառական կոմիտար Սևրուպ բեկ-Սարադիկյանը, Ղազախի ճակատի զորքերի հրամանատար գեմ. Բաղդասարյանը և ՀՀ ներքին գործոց նախարարի օգնական Սարգիս Մանասյանը (տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 399, տե՛ս նաև Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքւն (Վեցերորդ մաս. Հայրենիքիս մեջ), էջ 442):

սեան Կեդր. [ոնական] Կոմիտեից յատուկ հեռագիր էր ստացուել այս չորսին շտապով իրեն ղրկելու՝ Բազում զատուելու համար, որովհետև սրանց զործը կապ ունէր համառուտական խնդիրների և Բաղուի մէջ կատարուած զէպքերի հետ»²: Վերը շարադրվածից զժվար չէ հետեցնել, որ բանտարկյալներին Բաբու ուղարկելը միանշանակ հավասարազոր էր մահվան:

Այսպիսով՝ Հայհեղինմի գործադրած աղետաբեր քաղաքականությունը հետևանքով երկիրը հայտնվել էր անելանելի և ծանր դրություն մեջ: Անսանձ գործողությունների (զանգվածային բռնագրավումներ, սպաների աքսոր, ձերբակալություններ և այլն) և բացահայտ հետապնդում-հալածանքների պայմաններում բանտերում էին հայտնվել Հայ հասարակական-քաղաքական, գիտնական և հոգևոր-մշակութային գործիչները:

ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև «Փարեկամության հարաբերությունների հաստատման» համար ՌԻՖՊիսում սկսված բանակցությունների առաջին օրը՝ 1920 թ. օգոստոսի 6-ին, ՀՀ պատվիրակությունը՝ Ա. Ջամալյանի և Ա. Բարսեղյանի ստորագրությամբ մի հուշագիր է ներկայացնում ՌՍՖՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեզյանին, որի 8-րդ կետում առկա էր. «Ժգեսանի գավառում Հայաստանի Հանրապետության ձերբակալված պաշտոնատար անձանց՝ Ս. Մննասյանի, զեներալ Բաղդասարովի, Ներսես Ջաղերյանի, Մ. Սարատիկյանի և Տեր-Ղուկասյանի ազատում և անարգել վերադարձ Հայաստան» (Ջոհրաբյան Է., նշվ. աշխ., էջ 124-125, տես նաև Ղույան Յու., Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից, էջ 190): Սակայն ՀՀ իշխանությունների բողոքները ոչնչի չհանգեցրին: Ն. Ջաղերյանը և նշված մյուս պաշտոնյաները, Բարվի մերձակա Նարզն կղզի արտոմվելուց հետո, գնդակահարվել են (տես ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 182ա, ք. 550): Ինչպես վկայում է Ա. Ալուշյանը, բռնակները «... Ներսես Ջաղերյանին ձերբակալեցին Ադրբեջանի խորհրդայնացման օրերին, տարան բանտարկեցին Բագուի մօտիկ Նարզին կղզում եւ այնտեղ էլ գնդակահարեցին, մեր մի քանի օրիշ ընկերների հետ» (Ալուշյան Ա, Ռուստոմ Բագում (Դ), էջ 66):

¹ Տես Մարգարեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշեր եւ արդյունքներ), (Դ), էջ 44-45:

² Նույն տեղում:

Բ. Համագասպի կյանքի վերջին օրերը Երևանի կենտրոնական բանտում

Երևանի կենտրոնական բանտ տեղափոխված բանտարկյալները պահվում էին բանտային խիստ սեփմի դժոխային պայմաններում: Կ. Սասունին պրում է, որ «Յունուարի վերջերից սկսած, բանտերում ստեղծուած էր այնպիսի խիստ ուժմի, որ բոլոր բանտարկեալներին տանում էր զէպի մահ»¹: Բապական է նշել, որ շատ դեպքերում 20-25 հոգանոց բանտախցերում տեղափորում էին 70-80 հոգու²: Ցրտաշունչ ձմեռվա պայմաններում բանտախցերը լցվել էին մինչև ստիւնները թափանցող ցուրտ խոնավությամբ: «Վ. Ա.» ստորագրած հեղինակն իր հուշերում բանտում անցկացրած դժոխային ամիսները վերաբառադրում է հետևյալ կերպ. «Այն կամերան, որ կարող էր հագիւ տանել 16 մարդ, լցրին մինչև 30 հոգի: Լուսամուտները բաց, դռները երկաթէ շշերով, բաց, յատակը աստաղից, առանց թախտերի, առանց լոյսի, պառկեցրին մեկ ստույցի նման յատակի վրա: Ո՞վ կարող էր աչքը փակել և քնել, ո՞վ կարող էր լեզու շարժել»³:

Դահճի տխրահուչակ մականունն ձեռք բերած բանտապետ Ռուբեն Կարապետյանի (Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին եղել է մի դասալիք զինվոր)⁴ և բանտային տեսուչ Արփիարի Հրահանգով բանտարկյալները ենթարկվում էին ամեն տեսակի հալածանքների: Ականատեսի վկայությամբ. «Բանտարկեալները փականքների տակ ենթարկւում էին ամեն

¹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսքրն, 1925, Գ. ստրի, (տյւմբեր, № 1, էջ 99):

² Տես Իշխանեան Բ., Երկու ամիս քոլեպիկեան բանտում, էջ 146:

³ Վ. Ա., Բանտարկեալի յուշերից բանտում (II), «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 23, № 4:

⁴ Տես նույն տեղում, տես նաև Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում (I), էջ 137:

տեսակ նեղութիւնների, մինչդեռ սկսած բանտապետից մինչև ստորին կոմմունիստ պաշտօնեան հարբում էին և քէֆ անում... նրանք զազազած, սղմուկներով, բանտարկեալներին զարթեցնում էին յաճախ, հայհոյում պահակներին...»¹։

Բանտախցերը հիմնականում հսկվում էին ուռւ գինւորների միջոցով, որոնք բոտ Արտ. Չիլինդարյանի՝ «...գիրենք կը պահէին շատ կոպիտ եւ գրգռիչ կերպով։ Յաճախ երկուքով-երեքով անոնք կը մտնէին մեր խուցը եւ կանգնած կը մնային մեր գլխուն»²։

Զերտակալածներէից շատերը Չեկայի քննիչների ամենօրյա հարցաքննութիւնների և բանտախցերում տեղի ունեցող լիկանքների պատճառով հայտնվել էին հոգեկան ծանր սպրումների մեջ։ Զերտակալութունը ծանրագույն հոգեկան տառապանք էր պատճառել նաև Համազասպին, սակայն նա հարապատ մնալով սեփական խառնվածքին՝ իրեն պահել է կենսութախ և աշխատել մշտապես լավատես մնալ։ Լավատեսությամբ լի՝ նա հուսով էր, որ տեղի ունեցածը թշուրիմացություն է, և ինքը շատ շուտով ազատ կարձակվի։

Թեև խտրով արգելված էր մյուս բանտախցերն այցելելը, այդուհանդերձ, շնորհիվ իր անմիջական և շփուղ բնավորության, Համազասպին կարճ ժամանակում հաջողվում է վստահութուն ձեռք բերել բանտապահների մօտ և կապ հաստատել գերթե Բոյսր բանտարկյալ ընկերների հետ։ Համազասպը հնարավորինս փորձել է նեցուկ լինել և ամօքել կալանավորների թշուառ վիճակը։ Նա չի վհատվել և իր ուրախ և կենսախինդ բնավորությամբ քաջալերել է բանտակից ընկերներին, կիսել նրանց անփարատ վիշտը։ Մտերմական և ջերմ մթնոլորտ ստեղծելով բանտարկյալների մեջ՝ Համազասպը ամենածանր հոգեկան պահերին կատակներով և ծիծաղաշարժ պատմութիւններով մշտապես ոգևորել և

¹ Աբր-Առ, Բանտարկիայի յուշերից (V), «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 3, № 11։

² Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Ակնբորոյ մաս. Հայրենիքի մէջ), էջ 554։

սրտապնդել է նրանց: Համագասպի բանտախցի ընկերներին «Վար-Առ» ծածկանունով հեղինակն իր հուշերում գրում է, որ Համագասպն «Իր կենսության բնաւորութեամբ, իր կենդանի լեզուով կենտրոնական անձնաւորութիւն էր գտնել բանտարկեալներին համար...: ...Նա մի կենդանի երազահասն էր. ամեն ստատու շրջապատում էինք նրան և, յայտնում մեր տեսած երազները, որոնց տալիս էր նա բացատրութիւններ և բուականին դարձացնում մեզ»¹:

Համագասպը նաև կարողացել էր կապ հաստատել բանտից դուրս և ստացած գանադան տեղեկութիւնները փոխանցել մյուսներին: Այս առիթով խոսքը տանք Վ. Աֆրիկյանին, ով վաղերական պատումով նկարագրում է Համագասպի բանտային առօրյան: «Համագասպը նեղ օրերի կատարեալ ընկեր էր,- գրում էր Վ. Աֆրիկյանը:— Եթէ ձեռքը ուտելու կամ խմելու բան ընկնէր, առանց մեզ չէր գործածի, մէկ կտոր շաքարն անգամ կէս կանէր: Իր ուրախ բնաւորութեամբ, իր կատակներով կը թիթեւացնէր բոլորիս դառն վիճակը: Նրա առաջ բոլոր խուցերի դռները բաց էին: Բանտի պաշտօնեաներից շատ շատերին կալել ու կապել էր, նրանց միջոցաւ կարողանում էր դրսի աշխարհի հետ յարաբերութեան մէջ մտնել: Ստացած լուրերն ու տեղեկութիւնները կարճ ժամանակամիջոցում ընկերների սեփականութիւն էր դարձնում: Նրան անւանում էինք բանտի ռասիս»²:

Վ. Աֆրիկյանի մեկ այլ փկայութեան համաձայն, Համագասպը՝ «Դուրս կը դար շրջելու, սռաջին հերթին կաշխատէր հանդիպելու Օհանջանեանին, տեղեկութիւններ կառնէր ևւ մեզ՝ մօտիկներին կը յայտնէր: Բոլշեւիկները առամ էին կրճտեցնում արդարադատութեան նախարար Ա. Ջիլինդա-

¹ Վար-Առ, Բանտարկեալի յուշերից (VIII): Համագասպը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 20. № 25:

² Աֆրիկեան Վ., Համագասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Զ), «Յոսաբեր», Գահիրէ, 1929, ժէ տարի, յուլիս 3, № 79:

րեանի (Ռ. Դարբինեանի)¹ վրայ, որ մեզ շատ մտահոգութիւն էր պատճառում: Համազասպը իր շրջագայութեան մէջ անդեկութիւն առնելով, վերադառնում ու ասում էր, «Տղէ՛րք, աչքներդ լոյս, Զիլինգարեանը այսօր կենդանի է»²:

Վ. Աֆրիկյանը գրում է, որ այդ օրերին, Երեւանի խորհրդային թերթում, մի ուսուցիչն ուր «իր տաղափորութիւններն էր գրել Նոր-Քաջաղէտում եղած սուէն Համազասպի տւած լաւ վերաբերմունքի առթիւ»³: Համազասպին շատ էր ոգևորել այդ հանգամանքը և նա փրկութեան հույսի ակնկալիքով միամտաբար կարծում էր, որ այդ հրապարակումից հետո իրեն ազատ կարճակեն:

Համազասպին իր բանտակից շատ բնկերների նման նույնպէս սպրկ է հուսալքումի և հոգեկան ծանր սպրումի պահեր: Իր գիտակցական ողջ կյանքը թուրք ջարդարարների դեմ պայքարին նվիրած և հայրենի երկիրը պաշտպանած խմբապետ Համազասպը հիմա բնկել էր թուրքից ոչ պակաս սադիստների ձեռքը, որոնք կարծէք թուրքերի վրեժն էին լուծում: Բանտային գորշ ու տարածած միջավայրում հոգու տաղտուկը ցրելու նպատակով երբեմն հուսահատութեան մեջ ասել էր. «Ա՛խ, երանի մեր հայրենիքը ազատուէր եւ մենք գնայինք մի գիւղ ու պարտէշինք երկրագործութեամբ. էս ի՞նչ վիճակ է մեր վիճակը, սուլթանը հալածի, ցարը հալածի, այսօր էլ յեղափոխական կառավարութիւնը հալածի: Երկար տարիներ, ցարական կառավա-

¹ Արտ. Չիլիգարեանին իր հուշերում գրում է, որ Վահան Նավասարդյանը բանտից ազատվելուց ինտո անմիջապէս դիմել էր Աշոտ Հովհաննիսյանին՝ ՀՅԴ մյուս գործիչներին ազատելու խնդրանքով: Վերջինս անբաբույց ասել էր. «Բացի Ա. Չիլիգարեանն (Ռ. Դարբինեան), միւսներին հաւանաբար կազատենք կամ քեթն պատիժներ կը տանք: Ամենից շուտ կազատենք, ի հարկէ, Ռժ. Հ. Օհանջանեանին, որ մեզ հաճաք անվստահ մարդ է: Իսկ Ա. Չիլիգարեանին անպայման կը գնդակահարենք, որովհետեւ նա անուղղելի հակաբոլշէիկ է եւ, երբ մնայ, կը փախչի արտասահման ու կը շարունակէ իր անհաշտ պայքարը մեզ դեմ» (Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Վեցերորդ մաս. Հայրենիքիս մէջ), էջ 500):

² Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երեսնի բանտին մէջ (Յեղափոխական Երկիր. Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 335:

³ Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Ս) էջ 6րդ կեանքից), (Է), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

բութեան ժամանակ, ձեռքերս ու ոտքերս շղթաների մէջ առած, գլուխս սրտերին խփելով կասէի. կեանք եմ ուզում, ապրել եմ ուզում, բայց երանի՞ այն բանտարկութեանը, այժմ կատարեալ դժոխային պայմանների մէջ է գրուած մեր կեանքը»¹:

Սակայն բանտային կյանքի դժման պայմանները երբեք չխաթարեցին Համազասպի մարդկային նկարագիրը, ֆիզիկական ու հոգեկան տանջանքները չկոտորեցին դաշնակցականի նրա կամքն ու սկզբունքային կեցվածքը: Այդ է վկայում հետեյալ գիպովածը: Փետրվարի սկզբներին Ս. Կասյանն ու Գ. Ալմարբեկյանն այցելում են Երևանի կենտրոնական բանտ և անձամբ տեսակցում որոշ ձերբակալվածների հետ: Տեսակցութեան համար բանտապետ Ռուբենի աշխատասենյակ են հրավիրում նաև Համազասպին և Համադործակցութեան առաջարկ անում²: Ըստ այդմ՝ Համազասպը պետք է տեղեկութուններ հաղորդեր ՀԅԴ-ի գործունեութեան մասին: Համազասպին առաջարկվել էր հետեյալը՝ «Մենք քեզ կապառենք բանտից, պաշտօն էլ կը տանք եթէ դու խոստանաս տեղեկութիւն տալ թէ ի՞նչ է անում Դաշնակցութիւնը»³: Առաջարկը լսելուց հետո Համազասպը տեղից վեր է թռչում և որպէս հավատալիոր դաշնակցական, խիստ տոնով կշտամբում է նրանց և արհամարհական ժպիտը դեմքին մերժում այդ զաղրելի առաջարկը՝ ասելով. «...մտածու՞մ էք թէ ինչ էք առաջարկում ինձ, որ ձեզանից աւելի յեղափոխական անցեալ ունիմ, երևի չի գիտէք, որ ինձ ու ինձ նմանների համար կեանքն ու մահը անարժէք բաներ են»⁴: Վ. Աֆրիկյանը հետագայում այսպէս է նկարագրել այդ դեպքը. «Փետրուարի սկիզբներին բանտ եկաւ հռչակաւոր հրէշածին

¹ Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երեւանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 335:

² Տես Վար-Առ, Բանտարկեալի յուշերից (VIII): Համազասպը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 20, № 25:

³ Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Է), «Յոսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

⁴ Նույն տեղում:

Աթարբէկեանը եւ տեսակցութեան համար Համագաւապին կան-
չեց իր մօտ: Մի քանի ժամից վերադարձաւ գունատ, հայհոյան-
քի խօսքը բերնին: Ջղայնութիւնից զոգւած էր եւ չէր կարողա-
նում խօսել: Քիչ հանգստանալուց յետոյ ասաց. «Ինձ սիրով ըն-
դունեց եւ առաջարկեց նստել, յետոյ ասաց. «Գիտէ՞ք ընկեր
Համագաւապ, կանչել եմ յայտնելու, որ այսօր ձեզ բանտից կա-
ցատեմ... միայն պիտի խօսք տաք ինձ, որ զբոսւմ պիտի աշխա-
տանք կատարէք իմանալու, թէ ի՞նչ են մտածում անել Դաշ-
նակցութիւնը եւ ձեր ընկերները ու մեզ տեղեկութիւններ
տաք»: Տեղիցս վեր լծուայ, յենուեցի սեղանին եւ ասացի. «Ընկեր
Աթարբէկեան, իմանում էք ո՞ւմ հետ էք խօսում եւ ինչ էք ա-
ռաջարկում. դուրս գալ իմ կուսակցութեանս ու ընկերներիս
մատնել, ինձ ինչի՞ տեղ էք դնում, չէի սպասի մի յայտնի յեղա-
փոխականից՝ նման առաջարկութիւն. չատ ամօթ է, թույլ տուէք
վերադառնալ»: Երկար ժամանակ չէր կարողանում այդ դէպքը
մոռանալ եւ առանց խիստ հայհոյանքներ անելու չէր հանգս-
տանում»¹:

Համագաւապից ստանալով կտրուկ մերժում՝ Գ. Աթար-
բէկեանը նույն այդ ստոր մազըրութեամբ իր մօտ է հրավիրում
նաեւ Հ. Օհանջանյանին եւ Արտ. Ջլիլիզարյանին, անգամ վեր-
ջինիս ցույց տալիս նրա մահապճոխ վերաբերյալ կայացրած
որոշումը, սակայն նրանք նույնպէս տալիս են չոր մերժողա-
կան պատասխան²:

Գ. Աթարբէկեանի Կենտրոնական բանտ այցելութիւնից
հետո, բանտարկյալների վիճակն էլ ավելի օրհասական դարձավ:
Ինչպէս վկայում է Ս. Տեր-Թովմատյանը. «...ամէն օր չարաչուք
փախուճներ բանտարկեալների վիճակին մասին: Բոլորին հա-
մար յայտնի էր արդէն, որ բանտարկեալներու ամենակարեւոր

¹ Աֆրիկեան Վ., Համագաւապ Երեսնի բանտին մէջ (Յեղափոխական արլոմ: Ագատագրա-
կան պայքարի յուշամատեն), էջ 335-336:

² Տե՛ս Դաքըիճեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Վեցերորդ մաս. Դէպի Հայաստան), էջ 561:

մատր դատապարտուած է մահուան, և երևի բողջելիներն իսկ բաց է բաց կը յայտարարէին տառջին շարքին վրայ գանուօղներու անունները, Բախշի Իշխանեանը, Համազասպը և ապա Դաշնակցական մտաւորականութիւնն ու ժողովրդական գործիչները»¹:

Նախընթացում նշեցինք, որ ի թիւս այլ բարձրատիճան պաշտոնյաների, բանտ էր նետուել նաև Երեանի փոխքաղաքապետ Արշ. Աստվածատրյանը, որը մինչև թիւ 11 բանտախօց տեղափոխուելը Համազասպի հետ եղել է նույն խցում, և միասին են կիսել իրենց ցավերն ու հույզերը, կասկածներն ու տաղնապները, հարադատների հանդեպ տածած կարօտը: Արշ. Աստվածատրյանը նույնպէս ուշադրով էջեր է թողել Համազասպի բանտային կյանքի տառապալից օրերի մասին: «Ամեն օր,- գրում է նա,- կարճ ժամանակով մեզ գուրս էին բերում բակը դրօսանքի-թարմ օդ տունելու: Մեզ հետ միասին գուրս էին բերում մեր հարեւան կամերաների բանտարկեալներին, որոնց մէջ, ինչ խօսք, շատ ծանօթներ ունէինք: Յիշողութեանս մէջ մնացել են իմ հանդիպումները ողբացեալ Համազասպի հետ: Բակում գրեթէ ամէն անգամ մի քանի նախադասութիւն փոխանակում էինք: Առաջին օրերը նրա տրամադրութիւնը վատ չէր. սիրում էր կատակներ անել հետս, նամանաւանդ, երբ ես մարմնամարդական վարժութիւններ էի անում: Սակայն մի քանի օրից հետո ինչ որ փոփոխութիւն նկատեցի մէջը, մտահոգուած էր երեւում, քայլում էր գլխիկոր-մտածուոր»²:

Չհրաժարուելով ՀՅԴ գործիչներին փախուստը կազմակերպելու մտադրությունից՝ Հայաստանի կոմիտեն փետրվարի 7-ին այդ մասին բանտի աշխատակից Հակոբ Հովհաննիսյանի (Օգանեղով) միջոցով երկտողով տեղյակ է պահում Համազաս-

¹ Թաթուլ Ս.[Սահակ Տեր-Թովմասյան], փետրուար 18ի պատմական արժէքը (4), «Յաւաստ», Փարիզ, 1929, փետրվար 23, № 889:

² Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երեւանի բանտում (1), էջ 135:

պին՝ միաժամանակ խնդրելով, որպեսզի ինքը ստանձնի գործի ամբողջ ղեկավարումը¹։ Այս առումով Հետաքրքրական են Արտ. Ջլիլինգարյանի տեղեկությունները։ Նա վկայում է, որ Համագաղասյն այլևս չհանդուրժելով բանտարկության անորոշ իրավիճակը, որոշում է կազմակերպել ասպատամբություն և փախուստ։ Սակայն ընկերները նրան խորհուրդ չէին տվել դիմելու այդ քայլին։ «Օր մը, կը յիշեմ,- գրում է Արտ. Ջլիլինգարյանը,- խմբապետ Համագաղասյն պատի տակէն մօտեցաւ մեզի եւ, Բժ. Օհանջանեանը մէկ կողմ կանչելով, սկսաւ խօսիլ հետը արագ-արագ։ Ետքը իմացանք, որ խօսած էր փախուստի եւ ասպատամբութեան մասին։ Բժ. Հ. Օհանջանեան վճռական կերպով հակառակած էր թէ՛ մեր եւ անոնց փախուստին եւ թէ՛ ասպատամբութեան որեւէ փորձի։ Անոր կարծիքը լսելէ ետք, Համագաղասյ, ջղապրգոտած՝ ըսեր էր, թէ ինք չէր կրնար երկար դիմանալ բանտին մէջ, եւ թէ՛ անպայման բան մը պիտի ընէր՝ ազատուելու համար»²։

Երեւանի կենտրոնական բանտից ձերբակալվածներին ազատելու խիստ պատասխանատու գործն այս անգամ հանձնարարված էր ՀՅԴ նշանավոր և փորձառու գործիչներից՝ Կ. Սասունուն։ Նա իր հուշերում պատմում է, որ փետրվարի 11-ի երեկոյան իր մոտ են գալիս Արագածի ՀՅԴ գաղտնի մարմնի անդամներ Մուշեղ Ավետիսյանը (Սասունցի Մուշեղ), Մխիթար Դարմանյանը, Կարապետ Ավոյանը (Մորուք Կարո) և Պետրոս Ղաղարյանը³։ Կ. Սասունին նրանց ներկայացնում է Երևանում տիրող ծայրահեղ բարդ իրավիճակը և հայտնում, որ Երեւանի բանտում օրհասական դրության մեջ գտնվող ձերբակալվածներին սպառնում է զնդակահարման վտանգը, և ներկայացնում է ծրագիր՝ բանտարկյալներին ազատելու մասին։

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 96։

² Դարբինյան Ռ., Կեանքիս զրբէն (Վեցերորդ մաս. Դէպի Հայաստան), էջ 559։

³ Տես Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, էջ 238։

Ծրագրի համաձայն՝ Արագածի արևմտահայ աշխարհագրո-
յին մահապարաների մի ջոկատ քաղաքամերձ այգիներով
պետք է մոտենար բանտին, անակնկալ դրավեր այն և ազատե-
լով բանտարկյալներին՝ փախցնել լեռներ և այնտեղից էլ ար-
տասահման, կամ էլ ապահով պահեր թաքստոցներում¹:

Կ. Սասունու առաջադրած փախուստի պլանը հափա-
նության է արժանանում ժողովի մասնակիցների կողմից:
Նրանք միահամուռ հայանում են այն գործադրելու իրենց
պատրաստակամությունը: Ծրագիրը պետք է իրականացվեր
շատ արագ և խիստ գաղանի, ուստի ժողովից անմիջապես հե-
տո Սասունցի Մուշեղը, Մորուք Կարսն, Ղ. Պետրոսյանը և Մ.
Դարմանյանը մեկնում են իրենց շրջանները՝ բնակեցնելին հա-
մախմբելու համար: Գործի զլուխ կանգնած էր Սասունցի Մու-
շեղը: Ըստ Կ. Սասունու՝ «Շրջանի երիտասարդությունը մաս-
նաւոր մի սէր էր տաճում հանդէպ Մուշեղին, որ ապստամբա-
կան և զիմադրական գործին մէջ ամենէն մեծ աշխատանքը
կատարեց»²: Կ. Սասունին փետրվարի 13-ին Մուշեղից ստա-
նում է գեկուցում այն մասին, որ «...հրահանգները ճշտօրէն
կատարուած են, որ պահանջուած անձնագոհները պատրաստ
են...»³: Խումբը պետք է մեկներ հաջորդ օրը:

Սակայն հետագա դեպքերը դարդացան այնպես, որ
համբնդհանուր ապստամբությունյան բարձրացման պայմաննե-
րում փախուստի ծրագիրն այդպես էլ չգործադրվեց: Հայաս-
տանի կոմիտեից Կ. Սասունուն փետրվարի 14-ին ուղարկված
ծածկազիր նամակում ասվում էր, որ «...բանտարկեալների
ազատագրման գործը վերածւում էր մի աւելի լայն շարժու-
մի»⁴:

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1925, Գ. տա-
րի. նոյեմբեր, № 1, էջ 87:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 88:

Ի դեպ, նշենք, որ փախուստի կազմակերպման նախօրեին Համազասպը նույնպես հրաժարվել էր այդ մտքից: Նա կարծում էր՝ «եթէ յաջողւելու լինենք, մի 20-30 հոգի հազիւ կարողանանք փախչիլ, բայց ինչ կը լինի բանտում մնացած բնկերների վիճակը, սկսած Համօ Օհանջանեանից, հայր Աբրահամից, չէ՞ որ առիթ կը տանք բոլորին կոտորելու»¹: Բացի այդ, Համազասպը հուսով սպասում էր, որ «...կլինի դատավարություն և նա, համոզված է, կարգարանա»²: Այսպիսով՝ Համազասպը մինչև վերջ էլ հավատարիմ մնաց մարդկային և կուսակցական համերաշխությանը և երբեք չլքեց իր ընկերներին՝ նույնիսկ ակներև կորստյան դեպք: Նա այդ ծանր օրերին դեմ գնաց որեւէ ձևով իր անձի փրկության ապահովմանը, որպեսզի Չեկային առիթ չտար ավելորդ սպառանքի, ինչը կ'ստանգեր բնկերների կյանքը:

Որոշ ժամանակ անց բանտում շշուկներ են տարածվում այն մասին, որ «Բազեի ղեկավարի համար» Չեկայի հրամանով Համազասպին, Ս. Մելիք-Յուլջյանին, Գ. Մակարյանին և այլոց պետք է տեղափոխեն Բաքու՝ այնտեղ քննություն անցկացնելու և դատելու համար³: Սպասվող գնդակահարությունների մասին Ս. Վրացյանը գրում է. «Քաղաքում հազար տեսակ լուրեր էին պտտում: Չեկայում բացահայտ կերպով խօսում էին գնդակահարութիւնների անհրաժեշտութեան մասին: Մահուան թեկնածուների անուններն էին տալիս եւ միշտ առաջին թեկնածուն համարւում էր Արտ. Չիլինգարեանը (Ռ. Դարբինեան), ապա՝ Ս. Մելիք-Յուլջեանը, Համազասպը, Բ. Իշխանեանը...»⁴: Այդ չարանենդ լուրը հոգեկան ծանր

¹ Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Ս) էջ նրա կեանքից), (Ե), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

² ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 96:

³ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Ս) էջ նրա կեանքից), (Ե), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

⁴ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Խ. Ե, էջ 217:

ազդեցություն է ունենում րոյտրի, հատկապես՝ Համազասպի վրա, և նրա համար բանտային օրերը նորից լցվում են տաղ-նայներով: Դեպքերի ժամանակակից է. Սարգսյանը գրում է. «Ագրրէջան, Բագու և մանուսանդ Նարգէն կզգի... այս անունները սարսուռ էին ազդում»¹: Որ Բաքու ուղարկվող առաջին խմբի մեջ էին Համազասպը, Հ. Օհանջանյանը և Արա. Զիլինգարյանը, հատակ տեղեկություն էր ձեռք բերվել Ալիաի մտահոսվածքն արժանացած և նրա մոտ համհարպի պաշտոն ստանձնած Թեոդորոս Խանադյանի միջոցով²: Վերջինս, լինելով գաղնակցական, կապ էր պահպանում բնդհատակում գտնվող իր կուսակից բնկերների հետ և նրանց էր հանձնել այն հեռագրի տեքստը, որով «...հրահանգում էր վերոյիշեալ բնկերներին Բագու ուղարկել»³: Ուղարկման օրը, սակայն, հայտնի չէր:

Կյանքին վերջ տալու նպատակով Համազասպը զիմում է ծայրահեղ քայլի: Թույն է ձեռք բերում և սրվակը կարում վերարկուի կրծքամասում, ապա Վ. Աֆրիկյանին խոստովանում. «Եթէ ինձ տանելու լինեն Բագու, պէտք է թոյնը ընդունեմ և պարլամենտի շէմքի առաջ վար բնկեմ»⁴: Բարեբախտաբար, Չեկան չի իրականացնում այդ զիվային մտադրությունը, իսկ Համազասպի ձեռք բերած թույնը «...մինչև վերջն էլ մնաց վերարկուի մէջ կարած»⁵:

¹ Սարգսեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշեր եւ ակրումներ), (Դ.), էջ 45:

² Տե՛ս Սարգսեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշեր եւ ակրումներ), (Դ.), էջ 45: Փետրվարի 8-ի և 9-ի զանգվածային ձերբակալություններից խույս տված մի խումբ դաշնակցականներ (Հակոբ Տեր-Հակոբյան (Իրազկ), Նիքոն Սարգսյան, Հովհ. Դեմքյան, Հայ Ասատրյան, Դավիթ Մելիք-Դադայան) հետագա գործունեության համար կաուտում են աշխատանքի բաժանում, համաձայն որի՝ Երևանում ընդհատակյա աշխատանք պետք է տանելին Ս. Վրացյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Ռ. Ջաջերունին, Ա. Օհանջանյանը և Թ. Խանադյանը (տե՛ս Մասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբությունը, «Հայրենիք», Պոստըն, 1925, Գ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 88):

³ Սարգսեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշեր եւ ակրումներ), (Դ.), էջ 45:

⁴ Աֆրիկյան Վ., Համագրասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Է.), «Յոուարեր», Գաիլիթ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

⁵ Նույն տեղում:

Համադասարը գինվորական բարձրաստիճան մյուս սպաների ու գործիչների պես զանվում էր Չեկայի աշխատակիցների և բանտի ղեկավարությունն ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում: Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ բանտարկվածների հարցաքննության ժամանակ նրանց մշտապես հարց էր արվում Համադասարի հետ ունեցած կապի մասին¹: Այն բանտախուցը, որտեղ զանվում էր Համադասարը, Չեկայի կողմից հաճախ ուղարկվում էին նոր «բանտարկյալներ», որոնց հանձնարարված էր լրտեսություն անցկացնել կորսել Համադասարի մտադրությունների մասին: «Փետրվարի 10-ից,- գրում է Վ. Աֆրիկյանը,- մեր կամերան բերեցին մի կասկածելի բանտարկեալ: Համադասար նախ աշխատեց տեղ չտալ, բայց երբ խմացաւ նրա լրտես լինելը, ազդարարեց բոլորիս, թէ նրա եւ թէ միմիանց հետ խօսելու զգոյշ լինել»²:

Հայհեղինակի վարած հակաժողովրդական և դաժան քաղաքականությունը, շարունակվող անսահման բռնադատումները, հայաժանք-հետապնդումներն ու զանգվածային ձերբակալություններն աննկարագրելի հուզում և արդար ցասում էին առաջ բերել Երևանում և զավառներում: Ժողովրդի համբերության բաժակն արդեն լցվել էր, և նա դուրս եկավ համաժողովրդական ապստամբության՝ բոլշևիկյան վայրագ իշխանությունը թոթափելու համար: Զ. Յուլյանը վկայում է, որ «Սովետական իշխանությունը իր ահաբեկիչ գործելակերպով այնքան էր թշնամացրել ժողովրդին, որ ապստամբութեան գաղափարը համակել էր ամբողջ ժողովուրդը առանց կուսակցական խտրութեան»³:

Ասք. Մոսկվանը Մոսկվայում կուսակցական համագումարին մասնակցող Հայ կոմունիստներին 1921 թ. մարտի 9-ին

¹ Տե՛ս Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկեան քանտում, էջ 142:

² Աֆրիկյան Վ., Համադասարը (Մի էջ նրա կեանքից), (Է), «Յուսարեք», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

³ Աշխատունի Զ. [Զաքար Յոյան], Դրուպներ մեր ազատության պայքարի (Լ), էջ 134:

ուղարկած նամակում նշում էր. «Իմ խորին համոզմամբ, վերջին ամսում Կենտկոմի քաղաքականությունը՝ զաժան ձևով սպաների աքսորը, բռնադատումները... մեր անկարողությունը՝ բնակչությանը տալու թեկուզև ինչ-որ բան, — այս ամենը բնակչության մեջ առաջացրեց շատ նկատելի հոգեբանական ոեակցիա մեր գեմ...»¹:

Ի լրումն այդ ամենի, երբ Ա. Զամալյանը 1921 թ. նոյեմբերի սկզբներին Կ. Պոլսում հանդիպում է Հայաստանի օգնություն կոմիտեի (ՀՕԿ) գործերով այնտեղ ժամանած Հովհ. Թումանյանին և խոսք է բացվում Փետրվարյան ապստամբության զրգապատճառների մասին, վերջինս վկայում է հետևյալը. «—Օրջոնիկիձեն Երեւանում՝ տեղեկանալով ապստամբության մանրամասնություններին, ասաց ինձ. «Զարմանալի ոչինչ չկայ, որ Հայ ժողովուրդը գէնք է բարձրացրել խորհրդային իշխանութեան գէմ, որովհետեւ այդ իշխանութեան զեկն իրենց ձեռքն առած Հայ բոլշևիկները մարդիկ չէին, այլ վայրենի գազաններ»...»²: Ուրեմն, անգամ բոլշևիկ կարկառուն դործիչն է խոստովանել այն ակնհայտ փաստը, որ Փետրվարյան ապստամբությունը եղել է որպէս անելանելի վիճակի մեջ Հայտնված ժողովրդի պոռթկում:

Հարկ է նշել սակայն, որ նման խոստովանություն անելով հանդերձ՝ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի նախագահը փորձում էր կոծկել Հայաստանում տեղի ունեցած չարազեա իրադարձություններում Կովկասյան բյուրոյի հանցավոր մեղսակցությունը: «Դատավորի» գեր ստանձնած Գր. Օրջոնիկիձեն վարիսեցիաբար մոռանում էր, որ ՀՅԴ-ի նկատմամբ «անողոք

¹ Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), էջ 19:

² Գր. Օրջոնիկիձեն Ա. Հեկկերի և Շ. Էլավային ողեկությամբ Երևան է ժամանել 1921 թ. ապրիլի 17-ին (տես Ալիխանյան Ս., Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, էջ 172):

³ Զամալյան Ա., Ամենայն Հայոց բանաստեղծը (Յ. Թումանյանի մահի 50-ամեակի առթիւ), «ՎԱՃ», Փարիզ, 1933, Ա տարի, № 1, էջ 26:

պայքարի»¹ և «կուսակցություն լիակատար լիկվիդացման» հրահանգ-որոշումն իր բոլոր բացասական հետևանքներով Հայհեղկոմին ամիս էր հենց Կովկասյան բյուրոն²։ Այս առումով թեպետ ոչ ապացած, սակայն տեղին խոստովանություն է արել Հայհեղկոմի նախկին անդամ Աշ. Հովհաննիսյանը ՀԿ(Բ)Կ 1-ին (1922 թ. հունվարի 26-29) համագումարում հունվարի 27-ի երրորդ նիստում հնչեցրած իր ելույթում. «Հակահեղափոխությունը ստեղծվեց ոչ թե դաշնակների աշխատասենյակներում, այլ հանդիսացել է մեր քաղաքականության հետևանքը, ինչի մասին վկայում են բազմաթիվ փաստերը։ Այստեղ դա պետք է խոստովանել»³։

Այսպիսով՝ Փետրվարյան ապստամբությունն ուներ իր օրյակալի պատճառները։ Ըստ էության, այն պետք է դիտարկել նաև 1920 թ. գեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածների խախտման համատեքստում։ Ինչպես ժամանակին գրել է «Եղնիկ Կողբացի» ստորագրությունը հեղինակը. «Եթե Հայաստանի նոր իշխանությունները բանիմաց մարդիկ ու հայօրէն մտածող բլլային, հայ ժողովուրդը պէտք չուներ Փետրուար 18-ի յեղափոխութեան»⁴։ Հակադարձելով խորհրդային ժամանակներում Փետրվարյան ապստամբությունը տրված անհիմն որակումներին, Կ. Խաչատրյանը իրավացիորեն գրում է. «Տարիներ շարունակ խորհրդային պատմագրությունը «դաշնակցական արկածախնդրություն» կամ «ավանադուրա» օտար բառերով է որակել 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանում՝ դրանով իսկ փորձելով հետևանքների ողջ պատասխանատվությունը բարդել Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության վրա։ Իրականում՝ «արկածախնդրություն» էր բոլշևիկների

¹ Տե՛ս Ալիխանյան Ս., Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, էջ 113։

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 1, ք. 10։

³ Կողբացի Ե., Պատմական քուսկան մը, «Ազատ օր», Արևնք, 1965, փետրուար 18։

վարած քաղաքականությունը Հայաստանում խորհրդային իշխանություն անաջին ամիսներին»¹:

Նկատենք, որ ՀՅԴ-ն սկզբից եկեթ իշխանությունը գրավելու նպատակ չի ունեցել և նախնական պլանը եղել է բանտարկված կուսակցականներին ազատելը: Զինված ապստամբությունը զեմ էին նաև Հայաստանից չմեկնած ՀՅԴ որոշ զեկավարներ, ինչպես օրինակ Ս. Վրացյանը: Սակայն իրադարձությունների հետագա աննախագիտելի զարգացումը, անսանձ բռնությունները, բանտարկություններն ու զնդակահարությունները ստիպեցին նրանց կողմնակից գառնալ և զեկավարել շարժումը: Կ. Սասունին փաստում է. «Ս. Վրացյանը եւ մի քանի ուրիշ բնիկները նախապէս համաձայն չէին ապստամբութեան: Փետրուարի սկզբներին սկսած խեղազար հայաժանքները եւ զադանի զնդակահարությունները ստիպեցին նրանց կողմնակից գառնալ յեղափոխություն առաջացնելու»²: ՀՅԴ անդամ Բենիամին Նալչաճյանը, որը մասնակից ու տեղանտես է եղել փետրվարյան իրադարձություններին, Ս. Վրացյանի ապստամբություն զեմ լինելուն տվել է հետեյալ պարզաբանումը. «Ընկերը (իմա՝ Ս. Վրացյանը — Գ. Ս.) կը վախենար որ ապստամբութեան վիժման զէպրում բոլշևիկները Հայաստանում ուղղակի մի ստեղծի ջարդ կը կողմակերպեն...»³:

Բոլշևիկներին կողմից, փաստորեն, հայ ժողովրդին պարտադրվեց ապստամբություն: Ինչպես իրավապիտրեն բնդգծել է Վլ. Ղաղախեյյանը. «Մերժելի է խորհրդային զրականություն մեջ տարածված այն տեսակեարը, թե Փետրվարյան ապստամբություն նախապատրաստությունը սկսվել է խորհրդային իշ-

¹ Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 77:

² Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբությունը. «Հայքենիք», Պոսքըն, 1925, Գ. տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 88:

³ Բենիամին Նալչաճյան]. Ժողովրդային պոռկումը (Փետրուարի 18 ի տարեդարձին տորի), «Յառաջ», Փարիզ, 1929, փետրուար 17, № 884:

խանության հենց առաջին օրերից...»¹: Ստեղծված իրավիճակը մղեց ՀՅԴ-ին գլխավորելու ժողովրդին, շարժմանը կազմակերպված ընթացք տալու՝ ազիտարներ հետևանքներից հնարավորինս խուսափելու համար²: Փետրվարյան ապստամբության մեջ ՀՅԴ-ի ղեկավար ղերի տոնջությունը Հ. Իրազեկին իրավամբ գրում է. «...Դաշնակցությունը հարկադրված էր վերցնելու մեծամարտի լուղիներին ձեռնոցը՝ երկրի ու ժողովրդի վերելու-վեժան շահերից ելնելով, որովհետև ղեկներն ընթանում էին դաժակեմ արալու լեռանը, եւ փոթորիկը պիտի պայթեր իր կամքից անկախ, տարերային լեռնով, անխուսափելիօրէն: Հրամայականօրէն անհրաժեշտ էր՝ ղեկավարել շարժումը, որպէսզի հայոց աշխարհն ու ժողովուրդը գտնէ նուազագոյն կորուստով դուրս գալին իրենց պարտադրուած այդ ճակատագրական աղէտից»³:

Համաժողովրդական ապստամբությունը սկսվեց տարերայնորեն, սակայն շարժումը ժամանակի ընթացքում ընդունում է կազմակերպված բնույթ՝ ընդգրկելով Կոտայքը, Գառնին, Բաշ-Ապարտը և այլ շրջաններ: Հարկ է նշել, որ ապստամբների հիմնական մարտական ուժը կազմել են արեւմտահայ աշխարհագրորայինները՝ սասունցի, մշեցի, վանեցի, խնուսցի և այլն: Ապստամբությունից անկախ մասնակիցներ և գլխավոր ղեկավարները գարձան Բաշգառնեցի Մարտիրոսը, գնդապետ Նիկողայ (Կուռո, Սուրեն) Թարխանյանը⁴, Կարո Սասունին, Ասլան Ստեփանյանը, սասունցի Փեթարա Մանուկը և ուրիշներ:

¹ Դազախեցյան Վ., Հայ յեղափոխական Դաշնակցությունը խորհրդային իշխանության պայմաններում, (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Երևան, 2011, էջ 68:

² Փետրվարյան ապստամբության պատմության պատմագրության մանրամասն ընկալություն տես Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, էջ 132-158, տես նաև ճույնի՝ 1921 թ. Փետրվարյան իրադարձություններում «Կարմիրներին» և ապստամբների գիտնականության հայ պատմագրության մեջ, ՊՐՀ, Երևան, 2011, № 2, էջ 3-23:

³ Իրազեկ, Փետրուար 18 (Յուլյան արտոմ Հ.Յ. Դաշնակցության (1890-1950), էջ 313-314:

⁴ Նիկ. Թարխանյան (1896 թ. Շուշի-1944 թ. Բուխարեստ) հայ ազգային-ազատագրական պայքարի անվանի գործիչ: Ավարտել է Մոսկվայի Անդրստորոգյան գիմնազիական վարժարանը: Լեռնային աշխարհամարտին՝ որպես սպա մասնակցել է Արևմտյան և Հարավ-արևմտյան,

Կոտայքի Զատ Կյուղում փետրվարի 11-ին¹ (որոշ հեղինակների մոտ՝ 12-ին², 13-ին³) «Երեանի փրկության կոմիտե»-ի նախաձեռնությամբ, ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեի անդամ Իրազեկի (Հ. Տեր-Հակոբյան) նախազանգությամբ տեղի ունեցած ՀՅԴ գեկավար գործիչների ու խմբապետների ժողովը, հաշվի առնելով բոլշևիկյան իշխանության կողմից ժողովրդի նկատմամբ «փետրուարի սկզբներին սկսած խեղդար հալածանքները և զաղանի զնդակահարությունները»⁴ որոշում է՝ փետրվարի 16-ի յույս 17-ի զիչերը «ընդհանուր ապստամբություն առաջ բերել»⁵։ Կազմակերպվում է Զինվորական խորհուրդ, որտեղ Կուսոն բնարվում է ապստամբ ուժերի ղեկավոր հրամանատար։ Նրա օգնականն էր ապստամբության սգին և իրական գեկավարը՝ Բաշգանեցի Մարտիրոսը։ Շտաբի պետն էր Գաբեզին Սարգիսբեկյանը⁶։ Թիֆլիսից՝ ՀՅԴ Բյուրոյի անունից Փարիզում գտնվող ՀՀ պատվիրակության գեկավար Ա. Բ. Ահարոնյանին 1921 թ. փետրվարի 14-ին (այսինքն՝ Զատի ժողովից երկու օր անց) ուղղված թիվ 23 նամակ-գրությունում Ա. Զամայանը և Գ. Ղազարյանը հայտնում էին, որ ստեղծված իրավիճակում ժողովրդի համար

ապա՝ Կուկասյան ռազմաճակատների կռիվներին։ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի, հայ-վրացական պատերազմի և Լեռնահայաստանի հերոսամարտի մասնակից։ Գնդապետ Կ. Թարխանյանը եղել է անկուսակցական։ Վախճվելով ռազմագործողից Ա. Նուրիջանյանի վատատրոյունը՝ նա մյուս ապաների պես չէր արտոբվել 11 ուսաստան։ Կոտոն, սակայն, համոզված լինելով, որ Խորիդային իշխանության ցուցարեւած վատատրոյուն ժամանակավոր բնոյթ է կրում, իր հավատարմւն ընկնապահներով թողնում է Կարմիր բանակը և անցնում ապստամբների կողմը (տես Աշխատունի Ձ. [Զարար Յոլյան], Իրուագներ մեր ապստոյունան պայքարից (1), էջ 132)։

¹ Տես Վրացեան Ս., Կանրի ուղիներով, հ. 2, էջ 22։

² Տես Հակոբյան Ա., 1921 թ. Փետրվարյան իրադարձոյուններում «Կարմիրները» և ապստամբների զինուծի մասին հայ պատմագրոյւյան մեջ, էջ 13։

³ Տես Ղազախեցյան Վ., Գեորգյան Հ., Կաշնակցոյւյան կողմից Փետրվարյան ապստամբոյւյան ղեկավարման հարցի շուրջ (նորահայտ վավերագրեր), ԲՀԱ, Երևան, 2003, № 1, էջ 47։

⁴ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբոյւիւնը, «Հայրենիք», Պոսրքն, 1925, Գ. տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 88։

⁵ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետոյիւն, էջ 527։

⁶ Տես Նույն տեղում, տես նաև Սասունի Կ., Յուշեր եւ վկայոյիւններ, Պէլոյոյ, 1972, էջ 248, տես նաև Գարեգին Մարգիսբեկյանի պատմածը։ Գրի առաւ Արշակ Սեհրապեան, «Հայրենիք», Պոսրքն, 1968, ամառ, № 2, էջ 74-81։

կենսական պահանջ է դարձել բոլշևիկյան իշխանության տա-
պալումը¹:

Ռազմական գործողությունները սկսվելու էին գիշերվա
ժամը 4-ին դրսից և ներսից միաժամանակ: Ապստամբները քա-
ղաք պետք է մտնեին չորս ուղղությամբ՝ խճուղով, Աստվա-
ծածնի փողոցով, «Կոզեռն» գերեզմանատան մոտով և Թախմա-
խան գյուղի կողմից: Ծրագրավորված էր գրավել հետևյալ
կարևորագույն հիմնարկները՝ Չեկան, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը, բան-
տեիրը և այլն²: Չորս հիմնական կետերից կազմված ապստամ-
բական ծրագրի վերջին կետում ասվում էր. «Ամէն գնով և
չտապ գրաւել Երևանի բանտը, արգիլելու համար բանտար-
կեալների գանդուածային կոտորածը»³: Այստեղից հետևում է,
որ ապստամբութեան առջև դրված առաջնահերթ խնդիրներից
մեկը բանտերից ձերբակալված բնկերներին ազատելն էր: Հա-
պաղումը կործանարար կարող էր լինել, քանզի բանտում մնա-
ցած ձերբակալվածներին հաշված օրեր էին մնացել:

Ջառլի ժողովի որոշումների և ապստամբութեան ժամկե-
տի մասին «Երևանի փրկութեան կոմիտեն» ծածկագիր նամա-
կով տեղեկացրեց Երևանի, Ջանգիրասարի, Ծաղկաձորի և
Ալագյազի ուժերի ղեկավարներին: Արագածում գտնվող տեղի
ուժերի հրամանատար Կ. Սասունյան փետրվարի 14-ի գիշերն
ուղարկված ծածկագիր նամակում ասվում էր.

«Կարօ.

Որոշում է ամսիս 16-ին, լոյս 17-ի գիշերը, ժամը 3-ին⁴,
սկսել ապստամբութիւնը Երևանում՝ ներսից և դրսից: Ձեր
ձիւաւոր ուժի մասնակցութիւնը անհրաժեշտ է: ...Անմիջապէս

¹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապս-
տամբության ղեկավարման հարցի շուրջ (նորահայտ վավերագրեր). էջ 49-50:

² Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Խ. 2, էջ 21-22:

³ Արշակունի Ա. [Արշակ Հովհաննիսյան], Փետրուար 18-ի ապստամբութիւնը: Հայ հերոսական
պատմութեան մի դրոպ, «Յոսապետ», Գաիիթ, 1949, ԼՂ տարի, փետրուար 19, № 275:

⁴ Թե՛ն, Չասի ժողովում ապստամբության ժամ էր որոշված գիշերվա ժամը 4-ը, սակայն Կ.
Սասունյան ուղարկված ծածկագիր նամակում նշված է ժամը 3-ը:

յայտնեցէր զբարերի միջոցաւ ձեր պատասխանը: Ուշացնել անկարելի է: Նախ որ, այժմ զօրք չունին (իմա՝ բոլշեիկները — Գ. Ա.) երեսանում, երկրորդ՝ իւրաքանչիւր ժամը նշանակութիւն ունի մեզ համար: Բռնութիւնները, ձերբակալութիւնները եւ սպանութիւնները անտանելի են: Բանտարկեալների կեանքը վտանգված է»¹: Նամակի մի օրինակը Կ. Սասունին առաւօտոյան ուղարկում է Սասունցի Մուշեղին, որին միաժամանակ հայտնում է հեռեւայրը. «...ծածկապրին եւ պատասխանել եմ եւ արդէն սուրհանդակը մեկնել է, թէ եւ բնկերների կողմից խօսք եմ տուել, որ մեր բնկերները ժամանակին պիտի շարժին եւ իրենց պարտականութիւնը պիտի կատարեն:

Այսպիսով՝ մեր այն պատրաստութիւնները, որոնք ուղղուած էին բանալի մեր բնկերներն ազատելու, այժմ վերածուեցան ընդհանուր ազատամբռութեան, որին այնքան ձգտում էին գլխական հոծ գանգուածները, իսկ մենք զէմ էինք»²:

Երեանը բոլշեիկներից ազատագրելու նախօրեին, Չեկան փետրվարի 14-ի յույս 15-ի գիշերը ասանց քննութեան եւ դատավճռի, սկսում է ամենաանողոր ձեռք գողտնի զնդակահարութեանները³: Դեպքերի ժամանակակից Արշակ Այսույաճյանը «Անկախ Հայաստան» փերատութեամբ հոգիւածաշարում իրադարձութեանների լափտեցյակութեամբ վկայում է. «Փետր. [տարի] 14 ին առաջին անգամ կատարուեցան զնդակահարութեաններ...: Այսպէս շարունակուեցաւ 4 օր»⁴: Այդ է փաստում նաեւ Հ. Երամյանը գրելով. «Կասեանի վարչութիւնը ծայրայի-

¹ Մասունի Կ., Փետրուարեան Կապտամբռութիւնը, «Հայրենիք», Պոսքն, 1925, Գ. տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 90:

² Նոյն տեղում:

³ Տես Մասունի Կ., Փետրուարեան Կապտամբռութիւնը, «Հայրենիք», Պոսքն, 1925, Գ. տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 99, տես նաեւ Սնեքումեան Խ., Փետրուար 18-ը, «Յոսարեր», Գալիլիք, 1949, Լ.Պ. տարի, փետրուար 19, № 275, տես նաեւ Ալոյաճեան Ա., Անկախ Հայաստան. 1 սեպտեմբերի 1920-1 սեպտեմբերի 1921, մաս Բ (Թեղիկ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺՁ տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 252):

⁴ Ալոյաճեան Ա., Անկախ Հայաստան. 1 սեպտեմբերի 1920-1 սեպտեմբերի 1921, մաս Բ (Թեղիկ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺՁ տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 252):

զուլթեան տանելով իր խստութիւնները, փետրվարի 15-էն սկսեալ անապօրոյն մաքրագործումի մը կը ձեռնարկէ Երեսնի բանտերուն մէջ»¹:

Փաստերը վկայում են, որ բանտարկյալների սպանդից առաջ Չեկան նախօրոք կազմել էր զնդակահարութիւնների ցուցակը: Այսպէս՝ Փետրվարյան ապստամբութիւնից հետո, երբ զրաւում է Երեսնի բանտը, «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ձեռքն են անցնում պաշտնի փաստաթղթեր, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են սպանդի բուն գործադրմանը: Փաստաթղթերում ցուցակագրված էին սպանդի ենթակա բանտարկյալները: Այդ մասին է վկայում ղեպքերի ժամանակակից-ականատես, ՀՀ բանակի սպա Հովհաննես Սահակյանը: «Զօրաւոր փաստաթուղթեր գտնուեցան,- գրում է նա,- որոնք կը հաստատեն թէ բանտարկեալները հերթի զրուած էին: Լմէն գիշեր 20-30-40 հոգի պիտի սպաննուէին Փետրուար 13, 14, 15, 16, 17-ի գիշերներուն պիտի յաջորդէին զեռ շատ մը ոճիրի սեւ գիշերներ...»²:

Այսպիսով՝ գրվում էր հայկական անծայր ողբերգության մի նոր սև էջ...

Բանտում զնդակահարութիւններն անձամբ կատարում էին Չեկայի անդամները: Նկարագրելով բողջեւիկների այդ օրերի տմարդի գործողութիւնները՝ Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Ճակատամարտ» օրաթերթին հաղորդած վկայութիւններում սպանդից փրկված ականատեսը իրադարձութիւնների թարմ տպավորութիւններով պատմել է հետեւյալը. «Բանտի մէջ կատարուող ոճիրը յայտնի էր քաղաքին մէջ: Թէեւ երեկոյան ժամը 6 էն յետոյ արգիւրած էր փողոց ելլել, բայց ամէնքը գիտէին, որ սկսած է բանտարկեալներու ջարդը»³:

¹ Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Կ. Բ, էջ 466:

² Սահակեան Յովհ., Եզլ. աշխ., էջ 173:

³ Ինչպէս տեղի ունեցաւ իսկապօքեւիկ ապստամբութիւնը Հայաստանի մէջ (Ականատեսի մը պատմութիւնները). «Մականատմարտ», Կ. Պոլիս, 1921, մայիս 19, № 759:

Փետրվարի 14-ի լույս 15-ի գիշերը զնդակահարվեցին 18¹ հոգի¹: Եվրեմ Սարգսյանն իր հուշերում կարեւոր փաստ է հաղորդում այդ մասին: Նա գրում է, որ փետրվարի 16-ին, երբ գրավվեց Քանաքեռը, ինքը, Կուսոն, Բաշգասեցի Մարտիրոսը և Հ. Իրազեկը Քանաքեռի շրջանային վարչության շենքում պատահում են կապիտան Պետյա Պալյանին², որը շտապ հազոր-դել է հետեւյալը. «—Խնդրում եմ ծանր բաներով ժամանակ մի կորցնէ՞ք՝ չոտով իջէ՞ք երեսան, բանտին օգնութեան: Ահա երկի գիշեր կացնահարել են 17 հոգի: Այս էլ ցանկը, այս գիշեր էլ երեսի շարունակելու են: Եւ այս տակով՝ դողդոջացու ձեռք-բով հագուստների միջից հանում է մի ցանկ եւ, տալիս ինձ»³:

Սպանվածների գիտելները հալածում, բռնադատներով տանում և քաղաքից դուրս խուճը-խուճը լծալում էին Նախիջևանից երեսան տեղափոխված ուսսական 178-րդ զնդի զինվորները, որոնք իբրեւ վարձատրություն ստանում էին հացի կրկնակի բաժին⁴: Սպանդի հեաքերը քողարկելու համար Չեկան երեսանի կենտրոնական բանտի նկույններում փստահելի և հալածողիմ «բանտ օր սշխատաւորներ»-ի միջոցով գիշերվա ժամերին նախապես փորել էր ավել հորեր՝ «մահուանի զուրեր»⁵, որտեղ լցվեցին մնացած սպանվածների գիտելները: Ավելի ուշ՝ փետրվարի 18-ին, երբ գրավվում է բանաը, Կ. Սա-սունին սեփական աչքերով տեսել էր ազեխարշ սպանդի սար-

¹ Տես նույն տեղում:

² ՀՀԴ. անդամ Պ. Պալյանը Կարմիր բանակում էր հայտնվել հետեւյալ հանգամանքների բերումով: Երեսանի կենտրոնական բանտում ձերբակալված Պ. Պալյանին աշխտեղից դուրս է բերել նրա նախկին ծանոթ, Կարմիր բանակի հեծյալ բրիգադի պետ Յերմայինկոն. և կարգել իրեն համարգ: Ապստամբական ուժերի կողմից Քանաքեռ գրավվելուց հետո Պալյանը նոր միայն միացել է ապստամբներին (տես Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգասեցի խմբակաւ Մարտիրոսի յուշերը), (9), «Հայրենիք», Պոսթրըն. 1956, ԼԴ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 69:

³ Սարգսեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշեր եւ ապրումներ), (Ե), «Հայրենիք», Պոսթրըն, 1959, ԼԷ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 76:

⁴ Տես Ինչպէս տեղի ունեցաւ հակապօլշեիկ ապստամբութիւնը Հայաստանի մէջ (Ալեանա-տսի մը պատմութեամբները), «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, մայիս 19, № 759:

⁵ Տես Կոտիեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 44, 63, տես նաև Բիզանդ Է. Հայտիները Երեսանի «Չեկայ»-ի բանտում (II), էջ 52:

սափելի տեսարաններ: Տեսածից ջնջված նա հետագայում գրել էր. «...սպանուածների մէջ գտնուեցին հին սպանուածներ, որոնք նետուած էին բանալի սենեակների տակ փորուած հորերի մէջ: Այդ հորերը լցուած էին տաանեակ զիականերով...»¹:

Ժողովրդին սարսափի մեջ պահելու նպատակով, զնգահաճարություններից և կացնահաճարություններից հետո Չեկան Երևանի գլխավոր փողոցների պատերին փակցրեց զնգակահարվածների անվանացանկերը²:

Այդ օրերին արյունոտ խրախճանքը հասճանափակվեց միայն Երևանի կենտրոնական բանտում: Փետրվարյան սպառնալուծյան նախօրեին, կանխազգալով իրագարծությունների կերքը, Գ. Աթարբեկյանը³, նրա հետ նաև ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գ. Ալիխանյանը և Հայհեղկոմի անդամ Ասք. Մուսվաթյան Բաքու մեկնելու և Գր. Օրջոնիկիճեին Հայաստանի դուրսը՝ մասին գեկույց տալու քողի տակ փետրվարի 14-ին մեքենայով Ելենովկա—Դիլիջան ուղղությամբ հեռանում են քաղաքից⁴: «Հայաց սրտերը,— գրում է Օ. Բոլդուինը,— տողորուած էին վրէժի զգացումներով հանդէպ պատերազմական նախարար Աւիսին և մեծն Աղարբէկովի: Բայց Աղարբէկովը խելացի էր բնականէն և ձգած էր քաղաքը երբ յարձակողները Երևանի կը մօտենային, այսպէսով, նուագագոյնը տաաներորդ անգամն ըլլալով խուսափելով վրէժխնդրութենէ»⁵:

¹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1925, Գ տարի, նոյնրիկ, № 1, էջ 99-100:

² Տես Արշակունի Ա.[Արշակ Հովհաննիսյան], Փետրուար 18-ի ապստամբութիւնը: Հայ հերոսական պատմութեան մի դրուագ, «Յուսարեր», Գահիրէ, 1949, ԼԳ տարի, փետրուար 19, № 275:

³ Գ. Արարբեկյանը 1921 թ. փետրվարի 26-ից եղել է Հայաստանի հյուսիսային շրջանների՝ Դիլիջան-Ղարաբաղի ռազմահեղափոխական ժամանակավոր կոմիտեի նախագահը (տես **Амирханян Ш.**, Из истории борьбы за советскую власть в Армении, с. 60, տես նաև Ալիխանյան Ս., Գ. Կ. Օրջոնիկիճեին և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, էջ 145):

⁴ Տես **Амирханян Ш.**, Об Александре Мясникяне и Георгии Атарбекияне, Ереван, 1958, с. 49.

⁵ Պոլտովին Օ., նշվ. աշխ., էջ 133:

Աթարբեկյանի փախուստի մասին փետրվարի 15-ին շատադ կարգով հաղորդվում է Արամուսում գտնվող Կառայքի և Բաղ-
 ցառնիի գինված ու ժերի հրամանատար Բաղցառնեցի Մարտիրո-
 սին, որը յուրն առնելուն պես իր թիկնազորի պես Զալիբեկին
 կարգադրում է. «—Զալիբեկ, առանց յադապելու, փերցուր իմ բո-
 լոր թիկնապահներին, ձիաուր երկրորդ հարիւրակից 15 հոգի,
 անցիր Զաղարաշ, այնտեղի մեր պոստի միլիցոնեռներին ու պե-
 տին էլ օգնութեան կանչի, ճանապարհի վրայ պոստեր գիր և
 ակնզէտ հետևիր, որ չեկիստ Աթարբեկյանը, երբ փախչելու լինի
 դէպի Ելինովկա, բռնես նրան և ուղարկես ինձ մօտ»¹: Թեև փորձ
 արվեց Ելինովկայի խնուրում* «Զաղարաշ» կոչվող պահակակե-
 ասում Աթարբեկյանին ձերբակալելու, սակայն ապարդյուն. Զալի-
 բեկը պահակակառ է հասնում այն ժամանակ, երբ կես ժամ առաջ
 գահճն արդեն հասցրել էր անցնել անցակետով և ճոցողել²:
 Զալիբեկը հասցնում է ձերբակալել միայն Աթարբեկյանի տեղա-
 կալին, Երևանի գորակայանի պես Գեորգ Թովմատյանին (Ղա-
 բիր) և նրա երկու թիկնապահներին³:

Արյան ծարավ Գ. Աթարբեկյանի վայրազ գործողութ-
 յունները շարունակվեցին նաև փախուստի ճանապարհին: Նրա
 կարգադրությամբ Նոր Բայազետում փետրվարի 15-ին գաժա-
 նարար սպանվում է Սևանի մեհաստանի վանական կառավա-
 րության նախագահ և մեհաստանի միտրան Եղնիկ վրդ. Վար-
 ցանյանը. գահճները լճի ստոռոյցում անցք բացելով* վարդա-
 պետին կենդանի պիճակում սուղել էին սառցահորի մեջ⁴: Գ.
 Աթարբեկյանի հրամանով փետրվարի 15-ին Նոր Բայազետի

¹ Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան Կապտամարտիրոսը (Բազմառնեցի խմբակալ Մար-
 տիրոսի յուշերը), (7), «Հայրենիք», Պոսրթն, 1956, ԼԿ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 58:

² Տես Աշխատունի Ջ.[Զաքար Յոյան], Դրուպակն մեր Կապտարեան Կապարից (1), էջ 133:

³ Տես Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան Կապտամարտիրոսը (Բազմառնեցի խմբակալ Մար-
 տիրոսի յուշերը), (7), «Հայրենիք», Պոսրթն, 1956, ԼԿ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 59:

⁴ Տես ՀԱԱ. ֆ. 57, ց. 1, գ. 522, ք. 1, տե՛ս նաև Խաչիկեան Ա., Կապտամարեան շարժումը
 Նոր Բայազետու գաւառում, «Հայրենիք», Պոսրթն, 1968, Ա տարի, ցարուն, № 1, էջ 74, տե՛ս
 նաև Գիրք տառակերպ: 1920-1950 ական քականների բռնությունների գոհ հայ հոգեդա-
 կաններ, էջ 15:

բանախից զուրս են տանում և կացնով դադանաբար սպանում Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարին, նրա հետ նաև վեց հոգու¹։ Այդ օրերին Նոր Բայազետի բանտում դաժանաբար սպանվում է նաև ՀՅԴ անդամ Գրիգոր Միրզաբեկյանը²։

Հասնելով *Դիլիջան*՝ Աթարբեկյանն այստեղ ևս նենգաբար կազմակերպում է *Դիլիջանի* բանտում պահվող *դիլիջանցի* և *իջկանցի* բանտարկյալների զնդակահարությունը։ Բաքու փոխադրելու պատրվակով 55 բանտարկյալի դիչերը բանախից զուրս են տանում և մենափոր ձորում, նախօրոք պատրաստված հորերի մոտ զնդակահարում ու սվինահարում³։ Գ. Աթարբեկյանն իր դաժանություններով անուն էր հանել զեռևս Հյուսիսային Կովկասում և ձեռք էր բերել «Աստրախանի դահլիճ» տիբալահակ մականունը⁴։ Այդքանից հետո մեզ մնում է միայն զարմանալ՝ ինչպե՞ս կարող էր լայնախոհ պատմաբան Աշ. Հովհաննիսյանն իր հուշերում ոճրագործ Գ. Աթարբեկյանին բնութագրել որպես «բարի և քնքուշ խառնվածքի»⁵ տեղի անձնավորություն...

Սպանյոր շարունակվեց նաև Ղամարլուի բանտում։ Փետրվարի 16-ին տեղի միլիցիայետ Մարկոս Յուլյանի հրամանով չեկիսաները դադանային շարունակյալ բանտում խոշտանգում են 45 երիտասարդի, այդ թվում արտաշատցի Սողոմոնի 18-ամյա դաշնակցական զսաերը՝ Աշխենին⁶։ Ղամարլուից, բուլղախների մոտից փախած կապիտան Նիկիտա Մարգարյանը

¹ Տե՛ս Խաչիկեան Ա., Ապստամբական շարժումը Նոր Բայազետում գլխավորում, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1968, Ա տարի, գլխում, № 1, էջ 74։

² Տե՛ս Փետրոս 18 (ժողովածու), Փրակա, 1927, էջ 47։ Չպետ է շփոթել ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Գրիգոր Միրզաբեկյանի (Մամոն Խեչո) հետ, որը Նորի փաշայի հրամանով սպանվել էր Նովոսիի գավառի Փաղառ գյուղում՝ 1918 թ. հուլիսի 17-ին։

³ Տե՛ս Ոսկիաղբիւրցի Ս., Փետրոսյանի և ապստամբության գոհերը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1954, ԼԲ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 87-88։

⁴ Տե՛ս Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը իսկ պատմագրության մեջ, էջ 136։

⁵ Հովհաննիսյան Ա., Հուշեր և բնորոշումներ էջ 30։

⁶ Տե՛ս Հայրապետեան Եր., Փետրոսյանի ապստամբությունը (հաշվետվողի խմբագրված Մարտիրոսի յուշերը), (10), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1956, ԼԴ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 83, տե՛ս նաև Յ. Ե. Նամակներ ռազմաճակատից, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 5, № 13։

վկայում է հետևյալը. «Բոլշևիկները մեծ քանակությամբ մարդիկ են կոտարել Ղամարյույում, սպանել են նաև այդ վայրի բանտի բոլոր բանտարկեալներին»¹: Այդ սճիւրների իրական նկարագրութունը ավել է Ղամարյուի ճակատի հրամանատար Բաշպատնեցի Մարտիրոսը, որը փետրվարի 18-ի երկրորդ կեսին Ղամարյու մանկույց հետո բանտում տկանատես է եղել սահմանեցուցիչ հետևյալ պատկերի. «Համատարած սուգի ու լացի միջով անցնում եմ տեղական բանտը, ուր յոշատում էին քառասունըհինգ երիտասարդներ: Բոլշևիկ փոհմակները այնպէս էին աշխանդակել սպաննուածներին, մանուսնոյ գեմքերն ու գլուխները, որ նահատակները հարազատներն իսկ չէին կարողանում ճանաչել իրենց նահատակներին: ...45 սպանուածների գլուխները վրայ, գուցէ նստատակով, զազան բոլշևիկները ձգել էին Արտաշատցի Սողոմոնի գտեր գլուխը, որի ձեռքերը կտրուած էին, իսկ գլուխը ջախջախուած»²:

Մզձափանջային օրեր էին ապրում նաև Երեւանի կենտրոնական բանտում պահվող բանտարկեալները: Համազատան առաջիկա պես այլևս լավատես չէր: Հոստախարությունները և ահագնացող վտանգի զգացումը տեղի էին ավել մի ներքին կատկածանքի, ինչն իր մոռալ գրոշմն էր զրել նրա բնափորության վրա. նա, կարծես թե կանխագգում էր, որ ողբերգական ավարտին էր մոտենում իր կյանքը: Լիժինյան բանտերին գիմակայած, բազում փորձությունների, հոգեկան և ֆիզիկական տանջանքների ու առուսպանքների միջով անցած այդ անընկճելի, աշխույժ և կենսուրախ մարդն ու անհողզտղղ ուղմիկը զարձել էր տխուր և մտախոհ: Բանտախցի ընկերների վկայությամբ, Համազատը հոստահատվել և վերջնականապես համոզվել էր իր երբեմնի մարտական ընկերոջ՝ Ավիսի դավաճանության մեջ: Իհար-

¹ Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ասպտամբորիւնը (Ընչգեառնեցի խմբակաւտ Մարտիրոսի յուշերը), (10), «Հայրենիք», Պոսքիւ, 1956, 1.7- տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 82:

² Նույն անդում, էջ 83:

կե, հեշտ չէր կյանքի և մահվան սահմանագծին տապալկվող հե-
րոսի համար համակերպվել նման իրողության հետ...

Համագաստի բանտային պժնի օրերի ծանր հոգեվիճակը
խտացված արտացոլվել է Ա. Աստվածատրյանի հուշերում, որը,
ներկայացնելով Համագաստի կրած այդ օրերի անելանելի
մոտոտանջությունները և տառապանքի պահին արտաբերած
խոսքերը, գրում է. «Այո, Համագաստը հիմք ունէր թերհաւատ
չլինելու: Եւ նա լաւատես էր առաջին օրերը: Բայց ահա ան-
ցան այդ օրերը՝ մխիթարական ոչինչ բերելով: Դրսից մտահո-
գիչ լուրեր էին գալիս. բուլղեիկ իշխանութեան վերաբերմուն-
քը դէպի ժողովուրդը արագօրէն վատանում էր՝ առանց որեւէ
պատճառի: Համագաստի հաւատը խախտւում էր:

— Ի՞նչ ես կարծում, Արշալոյս, ի՞նչ է լինելու մեր վերջը:

Եւ առանց սպասելու պատասխանի, շարունակում էր.

— Ախր ի՞նչ է մեր յանցանքը. Աւիսը նոր չէ, որ ինձ
ճանաչում է. եթէ յանցանք ունենայի, յիմա՞ր էի, որ ականջ
դնէի իր նամակին ու գալի Երեւան այն ժամանակ, երբ կատա-
րեալ հնարաւորութիւն ունէի պահուելու. կամ վախճելու, բայց
չարի, աւելին՝ չլսեցի ընկերներին, հաւատարիմ մնացի իշխա-
նութեան. մի՞թէ սխալուել եմ:

Վերջին օրերի մեր հանդիպումների ժամանակ շարունակ
խօսում էր միւսնոյն նիւթի մասին. խօսում էր տիրութեամբ, վատ
նախազգացումով, թէեւ միշտ էլ խօսքը վերջացնում էր նրանով,
որ ինքը որեւէ մեղք չունի եւ ուրեմն վախենալու պէտք էլ չու-
նի: Բայց դրսից եկած լուրերը, իշխանութեան շահատակութիւն-
ները, անօրինակ ալան-թալանը ու անբերեալայեղի բռնութիւն-
ները խորտակում էին ամէն մի հաւատ: Ու Համագաստի հաւա-
տը թուլանում էր, վստահութիւնը դէպի Աւիսը կորչում ու ապա-
գան անհանգստացնում: Անհանգստացնում էր, բայց դէպքերի
տրամաբանական եզրակացութիւն չէր հանում, մինչեւ վերջ չէր
ուղում մտածել, չէր կապուած եւ անհնարին էր համարում սեւ

դատավճիռը, որ պիտի գար... Ինչո՞ւ, յանուն ո՞ր արդարություն, ո՞ր մեղքի.— մեղք չունի, պատրաստ է կանգնել ամեն մի դատարանի առաջ: Յամառ կտոչած էր այդ մտքին—անմեղ է՞¹:

Տեղին էին Համազասպի մտավախությունն ու անհանգստությունը: Այսու հանդերձ, տաղնապետների հետ մեկտեղ Համազասպը հուսով դեռ սպասում էր իր ազատությունը...

Փետրվարի 16-18-ը Երևանի կենտրոնական բանտի ամենածանր օրերն էին: Չեկան որոշել էր փետրվարի 16-ի լույս 17-ի զիշերը փերսիսել գնդակահարություններն ու սպանդը: Փետրվարյան ապստամբությունից հետո «Հայրենիքի փրկություն կոմիտեի» ձևաքում հայտնված մի փաստաթղթում ասվում է, որ Չեկան և նրան կից ստեղծված հատուկ բաժինը՝ հանձին նրանց ղեկավարներ Շ. Ամիրխանյանի և Ս. Մելիք-Հովսեփյանի, փետրվարի 15-ի համառեղ նիստում որոշել էին կենտրոնական բանտի այն 21 մարդկանց անունները, ովքեր պետք է զնդակահարվեին: Որոշումն ի կատար ածելու համար Չեկայի պարեալին արվել էր թիվ 11 հրամանը²:

Թեև Չեկան սկզբնապես որոշել էր գնդակահարությունները սկսել քաղաքական դորժիչներից, սակայն, Փետրվարյան ապստամբությունից հետո փոխում են իրենց մտադրությունը և սպանդը սկսում են զինվորականներից: «Փոխանակ քաղաքական դորժիչներէն սկսելու կոտորածը, — գրում է Արտ. Ջիլինգարյանը, — աւելի ստիպողական նկատած էին ամէնէն առաջ կոտորել բանտի մէջ եղած բոլոր զինուորականները, որովհետեւ անոնք ողջ մնալու պարագային կրնային ռազմապէս զեկավարել ապստամբութիւնը: ...Սակայն, կասկած չկայ, որ եթէ չբռնկէր ապստամբութիւնը, բոլշևիկները ամէնէն առաջ պիտի փութային ոչնչացնել մեր խուցի մէջ բանտարկուածները եւ ոչ

¹ Աստուածաբան Ա., Բալայի Իշխանանի հետ Երևանի բանտում (I), էջ 136:

² Տես Բոլշևիկ կառավարութեան կարապի երգը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 20, № 2:

թէ զինուորական կամ առհասարակ զէնքի հետ զործ ունեցող բանասարկեալները»¹:

Ան ցուցակում ընդգրկված անձինք մեղադրվում էին իբրեւ «հակալեզափոխականներ, թալանչիներ, մատուցերիստներ, կոմունիստներին սպանողներ, մատնութիւնների մէջ մասնակցողներ, սետական գոյքեր յափշտակողներ և այլն...»², սուտ ու հնարովի «հանցանքների» մեջ:

Սպանդից առաջ, փետրվարի 16-ի երեկոյան, քաղաքի հրապարակում փակցվում է Ա. Նուրիջանյանի ստորագրությամբ և Գ. Աթարբեկյանի հաստատմամբ նախապես կազմված զնդակահարվողների ցուցակը: Յուցակի առաջ խմբված սարսափահար բազմության մեջ էր նաև Օ. Բոլզուինը, ում թարգմանում են ցուցակի բովանդակութունը: Իր հուշերում Օ. Բոլզուինն այդ մասին գրում է. «Անուններու երկար ցանկ մը տեսայ և կարճ հատուած մը, ամէնքն ալ հայերէն լեզուով: ...Հրամանագիր մըն էր, ստորագրուած պատերազմական նախարար Աւիսէն... և առստորագրուած Ազարբէկովի կողմէ, որով հակիրճօրէն կը ծանուցուէր մեզի որ... Հայաստանի վերոգրեալ զեկավարները որոնք բանտն էին այժմ. սիրաի զնդակահարուէին: Շատ մը ծանօթ անուններ կային այնտեղ: Գիւղացիական առաջնորդ Զօրավար Համազասպը, նախկին վարչապետ Քաջազունին, զնդապետներ, նախարարներ, յեղափոխականներ, լրագրողներ, բժիշկներ և գիւղացիական առաջնորդներ. ամէնքն ալ Երկրորդ Միջազգայնականի անդամներ, ամէնքն ալ Դաշնակցականներ»³:

Թեև կենտրոնական բանաթի կարգերը առանց այդ էլ խիստ էին, սակայն փետրվարի 16-ից դարձան էլ ավելի դա-

¹ Դարբինեան Ա., Կեանքիս գրքէն (Վեցերորդ մաս. Դէպի Հայաստան), էջ 563-564:

² Տես Ռօշնիկի կառավարութեան կարապի երգը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 20, № 2:

³ Պոլտովն Օ., նշվ. աշխ., էջ 123:

ժան: Սպանդից փրկված Ա. Պետրոսյանն իր հուշերում գրում է. «Այդ օրը բանտարկեալներին ոչ միայն չթողեցին սովորական գրօսանքի, այլև կամերաների դռները, որ փակում էին սովորաբար երեկոյան ժամը ութից ոչ շուտ, փակեցին ժամը 4-ից: Բանտի միջանցքներում, բակում և կենտրոնական շենքի առաջ արտակարգ շարժում էր նկատուում: ...Երևում էր, որ ինչ որ մարդիկ բանտ էին մտնում ու ելնում: Չարագուշակ բան էր սպասում: Այդ գիտակցութիւնն աւելի ամրացաւ, երբ հայ պահակներին փոխարինեցին թուրք «կոմմունիստներ» ու սուս կարմիր զինուորներ»¹: Բանտապետը հրահանգել էր բանտապահներին՝ լինել աշտուրջ, իսկ զոնապահներին՝ չբացել բանտախցերի դռները, նույնիսկ բանտարկյալների բնական կարիքների գեղաբուծ²:

Բանտարկյալներին միայն կարող էր փրկել սպասվող ապստամբությունը: Թեև ապստամբության սկսման և Երևանի գրավման մասին իրազեկ էր ինտելիգենցիան Հայաստանի Կարմիր բանակի հեռախոսալսությունը³, այդուհանդերձ, չէր կարողացել ժամանակին ճշտել, թե որտեղից կարող է գալ հիմնական հարվածը: Որ բոլշևիկները տեղյակ էին սպասվող ապստամբության մասին, փաստում է Ա. Նուրիջանյանի և Գր. Օրջոնիկիձեի միջև 1921 թ. փետրվարի 16-ին ուղիղ գծով խոսակցությունը, որում Ավիլոն նրան իրազեկում է ապստամբությունը ճնշելու ուղղությամբ ձեռնարկված որոշ քայլերի՝ Երևանում և շրջաններում իրականացված մեծաթիվ նոր բանտարկությունների մասին⁴:

¹ Պետրոսյան Ա., Կարմիր զինբնիկ (Ա), «Ազատ Հայաստան», 1921, փետրվարի 27, № 8:

² Տե՛ս Իշխանյան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկյան բանտում, էջ 157:

³ Տե՛ս Боевой путь 11-ой Красной армии в период установления и упрочения Советской власти в Армении (май 1920-ноябрь 1921 гг.). Раздел II. Роль 11-ой Красной армии в ликвидации Фебральской авантюры дашнаков (февраль-апрель 1921 г.), док. № 83, էջ 92-93:

⁴ Տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии, т. 2, ч. 1, док. № 1074, с. 380, տե՛ս նաև Ալիսանյան Ա., Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, էջ 117:

Սակայն Հայհեղկոմի և Ձեկայի ձեռնարկած պատժիչ միջոցները՝ շարունակվող ձերբակալությունները, առանց դատ ու դատաստանի զնդակահարությունները, ի վիճակի չէին թուլացնելու ժողովրդական զանգվածների հուզումների հուժկու ալիքը. ժողովրդի գայլույթն ու ցասումը ավերից դուրս էր եկել։ Այլ. Ահարոնյանը ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Ջիզերինին Փարիզից 1925 թ. մայիսի 22-ին գրած նամակում, կես առ կես քննադատելով բոլշևիկյան Ռուսաստանի՝ Հայաստանի հանդեպ վարած թշնամական քաղաքականությունը, մասնավորապես, անդրադառնալով 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառներին, ընդգծում էր, որ հալածանքի ենթարկվող ժողովրդի արդար իրավունքն էր ապստամբության զինելը։ Ինչպես ասվում էր այդ նամակում, «...դուք փորձեցիք խաբել Հայ ժողովրդի Հայաստանի Սովետական Հանրապետության կարիկատուրայով։ Եւ ինչպէս մի ժամանակ ցարական կառավարութիւնը Պետրոգրադից էր ուղարկում Հայաստան իր ոստիկաններին ու այլ պաշտօնէութիւնը, նոյնպէս եւ դուք Ռուսիոյ խորքերից մեր երկիրը թափեցիք ձեր դործակալներին, նոյնքան օտար Հայ ժողովրդին, որքան եւ չարակամ։ Դուք բանտերը լցրիք մեր մտաւորականներով ու մեր մարտական երիտասարդներով, որոնց եւ կացնահար խողխողել տուիք։

Հայաստանում ձեր հաստատած բեժիմը այն աստիճան դժնդակ էր, որ Հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ կիսաաքաղց եւ արիւնաքամ, ելաւ եւ ձեր դէմ, եւ դուրս քշեց երկրից ձեր գործակալներին ու ձեր բանակը։ Ինչ փայլուն ապացոյց, որ մենք չենք կարող տանել ոչ ձեր բէժիմը, ոչ ձեր տօքտրինը եւ ոչ ձեր բռնութիւնը»¹։

¹ Ահարոնեան Ա., Սովետական Ռուսիոյ արտաքին գործերի ժողով. կոմիսար պ. Ջիզերինին (Յեղափոխական այլոյն։ Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), հ. Ե, քիւ 7-8-9, Պէյրոս, 1965, էջ 233-234։

Փետրվարի 16-ին Բաշ-Գառնիի ապստամբական ուժերը, զնդապետ Կուսոյի, Բաշգառնեցի Մարտիրոսի, արամուսյի Հակոբի (Հակոբ Դայի) և բաշգառնեցի խմբապետ Խնկո Առատրյանի գլխավորությամբ, անապատների հարձակվելով Կոտայքի շրջանի տարբեր վայրերում տեղակայված բոլշևիկյան ուժերի վրա, նրանց ստիպում են նահանջել գեպի հյուսիս, ապա շարժվելով Քանաքեռի ուղղությամբ՝ կտրում են Երևանի հաղորդակցությունը Դիլիջանի հետ։ Փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերվա ժամը 2-ին Քանաքեռը գրավելուց հետո Կոտայքի ապստամբ ուժերը շարժվում են Երևանի վրա¹։

Նույն ժամանակ՝ փետրվարի 16-ին և 17-ին, Արագածի լանջերից գեպի Երևան շարժվող Թալինի ապստամբական ուժերը, Կարո Սասունու, Մուշեկ Ավետիսյանի, Հարություն Արբա-համյանի (Չոլո), Կարապետ Ավոյանի (Մորուք Կարո) և Ասլան Սահփանյանի գլխավորությամբ, Աշտարակ-Էջմիածին ուղղությամբ ծանր պարտություն են մատնում Խորհրդային բանակի զորամասերին և գրավում Էջմիածինը, Աշտարակը և Փարաքարը²։

Շրջաններում ու գյուղերում տեղական իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելով և Հայաստանի մեծ մասն ազատագրելով բոլշևիկներից՝ ժողովրդական ապստամբ ջոկատները տարբեր ուղղություններով փետրվարի 17-ի երեկոյան արդեն մոտեցել էին Երևանին և օգակել քաղաքը³։ «Փետրուարի 16-17-ին Երևանը արդեն օգակուած էր ապստամբ ժողովրդով, որը շտապում էր զբաղել քաղաքը եւ բանտից ազատել բանտարկեալներին, որոնց Չեկան արդէն սկսել էր վալրադօրեն կոտորել...»⁴։

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1925, Գ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 98-99, տե՛ս նաև Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), (7), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1956, Լ.Դ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 49-57։

² Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1925, Գ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 98-99։

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 526-527։

⁴ Աստուածատրեան Ա., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (II), էջ 46։

վերհիշում է Ա. Աստվածատրյանը: Սակայն փետրվարի 16-ի լույս 17-ի զիշերը երևանում սկսում է մի սարսափելի ձյունամրրիկ և այնքան առատ ձյուն է գալիս, որ մեկ օրով հետաձգվում է երևանի և կենտրոնական բանտի ագտաազրման ծրագիրը: Ինչպես վերհիշում է Ասյան Սանփանյանը. «Փետրվար 16-ին, չորեքշաբթի, ուշ երեկոյան յանկարձ սկսեց մի սոսկալի ցրտաչունջ քամի և ասպ սաստիկ փոթորիկ, որին յաջորդեց մրկախոտոն ու ժեղ ձիւն, որ գնալով աւելի սոստկացաւ: Կէս գիշերուայ մօտ էր արդէն, մէկ ժամւայ ընթացքում այնքան առատ ձիւն եկաւ, որ դաշտերն ու ճամբաները և մինչև անգամ խճուղիները ծածկուեցին ձիւնի թանձր շերտերով»¹:

Չեկան, օգտվելով այդ առիթից, արաաքին աշխարհից մեկուսացած բանտում Հայհեղկոմի հրահանգով սկսում է իրականացնել նախօրոք մշակած իր գլխավորն ծրագիրը: Ինչպես վերհիշում է Ա. Արշակունին. «Ապստամբութիւնը ուշացաւ մէկ օրով: Խորհրդային կարմիր իշխանութիւնը օգտագործեց այդ մէկ օրը: Արագացրեց բանտարկեալների կացնահարութիւնը աւելի մեծ թափով...»²:

Արխիվային փափերագրերն ու ակնանտես-հուշագիրների վկայությունները փաստում են, որ երևանի կենտրոնական բանտում գնդակահարություններն ու կացնահարությունները ամենադաժան կերպով ծավալվել են փետրվարի 16-ի լույս 17-ի և փետրվարի 17-ի լույս 18-ի զիշերները, երբ արդեն երևանը չրջապատված էր ապստամբական ուժերի կողմից և անմիջական սպառնալիք էր կախվել քաղաքի զրավման համար: «Վերադրող» ծածկանունով հեղինակը հայտնում է, որ փետրվարի 16-ի երեկոյան ուռս չեկիտը, ցուցակը ձեռքին չրջելով բոլոր բանտախցերում, բանտարկյալների հաշվառում կատարեց: «Երբ որ մեր կա-

¹ Ասյան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 377:

² Արշակունի Ա. [Արշակ Հովհաննիսյան], Փետրուար 18-ի ապստամբութիւնը: Հայ հերոսական պատմութեան մի դրուագ, «Յոսաբեր», Գահիրէ, 1949, I. Դ տարի: փետրուար 19, № 275:

մերան մատու, շատ գաղափարներ ունէր. մեկ բոլորիս հրամայեց շարեւ պատերի տակ և մէկ-մէկ արտատանել մեր անունները, իսկ ինքը, ստանց աչքերը ձեռքի ցուցակից հետացնելու, ամէն մէկի անունից յետոյ, գոտում էր «Այդույժ չէի» այսինքն՝ յարջորդը: Զգացինք, որ մի չարափուշակ բան էր կատարւելու: Ու չէինք սխալուում: Նա այդ գիշերուայ գոհերին էր ջնկում¹: Ժամը Գին բանտապետ Ռուբենը, շրջելով բանտախցերում, առանձնացնում է «...սուսյդ ու իրենց մարտական գործունէութեամբ ծանօթ...» 24 երիտասարդի²: Նույն հեղինակի վկայութեամբ. «Ապա մի չեկիտտ մատ մեր գիմացի գատարի սենեակը և մի քանի օր առաջ այնտեղ բերւած կացիները վերցրեց տարաւ»³:

Ապա՛նգը սկսելուց առաջ, փետրվարի 16-ի երեկոյան, բանտ է այցելում ոճրագործ Ա. Նուրիջանյանը, որի հրահանգով և անձնակառն մասնակցութեամբ ժամը 11-ին բանտային վարչութիւնը՝ տեսուչը, կոմիսարը, բանտապետը և օգնականները, նախապես կազմած ցուցակով, բանտախցերից սկսում են դուրս հանել բանտարկյալներին⁴: Նրանց տեղափոխում էին Զեկա, որտեղ պետք է ի կատար ածվեր սպանդը: Սակայն չեկիտտները, կանխազգալով, որ «...ուժով չալիտի կարողանան այդ հուժկու և կենսալից երիտասարդներին չեկայի մահաբեմը տանել...», որոշում են նրանց գնդակահարել հենց բանտում⁵: Ահա՛վոր այս արարը փակվում է նրանով, որ դահիճները բանտի մուտքի գրասենյակներից մեկում բանտարկյալներին կենտրոնացնելուց հետո՝ լուսամուտներից սկսում են նրանց գնդակահարել: Վայրագ այդ գործողութիւնն իրականացրել է

¹ Վերապրող, Բանտի յուշեր. Փետրարեան յեղաշրջումի արքիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, ԻՉ տարի, փետրար 17, № 39:

² Տես նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տես Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Սի Էջ նրա կենսոյից), (Է), «Յոսուսեր», Գասիքէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80, տես նաև Կոտայեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», Էջ 51, տես նաև Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկական բանտում, Էջ 159:

⁵ Տես Վերապրող, Բանտի յուշեր. Փետրարեան յեղաշրջումի արքիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, ԻՉ տարի, փետրար 17, № 39:

Ձեկայի երրորդ զնդի գումարատկներից մեկը¹: Կ. Սասունին պրում է. «...բոլշևիկները գետ կը շարունակէին իրենց գազանութիւնները, Փեարուարի 14-ին սկսած զազրելի բռնութիւններէն եւ պազանի զնդակահարումներէն անցնելով դանդաղացին մարդասպանութիւններուն»²:

Ապանդն ամենայն սառնասրտութեամբ ու զիւային ծաղրով անձամբ զեկաւարում և խրախուսում էին դահճապետներ Ա. Նուրիջանյանը, Շ. Ամիրխանյանը և Սուլեյման Նուրին³: Վերջինիս մասնակցութիւնը, իհարկեւ, բնական էր և հասկանալի. գործում էր թուրքի վանդալային բնազդը, ցեղասպանութեան ոգու արթնացումը՝ հայութեան ոչնչացման մոլուցքով: Բայց ինչպէս չնշավակել սպանդի հայ կազմակերպիչներին՝ նրանց ազգազաւթութեան համար, որոնք, ինչպէս գրում է բանտային կյանքի դառնութիւններն անձամբ ճաշակած Բ. Իշխանյանը, «...հարկ էին զգացել քսամներէ ոճիրին ներկայ լինելու, երեսի իրանց «յեղափոխական» պարտականութիւնը աւելի բարեխղճօրէն կատարած լինելու համար...»⁴:

Ականատեսի ցալազին հուշերի ճնշման տակ և փրապըողի նկարագրած սարսափելի տեսարանների ծանր ազդեցութեան ներքո Բ. Իշխանյանը «Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում» գրքում, որն իր իսկ խոսքերով գրված են «լուսանկարչական ճշմարտութեամբ», հետեյալ կերպ է ներկայացնում բանտարկյալների սպանդը. «Եւ սկսում է աննկարագրելի ոճիրը. սկսում են իրար յաջորդող պահակի զինւորների անընդհատ համադարկները բակից՝ սենեակի պատուհանների դէմ ուղղւած:...

— Կարառւէ, եղէք պատրաստ,—նորից գոռաց բանտապետը:

¹ Տե՛ս **Амирханян Ш.**, Из истории борьбы за советскую власть в Армении, с. 127.

² Սասունի Կ., Փեարուսեան ավաստմբութիւնը (1921), էջ 117-118:

³ Տե՛ս **Իշխանեան Բ.**, Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, էջ 158:

⁴ Նույն տեղում:

— Օգնութիւն, բնկերներ, մեզ տանում են կոտորելու. օգնութիւն... — մէկ էլ լսելի եղան բանտարկեալների խմբական աղաղակներն ու ճիչերը:

— Կրա՛կ... կանչեց բանտապետը:

— Բո՛ւֆ, բո՛ւֆ, բո՛ւֆ... լսեցին համադարերը: ...

— Զրնգըրնդալէն թափուցին ժողոված բանտարկեալների սենեակի պատու հաններին ապակիները: ...

— Օգնութիւն, սպանեցին... սրիկաներ, վա՛յ... օգնութիւն բնկերներ... օֆ, օֆ...»¹:

Կրակոցների և զնգալահարփոցների աղիողորմ կանչերը զրսում չլսվելու համար բանտապետ Ռուբենի հրահանգով բանտի շրջակա փողոցներում շարժիչները միացված կանգնեցվել էին բեռնատար ավտոմեքենաները, «...որոնք անդադրում իրենց շչակներն էին հնչեցնում, ուժգին ազմկում, որպեսզի համադարերի ձայները, բանտարկեալների աղաղակները խեղդեն ժխորի մէջ, մերձակայքի և քիչ հեռու որսութեան վրայ եղող բնակիչները չիմանան բանտում պարծուած դարհուրելի սպանողը: Այս մարդախոշոշ արարուածը վարողն էր յայտնի սաղիստ Աւիս Նուրիջանեանը»²: Անդրադառնալով սպանդի պատասխանատուների հարցին՝ «Հայրենիքի փրկութեան կոմիտե»-ի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստան»-ը իր խմբագրականում տարբեր փաստական աղբյուրների վկայակոչմամբ նույնպես արձանագրում է, որ «...բոլոր սճրագործութիւններին հսկողը, բխմացք տուող եղել է Աւիս Նուրիջանեանը, ուղղմական կոմիտարը...»³:

Թեև բանտի վարչութիւնը միջոցներ էր ձեռնարկել հրացանազարկերը քաղաքում խլացնելու համար, այդուհանդերձ, կրակոցների ձայները և դատապարտյալների արձակած խուլ աղաղակները տարածվել էին շուրջբոլորը: Նույն ժամա-

¹ Նույն տեղում, էջ 158, 162, 164:

² Կոստյան Է., «Բանտի քարտէս էին աղաղակում», էջ 51:

³ Բօլշեխկական զազանութիւնները, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 23, № 4:

նույն ջեղհայրի բանաստեղծական զանազան շրջանում է. «Գիրքերը—16-ից լույս 17-ը—հրապարակված առաջին ժառանգությունները: Չկանք կարող որոշել թիվը՝ կոդիցի: Շատ խուլ ու անկանոն մեկ արագանում էին, շատանում, խառնում իրար, մեկ հատ-հատ լույսում կամ բնականում»:

Հրապարակված առաջին մի ամբողջ ժամ, գուցե եւս աւելի—գոնե մեկ սյուզետ թույլ:

Առաստաղի պահանջների կցկտուր խօսքերից իմացանք թիվ... Կենտրոնական բանաստեղծական շատ մարդ կոտորել են: ...Կոտորել են յանկարծակի, հենց բանաստեղծական սենեակների մեջ: Վանդակաւոր պատահաններից «գաղափարով»—համադարձակ—կրակ են բաց արել ներս, սպանել են անխտիր, անխնայ... Շատերին կոտորել են կացիններով...»¹: Լեւ. Կամսարը, տարիներ անց վերհիշելով Երևանի Կենտրոնական բանաստեղծական տեղի ունեցած գնդակահարությունների սև օրերը, «Կարմիր օրեր» օրապատումի 1960 թ. մայիսի գրառման մեջ վկայում է. «1921 թվականին, երբ բոլշևիկները գնդակահարում էին Երևանի ողջ բանաստեղծականներին, ճիշտ է, ավտոների հոնդոլներով աշխատում էին խեղդել հրապարակների ձայնը, բայց, այնուամենայնիվ, դրսում ժողովուրդն իմացավ»²:

Գնդակահարվածների մեջ էր հայ սպայական փառանքի ամենապայծառ զիններից մեկը՝ հայրենիքին անձնվիրաբար ծառայած գնդապետ Նիկ. Ղարաբաղյանը³: Հ. Կոստյանը վերհիշում է գնդակահարվելուց առաջ ուսուցանվող արտաբերած նրա

¹ Քաջագունի Յովհ., Յետ մահու, էջ 82:

² Լեւ. Կամսար, Հարցր («Կարմիր օրեր», 1960 թ.): Կազմեց, առաջարկը գրեց և խմբագրեց Վանդիկ Թովմայանը, Երևան, 2013, էջ 203:

³ Բոլշևիկների կողմից գնդ. Նիկ. Ղարաբաղյանի հանդեպ կոտակված թշնամաբեր ակադեմիկոս Գ. Ղարաբաղյանը բացատրում է նրանով, թե իբրև հայաստանում 1920 թ. մայիսյան իրադարձությունների ժամանակ, ՌԽԿ-ի կողմից Կարմիր բանակի շտաբի պետ նշանակված Նիկ. Ղարաբաղյանը «Օգտվելով իր դիրքից... ինքնագոյն հրամաններ է տալիս Ս. Մուսաջևյանի անունից և խայտնում թշնամուն ակադեմիկոսների պլանների մասին: Այդ ստոր լրտեսը (sic) 1921 թ. գնդակահարվում է Սովետական իշխանության որոշմամբ» (Ղարաբաղյան Գ., Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները Սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Երևան, 1955, էջ 377):

վերջին խոսքերը՝ «Սովետական իշխանությունն սհմակնե՞ր, ինչո՞ւ նամարդ կերպով գնդակահարում էք մեկ: Ռուս հայրենիքի համար մարտնչել եմ գերմանական, աստրիական ճակատներում, կուել եմ տաճիկների գէմ Հայաստանի համար, ա՞յս պիտի լինի վարձատրութիւնը, է՞յ շուներ, հրէշներ... Սա վերջին ձայնն էր զժրախտ գնդապետին, որ թուում էր, թէ վէրք բնգունած մարդու ագետարչ մոնչոցով խօսեց և լսեց ընդմիջա... երեսի գնդակը մարեց նրա արեւը»¹:

Հ. Կոստյանի հուշերում տեղ են գտել նաև արճեղջի հին հայդուկներ Մուրադ և Մուշեղ Հարությանյան² եղբայրների մահվան մասին.

— «Մուրա՞տ, Մուրա՞տ, ախպէ՞ր, գիւլուկն կպաւ ինձ... լսելի եղաւ հայդուկ Մուշեղի ձայնը:

— Ա՛խ ախպէ՞ր, ես լէ բրինտար իմ, ի՞նչ անեմ... կանչում էր Մուբառը:

Մի երկու համադարկ եւս, անսիրտ զինուորները մօտեցան լուսամուտներին, հրացանի փողերը ուղղեցին ներս, արձակեցին հռնգացող վիրաւորեալ զոհերի վրայ իրենց վերջին զարկերը»³:

Գնդակահարութեան ժամը էր նաև սպա Խաչատուր (Աղասի) Կուրդինյանը⁴, որը եղել է կամավորական 3-րդ, ապա՝ 4-րդ ջոկատների կազմում: Սպանւրդ գաղաբում է միայն առաւփոտյան ժամը 6-ին, որից հետո «բանախց յաղթական զգրոցով հեռացաւ օտոմօրիւր, տանելով իր հեռ ուսս զինուորներին»⁵: Բեռնատարներով և սայլերով բանախց գուրս են տարվում նաև զնդակահարվածների մի մասը գերակները⁶: Հ. Կոստյանը վկա-

¹ Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 50:

² Ի դեպ, արճեղջի եղբայրները կամավորական շարժման ժամանակ եղել են Անդրանիկի զինվորներից (տե՛ս նույն տեղում, էջ 38, 41):

³ Նույն տեղում, էջ 50-51:

⁴ Տե՛ս Ստեփանեան Մ., Տեղակալ Խաչատուր (Ողասի Կուրդինյան), «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 26, № 7:

⁵ Իշխանեան Բ., Տրկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, էջ 167:

⁶ Տե՛ս Բիզանդ Է., Հայկոմիները Երևանի «Չեկայ»-ի բանտում (II), էջ 50:

յում է. որ գիշերվա այդ սարսափազդու գնդակահարություններին ականատես բանտարկյալներից ոմանք հոգեկան ցնցումների և դարհուրանքի հետեանքով առավոտյան «իրենց գլխի մազերը ճերմկած գտան»¹:

Բոլշևիկյան սպանդը վերապրած Հ. Կոսոյանը բանտային կյանքի իր սպասատու-հուշապատումը վերնագրել է «Բանտի քարերն էին ազադակում» հուզական խորագրով և այն նվիրաբերել նահատակների անմոռաց հիշատակին: Ինքը՝ Հ. Կոսոյանը գտնուիթյամբ նշում է. «Ինձ թւում էր՝ զարնուած ընկերներս յետեւիցս շշնջում էին.

— Ինչո՞ւ չարձագանքեցիք մեր օգնութեան կանչին, երբ այն օրը բանտի քարերն էին ազադակում... Ես յանցաւոր էի...»²:

Համեմատության մեջ գնելով Վանի կուսակալ Զեդեթ բեյի և բոլշևիկների գործած գաղանությունները՝ երկու արհավիրքները վերապրած Հ. Կոսոյանն իր մտքերը ամփոփում է հետեյալ կերպ. «Այս երկու արիւնոտ ողբերգութիւնները ես տեսայ հայ երկրում, մէկը, Վանում, գործուած թուրքի ձեռքով, միւսը Երեւանում՝ հայ մեծամասնականի ձեռքով...»³:

Սպանդը զեկավարողներից Զեկայի տխրահռչակ նախագահ Շ. Ամիրխանյանը հետապնդում փորձելով քողարկել գործած հանցանքի հետքերը, իր հեղինակած «Հայաստանում Սովետական իշխանության համար պայքարի պատմությունից» աշխատության մեջ ցինիկաբար գրում է. «Փետրվարի 16-17-ի գիշերն անցավ հանգիստ»⁴: Այ՞ո, «հանգիստ» կարող էր անցնել իր և իր նման ազգուրացների ու դահիճների, բայց ոչ մահասարսուռ ապրումների մեջ գտնվող անարաշտպան բանտարկյալների և նրանց հարազատների համար: Իրականում, գերեզ-

¹ Կոսոյան Հ., «Բանտի քարերն էին ազադակում», էջ 51:

² Նույն տեղում, էջ 64:

³ Նույն տեղում:

⁴ Амирханян Ш., Из истории борьбы за советскую власть в Армении, с. 113.

մանալին խաղաղության մզձափանջն էր առերեսվի՞ ծանրացած բանաում:

Փորձենք ճշտել փետրվարի 16-ի յույս 17-ի գոհերի իրական թիվը: Նշենք, որ տեղանտեսները վկայություններում և ժամանակի մամուլի հրապարակումներում առկա են հակասական և իրարամերժ տվյալներ: Այսպես՝ Չեկալի և «Հատուկ բաժնի» կողմից փետրվարի 15-ին կազմված ցուցակում նշվում է 21 հոգի¹: Նույն թիվն են վկայաբերում նաև Բ. Իշխանյանը² և Ա. Աստուածատրեանը³: Զ. Յուլյանը⁴ և Բժ. Հովհ. Մելիքյանը⁵ նշում են 22, իսկ Հ. Կոստյանը՝ 24⁶: Այդ թիվն է մասնաանշում նաև «Վերապրող» ծածկանունով հեղինակը⁷: Բաշկառնեցի Մարտիրոսն իր հուշերում նշում է 25⁸, փետրվարի 17-ի և 18-ի գոհերի թվի վերաբերյալ տվյալներ է հաղորդում նաև Օ. Բուդոյինը, համաձայն որի՝ մասի 17-ի գիշերը սպանվել էր 50, իսկ 18-ի գիշերը՝ 25 հոգի⁹: Ակնհայտ է, որ հեղինակի մոտ թվերի տեղը թյուրիմացաբար փոխվել է:

Արդ, ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է հանդել:

Հարցի քննություն տեսանկյունից կրկին անդրադառնանք Չեկալի և «Հատուկ բաժնի» կողմից փետրվարի 15-ին կազմված զնդակահարմողների ցուցակին, որը Փետրվարյան ապստամբությունից հաղթանակից հետո աղաղակել է նաև «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»-ի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստան»-ում: Ցուցակում նշված են հետևյալ անձինք. Հրանտ

¹ Տես Բոլշևիկ կառավարության կարապի երգը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրվարի 20, № 2:

² Տես Իշխանյան Բ., Երկու ամիս Խոջևիկեան բանտում, էջ 157, 167-167, 179:

³ Տես Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանյանի հետ Երևանի բանտում (II), էջ 108:

⁴ Տես Աշխատունի Զ. [Զաքար Յոլյան], Դրոսակներ մեր ազատության պայքարից (I), էջ 134:

⁵ Տես Դաբրինեան Ռ., Կեսնքիս գրքին (Վեցերորդ մաս. Դեպի Հայաստան), էջ 564:

⁶ Տես Կոստյան Հ., «Էնտի քարերն էին աղաղակում», էջ 48:

⁷ Տես Վերապրող, Բանտի յուշեր՝ Փետրուրեան յեղաշրջումի առթիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, ԻԶ տարի, փետրուար 17, № 39:

⁸ Տես Հայրապետեան Եր., Փետրուրեան ապստամբութիւնը (Բաշկառնեցի խմբագրութեան յուշերը), (9), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 78:

⁹ Տես Պոլտովին Օ., նշվ. աշխ., էջ 128:

Տեր-Մարգարյան, Լևոն Գաբրիելյան, Մուրադ Հարությունյան, Մուշեղ Հարությունյան, Սամո Առաքելյան, Սուքիաս Առաքելյան, Գրիգոր Աղարարյան, Մանուկ Խաչատրյան, Ալեքսեյ Ֆեոդորով, Ալեքսեյ Միխայելով, Խաչատուր Քուրդնեյան, Նիկոլայ Ղորղանյան, Կամսար Քոչարյան, Լևոն Ենգիբարյան, Երանոս Թարվերդյան, Թորոս Մուրադխանյան, Վարդան Թամրազյան, Արսեն Արազյան, Արամ Օրդոյան, Նիկոլայ Բոգդանյան, Գալուստ Քեմանչյան¹:

Սակայն փաստերը հավաստում են, որ ցուցակում ընդգրկված 21 հոգուց բացի, փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը սպանվել են ևս չորս հոգի, և հասկանալիորեն նրանց անունները տեղ չէին կարող գտնել նախապես կազմված այն ցուցակում, որը Փետրվարյան ապստամբությունից հետո հայտնվել էր «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»-ի ձեռքում: Այսպես՝ Բաշգառնեցի Մարտիրոսն իր հուշերում վկայում է, որ Քանաքեռում փետրվարի 17-ի գիշերը շրջանապատի գրասենյակից վերցրել է սպանվածների՝ 25 հոգուց բաղկացած ցուցակը, որի առաջին սողում նշված էին դալարեցի Հերանոս Տեր-Գևորգյանը, օդուրբեզլեցի (այժմ՝ Բերքանուշ) Վարանցոն և մհհրաբեցի (այժմ՝ Վարդաշեն) Ավոն՝ իր երկու տղաների հետ²: Ընդ որում, նրանց անունների դիմաց գրված է եղել. «Մարտիրոսի կուրիերներ—սուրհանդակ»³: Ուրեմն՝ բերված փաստերի ուսումնասիրությունից հետևում է, որ առավել համոզիչ է Բաշգառնեցի Մարտիրոսի վկայակոչած տվյալը՝ 25:

Ի դեպ, փետրվարի 16-ի լույս 17-ի սպանդից հետո, այնուամենայնիվ, բանտարկյալներից ոմանց հաջողվել է փախչել դժոխքի վերածված կենտրոնական բանտից: Դեպքերի ականա-

¹ Տես Բոլշեիկ կառավարության կարապի երգը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրվարի 20, № 2:

² Տես Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգեառնցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը). (9), էջ 78:

³ Նույն տեղում:

տես-ժամանակակից Ռոզա Հարությունյանը վկայում է, որ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո Ձեկան ձերբակալել էր նաև իր հորը և հորեղբորը՝ ՀՅԴ անդամներ Մովսես և Սամվել Հարությունյաններին: Բանտում կառանքների, ծեծ ու ջարդի ենթարկելուց հետո նրանց հայտնում են, որ դատապարտված են մահապատժի: Սակայն նրանք հրաշքով փրկվում են ՀՅԴ-ին համակիր բանտի բժիշկի հնամտություն շնորհիվ: Ըստ Ռ. Հարությունյանի պատմածի, բժիշկը, տեղեկանալով, որ նրանք եղել են Անգրանիկի սպաներից, «...եղբայրների անունները մտցնում է մահացածների ցուցակը, նրանց տեղափոխել տալիս նախօրոք փորված գերեզմանափոսը: Հայրիկս ու հորեղբայրս գիշերը մի կերպ դուրս են գալիս գիակների տակից, հասնում տուն, շտապ փոխում հագուստները և փախչում Պարսկաստան»¹:

Նշենք, որ այդ օրերին Երևանի կենտրոնական բանտից բացի՝ ՀՅԴ գործիչների և անվանի հայորդիների գնդակահարությունների տեղի ունեցան նաև Հայաստանի բոլոր մյուս բանտերում: «Եւ 1921 թւից սկսած,- գրում էր Ա. Գյուլիսան-դանյանը,- Հայաստանի բանտերում կացնահար եւ գնդակահար ընկան բազմաթիւ դաշնակցական գործիչներ... Որքան այդ գաղանային սպանդը շարունակւում էր, այնքան աւելի էին կատաղում հայ բռնակցիները...»²:

Իր բռնարարքներով և քստմենլի գործողություններով հետ չէր մնում Ղարաքիլիսայի հեղկոմը: Փետրվարի 16-ին Ղարաքիլիսայում բանտ տանելու ճանապարհին գնդակահարվում է երիտասարդ դաշնակցական Արծիվիկ Աբովյանը³: Նույն օրը Ղարաքիլիսայի բանտում գաղանային մոլուցքով սրախող-խող են արվում մի շարք բանտարկյալներ, որոնց թվում էին

¹ «Հայություն», Երևան, 1993, դեկտեմբեր 2-10, № 16:

² Գիւլիսանդանեան Ա., Յեղափոխական հայտիւիներ, մաս Ա, Փարիզ, 1939, էջ 20-21:

³ Տես նույն տեղում, էջ 22:

զաշնակցական ուսանող Գ. Կիրակոսյանը և տեղի ՀՅԴ կոմիտեի անդամ՝ Նուսրա Նատալյա Ամիրխանյան-Մուրադյանը, որն իր գործունեությամբ մեծ հարգանք և ժողովրդականություն էր վայելում Ղարաքիլիսայում և նրանից դուրս¹: Ըստ Ա. Գյուլխանյանի՝ «Նատալյան առաջին յեղափոխական կինն էր, որ զոհվեց Հայ բոլշևիկների նուկալի ոճրին...»²:

Փետրվարի 17-ի առափոտյան Երևանում կայծակի արագությամբ զուժեց զանգվածային զնդակահարությունների չարագուշակ բռնությունը, որի մասին մինչ այդ շշուկներ էին միայն լսվել: Հայհեղուկ քարոզչամեքենան զիմում էր բոլոր միջոցներին, որպեսզի ժողովրդին վախեցնի նոր սպանություն: «Կոմունիստ»-ում ՀՅԴ-ի հասցեին հրապարակվում էին սագրիչ հոդվածներ և այլն:

Ջեկայի կողմից կենտրոնական բանտի, քաղաքի գլխավոր փողոցների և հասարակական շինությունների պատերին՝ ի տես ժողովրդի փակցվեցին զնդակահարվածների և կացնահարվածների ցուցակները, իսկ զինված խմբերն անդադար պատմում էին փողոցներում՝ փորձելով սարսափի մատնել ժողովրդին³: «Փետրուարի 17-ին,՝ գրում է Զ. Յուլյանը,՝ առաւօտեան «Օրիանտ»⁴ հիւրանոցի մուտքի դրանը փակցուած էր Ջեկայի կողմից Երեւանի բանտում 22 զնդակահարուած բանտարկեալների ցանկը, որի մէջ Ջեկան սպառնում էր նաեւ ենթարկել սպանուածների վիճակին այն բոլոր քաղաքացիներին, որոնք կը յանդգնին մասնակցել «Հակայեղափոխական» շարժ-

¹ Տես նույն տեղում, էջ 23, տես նաև Գիլխանդանեան Ա., Նատալյա Ամիրխանեան-Մուրադեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), հ. ե, Պէյրոք, 1964, քիւ 5, էջ 145-147, տես նաև Ջէյթեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 25:

² Գիլխանդանեան Ա., Յեղափոխական հայուհիներ, էջ 23:

³ Տես Արշակունցի Ա. [Արշակ Հովհաննիսյան], Փետրուար 18-ի ապստամբությունը: Հայ հերոսական պատմության մի դրուագ, «Յուսաբեր», Գահիրե, 1949, ԼԴ տարի, փետրուար 19, № 275:

⁴ Հին Երևանի ամենահայտնի՝ «Օրիանտ» հյուրանոցը (պատկանել է Գևորգ Խաչատրյանին) գտնվել է հետագայի «Սևան» հյուրանոցի բակում (տես Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917 թթ.), էջ 359):

ման՝ Սովետական իշխանության գէմ»¹: Ա. Այսպիսի ճանքը վկայում է հետեւյալը. «Ամէն օր նախօրը օրը գնդակահար եղողներու ցանկը կը փակցնէին փողոցները, որպէս զի ժողովուրդը գիտնար և ահաբեկէր»²: Կատարւած սպանդի առիթով Ա. Սեանը գրում է. «Սկսեք էին տարածուիլ տխուր շշուկներ բանտարկեալներու ճակատագրի մասին, որոշ մարդոց գնդակահարւած ըլլալը կը համարէր կասկածէ զուրտ. կը խօսէր շատ շատերու համար ևս նմանօրինակ որոշում տրւած ըլլալը: Այդ ըտեղի մասին այլեւս կասկած չի մնայ, երբ Երեւանի պատերուն կպցուցին գնդակահարւածներու ցուցակը: Այս պատկերին առջև ժողովուրդի ցատումը հասաւ իր լրումին. ամէն ընտանիք բանալը մէկը ունէր, որուն կեանքին ճրագը բոլէ՛լ բոլէ՛լ կրնար մարիլ»³: Այս առումով հետաքրքրական են նաեւ Ն. Աղբալյանի դատեր՝ Դորայի տեղեկությունները: Նա իր հուշերում հաղորդել է, որ «Զերբակալւածների կանայք, աղջիկները ամեն օր հովաքովում էին բանալի մօտ, որպեսզի կարողան գիշերը գնդակահարւածների՝ պատին փակցվող ցուցակը»⁴:

Գնդակահարւածների ցանկը տեսնելուց հետո ժողովրդի ատելությունը տիրող ռեժիմի նկատմամբ էլ ավելի է սաստկանում: Բնականաբար, այդ ամենը չէր կարող համաժողովրդական հիասթափություն չառաջացնել նոր իշխանությունից ու պատճառ չգառնալ ժողովրդի արդար ցասման՝ մարդկային իր իրավունքներն ու ազգային արժանապատիւթյունը վերականգնելու համար: «Ժողովրդի խաւերում,~ գրում է Զ. Յոլյանը,~ տիրող սարսափահար ու ահաբեկ տրամադրութիւնը կա-

¹ Աշխատունի Զ. [Զաքար Յոլյան], Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից (I), էջ 134-135:

² Այսպիսով Ա. Անկախ Հայաստան. 1 սեպտեմբերի 1920-1 սեպտեմբերի 1921, մաս Բ (Թէոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺՁ տարի, Կ. Պօլիս, 1922, էջ 252):

³ Սեան Ա., Փետրարի 18-ի յեղափոխութիւնը, «Վէմ», Փարիզ, 1936, Գ- տարի, յունար-փետրար, № 1, էջ 95:

⁴ Հովհաննիսյան Ա., Ադրայանների ընտանիքը, «Հայրություն», Երևան, 1993, հունիսի 1-15, № 7: .

մաց-կամաց տեղի է տալիս լուռն զժգոհութեան արտայայտութիւններին: Անտանիլի էր արդէն «մարդասպաններ»-ի ուէթիմը. խօսուում էր բացէրաց այդ ուէթիմի տապալման անհրաժեշտութեան մասին: Բացի պաշտօնապէս յայտարարուած գնդակահարումներից, հաւաստի աղբիւրներից լուրեր էին հաղորդուում, որ բանտերում կոմունիստների ձեռքով «արեան բաղնիքներ» են կատարուում...»¹:

Ապստամբական ուժերի առաջնային խնդիրը կենտրոնական բանտի ազատագրումն էր, քանզի փետրվարի 16-ի լույս 17-ի սպանդից հետո Չեկան որոշել էր հաջորդ օրերին գնդակահարել և կացնահարել ևս 300², այլ աղբյուրներով՝ մինչև 600 հոգու³: Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի՝ սպանդից փրկված ականատեսի վկայությունում ասվում է. «Պոլսեակեան իշխանութեան տապալումէն յետոյ Երեւանի «Չեկայի» թուղթերուն մէջ գտնուեցաւ մահուան դատապարտուածներու ցուցակ մը, որ կը պարունակէր 600 հոգի անուն: Դատապարտուածներու մեծ մասը կը կազմէին մտաւորականները, մնացած մասը զինուորական ոյժեր»⁴: Սպասվող վտանգի մասին Ս. Վրացյանի՝ փետրվարի 17-ի երեկոյան բաշգառնեցի Աբգար Քոչարյանի միջոցով Առինջ ղյուղում գտնվող Բաշգառնեցի Մարտիրոսին ուղարկած նամակում ասվում էր. «Սիրելի Մարտիրոս, երէկ գիշեր բանտում մեր ընկերներից բաւականին կոտորեցին: Նոյնը կրկնուելու է նաեւ այս գիշեր: Խնդրում եմ ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնես, յարձակուես հէնց այս գիշեր եւ Երեւանը զրաւես, որով գոնէ փրկել կարող ենք ընկերների մի մասին»⁵: Ի

¹ Նույն տեղում, էջ 135:

² Տե՛ս Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 378:

³ Տե՛ս Ալլայաճեան Ա., Անկախ Հայաստան. 1 սեպտեմբերի 1920-1 սեպտեմբերի 1921, մաս Բ (Թեղիկ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺՁ տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 252):

⁴ Ինչպէս տեղի ունեցաւ իսկապօլշէիկ ապստամբութիւնը Հայաստանի մէջ (Ալանատեսի մը պատմութեան մասին), «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, մայիս 19, № 759:

⁵ Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), (8), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, սեպտեմբեր, № 9, էջ 55:

պատասխան Մարտիրոսի՝ Երեանում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին հարցմանը, նամակադրերը տեղեկացնում է հետևյալը. «Երէկ գիշերը բանտում կացնահարել են մեր ընկերներից շատերին: Նոյն կոտորածը շարունակուելու է նաև այս գիշեր: Անցեալ ամբողջ գիշերը Երեւանը սարսափի տակ էր ու արթուն: Բանտի կողմից լսում էին շարունակ եւ համադարձների անընդհատ ձայները եւ կոտորուողների ահաւոր ճիչերն ու աղիողորմ աղաղակները»¹:

Նմանաբնույթ բովանդակությամբ մի նամակ Զաֆարաբադ (այժմ՝ Արգավանդ) գյուղից փետրվարի 17-ի կեսօրից հետո սուրհանդակի միջոցով էջմիածին Կ. Սասունուն էր ուղարկել Զանգիբասարի գրնված ուժերի հրամանատար Ասլան Ստեփանյանը, ինդրելով՝ «...սրբան հնարաւոր է չուտ, սասունցիները, և մշեցիները շարժեն դէպի Երեւան»²: Պատասխան նամակում ասվում էր. «...Հովառակ մեր ցանկութեան՝ հնարաւոր չեղաւ այսօր յառաջանալ դէպի Երեւան: Վաղը՝ ուրբաթ, ստաւօտեան, կը շարժենք դէպի Երեւան»³:

Մինչդեռ Երեւանի կենտրոնական բանտում բանտարկյալների դրությունը օրհասական էր դառնում: Փետրվարի 17-ին, ցերեկվա ժամը 12-ին, բանտարկյալներին 15 բռակ տեղողությամբ թույլատրում են զբոսանքի, սակայն խորապես ազդված գիշերվա կատարվածից, նրանց մեծ մասը դուրս չի գալիս բանտախցերից: Խոսքը տանք Ա. Աստվածատրյանին. «Փետրուարի 17-ը բանտային կեանքի ամենածանր օրն էր: Առաւօտեան խուցերի գռները բաց էին, և բանտարկեալները որոշ չափով հնարաւորութիւն ունէին իրարու տեսնելու, մի երկու խօսք փոխանակելու իրար հետ: Բոլորի տրամադրութիւնն էլ յուսահատական էր: Պատմում էին զանազան մանրամասնու-

¹ Նույն տեղում:

² Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 379:

³ Նույն տեղում:

թիւններ զիշերուան զարհուրանքի, ապրած անօրինակ սարսափի ու... զալիքի մասին, որ անխուսափելի էր. չէ՞ որ դեռ նոր էր սկսում:

Այժմ մեզ համար հասկանալի էր բանտի տեսչի խօսքերը, թէ մինչեւ 20-ը տմէն ինչ կարգի կը լինի: 4-5 օրուան ընթացքում շատերի հաշիւն էին մաքրելու: Բոլորն էլ հերթի էին...»¹:

Անորոշ ու տագնապալի վիճակը շարունակվում էր բանտում: Ողջ օրվա ընթացքում ծանր ու մղձավանջային ապրումները հանդիստ չէին տալիս նաեւ Համազասպին. նա, կարծես թե, կանխազգում էր մոտավորապէս մահը: Ի թիւս շատ շատերի, մահվան էր դատապարտվել մի մարդ, որն անձնուրաց կերպով հերոսաբար կռվել էր իր հայրենիքի թշնամիներէ դեմ: Ոչ ոք չի կարող ասել, թե հոգեկան ինչ ծանր վիճակում է եղել Համազասպը, ինչե՞ր է մտածել, ինչե՞ր է հիշել... Երկար խորհելուց հետո Համազասպը մի կողմ է հրավիրում սրտակից ընկերոջը՝ Վ. Աֆրիկյանին, բանալիոր հայտնում իր կտակը և պատվիրում հետեւյալը. «Վահան, ես զգում եմ, որ պիտի մեռնեմ, ուստի պարտք եմ դնում վրադ, որ զսքանչիւս և աղաներիս ասես հետեւեալը.— վերարկուս ու փափախս տան Մովսէս ծառայիս, մատանիս տան մեծ որդուս, ոսկէ ժամացոյցս իր շղթայով տան փոքր որդուս, կրծքի դրոշս տան աղջկանս»²: Վ. Աֆրիկյանը Համազասպին ուշադիր լսելուց հետո հարցնում է. «Համազասպ, ինչու ես կտակդ ինձ ասում, արգեօք ես կենդանի պիտի մնամ»: Համազասպը, կարծես թե կանխազգալով զեպքերի դարգացման ընթացքը, պատասխանում է. «...ես դիտեմ, որ ոչ մէկս էս դժոխքից ազատուելու չէ, այժմ աւելի քան զգում եմ ասածներդ

¹ Աստուածատրեան Ա., Երեսնի բանտում: Փետրուարեան ապստամբութեան նախօրեակին, էջ 16-17:

² Աֆրիկյան Վ., Համագաւաղը (Մի էջ նրա կեանքից), (Է), «Յուսարբ», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

ճշտութիւնը, բայց եւ ձեզանից առաջ կը մեռնեմ, մինչեւ հերթը ձեզ հասնի, ով գիտէ ինչեր կարող է պատահիլ, թերեւս ազատ-ւեա եւ այս կտակաւ ասեալ զոքանչիւս ու տղաներիս, գիտեմ, որ նրանք ինձ պիտի անիծեն, քանի որ ապրուստի միջոց չունին եւ չգիտեմ ինչպէս պէտք է ապրին»¹:

Բոլշեւիկյան իշխանությունն ու զորքը անկարող եղան դիմակայելու ասպտամբական ուժերին, սակայն մինչ Երեւանից փախուստը նրանք հասցրեցին հերթական աննկարագրելի սճի-րը կատարել: Փետրվարի 17-ին, հինգշաբթի օրը, մահաշունչ եւ տագնապալի կեսգիշերին Ավիսի ղեկավարությամբ եւ նրա ան-միջական հրահանգով սպանդանոցի վերածված կենտրոնական բանտում վերակախում են գնդակահարություններն ու կացնա-հարությունները: Ինչպես գրում է Կ. Սասունին. «...բոլշեւիկնե-րը դեռ շարունակում էին իրենց գաղանութիւնները... 14-ին, 15-ին, 16-ին խումբ-խումբ դուրս տարուած եւ սպանուածներից յի-տոյ փետրուար 17-ի գիշերը, բոլշեւիկները թէեւ կորցրած էին այդ ժամանակուայ Հայաստանի Հանրապետութեան ամբողջ հողամասերը, բացի Երեւանից, բայց շարունակում էին բան-տարկեալների գլխատման գործը, պատրաստելով փոխադրական միջոցներ՝ փախչելու համար: ...փետրուարի 17-ի գիշերը, Աւիսի ղեկավարութեամբ, բանտի բակի մէջ, գործում էին բոլոր արիւ-նաբեւ բոլշեւիկները, իրենց հետ ունենալով ուղեսական վաշտե-րը, որոնց վրայ միայն կը վստահէին»²:

Օ. Բոլբուինը, որը եղիլ է կենտրոնական բանտը գրավող ապստամբական ուժերի կազմում, իր հուշերում վկայակոչում է մի կարեւոր տեղեկություն այն մասին, որ փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերվա զարհուրելի սպանդն իրագործած բոլշեւիկ կոմի-սարներից իր վայրագությամբ եւ արյունալի գործողություննե-

¹ Նոյն տեղում:

² Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայքնիք», Պոսթրն, 1925, Դ- տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 99-100:

րով աչքի է ընկել հատկապես մի հրեա ուսանող¹, որն անձամբ է իրականացրել ոճիրը²: «Տասնընթիի գիշերը,- գրում է Օ. Բոլդուինը,- այնքան շատ թուով բանտապահ տարած էին ստուարացնելու համար կոռուղ շարքերը, որ փոքրիկ հրեայ կոմիսարի մը ձգուած էր միսներու զնդակահարումը կարգադրելու գործը»³: Ըստ Օ. Բոլդուինի նկարագրածի՝ այդ ոգորմելին ունեցել է «կարճահասակ, թառամած, սապատող, մօրուսաւոր ու ակնոցաւոր»⁴ տեսք: Օ. Բոլդուինի կողմից նողկանքով նկարագրված այդ հրեա կոմիսարին կարելի է վերագրել նաև է. Բյուզանդի տված՝ «սպայի համադգեհտով ճղճիմ մարմնով, ծաղկատար դէմքով... «Չեկա»-ի հսկիչ կոմիսարը»⁵ բնութագրականը:

Հակված ենք կարծելու, որն խոսքն այստեղ վերաբերում է Արտ. Չիլինգարյանի մատնանշած՝ ներգործող կոմ Ի. Դովլաթյանի օգնականի և «Հեղափոխական տրիբունալ»-ի անդամի պաշտոնով Բաքվից Երևան ժամանած հրեա ուսանող Ավի-

¹ Արտ. Չիլինգարյանի (Ռ. Դարբինյան) հայտնած տեղեկության համաձայն՝ այդ հրեան եղել է ուսանող, որին արդարադատության կոմիսար Ս. Բաղդադյանի, Չեկայի անդամ Ն. Բեկլադյանի և հաղորդակցության, փոստի և հեռագրի կոմիսար Ռ. Ոսկանյանի հետ եկել էր Բաքվից և Երևան մեկնելու ճանապարհին՝ Դիլիջանից ուղևեցել է Դարաքիլիսայի մոտ ձերբակալված և այժմ Երևան տարվող Հ. Օհանջանյանի խմբին (տես Դարբինյան Ռ., Կենսական գրքեն (Վեցերորդ մաս. Դեպի Հայաստան), էջ 539): Արտ. Չիլինգարյանը հետևյալ մանրամասներն է հայտնում այդ հրեայի մասին. «...հրեայ ուսանող մըն էր, որ նշանակում էր Հայաստանի «յեղափոխական տրիբունալ»-ի անդամ եւ պիտի ըլլար մերթիւն գործոց կոմիսարի օգնական... Ես սկսայ բալլել իրեայ ուսանողի հետ, որ առաջին անգամ կը տեսնէր Հայաստանը: Առանց մեր ժողովրդի իրեն գիտնալու, կերթար Երևան»՝ մերթիւն գործոց կոմիսարի օգնականի պատասխանատու պաշտօնով: Ան կաշխատէր պարզել ինձի օբյեկտիվ գլխատը հիմերը, նպատակները, գործելակերպը: Ես ալ անոր հարցել կու տայի՝ միամիտ ձեռնարկով՝ Հրեան փորձում ու ճարպիկ վիճող մըն էր եւ վարպետօրէն կը պատասխանէր իմ հարցերուն եւ առարկութիւններուն: Ամեն հարցի մասին պատրաստ պատասխան մը ունէր, համաձայն բոլորիկիս «աստուածաբանութեան» (ուրիշ տեղում, էջ 539, 543):

² Ձեռքի տակ չունենալով այդ հրեա ուսանողի՝ սիոնիստ լինելը հաստատող ուղղակի վկայություն, այդուհանդերձ, չի կարելի բացառել այդ համեմատները: Քանզի հայտնի է, որ հրեաներ էին բոլորիկյան կուսակցության հին գվարդիայի գործիչներ՝ Վ. Լենինի զինակիցներ Կամեներ, Ջինովկեր, Լ. Տրոյսկին, Կ. Ռադեկը և ուրիշներ, որոնք շարունակեցին սիոնիստների որդեգրում՝ համարությունները նպատակներին աջակցելու քաղաքական գիծը: Ավելի մանրամասն տես Տարкисян А., Сионизм от Теодора Герцеля до лорда Ротшильда и Армянский вопрос, Ереван, 2005.

³ Պոլտոմին Օ., նշվ. աշխ., էջ 128:

⁴ Նույն տեղում, էջ 139:

⁵ Բիւզանդ Է., Հայոտիները Երեանի «Չեկայ»-ի բանտում (II), էջ 42:

սենտի Բանդուսին: Վերջինս Ի. Դովլաթյանի կողմից դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 18-ին տրված հատուկ մանդատով լիազորված էր կատարելու խուզարկություններ և ձերբակալություններ: Մանդատում հասկապես շեշտվում էր. «Նորհրդային բոլոր հիմնարկութիւններին հրահանգւում է յայն աջակցութիւն ցոյց տալ ընդկեր/ Բանդուսին իրեն յանձնարարման գործի կատարման ընթացքում»¹: Ուշագրավն այստեղ այն է, որ Ա. Բանդուսին նույն բովանդակութեամբ տրված սուսերենում մանդատը գրված է Ագրբեջանական ՍՍՀ-ի «Հեղափոխական գերագույն տրիբունալ»-ի նախագահի բւանկի վրա («А.С.С.Р. Председатель Верховного Революционного Трибунала. Совершенно секретно») ²: Բւանկն, անտարակույս, Ա. Բանդուսը բերել էր Բաքվից, ինչը փաստում է, որ նա այդտեղ նույնպէս եղել էր «Հեղափոխական գերագույն տրիբունալ»-ի անդամ և Երևան էր եկել նույն առաքելութեամբ:

Քանի որ հայ բանտապահները կտրականապէս հրաժարվում են կատարել սպանդն անմիջականորեն կազմակերպող Ջեկայի կոմիսարներին Ա. Բանդուսի հրահանգները, վերջինս ոճիրն իրականացնում է «Թաթար ծագումով երկու համայնավարի» միջոցով³: Արտ. Ջիլինգարյանը վկայում է, որ «...ոճիրը գործադրելու օրերուն, բաշխելիները պարզապէս չէին կրնար վստահիլ ռուս կամ հայ զինուորներուն, որոնք կրնային ենթարկուիլ մեր ազդեցութեան: Ուստի՝ աւելի ասլահով էին նկատած այդ օրերուն ունենալ թուրք պահակներ, որոնք աւելի վստահելի էին սովետական իշխանութեան այդ յատուկ նպատակի համար: Սխալած չէինք: Նոյն գիշերն իսկ սկսաւ սպանդը»⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 2, ք. 82:

² Նույն տեղում, ք. 81: («Ա.Ս.Ս.Հ. Հեղափոխական գերագույն տրիբունալի նախագահ: Հուլիսի 24-ի»):

³ Տե՛ս Պոլադի Օ., մշվ. աշխ., էջ 128:

⁴ Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Վեցերորդ մաս. Դեպի Հայաստան), էջ 563:

Բանտի վարչությունը նախորդ օրվա պես, Ձեկայից նախապես ուղարկված գնդակահարվողներին ցուցակով սկսում է շրջայց կատարել բանտախցերում և խմբերով դուրս կանչել բանտարկյալներին¹։ Հ. Կոստյանը վկայում է, որ փետրվարի 17-ի լույս 18-ի սպանողը տեղի է ունեցել մի քանի փուլով։ Առաջին ցուցակում ընդգրկված է եղել 16 հոգի։ Նրանց թվում էր նաև Համադասալը²։ «Վրայ հասաւ Փետր.[ուար] 17-ի գիշերը,- գրում է Հ. Կոստյանը,- որ պիտի լինէր մեր վարհուրանքի փերջը և պիտի բացուէր փրկութեան արեւածագը։ Նախորդ օրուայ պէս ժամանակից շուտ կողպուեցան խցիկների դռները, թուրք պահակներ երեւցան և ստանձնեցին հսկողութիւնը»³։

Ավելին՝ ի տարբերություն նախորդ օրվա, փետրվարի 17-ի լույս 18-ի սպանողը չի սկսվում գնդակահարություններով։ Ձեկան և բանտի վարչությունը «արյունոտ բաքոսյան խնջույքը» սկսելուց առաջ նենդարար որոշել էին գնդակահարություններից զատ էլ ավելի վայրագ մեթոդով՝ կացնահարությամբ սպանել մնացած բանտարկյալներին։ Սպանողը պետք է ի կատար ածվեր բանտի ներքնահարկերում, որտեղ այդ նպատակով անցկացվել էր լուսավորություն⁴։

Սպանողը սկսելուց առաջ, Ձեկան և բանտի վարչությունը այդ նպատակով չարամտորեն բանտ էին բերել «Երեւանի թաթարներէն վարձուած դահիճները»⁵՝ «Ղանթարի» շուկայի թաթար մտագործներին (ղասար), որոնք իբրեւ վարձկան մար-

¹ Տե՛ս Վերապրող, Բանտի յուշեր. Փետրուարեան յեղաշրջումի ատրիւ, «Այլք», Թեհրան, 1956, ԻՉ տարի, փետրար 17, № 39, տե՛ս նաև Աստուածատրեան Ա., Երեւանի բանտում։ Փետրուարեան ապստամբութեան մախթաբակին, էջ 17։

² Տե՛ս Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 52։

³ Նույն տեղում։

⁴ Տե՛ս Վերապրող, Բանտի յուշեր. Փետրուարեան յեղաշրջումի ատրիւ, «Այլք», Թեհրան, 1956, ԻՉ տարի, փետրար 17, № 39։

⁵ Ինչպէս տեղի ունեցաւ իսկապօք իսկ ապստամբութիւնը Հայաստանի մէջ (Ալկամատեսի մը պատմութեանը), «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, մայիս 19, № 759։

դաստիարակի պետք է մասնակցեին կապիտալիզմը¹։ Ինչպես փաստում է ակադեմիկոս Լ. Կոստյանը՝ «սպանիչները ընտրուած էին թաթարներէ»²։

Չեկայի հրոսակները մտնելով խցեր, սկսում են կապիտալիզմը քնած բանտարկյալներին։ Սպանդի մղձավանջն անձամբ կրած բժ. Հովհ. Մելիքյանի հաժապումը՝ «Ոչ նման նախորդ գիշերուան, երբ հրացաններով եւ ատրճանակներով էին սպաննում իրենց գոհերը, այդ գիշեր կացիններով էին սպաննում, որպէսզի ձայնը դուրս չգար եւ բանտի խաղաղութիւնը չխանգարուէր։ ...եւ լսում էի կացիների խուլ հարուածները, դիակների դետին նետուելու խուլ ձայնը»³։ Մեկ այլ հուշագիր Լ. Իրազեկի հաժապումը՝ «Հրադէնի հետ միասին գործի անցաւ նաեւ կացինը, տասնեակ ազգանուէր ու թանկագին կեանքեր յօշոտուեցին վայրագօրէն, առանց դատ ու դատաստանի»⁴։

Այդ օրվա ոճրի կազմակերպիչ-մասնակիցներէջ էր նաեւ Հայհեղկոմի արդարադատութեան թուրք կոմիսար Սուլէյման Նուրին։ Ինչպէս վկայում է դեպքերի ժամանակակից հուշագիր Ա. Արշակունին. «Թուրք մատգործները, կացինները ձեռք առած, հայ անուանի մարդոց ղուլներն էին ջախջախում։ Հրամայողը արդարադատութեան թուրք կոմիսար Սուլէյման Նուրին էր...»⁵։

Օսմանյան այդ գործակալը հագուելով տալով իր ցեղի հայատալաց բնազդին, թաթար վարձկան մտագործի⁶ հետ շա-

¹ Տե՛ս Ջատիկյան Հ., Դահիճը հայարտանում էր..., «Երկիր», Երեւան, 2003, օգոստոս 29-սեպտեմբերի-4, № 59։

² Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 52։

³ Դարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն (Վեցերորդ մաս. Դէպի Հայաստան), էջ 565-566։

⁴ Իրազեկ, Փետրուար 18 (Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 310։

⁵ Արշակունի Ա. [Արշակ Հովհաննիսյան], Փետրուար 18-ի ապստամբութիւնը։ Հայ հերոսական պատմութեան մի դրուագ, «Յուսարեք», Գահիրէ, 1949, ԼԴ տարի, փետրուար 19, № 275։

⁶ Որ բոլշիկները սպանոյին մասնակից էին դարձել մաք թաթար վարձկան մտագործին, հաստատվում է իրական փաստով։ 2003 թ. Խոյիսին Երևանի բնակիչ Նիկոլայ Խաչատրյանը պատմաբան և արձակագիր Հովհաննես Ջատիկյանին վկայել էր հետևյալը։ Ն. Խաչատրյան

րունակում էր երիտթուրքերի հայաստան քաղաքականութ-
յունը: Ինչպես ասվում է Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Ճակատա-
մարտ» օրաթերթին սպանդից փրկված ականատեսի հաղոր-
դած վկայությունում, «Երևանի կոմմունիստական թաթար
դահիճները հարազատութեամբ վերադառնալիքում էին իթթի-
հադտական դահիճներու ձեռքը... Սպանուածներու և կիսա-
մեռներու մարմինները կալանդակուէին, անգամները կը
կարատուէին, գլուխները կը փշուէին կացնով: ...Ամբողջ գի-
շերը բանախ մէջ կը լսուէր կացիններու հարուածներուն տակ

նի պատմելով, իր հայրը՝ Լիպարիտ Խաչատրյանը, երկար տարիներ աշխատել է Մասիսի երկաթուղային կայարանում, որպէս տոմսավաճառ: Այդ գրուցասեր և անմիջական անճա-
վորոյցան մօտ էին հաճախում կայարանի՝ նրա հասակակից մյուս աշխատակիցները: Ըստ
Ն. Խաչատրյանի՝ «Այդպիսի գրուցակից մեկի ժամանակ էլ, երբ հայրս մեղադրանքներ են-
կայացրեց Դաշնակցությանը, հորս գրուցակիցը՝ թուրք թախիը, բարձրացավ տեղից, կանգ-
նեց ուղիղ հորս առջք ու ասաց. «Լիպարիտ, ես նրանց հախից եկել եմ 1921 թ. փետրվարի 17-
ի գիշերը»: Հայրս ու ես սենտուն մայեցիկներ թուրքին: Երկար լուրջյունից հետո հայրս հարցրեց.
«Ո՞նց»:

Թուրքը ուղղեց բեղերը, հպարտ կեցվածք բնութեց և պատմեց. «Փետրվարի 17-ի
երեկոյան կողմ ինձ մտնեցան երկու մարդ և ասացին. «Տապող վերցրու և հետևիր մեզ. մեր
պետը քեզ կանչում է»: Դանձուր շուկայում գտնվող իմ մտավաճառի խանութը փակեցի ու
զնայի: Ինձ տարան Երևանի բանո: Պետը կարգադրեց կերակրել, խմեցնել ինձ...: Ու գիշե-
րին բացեցին խցի դուռը, ինձ տապող տվեցին: Տապող սրբուց հետո մի քանի հոգով գնա-
ցինք «բաղարականներին» խուցը: 50-60 հոգի կլինեին. կեսը լավ ծեծված, մյուսները՝ քնա-
ծ: Ինձ բացառեցին անկիւնիս, և ես սկսեցի: Նրանցից մեկը, որին «մաուզերիստ Մուշեղ» էին ա-
սում, արրնացավ, փորձեց քնածնկրին էլ արբնացնել, բայց իմ երկրորդ հարվածից հետո
այլևս չկար: Մյուսը հստիւմնում մարդ էր՝ դաշնակցական «քոռ Համոն» (ըստ Նովի. Չատիկ-
յանի՝ Դումանյան Կարապետյանը): Առաջին հարվածից հետո փորձեց բարձրանալ ու տա-
պողը խլել, բայց չեկիտները նրան զցկցին գետնին, երկրորդ հարվածից հետո գլուխը
քոռավ...»:

Հայրս, որ զամբարավիված լսում էր, գոռաց. «Վե՛րջ տուր...»: Թուրքը լռեց, բայց կանգնել
ու նայում էր հորս: Թախիը վերջապես հետացավ: Վշտացած հայրս ինձ լսելի ասաց. «Մուշեղ
ու Համոն մեր սզգի փեսաներն էին: Ասում էին, քե Սիլիք են արտրել, բայց նրանց պարզվում
է...» (Չատիկյան Հ., Դահիճը հայարտանում էր..., «Երկիր», Երևան, 2003, օգոստոս 29-սեպ-
տեմբերի-4, № 59): Փետրվարյան ապստամբությունից հետո իշխանությունը կրկին զավթած
բուլշևիկները Թախիը կլանքը ազապիվագրելու նպատակով նրան աշխատանքի էին վերցրել
Երևանի կենտրոնական բանտում, ապա թոշակի ուղարկել և բնակեցրել Մասիս ավանում
(տե՛ս նույն տեղում): Ի դեպ, կովկասյան քարաքներն այդպես էլ չղավաճանցին ընձ
ժամանակ մարդ կացնահարելու՝ իրենց ցեղի կոչմանը: 83 տարի անց, 2004 թ. փետրվարի 19-
ին Բուդապեշտում ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակ-
ներում անգլերենի դասընթացների մասնակից հայ տղա Գուրգեն Մարգարյանը ընձ
ժամանակ զազապարս կացնահարից աղբբջանցի «սպա» Ռամիլ Սաֆարովի ձեռքով:
Պաշտոնական Բարոն մարդասպանի այդ քայլը ոչ միայն արդարացրեց, այլև նրան հերո-
սացրեց: Դեռ ավելին, Ադրբեջանի մարդու իրավունքների պաշտպան Է. Սուլեյմանովան այդ
մարդասպանությունը դիտեց որպէս «Ադրբեջանի երիտասարդության համար ընդօրինակ-
ման արժանի արարք» (Հնդդեն Ադրբեջանի հայաստայա քաղաքականություն, էջ 41):

մեռնողներու օգնութեան ազադականքն ու մահամերձ հոնդիւնները»¹։

Բանասերկյալների կացնահարութեան և խեղդամահութեան մասին իրական փաստեր է բերում նաև է. Բյուզանդը՝ գրելով. «Բնեկ էի, թէ անգիտակից փիճակ ստացել, չգիտեմ. մէկ էլ զգաստացայ, նստեցի տեղումս՝ արթնացնելով նաև քովս պառկած Օր. Մանիային.

— Լսի՛ր, մի բան է կատարւում։

Խոր մի աէլէ լսւում էին հաս ու կտոր խօսքեր. ուստե՛րէն, հայերէն. յետոյ ճիչէր, յետոյ հառաջանքներ... Օգնու՛թի՛ւն...

Քակում հրացանաձգութիւն տեղի չունեցաւ։

Սարսափելի մի բան տեղի էր ունենում ինչ որ գոց տեղում, տեսողութենէ, լսողութենէ հետո։ Յետոյ իմացանք, որ ներքին՝ կացնահար, խեղդամահ էին անում անձնագոհ հայրենասէր...։

Կրկին լռութիւն»²։

Կացնահարութիւններից բացի իրականացւում էին նաև զնդակահարութիւններ։ Առաջին զնդակահարվածների մեջ էր ՀՀ բանակի սպա սերաստացի վարդան Թելլալյանը (Վ. Բակուր)։ Հ. Կոստյանը, որը Վ. Թելլալյանի հետ եղել է նույն բանտախցում, և որպէս սրտակից ընկերներ՝ միմյանց հետ կիսել են տաժանակրութեան ժամանակ օրավուր խորացող հոգեկան ապրումները, դրում է, որ «թիկնեղ, ջլապինդ երիտասարդ»³ Վարդանը վերջին օրերին վհատվել և ապրում էր հուսահատական ու տագնապի պահեր. «Բանտին մէջ կը կրէ զրկանքներ, հոգեկան տուճալտանքներ, կը զգայ իր դառն ճա-

¹ Ինչպէս տեղի ունեցաւ իսկապօլշեփիկ ապստամբութիւնը Հայաստանի մէջ (Ականատեսի ծր պատմութեանը), «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, մայիս 19, № 759։

² Բիւզանդ Է., Հայոտիները Երևանի «Չնկայ»-ի բանտում (II), էջ 52։

³ Տես Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 38։

կատաղիրը: Այդ տուայտանքներու պահերուն հոգիին խորէն հառաչ կարձակէ, մտաբերելով իր հարազատները, թէ ինչու ինքն ալ չամնաց անոնց հետ, երանելի չէ՞ր խմել անոնց հետ դառնութեան բաժակը, քան հայրենի երկրի մէջ, հայ երկնքի տակ մնալ մինակ եւ օր մըն ալ կացին մը կամ գնդակ մը գար վերջ տալու կեանքին»¹:

Է. Կոստյանն իր անկողմնակալ և արժանահամատ հուշերում որպէս ականատես անդրադառնալով Վարդանին գնդակահարելու ողբերգական գիշերվան, ցավով նշում է, որ նրան բանասիրացից դուրս տանող բոլշևիկը եղել է Ղազարոս Աղայանի որդին՝ Մուշեղ Աղայանը²:

Այսպէս՝ ԳԱԹ-ի ձեռագրատան արխիվում, Մուշեղ Աղայանի ֆոնդում մենք գտանք նրա ինքնակենսագրականը, որում, պատմելով 1920 թ. վերջերի և 1921 թ. սկզբների իր գործունեության մասին, վկայում է հետևյալը. «Խորհրդայնացման առաջին օրերից բանտից դուրս գալով, անցնում եմ պատասխանատու աշխատանքների, որպէս նախ հեղկոմի (իմա՝ Երևան քաղաքի և դավառի — Գ. Ս.) անգամ, Լուսբաժնի վարիչ, մինչև քաղաքացիական կռիվները: 1921 թվի փետրվարի 17-ի գիշերը ինձ տված լուրջ և պատասխանատու առաջադրանքը կատարելուց հետո (ընդգծումը մերն է — Գ. Ս.) ես մյուս ընկերների հետ միասին կազմակերպված կերպով անցնում եմ ֆրոնտ՝ Ղամարու... մասնակցում եմ բոլոր կռիվներին...»³:

Հարց է ծագում. այդ ի՞նչ «լուրջ և պատասխանատու» առաջադրանք էր կատարում Երևան քաղաքի և դավառի հեղկոմի անգամ Մ. Աղայանը փետրվարի 17-ի լույս 18-ի՝ Երևանի կենտրոնական բանտում բանտարկյալների սպանդի գիշերը...

¹ Կոստյան Է., Վարդան Թելլալյան (Վ. Բակուր). 1895-1921 (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուզամատեան), էջ 324-325:

² Տես Կոստյան Է., «Մանաի քարերն էին աղաղակում», էջ 53:

³ Մուշեղ Աղայան (Ինքնակենսագիրը): ԳԱԹ, Մուշեղ Աղայանի ֆոնդ, գ. 1706, էջ 31:

ՀԱԱ-ում պահվող Մուշեղ Աղայանի անձնական գործում առկա է մեկ այլ ինքնակենսագրական, որում ասվում է. «1921 թ. փետրվարի 15-ից կոմմունիստական ղորամասի անդամ. յանձնարարութիւն փետրվարի 17-ի գիշերը՝ գնալ Քանաքեռ և ստանալ զենք և փամփուշտ: Կատարում եմ կարգադրութիւնը յաջողութեամբ: Փետրվարի 18-ից յատուկ յանձնարարութիւնների ղորամասի անդամ: Երրորդ փաշտի աւագ»¹:

Խոսքը տանք Հ. Կոսոյանին՝ այդ օրերի ականատես-վկային, որը հրաշքով փրկվել էր սպանդից և բանաային զժոխային օրերի արտմությունը սրտում տարիներ անց խորը կսկիծով փաստադրել է Վ. Թելլալյանին բանտախցից դուրս տանելու և գնդակահարելու դրվագը: «Այս գիշեր իմ խցիկից տարան երկու հոգի ևս, - գրում է Հ. Կոսոյանը, - որոնցից մէկը սերաստացի Վարդան Բակուրն էր. սա, տաճկական գեհնից փրկուելով, եկել էր Հայաստան և ծառայում էր Հայաստանի բանակում, իբրև սպայ:

Վարդանին տարան հետեւեալ ձեռով:

Մի գեղեցկազգէմ երիտասարդ խցիկի դուռը բացեց և մտաւ ներս: Նա հագած էր չեկիստի սարագ, ձեռքին՝ տասնոց ատրճանակ:

Ամէնքս ահով սպասում էինք, թէ ո՞ւմ անունը պիտի տայ...

— Վարդան Բակուր, հաւաքիր գոյքերդ, — ասաց չեկիստը և սկսեց հայեացքը պտըտցնել մեզ վրայ:

Վարդան, ցնցուած, ոտի կանգնեց, զինուորական վերարկուն քաշեց ուսին, հագաւ ոտի մէկ կոշիկը, միւսը հագնելիս դժւարացաւ, ճիգ էր գործ դնում ոտը մտցնելու: Այդ պահուն չեկիստը մօտեցաւ, բռնեց թեւից, քաշեց տարաւ դուրս, կէս հագուած վիճակով: Մեր խցիկի բանտարկեալներից մէկը ասաց.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4, ց. 2, գ. 303, ք. 28:

«Աս Ղազարոս Աղայեանի որդին է, անունը՝ Մուշեղ»:

Անցաւ մի քանի վայրկեան, զընդ-դընդ... լսուեց խուլ կրակոցի ձայն:

Ես իմ տեղում մրմնջացի՝ ապաբախտ Վարդան... փոփկացի ու լաց եղայ»¹:

Վարդանը գնդակահարւում է բանտի նկուղում փորված մահվան դուրի առջեւ²:

Տխուր իրողութիւն է, սակայն՝ փաստ:

Չեկիստների այդ օրվա դոհերից էր նաև հին հայդուկ բաշգառնեցի Մակեդոն Հակոբջանյանը: «Վերապրող» ծածկանունով հեղինակը վերհիշելով Մակեդոնին բանտախցից դուրս տանելու դրվագը, գրում է. «Մտան նաև մեր կամերան և Մակեդոն անունով մի նախկին խմբապետի հրամայեցին դուրս գալ: Խեղճը ոտմառիզմ ուներ ու օրերով գամւած մնում էր մահճակալի վրայ. երբ կարիք ունենար դուրս գալու, երկու հոգով մտնում էին նրա թևերը և օգնում էին քայլելու: Նոյն ձևով էլ դահիճները մտան նրա թևերը և քարշ տալով տարան և գնդակահարեցին»³:

Հերթը Համազասպինն էր, նրան ոչնչացնելու մոլուցքը կուրացրել էր արյունարբու Ավիսին, որի ցուցումով և անմիջական կարգադրությամբ էլ իրականացվել է ժողովրդական հերոսի սպանութիւնը⁴: Գիշերվա ժամը 1:30-ին բանտապետ Ռուբենը և նրա օգնական Գաբրիելը, Բ. Իշխանյանի ղիպուկ բնութագրմամբ՝ «գազանին մէկը, որ ստանձնել էր Գաբրիել հրեշտակի հոգեհան դերը»⁵, ութ զինված չեկիստների հետ մյուս բանտարկյալներին չարթնացնելու և աղմուկից խուսափելու համար կա-

¹ Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 53:

² Տե՛ս Կոստյեան Հ., Վարդան Թեյլալեան (Վ. Բալիոր). 1895-1921 (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 325:

³ Տե՛ս Վերապրող. Բանտի յուշեր. Փետրաբեան յեղաշրջումի առթիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, ԻԶ տարի, փետրար 17, № 39:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 96:

⁵ Իշխանեան Բ., Երկու ամիս քոլեկիլեան բանտում, էջ 156:

մացուկ մտնում են Համադասպի բանտախույր, արժնացնում նրան և հրահանգում հագնվել¹: Բանտախյի մյուս բանտարկյալներն արժնանում են, երբ Համադասպը բարձրաձայն հայտնում է. «...տղէքք ես էլ եմ գնում մեռնելու...»²:

Համադասպին նախ տանում են բանտապետ Ռուբենի աշխատասենյակը և հայտնում մահվան վճիռը: Համադասպը պահանջում է որպեսզի քննություն կատարեն, ասելով, որ «...առանց դատ ու դատաստանի ի՞նչպէս կարելի է մահուան վճիռ տալ»³: Տեսնելով, որ քննություն անցկացնելու իր պահանջն ու խնդրանքն սալարդյուն են անցնում, Համադասպը հարձակվում է իրեն շրջապատող արյունարբու չեկիստ ելուզակների վրա ու մի լավ ծեծում: Սակայն վրա հասած մեծաթիվ չեկիստները թափվում են նրա վրա. նրանցից երկու ժամ է պահանջվում վանեցի քաջազուն մարտիկին տապալելու, ձեռքերն ու ոտքերը կապելու համար, որից հետո թաթար ելուզակը մսագործի կացնով ճեղքում է Համադասպի գլուխը⁴:

Համադասպին բանտախից դուրս տանելու դրվագը և սպանության հանգամանքները, որպիսիք շատ-շատ են դանազան աղբյուրներում, ներկայացվում են տարբեր մանրամասնություններով: Նախ՝ խոսքը տանք Համադասպի բանտախյի ընկերոջը՝ Վ. Աֆրիկյանին. «Փետրւարի 17-ի գիշերը... Համադասպի ձայնից զարթնեցինք: Բանտապետ Ռուբէնը, սրիկա Գարբիելը, ոճրագործ Մխոն և ուրիշները, շարքով կանգնած էին կամերայի մէջ և սպասում էին Համադասպին, որը նստած շորերն էր հագնում: «Տղէքք ջան, ես էլ եմ գնում մեռնելու»,

¹ Տես Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երեւանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 336:

² Վար-Առ, Բանտարկեալի յուշերից (VIII): Համազասպը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 20, № 25:

³ Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երեւանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 336:

⁴ Տես մույմ տեղում, տես նաև Բօլշեիկական գազանորինները, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրւարի 23, № 4:

այս խօսքերիցն էր, որ դարձնեցինք: Այդ ժամանակ, ճարտարապետ Քոչարեանը ասաց. «ընկեր բանտապետ, մեր տեղը չատ նեղ է, խնդրում ենք մի երկուսիս տեղափոխէք ուրիշ կամերա: Համազասպը պատասխանեց «տնաքանդ, ես գնում եմ, ես գնում եմ պառկելու ուրիշ աւելի նեղ տեղ, իսկ դու դժգոհ ես այս տեղ»»¹:

Համազասպի բանտախցից մեկ հարկ ներքև բանտարկված Հ. Կոսոյանը, որը նույնպես եղել է արժուն և հետեւ է միջանցքում տեղի ունեցող անցուղարձին, վերհիշելով Համազասպին բանտախցից տանելու դրվագը, ցավով պատմում է հետեւյալը. «Այսօրուայ մահապարտների վերջինը եղաւ Համազասպ Սրուանձտեանցը, որի խցիկը գտնւում էր իմ խցիկի դիմացից մէկ սենեակ ներքեւ: Երբ նա դուրս եկաւ նրբանցք, լսեցինք որոշակի նրա հետեւեալ խօսքերը.

— Ախր, ընկե՛ր, էս գիշերով ինձ ո՞ւր էք տանում...: Գնաց Համազասպը, նամարդները նրան էլ տարան... Դարձեալ լսելի եղան՝ դը՛նգ-դը՛նգ... Դիւրահաւա՛ն Համազասպ, ինչո՞ւ հաւատ ունեցար սեւահոգի Աւիսին, քո ձեռքի տակի անարժան զինուորին, որ խաւարեց քո արեւը...»²:

Երևանի քաղաքային ինքնավարության նախկին պաշտոնյա ՀՅԴ անդամ Կարապետ Խաչատրյանը, որը եղել է Ա. Աստվածատրյանի խցակից ընկերներից, վերջինիս տեղեկացնելով, թե ում են տարել փետրվարի 17-ի գիշերը, Համազասպի մասին հուզմունքով պատմել էր. «Նրանց մէջ է եղել խմբապետ Համազասպը, որը ընկերներից բաժանուէլ է ջերմ խօսքերով ու առանց բողոքի: «Այսպէս է յեղափոխականի ճակատագիրը»—իր վերջին խօսքերն են»³:

¹ Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեանքից), (Է), «Յուսարեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 4, № 80:

² Կոսոյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 53-54:

³ Աստուածատրեան Ա., Երեւանի բանտում: Փետրուարեան ապստամբութեան նախօրեակին, էջ 18:

Համազասպի խցակից ընկերներից «Հայկապոն» ծածկանունով հեղինակը գրում է, որ Համազասպն իրեն վիճակված դառը ճակատագիրն ընդունեց առանց փոքր-ինչ երկմտելու, անձնազոհության գաղափարի խոր զգացումով: Ըստ նրա՝ «Գիշերը բոլորը սրտատրուփ, վախից կիսամեռ սպասում էին երկայնահասակների յետևում, որ աննկատելի դառնան:

— Համազասպ, լսուեց դահճապետի ձայնը, հագուելը...

— Դիտեմ թէ ինչո՞ւ Համար էք ինձ կանչում, սրիկաներ... Տանում էք սպանելու... Կեանքն ինձ Համար ոչնչութիւն է... Նպատակս էր տեսնել հայրենիքիս ազատութիւնը... Տեսայ, բայց կիսատ... Տարէք»¹:

Կա նաև հետևյալ վկայությունը. Համազասպը զգալով, որ իրեն գնդակահարության են տանում, խցակից ընկերներին հրաժեշտ է տվել այս խոսքերով. «Մնացէք բարի, ընկերներ, գնում եմ մեռնելու հայրենիքիս ազատութեան շէմքին»²: Կարգում ես այս տողերը և վերստին հարգանքով ու պատկառանքով լցվում անվանի խմբապետի հանդեպ:

Համազասպի հարեան բանտախցի բանտարկյալներից բժ. Հովհ. Մելիքյանը, որը այդ գիշեր Համակ ուշադրությամբ հետեւել էր իրենց հարկաբաժնի անցուդարձին, վկայում է. «Ես լսեցի նաեւ Համազասպի (խմբապետի) աղերսանքը. «Ու՞ր էք տանում: Զէ՞ որ ես էլ յեղափոխական եմ: Մի՞ տանէք, մի սպանէք ինձ»: Բայց նրան էլ տարան եւ կացինահար արին»»³:

Վան-Վասպուրականի 1915 թ. ապրիլյան հերոսամարտի 15-ամյակի առիթով Թեհրանի Վան-Վասպուրականի հայրենասիրական միության վարչության կողմից հրատարակված ժողովածուում Համազասպի մահը հետևյալ կերպ է փաստագրել Հ.

¹ Հայկազուն, Փետրուար 18 (Դեմքեր ու դէպքեր), «Յառաջ», Փարիզ, 1949, Ա տարի, փետրուար 18, № 1186:

² Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երեսնի բանտին մէջ (Յեղափոխական ակում: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 336:

³ Դարբինեան Ռ., Կեսանիս գրքէն (Վեցերորդ մաս. Դեպի Հայաստան), էջ 566:

Աճեմյանը. «1921-ի Փետր. 17-ի գիշերը Չեկայի դահլիճները կը մտնեն Երևանի բանտը և Համազասպը իւր ընկերներէն դատելով՝ կը տանին գեանափոր նկուղները: Ընկերներէն բաժանման ժամանակ Համազասպ — Մնաք բարո՞ւ, կըսէ, կարծելով որ քննութեան կը տանին: Մինչդեռ կառաջնորդուի մարդկային սպանդանոցը: Նա կը պոռայ, կը կանչէ կը հայհոյէ — «Նամարդներ, մի՞թէ սա մարդ սպանելու ձե ք, ոճրագործներ, առօթ ու նախատի՛նք ձեզ»: Ու կը սկսի զիմադրել դահլիճներուն, բայց իրար ետէ կացիններու հարուածները կիջնեն անոր ղէմքին, զլիւին, կուրծքին և այսպէս եղբարական մահով կիյնայ ժողովրդական հերոսը, որուն կողքին փոռած էին զիակները իւր ղենքի և գաղափարի տասնեակ մը ընկերներուն»¹:

Փետրվարի 17-ի լույս 18-ի սպանդի և Համազասպի տանջալից մահվան մասին փաստական տեղեկություններ է հաղորդում նաև բոլշևիկյան գաղանձությունները սեփական աչքերով տեսած՝ «Վերապրող» ծածկանունով հեղինակը: Ըստ նրա՝ «Այդ գիշերուայ զոհերից վերջինը եղաւ եղբարմահ Համազասպ Սրվանձտեանը, որը միշտ յոյս ունէր, թէ Աւիսն իր կամուրջական խմբումը գտնւած լինելու համար, իրեն կը փրկի... Համազասպին դուրս կանչելու առթիւ, նրա կամերայից աղմուկ բարձրացրին և որոշ լսւում էր Մելիք Եօլչեանի ձայնը, որ բղաւում էր... «Չէ՞ որ դուք, պ.[արոն] բանտապետ, խոստացաք, ժամը 9-ից յետոյ, մեր կամերաների դռները բաց չանել, և ոչ ոքի դուրս չտանել. հիմա ու՞ր էք տանում մեր ընկերներին»: Դրան ի պատասխան Համազասպն ասաց, թէ «Հանգարտ մնացէ՛ք, ընկերներ, վնաս չունի, ես էլ կը գնամ»: Բանտապետն ուղեց չբմեղանալ, ասելով. «Հաւատացի՛ր, ընկեր Համազասպ, քեզ համար ոչինչ...» ու չկարողացաւ կեղծիքը լրացնել: Իսկ երբ մեր դռան առջևից էին անցկացնում, միջանցքից

¹ ԱճԵՄԵԱՆ Հ., Յեղափոխական Վասպուրական. 1880-1930 (Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլեան հերոսամարտի տասնևիյնգամակին առթիւ (1915-1930), էջ 317):

դուրս հանելու համար, բանաստեղծն այս անգամ, կոպտորեն ասաց. «Դէ՛հ, արագ քայլիր»։— Գնում եմ—ասաց Համազասպն ու դուրս եկան։ Հինգ ընդհանուր յետոյ ներքնատնից լսեցինք հրացանի ձայներ և ապա որոշ կերպով կացինների հարւածներ... —է՛յ վա՛խ, Համազասպն էլ գնաց—ասացինք»¹։ Նույն հեղինակը չխամբած հիշողության արնամշուշ ծալքերից ցուցահանում է նաև Համազասպի խոշտանգման ամենազաժան ու ամենասուր մեթոդները։ «Ցերեկը երբ Համազասպի դիակը բաց արինք,- գրում է նա,- տեսանք, որ հրացանի երեք գնդակները կուրծքն էին ծակել, ու, կարծես թէ, դա բաւական չլինէր գահիճների բարբարոս կիրքը յագեցնելու համար, կացնի երեք հարւածներով պատռել էին նրա ճակատը, քունքն ու ծոծրակը, որտեղից փոքր ուղեղը դուրս էր թափւել...»²։

Իսկապես, անհնար է այս տողերը կարդալ առանց ներքին սարսուռի։ Հայհեղկոմը դավադրորեն դաժան հաշվահարդար էր անսնում հարազատ ժողովրդի հետ։ Ե՛վ Նիկ. Ղորղանյանը, և՛ Համազասպը, և՛ շատերը, մեծ ու աղնիվ ազգային գործիչների մի ամբողջ սերունդ՝ անվանիներ և շարքայիններ անխաղախ և ներողամիտ հավատով են վերաբերվել իշխանափոխությանը, պատրաստ են եղել բոլշևիկների հետ իրականացնել սեփական հայրենիքի ակնկալվող վերածնությունը։ Հավատում էին նման արշալույսի բոլշևիկյան արյունոտ իրականության մեջ... և դարձան կացնի դո՛հ՝ նույն բոլշևիկի և թուրք-թաթարի ձեռքով։

Որ Համազասպի սպանությունը եղել է Հայհեղկոմի և Ջեկայի կողմից դիտավորյալ և կանխամտածված գործողություն, վկայում է հետևյալ ուշագրավ փաստը։ Երբ Ռամկավար Ազատական կուսակցության ականավոր գործիչ Արտակ Դար-

¹ Վերապրոդ, Բանտի յուշեր. Փետրաբեան յեղաշրջումի արքիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, ԻՋ տարի, փետրար 17, № 39։

² Նույն տեղում։

րինյանը 1922 թ. մարտի վերջերին Երևանում ՀՍԽՀ արտգործ-
 ժողկոմ Ասք. Մուսվյանի հետ հանդիպման ժամանակ խոսք է
 բացել 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունից մասին և ակ-
 նարկի Երևանի կենտրոնական բանտում տեղի ունեցած սպա-
 նությունները, Ասք. Մուսվյանը, բռնուցքը սեղանին հարվածե-
 լով, մոլեգնորեն բացականչել է. «Դաշնակների սիրելի խմբա-
 պետ Համգո փաշայի (իմա՝ Համազասպի — Գ. Ս.) մասին է ձեր
 ակնարկությունը: Գնացէք Բագու, Բիբի Հէյբաթ, խօսեցրէք
 այնտեղի գործաւորներին, շատերը նրանցից սպանուեցին կռի-
 ներում, բայց դեռ ապրողներ էլ կան, հարցրէք նրանց «Ջան ֆէ-
 դայու», թալանչի մաուզերիստի մասին, տեսէք, թէ այդ հրէշ
 աւաղակապետը 1907-ին ի՞նչ դուրմներ գործեց խեղճ բանո-
 ւորների շրջաններում, նրանց իր հրամանին ենթարկելու, Դաշ-
 նակցությունն սարսափին տակ սլահելու համար»¹: Ինչպես տես-
 նում ենք, Համազասպի հանդեպ բոլշևիկների բռնած թշնամա-
 կան զիրքի «հիմնավորումը» խաղաղ բնակչության նկատմամբ
 Համազասպի՝ իրը թե բռնարարքներ գործելու ստահող առաս-
 պելն էր: Մուսվյանի մատնանշած «խեղճ բանւորներն» ան-
 շուշտ թաթարներն էին: Եվ, եթե հայ-թաթարական ընդհարում-
 ներից հետո Բաքվի թաթարական խաթամուծի նկատմամբ Հա-
 մազասպը գործադրել էր պատժիչ գործողություններ, ապա դա
 պայմանավորված էր ընդհարումներից հետո ամենուր իրար հա-
 ջորդող կողոպուտները, հրկիզումներն ու այլևայլ հետագա
 բարբարոսությունները կանխելու նպատակով: Ասք. Մուսվյանը
 դիտակցաբար «մոռանում» էր այն իրողությունը, որ հայ-թա-
 թարական ընդհարումների ժամանակ հենց թաթարական խա-
 թամուծն է կոտորածի ենթարկել Բաքվի հայ բնակչությանը,
 իսկ Բիբի-Հէյբաթի շրջանում դիտավորյալ հրդեհել հայ արդ-
 յունաբերողներին պատկանող մեծ քանակությամբ նավթահան-

¹ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Բ տպ., Երևան, 2003, էջ 310:

քեր՝ իրենց գրասենյակներով¹։ Այսպիսով՝ ակներև է, որ Համա-
գասպի դեմ սարքված շինծու տմրաստանություններով Հայհեղ-
կոմի նախկին անդամը փորձում էր արդարացնել իրենց գործած
ծանր հանցանքը։

Կենտրոնական բանտում Ջեկան շարունակում էր իր
չարագործությունները, երբ ապստամբական ուժերը փետրվարի
18-ին գլխավոր ժամը 1-ին, սկսեցին Երևանի վրա հարձակումը²։
Երևանն ազատագրելու ժամանակ ապստամբական ուժերի
առաջնային և գլխավոր խնդիրը մնում էր կենտրոնական բան-
տի գրավումն ու բանտարկյալների ազատումը։ Խորհրդային
իշխանությունը ապստամբական ուժերի դեմ գլխավորողական
մարտեր մղելուն գուգահեռ չեկիստ հրոսակներին և նրանց զի-
նակից թաթար եղևզակների միջոցով կենտրոնական բանտում
ամբողջ գլխեր շարունակում էր բանտարկյալների սպանողը։

Որոշ դադարից հետո, կեսգիշերին, ժամը 4-ին չեկիստները
բազմապատկված ուժերով վերսկսում են սպանողը։ Տեսնելով, որ
կարճ ժամանակամիջոցում անգործ են ոչնչացնել բոլորին, առան-
ձին-առանձին չզնդակահարելու և ժամանակ շահելու նպատա-
կով բանտի վարչությունը 27 հոգու արագորեն տեղափոխում է
գետնահարկի խցերից մեկը։ Կանխադրվով չեկիստների նպա-
տակը՝ մահվան դատապարտված բանտարկյալները ներսից
ամուր փակում են դուռը և փորձում գլխավորել թույլ չտալով
զինված չեկիստների մուտքը խուց։ Վերջիններս, սակայն, դի-
մում են տմարդի քայլի. պատուհաններից հրացանային և
գնդացրային կրակահերթերով անգթորեն բռնորդին գնդակահա-
րում են։ Տալով սպանդի իրական պատկերը՝ Կ. Սասունին գրում
է. «Խուժըր, որ բազկացած էր 27 հոգիէ, որոնց հատ հատ սպան-
նելը ժամանակ կը խլէր դահիճներէն, լեցուցին բանտի քովընտի

¹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1905, սեպտեմբերի 4, № 177։

² Տե՛ս Ջ., Անտիոնակ խաղալիստորին ազատագրած Երևանում, «Ազատ Հայաստան»,
Երևան, 1921, փետրարի 20, № 2։

սեննակին մէջ, ուր յիշեալները ուղեցին ամրացնել դուռը եւ զժուարացնել իրենց կոտորուիլը. բայց պատուհաններէն ներս անընդհատ կրակ տեղացին գնդացիրներէն եւ հրացաններէն, մինչեւ որ ամբողջ խումբը իրար վրայ զիգուած զիակոյտ դարձաւ»¹: Ականատեսները վկայում են, որ գնդակահարվելու պահին գաշնակցականներից ոմանք, ինչպես, օրինակ, կարինցի Սենիկ Օհանջանյանը պատուհանից մի վերջին անգամ հասցրել է գոչել՝ «Կեցցե՛ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը»²:

Բանտարկյալների նմանօրինակ սպանդի իրողությունը հաստատում է նաեւ Օ. Բուդուինը, սակայն փոքր-ինչ այլ նկարագրությամբ: Ըստ նրա՝ բանտի այդ օրվա դահիճ «փոքրիկ հրեայ կոմիսարի (իմա՝ Ա. Բանդուսի — Գ. Ս.)» հրամանով 25 բանտարկյալի ոտքերն ու ձեռքերը պարաններով կապված վիճակում տեղափոխում են գետնահարկ մահաբեր խուց, որից հետո գնդացիրները մոտեցնում են լուսամուտներին և գնդակահարում³: Նկարագրելով զարհուրելի այդ տեսարանը՝ Օ. Բուդուինը վկայում է. «...երկու արագահարուածներ կը մօտեցնեն պատուհաններուն և կրակել կսկսին խուցին ներքնակողմը: Բանտարկեալները երեսի վրայ գետին կը տաքածուին ու սողալէն պատուհաններուն տակը կողզուին ապաստան գտնելու համար: Անոնց աղաղակները կը ճելքէին օդը: Ապա, արագահարուածները խուցին միւս երեսը կը փոխադրեն ու այս անգամ ալ հակառակ կողմէն կրակ կը բանան հարուածելու համար պատուհաններուն մէջտեղերը ապաստանածները»⁴: Գնդակահարվողների սրտածմլիկ և աղիողորմ

¹ Սասունի Ա., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (1921), էջ 121:

² Նույն տեղում: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ս. Օհանջանյանը կողմ է Անդրանիկի գլխավորած կամավորական 1-ին ջոկատում: ՀՅԴ անդամ Լևոն Խանայանի հետ եղել է ՀՅԴ անդամակալան խմբի անդամ: Չեկիստների կողմից ծերրակալվել էր փետրվարի 2-ի գիշերը (տե՛ս Բագրունի Հ. [Կարինյան Հրաճոյ], Սենիք, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, մարտի 1, № 9):

³ Տե՛ս Պոլտոնի Օ., նշվ. աշխ., էջ 128:

⁴ Նույն տեղում:

աղաղակները աղղկեցութեան տակ բանտախցերում մնացած բանտարկյալներէի շատերը ստացել էին հոգեկան բազմաթիւ չեղումներ¹: «Շատերը,- գրում է Ջ. Յոլյանը,- բանտից ազատուելու պահուն՝ մի-մի կենդանի դիակների տալուօրութիւն էին թողնում»²:

Ամենասարսափելին սկսում է հետո, երբ ոճրագործները, որոնց դիմային երեակայութիւնը այլեւ սահմաններ չէր ճանաչում, սառնասրտորեն ձեռնամուխ են լինում բանտարկյալների խոշտանկմանն ու հոշոտմանը: Կացիններով գինված խուց են ներխուժում հրեա կոմիսարը և երկու թաթար՝ բոլշեիկների հետ միասին սկսում գաղտնաբար կացնահարել վիրավորներին, անգամ մահացածներին, ապա այլանդակված և հոշոտված մարմինները քարշ տալիս և նետում բանտի նիւղներում նախապես փորված հորերը՝ գուբերը³: Որ վիրավորներին նաև կացնահարել են, հավաստում է «Ճակատամարտ» օրաթերթը՝ վկայակոչելով սպանդի ականատեսի պատմածները. «Գնդակահարութիւնը կը կատարէին Չեկայի անդամները: Եթէ մահապատժի ենթարկուածներէն որեւէ մէկը իսկոյն չմեռնէր գնդակներէն, գայն կացնահար կընէին...»⁴:

Ի դեպ, ինչպես վկայում է Հովհ. Սահակյանը, արյան ծարավի ոճրագործները, հագուերդ տալով իրենց վայրագութիւններին, բանտարկյալներին սպանդի էին ենթարկել նաև հաստ սրածայր բերերով և գնդաձև ծայր ունեցող մահակներով՝ լախաբերով⁵: Կ. Սասունու պատկերավոր արտահայտութեամբ. «...Երեւան քաղաքը սպրում էր դեռ մարդկային պատ-

¹ Տե՛ս Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ւապտամբոթիւնը (Բազմեռանցի խմբակետ Մարտիրոսի յուշերը), (9), էջ 78:

² Աշխատունի Ջ. [Զաքար Յոլյան], Դրուպներ մեր ապատութեան պայքարից (I), էջ 135:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Ինչպէս տեղի ունեցաւ հակապօլշեիկ ւապտամբոթիւնը Հայաստանի մէջ (Ականատեսի մի պատմութեան), Կ. Պոլիս, 1921, մայիս 19, № 759:

⁵ Տե՛ս Սահակեան Յովհ., ճշվ. աշխ., էջ 171, տե՛ս նաև Ինչպէս տապալեցաւ Հայաստանի խորհրդային վարչութիւնը, «Յոսաբեր», Գահիրէ, 1921, 2 տարի, մարտ 26, № 153:

մութեան մէջ չտեսնուած կացիւնի՝ Ռուսաստանի ազգային գի-
լօտիւնի՝ սարսափի տակ»¹:

Համազասպից և Վ. Թելլալյանից բացի, գնդակահար-
վածների և կացնահարվածների թվում էին Հայ մտավորակա-
նութեան ներկայացուցիչներ և աչքի ընկնող դաշնակցական-
ներ Սենիկ Օհանջանյանը, Վաղարշակ Գասպարյանը, Բանվոր
Սերգոն, իզդիրեցի Հին Հայդուկ Արամ Հակոբյանը, ալիքսանդ-
րապոլցի Հին Հայդուկ, հասարակական-քաղաքական գործիչ
Արտաշէս Շահրիարեցյանը (Արտուշ Խան), դամարլուեցի դաշ-
նակցականներ Գալոն և Կոլոտը, գնդ. Կարապետյանը², գնդ.
Մելիք-Շահնազարյանը³, սերաստացի Մանուկ Չառլը⁴, կար-
սեցի Սամո Առաքելյանը⁵, և շատ ուրիշ նշանավոր զեմքեր⁶...
ազգային-ազատագրական շարժման անձնուերաց նվիրյալների
մի փաղանգ, որոնցից ամեն մեկի կյանքը մի ուրույն պատ-
մութիւն է: Ա. Վերդյանի վկայաբերած տվյալներով փետրվա-
րի 17-ի լույս 18-ի գիշերը գնդակահարվել և կացնահարվել էր
50 մարդ⁷: Այդ թիվն են մատնանշում նաև Օ. Բուդուրնը⁸, Հ.
Իրազեկը⁹ և Բ. Նալչանջյանը¹⁰: Ոչ մի կասկած, որ ապստամ-

¹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1925, Գ տարի,
նոյնմբը, № 1, էջ 99:

² Տե՛ս Վերջին անցքերը Հայաստանում, «Աշխատատըր-ի լրատու», Թիֆլիս, 1921, փետր-
ւարի 24, № 3:

³ Տե՛ս Բենո[Բենիամին Նալչաջյան], Ժողովրդային պոռկուծը (Փետրուարի 18 ի տարե-
դարձին առիթ), «Յառաջ», Փարիզ, 1929, փետրուար 17, № 884:

⁴ Տե՛ս Արապեան Յ., Ջանգեղուրի անկախութիւնը: Երեսնի մէջ բուրքերուն դիրքը, «Վեր-
ջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921, յուլիս 4, № 2219:

⁵ Տե՛ս Դաճախեցյան Վ., Հայ սպաների արստըր 1920-1921 թթ., էջ 58, տե՛ս նաև ՀՅ Դաշ-
նակցութիւնը ԽՍՀՄ արտակարգ համձեմաժողովի և պետական քաղաքական վարչու-
թան գաղտընքերցումներում, էջ 19:

⁶ Տե՛ս Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 38, 41, տե՛ս նաև Հայրապետ-
եան Եր., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգետնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յու-
շերը), (9), էջ 78:

⁷ Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 146:

⁸ Տե՛ս Պոլտոյին Օ., նշվ. աշխ., էջ 128:

⁹ Տե՛ս Իրազեկ, Փետրուար 18 (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 316:

¹⁰ Տե՛ս Բենո [Բենիամին Նալչաջյան], Ժողովրդային պոռկուծը (Փետրուարի 18 ի տարե-
դարձին առիթ), «Յառաջ», Փարիզ, 1929, փետրուար 17, № 884:

բուժյան պարտություն դեպքում նույն ճակատագիրը չէր վիճակվի տասնյակ ուրիշներին:

Կենտրոնական բանտում օրհասական վիճակում հայանձնված բանտարկյալներին կարող էր փրկել միայն ապստամբների կողմից բանտի շուտափուլյթ զբաղումը: Փետրվարյան դեպքերին քաջատեղյակ Վարդգես Ահարոնյանը գրում է. «...բանտերը լցուած էին քաղաքական գործիչներով, մտաւորականներով եւ ժողովրդական ազգայնականներով, որոնց մի մասն ընկաւ բոլշևիկեան կացիոնների հարուածներն տակ: Բոլշևիկեան կացիոններն սպառնալիքի տակ էին Երեւանում խմբուած հայ մաքի եւ ազգային պայքարի ղեկավար ընտրանու:՝ Լ. Շանթի, Նիկոլ Աղբալեանի, Յովհ. Քաջազնունու, Հ. Օհանջանեանի, Ա. Սահակեանի, Ռ. Դարբինեանի, Ս. Արարատեանի եւ բազմաթիւ ուրիշների գլուխները: Այդ պայմաններում միայն յուսահատ կատաղութիւնը կարող էր մղել ժողովրդին դէպի ցասումնալից ընդվզում: Եւ այդ բնագիծումը պայթեց Աւիւ Նուրիջանեանների եւ Աթարբէգեանների արիւնկալ իշխանութեան գլխին Փետրուար 18-ին»¹:

Ապստամբական ուժերի կողմից բանտի գրավման գործողութիւնը սկսվում է փետրվարի 18-ին առափոտյան ժամը 5-ին՝ վասպուրականցիներից բաղկացած խմբի ղեկավար Ասլան Սահփանյանի առաջնորդութեամբ, Զանգվի կամրջի կողմից եւ «Ն. Լ. Շուստով եւ որդիներ» ընկերութեան գինու-կոնյակի գործարանի ուղղութեամբ սրընթաց հարձակումով: Ասլանը գեւեա փետրվարի 17-ին, գիշերվա ժամը 12-ին, Զանգիբասարի գինված ուժերով անցել էր Զանգուի կամուրջը եւ քաղաքից ազդանշանը տրվելուն պէս հարձակվել բանտի վրա²: «Ասլանն իր խմբով Զանգու գետի կամուրջն անցած կեանքի ու մահուան պայքար

¹ Ահաբեկեան Վ., Հայաստանի խորհրդային գրականութիւնը (Բ), «Հայքենիք», Պոսթրն, 1960, 1.Ը տարի, հոկտեմբեր, № 12, էջ 99:

² Տե՛ս Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 377:

էր մղում բանար գրաւելու համար»¹,- գրում է Ա. Արշակունին: Սակայն իրենց բազմաթիւ գնդացիներով Կարմիր բանակի մեծաքանակ զինվորներին հաջողվում է կասեցնել կամուրջն անցած ապստամբական ուժերի գրոհը: Ընկնելով հակառակորդի գնդացրային համազարկերի ուժգին տարալի տակ, մոտ 30 զոհ տալով՝ Ասյանն իր զորախմբով նահանջում է մինչև կամրջի մոտակա այգիները²:

Իրավիճակը փոխվում է, երբ կարճ ժամանակ անց Քանաքեռի բարձունքներից հուժկու գրոհով գեպի բանտ են առաջանում այդտեղ կենտրոնացած Կոտայքի ապստամբական ուժերը: Երեսնի վրա հարձակվող ապստամբական ուժերի հրամանատար Բաշգառնեցի Մարտիրոսի՝ Քանաքեռից փետրվարի 18-ին, ժամը 5-ին, տված հրահանգի համաձայն՝ կենտրոնական բանտի վրա հարձակումը պետք է իրականացվեր հետևյալ ուղղութուններով. նրա թիկնազորի պետ Զալիբեկը Քանաքեռից պետք է առաջանար Կոնդ, ապա Սր Սարգիս եկեղեցու և «Ն. Լ. Շուստով և որդիներ» ընկերության գործարանի մոտ միանար խճուղիով գեպի Աստաֆեի փողոց իջնող հարյուրապետ Աբգար Թարխանյանին և այդտեղից համատեղ ուժերով հարձակվեին բանտի վրա: Քանաքեռի բարձունքներում տեղակայված Կոտայքի երկրորդ զուսարտակի պետ պորուչիկ Շմավոն Շահինյանը նույնպես պետք է առաջանար Աստաֆեի փողոցով և, հեծյալների թիկունքը պաշտպանելով, հարձակվեր բանտի վրա³:

Օգտագործելով հարձակման անսպասելիությունը՝ ապստամբական ուժերին հաջողվում է առաջանալ բանտի ուղղությամբ: «Քաղաքի բարձունքներից իրար խաչաձևող ուղղու-

¹ Արշակունի Ա. [Արշակ Հովհաննիսյան], Փետրուար 18-ի ապստամբությունը: Հայ հերոսական պատմության մի դրուագ, «Յոսաբեր», Գաիիրէ, 1949, ԼԴ տարի, փետրուար 19, № 275:

² Տե՛ս Ապան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 380, տե՛ս նաև Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբությունը (1921), էջ 121:

³ Տե՛ս Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբությունը (Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), (9), էջ 73-74:

թեամբ,- գրում է Ա. Արշակունին,- սկսուեց մի չտեսնուած հրացանաձգութիւն՝ դէպի բանար»¹:

Եվ քանի որ լուստաբացին քաղաքի ծայրամասերում և, հատկապես, բանտի մոտակայքում արդեն լսելի էին դարձել ապստամբական ուժերի հրացանազարկերը, և մոտ էր Երևանի ազատագրումն ու բանտի զրաւումը, ուստի բանտի վարչութիւնը շտապ կարգով բանտարկյալներին բաժանում է հիանյակների, որոնք հերթով պետք է գուրս բերվեին և զնգակահարվեին²: Այդ ցուցակներում էին նաև Հ. Օհանջանյանը, Արտ. Զիլինգարյանը, գեներալ-մայոր Դ. Անդրեեակին, Ս. Մելիք-Յուլչյանը, Վ. Աֆրիկյանը և շատ ուրիշներ³: «Որովհետեւ արագ և նոր պատրաստուած ցուցակ էր,- գրում է Հ. Կոստյանը,- գործադրողները չէին իմանում, թէ ո՞ր ենթական, ո՞ր խցիկումն է գտնուում: Դրա համար սկսուեց սրբալուծ և ստուգում»⁴: Ապստամբական ուժերը խաչաձև հարձակումով որքան մոտենում էին բանտին, շենքի ներսում և զրտում խուճապն ավելի էր մեծանում: «Բանտին մէջ եւ շրջակայքը,- գրում է Կ. Սասունին,- կը տիրէ մեծ շփոթ մը եւ կը դադրին մահ սիւռողներու այցելութիւնները: Կոտորուելու դատապարտուած խմբակները, շունչերը կտրած, այժմ ականատես կը դառնան դուրսը տեղի ունեցող գոյամարտին, որ հետզհետէ պատերազմական բնոյթ կը ստանար»⁵:

Օգտվելով բուլղարիկյան ուժերի մեջ սկսված խուճապից՝ ապստամբների կողմն անցած Երևանի միլիցիայի պես ալքասանդրապոլցի Արամ Աղաջանյանն իր օգնական Արմենակ Թա-

¹ Արշակունի Ա. [Արշակ Հովհաննիսյան], Փետրուար 18-ի ապստամբութիւնը: Հայ կերտական պատմութեան մի դրուագ, «Յուսարեք», Գահիրէ, 1949, ԼԴ տարի, փետրուար 19, № 275:

² Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երևանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 336, տես նաև Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 54:

³ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երևանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 336:

⁴ Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 54:

⁵ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (1921), էջ 122:

զիանոսյանի հետ պաշտոնական գործի պատրվակով մի քանի միլիցիանտների գլուխ անցած ժամը 5-ին մտնում են կենտրոնական բանտ, «Մոսին» հրացաններ տալիս բանտարկյալներին և հեռանալուց առաջ հրահանգում. «Դուրսն գիւղացիութիւնը յարձակում գործած է քաղաքի վրայ և կրնայ պատահիլ, որ թոյլ ըլլան այն ուժերը, ուստի կտրեցէք բոլոր դռները և դուրս եկէք բանտէն»¹: Սակայն բանտից հասցնում են դուրս գալ ընդամենը 80 հոգի²: Նրանց մեջ էին «Վերապրող» ծածկանուկով հուշագիրը, պորուչիկ Վաղարշակ Գասպարյանը, Արտուշ Բոջարյանը, Աշոտ Մարտոյանը և ուրիշներ: Արտուշն ու Աշոտը կռվելով իջնում են Զանգվի ափ, անցնում գետը և Դալմալի ալիքներում միանում Ասլան Ստեփանյանի ուժերին³: Ցավոք, բանտից դուրս եկած առաջին բանտարկյալներից ոմանք (Կարապետ Խաչատրյան, Վաղարշակ Գասպարյան, Սեբաստացի Սուրեն և այլք), ընկնելով բանտը շրջապատած չեկիստների գնդակի տարափի տակ, սպանվում են⁴:

Կայարանի ուղղութեամբ բանտից փախուկտ տված բանտապետ Ռուբենը տեսնելով, որ գեռու երևանը լիովին զրավված է և սպստամբական ուժերի կողմից, մի քանի զնդացիներով չեկիստների հետ միասին կրկին վերադառնում է բանտ՝ բանտարկյալներին վերջնականապես ոչնչացնելու մտադրութեամբ⁵: Բանտարկյալներին գնդացիներով կոտորելու համար

¹ Նույն տեղում, էջ 122-123:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124, տե՛ս նաև Վերապրող, Բանտի յուշեր. Փետրարեան յեղաշրջումի առթիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, ԻՁ տարի, փետրար 17, № 39:

³ Տե՛ս Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգեառնցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), (9), էջ 74-75:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75, տե՛ս նաև Աստուածատրեան Ա., Երևանի բանտում: Փետրուարեան ապստամբութեան մախօրեակին, էջ 18, տե՛ս նաև նույնի՝ Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում (II), էջ 115, տե՛ս նաև Կոստյեան Հ., «Բանտի քաղերմ էին աղաղակում», էջ 58:

⁵ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (1921), էջ 124, տե՛ս նաև Վերապրող, Բանտի յուշեր. Փետրուարեան յեղաշրջումի առթիւ, «Ալիք», Թեհրան, 1956, ԻՁ տարի, փետրար 17, № 39:

Ձեկան նույնիսկ երկու ոտքից զրկված Կարապետով՝ ազգանվամբ վրադիկովկասցի Հայ բարձրատալիճան չեկիտտին Հր ձիու վրա ուղարկել կենտրոնական բանա²:

Միայնակ մնալով ճակատագրի գեմ հանդիման՝ բանտում օղակված բանտարկյալները գիմում են կազմակերպված գիմազրույթյան: Ինքնապաշտպանություն գործի պեկավարումը ստանձնում է Հ. Կոսոյանը: Զինվելով Ա. Ազաջանյանի բերած և բանտի բանտապահներից խլված զենքերով՝ Հ. Կոսոյանի գլխավորությամբ՝ Վազո Ասոյանը, Գարեգին Հաջազորձյանը, կապիտան Շերամն ու մշեցի Գոսյոն հմտորեն գիրքեր գրաված, 3-4 ժամ կարողանում են հետ մղել հակառակորդի գրոհները՝ թույլ չտալով բանտապետին և նրա հետ եկած չեկիտտներին ու գինվորներին զարպատից ներս տնցնելու և նորանոր սճիրներ գործելու³: Հ. Կոսոյանը, ներկայացնելով բանտում սկսված ինքնապաշտպանական կռիվների մանրամասները, գրում է. «Մեր փրկութիւնն է փակել և ամրացնել դուռը, թույլ չտալ՝ որ խուժեն ներս, հսկել՝ որ պարիսպներից ցած չիջնեն: Այս կերպ մենք, մեր ունեցած հրացաններով, կարող ենք պահել մեր գոյութիւնը, մինչև տեսնենք կսիւր քաղաքում ինչ փախճան կունենայ: Ինքնապաշտպանութիւն միայն. անյուսալի կը լինի որեէ այլ միջոց: ...Շիրամ և ես հսկեցինք մեծ դարպասին և իր փոքրիկ դռնակին, Վաչոն հսկեց հարսուկոյմի բակին, իսկ Հաջազորձեան Գարեգինը՝ հարաւի, որ փորձ չկատարուի պա-

¹ Հովհ. Զաջազմունին հետևյալ կերպ է բնութագրել այդ չեկիտտին. «Չեկայի բարձրատալիճան պաշտօնականից էր «սնտոտանին», ազգանունը կարծեմ Կարազատով, վրացիկապիցի էր: Երկու ոտն էլ կտրուած էին բունից: Մտն էր գալիս ձեռների վրայ, գորտի ցատկոցներով, կապիկի պէս արագ ու ճարպիկ: Շրջում էր ձիով, յատուկ իրան համար յարմարեցրած քամրի վրայ, մատներ ատրճանակը միշտ կողմին: Սի առասպելական արարած էր, միշտ արթուն, միշտ գործի վրայ...» (Զաջազմունի Յովհ., Յետ մահու, էջ 92):

² Տե՛ս Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբությունը (Բաշգեառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), (9), էջ 75, տե՛ս նաև Զաջազմունի Յովհ., Յետ մահու, էջ 92:

³ Տե՛ս Կոսոյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 58, տե՛ս նաև Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբությունը (Բաշգեառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), (9), էջ 75:

ըրևալներից իջնել ցած»¹։ Հ. Կոստյանի զեկալարությամբ մղված կռվի մասին ուշադրաւ փկայություն է թողել նաև զեպքերին քաջատեղյակ Խոսրով Թուխունճյանը՝ գրելով, որ առանց այդ կռվի՝ «...բոլոր բանտարկեալները... բանտի բակին մէջ գրուած բօլշեւիկեան գնդացիներն զոհերը եղած պիտի ըլլային»²։

Փետրվարի 18-ի առաւոտոյան ժամը 8-ին ապստամբ ուժերը տարրեր կողմերից սրննթաց մուտք գործեցին Երևան։ Դրանք էին՝ Զանգվի կամըջից զեպի բանտ՝ Ասլան Ստեփանյանի խումբը, Քանաքեռից իրենց խմբերով՝ Կուռու Թարխանյանը, Բաշգառնեցի Մարտիրոսը և բուլանուղցի խմբապետ Ղազար Թարխանյանը (Դպրի Ղազո), Նորք արվարձանից՝ բաշգառնեցի Խնկո Ասատրյանն իր խմբով և Կոնդ թաղամասից՝ զինված խմբեր՝ վանեցի Փանոս Ժամհարյանի գլխավորությամբ³։

Ապստամբական ուժերի առաջնահերթ խնդիրն էր՝ շուտափույթ ազատել Չեկոսի, զինվորական և կենտրոնական բանտում օրհասական փիճակում գտնվող բանտարկյալներին։ Կ. Սասունու փկայությամբ՝ երբ կենտրոն գորտայունի հրամանատար Սասունցի Մուշեղը գրաւեց Չեկոսի բանտը, «...հինգ հարիւր բանտարկեալները ազատեց զնոաններէն»⁴։

Ապստամբական ուժերը զինված և անզեն բազմության հետ մեկտեղ գրաւում են նաև կենտրոնական բանտը, կտրատում երկաթեղ գոնների փականները և ահ ու սարսափի այդ քուրալից ազատում սպանդից փրկված բանտարկյալներին⁵։ «Ժողովուրդի այս մասը, - գրում է Կ. Սասունին, - երբ կրակոցներով և հուռաներով կը մօտենար բանտին, սպաննութեան գործով այնտեղ պարապող բօլշեւիկները նոր կը թողէին և

¹ Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 59-60։

² Թիքիմենեան Խ., Ճշգրտմներ Սիմոն Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւնը» գրքին շուրջ (Բ տպագրութեան առիթով), «Նայիրի», Բէյրութ, 1960, Է տարի, յունուար 17, № 37։

³ Տե՛ս Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 383։

⁴ Սասունի Կ., Յուշեր և փկայութիւններ, էջ 243։

⁵ Տե՛ս Աշխատունի Զ. [Զաքար Յովան], Դրուսգներ մեր ազատութեան պայքարից (I), էջ 135։

կը փախչէին, հասնելու կայարանը կեղբորնացած իրենց զօրքին»¹։ Բանախ մոտ խռնված ժողովուրդը Հ. Օհանջանյանին, Ա.Վ. Սահակյանին (Հայր Աբրահամ) և ՀՀ նախկին կառավարութեան մյուս անդամներին ուսերի վրա բարձրացրած առաջնորդում է խորհրդարանի շէնք։

Բ. Նալչաջյանը վկայում է, որ բանտն ազատագրվեց այն ժամանակ, երբ բոլշևիկ գահիճները գինյորականներին զաժանորեն զնդակահարելուց և կացնահարելուց հետո «աբխնոտ սրբութիւն և կացիներով» բարձրանում էին վերին հարկ՝ զլխատելու Հ. Օհանջանյանին, Աբա. Ձիլինյարյանին, Լ. Շանթին, Ն. Աղբալյանին², Բ. Իշխանյանին և ՀՅԴ մյուս գործիչներին ու մտավորականներին³։ Տարիներ հետո, երբ Սիյուսքում լույս տեսնող ՀՅԴ մամուլը խմբագրականներով և առանձին հոգևածաշարերով նշանավորում և արժևորում էր Փետրվարյան ապստամբությունը, «Ա. Վարուժան» ստորագրութեամբ հեղինակը Թեհրանում լույս տեսնող «Ալիք» օրաթերթի 1966 թ. մարտի 20-ի համարում «Փետրւար 18-ի խորհուրդը» հուլիսում իրավացիորեն նկատում է, որ եթե տեղի չտուներ ապստամբությունը՝ որպէս ընդվզում բռնադատութեան, և շուտ չգրավվեր բանտը, ապա հայ մտավորականութեանը զլխովին կկոտորվեր։ «Փետրւարեան ապստամբութիւնը,~ գրում է նա,~ հայ մատուցածներին փրկեց Ապրիլեան մի նոր եղենից, որ այս անգամ կաղմակերպւում է Ախսների, Աթարբէկեանների և Սոլէյման Նուրիների ջանքերով»⁴։

Կարմիր բանակի զեմ մղած կարճատև փողոցային կռիվները հետո քաղաքի ռազմավարական կարեւոր կետերն իրար հետեից անցնում են ապստամբական ուժերի ձեռքը։ Նման

¹ Մասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (1921), էջ 126։

² Ն. Աղբալյանը բանտից դուրս գալուց հետո չի մնում Երևանում, այլ մեկնում է Էջմիածին և Սայր Արոտում մնում մինչև 1921 թ. ապրիլի 2-ը (տե՛ս Աղբալեան Ն., Ամբողջական երկեր, Խ. III: Մտածումներ, Պէյրոս, 1967, էջ 344)։

³ Տե՛ս Բենօ[Բենիամին Նալչաջյան], Ժողովրդային պոռթկումը (Փետրուարի 18 ի տարեդարձին առթիւ), «Յառաջ», Փարիզ, 1929, փետրուար 17, № 884։

⁴ Վարուժան Ա., Փետրուար 18-ի խորհուրդը, «Ալիք», Թեհրան, 1966, Իջ տարի, մարտ 20, № 63։

կարճ ժամանակում Խորհրդային իշխանության տապալումը վկայում է, որ բոլշևիկները Հայաստանում չունեին սոցիալական ու քաղաքական ամուր հենարան: «Փետրուար 18-ը, - գրում է Ս. Վրացյանը, - յարութեան օր եղաւ Հայաստանի ժողովրդի համար: Վաղ առաւօտեան ազատագրւած շրջաններից Երևան իջան Ախթալի, Կոտայքի եւ Բաշ-Գառնիի ժողովրդական ապստամբ ուժերը Կուռօ Թարխանեանի եւ Խմբապետ Մարտիրոսի ղեկավարութեան տակ»¹:

Խորհրդային իշխանությունը (ՌԶԿ-ն եւ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը) բոլշևիկյան գինական ուժերով եւ գրահագնացքներով հեռացան մայրաքաղաք Երևանից: Նրանք նահանջեցին Ղամարլու-Աղզաշ, ապա կենտրոնացան Շարուրում²: Ապստամբությանն ականատես Ա. Սեանի հայտնած տեղեկությամբ, փետրվարի 18-ին Երևանից նահանջող կարմիր զորքի թիվը 3000 հոգի էր՝ «մեծամասնութեամբ ռուս»³: Բոլշևիկների մյուս խմբավորումն էլ հաստատուից Ղարաքիլիսա-Դիլիջան-Սևան հատվածում՝ Գ. Աթարբեկյանի ղլխավորությամբ:

Ժամը Զ-ին Երևանն արդեն ազատագրված էր:

Ժողովրդի գոհունակությունն ու ցնծությունը անասելի էր: Ամենուրեք սկսեցին ծածանվել եռագույն դրոշները: Ցավոք, Խորհրդարանի շենքի վրա Հայոց եռագույնը բարձրացնելու պահին զոհվում է Խորհրդարանի պատգամավոր Տիգրան Ծամհուրը⁴: Կոստան Զարյանը «Նաւը լերան վրայ» վեպում, նկարագրելով հուզումնալից այդ դրվագը, գրում է. «...քաղաքը գնալով լեցւում էր ազմուկով եւ ուրախութիւնով: Թմբուկ, երաժշտութիւն, հրացանի ձայներ, գոռում-կոչում»:

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 527:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք Ա: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 302:

³ Սեան Ա., Փետրարի 18-ի յեղափոխութիւնը, «Աժն», Փարիզ, 1936, Դ տարի, յունար-փետրար, № 1, էջ 96:

⁴ Տե՛ս «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 20, № 2, տե՛ս նաև Ս. Կ., Տիգրան Ծամհուր, «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1949, ԼԴ տարի, փետրուար 19, № 275:

...Բացել էին բանտի դռները:

Թատրոնի շէնքի կատարին նորից ծփում էր եռագոյն դրօշակը: Բայր Հրապարակներում միախնդներ էին տեղի ունենում: Բանտերից նոր դուրս եկած մարդիկ՝ երկարած մօրուքներով եւ կուլ եկած ալյուրով՝ խռպոտ եւ ողբերգական ձայնով, ռազմաշունչ ճառեր էին արտասանում»¹:

Երևանի ազատագրմամբ եւ Չեկայի, գինյութական և կենտրոնական բանտերի գրավումով Հարյուրամբ մտավորականներ, քաղաքական ու գինյութական գործիչներ փրկվեցին վերահաս սպանդից, ալյապես նրանք նույնպես արժանանալու էին Համազասպի ու նրա բախտակից բնակիչների ճակատագրին: Համազասպի կյանքի վերջին օրերի մասին հուշեր գրառած Վ. Աֆրիկյանն անհուն կսկիծով ու մորմուքով պիտի արձանագրեր. «...ժամը մօտ 4-ն էր, հեռուից լսուեց Համազասպիների խուլ ձայնը եւ պարզուեց մեզ համար անստամբուլիսը: Մէկէն Համազասպը միտքս ընկաւ: Վերմակը քաշեցի երեսիս եւ աչիողորմ լաց եղայ, կանչելով. «Ա՛խ, Համազասպ ջան, ինչո՞ւ մի երկու ժամ էլ չսպրեցիր, տեսնելու հայ ժողովրդի ազատագրումը»»²: Իսկ «Յուսարեր» օրաթերթում ապագրած հուշերում նա ցայով եւ ավաստանքով գրում է. «Գնալուց (Համազասպի — Գ. Ս.) երեք ժամ յետոյ, լսեց ազատարար թնդանօթի ձայնը: Մենք ազատուցինք, լուսաբացին մեզ յիշատակ մնաց մեր անուշ ընկերոջ տաք եւ կացնահարւած դիակը»³:

Բանտը գրավելուց հետո փողոցներում խռնված ժողովուրդը Աստաֆեի փողոցով հախուռն կերպով «դէպի բաճառ, դէպի բաճառ»⁴ բաղականջություններով շտապում էր աշնուեց:

¹ Ջաբեան Կ., Նար լերան վրայ, էջ 536-537:

² Աֆրիկյան Վ., Համազասպ Երևանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ակում: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), էջ 338:

³ Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Սի էջ նրա կեսնքից), (Է), «Յուսարեր», Գահիրե, 1929, Ժե տարի, յուլիս 4, № 80:

⁴ Պոլտովին Օ., ճշվ. աշխ., էջ 126:

Բոլորի մտահոգությունը մեկն էր. ողջ տեսնել իրենց հարազատներին և բարեկամներին: Ինչպես հետագայում վերհիշում է Փետրվարյան ապստամբությունից Ա. Վերդյանը. «Բանտի կողմն էր վազում հսկայական ամբոխ: Մայրեր, կանայք, զավակներ, լացով, աղաղակով վազում էին խելակորոյս, վազում էին դէպի բանտ՝ իրենց հարազատներին հանդիպելու»¹:

Իսպրերի ականատես Հ. Իրազեկը գրում է. «Հայկական Բաստիլի գոներն արդէն խորտակուած էին ազատաբեր ապստամբների ձեռքով: Բանտարկեալներին դուրս էին բերում ուսերի վրայ: Ուրախութիւն, արցունք, զրկախառնութիւն ու համբոյս իրար էին խառնուած: Փետրուարեան հրաշքով ստոյգ մահից փրկուել էին այլ «բախտաւոր զփրախտները»: Աւետարանի ասածին՝ պէս՝ «Կորած էին՝ գտնուեցան, մեռած էին՝ կենդանացան»»²: Մեկ այլ ականատես սպա Հովհ. Սահակյանը գրում է. «Հակայ ու ծովածաւալ բազմութիւնը դէպի բանտը յառաջացաւ: Բանտի գոները արդէն խորտակուած, բոլոր ողջ մնացողները դուրս եկած էին. նոր ողջագուրումի, լացի ու կոծի տեսարան մըն ալ հոս կը սարգուէր: Ողջ դուրս եկողները պլլուած իրենց սիրելիներուն կուլային, սպանուածներու սարագանները իրենց մազերն ու զգեստները կը փետէին»³:

Զարհուրելի տեսարանի է ականատես լինում ժողովուրդը արնահոտ սպանդանոցի վերածված բանտի ներսում. միջանցքներն ու նկուղները հեղեղված էին մորթոտված հայորդիների արյան վտակներով... Բանտի նկուղային հարկի հորերում՝ գուբերում և կառսփնարաններում իրար վրա կիտված էին անչնհացած տասնյակ դիակներ: Հորերից մեկի վերին մասում ընկած էր գեմքին կացնի մահացու հարված ստացած Համադասար:

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 145:

² Իրազեկ, Փետրուար 18 (Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 318:

³ Սահակեան Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 170:

Ոճրագործութեան պատկերն ստափել տմբողջական դարձ-
նելու համար վկայարեւերն բանտն ազատագրողներին շարքում
գտնվող Օ. Բոյգուլինի սահմակեցուցիչ նկարագրութեամբ: Խո-
րապես ցնցված՝ բանտի ներսում բոլշևիկներին իրականացրած
զազանություններին, նա գրում է. «Մէկ քանի խուցեր բացինք
ու բանտարկեալները սայթաքելէն լոյսը ելան, հրածած, տկար և
հեծեծալով: Տենդոտ շարժումներով բանտին կեդրոնական մասը
ցոյց տուին անոնք: Բացուած դուռերուն ընդմէջէն դէպի անց-
քերը յառաջացանք: Արիւն, դարձեալ արիւն... Հետեւեցանք:
Դուռէ մը և փոքր անցքէ մը անցանելէ վերջ նրբանցքէ մը վար
իջանք և կանգ առինք մութ սանդուխները առաջնորդող սանդ-
խաշարի մը գլուխը: Մերկ, կիսով հազուած, արիւնաթաթախ և
կտրտուած քսանէն երեսունը չափ մարմիններ կային այնտեղ:
Անոնցմէ մէկ քանին ճանչցանք մենք—Համազասպը, գնդապետ
Գորկանովը... Դէպի խուցը վերադարձանք և դուռը բացինք:
Կէս մատնաչափ արիւն տախտակամածին վրայ, մարմնի կտոր-
ներ, չուան, հագուստի ծուկներ ու նորէն զիւղներ»¹:

Ա. Վերդյանը, որը բանտն ազատագրելուց հետո փնտրել
է իր հրամանատարին ու սրտակից ընկերոջը՝ Համազասպին,
իր հուշերում վկայում է հետեւյալ մանրամասները. «Ռուսա-
կան եկեղեցու առջև տարածուող հրապարակում հանդիպելինք
ազատուած բանտարկեալներին շատերին, որոնք սարսափահար
դէմքեր ունէին, քուռաւ, դեղնած, ֆիզիքապէս քայքայւած,
բայց ուրախ էին, որ ազատուել էին բոլշևիկ դահիճների կացին-
ների հարւածներին»:

Մօտենում և ուշադրութեամբ նայում էի բանտից
ազատաւածների խմբերին, բայց ես չտեսայ նրան: Համազասպին
էի փնտռում:

Մի քաղաքացու հարցրի.

¹ Պլոտովն Օ., նշվ. աշխ., էջ 127:

— Հայրենակից, ետեւում էլի կա՞ն աղատուած բանտարկեալների խմբեր:

— Մեր խումբը վերջինն էր, որ բանտից դուրս եկաւ, ստաց քաղաքացին և արագութեամբ անցաւ:...

Ամբողջ բանտի բակում և կացարաններում խռնւած ժողովուրդը վախով և յոյսով դէս ու դէն էին վազում՝ իրենց հարազատներին գտնելու համար:

Քանտում տասնեակներով մարդիկ էին սպանել կացիններով և դաշոյններով, սակայն ո՞ւր էին ղիակները:

Մարդիկ վազում էին դէպի բանտի ներքնայարկերը (պտղւալներ) սպանւածների ղիակները գտնելու:

— Արի՛ւն... արի՛ւն... այստեղ եկէք, կանչում էին խառնիխուռն և աղեկտուր ձայներ:

Իջանք մի մութ գետնայարկ, որտեղից դուրս փչեց մարդկանց ղիակների արիւնի գաղջ գոլորշին:

Լուցկի վառեցի և տեսայ որ 15-20 մերկ ղիակներ իրար վրայ էին թափւած: Ներքնայարկի պատուհանից հալւած ձիւնի ջուրը հոսում էր ներս և խառնւելով մարդկային արիւնին, յատկում ծփում էր արիւնաջուրը, որի մէջ կանգնել էինք մենք և լուցկիների լոյսով ղիտում էինք մենք խոշտանգւած, յօշոտւած և այլանդակւած ղիակներ: Նայողները, կարծես, կորցրել էին իրենց գիտակցութիւնը: Տեսարանը զարհուրելի էր, մահասարսուռ: Կատարւած այս ահռելի ոճրագործութիւնը բոլշևիկեան կարմիր բռնակալութեան արիւնոտ պատմութեան մէջ իր նշանակալից տեղն ունի»¹:

Դիակների կուլտի մեջ Համազասպին գտել են մարմինն ու դեմքը ծայրաստիճան այրանդակված վիճակում: Խոսքը տանք դարձյալ Ա. Վերդյանին. «Սարսուռը, կսկիծը և խոր վիշտն ու ցաւը համակել էին մեզ: Դիակները մէկ-մէկ այս ու այն կողմ շուռ տալով ես փնտռում էի Համազասպի դիակը, որ

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 144-146:

պապուպի վերին անկիւնում ընկած էր: Արցունքն աչքերիս, կակիծը սրտիս բռնեցի թեր: Դիակը դեռ տաք էր:

Մի քանի հոգու օգնութեամբ Համապատպի գիտկը գուրտ քաշեցինք փոսի միջից:

Դահլիճները կացնի հարւածով գտնվել բաժանել էին երկու մասի և ջախջախել: Ուղեղն ու արիւնը իրար խառնւած հոսել և սառել էին գէմքի և ուսերի ու կրծքի վրայ»¹:

Այս իրական գոյութի նկարագրութեանն իր սահմանեցուցիչ տեսարաններով հետևյալ տողերով է շարադրել նաև Հ. Կոստյանը. «Սարսուտով իջայ այդ նկուղը. նայեցի գուրտ մէջ ընկած մարմիններին: Ամենից երեսին էր Համապատպի գիտկը, ձեռքերը յետեւում կապուած. գէմքին երեսում էր կացնի հարուածի պատուածքը: Այս պահուն վերջուշումով աչքիս պատկերացաւ Վանի բանտարկեալների ջարդը և այն գուրը, ուր լցրել էին գիտկները ու հոգի բարակ շերտով ծածկել»²:

Համապատպի քրոջ՝ Անթատամի թոռ Արտաշես Բուռնադյանի (ծն.՝ 1919 թ.) հայտնած տեղեկութեան համաձայն, իր հայրը՝ վանեցի Արամ Բուռնադյանը, բանտն ազատագրելուց հետո Համապատպի գին գտել է ձեռքերն իր իսկ գոտիով կապված վիճակում³:

Ձեկայի գահլիճները, հատկապես գաժան էին վերաբերվել Բաշգառնեցի Մարտիրոսի գինակից Մակեդոն Հակոբջանյանի նկատմամբ. նրան գլխատել էին: Ա. Վերդյանի հուշերում այդ մասին ասվում է հետևյալը. «Խմբապետ Մարտիրոսի գինուորներից էլ մի քանի հոգի գիտկների մէջ փնտռում էին Մակեդոնի գիտկը:

Մակեդոնը բարձրահասակ, արծաթեթիթ և գեղեցկադէմ մի երիտասարդ խմբապետ էր: Դիտկների մէջ միայն մէկը կար,

¹ Նույն տեղում, էջ 146:

² Կոստյան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում», էջ 64:

³ Տես Ա. Ներսիսյանի անձնական արխիվ, տեսակրիկ № 3:

որ յիշեցնում էր նրան, սակայն անհնար էր ճանաչել, որովհետև գլուխը կտրւած էր և մարմնին կպած էին դէմքի քերթւած կաշին և քիթը:

— Մտեկդոնը աջ ոտքից վիրաւորւած էր, ասաց տղաներից մէկը և նայեց ոտքի վէրքին:

— Ինքն է որ կայ, ասաց զինւորներից մէկը լացալուծմամբ և համբուրեց նահատակի արիւնոտ կուրծքը: Զինւորները արցունքով ու կակիծով ծունկի եկան զիալի առջև»¹:

Փետրվարի 19-ից լույս տեսնող «Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի» պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստան»-ը (Իմբազիր՝ Արտ. Զիլինպարյան) առաջին իսկ համարից առանձին բաժնով «Բանտարկեալի յուշերից բանտում» խորագրի ներքո հաջորդաբար տպագրում է Երևանի կենտրոնական բանտում բանտարկւած և սպանդից հրաշքով փրկւած ՀՅԴ գործիչների, մտափորականների և զինվորականների սարսափազդու հիշողութիւնները²: Թերթի խմբագրականում ասված է. «Այսօրւանից սկսած փոքրիկ յողւածներով մենք կուստանք շատ համառօտ նկարագրութիւնը բանտային այն սարսափելի չարչարանքների, որոնց ենթարկեցին վերջին ամիսների ընթացքին մեր հարիւրաւոր ընկերները—պետական գործիչներ, համալսարանի պրոֆէսօրներ, գրականագէտներ, լրագրողներ, ռազմիկ ընկերներ և շատ ուրիշներ, որոնք հասան մահաւան անգուռդի կողմը, և յետոյ հրաշքով ազատուեցան բոլշևիկների պատրաստած նոր օրերի տանթէական դժոխքներից»³:

Ավելորդ չենք համարում բերել նաև մի քանի այլ վկայութիւններ այս իրադարձութիւնների մասին: Տալով բանտարկ-

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 146-147:

² Տե՛ս Վ. Ա., տե՛ս նաև՝ Վար-Առ, Բանտարկեալի յուշերից. Չեկայում (I), «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 22, № 3; Բանտարկեալի յուշերից բանտում (II), փետրարի 23, № 4; Բանտարկեալի յուշերից բանտում (III), փետրարի 25, № 6; Բանտարկեալի յուշերից բանտում (IV), փետրարի 27, № 8; Բանտարկեալի յուշերից (V), մարտի 3, № 11; Բանտարկեալի յուշերից (VI), մարտի 5, № 13; Բանտարկեալի յուշերից (VII), մարտի 16, № 21; Բանտարկեալի յուշերից (VIII), մարտի 20, № 25:

³ Մեր բանտարկեալ ընկերներից, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 22, № 3:

յախների սպանդի առափել մանրամասն նկարագրությունը՝ «Ազատ Հայաստան»-ը տեղեկություններ է հաղորդում նաև դաժանաբար սպանված Համազասպի, Արտաշես Շահրխարեյանի (Արտուշ Խան), Նիկ. Ղորղանյանի և Բանվոր Սերգոյի մասին: «Բօլշևիկական դադանութիւնները» խորագրի տակ ասվում էր. «Ամենահարուստ երևակայութիւնն իսկ անկարող է պատկերացնելու այն սարսափելի գազանութիւնները, նախճիրները, որ գործել են վերջին մի քանի ամիսների ընթացքին բօլշևիկ կոչւած մարդակերպ բորենիները: ...Ամեն օր նոր-նոր հորեր են բացուած, և կտրատւած, այլանդակւած դիակներ դուրս բերուած: Շատերն անճանաչելի են դարձել արդէն: Ոմանց աչքերն փորւած, ուրիշների քիթն ու ականջները կտրւած, ոմանց աղիքները դուրս են հանւած և վզերին փաթաթւած: Շատերը ձեռքից, ոտքերից են գրկւած: Հորերում դիակներ չկան, այլ զիւակաների մասեր:

Ահա մեր թանկագին Համազասպը, 25 տարւայ յեղափոխական անձնուրաց գործիչը, Ասկերանի և Բագլի հերոսը: Կապել են նրա ձեռքն ու ոտը, և կացինի հարւածներով ջարդել զլուխը: Ահա Արտուշ Խանը, յիսուսից աւելի սւիսի ծակեր են բացել նրա դէմքին և մարմնի վրա: Մեր սիրելի բանւոր Սէրգօն, որի ամբողջ մարմինը գամերով ծածկւած է: Գնդապետ Ղորղանեանը, որի ծնօտը գէմքից բաժանւել է կացնի մի հարւածով: Եւ այս ոճիրների մեծ մասը կատարւել է շօֆէրների ձեռքով, իսկ բոլոր ոճրագործութիւններին հսկողը, ընթացք աւողը եղել է Աւիս Նուրիջանեանը, ռազմական կոմիսարը...»¹:

Մի ուշադրով փաստ ևս: Լեռ Կոմսարը, որը բանտն ազատագրելուց հետո մասնակցել է բանտի հորերից գնդակահարւած և կացնահարւած դիակների դուրս բերմանն ու հուղարկավորմանը, որոնցից շատերին նա անձնապես ճանաչում էր, մահասարսուռ այդ տեսարանների ազդեցության տակ

¹ Բօլշևիկական գազանութիւնները, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրւարի 23, № 4:

փաստագրել է. «...երբ բանա մտա, տեսա հարյուր հոգի, որոնց ձեռները ետև էին կապված, կացինով գլուխները երկու մասի ճեղքված, թաղված բանտի նկուղում իրար վրա, ինչպես ձուկը տակառի մեջ, հողախառն լերդացած արյան տակ:

Հաջորդ օրը բանտի բաղնիքում իրար կողքի շարվեցին հարյուր դադաղներ, որոնց անձամբ հուղարկավորեցին:

Գիշերը այս նույն բանը երազումս տեսա, սարսափս կրկնապատկեց»¹:

Առանձնապես հուզիչ և սրտառու է եղել այն տեսարանը, երբ բանտի նկուղներից և հորերից՝ գուրերից դուրս են բերվել զնդակահարվածներն ու կայանահարվածները. դիակներն ընդմիջումս գրեթե եղել է անճանաչելի: Բաթումում հրատարակվող «Բաթումի արձագանք» ռուսալեզու լրագիրը փետրվարի 26-ի համարում գրում էր. «Համաժողովրդական հրճուսնքի պայծառ օրերն են Պոլշեի կեանքի ատելի լուծին: Կը շարունակեն դուրս հանել Պոլշեի իկներու կողմէ տանջանքներու ենթարկուած և զնդակահարուած Հայերու դիակները:

Դիակներու տեսքը կը թողու սահմուկեցուցիչ տպավորութիւն: Անկարելի է երեւակայել որ մարդկային դաժանութիւնը կրնար հասնիլ այդ աստիճանի»²:

ՀՊՊԹ-ի արխիվային նյութերն ուսումնասիրելիս «Նոր պատմության» բաժնի ֆոնդերում մենք գտանք սարսափազդու երեք լուսանկար³, որոնցում պատկերված են պատերի եր-

¹ Լեո Կամսաշ, Կարմիր օրեր (Անտիպ էջեր), Երևան, 2000, էջ 406:

² Դիակները կը իսկուր լանտերն (Ջեկոյց Երեւանէն), «Յուսաբեր», Գաիիթ, 1921, 2 տարի, մարտ 26, № 153:

³ Տնարդրում ենք, որ այդ լուսանկարներն արվել են Օ. Բոլդուինի կողմից: Իր հուշերը տպագրելուց առաջ Բոլդուինը (նպատակ է ունեցել լուսանկարներից երկուսը գետեղել գրքում, սակայն հրատարակչի (տպգր. «Ա. Ստեփանյան») խորհրդով դրանք այդպես էլ չեն տպագրվել: Ինչպես Օ. Բոլդուինն է գրում. «Հաւանեցայ հրատարակչիս խնդրանքին՝ որ կոտորուած իայերու այս երկու լուսանկարները, որոնց գետեղումը իբր ակահատեսի վկայութիւն մը նկատած էի իմ պատմածներուս մասին, զանց առնուիմ, իբրեւ հրատարակութեան անյարմար, ընդհանուր շրջաբերութեան դրուելիք գրքի մը մէջ» (Պալատին Օ., նշվ. աշխ., էջ 162):

կայնքով երկշարք դադադներ¹։ Հակված ենք կարծելու, որ նրանցից մեկում՝ Երևանի կենտրոնական բանտում գնդակահարված և կացնահարված զիակներն են², իսկ մյուսներում՝ քաղաքացիական կռիվների ժամանակ՝ փետրվարի 27-28-ին, Շենդավիթի և Նորադավիթի կռիվներում զոհվածները³։

Բանտարկյալների սպանողը ցավով ու ափսոսանքով է սգացել ողջ հայությունը։ Ականատեսներից Հովհ. Սահակյանը սրտի ցավով վերհիշում է. «Սպանուածներու՝ կացիններով, բիրերով, լախտերով ջախջախուած անկերպարան զիակները դուրս բերեցին։ Ժողովուրդը ահուսարսափի բոսչներ ապրեցաւ։ Մեծամասնականներու ամենափերջին զազանութեան այս քստմեւի արարքին առջեւ մարդկային բանականութիւնը սահմուկեցաւ կարծես պահ մը։ Դիակներու մէջ հազիւ կրցայ ճանչնալ մեր բանակի սպաներէն եւ ամենամօտիկ ընկերօս՝ Սերաստացի Վարդան Բակուրի կացինով ջախջախուած զիակը։ ...Նոյնպէս կացինով սպանուած էր Համազասպը, եւ յօշոտուած»⁴։

Գնդակահարված և կացնահարված բոլոր զիակները բանտի հորերից հանելուց հետո նրանց հարազատներն ու ընկերները բեռնատարներով ու սայլերով տեղափոխում են տուն։ Սրտաճլմիկ էին տեսարանները. կանայք ու երեխաները ողբում էին իրենց նահատակ ամուսինների ու ծնողների մահը։ Սուզը մտել էր տասնյակ ընտանիքներ։ Ինչպես գրում է Ա. Արշակունին՝ «Տուն չմնաց, որ սուգ չունենար»⁵։

Իրադարձություններին ակնատես Ստ. Զորյանն իր «Ամիրյանի ընտանիքը» վեպում, զլխավոր հերոսներից մեկի՝ «փրկիստփայության դոքտոր», պատմության ուսուցիչ Ռուբենի տպավորությունների միջոցով պատկերելով այդ զրվազը,

¹ Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նորագույն պատմության բաժնի ֆոնդ, իմվ. 389գ։

² Տե՛ս նույն տեղում, իմվ. 389ա, 389բ։

³ Սահակեան Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 171, 173։

⁴ Արշակունի Ա. [Արշակ Հովհաննիսյան], Փետրուար 18-ի ապստամբութիւնը։ Հայ հերոսական պատմութեան մի դրուագ, «Յոտաբեր», Գաիիթ, 1949, ԼԴ տարի, փետրուար 19, № 275։

գրում է. «Ահա մի ավատ, որի շոֆերը, փողը փչելով, մեքենան զգույշ վարում է խռնված բազմության միջով, և մարդիկ, մեծ զժպարությամբ, իրար սեղմելով, երկու պատ կազմեցին ու ճանապարհ տվին նրան անցնելու: Ու երբ մեքենան մոտեցավ՝ Ռուբենը նրա մեջ նկատեց երեք ղիակ, երեքն էլ մերկ. երկուսի ոտները (չորս մերկ ոտներ, որոնցից մեկը միայն գուլպայով էր) մինչև ծնկները դուրս էին մնացել և փայտի պես տնկվել: Դիակները դարձված էին իրար վրա և շորահան արված. երեք ղիակի երկու գլուխն էին երևում. և գրանցից մեկն էր ընկած կողքի, մյուսը, որ նայում էր դեպի վեր, դեմքն ամբողջ արյունոտ էր. երևում էր՝ այդ արյունը հոսել էր գլխից և աչքերը փակել խաղաղ»¹:

Համազասպի ղիակը մահվան գուրից դուրս են բերում Ա. Վերդյանն ու Անթառամի դուստր Ադունիկի ամուսինը՝ Արամ Բուռնապյանը, և սավանի մեջ փաթաթելուց հետո տեղավորում բանտ եկած Բաշգառնեցի Մարտիրոսի կառքի մեջ ու տանում քրոջ՝ Անթառամի տուն²:

Ա. Վերդյանն իր հուշերում սրտաճմլիկ է նկարագրում Համազասպի ղիակը տուն տանելու գրվագը. «Ցոյց տւի նրան (Բաշգառնեցի Մարտիրոսին — Գ. Ս.) Համազասպի ղիակը, որ ծածկեցինք, նստելու ղիրքով գրինք կառքի մէջ, ինքս էլ նստեցի կողքին և ղիակը գրկեցի: Արովհան պողոտայի վրայ ժողովուրդը ծփում էր ծովի ալիքների նման: Իմացան, որ Համազասպի յօշուած ղիակն ենք տանում: Հազարաւորներ հետեւցին ազգային և հայրենիքի ազատութեան նահատակի ղիակին: Կառքը կանգ առաւ Համազասպի քրոջ տան դռան առջև: Դուրս թափւեցին զոքանչը, քոյրը (Անթառամը — Գ. Ս.) և երկու երեխաները (Գարեգինը և Ալմաստը — Գ. Ս.), որոնք բռնել

¹ Զորյան Ստ., Երկերի ժողովածու, հ. 8, էջ 259:

² Տե՛ս Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 146, տե՛ս նաև Ա. Ներսիսյանի անձնական արխիվ, տեսանքիվ № 3:

էին հօր արիւնոտ ձեռքը, համբուրում և սիրա մղկտացնող ձայնով—պապա ջա՛ն ու անո՛ւշ պապա... էին կանչում: Իսկ Համազասպի քրոջ և գոքանչի լացն ու կոծը չափ ու սահման չունէր»¹:

«Հայկազուն» ծածկանունով հեղինակը, որ հրաշքով փրկվել էր զարհուրելի սպանդից, ախանառեսի գրչով պատմում է, որ բանտի հորերից դիակները հանելուց հետո Համազասպի դիակի վրա սրտակեղեք ողբում էր նրա եղբայրը՝ Հրաչյան: «Կացնահար դիակները, գրում է «Հայկազունը», բերում են Երեւանի բանտի հորերից: Ահա և Համազասպի դիակը կառքի մէջ գրուած, երկայնափղ թաղիքէ կօշիկները ոտքերին, թուրք մսագործի կացնի հարուածը գլխին:

— «Փախէ՛ք ամպեր երկնքից,

Համազասպը իւր խմբովը

Կուգայ խաչէն գաւառից...»:

Հայ բուլշեակներին շնորհիւ թուրք մսագործը Համազասպից լուծեց իւր ցեղի վրժէլ...

Կառքի մէջ Համազասպի դիակի մօտ կանգնած է եղբայրը և փետում է գանգուր մագերը բղաւելով:

— Համազասպ, վե՛ր կաց, ժողովուրդը քեզ է սպասում... ու ցնցում դիակը խելագարի պէս, կարծելով թէ պիտի արթննայ... և նորից փետում մագերը, պատասխան չստանալով:

Համազասպը լուռ էր, յաւէտ լուռ էր Վասպուրականի հարազատ դաւակը...

Նա իր վերջին խօսքն ասել էր արդէն, սպանդանոց տարուելուց առաջ, որ բերին ու հասցրին մեր պատանի ուղիներին, հայրենական սիրով ու կրակով մեր սրտերը վառելու համար...»²:

¹ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 147:

² Հայկազուն, Փետրուար 18 (Դեմքեր ու դէպքեր), «Յառաջ», Փարիզ, 1949, Ա տարի, փետրուար 18, № 1186:

Բուլչեիկյան իշխանությունից հետո, թեև մայրաքաղաքի ժողովուրդը ցնծություն մեջ էր, սակայն հոգու խորքում մեծ տխրություն և ցավ էր ապրում, երբ իրագեկ դարձավ Համազասպի և մյուս ճանաչված ազգային գործիչների մահվան մասին: Ականատեսներից Գ. Հազյանն իր հուշերում գրում է. «Ժողովուրդը... իր ուրախությունը արտասուքով խառնուկացավ, երբ իմացավ Համազասպի և ուրիշ բազմաթիվ ընկերների կացինահարումը...»¹: Համազասպի հայրենակից, մեծահամբավ Հ. Երամյանը, ցավով արձանագրելով հերոս հայրիկների մահը, գրում էր. «Ջոհերուն մէջ կը գտնուէին ի միջի ալլոց զօրավար Դօրղանեան և Համօ Սրուանձտեանց. վերջինս նախ հայ-թաթարական կռիւներուն ի Գանձակ և ալլուր, 1905-906, և ապա 1918 ին ի Պաքու ազատարար հերոսի հռչակ հանած էր»²:

Ժողովրդական հերոսի սպանությունը գույժը տարածվել էր քաղաքով մեկ: Այնքան մեծ էր ժողովրդի սերը Համազասպի նկատմամբ, որ նրա դիակը տուն տանելուց հետո բազմահազար ժողովուրդը՝ տարեց, թե երիտասարդ, խոնավում են Անթառամի տան մոտ՝ իրենց հարգանքի ու հրաժեշտի վերջին տուրքը մատուցելու նահատակին: «Հազիւ կարողացանք դիակը ներս տանել, վերհիշում է Ա. Վերդյանը, բական ու փողոցը խոնաված ամբուխի միջով: Տարանք և դրինք մի սենեակ, ուր շարունակեց նոյն ողբերգությունը: Հազարաւոր մարդիկ մտնում էին սենեակը, տեսնում էին Համազասպի յօշոտած դիակը և արցունքն աչքերին հեռանում էին՝ անիծելով և հայհոյելով բուլչեիկներին»³:

«Ազատ Հայաստան»-ը փետրվարի 19-ի առաջին համաժողովում տպագրեց Համազասպ Սրվանձտյանցի մահվան գույժը հետևյալ բովանդակությամբ.

¹ Լազեան Գ., Համազասպ Սրուանձտեանց (Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն), էջ 74:

² Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Խ. Բ, էջ 467:

³ Վերդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 147:

«ՀԱՍՏԱԶԱՍՊԸ ՍՊԱՆԻԱԾ»

Այս գիշեր, շատերի հետ դաշնակցական բնիկեր ՀԱՍՏԱԶԱՍՊ ՍՐԻԱՆՁՏԵԱՆԸ անգլիթօրեն սպանւած է»¹:

Պատասխանենք այն հարցին, թե Հայհեղուի և Ձեկայի կազմակերպած սպանդի հետևանքով չորս օրվա բնթացքում՝ փետրվարի 14-ի լույս 15-ի գիշերվանից մինչև փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը, բնդհանուր առմամբ, որքան է կազմել երևանի կենտրոնական բանտում գնդակահարվածների և կաշահահարվածների իրական թիվը:

Հարկ է նշել, որ փետրվարյան իրադարձությունների ականատես-ժամանակակիցների հուշադրություններում և բողոքիկյան յաթագանից մաղադուրծ բանտարկյալների՝ ժամանակի լրագրերին հաղորդած վկայություններում չկան կոնկրետ տվյալներ սպանդի ենթարկվածների թվի վերաբերյալ: Նախ՝ ճշգրիտ հաշվառում չի եղել և, երկրորդ, ինչպես վկայում են սպանդից փրկված ականատեսները՝ փետրվարի 14-ի լույս 15-ի և 16-ի լույս 17-ին Ձեկան գիշերները հավաքել և քաղաքից դուրս գաղտնի թաղել է տասնյակ գիականներ²: Ուստի նրանք դուրս են մնացել բանտն ազատելուց հետո սպանվածների վերաբերյալ կազմված ցուցակներից:

Խմբապետ Ասլան Ստեփանյանը սպանդի ենթարկվածների թիվը նշում է ավելի քան 60 հոգի³: Հ. Արապյանի վկայակոչած տվյալներով, բողոքիկների՝ երևանից քաշվելուց հետո բանտի հորերից հանվել է 70 մարդու գիակ⁴: Լեւ Կոմսարը, որը նույնպես մասնակցել է բանտի հորերից գիականների դուրս բերմանն ու

¹ «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրվարի 19, № 1:

² Տես Ինչպև տեղի ունեցաւ Խակապոյշնիկ ապստամբութիւնը Հայաստանի մէջ (Արսնատեսի մը պատմութիւնները), «Մակաստամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, մայիս 19, № 759, տես նաև Բիւզանդ Է., Հայուիիները Երևանի «Չեկայ»-ի բանտում (II), էջ 50:

³ Տես Ասլան Ստեփանեանի յօդերը, էջ 382:

⁴ Տես Արապեան Զ., Չանգեգորի անկախութիւնը. Երևանի մէջ բուրքերուն դիպրը, «Վերջին յօդ», Կ. Պոլիս, 1921, յուլիս 4, № 2219:

Հուղարկավորմանը, նշում է 100 հոգի¹: Երևանից Կոռու Թար-
խանյանի շտաբի պետ Գ. Սարգիսյանը՝ Դարալագյազի ուժե-
րի հրամանատար Հովհաննես Պարոնյանին (Յապոն)՝ 1921 թ.
մարտի 11-ին հղած նամակում թվարկելով միայն սպանված
հայտնի գործիչներին (Համազասպ, Նիկ. Ղորղանյան, Մակեդոն
Հակոբջանյան, Արտուշ խան և այլք), գրում էր. «...նոքա (իմա՝
բոլշևիկները — Գ. Ս.) կարողացել էին կացիններով, սոսկալի տան-
ջանքներով սպանել 30-ից ավելի մեր ընկերներից...»²:

Նշենք, որ սպանողի ենթարկված բանտարկյալների թվի
վերաբերյալ ըստ օրերի՝ որոշակի պարզութուն է մացնում
Բաշգառնեցի Մարտիրոսի վկայակոչած տեղեկությունը, համա-
ձայն որի՝ Քանաքեռում, շրջանապետի գրասենյակում հաշ-
վառված տվյալներով, միայն փետրվարի 16-ի լույս 17-ի և
փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերները գնդակահարվել և կաց-
նահարվել է 75 հոգի³, որը, մեր համոզմամբ, առավել ստույգ է:
Ըստ տեղավայրերի, սպանվածների մեջ գերակշռել են դամար-
լուցիները՝ 25 հոգի⁴: Հատկանշական է, որ տվյալ ժամանակա-
հատվածի վերաբերյալ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի նշած թիվն է
վկայակոչում նաև Օ. Բոլբուխը, որը եղել էր բանտը գրավող
ապստամբական ուժերի մեջ: Ըստ նրա՝ «Այս անգամ ալ գէպի
սանդուխները փութացինք կրկին ու անկէ ալ վար, ուր նոր
փորուած փոս մը գտնուեր էր: Ասոր մէջն էին մնացեալները...
ընդամէնը եօթանասունը հինգ հոգի»⁵:

¹ Տե՛ս Լեո Կամսար, Կարմիր օրեր (Անտիպ էջեր), էջ 406:

² ՀՀ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ արտակարգ հանձնաժողովի և պետական քաղաքական
վարչության գաղաղմունքայիններում, էջ 19: Ի դեպ, մամակը «բռնկելու» պատճառով հաս-
ցեատիրոջը չի հասել: Նամակը տպագրվել է «Կոմունիստ» րեբրում, սակայն, հասկա-
նալի պատճառներով դուրս է թողնվել բոլշևիկների կատարած գնդակահարությունների և
կոցնահարությունների մասին վերոբերյալ հատվածը (տե՛ս Հակաեղափոխականների
դոկումենտներից: Սպարապետի շտաբի պետ Գարեգին Սարգիսյանին մամակը
Եսպոնիյն, «Կոմունիստ», Երևան, մայիսի 17, № 84):

³ Տե՛ս Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգառնեցի խմբապետ
Մարտիրոսի յուշերը), (9), էջ 78:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Պոլտուի՛ն Օ., նշվ. աշխ., էջ 127:

Այսպիսով՝ փաստերի համակողմանի ուսումնասիրությ-
յունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ Երեանի կենտրոնական
բանառում անասելի հոգեկան և ֆիզիկական տանջանքների են-
թարկելուց հետո գնդակահարվել ու կացնահարվել է. փետրվա-
րի 14-ի լույս 15-ի գիշերը՝ 18, փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գի-
շերը՝ 25 և փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը՝ 50 մարդ, ընդա-
մենը՝ 93 հայուրդի¹: Իսկ, եթե նկատի ունենանք նաև Նոր Բա-
յազետի, Ախտալի, Ղամարլուի, Ելենովկայի, Դիրիջանի, Իջևա-
նի, Ղարաքիլիսայի և այլ քաղաքների բանառում իրականաց-
ված՝ գնդակահարությունները, ապա անմեղ զոհերի ընդհա-
նուր թիվն անցնում է 100-ից:

Նշենք, որ անուն-ազգանունով հայտնի են միայն փետր-
վարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը սպանված 21 հոգին, որոնց ցուցա-
կը տպագրվել է «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»-ի սրաշտոնա-
թերթ «Ազատ Հայաստան»-ում²: Բաշկառնեցի Մարտիրոսի
կողմից Քանաքեռում, շրջանապետի գրասենյակում այդ ցուցա-
կը լրացվելուց հետո հայտնի է դարձել ևս չորս հոգու անուն³:
Սակայն մեզ անհայտ պատճառներով «Ազատ Հայաստան»-ում
չի տպագրվել փետրվարի 14-ի լույս 15-ի գիշերը սպանված 17
հոգու այն ցուցակը, որը Քանաքեռի շրջանային վարչության
չենքում Կուռոյին, Բաշկառնեցի Մարտիրոսին և Հ. Իրազեկին
հանձնել էր կապիտան Պետյա Պալյանը⁴: Ինչպես նաև չի հրա-
պարակվել մնացած 50 հոգու անուն-ազգանունները:

Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ բոլշևիկների իրականացրած
սպանդը փետրվարի 14-18-ով չափարավեյ: Երեանից հեռանա-

¹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., 1921 թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում, «ՎԷՄ», Երևան, 2015, հուլիս-սեպտեմբեր, № 3 (51), էջ 174:

² Տե՛ս Բոլշեիկ կառավարության կարապի երգը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրուարի 20, № 2:

³ Տե՛ս Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբությունը (Բաշկառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), (9), էջ 78:

⁴ Տե՛ս Մարգսեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշեր և ապրումներ), (Ե), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1959, ԼԷ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 76:

յուց առաջ Ալիսը Կարմիր բանակի կոմիսար Ի. Սվիրիդովի հետ տվել էր չարանհնդ հետևյալ հրամանը. «...երկրից սրբել Երևանն և արևան մէջ խեղդել Հայաստանը»¹: Հետևելով այդ հրամանին՝ Ղամարու և Վեդի նահանջող բոլշևիկներն ու զորքը հայ անգին բնակչության նկատմամբ վրեժխնդրորեն շարունակեցին իրականացնել նորանոր ոճիրներ, ավեր ու թալան: Բաշգառնեցի Մարտիրոսի վկայությամբ. «Այդ հարուստ աւանը փերածուել էր համարեա աւերակների: Ինձ թուաց, թէ այդ տեղով Չենգիլիսանի և Լենկթեմուրի վայրենի հրոսակներն էին անցել և ամեն ինչ աւերել, քանդել, ոտի տակ տուել: Մարդ ու բնտանիք չկային, որ չարտասուէին: Բոլորն էլ նահատակներ, զոհեր էին տուել և ողբում էին նրանց կորուստը»²:

Բոլշևիկների չարագործությունները տեղ գտան նաև Նոր Բայազետի գալառում: «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»-ի 1921 թ. մարտի 12-ի ռազիոլուրում ասվում է, որ փետրվարի 22-ին Նոր Բայազետից բոլշևիկներին դուրս վտարելուց հետո 300 բանտարկյալներից շատերի մարմինները գտնվել են մորթոթված³:

Գնդակահարությունները չընդանցեցին արևմտահայերին: «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»-ի նույն ռազիոլուրում ասվում է, որ մարտի 6-ին՝ Աղզիբեր գյուղի (այժմ՝ Լճափ) գրավման օրը, կոմունիստներից կազմված պատժիչ ջոկատը Բուլանդ բլուր վայրում ձերբակալել է 150 արևմտահայ գաղթականի և ելենովկա տեղափոխելուց հետո Լճափին բոլորին գնդակահարել ու դիակները լիճն է լցրել⁴: Ի դեպ, բոլշևիկների վերոնշյալ ոճիրների մասին ուշագրավ տեղեկություն է հայտ-

¹ Վերջին անգերը Հայաստանում, «Աշխատատուր-ի լրատու», Թիֆլիս, 1921, փետրարի 24, № 3:

² Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան աստամբորիւնը (Բաշգառնեցի խմբակոտ Մարտիրոսի յուշերը), (10), էջ 83:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, ք. 50:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

նում նաև Լեո Կամսարը՝ գրելով. «Ես, Աթարբեկյանս (կամ Ավիսո), հեղկամ բոլոր հեղկամներու, ես սոցիալիստս, ես կոմունիստս, Չիրուխուի վրայով եյեհովկա արշավեցի, հաժաքեցի բոլոր տաճկահայ զաղթականներուն մի մարտզ ամեցի ու կացինով կտորեցի, 73 հոգի ձեռները ետե կտպած ծովի ափ շաքեցի, զնդակահարեցի ու ծովը նետեցի»¹:

Այսպիսով՝ Հայհեղկոմի կարճատև գոյությունը բնութագրվում է բռնադրամիսմների, ձերբակալությունների, զնդակահարությունների և կացնահարությունների արյունոտ քաղաքականություններ, որն անտարակույս բոլշևիկյան «կարմիր տեռորի» բաղկացուցիչ մասն էր²: Հայհեղկոմը խախտելով Երևանի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Հայ-ուստական համաձայնագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածները, Ջեկալի միջոցով սեփական ժողովրդի զինվորականությունն ու մտավորականությունն նկատմամբ իրականացրել է պոլիտիցիդի³ քաղաքականություն, որը նշանակում է հակառակ քաղաքական հայացքներ ունեցող խմբի ներկայացուցիչների ոչնչացում, սպանություն քաղաքական նպատակներով:

ՀՅԴ գործիչներից Ն. Բաղդասյանը, զնահատական տալով Հայհեղկոմի գործունեությունը, այն իրավամբ բնութագրում է

¹ Լեո Կամսար, Մահապոքի օրագիր (1925-1935): Կազմող՝ Վանուխի Թովմասյան, Երևան, 2008, էջ 58:

² Բոլշևիկյան կուսակցության՝ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո Ռուսական կայսրության սահմաններում գործած ոճիրների մասին «Կարմիր բլրորդ» Ռուսիոյ մէջ (Բուլկին, 1923)» խորագրով փաստագրական ուղագրով աշխատություն է հրատարակել ռուս պատմաբան և հրապարակախոս Ս. Սելգոմոնով: Սույն աշխատությունը, խմբագիր Լիպարիտ Նազարյանի (Ռուբեն Լևոնյան ստորագրությամբ) թարգմանությամբ հաջորդաբար հրատարակվել է Կահիրեում լույս տեսնող «Յուսաբեր» լրագրում: Տես «Կարմիր բլրորդ» Ռուսիոյ մէջ», (11), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, նոյեմբեր 13, № 96; (13), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, նոյեմբեր 15, № 97; (14), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, նոյեմբեր 18, № 98; (15), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, նոյեմբեր 20, № 99; (16), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, նոյեմբեր 22, № 100; (2), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, նոյեմբեր 25, № 101; (17), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, նոյեմբեր 27, № 102; (18), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, նոյեմբեր 29, № 103; (19), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, դեկտեմբեր 2, № 104; (20), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, Ժ տարի, դեկտեմբեր 4, № 105:

³ Politicide - անգլերեն եզրույթ է, որ նշանակում է քաղաքական սպանություն, սպանություն քաղաքական նպատակներով (տես Խասապետյան Ս., Ցեղասպանագիտական եզրույթներ: Անգլերեն-հայերեն, հայերեն-անգլերեն բառարան, Երևան, 2015, էջ 153):

սեղմ և պատկերավոր երկու բառով՝ «Թալան և Կաղնահարու-
 թիւն»¹: Գարեգին Նժդեհն անդրադառնալով Հայհեղկոմի ազ-
 գադատի գործելակերպին, գրում է. «Կարող ես անաբրկեշտ լինել,
 հալածել, տնիրավել, հարվածել, երբ և ուր վախ ու պատասխա-
 նատույթյուն չկա, օրինակ՝ Երեանում:... Ահա Կասյանի հոգե-
 բանություն լեզուն: Երբ այս է ձախուժյան հիվանդությունից
 գերծ նախարարապետի բարոյականը, կմնա երեակայել ձախուժ-
 յամբ տառապող լակոտների քաղաքական հրեշտությունը, որին
 զոհ զնացին մեր լուսապատկ Համազասպները, Խորենիները²,
 Սաքոները³»¹: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստա-

¹ Բաղալեան Ն., Փետրուր 18-ը, Հայկական ազատագրական շարժման ամբողջացման մարմնացումը (տե՛ս և Փետրուր 18 (ժողովածու). էջ 39):

² 1920 թ. հուլիսի վերջերին, երբ Գոյի ուժերն անգամ հարձակման և օգոստոսի 2-ին ազա-
 տագրեցին Գորիսը, բոլշևիկները նահանջից առաջ Արամ Մուսալեյանի և Սակի Մաշուր-
 յանի գլխավորությամբ 10 զինվորով Շիրուհայր գյուղում դավադրարք ձեռնարկում են
 պառլամենտի անդամներ Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն. Գորիսի բանտում ան-
 մարդկային տանջանքների ենթարկելուց ետոտ նրանց ազատում են: Բոլշևիկների քստմնիկ
 այդ արարքի բողոքի ակի բարձրացրեց հայ հասարակության մեջ: Դեպքերի ժամա-
 նակակից, ՀՀԴ անվանի գործիչ «Չանգեզուրցի» ծածկանունով Արտեմ Խանգեղյանն իր
 հուշերում գրում է. «Երչակ Շիրինյանին, Վահան Խորենուն և փոխանի խմբակետ Ջա-
 րոյին, 1920 թի յուլիս ամսի վերջին, Գորիսի բանտի մեջ ազգությամբ բոլշևիկացած մի քանի
 հայ երիտասարդներ գիշերով մտնում են բանտը, Արմենակ Կարապետյանի կարգադրու-
 րանք կամերի դուռը բացում, Խորենուն և Ջարոյին գնդակահարում, իսկ Շիրինյանին նախ
 սրով ծակծկում են, չարաչար, մեկ քեր սրով կտրում և յետոյ գնդակահարում: Չորսին միա-
 տեղ տանում են բանտի ժափի տուսական գերեզմանատան դրպին մեկ փոսի մեջ թափում և
 հողով ծածկում: Ազատամարտի օրերին, երբ բոլշևիկների հեռաք կտրուց Չանգեզուրցի,
 մի քանի հողով այցի գնացին Բիրինյանի գերեզմանին. Դրոն էր, բժ. Պարոնյանը, Նիկողայ
 Յովսեփյանը, Յակոբ Մաշուրյանը և այլ մարդիկ: Հողերը գերեզմանի վրայից մարբերով,
 սուսանք չորսին էլ իրար վրայ թափված: Բիրինյանի ծախ քեր կտրուած էր. նկարները
 վերցրին. ու՛մ ձօտ մնաց ի՛նչ կոտ, չիմացայ» (Խանգեղյան Ա., Դաշնակցության մոտքն ու
 աշխատանքը Չանգեզուրում (Կազմակերպիչ ընկերները ինչպիսի վախճանի արժանացան).
 «Այիր», Թեհրան, 1979, յունիս 10, № 118, էջ 4):

³ Գ. Նժդեհը նկատի ունի Համարձում Սարգիսյանյանին (Յապոնացի Սարո): Ծնվել է Հին
 Գորիս գյուղում: Աշխատանք որոնելու նպատակով անցել է Բարու. ուր է անդամագրվել է
 ՀՀԴ-ին: 1902 թ. վերադարձել է Գորիս: 1904 թ. ղեկավարելի 15-ին Զուլիում օյր գերեզմով
 գնդակահարել է հայատյաց ոստիկանապետ Սախարովին: Հայ-բարարական ընդհարու-
 մների շրջանում եղել է Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից: 1908 թ. ամառ-
 ան Կուպանի Կարաբի հանրերում ձերբակալվում է: Դատավարության ժամանակ ՀՀԴ
 Բարվի Ոսկանապետի Կ. Կոմիտեն որոշեա դատապաշտպան վարձել էր Բարվում քրեական
 և քաղաքացիական դատավարությունների նմուտ դատապաշտպան Բ. Բալիովին: Թե՛ն Բալ-
 ևլովը ջանք չխնայեց Հ. Սարգիսյանյանին արդարացնելու. այդուհանդերձ վերջինս դատա-
 պարովել 15 տարվա տաժանակություն (տե՛ս Աշխատունի Զ. [Ջաքար Յոյան], Չանգեզու-
 րի գոհերը, «Գորշակ», Փարիզ, 1927. հոկտեմբեր, № 10, էջ 318, տե՛ս նաև Իշխանեան Ե., նշվ.
 աշխ., էջ 132-133): Փետրվարյան հեղափոխության արդյունքում Հ. Սարգիսյանյանը ազատ-

սումն առավել պատկերաւոր է ներկայացնում Լեւ. Կամսարը, որին ճակատագրի բերումով նույնպէս բաժին էին հասել բոլշեւիկյան վարչակարգի պատճառած բռնությունները, բանտարկութիւն, աքսոր և այլն... ինչը, սակայն, երբեք չէր կոտրել բազում անլուր դառնութիւններ կրած աննկուն և սկզբունքային երզնածափանի կամքը: Ներկայացնելով Հայհեղկոմի Հանցավոր գործողութիւնները և վարած անխոհեմ քաղաքականութիւնը Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման ժամանակ՝ երզնածափանը գրում է. «Բոլշեւիկները մեր երկիր մտան քսան թվականի նոյեմբեր ամսին: Մի քանի ամսում հաղձալ կոտորեցին, թուռցիկ ավերեցին ու փախան, որպէսզի քսանմեկ թվին վերադառնան, ընդմիջա հաստատվեն ու հիմնովին ավերեն երկիրն ու մնացածներին էլ կոտորեն»²:

Աստատմբութեան Հաղթանակից հետո խորհրդարանի շենքում «Երեւանի փրկութեան կոմիտե»-ի, խորհրդարանի և կառավարութեան նախկին անդամների մասնակցութեամբ փետրվարի 18-ին հրավիրված նիստում ստեղծվեց պետական իշխանութեան արտակարգ նոր մարմինը՝ «Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն» (ՀՓԿ)՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանի նախագահութեամբ³: Ս. Վրացյանը ստանձնեց նաև արտաքին գործերի և գլուղատնտեսութեան նախարարի պաշտոնը: Կոմիտեն ուներ հետևյալ կազմը՝ 1. Արշակ Հովհաննիսյան (պինվորական գործերի վարիչ), 2. Կարո Սասունի (ներքին գործերի վարիչ), 3. Համբարձում Տերտերյան (ֆինանսական գործերի վարիչ), 4. Հակոբ Տեր-Հակոբյան (պարենավոր-

վում է արտոյից և վերադառնում հայրենիք: Ա. Խանգաղյանի տեղեկության համաձայն՝ Հ. Սարգիսջանյանին, նրա հետ մեկ գործակցի 20 երկուստարդների, բոլշեւիկները 1920 թ. հոկտեմբերի 16-ին Գորիսի բանտի պատերի տակ զնդակահարել են և քաղել զրոստվայրին մոտիկ, Նիկ. Պարոնյանի տան դիմաց փորված հորում (տե՛ս Խանգաղյան Ա., նշվ. աշխ., 1979, հունիսի 10, № 118, էջ 4):

¹ Գարեգին Նժդեհ, Երկեր, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 230:

² Լեւ Կամսար, Կարմիր օրեր, էջ 406:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 528:

ման գործերի վարիչ), 5. Սմբատ Եղիազարյան (խնամատարութ-
յան գործերի վարիչ), 6. Հայկ Սարգսյան (աշխատանքի և ազի-
տացիայի գործերի վարիչ), 7. Արշամ Խոնդկարյան (Հանրային
կրթության և արվեստի գործերի վարիչ): Բանակի ընդհանուր
հրամանատար նշանակվեց Կուսու Թարխանյանը, շտաբի պետ՝
Գարեգին Սարգիսբեգյանը¹: ՀՓԿ-ն Երևանի պարետ էր նշանակ-
ել Փետրվարյան ապստամբության ակտիվ մասնակից, կարսեցի
սպա ՀՅԴ անդամ Սարգիս Քոթմանջյանին²:

Փետրվարի 18-ին տեղի ունեցած իր առաջին նիստից
սկսած ՀՓԿ-ն պետք է կառավարման գործառույթները իրակա-
նացներ մինչև կառավարության ձևավորումը: ՀՓԿ-ն դժվա-
րագույն պայմաններում ձեռնամուխ եղավ լուծելու երկրի
առջև ծառացած բազում խնդիրները (երկրի սոցիալապահպանու-
նության ամրապնդում, տիրող անտեսական ճգնաժամի հաղ-
թահաղում և այլն):

Սոցիալական առաջնահերթ խնդիրներից էր բոլշևիկների
ձերբակալած և սպանած անհատներին-ընտանիքներին նյու-
թական և ֆինանսական աջակցության ցուցաբերումը: Այդ
նպատակով ՀՓԿ-ն փետրվարի 20-ի երկրորդ նիստում Ս.
Վրացյանի՝ «Բանտարկեալների նիւթական աջակցութեան մա-
սին» առաջարկի վերաբերյալ կայացրեց հետևյալ որոշումը.
«Մեծամասնականների կողմից ձերբակալւած և սպանւած կա-
րիքաւոր անհատներին և ընտանիքներին աջակցութիւն ցոյց
տալու համար դնել Հ. Փ. Կոմիտէի նախագահի տրամադրու-
թեան տակ 10.000.000 ռուբլի»³: Բացի այդ, ՀՓԿ-ի փետրվարի
21-ի որոշման համաձայն՝ բոլշևիկների կողմից սպանված և
բանտարկված պարենագուրդ ընտանիքներին խնամատարութ-

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 39:

² Տե՛ս Ամիրջան [Ա.], Սարգիս (Սերոբով) Զորանցեան, «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1965, սեպ-
տեմբեր 28, № 4342, էջ 3, տե՛ս նաև նույնի՝ «Ալիք», Թեհրան, 1965, ԼԵ տարի, դեկտեմբեր
2, № 2264):

³ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, ք. 7:

յան գործերի գլխավոր վարչություն կողմից արվել էր նպատակադրաբանչյուր շնչին մեկական ֆուտա հասց¹:

Ինչ ճակատագրի էր սպասվում բոլշևիկյան իշխանությունն անկախացուցիչներին: ՀՓԿ-ի որոշմամբ նրանցից շատերը ձերբակալեցին և հայանվեցին կենտրոնական բանտում²: Ժողովրդի գաղափարներն չարժանանալու համար նրանց նկատմամբ ՀՓԿ-ի կողմից ձեռք առնվեցին ապահովության բոլոր անհրաժեշտ միջոցները³:

Ինչ գաղափար էր սպասվում ապստամբական ուժերի կողմից ձերբակալված, Երևանի կենտրոնական բանտում փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը գորհուրելի սպանված իրականացրած «սպորմելի տեսք մը ունեցող» Ջեկայի կոմիսարներին Ա. Բանդուսին: Օ. Բոլգուինն իր հուշերում պատմում է, որ նա նախապես տարվել էր խորհրդարանի շենք, այնուհետև տեղափոխվել կենտրոնական բանտ: «Ժողովուրդին ակնարկներուն հետևելով,- գրում է Օ. Բոլգուինը,- ետիս պարձայ և գուռէն դուրս գալը տեսայ նոյնինքն գլխաւոր մարդապանին, կարճահասակ, թառամած, սաղաւոդ, մօրուսաւոր ու ակնոցաւոր հրեայ մը: Երկու քովերէն մէյ մէկ սպայ կը յառաջանային տորճանակներն անոր գլխուն դրած, ետեւէն երկու ուրիշ սպաներ՝ իրենց մազկէր հրացանները բռնած միեւնոյն

¹ Տես Հայրենիքի փրկության կոմիտեի փետրուար 21-ի որոշումներից, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրուարի 24, № 5:

² Տես Դիակները կր հանեն Բանտերն (Ջեկոյց Երևանսէն), «Յուսարեյ», Գահիրէ, 1921, Զտաքի, մարտ 26, № 153:

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, ք. 112: Որ բանտարկյալները գտնվում էին ապահով պայմաններում, վկայում է ՀՓԿ-ի նախագահ Ս. Վրացյանի՝ ներքին գործերի վարիչ Կարո Սատունուն 1921 թ. մարտի 14-ին ուղարկած «յոյժ շտապ, յոյժ զաղտնի» գրությունը, որում հրահանգվում էր. «Կոմիտեի քննաքննում, թշնամու մոտենալը Երևանին կարող է հասարակության մեջ գրգռումը ուժեղացնել բոլշևիկների դեմ և ոչ-ցանկալի արտայայտություններ ստանալ. մասնաւոր բանտարկեալների նկատմամբ: Նորից յիշեցնում եմ Ձեզ կարող միջոցներ ձեռք առնել ապահովելու համար բանտարկեալների կեանքը և բոյլ չտալու, որ նրանց վերաբերմամբ որևէ էկսցես լինի: Բոլորին պետք է ներշնչել այն միտքը, որ թշնամին բանտարկելուց յետոյ այլևս վտանգ չի ներկայացնում և պետք է որոշ խմամբի ու հոգացողորեան արժանանայ: Բոլոր բանտարկեալների անձեռնմխելիությունն և կեանքի համար պատասխանատուն եք անձամբ» (նույն տեղում, ք. 58):

գիրքով, իսկ անոնց հաեւէն ալ մէկ թեւով հրամանատարը, իր սուսական երկար կապոյտ վերաբիւսն հագած»¹:

Միայն խիստ սրտիծր կարող էր հանգստացնել խորապես վրդովված բնակչութեանը: Օ. Բոլղուինը վկայում է, որ սպանդի ենթարկվածների հարազատները միահամուռ վճռել էին՝ «...հազուսաները քարիւղով թրջելէ վերջ ողջ ողջ այրել զայն նոյն այն սենեակին մէջ՝ ուր գործած էր ան իր վայրագ ոճիրը»²: Սակայն բարբարոսական գործողութիւնների հեղինակի նկատմամբ չի իրականացվում այդ պատիժը, և նա ընդամենը փախվում է բանտում: Պահպանված արխիվային փափեղագրերից երևում է, որ Հայաստանում խորհրդային կարգերի վերահաստատումից հետո Ա. Բանդուսն, ազատվելով բանտից, 1922 թ. գրութեամբ շարունակում էր աշխատել ՀՍԽՀ Ձեկայում³:

Սպանդին մասնակից չեկիստ հանցավոր կոմիսարներից ոմանք էլ ինքնադատատանի ենթարկվեցին զնդակահարվածների և կացնահարվածների հարազատների կողմից: Ինչպես, օրինակ, Համազասպի քրոջ՝ Անթառամի ամուսինը՝ ՀՅԴ անդամ վանեցի Խաչատուր Պանիրյանը, վրեժխնդրորեն սպանում է բոլշևիկ կոմիսարներից մեկին (համանաբար, եղել էր Ձեկայի, Հատուկ բաժանմունքի կամ էլ՝ Երևանի կենտրոնական բանտի ղեկավար աշխատակիցներից), որը մեղսակից էր սպանդին: Այդ մասին հետևյալ վկայութունն է թողել Օ. Բոլղուինը. «Բաղմաթիւ կոմիսարներ իրենց անկողիններուն մէջ ձերբակալուեցան, և անոնցմէ մէկը գէթ կրեց պաղարեամբ սպաննուած մեր եօթնասուներհինգին պատիժը: Օղին մէջ հոս հոն դարնուելէն վար ինկաւ ան իր ննջասենեակին պատուհանէն, անգլուխ և մերկ վիճակի մէջ, ու իր սպաննիչն ալ քեռայրն էր Համազասպին»⁴:

¹ Պոլտոնիճ Օ., նշվ. աշխ., էջ 139:

² Նույն տեղում, էջ 162:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 105, ք. 28:

⁴ Պոլտոնիճ Օ., նշվ. աշխ., էջ 131:

Սպանդն անմիջականորեն կազմակերպած, գեկավարած և իրականացրած Աթարբեկյան-Նուրիջանյան արյունոտ գույ-
զը ճողոպրելով կարողացել էր փրկվել, սակայն ոչ երբև՛ք
պատմության ահեղ դատաստանից, որն ամենագործն է...¹:

Սպանդի ենթարկվածների թաղման արարողությունը
կազմակերպելու համար «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»-ն
ստեղծում է թաղման հանձնաժողով²: Փետրվարի 20-ին տեղի է
ունենում առաջին 22 հոգու հուղարկավորությունը: Նրանց
մեջ էր նաև Համադաստը: Հայ ժողովուրդն իր վերջին հրա-
ժեշտն էր տալիս նահատակներին...

Հուղարկավորությունը մասնակցում էին ՀՓԿ-ի անդամ-
ները, տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, բազ-
մահազար ժողովուրդ: «Երկու օր անցած,- գրում է Հ. Իրազե-
կը,- Փետր.[ուարի] 20-ին, կատարուեց բանառւմ նահատակու-
ւածների մի մասի անօրինակ թաղումը՝ արտակարգ հանդիսա-
ւորութեամբ եւ ծովածաւալ յուղարկաւորների մասնակցու-
թեամբ: Նահատակների այդ բոլլը բաղկացած էր 22 հոգուց,
որոնց թւում՝ Դաշնակցական ականաւոր խմբաւեա Համա-
դաստը (Սրուանձտեանը), խմբաւեա Մակեդոնը, Ալեքսանդրա-
պոլի յեղափոխական-հասարակական ծանօթ դործիչ՝ Արտուշ
խան Շահրիարցեանը, հայկական բանակի լաւագոյն սպանե-
րից՝ զնդաւեա Ղորղանեանը, իր վայելած ժողովրդականու-
թեամբը յայտնի բանուոր Սէրգոն եւ ուրիշներ»³:

Թաղման հանդիսավոր արարողությունը կատարվել է
Երեւանի թեմական առաջնորդ Խորեն արքեպ. Մուրադբեկյանի
գլխավորությամբ: Եռագույնով ծածկված 22 դագաղները նախ

¹ Խորիդային բռնադատական համակարգը հետագայում ըստ արժանվույն «գնահատեց» Ա. Արարբեկյանի, Ա. Նուրիջանյանի, Ս. Մելիք-Հովսեփյանի և Շ. Ամիրխանյանի ծառայու-
թյունները. բոլորն էլ գոհ գնացին այն համակարգին, որին խոնարհաբար ծառայել էին:
Նրանցից «արդարացվեք» է գնդակահարությունից փրկվել է միայն Շ. Ամիրխանյանը:

² Տե՛ս «Ազատ Հայաստան», 1921, փետրվարի 26; № 7:

³ Իրազեկ, Փետրուար 18 (Յուլայատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 318:

գրվել են Զինվորական սրահատատան մոտ, որտեղ մահացածները անձն ու գործը բնութագրող սրտառուչ մահախոսականով հանդես է եկել Հ. Օհանջանյանը: Այնուհետև նվագախմբի ուղեկցությամբ սգակիր ծովացած բազմությունը դադաղներն ուստմբարձ տարել է գերեզմանատուն: Հուղարկավորությունը մասնակից Լեո Կամսարը, տարիներ անց վերհիշելով այդ օրը, գրում էր. «...Թաղման ժամանակ մեռելների շարանը գնում, գնում էր առանց տուտը կտրվելու»¹:

Ականատեսներից ՀՅԴ գործիչ Խաչիկ Մեկքումյանը «Ասրած օրեր» խորագրով կյանքի հուշերում հուզիչ է ներկայացնում թաղման արարողությունը. «Պարեաի չէնքի մօտ², անհաշիւ բազմութեան առաջ, բժ. Համո Օհանջանեանը դամբանական է խօսում: Այդ վայրկեանին քար սիրտ ունեցողը միայն կարող էր դիտել, լսել ու չարտասուել. ներկայ եղող բազմությունը հեկեկում էր: Այգու մէջ³, պաւիլիոնի մօտ, իմ կողքին ուշադնաց եղաւ Նիկոլ Աղբալեանը:

Դադաղները շարան-շարան հետեւում էին իրար: Պարեաի չէնքից մինչեւ ինքնավարութեան չէնքը ասեղ ձգելու տեղ չկար: Թափօրը լուռ ու մունջ, խոր սուզի մէջ, հետեւում էր դադաղների շարքին: Հանգստարանում խօսողներ չեն լինում: Սպանուածների մարմինները լռութեան մէջ հողին են յանձնւում»⁴:

Օ. Բոլդուինը, որը նույնպէս մասնակցում էր թաղման արարողությանը, գրում է. «Կոստորածէն շուրջ երեք օր յետոյ տեղի ունեցաւ եօթանագին թաղումը: Մեռելական հսկայ թափօրին առջևէն կը քալէր եկեղեցական դասը, անոր ետեւէն»⁵:

¹ Լեո Կամսար, Կարմիր օրեր, էջ 406:

² Նրեանի պարևատունը գտնվել է ներկայիս Հանրապետության հրապարակի հյուսնունքյամբ (տե՛ս «Նորիքային Հայաստան», Երևան, 1924, հունվարի 29, № 22):

³ Խոսքն այստեղ ներկայիս՝ Հանրապետության հրապարակից դեպի Շահումյանի հրապարակ ընկած ընդարձակ, երկարածիվ ծառուղու մասին է, որ ժամանակին կոչվել է «Նոր այգի» կամ «Քաղաքային բուլվար»:

⁴ Մեքումեան Խ., Փետրուար 18-ը, «Յուսաբեր», Գահիրե, 1949, ԼԴ տարի, փետրուար 19, № 275:

նուագախումբեր, դադաղները, ու անոնց այ ետեւէն՝ ազգականներ, զօրախումբեր, քաղաքացիներ և զիւղացիներ: Եղական թափօր մըն էր ան, որովհետեւ Հայ Եկեղեցւոյ տարեգրութեանց մէջ առաջին անգամն էր, որ դադաղներուն կափարիչները իրենց տեղը ազուցուած էին թաղումէն առաջ: Ասոր պատճառը պարզ էր. զիականներուն մեծ մասը անճանաչելի գործած էին: Կառավարչատան ստջն դադաղները կուտակուեցան իրարու վրայ, ազգային զոյներուն մէջ տոնուած, ու մինչև փոքոցին վարի ծայրը և հրապարակին մէջ, աչքը տեսածին չափ տեղ ծունկի եկած բաղմութիւնը վրէժխնդիր բլլալ կը հայցէր իր Աստուծոյն: ...Տպաւորիչ տեսարան մըն էր այդ...»¹:

Թաղման մասնակից Ս. Վրացյանն իր հուշերում գրում է. «Ես կանգնած էի Համադասոյ Սրուանձաեանի դադաղի մօտ: Սեւեր հագած վանեցի մի մամիկ (համախարար, Համապատուի ավագ քույրը՝ Անթատամբ — Գ. Ս.) հոնգուր-հոնգուր լալիս էր Համադասոյի գլխին եւ մրմնջում. «Համապատուր իր խմբով եկաւ Խաչէն գաւառից...»»²:

Փետրվարի 21-ին ժողովրդի հոծ բաղմությամբ և երկունափառութեամբ ուղեկցությամբ տեղի է ունենում 40 զոհերի թաղումը: Ս. Վրացյանի վկայությամբ. «Մօտ 40 հասարակ տախտակէ գորշ դադաղները կողք-կողքի շարուած էին քաղաքի կենտրոնի հրապարակի վրայ: Բաղմահադար բաղմութիւնը խոնուած էր շուրջը: Ամէնքը լալիս էին:... Այդպիսի յուզարկաւորութիւն երեւանը չէր տեսել»³: Թաղման հանդիսավոր արարողությունը կատարում էր սպանդից հրաշքով փրկված Ղևոնդ քհն. Խաչվանքյանը: «Խաչվանքեան քահանան,՝ գրում է Ս. Վրացյանը,՝ որ նոր էր ազատուել Չեկայի գնդակից, յուզիչ ձայնով երգեց «Ի վերին

¹ Պոլտովն Օ., նշվ. աշխ., էջ 141-142:

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Կ. Ջ, էջ 77, տես նաև Կաթնախարկածների հուղարկավորությունը, «Երկիր», Երևան, 1992, փետրվարի 18, № 28:

³ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Կ. Ջ, էջ 76-77, 78:

երուսողէմ»-ը»¹։ Հուղարկաւորութեանը ներկա էին ՀՓԿ-ի ան-
գամները և տարրեր կուսակցութեան ներկայացուցիչներ²։
«Ամբողջ ժողովուրդը յաջած էր և յայ էր լինում»³,- օրվա առի-
թով գրում էր «Ազատ Հայաստան» օրաթերթը։

Սպանդի ենթարկւածների և քաղաքացիական կռիւները,
հատկապէս Երեանն ազատագրելու ժամանակ զոհւածները թա-
ղումը տեղի չորս օր⁴։ Փետրվարի 27-ին⁵ նոր գերեզմանատանը
տեղի է ունենում ամսի 18-ին զոհւածների հուղարկաւորութե-
անը։ Թաղման հանձնաժողովի հայտարարութեան մեջ այդ
մասին ասվում էր.

«ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ԹԱՂՄԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՒՂՈՒԹ ԿՈՂՄԻՑ

Այսու յայտնում ենք ի վերաբերմանը ոսկանւածների ազ-
գականներին և հասարակութեան, որ փետրւարի 18-ի ՁՈՀԵՐԻ
ԹԱՂՈՒՄԸ տեղի կունենայ կիրակի, ամսույս 27-ին, առ ժ. 11-ին,
նոր գերեզմանատանը։

Յանձնաժողով»⁶։

Այժմ դառնանք մի խնդրահարույց հարցի պարզաբան-
մանը։ Բանն այն է, որ ցայսօր տարակարծութեան տեղիք է
տալիս այն հարցը, թե որտեղ է տեղի ունեցել զոհերի հուղար-
կաւորութեանը։ Սպանդի ենթարկւածների գերեզմանները
գտնելու և նրանց հիշատակին հուշակոթող կանգնեցնելու
նպատակով դեռևս 1990-ական թվականներին սկզբներից սեփա-
կան նախաձեռնութեամբ որոնողական զգալի աշխատանք են
կատարել հեռուստայրագրող Արդա Ներսիսյանը և օպերատոր
Մինաս Զաքարյանը։ Տուբերիս հեղինակին նույնպէս վիճակիւ
է տեւականորեն զբաղվել այդ խնդրով։ Ուստի հարկ ենք հա-

¹ Նույն տեղում, էջ 78։

² Տե՛ս Զոհերի քաղումը, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրւարի 22, № 3։

³ Նույն տեղում։

⁴ Տե՛ս Ղիակները կը հանեն Բանտերէն (Զեկոյց Երևանէն), «Յոռաբեր», Գահիրէ, 1921, Զ
տարի, մարտ 26, № 153։

⁵ «Ազատ Հայաստան», 1921, փետրւարի 26, № 7։

մարում առկա նյութի բնձեւած հնարավորության ներքի շրջանակում պարզության մտցնել խնդրո առարկա հարցի մեջ:

Նախ՝ ճշտենք, թե XIX դարավերջին և XX դարասկզբին դործող քանի գերեզմանատուն է ունեցել Երեւանը: Ազգապարզեա, Երեւանի արական պրոպեմնապոլսյի ուսուցիչ Ատեփան Զեյինսկին (Մկրաչյան) 1880 թ. հեղինակած «Երեւան քաղաքը» ուսումնասիրությունում գրում է, որ քաղաքն ուներ 7 գերեզմանատուն¹, սակայն իր լակ կազմած և սույն աշխատությանը կցած Երեւանի հատակադժում քաղաքային շրջագծի մեջ՝ ստանց գերեզմանատան անվանումների նշում է միայն երեքը՝ հայկական, սուսական (ազգապարզ) և մահմեդական²: Հավանաբար, 7-ի մեջ ներառվել են նաև չգործողները: Ղ. Ալիշանը, «Այրարատ» աշխատությունում գրաֆիկական մշակմամբ օգտագործելով Ստ. Զեյինսկու հրատարակած Երեւանի հատակազիծը, նույնպես նշել է մեկ հայկական և մեկ սուսական գերեզմանատուն³: 1906 թ. Երեւանի շրջագծում հիշատակվում է գործող 4 գերեզմանատուն⁴:

Երեւանի քաղաքային տեխնիկներից Քաղրատ Մեհրաբյանի՝ 1906-1911 թթ. կազմած տեղահանույթային հատակազծում քաղաքային շրջագծի մեջ նշված են երկու հայկական և մեկ սուսական գերեզմանատուն՝ իրենց անվանումներով: Ըստ այդմ՝ հայկական ամենահին գերեզմանատներից մեկը՝ «Կոզեռն»-ը (այսպես է կոչվել ի պատիվ XI դ. առաջին կեսի հոջակալոր տոմարադեա Հովհաննես վրդ. Կոզեռնի (Տարոնացի) անունով, որը թաղվել էր այդ գերեզմանոցում)⁵, գտնվում էր քաղաքի հին թաղամասերից մեկում՝ հյուսիս-

¹ Ств Зелинский С., Город Эривань (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа вып. I, Тифлис, 1881, с. 38).

² Ств նույն տեղում, էջ 62-ներդիր:

³ Ств Ալիշան Ղ., «Այրարատ», Վեճնաիկ-Ս. Ղազար, 1890, էջ 310-ներդիր:

⁴ Ств Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917 թթ.), էջ 273-274:

⁵ Ств Շահազիզ Ե., Հին Յերեվանը, Երևան, 1931, էջ 187-188: «Կոզեռն» անվամբ մատուցող գտնվում էր համանուն գերեզմանատան կենտրոնական մասում՝ կառուցված Հովհաննես վրդ. Կոզեռնի, կաթողիկոս Մովսես Գ. Տաբուրացու և Սեփրսի վրդ. Վստնցու գերեզմանների վրա (տես նույն տեղում): 1955 թվականից մատուցող դարձել է բնակելի տուն՝ որոշակի վերափոխումների ենթարկվելով (տես Աշոտ դպիր Արեշադյան, Տաբուրացու մինչև Տաբուրացի, «Սյունյաց երկիր», Կապան, 2015, սեպտեմբերի 11, № 23):

արեւմտյան կողմում ընկած Կոնդլի մի բլրակի վրա¹ (ներկայիս Մարշալ Բաղրամյան պողոտային հարող տարածքում* Դեմիրճյան և Պոռչյան փողոցների միջև ընկած շինությունների տեղում):

Հաջորդը* «Մլեր»-ը, որն իբրև անուն գործածության մեջ է եղել հնադույն ժամանակներից, գտնվել է հին երևանի* զևպի երկաթուղային կայարան տանող ճանապարհի տափարակում²: Ստ. Զելինսկու կողմած հատակաքվի համաձայն* այդտեղ էր գտնվում ուսական զերեզմանատունը, որի անմիջական հարեանությամբ արդեն իսկ գոյություն ունեւ հայկական երկրորդ զերեզմանատունը³, որն անտարակուսելիորեն հայկական սուսվել հին* «Կողեռն» զերեզմանատնից տարբերվում համար ձեռք էր բերել «նոր զերեզմանատան» կարգավիճակ: Այս համոզումը փաստվում է երևանի 1920 թ. հաստակազմով, որտեղ «Մլեր» անվան փոխարեն նշված է* «Հայկական նոր հանգստարան»⁴ ինչպես, որ նշված էր թագման հանձնաժողովի տարածած հայտարարության մեջ⁵:

Գերեզմանատունը կոչվել է նաև Լինարոնական կամ հասարակական և ունեցել է «Դաշնակցության պանթեոն» բաժինը: Այդտեղ է 1918 թ. հուղարկավորվել ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Տեր-Վաղդան Նալբանդյանը⁶, նույն թվականի նոյեմբերին պետական-քաղաքական գործիչ խաչատուր Կարճիկյանը⁷, 1919 թ. փետրվարի 1-ին* Ա. Մանուկյանը⁸ և ուրիշներ: Խորհրդային կարգերի ժամանակ, Երևանի քաղկոթհրդի գործկոմի որոշմամբ 1930 թ. զերեզմանատունը փակվել է (մինչև օրս էլ պահպանվել է հնադույն զերեզմանա-

¹ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), էջ 260:

² Տե՛ս Շահազիզ Ե., նշվ. աշխ., էջ 223:

³ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), էջ 260, տե՛ս նաև նույնի՝ Երևանի պատմությունը (1879 -1917 թթ.), էջ 294- ներքի:

⁴ Տե՛ս <https://www.facebook.com/HistoryofArmenia>:

⁵ Տե՛ս «Ազատ Հայաստան», 1921, փետրարի 26, № 7:

⁶ Տե՛ս Սարգսն., Տեր-Վաղդան Նալբանդյան, «Դրօշակ», Փարիզ, 1932, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 9-10, էջ 216-217:

⁷ Տե՛ս Վրացեան Ա., Խաչատուր Կարճիկյան (1882-1918), «Դրօշակ», Փարիզ, 1927, հոկտեմբեր, № 10, էջ 306-311, տե՛ս նաև նույնի՝ Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, էջ 53:

⁸ Տե՛ս Վրացեան Ա., Արամ (Յուլապատուն Հ.Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), էջ 468, տե՛ս նաև Ջէյրսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 199, տե՛ս նաև Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյանի ազգային-քաղաքական գործունեության սկիզբը (Կենսագրական ճշգրտումներ): Հավելված, Սեդա Մանուկյանի մամակը Արմեն Ասրյանին, ԲՀԱ, Երևան, 2002, № 2, էջ 110:

տան կրաշաղափս պարսպից մի հատված) և վերածվել է գրոսայգու (մինչև 1950-ական թվականները կեսերը կոչվում էր «Ի. Սապինի անվան պարկ»)։ Գերեզմանատան փակումից հետո կառավարությունը հայտարարությամբ պնդում է բնակչությանը՝ իրենց հարազատներին աճյունները տեղափոխելու համար¹։ 1930 թ. դարնանը ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ազատի Խանջյանի առաջարկությամբ նորաստեղծ այգու մի հատվածը վերածվում է գրականության և արվեստի գործիչների գերեզմանատան։ 1935 թ. հուլիսից, Ա. Շիրվանզադեի հուղարկավորումից սկսած, գերեզմանատանը վերանվանվել է «Գրողների և մշակույթի գործիչների պանթեոն»։ Կոմիտասի աճյունը 1936 թ. մայիսին Փարիզից երևան տեղափոխելուց հետո նույնպես ամփոփվել է պանթեոնում։ 1936-1957 թթ. պանթեոնում թաղումներ չեն եղել։ 1955 թ. հոկտեմբերին, երբ Կոմիտասի մահվան 20-րդ տարելիցի սուրճով զրկեց նրա մահարձանը (քանդ.՝ Ա. Հաբույթյան), գրոսայգին վերանվանվեց Կոմիտասի անուանով, իսկ պանթեոնը՝ «Կոմիտասի անվան գրոսայգու պանթեոն»²։

Այսպիսով՝ երևանում XX դարասկզբին գործող գերեզմանատների և նրանց տեղափայրերի ճշտումից հետո գծվաւ չէ կռահել, որ հուղարկավորությունը մասնակից Խ. Մելքումյանի վերորելրյալ տեղեկություն մեջ հիշատակված «Հանդատարան»-ը և թաղման Հանձնաժողովի հայտարարության մեջ նշված «նոր գերեզմանատուն»-ը՝ «Մլերն» է, որտեղ փերարվարի 20-ին և 21-ին հուղարկավորվել են սպանդի ենթարկվածները։

Հարցի մասին ամբողջական սրտկերացում կազմելու համար ականատես-ժամանակակիցների հազարյած նյութից բացի, անդրադառնանք նաև սպանվածների հարազատների հայանած տեղեկություններին։ Այս առումով ուշադրաւ է սպանդի ենթարկվածների հուշակրթուղի բացման առիթով 1993 թ. հուլիսի 2-ին հեռավոր Ավստրալիայի Բրիզբեն քաղաքից հատուկ այդ

¹ Տե՛ս Խանջյան Ա., Երևանի Կոմիտասի անվան գրոսայգու Պանթեոն, Էջմիածին, 2004, էջ 13։

² Տե՛ս Հանրագիտակ օրացույց, 1990, կազմեց՝ Հ. Խաչատրյան, Երևան, 1989, էջ 131-132, տե՛ս նաև Խանջյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 13-15։

նպատակով Երևան ժամանած գնդապետ Նիկ. Ղորղանյանի որդու՝ 77-ամյա Միքայել Ղորղանյանի՝ Արդա Ներսիսյանին տված հարցազրույցը: Միք. Ղորղանյանի պատմելով՝ 1933 թվականին Հայաստանից արտագաղթելուց առաջ ինքը մոր հետ այցելել է «Կոմունարների» (նախկինում՝ «Անգլիական»)՝¹ այգում գտնվող հոր գերեզմանին, ուր զրված էին երկու-երեք խոշոր քարեր՝ առանց մակագրություն: Այս տեղեկություն հենքի վրա էլ, Արդա Ներսիսյանը իրողություն է համարում «Անգլիական» գրոսայգում սպանդի ենթարկվածների մի մասի թաղումը²: Պետք է նշել, սակայն, որ զժվար է ստույգ համարել Միք. Ղորղանյանի տեղեկությունը, քանզի այն չի փաստվում դեպքերի տկանատես-հուշագիրների վկայություններով և հատկապես «Ազատ Հայաստան» օրաթերթում գետեղված այն հաղորդումով, որտեղ հստակ նշված է, որ զոհերի թաղումը տեղի է ունեցել «Նոր գերեզմանատանը», նախկին՝ «Մլեր»-ում: Նկատենք, որ ժամանակին հարցին անդրադարձած հեղինակներից Հովհ. Զատիկյանը Նիկ. Ղորղանյանի մասին հրապարակած «Ո՞վ էր կոցնահարվածը» վերառույթյամբ հոդվածում նույնպես գրում է, որ զոհերի թաղումը տեղի է ունեցել «...քաղաքային պանթեոնում»՝ այժմյան Կոմիտասի անվան գրոսայգում...³:

¹ «Անգլիական» այգին հիմնվել է 1850 թ., իսկ բացումը տեղի է ունեցել 1910 թ. (տես Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917 թթ.), էջ 361): Այգին «Կոմունարների» անունով է կոչվել 1921 թ. հունիսի 12-ին, երբ այգու գլխավոր ծառուղու աջ կողմում վերահուղարկավորվել են 1920 թ. մայիսին իսկապետական խռովություն կազմակերպելու մեղադրանքով օգոստոսի 14-ին սպանված բոլշևիկներ Սարգիս Մուսսելյանը, Ստեփան Ավարդյանը և Բագրատ Ղաթիսյանյանը (տես Չուրաք Ե., Հերոս նահատակների աճյունների քաղումը, «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 1921, հունիսի 17, դ 105): Նախքան այդ, ապրիլի 16-ին, գրոսայգու մոտային մոտ քաղվել էր մահ Կարմիր բանակի 1-ին առանձին հրաձգային թրիգադի կոմիտե, կարսեցի Լիզարիտ Մխչյանը (տես Խարմանդարյան Լ., Անցյալից (Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, էջ 233-234), որի հիշատակին Ե. Չարենցը 1928 թ. փետրվարին ձուլեց «Իմ ընկեր Լիզոն» բալլադը (տես Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, Կ. 2, Երևան, 1986, էջ 184):

² Տես Ա. Ներսիսյանի անձնական արխիվ: Տեսաերիզ № 1, տես մահ Ներսիսյան Ա., Սիբուրյան Դ., նշվ. աշխ., էջ 24:

³ Տես նույն տեղում:

⁴ Զատիկյան Հ., Ո՞վ էր կացնահարվածը, «Երկիր», Երևան, 1992, ապրիլի 2, № 60:

Ինչևիցէ, կտն տվյալներ¹ համաստեղու, որ Համադասար հուղարկավորվել է «Մլեր» գերեզմանատանը: Այսպես² հուշարարի բացման առիթով Արդա Ներսիսյանը հարցադրույց է ունեցել Համադասար քրոջ՝ Անթուստի թոռ Արտաշես Բուռնադյանի հետ, որը թաղմանը մասնակից իր հոր՝ Արամ Բուռնադյանի պատմածով ասել է, որ Համադասարին հողին են հանձնել այժմյան Կոմիտասի անվան զբոսայգու պտնթեոնում³: Արտաշես Բուռնադյանը նաև հայտնել է, որ այն գերեզմանատունը, որտեղ թաղված էր Համադասար, կար տուֆակերտ եկեղեցի⁴: Բ. Մհերբեյանի՝ 1906-1911 թթ. կազմած Երևանի տեղահանության հատակագծի ծանոթագրության բաժնում 36 համարի ներքո «Մլեր» գերեզմանատանը նշված է՝ «Церковь Кладбищенская»⁵: Եկեղեցին գտնվել է գերեզմանատան միջնամասում, այսօրվա զբոսայգու կենտրոնական մուտքի զիմաց⁶:

Հարկ է նշել, որ «Մլեր» գերեզմանատանից դատ, սպանդի ենթարկվածների մի մասի աճյունները տեղափոխվել և հողին են հանձնվել իրենց ծննդավայրերում: Ինչպես, օրինակ, Մակեդոն Հակոբջանյանի դին բաշգառնեցիները տեղափոխել և ամփոփել են իրենց գերեզմանատանը: Կամ՝ Երանոս Թարվերդյանի դուստրը՝ Լիզան՝ Արդա Ներսիսյանին տված հարցազրույցում նույնպես վկայում է, որ հոր գին Երևանի կենտրոնական բանտից Ղամարլու է տեղափոխել իր քեռին⁷: Լիզան նաև վկայում է, որ հոր մարմինը կացնահարությունից խոշտանգված լինելու պատճառով թաղեցին առանց զազաղ բացելու⁸:

¹ Տե՛ս Ա. Ներսիսյանի անձնական արխիվ, տեսանիվ № 3:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879 - 1917 թթ.), էջ 294- ներդիր:

⁴ Եկեղեցին չի հիշատակվում Ե. Շահագիզի «Հին Երևանը» աշխատության մեջ, որտեղ քվարկված են քաղաքի հնագույն եկեղեցիներն ու մատուռները: Եկեղեցին կառուցվել է 1830-1850-ական րվականներին, նշանավոր ճարտարապետ Վ. Սյրգոյանի նախագծով և կոչվել է «Հայկական մոր գերեզմանոցի եկեղեցի»: Քանդվել է 1935 թ. (տե՛ս Ավագյան Է., Երևանյան խճանկար, Երևան, 2004, էջ 166-167):

⁵ Տե՛ս Ա. Ներսիսյանի անձնական արխիվ, տեսանիվ № 4:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Այսպիսով՝ փերը բերված փաստերի քննությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ սպանդի ենթարկվածների հուղարկափորությունը տեղի է ունեցել մեկ օրում և ոչ մեկ տեղում: Աճյունները հողին են հանձնվել փետրվարի 20-ից 27-ն ընկած ժամանակահատվածում՝ հիմնականում «Մլեր»-ում:

Վերը նշեցինք, որ երևանի քաղխորհրդի գործկոմի որոշմամբ 1930 թ. փակվել է «Մլեր» գերեզմանատունը, և տարածքը փերածվել է գրոտայու, ուստի շատ երևանցիներ ստիպված էին իրենց հարազատների շիրիմները տեղափոխել «Կոզեռն»: Ինչպես, օրինակ, Ա. Մանուկյանի ալլին՝ Կատարինե Զալյան-Մանուկյանը, և դուստրը՝ Սեդան, մեծ հայորդու գլխը տեղափոխում և ամփոփում են «Կոզեռն»-ում¹: Նկատենք, որ 1930-ականների կեսերից երկրում տիրող համատարած բռնությունների պայմաններում դաշնակցական համարվելու վախը սրտենբում, շատերը, խուսափելով հալածանքներից, այդպես էլ չկարողացան տեղափոխել իրենց հարազատների, հատկապես՝ «Դաշնակցության պանթեոն» բաժնում թաղված հասարակական-քաղաքական գործիչների շիրիմները: Անտերունչ մնացած գերեզմաններն այդպես էլ հողին համառոտեցվեցին և տարածքը մաքրվեց: Կոնկրետ վկայություններ այն մասին՝ արդյո՞ք Համադասակի աճյունը տեղափոխվել է «Կոզեռն»՝ մեկ չհաջողվեց գտնել: Եվ հիմա ոչ ոք չգիտի, թե որտեղ են անհանգիստ կյանքից խոնջացած նրա նշխարները: Այդպես էլ անհետ կորել է հայ

¹ Տես Ջեյրեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 199, տես նաև Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյանի ազգային-քաղաքական գործունեության սկիզբը (Կենսագրական ճշգրտումներ): Հավելված, Սեդա Մանուկյանի նամակը Արմեն Ասրյանին, ԲՀԱ, Երևան, 2002, № 2, էջ 110: Երևան քաղաքի վերակառուցման ժամանակ, երբ 1939 թ. հաստատվեց «Սև Մերևան» կոչվող մեր գլխավոր հատակագիծը և քաղաքը պետք է աճեր յուր անգամ (տես Ավագյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 138), «Կոզեռն» գերեզմանատունը վերածվեց շինության և 1940 թ. հիմնովին բանդվեց: Ոմանք իրենց հարազատների շիրիմները տեղափոխեցին Երևանի հարավարևելյան մասում հիմնադրված քաղաքային կենտրոնական գերեզմանատուն (Թոփմախի գերեզմանատուն, այժմ՝ քաղաքային պանթեոն), սակայն, հիմնական մասը ուղղակի բանդվեց: Ա. Մանուկյանի ալլին՝ Կատարինե Զալյան-Մանուկյանը, և դուստրը՝ Սեդան, Ա. Մանուկյանի դին տեղափոխում և կրորդը անգամ բաղում են «Թոփմախ»-ում (տես Ջեյրեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 199, տես նաև Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյանի ազգային-քաղաքական գործունեության սկիզբը (Կենսագրական ճշգրտումներ), էջ 110):

աղգային-աղատապրական շարժման ևս մեկ նվիրյալ գավակի գերեզման...

Այսպիսով՝ ամփոփելով Համազասպի կյանքի և գործունեությունը՝ 1919-1920 թթ. պատմությունը, առանց վարանելու կարող ենք նշել, որ նա այդ տարիներին չղաղարեց ակտիվորեն մասնակցել աղգային-քաղաքական կյանքին: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Համազասպը, հանդես բերելով պատասխանատվության բարձր գզացում իր ժողովրդի հանդեպ, չհեռացավ հայրենիքից: Հարկադրաբար ընդունելով խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում՝ նա փորձեց այդ ձևով օգտակար լինել ուղղափառաբանական ծանր պայմաններում հայտնված Հայաստանին ու հայ ժողովրդին: Այնպիսով, Համազասպին վիճարկված չէր ի կատար ածելու իր փափաքը. հավատալով բոլշևիկյան իշխանություն հաստատույթներին՝ նա դավադրաբար ձերբակալվեց ՀՍԽՀ ուղղագործողի Ա. Նուրիջանյանի կողմից և նրա հրահանգով դաժանաբար կացահարվեց Երևանի կենտրոնական բանտում: Նրան վիճակված էր կիսելու իր զինակից և գաղափարակից ընկերներին բաժին ընկած ճակատագիրը:

Համազասպը զոհ դարձավ բոլշևիկյան արյունոտ խրախճանքին: Նրա կյանքի թելը կտրվեց ուժերի իրոք ծաղկման շրջանում, երբ իր կարելիություններով ու փորձով իմաստնացած՝ դեռ շատ բան կարող էր տալ հայրենի երկրին ու ժողովրդին:

Ահա այդպիսի ողբերգական ավարտ ունեցավ մեծ հայորդու փոթորկալից կյանքը, որն, այնպիսի, տեղի ընդամենը 48 տարի. կարճատև, բայց մեծ ու բովանդակալից մի կյանք, որից շուրջ 20-ը՝ աղատապրական պայքարի, բանտային զրկանքների, աքսորի, տարագրության, վերելքի ու անկման տարիներ էին:

Համազասպը թաղվեց հայկական մարտիրոսության անեզր գերեզմանոցում՝ անկատար ու անավարտ թողնելով շատ ու շատ երազներ: Սակայն նրա նահատակությունը դարձավ

վերածնություն. Գողգոթայից նորից հարություն առավ և սկսվեց անմահությունը, հարառե քայլքը դեպի հավերժություն... Իր ապրած հայրենանվեր կյանքով Համազասպն անցավ անմահների շարքը, որ նրանց հետ մեկտեղ դարերին պատմի իր սերնդի սխրանքների մասին: Նա զոհվեց իր նշանաբան-խոսքը շուրթերին՝ «Կեանքն ինձ համար ոչնչութիւն է... Նպատակս էր տեսնել հայրենիքիս ազատութիւնը...»:

Այո, սա է պատգամը նահատակների, սա է պարտքը ապրողներին:

* * *

Կարճատեւ եղավ 1921 թ. փետրվարին բոլշևիկյան կուսակցությանը փրկված հայ ժողովրդի ազատությունը. այն, ամառը, տեղի շուրջ 4-1 օր: Խորհրդային գործադատը բոլշևիկյան Ռուսաստանի ռազմական օգնություն շնորհիվ ապրիլի 2-ին, ժամը 2-ին, վերադարձվում են Երևանը և Հայաստանում վերահաստատում խորհրդային կարգերը¹: ՀՓԿ-ն, զորքը և շուրջ 10 հազար² խուճապահար ժողովուրդ, մեծամասամբ՝ Երևանից և զավառից, հարկադրաբար դառնալով տառապիր, Բաշ-Պառնի — Դարալաղյայ գծով բռնեց դեպի Զանգեզուր տանող ճանապարհը, այնտեղից Արաքս գետն անցնելու և Պարսկաստան հասնելու նպատակով³:

Իշխանությունը կրկին վերցնելուց հետո Փետրվարյան ապստամբությունը դառը փորձը ստիպեց Ալ. Մյասնիկյանի նոր

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 544:

² Տե՛ս Խրազեկ, Ուշացած խոտովաճուղիներ (Իրենց իսկ րեկով), «Յուսարեք», Գահիրե, 1931, ԺԷ տարի, հոկտեմբեր 23, № 173, տե՛ս նաև Սարգսեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշեր և ապրումներ), Գ. մաս, «Հայրենիք», Պոսրոն, 1960, ԼԸ տարի, մարտ, № 3, էջ 97, տե՛ս նաև Գարեգին Նժդեհ, Տրկեր, հ. 2, էջ 148:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 110: Ի դեպ, Բ. Իշխանյանը, որ «Երեսնի ամկումը» խորագրի ներքո համառոտագրությամբ նկարագրել է գաղթի ամբողջ ճանապարհը, գրում է, որ իրենց 25 հոգանոց խումբը, հասնելով Կապանի Գյուտկում (այժմ՝ Գեղսնուշ) գյուղ, ճակատագրի բերումով հյուրընկալվել է Ա. Նուրիջանյանի քրոջ՝ Լիզայի տանը: Իշխանյանը գրում է, որ վերջինս իր ափսոսանքն է հայտնել եղբոր գործունեության համար. «...մենք իջնում ենք 25 հոգով Ախիք քրոջ տանը. նրա ափսոսանքը իր եղբոր մասին» (Իշխանեան Բ., Տրկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, էջ 186):

խորհրդային կառավարությունը առժամանակ վերանայել իրենց չհանդուրժող ու կամայական քաղաքականությունը և նախընտրությունը տալ մեզմ գործկազմերին: Այլ. Մյասնիկյանն իր հեռ երևան էր բերում նաև Վ. Լենինի՝ Կովկասի կոմունիստներին ուղղված 1921 թ. ապրիլի 24-ի նամակը, որում հրահանգվում էր իրականացնել ավելի չափավոր քաղաքականություն: Գարեգին Նժդեհն այդ նամակն իրավամբ չափազանց ուշացած էր համարում¹: Մոսկվայի Սր Խաչ հայկական եկեղեցու ավագ քահանա Արսեն Սիմոնյանը՝ Վ. Տերյանի և Այլ. Մյասնիկյանի մասին հեղինակած հուշերում, վերջինիս Հայաստանի ժողովրդխորհի նախագահ նշանակվելու առիթով գրում է. «Բայց Լենինն այդ գիջումը պէտք է անէր, որովհետեւ իրենց կուսակցութեան և իշխանութեան վարկի խնդիրն էր դրուած, որովհետեւ նա հեռուից հասկացել էր, որ ինչ որ անդարմանելի եւ օրհասական սխալ էր անելի ունեցել խորհրդային Հայաստանի մէջ, այլապէս հայ ժողովուրդը ապստամբութեան զբօշ չպիտի բարձրացնէր խորհրդային իշխանաւորների դեմ: Սա առնուազն տարօրինակ մի երեւույթ էր, որովհետեւ խորհրդային Միութեան բոլոր հանրապետութիւններից Հայաստանն էր միակը եւ առաջինը, որ երկու ամսուայ տիրապետութիւնից յետոյ զէնք էր բարձրացնում խորհուրդների դէմ»²:

Կազմակերպված սպանւելի վերաբերյալ հասարակությունը ապակողմնորոշելու, ժողովրդի աչքին իրենց կորցրած հեղինակությունը վերականգնելու և փտահոսթյուն ներշնչելու նպատակով բոլշևիկներն առաջին հերթին ձեռնամուխ եղան Ջեկոյի և Երևանի կենտրոնական բանտերում փետրվարի 14-18-ին

¹ Տե՛ս Գարեգին Նժդեհ, Երկեր, հ. 2, էջ 230:

² Արսեն առ քահ. Սիմոնյան, Յուշեր Վահան Տէրեանի եւ իր ընկերների մասին, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1946, Ի՜՜ տարի, յուլիս-օգոստոս, № 4, էջ 84: Ի դեպ, նշենք, որ բոլշևիկյան բռնաճնշումների հետևանքով 1924 թ. օգոստոսի 29-ին ասպատամբություն է բարձրացվել նաև Վրաստանում, որը դաժանաբար ճնշվել է (տես Աստուածատրեան Ա., Վրաստանի «Փետրուար 18-ը», «Յոսաբեր», Գահիրե, Ժ՛ տարի, սեպտեմբեր, 1924, № 69):

Քարու. XX դարակիզք

**Գանձակի ուղղությամբ ձեռնարկվող արշավախմբի կազմը:
Կենտրոնում հրամանատար Է. Պաեղավունին է. 1918 թ. ապրիլ**

Մերգեյ Մեխք-Յուլյան

Արամ Աշուղյան

Արշակ Ներսիսյան (Մեպուհ)

Մերաստացի Մուրադ

Պողոս Տեր-Ղափքյան

Թադևոս Ամիրյան

Հայ զինվորների զինավարժությունը, Բաքու, 1918 թ.

Գյուլջա և Շամախի գավառների հայերի գաղթը Բաքու, 1918 թ. հուլիս

Թուրքերը տնջալիծում են Բաքուն, 1918 թ. օգոստոս

Բաքվի հայ ինքնապաշտպանները դիրքերում. 1918 թ. օգոստոս

Հայ հեծյալ վաշտը Բաքվում. 1918 թ.

Հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի մատույցներում. 1918 թ. սեպտեմբեր

Հովհաննես Թումանյանի նամակը Համազասպին.
Թիֆլիս, 1919 թ. փետրվարի 11

ՔՆՆԻԶ ՅԱՆԶՆԱԺՈՂՈՎ

ՀԱՄԱՆՈՒՄԸ ԳՈՍՏԵՐԱԳՈՒՅՑ

ሲቦ ተብሎ በሳባቸው ካላቸው

***I've Got It!**

11. Apr. 1919.

No. 47

15. Август 92 г. Замечаний.

[illegible][illegible]

Unde potest argumentum (transfere, unde
 et arguunt argumentum inter se
 unde quidem et hinc unde quidem unde et hinc
 et hinc, in hinc hinc et hinc hinc hinc hinc
 unde hinc: unde hinc hinc hinc hinc hinc
 unde hinc argumentum (transfere, unde
 unde hinc: unde hinc, hinc, hinc hinc
 unde hinc, unde hinc hinc hinc hinc hinc
 hinc hinc hinc hinc hinc hinc hinc hinc
 unde hinc hinc hinc hinc hinc hinc hinc
 unde hinc hinc hinc hinc hinc hinc hinc
 unde hinc hinc hinc hinc hinc hinc hinc

Zusammengedrückt, auf dem Kopf stehend, an
großen, runden, oft unregelmäßigen, fernen, gelben
Pflanzentheilen hängend, leicht zerbrechlich.

J. H. Thompson

г. 14. Ихъ употребленіе нежелателно въ отношеніи здоровья
и даже и для ихъ употребленія требуется,
кажется больше изысканій; иначе мы можемъ,
въ Бознесенскомъ г-тѣ N 18, написать,

Priglasenja 1820

for - Fuganzoff's Ulman's

Երևանի կենտրոնական բանտի մասնաշենքերը

Արտ. Չիլենգարյան
(Ռուբեն Դարբինյան)

Բախշի Իշխանյան

Օլիվեր Բուրդոին

Հովհաննես Մահակյան

Եղիսաբեր Ստամբուլյան
(Էլեն Բյուզանդ)

Երևանի կենտրոնական բանտի բանտարկյալները

Աջից՝ Վարդան
Թեկալյան (Վ. Բակուր)

Գևորգ Գեմիրճյան

Հայկակ Մտտյան

Գաբրիել Լազյան

Արշալույս Աստվածատրյան

Վահան Արքիկյան

Արտուշ
Քոչարյան

Մակեդոն
Հակոբջանյան Ամիրխանյան-Մուրադյան

Նատալյա

Նիկողայ
Ղուրդանյան

1921 թ. փետրվարի 18. Կրամանապոլսկան կազմը:
Կենտրոնում՝ Կոռու թարխանյան

Տիգրան Շամիր

**Երևանի կենտրոնական բանտում 1921 թ. փետրվարի 14-18-ին
զնդակահարվածներն ու կացնահարվածները**

Զինակից ընկերների վերջին հրաժեշտը Վարդան Թեղլալանին (Վ. Բակուր)

ՀԱՄԱԶԱՍՊԸ ՍՊԱՆԻԱԾ

Այս գիշեր շատերի հետ դաշնակցական ընկեր
ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՍՐՎԱՆՁՏԵԱՆԸ

Անգթօրէն սպանւած է:

Յարգելի ընկերոջ և այլ սպանւածների մասին
անհրաժեշտ մանրամասնութիւնները կլսանք
հետզհետէ:

Համագասպի մահազոյր տպագրւած «Ազատ Հայաստան» քերթում
(1921 թ. փետրվարի 19, N 1)

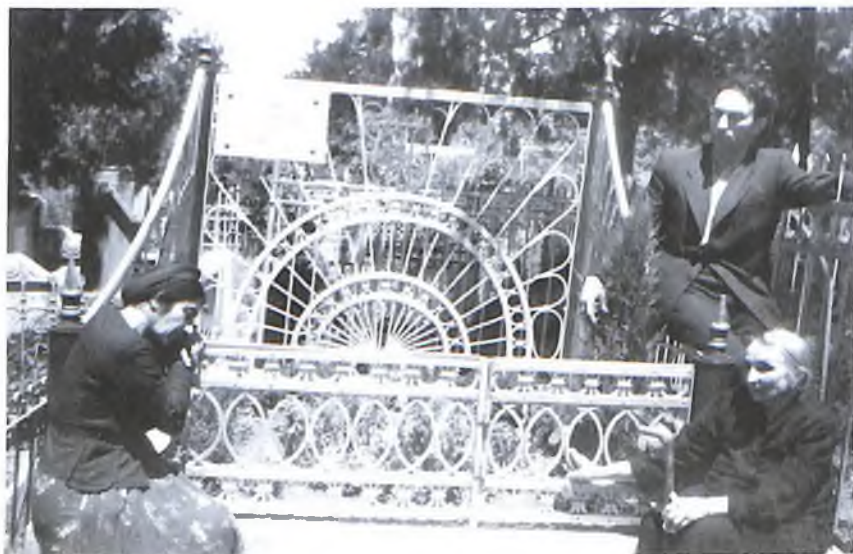
«Մլեր» կամ «Նոր» գերեզմանատունը

1921 թ. փետրվարի 27-28-ին Շենգավիթի և
Նորոգավիթի կոիվներում գոհվածները

Գերասան Մ. Մարությանի թատերախումբը: Վերին շարքի ձախից երկրորդը
Հրանտ (Խաչիկ) Սրվանձոյանցն է. Թեհրան, 1934 թ.

Աջից Համազասպի կինը՝ Շուշանիկը, Վանազատը և
Գարեգինի կինը՝ Արմինը Լեւի գերեզմանի մոտ. Թիֆլիս

Վաղարշակ Արվանդադյան

Կը փնտռուի...

Եփեսոս 33,
Կոմիտասի Վ 1-9,
Բաղդ IV, ք. 35
Հր. 7-62-92
Արվանդադյան
Վաղարշակ

Ուշադրություն: Այս մեկը տեղի ունեցող
էր փնտռուի մը չէ: Փնտռող Գարեգինը
խմբագրելու Համագրական անդամի զանազան
է և Կը փնտռուի Կը կրտսեր եղբայրը, որմէ
յար չունի: Բանիւնի տարիներէ ի վեր:
Համագրական փոխադրող անունը և Կը
նրա Ֆրանսա կամ Ամերիկա: Տեղեկութիւն
ունեցողները թաքի ըլլան խնայեցէ վերեւ
տրուած հասցէին կամ «Երբեք» խմբագրական:

**Պարեգինի հայտարարութիւնը՝
եղբորը՝ Հրանտին (Սաչիկ) գտնելու մասին**

Համագրական քող՝ Անթառամի շիրմաքարը

Չախից՝ Նիկ. Ղորղանյանի որդին՝ Միք. Ղորղանյանը և Համազասպի ավագ քրոջ՝ Անթառամի թոռ Արտաշես Բուռնազյանը. Երևան, 1993 թ. հուլիսի 3

1921 թ. փետրվարի 14-18-ը
գնդակահարվածների և կացնահարվածների
հիշատակը հավերժացնող հուշակոթող-խաչարար
Երևանի Անգլիական այգում

Արդա Ներսիսյան
Ռազմիկ Մարկոսյան

իրագործած արյունոտ արարքների հետքերը թաքցնելու և պատմական իրողությունները հերքելու գործին: Զանգվածային գնդակահարությունների և կացնահարությունների փաստը չարականորեն ժխտելու և հետագա պատասխանատվությունից խուսափելու համար «Արտակարգ հանձնաժողով»-ը և «Հատուկ բաժին»-ը՝ հանձինս Շ. Ամիրխանյանի և Ս. Մելիք-Հովսեփյանի, այդ ղեպքերի մասին տարածվող լուրերը համարեցին սադրանքներ¹:

Այդուհանդերձ, ժողովրդի զայրույթը մեղմելու նպատակով, աղաղակող փաստերի ճնշման ներքո ապրիլի 6-ին հրապարակվեց «Հակայեղափոխութեան, սպեկուլեացիայի եւ զեղծումների դէմ կռուող Արտակարգ յանձնաժողովի եւ Յատուկ բաժանմունքի»² թիվ 1 հրամանը, որում, սակայն, ինչպեսև պետք էր սպասել, միտումնավոր կեղծվում էր սպանդի ենթարկվածների իրական թիվը: Հրամանում ասվում էր. «Արտակարգ Յանձնաժողովը յայտնում է ի գիտութիւն բոլոր բանւորներին և գիւղացիներին, որ բոլոր գրանք անհիմն ստեր են: Արտակարգ Յանձնաժողովը և Յատուկ Բաժինը իրանց ամբողջ գոյութեան ընթացքում գնդակահարել են միմիայն 29 հոգի...»³: Չխորշելով իրենց քստմենքի արարքները գունազարդել ժողովրդի շահերը հետապնդողի դիմակով, հանրությանը թյուրիմացության մեջ դրելու նպատակով ոճրագործներն իրենց հանցավոր քաղաքականությանը գաղափարական հիմնավորում էին տալիս: Նրանք հրամանում առաջ էին բերում իրականության հետ բոլորովին կապ չունեցող այն ստահող և հորինած պատճառաբանությունները, թե իբր սպանել են միայն հակահեղափոխականների և «...ակտիւ սրիկաների, որոնք ոչնչի առաջ կանգ չէին առնում և

¹ Տե՛ս «Կոմունիստ», Երևան, 1921, ապրիլի 10, № 62, տե՛ս նաև **Амирханян Ш.**, Из истории борьбы за советскую власть в Армении, с. 128.

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 19, ք. 68:

յանկանում իրանց երջանկությունը հիմնել միլիոնաւոր ազգատ
 և դժբաղդացած մասսաների հաշւին...»¹: Բոլշեւիկները դրանով
 աշխատում էին արդարացնել անմեղ բանտարկյալների նկատ-
 մամբ իրականացված սպանդը: Շ. Ամիրխանյանն իր հեղինա-
 կած աշխատությունում սպանվածների մեջ հիշատակում է
 միայն Համազասպի անունը: «Նրանց մեջ էր Հանրահայտ
 խմբապետ Համազասպը,- գրում է նա,- և այլ հանցազործներ,
 մարդասպաններ և թալանչիներ»²:

«Իզօն»³ ստորադրությամբ հեղինակը, տակաւին Փետրվա-
 րյան ապստամբությունից անմիջապէս հետո «Նահատակներուն»
 վերտառությամբ հոդվածում հրապարակախոսության անվրեպ
 ուժով մերկացնելով բոլշեւիկյան քարոզչամեքենայի հերյուրանք-
 ներն ու կեղծարարությունները, և, որ կարևորն է, գտնելով հա-
 մարելով սպանդի ենթարկվածներին վերագրված «հակահեղափո-
 խական», «հանցազործ» և այլ անհեթեթ պիտակները, իրավամբ
 գրել էր. «Սխալմիտայի բանտերը մաշող, Կովկասեան վանաձան
 ստեղծող դահիճներու դէմ հերոսաբար մարտնչող, հայ կամաւո-
 րական շարժումը ղեկավարող, Պաքուի հերոսամարտը վարող,
 Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար մինչև վերջին շունչ սլաշ-
 քարող և հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան մարտական
 սիւններից մինը հանդիսացող Համազասպը հակայեղափոխակա՞ն
 էր, ինչպե՞ս չէ... Հակայեղափոխական չէ՞ր դնդապետ Ղորղա-
 նեանը, վասնդի հայ սարայի լաւագոյն տիպարն էր, հայ կենսու-
 նակութեան ջիղը... և դեռ միւսը՝ Սւազցի հայ սպան Վարդան
 Թէլալեանը և բոլոր, բոլորը...»⁴: Հոդվածագիրն իր միտքն ամփո-
 փում է նահատակներին ուղղված հետևյալ ճշմարտացի
 խոսքերով. «Հայ էիք դուք, բայց հայաստան էին անունք (խմա՞

¹ Նույն տեղում:

² Амирханян Ш., Из истории борьбы за советскую власть в Армении, с. 128.

³ Հեղինակի ինքնուրույնը պարզել չհաջողվեց:

⁴ Իզօն, Նահատակներուն, «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրւարի 25, № 6:

բուլչեիկները — Գ. Ս.), յեղափոխականներ էիք դուք, բայց յեղափոխութեան երգեսալ զահիճներն էին անոնք, հայրենասէրներ էիք դուք, բայց հայրենադատներ էին անոնք...»¹:

Միջանկյալ նշենք, որ պատմութեան հետագա ընթացքը, մասնաւորապէս՝ 1930-ական թվականների զանգվածային բռնութիւնները և սարքված կեղծ դործերով հայ անյանի հասարակական-քաղաքական, գինւորական, զրական դործիչների ու հոգևորականների² զնդակահարութիւններն (Ա. Խանջյան, Ե. Չարենց, Ա. Բակունց և շատ ուրիշներ) ու աքսորները մեկ անգամ ևս եկան ապացուցելու, որ բուլչեիկների պատկերացրած սոցիալիզմի կառուցման ճանապարհին հայրենիքին նվիրված գինւորականներն ու մասնաւորականները մշտապէս գիտովել են որպէս «հակահեղափոխականներ, ակախի սրիկաներ ու հանցագործներ»:

Յանկացած ողջամիտ մարդու համար ցինիզմի յուրօրինակ գրեւորում պետք է զիտվի կեղծարարութեան մեջ չափն ու սահմանը կորցրած՝ սպանդի պատասխանատու բուլչեիկներին, մասնաւորապէս՝ «Հակայեղափոխութեան, սպեկուլեացիայի եւ զեղծումների ղէմ կուռղ Արտակարգ յանձնաժողովի եւ Յատուկ բաժանմունքի» ապրիլի 6-ի թիւ 1 հրամանում ՀՅԴ-ի հասցեին ստորաբար տարածած չարամիտ այն հերյուրանքը, թե իբր 29 զնդակահարվածներին «...կացիներով կտրատել են իրանք, դաշնակցականները և ցոյց տւել ժողովրդին պրօվակացիոն նպատակներով»³: Ինչպէս ասում են, մեկնաբանութիւններն այստեղ ավելորդ են: Նշենք միայն, որ Ս. Վրացյանը, որ քաջածանոթ էր բուլչեիկների անօրինակ գրպարտութիւններին և ուրացումներին, իր «Կյանքի ուղիներով» հուշագրութեան

¹ Նույն տեղում:

² 1930-ական րվականներին բռնադատված հայ հոգևորականների մասին մանրամասն տե՛ս Մանուկյան Ա., Հայ (Սոսիալական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930-1938 թթ., (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի), Երևան, 1997:

³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 19, ք. 68, տե՛ս նաև **Амирханян Ш.**, Из истории борьбы за советскую власть в Армении, с. 128.

«Վերջին խօսք» գլխում անդին արձագանքել է. «Բոլշևիկները մեզ դատապարտում են, որ այնքան հայ սպանուեցաւ քաղաքացիական կռուում մեր պատճառով...: Խորապէս ցաւում ենք, բայց ո՞վ եղաւ քաղաքացիական կռւի պատճառը: Մե՞նք լանտերն հետեցինք հազարաւոր մարդկանց, որոնց գլխին կախուել էր բոլշևիկեան կացինը, մե՞նք կացնահարեցինք անմեղ մարդկանց, մե՞նք խեցինք ժողովրդից հացի իր վերջին կտորը, մե՞նք թալանեցինք եւ վատնեցինք հային ունեցուածքը: Խորապէս ցաւում ենք, բայց եթէ Փետրուրեան սպրտամրուիթիւնը անդի չունենար, պակաս հայեր կը կոտորուէին բոլշևիկներէ ձեռքով... Խորհրդային պատմագիրները եւ ժամանակագիրները անհուն սուտ ու զրպարտութիւններ են յօրինել մեզ ներկայացնելու համար իրբեւ «Հայրենիքի դաւաճան»... Եւ սուան ու զրպարտութիւնը համեմուում են պաշտօնական եւ անպաշտօն հայհոյանքներով, բայց հայտնի ճշմարտութիւնը այն է, որ հայհոյանքը տկարին ղէնքն է: Մերկ իրականութիւնը այն է, որ հայ բոլշևիկները իրենք Հայաստան եկան, իրբեւ հայրենիքի դաւաճաններ եւ իրբեւ միջազգային բոլշևիզմի գործակալներ, անհուն ոճիրներ գործեցին...»¹:

Ավելին՝ Հայաստանում իշխանութիւնը վերանվաճած Հայհեղիոմը չզաղրեց անգամ մեղադրել հայ հոգեւոր գասին՝ սպանդի ենթարկւածների թաղման արարողակարգին մասնակցելու եւ այն գլխավորելու համար: Այսպես, երբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի կացութեան եւ տնտեսական խնդիրները պարզելու նպատակով Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե Սուրենյանցի հանձնարարութեամբ Խորեն արքեպ. Մուրադբեկյանն ու Մատթեոս եպս. Մաթեոսյանը 1921 թ. ապրիլի 16-ին հանդիպում են Ավիսի եւ հեղիոմի նախագահ Ս. Կոստանի հետ, վերջինս ասել է. «...միաբանութիւնն ու Հայոց Հայրապետը

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Խ. 2, էջ 200, 206:

չեզոք չեն եղել կուսակցական պայքարի ու քաղաքացիական կոնֆլիկտի ժամանակ... միաբանությունը խաչ ու խաչվառով է գիմափորել պաշտակցականներին»¹: Հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչներն իրենց պատասխան խոսքում, ներկայացնելով սասուռնյի նահատակների և Երևանի կենտրոնական բանտում գնդակահարվածների թաղման ճշգրիտ պատկերը, իբրև իրենց առաքելությունը համարելով մնացած հոգևորականներ, վեհաձեռն կերպով պատասխանում են. «...հոգևորականությունը իր բարոյական պարտքն է կատարել ցավով ու կսկիծով մասնակցելով հուղարկավորություններին»²:

Հայտնի է, որ իշխանությունը կրկին իր ձեռքը վերցնելուց հետո Հայհեղիոմը 1921 թ. ապրիլի 10-ին և 23-ին ընդունեց քաղաքական բանտարկյալների համաներման մասին երկու դեկրետ³: Հայաստան էին հրավիրվում հատկապես սիյուռքահայ տարրեր պաղթօջախներում հաստատված ճանաչում ունեցող մտավորականները⁴: Սակայն այդ համաներումը ոչ մի արժեք չունեւր Չեկայի համար: Շատերը վերադարձան Հայաստան, սակայն նրանցից ոմանց համար այդ համաներումը լարված

¹ Վալերյազրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921-1938 թթ.), էջ 11:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 2, Էջմիածին, 1921, էջ 10-12, տե՛ս նաև «Կարմիր աստղ», Թիֆլիս, 1921, մայիսի 1, № 79/41:

⁴ Ալ. Մյասնիկյանի, Ս. Սրապիոնյանի (Լուկաշին) և Պ. Մակինցյանի նամակով Հայաստան վերադառնալու և Երևանի համալսարանում դասախոսելու հրավեր են ստանում նաև Բեյրութի Համազգային ճեմարանի (հիմնադրվել է 1929 թ.: 1947-ից՝ ճեմարանը կրում է «Նշան Փայանձյան» անունը (տե՛ս Համազգայինի և Փայանձեան ճեմարանի քսանհինգամեակ (1929-1954), Պեյրութ, 1954) տնօրեն Նիկոլ Աղբալյանը և Լևոն Շանթը: Ն. Աղբալյանը պատասխան նամակում հեզմանքով գրել է «-Յարգելի պարոններ. իմ ընկեր Լևոն Շանթը եւ ես ստացանք ձեր նամակ-հրափրակիրը, որով կասեք, թե անցել են մութ օրերը եւ այժմ լուսաւոր ներկայի մէջ է գտնուում մեր շարքարեւոյ հայրենիքը. հրճուեցանք մանաւանդ տեղեկանալով, որ կարճ ժամանակում ունեցել էք «հրաշափառ վերելքներ»: Շնորհակալ ենք եւ երախտապարտ այն մեծ պատիւին համար, որ մեզ էք արած, նշանակելով մեզ որպէս համալսարանի դասախօսներ: Սենք երկուսով սկսեցինք կապել մեր պայտասկները, ճանապարհի ընկներու համար. բայց վրդշին րոպէին մի անմշան հարց առիթ տուեց յետաձգման: Խնդրեմ, մեզ անմիջապէս պատասխանեցէք, թե դրա այնտեղ կացիներ ունէ՞ք, եթէ չունէք, բերենք մեզ հետ» (Էջմիածնեցի[Տրդատ Գազանճյան], Ն. Աղբալեան և բոլշևիզմը (Գեորգեան Կ., Ամենուն Տարեկիրքը, Է տարի, Պեյրութ, 1960, էջ 199-200), տե՛ս նաև Թաշեան Բ., Նիկոլ Աղբալեանի հետ (Գ.), «Ազատ օր», Արեւք, 1965, դեկտեմբերի 24):

թակարդի դեր խաղաց: Փետրվարյան ապստամբությունն հետ
այս կամ այն չափով կապված նրա գրեթե բոլոր մասնակիցները,
մասնավորապես՝ գաղնակցականները, հալածվում կամ ահաբեկ-
չության զոհ են դառնում: Նորից բանտերը լցվեցին «կասկած-
յալ» գործիչներով¹: Չեկայի նախագահ Շ. Ամիրխանյանի՝ ՀԿԿ -
Կենտկոմին 1921 թ. ապրիլի 27-ին հղած գրությունը վկայում է
այն մասին, որ նա, ըստ էության, կոդմակից չէր հեղիսմի բն-
դուհած համաներման գեկրետին և շարունակում էր մնալ իր
ղեկավարած գերատեսչություն գործունեության բռնի, սպառնա-
կան մեթոդներով աշխատելու ջատագովը²:

Բավարար չհամարելով Երևանի կենտրոնական բանտում
նախկինում գործած նախճիրները՝ 1921 թ. ապրիլի վերջերին
Ղարաքիլիսայում (այժմ՝ Վանաձոր) Չեկայի կոդմից գաժանա-
բար սպանվում է նաև Համադաստլի կրտսեր եղբայրը՝ 42-ամյա
Հրաչյան, որը ժամանակին եղել էր տեղի ՀՅԴ կոմիտեի ան-
դամ³: Նույն ժամանակ, Երևանում, գաղաղբարար սպանվում է
նաև խմբապետ Մուշեղ Ավետիսյանի վանեցի թիկնապահը⁴:

ՀՅԴ գործիչների նկատմամբ վերսկսված բռնություն-
ները, հալածանքներն ու սպանությունները կանխելու նպատա-

¹ Ինչպես, օրինակ, հայ ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Շավարշ Բասենցյանը (խմբապետ Շավարշ), որը Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ ազատվել էր Երևանի կենտրոնական բանտից և ապստամբության ճնշումից հետո շատերի պես անցել Պարսկաստան, համաներումից հետո կրկին վերադառնում է Հայաստան, սակայն Ջեմալ փաշայի անա-
բեկչությանը (1922 թ. հուլիսի 22) մասնակցության մեղադրանքով 1922 թ. վերջերին ձերբակալ-
վում և 5 տարով արստրվում է Չովաշիա: Մեկ և կես տարի արստրում անցկացնելուց հետո Շա-
վարշն ազատվում է կալանից վերադառնում Երևան և աշխատանքի անցնում «Հայկականի-
նում», որտեղից որոշ ժամանակ անց հեռացվում է: Այնուհետև աշխատանքի է անցնում Երևա-
նի քաղաքային խորհրդում, որպես առաքիչ: 1930-ական թվականների բռնությունները չեն
չջգանցում մահ Շավարշին: 1937 թ. հուլիսին ձերբակալվում է և նույն թվականի (ոյեմբերի 13-
ին) գնդակահարվում (տես Շավարշ Բասենցյան (խմբապետ Շավարշ), Արկադայի կյանք,
էջ 17-28):

² Տես Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, էջ 67:

³ Տես Աճեմեան Հ., Յեղափոխական Վապուրական. 1880-1930 (Վապուրական: Վսմ-Վապ-
ուրականի արքիվեան հերոսամարտի տասնևհինգամեակին առիթ (1915-1930), էջ 317),
տես նաև Առ. Համազասպ (Յեղափոխական արյուն: Ազատագրական պայքարի յուշամատ-
եան), էջ 330:

⁴ Տես Արապեան Յ., Ջանգեղուրի անկախությունը. Երևանի մէջ բուրբերուն դիրքը, «Ար-
ջին յուր», Կ. Պոլիս, 1921, յուլիս 4, № 2219:

կով, Ս. Վրացյանի ու Ռ. Տեր-Մինասյանի ստորագրությամբ Թավրիզից 1921 թ. օգոստոսի 10-ին հասուկ գրություն է ուղարկվում Ալ. Մյասնիկյանին: Գրությունում, մասնավորապես ասվում էր. «...մեզ տեղեկութիւններ են հասնում, որ Հայաստանում նորից սկսուած են խտուածիւններ խաղաղ ժողովրդի եւ դաշնակցականների նկատմամբ: Պատճառաբանում է, իբր թէ, նրանով, որ Դաշնակցութիւնը «հանգիստ չի նստում» եւ շարունակում է «զաւեր լարել»: Պէտք ենք համարում տեղեկացնել Ձեզ, որ քանի Հայաստանում խորհրդային իշխանութիւնը չի ճնշի ժողովրդին եւ զանազան պատրուակներով չի հալածի դաշնակցականներին, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը ո՛չ միայն լոյսով կը մնայ, այլեւ իր անդամներին կը հրահանգէ գործօն մասնակցութիւն ունենալ պետական եւ հասարակական կեանքին: Իսկ եթէ նորից վերսկսուի Աւիս-Աթարբէգեան սատիստական քաղաքականութիւնը եւ Հայաստանում իշխանութիւնը կրկին անցնի կացնապետների ձեռքը, Փետրուարեան դէպքերը կը լինեն անխուսափելի, Դաշնակցութիւնը կանգ չի առնի ո՛չ - մի միջոցի առջեւ՝ տապալելու համար հայ աշխատաւորութեան վրից զազիր բռնապետութեան լուծը...»¹:

Անշուշտ, այդ գրությունն առժամանակ ունենում է իր ազդեցությունը, և ինչպես Ս. Վրացյանն է վկայում. «Կարող եմ հաստատել, որ այնուհետեւ ոեւէ յայտնի դաշնակցական չսպանուեցաւ Չեկայի կողմից եւ ոեւէ դաշնակցականի մահովճիւռ չարձակեց բոլշեւիկեան դատարանը»²:

* * *

ՀիսՍՀ-ում կոմունիստական կուսակցության հաստատած ամբողջատիրական (տոտալիտար) ռեժիմի տարիներին, հասկանալի պատճառներով ամեն ինչ արվեց, որպեսզի մոռացության

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Զ, էջ 194-195:

² Նույն տեղում, էջ 195:

մատնվի զնդակահարված և կապնահարված հայրերինների հիշատակը: Իսկ սփյուռքահայ բանաստեղծ, արձակագիր Անդրանիկ Ծառուկյանը¹ կամուրջներ էր հարդարում Խորհրդային Հայաստանի վարիչների հետ՝ համարելով, որ ժամանակի հոլովույթում կմոռացվի սպանդի հիշողությունը: Թեև, այդ մտայնությունը էր նա 1945 թ. հեղինակած «Թուզիք առ Երեւան» պեմում գրել հետեյալ տողերը.

«Եղել է հնում բիրտ ու հարբած
 Ինչ որ մավզէրիսս,
 Ձր՞ եղել միթէ եւ մի խեւ Աւիս,
 Որ մեծ Լէնինի պատգամին անտես՝ (sic)²
 Երեւանեան մութ բանտի նկուղում
 Կապինահարման սարքել է հանդէս...
 Դո՞ւրս ժայթքել նորից հին ոխը ժահրոս,
 Եւ որպէս արջասող
 Միմիեանց երեսին արձակել ամօ՞րթ...
 Յիշե՞լ ոնց մեռաւ մարտիկն Համազասող,
 Յիշե՞լ... յիշե՞լ դեռ... — ինչո՞ւ, երբ արդէն
 Ծանր պատմութեան գլանը հարթիչ
 Թողել է անդարձ ամէն ոխ ու քէն...»³:

Սակայն հայ ժողովուրդը հոգու խորքում չէր կարող ընդմիշտ չափահել անմեղ զոհերի հիշատակը, քանզի ազգի հիշողությունը, նրա պատմությունը, նրա անցյալը ներկայի և

¹ Ա. Ծառուկյանը մինչև 1956 թ. եղել է ՀՅԴ անդամ (տե՛ս Հայկական հարց: Հանրագիտություն, էջ 173):

² Հարկ է նշել, որ այստեղ արտացոլվում է բոլշևիզմի ազգային քաղաքականության կեղծիքը: Արխիվային նորահայտ նյութերի փաստարկմներով բացահայտվել է լենինյան առասպելը և «խաղաղասերի» լուսապսակի տակ հայտնաբերվել է Լենինի՝ աղյուսի իրական կերպարը: Նույն այդ Լենինն էր, որ բոլշևիզմի դիմակի տակ կոմունիստական դիկտատուրա էր կառուցում «կախեր», «գնդակահարեր», «քարտեր», «ոչնչացնել և վնասագերծեր»՝ ցեղասպանությանը բնորոշ պատգամ-կոչերով: Մանրամասն տե՛ս Խուրջաշյան Ռ., Եղևորն և բոլշևիզմը, «Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր», № 2, Երևան, 1995, էջ 21-35:

³ Ծառուկյան Ա., Թուղթ առ Երևան, Սպիլակ-Հակուկ, 1945, էջ 14-15:

սովազայի անքակտելի կապն է: Եվ այդ կապն է, որ ստիպում է անցյալում դորժած սխալներին դասեր քաղել:

Այն տարիներին, երբ Երևանի կենտրոնական բանտում կացնահարվածների հիշատակը ոտնակոխ էր արվում հայրենիքում, սփյուռքահայությունն ամեն կերպ աշխատում էր վառ պահել «խոնարհ հերոսների» հիշատակը: Համազասպի լուսանկարն ու կենսագրականը հայ ազգային-ազատագրական շարժման անձնուրաց գործիչների փառանքում իր ուրույն տեղն ունեւր Փարիզի Մոնմարանսի արվարձանում գտնվող ՀՅԴ թանգարանում: 1949 թ. օգոստոսին թանգարան այցելած պոլսահայ զրոյ Նշան Պեչիկթաշլյանը գրում է. «Գերասիմ Բալայեան (թանգարանի տնօրենը — Գ. Ս.) համբերութեամբ հանդարտօրէն ու համով կարտասանէ անուններ ու անուններ: Կարծես երկնային գունդի մը զինուորեալներուն անուններն են: Պռոսխումէ:

— Համազասպ, Շահրիկեան, Վարդգէս, Զօհրապ, Զարգարեան, Ակնունի, Խաթակ, Վռամեան... Անդրանիկ, Սէյտօ Պողոս, Վարդան, Նիկոլ Դուման, Քեռի, Խան, Աղբիւր Սերոբ...»¹:

Բեյրութում 1956 թ. մարտի 19-ին իր մահկանացուն կնքած ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Մուշեղ Ավետիսյանի հուղարկավորման ժամանակ ազգային գործիչ Ե. Բոյաջյանի դամբանականում ասվում էր. «Ձկայ աւելի գեղեցիկ առնականութիւն՝ քան հայ Ֆէտայիներու առնականութիւնը. ասիկէ՝ աւելի հմայիչ ուժ՝ մեր նորագոյն պատմութիւնը չունի: Ազգային արժանապատուութեան հզօրագոյն ժայթքումներ են մեր վերջին վաթսուեամեակին մէջ Հրայրը, Աղբիւր Սերոբը, Գէորգ Զավուչը, Անդրանիկը, Մուրատը, հազարաւորներ: Այդպէս են Քեռին, Համազասպը, Սեպուհը, Խէչօն, ուրիշ-

¹ Պէշկեքաշլեան Ն., Այց մը Հ. Յ. Դաշնակցութեան թանգարանին (Բ), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1949, Լէ տարի, սեպտեմբեր 30, № 152: Գահիրէ, 1955):

ներ: Այդպէս՝ Ռուբէնը այդպէս՝ Դրօն և այդպէս ահա առիւծակերպ Մուշեղը»¹:

Սփյուռքում ավանդաբար մեծ շուքով նշվում էին 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբութեան տարեկիցները, կարեօրելով նրա ուրույն տեղը հանուն ազատութեան և անկախութեան հայ ժողովրդի մղած պայքարի տարեգրութեան մեջ: ՀՅԴ մամուլում յուրաքանչյուր տարի «Փետրուարի 18»-ը և «Փետրուար 18-ի զոհերու անթառամ յիշատակին» խորագրերի ներքո պարբերաբար հրապարակվում էին Փետրվարյան ապստամբութեան վերաբերյալ խմբագրականներ, հոգիածներ և հուշեր, ղետեղվում ապստամբութեանը մասնակիցների և Երևանի կենտրոնական բանտում գնդակահարվածների ու կացնահարվածների լուսանկարները: Ուշագրավ է, որ Փետրվարյան ապստամբութեանը նվիրված գրեթե բոլոր համարներում ղետեղված է Համազասպի զինվորական համազգեստով մեծադիր լուսանկարը, որն, ըստ էության, մարմնավորում էր Երևանի կենտրոնական բանտում նահատկված բոլոր հայորդիների հիշատակը: Ինչպես օրինակ, Ֆրեզնայում լույս տեսնող ՀՅԴ Արևմտյան Ամերիկայի Կ. Կոմիտեի եռօրյա պաշտոնաթերթ «Ասպարէզ»-ում 1964 թ. փետրվարի 18-ի համարում՝ «Փետրուարեան ապստամբութիւնը» (Փետրուար 18, 1921 թ.) խմբագրականի ներքո ղետեղված էր Համազասպի լուսանկարը հետևյալ գրութեամբ.

«ՀԱՍՏԱԶԱՍՊ, ԿԱՅՆԱՀԱՐ՝ ԲՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐՈՒ ԶԵՌՔՈՎ»²:

Կամ, նույն թերթի 1969 թ. փետրվարի 18-ի համարում՝ «Փետրուարեան ապստամբութիւն կամ երկրորդ Վարդանանք» խմբագրականի ներքո նույնպես ղետեղված էր Համազասպի լուսանկարը հետևյալ գրութեամբ.

¹ Պոյաճեան Ե., Սրանչեկի ֆետային, «Նայիրի», Բէյրութ, 1956, Դ տարի, ապրիլ 1, № 25-26:

² «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1964, փետրուար 18, № 4188, էջ 1, տե՛ս նաև «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1965, փետրուար 19, № 4285, էջ 2:

Ազգային Հերոս, խուճբ մը ընկերներու Հետ վայրագորարար կացնոհարուած Երեւանի բանախին մէջ, բոլշևիկներու ձեռքով»¹:

Հրատարակվում էին նաեւ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներին նվիրված աշխատութեաններ և հուշապատումներ, նրանց անունով էին կոչվում ազգային տարբեր կառույցներ և այլն: Ահափառիկ մի վառ օրինակ. ի հիշատակ Համագաստ Սրվանձոյանցի, ԱՄՆ-ի Կալիֆոռնիա նահանգում, Ֆրեզնոյից հարավ գտնվող Ռիզլի Դայնուքա քաղաքի ՀՅԴ կոմիտեն 1964 թ. մայիսին անվանակոչվում է նրա անունով: Ոգեշնչված այդ սրտշամբը, Վ. Զրիթունին գրել է. «Կը խոնարհինք քու (Համագաստի — Գ. Ս.) անյայտ շիրիմին առջեւ եւ կը մաղթենք որ Տայնուպայի Հ.Յ.Դ. Համագաստ Կոմիտէն ունենայ քեզ պէս հերոսներ»²:

Իսկ Երեւանում, «Անգլիական» այգում ոճրագործութեան գոհերի հիշատակը համբարձացնող հուշակոթող կանգնեցվեց միայն Հայաստանի Երրորդ Հանրապետութեան առաջին տարիներին՝ 1993 թ. հուլիսի 3-ին: Նոր սերնդի մեջ հայ նահատակների հիշատակը մշտափառ պահելու հայրենանման գործի նախաձեռնուին էր հեռուստալրագործ Արգա Ներսիսյանը, իսկ հուշակոթողի քանդակագործը՝ Վահրամ Հովակիմյանը³:

Հուշակոթողի բացման հանգիսավոր արարողութեանը ներկա էին հասարակական-քաղաքական և ռազմական գործիչներ, մտափորականներ և ժողովրդի լայն խավերի ներկայացուցիչներ: Կացնահարվածների հարագատներից հուշարձանի բացմանը ներկա էին Նիկ. Ղորղանյանի որդին՝ Միքայել Ղոր-

¹ «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1969, փետրուար 18, № 4662, էջ 1:

² Չիթունի Մ., Կամատրական բանակի հրամանատար Համագաստի յիշատակին, «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1964, մայիս 15, № 4213, էջ 2:

³ Տե՛ս Ա. Ներսիսյանի անձնական արխիւ, տեսանքիւ № 4:

դանյանն իր զավակի՝ Պափելի հետ, Համազասպի որդու՝ Գարեգինի զուտոր Լեման, Համազասպի քրոջ՝ Անթառամի թոռ Արտաշես Բուռնազյանն ու նրա որդին՝ Մամիկոնը, և Անթառամի Պարգե որդու թոռ Վազգեն Ջիչյանը¹: Հրավեր էր ստացել նաև Թրիխտում բնակվող՝ Համազասպի կրտսեր որդին՝ Վանազատը, որը չէր կարողացել ներկայանալ հիվանդությունից պատճառով²:

Հանդիսավոր արարողությունը մատնակցում էին Երևանի կայազորի զինվորները, «Երգչախմբային ընկերություն» երգչախումբը (գեղ. ղեկ.՝ Էմմա Ծատուրյան), մշակույթի վարչությունից գեղեցիկահարների անսամբլը (գեղ. ղեկ.՝ Զիվան Գասպարյան): Հանդիսավոր արարողությունն օրհնեց և սպանվածների հիշատակին հոգեհանգիստ կարգաց Սբ Սարգիս եկեղեցու ավգ. քահ. Տեր Կարապետ Գլըրճյանը: Արարողությունը բացեց Երևանի քաղխորհրդի գործկոմի առաջին տեղակալ Յուրի Բախչյանը, ելույթներ ունեցան Աիդա Ներսիսյանը, Միք. Ղորղանյանը, Արտաշես Բուռնազյանը, ՀՅԴ Հայաստանի Կ. Կոմիտեի անդամ Լևոն Մկրտչյանը, բ.գ.դ. պրոֆ. Վարազ Առաքելյանը և այլք³:

Հանդիսությունն անցավ ջերմ ու հայրենավառ մթնոլորտում, ինչը վկայությունն էր այն իրողության, որ բոլշևիկյան վարչակարգի տասնամյակներ տևած դժնդակ վերականգնման ընթացքում հայ ժողովրդի մեջ երբևէ չի խամրել ազգային ինքնագիտակցությունը, իսկ նրա սրտում միշտ վառ է մնացել սպանդի ենթարկվածների հիշատակը...

Հուշակոթողի տեղադրումից որոշ ժամանակ անց, ինչ-ինչ պատճառներով քարը ճաք է տալիս և կոտրատվում: Աիդա

¹ Տես նույն տեղում, տեսաերիվ № 1:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես Վերադառնում եմ մոռացված անունները, «Երկիր», Երևան, 1993, հուլիսի 6, № 124:

Ներսիսյանը նախանձախնդրորեն ձեռնարկում է նույն տեղում երկրորդ խաչքար-հուշարձանի տեղադրումը, որի բացումը տեղի ունեցավ 2008 թ. հոկտեմբերի 6-ին: Բարեբարն էր Ազգային Միացյալ Կուսակցության անդամ, խորհրդային տարիների քաղրանտարկյալ Ռազմիկ Մարկոսյանը: Խաչքարը հեղինակել է քանդակագործ-բանաստեղծ Վաչե Պետրոսյանը¹:

Խաչքար-հուշարձանին արձանագրված է.

«1921 թ. փետրվարի 18-ին

Երևանի բանտում բռլչեիկների կողմից

կաջնահարվածների հիշատակին»:

Առաջինն արձանագրված է.

ԽՄԲԱՊԵՏ ՀԱՄԱԶԱՍՊ

Խաչքար-հուշարձանի մոտ ամեն տարի փետրվարի 18-ին կաղմակերպվում է հիշատակի մոմավառություն:

¹ Տե՛ս Մինասյան Ռ., Չզոնուրյան խաչքար, «Առավոտ», Երևան, 2008, հոկտեմբերի 7, № 182:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը տվել է բազում հերոսներ, որոնք իրենց անմնացորդ նվիրումով և պայքարով կերտել են մեր ժողովրդի փառավոր պատմությունը: Դրանց շարքում իր հայրենասիր գործունեությամբ արժանի տեղ է զբաղեցնում Համազասպ Սրվանձույանցը, որը XX դարակերպի Հայոց պատմության դրամատիկ պոհերին առանց երկմտանքի, պատասխանատվության մեծ զգացումով սատար կանդանց հարազատ ժողովրդի զոյապայքարին: Համազասպի մարդկային հույժանը բնորոշ էր հերոսականությամբ: Նրա կարճ, սակայն բեղմնավոր կյանքի տարեգրությունը ցույց է տալիս, որ նա օրհասական պահերին մշտապես կանդանց է իր ժողովրդի պաշտպանության առաջին շարքերում: Համազասպի կյանքի ուղին եղել է մաքառումների անվերջ շղթա, նա ձգտել է իր ուժն ու կորովը գործադրել այնտեղ, որտեղ ավելի շատ օգուտ կարող էր բերել հայրենիքին: Այս միջնուրրտի մէջ է կերտվել Համազասպի աննկուն կամքն ու ազնվագույն նկարագիրը:

Համազասպի կյանքը սերտորեն կապված է մեր պատմության ամենաճակատագրական իրադարձությունների հետ: Ազատագրական պայքարի իր պանծալի ուղին նա սկսեց Արցախից՝ հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանից, որպես խաչների և Զիվանչիբի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար: Կռիվների բովում բնատուր ուղղման տաղանդով օժտված երիտասարդը նախկին «ոսկերիչ և ժամադործ վարպետից» աճեց և դարձավ «խմբապետ Համազասպ», մեծ համբավ և ժողովրդակա-նություն վայելելով ոչ միայն իր կուսակցության՝ ՀՅԴ շարքե-րում, այլև ժողովրդի տարբեր խավերի մեջ: Անձնական քաջութի-

յան և հայրենասիրական գործերի շնորհիվ Համազասպն իրավամբ փաստակեց ժողովրդական հերոսի փառքը, որն արժանապատվությամբ կրեց ողջ կյանքի ընթացքում:

Համազասպի զորավարական հմտություններն առավել դրսևորվեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, որպես կամավորական 3-րդ ջոկատի, ապա բրիգադի հրամանատար՝ Բաքվում մղած հերոսական կռիվների քուբայում, իսկ այնուհետև՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության չորջանում Նոր Բայազետի զորամասերի հրամանատարի պաշտոնում: Սակայն մարտական փառավոր ուղի անցած ռազմիկին վիճակված չէր հերոսին վայել մահը. նա ջրնկալ ռազմի դաշտում: Որքան հերոսական է եղել Համազասպի կյանքը, նույնքան ճակատագիրը եղել է անողոք: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայհեղկոմի իրականացրած զանգվածային բռնաճնշումների օրերին Համազասպը դավադրաբար ձերբակալվեց ՆՍԽՀ ռազմգործծովկոմ Ա. Նուրիջանյանի հրահանգով և 1921 թ. փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը սպանվեց Երևանի կենտրոնական բանտում:

Դյուցազուն հայորդու ղիսկը, որպես սրբություն, հողին հանձնելով, հայ ժողովուրդը երբեք չմոռացավ նրա ոգեշնչող, հերոսության մղող կերպարը: Հերոսի վախճանվելուց հետո ժողովուրդը սկսում է նորովի խորհել նրա մասին և ժողովրդական ասքերում ամբողջացնել սիրված ռազմիկի կերպարը: Այսպես եղավ նաև Համազասպի պարագայում: Հ. Աճեմյանի մի տեղեկության համաձայն՝ «Ռուսաստանի խորքերուն մէջ ապրող Հայ մը»¹, ժողովրդական հերոսի, սիրված ռազմիկի և ՀՅԴ անվանի գործչի մահվան առիթով ներբողեց «Համազասպի մահը» սրտակորով ելերերգը՝ իրրև ձայն հավերժության.

¹ Աճեմեան Հ., Յեղափոխական Վասպուրական. 1880-1930 (Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլեան հերոսամարտի տասնեփնդամեակին առթիւ (1915-1930), էջ 317):

«Հինգչարթի գիշեր փետուար տասնութին,
Համազասպ նստած բանտումը մըթին,
Երբ նա լսում էր ձայնը թնդանօթի
Այրում էր սիրտը նման բոցերի:

... Ի դուր է տանջանքդ, իմացի՛ր Ձեկայ,
Քո արարքներից վախեցող չի կայ,
Մեր մեծ ընկերներ վաղուց են նստել,
Ու կատարել են հերոսական դեր:

Ընկերներ կամուրջ, մենք ենք կարաւան,
Խրոխտ քայլերով կանցնինք Հայաստան,
Մենք էլ կը գործենք, գործեր անհամար,
Յետոյ կը մեռնինք Հայ ազգի համար»¹:

*Տասնամյակներ շարունակ, կոմունիստական մենատիրու-
թյան պայմաններում, Համազասպի անունը ջնջված էր Հայոց
պատմության էջերից: Սակայն լուռ կամ բացահայտ հալածան-
քի պայմաններում անգամ ժողովրդի հիշողության մեջ երբեք
չխամրեց պանծալի հայորդու հիշատակն ու հայրենանվեր
վաստակը: Գաղտնի, երբեմն հրապարակավ սրտաբուխ հնչեց-
նում էր նրան նվիրված «Խաչենու հերոս» բոցաշունչ երգը.*

«Ծագեց արև աղատութեան,

Փախէք ամպեր երկնքից.

Համազասպը իր խմբով,

Կը գայ Խաչին գաւառից...»:

*Խորապես ճշմարիտ է, որ ժամանակն է ծնում իր հերոս-
ներին: Նույնքան էլ ճշմարիտ է, որ ժողովուրդն, իր սրտի խոր-
քերում ամուր պահելով նրանց հիշատակը, դարեր շարունակ
ամրապնդվում ու հզորանում է իր արժանի զավակների շուրջ*

¹ Աւօ, Յեղափոխական երգեր (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշա-
մատեան), էջ 85, տե՛ս նաև ցույցի՝ Համազասպ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական
պայքարի յուշամատեան), էջ 330:

հյուսված հերոսապատումների միջոցով: Ուստի պատահական չէ, որ Արցախյան ազատամարտի ժամանակ «Խաչենու հերոս» հրգը համարվում էր ժողովրդի բաղձանքների ու ազատասիրության պատմությունների ներշնչման աղբյուրներից մեկը: Այդպես էլ պետք է լիներ, քանզի իր պատմությունն բախտորոշ պահերին Համազասպի նման սազմիկներին ժողովուրդն է ծնում, ժողովուրդն է պահպանում ու հավերժացնում նրանց անունը: Այս առումով միանգամայն տեղին ենք համարում ամփոփելով մեջբերել Գ. Լազյանի՝ 1950-ական թվականների սկզբներին՝ Համազասպի գործունեության վերաբերյալ տրված գիպուկ և ճշմարտացի, հիրավի վերժամանակային գնահատականը: «Հայ ժողովուրդի պաշտամունքը միշտ ուղղուած է Համազասպներուն, որոնց արեան շնորհիւ կերտուեցաւ այսօրուան Հայրենիքը»¹: Խորին երախտագիտությամբ գնահատելով Համազասպի ծառայությունը ազգին, Լազյանն իրավամբ կանխատեսում էր նրա անվան և փառքի հավերժացումը:

* * *

Աշխատության վերջում անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ նաև Սանդյան (Սանդենց)-Սրվանձտյանց տոհմի՝ Խաչատուրի գերդաստանի ու հատկապես Համազասպի ընտանիքի և թողած ժառանգության հետագա ճակատագրին:

Առկա սակավաթիվ փաստերը բավարար տեղեկություն չեն տալիս ճշտելու արդյո՞ք Համազասպի ընտանիքի բոլոր անդամներն են իր հետ Թիֆլիսից 1919 թ. հունիսի 15-ին տեղափոխվել Հայաստան՝ Նոր Բայազետ: Հարցի մեջ որոշ պարզություն է մտցնում մահվանից մեկ օր առաջ Վ. Աֆրիկյանին Համազասպի հայտնած կտակի բովանդակությունը, որից հետևում է, որ Երևան էին տեղափոխվել ավագ որդին՝ Գարե-

¹ Լազյան Գ., Համազասպ Սրուանձտեանց (Դեմքի հայ ազատագրական շարժումն), էջ 75:

գինը, կրտսերը՝ Վանապատը, և գուստրը՝ Արմատը¹: Նրանք գտնվում էին Համազասպի երեանարնակ գոքանչի ու քույրերի՝ Անթառամի ու Թադուհու խնամքի տակ: Թիֆլիսում էին մնացել կիներ՝ Շուշանիկը, և միջինեկ որդին՝ Հրանտը (Խաչիկ): Վերջինիս հայանած մի տեղեկությունից հետևում է, որ հոր մահվանից հետո Թիֆլիս է տեղափոխվել նաև Գարեգինը²:

1929 թ. մայիսին Գարեգինն ամուսնացել է ՍՄԿԿ անդամ Արմիկ Խորենի Ստեփանյանի հետ³: 1930 թ. ծնվել է նրանց առաջնեկը՝ Լևոնը: 1930-ականների սկզբներին Խորհրդային Միությունում մեկ սկսված համատարած բռնաճնշումների և ձերբակալությունների շրջանում Համազասպի բնտանիքն ու նրա ազգակիցները ղրկվորական և պետական շատ ու շատ նախկին գործիչների ընտանիքների պես ևս դերձ չեն մնում հալածանքներից: Ներքին գործերի մարմինների կողմից անհիմն կերպով քաղաքական շինծու մեղադրանքով Թիֆլիսում 1934 թ. սկզբներին ձերբակալվում է Համազասպի ավագ որդին՝ Գարեգինը: Վերջինիս ճակատագիրը միահյուսվել է հոր ճակատագրին՝ նա աքսորվել է հեռավոր Սիբիր: Գարեգինի աքսորվելու ժամանակ Արմիկն ամուսնուեն մեկնակ չի թողել և նրա հետ մեկնել է աքսորավայր: Վեց տարվա սերիբյան աքսորից հետո նրանք վերադարձել են Թիֆլիս:

Գարեգինն ու Արմիկը ունեցել են մեծ վիշտ և անամոք կսկիծը նրանց ուղեկցել է ամբողջ կյանքի ընթացքում. 1948 թ. հունիսին գեթախոտ պատահարից⁴ մահանում է նրանց Լևոն անունով 18-ամյա որդին⁵: Որդու մահվանից որոշ ժամանակ անց նրանք մշտական բնակություն են հաստատում Երևանում՝

¹ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Է), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յույիս 4, № 80:

² Տե՛ս Մարութեան Մ., Բնական ընկերներս, Անրիխաս, 1986, էջ 241:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի շրջերես:

⁴ Լեմը մահացել է հետևյալ հանգամանքներում. դպրոցն ավարտելու կապակցությամբ դասընկերներով գնում են ծով, որտեղ լողալու ժամանակ ջրամույն է լինում: Սույն տեղեկությունը մեզ է հայտնել Գարեգինի դրկից հարևան Հակոբ Գրիգորի Թադևոսյանը՝ 2013 թ. սեպտեմբերի 14-ին: Տե՛ս նաև Բազումյան Գ., Սրվանձությանց ազգի տոհմաձուռ, էջ 10:

⁵ Տե՛ս ՀՊՊԺ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1368/12:

Կոմիտասի փ. թիվ 1, բն. 131 հասցեում¹: Ամուսինները Երևանի մանկատանից որդեգրում են մի աղջկա, որի անունն է Հիշատակ իրենց մահացած որդու, դնում են Լեմա (ծն. 1960 թ.)²:

Գարեգինը մասնագիտությունը եղել է քիմիկոս-ինժեներ: Լինելով գրագետ և բանիմաց անձնավորություն՝ ՀՍՍՀ ԳԱ Գիտատեխնիկական տերմինաբանության խորհրդում 1969 թվականից մինչև թոշակի անցնելը վարել է գիտական քարտուղարի պաշտոնը³: Գարեգինի՝ հայոց լեզվի գերազանց իմացության ստույգ վկայությունը՝ սիյուռաբահայ գործիչներին և հարազատներին մեծ խնամքով գրած նամակներն են⁴ ու գիտական հոգվածները, որոնք աչքի են ընկնում գրական վարպետության բարձր աստիճանով և լեզվի մշակվածությամբ:

Գարեգինը գրադվել է գիտական և գրական գործունեությամբ: Հեղինակել է հոգվածներ Գիտատեխնիկական տերմինաբանության խորհրդի գործունեության մասին⁵, կազմել և առաջաբան է գրել իր մոտաքույր՝ Աստղիկի ամուսնու՝ ճանաչված մանկագիր-մանկավարժ Հակոբ Աղաբաբյանի (Աղաբաբ) «Ծագելիփունջ» մանկական բանաստեղծությունների ժողովածուի համար⁶, խմբագրել է վերջինիս մատենագիտությունը⁷, ինչպես նաև «Սովետական գրականություն» ամսագրում հոգված է գրել նրա ծննդյան 100-ամյակին նվիրված⁸:

¹ Տե՛ս Գ.ԱԹ. Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 62:

² Տվյալները մեզ է հայտնել Գարեգինի դրկից հարևան Հ. Թադևոսյանը՝ 2013 թ. սեպտեմբերի 14-ին, տե՛ս նաև Իսազույան Գ., Սրվանձտյանց ազգի տոհմաձայր, էջ 10:

³ Տե՛ս Գ.ԱԹ. Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 60, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, թ. 14:

⁴ Նամակներից երկրորդս եղել էր (ներկա աշխատության հավելվածի)՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին հատկացված բաժնում:

⁵ Տե՛ս Սրվանձտյանց Գ. Հ., Հայ գիտա-տեխնիկական տերմինաբանական խորհուրդ, ԼՀԳ, Երևան, 1970, № 8, էջ 104-106:

⁶ Աղաբաբ Հ., Մանկավարժ, կազմեց և առաջաբան գրեց Գ. Հ. Սրվանձտյան, Երևան, 1976:

⁷ Տե՛ս Հակոբ Աղաբաբ. Մատենագիտություն, խմբագիր Գ. Հ. Սրվանձտյան, Երևան, 1979:

⁸ Տե՛ս Սրվանձտյանց Գ. Հ., Հակոբ Աղաբաբ (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), «Սովետական գրականություն», Երևան, 1975, № 12, էջ 129-130:

Գարեգինը մահացել է 1985 թ., Արմիկը՝ 1990 թ.¹։ Ծնող-ները մահից հետո Լեման ամուսնու՝ Կոնստանդին Մալյանի² և գտելը հետ 1993 թ. հետո տեղափոխվել ու բնակություն է հաստատել Ռուսաստանի Դաշնություն քաղաքներից մեկում³։

Այլ կերպ է դասավորվել Համազասպի միջնակ որդու՝ Հրանտի (Նաչիկ) կյանքը։ Գարեգինի ձերբակալությունից և աքսորից հետո, Համազասպի կինը՝ Շուշանիկը, գործազրկվող անհասրիներ, խնայած վերջին գումարով՝ հատուկ մարդկանց միջոցով 1934 թ. կեսերին⁴ կարողանում է Հրանտին Թիֆլիսից ուղարկել Իրան՝ Թեհրան։

Այդ մասին «Բեմական քննիչներ» հուշագրությունում Հրանտի մասին պատմող հուշերում ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում պարսկահայ թատերագիր և գերասան Մանվել Մարությանը։ «Մի առաւօտ,- դրում է նա,- սենեակումս նստած կարդում էի, դուռս մասնահարեցին։ Երկու հոգի էին, մեկին ճանաչում էի՝ միւսը անծանօթ էր։ Հապուստները մաշու-ւած, օձիքը կեղտոտ, առանց փողկապի եւ հիւժուած դէմքով, սիրունաաես մի երիտասարդ էր։

Ինձ ծանօթը՝ ասաց։

— Խնդրեմ ծանօթացէք։ Խմբապետ Համազասպի տղան է, անունը՝ Հրանդ»⁵։

Մ. Մարությանի այն հարցին, թե ինչո՞ւ է նա փախել Հա-յաստանից, պատասխանել է.

«—Ես Հայաստան չէի տարում։

— Հապա՞։

— Ես, մայրս և մեծ եղբայրս տարում էինք Թիֆլիսում։

¹ Տե՛ս Խազդույան Գ., Սրվանձտյանց ազգի տոհմաժողը, էջ 9-10։

² Տե՛ս Ա. Ներսիսյանի անձնական արխիվ, տեսաներից № 3։

³ Տվյալները մեզ է հայտնել Գարեգինի դրկից հարևան Հ. Թադևոսյանը՝ 2013 թ. սեպտեմբերի 14-ին։

⁴ Տե՛ս Մամեան Ա., Նշումներ Թարիգի, Թեհրանի եւ Նոր Ջուղայի թատերական կենքի մասին, «Ալիք», Թեհրան, 1977, ԽԷ տարի, օգոստոս 6, № 173։

⁵ Մարութեան Մ., Բեմական քննիչներ, էջ 241։

— Լաւ ինչ¹ և հեռացաք:

— Մեծամասնականները իմանալով, որ ես խմբապետ Համազասպի տղան եմ, ուզում էին ձերբակալել: Եղբօրս արգէն տա-
րիկ էին թէ՛ ² և ինձ անյայտ մնաց: Մայրս ստիպեց ինձ հեռա-
նալ: Մեծ դժուարութիւններով կարողացայ հասնել այստեղ:

— Ինչ միջոցով:

— Յատուկ փախցնողներ կային, որոնք մեծ գումարներ
ստանալով այդ գործը կատարում էին: Մայրս իր վերջին կռակ-
էր տուեց ինձ ազատելու համար»³:

Հրանտը, խույս տալով ձերբակալութիւնից, կարճ ժա-
մանակով հաստատւում է Թեհրանում: Այստեղ եղած ժամա-
նակ նրան մշտապես աջակցել և նյութական անհրաժեշտ օգ-
նութիւն է ցուցաբերել Մ. Մարությանը, որը նույնպէս վանե-
ցի էր (ի դեպ, Մ. Մարությանը հայտնել էր, որ Համազասպը
հղել է իր կնքահայրը)⁴:

Սեր ունենալով թատրոնի նկատմամբ, Հրանտն ընդգրկ-
ւում է Մ. Մարությանի ղեկավարած թատերասերների խմբում,
կատարելով փոքր և մեծ դերակատարումներ⁵: «Նա սկսեց խա-
ղալ իմ ներկայացումներին,~ գրում է իր հուշերում Մ. Մա-
րությանը,~ եւ միեւնոյն ժամանակ յաճախում էր ստուգիայիս
դասընթացքներին: ...Իբրեւ թատերական սիրող՝ շատ ընդու-
նակ էի, բայց իրեն վստահուած դերերը խաղում էր մտածո-
ւած եւ ուսումնասիրած: Կարողանում էր խաղացած տիպերի
հոգեբանութիւնը եւ ապրումները տալ: Ձայն եւ առողջանու-
թիւն լաւ էին, իսկ դիմախաղը՝ մոնոտոն»⁶: ՀՅԴ գործիչ Արսեն
Մամյանի՝ Թավրիզի, Թեհրանի և Նոր Զուղայի թատերական
կյանքին նվիրւած ուշագրաւ հոգւածում Հրանտի մասին աս-

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Մարութեան Մ., Երբ իջնում է վարագոյրը (Դէպքեր եւ դէմքեր), Խ. Բ., Թեհրան, 1972, էջ 137:

⁴ Մարութեան Մ., Բնական ընկերներս, էջ 242:

վում է. «Հրանդ Սրանձաեան, խմբապետ Համադասպի որդին, բեմական սիրող»¹:

Թատերական գործունեությունից դատ, Հրանտը զբաղվել է նաև դրական գործունեությամբ և տեղի «Ալիք» օրաթերթում «P.E.T.U.S» և «P.» ծածկանուններով, «Հրանդ» ու «Հ. Ս.» ստորագրությամբ հանդես է եկել տարարնույթ հոգիածնե-րով²: Ինչպես վկայում է Մ. Մարությանը. «Ուշիմ և խելօք տղայ էր: Լաւ ծանօթ էր սուսական և հայկական գրականու-թեան: Գրելու շնորհք ունէր»³:

Հրանտը Թեհրանում երկար չի մնում: 1937 թ. նոյեմբե-րին մեկնում է Բաղդադ: Նույն ժամանակ, ներկայացումներ տալու նպատակով Բաղդադ էր մեկնել նաև Մ. Մարությանն իր կնոջ՝ Ռոզայի հետ: Մ. Մարությանի աջակցությամբ Հրան-տը իրանական անձնագիր ձեռք բերելուց հետո ուսումը շա-րունակելու նպատակով Բաղդադից մեկնում է Փարիզ, որտեղ ամուսնանում է ՀՅԴ նշանավոր գործիչներից Հարություն Կի-րակոսյանի (Տուրբախ) դստեր հետ:

Ինչ-ինչ պատճառներով ամուսինները որոշում են վերջ-նականապես հաստատվել Իրանում: Այդ նպատակով կինը Փա-րիզից մեկնում է Բաղդադ, որտեղ, ըստ պայմանավորվածու-թյան, 15 օր անց պետք է վար նաև Հրանտը, և միասին մեկնելին Իրան: Սակայն անհայտ պատճառներով Հրանտը Բաղդադ գնալու փոխարեն մեկնում է Բելգրադ, և այդտեղից նամակով հայտնում կնոջը, որ երկու օրից կլինի Բաղդադում: Սակայն անհայտ պատճառներով Հրանտը չի մեկնում Բաղդադ և նրանց հանգիստումը այդպես էլ չի կայանում: Կինը մեկ ամիս սպասելուց հետո կարծելով, թե Հրանտը կարող է մեկնած լինել

¹ Մամեան Ա., Նշումներ Թարիզի, Թեհրանի եւ Նոր Ջուղայի բատերական կեանքի մա-սին, «Ալիք», Թեհրան, 1977, ԽԷ տարի, օգոստոս 7, № 174:

² Հոդվածներից հինգը գետնել են ներկա աշխատության հավելվածի՝ Հրանտ Սրվանձ-տյանցիի հատկացված բաժնում:

³ Մարութեան Մ., Բեմական ընկերներս, էջ 242:

Թեհրան, Բաղդադից անցնում է Թեհրան: Հրանտին գտնելու անհույս սրտնումներից հետո կինը մի քանի ամիս անց ամուսնանում է մի բժշկի հետ և մեկնում ԱՄՆ¹:

Հրանտի հետագա ճակատագիրը և մահվան թվականը մեզ հայտնի չէ: Նրա առեղծվածային անհետացումը տարիներ ի վեր հանգիստ չի տվել հարազատներին: Ինչպես Մ. Մարությանն է գրում իր հուշերում. «...Հրանդի խնդիրը մնաց մի անլուծելի առեղծուած»²: Ավագ եղբայրը՝ Գարեգինը, 1960-ական թվականներին միջոցներ է ձեռնարկել Հրանտին գտնելու համար՝ հայտարարություններ տալով սփյուռքահայ տարբեր լրագրերում: Բեյրութում լույս տեսնող «Նայիրի» շաբաթաթերթի 1965 թ. դեկտեմբերի 5-ի համարում գետեղված հայտարարությունում «Կը փնտռուի...» խորագրի տակ ասվում է.

«Ուշադրութիւն: Այս մէկը սովորական «կը փնտռուի» մը չէ: Փնտռող Գարեգինը խմբապետ Համազասպի անդրանիկ զաւակն է եւ կը փնտռէ իր կրտսեր եղբայրը, որմէ լուր չունի քսանըփնդ տարիներէ ի վեր: Հաւանաբար փոխած ըլլայ անունը եւ գտնուի Յրանոս կամ Ամերիկա: Տեղեկութիւն ունեցողները բարի ըլլան իմացնել «Նայիրի» ի խմբագրութեան»³:

Տողերիս հեղինակին նույնպես վիճակվել է տեսականորեն զբաղվել «Հրանտի խնդրով»՝ Սփյուռքում լույս տեսնող 1940-1970-ական թվականների տարբեր լրագրերում գտնել նրա մասին որեւէ հրապարակում, սակայն արդյունք չեն տվել ինչպես իր, այնպես էլ թողած ժառանգների սրտնումները:

Համազասպի կրտսեր որդին՝ Վանազատը, Թիֆլիս մշտական բնակության է տեղափոխվել ամենայն հավանականությամբ՝ 1930-ականների վերջերին, որտեղ հետագայում ամուսնացել ու կազմել է ընտանիք: Վանազատի կնոջ անունը

¹ Տես նույն տեղում, էջ 242-243:

² Նույն տեղում, էջ 244:

³ Կը փնտռուի, «Նայիրի», Բեյրութ, 1965, ԺԳ տարի, դեկտեմբեր 5, № 30:

եղել է Նինա: Ունեցել են մեկ դուստր՝ Իրա անունով, որի դուստրը՝ Նինան, ներկայումս բնակվում է Թբիլիսիում: Վանադատն աշխատել է «Грузკооп»-ի վարչությունում, որպես նախագահի տեղակալ: Նա տարբեր առիթներով մշտապես ժամանել է Երևան, այցելել իր հարազատներին: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Էմմա Կոստանգյանի վկայությամբ՝ Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցի կյանքին ու զործունեությանը նվիրված իր թեկնածուական ատենախոսության պաշտպանության առիթով, 1971 թ. աշնանը Երևանում ինքը հանդիպել է Համազասպի որդիներ Գարեգինի և Վանադատի հետ, ովքեր նրան նվիրել են Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցի մեծազիր գեղանկարը¹:

1991 թ. մայիսի սկզբներին Թիֆլիս կատարած գիտական գործուղման ժամանակ Վանադատի հետ հանդիպել և Սրվանձտյանցիների մասին տեղեկություններ է հավաքել ՀՊՊԹ-ի ավագ գիտաշխատող Պերճուհի Հարությանյանը: Նրա տվյալներով, Վանադատն ապրում էր միայնակ. բավական կիրթ անձնավորություն էր և խոսում էր գեղեցիկ հայերենով²: Վանադատը մահացել է 1997 թ.: Ինչպես նշեցինք, նրա թոռուհին՝ Նինան, ներկայումս ապրում է Թբիլիսիում³:

Համազասպի դուստրը՝ Ալմաստը (Ալմիկ), մասնագիտությամբ եղել է ուսուցչուհի⁴, մահացել է 1989 թ.⁵: Նրա ամուսինն էր Գուրգեն Դանիելյանը⁶. բնակվել են Երևանում: Նրանց Հրանտ անունով որդին մահացել է մանուկ հասակում: Երկրորդ որդին՝

¹ Է. Կոստանգյանի հայտնած տեղեկությունները գրառվել են Երևանում՝ 2012 թ. հուլիսի 23-ին:

² Պ. Հարությունյանի հայտնած տեղեկությունները գրառվել են Երևանում՝ 2013 թ. սեպտեմբերի 10-ին:

³ Վանադատի ընտանիքի մասին տվյալները մեզ է հաղորդել Վանադատի թոռուհին՝ Նինան՝ 2014 թ. օգոստոսի 17-ին, որի համար հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

⁴ Տե՛ս ՀՊՊԹ, Նոր և նորագույն պատմության բաժին, ք/մ 1368/4:

⁵ Տե՛ս Իսազուլյան Գ., Սրվանձտյանց ազգի տոհմաձառը, էջ 9:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11:

կառավար, ունի երեք զուտոր¹: Արմաստի հարկի տակ է բնակվել նաև Համազասպի կինը՝ Շուշանիկը (մահացել է 1974 թ.):

* * *

Անդրադառնանք նաև Համազասպի ավագ եղբոր՝ Հարությունի, կրտսեր եղբոր՝ Հրաչյայի և քույրերի՝ Անթառամի, Թագուհու և նրանց ժառանգների ճակատագրերին:

Իր տեղում նշեցինք, որ Հարությունը Կ. Պոլսից մեկնել էր Բուլղարիա: Նրա կյանքի ու գործունեություն մասին մեզ այլևս ոչինչ հայտնի չէ: Սրվանձությանցների տոհմացուցակը 1992 թ. կազմած Գ. Իսախանյանը Հարությունի մասին թողել է հետևյալ գրառումը. «Գտնվել է Բուլղարիայում. Այլ տվյալներ առայժմ չկան»²:

Հրաչյայի կինն էր վանեցի Մաքրուհի Բայազտյանը: 1913 թ. ունեցել են երկուրյակ որդիներ՝ Հրահատ և Համլիկ³: Հրահատը մահացել է 1915 թ.՝ Վանի հուլիսյան գաղթի ժամանակ: Ունեցել են նաև մեկ զուտոր՝ Բախտիմինեն (1918-2000 թթ.):

1930-ական թվականների համատարած բռնությունների շրջանում Մաքրուհու եղբայրը՝ գրականագետ Տիգրան Բայազտյանը (գրական ազգանունը՝ Վանյան), քրոջ ընտանիքը հետապնդումներից և հալածանքներից ղերծ պահելու նպատակով Սրվանձությանց ազգանունը փոխարինում է Սիլվանյանով⁴:

Համլիկը եղել է անվանի մատենագետ և մեծ ներդրում ունի Հայաստանում գրադարանային գործի կազմակերպման ասպարեզում⁵: Նրա որդին՝ Հրաչ Սիլվանյանը, հասարակա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 2:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

⁴ Հրաչյայի ընտանիքի վերաբերյալ տվյալները մեզ են հաղորդել Համլիկի որդի 68-ամյա Հրաչ Սիլվանյանը և Բախտիմինեի դուստրը՝ 64-ամյա Անահիտ Անանյանը՝ 2014 թ. հոկտեմբերի 5-ին Նրեանում:

⁵ Համլիկ Սիլվանյանը 1935 թվականից աշխատել է Ալ. Մյանսկիյանի անվան հանրային գրադարանում (ներկայում՝ Ազգային գրադարան): 1935-1939 թթ. տվորել է Մոսկվայի գրադարանային ինստիտուտում: Ավարտելուց հետո Հ. Սիլվանյանը վերադառնում է և աշխատանքի

կան-պետական գործիչ է: 1993-1996 թթ. եղել է Ուկրաինայում ՀՀ գործերի ժամանակավոր համատարամատար, 1996-2003 թթ.¹ Ուկրաինայում ՀՀ արտակարգ և լիազոր գեղապան, համատեղությամբ նաև Մոլդովայում, 2006-2011 թթ.² Վրաստանում ՀՀ արտակարգ և լիազոր գեղապան: Ներկայումս ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի խորհրդականն է:

Բախտիմինեն մասնագիտացված է եղել է երաժշտագետ. առնչել է երկու գավակ՝ Անահիտ և Արմեն:³

Իր տեղում նշեցինք, որ ավագ քրոջ՝ Անթատմի ամուսինն էր վանեցի կառնատուր Պանիրյանը⁴: Ունեցել են երեք գավակ՝ Աղափնի (1889-1967 թթ.), Պարզե (1894-1944 թթ.)⁵, Գրիգոր (մահացել է 12 տարեկանում) և Նվարդ (1900-1918 թթ.): Անթատմի մահացել է 1954 թ.⁶ և թաղված է Երևանի քաղաքային գերեզմանատանը (Թոխմախ):

նշանակվում գրադարանային վարչությունում՝ որպես հանրապետական գրադարանագիտական մերողական բաժնի վարիչ: 1940 թ. գորակոչվում է Խորհրդային բանակ: 1947 թ. գորակոչվում է և դարձյալ աշխատում Ա. Մյասնիկյանի անվան գրադարանում՝ նախ որպես հնասիրտ և հազվագյուտ գրականություն, ապա գրադարանագիտական մերողական բաժնի վարիչ: Ջրաղվել է, նաև մանկավարժական աշխատանքով. դասավանդել է Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում: Սիլվանյանի գրչին են պատկանում գրադարանագիտության կարևոր հարցերին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ, ուսումնական և գործնական ձեռնարկներ, մերողական-հրահանգչական նյութեր, որոնցով նա լուրջ աշխատել է ներդրել Հայաստանում գրադարանային գործի քարտեզման և զարգացման ասպարեզում: Հեղինակ է ավելի քան 3 տասնյակ գրքերի: Սիլվանյանը բաղձանել է, նաև մասնագիտական գրականություն: Կազմել է ռուս և այլ ժողովուրդների գեղարվեստական գրականության հայերեն բաղձանությունների մատենագիտական ուղեցույց (տե՛ս «Համաշխարհային գրականության հայերեն բաղձանություններ (1512-1920 թթ.): Մատենագիտական ուղեցույց, պրակ առաջին, Երևան, 1984, պրակ երկրորդ, Երևան, 1985, պրակ երրորդ, Երևան, 1986»): 1961 թ. արժանացել է «Հանրապետության վաստակավոր գրադարանավար» պատվավոր կոչմանը: Մահացել է 1999 թ. դեկտեմբերի 25-ին (տե՛ս Դավթյան Հ., Բեղմնավոր աշխատանքի համար, «Գրադարանավար», Երևան, 1961, փետրվար, № 2, էջ 15-16, տես նաև Մեղրեյան Ն., Համիկ Սիլվանյան. 95-ամյակ, «Հոգևոր Հայաստան», Երևան, 2009, հունիսի 6, № 6):

¹ Տվյալները մեզ է հաղորդել Բախտիմինեի դուստր՝ Անահիտ Անանյանը՝ 2014 թ. հոկտեմբերի 5-ին Երևանում:

² Խաչատուր Պանիրյանի մասին տեղեկությունները մեզ են հաղորդել Անրառամի ծոռներ Մամիկոն և Ադունիկ Բուռնուպանները՝ 2104 թ. օգոստոսի 17-ին Երևանում: Պանիրյանները եղել են Վանի հայտնի քնտանիքներից մեկը: Պանիրյաններից Գրիգոր Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանության ժամանակ եղել է Ամրաշեն խմբի անդամ:

³ Պարզե Պանիրյանը 1913 թ. ավարտել էր Պոլսի Ազգային Կեդրոնական վարժարանը (տե՛ս <https://www.getronakan.k12.tr>).

⁴ Տե՛ս Խազույան Գ., Արվանձույանց լագյի տոհմաձուր, էջ 1-3:

Աղավնու ամուսինն էր Արամ Բուռնադյանը (1884-1838 թթ.): Ունեցել են հինգ զավակ՝ Պավլինե (1915-1995 թթ.), Նվարդ (վաղաժամ մահացել է), Արտաշես, Վանազարթ (մահացել է 14 տարեկան հասակում) և Նվարդ (Վարդ)¹:

Պավլինեի ամուսինն էր Գեորգի Գևորգյանցը (ծն. 1912 թ.): Ունեցել են երկու զավակ՝ Գայանե (ծն. 1941) և Ծովինար (ծն. 1946 թ.)²:

Արտաշեսի կինն էր էլիանորա Խաչանյանը: Ունեցել են երեք զավակ՝ Արամ (ծն. 1950 թ.), Մամիկոն (ծն. 1952 թ.) և Աղավնի (ծն. 1967 թ.), ովքեր բնակվում են Երևանում: Արտաշեսը մահացել է 2001 թ.³:

Նվարդը բնակվում է Կանադայում և ունի երկու զավակ՝ Անդրանիկ և Նաիրա:

Պարզեի կինն էր Գոհար Իսազուլյանը: Ունեցել են մեկ դուստր՝ Լիլիկ անունով, որը բնակվում է Երևանում:

1930-ական թվականների համատարած բռնությունները չեն չըջանցել նաև Անթառամի գերդաստանին: Քաղաքական մեղադրանքներով (որպես Համադասույի ազգական և նախկինում ՀՅԴ կուսակցությունը սրտականելու համար) 1938 թ. ձերբակալվել, աքսորվել և անհետ կորել է Արամ Բուռնադյանը⁴:

Համադասույի կրտսեր քույրը՝ Թագուհին, ամուսնացած էր Մարգար Թովմասյանի հետ: Ունեցել են երեք զավակ՝ Արծրուն (1908-1942 թթ., զոհվել է Հայրենական մեծ պատերազմում), Թովմաս (1906-1992 թթ.), Գուրգեն (1912-1922) և Արփինե (1916-1995 թթ.)⁵: Վերջինս ունեցել է մեկ դուստր՝ Թամարա անունով, որն ապրում է Երևանում⁶:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

⁴ Տվյալները մեզ են հաղորդել Մամիկոն և Աղունիկ Բուռնադյանները՝ 2104 ք. օգոստոսի 17-ին Նրևանում:

⁵ Տե՛ս Բազուկյան Գ., Սրվանդտյանց ազգի տոհմաձուռը, էջ 8:

⁶ Տվյալները մեզ է հաղորդել Թագուհու քույրուհին՝ Թամարան՝ 2014 ք. օգոստոսի 17-ին Նրևանում:

Թագուհին մահացել է 1963 թ. և թաղված է Երևանի քաղաքային գերեզմանատանը (Թոխմախ):

Անշուշտ, բոլորին թվարկել չի լինի, քանզի Սրվանձա-յանց գերեզմանը հզոր է իր ճյուղավորումներով, մայր հո-ւին նկատած ամուր արմատներով:

РЕЗЮМЕ

Армянское национально-освободительное движение родило многих героев, которые своим самопожертвованием и преданной борьбой сотворили славную историю нашего народа. Амазасп Срвандзтянц, который в драматических моментах истории Армении начала XX века без какого-либо колебания с высоким чувством ответственности вступил в национально-освободительную борьбу родного народа, своей патриотичной деятельностью занимает достойное место среди этих героев. Героизм был нераздельной частью сути Амазаспа. В течение своей короткой, но бурной жизни в критические моменты он всегда вставал в первых рядах защитников своего народа. Жизненный путь Амазаспа - это бесконечная цепь борьбы, он стремился свою силу и навыки применить там, где мог принести максимальную выгоду своей родине. В этих условиях сотворилась непреклонная воля и благороднейший образ Амазаспа.

Жизнь Амазаспа неразрывно связана с самыми роковыми событиями истории нашего народа. Героический путь своей освободительной борьбы он начал с Арцаха в период армяно-татарских столкновений. В сражениях проявился врожденный военный талант молодого человека, из бывшего “ювелира и часовщика” он превратился в “командира Амазаспа”, пользовался большим авторитетом и популярностью не только в своей партии – АРФ, но и в разных слоях своего народа. Благодаря личной храбрости и патриотизму Амазасп по праву завоевал славу народного героя, которую с достоинством сохранил в течение всей своей жизни.

Военные навыки Амазаспа в большей степени проявились в годы Первой мировой войны в качестве командира 3-его добровольческого отряда, затем - бригадного командира в героических битвах за Баку, а в

последствие, в период Первой Республики Армения - уже в должности командира пограничных войск в районе Нового Баязета. Однако, прошедшему славный воинский путь герою не суждено было умереть как подобает герою, он не пал на поле сражения. После утверждения советской власти в Армении в дни массовых репрессий, организованных Армревкомом, по приказу военнаркома А. Нуридджаняна Амазасп был предательски арестован и 17 в ночь на 18 февраля 1921 года был расстрелян в центральной тюрьме Еревана и разрублен топором.

Армянский народ, как святыню предав земле прах своего героя, никогда не забыл его вдохновляющий, настраивающий на героизм образ. После смерти своих героев образы любимых воинов хранятся в народных былинах. Так произошло и с Амазаспом. Согласно свидетельству Г. Ачаряна “Армянин, живущий в глуши России”, по случаю смерти народного героя, любимого воина и видного члена партии АРФ была сочинена вдохновляющая элегия “Смерть Амазаспа”.

В течении десятилетий в условиях коммунистической тоталитарной системы имя Амазаспа было стерто со страниц истории Армении. Однако, как молча, так и в условиях преследований в памяти нашего народа хранилось и никогда не исчезало воспоминание о героическом сыне и его патриотическом деянии.

Справедливо замечено, что время рождает своих героев. Справедливо и то, что народ, в глубине сердца крепко храня их память, в течение веков крепнет и усиливается легендами, сплетенными вокруг своих достойных сынов. Не случайно, поэтому, что в годы Арцахской освободительной войны “Песнь Амазаспа” считалась одним из источников вдохновения чаяний и свободолюбивых чувств нашего народа. Это было естественно, так как в роковые моменты истории народ рождает таких воинов как Амазасп, хранит и увековечивает их имя. По этому поводу к месту в качестве обобщения привести точные, справедливые и воистину пророческие слова Г. Лазьяна, написанные еще в 1950-ые годы: **“Армянский народ всегда преклонялся перед Амазаспами, кровью которых сотворена сегодняшняя родина”**.

HAMAZASP SERVANDZTYANTS

GEVORG S. STEPANYAN

SUMMARY

Armenian national liberation movement “gave birth” to a great number of heroes who created the glorious history of our nation with their struggle and selfless devotion. One of them is Hamazasp Servandztians, a great patriot who came to continue the work of the founders of the Armenian Revolutionary Federation Party. At the dramatic moments of the 20th-century Armenian history, he harnessed himself to his nation’s struggle for survival without hesitation, with an infinite sense of responsibility. Heroism was typical to the human essence of Hamazasp. He lived a short, but prolific and turbulent life full of endless struggle for his Homeland, getting hardened as a noble military figure of immense will-power. Hamazasp’s life was an endless chain of wrestle, he sought to use his strength and energy in such a way that he could bring the most benefit to his country. In this atmosphere Hamazasp’s unyielding will and the noblest image were created. Hamazasp’s life is closely connected with the most fatal events of our history.

Hamazasp’s glorious activities go back to Artsakh, to the period of Armeno-Tatar fights (1905-1907). Naturally endowed with military skills, the young man grew from a former jeweler and watchmaker to a leader of an armed group, earning himself high popularity not only among the members of the Armenian Revolutionary Federation party, but also amidst common people in general. His courage and patriotic deeds truly made him worthy of the glory of a national hero.

Hamazasp’s commanding skills became particularly manifest during the World War I. He was the commander of the 3rd detachment of volunteers, but later, in the days of the heroic fights against Turkish and Tatar mobs in Baku, he rose to a brigade leader. During the existence of the First Republic of Armenia, Hamazasp was the commander of the border-guarding forces of Nor Bayazet.

Regretfully, the great commander who had a glorious life full of military activities was not predestined to die a hero’s honourable death. He did not sacrifice his life on the battle-field: after the Soviet take-over of Armenia, in

the days of mass violence perpetrated by the Armenian Revolutionary Committee, he was meanly arrested by A. Nurijanian, a Bolshevik and a great traitor, the People's Commissar of Military Affairs of Soviet Armenia. After 68 days spent in the prison of Yerevan, on the night of 17/18 February 1921, he was killed with an axe on Nurijanian's order...

The hero's remains were buried as sacred relics, his enthusiastic devotion and deeds remaining ever living in the hearts of his compatriot as national hero. A song «Hamazasp's death» was created in memory of the great Armenian patriot.

Hamazasp's name was consigned to oblivion during the decades of Communistic totalitarianism, although the Armenian nation never forgot him even despite persecutions.

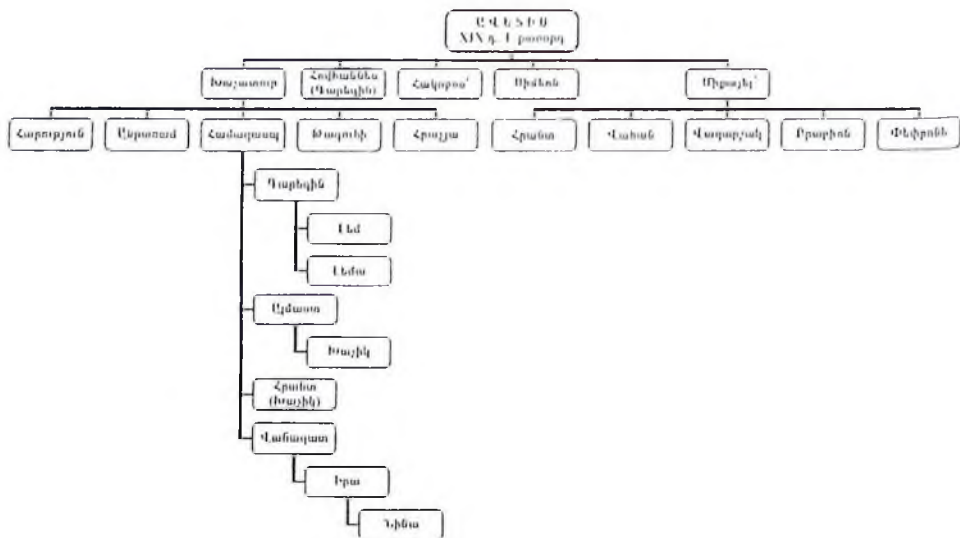
Yes, time gives birth to heroes whenever necessary, and stories of their feats impart strength and power to their nation. An eloquent proof of this is that the song dedicated to Hamazasp was again sung in the days of Artsakh's liberation struggle, expressing the nation's most sacred wishes and imbuing it with moral strength and love of freedom. This is the rule: at the crucial moments of their history, nations give birth to fighters like Hamazasp and perpetuate their names. Hamazasp was the nation's hero, his activities being highly evaluated as follows by G. Lazian in the early 1950s: **“The Armenian nation has always venerated heroes like Hamazasp, whose blood became the “cement and mortar” of today’s Armenian Homeland.”**

Indeed, the truthfulness of these words has been confirmed by history itself.

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

ՍԱՆՎՅԱՆ (ՍԱՆՎԵՆՑ)-ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑ ՏՈՀՄԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ԾՅՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 23-ի շրջերես, տե՛ս նաև Խաչատուրյան Գ., Սրվանձությանց ազգի տոհմաճառը, էջ 1-15, տե՛ս նաև Գ.ԱԹ, Գարեգին Սրվանձությանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 64, տե՛ս նաև «Ասպարեզ», Ֆրեզկո, 1958, մայիս 9, № 3637, էջ 4: Սանդյան (Սանդենց)՝ Սրվանձությանց տոհմաբանությունը, մեր ունեցած տվյալներով, հասնում է մինչև XIX դարի I-ին րառորդ:

2 Հակոբոսի և Սիմեոնի թողած ժառանգությունից առայժմ մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Վավերացրելու հանդիպում է ուսուցիչ և հասարակական գործիչ Դևոնդ Սրվանձությանցը (տե՛ս Գ.ԱԹ, Գարեգին Սրվանձությանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 61): Կարծում ենք, որ նա եղել է կամ Հակոբոսի, կամ էլ՝ Սիմեոնի որդին: Դ. Սրվանձությանցը եղել է ՀՅԴ-անդամ: Տիրապետել է ֆրանսերեն, ռուսերեն և բյուրբերեն լեզուների: 1913 թ. եղել է Վանի ռուսական հյուպատոսի քարգմանը: 1914 թ. ռուս-բուլղարական պատերազմը սկսելուն պես Վանի կոտակալ Ջեղեր քեյի հրամանով նոյեմբերին ձերբակալվել է արստրվել է Իսպանիա, որ և սպանվել է 42 տարեկան հասակում (տե՛ս «Կոհակ», Կ. Պոլիս, 1913, մարտի 27, № 11, էջ 129, տե՛ս նաև Աճմեհան Հ., Յեղափոխական Վասպուրական. 1880-1930 (Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի տասնհինգամյակին առթիվ (1915-1930), էջ 317):

3 Սիբայելի թողած ժառանգությունից տեղեկություններ են պահպանվել Հրանտի, Վահանի, Վաղարշակի, Բրաթինի և Փեփրոնի մասին: Իր տեղում նշեցինք, որ Հրանտը զբաղատ պատահարից մահացել է Շուշիում, Վաղարշակը եղել է երաժիշտ և մահացել է Ֆրեզկոյում: Վահանը եղել է ուսուցիչ և մահացել է Ջմյոտնիայում: Բրաթինի որդին՝ Լևոնը բնակվել է ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի Սանտա-Բրուզ քաղաքում, դուստրերից՝ Վարդը՝ ԱՄՆ-ի Մասաչուսեթս նահանգի Վորքսուոն քաղաքում, իսկ Ջվարթը՝ Ֆրանսիայի Նիս քաղաքում (տե՛ս Գ.ԱԹ, Գարեգին Սրվանձությանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 64):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԻ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ (1873-1921 թթ.)

1873 թ. հունվարի 5	– Վան քաղաքի Այգեստան քաղաքամասում ծնվել է Համազասպ Խաչատուրի Սրվանձտյանցը:
1880-1886 թթ.	– Սովորում է Նորաշենի քաղային նախակրթարանում:
1886 թ. սեպտեմբեր	– Ուսումը շարունակում է Երամյան վարժարանում: Սակայն ուսումը կիսատ է թողնում և Վանի շուկայում սովորում ոսկերչություն, արծաթագործություն և ժամագործություն:
1888-1889-ական թթ.	– Անդամակցում է Արմենական կուսակցությանը:
1890 թ. կեսեր	– Հեռանում է հայրենի Վանից և ուսումը շարունակում Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում:
1892 թ. մայիս	– Կ. Պոլսից տեղափոխվում և բնակություն է հաստատում Երևանում:
1892 թ. վերջ-
1893 թ. սկիզբ	– Անդամակցում է ՀՅ Դաշնակցությանը:
1899 թ.	– Երևանում ամուսնանում է Շուշանիկ Մանուկի Վանյանցի հետ:
1900 թ.	– Ծնվում է ավագ որդին՝ Գարեգինը:
1903 թ. աշուն	– Երևանից ընտանիքով տեղափոխվում և բնակություն է հաստատում Շուշիում:
1904 թ.	– Ծնվում է դուստրը՝ Ալմաստը:

1905 թ. փետրվարի 15	— Ձերբակալվում և բանտարկվում է Շուշիի բանտում, որտեղ մնում է մինչև մարտի սկզբները:
1905 թ. ապրիլի 1	— Մնվում է երկրորդ որդին՝ Հրանտը (Խաչիկ):
1905 թ. օգոստոս	— Արցախի Զինվորական մարմնի որոշմամբ նշանակվում է Խաչենի պաշտպանական ուժերի հրամանատար:
1905 թ. օգոստոսի 22	— Ասկերանի կիրճում քաթարների նկատմամբ տանում է փախլուն հաղթանակ:
1905 թ. նոյեմբերի 13-ից 1-ը դեկտեմբերի	— Արցախի ՀՅԴ Ապառաժ Կոմիտեից որպես պատգամավոր մասնակցում է Թիֆլիսում հրավիրված ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական ժողովի աշխատանքներին:
1905 թ. նոյեմբերի 20	— Թիֆլիսից շտապ կարգով հասնում է Գանձակ և ստանձնում տեղի ռազմական գործողությունների ընդհանուր հրամանատարի պաշտոնը:
1905 թ. նոյեմբերի վերջ	— Զինամթերք փոխադրելու նպատակով Գանձակից անցնում է Բաքու և կարճ ժամանակ մնում այդտեղ:
1906 թ. հունվարի սկիզբ	— Խաչենում իրավիճակը սրվելու պատճառով Գանձակից անցնում է Արցախ:
1906 թ. մարտի 28-ից 8-ը ապրիլի	— Ապառաժի Կ. Կոմիտեից որպես պատգամավոր մասնակցում է Թիֆլիսում հրավիրված ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական ժողովի աշխատանքներին:
1906 թ. նոյեմբերի վերջ	— Հայ-թաթարական ընդհարումներից հետո մեկնում է Բաքու:
1906 թ. վերջ	— Բաքվից անցնում է Կրասնովոդսկ և ձեռնամուխ լինում տեղի ՀՅԴ Կոմիտեի վերակազման աշխատանքներին:

- 1907 թ. գարուն – Կրասնովոդսկում նրա ղեկավարությամբ և անձնական մասնակցությամբ իրականացվում է խմբապետ Սիիրանի աջակից Մուշեղ Օհանյանի ահաբեկումը:
- 1907 թ. գարուն – Կուսակցական գործերով լինում է Տաշքենդում:
- 1907 թ. հուլիս – Իր խմբով լինում է Ջանգեզուրում, որտեղից անցնում է Պարսկաստան և Սալմաստ գավառի Հավթվան գյուղում մասնակցում կուսակցական գաղտնի ժողովի:
- 1907 թ. օգոստոս – Բաքվում ձերբակալվում է տեղի պահնորդական բաժանմունքի կողմից:
- 1907 թ. օգոստոսի վերջ – Բաքվից տեղափոխում են Թիֆլիս՝ Սետեխի վերջ բանտ:
- 1908 թ. մարտի սկիզբ – Սետեխի բանտից տեղափոխում են Գանձակի բանտ:
- 1910 թ. օգոստոսի վերջ – Գանձակի բանտից տեղափոխում են Ռոստովի բանտ:
- 1910 թ. սեպտեմբերի վերջ – Ռոստովի բանտից տեղափոխում են Նովոչերկասկի քաղաքային բանտ:
- 1912 թ. փետրվարի 25 – Սանկտ-Պետերբուրգի Սենատի դատական ատյանում լսվում է Համազասպի գործը:
- 1912 թ. մարտի 19 – Դատական ատյանի մեղադրական վճռով Համազասպը դատապարտվում է ցմահ աքսորի՝ Սիբիր:
- 1912 թ. վերջեր – Փախչում է արքայազնից: Ցարական ժանդարմերիայի հետապնդումներից խուսափելու նպատակով հեռանում է Ռուսական կայսրության սահմաններից. շրջագայում Եվրոպայում, լինում Հռոմ, Մարսել և Փարիզ քաղաքներում, ապա կարճ ժամանակով նաև Կ. Պոլսում:

- 1914 թ. սկզբներ (հավանաբար՝ փետրվար) — Կ. Պոլսից տեղափոխվում է Նզիպտոս և հաստատվում Ալեքսանդրիա քաղաքում:
- 1914 թ. մայիսի սկիզբ — Նզիպտոսից մեկնում է Կ. Պոլիս:
- 1914 թ. հունիսի 24 — Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ն Սուրենյանցի միջնորդությամբ և Նիկոլայ II-ի ներման հրամանով արտորդ փոխարինվում է ազատ արտորի՝ հինգ տարի ժամկետով:
- 1914 թ. հուլիսի 25-ից 17-ը օգոստոսի — Որպես Կ. Պոլսից ընտրված պատգամավոր մասնակցում է Կարինում (Էրզրում) հրավիրված ՀՅԴ. 8-րդ Ընդհանուր ժողովին:
- 1914 թ. օգոստոսի վերջեր — Ազգային Բյուրոյի հեռագրով շտապ թողնում է Կ. Պոլիսը և պարսկահայատակի անձնագրով հեռանում Թիֆլիս:
- 1914 թ. սեպտեմբերի 20-ից 31-ը հոկտեմբերի — Համազասպի հրամանատարությամբ Կաղզվանում կազմավորվում է կամավորական 3-րդ ջոկատը: Այն նախապես գործում էր գեներալ-մայոր Մ. Պրժևալսկու գորախմբի կազմում:
- 1914 թ. նոյեմբերի 1 — Կամավորական 3-րդ ջոկատը մեկնում է ռազմի դաշտ:
- 1914 թ. նոյեմբերի 6 — 3-րդ ջոկատը մտնում է գնդապետ Ալ. Կուլեբյակինի հրամանատարությամբ գործող Կարադերբենոյան գորախմբի կազմի մեջ:
- 1914 թ. նոյեմբերի 15 — Ալազյոզ գյուղի մոտ 3-րդ ջոկատը կռվի է բռնվում հակառակորդի հետ, որտեղ և ստանում է մարտական առաջին մկրտությունը:
- 1914 թ. դեկտեմբերի 25 — Կամավորական 3-րդ ջոկատը դուրս է բերվում Բաշ-գյուղի գորաջոկատի կազմից և վերակազմավորման և համալրման համար տեղափոխվում է Կաղզվան-Կարս, այնտեղից՝ Երևան:

- 1915 թ. ապրիլի սկիզբ – Քանաքեռում կամավորական 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ ջոկատներ միավորմամբ կազմվում է Արարատյան գունդը:
- 1915 թ. ապրիլի 12 – Արարատյան գունդը Քանաքեռից, Երևան-Էջմիածին-Իգդիր ճանապարհով մեկնում է ռազմադաշտ:
- 1915 թ. ապրիլի 30 – Կամավորական 3-րդ և 4-րդ ջոկատները մտնում են Բերկիր:
- 1915 թ. մայիսի 4-5-6 – Կամավորական 3-րդ ջոկատը հաջորդաբար ազատագրում է Ամյուկ բերդն ու համանուն գյուղը, ապա Խավենց, Այուր, Այանիս, Մալակասմ, Մարմետ և Զեփկ գյուղերը:
- 1915 թ. մայիսի 8 – Թուրքերից և քրդերից մաքրելով Թիմարի գավառակի լճափնյա գյուղերը Համազասպն իր ջոկատով մտնում է Վան:
- 1915 թ. մայիսի սկիզբ – Ծնվում է երրորդ որդին՝ Վանազատը:
- 1915 թ.
մայիս-հուլիսի սկիզբ – Կամավորական 3-րդ ջոկատը մասնակցում է Վանա լճի հարավային շրջանները թուրքական կանոնավոր զորքերից և քրդերից մաքրելու գործին: Ազատագրվում են Վարկունիս, Դախսմանց, Աղթամար, Մուրբ Հակոբ, Զեեմ, Թահմուշ, Սորբ, Դատվան և այլն գյուղերը:
- 1915 թ. հուլիսի կեսեր – Կամավորական 3-րդ և 4-րդ ջոկատները Խոշաբ-Խանասորի ճանապարհով նահանջում են Պարսկաստան՝ Դիլման:
- 1915 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր – Կամավորական 3-րդ ջոկատը 1-ին, 2-րդ, և 7-րդ ջոկատների հետ միասին Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի կազմում ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում մասնակցում է Վանի շրջանի վերագրավման մարտերին:

- 1916 թ. մարտի 11-ից
12-ը ապրիլի – Կամավորական 3-րդ ջոկատը ձեռնարկում է Խիզան հետախուզական արշավանքը:
- 1916 թ. մարտի 23 – Համազասպի գլխավորած ջոկատը թուրքերից և քրդերից ազատագրում է Խիզանը:
- 1916 թ. մայիսի 15 – Կամավորական 4-րդ ջոկատի հրամանատար Քեռիի մահվան առիթով Համազասպն անձամբ իր և ջոկատի խմբապետների անունից «Քեռիի հիշատակին» վերտառությամբ ցավակցական հեռագիր է հղում «Հորիզոն» օրաթերթին:
- 1916 թ. – Կամավորական ջոկատները ցրելուց հետո 3-րդ ջոկատը վերակազմավորվում է որպես 2-րդ հրաձգային գումարտակ:
- 1916 թ.
հոկտեմբերի վերջ – Թիֆլիսում ակտիվ մասնակցություն է ունենում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին զոհված կամավորների ընտանիքների օգնության կազմակերպման գործին:
- 1917 թ. – Նշանակվում է Ալաշկերտի շրջանի զինվորական ոստիկանության հրամանատար, այդ պաշտոնը վարելով մինչև ռուսական զորքերի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը լքելը:
- 1917 թ.
սեպտեմբերի 29-ից
13-ը հոկտեմբերի – Թիֆլիսում մասնակցում է Հայոց ազգային համախորհրդակցությանը:
- 1917 թ. հոկտեմբերի վերջ – Կուսակցական աշխատանքի բերումով Թիֆլիսից անցնում է Նոր Նախիջևան, այնտեղից՝ Հյուսիսային Կովկաս:
- 1917 թ. դեկտեմբերի սկիզբ – Հյուսիսային Կովկասից վերադառնում է Նոր Նախիջևան, այնտեղից՝ Բաքու:

- 1917 թ. դեկտեմբեր
1918 թ. հունվար
- Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի աջակցությամբ կազմավորում է 3000 հոգուց բաղկացած կամավորական զորախումբ:
- 1918 թ. մարտի 17 (30)
մարտի 20 (ապրիլի 2)
- Համազասպի հրամանատարությամբ գործող հայկական կամավորական գումարտակը պաշտպանում է Բաքվի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը զինված թաքարներով հարձակումներից:
- 1918 թ. ապրիլի 10-17
- Համազասպի հրամանատարությամբ գործող 2-րդ կամավորական գումարտակը Ձուբովկա-Հաջիկարուլ-Դուբալի երկաթգծի շրջակայքում լիակատար հաղթանակ է տանում Բաքվի դեմ արշավող Լ. Մադալովի զորախմբի նկատմամբ:
- 1918 թ. ապրիլի 13 (26)
- Ուսման հեղափոխական կոմիտեի և Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի համատեղ նիստի որոշմամբ՝ հայկական զորամասերը վերակազմավորվում են որպես Կարմիր բանակ: Համազասպի գումարտակները վերակազմավորվում և ամբողջապես ենթարկվում են խորհրդային իշխանությանը՝ Կարմիր բանակի 16 և 17 գումարտակներ անվան տակ: Ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում Համազասպը:
- 1918 թ. մայիսի 13
- Հեծյալ հարյուրակով և 21-րդ գումարտակի 1-ին վաշտի հետ միասին մտնում է Ղուբա և գերությունից ազատում այդտեղ մնացած փոքրաթիվ հայերի, որով և կանխվում է վերջիններիս, ինչպես նաև Ղուսար ավանում քրիստոնյա (հայ և ռուս) բնակչության նկատմամբ սպասվող կոտորածները:
- 1918 թ. մայիս
- Նշանակվում է Կովկասյան Կարմիր բանակի 3-րդ բրիգադի հրամանատար:

- 1918 թ. հունիսի 16-18 — Կարամարյանի ճակատամարտում Համազասպի զորքը ջարդում է թշնամուն: Թուրքերը 500 զոհ տալով նահանջում են մարտադաշտից:
- 1918 թ. հունիսի 27-30 — Գյոքչայի մոտ տեղի ունեցած ծանր կռիվներից հետո Համազասպի զորամասը մարտեր մղելով նահանջում է Բաքու:
- 1918 թ. օգոստոսի 2-5 — Իր զորամասով մասնակցում է Բաքվի մատույցներում (Բիրի-Հեյբաթ, Պատանդար, Սալիան) տեղի ունեցած թեժ կռիվներին:
- 1918 թ. սեպտեմբերի 15 — Բաքվի անկումից հետո Համազասպի հրամանատարությամբ գործող զորամասը դավաճանության պատճառով ուղարկվում է ոչ թե Պարսկաստան, այլ՝ Պետրոլսկ, որտեղ ընդգրկվում է Լ. Բիչերախովի զվեսավորած զորամիավորման մեջ:
- 1918 թ. հոկտեմբերի սկիզբ — Համազասպի զորաջոկատը թեժ մարտեր է մղում բոլշևիկյան զորքերի դեմ՝ Ղզլար քաղաքը գրավելու համար:
- 1918 թ. նոյեմբերի 17 — Լ. Բիչերախովի զորամիավորումների հետ միասին Համազասպն իր կամավորական վաշտով մտնում է Բաքու:
- 1919 թ. մարտի կեսեր — Բաքվից մեկնում է Թիֆլիս:
- 1919 թ. հունիսի 15 — Թիֆլիսից մեկնում է Երևան:
- 1919 թ. հուլիսի սկիզբ — Նշանակվում է Նոր Բայազետի զորամասերի հրամանատար:
- 1920 թ. դեկտեմբերի 5 — Նոր Բայազետից հեռագիր է հղում Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր զորքերի հրամանատար Դ. Կանայանին և ՌՍՖՍՀ-ի կողմից Հայաստանի զորահրամանատարության կից կոմիսար նշանակված Օ. Միլինին, որում ողջունում է Խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում:

- 1920 թ. դեկտեմբերի 11 – Երևանում դավադրաբար ձերբակալվում է ՀՍԽՀ ռազմգործողին Ավիս Նուրիջանյանի կողմից:
- 1921 թ. փետրվարի 17-ի
յուլիս 18-ի գիշեր – Երևանի կենտրոնական բանտում 68 օր անցկացնելուց հետո սպանվում է:
- 1921 թ. փետրվարի 20 – Հռաբակավորվում է «Մլեր» գերեզմանատանը (մերկայիս Կոմիտասի անվան զբոսայգու պանթեոն):

ԱՇՈՒՂ ՋԻՎԱՆՈՒ՝ ՀԱՄԱԶԱՍՊԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԵՐԳԸ¹

Հայաստանի Վասպուրական աշխարհից,
Տոսպ քաղաքից դուրս եկավ մի նոր արծվիկ,
Զչեղվեց Հայրական սուրբ ճանապարհից,
Հետեևց հորեղբոր շավիին ընթացիկ:

Հորեղբայրը գրչով, աղղու քարոզով,
Կաած ժողովրդին հոգով ու սրտով,
Սա էլ գեներ ձեռին՝ անվախ քաջագով,
Խմբեր կառավարող քաջ պատերազմիկ:

Վեհափառ Հայրիկի հոգու գավակը,
«Համով հոտով» գրքի քաջ հեղինակը,
Սրվանձտյան օջախի մեծ հիշատակը,
Գարեգինը հանգուցյալ գերերջանիկ:

Այն արծվիկը Համադասպն էր Սրվանձտյան,
Սյունյաց երկրու մեկցուկ դարձող հայության,
Ասկերանի քաջ հերոսը պատմական,
Որ բռնեկ էր հիշյալ կիրճը անսուիկ:

Բազուկները երկար, հասակը բարձր,
Ընկերի հետ վարվող, խոսքերը քաղցր,
Հեղաբարո, հանդարտ, ընդացքը ծանր,
Պատկերը դրավիչ, տեսքը գեղեցիկ:

Սյունյաց անվախ կտրիճները հավաքած,
Տալիս էր թշնամուն շատ տեղ կոտորած,
Հողեղեն էր, ոչ հրեղեն արարած,
Գաբրիելի նման ահռելի սաստիկ:

Նա չէր նեղում անղեն թուրք հարեանին,
Մարդասեր զավակը Մայր Հայաստանին,
Աչդ ունեք բռնակալ բեկին ու խանին,
Կուղեր դսպել վամբիրներուն աղտեցիկ:

¹ Աշուղ Ջիվանի, Անհայտ երգեր, էջ 372-373:

Արաքսահաս Սուրբ Սարգիսի նմանակ՝
Ամեն տեղ հասնում էր, կռվում հաջողակ,
Ամենայն բանի մեջ, ամեն ժամանակ
Հարգում, սիրում էին թե մեծ, թե սղտիկ:

Սուրբ ձեռքին, աչգր առած արյունը,
Բնավ չէր մտածում յուր կեցությունը,
Լսեց, հասավ քաջ առյուծին կորյունը,
Երբ Գանձակում բարձրացավ նոր փոթորիկ:

Գանձակում գտնված քաջերը ամեն
Ուրախացան, ունեցան նոր ապավեն,
Անմեղ մեռած խեղճ հայերու փոխարեն,
Թշնամուց կոտորեց նա կրկնապատիկ:

Յուր հոգին բուռն առավ երիտասարդը,
Ուժով վերջացրեց հայկական ջարդը,
Թերեքյամե ցեղին զսպեց քաջ մարդը,
Խիստ վախ ըզկաց թուրք խուժանը կռահիկ:

Թուրքաց Ատիգյուլի հայակեր աղան,
Յուր զիմացը տեսավ հոոր ախոյան,
Ջիւլբախի, Ջիվանչիր, Խաչեն, Ասկերան
Համազասպը խմբեր ունեն թուռցիկ:

Հայ-թուրքական կռվի լուրը երբ առավ,
Ժամագործ էր, յուր արհեստին վերջ տվավ,
Ջինվեց մեր հերոսը, ասպարեղ մտավ,
Արծրունյաց շառավիղ որպես նոր Խաչիկ:

Սեպուհ, Ֆեհրատ, Ավետիս ու քաջ Սմբատ,
Հայ ազգը ունենա ձեղ նմաններ շատ,
Հրաշք գործեց Համազասպը բազմախիստ,
Ուրախացեք, Կայծակ, Մուրադ, Անդրանիկ:

Ջիվանի, մեր քաջը մտավ ղենքի տակ,
Շատերին կյանք տվեց, եղավ օրինակ,
Ասլրի Համազասպը փառքով փառունակ,
Կյանք մաշող հոքսերը չգնան մոտիկ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 4

ՀԱՄԱՁԱՍՊ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԻ ԴԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ¹

ԹԻՎ 1

ՈՐՈՇՈՒՄ

1909 թ. մարտի 13-ից մինչև ապրիլի 20-ը Նովոգերասկի օկրուգային դատարանին կից Հատուկ կարևորություն գործերով Դատական Գնահիշի:

Բ. ԱՀԱՐԵԿԻՉ-ՄԱՐՄԻ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԱՀԱՐԵԿՉԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ.

106. Համազասպ Սուրբասյանց² (կուսակցական մականունը՝ «խմբադետ Համազասպ», «Հայոց իշխան Համազասպ») [ՀՅԴ] կուսակցության 1905 թ. նոյեմբերի 13-30-ը շրջանային ժողովի որոշումներից երեւում է, որ նա՝ որպես [ՀՅԴ] Շուշիի կենտրոնական կոմիտեի պատգամավոր, «խմբադետ Համազասպ» անունով ներկա է եղել այդ ժողովին: Նա մատնանշել է, որ իր արամադրություն տակ փամփուշտներ և դրամ չկա, և որ իր շրջանի Համար անհրաժեշտ է մինչև 600.000 փամփուշտ և 5.000 հրացան, և ծախսերի Համար՝ ոչ պակաս, քան 50.000 ռուբլի: Ինչպես երեւում է կուսակցության բյուրոյի թղթերից՝ նա անդամակցել է Շուշիի կենտրոնական կոմիտեի Զեանշիրի կոմիտեին, և 1906 թ. օգոստոսի 1-ին որպես նշյալ կոմիտեի անդամ կուսակցության բյուրոյին դրած նամակում խնդրել է «Հովսեփ»³ անունով [ՀՅԴ] անդամի կողմից իրեն գրպարանելու

¹ Համազասպ Սրվանձտյանցի դատական գործը ծանոթագրություններով հանդերձ առանց որևէ փոփոխության մերկայացվում է ըստ պատմ. գիտ. քննածու Ավագ Հարությունյանի հրապարակման (տե՛ս «ՎԷՄ», Երևան, 2010, ապրիլ-հունիս, № 2 (30), էջ 169-184):

² Այսուհետ Համազասպի իսկական լեզվական բոլոր աղավաղումները դատական գործից են:

³ Անճր պարզել չիաջողվեց:

առթիվ միջնորդական դատարան նշանակել: Նույն թվին, ինչպես նշված է նույն բյուրոյի մեկ այլ փաստաթղթում, նա եղել է [ՀՅԴ] երկրպետություն¹ կենտրոնական կոմիտեի գծով Կորյուն վարդապետի² աշխատակիցը և արդեն անվանվել է «Հայոց իշխան Համադասու»: Նա գլխավորապես եղել է Շուշիի և երկրպետություն կենտրոնական կոմիտեներին կից ահաբեկիչներին զեկավարը, և 1907 թ. նրա ղեկավարությունում անձնական մասնակցություն Կրասնովոդսկում իրականացվել է ահաբեկչություն Մուշեղ Օհանյանի³ նկատմամբ, ով մերկացրել էր «Դաշնակցության» նոր կուսակցության⁴ գործունեությունը:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 334-335: Թարգմանություն ռուսերենից:

* * *

Վերոշարադրյալի հիման վրա և հաշվի առնելով, որ Համադասու Սերվոսյանցը միանշանակ մեղադրվում է [ՀՅԴ մասնակցության գործով], որ Համադասու Սերվոսյանցը դրանից դատ մեղադրվում է սպանությունների կատարման գործում սպորանքի և մեղսակցության համար, այսինքն՝ Պատվի մասին կանոնադրության 13-րդ, 120-րդ, 1453-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցագործություններում, Որոշեցի. Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածի հիման վրա նրան որպես մեղադրյալի կալանավորել:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 342-344: Թարգմանություն ռուսերենից:

¹ Գանձակ:

² Կորյուն վարդապետ Սահակյանը 1905-1906 թթ. կարևոր դեր է կատարել Գանձակի գավառում, լիժնյան գործով մինչև 1917 թ. մայիս դատապարտվել է արսորի Իրկուտսկի մարզ: 1905-1906 թթ. արևելահայության ինքնապաշտպանությունը ղեկավարում էին նաև այլ հոգևորականներ. Նախիջևանում՝ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը, Զանգեզուրում՝ Ներսես վարդապետ Մելիք-Թանգյանը (6 տարով արսորվեց Էրիմ), Շուշիում՝ Գարեգին րախմա Հովհաննիսյանը, և ուրիշներ:

³ Մուշեղ Օհանյանը խմբավորել էր Միլիտանի աջակիցներից էր:

⁴ Նկատի ունի «Կոմկասյան մասնագիտ» հետո:

ՄՆԴԱԴՐՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մեղադրյալ Համադասող Սուրվատյանցի՝ Համաձայն Նովո-
չերկասկի օկրուգային դատարանի Հատուկ կարեւորության գոր-
ծերով Դատական Քննիչի 1909 թ. մայիսի 30-ի թ. 1209 պա-
հանջի:

1909 թ. հունիսի 3: Հարցաքննություն վայր – Ելիզավետ-
պոլի բանտ: Ելիզավետպոլի օկրուգային դատարանի Դատական
Քննիչի պաշտոնավարող Սուրվատյան Քրեական դատավարութ-
յան կանոնադրություն 403-407-րդ և 1037-րդ հոդվածներում
նշված կանոնների պահպանմամբ որպես մեղադրյալի Հար-
ցաքննեց ներքոնշվածներին, ով իրեն ներկայացված հարցերին
հետևյալ ցուցմունքներ տվեց.

Իմ անուն, հայրանուն, ազգանուն—Համադասող Խաչա-
տուրի Սիրվատյան; հանցանք կատարելու ժամանակ տարիքը—
36 տարեկան; ծննդյան վայրը և մկրտությունը—ք. Վան,
Թուրքիայում; գրանցման վայրը—ք. Երևանի քաղքենի; մշտա-
կան բնակություն վայրը—Շուշի, Ելիզավետպոլի նահանգ;
ծնունդը—օրինական; կոչումը—հարկատու; ազգությունը—հայ;
կրոնը—հայ-գրիգորյան; ինչպիսի կրթություն է ստացել—ծխա-
կան դպրոց Թուրքիայում; զբաղմունքը—ժամադործ վարպետ և
ոսկերիչ; գույքային ապահովվածությունը—աստիճանը—անձնա-
կան աշխատանք; բնտանեկան հարաբերությունները—ամուս-
նացած, երկու անչափահաս երեխաներս ապրում են իմ հետ;
քննություն տակ լինելը կամ նախկին դատվածությունը—դա-
տապարտված բանտում, հատուկ իրավունքների զրկմամբ, պա-
տիժը կրում եմ Կովկասյան ռազմա-օկրուգային դատարանի
վճռով; հատուկ նշաններ—չկան; մեղադրյալն արդյոք բա-
ցատրվում է ուսման—վատ, բացատրվում է հայերեն:

Ապա, ըստ մեղադրանքի ներկայացված հարցերին, մեղադրյալը պարզաբանեց:

Ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում այն բանում, որ պատկանելի եմ 1905-1908 թվականներից Ռուսական պետության մեջ ձևավորված հանցավոր ընկերակցությանը՝ «Դաշնակցության» հայկական հեղափոխական միությունն անվանումով կուսակցությանը, որն իր գործունեության նպատակ էր առաջադրել գործադուլների, տնտեսական, կազմակերպական և քաղաքական ահաբեկչությունների ճանապարհով և ղինված ապստամբության միջոցով բռնություններ Ռուսական պետության մեջ օրենքներով հաստատված կառավարման հիմնական ձևի փոփոխությունը և դաշնակցային, ժողովրդավարական հանրապետության հաստատման համար գոյություն ունեցող հասարակական կարգի տապալումը, որ տեղի է ունեցել 1905-1908 թթ., [և որ] նշյալ նպատակների համար իր տրամադրություն տակ Թիֆլիս քաղաքում և Ռուսական կայսրության ուրիշ քաղաքներում ուներ՝ հեղափոխական բյուրո, հատուկ հեղափոխական կենտրոնական և տեղական կոմիտեներ և ենթակոմիտեներ, խմբեր, 1905-1908 թթ. հրատարակած հակակառավարական ամսագրեր, թերթեր, թուղթիկներ՝ ղինված ապստամբության կոչերով, Ռուսական պետության մեջ հանրապետության ձևավորման համար, սարքավորումներով տպարաններ, հրազենի և սառը զենքի մեծ պահեստներ, պայթուցիկ արկեր (ռումբեր), վառոդի, ղինամիտի, փամփուշտի և այլնի մեծ պահեստներ, հեղափոխական ղինվորներ¹ հատուկ ջոկատներ, ահաբեկչական ջոկատներ՝ «Ահաբեկիչ Մարմին»-ի² խորհրդի գլխավորությամբ, որ կոմիտեների որոշումներով 1905-1908 թթ. Ռուսաստանում իրականացրել է նշյալ հանցավոր կազմակերպության համար վտանգավոր համարվող և

¹ Փաստաթղթում զինվոր բառը փակագծերում գրված է ռուսերեն՝ *зимвор*:

² Ռուսերեն տառերով հենց այսպես է գրված:

նրա կարգադրություններին ենթարկվել չցանկացող՝ ինչպես
 կառավարող իշխանության ներկայացուցիչների, այնպես և՛
 մասնավոր անձանց սպանությունների մի ամբողջ շարք, զրա-
 նից դատ [իրականացրել է] տեղական հայ բնակչության ամե-
 նամյա պարտադրված զրամահալաք՝ հանցադորձ նպատակ-
 ների համար և մահվան սպառնալիքի ներքո, առավել ևս՝ հա-
 տուկ ստիպողական մեծ զրամական շորթումներ [է կատարել]
 հարուստ անձանցից, որոնց հրաժարման գեպքում նրանց
 [սպառնացել են] սպանել, զրանից բացի ինքնազուխ կերպով
 յուրացնելով դատական իշխանության իրավասությունը՝
 իրականացնելով քրեական և քաղաքացիական գործերի
 քննություններ, և այդ գործերով իր ապօրինի դատավճիռ-
 ներն արձակելով, ընդ որում ես՝ Համազասպ Սուրվառյանցս
 [սա կրկին քննիչի կողմից ներկայացված մեղադրանքի
 տեքստն է], անդամակցելով նշյալ կուսակցությանը և նրա Ե-
 լիզավեապոլի կենտրոնական կոմիտեին, Կորյուն վարդապետի
 հետ ղեկավարել եմ կոմիտեի բոլոր գործերը, կրելով «Հայոց
 իշխան Համադասպ» մականունը, իսկ «խմբապետ Համա-
 դասպ» մականունի ներքո 1905 թ. նոյեմբերի 13-30-ը գոր-
 ծուն մասնակցություն եմ ունեցել կուսակցության շրջանա-
 յին ժողովում:

Որպես արգարացում պարզարանեմ: Ես երբեք «Դաշնակ-
 ցություն» կուսակցությանը չեմ պատկանել¹: Երբ 1905-1906
 թթ. հայերի և թաթարների միջև ընդհարումներ էին տեղի ու-
 նենում, ապա ես որպես տեղական բարքերին ու թաթարե-
 նին և հայերենին լավատեղյակ, հարգարժան հայ և թաթար
 անձանց խնդրանքով մեկնեցի Ջևանշիրի գավառ, որպեսզի
 երկու ազգերին խաղաղության մղեմ: 1905 թ. սեպտեմբերին

¹ Այս դրվագը և քնդիանրապես ՀՅԴ-ի դեմ ուղղված Համազասպի այսպես կոչված «ցուց-
 մունքները», ինչպես պարզվում է հետագա դատական նյութերից՝ կեղծված են քննիչի
 կողմից:

ևս տիֆոլ հիվանդացա և Ելիզավետպոլում բժիշկներ Ամիր-
 խանովի և Զալիևի մոտ բուժվեցի, իսկ 1905 թ. նոյեմբերի 20-
 ին ընտանիքիս մոտ Ելիզավետպոլ մեկնեցի: Չպատկանելով
 «Դաշնակցություն» կուսակցությանը՝ ես այդ կուսակցութ-
 յան ոչ մի ժողովի չէի կարող մասնակցել: Ես հետապնդելով
 իմ ժողովրդի շահերը՝ նույնիսկ հակադարձել եմ այդ կազմա-
 կերպության նպատակներին և թույլ չեմ տվել նրան հայ ժո-
 ղովրդի շրջանում իր անգեցությունը դրսևորել, ինչի համար
 և այդ կուսակցության հետ թշնամանքի մեջ էի: Նույնպես
 Թուրքիայից ծնունդով և իմ դպրոցական ընկեր Կորյունի հետ
 ես բարեկամական հարաբերությունների մեջ էի: Նա նույնիսկ
 իմ երեխաների կնքահայրն է: Ես չգիտեի, որ նա հեղափոխա-
 կան կուսակցության է պատկանել, սակայն տեսնում էի, որ
 մասնակցում է բարեգործական գործերի, անգիտեի, որ
 նաև հայ բաժանելով: Ես «Հայոց իշխան Համազասպ» և
 «Խմբապետ Համազասպ» մականուններ չեմ կրել և այդ ան-
 վանումներով ոչ մի հանցավոր կազմակերպության գործեր
 չեմ կառավարել: Ես գիտեմ, որ «Համազասպ» անուն ունեցող
 մի քանի անձինք կան, ովքեր հայ-թաթարական կոտորածի
 ժամանակ սպանությունների են մասնակցել և միգրացիայի
 անձինք պատկանել են «Դաշնակցություն» կուսակցությանը:
 Հնարավոր է, դրա համար էլ ինձ չփոթում են այդ մարդկանց
 հետ: Որպես արդարացում ավելին բացատրել չեմ կարող:
 Ցուցմունքը տրվել է հայերեն: Թարգմանել է Ելիզավետպոլի
 օկրուգային դատարանին կից դատական կատարածու Ա. Մե-
 լիքովը:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 550-551:
 Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 3

ՈՐՈՇՈՒՄ

1909 թ. հունիսի 3: Ելիզավետպոլի բանա: Ելիզավետպոլի օկրուգային դատարանի Դատական Քննիչի պաշտոնակատար Սուրովյովը Քրեական դատավարության կանոնադրության 416-րդ հոդվածի 6-րդ կետի հիման վրա և Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանի հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչի 1909 թ. մայիսի 30-ի թ. 1209 առանձին պահանջի համաձայն սույն թվին հարցաքննելով ըստ Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածի որպես մեղադրյալ Համադասակ Սուրվասյանցին, ՈՐՈՇԵՑ. Երևանի քաղքենի Համադասակ Խաչատուրի Սուրվասյանցի պատժի միջոց նշանակել կալանավորում Ելիզավետպոլի բանտում, ինչի մասին և հայտարարել նրան:

Բնագիրը Համապատասխան ասորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 551:
Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 4

ՋՆՆՄԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1909 թ. օգոստոսի 2: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչը Նովոչերկասկի Դատական պալատի Դատախազի տեղակալի և ներքոստորագրյալ ընթերակաների ներկայությամբ իրականացրեց Քրեական կանոնադրության 126-րդ հոդվածով նախատեսված հանցանքներում մեղադրվող Ելիզավետպոլի հայոց թեմական առաջնորդ Կորյուն վարդապետի մասին Կովկասյան օկրուգային դատարանի Զինվորական Դատախազի ուղարկած Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչության պետի օգնականի կատարած հետաքննության

գործի պնդումը: Ընդ որում, պնդմամբ պարզվեց հետևյալը: Այս գործը սկսվել է 1907 թ. սեպտեմբերի 12-ին և ավարտվել 1908 թ. փետրվարի 11-ին: Նրանում ընդամենը կա 209 թերթ¹:

Համապատասխան խաչատուրի Սերվատյանց—որոշակի բնակավայր չունի:

Ինձ ներկայացված հարցերին պատասխանում եմ: 1905 թ. օգոստոսին Շուշի քաղաքում հայ-թաթարական ընդհարումից հետո՝ ի թիվս այլ հարգարժան հայերի բնակչության կողմից ես սկզբում ընտրվեցի հաշտեցման, ապա ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի անդամ: Ինքնապաշտպանության այդպիսի հանձնաժողովները՝ ստեղծված մասամբ 1905 թ. վերջին, ապա մասամբ 1906 թ. սկզբին Ելիզավետպոլի ողջ նահանգում, գերազանցապես նրա խոշոր կենտրոններում, ղեկավարում էին թաթարների հարձակումներից հայ բնակչության ինքնապաշտպանության ուղղությամբ գործունեությունը: Շուշիի ինքնապաշտպանության հանձնաժողովն ինձ ուղարկել էր ղեկավարելու ինչնային ինքնապաշտպանությունը: 1906 թ. նոյեմբերին, երբ անկարգությունները, այսինքն ընդհարումները դադարեցին, ես մեկնեցի Բաքու, քանի որ Ելիզավետպոլի նահանգում մնալն ինձ համար համարում էի վտանգավոր, ի տես այն բանի, որ ինձ վրա չարացած մահմեդականները որոշել էին ինձ սպանել: Անցնելով Ելիզավետպոլի միջով՝ ես կանգ առա Կորյուն վարդապետի մոտ, ում ես լավ եմ ճանաչում մանկուց՝ ղեռես Թուրքիայից, [ու՜մ մոտ թողել էի] իմ երկու մատուցեր ասորձանակները և մեկ «նագանը»: Այդ ղեներն ինձ չէին պատկանում, այլ՝ ինձ հետ գնացող երեք երիտասարդ հայերի: Վերջիններս վախենալով ղեները ձեռքին ձերբակալվելուց՝ ինձ խնդրեցին իրենց ղեները պահպանության համար տեղավորել որևէ տեղ: Ես նրանց Կորյունին մատնանշեցի, ում անձամբ փոխանցեցի այդ երիտասարդների ջանկությունը:

¹ Այստեղ ներկայացված է միայն Համագապյուն վերաբերող հատվածը:

Բաքվում այդ ժամանակ զենք ձեռք բերելը գովար էր: Երիտասարդները ցանկանում էին այնտեղի հարուստների մոտ որպես սլաճակ և թիկնապահ ծառայություն անցնել: Նրանք ինձ խնդրեցին Կորյունին իրենց հանձնած զենքը հետ ստանալու հարցում աջակցել: Ես Կորյունին նամակ գրեցի և հանձնեցի այդ երիտասարդներից Արամ Պետրոսյանցին, ում ես միայն աղգանունով եմ ճանաչում: Ձեր կողմից ինձ ներկայացված նամակը գրված է իմ ձեռքով և իմ կողմից փոխանցված է նշյալ Պետրոսյանցին՝ Կորյունից նրան սլաճականության հանձնված զենքը հետ ստանալու համար: Ինձ հայտնի է, որ Կորյուն վարդապետը Ելիզավետպոլի ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի ղեկավարն էր, սակայն այդ հանձնաժողովում նրա գործունեության մասին ես ոչինչ չգիտեմ: Վերոնշյալ զենքը նրան սլաճականության էր հանձնված որպես իմ լավ ծանոթի, այլ ոչ թե՝ որպես ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի նախագահ: Այն մասին, որ ինքնապաշտպանության հանձնաժողովներն ենթարկվել են հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցությանը՝ ես միայն թերթերից գիտեի: Այդ հանգամանքի մասին 1906 թ. վերջին և 1907 թ. սկզբին «Մշակ» թերթից իմացա: «Դաշնակցություն» կուսակցությանը Կորյունի պատկանելության մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ, սակայն կարծում եմ, որ նա այդ կուսակցությանը չի պատկանել¹: Վերագարձել է իմ գրությունը զենքը Կորյունը թե ոչ — ինձ անհայտ է: Ով էր գտնվում Ելիզավետպոլի ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի կազմում՝ ես չգիտեմ, և այդ առթիվ ինձ ոչինչ հայտնի չէ: Հավելեմ, որ Շուշի քաղաքում բնակչության կողմից հաշտեցման հանձնաժողովի կազմում ես 1905 թ. հունիսին ընտրվեցի, իսկ ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի կազմում հայ-թաթարական կոտորածից հետո 1905 թ.

¹ Իրականում Կորյուն վարդապետն անդամակցել է ՀՅԴ-ին, իսկ Համագաստն ուղղակի փորձում է նրան գերծ պահել դատական հետապնդումներից:

օգոստոսին ինձ ընտրեցին: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:
Ներկա արձանագրությունն ինձ ընթերցված է:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 653-654: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 5

ՋՆՆՄԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1909 թ., օգոստոսի 7-10: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից Հատուկ կարևորություն գործերով Դատական Քննիչը Նովոչերկասկի Դատական սլապտի Դատախազի տեղակալի և ներքոստորագրյալ ընթերակաների ներկայությամբ իրականացրեց Ելիզավետպոլ քաղաքում «Երևան քաղաքի բնակիչ Համազասպ Խաչատուրով Սերվոնասյանցի մասին» ժամանակավոր զինվորական դատարանի գործի զննումը:

Ըստ այդմ, գննմամբ պարզվեց:

155 թերթ պարունակող այդ գործը սկսվել է 1908 թ. ապրիլի 20-ին:

Այդ գործի 4-րդ թերթում կա հետևյալ բովանդակությամբ մեղադրական ակտը.

«Երևան քաղաքի բնակիչ Համազասպ Խաչատուրով Սերվոնասյանցի մասին գործով: 1906 թ. հունիսի 19-ին ատրճանակներով և նորագույն Համակարգի ղեկավարով զինված մի քանի հարյուր հայեր՝ ղեկավար ունենալով մեկ հայի, Քեային-Քայա, Քուչնազար և Նարիշչյար վայրերում նախապես սկսեցին զնդակոծել շիխովենդցիները՝ թաթարական քոչատեղիները՝ սպանելով մեկ և վիրավորելով մի քանի թաթարի, ապա երբ քոչվորները փախան՝ գողացան վրաններից նրանց գույքը և քչեցին նրանց անասունները: Այդ դեպքը հետաքննվյալն և

¹ Թարարական քոչվոր ցեղ:

նախաքննություն կատարելու առիթ ծառայեց, ընդ որում պարզվեց հետեյալը: 1906 թ. հունիսի 19-ի առափոտյան քուշուն-ամիլյարցի և նարիչլյարցի շիխովենդցիները թաթարական քոչատեղիների վրա էյլան-թայէթիում, Քեսային-Քայա վայրի մոտ, հարձակվել են երեք խմբերով՝ ատրճանակներով և նորագույն համակարգի զենքերով գինված մոտ երեք հարյուր հեծյալ և հետիոտն հայեր, ունենալով կարմիր զրոշներ, շեփորահարներ և թմբուկներ յուրաքանչյուր խմբում, և մեկ ընդհանուր առաջնորդով՝ Երևանի բնակիչ Համադասալ Սերվոնտայանցը: Մոտենալով այդ քոչատեղիներին՝ հայերը նախապես սկսեցին զրանք համադարկով գնդակոծել, ապա հետո, երբ թաթար քոչվորներն իրենց ընտանիքներով վախից ցրվեցին, թաքնվելով մերձակա ժայռերի սարերում, նրանց գուլքը վրաններից գողացան և շատ անասուններ փախցրեցին: Հայերի կրակով սպանվեց Քոշուն-Ամիլյար գյուղի մի բնակիչ, վիրավորվեց Նարիչլյար գյուղից մեկը և Նայիրլի գյուղից երկուսը: Դրանից դատ գերվեց մեկը: Հայերը թալանելով Նարիչլյարի և Շիխովենդի քոչատեղիները՝ սկսեցին քշել անասուններին: Զինված քուլթուրլինցիների հետ փոխհրաձգության ժամանակ սպանվել է վերոհիշյալ խմբերից մեկի առաջնորդը, շեփորահարը և ևս մեկ հայ, սակայն շուտով հայերը թալանված գուլքով և անասուններով ուղղվեցին Նարիչլյարի ձմեռատեղի, ապա հետապնդումից թաքնվեցին անտառում: Այդ հարձակման ժամանակ հայերի կողմից փախցվեց 829 գլուխ եղջերավոր անասուն, 400 ոչխար, 22 ձի, և վրաններից տարան տարբեր տնային իրեր՝ տուժողների գնահատմամբ շուրջ 5.000 ռուբլի գումար և փողով 70 ռուբլու, իսկ ընդհանուր առմամբ նույն գնահատմամբ՝ 43.377 ռուբլի արժեքի¹: Բաղձաթիվ վկաների [թաթարներ և ուսուսիրկաններ] ցուցմունքների համաձայն հայերի առաջնորդը և-

¹ Ակնհայտորեն դատական մարմիններն անհասկանալի և սխալ հաշվարկ են կատարել:

զիւ է հանրահայտ Համագաստը, ում ճանաչել են Համադաստ
կազմատուրով Սերվանաստյանի (նույն ինքը Սերվանաստյանց)
լուսանկարչական քարտով, ով հայկական գիրքերից ոտքի է
կանգնել և ցանկանալով վախ սփռել թաթարների վրա՝ նրանց
ասել է. «Ինչ եք քիթներդ խոթում այստեղ, չեք տեսնում, որ
այս գիրքը գրադեցված է իմ Համագաստի կողմից»։ Նա ունեցել
է մատուցել համակարգի գենք և փամփուլաւորութիւնով բաճկոն¹։ Նա
հարձակումից առաջ ժամանել է թաթարների գյուղ և բնակիչ-
ներին խորհուրդ տվել հայերի հետ չվիճել և նրանց վրա չհար-
ձակվել։ Որպես մեղադրյալ հարցաքննված Համագաստ Սերվո-
նաստյանցն իրեն մեղավոր չի ճանաչել և բացատրել է, որ 1905
թ. նա ոչ մի ավագակախումք չի կազմակերպել, իսկ հայ-թաթա-
րական սնկարգութիւնների ժամանակ Շուշիում կազմակերպ-
վել է ինքնապաշտպանութիւն։ Հարձակման օրը հունիսի 19-ին
գտնվել է Շուշիի գավառի Խաչեն գյուղում, որտեղ թաթարների
հետ խաղաղ բանակցութիւններ է վարել։ Նշյալ մեղադրյալի
վրա գործում գրաւոր տվյալներ չկա։

Վերոշարադրյալի հիման վրա Երևան քաղաքի բնակիչ
Համագաստ Սերվանոստյանցը (նույն ինքը Սերվանաստյան) մե-
ղադրվում է.

1. Այն բանում, որ 1905 թ. ռազմական դրության մեջ
գտնվող Ելիզավետպոլի նահանգի Զեանշիրի գավառում սաղ-
րանքի կատարման և թաթարներից գույքի բացահայտ գողաց-
ման նպատակով կազմակերպել է նորագույն ղեկներով և ատր-
ճանակներով զինված մի քանի հետեակ և հեծյալ հայերից
կազմված ավագակախումք։ Պատիժը նախատեսված է քրեական
կանոնադրության 13-րդ և 924-րդ հոդվածներով։

2. Այն բանում, որ ի կատարումն վերոհիշյալ ավագա-
կախմբի նպատակադրումների՝ նա 1906 թ. հունիսի 19-ի առա-

¹ Նկատի ունի այսպես կոչված «պատրոնդաշը»։

փոստյան Զեանշիրի գավառի Քեային-Քայա և Քոշուն-Ամիլ-
յար վայրերում բացահայտ հարձակվել է թաթարական քոչա-
տեղիների վրա, շրջապատել նրանց և քոչվորների վրա սար-
սափ սիրելու և նրանց գույքին հեշտ տիրանալու նպատակով
նախապես ռմբակոծելով այդ քոչատեղիները՝ սպանել է մի
թաթարի, վիրավորել երեքի, ապա գերել մեկի, սեփականաց-
ման նպատակով քոչվորներին պատկանող գույքից բացահայտ
ուժով զավթել 829 զլուխ եղջերավոր անասուն, 400 ոչխար, 22
ձի, 70.000 ռուբլի փող և տարբեր անային իրեր՝ ընդհանուր
առմամբ 43.377 ռուբլի գումարի, որից հետո զոդոնով թաքն-
վել է: Պատիժը նախատեսված է քրեական կանոնադրությա-
ն 1627-րդ, 1629-րդ, 1632-րդ, 1633-րդ, 1634-րդ հոդվածներով:

Երեք նշյալ զանցանքների համար Երևան քաղաքի բնա-
կիչ Համադասպ Խաչատուրով Սերվանոսյանցը (նույն ինքը
Սերվանոսսոյան) 1892 թ. հրատարակված օրենքների հավա-
քածուի 2-րդ հատորի 23-րդ հոդվածի 19-րդ հավելվածի հի-
ման վրա Ելիզավետպոլի ժամանակավոր նահանգապետի կող-
մից հանձնվել է Կովկասյան ռազմական օկրուգային դատա-
րանին: Մեղադրական ակտը կազմվել է 1907 թ. հոկտեմբերի
20-ին Ելիզավետպոլ քաղաքում: Ռազմական Դատախազի օգ-
նական կապիտան Սոկոլսկի»:

Այդ գործի 125-րդ թերթում կա Ելիզավետպոլ քաղաքում
ժամանակավոր Ռազմական դատարանի 1909թ. փետրվարի 23-
ի վճիռ: Այդ վճռից երևում է, որ Երևան քաղաքի բնակիչ Հա-
մադասպ Սերվանոսյանցը (նույն ինքը Սերվանոսսոյան) Պատժի
մասին կանոնադրության 269-րդ հոդվածի 2-րդ կետի համա-
ձայն մեկ տարի ժամկետով դատապարտվել է ուղղիչ կալանա-
վորման բաժանմունք հանձնման՝ անձնապես ըստ սեփակա-
նության կամ կոչման նրան շնորհված հատուկ բոլոր իրա-
վունքների ու արտոնությունների զրկմամբ:

Սույն գործի 50-րդ էջում առկա է մեղադրյալ Համադասյալ Խաչատուրով Սերվանաստյանի հարցաքննության արձանագրությունը, որից պարզվում է, որ մեղադրյալ Սերվանաստյանը իրեն մեղավոր չի ճանաչել:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 668-669, 675:
Թարգմանություն ուսերենից:

ԹԻՎ 6

ՄԵՂԱԴՐՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1910 թ. Հոկտեմբերի 25: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարեւորության գործերով Դատական Քննիչը Քրեական դատավարության կանոնադրության 403-405-րդ հոդվածների հիման վրա որպես մեղադրյալ հարցաքննեց ներքոսկսված յալին և նա ցուցմունք տվեց.

Համադասյալ Խաչատուրով Սուրվասյանց — լրացուցիչ ցուցմունք եմ տալիս:

«Հարգարժան Սուրբ Հայր»-ի անունով հղված ընթերցված հայերեն նամակում՝ գտնված ինչպես Դուք՝ Դատական Քննիչ, ասում եք, Թիֆլիսում 1906 թ. Հոկտեմբերի 25-ին, Կորյունի շտաբի կազմում «Դաշնակցություն» կուսակցությունից մտած անձանց ցանկում նշվում է «Իշխան Համադասյալ» անունով մեկը: Հայտարարում եմ, որ նման նամակ ինձ վերաբերվել չի կարող, քանի որ ես այդպիսի մականուն երբեք չեմ կրել: Ձեր կողմից ներկայացված հայերեն նամակում՝ գտնված ինչպես Դուք՝ Դատական Քննիչ, ասում եք, վարդապետ Կորյունի մոտ Ելիզավետպոլ քաղաքում, 1907 թ. օգոստոսին վարդապետ Կորյուն Սահակյանի անունով «Քո Համադասյալ» ստորագրությամբ, նազան ատրճանակ ուղարկելու մասին—իմ կողմից չի գրված, և այդ առթիվ ես հայտարարում եմ, որ հայ-թաթարական ընդհա-

րուժները ժամանակ ու իրենց ընտանիքների պաշտպանություն համար Բաքվից եկած Վանք և Դավչանլու գյուղերում գտնվող հայերը բերել էին Բաքվի իրենց տներերին պատկանող ատրճանակները: Այդ ընդհարումների ավարտից հետո այդ անձինք պետք է գնալին Բաքու իրենց ծառայություն վայրերը: Նրանք էին Արտեմ Բոգդանի Երեմյանը և Լևոն Մելիք-Նուբարյանը¹: Նրանք պետք է իրենց հետ զենքերը վերցնեին, որպեսզի վերադարձնեն տներին, սակայն ռազմական գրություն պատճառով նրանք դա չկարողացան անել: Նրանք ցանկանում էին զենքը որևէ վստահելի անձի մոտ պահպանության թողնել և այդ հարցով ինձ դիմեցին, քանզի ևս Կորյուն վարդապետի համաքաղաքացին էի: Երկուսս էլ Վան քաղաքից էինք, դրանից զատ՝ Կորյուն վարդապետն իմ քավորն է: Ես նախազգուշացրեցի Կորյուն վարդապետին, որ նրան պահպանություն համար նշյալ անձինք ատրճանակներ կրեբեն, ինչին նա համաձայնվեց: Այդ անձինք զենքը Կորյուն վարդապետի մոտ տարան: Որոշ ժամանակ անց Երեմյանցն այդ ատրճանակները վերցնելու համար զիմեց ինձ: Ես նշյալ գրությունը Կորյուն վարդապետին գրեցի: Բանվոր Երեմյանցը տարավ այն և ստացավ նրա մոտ պահպանվող ատրճանակները, որոնք Երեմյանցին Բաքվում նենդաշորթներից պաշտպանվելու համար էին անհրաժեշտ²:

Ինձ ներկայացված և իմ կողմից ընթերցված հայերեն նամակը՝ գտնված ինչպես Դուք՝ Դատական Դննիչ, ասում եք, նույն Եղիգարովի³ մոտ, «Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Զեանչիբի ինքնապաշտպանության մարմին» ստորագրությամբ, 1906 թ. օգոստոսի 1-ին Զեանչի-

¹ Ալեհայտ է, որ նշյալ անձինք Բաքվի Հ Յ Դ կոմիտեից ուղարկվել էին հայության ինքնապաշտպանությանը մասնակցելու համար: Համազասպը նրանց դատական հետապնդումից զերծ պահելու համար՝ նրանց գործունեությունն անձնական հենքի վրա է ներկայացնում:

² Ալեյի ճիշտ՝ հայության ինքնապաշտպանության համար:

³ Սարգիս (Սերգեյ) Փաշոյի (Պողոսի) Եղիգարյանը կուսակցական գործիչ էր, գրադվում էր Թիֆլիսի «Հրամես» տպարանում ՀՅԴ գրականություն հրատարակելով: Ձերբակալվել է լիժնյան գործով:

րից «Ընկերներ»-ի անունով—իմ կողմից չի գրված և ինձ հետ ոչ մի առնչություն չունի: Այդ նամակի առթիվ ես դատարանում բացատրություն կտամ, բնդ որում «Համագառակ» ստորագրությունն այդ նամակում կեղծված է: Ձեր կողմից ներկայացված հայերեն հիմնականները՝ գտնված, ինչպես Դուք՝ Դատական Քննիչ, ասում եք, Շուշի քաղաքում, Հակոբովներին տանը, «Համագառակ» ստորագրությամբ, «Վարդանի» անունով, իմ կողմից չեն գրված և ինձ հետ ոչ մի առնչություն չունեն: Վարդանի անձն ինձ հայտնի է, բայց նրա անունն աղբա-նունը չգիտեմ¹: Վարդանը Ղարաբաղի շրջանում թաթարներից հայերի ինքնապաշտպանությունից ղեկավարն էր:

Կարդացված է: Հավելում եմ: Խնդրում եմ ինձ տրամադ-րել «Դաշնակցություն» կուսակցությանն իմ պատկանելությ-յան մեղադրման գործի պատճենը:

Ստորագրություն – հայերեն:
Երվվյալ քարգմանիչ Նադիրաձե
Դատական Քննիչ Ն. Լիթին
Պալատի Դատախազի տեղակալ Ակսակով

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4214-4215:
Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 7

ՈՐՈՇՈՒՄ

1911 թ. փետրվարի 11-ից մինչև 24-ը: Քաղաք Նովոչեբ-կաակ:

Նովոչեբկաակի օկրուգային դատարանի Հատուկ կարևո-րությամբ գործերով Դատական Քննիչը դիտարկելով հայ հեղա-փոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության գործով իր կա-տարած նախաքննությունը՝ ԳՏԱՎ.

¹ Վարդանին իրեն նվազ ծանոթ համարելով՝ Համագառակը ձգտել է նրան գերծ պահել դա-տական հետապնդումից:

Որ ներքոսանվանյալ մեղադրյալները՝ սույն գործով ներկայացված Քրեական դատավարության կանոնադրության 448-րդ և 476-րդ հոդվածների հիման վրա, նախաքննությամբ արեւ են հետեյալ հայտարարությունները.

30. Համազասպ Սերվոսյանց.

Հնարավորութիւն տալ մեկ անգամ էլ ծանոթանալ վերադրվող փաստաթղթերին և համեմատել թարգմանություններին հետ, որպեսզի տան սպառիչ բացատրություններ:

Մինչև քննչական նյութի և ընդդիր փաստաթղթերի հետ ծանոթանալն ավելին հավելել չեմ կարող:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, քր. 4460: Թարգմանություն ուսերենից:

* * *

Մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցի կողմից.

Վկաներ Միհրանի, Ալեքսանդր Միխայլովի (ըստ երեւոյթին Միքայելյան) և Պետիչի առթիւ կարող եմ հայտարարել, որ առաջին երկուսի առնչությամբ և վարչակազմի և դատարանի¹ կողմից հաստատվել է, որ նրանք նենգաշորթներ են:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, քր. 4476: Թարգմանություն ուսերենից:

ԹԻՎ 8

ՈՐՈՇՈՒՄ

1911 թ. փետրվարի 11-24: Քաղաք Նովոչերկասկ: Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանի հատուկ կարեւորության գործերով Դատական Քննիչը ԳՏԱՎ, որ ներքոսանվանյալ մեղադրյալը Քրեական դատավարության կանոնադրության 448-րդ և 476-րդ հոդվածների համաձայն ներկայացված սույն գործի նախաքննությամբ կատարել է հետեյալ հայտարարությունները.

¹ Նկատի ունի ցարական:

1. Կրկին ծանոթացնել քննչական նյութին:

2. Կրկին ծանոթացնել իրեն վերադարձող փաստաթղթերին և դրանք թարգմանությունների հետ համեմատել, որպեսզի հետագայում պարզաբանում տա:

3. Ելիզավետպոլ քաղաքում Դատական Քննիչ Սոլովյովի կողմից 1909 թ. հունիսին թարգմանչի միջոցով հարցաքննութ-
յան ժամանակ Սերվոսյանցին հարց էր տրվել Ելիզավետպոլում
1905 թ. նոյեմբերի 18-30-ին «Դաշնակցություն» կուսակցութ-
յան շրջանային ժողովին նրա մասնակցության առնչությամբ,
սակայն ընթերցման ժամանակ պարզվել է, որ այդ ժողովը տե-
ղի է ունեցել Թիֆլիս քաղաքում: Ճիշտ այդպես Դատական
Քննիչ Սոլովյովի կողմից գրառված է, որ Սերվոսյանցը ասել է,
թե դեմ է եղել «Դաշնակցություն» կուսակցությանը, բայց նա
այդպիսի բան չի հայտարարել, քանզի Սերվոսյանցը դեմ չէր
«Դաշնակցություն» կուսակցությանը, այլև նույնիսկ 1905 և
1906 թվերին հայ-թաթարական ընդհարումներում նրա դերը
նկատի առնելով՝ կուսակցությանը վերաբերվել է մեծ հար-
գանքով:

4. Որպես հաստատում այն բանի, որ Դատական Քննիչ
Սոլովյովը Սերվոսյանցին հարցաքննել է հայերեն լեզվին ան-
ծանոթ թարգմանչի միջոցով՝ ինքը խնդրում է այն բանի վրա
ուշադրություն դարձնել, որ թարգմանչի թեւադրանքի ներքո
իր կողմից գրված նամակում, բնագիր հայերեն նամակի տեքս-
տին չի համապատասխանում:

5. Քանի որ մեղադրման նպատակներով Դատական
Քննիչի կողմից նպատակահարմար է գտնվել հայ ժողովրդի և
հայ եկեղեցու բնութագրումն ընդհանրացնել էջմիածնի հայ-
կական սինոդի նախկին դատախազ Ֆրենկելի հաղորդման հի-
ման վրա՝ Սերվոսյանցը խնդրում է հայ ժողովրդի բնութագր-

ման համար սուլյն գործին կցել Կովկասի փոխարքայի հետ արքայազն Նապոլեոնի ողջ զբաղվածությունը:

6. Որպես հաստատում այն բանի, որ թաթարները զինված էին ամենից կատարելագործված զենքով, իսկ հայերը կառավարության վրա հույս դնելով՝ նման լուրջ պայքարի սրատրատո չէին և վատ էին զինված, որ մարտական փամփուռաները, որոնց հաշիվը Դատական Բննիչի կողմից հասցվում է տասնյակ հազարների՝ նպատակաուղղված էին թաթարների դեմ պայքարի համար, հայտարարում է հետևյալը: Շուշիի երկրորդ կոտորածի տաս օրերի ընթացքում հայերի կողմից ծախսվել է 310.000 փամփուռ, որ թաթարները՝ ինչպես հազար տարի առաջ, այնպես էլ այժմ՝ մնացել են նույն անկիրթ ազգը, և որ թաթարական խաժամովին փազանդութունների մեջ չի կարելի կասկածել՝ Սերվոյանցը ներկա գործին կցելու համար կներկայացնի Ալիբեգովի «Արյունոտ օրեր Ելիզավետպոլում» գրքույկը¹:

7. Որպես ապացույց այն բանի, որ բոլոր խորհրդակցությունները և ժողովները, որտեղ խոսվել է ինքնապաշտպանության տնտեսական հարցերի և կարիքների մասին՝ լեգալ էին, և որ 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կոտորածների ժամանակահատվածում «Դաշնակցութուն» կուսակցության գործունեութունը միանգամայն լեգալ էր՝ առաջարկում է. Ա. Կցել ներկա գործին հայ-թաթարական կոտորածների ժամանակ կառավարական պետական անձանց և հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների գրադրությունը: Բ. Ուշադրություն դարձնել այն բանի վրա, որ չնայած սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության² հակակառավարական ծրագրի Կովկասի փոխարքային հայտնի լինելուն՝ Կովկասի փոխարքա կոմս Ի. Վորոնցով-

¹ Նկատի ունի հետևյալ գիրքը. **Алибегов И.**, Елисаветопольские кровавые дни перед судом общества. Зарвавшиеся "публицист" и его общественные сподвижники.- Тифлис: К. П. Козловский, 1906, 181 с.

² Նկատի ունի վրաց սոցիալ-դեմոկրատներին:

Դաշկույր¹ հայ-թաթարական կոտորածի ծագման առթիվ գիմել էր սոցիալ-դեմոկրատների ներկայացուցիչ Ռամիշվիլեն², և անկարգությունները կանխելու համար նրան 500 պետական բերդանկա³ հանձնել: Ընդ որում, սոցիալ-դեմոկրատները թեքի վրա իրենց նշանով, գաշնակցականները իրենց կուսակցական նշանով — սպիտակ կտավի վրա, և այլն, քաղաքում գինված գրոսնում էին, և նրանց չէին ձերբակալում, իսկ առանց կուսակցական նշանների գինված անձանց գինվորներն անմիջապես ձերբակալում էին, և այդ ամենը տեղի էր ունենում փոխարքայի օգնականներ գեներալներ Շիրինկինի և Մալամայի աչքի առջև: Ապա, Ելիզավետպոլում 1905 թ. նոյեմբերի 28-ին ինքնասպան գինվորի թագման ծեսին զերեզմանոցում ներկա էին սպաները և գինվորները⁴, գեներալ Ֆլեյշերի գլխավորությամբ գինվորական երզնախումբը, ում կողքով տանում էին «Դաշնակցության» դրոշը «Մահ կամ ազատություն» մակագրությամբ, և քայլում էին այդ կուսակցության 400 գինված գինվոր: Այդ թագման թափորը լուսանկարվել է, և լուսանկարը Սերվոսյանցը գործին կցելու համար կներկայացնի: Գ. Սուլյն գործին կցել հայ-թաթարական կոտորածների հարցի առթիվ 1906 թ. փետրվարին Կովկասի փոխարքայի պալատում նրա օգնական Մալամայի նախագահությամբ տեղի ունեցած համագումարի որոշումները, քանի որ նշյալ համագումարի բանաձևերում պարզաբանվում է «Դաշնակցության» մանրամասն դերը՝ որպես ոչ միայն ռուսական կառավարության ոչ ակտիվ հակառակորդի, այլև նույնիսկ՝ այն պարտականությունների կատարողի, որ ընկած էր ռուսական կառավարության վրա:

¹ Վորոնցով-Դաշկով Իլյարիոն (1837, Ս. Պետերբուրգ–1916, Ալուկլա) - ռուս պետական գործիչ: 1905-1915թթ. եղել է Կովկասի փոխարքա:

² Նոյ Ռամիշվիլին հետապնդում դարձավ Վրացական հանրապետության առաջին վարչապետը:

³ Հրացանի տեսակ:

⁴ Նկատի ունի ցարական:

8. Թիֆլիսում 1905 թ. նոյեմբերի 13-30-ին գումարված շրջանային ժողովի առնչությամբ Սերվոսյանցը հավաստում է, որ ինչ-որ անհայտ անձի հետ եղել է ինչ-որ ժողովում, որտեղ գտնվել են հոգևորականներ, վաճառականներ, և որ Սերվոսյանցն այդ ժողովում ասել է այն ամենը, ինչ ասկա է ներկա գործում գտնվող «Դաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովի արձանագրության մեջ, սակայն նրան անհայտ էր, որ դա եղել է «Դաշնակցություն» կուսակցության նիստը, ընդ որում նա ներկա է եղել մինչև նոյեմբերի 16-ը, և ըստ նրա այնտեղ ոչ մի հակակառուվարական բան տեղի չի ունեցել և չի ասվել: 1905 թ. նոյեմբերի 17-ին Սերվոսյանցը Ջրեկանի և Արարատյանցի հետ մեկնել է Ելիզավետպոլ, և միջնորդում է իր այդ մեկնման մասին հարցաքննել Ջրեկանին և Արարատյանցին:

9. Եգիպտոսի մոտ գտնված «Համադասսպ» ստորագրությամբ 1906 թ. օգոստոսի 1-ի Զևանչիրից նամակը Սերվոսյանցի կողմից չի զբված, այլ միայն նրա կողմից ստորագրված է «Հանուն Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Զևանչիրի ինքնապաշտպանության մարմնի, Համադասսպ», այլ ոչ թե «Դաշնակցություն» կուսակցության Զևանչիրի կոմիտեի անդամ», ինչպես Սերվոսյանցն անվանվում է Դատական Քննիչի կողմից: Առավել ևս, որ Զևանչիրի վավառում ոչ մի հեղափոխական կոմիտե գոյություն չի ունեցել, իսկ որպես նշյալ վավառում որևիցե հեղափոխական կոմիտեի լրիվ բացակայության հաստատում — հարցաքննել Զանգիբերին, Պողոս Տեր-Սարգիսովին, Զախարբեկովին, Աբրահամ Զալալովին, Աթաբեկ Զալալովին և Բախչի Յուզբաշևին, որոնք նույնպես կապացուցեն, որ Համադասսպ Սերվոսյանցն ոչ մի հեղափոխական գործի չի մասնակցել, այլ նրա ողջ գործունեությունը միայն ինքնապաշտպանությանն է նվիրված եղել:

10. Շուշիի պահեստում Համազասպ Սերվոսյանցի ստորագրությամբ գտնված նամակների առնչությամբ նա հայտարարում է, որ թեպետ իր կողմից այդպիսի նամակներ են գրվել, սակայն նա կազակների վրա հարձակվելու մտադրություն չի ունեցել, ինչպես պահանջում էր հայ ժողովուրդը¹, այլ միայն ցանկացել է կանխել նմանատիպ հարձակումը, և այդպիսի նամակ իր կողմից Գրիգոր Քալանթարովի միջոցով փոխանցվել է ինքնապաշտպանություն գլխավոր պետ Վարդանին հանձնելու համար, ինչի առթիվ միջնորդում Գրիգոր Քալանթարովին հարցաքննել:

11. Որ եղիգարովի մաս 12-13 հարգախոսվեցիների ստորագրություներով գտնված նամակում Համազասպ Սերվոսյանցի անունը հիշատակվում է նրա համար վիրավորական խմաստով՝ «իշխան Համազասպ» անվան տակ — հարցաքննել Չարգախուս գյուղի բնակիչներին առ այն, թե լսել է արդյոք նրանցից որևէ մեկը, որ Համազասպ Սերվոսյանցն իրեն երբևիցէ անվանած լինի «իշխան Համազասպ», ինչպես նաև որպես հաստատում այն բանի, որ այդ նամակն սրպես անստորագիր՝ ոչ մի նշանակություն չունի, կցել Կորյուն վարդապետի զինվորական դատարանի կողմից կազմված մեղադրական գործին:

12. Վեհեր Միհրանի, Ալեքսանդր Միխայլովի (Ալեքսանդր Միքայելյանց), Եզորովի և Պեստիչի ցուցմունքների առթիվ [Հ. Սրվանձոյանցը] հայտարարում է, որ առաջին երկուսի առնչությամբ և դատարանի և վարչակազմի կողմից հաստատվել է, որ նրանք նենդադուլներ են, իսկ վերջին երկուսի ցուցմունքներն իրականությունը չեն համապատասխանում:

13. Հանձնել գործից պատճեններ:

14. Կատարել այն 240 փաստաթղթերի թարգմանությունը, որոնք թարգմանված չեն և որոնք միգուցե կարող են «Դաշ-

¹ Փաստաթղթում րառացի այսպես է:

նակցություն» կուսակցության մեջ իր չմասնակցությունը հաստատել, քանզի քննչական վարույթում ասված է, որ գտնված է 946, մինչդեռ թարգմանված է միայն 664 փաստաթուղթ:

15. Մինչև քննչական նյութի բնօրինակ փաստաթղթերի հետ նոր ծանոթացումը՝ հավելելու ոչ մի բան չունի:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4419-4421:
Թարգմանություն ռուսերենից:

* * *

Մեղադրյալ Համադասալ Սերվոսյանցի վիտոդություններն այն մասին.

1. Որ ելիզավետյուլ քաղաքում 1909 թ. հունիսին ներկա գործով Դատական Քննիչ Սուլովյովի կողմից թարգմանչի միջոցով հարցաքննության ժամանակ հարց է տրվել — մասնակցել է արդյոք մեղադրյալ Համադասալ Սերվոսյանցը 1905 թ. նոյեմբերի 18-30-ին ելիզավետյուլ քաղաքում «Դաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովին, սակայն քննչական նյութի ընթերցման ժամանակ պարզվել է, որ այդ ժողովը տեղի է ունեցել Թիֆլիսում:

2. Որ թարգմանիչը, ում միջոցով իրեն հարցաքննել է Դատական Քննիչ Սուլովյովը, բացարձակապես ծանոթ է էր հայերենին, քանի որ Սերվոսյանցի կողմից թարգմանչի թեւաբան ներքո էր գրվել ձեռագիրը, որի տեքստը հայերեն բնագիր նամակի տեքստին չի համապատասխանում: Բացի դրանից, հարցաքննության ժամանակ Սերվոսյանցի կողմից Դատական Քննիչ Սուլովյովին իբր ասվել է, որ ինքը հեղափոխական գործունեության անընդունակ և անպատրաստ է, մասնավորապես «Դաշնակցություն» կուսակցությանը անդամակցելու համար, որին Սերվոսյանցը վերաբերվել է հարգանքով ի տես 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումներում նրա դերակատարութ-

յան, իսկ Դատական Քննիչ Սուրվյոյի կողմից գրված է, որ իբր Սերվոսյանցը դեմ էր «Դաշնակցություն» կուսակցությանը:

3. Որ թաթարները գինված էին ամենից նոր արտադրության զենքերով, իսկ հայերը պատրաստված չլինելով և կառավարության օգնությանը հուսալով՝ ոչ միայն թաթարների դեմ պայքարի պատրաստ չէին, այլև նույնիսկ՝ վատ էին զինված:

4. Որ մեղադրման նպատակով քննության ընթացքում հարմար է գտնվել հայ ժողովրդի և հայ եկեղեցու բնութագիրը նախկին դատախազ Ֆրենկելի հաղորդման հիման վրա ներկայացնել, ինչի հետևանքով Սերվոսյանցը խնդրում է հայ ժողովրդի բնութագրման համար ներկա գործին կցել Կովկասի փոխարքայի հետ արքայազն Նապոլեոնի ողջ գրադրությունը:

5. Որ Եղիզարովի մոտ գտնված 1906 թ. օգոստոսի 1-ի Զեանչիրից «Համազասպ» ստորագրությամբ նամակը գրել է Սերվոսյանցը, սակայն իր կողմից միայն ստորագրված բնագրի վրա կա այսպիսի ստորագրություն. «Հանուն Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Զեանչիրի ինքնապաշտպանության մարմնի, Համազասպ», այլ ոչ թե «Դաշնակցություն» կուսակցության Զեանչիրի կոմիտեի անդամ», ինչպես անվանում է Դատական Քննիչը: Դրա համար էլ որպես Զեանչիրի գավառում երեւիցե հեղափոխական կոմիտեի բացակայության և այդ գավառում որեւիցե մեկի կողմից ոչ մի հեղափոխական գործունեության չգրանցման ապացույց, ինչպես նաև ոչ մի հեղափոխական կուսակցության մեղադրյալ Սերվոսյանցի չմասնակցելու առթիվ՝ նա միջնորդում է նշյալ վկաների հարցաքննության մասին:

6. Որ զենքի և ռումբերի Շուշիի պահեստում «Համազասպ» ստորագրությամբ գտնված նամակները Սերվոսյանցի կողմից Վարդանի անունով գրված են միայն կազակների վրա հարձակվելու հայ ժողովրդի պահանջների, և ոչ թե հարձակում կատարելու Սերվոսյանցի ցանկության առթիվ: Հարձակման

կանխարգելման նպատակով Սերվոսյանցի կողմից այդպիսի նամակ Վարդանին որպես ինքնապաշտպանություն ղեկավարի է գրվել: Այդ նամակը Վարդանին հանձնելու համար փոխանցվել է Գրիգոր Քալանթարովի միջոցով, ում և միջնորդում է այդ առթիվ հարցաքննել:

Սակայն, մեղադրյալի այս բոլոր դիտողություններն իրականությունը չեն համապատասխանում, այլ միայն վկայում են իր ցուցմունքները ձևափոխելու նրա ընդունակությունն՝ կախված այս կամ այն պայմաններից, որոնք նա իր համար առավել ձեռնառու է համարում, որպեսզի ինչ-որ կերպ իրենից շեղի որևէ հեղափոխական կուսակցություն զործունեություն մասնակցելու մեղադրանքը՝ հղում անելով նմանաբնույթ դործերի իր անընդունակությունը, քանի որ.

Առաջին, 1909 թ. հունիսի 3-ին Դատական Քննիչ Սուրովյովի կողմից մեղադրյալ Սերվոսյանցի հարցաքննությունն արձանագրության մեջ նույնիսկ փոքր հիշատակում չկա, որ Քննիչի կողմից Սերվոսյանցին հարց տրված լինի, թե արդյոք նա մասնակցել է «Դաշնակցություն» կուսակցության 1905 թ. նոյեմբերի 13-30-ին Ելիզավետպոլի շրջանային ժողովին, քանզի այդ արձանագրության մեջ նշված է. «Խմբապետ Համազասպը 1905 թ. նոյեմբերի 13-ից մինչև 30-ը գործունյա մասնակցություն է ունեցել կուսակցության շրջանային ժողովին, մատնանշելով կուսակցության Ելիզավետպոլի շրջանի համար ավելի քան 50.000 ռուբլու անհրաժեշտություն վրա...»¹:

Երկրորդ, թարգմանիչը, ում միջոցով Դատական Քննիչ Սուրովյովը հարցաքննել է մեղադրյալ Սերվոսյանցին, Ելիզավետպոլի օկրուգային դատարանին կից պետական ծառայութ-

¹ Ժողովի արձանագրության մեջ նշված է. «Ապստամ (Շուշի, Ղարաբաղ)՝ խմբապետ Համազասպ.- Կարիք կալ 600.000 ծայրի. 5.000 հրացանի եւ 50.000 ռ. դրամի՝ ընթացիկ ծախսերի համար» (տես Նիսերի Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար. Ի. հ. էջ 237բ):

յան մեջ գտնվող գատական կատարածու կիրթ հայ Մելիքովն էր, ով կատարելապես տիրապետում է ինչպես ռուսերենին, այնպես էլ՝ հայերենին: Այսպես, տարօրինակ է, որ ռուս-հայկական¹ գաղութում որեւէ կրթություն չստացած բացարձակապես անկիրթ մեղադրյալ Սերվոսյանցը հայերենի չիմացության մեջ կարող է կիրթ հային մեղադրել: Մեղադրման պատճառներն ոչ միայն միամիտ են, այլև նույնիսկ ոչ մի հիմք չունեն, քանի որ թարգմանիչ Մելիքովը որեւէ բանում բոլորովին մեղավոր չէ: Այդ ամենը միասին վերցրած՝ միայն վկայում է մեղադրյալ Սերվոսյանցի ձգտման մասին՝ ինչ-որ կերպ նսեմացնել բոլոր այն անձանց արժանիքները, որոնք ներկա գործում որպես թարգմանիչ ինչ-որ մասնակցություն են ունենում:

Երրորդ, հարցաքննության արձանագրության մեջ «Դաշնակցություն» կուսակցության վերաբերյալ իր ասածները սխալ գրառելու առթիվ Սերվոսյանցի կողմից Դատական Քննիչ Սոլովյովին մեղադրումը, այսինքն՝ որ հեղափոխական գործունեության անընդունակ և անպատրաստ է, մասնավորապես «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամակցելու համար, որին Սերվոսյանցը վերաբերվում է մեծ հարգանքով, մինչդեռ Դատական Քննիչի կողմից արձանագրության մեջ գրված է, որ իբր Սերվոսյանցը «Դաշնակցություն» կուսակցությանը դեմ է եղել – ոչ միայն իրականությանը չեն համապատասխանում, այլև նույնիսկ ցույց են տալիս այն պատճառը, որը Սերվոսյանցին մղել են այդպիսի դիտողություն անելու, հատկապես որպեսզի ստրկորեն հետևի ներկա գործով կիրթ մեղադրյալներ Համազասպ Օհանջանյանին² և Աբրահամ

¹ Բնագիր տեքստում բացառիկորեն այսպես է նշված, հավանաբար նկատի ունի արևելահայկական:

² Համազասպ Օհանջանյանի դատական գործը տես՝ «ՎԷՍ», Երևան, 2009, հուլիս-սեպտեմբեր, N 2, էջ 144-170:

Գյուլխանդանյանին¹, ովքեր Նովոգերկասկում հարցաքննութ-
յան արձանագրություններում իրենց ասածների ոչ ճիշտ
գրառման առթիվ նմանատիպ գիտողություններ էին արել,
չնայած այն բանին, որ իրենց արդարացման օգտին բոլոր բա-
ցատրությունները կամ նրանց ներկայացված փաստաթղթերը
երդվյալ թարգմանչի և Դատական պալատի Դատախազի տե-
ղակալի ներկայությամբ էին գրառվել, բառացիորեն Գյուլ-
խանդանյանի և Օհանջանյանի թեկադրանքով, իսկ բուն ար-
ձանագրությունները հանձնվել են նրանց անձամբ ընթերցելու
համար և ընթերցելուց հետո ոչ մի առարկություն չի արվել,
իսկ քննության ներկայացման ժամանակ հայտնվել են այս
կամ այն բացատրությունները՝ հարցաքննությունների մեջ ոչ
ճիշտ գրառումների վերաբերյալ:

Ինչ վերաբերում է Սերվոսյանցին, ապա նա հետևելով
վերոնշյալ օրինակին՝ ուշադրությունից բաց է թողնում այն
հանգամանքը, որ եթե նրա բոլոր երեք բացատրությունները
համեմատվեն, ինչպես օրինակ 1909 թ. հունիսի 3-ին ելիզա-
վետպոլ քաղաքում, 1910 թ. հոկտեմբերի 28-ին և 1911 թ.
հունվարի 9/13-ին Նովոգերկասկ քաղաքում, ապա նրա այդ
բոլոր բացատրությունները միմյանց հետ ուղղակի հակասութ-
յան մեջ են գտնվում, ինչը վկայում է այս կամ այն պայման-
ներից կախված իր բացատրությունները փոխելու Սերվոսյան-
ցի ընդունակության մասին, որոնք նա իր համար տվյալ դեպ-
քում առավել ձեռնտու է համարում:

Չորրորդ, հայ ժողովրդին որպես ոչ հեղափոխականների
բնութագրող Կովկասի փոխարքայի հետ արքայազն Նապոլեոնի
ողջ գրադրության ներկա գործին կցման մասին մեղադրյալ Սեր-
վոսյանցի միջնորդության առթիվ, որ ներկա գործով քննության

¹ Գյուլխանդանյան Աբրահամ (1875-1945) – անվանի կուսակցական-հասարակական գոր-
ծիչ: 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական կոիվների ժամանակ Գանձակի հայության ինքնա-
պաշտպանության ղեկավարներից: Դատվել է ՀՀԳ. Մեծ դատավարության գործով:

ընթացքում մեղադրման նպատակներով հարմար է գտնվել հայ ժողովրդի և հայ եկեղեցու բնութագրումը էջմիածնի սինոդի նախկին գատախաղ Ֆրենկելի ցուցմունքների և հաղորդումների հիման վրա տալ — ոչ մի հիմք չունի, դրա համար էլ չի կարող բավարարման ենթակա լինել, քանի որ Համադասալ Սերվոսյանցն իրեն և «Դաշնակցութուն» կուսակցության ներկայացուցիչներին ողջ հայ ժողովրդի հետ նույնացնելու մեծ խիզախութուն է ստանձնում: Հայ ժողովուրդն ըստ քննության տվյալների բոլորովին էլ հեղափոխական չէ, այլ ընդհակառակը՝ հեղափոխականներին հակահարված տալու ձգտում ունեցող:

Մեղադրյալ Սերվոսյանցի դիտողութունն այն առթիվ, որ թաթարներն ամենից կատարյալ ղենքով էին ղինված, իսկ հայերը թաթարների դեմ լուրջ պայքարի համար բոլորովին պատրաստ չէին — իրականությունը չի համասլացատախանում, քանզի ոչ նրանք, ոչ մյուսները միմյանց դեմ պայքարի պատրաստ չէին: Ոչ առաջինների, ոչ վերջինների մոտ այդ պայքարի համար ղենք չկար, սակայն հայ ժողովրդի միջավայր ներխուժած «Դաշնակցութուն» կուսակցությունը ցանկանալով իր հեղափոխական գործունեության ճանապարհին խոչընդոտ կանգնած թաթարների նկատմամբ ուժերը փորձել, նախապատրաստել էր այդ պայքարը, քանզի եթե թաթարների մոտ, որոնք կովկասում քանակով հայերից երկու անգամ շատ էին, ամենից կատարյալ ղենք լիներ՝ ինչպես հաստատում է մեղադրյալ Սերվոսյանցը, և եթե թաթարներն այդ պայքարին պատրաստված լինեին, ապա հայերը ոչ մի կերպ չէին կարողանա թաթարների նկատմամբ առավելության հասնել, սակայն քննության տվյալներից երևում է, որ «Դաշնակցութուն» կուսակցությունն այդ պայքարում հանդես է եկել՝ իր տրամադրությունն ներքո ունենալով կատարյալ ղենքի մեծ քանակ և թաթարների դեմ անգամ պայթուցիկ արկերով է գործել:

Հինգերորդ, մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցի հղումն այն առթիվ, որ 1906 թ. օգոստոսի 1-ի Զեանշիրից նրա ստորագրութեամբ բնագիր նամակ-փաստաթղթում առկա է իր կողմից արված գրառում և «Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցութեան Զեանշիրի ինքնապաշտանութեան մարմին, Համազասպ» ստորագրութեան, այլ ոչ թե այնպես, ինչպես ցույց է տալիս նրան Դատական Քննիչը. «Դաշնակցություն» կուսակցութեան Զեանշիրի կոմիտեի անգամ»:

Որ Զեանշիրի գավառում ոչ մի Հեղափոխական կոմիտե չկար, որ Սերվոսյանցը ոչ մի Հեղափոխական գործում որևէ մասնակցութեան չի ունեցել — հերքվում է Եղիգարովի գրասենյակում «Դաշնակցություն» կազմակերպութեան կուսակցական փաստաթղթերի մեջ գտնված մեղադրյալ Սերվոսյանցի ստորագրած 1905 թ. օգոստոսի 1-ի նամակով, քանզի այդ փաստաթղթերում, ինչպես հաստատվել է դրա թարգմանությամբ, առկա է «Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցութեան զինվորական ինքնապաշտանութեան Զեանշիրի կոմիտեի մարմին, Համազասպ» ստորագրութեան: Հետաքննությամբ այդ գրութեան և ստորագրութեան մեջ «կոմիտե» բառի բացակայության առթիվ մեղադրյալ Սերվոսյանցի ղիտողութեանն իրականութեանը չի համապատասխանում: Միակ բանը, որ մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցի հայտարարութեան մեջ ճշմարտութեան բաժին է ներառում — հիշյալ նամակի ներքո նշյալ վրառման և ստորագրութեան առթիվ նրա ղիտողութեանն է, ինչը հաստատված է և փորձաքննությամբ: Ժխտելով որևէ Հեղափոխական կուսակցութեան մեջ իր մասնակցութեանը և մատնանշելով Զեանշիրի գավառում «Դաշնակցություն» կուսակցութեան կոմիտեի և Հեղափոխական գործունեության բացակայությունը՝ մեղադրյալ Սերվոսյանցը հակասում է իր նշյալ նամակին, որտեղ հստակ նշված է, որ Զեանշիրի գավառում 1906 թ. գործել է «Դաշնակցություն» Հեղափոխական կուսակցութեան կոմիտե, որ

Համազասպ Սերվոսյանցը եղել է դրա անդամ, որ Զեանշիրի գա-
վառում գրանորվել է «Դաշնակցություն» կուսակցության հեղա-
փոխական գործունեություն, որ մեղադրյալ Սերվոսյանցի ողջ
գործունեությունը հեղափոխական ասպարեզում խստորեն են-
թակա էր կենտրոնից (այսինքն կուսակցության Արևելյան բյու-
րոյից, Թիֆլիս քաղաքից) ելնող «Դաշնակցություն» կուսակ-
ցության ծրագրին և մարտավարությունը: Հետևաբար, եթե մե-
ղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցը, որպեսզի ազատուցի իրակա-
նությունն այդ ամենի չՀամապատասխանությունը՝ իր մատնան-
շած վկանների օգնությամբ ցանկանում է հերքել այն ամենը,
ինչ իրականում տեղի է ունեցել:

Վեցերորդ, թեպետ մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցի
դիտողությունն այն մասին, որ զենքի և ռումբերի Շուշիի պա-
հեստում գտնված բոլոր նամակներն իր կողմից գրվել և ստո-
րադրվել են «Համազասպ» մականունով՝ Համապատասխանում
են իրականությունը, և մինչև հայտարարությունը կատարված
փորձաքննությամբ միանգամայն հաստատվում է այդ հանգա-
մանքը, սակայն նրա այդ դիտողությունը չի կարող այնուամե-
նայնիվ հաստատել, որ իր դրած նամակը կադակների վրա իր
կողմից նախատեսվող հարձակման մասին պայմանավորված էր
նման հարձակում կատարելու հայ ժողովրդի ցանկությամբ:
Նման արարքի նախազգուշացման և կանխարգելման հնարավո-
րություն մասին Սերվոսյանցը թաթարներից հայ ժողովրդի ինք-
նապաշտպանության դեկավար «Վարդանին» նամակ է գրել, որ-
պեսզի նման հարձակում թույլ չտա, քանզի նշյալ նամակից բո-
լորովին էլ չի երևում, որ հայ ժողովուրդը ցանկանար կադակնե-
րի վրա հարձակվել, իսկ Վարդանի անունով «Քո Համազասպ»
ստորագրությամբ այդ նամակում Սերվոսյանցը Վարդանից կա-
դակների վրա հարձակվելու թույլտվություն է խնդրում, որ իբր
նա իր զինվորներով ցանկացել է հարձակվել ռուսական կազակ-
ների ճամբարի վրա և բոլորին կոտորել: Վարդանի անունով մե-

դադարյալ Համազասպ Սերվոսյանցի 1906թ. ապրիլի 30-ի մեկ ուրիշ նամակից միանգամայն հստակ երևում է, որ մեղադրյալ Սերվոսյանցը «Դաշնակցութիւն» կուսակցութեան մեջ գործուն մասնակցութիւն է ունեցել՝ տեղյակ լինելով կուսակցութեան Մոսկի, Ելիզավետպոլի և Շուշիի կոմիտեաների կուսակցական գործերին, մինչդեռ զրանց գոյութիւնը և իրեն հայտնի լինելը Սերվոսյանցը հայտարարութեամբ ժխտում է:

Հարցաքննութեան մասին մեղադրյալ Սերվոսյանցի միջնորդութիւններն առ այն, որ.

1. Չարգախիլի գլուղի բնակիչներին առ այն — լսել է որեէ մեկը, որպեսզի Համազասպ Սերվոսյանցն իրեն վերապահան իմաստով անվանի «Համազասպ Սերվոսյանց», ինչպես այդ նշվում է Եղիգարովների գրասենյակի կուսակցական թղթերում գտնված 12-13 չարգախիլիցիների ստորագրութեամբ նամակում:

2. Որպես հաստատում վկաներ Չրեւակի և Արարատյանցի հետ Թիֆլիսից Ելիզավետպոլ 1905 թ. նոյեմբերի 17-ին Սերվոսյանցի մեկնման փաստի, որի արդյունքում Սերվոսյանցը 1905 թ. նոյեմբերի 13-16-ին Թիֆլիսում իրեն անհայտ անձանց հրավերով վաճառականներից, հոգեւորականներից և իրեն անձանոթ նման անձանցից բաղկացած ինչ-որ հավաքի է մասնակցել, և խոսել է այն ամենը, ինչ նշված է «Դաշնակցութիւն» կուսակցութեան շրջանային ժողովի արձանագրութեան ներկա գործում, չիմանալով, որ այդ նշյալ կուսակցութեան ժողովն էր:

3. Ներկա գործին Ալիբեգովի «Արշունոտ օրեր Ելիզավետպոլում» գրքի կցման մասին միջնորդութիւնը բավարարման ենթակա է, որովհետեւ վկա Քեշիշյանի և այլոց վկայութիւններով հաստատված է, որ Համազասպ Սերվոսյանցը հայտնի էր «Խմբապետ Համազասպ», «հայոց իշխան Համազասպ» անուններով: Անհրաժեշտութիւնն էլա Ալիբեգովի գրքի

կցման, քանզի ելիզավիտապոլում հայ-թաթարական արյունոտ ընդհարումների փաստը միանգամայն հաստատված է:

«Դաշնակցություն» կուսակցության նոյեմբերի 13-16-ին շրջանային ժողովին այցելելուց հետո Թիֆլիսից 1905 թ. նոյեմբերին իր մեկնելու մասին մեղադրյալ Սերվոսյանցի դիտողությունը գործի համար ոչ մի նշանակություն չունի, քանի որ «Դաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովի արձանագրություններից երևում է, որ Համազասպ Սերվոսյանցը 1905 թ. նոյեմբերի 13-14-ի ժողովին «խմբապետ Համազասպ» անունով է մասնակցել, և որ ժողովում ոչ մի վաճառական, ոչ մի հոգևորական և համանման անձինք չեն եղել, այլ իրենց կուսակցական մականուններով ներկա են եղել միայն «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության քսան պատգամավորներ: Այսպես, օրինակ «խմբապետ Համազասպ», «Ընկեր խաժ.» (այսինքն խաժակնյան¹), «Ընկեր Համո²», «Ընկեր Ղարիբ³», և այլն: Հետևաբար, մեղադրյալ Սերվոսյանցի դիտողությունն առ այն, որ նա իրեն անհայտ անձի կողմից հրավիրված լինելով՝ այդ ժողովին պատահաբար է մասնակցել, և որ իրեն անհայտ է հղել «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամների այդ նիստ-ժողովների մասին — իրականությունը չի համապատասխանում, քանզի այդ ժողովի 1905 թ. նոյեմբերի 13-14-ի արձանագրություններում Սերվոսյանցը նշվում է «խմբապետ Համազասպ», որպես «Ապառաժ»-ի՝ այսինքն «Դաշնակցություն» կուսակցության Շուշիի կոմիտեի պատգամավոր:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4580-4585:
Թարգմանություն ռուսերենից:

¹ Գարեգին խաժակյանի դատական գործը տես՝ «ԼԷՄ», 2010, քիվ 1, էջ 149-165:

² Նկատի ունի Համազասպ Օհանջանյանին:

³ Նկատի ունի Ավետիս Ահարոնյանին:

Մեղադրյալներ Սարգիս Մանասյանցը¹, Համադասոյ Օհան-
ջանյանը, Պողոս Ջուրարյանը, Համադասոյ Սերվանտյանցը և
Արիստակես Դավթյանը (Տեր-Դավթյանց), ժխտելով ուստական
պետութեան մեջ հայ հեղափոխական «Դաշնակցութիւն» կու-
սակցութեան հեղափոխական և հակախառափարական գործու-
նեութիւնը, ցույց են տալիս Ռուսական կայսրութեան սահման-
ներում այդ կազմակերպութեան գործունեութեան լեզայ բնույ-
թը, փորձում են ապացուցել, որ հայ հեղափոխական «Դաշնակ-
ցութիւն» կուսակցութիւնը ոչ միայն ուստական կառավարու-
թեան ակտիվ հակառակորդ չի եղել, այլև կոտորել է այն պար-
տականութիւնները, որոնք ընկած էին վերջինիս վրա:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, քթ. 4603:

Թարգմանություն ռուսերէնից:

* * *

Ինչ վերաբերում է մեղադրյալ Համադասոյ Սերվանտ-
յանցի (Համադասոյ Օհանջանյանի, Արրահամ Գյուլխանդան-
յանի և Սարգիս Մանասյանցի հետ) կաշանքից ապատելու մա-
սին միջնորդութիւններին, ապա այդպիսի միջնորդութիւննե-
րը դրանց համար օրինական հիմնավորումների բացակայութե-
ան պատճառով չեն կարող բավարարուիլ:

Շարադրյալի հիման վրա Դատական Քննիչը որոշեց. բո-
լոր վերոնշյալ միջնորդութիւններում նշյալ հիման վրա հիշ-
յալ մեղադրյալներին սույն որոշման մեջ մերժել:

Դատական քննիչ Ն. Լիժին

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, քթ. 4607:

Թարգմանություն ռուսերէնից:

¹ Մանասյան Սարգիս (1880-ական-1920) – մանկավարժ, հասարակական գործիչ: Դասավան-
դել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, եղել ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի Ձիմական մարմնի անդամ:
Լիժինյան գործով ձերբակալվել է Ռուստովի բանտում, ապա դատաւարարվել տաժմանակիր
արտոյի մինչև 1916 թ.: 1918 թ. մայիսին մասնակցել է Ղարաբաղի սայի հերոսամարտին: 1920 թ.
որպես ՀՅԴ լիակոթ մեկնել է Դիլիջան բանակցելու բողոքիկների հետ, սակայն ձերբակալվել է և
ուղարկվել Բաքու, ապա արտոյվել Նարգեն կղզի, որ գնդակահարվել է:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 5

ՀԱՄԱԶԱՍՊԻ ՆԱՄԱԿԸ Կ. ՊՈԼՍԻՅ՝ ՍՏ.[ԵՓԱՆ] ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ՝¹

1914 Մայիս 15

«Սիրելի Ստեփան,

Ներիր ինձ որ ուշացրի քեզ գրելիք նամակս: Գիտես, սիրելիս, միայ քէֆ հարցնելու համար ես աւելորդ եմ համարում գրել եւ ընկերներին ձանցրացնել:

Սիրելի Ստեփան, ինչո՞ւ ուշացրիք էլ զահրումար Միջկուտակցական վերջնական բանաձեւը, որպէս զի այդ մասին մի որոշ ուղղութեան յանգին տեղս: Շատ կարեւոր է այդ:

Կերեւի արդէն ստացած կը լինէք օրակարգ. աշխատեցէք յեղափոխական կէտերին ուշ դարձնել, որովհետեւ շատ բան է կախուած այս տարուան Ընդհանուր Ժողովից:

Այստեղ (Կ. Պոլսում — Գ. Ս.) շատ խստութիւններ են ձեռք առնուած յոյների դէմ, նաեւ հայերին. վիճուորագրութեան այս նոր ձեւը այս անգամ վերջնականապէս քայքայում է հայ ժողովրդին: Սկսել է մի տարօրինակ գաղթ. բոլոր երիտասարդներն են այս անգամ որ Երկրից դուրս կերթան:

Այս բոլոր իրողութիւնները գալիս են հաստատելու որ միմիայն յեղափոխութիւնն է, որ պիտի կարողանայ փրկել հայ ժողովրդին այս ցաւերից: Առայժմ բոլորովին հանգանակութեան մասին մի մտածէք. թող մնայ Ընդհանուր Ժողովից յետոյ: Ես երկար խօսեցի այդ մասին այստեղ բժիշկ Զաւրիեւի հետ: Ընդհանուր Ժողովից յետոյ է, որ պիտի որոշուի թէ ով ինչ պէտք է ընէ. իսկ այսպիսի քառսում, որ այժմեան մեր կեանքն է, չպետք է ուժեղացնել որպէս զի երես առած չշարունակուի: Պէտք է Դաշնակցութիւնը կանգնի զուտ իր յեղափոխական գործունէութեան վրայ. չուտով, շատ չուտով, կրկին մեր առաջ բացուելու է մի սոսկալի արիւնոտ դաշտ. այդ գուշակում են յոյն, արաբ, քիւրտ՝ որ պատրաստուած են. իսկ

¹ Նիւրնբ Է.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ա, էջ 225ա-բ:

մենք, շնորհիւ մեր արտօնեալ գաղափարգիրին լռեկայն հաշտ-
ւում ենք այժմեան առերեւութօրէն խաղաղութեան հետ: Մեր
գլխախտութեան մեծ կէտը հոն է, որ այն գաղափարը, այ-
սինքն՝ վաճառական, վարժապետ, խմբագիրներ եւ ֆանֆառոն
ինտելիգենցիան՝ որոնք Համխտի սեփմի օրերուն նոյնպէս բո-
ղոքողներ էին, այժմ ապահովութիւն գտնելով, իրենք հակա-
ռակ են կանգնում նոյնիսկ բողոքներին ու բոլոր կենսունակ
քայլեր առնողներին, ինչու որ իրենք բաւական ապահով վի-
ճակ մը ունեն:

Իմ ջերմագին համբոյրներս Պրն. Սուրէն Պարթեւեանին.
չկարծէ, որ իր յանձնարարութիւններ մոռացել եմ. դեռ բոլորո-
վին չեմ աւարտել. կը գրեմ իրեն մանրամասն:

Նոյնպէս բարեւ ընկեր Ստեփանին եւ սիրելի Արմենա-
կին. ես իրեն նոյնպէս կը գրեմ:

Բարեւներ ընկեր. . . .¹, Սեպուհ Բէյին, ընկեր Ներսի-
սիս եւ ընկեր Չրաքեանին»:

¹ Անընթերցելի, հալածաբար Բողարին (ծանոթ. խմբագրի):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 6

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ 3-ՐԴ ՋՈՎԱՏԻ ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ¹

1915 թ. հուլիս

Հրամանատար՝ Համադատսկ

Հրամանատարի օգնական՝ Եղոր Տեր-Ավետիքյան

1-ին վաչտի հրամանատար՝ Աբրո

2-րդ վաչտի հրամանատար՝ Սերգեյ

3-րդ վաչտի հրամանատար՝ Սաֆար [Վարդանյան]

1-ին զսասկի հրամանատարներ՝ Մխիթար, Արտաշես

Վլադիմիր

2-րդ զսասկի հրամանատարներ՝ Կնյազ, Սեդրակ

Հեծյալ հարյուրակի հրամանատար²՝ Ադասի [Վերդյան]

Հեծյալ զսասկի հրամանատարներ՝ Բազրատ և Հակոբ

Խմբի շտաբին կից

Միհրան Խոջամիրյան

Ռուբեն Հովհաննիսյան

Մակար Խոջամիրյան

Թուդաբ Գրիգորյան

Երվանդ Պապիկյան

I ՎԱՇՏ

II ՎԱՇՏ

1	Ֆենես Բաղդասարյան	1	Սարգիս Հարությունյան
2	Լևոն Բաղդասարյան	2	Խլդաթ Պարունյան
3	Արդեն Բաղդասարյան	3	Ղազար մխիթարյան
4	Ջաբար Բաղդասարյան	4	Խուրշուդ Գասպարյան
5	Դավիթ Մեսրոպյան	5	Միսակ Հարությունյան
6	Մելիք Առաքելյան	6	Ջազո Հարությունյան
7	Գևորգ Հովհաննիսյան	7	Սմբատ Շահինյան

¹ Տես Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ռազմական գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), փաստաթուղթ № 16, էջ 132-141:

² 1-ին ջոկատի կամավորներից Ասլան Ստեփանյանն իր հուշերում գրում է, որ Համազասկի ջոկատի հարյուրապետներից է եղել մահ Ադաբեկը, որը Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին եղել է Նեքրին Ղարանդուղի շրջանի ոստիկանապետը (տես Ասլան Ստեփանյանի յուշերը, էջ 307):

8	Արտաշես Մեսրոպյան	8	Մուկո Միրինյան
9	Գրիգոր Գասպարյան	9	Մելքոն Մարտիրոսյան
10	Թորոս Սարխյան	10	Զարուհ Լուսյան
11	Եուրեն Բարսեղյան	11	Սահակ Գաբրիելյան
12	Գեղամ Զադոյան	12	Կարապետ Ներսիսյան
13	Տիգրան Կակոսյան	13	Թովմաս Տերտերյան
14	Խորեն Մեղրակյան	14	Հարություն Բարսեղյան
15	Գրիգոր Եղիազարյան	15	Հայրապետ Դրմոյան
16	Հովհաննես Առաքելյան	16	Մելիք Մկրտչյան
17	Հովհաննես Հովհաննիսյան	17	Հակոբ Դոնաշքոյան
18	Սմբատ Եղոյան	18	Խաչատուր Գասպարյան
19	Կարապետ Զաքարյան	19	Հարություն Ղազարյան
20	Ալեքսան Մելքոնյան	20	Լևոն Սարգսյան
21	Միսաք Հակոբյան	21	Արամ Բարեկամյան
22	Գրիգոր Քոմյան	22	Ավետիս Խաչատրյան
23	Գևորգ Մնացականյան	23	Հուսիկ Գևորգյան
24	Գասպար Մերյան	24	Սարգիս Պետրոսյան
25	Դավիթ Մխիթարյան	25	Ալեքսան Մելքոնյան
26	Ազիզ Մկրտչյան	26	Լևոն Բուդաղյան
27	Գարեգին Հոբոյան	27	Հարություն Սերոբյան
28	Եր Հովսեփյան	28	Խորեն Պարունյան
29	Տիգրան Կոչեյան	29	Մեղրակ Մելքոնյան
30	Սարիկո Մուսեսյան	30	Մուշեղ Մելքոնյան
31	Վաղարշակ Դարդարյան	31	Գառնիկ Բաբայան
32	Կիրակոս Պետրոսյան	32	Ղազար Մելքոնյան
33	Աբրահամ Առաքելյան	33	Խլդաք Արտանյան
34	Մեղրակ Վարդանյան	34	Ռուբեն Ֆահրատյան
35	Առաքել Մկրտչյան	35	Հարություն Պետրոսյան
36	Զենոբ Կաչայան	36	Խաչատուր Կուրդինյան
37	Փիլիպոս Գևորգյան	37	Երվանդ սանդյան
38	Բաղո Հովսեփյան	38	Հովակիմ Մանուկյան
39	Արշակ Հակոբյան	39	Հակոբ Սերոբյան
40	Մկրտիչ Հովհաննիսյան	40	Ջոդո Պետրոսյան
41	Ներսես Կակոյան	41	Կարապետ Գրիգորյան
42	Մեղրակ Կակոյան	42	Մելքոն Օսեփյան
43	Արտաշես Հովհաննիսյան	43	Միհրան Վարդանյան
44	Համբարձում Վարդանյան	44	Միմոն Մտեփանյան
45	Հովհաննես Մխիթարյան	45	Վարդան Սարգսյան
46	Քույուկ Տոնոյան	46	Մխիթար Հակոբյան
47	Մխիթար Սարգսյան	47	Մխիթար Եղիազարյան
48	Գրիգոր Արտեմյան	48	Զաքար Գրիգորյան
49	Գարեգին Հակոբյան	49	Պեպո Մկրտչյան
50	Ադամ Հովհաննիսյան	50	Նազար Սաֆարյան
51	Մարտիրոս Խլդաքյան	51	Մուկո Ղազարյան
52	Վասիլ Հայրապետյան	52	Արգար Արմենակյան

53	Անուշավան Գաղեմյան	53	Գասպար Կրկեյան
54	Ջևգո Եղիազարյան	54	Վահան Բաղդասարյան
55	Բարեն Բաղդասարյան	55	Միսակ Բաղդասարյան
56	Սեդրակ Մովսիսյան	56	Սյուրակ Սարգսյան
57	Մուշեղ Խաչատրյան	57	Արամ Մխիթարյան
58	Ավետիս Տեր-Ավսատուրյան	58	Անաստաս Էլեֆտերով
59	Մանուկ Աստվածատուրյան	59	Սերգեյ Օհանեսյան
60	Մարգար Զակորյան	60	Սարգիս Ավագյան
61	Գարեգին Գաբրիելյան (Վարդանյան)	61	Հովհաննես Հովհաննիսյան
62	Գեղամ Բունիսթյան	62	Խորեն Եսայան
63	Կարապետ Բարսեղյան	63	Վասիլի Ջալաբով
64	Միհրան Վարդանյան	64	Արամ Թովմասյան
65	Միհրան Աբրահամյան	65	Միսակ Խաչատրյան
66	Ենոք Ըսեիրազյան	66	Տիգրան Մահակյան
67	Աղազոն Մալխասյան	67	Կարապետ Աստվածատուրյան
68	Խաչատուր Լևոնյան	68	Թովմաս Մարտիրոսյան
69	Երվանդ Մկրտչյան	69	Ջաքար Կիրակոսյան
70	Արմենակ Հակոբյան	70	Սարգիս Հարությունյան
71	Հակոբ Մարտիրոսյան	71	Խաչիկ Հարությունյան
72	Գևորգ Մխիթարյան	72	Հմայակ Ավդալյան
73	Մելիտոս Սարգսյան	73	Խաչատուր Տեր-Եսայան
74	Բագրատ Խաչամիրյան	74	Ջաքար Մուրադյան
75	Արշակ Մկրտչյան	75	Բյարամ Մխեյան
76	Վահան Եերոյան	76	Ավետիս Բաղդասարյան
77	Միսակ Հովհաննիսյան	77	Անդրեաս Կոստանյան
78	Անուշավան Սազմանյան		II դասակ
79	Պողոս Գրիգորյան	78	Գյանջո Տեր-Հովհաննիսյան
80	Արտեմ Արտեմյան	79	Գասպար Գասպարյան
81	Պողոս Հակոբյան	80	Սամվել Մաֆարյան
82	Մելքոն Մխիթարյան	81	Շահեն Տեր-Հովհաննիսյան
83	Ազիզ Պողոսյան	82	Երանոս Մառյան
84	Ջաքար Սարգսյան	83	Հովհաննես Պողոսյան
85	Կարապետ Պողոսյան	84	Հովսեփ Հարությունյան
86	Մուշեղ Տասիչյան	85	Մարտիրոս Նահապետյան
87	Ռոման Ղազարյան	86	Միքան Թումասյան
88	Ակ Ստեփանյան	87	Սերոբ Գալստյան
89	Սերոբ Կորկորյան	88	Մխիթար Գևորգյան
90	Քերոբ Բաղդասարյան	89	Դավիթ Հարությունյան
91	Ջուրաբ Պետրոսյան	90	Խաչատուր Հովսեփյան
92	Մելիք Հակոբյան	91	Պողոս Մարտիրոսյան
93	Ջազո Մենյան	92	Գրիգոր Հովհաննիսյան
94	Գրիգոր Հակոբյան	93	Ստեփան Շահինյան
95	Հակոբ Գրիգորյան	94	Խաչատուր Թադևոսյան
96	Հայրապետ Սարգսյան	95	Գևորգ Չլուտյան
97	Մելքոն Արուսյան	96	Սողոմոն պապոյան

98	Բաղաս Բոսեյան	97	Խաչատուր Խուդոյան
99	Մխիթար Մարտիրոսյան	98	Հակոբ Ղազարյան
100	Մկրտիչ Ֆուլիքյան	99	Պողոս Ռուբենյան
101	Հունան Հակոբյան	100	Ելմնոս Ասլանյան
102	Պողոս Թորոսյան	101	Հունան Այաթյան
103	Անթեան Նազարյան	102	Սեդրակ Սարգսյան
104	Մուշեղ Խաչատրյան	103	Մանուկ Պողոսյան
105	Սողոմոն Խզարաբյան	104	Խաչատուր Կարապետյան
106	Օհան Պողոսյան	105	Հակոբ Սարգսյան
107	Բուդաղ Ղազարյան	106	Տոնո Ախյոյան
108	Լևոն Գասպարյան	107	Տիգրան Տամոյան
109	Ներսես Տեր-Մարտիրոսյան	108	Կարապետ Խաչատրյան
110	Հովիկ Գրիգորյան	109	Ղազար Ղազարյան
111	Զոհրապ Գրիգորյան	110	Ղանդիկ Հարությունյան
112	Սուրադ Գրիգորյան	111	Գրիգոր Մանուկյան
113	Պետրոս Հարությունյան	112	Մանուկ Գրիգորյան
114	Մխիթար Մարտիրոսյան	113	Ղազար Մալամյան
115	Սայաթ Հովհաննիսյան	114	Ջազո Գրիգորյան
116	Էլո Խուրշուդյան	115	Արամ Մխչյան
117	Արշակ Մանուկյան	116	Ավետիս Սահակյան
118	Մանուկ Գևորգյան	117	Պետրոս Ղազարյան
119	Մկրտիչ Հովհաննիսյան	118	Մովսես Հարությունյան
120	Սահակ Հակոբյան	119	Եղիազար Թումասյան
121	Սեյիթ Գրեբյան	120	Հարություն Յաղմուրյան
122	Հակոբ Բելոյան	121	Առաքել Բաբոյան
123	Արշակ Ավետիսյան	122	Բյուր Սարգսյան
124	Սարք Հարությունյան	123	Մինաս Շահինյան
125	Խաչատուր Սարգսյան	124	Ավետիս Թորոսյան
126	Առաքել Մինասյան	125	Պողոս Ավետիսյան
127	Խուրշուդ Ասոյան	126	Խաչատուր Հակոբյան
128	Առաքել Մինասյան	127	Հարություն Սարգսյան
129	Պողոս Ասոյան	128	Ամրո Գևորգյան
130	Ղազար Սարգսյան	129	Փոխան Շահինյան
131	Հովհաննես Հարությունյան	130	Սարգիս Հովհաննիսյան
132	Սամսոն Միսակյան	131	Գրիգոր Մելքոնյան
133	Մխիթար Եղիազարյան	132	Սեդրակ Միմոնյան
134	Մկրտիչ Հովհաննիսյան	133	Գասպար Միքոյան
135	Երվանդ Մարկոսյան	134	Եղիազար Կոչոյան
136	Սարգիս Հարությունյան	135	Արեստան Հակոբյան
137	Վան Հարությունյան	136	Բարսեղ Հովհաննիսյան
138	Առաքել Կրկեյան	137	Ավետիս Տերոյան
139	Լորիս Գրիգորյան	138	Քյարամ Ծաղիկյան
140	Կարապետ Սարգսյան	139	Մաֆար Ծաղիկյան
141	Հակոբ Հովհաննիսյան	140	Սահակ Հակոբյան
142	Գալուստ Ավդալյան	141	Հայրապետ Հարությունյան

143	Գրիգոր Արտեմյան	142	Մեղրակ Մարկոսյան
144	Նատո Գասպարյան	143	Անտոն Մխիթարյան
145	Մովսես Հակոբյան	144	Արշակ Մանուկյան
146	Պողոս Սուքիասյան	145	Տիգրան Հունանյան
147	Զաքար Սկրտչյան	146	Արշակ Մովսիսյան
148	Սանփան Միրիջանյան	147	Ասատուր Հարությունյան
149	Իգիթ Մարտյան	148	Մելքոն Նաջարյան
150	Հովսեփ Հովհաննիսյան	149	Բաղդասար Նաջարյան
151	Երվանդ Ալեքսանյան	150	Ավետիս Նաջարյան
152	Ներսես Պետրոսյան	151	Խազար Գրիգորյան
153	Ներսես Ասողյան	152	Մանուկ Գասպարյան
154	Մովսես Խուրշուդյան	153	Գևորգ Բուդաղյան
155	Խուրշուդ Վարդանյան	154	Նահապետ Օվսյան
156	Պետրոս Հովհաննիսյան	155	Վանո Բաղդասարյան
157	Կարապետ Սկրտչյան	156	Մուշեղ Տամոյան
158	Հայրապետ Խաչատրյան	157	Տրդատ Ավետիսյան
159	Տիգրան Ավետիսյան	158	Նշան Գևորգյան
160	Անուշավան Աբգարյան	159	Վաղարշակ Հովհաննիսյան
161	Մովսես Կուլիջանյան	160	Ծնավոն Կարապետյան
162	Միսաք Ավագյան	161	Հակոբ Վարդանյան
163	Հարություն Շահբազյան	162	Բաղդասար Խարսենյան
164	Եղիգար Մանուկյան	163	Դանիել Թումասյան
165	Աղանիկ Հովհաննիսյան	164	Խաչիկ Պետրոսյան
166	Սեղին Ներսիսյան	165	Ավետիս Ավետիսյան
167	Արմենակ Կարապետյան	166	Զոհրաբ Սկրտչյան
168	Ծառուկ Հովհաննիսյան	167	Ամբ Բշերյան
169	Տոն Ավետիսյան	168	Ֆամալազ Օվսյան
170	Արսեն Մուրադյան	169	Ղազար Բաղդասարյան
171	Մաթոս Ղազարյան	170	Մուշեղ Մելքոնյան
172	Հակոբ Հարությունյան	171	Խաչիկ Մալիկյան
173	Մուրադ Ավդալյան	172	Սարո Պողոսյան
174	Արամ Բարսեղյան	173	Գասպար Վարդանյան
175	Մանուկ Մարտիրոսյան	174	Մելիք Կիրակոսյան
176	Երվանդ Սարգսյան	175	Հակոբ Մաֆարյան
177	Թորոս Սկրտչյան	176	Սիմոն Պապիկյան
178	Բաղդասար Մանուկյան	177	Կնյազ Օվսյան
179	Մերոբ Խաչատրյան	178	Գրիկ Օվսյան
180	Սմբատ Էթոյան	179	Զաքար Հարությունյան
181	Եղիազար Մանուկյան	180	Մանուկ Օվսյան
182	Բաղդասար Տոնոյան	181	Կոստան Մանուկյան
183	Թումաս Սարգսյան	182	Արրիկ Վարդանյան
184	Տիգրան Տոնոյան	183	Մեղրակ Խաչատրյան
185	Գևորգ Վարդանյան	184	Միսակ Բշերյան
186	Մխիթար Հարությունյան	185	Ավետիս Վարդապետյան
187	Լևոն Հարությունյան	186	Նադո Սարգսյան

188	Ղազար Խյղաբյան	187	Վերդո Սարգսյան
189	Անտոն Մխիթարյան	188	Արսեն Սարգսյան
190	Սեդրակ Մարկոսյան	189	Վարդան Օսեփյան
191	Զարուիխ Միրանյան	190	Հակոբ Նոյիազարյան
192	Տիգրան Հունանյան	191	Համբարձում Սարոյան
193	Մանուկ Վարդանյան	192	Մուշեղ Գասպարյան
194	Արշակ Մանուկյան	193	Վաղաշ Առաքելյան
195	Ներսես Օսեփյան	194	Զալակ Ղազարյան
196	Նադեթ Օսեփյան	195	Սերոբ Մելրոնյան
197	Ավետիս Նաջարյան	196	Գրիգոր Սահակյան
198	Սեյրոն Նաջարյան	197	Խաչատուր Սերոբյան
199	Բաղդասար Նաջարյան	198	Սեդրակ Ավետիսյան
200	Գևորգ Ջերոյան	199	Կարապետ Սաֆարյան
201	Մանուկ Գասպարյան	200	Հովհաննես Մանուկյան
202	Ասատուր Արտեմյան	201	Հովհաննես Ավետիսյան
203	Գևորգ Բուդայան	202	Մուրադ Ալաշյան
204	Մուշեղ Սարգսյան	203	Քերոբ Ախիկյան
205	Ննոբ Մխիթարյան	204	Հովհաննես Բաղդասարյան
206	Սրապ Ավիլայան	205	Սերոբ Մանուկյան
207	Սարգիս Սեդրակյան	206	Մկրտիչ Ամրդոնյան
208	Սարգիս Արտեմյան	207	Սերոբ ճազարյան
209	Սարգիս Մանուկյան	208	Նադո Մալխասյան
210	Արշակ Էլոյան	209	Գասպար Խաչատրյան
211	Մարտիրոս Խյղաբյան	210	Հարություն Սահակյան
212	Խաչատուր Սարգսյան	211	Ալբերսան Տոնոյան
213	Հակոբ Սաֆարյան	212	Պետրոս Մարգարյան
214	Սեդրակ Կակոյան	213	Հակոբ Ավետիսյան
215	Ազիզ Հակոբյան	214	Նահապետ Բարոյան
216	Ղուկաս Բաղդասարյան	215	Թորոս Առաքելյան
217	Երանոս Մելքոնյան	216	Պողոս Մելքոնյան
218	Կարապետ Մկրտչյան	217	Ալբերսան Թադևանյան
219	Աբեթ Մովսեսյան	218	Սեդրակ Մանուկյան
220	Կոմիտաս Լազարյան	219	Հովհաննես Ավագյան
221	Խյղաթ Գրիգորյան	220	Սեդրակ Ամիրխանյան
222	Հովհաննես Գրիգորյան	221	Ավետիս Սարգսյան
223	Պետրոս Ալոյան	222	Նահապետ Մանուկյան
224	Գրիգոր Տադրյան	223	Վանուշ Սարգսյան
225	Մրաթ Մանուկյան	224	Արամ Հովհաննիսյան
226	Մելք Ղազարյան	225	Վարդան Մուրադյան
227	Մուկո Սարգսյան	226	Պողոս Մելքոնյան
228	Միսակ Խաչատրյան	227	Արթուր Նախյան
229	Միսակ Գևորգյան	228	Սեդրակ Մելքոնյան
230	Սողոմ Ստեփանյան	229	Անանիա Ներսիսյան
231	Սահակ Թոմասյան	230	Բարդուղիմեոս Զաքարյան
232	Մկրտիչ Բաղդասարյան	231	Աղադոնակ Բաղդասարյան

233	Այո Գևորգյան	232	Ավդալ Մարտիրոսյան
234	Քերիմ Գևորգյան	233	Վասիլի Կարսապետյան
235	Ալեք Մկրտչյան	234	Միխայիլ Ավչյան
236	Ստեփան Մխիթարյան	235	Միրան Միմոնյան
		236	Սուրեն Զարգարյան
		237	Մարտիրոս Թորոսյան
		238	Աղաբեկ Մկրտչյան
		239	Խոսառուր Պողոսյան
		240	Հունան Ղազարյան
		241	Հայկ Ստեփանյան
		242	Սերոբ Գորգոյան
		243	Քեյրոբ Բաղդասարյան
		244	Զոհրաբ Պետրոսյան
		245	Մելիք Հակոբյան
		246	Զաօ Մնեյան
		247	Գրիգորի Հակոբյան
		248	Հակոբ Գրիգորյան
		249	Հրանտ Շահբազյան

ՀԱՎԵԼԱԾ 7

ДОНЕСЕНИЕ КОМАНДИРУ 1-ГО КАВКАЗСКОГО АРМЕЙСКОГО КОРПУСА ИЗ БАШКЕЯ ОТ ПОЛКОВНИКА КУЛЕБЯКИНА

1914 г. 25 декабря

Сегодня 3-я армянская дружина временно выбывает из состава вверенного мне отряда для реорганизации и пополнения своей убыли в Кагызмане. По долгу службы и совести считаю себя обязанным засвидетельствовать самую добросовестную, усердную и беззаветную работу всей дружины и особенно ее начальника Амазаспа.

Несмотря на большую трудность управления собранным из разных местностей армянами, в большинстве совершенно незнакомыми с военным делом, не воспитанными в дисциплине и не приученными ни к какой определенной системе управления и порядка, г. Амазасп с помощью лучших людей своей дружине (из русских и турецких подданных) сумел в короткое время сковать в своем небольшом отряде железную дисциплину, стойкость и порядок. Во всех боях дружинники беззаветно шли на явную смерть и честно умирали, как настоящие герои, проникнутые одним глубоким чувством любви к своей родине.

Привлекаемые мною наравне с другими нашими частными к выполнению разных боевых задач, они выполнили все мои требования радостно и усердно. Когда я вызвал на помощь нашим частям для ночной сторожевой службы, они несли ее также усердно и неусыпана. Как и другие, сам Амазасп на моих глазах проявил настоящим вождем своего отряда беззаветно храбрым, самоотверженным и твердым начальником, послушным и доброжелательным в бою, справедливым и милосердным с безоружным и побежденным врагом.

Считаю его достойным всякого поощрения и был бы рад его возвращению с обновленным им дружиной в состав вверенного мне отряда.

**Начальник Башкейского арьергарда
полковник Кулебякин**

ՀԱՍ. ֆ. 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 20, տեղումն Կարապետյան Մ., փաստաթուղթ № 26, էջ 168-169:

**ПИСЬМО НАЧАЛЬНИКА 2-Й КАВКАЗСКОЙ СРЕЛКОВОЙ ДИВИЗИИ
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА НАЗАРБЕКОВА КОМАНДИРУ 3-Й АРМЯНСКОЙ
ДРУЖИНЫ АМАЗАСПУ ХРИСТОВЕРИВИЧУ СРВАНЦЯНЦУ**

17 августа 1916 г.

По прибытии в Битлис, в марте месяце сего года, вверенная Вам дружина, под Вашим начальством, приняла горячее участие в боях по обороне Битлиса, а затем занимала ответственный участок на левом фланге Битлисских позиций в Гюзель-Дерекском ущелье, в последнее время в июне и в августе месяцах приняла участие в упорных боях за Битлис и при отходе от Битлиса к Кармуджу и, наконец, в последних боях при наступлении к Битлису.

Во всех этих боях, пешая и особенно конные части дружины проявили себя в боевом отношении с наилучшей стороны, что не могу не отнести у Вашим выдающимся боевым и организаторским способностям.

Во всех боях и при разведке Вами неоднократно проявились верный военный взгляд и настойчивость к достижению поставленной Вами лияной цели. При этом выказывалось Вами твердое управление вверенной Вам частью.

Вы неоднократно, подвергая свою жизнь явной опасности, оказывали подвиги мужества и тем сымым примером влияли в том же направлении и на своих подчиненных.

Во всех случаях Вы приложили всю свою энергию, способность и труд и рыцарское отношение к делу исключительно во имя патриатического чувства, а не руководствуясь побуждениями личного характера и даже поступаясь часто своими личными интересами во имя долго службы.

Расставаясь ныне с Вами, считаю своим нравственным долгом, от лица службы и лично от себя, принести Вам искреннюю благодарность и наилучшие пожелания успеха в Вашей дальнейшей деятельности в том же направлении и прошу передать молодцам дружинникам мое сердечное спасибо за их беззаветную службу.

**Командующий дивизией и
Начальник Битлисского отряда,
генерал-майор Назарбеков
Начальник штаба генерал-майор**

ՀԱՄԼ. № 1267, ց. 1, գ. 5, ք. 20-21, տեղի ունեցած Կարապետյանի Ա. վնասվածքները № 23, էջ 163:

ԿԱՐԱՍԱՐԵԱՆ ԳԻՒԴԻ ՄՕՏ ԱՄՍՈՅԱ 18-ԻՆ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ
ՅԱՂԹԱԿԱՆ ԿՈՒՈՒՄ ՍՊԱՆԻԱԾՆԵՐԻ ԵՒ ՎԻՐԱՒՈՐՆԵՐԻ
ՑՈՒՑԱԿԸ¹

16-ՐԴ. ԲԱՏԱԱԽՈՆ

ՍՊԱՆՈՒԱԾՆԵՐ

1) Ստեփան Տիրացեան սպայ	I — լոտ
2) Վաչե Առաքելեան զին[որ]	-II-

ՎԻՐԱՒՈՐ ՍՊԱՆԵՐ

1) Յուսիկ Պետրոսեան 16-րդ քատ.
հրաման. օգնակ. մնում է շարքերում	
2) Մարգար Դամբարեան	I — ը.[ոտ], հր.[ամանատար]
3) Օհանէս Բաբայեան	III — հր.[ամանատար]
4) Սերգեյ Ֆիլովերդեան	I — ինստր.[ուկտոր]
5) Սկրտիչ Նուսնուսեան	IV — լոտ -II-

ՎԻՐԱՒՈՐ ՋԻՆԻՈՐՆԵՐ

1) Խանոյեան Նահապետ	I — լոտ
2) Շահբազեան Գարեգին	-II-
3) Գեորգեան Միրզա
մնացել է շարքերում:	
4) Բարսեղեան Ստեփան	I — լոտ
5) Բաբայեան Սետրակ	-II-
6) Կալուեանց Մաթեոս	-II-
7) Վարդանեանց Սետրակ	-II-
8) Կարեանց Ջալիբեկ	-II-
9) Յովհաննիսեան Կարապետ	-II-
10) Անտոնեան Սամսոն	-II-
11) Թաթևսեան Կնեազ	-II-
12) Արսէնեան Արամ	-II-
13) Մանուկեան Մանուկ	-II-
14) Մուսայելեան Աւագ	-II-
15) Պետրոսեան Օհանջան	-II-
16) Նալբանդեան Կարապետ	-II-
17) Մուխսեան Սահակ.
մնում է շարքերում	-II-
18) Բաղալեան Աշոտ	III — լոտ
19) Յարութիւնեան Չաբար	-II-

¹ «Արև», Բագու, 1918, յունիս 21 (8), № 117:

20) Նաուասարդեան Արտաշես	-II-
21) Ամիրադեան Սարգիս	-II-
22) Սարգսեան Արրահամ	-II-
23) Հայրապետեան Արզուման	-II-
24) Տանունց Մուշեղ	IV — ըռտ
25) Փափազեան Ռշտունի	ձիաուոր
26) Աղամեանց Ղազար	-II-
27) Սանամեան Գեորգ	զնդացի
28) Յարութիւնեան Նրամդ	-II-
29) Մկրտչեան Տիգրան	-II-
30) Յովհաննիսեան Գրիգոր	ձիաուոր
մնում է շարքերում	
31) Ֆահրադեան Սահակ	-II-
32) Александра Мерякова գրութեան քոյր	
մնում է շարքերում:	

17-ԲԴ ԲԱՏԱԼԻՈՆ

ՍՊԱՆԻԱՇՆԵՐ

1) Մնացականեան Ջումշուդ	II — ըռտ, զնդացի
2) Առզեան Սարգիս	-II-

ՎԻՐԱՒՈՐՆԵՐ

1) Ստեփանեան Արտաշես	զնդացի
2) Գրիգորեան Մովսէս	-II-
3) Ասրեան Թալատ	-II-
4) Պետրոսեան Լևոն	-II-
ճնլած (контружень)	
5) Յովհաննիսեան Ասլան	II — ըռտ
6) Սահակեան Շամխալ ¹	-II-
7) Ալլահվերդեան Յովնաջան	-II-

¹ Շամխալ Սահակյանը տողերիս հեղինակի հայրական տատի նոքայրն է:

ՀԱՄԱՁԱՍՊԻ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ¹

Բրիգադի հրամանատար Համադասպի հաղորդագրութեան համաձայն, յունիսի 18-ին, ժամը 12-ին մօտ Կարամարեան դիւղի մօտ թշնամին սկսեց իր երկրորդ յարձակումը: Ինչպէս առաջին, նոյնպէս և այս կուռում առանձնապէս աչքի էր ընկնում իր քաջարի ղեմադրութեամբ 16-րդ բաժանիւնը: Թշնամին պարտւեց, ետ շարտւեց իր զէրքերից և մեր հեծեալ զնդի խիստ հետապնդման շնորհիւ, ստիպւած եղաւ փախուստի անցնել, կուռի դաշտում թողնելով 75 միլիմետրանոց թնդանոթ, մի գնդացիր և մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք:

18-րդ ժամին նկատեց զօրքերի նոր շարժում. սկսեց կուռը 20 վերստ տարածութիւն բռնող ամբողջ ճակատում: Թշնամին իր հետ ունենալով բաւական թւով արտիլերիա, մի որոշ ժամանակ նեղեց մեր ճակատի ձախ թևը, սակայն շուտով յաջողեց մեզ յետ մղել յարձակումը և փախուստի մատնել թշնամիներին:

Վերայ հասած մութն ու մառախուղը արգելք եղան աւելի յաջող հետապնդում կատարելու: Մեր հակազդող ժամանակ դարձեալ մեր ձեռքն անցաւ մի գնդացիր և շատ ուրիշ պատերազմական պարագաներ:

Մեր կորուստներն են՝ 5 սպանւած, 49 վիրաւոր: Թշնամին կորցրեց 400 մարդ: Չնայած մեր կարմիր պահակներին կրած զրկանքներին՝ այնուամենայնիւ կուռում էին առանց հոգնածութեան և քաջարի: Առաջապահ զիրքերում վիրաւոր-

¹ «Արև», Բագու, 1918, յունիս 21 (8), № 117:

ւած գլխովեան քոյր ժերերկումն, զնդակների տարափի տակ
շարունակում էր իր վիրարու ժական գործողութիւնները:

Ինչպես հաղորդել էինք — Կարամարեան գիւղն արդէն
մեր ձեռքին է: Յունիսի 18-ի յուսարացին մեր գորքերը Միւ-
սիւսլիի կայարանի ուղղութեամբ զեմոնսարատիւ աստեղայի
գնացին ունենալով սպանւածներ և վիրաւորներ:

Ռազմա-ծովային կոմիտար՝ Կորգանով

ՀԱՍՍԱԶԱՍՏՊԻ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐԸ ԿՈՒԻ ԴԱՇՏՈՒՄ¹

I

Մեր ֆրոնտի Կարամարեան գիւղի մօտ կատարւած կռիւի նախօրեակին, կարմիր բանակի 3-րդ բրիգադայի հրամանատար Համազասպը հետեւալ հրամանն է տւել զօրամասերին.

Կրկին անգամ յիշեցնում եմ և կտրականապէս արգելում կարմիր բանակի բոլոր զինւորներին, որ թոյլատրելի չեն մեր գրաւած վայրերում գիւղերի և շինութիւնների հրդեհումները, զանցառուները կենթարկւեն ամենախիստ պատասխանատուութեան:

Զօրամասերի բոլոր գլխաւորների պարտականութիւնն է հստկացնել ու բացատրել զինւորներին, որ ամեն տեսակի հրդեհումներն ու նրանցից առաջացած կարմիր ցուքերը՝ ռազմական տեսակէտից վնասակար են և կորստաբեր, որովհետեւ դրանով ակնյայտ ենք դարձնում թշնամուն մեր ռազմական գործողութիւնների ընթացքը, թշնամու խուզարկու խմբերի ալիքներին լաւագոյն կերպով փոխարինում ենք և նպաստում, որ թշնամին լաւ իմանայ մեր դիրքերի և զօրամասերի դասաւորութիւնը:

Բացի այդ, հրդեհներն ու աւերումները մեր դէմ լարում են ու թշնամացնում տեղական ազգաբնակչութիւնը և դրդում նրանց նորից ընկնելու բէգ ու կալւածատէրների գիրկը, որոնք պատճառ դարձան եղբայրասպան կռիւի, դրանով աւելի խտացնելով նրանց շարքերը:

Ընդհակառակը, մենք ամեն կերպ պիտի ջանանք դուրս քաշել հակայեղափոխական մութ ուժերի ճիրաններից մեր եղ-

¹ «Արև», Բազու, 1918, յունիս 23 (10), № 119:

բայրակից, դեռևս անգիտակից մասսաներին — թուրք աշխատաւորութեանը:

Վատա՛հ եմ, որ ձեր քաջարի կուռի հետ միասին պատրաստ կը լինէ՞ք ամուր գիտակցութեամբ հեռու մնալու ամեն տեսակի հրդեհումներից, բռնութիւններից և աւերումներից և ամեն կերպ բարձր կը պահէ՞ք խորհրդային իշխանութեան կարմիր դրօշակի պատիւն ու յարգը:

Բրիգադի հրամանատար՝	Համազասպ
Շտաբի գլխաւոր՝	Մուսայէլեան
Կոմիսար՝	Միկոյեան:

II

Շտապում եմ ուրախացնելու մեր քաջարի զինւորներին.— Մեր փառապանծ հայկական դնդերը, ժողովրդական հերոսներ՝ Անդրանիկի և Դրօի հրամանատարութեամբ գլխիկոր ջարդեցին տաճկական զօրամասերը Երեւանի շրջանում, ուր մեր առււծները քաջաբար կուռի մէջ մըցում են իրար հետ:

Յունիսի 16-ի և 17-ի Կարամարեանի բարձունքներում վարած մեր կուռով փայլուն էջ բացինք խորհրդային Իշխանութեան յեղափոխական պատմութեան մէջ. մի աւելորդ անգամ ապացուցելով, որ յեղափոխականօրէն դաստիարակած կարմիր բանակի զինւորների համար չկան ոչ մի տեսակի սահմաններ:

16-րդ բատալիոնի քաջարի հրացանաձիգներն ու հեծելազօրքը յունիսի 16-ի ծանր արշաւից յետոյ կատաղի յարձակմամբ 8 ժամ տևող կռիւց յետոյ ցաք ու ցրիւ տւին տաճկական զօրքերը և ստիպեց նրանց թողնել Կարամարեանի դիրքերը:

Նոյն ամսի 17-ին, հետևեալ օրը, տաճիկները խոշոր ուժերով յարձակման անցան մեր դիրքերի ուղղութեամբ: 16-րդ բատալիոնը մի սիրտ մի հոգի դառած, որպէս միացած մի կուռ ամբողջութիւն՝ կազմ ու պատրաստ դիմաւորեց յար-

ձախմանը և կատարելի հսկա-գրոհով յետ շարահեղ թշնամու յարձակումը, խլելով նրանից 2 գնդացիր: Ձախ թևից կռուող 17-րդ բատալիոնը իրենց քաջարի յարձակմամբ մրցման մտան 16-րդ բատալիոնի մեր կռուող ընկերների հետ և շջմեցրեց թշնամուն:

Ձեռ կարող անուշադիր թողնել 18-րդ բատալիոնի խելացիորէն կազմակերպւած սլաշտսմանողական թևը, որն այսօր թնդանօթամարտի աջակցութեամբ գուրս վանեց ու ցրեց թշնամու հեծեալ գունդը Ինչա և Ալխատեվլա գիւղերից, որով ապահովեց բրիգադայի ձախ թևը:

Առանձնապէս յիշատակութեան արժանի է անձամբ փորձած հեծեալների գունդը, որը բարձր պահեց իր պատիւն ու քաջարի փառքը, յետ մղելով երկու լեռնային թնդանօթ և ջարդելով փախուստի գիմած թշնամու պահակները:

Դուք, կարմիր բանակի քաջարի զինւորներ, ձեր փայլուն յաղթանակով, յեղափոխականի վայել կռուով ամրապնդում էք Ռուսաստանի Խորհրդային Բանուորա-Գիւղացիական կառավարութիւնը, ձեր կեանքի արիւնով նպաստում էք ժողովուրդների եղբայրութեան զերագոյն գաղափարի իրագործմանը:

Խորապէս համոզւած եմ և հաւատում մեր ասլաֆայ փայլուն յաջողութիւններին, կարմիր բանակի 3-րդ յեղափոխական բրիգադայի ասլաֆայ յաղթանակներին:

Բրիգադի հրամանատար՝
Շտաբի գլխաւոր՝
Կոմիսար՝

Համազասպ
Մուսայէլեան
Միկոյեան:

ՄԵՐ ՖԲՈՆՏՈՒՄ

Օգոստոսի 5-ի կոիւղ Սալեանի զօրանոցի շրջանում¹

Թշնամին մօտաւորապէս երեք բառալիտնային ուժերով 2 թնդանօթով և 18-20 զնդացիրներով յարձակման անցաւ գիշերւայ 1 ժ. 15 րոպէին: Յամառ ու տաք սւինամարտից յետոյ թշնամուն յաջողեց գրաւել մեր առաջապահ խրամատները:

Թշնամու գլխաւոր հարեաձն ուղղուած էր Սալեանի գօրանոցի մօտ գտնւած ֆրոնտի միջին մասին: Այս մասում գտնւած 21-րդ բառալիտնի զինւորները մի քանի անգամ հակահարձակման անցան, բայց թշնամու գերազանց ոյժի և մահաբեր զնդացիրային ուժեղ կրակի տակ մեր հրամանատարական կազմից ընկան մի քանիսները և մերոնք ստիպւած եղան մի փոքր յետ քաշւել և գրաւել աւելի յարմար դիրքեր:

Նոյն հակա-յարձակման էր անցնում նաև 16-րդ բառալիտնը և սա էլ նոյն պատճառներով ստիպւած էր յետ քաշւել և գրաւել նոր դիրքեր:

Նոյն դրութիւնը և միւսների նկատմամբ:

Թշնամուն ժամանակաւորապէս յաջողեց գրաւել մեր խրամատները խոշոր կորուստների գնով և կարողացաւ այդ խրամատները պահպանել մինչև առաւօտւայ ժամը 8 և 45 րոպէին:

Պահեստում եղած վաշտերին հրաման արձակեցի հակա-յարձակման աջնել: Նկատելով թշնամու արշաւը դէպի մեր ձախ թեւը, հրահանգ[եց]ի վաշտապետ Օրբելեան[ին] գրոհ տալ թշնամու զօրաշարքերի վրայ և յետ մղել նրան. և այս հրահանգը կատարւեց յաջողութեամբ:

Օրբելեանը վիրաւորւեց, բայց շնորհիւ նրա յաջող հակա-յարձակման, թշնամին սկսեց յետ նահանջել, թիկունքից

¹ «Արև», Բագու, 1918, օգոստոսի 17 (4), № 161:

սկսեց խփել թշնամուն Լնդելեան զօրամասը և թշնամին յանկարծակի եկած այս անսպասելի անյաջողութիւնից սկսեց փախչել: Թշնամու փախուստը նկատելով հրամայեցի միջին մասերում գտնւած զօրամասերին ևս հակա-յարձակման անցնել զօրաշարքերը, ուսում գոչելով:

Բոլոր կողմերից գրոհ տւին թշնամու վրայ, յետ շարտեցին և սկսեցին հետապնդել թշնամուն ամեն ուղղութեամբ, որը խուճապի մատնւած փախչում էր, թողնելով ռազմի դաշտում 2 զնդացիք, զերիներ, շատ ուսմբեր, գոհեր և հրացաններ:

Ժամանակաւորապէս հրամանատարութիւն ստանձնած Փիւրիվերդիեր յարձակման անցաւ և յաղթական գրոհով գրաւեց թշնամու դիրքը. յաջողութեամբ գործում էր թշնամու դէմ նաև շտաբ կապիտան Մեսեանը: Թշնամին փախչում էր ու փախչում: Բայց վերը յիշած զօրամասերի կուլի մէջ առանձնապէս աչքի ընկան 5 և 15 բատալիոնների առանձին զօրամասերը, նոյնպէս և ամբողջ 24-րդ բատալիոնը, որը պաշտպանում էր ճակատի թևը:

Թշնամին նոյնպէս սկսեց աջ թևի վրայ յարձակւել և մի փոքր նեղել առաջապահ մասերը, սակայն շնորհիւ 24-րդ բատալիոնի ուժեղ դիմադրութեան՝ թշնամին կանգ առաւ: Նկատելով աջ թևի այս դրութիւնը՝ հրահանգեցի 24 բատալիոնին արագ յարձակմամբ օղակել թշնամուն, որը և կատարեց անմիջապէս: Թշնամին չկարողանալով դիմանալ մեր ուժեղ կրակին՝ սկսեց արագ կերպով յետ քաշւել: Մենք գրոհ տւինք. թշնամին այստեղ ևս խուճապի մատնեց:

Այս կուռում առանձնապէս աչքի ընկաւ 5-րդ թնդանօթաձիգ խումբը, որն իր մահաբեր ու անվրէպ կրակով նպաստում էր մեր յարձակմանը և ոչ մի վայրկեան չէր թոյլ տալիս թշնամուն առաջ շարժւել, չնայած նրան, որ յիշեալ թնդանօթաձիգ խումբն անվերջ ենթակայ էր գնդացիքային կրակի:

Այդ յաղթութեան մէջ մեծ դեր է խաղացել իմ օգնական Սերգոն, որը կուլի ամենակրիտիքական ըստէին անցած լինելով

գործառնալի գլուխը՝ ուսուցող, նետուէլ էր սփնամարտի և զրա-
նով վճուէլ ճակատամարտի ելքի օգտին: Թշնամին զուրս է քշու-
լի խրամատաներից և նա փախչում էր ամբողջ ճակատում: Բայց
զնդակը չը խնայեց և նա ընկաւ հերոսական մահով:

Թշնամու կորուստները հսկայական են: Կարելի է հա-
մարձակ ասել, որ նա սպանուածներով և վիրաւորներով կորցրել
է մինչև 600 մարդ:

Մեր կորուստները համեմատաբար քիչ են: Թշնամուց
մեր ձեռքն են անցել 8-10 զնդացիրներ, որից 4-ը գործում են.
մեծ քանակութեամբ զնդացիրային արկղներ ժապաւէններով և
փամփուշտներով, ուրիշ սպառնալիքներ և ջորիներ:

Մեր կորուստները

Սպանուածներ.—

- 1) Զօրամասի հրամանատարի օգնական Սերգոն,
- 2) 16-րդ բատալիոնի առաջին վաշտի վաշտապետ՝ Սահակեանը
[Ալեքսանդր].
- 3) 21-րդ բատալիոնի II վաշտի վաշտապետ՝ Այգնեանը.
- 4) 16-րդ բատալիոնի IV վաշտի վաշտապետ՝ Միլիք-Շահնա-
զարեանը.
- 5) 18-րդ բատալիոնի 3 վաշտի ինստրուկտոր.
- 6) I մարշեվայա վաշտի ինստրուկտոր՝ Անդր.[անիկ] Ասուշանեան.
- 7) I մարշ. [եփայա] վաշտի ինստրուկտոր՝ Աղամեան Մուշեղ.
- 8) Առանձին գօրամասի հրամանատար Ղազարամեան.
- 9) Զինուորներ 93 հոգի:

Վիրաւորներ

- 1) Սպաներ 11 հոգի.
- 2) Զինուորներ 268 հոգի.

Բրիգադի հրամանատար՝

Համաղասպ

Բրիգադի շտաբի ղլխաւոր՝

Մուսայէլեան:

ՀԱՉԵԼՈՅ 13

НАГРАДНОЙ ЛИСТЬЮ № 15 КОМАНДИРА 3-ЕЙ КАВКАЗСКОЙ СРЕЛКОВОЙ БРИГАДЫ АМАЗАСПА

С января 1918 года, когда прекратилось железнодорожное сообщение между Баку и Тифлисом и пребывающие с фронта армяне солдаты не имели возможности приехать к себе на родину, а турецкие регулярные части с татарскими бандами с Елизаветпольской губернии двигались на город Баку с целью овладеть им. Амазасп обнаружили большой талант по формировании на месте армянских частей при самых тяжелых условиях, так как, правившая в городе советская власть в лице своих лидеров всеми мерами старалась дискредитировать влияние на массы Армянского Национального течения. Амазасп с удивительной способностью и умением своим установить хорошее взаимоотношение с местной властью, при содействии которых в течение короткого времени организовать из армян солдат четыре батальона численностью четыре тысячи человека, одну легкую батарею и конная снабдив их, вооружением, снаряжением и хорошее продовольствие.

Эти четыре сформированных батальона послужили ядром или сформирование корпуса действующего на Бакинских фронтах, обладая сознательно дисциплиной и чувствовать патриотизм, с марта месяца того же года, когда татарские и дагестанские банды проявили агрессивные действия в городе Баку против армян, а в Петровске и Кубе против всего христианского населения, Амазасп ставь во главе карательных отрядов обнаружили большую способность в управления вверенным частям в бою, энергично и быстро развивал наступающие части. В последующих крупных боях против турецких регулярных частей Карамарьяномь в Кубе и при обороне города Баку, командуя бригадой несколько раз одерживал блестящие победы над противником, сопровождая каждый раз отбитой

орудией, много оружия, боевого имущества и пленных. За проявленное мужество, организаторские способности и умелое управление в бою крупной тактической единицей командира бригады Амазаспа о награждении орд. Св. Станислава 2-ой степени с мечами и орд. Св. Владимира 4-ой степени с мечами и бантом.

**Начальник 1-ой Кавк. Стрелк. Дивизии
Полковник Казаров
Старший Адъютант Штаба
Поручик Бунятов**

С настоящим представлением согласен и нахожу награждение. Командующего 3-ей бригадой Амазаспа Орденами Св. Станислава 2-ой ст. мечами Св. Владимира 4-ой ст. с мечами и бантом вполне заслуженными.

**Генерал майор Багратуни.
18-ого февраля 1919 года. Город Баку**

ՀԱՍ. ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 50-51.

ՀԱՇՎԷԼՈՒԹՅՈՒՆ 14

Командующий 3-ей Кавказской Стрелковой Бригадой Амазаспа, столь популярный еще с 1905-1906 г.г. сыграл значительную роль как при непосредственной обороне Баку так и во время боев, предшествовавших этой обороне.

Должен отдать справедливость блестящему умению Амазаспа собирать кругом себя отличных работников и помощников. В деле организации частей, сбора людей Амазаспа обнаружил выдающееся умение и необычайную энергию. Организация 3-ей Кавказской Бригады, имевшей наибольшее количество людей среди всех бригады, сплошь армянской, с прекрасным штабом и рядом выдающихся начальников, дело рук Амазаспа. Со своей бригадой Амазасп не растовался с самого начала боевых операций, происходящих вдали от Баку, и в период непосредственной обороны Баку. Благодаря своей огромной популярности Амазасп вдохновлял свою бригаду на те славные героические подвиги, которым отличалась оборона Баку и в которой 3-я бригада, участвовавшая во всех боях сначала лета 1918-го года до самого падения Баку и повесшая огромные потери, сыграла исключительную роль под руководством своего командующего.

**Генерал — Майор Багратуни
17-ого февраля 1919 года.**

Город Баку

ՀԱՄԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, ք. 48.

Оборона Баку имела большое значение в деле защиты пределов России, но особенное, исключительное значение она имела для армянства. Для меня было ясно, что турки, по - занятии Баку со всеми для армян последствием этого, обратятся последовательно в последние уцелевшие армянские районы: Карабах, а затем Эривань, что означало бы для народа нашего полное разяснение, физическую гибель. Это подтвердилось впоследствии. По занятии Баку 15-ого сентября 1918 года, Нури сейчас же обратился с вызывающей и полной угрозы к армянам Карабаха. Через неделю же турецкая бригада около шести тысяч человека вступила в Шушу.

Вот почему, я постоянно поддерживал мысль о необходимости обороны Баку даже армянской точки зрения, ведь защитники Баку были преимущественно армяне, чтобы не дать туркам окончательно истребить армян и разнять их в уцелевших армянских районах.

Геройская и славная оборона Баку при недостаточной организованности войск, слабому управлению ими, ненадлежащем снабжении сыграла огромную роль в деле спасения остатков армянского народа. В исполнении этой великой задачи, очень большую роль сыграла 3-я бригада Амазаспа, самая большая из всех бригад по численности, сплошь армянская, лучше других организованная, с начала операций до самого конца стоявшая на славном посту.

Генерал- Майор Багратуни
17 февраля 1919 года.
Город Баку
ՀԱՍ. ֆ. 1267, ց.2, գ. 94, ք. 49.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 16

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՌԱՅԻՆ ՀԻԱԶՈՐ
ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՅԻՉ Բ. ԼԵԳՐԱՆԻ ՄԱՆԴԱՏԸ Ե. ՎԱՆԻԵՎԻՆ ՀՀ ՆԱԽԿԻՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻՆ ԵՎ ԱՅԼ ԱՆՁԱՆՑ ՁԵՐԲԱԿԱԼԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ¹

N 251

2 դեկտեմբերի 1920 թ.
Երևան

МАНДАТ

Полномоченный Представительством Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в Армении на тов. ВАНИЕВА Еремой Михайловича возлагается:

1) Немедленно подвергнуть аресту всех членов Старого Правительства Армении (кабинет Оганджяна).

2) Принять меры к немедленному задержанию лиц, поименованных в прилагаемом при сем списке.

Всем властям, гражданским и военным, и всем гражданам Армении предлагается оказывать тов. ВАНИЕВУ при исполнении настоящих поручений всевозможное содействие.

Виновные в противодействии подлежат ответственности по законам революционного времени.

Полномочный представитель
РСФСР в Армении
Секретар

Легран

¹ Վիրաբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 109:

**СПИСОК ЧЛЕНОВ СТАРОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА АРМЕНИИ
(КАБИНЕТ ОГАНДЖАНЯНА)¹**

1. Амо Оганджян
2. Саркис Араратян
3. Арташес Чилингарян
4. Доктор Тер Микаелян
5. Рубен Тер Минасян
6. Георг Газарян
7. Аршак Джамалян

СПИСОК ЛИЦ, ПОДЛЕЖАЩИХ АРЕСТУ

1. Бено-Губернский Комиссар
2. Амазасп-политический деятель
3. Левон Калантарян-Начальник Политической Милиции
4. Касабян-Следователь Чрезвычайного Суда
5. Мацак-Начальник тюрьмы
6. Наджаров-контрреволюционер
7. Багдасаров-Прокурор Чрезвычайного Суда
8. Ишханян- контрреволюционер

Полномочный представитель
РСФСР в Армении
Секретар

Легран

¹ Վրթաշահի Ա., նշվ. աշխ., էջ 109-110:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 18

Հ Ա Մ Ա Ջ Ա Ս Պ¹

ՀՐԱՆԴ ԲԱԳՐՈՒՆԻ²

—«Հայերիս տէր Դաշնակցութիւն,
Քաջեր ունիս սրտալի,
Ամբողջ աշխարհ հռչակուեցաւ,
Համադասալը պանծալի»:

Հայ աշուղական զրականութիւնը երեք տասնամեակներու ընթացքին ամբողջ հիւսք մը ստեղծած է հայ մարտական կուսակցութեան առաջաւոր՝ զէմքերու և անուաներու շուրջը:

Պետօ, Մարտիկ, Աւետիսեան, Անդրանիկ, Հրայր, Արամեան, Սերոբ փաշա, Գէորգ-Չառուշ, Քեռի, Վազգէն, Զաւէն, Արաբօ, Մուրատ, ու շատ շատերը մեր ազատամարտի սիւներէն: Իրենց պարտքի ու զաղափարի ճամբուն վրա՝ հսկայական և անսպառ հիւթ տւին այդ զրականութեանը և հայ գուսանը իր քնարի լարերուն վրա ամբողջ երեք տասնամեակ ու մինչև այսօր կերգէ այդ «ուխտաւորներուն» գովքը, կերգէ անոնց կեանքը ու հերոսական, աննւաճ մահը:

Ահա մէկն ալ անոնցմէ, մեր քաջարի, մեր անձնազոհ, մեր սրտալի Համադասալը:

Ու պէտք էր, որ հայ գուսանը անտես չառնէր զինքը, վասն զի անոր խանդաբորբ երեւակայութիւնը չը պարփակեցաւ անգամ Այգեստանի զովասուն պուրակներուն, գլգլան աղբիւրներուն, ծառ-ծաղկունքներուն, հովիտներուն ու լեռներուն շրջապատին մէջ, ու անիկա դժգոհ այդ բոլոր բարիքներէն ու հրաշալիքներէն, ինքզինքը Մասիսէն այս կողմը կը նետէ, կերտելու և բովելու համար իր կամքն ու նկարագիրը հայ յեղափոխական քուրային մէջ:

Եւ հայ ազատամարտը պէտք կունենայ այդ հաւատաւորին: —«Սանդենց Լաճը» կղառնայ «Քաջ Համադասալ»։ Ասկերա-

¹ «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, փետրարի 23, № 4:

² Լրագրող, մանկավարժ Հ. Բագրունին (Հրանդ Կարինյան) ծնունդով Վանից էր: 1931 թ. ենթարկվել է արքայի (տես Հովակիմյան Բ., Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 631):

նի կիրճ ու Շուշւայ ամբուլթիւնները կցուցանեն այդ յանդուգն հողի բովանդակ մեծութիւնը, և հայ աշուղը այնուհետեւ կերգէ իր կիթառին վրա «Համադանց»-ի դերադանց ճիւղն ու աշխատանքը հայ աշխատաւոր ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու գործին մէջ:

Հայ աշուղը կերգէ և այդ երգը կդառնայ համազգային գովք բոլոր շուրթներուն վրա՝

—«Հայերիս տէր Դաշնակցութիւն,
Բաջնր ու նիս սրտալի,
Ամբողջ աշխարհ հռչակուեցաւ,
Համազասպը պանծալի»...

Եւ Դաշնակցութիւնը չըյուսախաբւեցաւ անկէ:

Այդ հզոր ու մարտական կուսակցութիւնը իր գեղեցիկ փայլին մէջ պատւաւոր տեղ մը ունի Համադասալին համար, փասն զի Համազասպը Դաշնակցութեան միջոցով հայ ժողովրդին տւաւ 1905-ի Ասկերանի կիրճը, Բագւի ընդհարումները, 1915 թիւն արշաւախումբը, Զէվինի պատմական կռիւները ու այն բոլոր ընդհարումները, որ վարած է անիկա իր ջիւան կեանքով, իր ուխտաւորի հաւատքով:

Այսօր՝

Նոր դարու ներոնական միտքը դահլիճ կոմունիստներուն ձեռքով վերջ կուտայ այդ բեղուն ու բովանդակալից կեանքին:

Այսօր՝ սօցիալիզմի մաքուր և անաղարտ վարպետութեան վրժուածքները պարաններով կկապեն անոր ձեռքն ու ոտքը և կխեղդեն զինքը մութ և անլոյս նկուղին մէջ:

Այսօր՝ հայ անուն կրող և յեղափոխութեան աւանդները աղարտող դահլիճներու ձեռքերը չեն կոտրիր, երբ անոնք կվերցնեն կացին, փշրելու համար Համազասպի զուլին ու ատամները...

Ու թող որ այդպէս ըլլայ, քանի որ հայ ժողովրդի հարազատ կուսակցութիւնը ուրիշ կերպ չէր կարող զոհաբերել իր լաւագոյնները հայրենիքի ազատագրութեան մեծ գործին:

Ու թող որ այդպէս ըլլայ, որպէսզի մեր պատմութիւնը դառնայ լրիւ և ամբողջական, ցուցահանելով այդպիսով մեր աննւաճ կամքի ու յամառ և հետևողական պայքարի իրական արժէքը յետագայ սերունդներուն համար:

ԳԱՐԵԳԻՆ Հ. ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑ

ԳԱՐԵԳԻՆ Հ. ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԻՔԱՅՆԸ
ՀՈՐԵՂԵՈՐ ԴՍԵՐ՝ ՓԵՓՐՈՆԵՒՆ¹

Անմոռանալի հորաքույր Փեփրոնն !

Հիշում եմ Ձեզ գեո 1917 թվից, երբ Դուք ապրում էիք մեզ մոտ Թիֆլիսում: Հիշում եմ թէ ինչպես քնածս ազեն գող-տուկ համբուրում էիք ինձ, անվանելով «աղվորիկ մանջուկս»: Հիշում եմ նաև Ձեր մտերիմ ընկերուհիներին՝ Համասփյուռին, գեղեցկուհի Գեղեցիկին... Շատ բան եմ հիշում, եթե առիթ լինի հանդիպելու կպատմեմ Ձեզ:

Պատանեկոթյանս երջանիկ օրերն էին: Այդ երանելի օրերից անցել է 35 տարի, որի ընթացքում ես հաճախ ու սիրով մտաբերել եմ Ձեզ, բայց ավաղ չգիտենալով թէ որտեղ եք Դուք...

Այսօր ես գտա Ձեզ, թեպետ ծերացած, բայց հոգով ջերմ ու սիրող. ուրախ եմ, որ Դուք ևս չեք մոռացել Ձեր հարազատ զարմիկին՝ Գարեգինին:

Ես էլ եմ ծերացել՝ այժմ 72 տարեկան եմ:

Ձեր ողջության մասին ինձ հայտնեց պատվարժան պարոն Արամ Աջեմյանը: Պարոն Արամին եմ պարտական նաև Պոլսո պատրիարքարանից սրբազանի (իմա՝ Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցի — Գ. Ս.) անսխալ ձեռագրերը Երևան փոխադրելու համար: Դա կարևոր էր, որովհետև 1974 թվին գումարվելու է հոբելյանական զիտական նստաշրջան Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախաձեռնությամբ, նվիրված սրբազանի «Սասունցի Դավիթ» էպոսի առաջին պատման 100 ամյակին և այդ կապակցությամբ հրատարակվելու է Գ. Սրվանձտյանցի հատընտիր երկերի ժողովածուն:

¹ Գ.ԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 63:

Ժողովածուի հրատարակմանը նպաստելու նպատակով պետք է ջանալ սրբազանի ժառանգությունը դարավոր փոշու տակից կորցել, փրկել այն մոռացության վտանգից և դարձնել ժողովրդի սեփականությունը: Այս գործը մեր տոհմի արժանապատվության գործն է և սրբազանի բոլոր հարազատները, որոնք այսօր ողջ են, պարտավոր են իրենց կարողության սահմաններում օգնել ի մի հավաքելու Սրվանձտյանցի համով մահանաները, զրոց-բրոցները և, կենտրոնացնելով Երևանում, նպաստել նրանց հրապարակմանը, ի արժանո հավերժացնել մեծ երախտավորի պայծառ հիշատակը:

Սիրելի հորաքույր! Խնդրում եմ օգնեցեք ինձ ծանոթների միջոցով հայտանաբերել մեր հարազատներին, ճշտելով նրանց ազգակցական կապը և հասցեները, որպիսի նրանց հուշեմ նամակով իրենց կատարելիք պարտականությունը:

Ցանկալի է ստանալ նաև Ձեր հարուստ հիշողությունները սրբազանի մասին, որը կլինե՞ր արժեքավոր լրացում նրա կենսագրության: Դիտեմ՝ Ձեր աչքերը տկար են, սակայն համոզված եմ կգտնվեն բարի մարդիկ՝ գրի առնելու Ձեր հիշողությունները:

Սրբազանի կենսագրության համար անհրաժեշտ է ունենալ նաև նրա տոհմական աղյուսակը, որում նշված կլինեն սրբազանի պապից սկսած մինչև մեր օրերը բոլոր աղգակիցների անուններ, զբաղմունքը, ծննդյան ու մահվան տարեթվերը: Պատրաստի աղյուսակի բացակայության դեպքում այն հանձնարարեք կազմել Ձեր մտերիմներից որևէ մեկին՝ Ձեր անմիջական մասնակցությամբ:

Վերահիշյալ բոլոր նյութերը և Ձեզ մոտ պատահաբար մնացած սրբազանի ժառանգությունից նշխարները՝ խնդրում եմ ուղարկել ինձ Երևան մեկնող հուսալի մարդու ձեռքով:

Սիրելի հորաքույր! Սրվանձտյանցի ժողովածուն լույս տեսնելուն պես Ձեզ կուղարկեմ մեկ օրինակ. գիտեմ՝ կարոտով

կընդունես այն: Ուրիշ ոչինչով ուրախացնել Ձեզ չեմ կարող:
Թերևս հնարավոր լիներ հանգիպել՝ կարող էինք շատ բանի
մասին խոսել, հիշել ու սրտներս ջերմացնել:

Հուսանք:

Կարոտով համբույրներ իմ և մերոնց կողմից՝

Գարեգին
25/9-72 թ.
Երևան

ԳԱՐԵԳԻՆ Հ. ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՐԱՄ ԱՃԵՄՅԱՆԻՆ՝

Մեծարգո պարոն Արամ

Զեզ անհանգստացնում է սրբազան Սրվանձտյանցի ավագ եղբոր Խաչատուրի թոռ՝ Գարեգինը: Եղբայրս՝ Վանահատը առիթ ունեցավ Զեզ հետ ծանոթանալու Երևանի Պետոպերայում, երբ վերջերս Դուք այցելել էիք Հայաստան: Նրա խնդրանքով Զեր ուղարկած սրբազանի գամբանի լուսանկարները ստացանք, որի համար երախտագիրտությամբ հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

Հավանաբար հիշում եք, որ 1974 թվին լրանում է Սրվանձտյանցի «Սասունցի Դավթի» առաջին պատման 100-ամյակը: Խարեզարձի կապակցությամբ Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը ձեռնարկել է ի մի հավաքել սրբազանի տպագրված և անտիպ գործերն ու պատրաստել ակադեմիական հրատարակչությամբ լույս ընծայելու նրա հատընտիր երկերի ժողովածուն երեք հատորով:

Այդ արժեքավոր աշխատանքին նպաստելու նպատակով թախանձագին խնդրում եմ Զեզ հնարավորության սահմաններում օժանդակել պարզելու՝

1. — Ի՞նչ նյութեր կան Պոլսո Պատրիարքարանում կամ առանձին անհատներուն մոտ Սրվանձտյանցի թողած գրական ժառանգությունից կամ նրա մասին գրած հուշերից կամ նրա կյանքի տարբեր շրջանները պատկերող լուսանկարներից:

¹ ԳԱԹ, Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 62:

2. — Յանկալի է մանրամասը նկարագրել սրբազանի դամբանը. ի՞նչ է գրած դամբանաքարի վրա: Գու՞յե ուղարկեք այդ լուսանկարների նկատիւփները: Հետաքրքիր է նաև ո՞վքեր են թաղված Արվանձտյանցի շուրջը:

3. — Կան արդյոք Պոլսում բնակվող Արվանձտյանցի ազգականներից. եթե հնարավոր է ուղարկեք նրանց հասցեները: Խնդրում եմ ներեք ինձ առաջարկներիս համար, նրանց կատարումը թողնում եմ Ձեր բարի կամքին:

Ցավում եմ, որ սկսելով չունեցա Ձեզ հետ անձամբ ծանոթանալ, սակայն պետք է հուսալ, որ հետագայում նման առիթ կարող է հանդիսանալ:

Սպասելով Ձեր պատասխանին, հղում եմ բարի ցանկություններ Ձեզ և Ձեր ընտանիքի անդամներին:

Ձեզ հարգող Գ. Արվանձտյանց

31 հունվարի 1972 թ.

ք. Երևան

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 21

ՀԱԿՈՐ ԱՂԱԲԱՐ
(ԾՆԴՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)¹

Մանկական դրող Հակոբ Աղաբարյանը (Աղաբարը) Ղազարի Կողբ գյուղի ընտանիքից էր Բեժան Հեքիմ-Գևորգյան-Աղաբարյան և Նատալյա Հովհաննիսյանի անդրանիկ արու զավակն էր: Նա ծնվել է 1875 թվականի նոյեմբերի 14-ին (նոր տոմարով՝ 26-ին):

Մինչև 8 տարեկան հասակը Աղաբարը անց է կացնում հայրենի գյուղում, որից հետո ընդունվում է Թիֆլիսի Կուկիա թաղամասի ծխական դպրոցը, ապա՝ ուսումը շարունակում է Կուկիայի քաղաքային դպրոցում: Մի տարուց հետո Ներսիսյան դպրոցի տեսչի օգնական Ամիրան Մանգինյանի միջնորդությամբ դառնում է այդ դպրոցի սան:

Երրորդ դասարանից սկսած Աղաբարը դպրոցում կազմակերպում է գրական խմբակներ, ցերեկույթներ, աշխատակցում 6-րդ դասարանցիների «Աստղ առավոտում» ամսագրին, իրեն հատուկ գեղագրությամբ հրատարակում աշակերտական «Ծիածան» և «Բողբոջ» թերթերը: Նկատի ունենալով այդ ակտիվությունը, «Հայկազյան եղբայրություն» ընկերությունը 1896 թ. նրան հրավիրում է «Գրագիտության երեկոների» դասատու: 1897 թ. ավարտական դասարանի աշակերտ Աղաբարը հաստատվում է ուսուցիչ նույն ընկերության՝ Հավաքարում կազմակերպած «Կիրակնօրյա գրագիտության» դպրոցում:

Աշակերտական տարիներին էլ նա գրում է ոտանավորներ ու պատմվածքներ և հանձնում տպագրության:

¹ Սրվանձտյանց Գ. Հ., Հակոբ Աղաբար (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), «Սովետական գրականություն», Երևան, 1975, № 12, էջ 129-130:

1895 թ. առաջին անգամ «Աղբյուր» պարբերաճանդեսի № 11-ում լույս են տեսնում Աղաբարի երկու ոտանափորները: Խմբագրութան խրախուսանքներից ոգևորված՝ Աղաբարը գառնում է այդ ճանդեսի մշտական աշխատակիցը: Հետագայում, երբ 1905 թ. լույս է տեսնում «Հասկեր» մանկական ամսագիրը, Աղաբարը, որպես ճանաչված մանկագիր, հրավիրվում է աշխատակցելու, միաժամանակ ընտրվելով խմբագրական կուլեգիայի անդամ: Աղաբարը ամսագրում աշխատել է երկար տարիներ, իսկ հրատարակման գաղարումից հետո (1923 թ.) նրա գործունեութունը շարունակից «Կարմիր ծիւերում»:

Հակոբ Աղաբարի ոտանափորները տեղ են գտել «Լուսաբեր», «Դասընկեր», «Փայլուն արև» և մայրենի լեզվի այլ գաւագրքերում: Աղաբարի չափածո գրվածքներով հրապուրվել են նաև երաժիշտներից շատերը: մեծատաղանդ Ռոմանոս Մելիքյանը գտնում էր, որ Աղաբարի ոտանափորները բարեհնչուն են ու ներգաշնակ, օժտված երաժշտական ռիթմով: «Պապար, պապար», «Պսակ-պսակ» և այլ երգեր լույս են տեսել մեծ կոմպոզիտորի ձայնագրությամբ: Նրա բանաստեղծութունները երգի են վերածել Դ. Ղաղարյանը, Ա. Մանուկյանը, Մ. Մաղմանյանը, Ե. Սարգարյանը, Մ. Միրզոյանը, Ումրչատը և ուրիշներ: Աղաբարի չափածո գրվածքներից երեքը՝ «Թուխը», «Օգնութուն» և «մուրճ ու Մանգաղը», «Հաղթված բաղեն», «Ճուտիկը» և «Միութուն» մանկական օպերանների համար տեքստ են գարձել: Լիբրետոները կազմվել են հեղինակի մասնակցությամբ: Այդ օպերաները բազմաթիվ անգամ բեմադրվել են Թիֆլիսում, Բաքվում, Գանձակում, Երևանում:

Աղաբարը խորապես կապված էր ժողովրդական բանահյուսությանը, որից օգտվում էր: «Հայրենիքս իր ծաղկափթիթ անդ ու անդաստանով, մեր օջախը՝ հոր ու մոր փաղաքշանքներով, վերջապես մեր բակն ու պարտեզը, մեր այգին ու ան-

տառք, մեր սարերն ու դաշտերը՝ ամենն իրենց փայլուն հիշատակներով՝ իմ մեջ լցրել են մի այնպիսի ջերմ կարոտ, որով ապրում եմ մինչև այսօր», - գրել է նա:

Աղաբարբ, սրպես գրող-մանկավարժ, գիտակցում էր, որ մանկական աշխարհը գերազասում է հումորը, առասպելականը, չնաշխարհիկը, խաղերը և այլն: Այս տեսակետից գրավիչ են նրա «Գյուղի հեռախոսը», «Հայրենի օջախը», «Իլիկը», «Կնքասովիք», «Դարբինը», «Յմբո-ցմբո», «Ջա՛ն այ լուսին» և այլ ստեղծագործություններ:

1922 թ. փետրվարի 5-ին Թիֆլիսի արտիստական թատրոնում տոնվեց Աղաբարբի գրական, մանկավարժական և հասարակական գործունեության 25-ամյակը: Հորեկյանի ջերմ միջնորդությամբ զբաղվող հասարակական սերն ու հարգանքը Աղաբարբի հանդեպ:

Հովհ. Թումանյանը բացառիկ ջերմությամբ հորեկյանին հղել է սրտառու և ողջուն:

«Սիրելի Աղաբարբ,

25-ամյա հորեկյանիդ տոնին համբույր եմ զրկում քեզ հիվանդություն անկողնուց, ի սրտե ցանկանում եմ, որ հասարակություն ու մանուկների հարգանքի և համակրություն միահամուռ ցույցերը նոր եռանդ տան քեզ նոր թափով նվիրվելու մեր գաղութական, հասարակակն և մանուկների գրականության գործին և ապագայում տոնել ավելի մեծ հորեկյան, ավելի երջանիկ օրերին:

Քեզ սիրող՝

Հովհ. Թումանյան

5 փ. 1922 թ.,

Թիֆլիս»:

Ուսուցչությունը Աղաբարբի ղեկավարներն էր: Երեսուն տարի անընդմեջ կապված լինելով մանուկների հետ, Աղաբարբը

հնարավորություն է ունեցել ուսումնասիրելու նրանց կյանքը, որը և հարստացրել է նրա մանկագրությունը: Աղարարը որպես ուսուցիչ հիմնականում աշխատել է Թիֆլիսում (նաև Գանձակում):

Մանկավարժական աշխատանքներին զուգընթաց Աղաբաբը նախաձեռնել զասագրքեր կազմելու և հրատարակելու գործը, մասնակից դարձնելով Ա. Խնկոյանին ու Հ. Ապրեսյանին: Նրանց հեղինակությունը լույս են տեսնում մայրենի լեզվի «Նոր դպրոց» (1, 2, 3 և 4-րդ տարիներ), «Հայրենագիտություն» և «Հայրենի աշխարհ» զասագրքերը, սրտնք մեծ ընդունելություն գտան ժամանակի դպրոցներում:

Աղարարը մասնակցել է բաղմամբով կուլտուր-մասսայական հաստատությունների կազմակերպմանը, լինելով դրանցից շատերի վարչություն անդամ-քարտուղար (Վրաստանի ուսուցչական միություն, հայ դրողների միություն, Վրաստանի հայ թեմական պատգամավորություն խորհրդի նախագահություն և այլն): Աղաբաբը ներդրում ունեւր Հավլաբարի հայ թատրոնի հիմնադրման գործում:

Թեպետ կարճ էր Հակոբ Աղաբաբի կյանքը (վախճանվեց 51 տարեկան հասակում, 1926 թ. նոյեմբերի 28-ին), սակայն շոշափելի է նրա թողած գրական ժառանգությունը:

ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑ Գ. Հ.

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿԸ՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՍԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏԿՈՍԻ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴՑ ԲԱԺՆԻ
ՎԱՐԻՉԻ ՏԵՂԱԿԱԼ ԸՆԿԵՐ Է. ՍԱՆՈՒԿՅԱՆԻՆ՝¹

Ստացա զիմումիս վերաբերյալ ՀՍՍՀ-ի Հրատապեակոմի նախագահի առաջին տեղակալ ընկ. Բ. Անանիկյանի Ձեզ հասցեագրած (11-12-79 թթ. նո. 9ս-42) պատասխան գրության պատճեն:

Ես սպասում էի, որ մինչ պատասխան ստանալը ինձ կհրավիրեն նախնական զրույցի: Ցավոք սրտի, այդ ցանկալի հանդիպումը բացավ: Սակայն ընկ. Անանիկյանը խոստացավ զիմումս քննարկել իմ ներկայությունը և հարցին կոմպենստե՞նտ պատմաբանների մասնակցությամբ, այն է՝ դոկտոր պրոֆ. Արամայիս Մնացականյանի, դոկտորներ՝ Աշոտ Հարությունյանի, Խիկար Բարսեղյանի, Ջոն Կիրակոսյանի, Գենե-րալ Սարգիս Մարտիրոսյանի և «Համազասպ» հոգվածի 1-ին տարբերակի հեղինակ՝ Մելիք Դարբինյանի (Հանրապետության աշխատակից):

Այս խոստումը ևս դրժեց ընկ. Անանիկյանը միանգամայն հասկանալի պատճառով և որոշեց հարցը լուծել անձամբ, այսինքն «գլխարադ անել»: Նմանօրինակ սուբյեկտիվ մոտեցման ակնառու արտահայտումն է հանդիսանում ստացած պատասխանը: Ի՞նչ խոսք, որ այն անհնար է ընդունել լուրջ քննարկման արդյունք:

Պատասխանը գրված է ծայրաստիճան լակոնիկ՝ վիճաբանություն տեղիք չտվող ոճով, ղուերկ բովանդակությունից: Սակայն ցավալին այն է, որ պատասխանում արձանագրված եր-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, ք. 19-23:

կու կարծիքներից և ոչ մեկը հիմնավորված չեն, թեկուզ և թույլ արգումենտով, այլ հանդիսանում են մերկախոս հայտարարություն: Օրինակ, զիմումիս վերաբերյալ տալիս է ընդամենը երեք բառ՝ «բոցոքը հիմնավորված չէ», իսկ թե ինչու՞ – այդ մասին և ոչ մի խոսք:

Նույնը պետք է տեսլ «Համազասպ» հոդվածի 2-րդ տարրերակի մասին, որը պատրաստել է հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիրը Ծ-րդ հատուրի համար (հոդվածի տառջին տարրերակը, կազմված նախկին դեկամբրություն օրոք և քիչ թե շատ մոտ պատմական իրողություններ, անհասկանալի պատճառով չի ներկայացված քննարկման): Հոդվածի երկրորդ տարրերակի վերաբերյալ պատասխանում տալիս է, որ այն «զրված է փաստացի տվյալների հիման վրա և մարքսիստական պատմագիտության տեսանկյունով»: Դժվար չէ կոահել, որ այս կարծիքը ևս մերկախոս հայտարարություն է, ոչնչով չհիմնավորված: Պատասխանին կցված «Համազասպ» հոդվածը գրված է ոչ թե «մարքսիստական պատմագիտություն», այլ կաստայական նախապաշարմունքների տեսանկյունով:

Անհասկանալի է, թե ինչու՞ հոդվածում անտեսված է, որ Համազասպի իսկական դատախարակն է եղել նրա հորեղբայրը՝ արքեպիսկոպոս¹ Գարեգին Սրվանձտյանցը, որի դուստրներգական երկերը սերմանել ու դարգացրել էին զարմիկի հոգում հայրենասիրության ու ազատության տենչ: Մի՞թե այս հոգեբանական մարդ կազմավորող շտրիխը կարելի է անտեսել:

Հոգվածի հեղինակի համար Համազասպը հիմնականում «դաշնակցական» գործիչ էր և որպես բնութագրման լեյտմոտիվ² այն հոգվածում կրկնվում է մի քանի անգամ տարբեր

¹ Սյուտեղ վրիպակ կա. Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցը արքեպիսկոպոսի աստիճան չի ստացել (ծանոթ.՝ Գ. Ս.):

² Լեյտմոտիվ (Leitmotiv) – գերմաներեն բառ, որ նշանակում է գլխավոր մոտիվ (տե՛ս Словарь иностранных слов, Москва, 1983, с. 275).

երանգներով: Հարկ եմ համարում ճշտել, որ Համազասպը դաշնակցական գործիչ չի նեղել. գործիչներ էին՝ Ռոստոմ Զորյանը, Ս. Զավարյանը, Խաժակը, Քրիստափոր Միքայելյանը, Հ. Օհանջանյանը, Լ. Շանթը, Ավ. Ահարոնյանը, Զամալյանը, Կարճիկյանը, Գյուլխանդանյանը, Դրոն ևն: Համազասպը եղել է դաշնակցության կուսակցության սոսկ անդամ, ինչպես՝ Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Անդրանիկը ևն:

Սակայն գլխավորը այդ չէ. անհասկանալի է, թե ինչու՞ հոգվածում անտեսված է այն ակնառու փաստը, որ Համազասպը եղել է ազգային ազատագրական շարժման ու ռազմական գործիչ: Այդ մասին փաստացի ու համոզիչ տվյալներ շարագրել եմ ընկ. Դալլաքյանին հղած դիմումիս կցված հավելվածում: Այստեղ հարկ եմ համարում հիշեցնել միայն, որ Համազասպը իր կյանքի 30 տարին (16 տարեկան հասակից) նվիրվել է ազգի ազատագրման գործին, պայքարելով տաճկական բռնակալության դեմ, որպես զինվոր՝ հայդուկ ու հայդուկապետ: Մի՞թե այս իրողությունը չպետք է նշվեր հոգվածում:

Հոգվածում բացառված է նաև Համազասպի ազգանվեր ասպետությունը, ցուցաբերված 1905 թ. Ղարաբաղում հայթուրքական ընդհարումներին: Դա նրա կյանքի փայլուն էջերից մեկն է, որպես ազգային ու ռազմական գործչի: Եթե չկազմակերպվեր ինքնապաշտպանություն խմբեր, ապա Շուշի և Գանձակ քաղաքների հայ բնակչությունը իսպառ կբնաջնջվեր: Սակայն հոգվածի հեղինակը գտնում է, որ այս հարցում ստույգ տվյալներ չկան՝ թե ո՞վ էր հարձակվում և ո՞վ էր պաշտպանվում, ուստի ավելորդ է համարել հոգվածում նշել այդ մասին: Այլ կարծիքի է այդ ընդհարումների մասին ՀՍՍՀ ԳԱ թղթ. անդամ Գ. Գալոյանը: Նա իր «Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье. 1900-1922» գրքում

(գլ. 2-րդ էջ 76) փաստացի տվյալների հիման վրա հաստատում է, որ «1905 թ. օգոստոսին՝ 4 օրվա ընթացքում հիմնահատակ էր արվել Շուշին... նրա հայկական $\frac{1}{3}$ այրված էր, իսկ Ղաղա-խի գավառապետը իր գավառում կոտորածը կանխելու համար պաշտոնազրկվեց, շնորհիվ թաթար բեգերի միջնորդությամբ»։ Ղարաբաղի իրադարձությունները ոգեշնչված էին պանիսլա-միզմով ու ցարական իշխանությունների հրահրումով։ Թվում է, որ այս կարևոր փաստը չպետք է անտեսվեր հոգվածում։

Ցարը իր հանցավոր ներքին քաղաքականության հետ-քերը ծածկելու նպատակով՝ 1906-1908 թթ. կազմակերպեց դա-տավարություններ ժողովրդի ուշադրությունը հեղափոխութ-յունից շեղելու համար։ Դրանց թվում էր և «գաշնակցություն գործը», որի անվան տակ բանտարկվեց նաև Համադասպը։ Ահա ինչպես պետք է մեկնաբանվեր այս կետը հոգվածում։

Ճիշտ չեն հոգվածի 4-5 տողերը։ Նրկոլայ 2-րդի մանի-ֆեստը հրապարակվեց ոչ թե 1-ին համաշխարհային պատե-րազմի սկսվելուց հետո, այլ նախօրյակին և ներում է շնորհվել ոչ միայն «գաշնակցական գործով» դատապարտվածներին, այլ արտասահմանում բնակվող բոլոր քաղաքական վտարանդիներ-ին, թույլատրելով վերադառնալ հայրենիք, նրա պաշտպա-նությունը մասնակցելու համար։

Ազավաղված են փաստացի տվյալները Համադասպի գործունեությունից մասին Բաքվի Կոմունայի Կարմիր բա-նակում եղած ժամանակաշրջանում։ Ինչու՞ հոգվածում չի հիշատակված, որ 1918 թ. մարտին 3-րդ Կարմիր բրիգադա-յի հրամանատարին հաջողվեց ճնշել «ԺԱԿԱՅ ԺԱՅԱՅԱՅ»-ի ապստամբությունը Բաքվում։ Չի նշված, թե ինչպես ծանր պայմաններում մայիս-հունիս ամիսներին բրիգադի փայ-լուն առաջխաղացումը ավարտվեց Գեոկչայի գրավումով։ Ինչու՞ հոգվածում չի հիշվում ընկերներ՝ Շահումյանի,

կորդանովի և Զափարիձեի դրական կարծիքները բրիգադի սխրագործությունների մասին:

Բրիգադի զինվորները երկարատև և անընդհատ լինելով ռազմաճակատում, կարիք էին զգում հանգստի, իսկ թարմ ուժերով փոխարինելու հույս չկար: Բրիգադը սուր կարիք էր զգում նաև ռազմամթերքի և սննդի: Ինչու՞ այս մասին ոչինչ չի հիշվում հոգվածում, անտեսելով, թե ինչպես ստեղծված ծանր պայմաններում բրիգադը, լարելով իր ծվատված ուժերը, քաջարար զիմադրում էր զգալիորեն համալրված թշնամու հարձակումներին: Սակայն զիմադրությունը անհնարին եղավ շարունակել զնդապես Բիչերախովի դավաճանությունից հետո, որը հեռանալով՝ մերկացրել էր ռազմաճակատի աջ թևը: Բիչերախովի հասցրած անսպասելի հարվածը ըստ կոմունայի ղեկավարների վկայակոչման ճակատադրական հետևանք ունեցավ Բաքվի կոմունայի համար: Համազասպը, ինչպես նաև Կարմիր բանակի մյուս հրամանատարները «Մուսուլմանական կորպուսի (հրամ. Շիրվինսկու) և տաճկական 3 զիվիդիայի (հրամ. Նուրի փաշայի) զերազանցող» ուժերի ճնշման տակ հարկադրված էին կռվով նահանջել:

Անհասկանալի է, թե տրամաբանական ո՞ր օրենքի հիման վրա Համազասպի հարկադրված նահանջը հոգվածի հեղինակը անվանում է «ռազմաճակատի լքում»: Դա իհարկե ճիշտ է: Հետաքրքիր է, թե ինչպես կորակավորեր հեղինակը Շահումյանի և նրա զինակիցների Բաքվից հեռանալը, երբ ռազմաճակատում որոշվում էր քաղաքի կենսոյ-մահու հարցը: Չեմ կարծում, որ նա ևս համամիտ կլիներ ինձ հետ, որ կոմունիզմի վեհ զաղափարներին նվիրված անվեհեր հեղափոխականները՝ ոչ թե լքել են Բաքուն, այլ հարկադրված ժամանակավոր նահանջել են: Թվում է միանգամայն տրամաբանական է այս անալոգիան:

Ի վերջո հետաքրքիր է խմանալ, թե ինչու⁷ հողավածում
չի հիշատակվել, որ Համապատասխան չի լքել Հայրենիքը, չի փա-
խել, թեպետ և ուներ հնարավորություն, այլ երկրի խորհրդալ-
նացման նախօրյակին նա հղել է հետագիւր Այլինին, ուղծունե-
լով Կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան: Չէ⁸ որ այս պատմա-
կան իրողութիւն է, տպագրված «Կոմունիստ» օրաթերթում
1920 թ. դեկտեմբերի 5-ին, որ պատճենը ես կցել եմ ընկ. Դաւ-
թաբեյանին հղած դիմումիւ:

Վերահիշյալ փաստացի սովորներէջ ակնհայտ է, որ ընկ.
Անանիկեանը դիմումիւ քննարկմանը մոտեցել է անփութ:

ԳԱՐԵԳԻՆ Հ. ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆՅ
1979 թ. դեկտեմբեր

ՀՐԱՆՏ (ԽԱՉԻԿ) Հ. ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 23

ՀՐԱՆԴ ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆ¹

Թեհրան:

Մի առաւօտ նստած կարդում էի, դուռս մատնահարեցին: Երկու հոգի էին, մէկին ճանաչում էի՝ միւսը անծանօթ էր: Հազուստները մաշուած, օձիքը կեղտոտ, առանց փողկապի եւ հիւծուած դէմքով, սիրունատես մի երիտասարդ էր:

Ինձ ծանօթը՝ ասաց.

- Խնդրեմ ծանօթացէք: Խմբապետ Համազասպի տղան է, անունը՝ Հրանդ:
- Համազասպի՞:
- Այո, պատասխանեց նորեկը:
- Դուք զիտէ՞ք, որ Համազասպը իմ կնքահայրս է

եղել:

- Ո՛չ:
- Որոշ զծեր կան ձեր հօրից ձեր դէմքի վրայ:
- Ուրիշներն էլ ասում են::
- Ինչո՞ւ վախաք Հայաստանից:
- Ես Հայաստան չէի ապրում:
- Հապա՞:
- Ես, մայրս եւ մեծ եղբայրս ապրում էինք Թիֆլիսում:
- Լաւ ինչո՞ւ հեռացաք:
- Մեծամասնականները իմանալով, որ ես խմբապետ Համազասպի տղան եմ, ուզում էին ձերբակալել: Եղբօրս արդէն տարել էին թէ՛ ո՞ւր ինձ անյայտ մնաց: Մայրս ստիպեց

¹ Մարութեան Մ., Բեմական ընկերներս, էջ 241-244:

ինձ հեռանալ: Մեծ դժուարութիւններով կարողացայ հասնել այստեղ:

— Ի՞նչ միջոցով:

— Յատուկ փախցնողներ կային, որոնք մեծ գումարներ ստանալով այդ գործը կատարում էին: Մայրս իր վերջին կոպէկը տուեց ինձ աղատելու համար:

— Հիմա ո՞ւր էք ապրում:

— Երկու օր է, որ եկել եմ, զիչերները պառկում եմ ակումբի սեղանների վրայ: Իր հետ եկած ծանօթիցս խնդրեցի, մի փոքր սենեակ գտնել, մեր տնից էլ անկողին դրկեցի: Վրայ գլուխն էլ մի քիչ կարգի բերինք:

Նա սկսեց խաղալ իմ ներկայացումներին եւ միեւնոյն ժամանակ յաճախում էր ստուգելայիտ դասընթացներին: Ուշիմ եւ խելօք տղայ էր: Լաւ ծանօթ էր ռուսական եւ հայկական գրականութեան: Գրելու շնորհք ունէր: Իբրեւ թատերական սիրող՝ շատ ընդունակ էէր, բայց իրեն վստահուած դերերը խաղում էր մտածուած եւ ուսումնասիրած: Կարողանում էր խաղացած տիպերի հոգեբանութիւնը եւ ապրումները տալ: Ձայն եւ առողջանութիւն լաւ էին, իսկ զիմախաղը՝ մոնոտոն:

Մի տարի յետոյ, ես ամուսնանալով Ռօզիկի հետ մեկնեցի Բաղդադ: Այստեղ ներկայացումներ էի տալիս, երբ Հրանդը յայտնուեց Բաղդադում:

— Ինչո՞ւ ես եկել,- ասացի:

— Ուզում եմ գնալ Փարիզ ուսումս շարունակելու:

— Միջոցներ

— Ոչ մի միջոց ունեմ: Ուզում եմ աշխատել եւ սովորել:

— Ի՞նչ անցագիր ունես:

— Անցագիր չունեմ:

— Արածդ՝ արկածախնդրութիւն է: Ինչպէ՞ս կարելի է առանց անցագրի այստեղ մնալ եւ գնալ Փարիզ:

— Չգիտեմ:

— Իսկ նիւթակա՞նդ:

— Ղաղարոսի պէս աղքատ եմ:

Նրան տեղատրեցի մեր հայրենակիցներից մէկի՝ սիրելի Քօջոյի տունը: Մասնակցեց իմ ներկայացումներին: Ծանօթութեան եւ զբամի ուժով կարողացանք Իրանական անցազիր ստանալ, յետոյ մի քիչ էլ զրամ հաւաքեցինք ու ճամբու գրինք:

Այս պատահում էր 1937-ի վերջերը:

Ես մեկնեցի Եդիպտոս, Յունաստան, Բուլղարիա եւ ապա՝ Ռումանիա: Պատերազմ:

Պատերազմը սկսելուց երրորդ թէ՛ չորրորդ ամիսն էր, 1941 մարտին վերադարձայ Իրան: Մի օր կանգնած էի աներոջս խանութում, ուր բազմաթիւ մարդիկ կային եւ նրանց մէջն էր գտնուում Թեհրանի գաղանի ոստիկանապետներից մէկը՝ Զիււանշիր խան, որ լաւ ծանօթ էր ինձ. տեսայ մի կին ներս մտաւ՝ եւ մօտեցաւ ինձ.

— Բարեւ ձեզ Պարոն Մարութեան, չէ՞ք յիշում ինձ:

Մի ըստէ՛ նայելուց յետոյ ասացի.

— Դուք Տուրքախի աղջիկը չէ՞ք, որ Մարսէլում մի երկու անգամ մասնակցեցիք իմ ներկայացումներին:

— Շատ ճիշտ է:

— Հիմա ի՞նչ էք անում այստեղ:

— Փարիզից եմ եկել: Գիտէ՞ք ես ամուսնացել եմ խմբապետ Համադասպի տղայի՝ Հրանդի հետ:

— Իսկապէ՞ս: Իսկ նա ո՞ւր է հիմա:

— Չգիտեմ: Ես էլ նրան եմ փնտռում: Նա ինձ ասաց, որ «գնա Բաղդադ եւ 15 օր այնտեղ ինձ սպասիր, մինչեւ ես գործերս դասաւորեմ, կը գամ եւ այնտեղ միանալով կը մեկնենք Իրան»: Բաղդադում մի բացիկ ստացայ նրանից, գրում էր. «Ես գտնուում եմ Պէլզրատ, երկու օր յետոյ մեկնում եմ դէպի

ձեզ»։ Անցաւ տասը օր, մէկ ամիս, սակայն Հրանդը չերեւաց։
Մտածեցի, եկել ու անցել է Թեհրան եկայ նրան փնտռելու։

– Եթէ գալու լինէր ես կիմանայի։

Գնաց։

– Նրա մեկնելուց յետոյ, Զիւանշիր խանը մօտեցաւ ինձ
եւ ասաց։

– Որտեղի՞ց ես ճանաչում այդ կնոջ։

– Ֆրանսիայից։

Երես մի տար։ Զգուշ կաց։ Ֆրանսական լրտեսական
ցանցի մէջ է աշխատում, մենք բոլորի ցանկը ունենք։ Երբորդ
տեղը սրա անունն է գրուած։

Մի օր էլ եկաւ Տիկինը։

– Զկայ, չկայ Հրանդը։ Ի՞նչ եղաւ։ Անպայման մի բան
է պատահել։ Մենք այնքան լաւ ապրում էինք իրար հետ, ինչ
յիմարութիւն էր Փարիզից դուրս գալը։

Արտասում էր։ Աչքերը սրբելուց յետոյ ասաց։

– Պարոն Մարութեան, Ֆրանսական Դեսպանատան
Զինւորական Կցորդը ուզում է մի հանդիպում ունենալ Դաշ-
նակցութեան ներկայացուցչի հետ։ Կարող էք այդ գործը
գլուխ բերել։

– Տիկին, ես այդ տեսակ խնդիրների չեմ խառնում եւ
խնդրում եմ ուրիշ անգամ այդ ձեւի խնդիրներով չգաք ինձ
մօտ։

Տիկինը դժգոհ մեկնեց։

Այլեւս չտեսայ նրան։

Հրանդն էլ չեկաւ...

Մի քանի ամիս յետոյ լսեցի, որ Տիկինը ամուսնացել է
մի բժիշկի հետ եւ պատրաստում է Ամերիկա մեկնելու։

Իսկ Հրանդի խնդիրը մնաց մի անլուծելի առեղծոած։

ԼՈՐԵԹԱ ՄԱՐՈՒԹԵԱՆԻ ԱՆՍՈՈՒՄՆԱԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ՝¹

*Քո վերջալույսին՝ մութ երկնակամարի վրայ փայլեցին
աստղերը, լուսինը կրկին մարդարիտի պէս զուրկուրեց նրա
կուրծքը...*

Առաւօտեան արեւը իր կիզիչ շողերով հիւսեց մեզ...

*Քաղաքները արթնացան և սկսեցին իրենց առօրեայ սիմ-
ֆոնիան... Սակայն, այդ ամէնը այլևս դու չաեսար, չիմացար
քանդի արդէն քո ծաղիկ կեանքդ իր էութեամբ՝ անչնչացած
էր...*

*Դու կուգէիր ասլրել, ասլրել որպէսզի ձուլէիր կեանքի
վազքի մէջ... Իսկ որքան դաժան դանւեց կեանքը քո հանդէպ.
նա անգութօրէն ծաղրեց քեզ, քանդի նա ճանաչել տւեց քեզ
իր գեղեցկութիւնը, բայց թոյլ չը տւեց լիուլի օգտուելու նրա
բարիքներից...*

*Երբեմն խոր թախիծը իջեցնում էր աչքերդ վար և թերևս
դու մրմնջում էիր Դուրեանի «Իմ մահը», կամ մտածում քո
կարապի վերջին երգի մասին...*

*Դու մոռացար միայն, որ գարունը քեզ համար վրէժ էր
պատրաստում...*

*Դու սիրում էիր գերզգայուն Շոպենեան թաւիշեայ
«Զմեռային գիշերւայ» վալսը, կամ քո հպարտ նաղանքը
մարմնաւորում «Պոլոնէզ»-ի մէջ:*

¹ Հրանտ [Հրանտ Սրանճտեանց], Լորեա Մարութեանի անմոռաց յիշատակին, «Ալիք», Թեհրան, 1935, Ե տարի, փետրուար 24, № 17: Դաշնակահար և երգչուհի (սոպրանո) Լ. Մարությանը եղել է քառերգիի և դերասան Մանվել Մարությանի առաջին կինը: Մահացել է 1935 թ. փետրվարին՝ երիտասարդ հասակում:

Դու սիրում էիր Շուրերտի «Զվերջացած սիմֆոնիան»,
բայց աւաղ, կեանքդ էլ եղաւ մի չվերջացած սիմֆոնիայ...

Դու սիրում էիր վրձինով պատկերացւած «Կեանքը հրա-
շակերտ», կամ հոգով մզուած խելակորոյս ցէպի կիզիչ արևի
սուերի տակ վայրի վարդերը, կամ Ռաֆայէլի «Մաղոննայի»
առջև քո աղօթքը շշնջալ...

Դու սիրում էիր երգը, և կեանքդ եղաւ մի վշտոտ մեղե-
գի...

Դու սիրում էիր բեմը և մնացիր անմոռանալի «Դալիլա»
և «Էրիքա», աւաղ, դրա համար «այնքա՛ն, այնքա՛ն, վայրի
վարդեր կուզէի քեզ նւիրել»...

Դու սիրում էիր քո մայրենի արիւնաթոր հոգը... և ար-
ցունք ջուրը, դու կուզէիր յաղթական շնչով Արարատեան
դաշտավայրում ծերուկ Մասիսի շուրջը աղջկերքը պար
բռնէին և հիւսէին քո արծաթէ պսակը...

Սակայն, աւա՛ղ... քո ներսում մահը իր ոստայնն էր հիւ-
սել և ասեղ առ ասեղ սրսկում էր քեզ:

Դու ապրել էիր ուզում, քո առոյգ հոգին ծարաւի էր
կեանքի գեղեցկութեան, սակայն նիւթը հրաժարւեց հոգուդ
հետ լինել...

Դու առկայծեցիր և մարեցար, սակայն դու քո կայծով կը
մնաս անմոռանալի:

ՀՐԱՆՏ ՍՐՎԱՆՁՏԱՆՑ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 25

ԻՌՀԱՆ ՍՆԲԱՍՏԻԱՆ ԲԱԽ
(ԾՆԴԻՆԵԱՆ 250-ԱՄՆԱԿԻ ԱՌԹԻԻ)¹

Ա

«Բախերի երաժշտական սերունդը իշխել է ամբողջ երեք դար և տեղ է յայտնի երգիչներ, ջութակահարներ, օրգանիստներ և այլն, շուրջ 60 հոգի արևոտագետներ»:

Այդ սերունդի հանճարեղ ներկայացուցիչը՝ Իսհան Սնբաստիան Բախը ծնւել է Գերմանիայի Ալթգերախ քաղաքում, 1685 թվին:

Այս խորհրդաւոր երկրի բարձունքների վրայ է իշխում առասպելական միստիկ Վարդուրդ զգեստը, ուր ապրել է զեղեցիկ Ելիզարէթը, ուր իր տարագրութիւնն է անց կացրել Լիւթերը, իսկ Վադնէրը իր հոյակապ «Թանգէյգէր»-ի անցքը այդտեղ է գետեկել:

Բախի մանկութիւնը բողբոջում է այդ միստիկ ու բանաստեղծական բնութեան ծոցում:

Բախը իր առաջին երաժշտական կրթութիւնը ստացել է իր հօր՝ Եօհան Ապրողիուսի մօտ, որը համբաւաւոր ջութակահար էր: Ծնողների վախճանւելուց յետոյ տեղափոխւում է իր օրգանիստ հղբօր մօտ, սակայն տեսնելով, որ նրա նւթական վիճակն էլ վատ է, Բախը 15 տարեկան հասակում թողնում է ու հեռանում իր բախտը փորձելու մի ուրիշ տեղում: Այդ օրւանից նա սկսում է վարել թափառական կեանք, մինչև որ, շնորհիւ իր գեղեցիկ ձայնի, բնդունւում է Լիւքսէմբուրգի Ս. Միքայէլ եկեղեցու երգչախմբի մէջ:

¹ Սրանմանաց Հ., Իոնան Սնբաստիան Բախ (Ծննդեան 250-ամեակի առիթ), «Ալիք», Թեհրան, 1935, Ե տարի, յուլիս 18, № 62, տես նաև «Ալիք» ժողովածու. «Ալիք» թերթի հնգամսակի առիթ (1931-1936), Թեհրան, 1937, էջ 273-276:

1703 թվին, որպէս հմուտ օրգանիստ, նշանակւում է Վալյամարի պալատական երաժիշտ:

1714 թվին ստանում է արքունի երաժշտապետի տիտղոս:

1717 թվին Դրեզդէն քաղաքում կազմակերպւում է երաժշտական մրցութիւն, ուր Փրանսիացի օրգանիստ Մարչանը հրաւիրւում է աշխարհի բոլոր օրգանիստներին մրցութեան, սակայն երբ ծանօթանում է Բախի տաղանդի կարողութիւններին հետ, մրցութիւնից խուսափում է:

Բախի հռչակը տարածւում է ամենուրեք, ոչ միայն Գերմանիայում, այլ և գերմանական սահմաններից դուրս: 1723 թվին Բախը հրաւիրւում է որպէս տեսուչ Լալայցիկի երաժշտանոցի և այդ պաշտօնի մէջ նա մնում է մինչև իր մահը:

1736 թվին Դրեզդէնի արքունիքից ստանում է լեհական և սաքսոնական գրքութիւնների երաժշտի տիտղոսը:

Այնուհետև, 1747 թվին Ֆրիդրիխ Մեծը, որը սիրում էր արինդ նւագել, Բախին հրաւիրում է Պոասզամ:

Երբ Բախը ներս է մտնում պալատ, Ֆրիդրիխ Մեծը դադարեցնում է նւագը և բացագանչում. «Սպասեցէ՛ք, պարօններ, ձերունի Բախը այստեղ է»։ Ասլա թոյլ չը տալով անգամ, որպէսզի Բախը իր փոշոտած հագուստները կարգի բերի, առաջարկում է երգահանի վրայ յանպատրաստից մի բան յօրինել (իմպրովիզասիոն):

Բախը ընդունում է թագաւորի առաջարկը և յօրինում է իր սքանչելի իմպրովիզասիոններից մէկը, որ հետագային Լալայցիկ վերադառնալով վերածում է Ֆուգայի¹ և նւիրում Ֆրիդրիխ Մեծին:

Ասում են իբր թէ հանճարեղ մարդիկ առողջ և ընդունակ սերունդ չեն թողնում, սակայն Բախի սերունդը հակառակն է

¹ Գուգա նշանակում է քաղմազան երաժշտական կտոր, որի զլխատը նիսր երգում կամ նւագում է մի ձայնով, իսկ միւս ձայները իրար ետևից կրկնում են նոյն եղանակը (ձանոթ, հեղինակի):

ապացուցում: Նա իր երկու ամուսնութիւնից ունեցել է 22 դաւակ և նրանցից իւրաքանչիւրին սովորեցրել է մի երաժշտական գործիքի վրայ նւագել և նոյնիսկ նրանցից կազմել է մի երաժշտախումբ և երգչախումբ եկեղեցու համար:

Ի. Ս. Բախը վախճանել է 1750 թ. յուլիսի 28-ին:

Բախի մահից յետոյ նրա ստեղծագործութեան հրաշայիքները երկար ժամանակ մնացին անյայտ և միայն 19-րդ դարում, շնորհիւ երաժշտագէտներ Ֆելիքս Մենդելսոնի և Լիստի, երեան եկան և պատաւոր տեղ գրաւեցին հռչակաւոր դաշնակահարների յայտագրերում:

1842 թ.ին, Ֆ. Մենդելսոնի նախաձեռնութեամբ, Լայպցիգում կանգնեցրին Բախի մարմարէ յուշարձանը, իսկ նրա մահւանից ուղիղ 110 տարի յետոյ հրատարակեցին նրա ստեղծագործութիւնները:

Բ

Երաժշտագետ Շումանը խօսելով Բախի երաժշտութեան մասին, ասում է. «Երաժշտութիւնը պարտական է Բախին նոյնչափ, որչափ քրիստոնեական կրօնը իր Հիմնադրին»:

Եւ յիշուի, եթէ Յիսուսը կամեցաւ, որ իր վարդապետութեամբ մարդկութիւնը ճանաչէր Աստծուն, ապա Բախը իր երաժշտական հնչիւնների խորին խորհրդով Աստծուն մօտեցրեց մարդկային միտքն ու զգացումները:

Կրօնը՝ Բախի կեանքի և մտածողութեան հիմնաքարն է եղել, նրա մէջ է գտել նա իր ստեղծագործութեան իմաստը: Ճիշտ է, նա ունի և աշխարհիկ գործեր, սակայն նրա երաժշտութիւնը դերազանցօրէն բխել է կրօնական ներշնչումից:

Կրօնը Բախի համար ներքին զգացմունքից բխող մի արտայայտութիւն էր: Նրա հաւատքը դէպի Յիսուսը, որպէս բոլոր մահկանացուների հզօր դատաւորը, որոնք հաւատքով

սպասում են Յիսուսի Յարութեանը, և ապա մահւան գաղափարը՝ կազմել են Բախի միասփյլիմի առանցքը:

Բախի կրօնական ստեղծագործութեան հագեւոր աղբիւրը, բացի իր անհատական փիլիսոփայական հայեացքներից, կազմել են նաև Ս. Գիրքը, Լիւթերի հեղինակութիւնները և այլն:

Մինչև 18-րդ դարի վերջը երաժիշտները յօրինում էին այն, ինչ որ նրանց պատուիրում էր ազնւական դասը կամ եկեղեցին, սակայն Բախը չի ընթացել այդ աւանդական ճամբով և եղել է ազատ ստեղծագործող երաժշտագէտ ու միանգամայն անկախ իր շրջապատից, նա յենւել է միայն իր ճաշակի և ապրումների թեյադրանքների վրայ:

Ի. Ս. Բախը եկեղեցու համար գրել է հարիւրաւոր cantatներ, որոնցից իւրաքանչիւր կատարումը տեւում է մէկ ժամ, սակայն դարակների փոշու տակից միայն 190 հատ է գտնւել, այն էլ հարիւր տարուց յետոյ: Բախից մեզ ժառանգութիւն են մնացել նաև լազմաթիւ oratorium-ներ, choral-ներ, sonet և suit-ներ ու fantaisie-ներ, որոնք վրւած են բարդ կոնտրապունկտայով և իր սիրած ֆուգաներով, ներշնչւած զգացմունքի զարմանալի խորութեամբ ու պլաստիկ գեղեցկութեամբ:

Բախի այդ գործերը ղժւար է նւագել, քանզի պահանջում է երաժշտական բարդ տեխնիկայի բարձր զարգացում: Գէօթէն, Բախի երաժշտութիւնը լսելով, ասել է. «Այն տպաւորութիւնը ստացայ, որ տիեզերական ներդաշնակութիւնն էր խօսում ինքն իր հետ, այնպէս, ինչպէս Աստուած ստեղծագործութիւնից առաջ. ինձ թւաց, որ ես այլևս ոչ ականջ ունէի, ոչ աչք»...

Եւ արդարև, լսելով Բախի երաժշտական հրաշակերտ մագաղաթները, մարդու մարմինը յուզմունքից փշաքաղւում է, վերանում ես հոգով ու մտքով յաւիտենականութեան ու վսեմ

գաղափարականութեան աշխարհը և մոռանում քեզ շրջապատող նիւթական աշխարհը:

Ի. Ս. Բախր ծերութեան տարիներում կորցնում է իր ասոցութիւնը: Իր վերջին օրերը այդ հրաշապօրծ մարդը անց է կացնում մենակ, խղճուկ և խոնաւ սենեակում: Իր մահը նախազգալով, իր վախճանից երկու օր առաջ յղանում է մի հօրա երգեհօնի համար, սակայն անկարող լինելով հօթազրել, թեւաւորում է իր փեսային: Իր այդ վերջին գործին նա տալիս է «Տէ՛ր, ներկայացնում եմ քո գոհոյքիդ առջև» անունը:

Այդպէս հոգին աւանդում է երկնային երաժշտութեան այդ հանճարեղ վարպետը:

Գ.

Իսհան Սերաստիան Բախի նկարը մեզ թողել է 18-րդ դարի նկարիչ Հաուսմանը, ուր նրա գլուխը ծածկւած է արհեստական ծամերով և արտայայտում է ջերմեռանդ հաւատք, ոյժ, եռանդ և խաղաղ խստութիւն: Ռիսարդ Վազնէրը այդ առիթով ասել է. «Ինչպէս որ եգիպտական սֆինքսի մարդկային դէմքը ձգտում է խուսափել իր կենդանական մարմնից, այնպէս էլ Բախի աղնական գլուխը դուրս է ցայտում իր ծանր, արհեստական ծամերից»:

Եւ իրօք, դարեր են անցել և այդ կեղծ ծամերը վաղուց հանցել են, սակայն Բախը մեր օրերի համար մնում է նոյն աշխոյժ երիտասարդը, քանզի նա դրեց հիմքը սրբազան երաժշտութեան այն ոսկէ սանդուխքին, որով մարդկութիւնը մինչև այսօր ուխտի է բարձրանում, որով ներշնչւած և զմայլւած վերելան նրա հաւատացեալ աշակերտները մարդարտէ շարանով՝ Մոցարտը, Բեթհովէնը, Վազնէրը, Շոպէնը, Մենդելսոնը, Լիստը, Շուբէրթը, Չայկովսկին, իսկ հայ երաժշտագէտներից՝ անդուգական Կոմիտասը, Եկմալեանը, Սպենդիարեանը և ուրիշներ:

Յաւօք սրտի, ժամանակակից երաժշտութիւնը իր վերջին շրջանում ապրում է խոր տագնապ: Կան Բախի ուրացողներ, որոնք «մոդէռնիզմի» քողով ծածկւած, ժխտում են հին արժէքները և ղեկորմացիայի ենթարկում երաժշտական մեծագոյն ստեղծագործութիւնները:

Արհամարելով հոգեկան բարձր պահանջները, նրանք ընթանում են սանձարձակ քաղաքենու և անկման տրամադրութիւնների ճամբով: Իդուր չէ այդ քաղաքենի տարրը թեթևօղիկ օպերեալը՝ գերադասում լուրջ օպերայից, կաֆէների երաժշտութիւնը՝ սիմֆոնիկ համերգներից:

Այնուամենայնիւ, մեր օրերի երաժշտական աշխարհում գտնուելին հեղինակութիւններ, ինչպէս ականաւոր երաժշտապետ Ստաւինսկին, որ կարգի հրաւիրեց ըսլոբին, յիշեցնելով Բախի ոսկէ սանդուխքը և յայտատարեց որպէս օրւայ նշանաբան՝ «Յետ, դէպի Բախ»:

ՀՐԱՆՏ ՍՐԻԱՆՁՏԵԱՆՅ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 26

Ո՞վ էՐ ՆԱ...

(Կոմիտաս վարդ. անմահ յիշատակին)¹

«Բողոք լի, որ դեռ կը
դարձարի կոճղը հին»

Ո՞վ էր այն հրաշագործ ցեղի գաւաղը, որի շիրիմի առաջ
ցեղը ծունկի է իջել:

Ո՞վ էր նա, որ սկսած մեծափարթամ մայրաքաղաքի
ընտրանիից մինչև Արարատեան դաշտավայրի շինականը, ցե-
ղի թախծոտ հնչիւններն էր գայլալուծ:

Ո՞վ էր նա, որի համար այսօր հարեւի հողից ծլած հաս-
կերը կորցրած արցունք են մաղում եւ հողը ջրում...

Ո՞վ էր նա, որի մահւան գոյժը առնելով, հայոց երկնա-
կամարը սե շղարշ է հագել եւ հայոց աստղունքը՝ Աստղիկն եւ
Անահիտը ցեղի վիշտն են ողբում:

Ո՞վ էր նա, որ ծաղիկներն իրենց հագուստով պնում են
նրա շիրիմը զարդարելու:

Ո՞վ էր նա, որի անշուք հողաթմբի առաջ, հայկական
սփիւռքի միտքը յոտնկայս է կանգնել եւ հողին վշտոտ ծունկի
է իջել,—

Նա—այն քնարն էր, որ ժողովրդից՝ ժողովրդին հնչիւն-
ների մարգարտեայ շարան նւիրեց:

Նա—այն սիրան էր, որ իրեն լծեց իր ցեղի զգայուն
նեարդերին, սակայն աւաղ, երբ նեարդերը արիւնի մէջ ձփա-
ցին... միտքն եւ սիրտը մնացին անտուն:

Նա—այն Վահագնեան ծնունդն է, որի շիրիմի առաջ ցեղը
խունկ է վառել, աղօթում է իր իսկ հնչիւններով եւ սերունդը իր
ոսկէ վերջին տառերն է շարում նրա մարմարէ մագաղաթին:

ՀՐԱՆԴ [ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆ]

¹ Հրանտ [Սրվանձտյանց], Կոմիտաս վարդապետը (կենսագրական ակնարկ), «Ալիք»,
Թեհրան, 1935, Ե տարի, նոյեմբեր 5, № 107:

**ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ
(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)¹**

Հայ եկեղեցական ու ժողովրդական երաժշտութեան բարենորոգիչ եւ անգուգական ստեղծագործ Կոմիտաս վարդապետը (Սողոմոն Սողոմոնեանը) ծնւել է 1869 թւին, սեպտեմբեր 26-ին, Փոքր Ասիայի Կուտինա կամ Քիւթաճիա քաղաքում:

Սողոմոնեանները կամ Քիւթաճիայի Հայ Հին ընտանիքները զօկական ծագում ունեն: Նրանք գաղթել են ժէ դարի վերջում Գողթան գաւառի Յոնա գիւղից:

Կոմիտասի աղգատոհմը ի բնէ ձայնեղ է եղել, իսկ Հայրն ու Հօրեղբայր Յարութիւն Սողոմոնեանը՝ յայտնի դպիրներ:

Կոմիտասի Հայրն ու մայրը նոյնիսկ տաճկական լեզուով եւ եղանակներով յօրինել են երգեր, որոնցից մի քանիսը Կոմիտասը 1893 թ. գրի է առել եւ մինչեւ Հիմա Քիւթաճիայի ծերերը Հիացմունքով երգում են:

Կոմիտասն իր նախնական կրթութիւնը ստանում է Քութաճիայի Հորսամեայ դպրոցում, ապա Հայրը նրան ուղարկում է Բրուսայի վարժարանը, սակայն ծնողների վախճանելուց յետոյ, ուսումը կիսատ թողնում, վերադառնում է Հայրենի քաղաքը:

1881 թւին, Գէորգ Դ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի Հրամանագրով որբացած Կոմիտասն ընդունւում է Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը որպէս գիշերօթիկ սան:

Ճեմարան մտած օրից Կոմիտասն աչքի է ընկնում որպէս Մայր Աթոռի ձայնեղ մանուկներից մէկը եւ ինչպէս ինքն է

¹ PECTUS [Հրաճո Սրվանճտյանց], Կոմիտաս վարդապետը (կենսագրական ակնարկ), «Ալիք», Թեհրան, 1935, Ե տարի, նոյեմբեր 17, № 112:

պատմում, երբ Գէորգ Դ. կաթողիկոսն իջնում էր վեհարանից Մայր Տաճար եւ ինքն իր ձայնեղ ընկերոջ հետ կանգնում էին նորա աթոռի մօտ եւ երգում, ձերունի հայրապետի արցունքները գլորւում էին եւ թաւալւելով երկար ու ճերմակ մօրուքի վրայով, թափնւում էին փիլոնի մէջ:

Կոմիտասը Մակար կաթողիկոսի օրօք, զեռ Զ դասարանի աշակերտ, մտնում է Ս. Էջմիածնի միաբանութեան շարքը:

1892-1893 թ. աւարտում է Գէորգեան ճեմարանի միջնակարգի եւ լսարանական բաժինները:

1893 թւի սեպտեմբերին Մկրտիչ Ա. Ամենայն հայոց կաթողիկոսի օրօք ձեռնադրւում է արեղայ, ապա նշանակւում է Գէորգեան ճեմարանի երաժշտութեան ուսուցիչ, ուր դասաւանդում է հայկ. եկեղեցական երաժշտութիւնը հայ նորագոյն եւ եւրոպական չափանիշներով:

1895 թւին ձեռնադրւում է վարդապետ:

1896 թւին հայ յայտնի բարեգործ Ա. Մանթաշեանի նիւթական օժանդակութեամբ գնում է Բերլին երաժշտական ուսումը կատարելագործելու:

Այնտեղ դիմում է աշխարհահռչակ ջութակահար եւ Բերլինի արքունի երաժշտանոցի տեսուչ Յովսէփ Յովակիմին, որը Կոմիտասին խորհուրդ է տալիս մտնել Ռիխարդ Շմիդտի մասնաւոր երաժշտանոցը:

Ուսուցչապէտ եւ արքունի երաժշտագէտ Ռ. Շմիդտը սիրով յանձն է առնում նրա հետ առանձին պարապել:

1899 թւին աւարտում է Բերլինի երաժշտանոցը, հիմնաւորապէս անցնելով դաշնամուրի, ապա տեսական եւ մանաւանդ գործնական երաժշտութեան ամբողջ դասընթացը:

Միաժամանակ Բերլինի Յրիդերիխ-Վիլհէլմ համալսարանի փիլիսոփայական բաժնում, լրացնում է երաժշտութեան փիլիսոփայական-պատմական դասընթացը:

Երաժշտական բարձրագույն կրթութիւնն աւարտելուց յետոյ անմիջապէս, Բերլինի «Միջազգային երաժշտական ընկերութեան» համար, որի հիմնադիր անդամներից մէկն էլ ինքն էր, տւեց իր անդրանիկ դասախօսութիւնը՝ «Հայ ժողովրդական եւ եկեեցական երաժշտութիւնը» նիւթի մասին եւ, մեծ հետաքրքրութիւն առաջ բերելով տեղի բարձր երաժշտական աշխարհում, ընկերութեան խնդրանք, նոյն դասախօսութիւնը կցւած փոքրիկ համերգով, երկրորդում է Շարլէնքայի երաժշտանոցի սրահում, աւելի բաղմամարդ երաժշտասէր հասարակութեան առաջ:

Այդ դասախօսութեան եւ համերգի մասին մեծ հիացմունքով են խօսում Բերլինի երաժշտական գրեթէ բոլոր մեծ թերթերը:

1899 թ. սեպտեմբերին Կոմիտասը վերադառնում է Լէմիածին եւ նշանակւում է Մայր Աթոռի երաժշտապետ եւ վարում է Մայր Տաճարի բաղմամայն խումբը:

Այնուհետեւ Կոմիտասի ճանապարհորդութիւնները դրսևորում են նրա երաժշտական հանճարը, եւ նրա հռչակը տարածւում է՝ սկսած Կովկասի մեծ քաղաքներից մինչեւ Եւրոպայի երաժշտական կենտրոններ՝ Փարիզ, Բերլին, Վենետիկ եւ այլուր:

Սակայն, Կոմիտասի յաջողութեան պատմական վայրերը լինում են Փարիզը եւ մանաւանդ Պոլիսը, ուր, աւագ, իր ողբերգական ճակատագրի սկիզբը դրեց, սակայն որտեղ նա ունեցաւ իր ամենափայլուն ու բեղուն շրջանը: Պոլսում նա գնահատեց եւ ձեռք բերեց բաղմամբիւ բարեկամներ, նա կազմեց երգեցիկ մեծ խմբեր, աշակերտներ պատրաստեց, տւեց բաղմամբիւ համերգներ, հրատարակեց երկու երգատետր, կատարեւագործեց իր պատարագը, դաշնակեց բաղմամբիւ հայ երգեր, աւաջ տարաւ իր քննական ուսումնասիրութիւնները,

Հրատարակեց բազմաթիւ յօդվածներ Հայ երաժշտութեան մասին:

1913 թւի Պոլսոյ Գում Գարուի եկեղեցում մատուցեց օրւայ պատարագը, ապա Հայ տառերի պիւտի 1500 ամեակի եւ Հայ տպագրութեան 400 ամեակի առթիւ պատարագները, գալրապետութեամբ Կոմիտասի եւ անւանի երգիչ Շահմուրադեանի, պոլսահայութեան համար մնացել են իբրեւ մի գեղեթիկ եւ անմոռանալի յուշ: Այդ պատարագներին ներկայ են եղել բացի բազմաթիւ ազօթողներից, գեսապաներ, հիւպատոսներ, օսմանեան բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, որոնք ամէնքն էլ թողել են եկեղեցին խորապէս յուզւած եւ հիացած...

1914 թւի գարնանը Կոմիտասը զնաց Փարիզ, երաժշտութեան միջազգային կոնքրէսին մասնակցելու, այստեղ նա ֆրանսերէն բանախօսութիւն տւեց Հայ ժողովրդական երաժշտութեան մասին, ապա հայոց եկեղեցւոյ մէջ աւագ Հինգշաբթի դիշերը տւեց իր կազմած Հայ եկեղեցական հոյակապ համերգը, ուր օտար եւ փարիզահայ ունկնդիրների հոծ բազմութեան վրայ իր անմոռանալի յիշատակը թողեց:

Սակայն, չնայած որ Փարիզի հայերը մի անգամ համոզւեցին, որ Կոմիտասը Փարիզում ազգային եւ մշակութային տեսակէտից խոշոր գեր կարող էր կատարել եւ նոյնիսկ եկեղեցւոյ մուտքն էլ կը շատացնէր, այսուհանդերձ, նրանք փոքր ինչ չափով չընդառաջեցին նրան նիւթապէս ապահովելու, որպէսզի նա Փարիզ մնար ու չվերադառնար Պոլիս, քանզի եկեղեցական վարչութեան բութ կարծիքն էր, որ «եկեղեցու մուտքը պէտք է պանքան մտցնել, Կոմիտասը մեզ համար լիւքս է»:

Եւ Կոմիտասը վերադարձաւ կրկին Պոլիս, ուր սակայն երկար չմնաց:

Շուտով նրան տեսնում ենք նորից Փարիզում, բայց այս անգամ արդէն ծանր հիւանդ... Մի ողբերգական անբուժելի հիւանդութիւն, որ երկար տարիներ անլուր տառապանքներ

պատճառելով, վերջ ի վերջոյ գերեզման տարաւ Հայ երաժշտութեան հանճարին, հոկտեմբեր 25 ին, 1935 թ.:

Կոմիտասի մահից յետոյ մնացել են բազմաթիւ տպւած և անտիպ գործեր, ի թիւս որոց՝

Ա. Տպւած.

1. Յօդւածներ՝

ա) Հայոց եկեղեցական եղանակներ, «Արարատ»:

բ) Նիւթեր ԺԺ. դարու հայոց երաժշտութեան պատմութեան, «Արարատ»:

գ) Քննադատական յօդւածներ, «Արարատ»:

դ) Das interpunctionssystem der Armenier (Sammelbände der

intrnationalen Musik Gesellschaft).

ե) Armeniens Volfstümliche Reisentänze.

զ) La musique rutigue armenienne («Merkure Musical»).

II. Երգարաններ.

ա) Շար Ակնայ ժողովրդական երգերի (25 հատ) 1895, Ս.

Էջմիածին (Հայ ձայնանիշներով):

բ) Հազար ու մի խաղ.

ա. յիսնեակ

գ) Բ. յիսնեակ

դ) Mélodies Kurdes (13 հատ):

ե) «Հայ քնար» հավաքածոյ գեղջուկ երգերի.

զ) Երգեր զանազան թերթերու մէջ

Ա. Անտիպ աշխատութիւններ՝

ա) Հայ ժողովրդական երգեր.

բ) Հայ հոգեւոր երգեր

գ) Օտար երգեր զանազան լեզուներով (ինքնորոյն):

դ) Տաճկական երգեր,

- և) Զանազան պարեր նուագարանների համար,
 - զ) Ուսումնասիրություն հայ ժողովրդական երաժշտություն,
 - է) Ուսումնասիրություն հայ եկեղեցական երաժշտություն,
 - ը) Խաղաբանություն,
 - թ) Զանազան երաժշտական դասադրքեր,
 - ժ) Թարգմանություններ (երաժշտություններ փերաբերյալ),
- Մեր մեծ վարպետի անախպ գործերի մէջ է մնում նաև նրա դաշնակած ու Ս. Պատարազը և Անուշի համար գրւած մեներգերն ու խմբերգերը:

PECTUS {ՀՐԱՆՏ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՅ}

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅԱՆԿ

1. ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ՎԱՎՆՐԱԳՐՆԵՐ

I. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան

1. Տիրայր վարդապետի արխիվ, ք. 126, վավ. 300:

II. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1. ֆ. I (ՀԿԿ Կենտկոմ), ց. 2, գգ. 1, 105:

2. ֆ. 2 (Ներսիսյան դպրոց), ց. 1, գ. 1820:

3. ֆ. 4 (ՀԿ(Բ) Կ Երևանի գավկոմ), ց. 2, գ. 303:

4. ֆ. 27 (Բաքվի Հայոց մարդասիրական ընկերություն), ց. 1, գ. 338:

5. ֆ. 37 (Հայրենիքի փրկության կոմիտե), ց. 1, գ. 9:

6. ֆ. 45 (Նազարբեկով Ֆոմա Իվանի), ց. 1, գ. 1, 22:

7. ֆ. 57 (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 1, գ. 522, ց. 2, գ. 299, ց. 5, գ. 57, 68, 193:

8. ֆ. 113 (Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն), ց. 3, գ. 3, 19:

9. ֆ. 116 (ՀՄԽՀ ներքին գործերի նախարարություն), ց. 1, գ. 2, ց. 3, գ. 1, 2, 4:

10. ֆ. 150 (Միսսք Տեր-Դանիելյան (Արամյայիս)), ց. 1, գգ. 25, 38, 41:

11. ֆ. 199 (Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհուրդ), ց. 1, գգ. 14, 23, 25, 117, 253:

12. ֆ. 200 (Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարություն), ց. 1, գգ. 143, 158, 180, 199, 563, ց. 2, գ. 62, 79:

13. ֆ. 221 (Առաջին համաշխարհային պատերազմում հայերի կորուստները որոշող բյուրո), ց. 1, գգ. 24, 38, 290:

14. ֆ. 222 (Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդ), ց. 1, գգ. 94, 109, 120, 133:

15. ֆ. 223 (Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդ), ց. 1, գգ. 36, 44, 58, 103, 112, 117, 118, 120:

16. ֆ. 242 (Վանի նահանգապետի գրասենյակ), ց. 1, գ. 39:

17. ֆ. 245 (Թիֆլիս քաղաքի հայ հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդ), ց. 1, գգ. 2, 3, 12, 14:

18. ֆ. 275 (Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություններ), ց. 5 (ներկայացուցչություն Վրաստանում), զգ. 6, 34, 37; ց. 6 (ներկայացուցչություն Ադրբեյջանում), զգ. 2, 8:
19. ֆ. 321 (Հայաստանի սրբապետության Մոսկվայի խորհուրդ), ց. 1, գ. 1:
20. ֆ. 402 (Փաստաթղթերի հավաքածու հայ ազատագրական շարժումների վերաբերյալ, հայ կամավորներ), ց. 1, զգ. 5, 11, 15, 22, ց. 2, զգ. 10, 11:
21. ֆ. 428 (Ստեփան Դանիելի Լխիցյան-ազգագրագետ, հայագետ (ընտանեական ֆոնդ), ց. 1, գ. 133:
22. ֆ. 458 (Բարվի հայոց եկեղեցիների գործակալ), ց. 1, գ. 330:
23. ֆ. 462 (Բարվի հայոց հոգևոր կոնսիստորիա), ց. 1, գ. 33:
24. ֆ. 798 (Սերո Խանգաղյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 1219:
25. ֆ. 1021 (Սերգո Մարտիկյանի անձնական ֆոնդ), ց. 5, գ. 187, ց. 22, գ. 837:
26. ֆ. 1022 (ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմին կից կուսակցության պատմության ինստիտուտ «Կուսպատ»), ց. 7, գ. 96:
27. ֆ. 1168 (Արգումանյան Մակիչ Վահանի), ց. 1, գ. 323:
28. ֆ. 1267 (Առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ կամավորական խմբերի և զինվորական ջոկատների մասին փաստաթղթերի հավաքածու), ց. 1, զգ. 1, 3, 5, 6, 8, 10, 26, 29, ց. 2, զգ. 26, 49, 50, 53, 58, 94, 105:
29. ֆ. 1441 (Սարգիս Մոսայելյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 20:
30. ֆ. 1446 (Գևորգ Գևորգյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 20:
31. ֆ. 1456 (Հայկական սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության փաստաթղթերի հավաքածու), ց. 2, գ. 23:
32. ֆ. 1457 (ՀՀ Դաշնակցություն կուսակցություն), ց. 1, զգ. 89, 126, 144, 148, 150, 152, 153, 177, 182ա, 186; ց. 2, զգ. 1, 14, 18, 27, 30, 39; ց. 3, զգ. 1, 5, 6:
33. ֆ. 4033 (Հայաստանում 1917-1920 թթ. հեղափոխական շարժումների վերաբերյալ հուշերի հավաքածու), ց. 2, զգ. 955, 974, ց. 4, գ. 355:
34. ֆ. 4049 (Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 2:
35. Материалы фондов московского областного исторического архива, коллекция-7, СА-10, опись-1, № 792, д. 2855.

III. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ

1. Լեոյի անձնական ֆոնդ, ց. 1, գ. 235:

IV. ՀՅԴ Կենտրոնական արխիվ (Բոստոն)

1. Թղթածրար № 329, գ. 4, 44: Թղթածրար № 403, գ. 20, 22, 23, 24:

V. Հայաստանի պատմության պետական թանգարան (ՀՊՊԹ)

1. Ֆոնդ փաստաթղթային. ինվ. 1631, 5363, 5565, 25743:
2. Նոր և նորագույն պատմության բաժին, բ/մ 1366/23, 1368/1, 1368/2, 1368/3, 1368/4, 1368/5, 1368/6, 1368/7, 1368/8, 1368/9, 1368/10, 1368/12:
3. Նորագույն պատմության բաժնի ֆոնդ, ինվ. 389ա, 389բ, 389գ:

VI. Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ)

1. Գարեգին Սրվանձությանցի ֆոնդ, լրացուցիչ նյութերի բաժին, գ. 48, 49, 52, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 70, 72:
2. Մուշեղ Ավայանի ֆոնդ, գ. 1706, 1707, 1708, 1711:
3. Վահան Տերյանի ֆոնդ, գ. 418:

VII. ՀՅԴ պատմության թանգարան (Երևան, ՀՅԴ ՊԹ)

1. Համազասպ Սրվանձությանցի ֆոնդ, գործ 1, 2:

VIII. Աիդա Ներսիսյանի անձնական արխիվ

1. Տեսաերիզ № 1, 2, 3, 4, Երևան, 1992:

IX. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)

1. ф. 102, Д. П. (О. О.), 1905, оп, 233, д. 1350, ч. 72 (1).
2. ф. 102, Д. П. (О. О.), 1909, оп, 239, д. 14, ч. 5.

X. Российский Государственный военно-исторический архив (РГВИА)

1. ф. 3453 (1-ой Армянский стрелковый полк), оп. 1, д. 1.
2. ф. 14978 (Хнынский отряд), оп. 1, д. 1.
3. ф. 15008 (Баязетский отряд), оп. 1, д. 1, 2, 3.
4. ф. 10154 (Битлисский отряд), оп. 1, д. 1, 16.

2. ՏՊԱԳԻՐ ՄԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

1. Ա-Ռօ (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Ռուսական ցարերը և Հայկական հարցը: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները պ.գ.թ. Ռ. Գասպարյանի և պ.գ.թ. Ռ. Սահակյանի, Երևան, 2013:
2. Անգլիան եւ հայերը (արխիվային նիւթեր եւ փաստաթղթեր), կազմող՝ Տ. Տիգրանեան, Երեւան, 1994:
3. Գիրք տառապելոց: 1920-1950 ական թվականների բռնությունների զոհ հայ հոգևորականներ, կազմող՝ պ.գ.թ. Ստեփան Կերտող (Ստեփանյան), Երևան, 2002:

4. Դիւան Հ.Յ.Գաշնակցութեան, Խ. Բ, Պոսքըն, 1938:
5. Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու): Կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ Ա. Զաքարյան, Երևան, 2005:
6. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և տվետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), կազմողներ՝ Զ. Կիրակոսյան, Ռ. Սահակյան, Երևան, 1972:
7. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմողներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Վ. Մելիքյան, Ս. Սիրգոյան, Ա. Վիրաբյան, պատ. խմբագիրներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2000:
8. Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Հ. Սուքիասյան, Երևան, 2009:
9. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջաբանը, քարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Փափազյանի, Երևան, 1988:
10. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Նիկավետապոլի նահանգներում 1918-1920 թթ. (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ՝ Միրզոյան Ս., Ղազիյան Ա., պատ. խմբագիր՝ Վիրաբյան Ա., Երևան, 2003:
11. Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը: Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր: Փաստաթղթեր ու նյութեր: Կազմողներ՝ Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան, խմբագիր՝ Վ. Ղազախեցյան, ԲՀԱ, Երևան, 1992, № 1-2:
12. Հայկական կորպուսը բուրբական գործի դեմ (1917-1918 թթ.): Գեներալ Ֆ. Նազարբեկովի հուշերը, ԲՀԱ, Երևան, 1992, № 3, էջ 33-153:
13. Հայկական ոստիկանության կազմակերպումը և գործունեությունը Վանի նահանգապետության շրջանում (1915 թվականի մայիսի 8-հունիսի 17): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմող՝ Սահակյան Ռ., Երևան, 2008:
14. Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Հ. Սուքիասյան, Երևան, 2009:

15. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ. (ժողովածու): Գլխավոր խմբագիր և կազմող՝ Ա. Վիրաբյան. կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Գ. Մանուկյան, Նրևան, 2014:
16. Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ (փաստաթղթերի ժողովածու), հ. 1, Վանի նահանգ: Կազմողներ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Նրևան, 2012:
17. Հ. Յ. Դաշնակցությունը Նփրեմ պարսկական սահմանադրություն (Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական արխիվ): Ռուսումնասիրեց եւ խմբագրեց՝ Ա. Ամուրեան, Թեհրան, 1976:
18. Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատասխանատու խմբագիր և կազմող պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Նրևան, 1999:
19. Հ Յ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ արտակարգ հանձնաժողովի և պետական քաղաքական վարչության գաղտնիքներումնեում. 1920-ական թվականներ (փաստաթղթերի ժողովածու): Կազմող և խմբագիր՝ պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Նրևան, 2016:
20. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեն ռեյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), խմբ. կոլեկիա՝ Ա. Մնացականյան, Ա. Հակոբյան, Ս. Բուդոյան, Ղ. Դավթյան, Վ. Կզարթյան, Նրևան, 1960:
21. ՀՍԽՀ ղեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 2, Էջմիածին, 1921:
22. Մանուկյան Ա., Հայ Առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930-1938 թթ., (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի), Նրևան, 1997:
23. Նիւբեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ա, Բ տպագրութիւն, հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց Հ. Տասնապետեան, Պէյրութ, 1972:
24. Նիւբեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Բ, Բ տպագրութիւն (յաւելումով), հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց Հ. Տասնապետեան, Պէյրութ, 1973:
25. Նիւբեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Գ, Բ տպագրութիւն, հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց Հ. Տասնապետեան, Պէյրութ, 2007:

26. Նիսեր Վ.Յ. Գաղնակցութեան պատմութեան համար, հ. Գ, հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց Հ. Տասնապետեան, Պէյրութ, 1982:
27. Նիսեր Վ.Յ. Գաղնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, հրատարակութեան պատրաստողին, խմբագրողին եւ ծանօթագրողիններ Ն. Փամպուրեանի, Պէյրութ, 2007:
28. Նիսեր Վ.Յ. Գաղնակցութեան պատմութեան համար» հ. Թ, Պէյրութ, 2012:
29. Ռազմավարական անվտանգության հետազոտություններ (գիտափորձագիտական մատենաշար), հ. 1, Երևան, 2014:
30. Ռոստոմ, Նաճականի (մահուան ուրսունամեակին առիթ), Պէյրութ, - 1999:
31. Սվազյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2001:
32. Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը-75 (ժողովածու), կազմող՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1990:
33. Վափերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921-1938 թթ.), կազմեց՝ Ս. Բեհրության, Երևան. 1994:
34. Վափերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության: Գիրք Բ: Խորեն Սուրադրեկյան Կարողիկոս Ամենայն Հայոց (հոգևոր գործունեությունը 1901-1938 թթ.), կազմեց՝ Ս. Բեհրության, Երևան. 1996:
35. Վրացեան Ս., Հին թղեր նոր պատմութեան համար, Բէյրութ, 1962:

Բ. ՌԱՄԵՐՆԵՆ

1. **Андраник Озаян** (документы и материалы), составили: **Арутюнян А., Арутюнян Г., Эвоян В., Мирзоян С., Сафян П., Шатирян Г.**, ԲՀԱ, № 1-2, Երևան, 1991.
2. Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.). Сборник документов, глав. редактор I части **А. Вирабян**, Москва, 2014.
3. Армянский корпус против турецких войск (ноябрь 1917 г.-июль 1918 г.), воспоминания генерала **Ф. И. Назарбекова**, ԲՀԱ, Երևան, 1992, № 3, էջ 34-151:
4. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции 1913-1919: Материалы политархива МИД кайзеровской Германии (сборник), сост. ответств. ред. **В. Микаелян**, Երևան, 1995.
5. Армения в документах государственного департамента США 1917-1920 гг., составитель сборника и перевод **Г. Г. Махмуриян**, Երևան, 2011.

6. Боевой путь 11-ой Красной армии в период установления и упрочения Советской власти в Армении (май 1920-ноябрь 1921 гг.). Сборник документов, сост. **Арутюнян А., Баликян О., Кадомцева Н., Каряева Т., Овсепян Э.**, РЦ, Ерևան, 1978, № 1, էջ 7-224.
7. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане (документы и материалы. 1917-1918 гг.), под редакцией **З. Ибрагимова** и **М. Искендерова**, Баку, 1957.
8. Борьба за установление и упрочение советской власти в Дагестане 1917-1921 гг. (сборник документов и материалов), Москва, 1958.
9. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги, Москва, 1992.
10. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией **М. Г. Нерсисяна**, Ереван, 1982.
11. Геноцид армян: ответственность Турции обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии. Составитель, ответ. редактор д.и.н., проф. **Ю. Г. Барсегов**, т. 2, ч. 1, Москва, 2003.
12. Документы внешней политики СССР, т. I, Москва, 1959.
13. Закавказский Сейм: Стенографические отчеты, сес. I, зас. VII, Тифлис, 1918.
14. Кавказский календарь на 1857 г., Тифлис, 1856; на 1871 г., Тифлис, 1870; на 1917 г., Тифлис, 1916.
15. Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах. Составитель: **Солмаз Рустамова-Тоги́ди**, Баку, 2010.
16. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике (документы и комментарии), сост. проф. **Ю. Барсегов**, т. I, Москва, 2008.
17. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. (сборник документов). Сост. **В. А. Акопян, О. С. Баликян, А. С. Вирабян, В. А. Микаелян, В. С. Эвоян**, ответ. ред. д.и.н., проф. **В. А. Микаелян**, Ереван, 1992.
18. Новое уголовное уложение Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г.: с приложением предметного алфавитного указателя, С.-Петербург, 1903.
19. Полное Собрание Законов Российской Империи, т. XV, собрание II, отд-ие I, СПб., 1841.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXI-Бакинская губерния. под ред. **Н. А. Тройницкого**, т. 61, СПб., 1905.
21. Политбюро и дело Берия (сборник документов), под общей ред. **О. Б. Мозохина**, Москва, 2012.

22. Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 году (документы и материалы), сост. **Х. А. Бадалян**, Ереван, 1970.
23. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа вып. I, Тифлис, 1881.
24. Статистическое бюро Бакинской городской управы. Пособия при разработке материала переписи г. Баку 22-го октября 1903 года, Баку, 1904.
25. Труды (Азербайджанский филиал ИМЭЛ при ЦК ВКП(б)), т. XII, Баку, 1948.
26. **Рустамова-Тоги** С., Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах, Баку, 2009.
27. Отчет по Главному управлению наместника Кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг., Тифлис, 1873.

3. ԱՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

1. Արրահամյան Ս., Վանից '1-ետույր. Հայկական ցեղասպանությունից ծագապուրծ, Երևան, 2001:
2. Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայութեան երկունքը: Ձեռագիրը հրատարակության պատրաստեց՝ Սեդա Գալստյան, Երևան, 2014:
3. Ա-Դօ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.): Փաստագրական, վիճակագրական, տեղագրական ուսումնասիրություններով, Երևան, 1907:
4. Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912:
5. Ա-Դօ, Իմ հիշողությունները: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ռ. Գասպարյանի և Ռ. Սահակյանի, Երևան, 2015:
6. «Ալիք» ժողովածու. «Ալիք» թերթի հնգամեակի առթիւ (1931-1936), Թեհրան, 1937:
7. Ազատեան Լ., Հայ որբերը Սեծ Եղեռնի, Լոս Անճելլոս, 1995:
8. Ալիշան Ղ., Նուագը. Հայրունի, Վենետիկ, 1867:
9. Ալիշան Ղ., «Այրարատ», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1890:
10. Ակնունի Է., Բողոքի ձայն: Կովկասահայ քաղաքական բանտարկեալները (ցարական իսլամանքի մի էջ), Պոսթրն, 1911:

11. Աղաբաբ Հ., Ճաղկեկունջ, կազմեց և առաջաբանը գրեց Գ. Հ. Սրվան-
ժառյան, Նրևան, 1976:
12. Աղբալեան Ն., Դատախօսությունների հայ մատենագրութեան մասին,
Պէյրութ, 1951:
13. Աղբալեան Ն., Ամբողջական երկեր, հ. I: Գրական-քննադատական
երկեր, Պէյրութ, 1959:
14. Աղբալեան Ն., Ամբողջական երկեր, հ. III: Մտածումներ, Պէյրութ, 1967:
15. Անուրեան Ա., Հ. Յ. Դաշնակցությունը Պարսկաստանում. 1890-1918:
Դաշնակցութեան 60-ամեակի առթիւ, Թեհրան, 1950:
16. Անանյան Գ., Նիկող Աղբալյան: Կյանքը և գրական-հրապարա-
կախոսական գործունեությունը, Նրևան, 2002:
17. Աշխարհբեկ Զալանքար: Հայաստան՝ քարե դարից միջնադար:
Երկերի ժողովածու: Գիտական ժառանգություն, հ. 4, Երևան,
2007:
18. Աշուղ-Աշխոյժի քնարը, հ. Ա, Բագու, 1908:
19. Աշուղ Ջիվանի: Անհայտ երգեր, աշխատասիրությամբ՝ Թ. Պողոսյանի,
Երևան, 2009:
20. Առաքելյան Գ., Գանձակ-Տլիգավետպոլի բնակչությունը XIX դարում,
Երևան, 2003:
21. Ավետյան Վ., Խաչատուր Աբովյանի չարանենգ սպանությունը,
Երևան, 2002:
22. Արամայիս (Միսակ Տեր-Դանիելյան), Դարաբաղի տագնապը (Պատ-
մության համար): Օրագրություն, առաջաբանը՝ Հ. Աբրահամյանի և Ռ.
Գրիգորյանի, Երևան, 1993:
23. Արամայիս, Մի քանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից, մասն Ա:
I. Ասկերան, II. Վարանդայ-Խաչեն, Թիֆլիս, 1907, մասն Բ: I. Ընդիա-
րումներն ապրիլից յուլ: II. Դաշնակցությունը եւ ինքնապաշտպա-
նությունը, Թիֆլիս, 1907:
24. Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազա-
տագրման գործում, Երևան, 1966:
25. Ալիխանյան Ս., Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստա-
տումը Հայաստանում, Երևան, 1974:
26. Ահարոնեան Ա., Մարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան (Քաղաքա-
կան օրագիր), Պոսթրն, 1943:
27. Ահարոնեան Վ., Անդրանիկ. մարդը եւ ռազմիկը, Բոսթրն, 1957:

28. Ահարոնեան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ... (ակնարկ հայկական հարցի պատմության վրայ), Գ. տպ., Լոս Անճելոս, 1986:
29. Աճառյան Հ., Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967:
30. Ասատրյան Ա., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, 50, Երևան, 2010:
31. Ասատրյան Գ., Գեորգյան Ն., Աղյուսեջան, յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990:
32. Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, գրի առաւ՝ Աճեմեան Հ., Թեհրան, 1966:
33. Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյան, կյանքն ու գործունեությունը, Երևան, 2009:
34. Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս, Երևան, 1998:
35. Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., Երևան, 1997:
36. Աւօ, Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը. նշխարներ վկայութիւններ, Պէյրութ, 1968:
37. Աւօ, Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատենան, Հալեպ, 1960:
38. Աւօ, Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատենան, Պէյրութ, 1962:
39. Աւօ, Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատենան, Պէյրութ, 1963:
40. Աւօ, Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատենան, Պէյրութ, 1964:
41. Աւօ, Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատենան, Պէյրութ, 1965:
42. Աւօ, Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատենան, Պէյրութ, 1969:
43. Աւօ, Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատենան, Պէյրութ, 1979:
44. Ավագյան Գ., Երևանի դուրսգնական քայերը, Երևան, 1980:
45. Ավագյան Է., Երևանյան խճանկար, Երևան, 2004:
46. Արամբ: Մահուան յիսնամեակին առթիւ, Երևան, 1991:
47. Արամայիս (Միսակ Տեր-Ղանիելյան), Ղարաբաղի տագնապը (պատմության համար): Օրագրություն (26-ապրիլի-26հուլիսի 1919 թ.): Առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակներ՝ Հ. Աբրահամյան և Ռ. Գրիգորյան, Երևան, 1993:
48. Արզումանյան Մ., Հայաստանը 1914-1917 թթ., Երևան, 1969:
49. Արզումանյան Մ., Ստեփան Շահումյան, Երևան, 1978:

50. Արզումանյան Ս., Ջապել Նաայան (կյանքը և գործը), Երևան, 1965:
51. Արծրունի Վ., Հայ տաճկական պատերազմը: Հայ սպայությունը, Երևան, 2002:
52. Աֆանասյան Ս., Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), Երևան, 1991:
53. Բաղալյան Խ., Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թվականին, Երևան, 1962:
54. Բաղիկյան Խ., Կոմիտասը՝ ինչպես եղել է: 2-րդ լրացված հրատարակություն, Երևան, 2013:
55. Բազիյանց Ա., Էջեր Լազարյանների դիվանից (ակնարկներ), Երևան, 1986:
56. Բալազյան Լ., Ալեքսանդր Մանթաշյանց (Ազգային բարերարը և գեղարվեստի մեկենասը), Երևան, 1991:
57. Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը, հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2011:
58. Բալայան Վ., Դիվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության (1813-2007 թթ.), Երևան, 2012:
59. Բաղդասարյան Գ., Միրզոյան Լ., Այվազյան Ն., Երևան, Երևան, 2002:
60. Բաղդասարյան Տ., Շատախ գավառի և կենտրոնաբաղի 1915 թ. ապրիլյան հերոսամարտի պատմություն, Աշտարակ, 1915 (անտիպ):
61. Բայբորոդյան Վ., Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005:
62. Բարխուդարյան Վ., Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութի պատմություն (XVII դարի կես – XX դարի սկիզբ), Երևան, 2010:
63. Բարխուտարեանց Մ., Ալուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դադստան), Թիֆլիս, 1893:
64. Բարսեղյան Խ., Ստեփան Շահումյան: Կյանքի և գործունեության վավերագրական տարեգրություն (1878-1918), Երևան, 1968:
65. Բարսեղյան Խ., Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք Բ, Երևան, 1975:
66. Բարսեղյան Խ., Կարմիր պանթեոնից, գիրք Ա, Երևան, 1987:
67. Բուրանյան Ե., Իմ անցյալի հուշերից. Վասպուրականի ողբերգությունը: Ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ պ.գ.թ. Ռ. Գասպարյանի և պ.գ.թ. Ռ. Սահակյանի, Երևան, 2013:
68. Գալոյան Գ., Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, Երևան, 1980:

69. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1921 թթ.,
Նրևան, 1999:
70. Գարեգին Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 1, Նրևան, 1978, հ. 2, Նրևան, 1982:
71. Գարեգին Նժդեհ, Երկեր, հ. 2, Նրևան, 2002:
72. Գեղամեանց Ե., Տաճիկների Կովկասում եւ Բագուի անկումը, պր. Ա.
Բագու, 1919, պր. Բ, Բագու, 1919:
73. Գեորգեան Կ., Ամենուն Տարեգիրքը, Է տարի, Պեյրուր, 1960:
74. Գեորգեան Կ., Ամենուն Տարեգիրքը, Թ տարի, Պեյրուր, 1962:
75. Գիլխանդանեան Ա., Բագուն Հայաստանի անկախության եւ նորա
պահպանման տեսակետից (Մայիս 28. 1918-1938 թսանամեակ),
Փայրիզ, 1938:
76. Գիլխանդանեան Ա., Յեղսփոխական հայտիներ, մաս Ա, Փարիզ, 1939:
77. Գիլխանդանեան Ա., Հայ-թաթարական բնդիսարումները, հ. Ա (Բագուի
առաջին բնդիսարումները), Փարիզ, 1943:
78. Գիլխանդանեան Ա., Բագուի դերը մեր ազատագրական շարժման
մեջ, Թեհրան, 1981:
79. Գնթունի, Յիշողություններ մօտիկ անցեալից, պր. առաջին (Ասկերան),
Թիֆլիս, 1907:
80. Գնթունի, Յիշողություններ մօտիկ անցեալից, պր. երկրորդ, Թիֆլիս,
1907:
81. Գուսան Աշխույժ, Ջնար, Նրևան, 1955:
82. Գուսան Աշխույժ, Ընտրանի, Նրևան, 2014:
83. Գևորգ Էմին-Տերյան, Վահան Տերյան. անտիպ և անհայտ էջեր (նա-
մակներ, հոդվածներ, գրախոսություններ), Նրևան, 2014:
84. Գևորգյան Հ., Սեբաստացի Մուրադ, Նրևան, 2003:
85. Գևորգյան Հ., Դրո: Դրաստամատ Կամալյանի կյանքն ու գործունեու-
թյունը, Նրևան, 2007:
86. Գևորգյան Հ., Ազատագրական պայքարի կովկասյան ճակատը,
Նրևան, 2010:
87. Գևորգյան Հ., Արցախի և Գանձակի հերոսամարտը (1905-1906 թթ.),
Գորիս, 2011:
88. Գևորգյան Հ., Սեդրակ Ջալալյանի (Սեթո) գործը և հուշերը, Նրևան,
2011:
89. Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Բ տպ.,
Նրևան, 2003:
90. Դարբինեան Ռ., Բոլշևիզմը և Հայաստանը, Իզմիր, 1922:

91. Գարբինեան Ռ., Կեանքիս գրքէն, Նրկեր, հ. Ա, Պէյրութ, 1972:
92. Գարբինեան Ռ., Ռուսական վտանգը, Նրեան, 1991:
93. Գարշինյան Ս., Թիֆլիս. հայկական ճակատկարներ, Նրեան, 2013:
94. Դրո, կենսագրական. հուշեր. վկայություններ, կազմեց, խմբագրեց Ա. Անդրանիկյանը, Նրեան, 1991:
95. Դիանա Ադաբեկ Աբգար: Կյանքի և գործունեությունը, Նոր Ջուղա, 2011:
96. Նավուճեան Ա., Պարոյի հերոսամարտը եւ անոր պարտության պատասխանատուները, Գահիրէ, 1973:
97. Նդեռնի Վան-Վասպուրականցիների հուշերում, կազմեց և խմբագրեց Ն. Մելրոնյանը, Նրեան, 2003:
98. Նդիշե Չարենց, Նրկերի ժողովածու, հ. 2, Նրեան, 1986:
99. Նդիշե Պահլաունի, Յուշամատեն, կազմեց եւ խմբագրեց՝ Նորայր Պահլաունի, Նրեան, 2006:
100. Նրամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա, Ալեքսանդրիա, 1929:
101. Չարեանդ, Սիացեալ Անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրեն բուրքերը, Բուստոն, 1926:
102. Չաքարյան Ա., Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Նրեան, 2005:
103. Չէթլեան Ս., Հայ կնոջ դերը հայ յեղափոխական շարժման մէջ, Լոս Անճրլիս, Բալիֆորնիա, 1992:
104. Չոհրաբեյան Է., 1920 թ. բուրք-հայկական պատերազմը և տեղությունները, Նրեան, 1997:
105. Չորյան Ստ., Հուշերի գիրք, Նրեան, 1958:
106. Չորավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը (1914-1917). օրագրուած գորավարին քիկնապահ զինուորէն, Պոսթոն, 1924:
107. Ընդդեմ Ադրբեյջանի հայատյաց քաղաքականության, կազմող՝ Ալվրցյան Հ., Նրեան, 2007:
108. Թաշճեան Վ., Իշխանը (Վանայ Իշխանի կեանքն ու գոյծունեութիւնը), Նրեան, 1994:
109. Թէրզիպաշեան Ա., Անդրանիկ, Փարիզ, 1942:
110. Թէդդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, ԺՁ տարի, Կ. Պօլիս, 1922:
111. Թողաքեան Մ., Օրերուս հետ, Գ. հրատ., Պէյրութ, 2001:
112. Թոփշեան Ե., Լոյս պատկերագարդ օրացոյց հանդէս 1905 թ., Թիֆլիս, 1904:

113. Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում: Տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց՝ Լ. Կարապետյան, Նրևան, 2009:
114. Թումանյանի գավակները: Արտավազյ Թումանյան. նամականի, գիրք Ա, Նրևան, 2013:
115. Թումանյան Մ., Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները: Տեքստը կազմեց, առաջարկներ և ծանոթագրությունները գրեց Ա. Բախչինյանը, Նրևան, 2003:
116. Թումանյան Ն., Հուշեր և գրույցներ, Նրևան, 1987:
117. Թումանյանի գավակները: Արտավազյ Թումանյան. նամականի, գիրք Ա, Նրևան, 2013:
118. Թումանյանի գավակները Աշխեն. Հուշեր և քնտնական պատմություններ: Խմբ.՝ Ն. Թովսիկյան-Խաչատրյան, Նրևան, 2011:
119. Թումյան Հ., Գեղարքայի Լեոնային Գարաբաղում 1917-1920 թթ. (պատմական ակնարկ), Նրևան, 2008:
120. Իշխանեան Բ., Հակայեղափոխական շարժումը Անդրկովկասում (Բագրի արիմահեղ անցքերի առիթով), Բագու, 1918:
121. Իշխանեան Բ., Բագուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրություն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 1920:
122. Իշխանեան Բ., Նրկու ամիս բոլշևիկեան քանտում, Գահիրե, 1924:
123. Իշխանեան Ն., Լեոնային Գարաբաղ (1917-1920), խմբագիրներ Հ. Աբրահամեան, Կ. Ղահրամանեան, Նրևան, 1999:
124. Իշխանյան Ռ., Մեր ինքնության գլխավոր նշանը (գրականագիտական հետազոտություններ), Նրևան, 1991:
125. Իսահակյան Ավ., Նրկերի ժողովածու, հ. 6: Նամակներ, Նրևան, 1979:
126. Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից: Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ. 1917-1922, Պէլլուր, 1956:
127. Իրանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին (ուսումնական առաջադրանքներ և մեթոդական օժանդակ նյութեր), կազմող՝ պրոֆ. Բայբուրդյան Վ. Ա., Նրևան, 1984:
128. Լազեան Գ., Յեղափոխական դէմքեր, (մտաւորականներ եւ հայդուկներ), Գահիրե, 1945:
129. Լազեան Գ., Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն, Գահիրե, 1949:
130. Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը հայկառու յարաբերութիւններուն լոյսին տակ, Գահիրե, 1957:
131. Լեւոն Աթաբէկեանի յիշատակին: Մահուան տարեդարձի առթիւ, 1919 թ. մարտ, Շուշի, 1919:

132. Լեո, Անցյալից. Հուշեր, քրքեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925:
133. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ 8: Ուղեգրություններ, հուշեր, Երևան, 1985:
134. Լենինի Վ., ԵԼԺ, հ. 50, Երևան, 1983:
135. Լեո Կամսար, Կարմիր օրեր (Անտիպ էջեր), Երևան, 2000:
136. Լեո Կամսար, Սոսիալործ օրագիր (1925-1935): Կազմող՝ Վանուխի Թովմասյան, Երևան, 2008:
137. Լեո Կամսար, Բանտիս օրագիրը: Կազմեց և առաջաբանը գրեց՝ Վանուխի Թովմասյանը, Երևան, 2010:
138. Լեո Կամսար, Հալոցք («Կարմիր օրեր», 1960 թ.): Կազմեց, առաջաբանը գրեց և խմբագրեց Վանուխի Թովմասյանը, Երևան, 2013:
139. Խանջյան Ա., Երևանի Կոմիտասի անվան զբոսայգու Պանթեոն, Էջմիածին, 2004:
140. Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 2007:
141. Խաչատրյան Հ., Գրական տեղեկատու (1934-1986), Երևան, 1986:
142. Խասապետյան Ս., Ցեղասպանագիտական եզրույթներ: Անգլերեն-հայերեն, հայերեն-անգլերեն բառարան, Երևան, 2015:
143. Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:
144. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Քաշգառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք Ա, կազմեց՝ Արսեն Մամեան, Թեհրան, 1978:
145. Խոտլինյան Գ., ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Երևան, 2006:
146. Խոտլինյան Գ., Հակոբյան Ա., Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության խեղաթյուրման վերջին փորձերը, Երևան, 2005:
147. Խուրդյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թթ. (ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով), Երևան, 1987:
148. Խուրդյան Լ., Ստեփան Շահումյան (պետական և պարտիական գործունեությունը 1917-1918 թթ.), Երևան, 1959:
149. Ծառուկեան Ա., Թուրք առ Երեսան, Սալիպե-Հալեպ, 1945:
150. Կարապետյան Հ., Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում. 1920, Երևան, 1961:
151. Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ (Մարգիս Կասյան, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան, Գևորգ Աբարբեկյան), Երևան, 1963:
152. Կարապետյան Հ., Անդրանիկ, պր. 2, Երևան, 1992:

153. Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918-1920 թթ., Նրևան, 1996:
154. Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), Նրևան, 1999:
155. Կարապետյան Մ., Հայագգի զինվորականները ռուսական բանակում (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), Նրևան, 2008:
156. Կարապետյան Լ., Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը (դրվագներ), Նրևան, 1992:
157. Կերտող Ս., Հայ հոգևորականության մասնակցությունը XX դարի պատերազմներին և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Նրևան, 1999:
158. Կերտող Ս., Հայ Առաքելական եկեղեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Նրևան, 2003:
159. Կյուրեղյան Ե., Իմ հուշերի ճանապարհով, Նրևան, 2009:
160. Կնյազյան Դ., Աղբյուրական Դեմոկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Նրևան, 2008:
161. Կոմիտաս, Եժ, հ. Ա, Սենեբգեր, խմբագրությամբ՝ Ռ. Արթյանի, Նրևան, 1969:
162. Կոստանդյան Է., Սկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Նրևան, 2000:
163. Կոստանդյան Է., Ակնարկներ Արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), Նրևան, 2005:
164. Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց (կյանքը և գործունեությունը), Նրևան, 2008,
165. Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... Փետրուարեան ընդվզումի 30-րդ տարեդարձին առթիւ (1921-1951), Գահիրե, 1951:
166. Կոստյեան Հ., Վան-Քաղաքամիջի ապրիլեան կռիւները, Նրևան, 1992:
167. Հախվերդյան Լ., Իսահակյանի կյանքն ու գործը: Իր վկայություններով և բանասիրական հավելումներով, Նրևան, 1974:
168. Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Նրևան, 2014:
169. Հակոբյան Թ., Նրևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), Նրևան, 1959:
170. Հակոբյան Թ., Նրևանի պատմությունը (1879-1917 թթ.), Նրևան, 1963:

171. Հակոբյան Թ., Սելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, հ. 4, Երևան, 1998:
172. Համբարյան Ա., Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը, Երևան, 1990:
173. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VI, Երևան, 1981:
174. Հայ պարբերական մամուլը: Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980), կազմեց՝ Մ. Բաբլոյան, Երևան, 1986:
175. Հայ կամավորներ, Պետրոգրադ, 1916.
176. Հայ կամավորներ, Երևան, 2000:
177. Հայագն Տ., Ղազարյան Գ., 1000 հայագգի գեներալներ, ծովակալներ: Կենսագրական հանրագիտարան, Երևան, 2009:
178. Հայաստան ըստ Ռօփրպախի 1919-ի տեսութեան, Կ. Պոլիս, 1919:
179. Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հ. 7, Երևան, 1981, հ. 11, Երևան, 1985:
180. Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք Ա: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, 2010:
181. Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք II (1901-1918 թթ., հայ զաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, 2015:
182. Համագգայինի եւ Փալանճեան ճեմարանի քսանհինգամեակ (1929-1954), ՊԼԽՈՒԹ, 1954:
183. Հանրագիտակ օրացույց. 1990, կազմեց՝ Հ. Խաչատրյան, Երևան, 1989:
184. Հարությունյան Ա., Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմադիվանագիտական պատմությունից, Երևան, 1983:
185. Հարությունյան Ա., Երևելյ տիկնանց դարը: Հայ կանանց հասարակական գործունեությունը XIX դարում և XX դարասկզբին, Երևան, 2005:
186. Հարությունյան Աշ., Թուրքական ինտերնացիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանության կռիվները, Երևան, 1984:
187. Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., Երևան, 2008:
188. Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., Երևան, 2012:
189. Հարությունյան Ռ., Հին Երևանի ճարտարապետական առեղծվածների պարզաբանումը, Երևան, 2007:
190. Հարությունյան Մ., Մշակութային կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախում) 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին, Ստեփանակերտ, 2010:

191. Հին բուշեիկների հիշողություններ, գիրք Ա. Նրևան, 1958, գիրք Բ, Նրևան, 1961:
192. Հովակիմյան Բ., Հնդաստանյան քանան հայ քաղաքում (1895-1995), Նրևան, 1998:
193. Հովակիմյան Բ., Հայոց ծածկանունների քաղաքան, Նրևան, 2005:
194. Հովհաննես Թումանյան, Նրկերի ժողովածու, հ. 4, Նրևան, 1969:
195. Հովհաննես Թումանյան, հ. 8: Ուսումնասիրություններ, օրագրեր և այլ նյութեր, Նրևան, 1999:
196. Հովհաննես Թումանյան, ՆԼԺ, հ. 10, Նրևան, 1999:
197. Հովհաննիսյան Ա., Հուշեր և քննարկումներ, Նրևան, 1969:
198. Հովհաննիսյան Ս., Հովհաննես Թումանյանի կյանքի ու ստեղծագործության սկստմություն (1900-1912 թթ.): Գիտական կենսագրություն, Նրևան, 2012:
199. Հուշագրական ժառանգություն, Նրևան, 2011:
200. Ղազար քիչ Յովսէփէան, Ակնարկներ Ուտիագի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904:
201. Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Նրևան, 2006:
202. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Նրևան, 1969:
203. Ղարաջեան Գ. (Ս. Տ. Արկունդ), Անդրկովկասի քաղաքական կենսանքը 1918 թին, Թիֆլիս, 1919:
204. Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները Սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Նրևան, 1955:
205. Ղուլյան Բ., Գյուլիստան: Պատանիներ մոտիկ անցյալից: Խմբագրումը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Ղեչյանի, Նրևան, 2004:
206. Ճէրէճեան Ե., Յաներժի ճամբու կերտիչներէն, Ա. Պէյրութ, 2014:
207. Մալխաս, Ապրումներ, հ. Ա, Թեհրան, 1982:
208. Մահարի Գ., Այրուող Այգեստաններ: Գիտական հրատարակություն (քննարկի հետ համեմատումով մախկին հրատարակությունների մեկնություններով եւ ծանոթագրություններով), աշխատասիրութեամբ Գր. Աճեմեանի, Նրեւան, 2004:
209. Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1921 թթ., Նրևան, 2002:
210. Մարութեան Մ., Նրբ իջնում է վարագոյրը (Դէպքեր եւ դէմքեր), հ. Բ, Թեհրան, 1972:
211. Մարութեան Մ., Բեմական ընկերներս, Անթիլիաս, 1986:

212. Մարության Ա., Հայոց գեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, 2014:
213. Մելիքյան Վ., 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, 1997:
214. Մելիքյան Վ., Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917 թ. նոյեմբեր-1918 թ. փետրվար), Երևան, 2010:
215. Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմության դասերը, Երևան, 2003:
216. Միկոյան Ա., Պալարի ուղիով, գիրք առաջին, Երևան, 1972:
217. Մինասեան Բ., Հայաստան. Հայ ժողովուրդ եւ Հայկական Դատ, Թէյլոր, 1979:
218. Մինասյան Հ., Բռնադատված հայ բժիշկներ (1920-1954 թթ.): Կենսագրական րառարան, գիրք Ա, Երևան, 2006:
219. Մխիթարեան Օ., Վանի հերոսամարտը, Սոֆիա, 1930:
220. Մուրադյան Հ., Ղազարոս Աղայան (Կյանքը և գործը), Երևան, 1941:
221. Մուրադյան Մ., Բրիտանական Կարա-Մուրզա. կյանքը և երաժշտական-հասարակական գործունեությունը, Երևան, 1950:
222. Յակոբեան Յովհ., Թխորթա Գերման ճանկերուն մէջ, Թիֆլիս, 1918:
223. Յովհաննիսեան Յ., Յուշեր, հ. Ա-Բ, Երևան, 2006:
224. Յուշեր Արմենակ Եկաբեանի, խմբագրեց Լ. Աճեմեան, Գահիրե, 1947:
225. Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան: Ալբոմ-առլաս: Դիւցազնամարտ (1890-1914), հ. Ա, Լոս Անճելըս, 1992:
226. Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան: Ալբոմ-առլաս: Գոյամարտ (1914-1925), հ. Բ, Լոս Անճելըս, 2001:
227. Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի): Հատորը պատրաստեց՝ Ս. Վրացեան, Բոստոն, 1950:
228. Յուշարձան նուիրում Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան քառասնամեակին, Փարիզ, 1930:
229. Նազարյան Ա., Հայկական գորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թթ.), Երևան, 1999:
230. Նազարյան Ա., Հայ կամավորական շարժումը 1914-1916 թվականներին և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը, Երևան, 2011:
231. Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915-1923, Պէյրութ, 1994:

232. Նաուասարդեան Վ., Հ.Յ. Դաշնակցության անկիրք: Մտքեր եւ յուշեր մի գրքոյկի առիթով, Գահիրէ, 1924:
233. Նաուասարդեան Վ., Բոլշեւիզմը եւ Դաշնակցութիւնը... (քուղիկ ակնարկ), Գահիրէ, 1949:
234. Ներկարարյան Վ., Հովհաննէս Սարուխանյան: Համառոտ կենսագրական, Երևան, 1955:
235. Ներհակ, Դեպքերը Բագուում (Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը եւ Բագուի Խորհրդային իշխանութիւնը), Մոսկու, 1918:
236. Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, Երևան, 2004:
237. Ներսիսյան Ա., Ջորափար Սեպուհ, Երևան, 2005:
238. Ներսիսյան Ա., Սիրունյան Դ., Գնդապետ Նիկողայ Դուրդանյան, Երևան, 2002:
239. «Նոր քնար» ծայնագրուած եւ պատկերազարդ ընդարձակ երգարան, Բ տպագրութիւն, կազմեց Կարօ Գեորգեան, Պէյրութ, 1954:
240. Շահան, Երեսանի համաձայնագիրը, Բոստոն, 1941:
241. Շամախեցի, Թրքասիրտիւն, թէ քրքամոյութիւն: Ընդդիմախօսական Տղիշէ ա.-ք. Գեղամեանի «Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը» գրքի առթիւ, Թիֆլիս, 1920:
242. Շահագիզ Ե., Հին Յրեվանը, Երեսան, 1931:
243. Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 4 (1917 հոկտեմբեր-1918 մայիս), Երևան, 1978:
244. Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 5 (1918 թ. մայիսի 29-սեպտեմբերի 20), Երևան, 1978:
245. Շափարշ Բասենցյան (Խմբապետ Շափարշ), Արկածալի կյանք (Հուշեր, օրագրեր, հողվածներ, վավերագրեր): Կազմեց, խմբագրեց և ծանոթագրեց պ.գ.գ. Վ. Գրիգորյանը, Երևան, 2006:
246. Շէրենց Գ., Սրբավայրեր: Տեղագրութիւն Վասպուրականի-Վանայ մահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց Վանօթէից եւ ուսումնարանաց, Թիֆլիս, 1902:
247. Շիրակեան Ա., Կտակն էր մահատակներուն, Գ տպ., Երեսան, 1991:
248. Շիրինյան Լ., Հայ զինական ուժը Առաջին աշխարհամարտի վերջնափուլում, Երևան, 2010:
249. Ոսկանյան Շ., Ուրվագծեր արևմտահայ դպրոցի և մնակավարժական մտքի պատմության (1850-1920), Երևան, 2009:
250. Ոսկանյան Շ., Արևմտահայ դպրոցի կրթության և մշակույթի նշանավոր գործիչները (1850-1920 թթ.), Երևան, 2012:

251. Չելեայան Ա., Զորավար Անդրանիկ և Հայ հեղափոխական շարժումը (կենսագրական ակնարկ), Երևան, 1990:
252. Չելեյան Ա., Յեղափոխական դեմքեր, Միչիկրն, Ա.Մ.Ն., 1991:
253. Պաշտօնագիր, կանոնագիր եւ յայտագիր խնամակալութեան Ազգային Կեդրոնական Վարժարանին Դալարիոյ, Կ. Պոլիս, 1886:
254. Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (Քառահաստի շարք), նվիրված Հ.Յ.Դ. 113 ամյակին, հ. Բ, Երեւան, 2003, հ. Դ, Երևան, 2003:
255. Պարբեւեան Ս., Եզիպտահայ տարեցոյցը, Ա տարի, Գահիրէ, 1914:
256. Պարբեւեան Ս., Եզիպտահայ տարեցոյցը, Գ տարի, Գահիրէ, 1916:
257. Պարտիզոնի Վ., Տեղյանի կենսապատումը, Երևան, 1984:
258. Պեշիկթաշեան Ն., Հայ աղբրոյիք, Փարիզ, 1941:
259. Պեշիկթաշեան Ն., Այց մը Հ. Յ. Դ. բանգարան, Գահիրէ, 1955:
260. Պետրոսյան Վ., Ստեփան Շահումյան. Նրա կյանքի պատմությունը, հ. 2, Երևան, 2014:
261. Պեկատտ խոսն Ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգ. Զինուորական ատենանին առջեւ, Աթէնք, 1936:
262. Պիլպիլեան Ե., Թիմարի շրջանի դէպքերը Վանի տարիլեան հերոսամարտի օրերուն, Գալիֆոյնիա, 1982:
263. Պոլտոն Օ., Վեց բանա եւ երկու յեղափոխութիւն: Արկածախնդրութիւններ Անդրկովկասի ու Անատոլիոյ մէջ 1920-1921: Թարգմանիչ՝ Շաւարշ Ա. Ստեփանեան, Ադերսանդրիա, 1933:
264. Ջափարիժե Պ., Ընտիր երկեր, Երևան, 1985:
265. Ռոստոմ, Սահուան վաթսուամեակին առթիւ, Պէյրութ, 1979:
266. Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Դ, Թեհրան, 1982:
267. Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Է, Թեհրան, 1982:
268. Ռուբէն, Հայ-բրքական կնճիռը, Գահիրէ, 1924:
269. Սահակյան Ռ., Արեւմտահայոյթեան ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիւները 1915 թվականին, Երևան, 2005:
270. Սահակյան Ռ., Ինքնապաշտպանական կռիւները Արեւմտեան Հայաստանում և ՀՅ Դաշնակցությունը, Երևան, 2010:
271. Սահակյան Ռ., Արեւմտեան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս-1917 թ. փետրվար), Երևան, 2015:
272. Սահակյան Ս., Հերոսապատում, Երևան, 1990:
273. Սահակյան Ս., Հայոց ազատամարտը երգերում, Երևան, 2014:

274. Մահակյան Վ., Մի կյանքի պատմություն (ձեռագիր), Միսիան, 1982:
275. Մահրադեան Ս., Կեանքիս յուշերից, Երևան, 2007:
276. Մարգսյան Ա., Հեղափոխության կրակների միջով, Երևան, 1967:
277. Մարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ., Երևան, 1964:
278. Մարգսյան Հ., Բրեստից մինչև Մոդրոս (Հայաստանի միջազգայն-իրավական և քաղաքական դրության մի քանի հարցեր), Երևան, 1989:
279. Մարինյան Ս., Հայոց ազգային գաղափարաբանություն: Պատմաքննական տեսություն, Երևան, 2005:
280. Մարյան Մ., Գրառումներ իմ կյանքից: Գիրք առաջին, Երևան, 1966:
281. Մասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918): Տաճկահայոց գաղթաշխարհը եւ անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետության կազմության մեջ, Բոստոն, 1927:
282. Մասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918): Թրքահայոց գաղթաշարժերը եւ անոնց դերը՝ Հայաստանի Հանրապետության կազմության մեջ, ՊԼՋուրթ, 1966:
283. Մասունի Կ., Մայիսեան խռովությունները եւ քաքարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), ՊԼՋուրթ, 1968:
284. Մասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբությունը (1921), ՊԼՋուրթ, 1970:
285. Մասունի Կ., Յուշեր եւ վկայութիւններ, ՊԼՋուրթ, 1972:
286. Մարո Յ., Ատրպատականի գոյամայրը, Թեհրան, 1964:
287. Սգապսակ Իշխանի: Կազմեց և հրատարակեց Հայկ Աճեմեան, Թիֆլիզ, 1916:
288. Մեպուհ, Էջեր իմ յուշերէն, հ. Ա, Պոսթրն, 1925, հ. Բ, Պոստոն, 1929:
289. Մեւան Ա., Բանտարկեալի մը յուշերը: Տառապանքի տարիներ Գ. Նժդեհի հետ, Երեւան, 2008:
290. Միմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996, գիրք Բ, Երևան, 1996:
291. Միմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք Ա, Երևան, 2003, գիրք Դ, Երևան, 2009:
292. Միրունի Յ., Ինքնակենսագրական նոթեր, Երեւան, 2006:
293. Մմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանագ Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախոյ թեմի, Տփլիսիս, 1896:
294. Մմբատյան Գ., Հարուրամյա պատերազմ... Օրեր և մարդիկ, Երևան, 2003:

295. Սմբատյան Գ., Երկաթե վարագույրից այս կողմ, Երևան, 2009:
296. Ստեփանյան Գ., Սկրտիչ Ջանան, Երևան, 1960:
297. Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1973:
298. Ստեփանյան Գ., Բարվի մահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2010:
299. Ստեփանյան Գ., Բարու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011:
300. Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Սիմասյան (կյանքը և գործը), Երևան, 2008:
301. Սրվանձությանց ազգի տոհմաձառը: Կազմող՝ Գոհար Խազույան, Երևան, 1992 (ծնագիր):
302. Սրուանձտեանց Գ., Ազգային ողբերգություն (չորս մասով), Կ. Պոլիս, 1867:
303. Սուրմենեան Գ., Տաճկահայ զինուոր եւ զինուորականությունը նախ տաճկական ապա հայկական բանակներուն մէջ, Պէյրութ, 1967:
304. Սուքիասյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երևան, 2009:
305. Սուքիասյան Ս., Էջեր Վահան Տերյանի կյանքից, Երևան, 1959:
306. Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլեան հերոսամարտի տասնեօթնամյակին առթիւ (1915-1930), Վենետիկ – Ս. Գազար, 1930:
307. Վալադեան Վ., Ռազմական պատկերներ, Թիֆլիս, 1917:
308. Վալադեան Վ., Կարմիր աստղի տակ, Գահիրե, 1926:
309. Վարանդեան Մ., Մուրատ (Սերաստացի ռազմիկին կեանքն ու գործը), Պոսքրն, 1931:
310. Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմություն, Երևան, 1992:
311. Վարդիթեր Կոճողդեան-Յովհաննէսեան, Չիթող դաշտի Կարնոյ, Պէյրութ, 1972:
312. Վերդեան Ա., Յուշեր: Գրի առաւ՝ Հայկ Աճեմեան, Թեհրան, 1959:
313. Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Առաջին Հանրապետության միլիցիան և ներքին գործերի նախարարությունը (1918-1920 թթ.), Երևան, 2003:
314. Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1939 թթ., Երևան, 2006:
315. Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2015:

316. Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մօրճի եւ քրքական սալի միջեւ (Երկրորդ սուլազորութիւն), Պէյրութ, 1953:
317. Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով (Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ), Ի. Գ. Պէյրութ, 1963, Ի. Գ. Պէյրութ, 1965, Ի. Ե. Պէյրութ, 1966, Ի. Զ. Պէյրութ, 1967:
318. Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Գ. տպ., Թեհրան, 1982:
319. Վրացեան Ս., Սյրկածին Դիօն, Լիբանան, 1996:
320. «Տաբէ կրօնական տարեցոյց», Գ. տարի, Հալէպ, 1927:
321. Տասնապետեան Հ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. քնդի. ժողով (1890-1924), Արէնք, 1988:
322. Տատրեան Վ., Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, Մասաչուսէթս, 1995:
323. Տարեցոյց. Ազգային դէմքեր, Կ. Պոլիս, 1914:
324. Տերյան Վ., Տրկերի ժողովածու, Ի. 3, Տրեան, 1963, Ի. 4, Տրեան, 1979:
325. Տէր-Մկրտիչեան Տր., Դանձեր Վասպուրականի, Ի. Ա. Պոսթոն, 1960:
326. Տէր-Օհանեան Անդրէ [Ամուրեան Ա.], «Կեանքի Լջեր»: Յուշերս մանկութիւնից մինչեւ 1936 թ., Թեհրան, 1978 (անտիպ):
327. Բաֆֆի տարեգիրք, կազմեց՝ Տաճատ Պօղոսեան, Թեհրան, 1970:
328. Ուլուքաբջան Բ., Արցախի պատմութիւնը սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Տրեան, 1994:
329. Փաշայան Ա., Իսլամն Ադրբեջանում. Անցյալը եւ ներկան, Տրեան, 2014:
330. Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, Ի. Ա. Պոսթոն, 1950:
331. Փետրուար 18 (ժողովածու), Փրակա, 1927:
332. Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-բոլշևիկ յարաբերութիւնների դոբրոտում (1917-1921), Տրեան, 1997:
333. Փիտէճեան Գր., Հայ յեղափոխական երգերուն տեղը հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ, Նիւ Տորք, 1998:
334. Քաջազնունի Յովհ., Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը անկիւն չունի ալլես, Վիեննա, 1923:
335. Քաջազնունի Յովհ., Յետ մահու: Պատմութեամբներ, յուշեր, յորումներ, նամակներ, հրատարակութեան համար պատրաստեց՝ Ս. Վրացեան, Պէյրութ, 1965:
336. Քաջազնունի Յ., Հայաստանի Հանրապետութիւն, առաջաբանը եւ ծանոթագրութիւնները՝ Վ. Ղազախեցյանի, Տրեան, 1993:
337. Զրգուեան Մ., Սյրկածին Դիօն. 1883-1956, Լոս Անճելէս, 2004:
338. Զրիչեան Մ., Խորտակուած քնար: Ամմար կանթեղ, Ամբիլիաս-Լիբանան, 1955:

339. Քրիշյան Մ., Անմար կանթեղ, Երևան, 1969:
340. Օհանջանյան Ա., 1915 թվական: Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վաղերացրերը հայոց ցեղասպանության մասին), Երևան, 1997:

Բ. ՌՈՒՍԵՐՆՆ

1. **Абдурегимов Г.**, Кавказская Албания-Лезгистан. История и современность, СПб., 1995.
2. **Аветисян Г.**, Генералы-армяне в Российской империи, Ереван, 2007.
3. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г., на тюркском и русском языках (1-ой год издания), под редакцией **А. И. Ставровского**, Баку, 1920.
4. Азербайджанский филиал ИМЭЛ при ЦК ВКП (б), Труды, XII, Баку, 1948.
5. **Амирханян Ш.**, Из истории борьбы за советскую власть в Армении, Ереван, 1967.
6. **Акопян С.**, Западная Армения в планах империалистических держав в период Первой мировой войны, Ереван, 1967.
7. **Алёшин А.**, Награды Первой мировой, Москва, 2010.
8. **Алибегов И.**, Елисаветпольские кровавые дни пред судом общества, Тифлис, 1906.
9. **Арутюнян А.**, Кавказский фронт. 1914-1917 гг., Ереван, 1971.
10. **Арутюнян К.**, Маршал авиации С. А. Худяков-А. А. Ханферянц, Ереван, 2006.
11. **Асатрян А.**, Пирумяны, Ереван, 2014.
12. **Балаев А.**, Мартовские события 1918 года в Азербайджане, Тбилиси, 2009.
13. **Бартольд В.**, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Сочинение, т. II, ч. I, Москва, 1963.
14. **Бегак Р.**, Суд над англичанами, сдавшими Баку туркам в 1918 г., Баку, 1927.
15. **Безугольный А.**, Генерал Бичерахов и его Кавказская армия. Неизвестные страницы истории гражданской войны и интервенции на Кавказе (1917-1919), Москва, 2011.
16. Большая Советская Энциклопедия, изд. 2, т. 1, Москва, 1949.
17. Борьба за победу и упрочение советской власти в Дагестане, под редакцией **Г. А. Аликберова**, Махачкала, 1960.

18. **Борян Б.**, Армения, международная дипломатия и СССР, т. 1-2, М-Л, 1928-1929.
19. **Бурджалов Э.**, Двадцать шест Бакинских комиссаров, Москва, 1938.
20. **Быков Ф.**, Национальный вопрос на Кавказе, Баку, 1906.
21. **Волховский М., Муханов В.**, По следам Азербайджанской Демократической Республики, Москва, 2007.
22. **Гагемейстер Ю.**, Закавказские очерки, СПб., 1845.
23. Географическо-статистический словарь Российской империи, сост. **П. Семеновъ**, т. I, СПб., 1863, т. II, СПб., 1865.
24. **Грант Е.**, Армянский вопрос вчера и сегодня, Москва, 1992.
25. **Григорян В.**, Насильственная ассимиляция мусульманских национальных меньшинств в Азербайджане, Ереван, 1992.
26. **Дадрян В.**, История армянского геноцида (этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа), Ереван, 2007.
27. **Денстервиль**, Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 гг. (воспоминания), перевод с английского **Б. Руденко**, Тифлис, 1925.
28. **Дикий**, Кавказская смута (б. м.), 1906.
29. **Дубинский-Мухадзе И.**, Шаумян, Москва, 1968.
30. **Думова Н., Трухановский В.**, Черчилль и Миллюков против Советской России, Москва, 1989.
31. **Евангулов Г.**, Местная реформа на Кавказе, СПб., 1914.
32. **Емельянов А.**, Казаки на Персидском фронте (1915-1918), Москва, 2007.
33. **Елисеев Ф.**, Казаки на Кавказском фронте 1914-1917. Записки полковника Кубанского казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах, Москва, 2001.
34. **Еремянц-Гандзакеци С.**, Гандзак (1880-1916): документальная книга, Ереван, 2010.
35. **Еремянц-Гандзакеци С.**, Гандзак и Армянский Революционный Дашнакцутюн. Документальная книга, Ереван, 2011.
36. **Закарян А.**, Александр Кулебякин и Армения, Ереван, 2003.
37. **Зареванд**, Турция и пантуранизм, Париж, 1930.
38. **Ибрагимов С.**, Генерал Али Ага Шихлинский (жизнь и деятельность), Баку, 1975.
39. История Азербайджана, т. III, ч. I, Баку, 1963.
40. **Исмаилов Э.**, Очерки по истории Азербайджана, Москва, 2010.

41. Кавказский календарь на 1852 г., Тифлис, 1851; на 1871 г., Тифлис, 1870; на 1907 г., Тифлис, 1906; на 1917 г., Тифлис, 1916.
42. **Кадиев А.**, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960.
43. **Казарян А.**, Война, люди, судьбы, кн. первая, Ереван, 1975; кн. вторая, Ереван, 1977.
44. **Кемаль М.**, Путь новой Турции, т. I, Москва, 1928.
45. **Корганов Г.**, Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918) с 19-ю схемами, перевод с французского **Ю.Л. Пирумян, Э. Е. Долбакяна**, Москва, 2011.
46. **Корсун Н.**, Алашкертская и Хамаданская операция на Кавказском фронте мировой войне 1915 г., Москва, 1940.
47. **Корсун Н.**, Первая мировая война на Кавказском фронте, Москва, 1946.
48. **Лудшувейт Е.**, Турция в годы Первой мировой войны 1914-1918 гг. (военно-политический очерк), Москва, 1966.
49. **Людendorф Э.**, Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг., т. II, Москва, 1924.
50. **Мамедов И., Мусаев Т.**, Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество, Тула, 2006.
51. **Манасян А.**, Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, 1998.
52. **Мартиросян Г.**, Офицеры Республики Армения в концлагере города Рязани, Рязань, 2002.
53. **Микоян А.**, Так было (Размышления о минувшем), Москва, 1999.
54. **Миллер А.**, Краткая история Турции, Москва, 1948.
55. **Мнацаканян А.**, Посланцы Советской России в Армении, Ереван, 1959.
56. **Мурадян В.**, Верность долгу, Ереван, 1974.
57. **Мустафа-Заде Р.**, Две республики: Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг., Москва, 2006.
58. Народы Кавказа, т. I, под общей ред. **С. П. Толстова**, Москва, 1960.
59. Неотвратимое возмездие. По материалам судебных процессов над изменниками родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок, Москва, 1987.
60. **Орджоникидзе Г.**, Статьи и речи, т. 1, Москва, 1956.

61. **Палеолог М.**, Царская Россия во время Мировой войны, Москва, 1991.
62. **Пипия Г.**, Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг., Москва, 1978.
63. **Рабинович А.**, Большевики приходят к власти, Москва, 1989.
64. **Ратгаузер Я.**, Революция и гражданская война в Баку, ч. I, 1917-1918 гг., Баку, 1927.
65. **Ратгаузер Я.**, Арест и гибель комиссаров Бакинской Коммуны, Баку, 1927.
66. **Саркисян А.**, Сионизм от Теодора Герцеля до лорда Ротшильда и Армянский вопрос, Ереван, 2005.
67. **Сталин И.**, Марксизм и национально-колониальный вопрос (сборник избранных статей и речей), Москва, 1934.
68. **Старцев Г.**, Кровавые дни на Кавказе, С.-Петербург, 1907.
69. Словарь иностранных слов, Москва, 1983.
70. **Солоухин В.**, При свете дня, Москва, 1992.
71. **Татевосян И.**, Национальный вопрос на Кавказе, Ереван, 2007.
72. **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ереван, 2012.
73. **Токарежский Е.**, Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957.
74. **Турнэс Р.**, Фош и победа союзников 1918 г. (перевод с французского), Москва, 1938.
75. **Хаустов В.**, Дело Берия: Приговор обжалованию не подлежит, Москва, 2012.
76. **Чайкин В.**, К истории Российской революции вып. I, Казнь 26 бакинских комиссаров, Москва, 1922.
77. **Чалхушьян Г.**, Армянский вопрос и армянские погромы в России, Ростов-на-Дону, 1905.
78. **Чалхушьян Г.**, Красная книга, Ростов-на-Дону, 1919.
79. **Чобанян С.**, Государственная и национальная политика Азербайджана, Ереван, 1993.
80. **Шаумян Сур.**, Бакинская Коммуна, Баку, 1927.
81. **Шахатунян А.**, Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918,
82. **Шихлинский А.**, Мои воспоминания, Баку, 1984.
83. **Шопен И.**, Исторический памятник Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи, СПб., 1852.

84. Энциклопедический словарь, под ред. проф. **И. Андреевского**, т. XIII^А, издатели **Ф. Брокгауз, И. Ефрон**, СПб., 1894.
85. Энциклопедический словарь, под ред. проф. **И. Андреевского**, т. XXVII^А, издатели **Ф. Брокгауз, И. Ефрон**, СПб., 1899.
86. Энциклопедический словарь русского библиографического института гранат. т. 4, изд. 7-ое, Москва (Б. г.).

Գ. ԱՅԼ ԼԵՁՈՒՆԵՐՈՎ

1. **Allen W. E. D. and Muradoff P.**, Caucasian Battefields: A History of the Wars on the Turko-Caucasian Border, 1828-1921, Cambridge, 1953.
2. **Arzumanli V., Muxtarov K.**, 1918 – ci il Qirginrali, Baki, 1995.
3. **Banine**, Jours Caucasiens, Gris-Banal, Paris, 1985.
4. **Dadrian V.**, The History of the Armenian Genocide, Providence, Oxford, 1995.
5. **Galichian R.**, The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second, Revised and Expanded Edition), London/Yerevan, 2010.
6. **Henry Barby**, Les Extravagances Bolcheïques et l' épopée Arménienne en Transcavcasie en 1918, Paris, 2009.
7. **Korganoff G.**, La Participation Des Arméniens a' la Guerre Mondiale sur le Front di Caucase (1914-1918), Paris, 1927.
8. **Ronald Grigor Suny.**, The Baku Commune 1917-1918. Class and nationaliy in the Russian revolution. Princeton, New Jersy, 1972.
9. **Swietochowski T.**, Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

4. ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

1. **Աբեղեան Արտ.**, Մենք եւ մեր հարեւանները: Թուրք-թաթարական ցեղերը Անդրկովկասում, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, Բ տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 120-127:
2. **Արրահամյան Լ.**, Ռազմաքաղաքական իրադրությունը Բաքվում և Ղա-րաքաղում 1918 թ. երկրորդ կեսին, ՊԲՀ, Երևան, 2006, № 1, էջ 220-229:

3. Աբրահամեան Հ., Ադրբեջանցիների ցեղասպանություն, «Դրօշակ», Երեւան, 1998, 18 հունիս-1 իուլիս, № 12, էջ 13-17:
4. Ա-Պօ, Յուշերի Տաճկա-Հայաստանի ճանապարհորդությունից. Վան, «Նոր Հոսանք», Թիֆլիս, 1914, Բ տարի, փետրուար, № 2, էջ 225-236:
5. Ազմատուրեան Ա., Կամաուրական խմբերի հետ (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1940, ԺԸ տարի, յուլիս, № 9, էջ 99-112; Վճռական ճակատամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1940, ԺԸ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 120-129; Հայ կամաուրական խմբերի հետ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1940, ԺԸ տարի, հոկտեմբեր, № 12, էջ 116-123:
6. Ալչուջեան Ա., Ռոստոմը Բագույն (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԳ տարի, յուլիս, № 7, էջ 1-12; (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԳ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 41-49; (Գ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԳ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 43-50; (Դ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԳ տարի, նոյեմբեր, № 11 էջ 61-66; (Ե), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, յունուար, № 1, էջ 77-81:
7. Ալաօյաճեան Ա., Անկախ Հայաստան. 1 սեպտեմբերի 1920-1 սեպտեմբերի 1921, մաս Բ (Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, ԺԶ տարի, Կ. Պօլիս, 1922, էջ 235-260):
8. Ահարոնեան Վ., Կովկասեան ռազմադաշտերը եւ հայերը (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1955, ԼԳ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 23-42; (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1955, ԼԳ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 29-42; (Գ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1955, ԼԳ տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 30-38:
9. Ահարոնեան Վ., Հայաստանի խորհրդային զրականությունը (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, հոկտեմբեր, № 12, էջ 97-109:
10. Ահարոնեան Ա., Սովետական Ռուսիոյ արտաքին գործերի ժողվ. կոմիսար պ. Զիչեռինին (Յեղափոխական ալպոն: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), հ. Ե, քիւ 7-8-9, Պէյրոս, 1965, էջ 229-235:
11. Աճեմեան Հ., Յեղափոխական Վասպուրական. 1880-1930 (Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւինգամեակին առթիւ (1915-1930), Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1930, էջ 316-317):
12. Աճեմեան Հ., Պատմական անցքերը Էջմիածնի գաւառում (Ա), (դեկտեմբեր 1920-մայիս 1921), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1968, Ա տարի, գարուն, № 1, էջ 60:
13. Ամիրեան Գր., Ռոստոմի հետ (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 4-21:

14. Ամիրեան Գր., Չեզոք գոտիին մեջ, (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 26-35:
15. Ամսեյան Ա., Ազգային-սլատմական արժեքների թանգարանի տուն-դարձը, «Թանգարան», Երևան, 2009, № 1, էջ 214-217:
16. Աշխատունի Ա., Եղիշե Պահլավունի (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեան). Պէյրութ, 1963, Դ շարք, թիւ 5, էջ 131-141:
17. Ամուրեան Ա., Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ը. (Էրզրումի) Ընդի. Ժողովի մասին (Գումարուած 1914 թուի Յուլիս 25-ից մինչև Օգոստ. 17), «Ազդակ Շաբաթօրեակ-Դիօշակ», Բէյրութ, 1980, ԺԱ տարի, յունուար 27, թիւ 2, էջ 22-25, թիւ 6, փետրուար 24, էջ 115-116:
18. Աշխատունի Ջ. [Ջաքար Եօլեան], Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից (I), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի, յուլիս, № 9, էջ 125-136, օգոստոս (II), № 10, էջ 113-121:
19. Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երեւանի բանտում (I), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1936, ԺԴ տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 135-150, (II), հոկտեմբեր, № 12, էջ 104-116:
20. Աստուածատրեան Ա., Երեւանի բանտում: Փետրուարեան ապստամբութեան նախօրեակին, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1964, ԽԲ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 12-21;
21. Աստուածատրեան Ա., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (I), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1968, Ա տարի, զարուն, № 1, էջ 4-16, (II), ամառ, № 2, էջ 36-49:
22. Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյանի ազգային-քաղաքական գործունեության սկիզբը (Կենսագրական ճշգրտումներ): Հավելված, Մեղա Մանուկյանի նամակը Արմեն Ասրյանին, ԲՀԱ, Երևան, 2002, № 2, էջ 100-114):
23. Աւօ, Համազասպ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեան), Գ շարք, թիւ 11, Պէյրութ, 1962, էջ 323-330:
24. Աւօ, Դաշնակցական Խէչօ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեան), Գ շարք, Պէյրութ, 1962, թիւ 12, էջ 355-362:
25. Աւօ, Գնդ. Եզոր Տէր Աւետիքեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեան), 7-րդ հատոր, Պէյրութ, 1969, թիւ 11, էջ 276-292:
26. Աւօ, Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեան), Դ շարք, Պէյրութ, 1970, թիւ 1-4, էջ 8-109:

27. Աւօ, Լույս Սասունի (կենսագրական նօթեր (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Գ շարք, Պէյրութ, 1970, թիւ 5, էջ 115-126:
28. Աւագեան Յովհ., Սրտանձտեանցի ոգին, «Վան-Տոսպ», Վան, Ա տարի, 1913, հոկտեմբրի 12, թիւ 38, էջ 459-461:
29. Ավագյան Ա., Եռակի վտարանդին (Կոստան Զարյանի կյանքի պատմությունը), ԼՀԳ, Երևան, 1997, № 1, էջ 51-65:
30. Ավետիսյան Հ., Երիտասարդ թուրքերի և Մոսավաթի համաթուրքական գործակցությունը և հակահայկական ոճրագործությունները 1918 թ., ՊԲՀ, Երևան, 1991, № 1, էջ 43-64:
31. Ավետիսյան Մ., Էջեր հայկական կամավորական շարժման պատմությունից, ԲՀԱ, Երևան, 2005, № 1, էջ 71-91:
32. Արամ, Յուշեր, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, Ա տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 119-136:
33. Արսէն աւ. քահ. Սիմէօնեան, Յուշեր Վահան Տէրեանի եւ իր ընկերների մասին, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1946, ԻԴ տարի, յուլիս-օգոստոս, № 4, էջ 80-89:
34. Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Ա), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յունիսի 24, № 71; (Բ), յունիս 25, № 72; (Գ), յունիս 27, № 74; (Դ), յուլիս 1, № 77; (Ե) յուլիս 2, № 78; (Զ), յուլիս 3, № 79; (Է), յուլիս 4, № 80:
35. Աֆրիկեան Վ., Համազասպ Երեւանի բանտին մէջ (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Գ շարք, № 11, Պէյրութ, 1962, էջ 333-338:
36. Բ., Բանանցի երրորդութիւնը, «Դ-րօշակ», յունիս-յուլիս, Փարիզ, 1930, № 6-7, էջ 181-182:
37. Բաբայան Մ., Հայոց ազգային Բյուրոյի ստեղծման հարցի շուրջը, ԲՀԱ, Երևան, 2008, № 1, էջ 289-291:
38. Բաղդասարյան Գ., Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրեին: Առաջին մաս: Վանի վիլայեթի կենտրոնական, հյուսիսային և արևելյան գավառները, «ՎԷմ», Երեւան, 2015, ապրիլ-հունիս, № 2 (50), էջ 112-143:
39. Բաղդասարեան Տ., Վանի երկրորդ կոիւնները եւ վերջին իշխանութիւնը (Զինուորականի մը յուշերը), I, «ՎԷմ», Փարիզ, 1938, Զ տարի, յունիս-սեպտեմբեր, № 3, էջ 11-28; (II), «ՎԷմ», Փարիզ, 1938, Զ տարի, հոկ-

- տններ-դեկտեմբեր, № 4, էջ 38-50; (III), «Վեմ», Փարիզ, 1939, Զ տարի, յունուար-մարտ, № 5, էջ 57-70:
40. Բենո, Յուշեր Ար. Գիլխանդանեանի մասին, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1946, ԻՎ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 83-92:
 41. Բիզանդ Է., Հայտնիները Երեսանի «Չեկայ»-ի բանաւոր (I), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1965, ԽԳ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 1-14; (II), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1965, ԽԳ տարի, սեպտեմբեր, № 9, էջ 42-53:
 42. Բիզանդ Է., Սեր աւագ ընկերները Փարիզում (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1963, ԽԱ տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 6-14; (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1964, ԽԲ տարի, յունուար, № 1, էջ 35-42:
 43. Գաբրիէլ Ս. Վարժապետեան, Միաք թողաքեանի դատաւարութիւնը Պոլսոյ մէջ 1921 ին (Գեորգեան Կ., Ամենուն Տարեգիրքը, Թ տարի, Պէյրութ, 1962, էջ 123-130):
 44. Գարեգին Սարգիսբէկեանի պատմածը: Գրի առաւ Արշակ Մեհրապեան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1968, ամառ, № 2, էջ 74-81:
 45. Գարօ Ա., Կովկասը 1905 թուին, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Ա տարի, մարտ, № 5, էջ 40-48:
 46. Գասպարյան Ե., Համազասպ, Հայկական հարց: Հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 196:
 47. Գիլխանդանեան Ա., Օգոստոս ինը (մի էջ Բագուի հերոսամարտից), «Վեմ», Փարիզ, 1933, Ա տարի, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, № 2, էջ 1-08-121:
 48. Գիլխանդանեան Ա., Բագուի հերոսամարտը (Ա, Բ, Գ-), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941, ԺԹ տարի, յուլիս, № 9, էջ 89-102; (Դ, Ե, Զ), օգոստոս, № 10, էջ 101-115; (Է, Ը, Թ), սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 11-12, էջ 81-92:
 49. Գիլխանդանեան Ա., Անդրկովկասը եւ Բագուի դէպքերը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1967, ԽԵ տարի, յունուար, № 1, էջ 36-50:
 50. Գիլխանդանեան Ա., Յեղափոխական դէմքեր, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1936, ԺԵ տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 100-104:
 51. Գիլխանդանեան Ա., Բագուի մեր գործիչները (Լեւոն Զաւաթարեան), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1936, ԺԴ տարի, յունուար, № 3, էջ 144-145:
 52. Գիլխանդանեան Ա., Յեղափոխական դէմքեր, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1937, ԺԵ տարի, յունուար, դ 3, էջ 140-145:
 53. Գիլխանդանեան Ա., Նատալիա Ամիրխանեան-Մուրադեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Խ. Ե, թիւ 5, Պէյրութ, 1964, էջ 145-147:

54. Գնդ. Եզոր Տեր-Աետիքեան, Մի դրագ Դրոյի կեանքից (Նյա մահուան քառասունօրեակի առթիւ): Ամսաի Դրոյի (Դրաստամատ Կանայեան) պայծառ յիշատակին («Ալիք» (բացառիկ), Թեհրան, 1956, մայիսի 4, թիւ 87, էջ 81-86):
55. Գրիգորյան Ա., Հայրենասիրության և ազգային ազատագրության գաղափարները Սուրեն Պարթևյանի երկերում, ՊԲՀ, Երևան, 1985, № 4, էջ 117-125:
56. Դադայան Խ., 1918 թ. Բարձրում հայերի կրած նյութական վնասի փոխհատուցման հարցի շուրջ, «21-րդ ԴԱԲ», Երևան, 2006, հոկտեմբեր, № 3, էջ 158-163:
57. Դանիելյան Ա., Հայկեղկոմի միջոցառումները Հայաստանի բնակչության սոցիալ-կենցաղային դրության փոփոխությունների ուղղությամբ (1920 թ. դեկտեմբերի 2-1921 թ. փետրվարի 18), «Պատմություն և մշակույթ», Բ, Երևան, 2011, էջ 242-250:
58. Դարբինեան Ռ., Բոլշևիկեան ճիրաններում մէջ (Անցեալի յուշերէս փրցուած էջեր), (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, յունուար, № 1, էջ 8-18; (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, փետրուար, № 2, էջ 20-28; (Գ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 14-23:
59. Դեղեանց Տ., Հետախոյզի մը յուշերը (Պատասխան իմ քննադատներուն), (Ա), «Վէմ», Փարիզ, 1938, Զ տարի, յունուար-մայիս, № 2, էջ 48-54; (Բ), «Վէմ», Փարիզ, 1938, Զ տարի, յունիս-սեպտեմբեր, № 3, էջ 58-72:
60. Դեղեան Տ., Դրաստամատ Կանայեան (Դրօ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, սեպտեմբեր, № 9, էջ 11-18:
61. Երեմիա վրդ. Ստեփանեանց, Եկեղեցի Հայաստանեայց. Երէկ եւ այսօր, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1907, № 2, էջ 518-566:
62. Զաքարյան Ա., Նորահայտ փաստաթղթեր Հովհ. Թումանյանի գլխավորած «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» գործունեության մասին, ՊԲՀ, Երևան, 2002, № 2, էջ 270-304:
63. Զաքարյան Ա., Գեներալ Ալեքսանդր Կուլեբյակինի մասնակցությունը Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքներին, «Հայկական բանակ», Երևան, 2002, № 1-2, էջ 155-161:
64. Էջմիածնեցի, Ն. Աղբալեան եւ բոլշևիկմը (Գեորգեան Կ., Ամենուն Տարեգիրքը, Է տարի, Պէյրուք, 1960, էջ 197-200):

65. Էվոյան Վ., Փաստաթղթեր Լևոն Լիսիցյանի մասին, ԲՀԱ, Երևան, 1973, № 1, էջ 183-196:
66. Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհի նշմարներ: Վան կամ Շամիրամակերտ, «Գեղունի», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1905, չորրորդ տարի, թիւ 1-10, էջ 59-75:
67. Թադեոսեան Յ., Յուշեր Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի գործունեութեան շուրջ (1915-1917), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1946, ԻԴ տարի, մայիս-յունիս, № 3, էջ 100-107:
68. Թ. Թ., Հայ կամաւորները Զօր. Չերնոգուբովի հետ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 88-93:
69. Թարխանեան Գ., Հայ-թաթարական ընդհարումները Օուշի քաղաքում եւ գաւառում (1905-1906 թթ.), «Դրօշակ», Երեւան, 2001, յունիս, № 3, էջ 104-114:
70. Թումանյան Լ., Լիմ և Կտուց մենաստանները Մեծ Եղեռնի օրերին, «Էջմիածին», 2013, Դ, էջ 96-107:
71. Թուրշյան Հ., Հուշեր և խոհեր, ԲՀԱ, Երևան, 1990, № 2, էջ 153-198, № 3, էջ 159-203:
72. Իրազեկ, Մեր պատմութեան ամենատխտուր էջը (վերջիշումներ), «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, հոկտեմբեր, № 10, էջ 238-241:
73. Իսկէնտէրեան Վ., Հայ կամաւորի մը յուշերը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, փետրուար, № 2, էջ 75-86; մարտ, № 3, էջ 75-83:
74. Իրազեկ, Փետրուար 18 (Յուշապատում Հ.Յ.Ղաշնակցութեան (1890-1950), հրատարակութիւն Հ.Յ.Ղ. Բիւրոյի), Բոստոն, 1950, էջ 302-326:
75. Լեւոնեան Խ., Դպրոց ու տպագրութիւն Վանի մէջ: Թռուցիկ ճօքեր, «Վան-Տոսպ», Վան, Ա տարի, 1913, հոկտեմբրի 12, թիւ 38, էջ 448-452:
76. Խանաթյան Կ., «Աղբրեջան» աշխարհագրական հասկացոյթյան սահմանումները օսմանյան քարտեզներում, հանրագիտարանային նշանակոյթյան հրատարակոյթումներում և դասագրքերում, «ՎԷՄ», Երեւան, 2012, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4 (40), էջ 145-160:
77. Խաչատուրեան Յ., Անգլիական քաղաքականութիւնն ի Անդրկովկաս, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1945, ԻԳ տարի, մայիս-յունիս, № 3, էջ 26-34:
78. Խաչիկեան Ա., Ապստամբական շարժումը Նոր Բայազետու գաւառում, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1968, Ա տարի, գարուն, № 1, էջ 72-85:
79. Խառատյան (Առաքելյան) Հ., Ուղիների ողիսականը 18-20-րդ դդ. (Պատմութիւն, էքնիկ գոյատեւում, քաղաքականութիւն): Հայոց Մեծ եղեռն. 90, հողվածների ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 118-170:

80. Խատիսեան Ա., Բաղարապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1932, Ժ տարի, մայիս № 7, էջ հոկտեմբեր, № 12, էջ 155-162:
81. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Բ տարի, դեկտեմբեր, № 2, էջ 76-88:
82. Խոնդկարեան Ա., Յարական Ռուսաստանը եւ կովկասահայտիւնը (II), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1930, Ը տարի, մարտ, № 5, էջ 80-91; (II), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1930, Ը տարի, ապրիլ, № 6, էջ 143-155:
83. Խոյլեան Ռ., 1918 եւ Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 19-66, ԽԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 62-72:
84. Խոլապետեան Բ., Նա գոհվեց հեղափոխության բարիկադների վրա (Իսրայել Ղ. Տեր-Ղազարյան), ԲՀԱ, Երևան, 1980, № 2, էջ 77-86:
85. Խոլիմյան Գ., Մի ուշագրավ քարտեզ, «Երևանի համալսարան», Երևան, 1989, № 3, էջ 37-38:
86. Խոլիմյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիր հայերը. Արամ Մանուկյան և Ռոստոմ (Արամ Մանուկյան. ազգային և պետական գործիչը (հոգվածների ժողովածու), Երևան, 2010, էջ 52-66:
87. Խորշոտյան Ռ., Եղեռնը և բոլշևիզմը, «Հայոց ցեղասպանություն. - պատճառներ և դասեր», № 2, Երևան, 1995, էջ 21-35:
88. Կարապետյան Ա., Արմենական կուսակցության կազմավորումը, ԼՀԳ, Երևան, 1993, № 2, էջ 3-12:
89. Կարապետյան Մ., Հայկական զինվորական կազմավորումները Կովկասյան ռազմաճակատում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, «Հայկական բանակ», Երևան, 1999, № 2, էջ 65-79:
90. Կարապետյան Մ., Հայերի մասնակցությունը Առաջին աշխարհամարտին Կովկասյան ճակատում և կազմավորական շարժումը, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», Երևան, 2002, № 5, էջ 33-42:
91. Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը և իր զինակիցները, Երևան, 1932:
92. Կիրիմյան Ա., Լևոն Լիսիցյանի նամակները իր ծնողներին, ԲՀԱ, Երևան, 1991, № 3, էջ 145-159:
93. Կոստյեան Հ., Վարդան Թեյլալեան (Վ. Բակուր). 1895-1921 (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), հ. Ե, թիւ 11, Պէյրութ, 1965, էջ 320-326:
94. Հակոբյան Ա., Փետրվարյան իրադարձություններում «Կարմիրների» և ապստամբների զինուժի մասին հայ պատմագրության մեջ, ՊԲՀ, Երևան, 2011, № 2, էջ 3-23:

95. Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ: Քննական գուգակչիւոներ՝ 90-ամյա հեռավորությունից, «Վէմ», Երեւան, 2011, հունվար-մարտ, № 1, էջ 132-158:
96. Հակոբյան Ա., Նոմենկլատուրայի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում 1920-ական քվականներին, «Վէմ», Երեւան, 2015, հուլիս-սեպտեմբեր, № 3 (51), էջ 42-76:
97. Համազասպ Սրուանծտեանց, «Վարագ», Երեւան, 2011, № 58, էջ 47-51:
98. Համազասպեան Ա., Բախշի Իշխանեան, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1955, ԼԳ- տարի, մարտ, № 3, էջ 84-102:
99. Համբարձումեան Վ., Անվեհեր ռազմիկը (Անմահ Դրօի (Դրաստամատ Կանայեան) պայծառ յիշատակին), «Ալիք» (բացառիկ), Թեհրան, 1956, մայիսի 4, քիւ 87, էջ 56-58:
100. Համբարձում Տերտերեանի յուշերը 1920 ղեկտ. 2 ից մինչեւ ապրիլ 2 կատարուած դէպքերի մասին: Գրի առաւ Ն. Աղբալեան (տե՛ս Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով (Դեպքեր, ղեմքեր, ապրումներ), հ. 2, Պէյրոս, 1967, էջ 275-305):
101. Հայրապետեան Եր., Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգետունցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), (1), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԳ- տարի, փետրուար, № 2, էջ 3-1; (2), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԳ- տարի, մարտ, № 3, էջ 25-34; (3), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԳ- տարի, ապրիլ, № 4, էջ 17-27; (4), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԳ- տարի, մայիս, № 5, էջ 39-49; (7), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԳ- տարի, օգոստոս № 8, էջ 52-59; (8), Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԳ- տարի, սեպտեմբեր, № 9, էջ 49-57; (9), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԳ- տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 68-78; (10), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1956, ԼԳ- տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 78-89:
102. Հայրապետեան Ե., Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1938, ԺԷ տարի, դեկտեմբեր, № 2, էջ 18-123:
103. Հարությունյան Ա., ՀՅ Գաշնակցության մեծ դատավարության թղթածրարները: Հովհաննես Թումանյանի դատական գործը, «Վէմ», Երեւան, 2009, ապրիլ-հունիս, № 1 (26), էջ 155-172:
104. Հարությունյան Ա., ՀՅ Գաշնակցության մեծ դատավարության թղթածրարները: Համազասպ Սրվանձոյանցի դատական գործը, «Վէմ», Երեւան, 2010, ապրիլ-հունիս, № 2 (30), էջ 169-184:
105. Հարությունյան Ա., ՀՅ Գաշնակցության 1918-1920 թթ. պատմության վավերագրերը: Մաս երրորդ: ՀՅԳ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրված

- Դատական նախարանիչ հանձնաժողովի արձանագրությունները, «ՎԷՄ», Երևան, 2013, ապրիլ-հունիս, № 2, էջ 224-244:
106. Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության 1918-1920 թթ. պատմության վավերագրերը: Մաս չորրորդ: ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրված Դատական նախարանիչ հանձնաժողովի արձանագրությունները, «ՎԷՄ», Երևան, 2013, հուլիս-սեպտեմբեր, № 3, էջ 192-224:
107. Հարությունյան Ա., ՀՅ Դաշնակցության 1918-1920 թթ. պատմության վավերագրերը: Մաս յոթերորդ: ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրված Դատական նախարանիչ հանձնաժողովի արձանագրությունները, «ՎԷՄ», Երևան, 2014, ապրիլ-հունիս, № 2, էջ 224-242:
108. Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի դպրոցների և որբանոցների պատմությունից (1908-1918 թթ.), «Էջմիածին», 2012, Ժ, էջ 27-49:
109. Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը. Պատճառները, ընթացքը, հետևանքները և պատասխանատվության խնդիրը: Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք Ա, Վան (Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի 2010 թ.) նյութերի ժողովածու), Երևան, 2013, էջ 170-196:
110. Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթը, ԼՀԳ, 2002, № 2, էջ 46-58:
111. Հովհաննիսյան Ս., Առաջին աշխարհամարտի առօրեականությունը: Արևմտյան Հայաստանում Հովհ. Թումանյանի 1914 թ. նոյեմբեր 17-ից-դեկտեմբեր 12-ը օրագրային գրառումների հիման վրա, «ՎԷՄ», Երևան, 2014, ապրիլ-հունիս, № 2 (46): Հավելված, էջ 1-XXIX:
112. Ղազախեցյան Վ., Ալեքսանդրապոլի ազատագրումը թուրքական օկուպացիայից (1921 թ. ապրիլ), «Պատմություն», Երևան, 2002, № 1, էջ 77-85:
113. Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ (նորահայտ վավերագրեր), ԲՀԱ, Երևան, 2003, № 1, էջ 47-50:
114. Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների աքսորը 1920-1921 թթ., ԲՀԱ, Երևան, 2003, № 2, էջ 32-51:
115. Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դրոյի մամակը Սիմոն Վրացյանին, ԲՀԱ, Երևան, 2006, № 1, էջ 127-142:
116. Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, ԲՀԱ, Երևան, 2011, № 1, էջ 45-67:

117. Ղազախեցյան Վ., Հայ յեղափոխական Դաշնակցությունը խորհրդային իշխանության պայմաններում, (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Երևան, 2011, էջ 67-75:
118. Ղազախեցյան Վ., Դաշնակցական պատանդները Խորհրդային Մոսկվայում: Ուշագրավ վավերագրեր ՀՅԴ գործիչներ Հակոբ Զավրյանի և Լիպարիտ Նազարյանի ձերբակալության վերաբերյալ, «Վեմ», Երևան, 2014, ապրիլ-հունիս, № 2, էջ 209-223:
119. Ղազար, Թիմուր բեկ Սարգիս Եղիազարեան (Յեղափոխական արպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Գ շարք, թիւ 1, Հալեպ, 1960, էջ 145-147:
120. Դորղանեան Գ., Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ (նիւթեր պատմութեան համար): (Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1927, Ե տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 67-84; (Է, Ը, Թ, Ժ, Ի, Լ, Խ, Ծ) «Հայրենիք», Պոսթըն, 1927, Ե տարի, հոկտեմբեր, № 12, էջ 106-122; (Պայքար Բազու քաղաքի եւ շրջանի համար) «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, Զ տարի, ապրիլ, № 6, էջ 111-126:
121. Դուլյան Յու., Հայերի կոտորածները Բաքվում 1918-1920 թթ.: Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2005, էջ 47-55:
122. Մանդալյան Թ., Փետրվարյան ավանտյուրան, «Նոր ուղի», Երևան, 1929, փետրվար-մարտ, № 2-3, էջ 138-145:
123. Մանուչարյան Ա., 1918 թ. Բաքվի հայկական ջարդերը (ԳՖՀ-ի արտաքին գործերի մինիստրության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերը), ԼՀԳ, Երևան, 1990, № 6, էջ 77-88:
124. Մարտիրոսեան Ա., Յադրական նահանջը: Զօրավար Չերնոգուբովը, իշխան Շախուվսկոյը եւ քիւրտ Սմկօն, (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, դեկտեմբեր, № 10, էջ 72-83:
125. Մելքոնյան Ա., Հովհաննես Սարուխանյան, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1953, № 5, էջ 3-16:
126. Մելքոնյան Ա., Պատմության կեղծարարության թուրք-ադրբեջանական պատմագրության մեթոդաբանական հիմքը: Պատմություն և մշակույթ. ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության: Հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրությոներ (4-6 մայիսի), Երևան, 2011, էջ 12-13:

127. Մելիք-Եօլչեան Ա., Բագուի հերոսամարտը (Ա-Բ), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1925, Գ- տարի, մայիս, № 7, էջ 105-128; (Գ-), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1925, Գ- տարի, յունիս, № 8, էջ 104-118; (Դ-), «Հայրենիք», Գ- տարի, յուլիս, № 9, էջ 68-74; (Ե-), «Հայրենիք», Գ- տարի, օգոստոս, № 10, էջ 97-113; (Զ-), «Հայրենիք», Գ- տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 68-78; (Է-), «Հայրենիք», Գ- տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 123-129:
128. Մելքոնյան Ա., Ուշագրավ աշխատություն. Ֆյոդոր Նիխեն. «Վազակները Կովկասյան ճակատում 1914-1917», ԻՀԱ, Երևան, 2004, № 1, էջ 174-191:
129. Մելվան Զատե Բիֆաթ, Օսմանեան յևափոխութեան մութ ծալքերը և Իթքիհատի հայաջինջ ծրագիրները, Պէյրութ, 1968:
130. Մեր աշխատակիցներու նամակները: Արամայիս Ազմատուրեանի նամակը, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1964, ԽԲ տարի, մարտ, № 3, էջ 19-20:
131. Մեր աշխատակիցներու նամակները: Աբրահամ Գլխաւանդանեանի նամակները, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1964, ԽԲ տարի, մարտ, № 3, էջ 2-3:
132. Միկոյան Ա., Բաքվի Կոմունայի օրերի մասին (իատված հուշերից), «Գլխական Աղբրեջան», Բաքու, 1968, յուլիս-օգոստոս, № 4, էջ 16-22:
133. Մինասեան Խ., Մածուն Խէչօ (Յուշեր անցեալից), «Դ-րօշակ», Փարիզ, 1930, հոկտեմբեր, № 10, էջ 252-254:
134. Միրզոյեան Բ., Էթնիկ ժողովուրդների գոման քաղաքականութիւնը Աղբրեջանում, «Դ-րօշակ», 2008, № 2-3, էջ 24-33:
135. Միրզոյան Ա., Հայ նշանավոր գերդաստաններ. Խատիսյաններ, «Պատմություն», Երևան, 2002, № 1, էջ 103-107:
136. Մկրտումյան Լ., Լեզգիների և թալիշների կացությունը արդի Աղբրեջանում, «Բանբեր հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի», Երևան, 2012, № 4, էջ 99-112:
137. Մխիթարեան Օ., Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1925, Գ- տարի, մայիս, № 7, էջ 78-96:
138. Մուրադեան Խ., Ամերիկահայ կամաւորի մը յուշերը (Ա), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1966, ԽԴ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 24-39; (Բ), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1966, ԽԵ տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 24-37; (Գ-), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1966, ԽԴ տարի, յունուար, № 1, էջ 17-32:
139. Յովակիմ քիմյ. Բաքսեղեան, Շիմարար եւ անշահախնդիր հոգեւորականը. Տ. Բագարաւո արքեպիսկ. Վարդապարեան, «Տաթև կրօնական տարեցոյց», Գ- տարի, Հալէպ, 1927, էջ 75-102:

140. Նազարյան Ա., Կովկասյան բանակի սոցիալական և ազգային կազմը (1914-1917 թթ.), ԲԵՀ, Երևան, 1989, № 3, էջ 146-151:
141. Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի և հայ կամավորների մասին (1912-1915 թթ.), ՊԲՀ, Երևան, 1991, № 2, էջ 205-215:
142. Ներսիսյան Մ., Խրիմյան Հայրիկի ղյումունը Նիկոլայ Երկրորդին (1907 թ.) և արիսիվային այլ նյութեր Հայկական հարցի ու հայ կամավորական շարժման մասին (1912-1915 թթ.), ՊԲՀ, Երևան, 1993, № 1-2, էջ 165-180:
143. Շաթիրեան Մ., Էջ մը հայ-թրքական կռիւներէն, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Ա տարի, սեպտեմբեր, № 11, էջ 96-100:
144. Շահունի Վ., Ինչու՞ բոլշեւիզմի թշնամին դարձայ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԵ տարի, դեկտեմբեր, № 12, էջ 10-15:
145. Շաւարշ, Կոմիտաս վարդապետ (վերջին երաժշտական tournée-ի առթիւ), Գեղարուեստ, Թիֆլիս, Ա տարի, 1908, № 2, էջ 125-128:
146. Շերենց Գ., Գարեգին եպիսկ. Սյուանձտեանց (նորա մահուան տասնամեակի առիթով), «Ազգագրական հանդես», գիրք IX, Թիֆլիս, 1902, էջ 272-281:
147. Ոսկիաղբիւրցի Ս., Փետրուարեան ապստամբութեան զոհերը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1954, ԼԲ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 87-89:
148. «Ով ով է. հայեր: Կենսագրական հանրագիտարան», Երևան, 2005:
149. Պետեան Գ., Հայ կամավորական բանակը Կովկասի եւ Պարսկաստանի ճակատներուն վրայ, (Ա), «Արագած», Կ. Պոլիս, Ա տարի, 1919, ապրիլի 5, թիւ 11, էջ 156-157, (Գ), թիւ 13, ապրիլի 19, էջ 180-182, (ԺԸ), թիւ 28, օգոստոսի 3, էջ 359-361:
150. Պետրոսեան Թ., Դրօ (1884-1956), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 17-30:
151. Պողոսյան Ս., Վասպուրականի զարդահամալիրը (Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք Ա, Վան (Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի 2010 թ.) նյութերի ժողովածու), Երևան, 2013, էջ 243-255:
152. Ջալալեան Ս., Բեկորներ իմ յուշերից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1951, ԺԹ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 21-31:
153. Ջամալեան Ա., Ամենայն Հայոց բանաստեղծը (Յ. Թումանյանի մահուան տասնամեակի առթիւ), «Վեմ», Փարիզ, 1933, Ա տարի, № 1, էջ 14-27:

154. Զելոյան Ա., Յարիզմի քաղաքականությունը և ՀՅԴ դատական գործը (1908-1912 թթ.), ԼՀԳ, Երևան, 2011, № 1-2, էջ 78-88:
155. Ռուբեն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, յուրուար, № 2, էջ 46-52:
156. Ռ. Ռ. Զոր. Տրուխինի հետ Թրքահայաստանի մեջ (1915 հուլիս), (Ա), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1956, ԼԴ տարի, մարտ, № 3, էջ 81-91: (Բ), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1956, ԼԴ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 61-66:
157. Սասունի Կ., Հայ-թրքական պատերազմը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1926, Դ տարի, ապրիլ, № 6, էջ 82-98:
158. Սահակյան Ռ., Հայկական կամավորական խմբերի գործունեության պատմությունից, ԲՀԱ, Երևան, 2008, № 1, էջ 44-61:
159. Սահակյան Ռ., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը և հայ կամավորական շարժումը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1916 թթ.): Հայ Յեղափոխական Դաշնակության հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Երևան, 2011, էջ 39-42:
160. Սահակյան Ռ., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը և Արևմտյան Հայաստանի վերաշինությունը 1914 թ. (օգոստոս) – 1917 թ. (փետրվար): Հայ Յեղափոխական Դաշնակության հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Երևան, 2011, էջ 114-143:
161. Սահակեան Ռ., Բաթումի նահանգի հայության կողոպուտն ու սպանությունները Ա. Համաշխարհային սկզբում՝ 1914 ի աշնան (փաստաթղթեր), ՀՀՀ, Պէյրոթ, 2013, էջ 7-45):
162. Սահակյան Ռ., Գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյան (կենսագրության անհայտ էջեր), ՊԲՀ, Երևան, 2012, № 2, էջ 63-74:
163. Սահակյան Ռ., Հայ կամավորական առաջին խմբի մարտական գործողությունները Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատում (1914 թ. հոկտեմբերի 23-1916 թ.): Անդրանիկ Օզանյան-150 (հողվածների ժողովածու), Երևան, 2015, էջ 11-48:
164. Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբությունը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1925, Գ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 79-104:
165. Մարգարեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշէր եւ ապրումներ), (Դ), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1959, ԼԷ տարի, սեպտեմբեր, № 9, էջ 43-51; (Ե), հոկտեմբեր, № 10, էջ 65-78; (Զ), նոյեմբեր, № 11, էջ 57-62:

166. Սարգսեան Ե., Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (Յուշեր եւ ակյումներ), Գ. մաս, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, մարտ, № 3, էջ 97-102:
167. Սարգսեան Ե., Պատմական օրերի դէպքեր եւ դէմքեր, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1967, ԽԵ տարի, մարտ, № 3, էջ 40-46:
168. Սարեան., Տեր-Վարդան Նալբանդեան, «Դրօշակ», սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, Փարիզ, 1932, № 9-10, էջ 216-217:
169. Միմոնյան Հ., Կամավորական շարժման սկզբնավորումը և արևմտահայ քաղաքական միտքը, «Էջմիածին», 2013, Ը, էջ 92-98:
170. Ստեմբլ, Կեանքիս չորս շրջանները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1958, ԼԶ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 78-84:
171. Ստեփանեան Ա., Երկու տարի Դ-րոյի մօտ (Ամմահ Դ-րոյի (Դ-րաստամատ Կանայեան) պայծառ յիշատակին («Ալիք» (բացառիկ), Թեհրան, 1956, մայիսի 4, թիւ 87, էջ 76-80:
172. Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, 2008, № 3, էջ 31-48:
173. Ստեփանյան Գ., Բաքվի 1918 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի դերը Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման գործում, Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, 2009, էջ 53-64:
174. Ստեփանյան Գ., 1921 թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում: Նոր մանրամասներ Հայիեղկոմի ոճրագործությունների վերաբերյալ, «Վեմ», Երևան, 2015, հուլիս-սեպտեմբեր, № 3 (51), էջ 161-178:
175. Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածները Բաքվի նահանգում և թուրքադրեջանական պատասխանատվությունը (1918 թ. սեպտեմբեր-1920 թ. ապրիլ): Միջազգային գիտաժողով. Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում: Ձեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2015, էջ 71-77:
176. Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկյան բռնաճնշումները որպես 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառ (1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 2014, հ. 17, էջ 125-133:
177. Սրուանձտեանց Գ., Սկսենք մեր գործ, նորէն սկսենք, «Արծուի Վասպուրական», Վարազ, 1862-1863: Շրջան հիմնգերորդ (Ե), թիւ 1, էջ 9-19:

178. Սրվանձտյանց Գ. Հ., Հայ գիտա-տեխնիկական տերմինաբանական խորհուրդ, ԼՀԳ, Երևան, 1970, № 8, էջ 104-106:
179. Սրվանձտյանց Գ. Հ., Հակոբ Աղաբաբ (Ճննդյան 100-ամյակի առթիվ), «Սովետական գրականություն», Երևան, 1975, № 12, էջ 129-130:
180. Սրանձտեան Հ., Իոհան Սեբաստիան Բալս («Ալիք» ժողովածու. «Ալիք» բերքի հնգամեակի առթիվ 1931-1936, Թեհրան, 1937, էջ 273-276):
181. Սուքիասյան Հ., 1921 թ. փետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը (Փետրվարյան ապստամբության 90-ամյակի առթիվ), «Վեմ», Երևան, 2011, հունվար-մարտ, № 1 (33), էջ 206-212:
182. Սուքիասյան Հ., Եկեղեցու սեփականության բռնագրավումը Խորհրդային Հայաստանում (1920 թ. դեկտեմբեր-1921 թ. փետրվար), ԼՀԳ, Երևան, 2014, № 1, էջ 95-101:
183. Սեւան Ա., Փետրուարի 18-ի յեղափոխությունը, «Վեմ», Փարիզ, 1936, Գտարի, յունար-փետուար, № 1, էջ 87-104:
184. Վ. Վ., Ռուս զննապետի մը պատմությունը 1915 ապրիլեան արշաւանքի մասին դէպի Վան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, օգոստոս, № 8, էջ 19-26:
185. Վազգէն, Ջիբօ (Ջիբրայիլ Վարդանեան), «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, № 1, էջ 24-26:
186. Վալադեան Վ., Սարգիս Կուկանեանի արշաւանքը (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, սեպտեմբեր, № 9, էջ 1-9:
187. Վալադեան Վ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան Չորրորդ Ընդհանուր ժողովը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 9-22:
188. Վալադեան Վ., Գաղափարի ու գործ մարդը (Բաշգառնեցի Մարտիրոս), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1958, ԼԶ տարի, մարտ, № 3, էջ 24-36:
189. Վալադեան Վ., Սեբաստեցի Սաքոն, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1959, ԼԷ տարի, փետրուար, № 2, էջ 1-12:
190. Վալադեան Վ., Քեռին (ԺԳ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, ապրիլ, № 4, էջ 61-72:
191. Վալադեան Վ., Նիկօլ Դուման (Մահուան 50-ամեակին առթիւ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1964, ԲԽ տարի, նոյեմբեր, № 11, էջ 40-53:
192. Վամբերի Հ. (Vambery H.), Իրանեան թուրքեր կամ Ազրբեյջաններ, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1905, դ 11-12, էջ 108-113:
193. Վանտունի Ա., Հայերը համաշխարհային պատերազմին մէջ, (Գ), «Արագած», Կ. Պոլիս, Ա տարի, 1919, սեպտեմբերի 21, թիւ 35, էջ 451-452:

194. Վարանդեան Մ., Ա. Ահարյունեան (Իր յոբեկեանի առթիւ), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1930, Ը տարի, մայիս, № 7, էջ 67-79:
195. Վարդանյան Թ., Թաքարական ազգայնամոլության դրսևորումներն Անդրկովկասում 20-րդ դ. առաջին տասնամյակում, ԲԵՀ, Երևան, 2000, № 3, էջ 89-97:
196. Վիրաբյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «ԲՀԱ», Երևան, 2009, № 1, էջ 107-110:
197. Վ. Տ. Խ., Խմբապետ Հրաչ Աւետիսեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն, Դ շարք, Պէյրոս, 1964, քիւ 10, էջ 291-296:
198. Վրացեան Ս., Հուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1923, Բ տարի, դեկտեմբեր, № 2, էջ 66-75:
199. Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1924, Ա տարի, փետրուար, № 4, էջ 32-43:
200. Վրացեան Ս., Խաչատուր Կարճիկեան (1882-1918), «Դրօշակ», Փարիզ, 1927, հոկտեմբեր, № 10, էջ 306-311:
201. Վրացեան Ս., Հ.Յ.Դ. տունը, «Վէմ», Փարիզ, 1938, Ջ տարի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4, էջ 94-98:
202. Վրացեան Ս., Համազասպ Սրուանձտեան (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի), Բոստոն, 1950, էջ 493-495:
203. Վրացեան Ս., Արամ (Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի), Բոստոն, 1950, էջ 464-468:
204. Վրացեան Ս., Հ.Յ.Դաշնակցութեան ծնունդը եւ հիմնադիրները (Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի), Բոստոն, 1950, էջ 61-140:
205. Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ եւ ինչպէս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք», Պոսքըն, 1941, ԺԹ տարի, յունիս, № 3, էջ 64-98:
206. Տապաղեան Ա., Իմ հանդիպումները Դրոյի հետ (Ա), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1967, ԽԵ տարի, մայիս, № 5, էջ 1-8:
207. Տէրտէրեան Հ., Ի՞նձ ամիս Մայկոպում եւ փախուստս (Գ-), «Հայրենիք», Պոսքըն, 1955, ԼԳ տարի, մայիս, № 5, էջ 55-69:
208. Փիլրումեանց Տ., Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեան (Յջշողութիւններ), «Տարազ», Թիֆլիս, 1892, նոյեմբերի 29, դ 47, էջ 605-606:
209. Փոխարեան Ա., Ինքնապաշտպանութեան կռիւներ Արճակի շրջանում և Թիմարում (Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի ապրիլեան

հերոսամարտի տասնեփնգամեակին առթիւ (1915-1930), Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1930, էջ 52-54):

210. **Քերթնեցյան Դ.**, Վան քաղաքի պատմաճարտարապետական ժառանգություն, «Էջմիածին», 2012, է. էջ 19-41:
211. **Քոթանջյան Հ.**, Ադրբեջանական էրնոքադարականության որոշ առանձնահատկությունների մասին: Ռազմավարական անվտանգության հետազոտություններ (գիտափորձագիտական մատենաշար), հ. 1, Սրեան, 2014, էջ 322-333:
212. **Քոթանջյան Հ.**, Ազգային աղետների դասերի մասին. Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի նախաշեմին, «Հայկական բանակ», Սրեան, 2015, № 1-2 (83-84), էջ 9-27:
213. **Օհանջանյան Ա.**, 'Լվստրո-Հունգարիայի արխիվների փաստաթղթերը Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության մասին, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», գիտական աշխատություններ, պր. 5, Սրեան, 2002, էջ 139-153:

Բ. ՈՒՒՄԵՐԵՆ

1. **Аветисян Г.**, Генерал Акоп Багратуни (1879-1943), ՊՐՀ, Սրեան, 1997, № 1, էջ 41-56.
2. **Ашнин Ф., Аппатов В.**, Дело Рухуллы Ахундова, §Восток:, Москва, 2000, № 2, с. 91-108.
3. **Арутюнян Г.**, Шуши: нововыявленные исторические надписи, Степанакерт, 2008.
4. **Байков Б.**, Воспоминания о революции въ Закавказьи (1917-1920 гг.), Архив русской революции, издаваемый **И. В. Гессенъ**, т. IX, Берлин, 1923, с. 91-194.
5. **Балаян Б.**, К вопросу об общности этногенеза Шахсеван и Кашкайцев, «Սրեւիագիտական ժողովածու», Սրեան, 1960, № 1, էջ 331-378.
6. **Борьян Б.**, Гражданская война в Баку 1918 г., ԲՀԱ, Սրեան, 1974, № 1, էջ 20-26.
7. **Закарян А.**, Поет-генерал Александр Кулебякин и Армения, ՊՐՀ, Սրեան, 2001, № 2, էջ 99-129.
8. **Зелинский С.**, Город Эривань (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа вып. I, Тифлис, 1881, с. 1-54).
9. **Зейдлиц Н.**, Исторический обзор Бакинской губернии, Кавказский календарь на 1871 г., Тифлис, 1870, с. 1-45.

10. Зейдлиц Н., Этнографический очерк Бакинской губернии, Кавказский календарь на 1871 г., Тифлис, 1870, с. 46-59.
11. Карапетян М., Генерал-майор Александр Кулебякин, ИРФ, ԵՊՀ, 2011, № 4, էջ 274-287:
12. Константинов В., Куба, КК на 1852 г., Тифлис, 1851, отд. III, с. 334-339.
13. Мнацаканян А., Сыны украинского народа в борьбе за победу социалистической революции на Кавказе (1917-1921 гг.). Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии, Киев, 1965, с. 51-56.
14. Миллер Б., Таты, их расселение и говоры, ИООИА, № 8, вып. VII, Баку, 1929, с. 1-44.
15. Ростам Б., Судьба курдов в Советском Союзе и после его распада, «Курдистан рапорт», Москва, 1993, сентябрь, № 2, с. 22-27.
16. Табайди Ч., Холопов Б., Этнический ренессанс... Правомерен ли термин?, «Дружба народов», Москва, 1989, № 2, с. 179-189.
17. Нагиев Ф., Лезгинский вопрос вчера и сегодня и национально-культурные особенности развития народов Южного Дагестана (материалы круглого стола), Москва, 2003, с. 101-107.
18. Шатирян Р., Краткий очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916 гг., «Армянский вестник», Москва, 1917, января № 10-11, с. 11-15, 8 января № 14, с. 5-8.
19. Тунян В., Судебные постановления по делу партии «Дашнакцутюн» 1908-1909 гг, Ակումբ (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2011, № 3, с. 12-27.

5. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՍԱՄՈՒՆ

ԱՄՍԱԳՐԵՐ

1. «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1902:
2. «Ակումբ», Երևան, 2011:
3. «Արարատ», Վաղարշապատ, 1907:
4. «Արծուի Վասպուրական», Վարազ, 1862-1863:
5. «Արևելագիտական ժողովածու», Երևան, 1960:
6. «Էջմիածին», Էջմիածին, 2012, 2013:

7. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1989:
8. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1974, 1973, 1978, 1980, 1990, 1991, 1992, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2008, 2009, 2011:
9. «Գեղարուեստ», Թիֆլիս, 1908, 1921:
10. «Գեղունի», Վենետիկ-Ս. Դազար, 1905:
11. «Գրադարանավար», Երևան, 1961:
12. «Գրական Ադրբեջան», Բաքու, 1968:
13. «Դիօշակ», Ժնև, 1905, 1906: Փարիզ, 1926, 1927, 1928, 1930, 1932: Երեւան, 1998, 2008, 2001:
14. «Երևանի համալսարան», Երևան, 1989:
15. «Թանգարան», Երևան, 2009:
16. «Լրաբեր հասարակագիտական գիտությունների», Երևան, 1968, 1970, 1993, 1997, 2002, 2011, 2014:
17. «Լումայ», Թիֆլիս, 1905:
18. «Կոհակ», Կ. Պոլիս, 1913:
19. «Հայկական բանակ», Երևան, 1999, 2002, 2015:
20. «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1930, 1932, 1936, 1937, 1938, 1940, 1941, 1945, 1946, 1951, 1954, 1955, 1956, 1957, Էջըր, 1959, 1960, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968:
21. «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», Երևան, 2002:
22. «Հովիտ», Թիֆլիս, 1911:
23. «Մուրճ», Թիֆլիս, 1905:
24. «Նոր Հոսանք», Թիֆլիս, 1914:
25. «Նոր ուղի», Երևան, 1929:
26. «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1919:
27. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1959, 1967, 1985, 1991, 1993, 1997, 2001, 2002, 2006, 2008, 2011, 2012:
28. «Պատմություն», Երևան, 2002:
29. «Պատմություն և մշակույթ», 2011:
30. «Սովետական գրականություն», Երևան, 1975:
31. «Վարազ», Երեւան, 2011:
32. «Վեմ», Փարիզ, 1933, 1936, 1938, 1939: Երեւան, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015:
33. «Տաթև կրօնական տարեցոյց», Հալեպ, 1927:
34. «Տարագ», Թիֆլիս, 1892, 1906, 1915, 1917:
35. «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1953:
36. «21-րդ ԴԱՐ», Երևան, 2006:

ԹԵՐԹԵՐ

1. «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1911, 1913:
2. «Ազատամարտ», Երևան, 1991, 1994:
3. «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921:
4. «Ազատ օր», Աթենք, 1965:
5. «Ազգ», Պոսթոն, 1915:
6. «Ազդակ Շաքաթորեակ - Դիօշակ», Բէյրութ, 1972, 1980:
7. «Ալիք», Թիֆլիս, 1906:
8. «Ալիք», Թեհրան, 1935, 1936, 1950, 1956, 1965, 1969, 1977:
9. «Ախուրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1912:
10. «Աշխատատու», Վան, 1915:
11. «Աշխատատու», Իզմիր, 1913:
12. «Աշխատատու», Թիֆլիս, 1919, 1920:
13. «Աշխատանք», Երևան, 1919:
14. «Աշխատանքի դրոշակ», Թիֆլիս, 1918:
15. «Աշխատատու-ի լրատու», Թիֆլիս, 1921:
16. «Առավոտ», Երևան, 2008:
17. «Ասպարէզ», Ֆրեզնո, 1958, 1964, 1965, 1966, 1969, 1970:
18. «Արագած», Կ. Պոլիս, 1919, 1920:
19. «Արամազդ», Աթենք, 1934:
20. «Արեգ», Բագու, 1915:
21. «Արեւ», Բագու, 1914, 1917, 1918:
22. «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, 1897:
23. «Արձագանք», Եկատերինոդար, 1918, 1919:
24. «Արմենիա», Մարսէլ, 1914, 1921:
25. «Արշալոյս», Թիֆլիս, 1905:
26. «Գաւառի ձայն», Ալեքսանդրապոլ, 1915:
27. «Գործ», Թիֆլիս, 1908:
28. «Երիտասարդ Հայաստան», Նիւ Եորք, 1921:
29. «Երկիր», Թիֆլիս, 1906:
30. «Երկիր», Երևան, 1992, 1993, 1998, 2003:
31. «Զանգ», Երևան, 1918:
32. «Ժողովուրդ», Երևան, 1918:
33. «Ժողովուրդ», Կ. Պոլիս, 1918, 1919:
34. «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919:
35. «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 1921, 1924, 1926:
36. «Կայծ», Երևան, 1919:
37. «Կարմիր աստղ», Թիֆլիս, 1921:
38. «Կոհակ», Կ. Պոլիս, 1913:

39. «Կոմունիստ», Երևան, 1920:
40. «Հայոց Աշխարհ», Երևան, 1998:
41. «Հայրենիք», Պոսթրն, 1905:
42. «Հայրենիքի ծայն», Երևան, 1972:
43. «Հայություն», Երևան, 1993:
44. «Հոգևոր Հայրենիք», Երևան, 2009:
45. «Հովիտ», Թիֆլիս, 1909:
46. «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1911, 1912, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918:
47. «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921:
48. «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1881, 1885:
49. «Մշակ», Թիֆլիս, 1896, 1905, 1909, 1912, 1914, 1915, 1918, 1919, 1920:
50. «Յառաջ», Երևան, 1906, 1920:
51. «Յառաջ», Փարիզ, 1929, 1949:
52. «Յուսարեր», Գահիրե, 1915, 1921, 1924, 1929, 1931, 1949:
53. «Նայիրի», Բեյրութ, 1956, 1960, 1965, 1970:
54. «Ռազմիկ», Թիֆլիս, 1917:
55. «Սյունյաց երկիր», Կապան, 2015:
56. «Սովետական Վրաստան», Թբիլիսի, 1986:
57. «Վան-Տոսպ», Վան, 1913:
58. «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921:
59. «Ուրբաթ», Երևան, 1992:

ՌՈՒՄԵՐՆԸ

ԱՄՍԱԳՐԵՐ

1. «Армянский вестник», Москва, 1917.
2. «Дружба народов», Москва, 1989.
3. «Курдистан рапорт», Москва, 1993.

ԹԵՐԹԵՐ

1. «Бакинский рабочий», Баку, 1918.
2. «Бюллетени диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. к-та.», Баку, 1918.
3. «Вперед», Баку, 1919.
4. «Восток», Москва, 2000.
5. «Голос Армении», Ереван, 2001.
6. «Знамя труда», Баку, 1918.
7. «Знамя труда», Тифлис, 1918.
8. «Кавказское слово», Тифлис, 1918.
9. «Коммунист», Ереван, 1920, 1921, 1974, 1986.
10. «Наше время», Баку, 1919.

6. ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ԿԱՅՔ ԷՋ

1. <https://www.facebook.com/History of Armenia>.
2. <https://www.getronakan.K12.tr>.
3. <https://razmavaraget.files.wordpress.com/.../psa>
4. <https://www.hy.wikipedia.org/wiki>)
5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Зизикский,_Али_бек_Гарун_бек_оглы

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. ԱԺ — Արևելագիտական ժողովածու
2. ԲԵՀ — Բանբեր Նրեանի համալսարանի
3. ԲՀԱ — Բանբեր Հայաստանի արխիվների
4. ԲՀՊՏՀ — Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
5. ԳԱԹ — Նդիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան
6. ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
7. ՀԱԱ — Հայաստանի ազգային արխիվ
8. ՀՀՀ — Հայկազեան Հայագիտական Հանդես
9. ՀՊՊԹ — Հայաստանի պատմության պետական թանգարան
10. ՊԲՀ — Պատմա-քանասիրական հանդես
11. ИООИА — Известия общества обследования и изучения
Азербайджана
12. КК — Кавказский календарь
13. СПб — Санкт-Петербург

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	5
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	7

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	54
---------------------------------------	----

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ա. ԽԱՉԵՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵԿԱՎԱՐՆ ՈՒ ԱՍԿԵՐԱՆԻ ՀԵՐՈՍԸ (1905 թ. ՕԳՈՍՏՈՍ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ).....	83
Բ. ՀԱՍԱԶԱՍՊԸ ԳԱՆՉԱԿՈՒՄ (1905 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ- 1906 թ. ՀՈՒՆՎԱՐ)	138
Գ. ՀԱՍԱԶԱՍՊԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ (1906 թ. ՀՈՒՆՎԱՐ-ՀՈՒՆԻՍ)	156

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅԱՆ, ԱՔՍՈՐԻ ԵՎ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Ա. ՀԱՍԱԶԱՍՊԻ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՔՍՈՐԸ (1907 թ. ՕԳՈՍՏՈՍ-1912 թ. ՎԵՐՋԵՐ)	177
Բ. ԴԵԳԵՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ, ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ԵՎ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ (1912 թ. ՎԵՐՋԵՐ-1914 թ. ՕԳՈՍՏՈՍ)	216

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏՈՒՄ

Ա. ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ 3-ԲԻ ՋՈԿԱՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԸ (1914 թ. ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)	236
---	-----

Բ. ՀԱՄԱՋԱՍՊԻ ԶՈԿԱՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԳՆԴԻ ԿԱԶՄՈՒՄ (1915 թ. ԱՊՐԻԼ-ՀՈՒՆԻՍ)	277
Գ. ՀԱՄԱՋԱՍՊԻ ԶՈԿԱՏԸ ՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱԳՐԱՎՍԱՆ, ԽԻՋԱՆԻ ԵՎ ԲԱՂԵՇԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ . ԱԼԱՇԿԵՐՏԻ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐԸ (1915 թ. ՕԳՈՍՏՈՍ-1917 թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ)	375

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԲԱՔՎԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՀՈՐՁԱՆՈՒՏՈՒՄ

Ա. ՀԱՄԱՋԱՍՊԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՔՎՈՒՄ (1918 թ. ՀՈՒՆՎԱՐ-ՄԱՐՏ)	406
Բ. ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՂՈՒԲԱՅԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԵՎ ՀԱՄԱՋԱՍՊԸ (1918 թ. ԱՊՐԻԼ-ՄԱՅԻՍ)	460
Գ. ԲԱՔՎԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ՆՐԱ ՈՂԹԵՐԳԱԿԱՆ ԱՎԱՐՏԸ (1918 թ. ՀՈՒՆԻՍ-ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ).....	494

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ա. ՀԱՄԱՋԱՍՊԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ. ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԵՐԵՎԱՆ (1919 թ. ՄԱՐՏ-ՀՈՒՆԻՍ)	656
Բ. ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌԻ ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԸ (1919 թ. ՀՈՒՆԻՍ-1920 թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 5).....	666

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅՀԵՂԿՈՄԻ ՀԱՆՑԱՎՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՀԸ

Ա. ՀԱՅՀԵՂԿՈՄԻ ԳՈՐԾԱԴՐԱԾ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԲՈՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՀԱՄԱՋԱՍՊԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ (1921 թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ-ՓԵՏՐՎԱՐ).....	716
Բ. ՀԱՄԱՋԱՍՊԻ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՆՏՈՒՄ	780
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	902
PEZIO ME	917

SUMMARY	919
ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ	921
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	1033
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	1084

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԵՎՈՐԳ ՍՐԱՊԵՌՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆՑ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ГЕВОРГ СРАПИОНОВИЧ СТЕПАНЯН
АМАЗАСП СРВАНДЗТЯНЦ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

GEVORG S. STEPANYAN

HAMAZASP SERVANDZTYANTS

Հրատարակիչ-տնօրեն՝ Ռուզան Սահակյան
Սրբազրիչ՝ Էմմա Մելքոնյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Միփան Ստեփանյանի և Սասուն Ստեփանյանի
Համակարգչային ձևավորումը և նկարների մշակումը՝ Արթուր Բոյախյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Գևորգ Շառոյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 05.04.2016: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝
օֆսեթ № 1: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
70 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 500:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52-79-74:
Էլ. փոստ՝ lusakn@rambler.ru

1000000

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0440056

A π
102019

